kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

SZÍNHÁZ

Interjúk: Jeles A., Pál I.
Tanulmányok: E. Barba, T. Kantor, J. Kott, R. Schechner
Írások a magyar színház helyzetéről: Heltai Gy.

87•1

TARTALOM

Király Nina: Cricot 2 3

Tadeusz Kantor írásai: Credo, Halálszínház, Ankét 8

Eugenio Barba: A kitágított test 43

Richard Schechner: Az amerikai avantgárd hanyatlása és bukása. Miért történt, és mit tehetünk még? (Részletek) 60

Jan Kott: „Miért kell táncolnom ebben a tragikus kórusban . . ." 71

Paál István: „. . . Ez a színész tudatosságának, illetve a szereppel való másfajta azonosulásának kérdése" 76

Heltai Gyöngyi: Molière és három Napkirály (Bulgakov drámája a magyar színpadon és színikritikákban: 1970—1977—1980) 81

Heltai Gyöngyi: Rendezői törekvések az 1986-os Országos Színházi Találkozón 97

Jeles András: „Szegény ember vízzel főz" Beszélgetőtársak: Regős János és Pálfi Ágnes 106

KÉPEK 6, 7, 27, 41, 58, 59, 112

SZERZŐINKRŐL III

HELYREIGAZÍTÁS 42

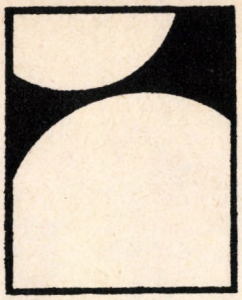

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1987 • 1

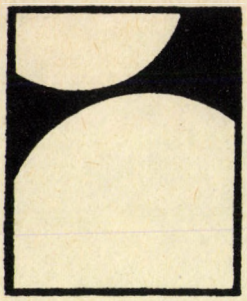

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 159-657/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V. József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest Pf. 223. VII. Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
86. 62841 Pannon Nyomda, Veszprém.
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Király Nina

CRICOT 2

Az úgynevezett történelmi avantgárd felfedezései elsősorban a költészetben, a festészetben és a filmművészetben születtek, miközben a színház némiképp lemaradt, s még a legmerészebb rendezői újítások sem szakadtak el a klasszikus dramaturgiától — jórészt továbbra is irodalmi ihletettségűek maradtak. Az avantgárd dráma és az avantgárd színházi gyakorlat igazi találkozása valójában a hetvenes évekig váratott magára.

Az avantgárd a legalapvetőbb létkategóriákhoz változtatja meg a művészet viszonyát. Mindenekelőtt megkérdőjelezi a térelemek egymáshoz való kapcsolódásának s így jelentésképzésének látványszerű folytonosságát; az idő úgyszintén az egyén és a történelem konfliktusos viszonyából, s megbomlott linearitás formaelemeiből, folytonosságot nélkülöző valóságdarabjaiból áll össze. Talán ezért fordulnak az avantgárd művészek olyan gyakran a gyermekkor zárt és megismételhetetlen világához, mely időbeli szaggatottsága folytán úgy jelenik meg, mintha a halálon túli öröklét formája, Paszternák szavaival: maga a „felfokozott élet" volna.

Amikor Tadeusz Kantort avantgárd művésznek minősítjük, ezzel nemcsak egy irányzathoz való tartozását jelezzük, hanem a rendező állandó megújulásra kész művészi alapállását is, mellyel a különböző művészeti ágak felfedezéseinek a maguk sokoldalúságában próbál színpadi formát adni. Kantor a Witkacy-drámák hőseinek metamorfózisából merített ihletet e tér- és időfelfogás színpadi továbbgondolásához, s ez határozta meg színháza, a Cricot 2 arculatát 1956-tól, *A tintahal*tól 1975-ig, a *Halott osztály*ig.

Az avantgárdban megváltozik a kauzalitáshoz való művészi viszony is. Előtérbe kerül az esetleges, a véletlen; a világ olyan események színterévé válik, melyeknek motivációja felfoghatatlan, s így azok mintegy önmagukból vétetnek, kezdet és vég nélküliek. A véletlen mint a színész cselekvésének indítéka, de úgy is, mint az egész alkotói folyamat elindítója, alighanem elsődleges tényezője Kantor színházának. Felfogásában a világ értéküket vesztett tárgyak, jelenségek halmaza — nála a színpadon minden elemnek autonóm mozgása, léte van.

A cselekvések az ember belső terében zajlanak, s mint intellektuális kalandok külső-belső hangeffektusokban, a cselekvésről levált gesztusformákban, a színtelen-színek sajátos kölcsönhatásában öltenek testet. Ebben a konfliktusokkal és esetlegességekkel teli színpadi világban a kommunikáció olyan szavak segítségével történik, melyek más, idegen szituációkra vonat-

koznak, s így éppen ez a nem helyénvaló, érthetetlennek tűnő használatuk telítődik szemantikával — úgy hatnak, mintha idegen szavak, idézetek volnának. Egyébként az alakok sem saját akaratukból kerülnek közös drámai térbe — idegenek egymás számára, s ezért párbeszédük sem igazán dialógus, inkább példázat, mellyel saját helyzetüket járják körül. Ám valójában csak a szerző-rendező emlékezete és színpadi jelenléte fogja össze ezeket a példázatokat.

Kantor egy sajátos szerzői színházat hoz ily módon létre, melyben — ellentétben az irodalmi fikcióra épülő dramaturgiával — nincsen distancia a néző és a színpadi akció között. Ez nem jelenti azt, hogy nála nincsen távolság a színpad és a nézőtér között, hiszen legutóbbi előadásaiban (*Halott osztály*, 1975, *Wielopole* 1980, *Tűnjenek el a művészek* 1985) ugyancsak elhatárolja a kettőt egymástól. Ám a klasszikus dramaturgiában — például a *Hamlet*ben — a néző csak bizonyos pillanatokban azonosul a többiekkel különböző konfliktusokba kerülő főhőssel, míg Kantor színházának nézője egy pillanatra sem tudja kivonni magát a lírai emócionalitás hatása alól. Mivel nincsenek hagyományos értelemben vett dialógusok, csak mániákusan ismétlődő emlékek, álmok, melyeket nem az emlékszituációt megtestesítő szereplők, hanem a szerző-rendező él át, a történés és a verbalitás szférája is összezsugorodik, s valami hasonló jelfunkciót tölt be, mint a kellék a klasszikus színházban, miközben a szó és a gesztus mint jel egymással fölcserélhetővé válnak: a szituációs gesztushoz azt megismétlő szóbeli kifejezésforma társul.

Az „igazi meghatódottságnak" ebben a színházban a rendező a színpadi történéseknek egyszerre alanya és tárgya. Mintha Danténak nem lenne olyan kalauza, mint Vergilius, azaz eltűnne a költői szemléletnek ez a minimális distanciája is, és mindent az ő szemével, az ő közvetlen átélésében kapnánk.

A mítosznak és a mának ez a szinkronitása — felcserélhetősége — is az avantgárd fontos sajátossága. A szimbolisták a mítoszt a mával azonosították: így lett a Wawel Wispianski *Akropolis*a. Amikor Kantor Ulyssese pedig már nem Ithakába tér vissza, hanem a II. világháborúban rommá lőtt szobájába, ezzel a mítosz, a történelem és a személyes sors síkjait egy eredeti költői tér-idő egységébe fogja, egyszerre ironikus és tragikus hangnemet ütve meg, mely a nézőt is személyes részvételre készteti, felszabadítja képzeletét.

A képzeletnek ez a szabadsága azonban Kantornál elválaszthatatlan az akarat merészségétől, mely a lehetséges határainak tágításához az ő színpadi világában nélkülözhetetlen. Ami a XX. században a költészet és a regény lényege volt, nála a színház „esszenciája" lett. (Jan Kott *A színház esszenciája* címmel írt esszét Kantorról.)

Ez a színház olyan helyen és időben jött létre, mely a legkevésbé sem látszott alkalmasnak előadások születésére: egy krakkói belvárosi lakásban a német megszállás alatt, közel a hadiszálláshoz. Sok más újítóhoz hasonlóan Kantor is a romantikus, majd a szimbolista dráma — Slowacki *Balladyná*jának majd Wyspianski *Ulysses visszatérésének* — újraértelmezésével kezdte. Már ekkor — 1944-ben — kidolgozta a „reális hely színházának" koncepcióját, melynek értelmében a halottak világa mint drámai fikció alkotta a színpadi cselekményt. Ezek a halottak mintegy az „örökkévalóság" szavait ismételték, egy olyan dráma szerepeit játszották újra, mely az élet-

ben, az ember múltjában egyszer már lezajlott. A színpadi tér — a *szoba* —, mely azután oly sok metamorfózison ment keresztül e rendező színpadi eszméinek fejlődése során, itt még Ithakát szimbolizálta. Kantor így emlékezik vissza erre: „Ez a szoba a pusztítás jegyeit viselte magán. Háború volt, és ezrével voltak ilyen szobák. A falak omladozó vakolata helyenként a tégláig leverve, a padlón kidőlt gerendák, porral és mésszel borított zsákok (ezeken ültek azután a nézők), törmelékhalom. A pusztulás e képének valahol a legszélén az összeszögelt deszkákból kirajzolódott egy hajófedélzet, a kőművesállvány maradványa mint hosszú vas ágyúcső meredezett, a kampón egy korhadt deszka lógott mint valami megcsonkított test; egy kifeszített rozsdás dróton katonai megafon csüngött (sok ilyen volt a város utcáin, a megszállott lakosság ugatónak nevezte őket). A fal mellett, háttal felénk, összegörnyedve ült egy katona sáros köpenyben, mélyen a szemébe húzott sisakban. Ez az alak hozzátartozott ehhez a lepusztult szobához s ehhez a naphoz — 1944. június 6-ához. Mindenütt lehetett látni ilyen alakokat. Bejött az utcáról, és leült, hogy megpihenjen. Függetlenül az állapotától, félelmet keltett; amikor pedig lassan minden tisztázódott a szituációban, nem hagyva semmi kétséget a helyre és időre vonatkozóan, s amikor már semmit sem lehetett kiiktatni ebből a kegyetlen kompozícióból —, olyannyira összetartozóvá váltak a részei — ekkor a katona hátratekintett a nézőkre, s mindössze ennyit mondott: 'Ulysses vagyok, visszatértem Trója alól'. Csak a konkrét hellyel és jelen idővel definiált hétköznapi REALITÁS tette, hogy amikor ez a minden kétséget kizáróan valódi katona egy több évszázada halott ember nevén nevezte magát — a nézők villanásszerűen felfoghatták ama bizonyos idők homályából érkező titokzatos üzenetet. Talán így történt ez a valóságban is. Elegendő volt egy villanás. Az érzés sokkal tovább tartott. Az emlékezetben!" — írja Kantor.

Ebben az első előadásban már jelen voltak Kantor színházának legfontosabb elemei — elsősorban az a mozzanat, melyet a rendező a későbbiekben a „legalacsonyabb rendű realitás" fundamentális eszméjeként fejtett ki elméleti írásaiban, illetve melyet színházi praxisa egyes korszakainak különböző formakísérleteiben valósított meg. Ez a „szegény valóság", ezek a „szegény tárgyak", melyek meg vannak fosztva rendeltetésszerű használatuktól, újfajta kapcsolatba lépnek az emberrel és környezetével — létrehozzák a „reális hely színházát". Így Kantor elképzelése gyökeresen tér el azoktól a törekvésektől, ahogyan a húszas évek avantgárd művészei próbálták közelebb hozni a fikciót és a valóságot. De távol áll a szürrealisták „csodaszerűségétől" is, mely a színpadon sokszor merő különcködés csupán.

Kantor elméleti esszéi a festészetről és a színházról — melyekből most ízelítőt adunk — nemcsak filozofikus fejtegetések, hanem az avantgárd művész egyenértékű kifejezési formái. Számára valamely művészeti eszme manifesztumszerű megfogalmazása is adekvát forma vagy más eszközökkel kifejezett variánsa pl. egy színpadi műnek, képzőművészeti kísérletnek. Az új formák, alkotói korszakok inspirációi, születési körülményei, a pálya íve viszont e rendkívül közvetlen, személyes hangvételű, ugyanakkor e rendezői módszert szinte definíciószerűen meghatározó írásokból rajzolódik ki a leghívebben. De másfelől úgy is fogalmazhatunk, hogy Kantor előadásainak anyaga voltaképp a színpadi munkát előkészítő vagy azzal egyidejű írásaiból, rajzvázlataiból, és a szintén általa szerzett partitúrákból áll össze. A Cricot 2 így valóban *egy szerző* színháza tehát.

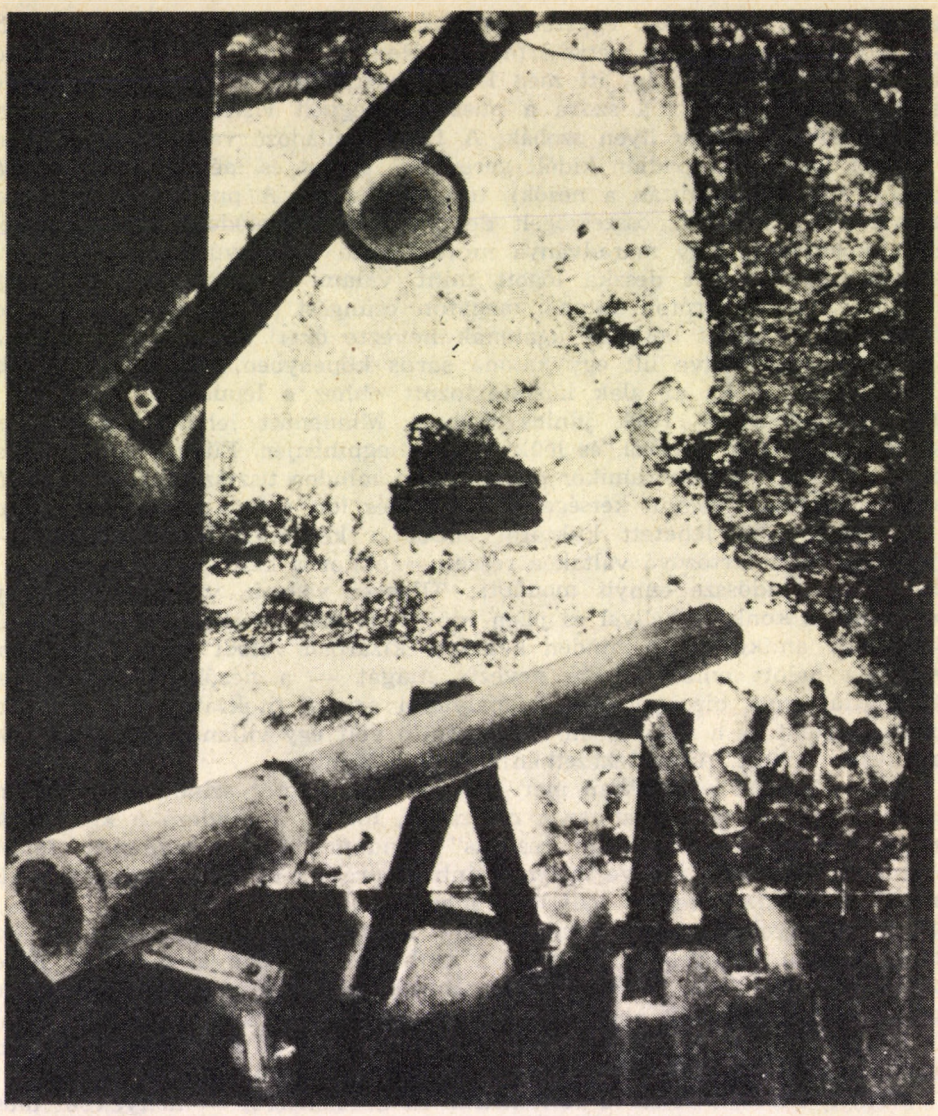

Tadeusz Kantor rajza

Jelenet a „Tűnjenek el a művészek" című darabból

TADEUSZ KANTOR ÍRÁSAI

CREDO (1944)

A színpadi művet nem úgy kell nézni,
mint a képet,
az esztétikai élmény kedvéért,
hanem konkrétan át kell élni.

Nem tartom magam semmiféle mesterséges kánonhoz.
Nem kötődöm egyetlen elmúlt korszakhoz sem,
hisz azok ismeretlenek és érdektelenek számomra.
Komoly elkötelezettséget csak az iránt a kor iránt érzek,
amelyben élek — és a körülöttem lévő emberek iránt.
Hiszem, hogy a teljességben (az egészben) megfér egymás
mellett
a barbárság és a gyengédség, a tragikum és a profán nevetés, valamint
hogy az egészt ellentétek alkotják;
s minél nagyobbak ezek az ellentétek
annál konkrétabb,
elevenebb,
kitapinthatóbb az egész.

OTT, AHOL A DRÁMA KELETKEZIK

Csak ahol nem feltételezzük és amikor nem számítunk rá,
történhet olyasmi, amiben fenntartás
nélkül hiszünk.
Ezért a színház — mely az örök idők óta benne folytatott tevékenység következtében — teljesen közömbössé és jellegtelenné vált — a legkevésbé alkalmas hely a dráma megvalósítására.
Jelenlegi formájában kibírhatatlanul modoros, mesterséges képződmény.
Egy társadalmi értelemben haszontalan épület előtt állok,
mely felfújt léggömbként függ az eleven valóságon.
Megérkezésem előtt üres és néma. Megérkezésem után erőltetetten színleli hasznosságát. Ezért vagyok zavarban, mikor színházi zsöllyében ülök.

CSELEKMÉNY

A szöveg cselekménye mellett színpadi cselekvésnek is lennie kell.
A színpadi cselekvést össze kell hangolni,
párhuzamba kell állítani az előbbivel.
A szövegben lefektetett cselekmény kész és befejezett valami.
Ennek fejlődésvonala a színpaddal összeütközve, előre nem látható irányokba kanyarodhat.
Ezért nem tudok előre semmi közelebbit mondani az epilógusról.
Minden elő van készítve:
az oszlop alátámasztja az architrávot,
megvan a zöld szikla, ami mögött a magányos árboc rejtőzik, a kerítés egy része, ami előtt majd Ulysses és az íj, ami mellett majd Pénelopé áll.
Minden elő van készítve, ami már korábban is létezett
a drámában.
Még egy pillanat, és a színészek belépnek a színpadra.
Attól kezdve a dráma reminiszcenciává válik.

A SZÍNHÁZ BUTÍTÓ SZEREPE

Sok minden hibás ebben. Az egy irányba fordított székektől a színpadig, ami gondosan el van rejtve a függöny mögött, mely viszont kiszámítottan gördül fel a h í v ő k rituális b á m é s z k o d á s á t elősegítendő.
A megszokás az ideksokkhoz hasonlítható.
Tompítja az érzékenységet.
Olyan színházat kell csinálni, ami képes *megrázó elemi erővel h a t n i!*

KONKRÉTSÁG

Olyan légkört és körülményeket kell teremteni, hogy a
dráma illuzórikus valósága
hihetővé,
k o n k r é t t á váljon.
Hogy a visszatérő Ulysses ne az illúziók világában mozogjon, hanem valóságunk dimenzióiban, valódi tárgyak között, melyek számunkra ma használatos tárgyakat idéznek,
hogy olyan valóságos emberek között éljen, mint akik
mellettünk ülnek a „nézőtéren".
Késő éjszaka van. Ülök egy teremben, ami lehet váróterem, de lehet éjjeli szállás is. Körben padok, rajtuk tompa arckifejezésű emberek pihennek — vonatra vagy a nap közeledtére várnak.
Ugyanígy várhatnának Ulyssesre, aki visszatér.
A sarokban az asztalon félig letakart lámpa.
Véletlenszerűen összeverődött embercsoport hajol fölé.
Lehet, hogy kártyáznak,
de az is lehet, hogy ama Pásztor teteme fölött hajolnak össze,
akit Telemachos megölt.

KÜLSŐDLEGESSÉG AVAGY KÜLSŐDLEGES REALIZMUS

A jelenségek felszínére való koncentrálás nem lebecsülésük, ellenkezőleg, a figyelem rajtuk tartása, csak a felszínen minden további belső értelmezés és kommentár igénye nélkül. Olyan „oldal"-nézet, szinte cinikus realizmus ez, mely kerül mindenfajta elemzést és értelmezést, egy új realizmus, melyet külsődlegesnek nevezhetnék.
Ulysses a színpad közepén ül egy magas széken — a jelenet lényege maga az ülés, eme önálló kifejezőerővel rendelkező fizikai állapot.
Az ülés állapota — annak pontosabbá, jelentőssé tétele, kihangsúlyozása — éppen mivel külsődleges, vajon nem a leglényegesebb, legigazibb értéke (a külsőség nem jelent „laposságot")? A lecsupaszított események és jelenségek „örökkévalók".
Eumaiost nem megölik, Eumaios földre *rogy*. Az összeeső ember távolról szemlélt sziluettje nagyobb hatást vált ki, mint a fájdalomtól eltorzított arc.

AZ „ULYSSES VISSZATÉRÉSE" PRÓBÁIRÓL

A próbák folyamán néha az az érzés jön létre, hogy ami a színpadon történik (a mesterséges alkotás) ugyanolyan *valóságos*, mint mindennapi egzisztenciánk; annak ellenére, hogy az ideiglenes külsőségek mintha éppen a distancia létrejöttét segítenék. Később, mikor beindítjuk a premier masineriáját: az ideiglenes kellékeket „igaziakra" cseréljük, bevetjük a díszletek és jelmezek hamis pompáját, s ráadásul még elővigyázatosan el is választjuk a cselekvést a nézőtől — nos, akkor ez az érzés határozottan és visszavonhatatlanul eltűnik.
... Szűk szoba, a falak mentén összezsúfolt kacatok, akik eljöttek, ott ültek le, ahol helyet találtak, a reflektor a félhomályból a sárga padló egy részét emeli ki, a színészek csoportja valami csomagfélén helyezkedett el, egyiküknek a magasból lóg le a lába, a másik a padlón terült el, a széken Ulysses ül, mellette a Pásztor, beszélgetnek, a többiek hallgatják, figyelik, a Pásztor eltéveszti szerepe szövegét, ismétel, a többiek megjegyzéseket tesznek rá, majd Ulysses megöli a Pásztort, nem sikerül, megint megöli. A szöveg szinte kitapinthatóvá válik, már-már érzem, ahogy megérint. S mikor Ulysses így szól: „Ulysses vagyok, visszatértem Trójából" — annak ellenére hiszek neki, hogy csak egy rongy van átvetve a vállán.
Oly módon kiemelni a pillanat kontúrjait, hogy az élet véletlen reáliáit nem kendőzzük el az életvalóságot bekapcsoljuk a fiktív valóságba.

ILLÚZIÓ ÉS KONKRÉT VALÓSÁG

A dráma maga a valóság. Minden ami benne történik: valódi és komoly.
A színház attól a pillanattól kezdve, hogy hozzáfog a dráma színpadi megvalósításához, mindent megtesz azért, hogy e valóságnak csak az illúzióját teremtse meg: a függöny, a színfalak, a különféle — „topográfiai", „földrajzi",

történelmi, szimbolikus és magyarázó — díszletek, melyek minden esetben csak másodlagos reprodukciót eredményeznek, továbbá a hősök egész garmadáját produkáló jelmezek egyként hozzájárulnak ahhoz, hogy a néző a színpadi művet olyan látványként fogja fel, amelyet erkölcsi következmények nélkül lehet
nézni
Mindez esztétikai élményektől, érzelmektől, átéléstől, erkölcsi felindulástól és az elmélkedés lehetőségétől fosztja meg a kényelmes objektivitás álláspontjára helyezkedő nézőt, aki megőrizheti biztonságérzetét és annak lehetőségét, hogy érdektelenségével tüntessen, ha már túlságosan veszélyeztetve érzi magát.

Ne „nézzük" a színpadi művet!

Vállaljunk teljes felelősséget azért, hogy színházba mentünk! Nem hátrálhatunk meg! Kalandok várnak ott ránk, melyeket nem kerülhetünk ki. A színház nem elégedhet meg a drámába foglalt valóság látszatával. A dráma valóságának a színpad valóságává kell átalakulnia.

A szcenikai „anyagot" nem szabad eljelentéktelenníteni (szcenikai anyagnak a színpad izgalmas hangulatát nevezem, melyet még nem tölt be a dráma illúziója, és a színész potenciális készségét, aki minden szerep lehetőségét magában hordozza), nem szabad belakkozni illúzióval, meg kell mutatni nyers, érdes jellegét az új valósággal: a drámával való súrlódásban.
A színpadon nem egy (távoli, veszélytelen) illúzió, hanem egyfajta valóság megteremtése a cél, mégpedig a konkrétság ugyanolyan fokán, amelyen a nézőtér létezik.
A drámának a színpadon nem „történnie", hanem „létrejönnie" kell. A néző szeme láttára „nőni".
A dráma létrejön.
Azt kell éreznünk, az események fejlődése ösztönös, előre nem látható.
A nézőnek nem kell észrevennie az előzetes megcsináltságot és a háttérben működő manipulációkat.
Ki kell tehát kerülni az olyan mozzanatokat, melyek ezt a benyomást erősítenék, és hangsúlyozni, sőt szaporítani kell az olyan elemeket, melyek a dráma spontán növekedését teszik láthatóvá.
A dráma „létrejötte" nem vihető vissza a kulisszák mögé. Nem hagyhatunk magunknak semmilyen kiskaput vagy vészkijáratot, melyen át a dráma a kulisszák mögötti gépezetek és az ügyelő szféráiba menekülhetne. A nézőtér valósága bekapcsolódik a dráma létrejöttének folyamatába és viszont. A színpad megkomponálása előtt meg kell komponálni a nézőteret. Ez a nézőtér megrendezése.

A SZÍNÉSZ JÁTÉKA (A *Balladynára* vonatkozóan)

A színészek nem adják át magukat érzelmileg.
Fellépésük első szakaszában még szinte
a nézőtéri valósághoz tartoznak,
(egyszerűen fogalmazva majdnem nézők).

Egy ponton nőni kezd önállóságuk,
különválásuk,
más minőségük.

Fokozatosan jutnak el a színpadi alakok
illúziójának alacsonyabb vagy magasabb fokára,
miközben továbbra is csak *gesztussal* és *hanggal*
operáló
megkonstruált formák maradnak.

A színész testének és mozgásának
igazolni kell minden vonalat, formát, felületet
a színpad felépítésében.
A gesztusok egymásra épülve adódnak át
egyik alaktól a másikig.
Így alakul ki a mozgás absztrakt szerkezete.
Nem kell félni a cselekvés monotóniájától és automatizmusától, mint a spontaneitás és az expresszivitás ellentététől.
Óvakodnunk kell, mint a tűztől, a formák (gesztusok, hang, beszéd, alakzat) párhuzamos expresszív hatásától, mely lapos, naturalisztikus illusztrációt eredményez.
Ha a kontrasztot kifejezőerővel rendelkezik, akkor használata mindenképpen indokolt, még ha egyébként ütközik is az élet logikájával.

A CSELEKMÉNY TORZULÁSA

A képzőművészetben a deformáció bizonyos formaelemek túlburjánzásából ered, aminek következtében a forma dinamikussá válik. Ennek színházi megfelelője a cselekmény burjánzása, mely időben a tempó gyorsításával vagy lassításával érhető el, a pszichológiai szférában pedig azzal, hogy jelentéktelen elemek rendkívüli fontosságra tesznek szert, minden gesztus, gondolat és elmélkedés aprólékosan „kidolgozottá válik", s az elindított folyamatok a kimerültségig és unottságig húzódnak el.

Az illúzió növelését és erősítését fokozatok alkalmazásával lehet elérni: a jelzéstől, az ideiglenességtől, a távolságtartó próbákon keresztül egészen a metamorfózisig, a teljes elkötelezettségig, azaz a teljes illúzióig.

ILLÚZIÓ ÉS REALITÁS

Az illúziós valóság kontrasztjául szolgálhatnak — a használati tárgyakon kívül — az emberek is, pl. színpadi gépészek, teljesen ismeretlen célból áthaladó, közömbös figurák, olyanok, mint az álombeli *idegenek*, akik nincsenek semmilyen kapcsolatban a történtekkel, csak néma, titokzatos mosollyal átvonulnak az álom hátterében.

A NÉZŐ BELSŐ KAPCSOLATA A SZÍNPADDAL

Annak ellenére, hogy a szöveg szerint Ulysses a Pásztorral együtt jön be, őt kezdetben „nem látom". Egyelőre még ismeretlen csavargó. Csak később ismerjük fel.
Ulysses tehát nem lép a színpadra. Alaktalan, *formátlan masszaként* kezdettől ott van. Felismerhetetlen, hogy „micsoda".
Háttal ül, összekuporodva, egybeolvadva a többi tárggyal. Annak a pillanatnak, melyben majd visszafordul és megmutatja az arcát — megrázó erejűnek kell lenni.
Csak akkor ismeri fel a közönség, mikor elárulja magát a Pásztor előtt.
Ezt nevezem a néző és a színpad belső kapcsolatának.

ABSZTRAKCIÓ, STILIZÁCIÓ, NATURALIZMUS

A színpadi naturalizmus mesterkélt és nevetséges.
Egy naturalisztikus fa a színpadon visszataszító a maga naivitásában és otrombaságában.
Ugyanakkor a tárgyiasságok megszerkesztéséhez felhasznált absztrakt formák is csupán hamis stilizáció létrehozására képesek.
Csak az *önmagukban létező*, tiszta absztrakt formáknak van önálló és konkrét létük.
Ezt — ahogy a naturalizmust is — mindenki ellenőrző elemzés nélkül elfogadja. De míg a naturalizmus idegen és naiv marad a színpadon, az absztrakció összenő vele.
A naturalista kép, annak szemlélése komoly akadályt jelent a befogadó számára. Ez akkor válik érthetővé, ha tudatosítjuk, hogy a naturálista, tárgyias formákat (a vár, a szék, az erdő) intellektuálisan, agymunkával fogjuk fel, míg a semmihez sem hasonlító absztrakt formák folyamatosan és közvetlenül hatnak ránk, a tudat alatti szférát tartják fogva,
azaz a néző *érzi* és nem jelöli, differenciálja,
nem tárgyilagosan elemzi ezeket.
Épp ezért alkalmasak az absztrakt formák pszichikai állapotok kifejezésére is; ezek közt van nyugodt, összpontosult, izolált, vannak zajosak, szétszórtak, egymástól távolodók és egymáshoz vonzódók, s a megfutamodások, bűnbeesések, várakozások, beteljesülések, rábeszélések és figyelmeztetések mind esélyt kapnak arra, hogy kifejezőeszközükké váljanak.
Ebben az elrendezésben az ember—színész vonja magára a teljes figyelmet.
A szem és a fül fokozott erővel irányul rá, miközben az absztrakt formák szférája meghódítja a tudat alatti világot.
Az absztrakt kép (a színpad) nem díszítmény, mint azt vélik, hanem egy önmagáért létező zárt világ, melyben élet, dinamizmus, feszültségek, energiák, viszonyok keletkeznek.
A hang,
a forma,
a szín
viszonya.

A kérők piros színe, Ulysses feketesége és Pénelopé fehérsége.
A kérők összekuszált formái, Ulysses nyers formái.
Pénelopéé pedig lágyak, szelídek.
A kérők lármás, nyugtalan magas szoprán (sic!) hangjai,
s Ulysses kimért, erős basszusa.
A vizuális formákhoz hasonlóan viselkednek a hang formái is —
vannak nagy, mozdulatlan tömeggé tömörülők, míg mások aprók,
mozgékonyak, nyugtalanok.

AZ ÚGYNEVEZETT DÍSZLET

Amikor lemondunk a hagyományos díszletről, nem formális okból tesszük.
Súlyosabb indítékaink vannak.
Helyére olyan formák lépnek, melyek
a cselekmény felépítését fejezik ki,
lefolyását, dinamikáját, a konfliktusokat,
a hullámzást, a fejlődést, a kulminációs pontokat,
e formák teremtik a feszültségeket,
aktivizálják a színészt és drámai kapcsolatba lépnek vele
... a sehová nem vezető lépcső ...
a felemelkedés és alászállás formája.

MEGJEGYZÉSEK A „BALLADYNA" FORGATÓKÖNYVÉHEZ

A legendai és mitológiai szférát (Goplana nimfa és a két Elf történetét) a szerző és a hagyományos színész naiv, banális, szentimentális operai (s tegyük hozzá sérthetetlen) felfogásban tálalta.

Rendezésemben a Nimfa absztrakt formaként — fantomként jelenik meg: az Elfek pedig két részből álló, az anyaforma felé vonzódó, mozgó kerékként.

Ez már az absztrakció, a magasabb rendű fogalmak, a szabad képzelet területe, ahol az árnyalatok skálája a tragédiától a burleszkig terjed.

Az elképzelés magva a forma-fantom.

Ennek absztrakt törvényei (különböző mértékben) kihatnak más formákra is, valamint formai lehetőséget adnak az ellentétes póluson, a nézőtéren létrejövő illúziórendszer kialakulásához.

KÓRUS

a színészek körtánca a Fantom Forma körül
alvajáró, erőtlen, mintegy belülről mozgatott, lírai, önmagára
figyelő, érzékenyen reagáló és elmélkedő,
az emóció katalizátora.
A dialógusok közhelyeit ismétli,
elfogadja
vagy elutasítja,
de mindenekelőtt *jelen* van.
A színészek elszakadnak tőle, játsszák szerepüket,
majd újra visszatérnek hozzá.

PÁTOSZ

Ha hétköznapi események szimbólummá válnak, óhatatlanul a pátosz bélyegét viselik magukon (bár nem ez az egyetlen módszer a valóság patetizálására).
A pátosz elviselhetetlen manír. Wyspianski nem elégszik meg a tartalom szimbolizálásával és patetizálásával. Patetikussá teszi a tartalom formáját is (Ulysses és Telemachos ünnepélyes nyelvezetet használnak dialógusaikban). Ha egy humorérzékkel nem rendelkező rendező a két eshetőséghez hozzáad még egy harmadikat is, hasonlóképpen értelmezve a hangot és az intonációt, majd negyedikként a gesztust és a mimikát, hozzávéve a jelmez és a környezet festői formáit s hatodikként (a meggondolatlanság végtelen lehet) — mindehhez még zenei formát is társít, és az összeset pátosszal telíti — akkor biztos, hogy
k o t u r n u s o n j á r ó u n a l o m lesz az eredmény.

ULYSSES VISSZATÉRÉSE — E L M É L K E D É S

Sokáig tűnődtem azon, hogy Wyspianski Ulyssese nem álcázott gazember-e. Valóban, hogyan vonható meg tetteinek végső mérlege, ha félresöpörjük azokat a pszichológiai mozzanatokat, melyek megindokolják, misztikus ködöl borítják be, és elmossák a tettek valódi értékét.
A trójai háború a görögök részéről nyilvánvaló támadás volt. Ulysses rituális jelszavakkal törvényesített „hőstettei" tulajdonképpen közönséges gyilkosságoknak minősíthetők. És ha eltekintünk a végzet problémájától, akkor Ulysses visszatérése egyértelműen rablótámadásként értékelhető: Ulysses azért tér vissza kalózaival, hogy felégesse a szülői házat, kirabolja és meggyilkolja apját. Azt még valahogy meg tudjuk magyarázni, hogy az utolsó szálig kiirtja felesége kérőit, de érthető ok nélkül kitervelt apagyilkossága, melyet csak a fátum erői, rendeltetése avagy az életét sújtó átkok indokolnának — ez számomra már nem meggyőző. Sokkal inkább vonz a mitológiai hős leleplezése.

ULYSSES VISSZATÉRÉSE: 1944. E L M É L K E D É S

Sok volt belőlük. A Trója mellőli dicstelen visszatérésekből. Sámáni rítusok nevében elkövetett kegyetlen gyilkosságok, emberi szerencsétlenségek nyomai jelezték ezeket.
Hamis lobogók foszlányaiba takart visszatérések.
Visszatérések — megfutamodások az igazság elől.
Charon csónakja az epilógus éjszakáján az elveszett Ulysses mellett halad el.
A befejezés valóban nem is befejezés.
Ulysses a történelem mélyébe lép át.
Annak tragikus színészévé válik —
Az „Ulysses visszatérésének" aktualitása napról napra nőtt —
Javában folyt a németek elleni támadás —
A bemutató napján közölték az újságok az első híreket a szövetségesek támadásáról.

Szükségszerűen félre kellett tenni az esztétizmust, a szerkesztés ornamentikáját, az absztrakciót. A térbe, melyet a művészet ideális arányai töltöttek ki, brutálisan betört a minden oldalról nyomuló valóság mint reális „tárgy".
Elvinni a színpadi művet
a feszültség olyan pontjáig,
ahol csak egy lépés választja el a drámát
az élettől, a színészt a nézőtől.

ULYSSES VISSZATÉRÉSE

Ulyssesnek valóban vissza kell térnie.
Tisztességtelen volna e célból Ithaka valami hazug illúzióját létrehozni.
Mindennek, ami körülveszi, monumentálisnak kell lenni, mindent álcázás nélkül, komolyan kell kimondani.

Kishitűség lenne Ulysses hatalmas tragédiáját kartonoszlopok és rongyokkal imitált tenger között eljátszani. A színészeket egyszerű csomagokon, létrákon vagy székeken szándékozom elhelyezni, a kellő pillanatokban megfosztva őket a jelmezektől, lemondva az esztétikai értékekről, be akarom vezetni a véletlenszerűséget *sőt* a rendetlenséget, hogy a visszatérés maximálisan konkrét legyen. Ulysses visszatér a színpadra, és ott teremti meg nagy fáradsággal önmaga számára Ithaka illúzióját.
Egyszer és mindenkorra szakítani kell a színházban az esztétizálással!
A színház olyan terület, ahol a művészet törvényei az élet véletlenszerűségével ütköznek, s ebből jönnek létre a legélesebb konfliktusok.

A RENDEZÉS ELSŐ VARIÁNSA

A színpad belső terét oldalt kulisszák övezik.
A számokkal és betűkkel jelölt kulisszák deszkából, lécekből, vászonból vannak összetákolva.
Középütt óriási fekete kocka áll, mint egy delfikus drámaköldök.
BELJEBB EGY FURCSA, IRREÁLIS MOZGÓ FELÜLET VAN, MELY SZÜNTELENÜL, MEGÁLLÁS NÉLKÜL VONUL ÉS HANGOKAT AD.
Más időt és más teret szab meg.
NEVEZHETJÜK ABSZTRAKCIÓNAK, ABSZOLÚTNAK VAGY HALÁLNAK.
Ami a színpadon történik, elkülönül ettől a jelenségtől, mely határozottan elüt a színpadon folyó események realitásától és hétköznapiságától.
A színészek időről időre leállnak, közömbössé válnak, mintha elfelejtettek volna valamit, vagy belső kényszer hatására cselekednének. E szüneteket tölti ki jelenlétével, mozgásával és hangjával e szokatlan felület.
Majd a színészek folytatják a normális cselekvést.
A kérők meggyilkolásának jelenete e más valósággal telítődött szünetekkel mint szinkópákkal van megkomponálva. A szünetek egyre hosszabbra nyúlnak.
A szürreális jelenség által kiűzött alakok és események végül szétfolynak.
Ulysses a fekete kockán úgy lép be a harmadik felvonásba, mintha e mozgó, hangokat adó elemi erő partnere lenne.

A RENDEZÉS MÁSODIK VARIÁNSA

Az illúziót építő tárgyakat reális mai tárgyak szorítják ki.
I. felvonás: Ulysses házának körüljárása —
a szikla — a kerítés — maga a ház, minden a legegyszerűbb, úgy tűnhet, hogy közönséges, tanulatlan ember keze munkája, deszkából van összetákolva, ahol kell, vászonnal van borítva. Költői áttételekben valósul meg a (drámában) elképzelt valóság elrendezettsége, szuggesztív illúziója.
II. felvonás bonyolódni kezd — bár ott marad a ház, a szikla és a kerítés — vagy faltöredék, a tárgyak azonban mintha kifakultak volna, elvesztették volna ámító erejüket — középre egy reflektor került — a kulisszákat balra fordították — amoda egy létrát támasztottak — Melento a reflektor vezetékei között táncol — Pénelopé klasszikus pózban ül egy közönséges konyhaszéken — a kérők létrán játszanak — a szikla, a ház, a kerítés már csak silány árnyéka az első felvonásban látottaknak, a műszaki-, segéd- és használati tárgyak határozottan elnyomják az előbbieket. Ez az új, kifejezetten reális valóság, mely az előzőt kiszorította, lesz a színpadi új szituáció ekvivalense, ahol az idegen és kegyetlen világ által fokozatosan bekerített Ulysses bűntette után visszavonhatatlanul eltávolodik fiatalságának Ithaka-ábrándjától.

II. felvonás — mikor mindenki elmegy,
csak a szikla, a kerítés és a ház fala, s a reflektor marad,
melynek éles fénysugara közönséges ATTRAPÉVÁ változtatja
az előbb felsoroltakat.
Hiába ismeri majd fel benne Ulysses Ithakáját.

A RENDEZÉS HARMADIK VARIÁNSA

Az I. felvonás közömbös, illúziótlan színpadi légkörben zajlik. De már kirajzolódnak egy *más*fajta illuzórikus vagy illúziószerű valóság elővetülő körvonalai, melyeket pillanatnyilag még elnyom a színpad nyers anyagisága. Még túlságosan előtérben állnak a színpad reális tárgyai — valamiféle létrák, kulisszák, egy ideiglenesen összetákolt, deszkákból hevenyészett pódium, a reflektornál munkaruhában áll egy ember, de mellette már egy görög szobor van, elkészül egy fehér gipszfej, tátott szájjal, mintha énekhez készülődne, mindez nyugtalanító feszültséget áraszt.
A színészek még a színpadi valósághoz tartoznak, úgy játszanak, mint a próbán, rögzítenek, ismételnek ....

A II. felvonásban fokozatosan az illúzió ködfelhője borítja be a színpadot, konstruált, illúziószerű mozzanatok tűnnek fel.
A kérők antik szobrok fehér maszkját öltik magukra. Az óriási gipsz fej mellett Femios, az aiodos áll — mint egy antik szobor —, és annak a dalnak a strófáit énekli, melyet az első felvonásban a reflektort kezelő munkásruhás ember szavalt.
Ebbe az illúziós térbe úgy lép be a katonaköpenyt viselő Ulysses, mint egy teljesen idegen és ellenséges világba.
A III. felvonás kérlelhetetlenül megerősíti az I. felvonás légkörét.

A VÉGSŐ FORMA

ITHAKA

A helyiség falai körülfognak minket. Üresek, csupaszok és ridegek. Egyhelyütt a levált vakolat helyén félelmetesen nagy fehér folt éktelenkedik.
Fentről egy korhadt gerenda lóg.
A földet sárga deszkából épített állványzat borítja.
Az üres teret kíméletlenül szeli ketté egy drótkötél.
Egy tönkrement, összenyomott reflektor mint a civilizáció maradványa, mintegy a széthulló valóság partjaira vetve.
A „közönség" néhány kupacban foglal helyet.
Középütt egy óriási, elárvult ágyúcső.
Fölötte megafon lóg.
Hatalmas kerék van a falhoz támasztva.

ULYSSES

Zajos induló dallama.
A megafonból pattogó, lábdobogást idéző katonai parádé harsog.
Az ajtóból ósdi, agyonviselt és összesározott katonaköpenyben,
mélyen lehúzott sisakban, nagyon lassan közeledik Ulysses.
Szürke és összezsugorodott.
Középre megy.
Ráül az ágyúcsőre.
Hátat fordít, s így még inkább formátlanná válik.
És csak mikor elhangzik a „Trója" szó — áll fel nehézkesen,
mutatja meg lassan az arcát, és préseli ki magából:
„Ulysses vagyok, visszatértem Trója alól".

REZÜMÉ

E két rendezésem meghatározott irányban munkál.
A bennünk megfogalmazott vezérgondolat még távolabbra mutat. A színpadi mű egy forma körül épül. Ennek felfedezése válik kinyilatkoztatássá vagy egyszerűen a dráma eszméjévé, az olvasat kulcsává. Belső súlyával mintegy szétfeszíti a drámát, feltárva élő, vibráló belső rendszerét, a szöveteket és az idegeket. Magához vonz minden szerkezeti elemet.
Alkalmassága akkor bizonyosodik be, ha minden szituáció megmagyaráztatik általa.
Hozzá viszonyítva rendeződik s értelmezi egymást a többi színpadi forma is. Minden drámai műben lüktetnek a színpadi formák is, csak meg kell érezni és kifejezésre kell juttatni őket.
A formák elrendezését az ellentét és a konfliktus törvényei irányítják.
Épp az ellentétek és csak azok képesek a műalkotás létrejöttéhez szükséges új értékeket és egységeket létrehozni, melyek mivel természetüknél fogva képtelenek az egymásmelletiségre, mindenképpen rákényszerülnek az összekapcsolódásra.

A színházban ez az egység a különböző színpadi elemek szembesítésével érhető el: gesztust a hangeffektussal, vizuális formát a mozgással, teret a hanggal, a szót a formák mozgásával stb. A jelentés-szférában az a szembesítés még élesebb és váratlanabb, sokkoló módon vezethet csak el két távol eső, egymást kizáró jelenség vagy tárgy összekapcsolásához.
Egyfajta realitás „jön létre" azáltal, hogy a jelenség mellé vagy környezetébe egy teljesen más dimenziójú és eredetű valóság kerül. Nem fontos, hogy az ellentétek ugyanabban a szférában, egységes kategóriák alapján érvényesüljenek.
A négyszöget nemcsak a körrel lehet szembeállítani, hanem — ugyanolyan sikeresen — a mozgás vagy a hang hullámzó vonalával is. A „színpadi formák létrehozása" párhuzamosan halad a drámai mű „bemutatásával".
A *Balladyná*ban (a színdarabban) az „Ítélet" jelenet az utolsó pillanatig tele van emberekkel.
A jelenet belső pulzálása azonban arra mutat, hogy az emberek száma csökkenni fog. Ez a leépülés vezet a dráma hősnőjének tragikus magányosságához.
A *Balladyna* színpadra állítása az absztrakt forma berobbanását jelentette a dráma és a színpad valóságába.
Az *Ulysses visszatérésében* a reális élet feszítette szét az alakulóban lévő illúziós színpadi formákat és drámai konfliktusban ütközött össze velük.
Vajon győztesen kerül ki?
Azt hiszem, igen.
Ez lenne a külső realizmus felé vezető út.

HALÁLSZÍNHÁZ (1975)

1.

Craig álláspontja: fel kell támasztani a marionettet. El kell űzni a színészt, Az ember — mely természeti lény — idegen elem a műalkotás elvont struktúrájában.

Gordon Craig így képzeli: az Isteni Marionett Gangesz partján álló szentélyébe — ahol az igazi SZÍNHÁZ titkát őrizték — betört két asszony. Megirigyelték e Tökéletes Lénytől azt a SZEREPET, hogy a szent érzés segítségével meg tudja érzékíteni Isten létezését az emberi értelem számára, megirigyelték DICSŐSÉGÉT, kilesték Mozdulatait és Gesztusait, gyönyörű öltözetét, majd igyekeztek saját silány paródiáikkal kielégíteni a köznép alantas ízlését. S abban a pillanatban, mikor az eredetihez hasonló székhely építését kezdték követelni, született meg a számunkra túlságosan is jól ismert, máig létező, újkori színház. A Társadalmi Hasznosság Zajos Intézménye. Ezzel egyidőben jelent meg a SZÍNÉSZ is. Álláspontja védelmében Craig Eleonora Dusére hivatkozik: „Hogy a színházat megmenthessük, ahhoz előbb le kell rombolnunk, minden színésznek és színésznőnek el kellene pusztulnia pestisben... Ők azok ugyanis, akik lehetetlenné teszik a művészetet..."

2.

Craig verziója: a színház hanyatlását az váltja ki, hogy az emberszínész előzi a marionettet s annak helyébe lép.

Van valami imponáló e nagy Utópista álláspontjában, mikor így fogalmaz: „teljes határozottsággal követelem a szuper-marionett ideájának felújítását a színházban..., ha visszatér, az emberek — mint valaha régen — újra értékelni tudják majd a Létezés boldogságát, és isteni, örömteli tisztelettel adóznak a HALÁLNAK..." A SZIMBOLISTA esztétika álláspontját követve Craig, a kiszámíthatatlan érzelmeknek és szenvedélyeknek — s ennek következtében a véletlennek — kiszolgáltatott embert abszolút idegen elemnek tekinti a műalkotás egységes szövetében és struktúrájában, valami olyannak, ami a műalkotás legfőbb meghatározóját, az egybeötvözöttséget veszélyezteti. Craig elképzelése, akárcsak a maga korában imponálóan végiggondolt szimbolista program, valójában a XIX. század különálló és különös, új korszakot és művészetet hirdető jelenségeit foglalta rendszerbe: Heinrich van Kleistet, Ernst Theodor Amadeus Hoffmant, Edgar Allan Poet... Ugyanazon meggondolásokból, mint Craig, Kleist már száz évvel korábban, követelte a színésznek marionettel való helyettesítését, mivel úgy tartotta, hogy a TERMÉSZET törvényének alávetett emberi organizmus idegen szövet marad az Intellektus és a Konstrukció elvein alapuló Művészi Fikcióban. Ehhez az érvhez társultak még az ember korlátozott fizikai lehetőségeiből eredő kételyek, valamint — a szüntelenül kontrolláló, a szépség és a báj lehetőségét kizáró — tudatot illető vádak.

3.

A XIX. századi ember mesterkélt kreációitól és a manekenek romantikus misztikájától — a XX. századi absztrakció racionalizmusáig.

A veszélytelennek tűnő úton, melyen a Felvilágosodás és a Racionalizmus embere haladt, a sötétből hirtelen egyre több HASONMÁS, MANEKEN, AUTOMATA, HOMUNCULUS bukkant elő. Ezek a mesterségesen konstruált, a TERMÉSZET törvényeit sértő teremtmények magukba sűrítik az összes megalázottságot, MINDEN emberi álmot, a HALÁLT, a Horrort, és a Rettegést. Megszületik a hit a MECHANIKUS MOZGÁS feltáratlan erejében, mániákus hajsza indul a SZERKEZET feltalálásáért, mely tökéletességével és függetlenségével felülmúlná a gyengeségeknek alávetett emberi szervezetet.

Mindez még a rémálom, a bűn, a mágia, az illegális praktikák, a sarlatánság határmezsgyéjén mozog, a démonizmus ködében úszik. Ez volt a kor SCIENCE FICTION-je, melynek keretében a démonikus emberi agy létrehozta a MESTERSÉGES EMBERT.

Mindez gyorsan vezetett a TERMÉSZET — s az emberi aktivitás bizonyos, a természettel legszorosabb kapcsolatban álló szférái — iránti bizalom elvesztéséhez. Paradox módon, e szélsőségesen romantikus és diabolikus kí-

sérletekből — melyek megfosztották a természetet az alkotás jogától — eredtek a mind függetlenebbé váló, a TERMÉSZETTŐL mind veszélyesebben eltávolodó „TÁRGYNÉLKÜLI VILÁG" RACIONALISZTIKUS sőt MATERIALISZTIKUS mozgalmai, a KONSTRUKTIVIZMUS, a FUNKCIONALIZMUS, a MASINIZMUS, az ABSZTRAKT MŰVÉSZET és végül a PURISTA VIZUALITÁS, mely csupán a műalkotás „fizikai jelenlétét" ismeri el.

A fenti — a technika és a szcientizmus századára nézve nem túl hízelgő — származástörténet bátor hipotézise tőlem származik és megelégedésemre szolgál.

4.

A dadaizmus, megalkotva a „kész realitás" fogalmát, életelemek beemelésével rombolja le a műalkotás egységességének és összeötvözöttségének elvét, melyet a szimbolizmus, a L'Art Nouveau és Craig vezetett be.

De térjünk vissza Craig marionettjéhez. Ma már nem aktuális Craignek az az elképzelése, hogy a műalkotás tökéletes egybeötvözöttségét megőrzendő, az élő színészt manekennel, mesterséges és mechanikus teremtménnyel kellene helyettesíteni. A későbbi kísérletek — melyek során megbontották a műalkotás egységes struktúráját, „IDEGEN" elemeket építettek be a kollázsokba, assemblagekba, elismerték a „kész" realitást, a VÉLETLEN szerepét, a műalkotást az ÉLET-VALÓSÁG és a MŰVÉSZI FIKCIÓ keskeny határán helyezték el — érvénytelenítettek minden, a század elejéről, a Szimbolizmustól és a L'Art Nouveautól származó kételyt. A két lehetséges cél: intellektuális struktúrájú autonóm művészet vagy naturalizmus — elvesztette EGYMÁST KIZÁRÓ jellegét.

Ha a színház gyenge pillanataiban elismerte az élő emberi szervezetet s annak törvényeit, akkor ennek konzekvenciájaként automatikusan el kellett fogadnia az élet utánzásának, lejátszásának és tükrözésének formáit. Ha azonban a színház megengedhette magának, hogy függetlenedjen az ember és az élet nyomása alól, akkor meg tudta teremteni az élet mesterséges megfelelőit, melyek — furcsa módon — életképesebbnek bizonyultak, mivel megkönnyítették a tér és az idő absztrahálását és képesek voltak az abszolút egység érzékeltetésére.

Mára e fenti két lehetőség is elvesztette jogosultságát és alternatív érvényét. Új szituáció és új rendszerek jöttek létre a művészetben. A „KÉSZ" REALITÁS fogalmának megszületése, vagyis életből kiszakított elemek ÖSSZEKAPCSOLÁSA, BEEMELÉSE a műalkotásba — ELHATÁROZÁS, GESZTUS vagy RÍTUS segítségével — sokkal erősebb csábítás volt a korábbi (mesterségesen) MEGSZERKESZTETT realitásnál, az ABSZTRAKT alkotásnál vagy a szürrealista világnál, a bretoni „RÁCSODÁLKOZÁSNÁL" A Happeningek, Eventek, Environmentek erős arroganciával rehabilitálták az addig lebecsült REALITÁS jópár szféráját, megtisztítva azokat hétköznapi rendeltetésük terheitől. Az élet-valóság „DECALAGE"-ja, kibillentése a mindennapi gyakorlatból, jobban megmozgatta az emberi fantáziát, mint az álomképzelet szürrealisztikus valósága. Ennek következtében a művészet szférájából fokozatosan kiszorultak az élet és az ember beavatkozásától tartó félelmek.

5.

A happening „Kész Realitásától" a műalkotás elemeinek dematerializálásáig.

Mint minden elragadtatás, felfedezés, bizonyos idő elteltével persze ez is konvencióvá vált, melyet már meggondolás nélkül, profánul alkalmaztak. A szinte rituális manipulációk a Valósággal, összekapcsolódva a művészet-tradíció által kijelölt — HELYE és HELYZETE elleni tiltakozással, fokozatosan más értelmet kaptak, más funkciót kezdtek betölteni. A tárgy materiális, fizikai JELENLÉTE s a JELEN IDŐ — mint a cselekvés és a cselekmény egyedül lehetséges kerete — túlterheltté vált, eljutott lehetőségeinek határára. E HATÁR ÁTLÉPÉSÉT az jelentette, hogy e művészi rendszereket megfosztottuk materiális és funkcionális ÉRVÉNYESSÉGÜKTŐL, vagyis KOMMUNIKATIVITÁSUKTÓL. Mivel ezután már a közelmúlt folyamatban lévő, lezáratlan korszakáról lesz szó — az ezt követő elmélkedések már saját munkásságomra vonatkoznak, azzal kapcsolatosak.

A tárgy („Szék" Oslo, 1970) ü r e s s é vált, megfosztatott e x p r e s s z i v i t á s á t ó l, k a p c s o l a t a i t ó l, v i s z o n y í t h a t ó s á g á t ó l, beprogramozott k o m m u n i k a t i v i t á s á t ó l, „ü z e n e t é t ő l", a „s e m m i b e" irányult, a t t r a p e - é változott.

A szituációk és cselekvések önnön ENIGMATIKUS KÖRÜKBE zárultak (Lehetetlen színház 1973), „Cambriolage" című manifesztumomban történt meg aztán az illegális BEHATOLÁS abba a szférába, ahol a megtapintható realitás önnön LÁTHATATLAN FOLYTATÁSÁVÁ alakul. Mind határozottabban körvonalazódott a GONDOLAT, az emlékezet és az IDŐ szerepe.

6.

Az ortodox konceptualizmus és a „Hivatalos Tömeg-Avantgarde" elvetése.

Annak a mind erősebben magával ragadó bizonyosságnak a kitapogatása, hogy a művészetben az ÉLET képzete kizárólag a konvencionálisan felfogott ÉLET HIÁNYÁVAL érzékeltethető, nyerhető vissza (újra Craig és a Szimbolisták!) ez a D E M A T E R I A L I Z Á C I Ó S folyamat úgy ment végbe munkásságomban, hogy közben sikerült kikerülnöm a nyelvészet és a konceptualizmus ortodoxiáját. Művészi választásomat bizonyára befolyásolta az a tülekedés is, ami a mára már hivatalossá vált akkori főirányt jellemezte, mely a maga TOTÁLIS MŰVÉSZET, MINDEN MŰVÉSZET, MINDENKI MŰVÉSZ, a MŰVÉSZET AZ AGYBAN VAN stb. jelszavaival tulajdonképpen a DADAIZMUS zárószakaszaként definiálható.

Ki nem állhatom a tumultust. 1973-ban új manifesztumom vázlatát fogalmazva utaltam is e hamis szituációra. Íme az írás kezdete: Verduntől, a Voltaire Kabarétól és Marcel Duchamp Water—Closetjától, amikortól tehát a „művészi ihletet" kezdte túlharsogni Kövér Berta — az E L H A T Á R O Z Á S vált az egyetlen emberi lehetőséggé, csak ez tette lehetővé valami új, eddig elképzelhetetlen felfedezését, s hosszú időre az elhatározás maradt a művészet első számú serkentője, mely meghatározta és feltételeket szabott

számára. Az utóbbi időben a középszer tömegei sajátították ki az elhatározást — lelkiismeretlenül és gátlástalanul. Most tehát éppen az elhatározás banálissá és konvencionálissá válásának vagyunk tanúi. A valamikori veszélyes út kényelmes és tökéletesített biztonságú, jó információs rendszerű autósztrádává vált. Kalauzok, tanácsadók, jelzőtáblák, útjelek, Központok, Művészeti Kombinátok garantálják a művészet tökéletes funkcionálását. Művész bajtársak, utcai harcosok, intervenciós-művészek, hírhozó-művészek, episztola-gyártók, házalók, utcai mutatványosok, Irodisták és Ügynökök, ORSZÁGOS VONULÁSÁNAK vagyunk tanúi. Ennek a már hivatalossá vált autósztrádának a forgalma — mely grafomán és minimális jelentéssel bíró írások vízözönével fenyeget — napról napra növekszik. Minél gyorsabban fel kellene hagyni ezzel. De ez nem olyan könnyű. Különösen az ÁLTALÁNOS AVANTGARDE dicsőségének csúcsán, melynek vakságát az INTELLEKTUS okosakat és ostobákat egyaránt manipuláló presztízse kendőzi.

7.

A hivatalos avantgarde hátsó ösvényein feltűnnek a MANEKENEK.

A konceptualista megoldások határozott elutasítása — amellett, hogy az úton, melyre léptem, ez tűnt az egyetlen lehetőségnek — oda vezetett, hogy munkásságom utolsó szakaszának előbb említett konklúzióit és meghatározási kísérleteit mellékösvényekre tereltem, ott ugyanis több esélyt láttam az ISMERETLENNEL való találkozásra!! Jobban bízom az ilyen alaphelyzetben. Az új szakasz mindig kevéssé jelentős, alig észrevehető, mellékes kezdeményekből indul, melyeknek nem sok közük van a már elismert irányzathoz, ezek privát, intim, mondhatnánk, szégyenlős csírák. Tisztázatlanok. És nehezek! Ezek az alkotás legizgalmasabb és legvalódibb pillanatai.

Nem tudni, honnan ered érdeklődésem a MANEKENEK természete iránt. „VÍZITYÚK" (1967) rendezésemben és az 1970-es „CIPÉSZEK"-ben igen sajátos szerepet kaptak: mintegy a színészek immateriális PÓT SZERVEI lettek, melyekkel a színész „rendelkezett". Słowacki „Balladyna"-jában a tömegesen alkalmazott manekenek már élő alakok HASONMÁSAI voltak, felruházva a legmagasabb rendű TUDATTAL, melyet csak „életük beteljesedése után" birtokolhatnak.
A manekenek már határozottan viselték a HALÁL jelét.

8.

A Maneken mint a „LEGALACSONYABB RANGÚ REALITÁS" megjelenítése.
A MANEKEN mint a KIHÁGÁS létmódja.
A MANEKEN mint ÜRES tárgy.
ATTRAPE. A HALÁL üzenete.
A Színész modellje.

„A Maneken, melyet 1967-ben szerepeltettem a Cricot 2-ben („Vízityúk"), az „Örök Vándor" és az „Emberi Emballage-ok" után — a soronkövetkező figura volt, mely magától értetődő természetességgel bukkant fel „Gyűjtemé-

nyemben", egyezett azzal a régóta tartó meggyőződésemmel, hogy a műalkotásban kizárólag a legalacsonyabb rangú realitás elemei, a presztízsüktől megfosztott, legszegényebb tárgyak képesek kifejezésre juttatni tárgyiasságuk teljességét. A Manekenek és a Viaszfigurák mindig is a hivatalos Kultúra perifériáján léteztek. Beljebb nem léphettek, VÁSÁRI BÓDÉKBA, gyanús BŰVÉSZSÁTRAKBA szorultak, távol a művészet fényes templomaitól, lekezelően a köznép ízlésébe utalták, KURIÓZUMKÉNT tartották számon őket. De éppen e figuráknak, s nem az akadémiai, múzeumi alkotásoknak köszönhetjük, hogy vethettünk egy pillantást a függöny mögé.

A MANEKENEK néha a KIHÁGÁS szférájába lépnek. Ezeknek az ember képmására formált teremtményeknek a léte egy eretnek törekvés „istentelen", törvénytelen következménye, az emberi lét Sötét, Lázadó, Éjszakai oldalának megnyilatkozása. Megismerési forrásul szolgál a Bűnhöz és a Halál nyomaihoz. Az a homályos és megmagyarázhatatlan érzés, hogy a Halál és a Semmi félelmetes üzenete e tudattól és sorstól megfosztott, élő emberhez hasonló lényen keresztül érkezik hozzánk — egyszerre váltja ki a vonzódást, az elutasítást és a meghaladás igényét. Vádaskodást és tagadást. A vádaskodók érvei idővel kimerültek. E vádakat elsősorban a cselekvés mechanizmusa váltotta ki, melyet ha tévesen az alkotás *céljával* azonosítunk, akkor az egész módszert könnyen utalhatjuk az *alacsonyabb rendű művészi formák* közé. Az Imitációhoz, a megtévesztő hasonlóságokhoz, mely a néző vásári CSAPDÁBA csalására, megtévesztésére épít, kívül esik az esztétikum szféráján, „kimunkálatlan" eszközökkel él, előnyben részesíti a LÁTSZATOT és hazugságot, sarlatán praktikákhoz folyamodik!

Az elmarasztalást támasztotta alá a filozófiai világnézet ezzel kapcsolatos álláspontja is, mely a művészet célját, Platontól napjainkig, gyakran tételezi a Lét és a Szellemi Létezés Lényegének feltárásában, s elutasítja a lét legalacsonyabb fokát képviselő világ Anyagi Felszínébe, a látszatok hazugságába való belebonyolódást. Nem hinném, hogy a MANEKEN (vagy a VIASZFIGURA) képes helyettesíteni az ÉLŐ SZÍNÉSZT abban az értelemben, ahogy azt Kleist és Craig képzelte. Ez túl könnyű és naiv lenne. Igyekszem meghatározni azokat a motívumokat és törekvéseket, melyeknek eredményeként ez a különleges teremtmény feltűnt gondolkodásomban és eszméim között. Megjelenése azzal a mind erősebb meggyőződésemmel rímelt, hogy a művészetben az *életet* kizárólag az *élet hiányával* lehet érzékeltetni, a HALÁL szólítása útján, a LÁTSZATOK, az ÜRESSÉG, az ÜZENET hiánya segítségével.

Színházamban a MANEKENNEK erős HALÁL-érzetet és a Halottak szubsztanciáját közvetítő MODELLÉ kell válnia, Modellé az ÉLŐ SZÍNÉSZ számára.

9.

A Craig által leírt szituáció az én megvilágításomban. Az ÉLŐ SZÍNÉSZ megjelenése mint forradalmi momentum. Az EMBER KÉPÉNEK felfedezése.

Elmélkedéseimet a színház területéről indítom, de a mai művészet egészét érintik. Felfoghatjuk úgy is, hogy azt a megsemmisítően vádaskodó képet,

melyben a Színész megjelenésének körülményeit ecsetelte — Craig csupán egyéni szükségletből alkotta meg, mint „SZUPER-MARIONETT" elméletének kiindulópontját.

Amellett tehát, hogy rajongója maradok Craig lenéző és szenvedélyesen vádaskodó álláspontjának (különösen, ha figyelembe veszem a mai színház totális degradációját), s hogy Credójának első részével — melyben a hivatásos színháztól megvon minden művészi értelmet — teljesen egyetértek — a SZÍNÉSZ-sors felfogását illetően már elválnak nézőpontjaink.

Én ugyanis a SZÍNÉSZ első megjelenését a (mai terminusokkal élve) KÖZÖNSÉG előtt, vele ellentétben f o r r a d a l m i és a v a n t g a r d tettnek tartom. Sőt megkísérlek egy álláspontjával teljesen ellentétes elképzelést kifejteni, mintegy a „Történelem nyakába varrni", melyben a bekövetkező események pont ellenkező értelmet kapnak.

... A szokások és vallási rítusok szférájából, a közös ceremóniákból és játék-szertartásokból kivált VALAKI, egy merész döntéssel ELSZAKADT a kultikus közösségtől. Nem a gőg hajtotta (mint Craignél), nem csupán az érdeklődés középpontjába akart kerülni. Így túlságosan leegyszerűsítenénk a dolgot. Lázadóbb elmének kellett lennie, tiltakozó, eretnek, szabad és tragikus figurának, akinek volt bátorsága szembenézni Sorsával és Rendeltetésével. S ha még hozzátesszük, hogy „SZEREPÉVEL", már meg is kaptuk a SZÍNÉSZT. A lázadás a művészet terén zajlott. A fenti eset, helyesebben annak kinyilatkoztatása, valószínűleg nagy zavart és ellenséges reagálásokat váltott ki. A TETTET bizonyára az ősi kultikus tradíció és gyakorlat elárulásának, világi gőgnek, ateizmusnak, veszélyes felforgató tendenciának, botránynak, erkölcstelenségnek, illetlenségnek tekintették: s minden bizonnyal kimutatták benne a bohóckodás, a ripacskodás, az exhibizionizmus és az elkorcsosulás jeleit. De a társadalmon k í v ü l r e állított kinyilatkoztató nemcsak szenvedélyes ellenfeleket, hanem fanatikus rajongókat is szerzett magának. Emarasztalást és dicsőséget egyszerre. Nevetséges és sekélyes formalizmus lenne eme ELSZAKADÁS (RUPTURE) aktusát egyszerűen egoizmussal, dicsőségvággyal vagy rejtett színészi hajlamokkal magyarázni. Lényegesen többről — egy kivételes fontosságú ÜZENETRŐL — volt itt szó.

Próbáljuk meg elképzelni ezt az izgalmas szituációt: azokkal SZEMBEN, akik ezen az oldalon maradtak, állt egy HOZZÁJUK MEGTÉVESZTÉSIG HASONLÓ EMBER, aki azonban (valami titokzatos és zseniális művelet következtében) mérhetetlenül TÁVOLI, megdöbbentően IDEGEN volt, mintha HALOTT lett volna, elválasztva tőlük egy láthatatlan s ezért még szörnyűbb és elképzelhetetlenebb FALLAL, melynek valódi értelme és FÉLELMETESSÉGE csak az ÁLOMBAN tárul fel.

Mikor a villám vakító fényében felvillantak az EMBER KÉPÉNEK tragikus-cirkuszi körvonalai, mintha ELŐSZÖR látták volna meg ÖNMAGUKAT. Ez minden bizonnyal szinte metafizikus MEGRÁZKÓDTATÁST okozott. A szüntelenül közeledő EMBER sötétből előtűnő rajza — izgalmas ÜZENET volt az új, csak EMBERRE jellemző SZITUÁCIÓRÓL, annak FELELŐSSÉGÉRŐL, a tragikus tudatról, mely végső és kérlelhetetlen — HALÁL mércével — méri fel a SORSOT. A HALÁL térségéből jövő meglepő ÜZENET a NÉZŐK (nevezzük a mi terminusunkkal) körében metafizikus megrázkódtatást váltott ki. És a SZÍNÉSZ (szintén a mi terminológiánk szerint)

művészete és eszközei a HALÁLT idézték meg, annak tragikus és FÉLELMETES szépségét hirdették.

Felül kell vizsgálni a NÉZŐ és a SZÍNÉSZ viszonyának valódi aspektusait.

VISSZA KELL HOZNUNK ANNAK AZ ELEMI EREJŰ MEGRÁZKÓDTATÁSNAK A PILLANATÁT, MIKOR AZ EMBERREL (NÉZŐVEL) SZEMBEN ELŐSZÖR ÁLLT AZ EMBER (A SZÍNÉSZ), AKI MEGTÉVESZTŐEN HASONLÍTOTT RÁNK, UGYANAKKOR VÉGTELENÜL IDEGEN VOLT, HATÁRUNKON TÚLI, ELÉRHETETLEN MESSZESÉGBEN ÁLLÓ.

... az a különleges
félelmet keltő
ugyanakkor vonzó viszony,
mely az *élőket a holttakhoz fűzi*,
azokat az élőket, akik korábban nem fedezték fel önmagukban
egy lehetséges látványosság igényét,
akik értelmetlennek látták az elhatárolódást és a kavarodást;
akik nem *különböztek*,
nem magasodtak a többiek fölé,
s e banálisnak tűnő,
de mint a későbbiekben kiderül, lényeges és
becses tulajdonságuknál fogva
egyszerűen
az előírásokon túl nem menő módon
észrevétlenek voltak
most hirtelen
a másik oldalról,
szemből nézve,
csodálkozással töltenek el.
mintha
először látnánk őket,
mint akiket egy kétértelmű ceremóniában
szemlére bocsátottak:
egyszerre kell tisztelnünk
és elutasítanunk őket,
visszafordíthatatlanul mások,
és mérhetetlenül idegenek,
s ráadásul: meg vannak fosztva minden jelentőségüktől,
olyanok, akiket nem veszünk számításba,
akiknek legkisebb reményük sincs, hogy valamilyen helyet foglaljanak el
„igazi" életviszonyaink közt, mármint azokban a szférákban,
melyek csupán nekünk érthetőek,
hétköznapiak és felfoghatók,
de számunkra nincs jelentőségük.

Ha elfogadjuk azt,
hogy az *élő ember* képessége
sokoldalú és kölcsönös

életviszonyainak
könnyed és tehetséges alakításában áll,
akkor
csak a halottakkal szembeállítva
születhet meg bennünk annak a ténynek
a meghökkentő elismerése, hogy
az élők alapvető sajátosságai
csak a köztük lévő
különbségek hiányából
jöhetnek létre,
a megnemkülönböztetés,
az általános s minden más látszatot kegyetlenül kizáró
azonosság hatására,
mely elfogadott,
vitathatatlan és
mindenkire kötelező.
Csak a *halottak*
válnak *észrevehetővé* (az *élők* számára)
a legmagasabb áron
megvásárolt szuverenitásukkal,
ALAKJUKKAL,
mely élesen körvonalazott,
majdnem
cirkuszi.

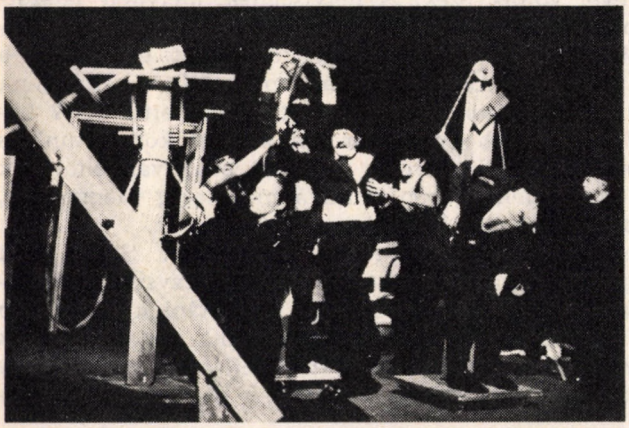

Jelenet a „Tűnjenek el a művészek" című darabból

ANKÉT*

A Cricot 2 nem egy intézmény és nem is egy hivatalos színház. Ezt a csoportot többségükben képzőművészek alkotják. Két korszakunkból az első nagyon veszéyes volt, bár ebből mi akkor semmit nem érzékeltünk, mert fiatalok voltunk: a Konspirációs színház időszaka volt ez a háború alatt; a második volt csak a tulajdonképpeni Cricot 2, mely 1955-ben alakult — az úgynevezett olvadás időszakában, amikor lehetett Lengyelországban valamit csinálni.

Így hoztuk létre a művészek színházát, melynek egy háború előtti színház nevét adtuk. A Cricot 1 az egy avantgárd társulat volt a 20-as, 30-as években, melyet festők, költők, színészek teremtették — olyan művészek, akik még Párizsban Bonnars, Soutin és Chagall iskoláit járták végig. Ebből a színházból Maria Jerema lengyel festőnő csatlakozott hozzánk. Színházunkat vagy kabarénkat, klubunkat — nem tudom, hogy is nevezzem —, voltaképp miatta kereszteltük Cricot 2-nek.

Ez tulajdonképpen egy anagramm; a háború előtt igen divatosak voltak az ilyesfajta szürrealista, dadaista anagrammok, a különböző szavak efféle montázsszerű kombinációi. Egyszer valaki azt mondta annak idején a Cricot 1-re, hogy ez nem színház, hanem ez cirkusz *(to cyrk)*. S mivel jócskán ihattak, jó hangulat lehetett abban a kávéházban — nem olyan nyomott, mint manapság —, valaki kiforgatta ezt az elnevezést — így lett a „to cyrk" *cricot*. S mivel még párizsiasan is hangzott, megtetszett ezeknek a franciás műveltségű művészeknek. Aztán mikor a háború után kissé elfelejtődött a francia kultúra, az emberek, találkozván ezzel az elnevezéssel, inkább a *tricot*-ra asszociáltak — azon az alapon, hogy hisz a színészek is trikóban játszanak. Ez az anekdota igaz volt.

Tehát a tulajdonképpeni Cricot 2 története 55-tel kezdődik. Mivel a megelőző nyolc évben mindnyájunknak nagyon elege volt már a szocreál színjátszásból — színészeknek, nézőknek egyaránt, s az unalom már-már a dantei poklok kínját idézte, színházunkat még a kritika is tárt karokkal fogadta. Ebben az időszakban igen sok lelkesítő sajtóvisszhangunk volt. De egyébként is a lelkesedés évei voltak ezek. A helyiségnek, melyben játszottunk, kitártuk hatalmas ablakait, s a közönség mámoros önfeledtséggel kiáltozva mászott be rajtuk hozzánk. Akkoriban összekeveredett egymással a művészet és az élet. De aztán lassacskán megváltozott. Sajtóvisszhangunk csendesebb lett, s csak a szűkebb közönségünk tartott ki mellettünk. A közönség is egyre fogyott. Minden valahogy zsugorodni kezdett körülöttünk, s a Cricot 2 is összébb zsugorodott. Maria Jerema meghalt, néhányan elmentek tőlünk — bár az együttes magja lényegében mind a mai napig megmaradt, miközben néhány fiatalabb művész még csatlakozott is hozzánk.

Harminc év múlt el, s hol így, hol úgy fordult a sorsunk. Sosem volt elegendő konkrét alap, hogy a színházunkat bezárassák. A krzysztofory pincében kaptunk helyet, abban a galériában, ahol a háború utáni legfontosabb festőcsoport működött, a Gruppa Krakowska. Tagjai között voltak olyanok is, akik a Konspirációs Színházban ugyancsak résztvettek már, majd egyre híresebbek lettek; a Színművészeti Akadémia katedráira kerültek vagy ma-

* Megrendezésre került a Budapesti Műszaki Egyetem R Klubjában, 1985 novemberében.

gas minisztériumi állásokba. Ez a galéria egyfajta védőbástyája lett a színházunknak. Mert amikor azt mondom, hogy a galériából induló művészek — Brzozowski, Mikulski, Novosielski, Skarzynski — fényes karriert futottak be, akkor ezt nem pejoratív értelemben teszem. Mint avantgárd művészek ők mindnyájan olyan komoly hivatalos elismerést vívtak ki maguknak, hogy tekintélyük mindenkori adu volt a kezünkben; s hogy egyszer sem zárták be a színházunkat, az is csak nekik köszönhető. Túl nagy lett volna a zaj. Egyre jobban éreztük magunkat ott a pincében. Talán háromszorosa lehetett ennek a teremnek, ahol most ez a találkozás zajlik, s körülbelül kétszázan fértek el benne. Színházunk számos művészi korszakát éltük meg itt: az Informelt Witkiewicz *Kis udvarházban* c. darabjával (1961), majd a Zero színházat ugyancsak egy Witkiewicz-darabbal, *Az őrült és az apácával* (1963), majd a Happeninget (*A vizityúk*, 1967), és végül a Lehetetlen Színházat (1972). Az utolsó darab, melyet itt a galériában csináltunk meg, a *Halott osztály* volt. 1972-ben úgy tűnt, hogy minden szétesőben van: nem volt pénz, nem volt dotáció, mindenki ingyen dolgozott. S ekkor a *Halott osztály* meghozta az áttörést.

A bemutató furcsamód zajlott le: már több mint egy éve dolgoztunk, és sehogy sem akart sikerülni. Csak félig voltunk kész, és én már arra gondoltam, föl kéne adnunk az egészet, annál is inkább, mert a városi tanács bejelentette, hogy a továbbiakban megvonja tőlünk a támogatását. Ekkor zajlott éppen a Nemzetközi Kulturális Kongresszus — sok amerikai, francia, japán és nyilván magyar vendéggel is —, és egyszerűen követelték, hogy mutassuk be a darabot. Közöltem, hogy csak a felével vagyunk meg. (Erre a megrendelésre nyilván külföldi sikereink miatt került sor: először a *Vizityúk*kal arattunk nagy sikert Nancy-ben, 1967-ben; 1969-től pedig rendszeresen utaztunk.)

Még egy mozzanatot kell itt megemlítenem. Amikor ezek a külföldi turnéink elkezdődtek, a Kultuszminisztérium ezt nem kis fenntartással fogadta; a Pénzügyminisztérium viszont devizaforrást látott bennünk, olyannyira, hogy a Cricot 2-t önfenntartó színházzá nyilvánította. Így ezeket az útjainkat mindig a meghívó fél fizette, bevételünk viszont a minisztérium kasszájába folyt — miközben a hivatalos színházak tetemes állami költségen utazgattak, s nem is mindig átütő sikerrel. A 70-es években sokat harcoltam az önfenntartó színház státusza ellen, miközben turnéink egyre szaporodtak. Csak a *Halott osztály*ból hatszáz előadásunk volt, a *Wielopole*ból több mint háromszáz.

Amolyan igazi vándorszínház lett belőlünk. Időnként lengyelországi turnét is teszünk. Én ebben a pillanatban meg vagyok győződve arról, hogy mi vagyunk ennek az országnak a legreprezentatívabb színháza. Most először utazunk majd Izraelbe a *Halott osztály*lyal, de nem ám mint hivatalos lengyel színház, mert ugyanebben az időben a Varsói Opera is utazik *Manekenek* című előadásával, melyet nyilvánvalóan a *Halott osztály*ról koppintottak — hiszen a maneken színházi fenoménje még a kritikusok szerint is ebben a darabunkban született meg. (Természetesen Craigre, akinek a „szupermarionett" fogalmát köszönhetjük, jómagam is hivatkozom a *Halálszínház* manifesztumában.) Izraelben mi így mégis csupán „vásári bódé" színház leszünk, „la baraque foraine", — mint Louis Barrault-é. Pillanatnyilag mindenesetre érinthetetlenek vagyunk. Nem tudom, további sorsunk hogyan alakul; lehet,

hogy egyszer még megérintenek bennünket is (ahogy Gombrovicz *Esküvő*jében láthattuk).

A *Halott osztály* óriási sikere után — melyről az egész lengyel sajtó is beszámolt, tehát az egész ország közvéleménye tudomást kellett hogy szerezzen róla — sem kérdezte meg tőlem senki, hogy most mihez fogok kezdeni Krakkóban. A galéria teljesen lezüllött, ott már nem lehet előadást csinálni, a városi tanács nem akart pénzt adni — s mindez még a világsajtó szerint is „a lengyel színház legnagyobb sikere" után történt így.

Mindenki azt remélte, hogy a *Halott osztály*lyal talán be is fejeztem. Én azonban elkezdtem gondolkodni a *Wielopolen*. És ugyancsak ekkortájt megjelent nálunk két úr Firenzéből, akiket én csak a „két veronai nemesnek" neveztem, s ők fölajánlották, hogy egy évre meghívják a társulatot Firenzébe. Szerződésünk egy kissé paradox volt: nem egy előadás létrehozására kötöttük ugyanis, hanem csak arra, hogy egy évig Firenzében fogunk dolgozni. Két hét múlva már kint is voltunk, és nyolc hónapon keresztül a Santa Maria már nem működő templomában próbáltunk, mely a Cricot valóságos műhelye lett. Nyolc hónap múlva ugyanitt tartottuk meg a *Wielopole* bemutatóját. Majd Párizsba mentünk vele, s azután visszatértünk Krakkóba.

A *Wielopole* időszaka 1979 és 82 közé esett. 1983-ban már a *Tűnjenek el a művészek* korszaka kezdődött (eredetileg „Pusztuljanak el a művészek" címmel). Két előadás között nálunk általában is négy-öt év telik el. 1983-ban úgy gondoltam, hogy most meg kell csinálnom életem utolsó előadását — s el is kezdtünk dolgozni Krakkóban. Akkor már létezett a Cricotéka — színházunk archívuma, ez a városi tanács által dotált kis intézmény (mert hisz egy tudományos intézményt mindig könnyebb dotálni, mint egy színházat; a színház az sokkal veszélyesebb).

Hat-hét hónapon át itt a Cricotékában próbáltunk — nem volt nagyobb a terem, mint ez itt most, s mivel kicsinek bizonyult a tér, átköltöztünk a régi zsinagógába, s onnan megint máshová, míg végre felbukkant mecénásunk egy nyugatnémet bankár, K. G. Smid személyében, aki egyébként híres műgyűjtő is. Egy hónapra meghívott bennünket Nürnbergbe, hogy ott fejezzük be a munkát az előadáson. Aztán ehhez az újdonsült mecénásunkhoz csatlakozott a milánói CRT* mint cooproducer. Nürnbergben volt a bemutatónk, azután Milánóban, Avignonban, majd a Párizsi Őszi Fesztiválra mentünk, s New Yorkba, a La Mamma Színházba.

Most éppen átutazóban vagyunk — az együttes New Yorkból holnap a görögországi Szalonikibe utazik. Nekem itt Önöknél a Kulturális Fórumon kellett volna fellépnem, de mivel erre nem került sor, s mivel az útvonal megváltoztatása 700 dollárromba került volna, és azon túl reméltem, hogy magukkal találkozhatom, hát most itt vagyok.

Ez volt tehát a történetünk, amíg eljutottunk a *Tűnjenek el a művészek* előadásig. A műsorfüzetben részletesen leírtam, hogyan is indult az egész. Miért fontos ez számomra? Azért, mert nálam az előadás mindig szinte demiurgoszi módon jön létre, ami annyit jelent, hogy kezdetben vala a semmi, ezután a nem tudni, hogy mi; mert hisz a Biblia szerint is kezdetben vala a szó — de hogy volt-e ott kép, vagy volt-e ott gesztus, azt nem tudni. És általában is: hogyan jön nálunk létre egy előadás? Megpróbálom szem-

* Színháztudományi Központ

léletessé tenni. Szerintem minden ember fejében gödrök vagy lyukak, valamifajta tartályok vannak, melyekbe belefolyik mindaz, ami körülöttünk zajlik: benyomások, reflexiók, vélekedések, ítéletek. Legalábbis alkotói módszeremről nekem egy ilyen elméletem van — azt tartom ugyanis magamról, hogy nem rendelkezem az imagináció képességével. Nincsen olyasfajta alkotói fantáziám, mely egy víziót hívna elő, és azután realizálná is.

Már nagyon régen leírtam, hogy az én imaginációm egy fekete lyuk, egy kis szoba; az életem úgyszintén egy igen kicsiny szobában kezdődött, talán ha egytizede lehetett ennek a teremnek, s az ablaka nem tudni, hová nézett; valami olyasfajta szürrealista ablak volt ez, mely Breton szavait juttathatja eszünkbe: Művészet minden ablakon túli. Nos, az én ablakomon túl egy vörös téglafal volt. És ebbe a kis szobába hívatlanul időről időre beestek különböző tárgyak, dolgok, különös emberek. Váratlanul jelent meg 44-ben Ulysses is. Megállt az ajtóban és ezt mondta: „Nem megyek beljebb. Nem lépek be a maga imaginációjába." Ami ezután következett, az talán már valóban egyfajta költészet: Ulysses mindenüvé követett, nyomomban volt a lépcsőházban, a kocsmákban, az utcán. És az egyik ilyen kocsmában észrevettem egyszer néhány részeget, amint padlón fekvő társuk fölé hajoltak. Szentül meg voltam győződve, hogy az Ulysses által meggyilkolt pásztor fekszik ott, és hogy Ulysses ez után az utazása után visszatér majd háború szétdúlta szobájába.

Tehát imaginációm szobájába különböző alakok léptek be időről időre, akiket ebben az utolsó előadásomban „talált tárgyaknak" nevezek. Valahogy azért mégsem költészet ez, hanem maga az *igaz*. Magyarázatként hadd hozzak még egy példát. Ebben az új előadásomban szerepel egy alak, véleményem szerint a lengyel történelem legnagyobbja, aki az első világháború után megteremtette a lengyel államiságot: Pilsudski marsall, annak a légiónak az atyja, melynek indulója („Mi az első brigád vagyunk") kishíján nemzeti himnuszunk lett. De hogyan is került Pilsudski marsall ebbe az előadásba? Egyáltalán nem volt szándékomban, hogy a darab egy nagyember apoteózisa legyen, nem akartam belőle legendás történelmi alakot formálni — ez önmagában érdektelen lett volna. Érdekelt viszont a dicsőség fogalma, mibenléte.

Francia barátaimat egyszer nagyon megdöbbentettem azzal a véleményemmel, hogy szerintem a mindenkori katonáké a legnagyobb dicsőség, mert hiszen senki — még egy Picasso, Cezan, Rimbaud, Mallarme — sem szerzett nagyobb dicsőséget a hazájuknak, mint Napóleon. Egyáltalán nem vagyok militarista, csupán a dicsőség fogalma érdekel az ember alkotta rendben; az foglalkoztat, miként szerez dicsőséget, aki egy háborút irányít. Pilsudski mindig szürke katonaköpenyt viselt, sas-jelvény fénylett sapkáján, és lógó bajusza volt. Ilyennek ismerte mindenki, s ilyennek jelent meg képzeletem szobájában is. De nem övezte semmiféle dicsfény. Na és itt lép be a véletlen. Mert hisz miképpen is jelent ő meg nekem? Egy napon vettem egy hanglemezt. A lemez, rajta ezzel a bizonyos indulóval, sokáig hevert nálam. Egyszer aztán ráült valaki — én vagy más, nem is tudom —, és kettérepedt. Később, nem tudván erről, rátettem a lemezjátszóra. S akkor hirtelen fültanúja lettem, amint ebből a diadalmas, ebből a legragyogóbb nemzeti dicsőségből áradó indulóból a halál, a gyász indulója lesz. Így, ebben az eltorzult formájában került be azután az előadásba is. Ez a dallam

rendkívül megtetszett nekem — benne gondolataim, meditációim zenei megfelelőjére bukkantam. A zene a legmagasabbrendű inspiráló. Ennek a melódiának a kíséretében lépett nálam a színre Pilsudski marsall.

Aztán egy napon meg hozott nekem valaki egy háború előtti kiadványt, melynek ez volt a címe: „Amikor a vezér az öröklétbe távozik". A borítóján egy szokatlan kép volt látható: csupa generális díszegyenruhában, mellén kitüntetéssel, felzsinórozva, vállrojtokkal, bajuszosan. S ezek a generálisok vittek valamit a vállukon: vezérük tetemét vitték a Wawelbe, ahol Pilsudski marsallt a királyok mellé kellett végső nyugalomra helyezniük. Azért volt szokatlan ez a kép, mert ritkán van együtt ennyi generális. Általában mindig csak egyvalakit látni a hadsereg élén. Így ez a kép pontosan azt jelezte, hogy valami nem mindennapi jelentőségű dolog történik itt — színházi és nem történelmi értelemben. És képzeletem szobájába a marsall után nemsokára belépett tíz generális. Díszegyenruhában — ahogyan azután az előadásban is megjelentek. Ezek a kosztümök korhűek, de mintha gyermekjátékok volnának, olyan ólomszerű anyagból vannak, — ólomkatonák.

A generálisok után megjelent nekem egy hatéves kisfiú ugyanolyan öltözékben, mint a marsall. Ráismertem, hogy hisz ez én vagyok hatévesen — és tudtam, hogy most már minden igaz, s hogy már ott is van — a színpadon; s hogy én hatévesen a szürke köpenyemben, sas-jelvénnyel a sapkámon nem csak, úgy belépek a színpadra, hanem azon a kis kocsin hajtok be, melyet még nagyapám vásárolt nekem. És itt megálltam, nem tudtam hogyan tovább. Még Firenzében, a *Wielopole* idején meg akartam csinálni ezt a kocsit. Ez az előadás az emlékezetről szólt — így hát saját emlékezetem működésének szerepeltetésére próbáltam rekonstruálni ezt a kocsit, nem pedig egy színházi rekvizitumot akartam konstruálni abból. Rajzok sorozatát készíttettem, s eközben előhívódott bennem az egykori jármű kereke, kormánya, tengelye; de azt sehogy sem tudtam visszaidézni, hogy mi lehetett az ülés alatt.

Ez a kocsi számomra valami olyasmi volt, mint mikor egy öregember vissza akarja hozni a gyermekkorát. Nyilván a *Halott osztály* motívumai dolgoztak bennem tovább: az iskolapadjukba visszatérő öregek, akik újra akarják élni a tanórákat, melyeknek részesei voltak. Ez az ülés alatti lyuk azonban megtorpanásra késztetett. A mesterek közölték ugyan, hogy ilyen kocsit csinálni képtelenség, de nekem megvannak a rajzaim, ahol ott van ez a lyuk; és a színpadon ott vagyok hatévesen én is, utazom kis kocsimon — igaz, azt a bizonyos lyukat kitöltötte egy híres krakkói mesterember; meggyőzött róla, hogy nem lehet másmilyen, csak amilyennek ő megcsinálta.

Mostmár láthatják Önök is, hogy ez az előadás sem szokványos módon született. Talán érdemes felidézni ehelyütt a műsorfüzetből a *Cím történetét*:

Nyugtalanító az előadás címe: „Tűnjenek el a művészek"
Párizsban történt, 1982. március 5-én este.
Eleven beszélgetés baráti körben.
A neves galéria vezetője épp most fejezett be egy mulatságos történetet.
Arról volt szó, hogy a galéria szomszédságában élő lakótól engedélyt kellett kérniük bizonyos építészeti vállalkozásokra, melyek mindkét felet érintették.
A szomszédok természetesen tiltakoztak.

Arra az érvre hogy a galéria, melyben híres művészek állítanak ki, az egész környékre dicsőséges hoz, az egyik
szomszédasszony ezt kiabálta be:
Tűnjenek el a művészek!
Ugyanabban az időben egy ismert nürnbergi mecénással arról tárgyaltam, hogy mit lehetne náluk csinálni.
Egyszercsak azt mondtam neki: tudja mit, van valami, amit csak Nürnbergben tudnék megcsinálni és sehol másutt, mégpedig ama szögről szóló történetet, mellyel, valamiféle pénzügyi vétségek büntetéseként, átszúrták Veit Stoss arcát. Ez akkor történt, amikor a Mester már öregen, honvágytól űzve elhagyta Krakkót, melynek élete legnagyobb alkotását, a MÁRIA TEMPLOM OLTÁRÁT ajándékozta, s hosszú vándorlás után bekopogtatott a szülői ház kapuján.
„TŰNJENEK EL A MŰVÉSZEK!" kiáltottam fel a két történet hasonlóságától elragadtatva. Ez lett az előadásom címe.
Egyik milánói barátom juttatta eszembe, hogy az olasz futuristák „sakk lépés lóval"-nak nevezték azt a költői-grafikai
eljárást, mely az átfordítottság és a visszafordítottság elvére épül,
s melyben félúton megváltoztatják a menetirányt.
Még ez is ehhez a nyugtalanító címhez tartozik.

Mégis csak lehet valami sajátos módszerről beszélnünk; hiszen mivel nem használunk dramaturg által írott kész szöveget, így az előadás egy valódi alkotói folyamat lesz. Korábban azt mondtam, hogy a semmiből születik, de azért mégiscsak fogan valamiképpen. Természetesen sosem kész dolgokhoz nyúlunk — éppen ez teszi szokatlanná a próbáinkat. Minden színész érzi, hogy valami alkotás van születőfélben, de én magam sem tudom, merre és hová jutunk a végén. A mostani darabunk is óriási művészi kockázat volt, mely akár katasztrófával is végződhetett volna. De számomra csak egy ilyesfajta művészi kockázat jelent valódi alkotást. Sokáig azt sem tudtam, melyik jelenet lesz az első és melyik az utolsó. A próbák folyamán számtalan variáns született. Úgy váltakoztak a jelenetek, mint a csillagok konstellációi, nem lehetett tudni, melyik marad, melyik megy. Csak Nürnbergben állt össze végre az egész.

Nem vagyok különösebben híve Artaud-nak, de egyben igazat adok neki: az alkotás a világ létrejötte előtti állapothoz, a kezdet kezdetéhez hasonlítható csupán. Éppúgy merő káosz itt minden, és éppúgy az emberi értelemmel ellentétes erők működnek. Hisz az emberi értelem csak a teremtés végén jön létre, amikor már készen van minden, az egész világ. Az értelemhez kötődik minden pozitív érték, s maga a fogalom is. Az értelem előtti állapotban még szétválaszthatatlanul együtt van a jó és a rossz, az erény és a bűn, a bigottság és a prostitúció. Előadásunkban egy harcias és egy megfutamodó generális szerepel. Minden érték jelen van a színpadon, a társadalom legaljától a dicsfény övezte legfelsőbb közegig. Tehát jelen van mindaz, amit Artaud demiurgoszi káosznak nevez, s melyből hiányzik minden vallásos, erkölcsi, racionális értékrend.

Talán még egy momentumot megemlítenék. Hogy éppen ebben a káoszban jelent meg nekem a *börtön* fogalma — nem társadalmi, hanem művészi értelemben. Egyfajta szentségtörést követtem el, amikor a művészi alkotásfolyamatot, a művész állapotát a börtönléttel és a halálbüntetéssel állítot-

tam szembe és hasonlítottam össze. Witsztwosz (Veit Stoss) krakkói oltára egy triptichon, melyet esténként becsuknak, s így a faragott alakok idejük nagy részét bebörtönözve töltik. Az oltár az elaléló Máriát ábrázolja, aki az apostoloktól körülvéve térdepel. Mindig foglalkoztatott, mit csinálhatnak ezek a figurák, amikor be vannak zárva. Ez ihlette *Börtön* esszémet is:

Börtön.
Ez a fogalom,
akárcsak az emberiség történetét végigkísérő,
tökéletes, aprólékos,
sokoldalúan átgondolt megvalósítása —
vitathatatlanul
az ember és a civilizáció „műve".

Maga a tény,
hogy emberellenes,
hogy a brutális erőszak eszköze,
hogy a szabad emberi gondolat elnyomója —
a legkétségbeejtőbb abszurditások egyike,
melyekkel egyébként tele van
az ún. történelem,
a hírhedt „magistra vitae".
Hagyjuk tehát a történelemre
az igazságszolgáltatást
s az ítélet kimondását,
foglalkozzunk inkább a kérdés
ontológiai
és eschatológiai aspektusaival.

B ö r t ö n . . .

Milyen nehéz kimondani a szót . . .
Van benne valami végleges,
mintha valami olyan történt volna, amit senki és semmi
nem képes visszafordítani . . .
. . Bezárultak mögötte a börtön kapui . . .
Mint a temetőben
a nyitott sírnál,
mely a halottra „vár" . . .
Még egy pillanat, és a sírások befejezik munkájukat . . .
Az élők még sokáig ott állnak . . .
Mintha nem tudnának kibékülni a gondolattal,
hogy „o t t"
hagyják őt
egyedül!
elképzelhetetlenül egyedül . . .
Tanácstalanul és erőtlenül
állnak

valaminek a határán,
valaminek,
amit sem megtapintani, sem megnevezni nem tudnak...
Amaz pedig, már a „másik oldalon"
elindul
útján...
S halad rajta
magára maradva,
nyomorultan,
elhagyottan...
megy
a puszta és szörnyű úton

cél és remény nélkül...
S csak az induló harsog...

Ki merem mondani, hogy a
féktelen képzelet
és a teljes őrület
rohamában és pillanatában
jelent meg szemeim előtt
e kép,
a rettenet komor tájképén,
mint egy olyan eszme,
mely minden logikát és értelmet meghazudtolva
kegyetlen és abszurd módon,
gúnyos grimaszként
áll
új SZÍNHÁZAM
megszületésénél.

...Újra felfedezem
ezt az átkozott
és őrülettel terhes erőt,
mely a bűn,
és a normák kifordítása segítségével,
s csak ilyen módon,
egy tragikus kiáltás formájában
képes
kinyilatkoztatni
a MŰVÉSZET és a SZABADSÁG
legdrámaibb igazságait!

...B ö r t ö n...
Olyan fogalom,
mely az élettől egy áthatolhatatlan fallal van elválasztva,
nem-emberi,
„képtelen", s mint ilyen, I D E G E N,
annyira —

hogy megengedhetjük magunknak azt a szentségtörő feltételezést,
hogy e fogalom tágabb vonatkozásában
érintkezik a
MŰALKOTÁSSAL...

...Hogy e kegyetlen fogalom „serkentője" lehet a műalkotásnak,
elkeserítőnek vagy erkölcstelennek tűnhet.
De annál jobb!
Ez csak azt jelenti,
hogy jó úton haladunk!

Amikor a *Halott osztály*on dolgoztam, a színész modellje foglalkoztatott. Abban az előadásban a halott lett ez a modell. Elmondom, miért.

Kezdetben a rituális szertartások alkalmával az emberi közösség tagjai zárt kört alkottak, fizikailag szinte össze voltak nőve egymással — mindenki egyforma résztvevő volt, nem vált szét a színész és a néző. Egyfajta vallási kommün volt ez. A vallásnak és valami olyasminek a határán állott, melyből a későbbiekben a színház létrejött. Amikor is egy bizonyos pillanatban e szertartás résztvevői közül valaki egyszer csak megunta ezt a szoros együtt ülést, és rászánta magát, hogy kiváljon a körből. De a kiválás igen nehéz volt. Mert ez nemcsak a fizikai kiszakadást, a közösséggel való szakítást jelentette, hanem a különbözés vállalni tudását is. Ez a valaki minden bizonnyal zseniális színész volt. És olyasvalamit tett ezzel, ami miatt aztán a legkülönbözőbb vádakkal illették: a szociális érzék hiányával, a rituális közösség profanizálásával, szélsőséges individualizmussal, eretnekséggel, értékrombolással, forradalmisággal, intellektualizmussal.

Akkor még nem létezett a művész fogalma, s ennek a valakinek különböznie kellett a többiektől. Lépésével olyasvalamit tett, mely a színház kezdetét jelentette, dacolván azzal, hogy bűnéért esetleg még meg is kell lakolnia. Rájött, hogy e különbözés érdekében halottként kell léteznie, tudniillik két feltételnek kell egyszerre megfelelnie: egyrészt külsőleg identikusnak kell maradnia azokkal, akik szemben ülnek vele, másrészt viszont abszolút mássá kell válnia. Identikusnak lenni és különbözni: két olyan ellentétes állapot ez, mely csak a művészetben és a halálban létezhet egyidőben. Erre a saját tapasztalatom vezetett rá még a háború idején. Amikor először láttam halottat az utcán. Ahogyan a holttest ott fekszik előttünk, ugyanolyan embernek látjuk, mint mi vagyunk, miközben olyan érzésünk támad, hogy először látunk *embert*. Mert az élővel való kontaktusunkban nem vesszük észre a másikban az *embert*, egyszerűen csak beszélgetünk vele. Azonban ha tudom, hogy ez a valaki már sohasem szólalhat meg, többé már nem léphet kontaktusba velem, és én sem szólhatok hozzá, pedig — ugyanahhoz a nemhez tartozván — teljesen hasonlóak vagyunk, akkor tudatára ébredek, hogy *embert* látok. És ez az a két feltétel, aminek a színész meg kell hogy feleljen. Azaz: egyazon nemhez kell tartoznia, melyhez a nézők, és ugyanakkor abszolút módon különböznie kell tőlük.

A színész csak akkor létezik, ha modellje a halott. Ez metafizika. A színész, aki az űrben, a sötétben jön felém, a néző felé a színpadon, ugyanolyan, mint én vagyok; ezért mondok le a kosztümről, a történelmi díszletekről is. A színész ugyanolyan öltözékben kell legyen, amilyenben én va-

gyok, ugyanolyan arcának kell lennie, mint nekem, épp olyan reális kell legyen, mint én, aki soha életemben nem lépek a színpadra, nem állok oda mellé.

Igaz, én ezt a jogot a magam számára fenntartom — olymódon, hogy illegálisan vagyok ott a színpadon. A *Halott osztály*ban az egész színészi játékot erre alapoztam. Később, amikor a darab már kész volt, elkezdtem gondolkodni, hogy vajon milyen színész-modell lehetséges még, mely ennek a két feltételnek megfelel. És megtaláltam: a katona, a harcos éppen ilyen. A *Wielopole* műsorfüzetében ezt írom: Amikor látok az utcán masírozni egy hadsereget: „bal-jobb-bal-jobb" — én nem masírozhatok velük, mert őrültnek tartanának. Ez annyit jelent, hogy átléphetetlen határ választ el engem a hadseregtől. És azt jelenti, hogy ezek a katonák mind halottak. A hadsereg olyan emberekből áll, akik a halál procedúráját gyakorolják — a katonának parancsra kell meghalnia. Vagyis ő egy *más* személy.

Előadásaim rendezésekor mindig is a színész-modellből indulok ki. A Wielopole után megint elkezdtem gondolkodni, hogy milyen is lehet még ez a színész-modell. És megtaláltam: a börtönbe zárt ember. Becsukódnak mögötte a börtön kapui, mi ezen az oldalon vagyunk, ő meg a másikon — szinte halottként.

Ezzel be is fejezném. Ennyi idő alatt a gondolkodásomnak csak a kvintesszenciáját tudtam megmutatni önöknek. Ha konkrétabb kérdésük volna, szívesen felelek.

— *Hogyan talált rá Ön olyan színészekre, akik megfeleltek az Ön elvárásainak? Minek alapján választotta ki őket?*

— Craiggel ellentétben, nem fogadom el a marionettet. A színész egy élő ember. Véletlenül találkozunk, ahogy az emberek általában szoktak. Olyan ez, mint a szerelem.

— *És ugyanolyan nehéz is?*

— Igen, éppen olyan. Hihetetlenül nehéz.

— *Hogyan zajlanak Önöknél a próbák?*

— Ezt a legnehezebb elmesélni. Nincs semmiféle rögzített szisztémám. Vagyis nincs olyasfajta módszerem, amilyen például Sztanyiszlavszkijnál a beleérzés vagy Meyerholdnál a biomechanika vagy másoknál a corporaielle exsercises (fizikai tréning). Nem oktrojálok a színészeimre semmiféle módszert. Elfogadom őket teljes egészükben olyanoknak, amilyenek; a színész nálam nem szerepet játszik, hanem él mint egy önmagával azonos alak, mint egy ember. Ezt a színházat ők alkotják. És együtt alkotunk. A színész maga teremti meg a szerepet. Valahogy úgy, mint a commedia del'arte-ban. Az ikertestvérek nem eljátsszák, hogy ők ikertestvérek, hanem valóban azok. És azután én megalkotom belőlük az iker-szerepeket: a két rendbontó diákot a *Halott osztály*ban, a két nagybácsit a Wielopoleban s a két alakot a *Tűnjenek el a művészek*ben; az egyik maga a szerző, aki elmeséli a saját halálát, betegségét, élettörténetét, a másik alak pedig a modell szerepét játssza. Eleinte az ikrek hasonmások voltak, de mostmár összetettebb lények. Nekik írtam ehhez az előadáshoz a legfontosabb esszémet, a *Tükrözést*.

Tehát nálam mindegyik alak megtartja a saját karakterét. Az én tehetségem abban van, hogy jó a szimatom, ahogy mondani szokás. Ismerem

a színészeim gyengéit, azokat is, melyeket gondosan titkolni próbálnak előlem, éppen a gyengéik érdekelnek és nem az erényeik, mert azok számomra közömbösek. Ismerem félelmeiket, szenvedélyeiket, kis bűneiket. És tapintatosan tudatosítom velük a jellemüket. Ez nagyon nehéz munka. A legnagyobb ellenállást az váltja ki a színészből, ha valami kiderül róla, ilyenkor bezárkózik. Olyan ez, mint egy műtét, vagy mint mikor a sebeinket tépik fel. Számomra az a fontos, hogy a színész ne eljátsszon valami rajta kívüli dolgot. Valamit, ami egy darabban már meg van írva. Én olyan szituációkat teremtek, melyek valamiképpen a színész karakteréből fakadnak (egyesek ilyen, mások amolyan szituációkra képesek), ugyanakkor mindig váratlanok, meglepőek, nem életszerűek. És ezekben a szituációkban a színészek föltalálják magukat. Mély vízbe dobásnak nevezem ezt. Rákényszerítem őket arra, hogy kimenekítsék magukat. Erre a lehetetlen szituációra való reakciójukat közben lelkiismeretesen rögzítjük is írásban, videón, fényképen. Azután pedig meg kell ismételniük ezt a reakciójukat. Rendszerint remekül sikerül is, hisz önmagukat adták és adják.

— *Az együttes nagyon sokat játszotta mindegyik előadását. Mire törekszenek: arra, hogy az előadást eredeti formájában megtartsák, vagy állandóan újítanak, változtatnak rajta? S ehhez kapcsolódik a másik kérdésem is: amennyiben vannak változtatások, vajon a közönség ösztönzi-e ezeket; s mivel sok országban és különböző közegekben megfordulnak, vajon milyen hatással van az előadásra a változó közönség?*

— Ez a kérdés valójában az előadás és az együttes életciklusaira utal. A konvencionális színházban, ahol egyfajta összhangnak kell létrejönnie a darab intenciója és a darab között, s ahol a színpadi előadásnak mindig az eredeti darabbal kell összhangba kerülnie, ez a színpadi életfolyamat a tízegynehányadik előadás után leáll, mivel minden csak mechanikusan ismétlődik benne (jól ismerem ezt, hisz profi díszlettervező voltam). A konvencionális színházban nagyon nehéz életben tartani az előadást, és minél tovább játsszák, annál rosszabb, élettelenebb lesz. Nálunk ez kicsit másképp van. Mivel a színész önmagát játssza, önmaga marad, ha megmerevedik is, ez nem jelenti az előadás megmerevedését, csupán azt, hogy a színész az ismétlődések folytán felélte karakterének belső tartalékait — ami könnyebbé, de másrészt nehezebbé is teszi az előadás életbentartását. A színész ilyenkor közömbössé válik, és rákényszerít engem arra, hogy felrázása érdekében drasztikus eszközökhöz folyamodjak. Előfordult néhányszor olyan eset is, hogy másik színészt kellett keresnem. De ilyenkor ez egy új, más szerep volt, nem pedig egy új ember, aki ugyanazt játssza. Egy módszerem ilyenkor azért van: ráparancsolok a színészeimre, hogy a kávéházban vagy a klubban ne az előadásról, hanem inkább a festészetről vagy a költészetről általában beszélgessenek, mert akkor az intellektusuk erősebben aktivizálódik; meggyőződtem arról, hogy az ilyen — bor vagy a kávé melletti — együttlétek után megint képessé válnak olyan friss reakciókra, mint a munka kezdetén. A legrosszabb az együttesben, hogy mindenki szeparált életet él, el van foglalva a maga saját gondjaival. Az biztos, hogy az előadás úgy a huszadik játszás után óhatatlanul elmerevedik, ez elkerülhetetlen. De néha elég egy váratlanul kirobbanó vita az előadás előtt, vagy egy botrány — az

mindig beválik, és a színész újra életre kel. De ez nem a forma életrekeltése. A színészt fel kell idegesíteni; vannak színészek, akik azzal a ritka képességgel rendelkeznek, hogy ha beléjük kódoltak egy szituációt, egy gesztussort, azt a hőfokot az újrajátszások során mindvégig megtartják. Ez egy óriási adottság. Nem tökéletességről van itt szó, egy bizonyos hőfokról: egy bizonyos feszültség, egy belső hőfok kell ahhoz, hogy a színész tudja, mi cselekvésének, mozgásának a kiváltója. Ha viszont megismételné ezt a mozgást a cél és az indíték tudatosítása nélkül, akkor az élettelenné válna. A megmerevedést általában ez okozza: a tónus, a szó, a gesztus ismétlése az emócionális impulzus nélkül és a cél tudatosítása nélkül.

— *Én Ön azért van ott a színpadon az előadás egész folyamán, hogy a színészeket idegesítse?*

— Nem, bár némiképp azért idegesek ettől. De ez egy nagyon helyénvaló megjegyzés. Színpadi jelenlétem nem segíti őket, bár többnyire nem is idegesíti; mivel amúgyis eléggé feszültek, nem félnek tőlem, csak tudják, hogy valaki nézi őket a nézőkön kívül is. Ez bizonyos fokig irritálja őket...

— *Szokott-e olyan váratlan dolgokkal előállni, ami meglepi a színészeket?*

— Nincs szándékomban kibillenteni őket az egyensúlyukból. Az egyensúlyukat meg kell tartaniuk, hogy játszhassanak. De néha mégis megteszem; egyszer még lőttem is egyet a pisztolyomból, persze nem a színészbe, csak riasztólövés volt.

— *És mit szólnak ehhez a színészek? Tetszik nekik?*

— Nem kérdeztem őket, nem tudom.

— *De hát azt érezni lehet.*

— Időnként morognak rám. Főleg külföldön. De hát ez nem az én szeszélyem. Mindez azt szolgálja, hogy kiiktassuk az illúziót, az imitációt, hogy megteremtsük a színpad igazi realitását.

— *Mindezt úgy kell értenünk, hogy az előadások megtartják eredeti formájukat, és hőfokukat, hogy nem tesz hozzá újabb jeleneteket, epizódokat?*

— Vannak esték, melyeket nem szeretek. Ez emberi dolog egy olyan szisztémában, ahol azt szeretnénk, hogy ami a színpadon történik, igazi realitás legyen, nem pedig valamely rajta kívüli történés imitációja. Olyan ez, mint az élet, hol sikerül, hol meg nem.

Számomra a művészi alkotás *folyamata* a legfontosabb, mivel nem vagyok profi rendező. Nem azért rendezek, hogy előadásokat csináljak, egyiket a másik után. Az előadások számomra arra valók, hogy keretet adjanak végnélküli reflexióimnak, kételyeimnek, megoldatlan problémáimnak. Amikor valamire keresem a választ, hiába vélem azt intellektuálisan megtalálni, csak a materiálisan tárgyiasuló műalkotás lesz az igazi válasz. Az utolsó előadásomnál arra a következtetésre jutottam, hogy egyébként nem is létezhet egyértelműen pozitív vagy negatív válasz, illetve, hogy a művészet sajátossága éppen az, hogy egyszerre fér bele a pozitív és a negatív válasz. Igazán izgalmassá is ez teszi. Mert az életben mindig egyértelmű igent vagy nemet kell mondanunk, míg a művészet egészen más fogalmakkal dolgozik — amennyiben igazi művészetről van szó.

— *Tükröződik az Önök színházának munkájában Krakkó szellemi, kulturális légköre, mely város a pápát is adta?*

— Igen. Bár nem tudni, hogy hathatott-e rám a háború időszakában, amikor a Konspirációs Színházat létrehoztam, mivel az a színház, melyben a pápa játszott, éles ellentétben állt velünk. Ez egy késhegyig menő harc volt akkor. Bár amikor a pápa ellátogatott Krakkóba, elgondolkodott, vajon milyen is az igazi színház. Nehéz elképzelni, hogy egyetlen ember hárommillió embert vonz magához, annyit, hogy nem is férnek be Krakkóba. Ő ott állt középen, körülötte egy város, egy egész ország — s mindehhez nem volt szükség propagandára. Lengyelország minden részéből napokig tömegesen zarándokoltak, hogy eljussanak arra a helyre, ahol ez az egy ember megjelenik. Ez szinte már a művészi élmény teteje. Akkor arra gondoltam: milyen jó is lenne, ha a Cricot Színház lenne az a pont, mely felé mindenhonnan áramlanának az emberek.

— *Fontos egyáltalán a maga számára a közönség?*

— Más színházakat nemigen látogatnak. S ha mégis, azt külön megszervezik. A lengyel sajtó annak idején hallatlan izgalomba jött, mitől vonz olyan nagy tömegeket a Cricot; s abban, hogy még olyan emberek is jönnek, akik nemigen fordulnak meg a tradicionális színházakban, valamiféle politikai motivációt véltek felfedezni. Van tehát közönségünk, a közönségnek játszunk, a közönség fontos számunkra.

— *A közönség részt vesz-e az előadásban?*

— Nem. Csak még amikor happening színházat csináltam, vett részt, amikor is ez a részvétel igen változatos volt. Például egyszer meg voltunk hívva Iránba, a Shirazi Fesztiválra. Faradiba, a sah hitvese, aki ott akkor kultuszminiszter volt, egy külön előadást rendelt meg tőlünk. Közönség nem volt, csak ők és az udvar. De olyan darabot játszottunk, melyben a közönség részt kellett hogy vegyen. Negyven zsidó szerepelt benne, negyven egyforma Mandelbaum szakállasan, fekete köpenyben. A fő Mandelbaum ki kellett hogy válassza a közönség soraiból a többit; be kellett vezetnie őket a kulisszák mögé, ahol átöltöztek, s aztán megjelentek a színen mint Mandelbaumok. Ez Witkievicz egyik darabja volt, melyben egy negyvenfejű erotikus test szerepel. A fő Mandelbaum meg kellett hogy tanítsa a többinek a szerepet, a közönség szeme láttára. A közönséget rendkívül szórakoztatta, hogyan tanulják a szöveget és a gesztusokat. De ebben az esetben az udvarmester közölte velünk, hogy nem szabad az udvarbeliek közül választanunk. Mire közöltem, hogy akkor a negyven zsidó nélkül nem lesz előadás. Ekkor a rendelkezésemre bocsátott negyven rendőrt, akik motorkerékpáron érkeztek. Meglehetősen kövérek voltak, pisztollyal fölszerelkezve, szakállasan — egyszóval igazi zsidók. S minden rendben is lett volna; vagy két órán át próbáltam velük, s aztán föl is léptek. Csak egy dolgot nem tudtam elérni náluk, mégpedig ezt: a darabban szerepelt egy fehér-orosz generális, tök részegen, aki ötpercenként főbelőtte magát. És ahányszor elsütötte a pisztolyt, ők automatikusan szintén a pisztolyukhoz nyúltak, s az udvarmester felvilágosított, hogy erről az ösztönös reflexükről úgysem fogom tudni leszoktatni őket. Nos, a közönség részvételének ez volt talán a legmulatságosabb formája, amelyre emlékszem. Faradiba, aki ott ült szemben e negyven Mandelbaummal, könnyeit hullatta nevettében, folyt róla a smink. De itt most fejezzük is be. „Tűnjenek el a művészek."

— *És mikor láthatjuk újra a színházával együtt?*

— Amikor meghívnak.

— *A Katona József Színház hivatalos meghívót fog küldeni. Néhány évvel ezelőtt a kaposvári színház igazgatója már meghívta a színházat, és úgy volt, hogy jönnek is; de aztán az igazgatóság Pestre került, és végül nem jött létre a találkozás.*

— Lengyelországban is hasonló a helyzet. Például egyik este beszélgetek a színház igazgatójával; aztán reggel újra megyek, és az asztal túlsó végén egy új igazgató ül. Á, maga az? — mondom neki. Erre ő: — Nem, ez nem én vagyok.

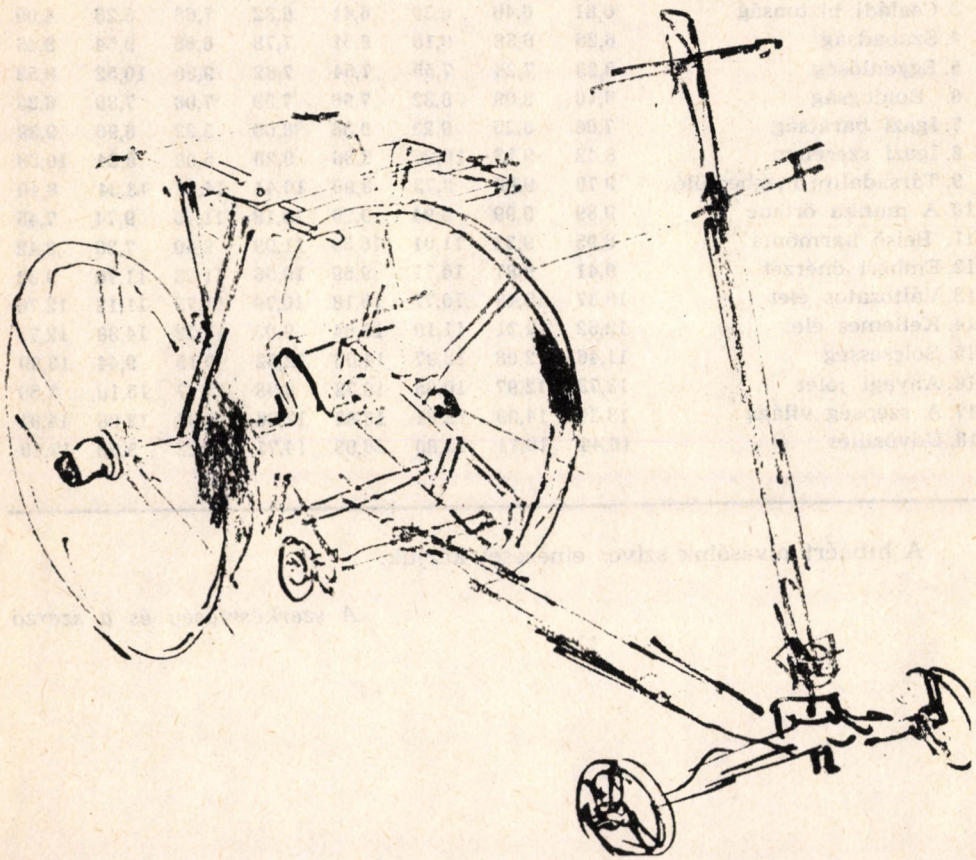

Tadeusz Kantor rajza

HELYREIGAZÍTÁS

Lapunk 1986/5-ös számának 89. oldalán, Nagy Attila: *A 15—18 éves fiatalok motivációs bázisáról* c. tanulmányában *A célértékek rangsor-átlagai csoportonként* c. (felső) táblázat értékkategóriáinak sorrendje sajnálatos módon hibásan jelent meg. A táblázat helyesen a következő:

A célértékek rangsor-átlagai csoportonként

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. Béke	3,15	2,55	2,57	3,56	3,44	6,91	6,28	2,54
2. A haza biztonsága	6,42	5,55	4,73	6,04	5,57	10,86	8,52	5,90
3. Családi biztonság	6,81	6,46	6,30	6,41	6,32	7,66	5,26	4,09
4. Szabadság	6,26	6,38	6,10	6,51	7,78	6,68	9,54	8,45
5. Egyenlőség	8,23	7,26	7,55	7,54	7,62	9,80	10,52	9,53
6. Boldogság	8,10	8,09	8,32	7,96	7,59	7,08	7,80	6,26
7. Igazi barátság	7,66	8,25	9,23	9,36	8,00	5,22	6,96	9,39
8. Igazi szerelem	8,42	9,13	10,25	8,86	9,20	5,08	5,24	10,28
9. Társadalmi megbecsülés	9,70	9,09	8,73	8,90	10,44	14,26	13,34	8,40
10. A munka öröme	9,89	9,99	9,94	9,20	10,18	11,40	9,74	7,45
11. Belső harmónia	8,95	9,32	11,01	10,59	11,93	9,40	7,36	8,42
12. Emberi önérzet	9,41	9,87	10,71	9,59	10,96	11,22	11,76	9,32
13. Változatos élet	10,37	10,49	10,72	10,18	10,79	11,73	11,12	12,76
14. Kellemes élet	12,52	12,21	11,19	10,64	9,05	15,22	14,38	12,75
15. Bölcsesség	11,46	12,08	12,37	14,06	12,52	9,15	9,44	13,99
16. Anyagi jólét	13,73	12,97	10,95	10,72	8,98	15,77	15,10	7,59
17. A szépség világa	13,39	14,09	13,61	13,82	12,96	11,04	13,06	14,91
18. Üdvözülés	16,44	16,71	15,80	16,93	14,71	2,22	5,58	17,70

A hibáért olvasóink szíves elnézését kérjük.

A szerkesztőség és a szerző

Eugenio Barba

A KITÁGÍTOTT TEST

Eugenio Barba 1936-ban született, olasz származású, jelenleg Dániában élő- alkotó rendező. Az ötvenes évek második felében indul színházi pályája, amikor rátalál Grotowskira, akivel hosszú ideig szoros együttműködésben dolgozik. Ő az a rendező, aki pályája során úgy járja végig a színházi formák, stílusok legkülönfélébb szintjeit, hogy sohasem horgonyoz sokáig egyetlen irányzatnál, iskolánál sem.

1964-ben megalapítja az *Odin Teatre*-et, azt a csoportot, mely azóta már a kortárs színház egyik legfontosabb műhelyévé vált. Ő a szerzője a *Harmadik Színház Manifesztumának*, melyben azon csoportok fontosságára hívja fel a figyelmet, melyeket egyfajta diszkrimináció, a kritikusok hallgatása övez, melyektől megtagadják a támogatást, és a hivatalos kultúra perifériáján, „céhen kívül" dolgoznak. Olyan előadásokat is készített, melyekre csak korlátozott számú nézőt engedett be. A színházat gyakran tette csere-piaccá: előadásait azzal a szándékkal vitte ki a terekre, utcákra, hogy a „színház nélküli vidékek" embere számára utat nyisson nemcsak a befogadáshoz, hanem saját kulturális produktumainak viszontfelajánlásához is.

Ő áll teoretikusként a „színházi antopológia" irányzata mögött, mely azt tanulmányozza, hogy miként viselkedik az ember az „előadás" szituációjában, és először vállalkozik a keleti és nyugati színészmesterség szenvedélymentes összehasonlító elemzésére az ún. transzkulturális szemlélet jegyében. Ugyanakkor előadásai mégis azért annyira emlékezetesek, mert olyan erő működik bennük, mely kibillenti a nézőt szellemi biztonságából.

Barba rendezői kiválósága gyakran homályba borította drámaírói tehetségét, ami — a *Brecht hamvai* és az *Oxyrhincus Evangéliuma* előadásokon kívül — sohasem nyert kifejezést írott szövegben, hanem megmaradt az „előadás-szöveg" stádiumában.

Eugenio Barba dramaturgiája lényegében a szimultaneitás elvén nyugszik, mely tagadja a cselekmény lineáris kibontakozását, és megakadályozza a nézőt abban, hogy az események urának érezze magát. Az előadás így aztán egy élő rejtvény képét mutatja mind az alaptörténet, mind pedig korunk krónikájának tükrében.

Az Odin Teatre 1985 októberében szerepelt az IMMT fesztiválon két produkcióval: az *Oxyrhincus Evangéliuma* és a *Házasság Istennel* c. darabbal. 1986 októberében pedig a Szkéné Színház mutatta be Barba *Oidipus* c. produkcióját.

(Az Oxyrhincus Evangéliuma c. előadás rendezői bevezetőjéből)

A HÍD

Az életteli test több mint a pusztán életben lévő.
Az élettelíség kitágítja a színész jelenlétét és a néző érzékszerveit.
Bizonyos színészekkel szembekerülve a néző egy elemi energia vonzáskö-

rébe kerül, aminek habozás nélkül enged is még mielőtt egyáltalán felfogta volna az egyéni akciót, rákérdezett volna annak jelentésére és megértette volna.

A nyugati néző számára magától értetődő ez az élmény akkor, amikor egy keleti színésztáncost lát, akinek kultúrájáról, hagyományairól, szabályairól általában csak keveset tud. Szembetalálván magát egy olyan előadással, melynek jelentését nem érti egészen s amelynek formai megjelenését sem képes teljesen felfogni — hirtelen a sötétben találja magát. De be kell látnia, hogy mindennek ellenére ebben az űrben mégiscsak létezik egy erő, ami ébren tartja a figyelmét, egy „kísértés", ami az értelmi felfogás előtt jár.

De az önmagában vett varázs, illetve megértés egymás nélkül nem sokáig elegendőek: az előbbi rövid időtartamú, az utóbbiból kialszik az érdeklődés.

A keleti színész-táncost figyelő nyugati néző persze szélsőséges példa. Mindig ez történik, ha a színház jó. De amikor a néző a maga „saját" színházában ül, minden, amit tud már, a kérdések, amik felmerülnek benne, és meg is mondják neki, hogy hol és miként keresse rájuk a válaszokat — nos, mindez egy olyan fátylat von a szeme elé, mely elrejti a varázslat elemi erejének a létezését.

A színésznek ezt az erejét általában „jelenlétnek" nevezzük. De ez nem valami olyasmi, ami *van*, ami *ott van* előttünk. Ez egy folyamatos növekedés, mutáció, ami a szemünk láttára történik meg. Ez az életteli test. A mindennapi viselkedésünket jellemző energia-áramok kisiklottak pályájukról. Azok a feszültségek, melyek fizikai jelenlétünk normális útját titokban szabályozzák, a színész esetében váratlanul a felszínre kerülnek, láthatóvá válnak.

A kitágított test — izzó test, de nem emocionális vagy szentimentális értelemben. Az érzés és az érzelem csak következmény, úgy a színész, mint a néző számára. Ez mindenekelőtt egy vörös test a szó tudományos értelmében: azok a részecskék, melyekből a mindennapi viselkedés tevődik össze, túltöltődtek, és több energiát termelnek, mozgásukban felgyorsultak, erősen széttartóak lesznek, nagyobb erővel vonzzák és taszítják egymást, gyorsabbak, több teret igényelnek.

Ha valaki a keleti és nyugati színház mestereit kérdezi erről és összeveti válaszaikat, rájön, hogy a különböző technikák mélyén bizonyos hasonló elvek találhatók. Ezek három cselekvésvonalba állíthatók be:

1. a mindennapi egyensúly megváltoztatása egy ingatag vagy „luxus" egyensúly felfedezésének az érdekében,
2. a szembeállítás dinamikája,
3. az inkoherens koherencia használata.

E három cselekvésvonal a redukción — illetve ezzel ellentétben a mindennapi viselkedést jellemző cselekvések felerősítésén való folyamatos munkálkodást foglalja magába. Míg az a funkcionalitáson, az energia-gazdálkodáson, a felhasznált energia és az elért eredmény közti viszonyon alapul, a színházban megjelenő nem mindennapi viselkedés minden egyes akciója, függetlenül attól, hogy hány percig tart, a pazarlásra, az eltúlzásra épít.

Ez lebilincselő, de némelykor megtévesztő: van, aki arra hajlik, hogy ez csak a „test színházának" a kérdése, amelyik csak fizikai cselekvésekkel foglalkozik és nem szellemiekkel. De egy térben kirajzolódó mozgásforma egy gondolkodásformát testesít meg: a lemeztelenített gondolat mozdulatát. És hasonlóképpen a gondolat is mozdulat, akció; vagyis valami, ami változik: kiindul egy pontról azért, hogy egy másikba érkezzen el, utakat jár be, me-

lyek hirtelen irányt változtatnak. A színész nekivághat ennek akár a fizikai, akár a szellemi dimenzió irányából, nem számít honnan, biztosítva, hogy az egyikből a másikba való átmenet során az egység helyreállítódik. Ahol szétfolyó, előre kiszámítható, szürke mozgásformával találkozunk, biztos, hogy szürke, kiszámítható és szétszórt lesz a gondolkodásmód is. A színész mozgásban megjelenő akciói éppen úgy nehézkessé és gátlásossá válhatnak a sztereotípiáktól, mint a gondolkodásformája, amit sztereotípiák, külső ítéletek, készen kapott kérdések béníthatnak le. A színész, aki csak arra épít, amit már tud, akaratlanul is elmerül az állóvízbe, energiája áramát repetitív módon használja, anélkül, hogy azt eltérítve, kisiklatva, áradatokba, zuhatagokba vagy olyan mélységes nyugalomba vetné magát, ami a friss erővel felfakadó víz kitörését megelőzi. Folytatva az analógiát, a gondolat — a szavakkal és képekkel együtt, melyek kifejezni hivatottak — is áramolhat sekélyes és alapvetően érdektelen csatornákon.

Nem dolgozhatunk vagy a testen, vagy a hangon: az energiát fogjuk munkába. Ezért éppen úgy nincs hang-akció mely ugyanakkor ne volna fizikai akció is egyben, mint ahogy nincs fizikai akció sem, ami ne volna szellemi is.

Ha van fizikai tréning, akkor kell hogy legyen szellemi tréning is. Szükséges, hogy dolgozzunk azon a hídon, amely összeköti a kreatív folyamat fizikai és szellemi partját.

E két part közti viszonyt nem csak akkor kell számításba vennünk, amikor az egyén éppen cselekszik, komponál, alkot. Ez két szélesebb, specifikusan színház ellentétpárt is összekapcsol: a színész és rendező köztit, valamint egy továbbit a színész és néző között.

A „kitágított test" előhívja a maga ellentétét és kiegészítő képzetét: a „kitágított tudatot".

Ez a kifejezés senkit se késztessen arra, hogy valami abnormálisra, a tudatnak valami elváltoztatott állapotára gondoljon. A művészi gyakorlatban ez is a mesterség szintjén vetődik fel.

Rendezői működésem során magam is megfigyeltem, hogy hasonló folyamat zajlik le bennem és néhány kollégámban: az évek során átalakuló, hosszú, mindennapos fizikai tréning lassan belső energiaformákká szűrődött le, amelyeket aztán alkalmazni lehetett egy drámai akció, a nyilvános megszólalás, az írás megformálásához, megalkotásához.

Van a gondolkodásnak egy fizikai aspektusa: mégpedig annak tényleges mozgásformája, irányváltoztatása, *ugrásai*, „viselkedése". Van ezen a területen egy preexpresszív szint is, mely hasonlónak tekinthető a színész preexpresszív munkájához, ahhoz a munkához, amely befolyásolja „jelenlétét" (energiáját) s amely megelőzi — logikailag és nem kronologikusan — a valós, tényleges művészi kompozíciót.

VÁRATLAN FORDULATOK
(Peripeteias)

A gondolat *ugrásait* mint váratlan fordulatokat, átbillenéseket határozhatjuk meg. A peripeteia az események olyan összecsapása, melynek következtében azok váratlan irányt vesznek, illetve olyan véget érnek, ami ellentétes kiindulásukkal.

A peripeteia a negáció révén hat: mindez már ismert, legalábbis Arisztotelész óta.

A gondolkodás „viselkedése" a történetek peripeteiáiban látható meg, azokban a váratlan változásokban, melyek akkor esnek rajtuk, amikor egyik személyről a másikra, egyik tudatból a másikba szállnak át. Ugyanez történik meg a színházi alkotófolyamatban, csakhogy ebben az esetben a váratlan változások nemcsak az egyes művész tudatában történnek meg, hanem olyan különböző individuumok műveként, akik ugyanarról a közös pontról rugaszkodnak el.

A Bolygó Hollandit Van der Decken kapitánynak hívták. Amikor megkísérelte megkerülni a Jóreménység fokát, Van der Decken kapitány káromolta Istent: ahelyett, hogy behódolt volna a viharok és a sors erőinek, ő folytatni kívánta kísérletét az utolsó nap elérkeztéig. Egyszer csak hangot hallott a mennyből, mely az ő saját szavait ismételte, de ezek a szavak most őt kárhoztatták: „az utolsó napig... az utolsó nap".

És összeáll a történet magja: A Kapitányé, aki a tengeren marad, és sohasem hal meg. Egy hajósé, mely suhan egyre tovább s tovább. Aztán egyszer csak e mag mellől elmarad az eredeti kontextus, és egy másikba „szökken" át.

A népi képzelet a Kapitány képét és soha véget nem érő zarándoklatát Ahasvérusra, a Bolygó Zsidóra vetíti rá, aki sohasem lel nyugalmat. Van der Decken története tehát megváltozik: úgy beszélik, hogy ő erkölcstelen és ateista életmódja miatt lett elítélve, amiatt, hogy parancsot adott a horgony megmérésére Nagy Péntek szent napján, azon a napon, amikor a Megváltót megölték.

Vagy: a Kapitány képe elhalványul, s helyette a hajója kerül a képzelet előterébe. A Szellem Hajó egyszer csak felbukkan a tengerészek előtt: a színe fekete, a vitorlái vérvörösek vagy sárgák, illetve szivárványosak, boszorkányos módon egy óra alatt tízszer is változik a színük.

Telik-múlik az idő, és a Kapitány meg az őt sújtó átok témáját összekapcsolják azzal az asszonnyal, aki megmenti őt. Ez az új motívum ugyanazokban az években épül be, amikor a két másik közismert pokoljáró — Don Giovanni és Faust — története is megváltozik, és megmenekülhetnek egy asszony szerelme által.

Valószínűleg Heine volt az, aki azt az új motívumot először szőtte bele a Bolygó Hollandi és Szellem Hajója mondába. Van der Decken időről időre kiköt egy-egy városban, hogy szerelemre leljen. Akkor menekszik sorsától, ha olyan asszonyt talál, aki holtáig hű marad hozzá.

1839 nyarán Richard Wagner úton volt Rigából Londonba. Vele tartott felesége, Minna is. Wagner ismerte a Bolygó Hollandi történetét, de csak akkor értette meg igazán, amikor a hajót, amelyen utazott, a norvég partok felől utolérte a vihar. A tengerészek ekkor a Szellem Hajó történetét mesélték el, ami mindig hajótörés előtt jelenik meg. Miután órákon át a vihar foglyai voltak, végül is sikerült horgonyt vetniük Sandvik egyik fjordjának magas sziklái között, néhány mérföldnyire Arendaltól.

Amikor az utazás már véget ért, s Wagner már Londonban volt, útra készülvén Párizsba, elbeszéli a norvég partok menti vihart. Az árbockötelekeken keresztül fütyülő vészjósló és démonikus szélről beszél, arról, hogy egy

vitorlát látott felbukkanni a sötétségből, s hogy felismerni vélte a Hollandi hajóját.

Az anekdoták kedvelői szerint valószínűleg az történt, hogy mialatt Wagner Sandvikban egy norvég kapitány házában időzött, vonzalom ébredt benne az asztal körül felszolgáló fiatal lány iránt. Hallotta, hogy a házigazda „jenta"-nak (szolgálólány norvégül) hívja a lányt, és azt hitte, hogy ez a neve. Később Senta-ra változtatta a nevet, ami nem használatos Norvégiában, illetve csak abban a Norvégiában, amit Wagner *Bolygó Hollandi*ja számára elképzelt.

Wagner átveszi a szerelem által megváltott Hollandi témáját, de kifordítja. Elfogadja Heine verzióját, de ugyanakkor megtagadja annak jelentését.

Senta valóban szerelmes a Hollandiba, és holtig tartó hűséget ígér neki. De a Hollandi kihallgat egy beszélgetést Senta és Erik között: Senta már egyszer holtig tartó hűséget ígért Eriknek. Most, sorsának foglyaként, visszavonhatatlanul a Hollandihoz kötötte magát, és vissza kell vonnia Eriknek tett ígéretét. A Hollandi úgy dönt, hogy visszatér a tengerre: a megváltás lehetetlennek tűnik, lehetetlen most már, hogy bárki holtáig hű maradjon hozzá. Valójában ő lesz az, aki megváltja Sentát, más út nincs: fél, hogy Senta éppúgy el fogja árulni őt, mint Eriket. És az asszonyok, akik elárulják őt, örökre átkozottak lesznek. Egy folyamat-téma, amiben az asszony hozhat megváltást, egy olyan új elátkozott sorssá alakul át, ami most ismét a szerelmes asszonyt sújtja.

A Hollandi ekkor azért menekül el, hogy megszabadítsa azt az asszonyt, aki őt lett volna hivatott megmenteni. A reá váró hamis szerelem elől menekül, mely valójában holtig hű: amikor a hajó kifut, Senta a tengerbe veti magát, holtával hű marad hát ígéretéhez. A hajó ekkor lassan süllyedni kezd; és ahogy a Nap felkel, Senta és a Hollandi a mennybe szállnak.

És most egy újabb metamorfózis: a Heine által átalakított és a Wagner által oppozíciósorok révén továbbformált történet fonalát most Strindberg veszi fel. Ő a Wagner által belevitt végső variációkban lévő összes potenciális energiát szabadjára ereszti. És ahogy ez a potenciális energia felszabadul, meg is fordul a történet értelme: a központi téma most a hűtlenség, a fájdalom, amit a nő okoz az őt szerető férfinak. Ez az a téma, amihez Strindberg újra és újra visszatér műveiben, s amellyel úgy néz szembe itt, hogy a Wagnertől reá hagyott cselekményt használja. Ő — mármint Strindberg — is a negáció révén használja, színéről a visszájára fordítva: a Hollandinak minden hetedik évben találkoznia kell egy asszonnyal, akibe beleszeret. Ez megváltásának feltétele — de nem a nő hoz számára megváltást, hanem éppen a nő hűtlensége. A szerelem témája, mely eredetileg úgy került be ide, mint a Hollandi soha véget nem érő utazásának átok-témájával ellentétes pólus, most ismét ugrik egyet, egy új ellentétbe, ahol a tengeri utazás téma mint a megváltódás spirituális megfelelője jelenik meg benne. A Hollandi igazságos büntetése a szerelemben való sorozatos csalódás. A szerelem többé nem oldja fel büntetése alól, ahogy Heinénél és Wagnernál, hanem az lesz maga a büntetés: a szerelem váltja meg és alakítja át még a Szellem Hajót is átkozott börtönből keresztté.

Idézzük fel újra a történetet a maga eredeti mivoltában — és Strindbergé közelebb állónak fog tűnni ahhoz, mint elődjeié. És mégis igen messze van attól. A történet lényegi mozzanata, miközben megtartotta eredeti értékét,

mélyebbre húzódott: a fizikai értelemben vett vándorlás kínja éppen annak spirituális megfelelője révén tágult ki, és a tengerész, aki a Bolygó Zsidóhoz, Fausthoz, Don Giovannihoz vált hasonlatossá, ismét a magányos tengerész, akit minden kikötőben elhagy egy asszony.

Amikor témavariációkról beszélnek, egyesek a virtuozitásra, a rafinált művészieségre gondolnak. De a Hollandi történetének variációi nem pusztán változatok: minden egyes átalakulással állapotváltozás ment végbe.

A gondolat *szökkenő* „magatartása" könnyen megfigyelhető, amikor egy híres történet peripeteiáiban mutatja meg magát. Nem könnyű azonban olyan flexibilissé válni e magatartás megnyilvánulásai és kitérései iránt, hogy a magunk higgadt gondolkodása meg ne bénítson.

A TAGADÁS ELVE

Van egy szabály, amit a színészek jól ismernek: az akciónak olyan irányt szabni az indításakor, ami ellentétes azzal az iránnyal, amit végül is vesz.

Ez a szabály azt a feltételt teremti újjá, ami az összes olyan cselekvésnél lényeges, mely a mindennapi életben bizonyos mennyiségű energiát követel: egy ökölcsapás előtt visszahúzzuk a karunkat, felugrás előtt behajlítjuk a térdünket, előreugrás előtt hátrahajlunk — *reculer pour mieux sauter* (visszahúzódásból jobb ugrás).

A színész nem hétköznapi cselekvésekor, akkor, amikor mint színész nyilvánul meg, ezt a fajta viselkedést alkalmazza egészen a legapróbb akciókig menően. Ez egyike azon eszközöknek, melyeknek segítségével a színész kitágítja fizikai jelenlétét.

Ezt nevezhetnénk a „negáció elvének": a színész egy kézenfekvő cselekedetet megtagad, még mielőtt végrehajtaná, mégpedig azzal, hogy annak komplementer ellentétét teszi meg.

A „negáció elve" üres formalizmussá válik, ha annak lelke, vagyis a maga saját organikus egysége elvész. A színházi és nem színházi deklamációban a „negáció elve" gyakorta válik a gesztus *felpumpálásának* eszközévé. Valójában a *kitágított* cselekvés paródiájává.

Mi az a belső logika, ami meghatározza a „negáció elvének" erejét? Egyfelől az az idegi és fizikai dinamika, melynek révén valamennyi energetikus cselekvés a maga ellentétével indul, másfelől pedig egy szellemi attitűd.

Ezen újra és újra visszatérő szellemi attitűdnek a legtisztább leírását Arthur Koestler könyve tartalmazza, melyet „az ember világképváltozásai történetének" szentelt. Koestler bemutatja, hogy miként valósul meg valamennyi alkotó cselekedet — a tudományban, művészetben vagy akár a vallásban — egy előzetes, primitívebb szintre való regresszió, a *reculer pour mieux sauter*, vagyis egy olyan negációs, széthullási folyamat révén, ami előkészíti az eredmény felé való elrugaszkodást. Koestler ezt a pillanatot nevezi kreatív „prekondíció"-nak.

Olyan pillanat ez, mely tagadni látszik mindazt, ami az eredménycentrikus kutatást jellemzi: nem határoz meg új irányt, sőt inkább egyfajta szándékos tévelygést mutat, ami aztán azt követeli, hogy a kutató mozgásba hozza teljes energiáját, hogy kiélesítse érzékszerveit, mint amikor valaki a sötétben jár. A valódi képességek kitágítása sokba kerül: azzal a kockázattal

jár, hogy elveszítjük uralmunkat saját cselekvésünk értelme felett. Olyan tagadás ez, mely még nem tárta fel azt az új entitást, amit majd alátámaszt.

A színész, a rendező, a kutató, a művész — valamennyien gyakorta teszik fel maguknak a kérdést: „mi az, amit tényleg értek?" De a „cselekvés tagadásá"-nak, illetve a „kreatív prekondíció"-nak a pillanatában ez a kérdés nem termékeny. Ezen a ponton nem az a lényeges, hogy mi az értelme annak, amit valaki csinál, hanem inkább az, hogy pontosítsuk azt a cselekvést, ami előkészíti azt az űrt, melyben egy érzet, egy váratlan jelentés elcsíphető, megragadható.

A színházművészekre, akik csaknem minden esetben úgy kénytelenek alkotni, hogy ez sok más egyéniséggel való együttműködést is jelent, gyakorta küszködnek a jelentés-fetisizmussal, azzal a látszólag természetes szükséglettel, hogy már a kezdet kezdetén meghatározzák az elérendelő eredményt.

A színész, mondjuk, megtesz egy bizonyos cselekvést, ami improvizáció, vagy az alak személyes interpretációjából ered: természetes, hogy cselekvésének igen pontos értéket ad, hogy kapcsolatba hozza azt sajátos képzetekkel, gondolatokkal. Ha azonban a kontextus, amiben az akció elhelyezkedik, a számára adott jelentést helytelenítené vagy felfoghatatlanná teszi, akkor a színész úgy hiszi, el kéne vetnie, felejtenie azt a részletet. Röviden, úgy hiszi, hogy a cselekvés és a hozzá társuló jelentés közti házasság felbonthatatlan.

Általában, ha egy színésznek azt mondjuk, hogy cselekvése akkor is ép egész marad, ha annak kontextusa (és így jelentése is) teljesen megváltozik, akkor azt hiszi, hogy ővele úgy bánnak, mint valami képlékeny anyaggal, hogy őt „kizsákmányolja" a rendező. Mintha egy cselekvés lelke nem annak energiaminősége, hanem az értelme lenne.

Számos rendezőnek vannak ugyanilyen prekoncepciói: hajlanak arra, hogy úgy higgyék, egy bizonyos képzetnek, képzetsornak csak egy egyszerű drámai logika hajlandó engedelmeskedni, hogy csak *ilyen és ilyen* jelentést képes közvetíteni.

De a „cselekvés negációjának" az elve pontosan az ellenkező irányba mutat, mely megszabadít bennünket az előre lefektetett rendtől, az általunk elérni *akart* eredménytől való függőségtől. Ez olyan, mintha a kiindulási pont alakulna át a maga ellentéte révén egy olyanfajta energiasorrá, mely azáltal, hogy az egyik kontextusból a másikba *ugrik át,* valamennyi kifejezési lehetőséget kifejt belőle. A gyakorlati színházi munkában így kell értenünk a peripeteiákat, melyeknek egy akció vagy gondolat már attól a pillanattól alárendelődik, amikor formát ölt, egészen addig a pillanatig, amikor elnyeri helyét a befejezett produkcióban. Akár a Bolygó Hollandi, aki arra ítéltetett, hogy országról országra, korból korba vándoroljon, ahol a cselekvések eredeti jelentésmagja elhal, miközben még mindig él tovább, jelentésről jelentésre szökken, anélkül, hogy elveszne.

A kreatív gondolat valójában arról ismerszik fel, hogy szökkenésekkel mozog, olyan váratlan iránymódosítás révén, ami arra kényszeríti, hogy új formákba rendeződjön át, odahagyva jól berendezett otthonát. Ez lesz az életteli gondolat, a nem egyenes vonalú, a nem egyszólamú.

A váratlan jelentések kibontakoztatását valamennyi — fizikai és szellemi — energiánk sajátos készléti állapota teszi lehetővé: lekuporodás a sziklaszirt legszélén, épp mielőtt szárnyra kelnénk Ez az a készenléti állapot, amit a tréning révén tudunk elérni és kipárolni.

A fizikai tréning gyakorlatai arra teszik képessé a színészt, hogy új viselkedést, másfajta mozgásformát, akció- és reakciókészséget fejlesszen ki: így egy sajátos készségre tesz szert. De ez a készség egydimenziós valósággá merevül akkor, ha nem hatol mélyre, ha nem jut el a színész létének mélyére, ahonnan szellemi folyamatai, lelkivilága, idegrendszere táplálkozik. A fizikai és szellemi közti híd egy finom elváltozást hoz létre a tudatban, ami lehetővé teszi az inercia (tehetetlenség), az ismétlés monotóniájának a legyőzését.

A fizikai test kitágításának valójában semmi haszna sincs, ha nem jár együtt a szellemi test kitágításával. A gondolatnak kitapintható módon kell áthatolnia a *nyilvánvalón*, a tehetetlenségen, azon, ami először jelentkezik akkor, amikor elképzelünk valamit, reflektálunk, cselekszünk.

GONDOLNI A GONDOLATOT

Egy fizikus sétál a tengerparton, és meglát egy gyereket, amint lapos kavicsokat dobál a vízre, pörgetni próbálja őket. Egy-egy kavics mindössze egy-két kis perdülést tesz. A gyerek talán ötéves ha van, a felnőtt pedig, a fizikus, visszaemlékszik arra, amikor ő is gyerek volt, és kavicsokat hajigált a vízre. Tényleg, ő ebben igen ügyes volt. Így hát a felnőtt megmutatja a gyereknek, hogyan is kell ezt csinálni. Egyik kavicsot a másik után hajítja el, és megmutatja, hogy hogyan kell tartani, milyen szögben kell elvetni, mekkora magasságban a víz színe fölött. A felnőtt által dobott valamennyi kavics sokszor pattan: hétszer, nyolcszor, sőt tízszer is.

„Igen — mondja ekkor a gyerek —, sokszor pattannak. De nem ez az, amit meg akartam próbálni. Az Ön kavicsai körgyűrűket írnak a vízre, én meg azt akarom, hogy az enyém négyszögletes köröket írjon."

Azért ismerjük ezt a történetet, mert a fizikus éppen látogatóban volt Einsteinnél, és mert Einstein maga is váratlan módon reagált arra, amit fiatal barátja mesélt neki a gyerekkel való találkozásáról: „Adja át jókívánságomat, és mondja meg neki, hogy ne aggódjon, ha a kavicsai nem írnak négyszögletes köröket a vízre. A fontos, hogy elgondolja a gondolatot."

A problémák, melyekből a legfontosabb tudományos felfedezések többsége megszületett, ha közelebbről szemügyre vesszük őket, épp oly hasztalanok és nagyvonalúak, mint ezé a kőhajításban szorgoskodó gyereké.

„Miért vörösödik át az izzó vas?" — kérdezte magától az ötvenéves Max Planc. „Mit látna egy ember, ha képes volna egy fénysugáron utazni?" — kérdezte magától a tizenhat éves Einstein. Az a tény, hogy a nagy tudományos felfedezések ilyesféle kérdésekből nőttek ki, ne tegyen vakká bennünket arra a tényre, hogy ezek ugrások voltak a sötétségbe, futó eszmék, melyek kicsúsztak a kézből. A gondolat végiggondolása pazarlással, irányváltoztatással, hirtelen átalakulásokkal jár, olyan váratlan összefüggésekkel szintek és kontextusok között, melyek addig szóba sem jöttek, ösvényekkel, melyek egymásba futnak és eltűnnek a semmibe.

Ez olyan, mintha különböző hangok, gondolatok — mindegyik a maga saját logikája szerint — egyszerre volnának jelen és kezdenének együttműködni tervszerűtlenül, a kiszámíthatóságot a kiszámíthatatlansággal, a játék önmagáért való örömét az eredményre-töréssel kombinálva. A kutatás képe

ebben az esetben hasonlatos egy kutyafalkához, amelyik a prédát üldözi, mely talán előtte van, talán nem: együtt törnek előre, szétszélednek, keresztezik egymás útját, képességeiket s energiájukat nehéz próbára téve rohannak árkon-bokron át, s amikor felbukkannak, a nyom elvesztésétől elbizonytalanodva futnak körbe-körbe, visszafordulásra kényszerülnek. De néha a szétszéledt kutyák újra összeállnak, és az újra egyesült falka lecsap a prédára, felismeri az eszmét.

Nem biztos, hogy a felfedezni kívánt eszme ott fog várni ránk, kívánva, hogy felkutassuk. Az puszta lehetőség. Nem tudjuk, mi az, és azt sem, hogy mire használható. Néha az egész köddé válik. Máskor meg meglepetésként mutatja meg magát, mely arra kényszerít bennünket, hogy egy előre nem várt területtel ismerkedjünk meg. Némely tudós megváltoztatja kutatási területét; némely író feladja az addig kidolgozott történetet, és a hősök életének azon új fordulatait követi, melyekkel azok a gyakorlatban szembetalálkoznak; egy produkció munkálatainak kellős közepén egyszer csak ráébredünk, hogy valójában *egy másik produkció* fogott kézen és vezet bennünket anélkül, hogy tudnánk hová.

Néha az a benyomásunk, hogy nem mi „gondoljuk a gondolatot", és mindössze annyit tehetünk, hogy csendet parancsolunk azoknak az előítéleteknek, melyek megakadályozzák a gondolatot a gondolkodásban.

Ez az élmény először fájdalmas. Mielőtt még a szabadság, az új dimenziók feltárulásának érzésévé válna, harc ez a között, amit ismerünk, amit már *a priori* elhatároztunk, amire törekszünk és — másfelől — az élő tudat között.

Nyilvánvaló itt a zűrzavarba hullás veszélye.

Ha sikerül felismernünk ezt a kreatív prekondiciót, még akkor is az az érzésünk, hogy megszállt bennünket valami, hogy valami kibillentett magunkból. De ez egy olyan érzés, ami a mesterségben, szakmánk szilárd talajába vet horgonyt.

Amikor Eizenstein leült a moviolájához, sikerült olyan feltételt teremtenie munkájához, amiben maga az anyag — túl a célba vett eredményeken — volt az, ami diktált a maga váratlan logikájával. Ő, aki már kockáról kockára kidolgozta prospektív filmjét, ő, aki már — még mielőtt valaha is megcsinálta volna a berendezésen — rajzaiban megalkotta azt, képes volt teljesen ártatlanul odaülni ahhoz az anyaghoz, amit maga alkotott. A programnak, ami egészen addig a pillanatig irányította, többé már nem volt jelentősége, és ő a „montázs extázisáról" beszél.

„Elgondolni a gondolatot", „az élő tudat", „a montázs extázisa", ezek a kifejezések mind beszédesen utalnak egy hasonló élményre: különféle töredékek, képek, gondolatok nem egy pontosan megadható irányban — egy világos terv logikájához igazodva — sorakoznak fel, hanem *vérrokonságuk* miatt kapcsolódnak össze.

Mit jelent a *vérrokonság* ebben a kontextusban? Hogy a különböző töredékek, képek, eszmék, melyek abban a kontextusban élnek, amiben életet adunk nekik, felismerik saját autonomitásukat, új viszonylatokba lépnek egymással, és egy olyan logika alapján kapcsolódnak össze, mely nem engedelmeskedik annak a logikának, melynek jegyében kitalálták őket, illetve ami alapján kutatnak utánuk. Ez olyan, mintha rejtett vérkötelékek

más lehetőségeket hoznának működésbe, mint amik nyilvánvalóak számunkra, és mint amelyek hasznosnak és igazoltnak tűnnek.

Az alkotófolyamatban az anyagoknak, melyekkel dolgozunk, van egy hasznosságelven alapuló és egy második életük is. Az első önmagában véve egy mélység nélküli egyértelműséghez vezet. A második azzal a kockázattal jár, hogy a káoszba ránt bennünket a maga kontrollálatlan erejénél fogva.

De éppen e kétféle élet, a mechanikus rend és rendetlenség közti dialektika az, amit bennünket afelé vezet, amit a kínaiak „LI"-nek hívnak: az aszimmetrikus és előre ki nem számítható rend felé, mely a szerves életet jellemzi.

IKER-LOGIKA

A dialektikus viszony nem magában és magáért való: ezt az a szándék szüli, hogy kontroll alatt legyenek azok az erők, melyek magukra hagyatva csak torzsalkodnának egymással.

A dialektika a gondolkodásnak és cselekvésnek egy tanult módja. A „LI" aszimmetrikus rendje az alkotómunkában olyasvalami, amit csak ellentmondásos eszközökkel érhetünk el: a műalkotás mindenekelőtt és ténylegesen is mesterséges mű.

Az ellentétek, a különbségek, a folytonosság hiánya utáni kutatások a másik arca — paradox módon — az egység és teljesség keresése kell hogy legyen.

Hogyan fokozhatjuk a színész és a néző látásmódja közti különbséget? Hogyan erősíthetjük fel újra a rendező és a színész közti polaritást? Azaz: miként keressünk erősebb kapcsolatokat a problémában működő különféle erők között?

A színház-test kitágításának lehetősége az ezekre a kérdésekre adott válaszoktól függ.

Néha a produkción való munka során a színész akciói egyszer csak élni kezdenek, még akkor is, ha nem értjük, miért is játszik éppen úgy, ahogy játszik. Megtörténhet, hogy a rendező — aki a színész első közönsége —, a produkció keretén belül nem tudja racionálisan megmagyarázni, hogy mi a jelentése annak, amit csinál. A rendező csapdába eshet, bevallhatja, hogy nehezére esik elfogadni az ismeretlen életnek eme felszikrázását, folyamodhat magyarázatért, követelhet koherenciát a színészétől.

Azáltal, hogy igyekszik eltüntetni az őt a színésztől elválasztó távolságot, éppen a köztük lévő munkatársi viszonyt veszélyezteti. Túl sokat követel, de valójában túlságosan is keveset, konszenzust akar, a szándékok egyeztetését, olyasmiben, ami a felszínen van.

Amikor a színész munkájáról, technikájáról, művészetéről, interpretációjáról beszélünk, gyakran megfeledkezünk a színház elemi szintjéről, ami mindig ez a viszony. Valamennyi színész nem mindennapi technikája — a néző szemszögéből nézve — egy elsődleges szükségletnek felel meg: a várakozásnak arra a pillanatra, amikor a hétköznapiság fátyla szétszakad, s mögüle előtör a meglepő, a váratlan. Valami ismert egyszer csak újként tárul fel.

A közönségnek még a legmélyebb reakciói — elismerésük vagy tisztán megfogalmazódó ítéletük eredete — is titok, előre nem látható.

A színház ereje attól a képességétől függ, hogy mennyire képes épségben megőrizni az észlelhető burok alatt meghúzódó másféle logika független életét.

A logika — vagyis a motivált és konzekvens átmenetek sorozata — létezhet akkor is, ha titkos, ha kommunikálhatatlan, még akkor is, amikor szabályai nem képesek túlnőni egyetlen személyiség horizontján.

Van egy előítélet, mely szerint csak az logikus, ami egy megosztott, közös logika mentén mozog. Ennek az előítéletnek a másik oldala azt akarja elhitetni velünk, hogy a személyes, titkos, intim világot a véletlen, az automatikus képzettársítások, a káosz irányítja: olyan magma ez, melyben nincsenek *ugrások*, hanem csak összefüggéstelen oszcilláció.

Az, amit mi irracionálisnak nevezünk, talán csak eltűnő, majd újra felbukkanó rögeszméink és mániáink mechanikus ismételgetésére szorítkozó oszcilláció, mely kavarog, de nem fejlődik. De lehet egy olyan racionalitás is, mely kizárólag a *miénk, raison d'être* (lét-ok), mely nem abban segít, hogy bennünket értsenek, hanem abban, hogy önmagunkkal tudjunk beszélgetni.

Minden egyes személyiség szellemi színházában is megtalálhatók az egymással kollaboráló — termékeny vagy meddő — viszonyok.

Amikor egy felnőtt megpróbálja utánozni azt, ahogy a gyerekek rajzolnak, általában arra korlátozza magát, hogy rosszul rajzoljon, megkísérli a leszámolást saját látásmódjának logikájával, elszegényíti azt, kezét a véletlenre bízza, kerüli a pontosságot, a rajzolás infantilis módjait utánozza. És így infantilissé is válik.

A gyermek rajzai a felnőtt számára valójában hiányosnak tűnnek, roszszul megcsináltnak, firkálmánynak. De ők egy vaslogikához tapadva rajzolnak a valóságban. A gyermek nem azt és nem úgy rajzolja meg, amit és ahogy lát, hanem azt és úgy, ahogy megtapasztalta. Ha a felnőttről az az élménye van, hogy az egy pár hosszú láb, melyből egy arc hajlik hirtelen fölé, ő ezt a felnőttet két pálcika tetején lévő körnek fogja rajzolni. Vagy a gyerek megfesti saját „portréját", melyen hatalmas lábfejeket csinál magának új cipője feletti örömében. Ha az anyja fontosabb számára, mint az apja, akkor rajzában az anyját nagyobbnak fogja ábrázolni, mint az apját.

Akik a gyermekrajzokat tanulmányozzák, tudják, hogy az „első rajzoknak" nevezett firkák, melyeket nagyon pici gyerekek készítenek, ugyancsak közvetlen élmény termékei: nem ábrázolások, hanem inkább a szellemi képpel kapcsolatban álló kéz akciói: „itt egy futó kutya".

Nem az „esetlegességük" vagy „primitív" vonásaik teszik a gyermekrajzokat „infantilissé", hanem az, hogy *csak egy* logika van jelen bennük. Bár az idősebb felnőttek, illetve gyerekek által készített „jó" rajzok is csak egyetlen logikához tapadnak. Az a tény, hogy ez most jobban felismerhető, hogy bennük megosztott szabályok működése látható, nem teszi e rajzokat kevésbé banálissá. Az igaz festő művében számos logika működik egyszerre. Beilleszkednek egy hagyományba, felhasználják annak szabályait, vagy folyamatosan és meglepő módon megtörik azokat.

Sőt a látásmód közvetítéséhez ők is megjelenítik azt, ahogyan a világot megtapasztalják, és nemcsak a képet viszik a vászonra, hanem a gesztust is, azt a mozgásminőséget, ami az ecset mozgását szabályozta. Mondhatjuk,

hogy a festő „megőrizte magában a gyermeket", nem azért, mert megtartotta ártatlanságát és őszinteségét (fura öröm számunkra a gyermeket ártatlannak képzelni), nem azért, mert nem domesztikálódott a kultúrához, hanem azért, mert mestersége végső tömörségében *paralel* vagy inkább *iker* logikákat futtat össze, anélkül, hogy egyiket a másiknak alárendelné.

Az életbenlét a fejlődés különböző szintjeinek a negációja: szimultán növekedés ez az egyre bonyolultabb egybecsengések révén.

Valószínűleg ez az, amiért Meyerhold csak akkor fogadott el egy színészt, amikor az emberben fel tudta ismerni az egykori gyermeket.

A HÉTKAPUS THÉBA

„Miért járnak színházba az emberek?"

Balázs Béla tette fel egyszer ezt a hasztalan kérdést magának s olvasóinak.

A hasztalan kérdések értékét, a szavakét, melyekkel valamennyiünknek megvan a magunk dialógusa, sohasem becsülik elég nagyra.

De miért csinálnak az emberek színházat?

Tizenöt éves voltam, amikor először jártam színházban. A mamám vitt el a *Cyrano de Bergerac*ra. A főhőst Gino Cervi játszotta, egy igen népszerű olasz színész. De sem ő, sem a többi színész, de még csak nem is a történet hatott rám, melyet elbeszéltek, s amit érdeklődéssel követtem, de minden különösebb elragadtatás nélkül. Egy ló volt az. Egy valódi ló. Egy kocsit húzva jelent meg a színpadi realizmus legkézenfekvőbb szabályai szerint. De jelenléte hirtelen szétvetette az összes dimenziót, ami addig a színpadot uralta. A másik világból beáramló üzenet miatt a színpad megszokott fátyla a szemem előtt látszott darabokra szakadni.

Azokban a színházakban, amelyekben a későbbiekben megfordultam, hiába kerestem ezt a fajta eltéríttetést, azt, amitől érzem, hogy élek, ami hirtelen kitágítja az érzékszerveimet. Többé ló nem jelent meg. Egészen addig, míg el nem jutottam Opoléba (Lengyelország) és Cheruthuruthyba (India).

Ma már nyilvánvaló számomra, hogy létezik egy párhuzam, ami már Grotowski munkásságán észlelhető volt: a színészi jelenlét és a nézői befogadás kitágítása kapcsolatban áll a *fabula* kitágításával, a cselekményével, annak különféle egybeszövődéseivel, a drámával, a történettel, illetve bemutatott szituációéval.

Éppen úgy, ahogy a színész számára létezik egy nem mindennapi viselkedési forma, ugyanúgy megvan ez a nem mindennapi viselkedés a történet elgondolásában.

Színházi működésem első néhány évében ez főként a szöveg és köztem lévő viszony kérdése volt, ami a produkció kiindulási pontjául szolgált, mégpedig azáltal, hogy aztán váratlan iránymódosításokat alkottam meg, megtörve a szöveg linearitását, és a montázs, valamint két vagy több szimultán akció egybeszövése révén komponálva meg az általános cselekményt. A szöveg ezekben az esetekben olyan, mint az egy irányba fújó szél. A produkció a szél ellen hajózik, azzal ellentétes irányba. De még mindig a szél ereje az ösztönző erő itt.

Később egy másfajta lehetőség tárult fel — és ezt nem minden félelem és ellenállás nélkül fogadtam: követni az anyagnak azt a logikáját, ami a színészek improvizációi során bukkan elő, eltávolodni a kiindulási ponttól, és csak a folyamat végén fedezni fel, hogy milyen is lehet a produkció természete, milyen jelentése lehet számomra és a közönség számára.

Mielőtt az Odin Színházzal elkezdtem az *Oxyrhincus Evangéliumát*, rájöttem, hogy ezek a tapasztalatok ahelyett, hogy a tevékenységemet meghatározó személyes vérmérsékletem és anyagi körülményeim gyümölcsei volnának — ahogy hittem —, egy objektív szükségletre vezethetők vissza: a gondolat, ami a színészek preexpresszív jelenlétén hatolt át, még ennél is tisztábban hatotta át a produkció megfoganási módját is.

Mi lehet a színész preexpresszív szintjének szellemi megfelelője akkor, amikor egy új produkcióhoz a történetet szerkesztjük?

A szellemi preexpresszivitás egy képzet lehet, készen arra, hogy felrepüljön.

Úgy gondoltam: egy személy, egy hegyen, egy sivatagban.

Ki az? Egy férfi? Egy nő? Egy isten? Egy gyerek? Mit csinál? Vár valakire? Remete ő? Egy égő bokrot lát? A Hegy Öregje ő? És hogyan hívják a hegyet? Tabor? Ararat? Kilimandzsáró? Melyik sivatag az? Scott jégtorlasza vagy a tatárok sivataga?

Akárhogy is, egy ilyen képzet nem lehet a színész preexpresszív szintjének vagy annak a megfelelője, amit „preexpresszív magnak" hívunk. Ez nem több, mint egy jó ösztönző az improvizációhoz a magam és a színészeim számára. A preexpresszív magnak olyannak kell lennie, ami kitágul és mutáción megy át, és mégis megőrzi azonosságát, ahogy a Bolygó Hollandi és Szellem Hajója történetének a metamorfózisai.

1984 elején arra kértem minden színészemet, hogy válasszon egy-egy hőst különböző történetekből, dolgozza fel annak kalandjait, viszontagságait, és írjon belőle forgatókönyvet. Így lett aztán hat történetünk, melyek az enyémmel együtt lettek egyetlen produkció hét különböző kapujává.

A hat hős:

Sabbatai Zevi, a zsidó, aki Messiásnak nevezte ki magát, és Muzulmánná vált;
Antigoné;
Joan d'Arc;
egy fiatal brazil számkivetett, egy cangaceiro;
a sevillai Nagy Inkvizítor;
egy zsidó a Hasszidik Szektából.

Ezen hősökből épült fel az előadás.

Nem véletlenszerűen lettek kiválasztva. Kapcsolatban álltak a színészek személyes érdeklődésével, de más logikákkal is, melyek egyidejűleg és függetlenül is mozgásban voltak.

1982-ben kezdtünk el dolgozni azon a munkán, melynek kiindulási pontja Borges *A halott ember* (The Dead Man) című története volt. Egy fiatal argentin számkivetettről, Beniamin Otaloráról szól, aki csatlakozik Aureliano Bandeira uruguayi bandájához, bizonyságot tesz bátorságáról, megmenti Bandeira életét, s végül elcsábítja az asszonyát, és a szeretője lesz. Az öreg Bandeira megtorlás nélkül tűri mindezt. Helyzete napról napra gyengül. Otalora egyre nyilvánvalóbban szegi meg a parancsokat. Egy este, egy új

győzelem után, amikor az összes bandita leült az asztal köré, Otalora egyenesen a főnöke helyére ül. Otalora az asztal másik végén ül, mindenki által lenézetten. Otalora mellett ott áll az asszony, aki egykor főnökének szeretője volt, de most az övé. Az öreg Bandeira hadnagya odamegy Otalorához, és előrántja pisztolyát. Otalora hirtelen megérti, hogy fellépését azért tűrték és bátorították mindannyian, mert Bandeira már megérkezése pillanatában halálra ítélte őt. Egyedül ő nem tudta azt a tényt, hogy már egy halott ember volt. Bandeira hadnagya tüzet nyit.

Ebből a meséből ered az *Oxyrhincus Evangéliumá*nak hetedik története, az én történetem.

Borges szövege olyan asszociáció-sorokat hozott mozgásba, melyek két különböző vonulat mentén rendeződnek el. A törvényen kívüliek bandája a brazíliai *jaguncosok*at és *cangaceiros*okat juttatta eszembe, ahogyan Euclides da Cunha, Eduardo Barbosa vagy Billy Jaynes Chandler írja le őket könyveiben, vagy ahogy Ruy Guerra és Glauber Rocha filmjeiben megjelennek.

De a történet körvonalai (az öreg főnök, aki megölet egy fiatalembert, az utolsó vacsora, az incesztus árnyéka) arra indította képzeletem, hogy más kontextusokba csapjon át: a Törvény Őre, aki megöli azokat, akik lázadnak; Kreon, akinek fia elpusztul, és Antigoné, a menyasszony, akinek fiát odaígérte; Júdás, aki Messiásával együtt hal meg; a Tékozló Fiú; Isten, az Atya, aki fia halálát okozta.

Aureliano Bandeira és Beniamin Otalora történetén keresztül az Isten Atya és az ő Fiának viszontagságai a kereszténység gnosztikus interpretációjával egybeesve modellálódnak, amit ott látunk a Törvény Istenében, Jahvéban, a gonosz demiurgoszában, aki a világosság erői ellen harcol.

A brazíliai Sertao pusztaság ekképp népesül be az Oxyrhincus hellén városból érkező hangokkal, melyet a mai Egyiptomban Behnesának neveznek, ahol 1897 és 1903 között három kézirattöredéket találtak — kéziratokat a gnosztikus *Logion** gyűjteményekből, és amelyeket később a Nag Hammadiban 1945-ben megtalált kopt kéziratokhoz találtak hasonlónak.

A két út — a *cangaceiros*oké és a *gnosztikus*oké — más témákkal futott egymásba, melyek új csatornákat nyitottak köztük. Közülük az egyik Antonio Conselheiro története, melyet Vargas Llosa alkotott újra *A világ végi háború* című regényében. A *cangaceiros*ok, akik Canudo „Új Jeruzsálemében" gyülekeznek, a Szent Városban, melyet egy új Messiás épített fel a sertaói sivatagban, lázadók voltak, akik istenük nevében sok ellenük küldött katonai expedíciót legyőztek. Végül az utolsó emberig lekaszabolták őket.

Ábrázolhatók-e az idő végezetéig száműzött angyalok, melyek a vallásos mitológiában találhatók a Canudóban összegyűlt *cangaceiros*ok mezében? Vagy hihették-e ezek a banditák magukat angyaloknak, akik azért jöttek le a földre, hogy igazságot tegyenek?

És ki volt ez a Hasszidik Zsidó, aki a színészek által választott alakok közt bukkant fel? A Zsidó, aki átszelte a Sertao sivatagot a Messiás után kutatva, éppúgy, ahogy az anarchista Galileo Gall a forradalmat keresve tette Vargas Llosa regényében?

* Logionok: görög kifejezés Jézus olyan beszédeinek kifejezésére, melyek nincsenek feljegyezve az Újszövetségben.

Közben Antigoné témája és az élve eltemetett Lázadásé automatikusan fejlődött, követve a maga saját logikáját. Mi történt volna, ha a kereszt tövében, a Kálvária dombon ezek a figurák összetalálkoznak: a Lázadás asszonyai és emberei, szentek és nihilisták, Buddha és Antigoné, Assisi Szent Ferenc és Sabbatai Zevi, Mohamed és Jacob Frank, Ahab kapitány és Zarathustra?

De minden egyes szellemi panoráma fölött ott lebeg egy hullámzó felhő, amely Sosso Djugashvili alias Jozef Sztálin atyai arcát formázza és mossa szét, aki nevet és nevet, testéből vér szivárog.

Ezek a tumultuózus formában együtt élő asszociációk és képzetek azért bizonyultak képeseknek egyetlen jelentéssé összeállni és egységbe forrni, mivel egyidejűleg egy másik logika is működésben volt, ami az egész csoport addigi munkásságát jelentette, és ami egy bizonyos rendet kényszerített ki.

A kiindulási pont végig megmaradt Borges *A halott emberé*nél: minden színész és munkatárs elkészítette azt a forgatókönyvet, amit mint rendező vezetett elő a történetből, és az együttest keresztül is vitte rajta. Ekkor már tíz, különféle produkciós vázlat állt a rendelkezésünkre, melyek egymástól igencsak eltértek, noha mind ugyanabból a kiindulási pontból startolt. Minden produkció, még ha embrionális formában is, de a maga saját erejét hordozta töredékeiben. Kiemelve ezeket a töredékeket a kontextusból, elkezdtem egybeszőni őket, egy montázst készíteni, felépíteni egy *titkos* produkciót, még mindig Borges témájára. Ez a munkafolyamat nem állt kapcsolatban egy külső produkcióval, csak egy belső *tanulmány* volt. De ennek logikája újra felszínre bukkant 1984-ben, amikor elkezdtünk dolgozni az *Oxyrhincus Evangéliumán*.

A hét történetből, melyek a színészek által választott hat hőshöz és a magam hőséhez tartoztak, egyszerre alakult ki egy autonóm szöveg és egy egységes produkció. Ezeknek semmi közük nem volt ahhoz, amit kollégáim és én elterveztünk, ezek iránymódosításaink és újraorientálódásunk konzekvens eredményei voltak.

Kapuból hét van, de Thébából egy.

A nézők közülük egyen át lépnek be Thébába: a produkcióba, mely a hűség megnyilvánulásait keresi korunkban és az élve eltemetett lázadásról szól.

De Théba hat többi kapuja nyitva marad.

Ki tudja megkülönböztetni a táncost a tánctól?

Fordította: *Regős János*

Eugenio Barba: Oxyrincus

Eugenio Barba: Oxyrincus

Richard Schechnner

AZ (AMERIKAI) AVANTGÁRD HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA

Miért történt, és mit tehetünk még?

(Részletek)

Micsoda kísérletező energia szabadult fel az amerikai színházból az ötvenes évektől kezdve egészen 1975-ig! Nemcsak rendezőkre gondolok itt, hanem írókra, színészekre, zeneszerzőkre, képzőművészekre, díszlet- és jelmeztervezőkre, technikusokra, színházvezetőkre is; és a munkára, mely olyannyira szerteágazó volt, formáit, tereit, szociális kontextusait tekintve, oly sokféle motiváció hajtotta: a „tiszta művészettől az anarchista politikáig, a személyestől, sőt az intimtől, az expressziótól és feltárulkozástól a kollektív kinyilatkozásokig és az archetipikus képzeletig, a Ralph Ortiz által „paleologikusnak" nevezett heves megnyilvánulásoktól a színháznak és táncnak a pszichológiai és fizikai terápiára való használatáig. Mindenütt — termekben, színházakban, az utcán, a földeken, kórházakban, börtönökben, közösségi helyiségekben (vasútállomásokon, tisztító szalonokban), galériákban, iskolákban — ott volt az élő előadás, mely megpróbált mindent megtenni. És hányféle ember ügyködött benne, körülötte: profi művészek, diákok, különféle „kommunák" tagjai, csavargók, farmerek és munkások, szegények, emberek az összes rasszból, etnikai csoportból és társadalmi osztályból. A színház különféle törekvésekkel jegyezte el magát: politikai, társadalmi, esztétikai, környezetformáló törekvéssel: a vietnami háború ellen, a faji egyenlőség és egyenlő lehetőségek mellett, a környezetpusztítás ellen, a nukleáris leszerelésért, a katonai-ipari korporáción épülő multinacionális állam ellen, a nők jogai mellett, a homoszexuálisokért. A színház valóban interkulturális volt, technikákat, példákat gyűjtött az európai-amerikai kultúrkörből, Ázsiából, Afrikából, a Columbus előtti Amerikából, Mikronéziából, egyszóval — mindenünnen.

E lázas aktivitás közepette lényeges esztétikai kérdések vettettek próba alá úgy, ahogyan még sohasem... Mi a színház? Hol történik? „Szent"-é ez a hely vagy csak különös?

Ki játszik ezen a helyen? Miért? Más vagy különös-e ez a személy? Hol van a színházi alkotás középpontja? Fennáll-e (még) a szöveg elsődlegessége? Vajon a színházművész az írót „szolgálja"-e, és vajon „interpretálja"-e a szöveget? S ha nem a szöveg a legfontosabb dolog, akkor mi? Előadásról előadásra változik (mármint a szöveg)? Szükség van-e arra, hogy egy színházi eseménysor — ami már nem is darab, előadás vagy dráma, hanem „esemény" — lineáris módon bontakozzék ki, és ha nem, mi adja az

egységét? És szükség van-e egységre? Mi az egység? Másként kell-e érteni, mint ahogy Arisztotelész vagy Brecht, vagy Artaud, vagy a *Natyasastra* szerzője értette? Hogyan vonható be a közönség ebbe az eseménybe: mint néző, mint cselekvő, mint tanú, mint totális résztvevő (ahogy Grotowski munkásságában 1967-től fogva)? Hogyan kell színészeket képezni? S ha már kiképeztük őket, miként tudják kifejezni önmagukat? Muszáj-e a színészeknek mindig egy alak maszkját viselniük, egy maszkot, melyet a szerző formázott meg, aki a szó szoros értelmében a színész szájába adja a szót, aztán ezeket a szavakat és a színész valós gesztusait újraformálja a rendező, aki a mis-en-sine komponálásakor még egy maszkot ad a színész testére? Először a szerző, majd a rendező alkotó jogát állították félre.

S néhány év óta — néha együttműködve, néha egymással versenyezve, néha meg egymást semmibe véve — az előadók, rendezők, komponisták (nemcsak zenei értelemben), szerzők, tervezők: mind egyenrangúként szerepelnek mint „elsődleges alkotók" — mint a színház létrehozói. Olyan vad, termékeny vita alakult ki a színházi emberek, a képzőművészek, a zenészek, a táncosok, a társadalmi aktivisták és teoretikusok között, hogy azt hittük, mi fogjuk megújítani a világot.

De aztán e pezsgés jó része (ha nem az egész) — a kísérletek, a határok és konvenciók áttörése, a politikai cselekvés, a világra való rákérdezés, az ellentétek sokszempontú felvetése, az „elsődleges alkotói jogának" megosztása — alábbhagyott. Számos tevékenységforma élt tovább — de a mozgalom, az általános kollektív cselekvés értelme megszűnt. A nagy berobbanást energiaveszteség követte. Most az a célom, hogy megvizsgáljam ezt az energiahiányt: hogy szembenézzek annak ködlepte arcával. És — őszintén megvallva — hogy felszedjek néhány magot a porból.

Először is, ma már senki számára nem meglepő, hogy a színház fénykorai rövidek voltak. A nyugati színházban legalábbis ez a hagyomány. Aiszkhülosz első darabjától Euripidész és Szophoklész utolsó darabjaiig 67 év (i. e. 472—405) telt el; Marlow *Tamburlaine*-jától Middleton és Rowley Az *elcserélt gyermek*éig mindössze 35 év telt el, és e két évszám közé esik az egész nagyszerű Erzsébet—Jakab kori színház is. És John Cage—Merce Cunningham előadásától a Black Montain College-ban, Richard Foreman utolsó előadásáig az első Broadway-n pedig csak 27 év telik el (1962—1979).

...

Generációm legnagyobb kudarca, hogy nem sikerült továbbadnunk az előadásról szerzett tudásunkat. Nem teljes ez a kudarc ugyan — és fogok is találni egy vagy két fénylő pontot —, de mégiscsak csőd.

Azelőtt megvolt a drámai ismeret továbbadásának a módja: a drámaíró írt, és más írók az ő műveit modellként használhatták. Létezett egy láncolat, ami Ibsent és Strindberget Csehovhoz, Wedekindhez, O'Neillt és társait meg Millerhez, Williamshez, Pinterhez és Becketthez kapcsolta. Akárhány kapcsolatláncot képezhetünk a drámaírók között. Aztán egymás után jöttek az olyan emberek, mint Meyerhold, Grotowski, Beckék (Living Theatre), Brook, mondván: lássuk be, nem a drámaíró, a szerző a fő alkotó, hanem a rendező. A rendező magára vállalja a színházi produkció minden felelősségét... És a drámaíró — lévén, hogy nincs jelen egy alkotás megszületésének minden fázisában: a szöveg megalkotásánál, a műhelymunka és a próbák során — olybá vehető, mint a távol lévő háziúr. Használják az író szövegét, de

autoritását többé nem tekintik abszolútnak. A produkciók többé már nem interpretációk voltak. A „nyomán", „alapján", „szövegét/témáját felhasználva" módszerrel eredeti változatok születtek. A produkciók gyakorta többféle szövegből készült kollázst használtak. A rendező került a középpontba, ő lett a színházi alkotás közvetítője: az új forrás. Nem panaszképpen említem ezt a váltást. Egyike voltam azoknak, akik hozzájárultak ehhez, és nem vagyok zavarban. Még az olyan csoportoknál is, melyek kollektív jellegűeknek tűntek, a hatalom egy-két ember köré összpontosult, akik aztán — még akkor is, ha ezt a folyamatot állandóan ellenőrizte, illetve jóváhagyta a csoport-konszenzus — meghatározták az egész csoport működésének mikéntjét. És legtöbbször a csoportvezetők — legalábbis a kísérleti periódus legnagyobb részében — nem azok voltak, akik játszottak, hanem azok, akik rendeztek és/vagy kezükben tartották a pénzügyeket. Csak ritkán — mint Brechtnél (aki az általam vizsgált korszak előtti kísérletező) vagy Foremannál — találtunk írót a csoport középpontjában —, de mind Brecht, mind Foreman színházában az író egyúttal rendező is, Foreman esetében még díszlettervező is. Még az Open Theatre-nél is, a rendező feladatait felvállaló Chaikin felhagy a színpadi játékkal.

Ezt a munkamódszert alkalmaztuk nemcsak az élő írók esetében, hanem a holtaknál is, akiknek klasszikus vagy ritkán előadott szövegeit nyersanyagként használtuk és „újrafőztük" az új alkotásokban. Valószínűleg Grotowski volt az első ebben a korszakban, aki ily módon állította össze az előadást, hogy az — ahogy Lévi Strauss nevezi — *bricolage*-t képezzen. Grotowski 1962-es *Faustus*-produkciója Marlowe szövegét nem mint klasszikus műegészet használja, nem magához ereszti, csodálja, megvalósítja, nem „alig nyúl hozzá", hanem inkább úgy kezeli, mint egy halott testet: feldarabolja, elemzi, majd Frankenstein módjára újra összerakja. Ez „konfrontáció a szöveggel", ahogy Grotowski nevezte. A *Szegény színház felé* című kötet — hitvallások gyűjteménye (a szó vallásos értelmében) erről a konfrontációs módszerről, mely bizonyos recepteket is mellékel, melyekkel hatékonnyá tehetjük a magunk konfrontációját.

Nemcsak az irodalommal kapcsolatban alkalmazta ő a konfrontációt — lehet, hogy James Joyce mint előfutár, ebben jóval megelőzte Grotowskit —, hanem a színészképzésre, a próbákra, a térszervezésre és a közönség bekapcsolására is, egészen a teljes részvételig. Grotowski után egy ideig csaknem mindenki megpróbált ezen a módon dolgozni. *Frankenstein* (The Living Theatre), *Dionysos in 69* (The Performance Group), the *Serpent* (Open Theatre), Marowitz *Macbeth*je, Brook *Vihar* előadása stb., stb. Félelmetes munka volt ez. De nem hozott követésre érdemes új alkotásokat. Inkább egyfajta módszert kínált arra, hogy miként dolgozzunk a szövegekkel, emberekkel, terekkel, a nézővel: de végül is túl kevesen vállalták a szigorú fizikai tréninget és intellektuális fegyelmet, hogy munkájukat ily módon jobbá tegyék holmi hongkongi tucatárunál. Manapság csupán Brook szenteli csaknem minden energiáját az efféle munkára: arra gondolok, ahogy az *IK*-eket készítette Turnbull néprajzi könyvéből, a *Hegyi emberek*ből (The Mountain People) vagy csoportjának afrikai útjára vagy jelenleg készülő előadására, a *Mahabharata* eposz színházi változatára.

Amerikában legalábbis a rendező uralma nem szűnt meg abban a mértékben, ahogy a jogaikat kinyilvánító színészek kihívásából ez várható lett

volna. Amint a rendezők kimondták, hogy az írók mondjanak le az alkotófolyamat szálainak kézbentartásáról, nyomban ugyanezt tették a színészek is a rendezőkkel. A színészelőadó által irányított színházzal pedig megjelenik a szólómunka, a monológ, a történetmondás...

...

Az experimentális előadás (színház, tánc, para-színházi munka, performance művészet, politikai színház) hanyatlásának okait öt csoportra lehet osztani. Mielőtt körvonalaznám ezeket, hangsúlyozni kívánom, hogy nem a dolog mennyiségi oldaláról beszélek — sok minden van, lehet, hogy több is, mint tíz évvel ezelőtt —, de még csak nem is a munka minőségéről, a kivitelezés tökéletességét értve ez alatt. Amiről beszélek, az az ex(per)iment: a határokon való túllépés, szűzföldek feltörése, az olyan előadás, amit nemcsak szórakoztatásra, időtöltésre használnak, hanem közösségteremtésre, elemzésre vagy akár radikális-forradalmi célokra is: a színházról mint rítusról beszélek, mint társadalomkritikáról, mint az új politikai-társadalmi rend előhírnökéről. Úgy gondolom, hogy a színház az egyén számára egyszerre kifejezés és megerősítés: gyónás, reveláció és terápia. Ezen oldalak mindegyike működik ma is — de nem a kellő hatásfokkal...

Íme a kísérletezés hanyatlásának az okai:

1. *A széles körű társadalmi aktivizmus vége.*

2. *Az összébb zsugorodó gazdaság*, amikor az infláció hatni kezdett. És a nemzetet félelemmel töltötte el a gazdaság ipari bázisának eróziója.

Mindez egy olyan kormánypolitikával párosult, ami földrajzi/demográfiai elvek szerint támogatta a művészeket, nem pedig művészi képességeik és még kevésbé kísérletezésük merészsége szerint.

Szörnyű dilemma ez, mely szembeállítja a populáris ideálokat a kísérletező elitéivel.

3. *Az ostoba sajtó*, különösen New Yorkban, ahol annyi kísérleti előadás születik. Ostoba abban a tekintetben, hogy a kritikusok többsége alulinformált; minden produkciót a maga egyediségében néznek, és a kísérletezésnek semmiféle hagyományát nem ápolják. A The Drama Review (TDR)* is a „dokumentációt" tartja fontosnak, és a speciális kiadványokat, számokat — ami azt jelenti, hogy lapjain édeskevés a polémia. Hiszek abban, hogy az esztétikai és a politikai polémia feltétlenül szükséges vetülete egy egészséges színháznak.

4. *A csoportok feloszlása.* Igaz, csoportok még vannak, legalábbis papíron, ahol, mint a rossz házasságban, a felek kitartanak egymás mellett a vagyon, a tekintély és más mellékes dolgok miatt.

5. *Kudarc a tanultak új művészgenerációknak való továbbadásában.* Ez a legnagyobb rossz; különösen annak tudatában, hogy ma már a kísérleti színház vezéregyéniségeinek többsége negyvenes, hatvanas éveihez közeledik vagy még öregebb. Bármekkora erővel támadtuk is a Sztanyiszlavszkijtól Boleszlavskin át Clurmanig, Strasbergig és tőlük még száz más színházi alkotóig húzódó vonalat, az ő hagyományuk máig létezik. Az én generációmnak nem sikerült kidolgoznia a fiatal művészek képzésének valamiféle esz-

*A kísérleti színházakra specializálódott New York-i folyóirat, melynek a szerző a hetvenes években szerkesztője volt. (A ford.)

köztárát. Lehet, hogy már ez is elegendő ok, amiért az utóbbi húsz év munkája steril maradt.

Néhánnyal az itt felsorolt okok közül részletesebben is foglalkozni kívánok; kezdem a negyedikkel, a csoportok feloszlásával. Kollektív cselekvésről még csak álmodozni is nehéz egy olyan társadalomban, mint az amerikai, melyet fogva tart az individuum mítosza, rítusai és a tömegkulturális médium. De még nehezebb elvinni a cselekvésig a kollektivitásnak ezt az álmát, miközben a színházi munkát megalázóan szegényes körülmények között kell végezni. Néhány közösség ugyan eléldegélt egészen a nyolcvanas évekig. Ezek vagy gazdasági önállóságra tettek szert, vagy vallásos buzgalom tartotta fenn őket. Az előbbi nem reális a színház esetében, a második alapja pedig a legutóbbi évtizedben szertefoszlott. Ami a The Performance Grouppal történt az alatt a 13 év alatt, amíg az élén álltam, jól illusztrálja ezt. 1967-től egészen 1975-ig — a *Dionysos in 69* című előadásunktól a *Kurázsi mamáig* — bár sok ember jött és ment, és a csoportot válságok tépázták (minderről szó esik az *Environmental Theatre** című könyvemben), a csoport identitása alapján szilárd maradt: szívünk mélyén együvé tartozó emberek voltunk, egyetértettünk abban, hogy milyen típusú munkát végezzünk, következetes tréningek folytak, a darabok száma és választéka bővült, koncentrált volt a vezetés. Ám 1975 új feltételeket hozott. Azok az emberek, akik huszonévesek voltak, amikor a csoport indult, egy olyan korba léptek, amikor tőlem függetlenül a maguk alkotásain kívántak dolgozni.

Stephen Borst megcsinálta a *The Beard* című előadás saját változatát, és később workshop-ot vezetett homoszexuális színészeknek. Gray és LeCompt a *Sakonet Point*-on kezdett el dolgozni, az első Rhode Island-i darabon. Libby Howes is inkább LeCompte kedvéért csatlakozott a csoporthoz, mint énmiattam, a feszültségek nőttek, mivel LeCompte és én is ugyanazokkal a színészekkel akartunk dolgozni egy helyen, egy időben s mellé megosztva egy igencsak szűkre szabott költségvetést. 1978-ban két hozzám nagyon közel álló színész, Joan MacIntosh és Leeny Sack — hagyta el a csoportot; Borst nem dolgozott LeCompte-tal.

Az *Oedipus* és a *Cops* című darabok rendezésekor kulcsszerepeket adtam olyan embereknek, akik nem voltak tagjai a csoportnak. Gray belekezdett monológ-előadásaiba, és miközben dolgozott velem is, LeCompte-tel is, máshol is játszott. Egyszóval, a csoport elvesztette a centrumát... Nehéz megrajzolni az ok—okozati térképet. Mégis, mindent egybevetve, a TPG — ma Wooster Groupnak keresztelték át — nem végezte rosszul...

Amikor a *Balkon* című előadást levettük a műsorról 1980-ban, abbahagytam a munkát a csoporttal a Garázsban.** A *Balkon*ban már több volt a csoporton kívüli színész, mint TPG-tag. LeCompte lett a Wooster Group vezetője és ő új menedzsereket hozott. Szigorú pénzügyi ellenőrzést vezettek be, csökkentették a deficitet, és miután több hónapon át nem fizettek bért, a színészeknek 1981 januárjára ismét volt felvehető pénz. A NEA és a NYSCA is emelte a szubvenciót 1980—81-ben, mintegy 80 000 dollár egyesített támogatást adva. A gazdasági rendbetétel részeként bezárták a The Envelopot, azt a kamaratermet, melyet előadásra, műhelymunkára és raktárnak használtuk.

De a legnagyobb veszteség a folytonosság megszűnése volt. Kevésbé szélsőséges körülmények között a csoport megtehette volna, hogy kiszélesíti működési terét úgy, hogy LeCompte és én is teljes erővel tudjunk dolgozni,

* New York, 1976.

** A TPG majd a Wooster Group állandó játszási helye New Yorkban.

sőt bátorítani tudtuk volna a fiatal tagok új kezdeményezéseit; valahogy úgy, ahogy ez a moszkvai Művész Színházban történt, amikor megalakultak a stúdiók. Az effajta szélesítés nélkül nincs mód arra, hogy rendszeresen átadjuk a munkamódszereket az új generációknak. Az lenne tehát a válasz, hogy feladjuk a megélhetést biztosító professzionizmust mint célt, hogy művészek maradjunk? Ázsiában kevés tradicionális művész él meg csak az előadásokból; általában gazdálkodnak és tanítanak is. Kantor Lengyelországban olyan emberekkel dolgozik, akik csak turnék idején kapnak fizetést a színháztól. Foreman azelőtt felosztotta az előadások bevételét a színészek között, de nem tartott fenn állandó társulatot. De sem Kantor, sem Foreman esetében nem alakult ki hagyomány. Ehelyett — ahogy ez Nyugaton általában lenni szokott — a „hatások" szétáradásával lehetett csupán számolni az egyes művészcsoportok között; holott az egymásra hatásnak ez a módja csak egy olyan korban állhatta meg a helyét, amikor elsősorban szövegeket interpretáltak, még Sztanyiszlavszkij, Meyerhold és Brecht is erre az interpretációra épített. De mihelyt az előadás maga — a rendezés módszerei, az, ahogy a színészek megalkotják a maguk „előadás-szövegét" — kerül a középpontba, mindjárt módot kell találni arra, hogy az egyik generáció a másiknak közvetlenül is át tudja adni ezeket a kottákat... Sztanyiszlavszkij számára a *Sirály*, Csehov szövege egy mindig újra alkotható alap marad, melyből tetszőleges produkció születhet, hiszen még Sztanyiszlavszkij „eredetije" is csupán egy lehetséges kidolgozása (interpretációja) volt egy olyan szövegnek, ami a belőle készülő produkcióktól függetlenül is létezik. Nem így van ez az elmúlt 30 év kísérleti alkotásaival. Itt a szövegek nem kerülnek az első helyre mint egy-egy produkció centrumai; sőt, az a gyakori, hogy a próbák megelőzik a rögzített szöveget. Fontos ugyan, hogy megőrizzük a ... szöveget, de egy ilyen konzerválás sohasem fog új produkciókat eredményezni a darabból, és azt sem őrzi meg a jövő számára, hogy milyen is volt az eredeti előadás...

Ezt a fajta átadást „test-a-testnek" kellene csinálni. Jobban megtanulhatnánk, hogy az ázsiai mesterek miként építik be a közvetlen fizikai ráhatással a testbe a táncot. Balin — és másutt is — a tanár ott áll a neofita háta mögött, és mozgatja a kezeit, vezeti a törzsét, nyomkodja a combokat meg a térd hátulsó felét. Ez a technika még mindig népszerű Ázsiában annak ellenére, hogy a Nyugaton megszokott „nyelvtani alap" elsajátításának „alfabetikus" módszerével kell felvennie a versenyt. De a módszer átadása — ha valóban meg akarunk tanulni valamit az előadásból, Nyugaton is hosszú időt igényel, s nem csupán egy háromnapos workshopot.

Amit én a rendezésről megtanultam, 9 évi együttdolgozás, vitatkozás és tapasztalatszerzés során adtam át LeCompte-nak. 1970-ben ő volt a rendezőasszisztensem a *Commune* produkcióban, és később megrendezte a darab egy változatát 1971-ben, amikor én Indiában voltam. Ezután játszott az általam rendezett darabokban, *a Tooth of Crime*-ban, a *Kurázsi mamá*ban, a *Marilyn Project*ben és a *Cops*ban. A maga rendezései és az általam rendezett előadásokban való színészi munkája részben fedték egymást... Ahogy minden igazán mély kapcsolatban ez már lenni szokott, voltak összetűzéseink csakúgy, mint harmonikus pillanataink. De mindent összevetve, végül is egy egészen különös szeretet és tisztelet alakult ki köztünk.

Valós kapcsolatunk jóval többet rejtett magában, mint próbák, előadások; a legmélyebb közös pillanatokat a műhelymunka és a csoport találkozói hozták, megjegyzések egy-egy előadás előtt, beszélgetések séta közben vagy egy kávé mellett. Bármit is csinál ma LeCompte a színházban, az nem imitációja, hanem transzformációja annak a munkának, amit együtt végeztünk.

Amióta otthagytam a TPG-t, számos rövid workshopot tartottam. Tudok tanítani légzési technikákat, pszichofizikai gyakorlatokat, tükörjátékokat és improvizációt. Néhány óra alatt meg tudom izzasztani az embereket. De az izzadtság cseppjei még nem közvetítenek színházi tudást. Ez valamifajta californiai weekend az „emberi teljesítmény" és „nevelés" érdekében, és a legtöbb, amit mondhatok róla az, hogy ez a munka általában veszélytelen. Elég baj az, hogy Grotowski annyira beleásta magát az efféle dolgokba. Az előadásról való tudás átadása sokkal fájdalmasabb és időigényesebb munka. És a kísérletező színház színészeinek többsége nem fordított időt és nem tette magát nyitottá a tanításnak e mélyebb formája számára.

Igaz, sok minden megvalósult a TPG-ben, de sok mindent el is mulasztottunk. Sohasem szerveztük meg a tanítást vagy a kutatómunkát; gyakran leállt a közös munka is, vagy mert megbuktunk, vagy mert éppen veszekedtünk. Amikor a csoport megalakult, 1967-ben a Garázst csak mi használtuk. Aztán a hetvenes évek közepe felé a pénzszűke egy jobb kihasználást követelt — nincs „holtszezon" mondtuk, hanem workshop lesz. Pedig a „holtszezon" valójában a színház legtermékenyebb periódusa: enélkül a színházi kísérletezés elsatnyul. A workshopon olyasmit próbáltunk csinálni ugyan, amit szerettünk, mégis túl gyakran vált a dolog lélekölővé. De kénytelenek voltunk csinálni, mert a Garázs fenntartása sokba került. A nyári workshop lett az évnek az a fele, ami fenntartott bennünket.

1969 és 75 között még minden nyáron az egész csoport kivonult New Yorkból valamely táborhelyre, hogy ott „leporoljuk" a régi munkákat, hogy új embereket neveljünk, tanítsunk. De 76-, 77-tel kezdődően ez a táborozás szétesett. A táborozások — elsősorban anyagi okok miatt — oly rövidek lettek, hogy produktív munkát már nem lehetett végezni. Egyes tagok utáltak tanítani. Az 1975-ben bemutatott és 1977-ig játszott *Kurázsi mama* után pedig már nem született olyan új darab, amiben az egész csoport játszott volna.

Ahogy most e problémákon rágódom, rájövök, valójában mekkora szerepe is van itt a pénznek! A kísérleti színházzal foglalkozó emberek többsége a középosztályból való — előbb vagy utóbb számítani kezd a pénz: eleve semmiért dolgozni nagyobb és nyilvánvalóbb kudarcot jelent Amerikában, mint ha valaki keményen dolgozik, de nem tesz szert nagy pénzre. A kísérleti színházak évekig éltek adományokból, támogatásból. A munkanélküli segély kiegészítő jövedelme nélkül az egész kísérleti alkotómunka meghalna. A munkanélküliséget pedig könnyű kimutatni: az amerikai színészek 80%-a munkanélküli. Első kézből csak a TPG túlélési taktikáját ismerem; de biztos vagyok benne, hogy ez a tipikus is. Még legszebb napjainkban sem voltunk képesek annyi fizetést adni, hogy elég legyen a megélhetésre. A tagok kiegészítő munkát kerestek, segédmunkákat, kölcsönökből éltek, de általában eljutottak olyan körökbe is, ahol őket a „társadalom tagjának", sőt a szakmai elitnek kijáró tisztelet fogadta; konferenciákon való megjelenés, testületi tagság, tanítás egyetemeken; máskor meg — ahogy minden szegény Amerikában — színleléssel és ravaszkodással érvényesültek. Jó kis tréning ez a mutatványos szerephez, amit már úgyis régóta azonosítanak a színházzal!...

A hatvanas évek nagy vágya volt, hogy létrejöjjön egy hagyományteremtésre is képes kísérleti színház, mely folyamatos és egész életre szóló elfoglaltságot jelent. Ehelyett a TPG „részesbérlővé" fokozta le magát: az évente várható támogatás jó részét a Chemical Banknak köszönhettük, azt is uzsoraérdekből adta... Sohasem voltunk képesek azt fizetni, amit ígér-

tünk — mert akkor a TPG csődbe jutott volna. Mindig a „kemény kasszírozók" — bankok, újságok, nyomdák, üzletek — lettek először kifizetve. Az emberek — a Garázsbeliek — várhattak és dolgozhattak.

De papíron ez egész jól fest: 8000 dollár évente, tehát egyharmada egy New York-i buszsofőr jövedelmének, de — még mindig a szegénységi határ fölött... Ez a rendszer a csak-egy-darabra-szerződtetett-színész szindróma visszatérését jelentette az amerikai színházban. (Csökkentsd a személyzetet, csupaszítsd le a csontvázig: titkárság, technikai személyzet. Vedd rá a fiatal drámaírókat, hogy ingyen írjanak: addig nem fizetsz senkit, amíg egy darabját műsorra nem tűzöd. Színész meghallgatás-válogatás darab szerint: nincs költséges társulat, amit fenn kell tartani. Csaknem mindenki a nagy kiugrásban reménykedik...) És csak néhány bátor lélek állt ellent az árnak. Ellen Stewart a La Mama Színházban, az egyik ilyen. Ő továbbra is produkciókat hoz a Harmadik világból, támogat fiatal írókat, rendezőket és színészeket. De régen feladta már ő is az állandó társulat alapításának igényét. Az experimentális színházak közül társulattal ma csak a Wooster Group és a Mabou Mines rendelkezik...

Sivárság. Színház a fiatalok új generációja nélkül. Sztárok — Chaikin, Foreman, Wilson, Breuer stb. — csoportja, akik több mint tíz éve azok, akik, akár a sarkkövek. Uniformizált, egyszerűsítő sajtó; a komolyabb folyóiratok bemerevedtek vagy úsznak az árral. Nincs vezető, aki meghatározza, mi is a színház, aki megmondaná, milyen legyen. A támogatás oly inadekvát, hogy a jobb embereket elűzi a színháztól, és elbátortalanítja a csatlakozni kívánó fiatalokat — kivéve persze a régi értelemben vett kereskedelmi-helyi „siker"-re áhítozókat: egy gépezet, mely a tv-nek és filmnek exportál színészeket...

De vannak persze mélyebb áramlatok is: ezekből nemcsak a romlás bűze csap fel, hanem a megújulás illata is. Hogy közelebbről is lássuk ez utóbbiakat, beszélnem kell a szóló munkáról. Az előadás elméletének szempontjából a szóló munka nagyon érdekes... egyfajta hidat képez az „ahogy van" (a dolog dokumentáris alapja, mely magába foglalja a színészt, mint az előadás alanyát és tárgyát, valamint a tárgy előadóját) és a „mintha" (a nyilvánosság előtti előadás fikciószerűsége) között...

Az előadásnak ez a fajtája hasonló a történetmeséléshez: az előadó elbeszél, leír, átváltozik...

Miért jutott el a dolog a lecsupaszított színpadon egyedül dolgozó színészig? Vajon ez Grotowski állhatatos kívánságának a következménye, ti. hogy legyen a színház „szegény"? Egyáltalán nem. Grotowski szegény színháza olyan anyagi körülmények között működik, amiről itt még csak nem is hallottunk. Irigylem a lengyel támogatási rendszert? Igen. Segítene az rajtunk? Igen... De akárhogy is, a szóló munka nem Grotowskiból, Brookból vagy Schechnerből eredeztethető; és elsősorban nem is abból a munkamódszerből, ami az alkotás-teória-új-műalkotás egymásba szövődését jelenti. És a NEA szűkmarkúsága sem indoka ennek. Abból ered, hogy az előadáscsinálás joga az író kezéből átkerült a rendezőébe, majd innen a színészébe... A hagyományos színészek a rendező szolgálatában álltak, a rendező meg az írót szolgálta. A színész karaktert játszott: egy feltételezett másvalakit. Sztanyiszlavszkij színész volt, és Olivier is. A performance színészek is játszanak, de közben egy csomó más dolgot is tesznek. Nem rejtik el saját személyiségüket, néha a játszott szereppel együtt mutatják azt fel. Artaud elméletére és Brecht színházi gyakorlatára építve az olyan rendezők, mint Brook, Gro-

towski, Schechner olyan színészeket képeztek, akik az egyik pillanatban „szerepen belül", a másikban „szerepen kívül" vannak. Ahelyett, hogy elbújnának, ha nincsenek színpadon, ha kívül vannak az alakon, ezek a színészek arra hivatottak, hogy a játszott jellemmel együtt mutassák be a közönségnek a maguk saját énjét is. A „nyilvános magány" sztanyiszlavszkiji és strassbergi eszméit gyakorlatról gyakorlatra vittük tovább. És ezek a gyakorlatok végül is nem azt célozták, hogy a színész szerepet fessen vagy karaktert építsen. Az előkészületek és próbák lényegi folyamatait tettük nyilvánossá. Az olyan produkciók, mint a *Dionysos in 69*, a *Paradise Now* (The Living Theatre), *Terminal* (Open Theatre) mindegyike a színházi szerepekkel ellentétben kijátszotta a színész személyes énjét is. Grotowski nagyszerűen megírt *A szegény színház felé* című könyve és előadásai: az *Akropolis*, az *Állhatatos Herceg* és az *Apocalypsis cum figuris* — a vallomástevő színház, a reveláció színháza mellett érvelnek, ahol az előadó és a néző között közvetlen konfrontáció keletkezik. Ennek az eszmének a csírái már jelen vannak Meyerhold hatvan évvel korábbi „egyenes vonal" elméletében is, ahol a rendező magába szívja az írót, majd a színész a rendezőt, aki aztán egyedül hagyja a színészt, hogy a nézővel szembesüljön. Grotowski viszont 1967 utáni para-színházi gyakorlataival mindmáig folytatja a „színház-antropológiai" kutatásait, ahol már a szerepjátszást is elveti, és a közvetlen én-te kapcsolatra helyezi a hangsúlyt a Laboratóriumi Színház tagjai és a meghívott résztvevők közti találkozáskor. Röviden: a hatvanas-hetvenes években a rendezők azért szálltak síkra, hogy a színészek közvetlen kreatív hatást gyakoroljanak a nézőre, és hogy a köztük lévő viszonynak ez az eleme az előadók valós, privát élményeit hozza elő. De úgy gondolom, hogy — legalábbis a korszak kezdetén — mi rendezők nem voltunk őszinték. Az előadók oldaláról fogalmaztunk — arról adtunk nekik instrukciókat, hogy hogyan legyenek „önmaguk" még akkor is, ha „valaki mást" játszanak —, de amit valójában csináltunk, az az volt, hogy magunknak hasítottunk ki területet: az írót akartuk megdönteni...

Azok, akik játszani akarnak, az egész előadást a maguk szerepére igyekeznek korlátozni: a szóló előadás így extrém személyiségkultusszá válik. Nagy különbség, hogy valaki az egész egy részét kívánja-e megcsinálni vagy egyetlen egészet sok szerepből. Amire ilyenkor jutunk, az egyfajta narcizmus: „Nem befolyásollak benneteket — arról van szó, hogy ti mind bennem és általam léteztek; nincs szükségem rátok; én elegendő vagyok." És hiszem, hogy a színház nagyon is igényli a narcizmust, s hogy megfelelő hely a számára.

De mi hát a rendező funkciója, és az felfüggeszthető-e?... A rendező szabja meg a határokat, választ a lehetőségek közül — először a szövegek és színészek közül, aztán kiválasztja azokat, akik a színpadon, és azokat, akik a színpad körül dolgoznak... És felteszi a színházzal kapcsolatos alapvető kérdéseket: hol legyen?... mi legyen a viszonya a produkciónak a nézőkhöz? Melyek a színházi folyamatok, és hogyan állítsa viszonyba ezeket a társadalmiakkal. Amint a rendezőt félreállították, e kérdések némelyike megválaszolatlan is maradt, és a színház visszatáncolt az orthodox megoldásokhoz. Frontális rendezés, passzív közönség, érzelgős, apolitikus szövegek lettek az eredmény. A színészek üres színpadot akarnak, hogy jobban láthatók legyenek: nem akarnak senki bábjai lenni, így hát maguk komponálják meg saját anyagukat — s ez alkotásaikat többnyire személyessé teszi és — érzelgőssé... El a színpadi effektusokkal! Az írott — vagy mások által összeállított szövegek-

kel! Ami marad, azaz ami van: briliáns, de kevés, sokkal inkább személyes, mint a *polis*szal, a Várossal, az emberek életével foglalkozó...

Amikor ez a fajta személyes munka kerül a színház középpontjába, valami mindig hiányzik. És nem számít az sem, hogy mennyire mély benyomást kelt a dolog — hogy talán magával is ragadnak ezek a munkák, amikor ott ülök a színházban — mert nincs szív ott, ahol a szívének kéne lennie: nem hullat könnyeket, nem ágál valakiért, az emberek életéért. És nem érdekes, hogy miként akarjuk kikerülni a társadalmi kérdéseket, a politikát, a közös cselekedetekben megtestesülő emberi életet, a Várost — akár tragédia, akár szatíra, akár ünnep, akár farce —, ezek a színháznak nemcsak funkciói, de fényt is csak ezek vonnak köré. ... A szóló munkával, ahogy egyre személyesebbé válik, a „szellemi tér" megjelenítésévé, ahogy passzivitás jár együtt, elfogadása a Városnak úgy, ahogy van; vagy Chaikin esetében az esendő szentimentalizmus. Aggódom emiatt, mert a Város változik, és ha a művészek nem azért dolgoznak, hogy ez humánus legyen, vagy az áldozatok között fogjuk végezni, vagy mint ahogy Wilson, a gazdagok dédelgetett kegyenceként.

Nos, hol látok hát biztató jeleket? Az bizonyos, hogy az utóbbi néhány évtized kísérletezői kitágították a teatralitás elfogadott területhatárait. Kifejlesztettek egy sokszínű rendszert, ami magába szívta — lehet, hogy tudatosan artikulálta is — a postmodern információelmélet kifinomultságát. Egy olyan viszonyhálózatba ültették be az előadásformák elemeit, amit nem szükségképpen a szavak vagy más egyedülálló elem ural. Magas szintű vizuális—auditív tudásra tettek szert. Néhányan már úgy bánnak az elektronikai médiummal, mint második természettel. Elszakadva mind az íróktól, mind a rendezőktől, új kapcsolatokat teremtettek a táncosokkal, zenészekkel, látvány-művészekkel, írókkal és dokumentaristákkal. A körülöttük lévő kulturális elemek globálisabb használatában már-már hasonlítanak az ősi Amerika, Ázsia és Afrika hagyományos színházaira...

A szociális nyugtalanság a Harmadik Világ felől is legalább olyan erővel, mint belülről, el fog érni az amerikai partokra, a kétféle realitás elválaszthatatlan egymástól. Amerikának — sokkal inkább, mint a többi társadalomnak — felül kell vizsgálnia és át kell igazítania viszonyát, mely Ázsiához, Afrikához és Latin-Amerikához fűzi. Ha csak a színházat nézzük, kemény munka zajlik már ezen a területen, mely e többé már távolinak nem tekinthető kultúrákból indult ki. Nincs itt helyem arra, hogy részletezzem az olyan emberek munkáját, mint Julie Taymor, Ron Jenkins, Jerome Rothenberg vagy John Emigh; vagy hogy utaljak az olyan központok fontosságára, mint Barba „színházantropológiai" műhelye vagy Grotowski „a színház forrásai" elnevezésű vállalkozása. Mindkét európai rendező hátat fordított a személyességre alapozó, illetve az egyenesen politizáló színháznak, hogy egy interkulturális szellemben dolgozzon. ... A sámánizmus, a rituálé, a performance elmélet és a szociális dráma fogalmai egyre mélyebb jelentőségre tesznek szert. Mindez hozzáadódik ahhoz a megfordíthatatlan folyamathoz, melynek végeredménye az interkulturális előadás — interkulturális és nem internacionális, népek és nem nemzetek közötti!

Ebből az interkulturális szellemből fakadó fontos előfeltétele a pozitív irányú kimozdulásnak az a felismerés, hogy az avantgárd — a kísérleti előadás a maga sokféleségében — nem valamiféle főáram előőrse, mely állandóan lehagy bennünket, még akkor is, ha felhasználja eszméinket —, hanem

öntörvényű hagyomány. A főáramban lévő színház valójában nem tanult annyit a kísérletezőktől, mint Disneyland a maga újra felépített falaival, témaparkjaival és egyéb szórakoztatást szolgáló helyszíneivel, environment-jeivel. S ez ugyanakkor a szomszédsági viszonyhálóra, a városi környezetet sajátos tér-egységekre bontó nagyon is ősi mintákra mutathat vissza . . .

Így tehát az interkulturális világ nagyszabású látomása kerül előtérbe. Az archetípusok szintjén minden ember mint egy olyan faj egyede áll kapcsolatban a másikkal, mely fajnak bizonyos közös szimbólumai, szociális szituációi és érzelmi folyamatai vannak. És ismét az információelmélet szintjén fogalmazva, egy mindent elsöprő monokultúra van közeledőben. E két univerzum között — vagy másként szólva, a kollektív tudatos és tudattalan között — ott van az etnikum, a kultúra, a népek tapasztalatkincse. Ebben a köztes térben nyílik esély arra, hogy az individuális és interkulturális változatok hatalmas területeit térképezzük fel. Azaz egyre többen jutnak el a sajátjukétól eltérő kultúrákba (mi hozzájuk, ők hozzánk), elsőkézből, testközelből tanulva, tanulmányozva az előadásról való tudást, s térnek vissza feltöltődve a maguk eredeti kultúrkörébe. Azt is jelenti ez, hogy számos ember él egy „maga választotta kultúrában", tehát nem szükségszerűen abban, amelybe beleszületett.

Mindez nem a szó brechti vagy living-es értelmében politikus színházhoz vezet. A színház politika-„csinálása" sem több, mint amit a hétköznapi élet vagy a rituálék szintjén tesz. E folyamatok mindegyike — a rituáléé, a hétköznapi életé, a politikáé — szoros kapcsolatban áll magával a színházi folyamattal. És a most véget ért korszak egyik legfontosabb hozadéka az a felismerés, hogy a teatralitás — elsődleges emberi cselekvés. A színház nem másféle szociális viselkedést utánoz vagy abból merít, hanem szoros kapcsolatban együtt hullámzik a társadalommal. Nem úgy csinál politikát, ahogy Beck és Malina (The Living) gondolják; nem úgy hordozza a mindennapi életet, ahogy Sztanyiszlavszkij hitte; nem úgy hoz létre rituálét, amint azt Grotowski gondolta „Ünnep" korszakában. A teatralitás egy olyan folyamat, mely beágyazódik ezekbe a másféle folyamatokba. És a mi munkánk — s most az általam kívánt jövő mellett kardoskodom! — az, hogy figyeljünk az általunk elérhető, sokfelé mozduló hullámzásra, melyben e sokféle társadalmi viselkedésforma megközelíthetővé válik. Egy és ugyanaz az esemény lehet politikai, mindennapi, ritualizált és teátrális is. Nem szabad ezeket egy előre kitalált hierarchiába gyömöszölni, csakis egy élő fonatba, organikus rendszerbe . . .

A japánoknak van egy szavuk, a MU, amely ürességet, szünetet, talajt, világhiányt, hiányt jelent. A MU a tiszta viselősség, a lehetőség, a káosz, a szó szerinti értelemben vett tátongó űr, üres tér. A mindent visszafelé csináló szent bohócoknak ez a káosz a birodalma: nemcsak azért alkotnak antistruktúrát, hogy körülhatárolják azt, ami van, hanem azért is, hogy teret nyissanak annak az univerzumnak, melyet Sztanyiszlavszkij úgy nevezett: „mintha". A No drámában a magasra emelt láb — amelyik rádobbantani készül a fényesre polírozott, visszhangzó színpadra —, a MU: a művészet a láb ilyenfajta felemelése, jó hosszan. Mi az intenzív periódus után most már beléptünk a magunk MU-jába.

New York, 1980/81.
Fordította: *Regős János*

Jan Kott

„MIÉRT KELL TÁNCOLNOM EBBEN A TRAGIKUS KÓRUSBAN..."

1.

Grotowski színházát első ízben Opolében láttam, ebben a sziléziai kisvárosban, úgy 7—8 évvel ezelőtt. A nézőtér 25 fős volt, de az *Akropolis*ra azon az estén mindössze négy vagy öt varsói vendég jött el és két helybeli iskoláslány. Másodszor a Grotowski-színházat három évvel később láttam, akkoriban már Wroclawba költözött, ahol a régi városháza adott otthont a társulatnak. Éppen a kortárs lengyel dráma fesztiváljára jöttem, illetve valamiféle színházi konferenciára, melyre az egész országból összegyűltek a színikritikusok. A konferencia unalmas volt, a darabok átlagosak, az előadások érdektelenek, de minden előadáson telt ház volt. Grotowskinál a nézőtér csupán 30—40 főre volt tervezve, ám az *Állhatatos Herceg* előadásán sem voltunk többen tízegynéhánynál. Grotowskinak már akkor rajongói és ellenségei voltak, de egy kézen össze lehetett számolni mindkettőt. Grotowski színházát éveken át nem tartotta számon a lengyel színházi élet, még a fiatalokat sem vonzotta. Lengyelországban volt, de a lengyelek számára nem létezett.

Grotowski színháza kezdettől fogva állami dotációt kapott. Lengyelország valószínűleg az egyetlen ország a világon, amelyik megengedheti magának, hogy egy ilyen laboratóriumi színházat finanszírozzon, ám annyira mégis szegény, hogy ebből a támogatásból voltaképp még a társulat létfenntartására se nagyon fussa. Az első két-három évben Grotowski és színészei úgyszólván éheztek, s ezt korántsem metaforikusan értem. A szegénység ennek a színháznak először a mindennapja volt, s csak ezután emelkedett esztétikai szférába. Nem tudom, hogy a társulat tagjai keresztülmentek-e a háromszori beavatási szertartáson, de a színház valóságos szerzetesrendként működött. Grotowski a híveitől megkövetelte a világtól való elszigetelődést, a teljes önátadást s a fizikai gyakorlatokat a test teherbíró képességének a végső határáig vitte. Az anyagi javakról való lemondás a lengyel körülmények között talán még a legkönnyebb volt. Sokkal keményebb elhatározást igényelt a politikai színházról való lemondás.

... Grotowski hősiesen ... kompromisszum-mentességre határozta el magát, de a megtorlás szituációjában a kompromisszum-nélküliségnek is ára van. Ez az ár pedig a politikának metafizikára való fölcserélése.

Grotowski angliai és egyesült államokbeli szereplése után néhány éleseszű kritikus enyhe csodálkozással konstatálta, hogy a legnagyobb művészi

sikert egy magát szocialistának tartó országnak éppen egy ilyen misztikus és mélyből feltörő vallásos érzülettel teli színháza mondhatja magáénak.

Grotowski, különösen korai korszakában azt tartotta, hogy a színész — az ő terminológiájával a „szent színész" — feladata az archetípusok átélése és megtestesítése. Számomra kétséges, hogy a modern színházban lehetséges-e a visszatérés az „archetípusokhoz". De abban egészen biztos vagyok, hogy az „archetípusok" politikailag nem veszélyesek. Vagy legalábbis nem egyértelműek, és nem könnyen interpretálhatóak. Julian Sorel Stendhal *Vörös és Fekete*jéből nagyon is korán megtanulta mint szeminarista, hogy a gesztusok veszélytelenebbek a szavaknál. És akkor még mindig ott van a legfontosabb kérdés: mit is jelentenek ezek a gesztusok? Mit jelent Grotowski színházának kifejezésbeli tökéletessége?

2.

Még annak a színháznak is, mely az archetípusokig akar eljutni, hazájának még elevenen élő ceremóniáiból, szertartásaiból, liturgikus hagyományából kell táplálkoznia. Az *Akropolis* és az *Állhatatos Herceg*, melyeket néhány éve Lengyelországban néztem végig, nagyon távolinak és elvontnak tetszett. de az *Apokalypsis cum figuris*, melyet New Yorkban láttam, a lengyelségével váratlanul meghökkentett.

A zarándokok térden csúszva kapaszkodnak fölfelé a meredek lépcsőkön, melyek a Zebrzydowska Kálvária Szűz Mária szentképhez vezetnek, kezükben feszületet tartva, térdüket sebeztetve az éles kövektől. Czenstochowa, ahol egy másik szentkép van, májusban, a Mária-kultusz havában óriási táborhellyé változik át. Pár utcányira a kolostortól, vásári bódék sorakoznak, ahol nyakláncot, szentképet, mindenféle olcsó kegytárgyakat és szendvicset árulnak. De a zarándokok általában saját elemózsiát hoznak magukkal. A falusi asszonyok a piactéren földre terítik színes kendőiket, kirakják rá a hatalmas otthon sült vekniket. Az emberek előhúzzák zsebükből a lapos vodkásüveget, meghúzzák, majd továbbadják az asszonyoknak. Ezzel a jelenettel kezdődik az *Apokalypsis* cselekménye. Az asszony ráteszi fehér kendőjére a veknit, a férfi öblös tenyerét kérő mozdulattal az asszony felé nyújtja, aztán szájához emeli. Ádámcsutkája megmozdul, s lengyel szokás szerint egy hajtásra felhörpinti a vodkát.

A czenstochowai főutcán kígyózik a menet, melyet a papok s tehérbe öltözött ministránsok vezetnek. A férfiak rekedt hangon énekelnek — mint az *Apokalypsis*ban is: „Dicsértessék a nagy és igazságos Mindenható", az asszonyok éles, visító hangon kántálják: „Isten báránykája". Az egyházi énekek hangjai összevegyülnek a részegek csuklásával, a könnyűvérű lányok visongásával. A téren guggoló férfiak már részegek, a közeli kolostorból idehallatszik az ének: „És látám a vizet, mely a szentély jobb falából fakadt... halleluja..." És itt van a keresztre feszített Krisztus kőszobra átszúrt oldalával, sebeire nem sajnálták a piros festéket. Az *Apokalypsis*ban egy férfi, vállára vetett fehér köpenyben letépi a koldus kurta fekete gúnyáját, és szájával meztelen oldalára tapad. Ádámcsutkája újra ritmikusan mozogni kezd, torkán az ital lefelé gurgulázik. De a többiek már elvonszolják őt a koldustól, ők is szomjasak. Mint a piócák, sorban szívják a vért, mely nyomban vodkává változik.

Czenstochowa tele van koldusokkal. Mintha az egész országban összebeszéltek volna az összes vakok, sánták, nyomorékok, falábúak. De legtöbbjük falusi félkegyelmű. Kelet-Lengyelországban a parasztok megszállottnak tartják őket. Megszállottak, csak nem tudni, minek a megszállottai. Motyognak az orruk alá, nyálasan összefolynak a szavaik, talán az Isten szeretne üzenni általuk, könnyben ázó szemükkel az űrbe merednek, lehet, hogy látomásuk is van. Cieslak feltápászkodik a földről, kezében fehér bot, elnéz a lerészegedő férfiak felett. Aztán odafut hozzájuk, egy félkegyelmű mosolyával egyenként az arcukba bámul. Egy férfi kitép a kenyér belséből, galacsint gyúr belőle, és mint egy göröngyöt, az arcába vágja. A félkegyelmű erre megfutamodik, hatalmas ugrásokkal szökell át a téren. De egy másik férfi utoléri, hátára ugrik, és most mint egy lovat, vágtára kényszeríti. Záporoznak a kiáltások, szentségtörő káromlások. Az amerikai műsorfüzetben a „Sötétet" (ciemny) „Simpleton"-nak fordították, és némely kritikus valamiféle középkori „Everymen"-t látott benne. Pedig ez a falusi félkegyelmű, akiből a részegek és a prostituáltak Megváltót csinálnak, inkább Blok *Tizenketten* c. költeményéből való. De semmiképp sem a forradalom Krisztusa.

Czenstochowában sötétek az éjszakák. Kialudtak a gyertyák, leoltották az utcai fényeket. Az asszony kivitte vízzel teli vödrét, s paraszt szokás szerint áztatni kezdi benne napi járkálásban kifáradt lábait. A kolostor falának tövében köpenyükbe burkolózva alusznak a részegek. Még álmukban is szentségtörő káromlást vagy imát mormolnak magukban. A sötétben valaki egy lánnyal próbál dűlőre jutni. A ló és az ember csípős húgyszaga összekeveredik a füstölő édes illatával s a hányás bűzével. „Menj, és ne térj vissza soha többé" — mondja az egyik ördög, Simon Péter az emberfeletti szenvedéseken keresztülment falusi félkegyelműnek. De az emberfeletti jelenti-e vajon, hogy isteni? Mert ha ez volt Krisztus, nem volt miért eljönnie. Így fejeződik be Grotowski *Apokalypsisa,* a lengyel „Walpurgis éj".

3.

Grotowski magával hozta nyugatra a Metafizikát és a Módszert. A Módszer prezíc és ellenőrizhető, a Metafizika sötét és sokértelmű. Cieslak nagyon fiatal, tapasztalatlan ifjú volt, amikor Grotowski pedagógiájának alávetette magát, s most úgy tűnik, a világ egyik legnagyobb színésze. Már néhány évvel ezelőtt azt mondta nekem Peter Brook, hogy Sztanyiszlavszkij óta senki nem tudott ennyit a színészetről, mint Grotowski. Ennek a színháznak a fizikalitása, a misztikuma és gesztusainak végérvényessége, az arcok, melyek egyetlen izomrándulással maszkká változnak, a nyelvnek hangmatériaként való használata — mindez csak a No színházhoz hasonlítható, melyben a színészi mesterség nemzedékről nemzedékre száll. Már a kabuki színház is oldottabbnak tűnik Grotowski Laboratóriumi Színházához képest. De ha csak a felszín tökéletességét ismernénk el Grotowskinál, méltánytalanok volnánk vele szemben, mint ahogy nem értékelnénk kellőképpen a berlini Ensemble-t sem, ha Brecht *Coriolanus*ának előadásában csak a hadijelenetek tökéletes koreográfiáját vennénk észre.

Komolyabb kérdés voltaképp csak kettő merül föl. Mit jelent Grotowski Metafizikája, és szét lehet-e választani a Módszert a Metafizikától, s az elsőt lehet-e önmagában alkalmazni a másfajta ideológiát képviselő, másfajta fel-

adatokat maguk elé tűző színházakban? Vagy egyszerűbben: lehet-e a Módszert használni olyan színházban, mely a Metafizikát politikával vagy lázadással akarja helyettesíteni? Grotowski a brechti modellhez hasonlóan a teljesség ambíciójával lép föl; mindent magába olvaszt: a színház szakralitását éppúgy, mint a jelelméletet, a színészi mesterség etikáját nem kevésbé, mint a színpadi fény technikáját. De a gyakorlatban és az elméletben is ez a két szisztéma minden pontján ellentétes egymással. Brecht ezt írja:

Világosságot a színpadra! — fővilágosító
Szerzők és színészek, hogy akarjátok a mi
világunkat félhomályban bemutatni?
A köd és a szürkület
álomba ringat.
Olyan nézők kellenek nekünk,
akik ébren vannak és éberek.
Álmodjanak vakító fénynél!*

Grotowski *Apokalypsis*ának utolsó jelenete a templom kőpadlóján teljes sötétségben játszódik. Grotowski visszatér az egykori katartikus színházhoz. Csakhogy ő a katarzist váratlan, erőszakolt eszközökkel éri el. A színész itt valódi dramatis personae, aki mintegy a nézőnek ajánlja fel fizikailag megaláztatott testét. Ezen alapszik Grotowski felfogásában a színész szent volta. Brecht számára ez a fajta szentség erkölcsileg gyanús, a kizsákmányolás és az erőszak világában utálta, ha a színész transzba esett, s ha az emberi szenvedésről van szó, ki nem állhatta az esztétikai élvezkedést. Grotowski szent színésze Brecht szemében sámán volna. Az epikus és drámai színház közismert szembeállítása mai szemmel mintha Grotowski ellen irányulna, s mintha következetes elutasítása volna Metafizikájának és Módszerének.

A drámai színházban a néző ezt mondja: „Igen, én is így érzem, én is éppen ilyen vagyok. S mindig is így lesz. Ez a természetes. Megrendít ezeknek az embereknek a szenvedése, mivel nincs számukra gyógyír. Ez egy nagy mű, mert azt mutatja meg, ami elkerülhetetlen. Együtt sírok azokkal, akik a színpadon sírnak, s együtt nevetek azokkal, akik nevetnek."

Az epikus színházban pedig így szól a néző: „Ezt sohasem gondoltam volna, így ez sosem történhetett. Ez hallatlan. Ez hihetetlen. Meg kellene állítani. Megindít ezeknek az embereknek a szenvedése, mert kell legyen valami módja, hogy megtaláljuk rá a gyógyírt. Ez egy nagy mű. Semmi sem látszik benne elkerülhetetlennek. Nevetek azokon, akik a színpadon sírnak, és sírok a nevetőkön."

A nyugati és az amerikai lázadó színházak s az egyetemista színházi csoportok számára, melyek keresztülmentek az Abszurd iskoláján, s a 60-as évek elején újra felfedezték maguknak a dadát és a szürrealizmust, Brecht régimódi volt a racionalizmusával, lapos és kispolgári az optimista didaktizmusával, száraz és korlátolt irodalmiasságával, terjengős értekező stílusával. Grotowskit ezek a színházak mint nagy gurujukat üdvözölték. S ő elsajátíttatta velük a maga erőszakos eszközeit. Éppen az idő tájt végképp összekeveredett a társadalmi forradalom nyelve a szexuális forradalomével, a misztikáé az

* Schriften zum Theater. In: Martin Esslin, Brecht: The Man and His Work. 1968. Vö.: Színházi Tanulmányok. Bp. 1969.

anarchiáéval: Marx Freuddal, Zen Maoval, Lenin Artaud-val. „Az általános törpeség állapotában, melyben leledzünk, a metafizika csak a bőrön át juthat el a tudatig." A radikális színházi csoportbeli fiatalok azt tartották, hogy a forradalom is csak a bőrön át juthat el a tudatig. S Grotowskiban látták azt az embert, aki megtanítja, hogyan kell edzeni a bőrt a metafizika és a forradalom számára. Egy bizonyos időnek kellett eltelnie, amikorra kiderült, hogy ez a két dolog mégiscsak más-más edzésmódot igényel.

Marcuse utolsó írásában *(Esszé a felszabadításról)*, mely egyik legjózanabb, de egyben legérzékletesebb elemzése annak, miért lehetetlen a forradalom a jóllakott társadalmakban, azt tartja, hogy amikor hiányzik a racionális forradalmi taktika, az utópisztikus gondolkodás újra visszanyeri elvesztett méltóságát. Amikor a forradalom lehetetlen, még mindig lehetséges a rebellió, a „mától fogva" utópiájának a megvalósítása. De egy objektíve nem forradalmi szituációban ezt a „mától fogva" utópiát csak eljátszani lehet. Egy évig voltam Berkeley-ben, s módomban állt többször megfigyelni ezeket a „Sit-in", Teach-in", „Love-in" megmozdulásokat. Ezek mind e „mától fogva" felszabadulás kísérletei voltak, az egyetemek zöld gyepén eljátszott utópiák — vagyis színház. Az igazi „Paradise now" az a három nap volt, mely a rock és a narkotikumok frenetikus mámorában telt a tavalyi woodstocki fesztiválon, melyre több mint négyszázezer fiatal érkezett. Valamiféle „Apokalypsis cum figuris" volt ez, de mások voltak benne a figurák. A két Apokalypsisból el lehet fogadni valamelyiket, vagy el lehet vetni mindkettőt, ám egyszerre elfogadni őket az embernek lehetetlen.

Amikor a Krisztussá fölkent falusi félkegyelmű már végigjárta szenvedéseinek kálváriáját, amikor kigúnyolták és leköpdösték, amikor mindenki megtagadta, Cieslak arca hirtelen megváltozik, s egy pillanatra olyan gyönyörű lesz, mintha valami belső fénytől ragyogna. Amikor az Állhatatos Herceg már egy agyongyötört test csupán, ugyanez a földöntúli mosoly önti el az arcát. Amikor az *Akropolis* utolsó jelenetében a csíkos ruhás rabok lemennek a krematórium kemencéjébe, arcukról ugyanez a fény sugárzik. Grotowski színházában a felszabadulás valójában a test megtöretése, a lélek megaláztatása és a halál. A fizikai szenvedés és megaláztatás itt a legfontosabb, ha csak nem az egyetlen emberi tapasztalat. Azt nem tudom, Grotowski Metafizikájának elfogadásához kell-e Istenben hinnem, de azt igen, hogy a lázadásról és minden reményről le kell mondanom.

A sophoklesi *Oidipus király*ban, amikor egy pillanatra úgy tűnik, hogy a misztikus delphoi jós téved, s hogy Oidipus nem ölte meg Laiost, a kórus fellázad. Hirtelen összedűlni látszik a tragédia világa, amelyben elrendeltetett, hogy a Fiú megöli az Apát és ágyasává teszi a saját anyját. S ha az ember erősebb az isteni átoknál — mondja a Kísérő —, hát akkor „miért kell táncolnom ebben a tragikus kórusban?"*

Miért kell táncolnom ebben a tragikus kórusban!

(1970)

Lengyelből fordította:
Király Nina és Pálfi Ágnes

*Az Oidipus király Babits-féle fordításában az idézet így hangzik: „Mit ér ez a kórus?"

Paál István

„...EZ A SZÍNÉSZ TUDATOSSÁGÁNAK, ILLETVE A SZEREPPEL VALÓ MÁSFÉLE AZONOSULÁSÁNAK KÉRDÉSE"

Egy ilyenfajta előadás* létrehozása ma Magyarországon majdnem reménytelen kísérlet lenne. Ezzel nem a mi színészeinket akarom degradálni, korántsem az ő nyakukba akarnám varrni, hogy ezért ők a hibásak. Mint objektív tényt állapítom csak meg, hogy ez a fajta játékmód, ez a fajta „színházcsinálás" a mi színházi gyakorlatunkban szinte teljesen ismeretlen. (Tisztelet a nagyon-nagyon ritka és speciális kivételnek, mert egy-két amatőr társulatunk és egy-két hivatásos színházunk „kísérletinek" vagy „stúdió jellegűnek" tekinthető előadásán hasonló eredmények néha azért felvillannak.)

Amikor beültem a terembe, és ott nyöszörgött a háttérben Rogozsin, azok a fajta emlékeim és tapasztalataim jutottak eszembe, amiket Grotowski előadásainak megtekintésekor, átélésekor tapasztaltam. És még egy, ide nagyon szorosan köthető élményem van, amely Grotowskival talán még szorosabban függ össze, mint a Wajda-féle előadás: az Eugenio Barba által vezetett, Dániában, Holstebroban működő Odin Teatret egyik előadása. (Ezt 1973-ban láttam a Wroclawi „Nyitott Színházak" Fesztiválján.) Barbáról tudni kell vagy illik, hogy ő az „első számú" Grotowski-tanítvány, mi több, bizonyosfajta gyakorlatának talán egyetlen valódi továbbfejlesztője is. Ők 73-ban Wroclawban szintén egy Dosztojevszkij-feldolgozással jelentek meg. *Apám háza* volt a címe.

A Grotowski-féle „színházcsinálásnak" két fő jegyét szoktam kiemelni, ugyanis ezekből vonhatók le leginkább olyan tanulságok, amelyeket még mi is fel tudhatunk használni. Az egyik a *formai rendszer*, amit ő *szegény színháznak* nevez. A szegény színház az ő eredeti szóhasználatában nem a színész munkájára vonatkozik, hanem arra, hogy rendkívül tudatosan, tízéves színházi kutatómunkával megpróbált mindenféle, nem a színház lényegéhez tartozó járulékos formai elemet kiirtani előadásaiból. És így jutott el ahhoz a legkisebb alapegységhez, ami végül is ténylegesen minden előadás alapegysége: és ez az *egy* színész és *egy* néző között létrejöhető kapcsolat. Ennél

*A. Wajda Nasztaszja Filippovna előadásáról van szó (készült Dosztojevszkij *A félkegyelmű* c. regényéből), mellyel 1980-ban nálunk is vendégszerepeltek. Rogozsint Jan Nowicki, Miskint Radziwillowicz játszotta. Lásd erről: Heltai Gyöngyi tanulmányát a Studia Ruzsica 1984-es számában és Király Nina írását a Színház 1987/2-es számában.

kisebb egység nincs, mert egy néző színész nélkül nem „színházi szituáció", és egy színész néző nélkül sem az. Ehhez képest elvileg — nagyon logikusan vitték végig a gondolatot — minden más, még a szöveg is járulékos elem. (Ezt a fajta puritán formavilágot Grotowski legutolsó munkáiban, az *Állhatatos hercegben* és az *Apocalypsis cum figurisban* csinálta meg legkövetkezetesebben, és az általam látott Odin Teatretbeli Dosztojevszkij, az *Apám háza* is ebben a formavilágban jelent meg.)

Ettől Wajda jelentősen eltér, hiszen „hiper-szuper" naturalista berendezésből, jelmez-, kellék- és világítás-effektusokból építi fel az előadás külső formáját. Mivel nem filmről van szó, hanem a színház élő jelenlétéről, ez még reálisabban hat, mint filmen. Hiszen a film mindenképpen másodlagos élményt ad, mert a vászonról a celluloidra rögzített valóságot látom, a valóság átfordítását, további leképezését. Itt viszont kitapintható közelségben van hozzám a kenyér, és érzem a hagyma szagát, az ingaóra a fejem fölött jár, és elüti a feleket, a mécses serceg, és látom a petróleumlámpa füstjét. Ez valami módon idegen tehát a Grotowski-féle esztétikától. Ugyanakkor egy új elemet villant fel; ezzel a zavarbaejtően autentikus valóságképével új, másféle megközelítést tesz lehetővé. Kizökkenti a nézőt a nézői attitűdből: egyszerűen úgy érzi, hogy jelen van bizonyos tabuk megszegésénél, jelen van az emberi lét mélységeinek, intim-szférájának mint tabunak a megtörésénél, s ez ki kell, hogy zökkentse őt a megszokott szemlélődő magatartásból. Van néhány drasztikus fizikai effektus, például amikor Rogozsin maga alá gyűri Miskint, mintegy „megerőszakolja", de ugyanilyen drasztikus „megerőszakoló" gesztussal nyúl az ételhez és az italhoz is. Az emberi természeten való gáttalan áttörés egyfajta szimbólumát láttam abban, ahogy a kenyérrel, a hagymával meg a borral bánt; ez szinte már az áldozás, az úrvacsora megszentségtelenítése, illetve az étkezésnek mint a létet leprimérebb módon fenntartó gesztusnak megszentségtelenítése, állati szintre való lebontása volt. Ezek a rendkívül drasztikus, biologisztikus effektusok úgy éreztem, ellenpontozzák azt a rendkívül magas színvonalú — filozófiailag, pszichológiailag, etikailag magas színvonalú — párbeszédet és vitát, ami e között a két ember között folyik.

Mert félreértés ne essék, Rogozsin is hallatlanul magas szinten éli át és elemzi a saját életét. Úgy éreztem, hogy ezek a drasztikus gesztusok: *szándékolt* törések; de nem úgy, hogy „kilógtak" volna az előadásból, hanem a jeleneten belüli ellenpontokat és viszonyokat húzták alá. Miskin végig sokkal passzívabb, kiszolgáltatottabb, „steril" helyzetben játszotta végig ugyanazokat a szörnyűségeket. Úgy tűnik, hogy a kiszolgáltatott és „tiszta" krisztusi attitűdöt — és a dühödt, bűnös, zuhanó, önmagát és a világot meggyalázó, illetve megtagadó, kétségbeesett, „bukott angyali" attitűdöt láthattuk itt, egymással való harcukat. Szóval: egy fekete angyal és egy fehér angyal harcol itt. Semmifajta etikai vagy morális különbség nincs köztük, ez a két ember hallatlanul szereti és érti egymást. A legtökéletesebb megértés, egymás életének legtökéletesebb átélése, majd az abból való menekülés és az azzal való szembenállás tanúi voltunk.

Láttam nézőket, akik az előadás bizonyos pontjain lesütötték a szemüket, vagy elfordították a fejüket, mert zavaróvá vált számukra, hogy a színházi valóság és az élet valósága ennyire egybe — vagy legalábbis egymáshoz nagyon közel — esik.

Viszont az ilyenfajta előadásoknak van egy sajátos paradoxona. Természetesen ezek az előadások is önmagukért helytálló „művészi teljesítmények", „műalkotások", de mindenféleképpen *megismételhetőnek* kell lenniük. Hogy értem ezt? A legkonzekvensebb ilyenfajta színház-megközelítésnél felmerül az a *tabu* vagy az a *határ*, amit az élő emberi test jelent. Vagyis, ha egy ilyen előadásnál mondjuk arról van szó, hogy egy nőt meggyaláznak, vagy valakit megölnek, akkor ezt természetesen nem lehet valójában megtenni, mert akkor már bűntény történik, és az előadás nem ismételhető meg, megszünteti önmaga színház-voltát. Ez mindörökre feloldhatatlan ellentmondás.

De nem hiszem, hogy a dolognak ezzel a végül is periférikus problémájával kell foglalkoznunk. Elég tudomásul venni, hogy igen: ez pontosan az a határ, ami a színházi alkotás mint művészi gesztus és az autentikus életgesztus mezsgyéjén húzódik. A színészi munka szempontjából nézve ez a színész tudatosságának, illetve a szereppel való másféle azonosulásának kérdése. Úgy érzem, itt is van egy jelentős különbség a Grotowski-féle színház színészeinek és Wajda két színészének alkotói módszere között. Grotowskiéknál — és ez az ő színházi rendszerének a *másik* fő vonulata, a szegény színház mint *esztétikai rendszer* mellett — a *színész munkájának strukturáltsága* az a módszer, amit ő *pszicho-dinamikus színész-tréningnek* nevez. Ennek lényege: a színész függetlenül attól, hogy új produkción dolgozik-e, hogy aznap este játssza-e a már meglévőt avagy sem; rendszeresen, minden napjának egy bizonyos időegységében (ami általában több órás munkát jelent), napról napra, hétről hétre, hónapról hónapra és évről évre megszakítás nélkül, állandóan a *szakmát mint olyat* gyakorolja és tökéletesíti. Tehát nem egy szerepre készül, hanem *önmagára* készül, a *hivatással*, a *színészi szakma lényegével* foglalkozik, és állandóan kondicionálja magát fizikailag és szellemileg, hogy amikor egy konkrét színházi feladattal találkozik, akkor azt mindenfajta töréstől mentesen meg tudja valósítani.

A Grotowski-féle színész számára — némi túlzással állíthatjuk — nincs különbség az öltözőben, a próbateremben, az utcán vagy egy konkrét előadás szerepének eljátszásakor az emberi és művészi *részvételben;* egybeesik *a* színház és *az* élete (amennyire a józan ész és a biológia megszabta határok ezt engedik). Viszont játékuk a színpadon stilizáltabb, mert ők egy jelrendszert építenek ki hangból, gesztusból — amit a „kutatás" periódusában csak ők értettek: majd olyan tökélyre fejlesztették, hogy végül is előadásaikban ezek az emberi testből formált jelek érthetővé: intellektuális tartalmak közvetítésére alkalmasakká váltak. (A szöveggel, csak másod-harmadlagos szempontból foglalkoztak ehhez képest.)

Wajda színészei nem éltek a stilizált játék lehetőségével és nem „jelekből" építették föl az előadást. Valamiféle olyan drasztikus áttörést követtek el a saját biológiai és lelki határaikon, hogy az előadáson igazából föláldozták magukat. Ez az előadás a nézőt sokkal jobban provokálja, mint Grotowskiéké, mert ott „jelekből" strukturálódik valami, és a néző azonnal megérti, hogy egy többszörösen továbbtranszponált valóságról van szó, aminek a célja a szakma határain *belül* van, itt pedig a cél a hétköznapi színház falainak egy hirtelen, drasztikus — a szó jó értelmében —, hályogkovács-módszerekkel való áttörése. Színészi eszközeik elvileg sokkal hagyományosabbak; pontosan a játék intenzitása lökte túl őket az „áttörésig".

Ezek a színészi eszközök elvileg bármiféle nagyon jó színész eszköztárában megtalálhatóak. Grotowski színészeinek eszközei meghatározhatatlanok és utánozhatatlanok más színész számára, kivéve, ha nem foglalkozik nyolc-tíz évig maga is csak ezzel. Grotowski előadásaiban nem a játszott szerep a lényeg. Mire előadásra kerül sor, addigra kialakult egy olyan struktúra, egy olyan viszonylatrendszer (tulajdonképpen vektorok összessége), amelyet bizonyos színészek és színésznők képviselnek a színpadon. Nem „típust" fognak megjeleníteni előttünk, nem „reálszituációt" játszanak el, nem egy „darabot', hanem a valóságról Grotowskiék által transzponált véleményt, egy világképet tükröznek.

Nagyon érdekes, hogy az Odin Theatret — amely teljesen a Grotowski-metódus alapján dolgozik — kiadott a wroclawi fesztiválon saját Dosztojevszkij-előadásáról egy rövid ismertetőt. Ennek az volt a lényege, hogy ők nem Dosztojevszkij *Apám háza* című művét dramatizálják és prezentálják, hanem az alkotócsoport tagjaiban élő Dosztojevszkij-képet fogalmazzák meg. Ez természetesen érvényes Grotowskiékra is. Ők sem egy darabot jelenítenek meg; az ő színházukban az emberi lét *archetípusait* mint alapvető konfliktushelyzeteket akarják feldolgozni. Azaz egy-egy archetípusról való véleményüket mint világképet, illetve ennek a világképnek a színházi munkába való kivetítését fogalmazzák meg.

Ilyen értelemben a *Nasztaszja Filippovna* sokkal inkább egy regényrészlet dramatizálása. (Egyáltalán nem pejoratív értelemben mondom ezt.) Azt hiszem, azért választott Wajda újra (az Ördögök után), Dosztojevszkij-adaptációt, mert ő az orosz kultúrának olyan reprezentánsa, aki rendkívül rokon a lengyelség *lényegét* kifejező lengyel irodalmi és színházkultúrával. Azt mondhatnánk: talán Dosztojevszkij a „leglengyelebb" orosz író. (A lengyel színházakban egyébként gyakran szerepelnek Dosztojevszkij-adaptációk. Túl ezen, úgy érzem, hogy az a fajta misztikumra való hajlandóság, amely a lengyel művészet mélyén gyakran ott rejlik, rokon azzal, ami Dosztojevszkij műveiben is tagadhatatlanul megjelenik: az a misztikum, amely a hitben, az istennel való harcban, az ember és isten konfliktusában fogalmazódik meg.)

Biztos vagyok benne, hogy ez az előadás provokálta azt a háromszor száz nézőt, aki látta. A magyar nézőt egy társadalmilag kialakult és generációs előítélet jellemzi. Nemcsak a színházi szakmára jellemzők ezek az averziók s nem is csak a nézőtársadalom idősebb részére, hanem nagyon sokszor a fiatalokra is.

Lengyelországban a színháznak egész története folyamán sokkal nagyobb társadalmi jelentősége volt. Sokkal inkább „szócsöve" volt az aktuális történelmi kérdéseknek: akár a társadalom, akár az egyén konfliktusainak. A lengyel színház a lengyel társadalom életének — az etikai, politikai, történelmi problémáknak és konfliktusoknak — *nemzeti szinten* történő megfogalmazása volt és lesz. (És miután az írók „szócsőnek" tekintették a színházat, így egy rendkívül erőteljes nemzeti drámairodalom fejlődött ki, amely beleépült a nemzeti és lassanként az európai köztudatba is.

A lengyel színházat én az európai színházkultúra egyik legnagyobb teljesítményének tartom, fejlődését, mint folyamatot a világszínház egyik legtanulságosabb folyamatának. Személyes véleményem, hogy ebben a században három olyan színházi ember volt, akinek a színházi gyakorlata meghatározó, és nem azért, mert ilyen vagy olyan színházi stílust „találtak ki",

hanem azért, mert a szakma alapkérdéseit kutatták. Időrendi (és nem fontossági) sorrendben: Sztanyiszlavszkij, Brecht és Grotowski. A lengyel színház jelentőségét növeli, hogy Grotowski személyében a század egyik legnagyobb színházi teoretikusát adta korunknak.

A Grotowski-féle színház formai hatása mindenképpen lemérhető, de sajnos — ami ennél lényegesebb —, a színész munkájára vonatkozó kutatásainak Magyarországon gyakorlatilag semmiféle visszhangja nem támadt. Valamiféle számomra érthetetlen s titokzatos okból tabunak kiáltották ki vagy 15 éven keresztül. A magyar színházi szakemberek becsületsértésnek tekintették hosszú éveken keresztül, hogy elmenjenek Wroclawba, és megnézzék ezeket az előadásokat. Ezeken a rossz tabukon ma már túl van a magyar színházi szakma.

Ha őszintén akarok válaszolni arra, hogy Rogozsint és Miskint ki tudja eljátszani azok közül, akiket a mai magyar színházban ismerek, bizonyos tekintetben már a kérdés is értelmetlen. Mert a magyar színészképzés, színházaink stílusa és színészeink szakmai felkészültsége, képzettsége és etikuma mélyen alatta van annak a felkészültségnek, képzettségnek és etikumnak, ami ilyenfajta munkák létrehozásához szükséges. (Ettől függetlenül azt hiszem, hogy egy Latinovits vagy egy nagyon jó formában lévő Cserhalmi, Kovács Lajos, Andorai és még néhányan egyik vagy másik szerepet el tudhatta volna, el tudná játszani többé-kevésbé ilyen szinten; de ezt tekintsük véletlennek, ami nem jellemző. Elvétve van a magyar színésztársadalomban egy-két ember, aki tehetsége és etikája alapján „bele merne menni" egy ilyen feladatba (és talán magas szinten meg is tudná csinálni), de ez az átlaggal és a helyzettel gyökeresen ellentétes kivétel volna.

Mégis: talán van e tekintetben néhány eredmény is. Most, 81 tavaszán, Miskolcon stúdió-színházi fesztivál lesz. Kiderült, hogy 10—12 színházban folyik több-kevesebb következetességgel és rendszerességgel valamiféle stúdió-tevékenység. Magam évek óta dolgozom rendező kollégáimmal „vállvetve" Szolnokon a Szobaszínház megteremtésén. Működik. Az eddig ott létrejött előadások rendezői és színészi szempontból is rangosabbak voltak, mert abban a környezetben koncentráltabb, nyugodtabb, elmélyültebb alkotó munka folytatható, miután ezek nem bérletes előadások. Nincs vételkényszer. Jóval kevesebb pénzzel nagyon rangos művészi eredmények születtek, ugyanazok a színészek és rendezők ott jobb eredményeket tudnak produkálni. Remélem, hogy ez az „ügy" a magyar színházi életben meggyökerezhet, és hatása a következő években egyre inkább érzékelhető lesz. Nem vagyok feltétlenül pesszimista.

* * *

Az interjút 1980-ban, Szolnokon Heltai Györgyi készítette

Heltai Gyöngyi

MOLIÈRE ÉS A HÁROM NAPKIRÁLY

(Bulgakov drámája a magyar színpadon és színikritikában: 1970—1977—1980)

KATONA JÓZSEF SZÍNHÁZ, 1970

Az *Álszentek összeesküvésének* még a Bulgakov-drámák színpadi hányattatásai közt is feltűnő története van. A mű 1930-ra készült el. A szerzőnek már komoly egzisztenciális problémái voltak — ti. szinte semmit sem keresett. Ekkortájt, pontosan 1930. április 18-án zajlott le híres telefonbeszélgetése Sztálinnal, amikor is Bulgakov kijelentette, hogy az emigrálás lehetőségét visszautasítja, nem akar külföldre távozni, mire ígéretet kapott valamiyen Művész Színház-beli munkára.

Az *Álszentek összeesküvését* 1932-ben kezdték próbálni, s az előadás létrehozásában segédrendezőként részt vett a szerző is. Bár a produkciót hivatalosan Nyikolaj Gorcsakov rendezte, a mester, az ekkor már hetvenedik évén túl járó Sztanyiszlavszkij volt az igazi irányító, s zárójelben megjegyezve: a próbák több évre való elhúzódásának egyik oka is. A másik, ami tudat alatt feltehetően lassíthatta a munkát, a kor szinte elképzelhetetlen óvatosságot követelő, vérszomjas művészeti közélete volt. A szereplőgárda kétszer cserélődött. Jellemző, hogy Sztanyicin, Moliére alakítója már azon siránkozott: ha a próbák még két évig tartanak, akkorra úgy meghízik, hogy nem fogja bírni a sok mozgást követelő első felvonást. A végtelen, örök módosításokat szülő próbák jegyzőkönyvei fennmaradtak, s a benne olvasottak gyakran a *Színházi regény* világát idézik. Ezt egyébként éppen akkor kezdi gyors tempóban írni Bulgakov egy 1929-ből származó kézirattöredékére támaszkodva, mikor az *Álszentek összeesküvésének* betiltása után 1936-ban elhagyja a Művész Színházat, s a Nagy Színház librettistája lesz.

A darabot tehát végül is 1936. február 15-én mutatták be, igaz, már Nyemirovics—Dancsenko rendezésében, mivel amikor Bulgakov megtagadta a ki tudja hányadik átalakítást, Sztanyiszlavszkij lemondott a vergődő előadásról. De ennyi munkát mégsem hagyhattak veszni. A rendkívül díszes, „agyonpróbált" — s ugyanakkor a kor „kiéhezett" közönsége körében mégis sikert arató (a premieren huszonkétszer húzták fel a függönyt) — bemutatóról Bulgakov felesége így számolt be naplójában: „Ez nem az az előadás, melyről álmodoztunk." De hét előadás után a kritikus- és írótársadalom támadásai, valamint *A Mester és Margaritában* Latunszkij néven halhatatlanná vált O. Litovszkij 1936. március 9-i *Pravdában* megjelent életveszélyes írásának hatására a drámát így is leveszik a műsorról.

Az *Álszentek összeesküvésében* egy hagyományos, kronologikus felépítésű, díszes történelmi dráma, egy párbajokkal és árulásokkal tűzdelt, fényes királyi fogadótermekben s a belterjes színházi világban játszódó történet mögé rejtette a drámaíró a darab szigorúan megkonstruált keretes jelenetszerkezetét. A színházban játszódó első és utolsó jelenet között a második—harmadik és a hatodik—hetedik jelenet helyszíneinek sorrendje analóg, így különösen kiemelkedik (középpontiságában és terjedelmében is) a negyedik—ötödik jelenet, mely az Oltáriszentség társaság kebelébe vezet minket, ahol sem Molière, sem a Napkirály nincs jelen, s ahol — ugyanakkor — a drámaíró sorsáról döntenek. Így éppen a szerkezet tereli afelé a figyelmünket, hogy megkérdőjelezzük a dráma hagyományos értelmezését, a magányos zseni és a zsarnok uralkodó párharcát. Ugyanerre rímel az időszerkezet is. Bulgakov éppen azért választ ilyen felépítést — ti. az első felvonás egy estén játszódó előadásjelenetét kb. hét évvel később, öt-hat egymást követő nap krónikája követi —, hogy figyelmünk a művész és a király társadalmi pozíciójában eközben végbement változásra terelődjön. Íme a tér-idő szerkezet összeolvasásából adódó drámaépítő problematika: az új szituációban miért nem védi meg az uralkodó „kedvenc udvari művészét" a koholt vádaktól, s hogyan függ össze ezzel a vallás képviselete ellenére a drámában eléggé önleleplezően etikátlanul, kiábrándítóan fellépő Oltáriszentség társaság hatalmának növekedése? Mindez megtetézve azzal, hogy Moliére hét évvel ezelőtt éppen az álszentséggel való bűvészkedést gúnyolta ki a *Tartuffe*-ben. E fenti, drámát alkotó alapkérdések mellé csatlakozik még az alkotásra szövetkezett moliére-i társulat és közvetetten a társadalmi tükörként funkcionáló művészet megméretése. A darab tehát sokszálú, és finom arányokat mutat. A dráma, melyet Bulgakov „színből és zenéből" kikeverve álmodott meg, pazar helyszínei ellenére sem a kulisszák vonzó világának vagy a fényes királyi hálószobáknak a titkait fecsegi ki, hanem egy korunkban sokkal megszokottabb, hétköznapibb s mára már alig rejtett társadalmi mozgást elemez, a nemkívánatos szembesítő elhallgattatásának finom mechanizmusát.

Különösen így, a bemutató légkörének ismeretében nem látszik véletlennek, hogy a magyar kritikákban már az *Iván, a rettentő*vel kapcsolatban hangsúlyossá váló értelmiségi státus kérdése s az alkotómunka lehetőségének problémája az *Álszentek összeesküvése* kapcsán még inkább kiemelődött. Ez rendjén is volna. Csak akkor válik problematikussá, ha a kritikus a mű világában uralkodó értékrendszer alaposabb felderítése helyett azt az utat választja, hogy egyetlen sakkhúzással Bulgakovot teszi a becsapott, megalázott, megkínzott Molière helyére, s ezzel megfejtettnek véli a dráma művészi mondandóját. Néhány példa erre a sok közül.

„Bulgakov kihívóan nézett szembe ennek a témának a révén és ürügyén jelene körülményeivel. Molière sorsában pedig a saját sorsát és jellemét vizsgálta, vallatta, firtatta és ítélte el." *(Mátrai Betegh Béla:* Láttuk, hallottuk. Magyar Rádió, 1970. december 3.)

„A zseniális művész alkotásaival szolgálni s javítani kívánná a hatalmat, de mert nem hallgatja, nem hallgathatja el a visszásságokat, a bűnöket sem, 'a nagy emberek' elpusztítják. Kell-e mondani: Molière — maga Bulgakov." *(Tarján Tamás:* Bulgakov: Álszentek összeesküvése. Napjaink, 1971 I.)

„Önnön drámaírói sorsát, életének küzdelmét ábrázolja... A dráma izgalmasan, gondolatébresztően mutatja be egy olyan művész sorsát, aki eszméiben, pontosabban: igazságosnak vélt, legfőbb támaszában csalódott, megtetézve e csalódást

magánéletének kudarcaival." (*Harangozó Márta:* Álszentek összeesküvése. Bulgakov a Katona József Színházban. Esti Hírlap, 1970. november 23.)

Azért idéztem több írást is, hogy nyomatékosítsam: Bulgakov magyarországi térhódításával mennyire párhuzamosan nő az a sablon-mítosz is, mely az életmű jelentőségét egy-két publicisztikai, tematikai újdonságra redukálná. A kritika a befogadást megkönnyítő, „lefordító" funkcióját eltúlozva persze nem csak Bulgakovval járt el ily módon, hiszen ez a fajta leegyszerűsítés némiképp a rövid, naprakész recenzió természetéből adódik.

De már az első bemutató idején is akadtak a drámán belüli erőviszonyok másféle, „patikusi" mérlegeléséből kiinduló műértelmezések is. Az egyik kritikus pl. érdekes módon az alakok, legfőképpen Molière morális elmarasztalását, tehát egy erkölcsrajzi szempontú alakértékelési elvet ítél leghangsúlyosabbnak a műben. Pedig már a *Turbin család napjai* elemzési kísérleteit vizsgálva is bebizonyosodott, hogy ez a hozzáállás idegen Bulgakov objektív szemléletétől, aki soha nem a „kis"- vagy „nagyember" jellemhibáit fejtegeti, inkább ezek társadalmi determinációját modellezi drámává.

„... egy író, egy művész mindig minden körülmények között felelősséggel tartozik a maga tehetségének, nem dobhatja oda koncul senkinek, hiszen az igazi tehetség... a közönségé. Molière néha arra használta a tollát, hogy pillanatnyi érdekeit — és tegyük hozzá, társulata érdekeit — védelmezze. Pedig ez a toll arra volt hivatva, hogy a francia nép s az emberiség érdekeit védelmezze a különböző rendű és rangú Tartuffe-ök bátor leleplezésével." (*A. G.:* Álszentek összeesküvése. Bulgakov drámája a Katona József Színházban. Ország—Világ, 1970. december 23.)

Ez az értelmezés tehát Molière drámai vétségére helyezi a súlyt — a figura művész- és társadalmi aktivista létéből fakadó konzekvenciákat keveri össze.

Tárgyszerűbb a darab önéletrajzi aspektusának az a megközelítésmódja, mely a Bulgakovra különösen jellemző idézettechnikára hivatkozik (amikor is az író más szerző művének egy-egy részletét használja föl azzal a funkcióval, hogy az idegen alkotás asszociációs bázisa is gazdagítsa, strukturálja a drámát).

„Ahogy Molière egykor — Bulgakov is a saját életét fonja-szövi bele a drámáiba. S milyen tisztességgel... Párhuzamos életrajz így a mű: a tegnapi és a kortárs mesteré. Izgalmát, feszültségét is ez adja, hogy kettősen érvényes jelentéssel terhes mindegyik jelenet és fordulat; áthallások interferenciája teremt itt mélységet anélkül, hogy valami 'örök drámaírósors' közhelyévé laposodna... Molière egyszerre akar nízelegni a királynak és igazat mondani a népnek. Lehet-e? És szabad-e?" (*Ungvári Tamás:* Álszentek összeesküvése. Bulgakov drámája a Katona József Színházban. Magyar Nemzet, 1970. december 1.)

Egy összegző igényű írás a különböző stílusrétegek vegyítésében véli tetten érni e drámai forma specifikumát.

„Bulgakov alkotása a parabolák általánosabb gondolati építkezését mutatja, s ezt ötvözi a stílus, a látásmód romantikus elemeivel. A két eltérő réteg fölött pedig egységesítő erővel uralkodik a szemlélet kegyetlensége." (*Szilágyi János:* Bulgakov—Molière kálváriája. Az Álszentek összeesküvése a Katona József Színházban. Színház, 1971. III.)

A fenti kritikus utal az egyik leglényegesebb, drámai rímsorokban kiemelt problémára is, mégpedig a mindennapi művészi tevékenység hangsúlyos műbeli szerepére, mely természetesen nem választható el Molière sokat vitatott értékelésétől sem. (Még egy olyan nagy művész is, mint Sztanyisz-

lavszkij, szerette volna a drámairói zsenialitás feltűnő „szimptómáival" nyomatékosítani Molière alakját, nem elégedve meg a Bulgakov szándéka szerint élő, a körülmények rosszra fordulása ellenére is folytatódó hétköznapi küzdelem, a problémákkal s időnként megalkuvásokkal terhes művészi gyakorlat hiteles, rejtett pátosszal telített bemutatásával.)

„Arról a szertelen, keretekbe, törvényekbe nem foglalható, önemésztő, önpazarló életről, amelynek minden gyávasága, kicsinyessége fölött összefoglalóként egy cél lebeg: a feladat teljesítése, a mű megalkotása; csak itt, a mű mezején nincs megalkuvás — csak itt hős Molière is... A mű a cél és a menedék Molière és Bulgakov számára egyaránt. Feloldás a vétek alól, és a megtartó, amely egy torzuló korban a küzdés értelmét adta a támadottnak. *Szilágyi János*, uo.)

Ha van az *Álszentek összeesküvésé*ben olyan érzelmi töltésű motívumsor, melynek pozitív értékelése változatlan marad, s ha van ellentmondásosságaival, emberi gyarlóságaival együtt is értéket teremtő közösség, akkor ez éppen a színházi társulat előadások lázában élő és égő világa.

A Katona József színházi előadást, akárcsak a rövid életű 1936-os első szovjet bemutatót, pazar látványvilág jellemezte s emelte ki az évad átlagából.

„...(a rendező — H. Gy.) hatalmas energiákat fektetett a látnivalók megszerkesztésébe. Tükörrendszer a színpad hátterében. Csányi Árpád játéktereinek sokarcúsága, Vágó Nelly tarka jelmezei, a beiktatott balettes közjátékok, gazdagság és játékosság teszi széppé és kivételesen mutatóssá az előadást." (Név nélkül: Bulgakov: Álszentek összeesküvése. Hétfői Hírek, 1970. november 23.)

„...a látványosságnak tartalmat, funkciót ad. A színházi jelenetekben a jelmezek, maszkok, bútorok zsúfolt rikítóságával ellenpontozza az emberi történés szomorú egyszínűségét, a királyi udvar pompázatával pedig a hatalom—erőszak gazdagságát rajzolja elénk... (de) Ez a színpad méretre kicsi, technikai felszerelése primitív." *(Szilágyi János*, uo.)

„Csányi Árpád pompás színpadot tervezett, mögöttes, térnagyító tükörsorral, zsinórpadlásig érő cortinával." *(Ungvári Tamás*, uo.)

„Csányi Árpád díszletei, Vágó Nelly jelmezei ötletesek és látványosak, de mintha Iglódi István rendezése ezúttal nem mindig lett volna ura, néha inkább csak kiszolgálója a látványnak." *(A. G.*, uo.)

Az *Álszentek összeesküvése* utolsó felvonásában van egy műbe komponált részlet Moliere *Képzelt beteg*éből. E jó értelemben teátrális bulgakovi fogás szinte csábít az ilyen idézetek gyarapítására: egyrészt Molière zsenialitását hic et nunc megérzékítendő (ez az, amit Sztanyiszlavszkij is hiányolt a darabból), ráadásul másféle stilizáltságuknál fogva e részletek kiemelő vagy elidegenítő funkciót is betölthetnek, ahogy az minden bizonnyal a Katona József Színházban is történt.

„...a jelenetváltozásokat komédiabalettes közjátékokkal oldotta meg a rendezés, mintha a Palais Royal egyik előadása folyna a függöny előtt. Szigeti Károly koreográfiái kissé közhelyszerűek és elsődlegesen kézrekínálkozónak tűnnek." *(Molnár Gál Péter:* Álszentek összeesküvése. Mihail Bulgakov drámája a Katona József Színházban. Népszabadság, 1970. december 11.)

Az előadás, s ennek részeként a társulatban kimunkált drámaértelmezés fogadtatása egészében kedvező. Akik csak általánosan értékelnek, többnyire a komikus elemek előtérbe kerülését konstatálják.

„Iglódi István rendezése azonban borotvaélen tartja egyensúlyban a drámát, mely az egyetlen járható út tragédia és komédia nehézkedési erőinek vonzása

között. A színtér elvégre a színház, a színpad, a kulisszák mozgalmas, könnyed és könnyelmű világa, amelyet azonban fenyegető és súlyos erők környékeznek." (*Mátrai Betegh Béla*, uo.)

„Iglódi István rendezői felfogása azonban mintha ezúttal megrekedt volna az elsőnél: megrendítő dráma helyett egy részletekbe tördelt, látványos komédiát kapunk — Major Tamás főszereplésével." (*Földes Anna:* Nők Lapja, 1970. december 12.)

„Ebben az előadásban a tragédia a bohózat ruhájában teljesedik be a színpadon. Ámbár ebben a felfogásban is megdöbbentő hatással." (*Szombathelyi Ervin:* Álszentek összeesküvése. Magyar Hírlap, 1970. november 22.)

Egyetlen kritikus ítéli csak alapvetően elhibázottnak az előadás koncepcióját.

„De miként az iménti darabnál (Iglódi előző Bulgakov rendezése, *Iván, a rettentő* — H. Gy.), most is elvéti az egyensúlyt. Kiemel (és önmagában hibátlanul meg is rendez) epizódokat, melyek korántsem súlypontiak, másokat viszont nem bont ki kellőképpen." (*Tarján Tamás*, uo.)

Iglódi koncepciójának részletesebb elemzői általában rámutatnak arra, hogy a rendező felfedezte a drámai szerkezet mélyére rejtett hatalmi harcot a király és a hatalmi ideológiát képviselő papság között, melynek egyik áldozata Molière, a művész.

„Iglódi István rendezői felfogása ismét a környezetre helyezi a fő hangsúlyt. Annak a működését tárja föl az előadás, hogyan fojtja el a zsarnokság az állampolgárt. Ennek a koncepciónak egyetlen hiánya van, hogy nem ábrázolja az előadás a hatalmaskodók táborának kettősségét — az abszolutista Napkirály és az érsek vezette főurak közti megosztottságot nem érzékelteti eléggé. Vagyis nem a kiemelkedő ember áll szemben támadóival, hanem egy hibás és vétkes 'hős' az okos és ravasz gépezettel szemben." (*Molnár Gál Péter*, uo.)

Ugyanezt a kérdéskört boncolgatja tovább egy másik írás, mely szerint — az előbbiekkel ellentétben — az előadásban az is kifejeződött, hogy e belső hatalmi harcban a király maradt alul a maga teremtette szervezettel szemben.

„A két hatalmat erőteljesen különböztető rendezői felfogás csúcspontja az a jelenet, amelyben a király végérvényesen meghátrál az egyház előtt, betiltja a Tartuffe-öt, és Molière-t kegyvesztettnek nyilvánítja... Mindez persze nem felmentés, csupán magyarázat: egy döntés értelmező kiegészítése, amelytől a tett még embertelen maradhat." (*Szilágyi János*, uo.)

Ugyanitt találunk utalást arra is, hogy az előadásban elmosódott, hiányos maradt a Molière-t értelmező-értékelő szálak folyamatos színpadi kifejezése, s a rendező ezt azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy metakommunikációs eszközökkel erősítette fel a zárójelenet szimbolikáját.

„Iglódi több kegyeletet ad a nagy alkotónak, mint a dráma: a színészekkel — szinte szimbólummá növesztett titokzatossággal övezve — kilopja a színházból Molière holttestét, ...s ezzel nem csupán megmenti a hatalom halál utánra szánt meghurcolásától..., de a XX. század második felének embere nevében azt a védelmet is adja, amely gondolatait megőrzi, ápolja, győzelemre viszi."

(Érdekes párhuzam, hogy majd a következő magyar bemutató, a szolnoki végén is egy a drámától elkülönített, erős hatású emocionális gesztusba sűrítik az alkotók viszonyukat az általuk eljátszott történethez.)

Az előadás koncepciójának lényegét gyökeresen másban látja az a kritikus, aki szerint az alkotók nagy distanciával szemlélik a dráma szereplőit — köztük a főhőst.

„Az ő Molière-je a hétköznapok tévedő és gyarló hőse... Döntés és eltökéltség munkál az *Álszentek összeesküvésében*, célirányos törekvés egy tragikomé-

diára, melynek mondandója, sugallata van — bűn és bűnhődés arányairól vall ez az elképzelés — a lángeszű Molière itt kihívja a sorsot és nem elfogadja... Az együttérzés, a részvét, a líra hangjai itt nem csendülnek fel. Hogy ez mennyire lett volna lehetséges, nem tudható, csak sejthető. Ilyen egységes koncepció alapján s az adott szereposztást feltételezve — alig." *(Ungvári Tamás,* uo.)

Meg kell tehát állapítanunk, hogy a rendelkezésünkre álló anyagokból az alkotók drámafelfogása nemigen akar kirajzolódni, az előadás hangsúlyai — valószínűleg a munkafolyamat során megoldatlanul maradt művészi arányproblémák miatt — elmosódnak.

Az alkotógárdából kiemelten foglalkoznak a díszlet- és jelmeztervező — ez esetben feltűnő — munkájával, de erre már utaltunk az előadás látványvilágának tárgyalásakor. Ezen kívül az Iglódi—Major alkotópárosnak szentelték a legnagyobb figyelmet. Kiemelték a rendező — művészi elképzeléséhez való — célirányos hűségét, bár a megvalósítást, a jelenetek összefűzését, ritmusát kissé kimunkálatlannak tartották.

„A mély kultúrájú, igen találékony kivitelezésű, gondolatgazdag és szépen megoldott jelenetekben bővelkedő előadás belső ívével van baj... néhány próbát kellene tartani, hogy megszerkesszék a jelenetek egymásból fejlődő folyamatosságát, ritmusfolytonosságát." *(Molnár Gál Péter,* uo.)

S az, hogy Molière szerepét a fokozott társadalmi felelősséget érző, színházteremtő színész-rendező, politikus hajlamú Major Tamás játszotta, aki élete során aktívan kivette a részét a művészetpolitika küzdelmeiből — már magában termékeny asszociációs bázist teremtett a darabbeli és az őt életre keltő személyiség között. Jóval később, 1983-ban Majornak lesz majd egy hasonló autobiografikus vallomás szerep lehetősége (melyet kifejezetten neki írtak), ahol a drámaíró, színésznevelő, társulatteremtő, nemzeti méretekben politizáló színész-rendezőt, Bogulawskit játssza Spíró György darabjában. A főszereplő személye tehát az adott társulatban telitalálat. Alakítását méltatva még a legszigorúbb kritikus hangja is megenyhül.

„Major Tamás Molière-ként összehasonlíthatatlanul jobb, mint volt Iván szerepében; a legjobb jelenetben, Boutonnal való beszélgetésekor lenyűgöző." *(Tarján Tamás,* uo.)

„Intellektualitás, némi Molière-ével egybejátszó ripacsság jellemzi Majort: ezért nagyszerű azokban a pillanatokban, amikor a szöveg a cinizmus és ügyeskedés szavait adja az ajkára." *(Ungvári Tamás,* uo.)

Az *Álszentek összeesküvése* Katona József színházi előadásához kapcsolódik egy a teátrum világát örökkön jellemző kis szenzáció, egy reklámfogásként sem utolsó (természetesen fedetlen) „kebel vita", mely a hetvenes évek elején láthatóan még ki tudott váltani kritikusi indulatokat. (Azóta ez a kérdés egyértelműen a meztelenség javára dőlt el, messze túlhaladva a keblek vonalát.)

„Miután a fővárosi bárokban már nincs vetkőzőszám, most a Katona József Színházba menjen az, aki nyilvános vetkőzésre kíváncsi. Radnóti Éva leplezetlen keblei leleplezik a rendezésnek egy kifogásolható sajátosságát: hogy a dráma elé tolakszik, mutatványossá teszi a művészetet. E fedetlen mellek nem csúnyák, de távolról sem annyire szépek, mint Molière tragikuma. Ez a meztelenség fölcsatlakoztatja színházművészetünket a világszerte divatozó színházi és filmbéli pucérkodás vonulatához." *(Név nélkül:* Bulgakov: Álszentek összeesküvése. Hétfői Hírek, 1970. november 23.)

S az ellentábor:

„Ez nem a keblek bűne, még kevésbé a rendezőé. Nemcsak a szerzői utasítás követeli: a szöveg is." *(Ungvári Tamás,* uo.)

Annyi bizonyos, az előadás nem csak e fedetlen keblek miatt váltott ki érdeklődést. A Katona József Színház nagyvonalú és nagyigényű előadásaival, kiváló szereposztású s kidolgozott látványvilágú, jó értelemben vonzó produkcióival *(Iván, a rettentő, Álszentek összeesküvése)* s maga a fiatal, humorra érzékeny, racionális szemléletű rendező, Iglódi István nem keveset tett azért, hogy Bulgakov drámaíróként is jól csengő nevet szerezzen a magyar köztudatban. Az *Álszentek összeesküvéséből* azóta már két újabb színház is kovácsolt különböző fajsúlyú sikert.

SZOLNOK, 1977

Az *Álszentek összeesküvésének* 1977-es szolnoki premierjével megint egy új vonulat kezdődik a magyar Bulgakov-bemutatók történetében. Ezt az előadást ugyanis Paál István rendezte, annak a pregnánsan elkülönülő rendezőgenerációnak a tagja, melynek kiemelt szerepe volt a hetvenes évek — „vidéki színházi műhelyeiben" kiforró — felgyorsult színházi fejlődésében. E nemzedék képviselői — Zsámbéki, Ascher, Székely, Paál, Ruszt — elődeiknél érzékenyebbek voltak a darab folyamatszerűségében modellált, összetett társadalmi látleletének illúziótlan kibontására, s új utakat kerestek és találtak ennek színpadra fogalmazásához. A színházi jelrendszer elemeit (színészi játék, gesztus, nyelv, díszlet, fény, zene) sokkal racionálisabban és sokkal bonyolultabban rétegezték egymás fölé s hangolták össze — a darab nem verbális szinten adott művészi gondolatsorainak megérzékítése, kiemelése érdekében. Az előadásba (természetesen nem didaktikusan) bekódolták a műről való gondolkodásuk „eredményét", a színpadi műalkotás jelentése náluk — s ez az igazán szokatlan a magyar színházi hagyományban — folyamatában volt „olvasható", természetesen a nézői társadalmi, pszichológiai stb. tapasztalatok aktivizálásával, s nem korlátozódott egyes dolgok „kimondására", hanem a színpadi eszközrendszer minden eleme koherens gondolatsorukra rímelt, azt építette tovább.

Paál István az európai hírű szegedi egyetemi amatőrszínpad vezető rendezőjéből lett profivá. Így valószínűsíthető volt, hogy a közösségi előadásokat produkáló, kritikus, szatirikus szemléletű, társadalmi szenvedélyű rendezőt elsősorban Bulgakov darabjának eltorzult társadalmi mozgásformákat elemző aspektusa fogja érdekelni. Tehát, mivel — véleményem szerint — a darab éppen ezeket a motívumsorokat mélyíti el legjobban, esély volt arra, hogy ez a vállalkozás „ki tudja egészíteni" a Katona József színházi bemutatót.

A dráma fogadtatásán egyértelműen érezhetjük, hogy elmúlt a „Bulgakov-eufória" első hulláma, most, 1977-ben jóval szigorúbban ítélik meg.

„Paál István rendező érezhetően szereti ezt az egész hangolásában, szerkezetében sajátos, zseniális vonásokban gazdag (alapjában azonban nem igazán jó) drámát — talán egy kicsit agyon is szereti." *(Rajk András:* Szolnok, Álszentek összeesküvése. Népszava, 1977. október 23.)

„Ahogy az évek múlnak, úgy halványulnak a dráma mögül az aktualitás körvonalai, és az áttetsző függönyök mögött talán még inkább látni a mű ellentmondásosságát." *(Bernáth:* Álszentek összeesküvése. Szolnokiak vendégjátéka. Esti Hírlap, 1977. október 20.)

A konkrét dráma értékelésén, elhelyezésén túlmutat Balassa Péter írása, mely mintegy a Bulgakov-jelenség iránti szkepszis összegzését nyújtja, megfontolásra intő, logikus gondolatmenettel.

„A hatalomhoz való viszony egyben művészi viszony-e a világhoz?... Mert a függés személyes tragédiája nem lesz világábrázolássá addig, amíg csupán egy szenvedéstörténetet, krisztológiát író művészt tart össze. ...Az életmű ennek a mániának (mely természetesen valóságosan is megalapozott!) szuggesztív-fantasztikus megoldási kísérlete: a Mester üldöztetéseitől Molière és Puskin maffiaélményéig... Ha, amint ezt a közép-kelet-európai értelmiség oly sokszor és oly önfelmentően meg lelkesen tette, csak ebben a viszonylatban határozza meg és méri föl művészként, gondolkodóként önmagát, ha egy politikai vagy társadalmi szituáció ábrázolását döntően egy üldözéses személyiség motiválja, ha emberképünk nem tágítható, és nem feszíti szét hatalom és szellem börtönkonfliktusát, akkor ember, emberközösség és világ viszonyainak igazi mélységeiig nem juthatunk el a művészetben, továbbá leszűkítjük emberfogalmunkat. ...Bulgakovból teljesen hiányzik a distancia saját, illetve értelmiségi alapproblémájától. ...Mindezekért kockáztatjuk meg azt a kijelentést, hogy Bulgakovban a rendkívül fontos kelet-európai értelmiségi jelenséget és nem föltétlenül a világirodalmi rangú művészt látjuk." *(Balassa Péter:* A függés szomorújátéka. Színház, 1977. december.)

Bizonyos társadalmi problémák elhallgatását a kultúrában teljesen logikusan követi ezeknek elkoptatása, miután lehetővé vált kimondásuk. Bulgakov világdivatjában is tagadhatatlan ezeknek a művészetben lecsapódó társadalmi jelenségeknek a szerepe. Ugyanígy természetszerű az elit elfordulása a számukra már végiggondolt vagy végiggondoltnak vélt, s most a társadalom szélesebb rétegeiben beérett, de ott vulgárisabb szinten jelentkező kérdésektől. Azt azonban, hogy Bulgakov műveivel részt vett volna a kelet-európai értelmiségi krízisszituáció hamis alternatíváinak felállításában — vitatnám. Tény, hogy egy művész „formátuma" biztosan csak pár évszázad elteltével lesz meghatározható, s ha nem akarunk addig várni, esetleg gyorsíthatjuk ezt a folyamatot Bulgakov műveinek analízisével, a tematikus szinten túlemelkedő strukturális vizsgálatokkal, a kortárs dramaturgiák közt való értelmező elhelyezéssel, de semmiképpen nem korlátozhatjuk érvrendszerünket e műveknek a divatból éppen kiment egy-egy kérdéskörére (jelen esetben hatalom és művészet, értelmiség és politika viszonyára).

Ilyen racionálisan és plasztikusan azóta sem fogalmazódtak meg a magyar kritikában azok a kételyek, melyek a bulgakovi életmű maradandóságát és klasszikus művészi értékeit kérdőjelezik meg. Azért idézzük ezt az írást bővebben, mert mindenképpen egy jellegzetes, a magyar értelmiség bizonyos köreiben végbemenő művészetfelfogás átrendeződését jelzi, melynek képviselői úgy tartják, hogy a társadalmi s főleg a politikus szemléletű drámaépítés (akár patetizáló, akár illúzióromboló szándékú) általában is a művészi elemzés mélységének a rovására megy. E vélemény szerint egy ilyen szituációból való kiindulás káros következménye, hogy az emberi magatartás és létezés más jellegű problémái kiszorulnak, s így a művekben elénk táruló hazug és torz társadalmi mozgásformák leleplezése az olvasó inkább állampolgári, mint művészi elvárásait elégíti ki — ha ennek a közönség néha nincs is tudatában —, s mint Bulgakov esetében is összemossa (ti. az olvasó — H. Gy.) a szerzői sorsmodell értékét a művek esztétikai értékével.

Balassa Péter *A Mester és Margarita* művészi szintje alatt helyezi el a bulgakovi dramaturgia termékeit, melyeket tulajdonképpen témavariációknak tart.

„Drámái egy részében is a fenti alapproblémáját inszcenírozza az erős, legyőzhetetlen, a paranoid zsarnok és a hasonlóan paranoid, de gyenge, szenvedő, legyőzhetetlen áldozat konfliktusát. ...Drámáinak fölépítésében, nyelvében, alak-

jaiban egyébként inkább az elsőrangú dramaturg, a kitűnő színházi ember munkáját élvezhetjük, mint a nagy drámaíróét. Méghozzá egy szolidan hagyományos színházban gondolkodó dramaturgét, aki azonban ezt a tradicionalizmust magas szinten ismeri s műveli. Bulgakov drámaírói munkásságának hagyományosságát semmiképpen sem értékelően, hanem tényközlően állapítjuk meg. Mint hagyományos dramaturg — egészen elsőrangú. Csak az a kérdés, hogy mekkora és milyen drámai-művészi értékeket hordoznak ezek a darabok?" (*Balassa Péter*, uo.)

Véleményem szerint a dolog inkább úgy áll, hogy bizonyos Bulgakov-darabokban a (felszíni) hagyományos formát többnyire a kor elvárásainak „köszönhetjük" — de ez alatt működik egy valóban alapvetően társadalmi kódokból felépített mélystruktúra, melynek hagyományosságáról vagy színházi felhasználhatóságáról alkotott kép koronként természetesen változni fog a befogadó kor művészettől elvárt értékei függvényében.

A rendező Paál István, aki egyébként is szívesen és tanulságosan nyilatkozik színházi témákról, saját előadásáról szólván is felrúgja a bemutató előtti „kedvcsinálók" protokollszabályait, s pontosan vázolja művészi szándékát.

„Amikor a darabcímet meghallottam, azonnal közbevágtam és igent mondtam... Egyetemista korom óta ismerem Bulgakovnak ezt a művét. Rádiós élményem volt egykor, a Katona József Színházból közvetítették. Iszonyú erővel hatott rám.

...Az a közeg, mely közvetít az alkotó és a megszemélyesült hatalom között, sokszor torzítva, szándékot visszájára fordítva teremt ellentétet, fel nem oldható nézeteltérést. Kulcsmű ez, éppen úgy, mint *A Mester és Margarita* című regénye." (*L. L.*: Álszentek összeesküvése. Paál István nyilatkozata. Pesti Műsor, 1977. október 19.)

„Molière ott követi el a tragikus vétséget, amikor a *Tartuffe* megírásával dührohamra ingerli azokat, akik a királyi döntést befolyásolni tudják... A díszlet Najmányi László munkája, az előadás megértésének egyik kulcsa: a plexinek és a nylonnak dramaturgiai szerepe van. Molière egy-egy darabjából is eljátszunk néhány részletet, ez a valóság, ennek tárgyai színesek, plasztikusak, a színészi játék majdhogynem naturális — míg a rideg anyag birodalmában a torz valóság jelentkezik. Abból kell kiindulni, hogy a színházi ember számára a színház a valóság — Molière színész volt —, s ami a színházon kívül történik, a művésztől független." (*Paál István* nyilatkozata. Szolnok Megyei Néplap, 1977. április 8.)

Több továbbgondolásra érdemes momentum is kirajzolódik e rendezői vallomásból. A legfontosabb talán a művészi alkotómunka és a más törvények szerint működő és értékelő hétköznapi vagy akár politikai élet ilyen alapvető, jelszerű színpadi elválasztása. Eszerint az előadás már célkitűzésében mélyebben elkülönítve vizsgálja a léttel szemben elfoglalt két legalapvetőbb álláspontot — az alkotóét és a manipulátorét, s ellentétük kibékíthetetlenségének demonstrálására épít, ezt értelmezi. Ez az egyik legfontosabb bulgakovi összefüggés, mely pl. *A Mester és Margarita* több síkján (Mester és a kritikusok vagy a moszkvai világ más pillanatlovagjai) adott, s természetesen túllép a mű, az alkotás pusztán piedesztálra emelésén.

Az előadás nyomatékosított külső formájává téve e két, a történelem folyamán örökké küzdő álláspont elkülönültségét, másságát — mintegy mikroszkóp alatt, felerősítve vizsgálhatta a két tábor érveit és lehetőségeit —, a díszlet, a zene, a gesztus nyelvével kommentálva e szinte steril térben zajló élet-halál harcot.

Az előadás látványvilága Szolnokon is „feltűnő" volt (bár nem a pazar külsőségekre épített, mint a Katona József színházi változat), s a kritikusok véleménye szerint meghatározója volt az előadásnak.

„Paál pontosan kijelölte a drámai feszültség három pólusát: XIV. Lajos fent a magasban — Najmányi László kitűnő díszletében, fél színpadnyi plexi asztal mögött vagy szobortalapzatnak beillő emelvényen ülve — az egyik pólus; Molière esendő embere a másik, és az álszentek és segítőik a harmadik. Mégsem lett a drámai konstrukció egyértelműen pontos, mert néhány formai ötlet — előjáték háttal a nézőnek, követhetetlen funkciójú süllyesztő — bonyolította a játékot." *(Nánay István:* Külföldi kortársaink itthon. Nagyvilág, 1977. szeptember.)

„Igen ám, de XIV. Lajos asztala ... valahogy a levegőben lóg, égi magasságban; és a király elé járulók *alatta* kénytelenek állni. Később leereszkedik, és alatta is játszanak egy jelenetet Molière színészei. Ez pontosan kifejezi Molière helyzetét: alattvaló, aki a hatalom védelmére, pártfogására szorul." *(Koltai Tamás:* Molière mint színpadi hős. Az Álszentek összeesküvése Szolnokon. Tükör, 1977. április 24.)

„Najmányi László nagyon szellemes színpadképével, amikor 'egymás alá montírozva' — mintha vízszintesen kettéosztott mozivásznon látnánk — ad játékteret a királynak és az udvarnak." *(Bernáth László,* uo.)

„Najmányi László színpadváltozatai valami dekonkrét közegbe, szinte megálmodottnak érződő, múltat és jövendőt elegyítő világba viszi a történést, talán ezzel akarva jelezni érvényét mára és mindenkorra." *(Rajk András,* uo.)

Koltai Tamás szerint a jelmeztervező is jól alkalmazkodott ehhez a felfokozott jelentésű színpadi nyelvhez, melynek minden látványkomponense hordoz értékvonatkozásokat is.

„A jelmeztervező Mialkovszky Erzsébet a fehér alaptónussal és a fekete kontrasztjával tiszta, áttekinthető világot teremt." *(Koltai Tamás,* uo.)

Ugyanilyen nyomatékosító szerepet töltött be az előadásban a zenei anyag is.

A rendező tehát már a díszletben jelzett külön létszintre helyezéssel nyomatékosítja, hogy felfogásában a dráma semmiképp nem az elnyomott alkotó és a szeszélyes egyeduralkodó viszályát taglalja, ahogy a mű mondandóját a kritika általában summázni szokta.

„Mindenki más rendező a királyi kegy elvesztését hangsúlyozta volna: Paál rendezésében az álszentek összeesküvése, a képmutatók cselszövése kerül az értelmezés fókuszába. ... Nem a Napkirállyal van baj, az ő napja előbb-utóbb úgyis leáldozik, sokkal fenyegetőbb az őt körülvevő, önmagát a hit egyetlen letéteményesének kezelő társaság." *(A. M.:* Lement a Napkirály. Szolnoki Szigligeti Színház: Álszentek összeesküvése. Film, Színház, Muzsika, 1977. április 23.)

Az előadásban e szerint a kétféle érdek, kétféle igazság szerint elkülönült világok ábrázolásával azt is indokolni tudták, hogy miért éppen a molière-i leleplező, sőt kinevettető művészet veszélyes az álszentség feltörekvő lovagjaira, miért pont őt kell megbüntetni „hazugsága" miatt, mikor az előttünk lejátszódó cselekmény, cselekvéssor tele van a király és a társaság által megtorlatlanul hagyott csalásokkal, hazugságokkal — a *Tartuffe* drámai igazsága azért is csak nyomatékoskodhat szemünkben, mert éppen a hitet, megbocsátást prédikáló társaság tagjai bújtanak előttünk gyilkosságra, hazudnak, ármánykodnak. Ennek leleplezésére, a Molière által már korábban jelentett veszély megérzékítésére komponálta drámájába Bulgakov — jobb híján — a gyakran felhangzó (ki)nevetést, a hazug valóság elé tükröt tartó művészet egyik fegyverét.

„A Társaság tudja: hatalmának ellensége nem a bohóc, hanem az őket is leleplezni képes művész." *(A. M.,* uo.)

A molière-i művészet és a relatív politikai igazságok szerint működő társaság előadásbeli ellentétét a kritikusok különbözőféleképpen ragadják meg.

Van, aki eme érdekellentétből létrejövő összeütközés publicisztikai, napi hitelét érzi a leghangsúlyosabbnak.

„Nem a Napkirály az ellenség, hanem a hatalmát hitbizományként kezelő kiskirályok szövetsége. ... Kevés 'mai' témájú darab lehet ennél aktuálisabb. És Paál rendezése elhagyja az atelier-darabok természetes terepét, nem hangsúlyozza, hogy művész sorsáról van szó: inkább az emberre, az emberire kerül a hangsúly." *(A. M.,* uo.)

Gyökeresen mást érez kiemeltnek e koncepcióban egy másik írás.

„S itt követi el a hibát. (Ti. Molière — H. Gy.) Nem az erkölcsit (attól nem fájna a feje), hanem a taktikait. Észre kellene vennie, hogy nem csak a király a hatalom. *(Koltai Tamás,* uo.)

Újra érdemes külön foglalkozni Balassa Péter interpretációjával, aki az előadás (és a dráma) e sokszor emlegetett kettéosztott felépítésének okát egészen másban látja. Nem a két világ ellentétességét, hanem inkább párhuzamát fedezi fel. Véleménye szerint a király által képviselt módszerek manipulálják Molière viselkedését, aki „kicsiben" szinte megismétli, lemásolja a király szeszélyeit, igazságtalanságait az őt körülvevők rovására — s e szerint bukását saját eltorzult tudatának is köszönheti.

„Az *Álszentek összeesküvése* című drámában két zsarnokot és két zsarnokságot láthatunk: Molière-ét, a maga színházi és privát zsarnokságával, és Lajosét, a maga állami zsarnokságával. ... Az elnyomás és a szolgaság világában az emberi bensőség is könnyen szolgai vagy elnyomó lehet." *(Balassa Péter,* uo.)

A helyzetet az is bonyolítja, hogy az előadás — az elemző véleménye szerint — szinte a szerző szándéka ellenére épített erre a szomorú párhuzamra, hiszen:

„A darab ellentmondása, hogy Molière alakjának, tetteinek zsarnoki voltát mi látjuk ilyennek, Bulgakov viszont nem tart távolságot hősétől. Molière-t szenvedő, kiszolgáltatott, csak áldozat embernek mutatja." *(Balassa Péter,* uo.)

Ezt a dráma társadalmi konfliktusát pszichologizáló mozzanatot véli felfedezni a kritikus Paál rendezésének némely részében. Véleménye szerint az előadás két konzekvensen elválasztott szférája az ebből a kérdéskörből általánosuló dilemmákra épít.

„Így tehát a mű rejtett alapproblémája ez: melyik az alakoskodás világa igazán, a hatalmi mechanizmusé, a forgószínpadé-e vagy a tulajdonképpeni színházé. Ősi művészi motívum — melyik a valódi, melyik a hazug, melyik melyikből ered? Melyik melyiknek a bűne?" *(Balassa Péter,* uo.)

A most vázolt, a bulgakovi szemléletet belső pátoszától megfosztó és korunkhoz illően reménytelenné hasonító értelmezése ellenére — melynek színpadra fogalmazása bizonyára igen nehéz helyzet elé állítana egy társulatot, hiszen a drámaszerkezet alapjában ez ellen dolgozik — a kritikus a dráma és az előadás legjobban megoldott részeinek a „Lajos-rendszer kettős hatalmi mechanizmusának" feltérképezését tartja, ily módon önkéntelenül visszakanyarodik a drámastruktúra által sugallt alapkérdéshez. E „szükség szerint a finom és a durva manipuláció bravúros váltogatásának" megérzékítéséhez legjobb társulataink ebben az időben már rendelkeztek a kellő eszközökkel, de az előbbi problematika kifejezését szolgáló, a kritikus által igényelt, többszörösen áttételes játéknyelv megvalósulását neki is konstatálnia kell. Véleménye szerint csak a már említett, a látást elbizonytalanító nejlonfüggöny képviselte hibátlanul az előadás koncepcióját. Balassa Péter szerint a rendező értelmezése a színészi munka egyenetlensége és végiggondolatlansága miatt szorult háttérbe.

A hatalmi és a színpadi játék fenti összefüggésére a többi bíráló nem utalt. De az általuk másban megfogalmazott mondandó — a hatalomgyakorló társaság működési mechanizmusának finom elemzése — véleményük szerint is néhány alakítás jellegtelensége miatt nem teljesedhetett ki.

„De az egész kissé statikus, mintegy csak elhelyezi azokat az eseményelemeket, amelyeken a második részben alapul az eleven drámai építmény. És ebben a folyamatban mutatkoznak meg a rendező igazi erényei. Különösen a képi megoldások lebilincselő élménye, tiszta jelképrendszere." *(Osgyáni Csaba:* Láttuk, hallottuk. Magyar Rádió, 1977. április 15.)

Bernáth László (Esti Hírlap, 1977. október 20.) eléggé szigorú hangú kritikájában a groteszk hangvételű jeleneteket vélte a legsikerültebbeknek (a király kártyapartija, a színpadra idézett *Tartuffe).*

Külön kell foglalkoznunk az előadás zároképével, melyet minden írás megemlít, s általában az előadás „summájaként" értékel.

„Az előadás befejezése — bár némileg didaktikus és nem illeszkedik elég szervesen az előadás egészéhez — tömören mutatja meg azt a gesztusnyelvet, amit hazánkban igencsak ritkán látni, s ami a legfőbb jellemzője az *Álszentek összeesküvése* szolnoki előadásának. Megjelennek a félhomályos színpadon az erőszakszervezet előadásbeli képviselői, egy őr lánccal, egy apácaruhába bújt férfi és az Oltáriszentség Társaság tagjai. Papp Zoltán (Krónikás) kitépi füzetéből a teleírt lapot, a mécses lángjával meggyújtja az alig pislákoló fényű papírt, mint fáklyát felemeli, és elindul a színpad mélye felé. Óriási robajjal lezuhan a darabbeli színpad vasfüggönye, és elzárja a kijáratot." *(Nánay István,* uo.)

E cikk elején említett, ma már nem is olyan fiatal rendezőnemzedék legnagyobb érdeme a Bulgakov-drámákat tekintve is — természetesen a felszínen nem megrekedő analízis mellett — éppen a színpadi forma jelentésteremtő eszközeinek bátrabb használata, melyekhez a szovjet szerző is igencsak vonzódott (több, a korban be nem mutatott drámájának tanúsága szerint), de a harmincas évek dogmatizálódó szocialista realizmus képe hatására, bemutatásra szánt műveit kénytelen volt — legalábbis a felszínen — „hagyományos", kronologikus történetek formájában megírni. Érthető lesz, mire gondolok, ha összevetjük pl. a *Bíborsziget* „kifordított szerkezettel" játszó felszabadult formateremtő kedvét pl. a *Puskin utolsó napjai*val, mely bár alkalmazza a főhősnélküliség fogását, de alapvetően a társadalmi drámák megszokott tradícióit kell, hogy kövesse.

Érdekes, hogy pont e társadalmi analízisre törekvő sikeres szolnoki előadás kapcsán kap először nyomatékosan hangot a bulgakovi konfliktus pszichologizálásának — a „hősök közötti" helyett a hősökön „belüli" diszharmónia kifejezésének — igénye.

Az előadás színészi és rendezői teljesítményeit igen magasra értékelik, csak az Oltáriszentség Társaság „tisztségviselőinek" játékát éri kifogás.

„Paál István, úgy látszik, az a rendező, akinek a kezében a remekművek remekműnek mutatkoznak." *(Koltai Tamás,* uo.)

VÍGSZÍNHÁZ — 1980. OKTÓBER

„A Vígszínház előadása, az ő Molière-darabjának a színpadra állítása most nálunk ... színháztörténeti jelentőségűnek mondható... Ez a mostani előadás a Vígszínház társulatának kimagasló teljesítménye — a színházművészetnek mint önálló művészetnek fényes bizonyítéka." *(Rajk András:* Őfelsége komédiása. Bulgakov-bemutató a Vígszínházban. Népszava, 1980. november 6.)

„Marton László rendezése eleve szimplifikálja a bulgakovi gondolkodást. Szimplifikálja, mert csak annyit olvas ki a darabból, hogy Bulgakov saját összeütközéseit rejtjelezte benne Sztálinnal és a sztálini hatalommal. ... A fenti esetben pamfletíróvá degradálnának egy nagy írót, aki mégiscsak többet tett, semhogy napi aktualitásokat zanzásított volna... a rendező ezzel a szimpla átfordítással ab ovo lemondott a tétről." *(Fábián László:* A drámaíró dilemmái. Film, Színház, Muzsika, 1980. november 15.)

Ilyen egymásnak gyökeresen ellentmondó nézetek jellemezték a vígszínházi előadás fogadtatását. Azét az előadásét, melyet (már csak a színház méretei miatt is) a legtöbb néző tekintett meg az összes magyar Bulgakov-bemutató közül. A premiert követő második évben, 1982-ben pl. a statisztika szerint 23 előadáson 24 556-an látták. A két táborra szakadt kritikustársadalom megosztottsága pedig arról a folyamatról tudósít, hogy a hetvenes évek vidéki műhelyeinek más jellegű színházfelfogása mennyire maga mellé állította a bírálók egy részét, akik az „előadásokban vitatkozó" művészekhez hasonlóan a lapok hasábjain maguk is csatározni kezdtek. Így alakult ki ebben az időszakban néha az a helyzet, hogy az egyes előadások „pártatlan" értékelésének hátterében mindkét tábor tagjaiban erősen ott munkált az alapvető elkötelezettség vagy ellenérzés a magyar színházi hagyományhoz jobban kapcsolódó színészközpontú, illetve az etikai, társadalmi töltésű, bonyolultan rétegezett előadásmodellek iránt. Ez persze nem fajult mindig elfogultsággá — de ha nem utalunk rá, nem érthetjük meg pontosan ezen írások tónusát.

S az sem tagadható, hogy 1980-ra a Vígszínház alkotógárdája valóban létrehozott egy olyan, időnként kissé modorosan ismétlődő receptek szerint felépített reprezentatív előadásmodellt, mely már más előadásokkal kapcsolatban is keltett némi kritikusi ellenérzést.

A pesti előadás „melléktermékeként" a dráma értelmezésének két érdekes, új variánsa született. Az egyik megpróbálja még tovább „csavarni" a szerkezet szálait, még áttételesebbé téve a manipulációk értelmezhetőségét.

„Bulgakov Molière életének utolsó nagy kalandjába csomagolta saját írói — művészi — kálváriáját, de olyan polifón szerkesztéssel, hogy az aktuális, személyes mozzanatok csupán felhangként, az egészet éltető szellemként élnek a színpadon. ... Itt ugyanis nem a Napkirály „kultúrpolitizál" Molière-rel, hanem az író próbálja meg manipulálni a királyt, hogy megszerezvén kegyeit, elmondhassa lelepleznivalóit. ... Tragikus tévedés ez, a fordított manipuláció eleve halálra van ítélve... (Molière — H. Gy.) csak azt nem látja, hogy a Napkirály és a komédiás szövetsége csak az álmokban és a XX. kongresszus után jöhet létre." *(A. M.:* Bulgakov: Őfelsége komédiása. Kritika, 1981. február.)

A másik értelmezés Balassa Péter felfogásához közelítve pszichologizálni törekszik a darab konfliktusát, oly módon „modernizálva" Bulgakovot, hogy egy abszurdhoz közelítő drámavonulathoz kapcsolja. Elemzésében a felszíni és a verbális szint alatti cselekmény elválasztása helytálló, bár az utóbbi inkább a manipuláció mechanizmusába enged bepillantani.

„Valójában a darabnak két cselekménye van: egy felszíni, epikus-életrajzi vonulat és egy implicit lelki történés, amely nem nagy összeütközésekre, hanem ellenkezőleg, a konfrontációk hiányára, lehetetlenségére épül. ... (Molière-ről — H. Gy.) A tudat fegyelmének bomlását (? — H. Gy.) azonban olykor nem valamely akció, hanem mindig a nem történés eredményezi. Molière számára láthatatlanok maradnak az erők, amelyek a pusztulás felé taszítják, ezért csak elképzelni tudja magának őket, miközben hallhatatlan párbeszédet folytat velük. ... Ez a mechanizmus a Bulgakov-művekben sohasem tárja föl valódi szándékait, döntéseit és ítéletét. *(Balogh Tibor:* Egy napkirály szeszélyei. Bulgakov-bemutató a Vígszínházban. Színház, 1981. február.)

Utalnunk kell a vígszínházi előadás címének eredetére. A források szerint az *Őfelsége komédiása* cím a Moliére-t alakító Darvas Iványtól származik, aki orosz nyelvtudása révén ötleteket is adott a darabot újrafordító Elbert Jánosnak a szöveg „megfiatalításához". Az új cím, ellentétben pl. a *Fehér karácsonnyal* (a *Turbin család napjait* nálunk mindkétszer ezen a címen vitték színpadra) egyöntetű tetszést aratott.

„A Vígszínház egy harmadik változatot talált, minden bizonnyal az elképzelhető legszerencsésebbet a lehetséges címek közül. Ez a cím ugyanis — *Őfelsége komédiása* — grammatikai birtokviszonyában pontosan kifejezi a főhős helyzetének lényegét, a függést." *(Balogh Tibor,* uo.)

A nagy színpadú, sok nézőt befogadó Vígszínházban, mely a hetvenes-nyolcvanas években az ország egyik legreprezentatívabb társulatát mondhatta magáénak, milyen szempontok motiválták a darab kiválasztását, s az alkotók a dráma mely motívumait állították középpontba?

„Olyan szereposztás kínálkozott a műnek a megszólaltatására, amit a század nagy drámái között tartanak számon, hogy ezzel a szereposztással azt hiszem, nogy érdemes volt újra nekirugaszkodni és egy új megfogalmazását adni a drámának. ... Lehet, hogy tévedek, de nekem Darvas ezután már ugyanúgy Molière marad, ahogy Ladányi Ferenc Peer Gynt vagy Gábor Miklós Hamlet." *(Marton László* rendező nyilatkozata Bánkúti Gábor riporternek. Magyar Rádió. Esti Magazin. 1980. október 31.)

„Marton László vígszínházi előadása elsősorban arra törekedett, hogy teljes mélységében és gazdagságában felmutasson egy lehetséges emberi magatartást: a megalkuvást. A 'gondolkodó embert', aki konfliktusba kerül korával, alkut köt vele, és önmagát feladva belebukik ebbe." (Kinek ajánlja *Darvas Iván* az Őfelsége komédiását? Népszabadság, 1980. november 2.)

„A mi színpadunkat valóban nem a pompa uralja, de meg tudjuk idézni azt is. S éppen a nyíló-záruló ajtók sokaságával. A gazdag udvari lakoma perceiben pl. széttárulnak az ajtószárnyak, s a háttérből bevillog az uralkodó szín — az arany. ... A sivár falak egy magát erősnek, virulónak mutató, ám valójában sivár és rettegő udvari világot határolnak be. Nem annyira a helyszín ábrázolására törekedtünk, mint inkább egy vagy még inkább két kor légkörének megidézésére." *(Fehér Miklós* nyilatkozata Bors Editnek. Pesti Műsor, 1980. október 29.)

A három nyilatkozat eléggé általánosságban utal csak az alkotók szándékára — egyrészt mivel mindhárom másban látja, s természetesen a saját szemszögéből fogalmazza meg az előadás lényegét, másrészt mivel egyik megállapításban sem fedezhetünk fel igazán új szempontokat, megközelítést. Jellemző, hogy a rendező a szerepek jó kioszthatóságának valóban rendkívüli fontosságát hangsúlyozza, hiszen a Vígszínház a mai napig megőrizte jó értelemben vett polgári hagyományából, hogy bízik és épít a nagy színészegyéniségek előadásteremtő és közönségvonzó erejében.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy ebben az előadásban a díszlet előtérbe kerülése, már csak a színpad mérete és a szereplők száma közti ellentét miatt is, természetszerű. De hogyan működött a tág terű konstrukció az előadásban?

„Ennek a misztikát teremtő funkciónak egyedül Fehér Miklós díszlete felel meg. A sötétszürke falak nyomasztó, kafkai hangulatot árasztanak, s a perspektivikusan szűkülő teret két, V alakot formáló bíborszőnyeg szeli át, színhatásában *A Mester és Margarita* titokzatos, fekete mágusának környezetét idézve. A színfalak mozgása is a mondanivalót szolgálná eredetileg — a szűkülő és táguló tér jelképes, az állandó átváltozás a nyugtalanság érzetét keltő lehetne, a leggyakrabban azonban mindez öncélú játék csupán." *(Balogh Tibor,* uo.)

„Fehér Miklós ijesztően egyszerű, nagyszabású, valódi színpadon Molière színpadát, a Palays Royalt, a Napkirály titkos leshelyekkel terhes palotáját és a Szent-

írás Szövetség szorítását egyaránt kifejező színpada: közös remeklés." *(Rajk András:* Őfelsége komédiása. Népszava, 1980. november 6.)

Az előadás látványvilágában több motívum utalt a nálunk ötvenes évekként emlegetett időszakra.

„Finom pesti ötlet a Napkirály fehér zubbonya, fekete csizmája, az egyházi férfiak katonás államvédelmi testülete meg a színészek ütemes tapsa, de ez a didaxis nem sokkal járul hozzá a drámához." *(Szabó György:* Őfelsége komédiása. Bulgakov-bemutató a Vígszínházban. Új Tükör, 1980. november 16.)

Akárcsak a két előző magyar előadáson, a Molière mint színpadi alak sorsának lejátszása mellett nem bírtak ellenállni ama nagyon is „teátrális" bizonyítás kísértésének, mely a drámaíró tevékenységéből eredő veszélyek megérzékítését szolgálja, tehát a „színház a színházban" formát többször alkalmazva, a műbe eredetileg is bekomponált zárójelenet, a *Képzelt beteg* részlete mellé a darab különböző pontjain jeleneteket iktattak be a *Nők iskolájá*ból és a *Tartuffe*-ből is. Ezek az „idézetek" nemcsak az előadás legmívesebb színpadra állított részletei lettek, de a művész és a hatalom konfliktusára koncentráló előadásban létrehoztak egy a színházi alkotás halhatatlanságával összefüggő, a drámaírónak legalább „színháztörténeti igazságot" szolgáltató vonalat, amennyiben e jelenetekben — tisztelgésképpen — egy immár klasszikusnak mondható magyar inszcenizáció világát idézték meg.

„Az a nemzedék, mely még látta a felejthetetlen és legendás 1942-es *Képzelt beteg*et a régi Madáchban, nagy örömmel ismerte fel az idézetben a mai rendező főhajtását a régi rendező, Pünkösti meg Várkonyiék előtt: a Dávid Gyula megzenésítette mulatságos refrén eléneklését a doktorrá avatási jelenetben." *(Fencsik Flóra:* Bulgakov: Őfelsége komédiása. Esti Hírlap, 1980. november 3.

Az előadást értelmező kritikusok nagy része megegyezett abban, hogy Marton László következetesen végigvitt koncepciójában azt a célt tűzte ki maga és a társulat elé, hogy a nyolcvanas évek távlatából értékelje át a molière-i megalkuvás szükségességét, sőt megkérdőjelezze azt. Ennyiben a felfogás a magyar előadásokat tekintve mindenképpen új, s így első pillantásra mintha az ötvenes évek a napi politikának behódoló művészet akarná figyelmünk középpontjába állítani.

„Marton László rendezésének ma megválasztott nézőpontjából pedig ez a XIV. Lajos—Molière viszonylat nevetséges. ... Kétségtelen: ezt a kiszolgáltatott helyzetet, ha kissé fölébe emelkedünk — így is láthatjuk. Kérdés, hogy fölényünk igazolható-e. Marton megítélése szerint igen. Felfogása ennyiben optimista. Molière-jének valóban semmi oka a túlzásba vitt gerinchajlító gyakorlatokra. Mert a gépezet, amelyben megítéltetik és felőrletik, ettől függetlenül működik. Nyugodtan lehetne őbenne több önbecsülés és méltóság, végül úgysem a viselkedéséért, hanem a Tartuffe-ért kapja meg a magáét... Ebben az értelmezésben Darvas Iván Molière-jének drámája épp az, hogy későn ébred rá a dolgokban munkáló törvényszerűségre." *(Mészáros Tamás:* Bulgakov-bemutató a Vígszínházban. Őfelsége komédiása. Magyar Hírlap, 1980. december 16.)

„Darvas Iván ennek megfelelően nem egy megrázkódtatásaiban összetört, fennmaradásáért önbecsülése romjain is harcoló Molière-t játszik, aki fáradtan és öregen menekül egy fiatal nő méltatlan szerelmébe — ez Bulgakov Molière-je —, hanem egy önként és csaknem fölöslegesen meghunyászkodó udvaronc Molière-t, aki lidércnyomásos félelmében Tartuffe-jének lába közül előbújó inkvizítor papokat vizionál... Molière az előadásban a királyi éjjeliedényt tartva rohan uralkodója után... (az előadás — H. Gy.) nemcsak kineveti Molière-t, hanem le is fokozza... A magát pojácaságig lealázó művész sorsa nem lehet megrendítő, ha a színház erről akar beszélni, akkor nem Bulgakov darabját kellett volna elővennie." *(Koltai Tamás;* Népszabadság, 1980. november 26.)

Hogy milyen társadalmi értékátrendeződés nyomán alakulhatott ki e „bálványrombolás" igénye — bővebb vizsgálatot érdemelne. A többi kritika sem kérdőjelezi meg alapvetően a fenti előadás-interpretációkat, de részben általánosabban fogalmaz, vagy más irányból közelít. Szabó György kritikájában rámutat, hogy a vígszínházi előadásban mennyire egy személy, Molière áll a fókuszban.

„Darvas Iván, aki egész tükörrendszert dolgoz ki összetett (és annyira korszerű) darabbeli személyiségének felépítéséhez. Minden ennek van alárendelve egyébként, és helyesen, és új és még újabb oldalai tárulnak fel így Molière-ünknek. ...A megalkuvást próbálgató, majd legyűrő, a hit és a kiábrándulás humán lehetőségeit végigzongorázó, a személyiség kiszolgáltatottságát és méltóságát egyszerre felmutató rendezéssel pergő s a figyelmet mindvégig fogva tartó előadást kapunk." *(Szabó György,* uo.)

Van, aki az előadás stílusválasztásának szintjén igyekszik tetten érni a rendezői koncepciót.

„Marton László rendezése egyfelől a történet politikai krimijellegének, másfelől a darabbeli színházi világ látványos elemeinek kiemelésére törekedett. Voltaképp mindkét célkitűzése sikerült." *(A. M.:* Bulgakov: Őfelsége komédiása. Kritika, 1981. február.)

A megvalósult koncepció művészi hitelességének megítélésében élesen eltérnek a vélemények. Itt szólalnak meg egyfelől a dolgozat elején már idézett legnagyobb dicséret hangjai.

Bírálják azonban másfelől *(Szabó György,* Új Tükör) az előadás túlzottan didaktikus hangeffektusait s a jelmez és díszlet ötvenes éveket idéző „rájátszásait", mely a kritikus véleménye szerint túlzottan konkretizálja és ezzel szegényíti az előadás művészi mondandóját. Kifogásolják, hogy a külső formai csiszoltságra törekvés néhol az elemzés mélységének rovására megy.

Az előadás kulturáltságának, kellemes, szórakoztató jellegének elismerése mellett — ebben az időszakban ezek a Vígszínház produkcióira általában is jellemző minőségi jegyek — kétségekkel konstatálják a színészek játékmódjának steril eleganciáját.

„Marton László atmoszférateremtésében, a közérzet kifejezésében kizárólag a díszlettervezőre hagyatkozik, miközben a szövegintonáció csak pontosan (átlagosan) értelmezett felmondás, a gesztusok pedig arra szolgálnak, hogy elidegenítsenek a tragédiától, s a három közlési csatorna között nincs összhang." *(Balogh Tibor,* uo.)

„Immár el sem tagadható, hogy a Vígszínház szokásosan nagyvonalú, elegáns előadásaiban mind gyakoribb a színészi létezés súlyának, a szerepszemélyiség őszinte átélésének hiánya, illetve behelyettesítése egyfajta lefegyverző játékkultúrával, ami azonban legfeljebb arra alkalmas, hogy jelzések szintjén értesse meg a figurát. Az érzékletesség élményével, az előttünk megtörténő drámai folyamatokkal ez a felületi ábrázolás adós marad." *(Mészáros Tamás:* Bulgakov-bemutató a Vígszínházban. Őfelsége komédiása. Magyar Hírlap, 1980. december 16.)

Ez utóbbi olyan kifogás, mely a Vígszínház adott időszakában elég sokszor visszatér. Ettől függetlenül a kritikusok kiemelik Darvas Iván és Ruttkai Éva játékát — érdekes módon leginkább a Moliere-jelenetekben.

Összegezve: e Bulgakovot a Vígszínház sajátságos stílusához hajlító, a Katona József színházi *Álszentek összeesküvéséhez* hasonlóan pazar kivitelezésű és szereposztású, de ugyanakkor annál sokkal kiábrándultabb Moliére sorsértelmezést az jellemzi a legjobban, hogy a Bulgakov-drámák közül ezt az előadást látták Magyarországon a legtöbben.

Heltai Gyöngyi

RENDEZŐI TÖREKVÉSEK AZ 1986-OS ORSZÁGOS SZÍNHÁZI TALÁLKOZÓN

I. A FELZÁRKÓZÁS ELLENTMONDÁSAI

A vidéki színházak idei budapesti vendégjátékait nézve kevésszer örülhettünk eredeti szemszögű, szokatlan hangú előadásnak. A társulatok zöme ez évben nem hagyta el a járt utat a járatlan kedvéért; elsősorban korrekten megtervezett, helytállóan kivitelezett munkákat mutattak be. Pedig az utóbbiak nem egy valódi műalkotás jelzői, hisz a színháznak öröktől fogva lételeme a kockázatvállalás, elég a hajdani csepűrágók vásári rögtönzéseire gondolni. Nemcsak arról van szó, hogy egy bizonytalan kimenetelű szellemi kalandra „kihívó", a jelenségeket végre új módon értelmező darab kiválasztása vagy egy a hagyománytól elrugaszkodó, meghökkentő, esetleg irritáló előadásmód azonnal felizzítja a nézőtér légkörét; de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy színházművészetünk csak e társadalmi átalakulásainkkal szinkronban zajló, azokat értelmezni törekvő, markáns-makacs rendezői „nyelvújítások" révén őrizheti meg az utóbbi tizenöt év során nehezen visszanyert közösség-hitelét, még ha az elért eredményekkel való örök elégedetlenség ellentmondani látszik is a közönség napi igényeinek.

Ha e hetvenes években induló, főként vidéki műhelyek munkája nyomán felívelő, majd napjainkra megtorpanó folyamat perspektívájából vizsgálunk, akkor nem tűnik maradéktalanul lelkesítőnek az idei évad legfőbb jellegzetessége: nevezetesen, hogy önálló stílus, szellemi arculat kimunkálása helyett, egyre több társulat veszi át a kaposváriak nevével fémjelzett, de több műhely szívós kísérletezése nyomán kikristályosodott műfelfogást és előadásmódot vagy annak külsőségeit. Talán nem hat puszta rosszmájúskodásnak, ha emlékeztetünk rá, hogy e színházi ízléshorizontunkat tágítani igyekvő, kompromisszumokra nem hajló kísérletsorozatot nem is olyan régen mennyi ádáz támadás érte cseppet sem toleráns művészi közéletünkben, illetve hogyan igyekeztek e törekvéseket egy ellenzékieskedő sznob értelmiségi réteg különc belügyévé degradálni. S csak mikor már letagadhatatlanok voltak a művészi eredmények, s a közönségé mellett nem maradhatott el tovább a szakma elismerése sem — csapott át a csepülés hozsannázásba, ahogy ez nálunk lenni szokott, s ezzel párhuzamosan vált egyre érzékelhetőbbé, hogy a többi társulat is szeretné kipróbálni a sikeresnek bizonyuló, s immár kockázatmentes új receptet. Csakhogy e talán „utalásos társadalmi szituációelemzésnek" elkeresztelhető módszer legfőbb jellemzője éppen az, hogy a

befektetett szellemi erőfeszítés nem spórolható meg, a látszat-újítások és a sablonok összeházasítása nem hoz eredményt.

Az ilyen típusú előadásokban az alkotók a drámában foglaltakat alapvetően nem a színházi konvenció felől közelítik meg. Az emberi viszonyokból épülő cselekménnyel párhuzamosan, tulajdonképpen annak elemei segítségével, egy „itt és most" tétremenő, művészi síkon konkretizált társadalmi, emberi tapasztalatsort érzékítenek meg, elsősorban jelszerűen ismétlődő elemek összefüggésére támaszkodva. A nézői befogadásban szinte egyenrangúvá váló színpadi jelsorok (szöveg, játék, zene, világítás stb.) ellenpontozhatják, strukturálhatják egymás jelentését. A néző tehát intellektusa s léttapasztalata segítségével folyamatában, a bonyolultan egymásra vonatkozó elemek dekódolásával értelmezheti a drámai tér igazságtartalmát. Mindenképpen kevésnek bizonyul tehát, ha valamely társulat e minden mozzanatában az elemző szemszöget érvényesítő műértelmezés s az ehhez társuló játékmód néhány külsőségét utánozza csupán, hisz intellektuális és művészi intuíció híján mindez kicsinyes fontolgatás marad, a drámában foglaltaknak egy mai helyzettel való görcsös, külsőségekben megnyilvánuló megfeleltetni vágyása. Így csak ál-forma jöhet létre, melynek művészi, társadalmi, emberi modellértéke nincs, a közönséget nem érinti.

Az idei évad legfőbb tanulsága az lehet, hogy az igazi megméretés csak azután kezdődik, ha az alkotógárda e felfokozott hitelű, ugyanakkor néhol elidegenített, többszintű játékmódot s még sok egyebet igénylő előadásmodell mellett tesz hitet. Ifj. Horváth István, a negyvenes években fiatalon meghalt legendás hírű rendező így fogalmazott egyik tanulmányában: „Végső értelemben a rendező célja s így az előadás, tehát a színjáték célja is valamely szellemi tartalmat jelenvalóvá tenni". Csakhogy — visszatérve gondolatmenetünkhöz — milyen mélységű, igazságtartalmú s helyzetünk megértése szempontjából mennyire fontos az a szellemi tartalom, amit egy adott társadalmi pillanatban az előadás feltár? Öntörvényűen a drámából bontakoznak-e ki a színpadról sugallt gondolatsorok, avagy félreértés, akár jó szándékú „belemagyarázás" példáját látjuk? S ha mindezeket a csapdákat ki is kerüli a szerencsés társulat, akkor rá tudnak-e világítani olyan, a nézőkben csak megérzés szintjén élő, megfogalmazatlan összefüggésekre, melyek e művészi forma nélkül örökre feltáratlanok maradnának? Hisz legyen bár a legpontosabban végiggondolt, kivitelezett produkció — a kirajzolódó gondolatok közhelyessége, felszínessége vagy, ne adj isten hamissága, értelmetlenné teszi az összes aprólékos igyekezetet.

Ha tehát a társulatok zöme lemond az egyéni stílus kimunkálásának igényéről, s a hetvenes évek vidéki színházi fellendülésének művészi hagyományához, ma már egyre egységesebbnek látszó stílusához szeretne kapcsolódni, akkor előbb-utóbb kénytelen lesz szembesülni a fenti kérdésekkel. Hacsak nem akarja tartósítani e „mintha stílusból" következő veszélytelen jellegtelenséget, ál-modernséget. Néhány kiragadott példa.

A kellő átgondoltságot egyelőre nélkülöző stílusváltás jeleit mutatta pl. a debreceniek *Hamlet*je (rendező: Gali László). Az előadás enciklopédiaszerűen felvonultatta a közelmúlt divatos „politikus *Hamlet*-felfogásának" motívumait, erős didaxissal és kevés eredetiséggel hangsúlyozta időnként a „valami bűzlik Dániában" motívum áthallásait. Emellett azonban láthatólag nem mondtak le a főként szavalásban megnyilvánuló „örök *Hamlet*" elját-

szásáról sem, így a két, önmagában is rosszul megoldott szál egymás mellettisége, időnkénti egymásba csúszása méginkább hiteltelenítette, üressé tette az előadást.

A láthatólag megújulóban lévő szegedi társulat *Hair* című előadása (rendezte: Sándor János) azt példázta, mikor egy darab nem tűri a beleerőszakolt, „korszerűsített" mondandót, mellyel a színre vivők aktualizálni kívánták a hatvanas évek társadalomból kivonuló ifjúságának világérzéséből bulvársikert kovácsoló eredetit. A mű mai utalásokkal megtűzdelt, érzelgős politikai agitkává való kiegészítésével, a terrorizmus, Reagan és Gorbacsov belekeverésével a mai, gyökeresen más helyzetre akarták ráerőltetni a hippik mára már bántóan naivnak ható „Szerelmeskedj, ne háborúzz!" jelszavát. Hogy mennyire óvatosnak kell lenni e mára való kikacsintással: azzal, hogy utalásaik révén a cselekmény a közelmúltból a jelenbe került át, a darab alapkonfliktusa teljességgel elvesztette hitelességét. Ha nem a hatvanas évek társadalmi légkörét fogalmazzák újra a színpadon, akkor természetesen nemcsak a „hosszú haj" kérdése tűnik avíttnak, de az időcsúsztatás következtében túlhaladottnak látszik a musical tulajdonképpeni alapkérdése is: a tiszta, jó szándékú fiatalok s az őket értelmetlen konformizmusba vagy éppen háborúba hajszoló szüleik ellentéte. Mindenképpen hamis leegyszerűsítést eredményez, ha nem értelmezően közeledünk a hatvanas évek diákmozgalmainak tanulságaihoz, szellemi örökségéhez, ha csupán propagandisztikus hévvel átemeljük akkori jelszavaikat. Nem vehető komolyan ma egy olyan előadás, mely a béke kérdését nemzedéki problémaként szeretné feltüntetni.

Nem vádolható viszont végiggondolatlansággal sem a dráma, sem az előadás Fábián László: *Levéltetvek az akasztófán* című politikai parabolája esetében, melyet a miskolci társulat mutatott be Szőke István rendezésében. A dráma közeli rokonságot mutat a lengyel paraboladrámák „legracionalizáltabb" típusával, melyben egy eleve adott világkép illusztráltatik szinte tanáros pedantériával. A már-már klasszicizálódott séma szerint, a drámában feltárul az öncélú hatalom természete és működési mechanizmusa: a degenerált, korrupt vezetőréteg hiába falja fel törvényszerűen önmagát, mindig újra születik (e drámatípus legfőbb kelléke az alakok sematizálása és degradálása). A másik oldalon megismerjük az elnyomott népet, melyet az elembertelenedett hatalom szabadságától, sőt gyakran életétől is megfoszt, s rémes tetteinek ellentmondó hamis ígéreteivel állandóan manipulál. Az eleve adott gonoszság és a nép ugyancsak sematikus morális fölényének ellentétét a dráma csak akkor tudná hitelesíteni, ha az elnyomás mechanizmusának leleplezésében túl tudna lépni a már ismert motívumokon. Nem vitatható, hogy e drámaforma kialakulásának voltak-vannak társadalmi okai, s adott esetben pusztán az igazság kimondása vagy a manipuláció leleplezése revelatív erejű lehet. Most azonban az első pillanattól kívül állunk e jól ismert folyamatokat modelláló előadáson, ahol csak az „odamondogatás" dramaturgiájának működését észleljük. Az abszolút megkonstruáltság, a váratlanság kiküszöbölése nem teszi lehetővé nézői aktivizálódásunkat, s bár időnként elmosolyodunk a hatalomgyakorlók mrožekien szellemes önleleplező dialógusain, az első perctől konstatáljuk, hogy az előadás nem mostani kérdéseink felől fogalmaz.

További hibák szemezgetése helyett, inkább térjünk rá arra a két előadásra, mely a cikkünkben boncolgatott színházfelfogás legsikeresebb megvalósulása volt az idei találkozón. Érdekes egybeesés — mely szintén arra mutat, hogy e módszer lényege a sors- és társadalomelemzés —, hogy mindkettő regényből készült adaptáció.

Goncsarov, múlt századi orosz író *Hétköznapi történet* című regényéből készült színpadi átiratot vitte színre vendégként Oleg Tabakov a veszprémi színházban. Az előadás két motívumsorból építkezett: az iróniával szemlélt falusi és az egyértelműen kritikusan ábrázolt fővárosi lét ellentmondásaiból, miközben hangsúlyos vázként van jelen a nevelési regény sémája is, a megszokott pesszimisztikus végkicsengéssel.

A fiatal, vidékről „fel"került Adujev és fővárosi tisztviselő nagybátyja sorstörténetében a fázisok csúszással követik egymást, így mire a fiatalból a társadalom által igényelt karrierlovag válik (nagybátyjánál sokkal silányabb kiadásban), addigra az idősebb Adujev kétségbeeséssel, tehetetlen önváddal lezáruló sorsában már látjuk a parodisztikus perspektívát. A provincia—főváros ellentét oly módon gondolódik tovább, hogy felmérhetjük, a tiszta érzések mellett felkészültséget, erőt adni képtelen vidék fiait micsoda könnyedséggel hasonítja magához, vagy veti ki a mindent betegesen szabályozó főváros. Ugyanakkor azonban arról sincs szó, hogy a tapasztalatlanságból eredő naiv jó szándékot láttatná az előadás olyan pozitív létalakító erőnek, mellyel a környezet elidegenülten elrendeződött viszonyait át lehetne alakítani. Ugyanúgy végig fennmarad az értékegyensúly a kétféle törekvés között, ahogy az ironikus gesztusokkal rögzített elidegenítő játékstílushoz is ragaszkodnak a veszprémiek.

A másik sikeres, de már „eredeti" kaposvári előadás Fielding: *Tom Jones*a is nevelődési regény, akárcsak a *Hétköznapi történet.* E forma sajátosságai, a társadalom játékszabályaiba való bevezetés didaxisa, a kalandok stációi igencsak kedveznek a színi formának. David Rogers musical átirata, melyet a kaposvári színház vitt színre, tovább egyszerűsíti a képletet. A „zabigyerek" Tom itt kizárólag szenvedő hős, jelleme nem módosul a kalandok során, végig naiv és védtelen marad, a körülmények (ti. a hölgyek) emelik fel vagy ejtik le. Sorsának ironikus csattanója, hogy „férfiúi szépsége" vezeti át az akadályokon, s ugyanez teremt számára újabb konfliktusokat. Csak női ágyakon keresztül vezethet karrierje, s így gyakran kénytelen hazudni örök szerelmének. Bár a szenvedélyes csókkal kezdődő és záruló előadás alapvetően felesel az örökre adott ígéretekkel, amennyiben végig a világot mozgató érzelmi fellángolásokat hangsúlyozza. Bizonyára, hogy a produkciót megkíméljék a szalonvígjátékok unalmától, ötlötték ki az alkotók — szerencsésen —, az ember-díszletet. Az ily módon kiképzett londoni kapu, úgy elé dobott tigrisbőr vagy az egyeseket segítő, másokat gátó, különféle érzelmi megnyilvánulások hangjával nyíló ajtó ironikus, szellemes értékelését adja a színpadon történteknek.

II. KÜLÖNUTAK

Irónia

Annak ellenére, hogy a találkozó legjellegzetesebb tendenciája a stílusok és világképek egyneműsödése volt, néhány társulat és rendező mégis vállal-

ta a kísérletezés, a „különút" kockázatát. E törekvéshez elsősorban az ironikus ábrázolást hívták segítségül, a görbe tükör új összefüggésekre láttathat rá, akár egy honi történelmünket tárgyaló darab, vagy egy klasszikus dráma esetében.

Nem mehetett biztosra a nyíregyházi társulat és Salamon Suba László rendező, amikor a Bánk bán vándortéma egyik alig ismert feldolgozását, Franz Grillparzer *Bancbanus*át tűzte műsorra. Bátorság kellett ahhoz is, hogy nemzeti drámánk konfliktusait egy új nézőpontból tárja a cseppet sem toleráns magyar publikum elé. Bizonyára e kockázat-tényezők is hozzájárultak, hogy az egyre kimunkáltabb produkciókkal jelentkező, alig pár éves nyíregyházi színház előadása lett a találkozó „szellemi csemegéje". A lét alapértékeit firtató romantikus kérdésfeltevés a drámában, s az örök dilemmákkal birkózó végletes figurák iróniát és erőt ötvöző ábrázolása üdítően új szemszöget mutatott. A dráma a jól ismert történetben a két, különböző civilizációs fokon lévő csoport egymást kizáró életfelfogását hangsúlyozza. Gertrúd és öccse, Ottó számára az olajozottan működő államgépezet már természetes. Az ügyrendi problémák megoldása, a magyar élet berendezése nekik nem is lehet érdekes. Az emberek feletti uralkodás perverzebb, kísérletezőbb formáit szeretnék kipróbálni. Fensőbbségük tudatában úgy érzik, jogosan használják kísérleti nyúlként a szerintük unalmas, fantáziátlan magyarokat. Az előadásban különösen Ottó vált olyan napjainkra rímelő figurává, aki anélkül akarja fausti módon kitapogatni a lét határait, hogy a tapasztalatok, következmények elviseléséhez bármilyen edzettséggel vagy bölcsességgel rendelkezne. Számára a mindennapiság érdektelen és undorító, rögtön a lét lényegét akarja a kultúra és a valódi cselekvés megkerülésével megtalálni. Ugyanakkor, megismerő kételyre felszólító romantikus indulatkitöréseivel szemben az előadás gyakran a magyarok mindennapiságba való kapaszkodását ábrázolja iróniával. Ők mindenekelőtt működőképes államrendet akarnak teremteni, s az emberi természet határait faggató kérdések fel sem merülnek vagy háttérbe szorulnak gondolkodásukban. E két kibékíthetetlen, de összezárt életfelfogás végig párhuzamosan halad, még a bekövetkező tragédiák — Erny (Bancbanus felesége) s Gertrúd meggyilkolása — hatására sem törik meg a két tábor monomániás zártsága. Ez is igazolja az előadást meghatározó s a romantikus elemekkel gyökeresen összetartozó ironikus szemléletet, melyet a felvonászáró, csataképek mintájára kimerevített záróképek s a „történelmi" jelmezek groteszksége csak tovább mélyít.

Az irónia, vagyis a szereplők indokainak, vágyainak el nem fogadása jellemezte a miskolciak *Cseresznyéskert* előadását. Csiszár Imre, a rendező, a *Peer Gynt*ben megkezdett s az *Ember tragédiájá*ban folytatott látványszínház elképzelését ötvözte a hatvanas-hetvenes években divatos „brechti" Csehov-felfogással.

Az előadás legvonzóbb rétege a korántsem ellentmondásmentesen megoldott képi világ volt. A színpad hátterében hatalmas fehér vászon feszült, melyet felhúzott függönyszárnyak kereteztek. Darabfelfogásuk végletes teatralizáltságát, karnevalizáltságát rögtön jelezte, hogy az oroszországi házukba hazatérő szereplők e fehér háttérfüggöny mögül mint hatalmas, eltorzult árnyékfigurák tűntek először a szemünkbe. E cirkuszi zenével kísért bevonulás, Ranyevszkajáék bábszínházi külsőségeket idéző ábrázolása, e két-

szeresen színpadra emelt eltávolítás teremtette meg a látvány-fedezetet ahhoz, hogy a szereplők szinte állandó zenével, főként francia slágerekkel kísért édes-bús „vendégjátékát" oroszországi házukban egy pillanatra se vegyük komolyan. Az egésznek leginkább iróniával fűszerezett haláltánc-jellege volt. A rendező minden bizonnyal arra inspirálta színészeit, hogy egy-egy hangulatból, gesztusból formázzák szólamukat, szerepüket, mely a háttérben zajló látványcselekménnyel összeolvadva hozott létre hangulati jelentéssorokat. A *Peer Gynt*ből már ismerős ez a térfelépítés: az előtérben zajlanak a — jelen esetben lélektani hitelességre alig törekvő — párbeszédek, s ezt a hátsó színpadról mellék-játékok, néma-jelenetek, monoton zenei motívumok kommentálják, gyakran ismétlődésük révén értelmezik, töltik fel hangulatilag. Az előadás itt mindenképpen kapcsolódik a közelmúlt pszichológiai realizmust elvető Csehov-játszásához, amennyiben jelképekké épített színpadképek segítségével igyekeznek megragadni egy-egy mű világképét. Az irónia ebben a felfogásban nem a szituációk pontos értelmezésére szolgál, inkább egy állandó tónust jelentő külső formai elem.

Csiszár gyökeresen más úton indult el, mint Ascher Tamás a Katona József Színházban, aki a *Három nővér* színre vitelekor háttérbe szorított minden teátrális elemet, s a drámai mikrostruktúra pszichológiai és gondolati szövetét igyekezett felfejteni, s a színészi játékban hiteles, szinte minden pillanatra konkretizált folyamattá építeni. Végsőkig elfogadta a Csehov-hősök szituációját, s mai általános léthelyzetnek tekintve azt, elsősorban értelmezésre s nem bírálatra törekedett. A fokozatosan nyomatékosodó kiúttalansággal illúziók nélkül szembenéző előadásuk végén tehát hiteles és jogosult volt a tragikus felhang.

A miskolciak viszont akkor kerültek bajba, mikor a megértő attitűdöt mellőző, a szereplőket kívülről ábrázoló előadásuk végén „mindennek ellenére" érvényesíteni szerették volna az értékpusztulás és a jóvátehetetlenség szólamát is. Az előadást záró „plusz kép" didaxisa — amikor hőseink kétségbeesetten nézik, ahogy az állomáson a vonatok elszáguldanak mellettük, s egyik sem veszi fel őket — gondolatilag igen szegényes, mindössze „a pusztulásra ítélt rétegek szép halálának" közhelyét idézi.

Naturalizmus

Mindenképpen létező társadalmi kihívásra reagál színházművészetünknek az a bontakozó irányzata, mely a hétköznapjainkban, viszonyainkban elharapódzó eldurvulással, ennek okaival igyekszik szembenézni. Ehhez persze nem parabolák, hanem alapvetően naturalista fogantatású darabok kellenek. Az utóbbi húsz év során, elsősorban Nyugat-Európában, életművek sora foglalkozik az egzisztenciális ketrecbe zárt XX. századi kisember létlehetőségeivel — jelentéktelennek tűnő hétköznapiságok sorjáztatásán keresztül. Gondoljunk Kroetz, Arden drámáira, Fassbinder korai filmjeire. E művek hol attól meghökkentőek, hogy első látásra „semmiről sem szólnak", hisz éppen a hétköznapok sehová sem vezető, értelmetlen ismétlődései révén nyomatékosítják az élet elviselhetetlenségét, hol pedig más módszert választva, az író egy vérbő cselekvéssorba látta bele, itt azonban az indulatok féktelensége, a stílus durvasága taszítja a nézőt. Ahhoz tehát, hogy a

színházak művészi törekvése sikeres lehessen — hiszen e művek bemutatásával ma semmiképp sem pusztán elrettenteni, eltávolítani törekedhet egy társulat, hanem mindenképp a felszíni durvaság mögé láttatni, az eltorzult törekvések elemzését adni — jó adag tolerancia szükségeltetne a közönség részéről. Hisz a nézők művészi sorrá építve, minden szépítés nélkül azt a létet kénytelenek viszontlátni a színpadon, melyet hétköznapjaikban igyekeznek nem tudomásul venni.

A kényszerhelyzetek sorában vegetáló, önmagukért és tetteikért felelősséget vállalni képtelen rétegek világával való szembenézés kultúránkban annyira halaszthatatlannak tűnik, hogy az elemzendő két előadás mellett a Katona József Színház is műsorra tűzi a közeljövőben Edward Bond: *Kinn vagyunk a vízből* című darabját, s ugyanott kap majd színpadot Spiró György *Csirkefej* című tragédiája, melynek bemutatója minden bizonnyal fontos állomás lesz e stílus hazai történetében.

Eddig csak társadalmi és tematikai kérdéseket érintettünk. Ugyanilyen súllyal van azonban jelen a játékstílus problémája, mivel a naturalista darabokban „igaz pillanatokat" teremteni törekvő színészeink igencsak járatlan úton kalandoznak. Az idei két bemutató tanulsága, hogy a színészi indulatok fokozott felgerjesztése nem helyettesíti a dialógusokon belüli erőviszonyok pontos rögzítését, mely a hétköznapiságokból és a hétköznapiságok mögé rejtett küzdelmekből összeálló, érzelmi íveket alkotó mikrojelenetekben rendkívül nehéz feladat. Színészeinknek komoly nehézséget jelent művészi módon érzékeltetni, hogy a bukdácsoló, jelentéktelenségekbe torkolló dialógusokban a felszín alatt, éppen miért folyik élethalálharc, s hogy az adott pillanatban milyenek a küzdelem erőviszonyai.

Edward Bond, *Kinn vagyunk a vízből* című drámájának pécsi előadása volt az egyetlen, melyen a pesti közönség idegenkedésének, nemtetszésének adott hangot, néhányan el is hagyták a nézőteret. Bizonyára irritálta őket a színpadi világ könyörtelensége, „indokolatlan" durvasága.

Mindennapi tapasztalatainkkal összehasonlítva valóban olyan eltúlzott volt-e ez a kép, felfoghatatlanul embertelennek és idegennek kell-e tekinteni a színpadra vitt csecsemőgyilkosságot, a szellemi és egzisztenciális vegetáció szintjén élő figurákat? A hatvanas években Angliában megdöbbenést keltő darab sajnálatosan nálunk is „beérett" napjainkra. Nem kell a műsorfüzetben közölt megdöbbentő bűnügyekre hivatkozni, elég, ha kimegyünk az utcára, s szembesétál velünk egy kamaszokból álló társaság, elég ellátogatni egy focimeccsre, bemenni egy korcsmába, ha agresszivitással akarunk találkozni — a mindennapi élet kistragédiáit vizsgálva pedig elég, ha betekintünk saját életünkbe, vagy szomszédunkéba.

Ha a darab témáját és világképét tekintjük, a nézőtér ingerültsége mindenképpen a választás sikerét bizonyítja. A megvalósításban a legkomolyabb hiba az lett volna, ha a színpadi figurákat elvetemült szörnyetegeknek állították volna be, akikhez semmi közünk nem lehet. De a darab éppen azért jó, mivel e választással nemigen rendelkező figurák tragikumát mutatja fel a családi veszekedésekben, káromkodásokkal és pofonokkal fűszerezett kapcsolódási kísérletekben. Úgy kellett tehát eljátszani még a társadalmi periféria hierarchiájának legalacsonyabb pontján álló bandatagokat is, hogy érthetővé váljon: miért marad számukra egyetlen megfejtendő érdekessége a létnek, hogy milyen érzés egy csecsemőt halálra kínozni. A család minden

tagjában felvillanó emberségmozzanat érzékelteti, hogy őket is ugyanazok a törekvések mozgatják, mint a társadalom szerencsésebb, jobb körülmények között élő tagjait. De a változtatás — kompromisszumokra épülő neveltetésük és egzisztenciális ketrecbezártságuk miatt is — lehetetlen, s hőseink, ha csak káromkodva és veszekedve tudják is kifejezni, érzik, ahogy bezárul előttük a „rendes családi élet" kapuja. Kilépni nem tudnak, s végül belenyugszanak, hogy azt fogják folytatni, azt kell folytatniuk, amit legjobban gyűlöltek és megszenvedtek: szüleik életét.

A Szőke István által rendezett előadás teljesen sikeresnek mondható a típusok karakterizálásában, a szereplőket feszítő indulatok hiteles kifejezésében, ám nem elég plasztikusan rajzolódnak ki a dráma mögöttes lelki folyamatai. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy az előadás elsősorban a lezáruló emberi drámákra koncentrál, s nem az egyes magatartásformák társadalmi és emberi gyökereit igyekszik feltárni, elemezni.

Lars Norén: *Az éjszaka a nappal anyja* című drámáját viszont — melyet Csiszár Imre rendezésében a Dunaújvárosi Bemutatószínpad vitt színre —, az teszi rendkívül nehezen előadhatóvá, hogy e műben a naturalizmus álomképek stilizációjával váltakozik.

A hétköznapiság poklaiban őrlődő családot (alkoholista apa, vergődő anya, brutalitásba menekülő nagyobb és az álmok világába vágyó kisebb fiú) körüljárni — és sajnos gyakran „körülbeszélni" igyekvő jelenetmontázs alapvetően naturalista fogantatású. A feszültség növekedtével a stílus- és látószögváltást jelentő álomképek a kisebbik fiú beteljesülhetetlen vágyait vannak hivatva képpé fogalmazni. Hogy ezek az álomképek az ő választás s „emberek közé menés" előtt álló figurájához kapcsolódnak, eleve arra utal, hogy a szerző őt szánja főhősnek. Valójában, ebben az előadásban legalábbis, ez a szereplő tűnik a leginkább kimódolt, lélektani könyvek lapjairól idetévedt, könyvízű komplexusokkal megterhelt alaknak. Az idősebb fiú durvaságának motivációi is túlságosan összemosódnak; jellemmé csak a múlttal, sorssal rendelkező apa és anya figurája áll össze. Sőt, kicsit előreutalva azt is megállapíthatjuk, hogy — bizonyára Blaskó Péter alakításának is köszönhetően — az előadásban az apa örök bocsánatkérő lénye válik jelképszerűvé. A kisember, aki ha nem iszik, a világ legrendesebb embere, de nem tud nem inni. Aki egész életében gürcölt feleségéért, családjáért, de megtörték a nehézségek, s tehetetlenségében immár fiaitól is csak megaláztatásban van része. Ugyanakkor a maguk szemszögéből a családtagok joggal nevezik az apát bűnösnek, elrontott életük okozójának. A néző perspektívájából azonban az apa egyértelműen áldozat, ahogy a családtagok is, s a bűnösség kérdésének a kutatása a családon kívüli szférákba kerül.

Szerkezeti szempontból a darab tulajdonképpen önigazoló ideológiák és ezeket megkérdőjelező vádaskodások sorozata, melyet az apa alkoholizmusba való törvényszerű visszahullása foglal folyamatba. E néhol túlzottan irodalmias, túlbeszélt szövegszint általánosan pontos diagnózisát adja a családnak, ahol a tradíciók felbomlásával a gátakat törő indulatok már szabadon kitörhetnek, de a tehetetlen összetartozás érzése további együttmaradásra kényszeríti az embereket, jelezve azt is, hogy a külvilágba menekülés útja járhatatlan.

A darab valódi működőképessége azonban itt fokozottan a konkrétumokon, a konfliktussorozatok hitelességén, az ezek mögé rejtett családi presz-

tízs- és hatalmi harcok ábrázolásának revelatin erején, s e hiteles, megdöbbentő részletekből összeálló nézői felismeréssor igazságértékén múlik. Milyen érzelmeket, indulatokat, gondolatokat képes kiváltani annak a jól ismert folyamatnak az ábrázolása, ahogy a hétköznapi családi reggeli hirtelen fékevesztett indulatú csatározássá válik, majd ahogy a résztvevők immár sokadszor rájönnek a dolgok megváltoztathatatlanságára, igyekeznek a szituációt visszakormányozni a mindennapiság kereteibe.

Csiszár a majdnem szoba-színházi méretekhez az egyedül üdvözítőnek látszó játékstílust, a felfokozott hitelű átélést, az indulatok felszítását választotta. Az önmagukból kilépett, védtelenségükben megfigyelhető figurák brutális, „kegyetlen" ábrázolására sarkallta színészeit. E törekvés hiteles konvencióvá válását egyrészt az álom-jelenetek gátolták, másrészt a dráma túlbeszélt részei, elsősorban a monológok, melyek hitelesítésére a színészek más konvenciókból is merítettek. Az előadás stílus-hitelessége így gyakran megtört, a belső poklok megmutatása színpadias kiabálással váltakozott.

Ha a pár éve újra megrendezett Országos Színházi Találkozók arculatát vetjük egybe, egy fokozatosan végbemenő változást konstatálhatunk. 1983-ban például még egyértelműen minőségi hierarchia szerint rendeződtek a társulatok. A kaposvári *Revizor* vagy a miskolci *Peer Gynt* volt a csúcs, a mérce, melynek szakmai és gondolati következetességét a társulatok zöme meg sem próbálta közelíteni. Azóta évről évre, egyre inkább megfigyelhető a gyengébb társulatok emancipálódása, felzárkózása; ugyanakkor azonban az „élmezőny" nem bővül. Láthatólag újabb nemzedékváltás küszöbéhez értünk, mely azonban még alig ad jelt magáról.

Szikora János a Mozgó Világban nemrég megjelent interjújában azt hangsúlyozta, hogy a hetvenes években rendezői indulását, sikereit mennyire meghatározta a társadalmi nyitottságnak az a légköre, melyben éltünk. Szikora a vidéki műhelyek kibontakozásának okát és lehetőségét is ebben a nyitottságban látja. S valóban, a mai szigorúbb társadalmi szituációban a most induló rendezők kevésbé élvezhetik a toleranciából adódó előnyöket, s nagyrészt ez okozza színházi stílusfejlődésünk megtorpanását, a produkciók eljellegtelenedését. De mivel kétségtelen, hogy a társadalom jobban meghatározza a színházát, mint viszont — várjuk és reméljük a következő évadokban újjáéledő felszabadult kísérletezőkedvet.

Jeles András

„SZEGÉNY EMBER VÍZZEL FŐZ"

Beszélgetőtársak: Regős János és Pálfi Ágnes

J. A.: A színházban már gyermekkoromban azt vettem észre, hogy nem tudok figyelni, s csak később fejtettem meg, hogy miért: zavart a meg nem felelés a szöveg és a színészek között. Arra gondoltam, ha egy ember beszél, az egy magától értetődő dolog. Az utcán, ha egy ember mond valamit, ott nem merülhet fel probléma, mert amit mond, az *őbelőle* jön, ő beszél. A színházban viszont vagy a színészi kifejezés vonalán ment előre a képzeletem, vagy a szöveg adott impulzusokat, vagy pedig maga a probléma jött elő, hogy mi ez a meg nem felelés, miért nem tudom összerakni a motívumokat? Olyasfajta élmény volt ez, mint mikor a rádióban egyszerre több adót hallunk — úgy éreztem, egyazon állásban három-négy szerteágazó elem megnyilatkozására kellene a figyelmemet összpontosítanom. Mert külön dolog volt a szöveg meg a színész. Ez évekre való spekulációt adott, miközben még nem foglalkoztam intenzíven a problémával.

Ma is úgy gondolom, hogy az érzékeim a helyükön voltak, amikor észrevettem, hogy a színész mit érez az adott pillanatban; ez hatott rám: hogy *tulajdonképpen* más történik benne, nem az, amit el szeretne hitetni. Igen meglepett a dolog, hogy tetten érem őt azon, hogy megtévesztésre törekszik — és saját magát csapja be. Észrevettem, hogy *ami éppen történik vele,* az nem tart semmiféle kapcsolatot azzal, ami mondjuk a szöveg vagy a rendező intenciója szerint történik. És ezt nem tudtam elfogadni: hogy ami látszik, azt ne lássam, viszont nagy érzésekbe verjem magam, pusztán mert rokonszenves urak és hölgyek — nem mindig elviselhető hangerővel — beszélnek ezekről az érzésekről stb. Persze egy adott kultúrában élünk, és tudjuk jól, mire megy ki a játék, de én ezt soha nem voltam képes elfogadni. Nem valamiféle provokatív beállítódás volt ez a részemről. Bementem — még romlatlanul — mert nem egy úgynevezett finomabb közegből jöttem — és megdöbbentem. Nem voltam beinjekciózva, hogy ezt most hogyan kell nézni. S ez az előélet talán ad egy biztos alapot az embernek, hogy az érzékei a helyükön legyenek.

P. Á.: *De te, ahogy az utóbbi két előadásodból kitűnik, nem úgy általában akarsz színházat csinálni, hanem egy nagyon is itt és most kelet-európai szituációban. Ha úgy tetszik, egy politikus, történelmi beágyazottságú színház a tiéd. Hisz Mrožek-előadásotoknak* is tagadhatatlan a konkrétsága: az utolsó fogoly, aki aláírja a hűségnyilatkozatot.*

*Az előadás *A rendőrség* című dráma alapján készült 1986-ban, *A mosoly birodalma* címmel.

J. A.: Engem nem maga a politika érdekel. Vagy mondhatnám úgy, igazából csak mint forma érdekel a politika, egy alapérzés az, amire apellálni tudok. Mert a színháznak nincs más lehetősége, mint hogy arra utaljon, ami ténylegesen létezik. Azért is nem jó az úgynevezett hivatalos színház, mert állandóan olyasmire épít, ami nincs. Mert arra utalni, ami az emberekben valójában történik, tiltott dolog. Ha én politizálok, az csak annyit jelent, hogy a színház számára szerintem nincs más organikus lehetőség, minthogy arra építsen, ami van. De nekem nincs ideologikus célom ezzel.

R. J.: *Szöveggé válik és nem nyelvvé. Nálad a politikum úgy van ott, mint egy adott kor adott szövege, amit nem te találtál ki. Ha úgy tetszik, nem tartalomként, hanem formaként került be a Dobozy-darabba éppúgy, mint* A mosoly birodalmába. *Nálad van egy színházi nyelvteremtő törekvés, talán úgy is mondhatnánk, éppen a szöveggel szemben — illetve a szövegnek és a nyelvnek azzal a naiv vagy álnaiv azonosításával szemben, melyet hagyományos színházainkban tapasztalunk.*

J. A.: Nálunk nemcsak a folytatható színházi tradíció hiányzik, de az az emberi tradíció is, mely — ha jól tudom — megvan például a lengyeleknél, az oroszoknál vagy a cseheknél. Ha az utóbbi ötven-száz évet nézzük, ott nem hiányoztak az egyéniségek, a nagy, szélsőséges karakterek, s ez tükröződött azután e színházak formátumában is. Nálunk viszont ezen a téren lehangoló szürkeség van. Belefullad az egész valamiféle átmenetiségbe.

R. J.: *Nekem a legnagyobb magyar színházi élményem máig a Hegedűs Tibor vezette Utcaszínház* Műmama *produkciója volt, mely a* Pomádé király új ruhája *meséjéből készült. Számomra amit ti csináltok, valahogy ennek az Utcaszínháznak a folytatása. A formai-nyelvi oldal miatt (mert ők például minden előadásukhoz maguk írták vagy állították össze a szövegkönyvet), de amiatt is, hogy ugyanúgy éreztem náluk a helyhez és időhöz kötöttséget, hogy a dolog itt és most történik bennük és körülöttük.*

A társaság most is létezik, mindig csatlakoznak új emberek hozzájuk, de mint állandóan működő csoport megszűntek, csak ritkán dugják ki fejüket az odúból (legutóbb, másfél éve Kafka Kastélyának *éjszakába nyúló felolvasását, megidézését csinálták a Bercsényiben.) De Tiborban valahogy nincs meg — vagy már nincs meg — az a célratörés, mint amikor még Csepelen játszottak a gyárkapuban. Mert ott kezdték, nagyon éles előadásokkal.*

J. A.: Akkor onnan miért mentek el?

R. J.: *Nem mentek ők el. Még a* Műmama *is Csepelen készült, csak akkor már beköltöztek a Mahart kultúrházába. De a társulatból nagyon hiányzott a menedzselés, a dolog valamelyes intézményesítése, önmaguk adminisztrálásának a képessége.*

Mindezt azért is mondtam el, hogy megkérdezzem: hogyan képzeled a csoportotok további működését? Mert ahogy szavaidból kiveszem, hosszú távra tervezel.

J. A.: Igazából nem bízom abban, hogy ez a színház hosszabb életű lesz. De közben, ha egyszer dolgozom, és komolyan veszem, amit csinálok, kénytelen vagyok azzal hitegetni magam, hogy tovább fog tartani egy-két évnél. Nem biztos, hogy tovább is kapni fogjuk a Soros-ösztöndíjat, az emberek személyes egzisztenciális bizonytalansága pedig vészjósló. Itt csak tiszavirág életű moz-

galmak lehetségesek — de ezen a tájon mindig is így volt. Látjuk az „őszi sorsot", ahogy a költő mondja. Abban pedig nem lehet bízni, hogy államilag támogassanak minket — ez önellentmondás volna, hisz minden, ami itt születik, ami érték, az „elvárások" ellenére születik.

Mindenesetre a gyerekek számára minél értékesebbé kell tenni ezt az időszakot, hogy aztán megálljanak a maguk lábán. Például most ezt a pénzt, amit a Soros-tól kapunk, arra igyekszem felhasználni, hogy valami ösztöndíjfélét kapjanak, és egyfajta szabadegyetem keretében olyan megalapozást próbálok adni, amit nem fognak elfelejteni. Olyan embereket igyekszem bevonni a képzésükbe, akiknek van mit átadniuk, akik megrendítő élményt jelentenek. S ennyiben ez kicsivel több is talán, mint amit egy amatőr színház általában adhat.

Lehet, hogy ennek a színházi orientációnak a mélyén az én esetemben az volt, hogy úgy éreztem: szociálisan kellene az emberek számára valami újat adni. Az élet nélkülöz manapság valami alapvető dolgot, olyan érzéseket, érzelmeket például, melyek nélkül nem jó élni — s mi emberek itt most mégis ezek nélkül az alapvető létfeltételek nélkül élünk, noha a legtöbben ezt nem tudjuk. És egy ilyen színházban ezt lehet újrateremteni, illetve megteremteni — amit a marxizmus klasszikusai úgy fejeznek ki, hogy az ember számára a legnagyobb szükséglet a másik ember iránti szükséglet. Ennek az a feltétele, hogy létrejöjjön *Valaki*, aztán mellette még *Valaki*, s ez a valakivé válás futótűzként terjedni kezdjen. Nálam ezt az egészet egy olyan ambíció is mozgatja, hogy létrejöjjön egy közösség, emberek társasága, akik oly módon tudják az életet elfogadhatóvá tenni egymás számára, hogy ezenközben adni tudnak egymásnak valamit. Voltaképp a legegyszerűbb dolgokat, olyasmit, amit még a régi világban nem nélkülöztek a családban vagy egy polgári kaszinóban, egy iskolában stb.

A másik, ami e felé a — mondjuk így — nevelési színház felé vitt, ahogy így végiggondolom, az lehetett, hogy a mi nemzedékünk nélkülözte a mestert. Talán csúnyán hangzik, hogy én most mesternek léptetem elő magam, de hát úgy adódott, hogy ezeknek az embereknek tudok valamit nyújtani. Praktikus értelemben is, de a legfontosabb a közegteremtés. Mert az emberek általában egymás mellett élnek, közeg igazából nincs. Nemigen lehet ma már akár egy családi ebédnél, akár egy presszóasztalnál azt látni, hogy az embereknek nagyon fontos a másik, s hogy teljes mértékben kitölti őket ez az együttlét. Ha ezt a szociális betegséget nem tudatosítjuk, és valahogy nem próbáljuk feloldani, akkor a következő nemzedékek számára nincsenek lehetőségek. Már most is az utolsó pillanatokat éljük. Azt látom a tinédzsereken, hogy úgy mozognak, mint egy álomban, hogy nem tudják a szavaik, mozdulataik értelmét, nem ismerik saját belső mozgatóikat. Szinte minden ésszerűtlen a megnyilvánulásaikban, mert nincs az életnek összetartó ereje, és nem tudnak a maguk lelki betegségeiről sem, az idegbaj és az önkívület okairól.

A színházcsinálásra ma igazában nincsen szituáció. Renkívüli feltételek összejátszására volt szükség a mi esetünkben is: hogy én mint professzionista filmrendező otthagyjam az egészet, és így döntsek, aztán ez a Soros-ösztöndíj, a pénz is hozzájött. Ilyen szempontból annak idején a Halász Péter társulatának* sokkal nehezebb volt a semmiből színházat csinálnia, hisz ne-

* Ma a Squat Theatre New Yorkban.

kik nem volt annyi társadalmi tekintélyük sem, mint nekem, ami — ha a magam részéről nem is akceptálom — mégiscsak segít.

Voltaképp én csak a munka közben vettem észre, hogy a produkciókhoz meg kell teremteni az emberi hátteret, s hogy erre a színháztól függetlenül is nagy szükség van. Magának az életnek van szüksége rá, hogy tovább létezni tudjon. Mert az lehetetlen, hogy az emberek önmagukon kívül éljenek.

R. J.: *De eközben a színháznak az a feladata — s ezért érzem fontosnak, amit csináltok —, hogy meg is fogalmazza ezt az önmagunkon kívüliséget. Mert a világ arra hív fel, hogy másképp nem tudsz közölni semmit, csak ha erről beszélsz.*

J. A.: Ezért fogalmaztam úgy, hogy más értelemben azért politikus ez a színház. Mert mi is észrevettük, hogy nincs más lehetőség, mint arra apellálni, ami az emberekben van: kifosztottság, üresség . . .

P. Á.: *S ugyanakkor egy elárasztottság. Amikor például a mostani előadásotokban nemcsak énekeltétek, de ki is vetítettétek a falra azokat a minimalartos verseket, mintha megkettőződtek volna, amitől a jelentésük végképp felfüggesztődött. Tudatosan szaggattátok föl ezzel is a klasszicizáló zenei szövetet, amitől a zene emocionális hatása, a szövegek tartalmához hasonlóan, úgyszintén zárójelbe került.*

J. A.: Én nagyon kevés igazi értéket látok ezekben a produkciókban a mi eredeti elképzeléseinkhez képest. De például ennek örültem, amire most is céloztál, hogy olyan dolgokat mutatunk fel, itt olyan hangok szólnak, az egésznek a középpontjában valami olyasmi van, ami az emberek számára, egészen furcsa módon, jelentéssel bír. Ez megdöbbentett, és örömet okoz. Hogy felment a vasfüggöny a színészek és a nézőtér között. Ezért is volt fontos a műcsarnokbeli előadás, mely osztatlan térben zajlott, és lehetővé tette ezt az egymásra találást. Ennyiben tényleg politikus ez a színház. De nagyon fontos, hogy ezeket a politikai mozzanatokat örök érvényűvé tegyük a teátrális megfogalmazásban, hogy eljussunk a katarzisig. Lassan, szinte észrevétlenül már érlelődnek bizonyos tendenciák, melyek remélem, a darab közeljövő előadásain már láthatóak is lesznek.

Néha nehéz nyugalmat erőltetnem magamra, amikor azt látom, hogy az embereim egyfajta csecsemőkori burokban leledzenek. Ugyanakkor nagyon szeretem a társulatban, hogy nem hatnak rájuk a divatok, kívülről szinte semmi sem hat rájuk. Ebben az újszülött csendben nagyon nehezen történik valami. Néha nehéz elviselni ezt a tempót, ezt a lassú tenyészést, ahogy belőlük jönnek elő a dolgok. Csínján kell bánnom az ötletekkel. Pedig van közöttük néhány par exellence színészi tehetség, akiből lehetne egy Törőcsik vagy egy Dayka Margit. De az ötlet, amit az ember profi módjára előad, még náluk sem igen találja a helyét. Tulajdonképpen be kell látnom, hogy ez nem is rossz dolog, sőt. Valójában éppen ez az aranyfedezete ennek a fajta színháznak: a műhelymunka, melynek során szinte önmagától születik meg mindig a megoldás, a következő lépés. Mint a haikuknál,* ahol nemigen volt instrukció. S amikor valami a semmiből születik, az szinte olyan, mint egy természeti tünemény, aminél nincsen nagyobb hatása semminek. Amikor ott áll előtted egy gyerek, szinte minden hagyományos értelemben vett formakészség nélkül. És rájössz, hogy tulajdonképpen nem is ez a fontos. Vagy van egy egész-

* *24 haiku. 1984.* Ez volt a Monterverdi Birkózókör első előadása.

ségesen élő szervezet, melyből létre tud jönni valami, vagy nincs. S akkor megszületnek a tökéletes formák minden ravaszkodás és rafinéria nélkül. Persze csak egy-egy elemre, gesztusra gondolok, nem arra, hogy az egész tökéletes volna.

R. J.: *Ezekben a haikukban valami egészen meglepő módon ráéreztél, hogy milyen is az orientális színháznak a gondolkodásmódja. Például, hogy az időtényező nem a számunkra megszokott, hogy az időnek nincs eleje-vége, hanem egy végtelenített tartalma van. S hogy a dolgok nem hétköznapi szinten mutatkoznak meg, hanem folyamatos transzformáció, folytonos átváltozás már maga a képi megjelenésük is. Valahogy azt éreztem, hogy a haikukban te sem lineárisan építkezel, hanem különböző egymásra rétegzett dolgok mozognak együtt. De a másik két előadásodban is ez volt, ami nagyon emlékeztetett a keleti előadóművészet gondolkodásmódjára.*

J. A.: Ha az ember kellő mélységben felfogja, ami történik benne magában, akkor ez talán jó mintát ad neki arra is, hogy mi történik a kultúrában általában. Ha én egy lelki jelenséget azonosítok, akár úgy, hogy magamban megfigyelem, akár más úton, akkor ez sok esetben már elegendő kiindulópont lehet arra, hogy — amennyiben megfigyelésem igazán ősi, elemi dolog — elgondolkodjam: miként lehet belőle kultúrát csinálni; ha pedig mondjuk egy kultúrában ez az alapélmény, miként alakíthatná ki a maga kultuszát, ikonográfiáját stb.

„Szegény ember vízzel főz." Itt Magyarországon, a mi adottságaink között vagyunk kénytelenek rekonstruálni, elképzelni mindazt, ami a világon történhet. Persze ezzel nem azt akarom mondani, hogy ártana egy kis távol-keleti kirándulás, egy alaposabb betekintés.

P. Á.: *Második darabodnál* az volt a benyomásom, hogy ott a hétköznapiság fokozatosan emelkedik föl egyfajta tragikus rituálé szintjére — ami az eredeti drámából teljesen hiányzott. Te ebből a naturalista színházból, ebből a meglehetősen sematikus drámai alapanyagból kiindulva olyan mély emberi megnyilatkozásokig juttattad el a színészeket, hogy szétfeszítették az eredeti formát, jelen idejűvé változtatták a történést. Egyre inkább egy tragikummal és pátosszal teli szatíra volt ez.*

J. A.: Ez a Dobozy-szöveg, amikor rátaláltam, nagyon megdöbbentett. Aztán megpróbáltam megfejteni, mi van e megdöbbenés-élményem mögött. S arra jutottam, hogy nyilván hirtelen illetlenül eltávolodtam a szövegtől, s ettől támadt az a benyomásom, hogy nincsen semmi értelme. Másrészt persze nagyon is jól tudom, mire megy ki a játék. Ez adta tulajdonképpen az alapötletet, mely talán kissé patetikusan hangzik: megmutatni, hogy a csillagos ég alatt, az örökkévalóság számára mit is jelent ez a szöveg igazából; s a színházat felhasználni arra, hogy megkeressük azokat a kifejezéseket, melyekkel a szöveg elemei azonosíthatók. Mindjárt sejtettem, hogy a kézenfekvő, nálunk megszokott színpadi formákkal itt nem sokra megyünk, mert a szöveg velük eleve azonos, rájuk vonatkozik. De mégis minden emberi kifejezőerőt — ahogyan ezt a legáltalánosabban érthetjük és a színpadra átvihetjük — mozgósítsunk annak érdekében, hogy *kifejezzük* a szöveget —, mert hisz valami értelme mégiscsak van, itt tagadhatatlanul valamiféle konzisztens dolog áll előttünk. Még ha bizonyos kivételes, „szent" pillanatokban az ember képessé is

* Drámai események Dobozy Imre *Szélvihar*ja nyomán (1985).

válik rá, hogy meglássa: magasabb szempontból nincs értelme. Így született az a gondolat, hogy tegyünk meg minden tőlünk telhetőt e kifejezés érdekében, már csak azért is, mert a mi történelmünkről van szó —, hisz ebben a meghasonlott felismerésben ez is benne van.

R. J.: *A ti Dobozy-darabotoknál valami olyasmit éreztem, mintha egy önmagát kifejezni képtelen gyermeki stádiumba való visszalépésről volna szó: csak töredékek jönnek elő, de mégis megjelenik az egész, mint mikor egy kisgyerek nagyon ki akar mondani valamit. Mint hogyha le lenne eresztve egy sorompó, s a mögé lenne téve az egész társaság; és így egy iszonyú birkózással megpróbálnak a sorompón túl levőknek valamit mondani, azoknak, akik egyébként hang- és látványszigeteltek.*

J. A.: A legerősebb élmények a színházban mindig is ilyen jellegűek: az ember ott áll egy szerencsétlen helyzetben, mely konkrét és látható ugyan, de az üzenet, s az is, hogy kinek szól, meglehetősen bizonytalan. S ez mégis egy jó helyzet a színházban.

R. J.: *A Dobozy-darabhoz képest nekem mindenképp nagy meglepetés volt most ez a „rokokó opera". Itt már tulajdonképpen csak a főszereplő, a fogoly alakjában éreztem előbukkanni azt a világot, mely a Dobozyban megjelent. Ő a szövegeit cigányosan énekelte, recitálta, miközben a többieket egy igen szigorú, zárt formában jelenítetted meg: a kosztümök és a barokkos zene, a XVIII. századi élőképstílus mind megfegyelmező erejű volt.*

J. A.: Ti nem sokkal a bemutató utáni előadásokat láthattátok, amikor az egész még eléggé kialakulatlan volt. Mostanra már lényegesen más — alapvetően nem, de részleteiben sokkal kidolgozottabb. Kevés volt az idő: Az előadás úgy készült el két hónap alatt, hogy a zene és a szöveg is ekkor állt össze, a színpadra állítással együtt. Az utolsó héten még Melis Laci írta a zeneszámokat, s már nemigen lehetett azzal foglalkozni, hogyan szcenírozzuk, hogyan kerüljön föl a képre. Most látszik csak, hogy ebben még mennyi munka van, s ez a színészeknek is jót tesz, mert egyre konkrétabbak lesznek a részfeladatok.

A tragédiának, mely az utóbbi századokban az emberek között, az egész emberiségben végbemegy, kellene itt minél *konkrétabb* és *erősebb* kifejezést nyernie (bár nem tudom, ugyanazt értjük-e tragédián; én úgy mondanám, hogy egy bűnös korszakban élünk.) Ilyesfajta határozott szándék még nem jelent meg a Dobozy-darabnál. De a mostani előadásunkban ennek kellene sikerülnie, mert bennünk ez volt az alapérzés, s szerintem a textusnak is ugyanez a háttere. És most úgy látszik, talán már kezd is formát kapni.

De valójában én sem most, sem a Dobozy-darab esetében nem akartam igazán előadást. Elsősorban mindig a műhelymunkát tartottam fontosnak, a formakészség előhívását az emberekből, s a kutatómunkát, hogy mit is lehetne csinálni. De aztán egyszer csak erőt vesz az emberen a pánik, s a megmutatkozást a gyerekek is igénylik. De nem ez a lényeg, hanem hogy egy igazi utat kellene végigcsinálni ezekkel az adottságokkal. Ezen azt értem, hogy *most éppen* ezek az emberek jöttek össze. Sejtünk valamit, hogy mi lehetne elfogadható megnyilatkozás a számunkra, de nem pontosan. Tehát végig kéne sok mindent csinálni induktíve, minimális dolgot elfogadva, nagyon kis léptekkel haladva, nagyon megnézve, hogy mi az az *egy dolog*, amire építeni lehet, és csak újabb igaz lépést hozzátéve. Ezt az utat mi még nem

jártuk végig. A mostani évnek lenne a feladata, hogy ilyen módon hozzuk össze az előadást.

Miközben ez a színpadi produkció meglehetősen impozáns, sikere is van, én látom és tudom, hogy ez még mindig: majdnem nulla. Az eredeti kiindulópontunkból nézve legalábbis. Azt lehet mondani, hogy a haiku-sorozat épp az ellenkező eset volt: egy műhelymunka, melyről váratlanul kiderült, hogy megmutatható, hogy szól valamiről. Egyrészt ott volt a feladvány, hogy ezeket a kis verseket próbáljuk meg dramatizálni, szcenírozni, ami egy teljesen őrült ötletnek tűnt. Mert ha az ember ránéz egy ilyen haikura, körülbelül azt lehet mondani, hogy ez az, amit nem lehet megcsinálni. És éppen ez volt az egyetlen fogódzóm, ami miatt azt gondoltam, hogy érdemes nekikezdeni. Mert ilyenkor az ember halványan megérzi, hogy a nagy feszültségtől itt *ténylegesen* vannak lehetőségek, merthogy a képzeletet ezek a háromsoros kis költemények nagyon nagy feladat elé állítják. A színésznek ebben a lehetetlenben meg kell találnia az eszközeit, melyek azután *valóban* az ő eszközei lesznek. A tévedéseket mindig egy pillanat alatt be lehetett látni, nagyon kreatív volt az egész szellemisége, az ember, aki csinálta, belül érezhette, hogy szinte végtelenek a lehetőségei. Haikukat ma is csinálunk gyakorlatként. Az bennük a szép — hasonlóan a keleti harci játékokhoz —, hogy a kifejezés egy tökéletes funkcióban nyilvánul meg, hogy e kettő voltaképp teljesen azonos bennük.

„A mosoly birodalma" (Szilágyi Lenke fotója)

CONTENTS

Nina Király: Cricot 2 3

Tadeusz Kantor: Credo, Theatre Of Death, Mirroring, Anket 8

Eugenio Barba: The Dilated Body 43

Richard Schechner: The Decline and Fall of (American) Avantgarde 60

Jan Kott: „Why Should I Take Part in the Sacred Dance?" 71

István Paál: „. . .This is the question of actor's consiousness or of an identification with his role on a different way" 76

Gyöngyi Heltai: Three Moleeres and three Kings du Soleil (Bulgakov's drama on the Hungarian Stage and theatre criticism on them in 1970, 1977 and 1980) 81

Gyöngyi Heltai: Director's Pursuits On the National Theatre Meeting in 1986 97

András Jeles: „The poor Man Cooks With Wather" (conversation) 106

ILLUSTRATIONS 6, 7, 27, 41, 58, 59, 112

ABOUT OUR AUTHORS III.

SZERZŐINKRŐL

Eugenio Barba: színházrendező, a dániai Odin Theatret vezetője

Heltai Gyöngyi: a Soros-alapítvány ösztöndíjasa

Jeles András: rendező

Tadeusz Kantor: a Cricot 2 rendezője, festőművész

Király Nina: az ELTE Lengyel Tanszékének docense

Jan Kott: esszéíró

Paál István: színházrendező

Richard Schechner: színházrendező és -teoretikus, a New York University of Arts tanára

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

Нина Кирай: Крикот 2 3
Тадеуш Кантор: Кредо, Театр смерти, Анкет 8
Эугенио Барба: Продленное тело 43
Ричард Шехнер: Упадок и поражение американского авангардизма 60
Ян Котт: «Почему я должен танцевать в этом трагическом хоре?» 71
Иштван Паал: «Так делать театр у нас еще неприятно . . .» (Разговор о постановке А. Вайды «Настасья Филиповна») 76
Дьёньди Хелтаи: Три Мольера и три короля-Солнца (Драмы Булгакова на венгерских сценах и в театральной критике, 1970, 1977, 1980) 81
Дьёньди Хелтаи: Режиссерские концепции на венгерском весеннем театральном фестивале 1986 г. 97
Андраш Йелеш: «Бедность — не порок . . .» (Ответ на вопросы) 106

ИЛЛЮСТРАЦИИ 6, 7, 27, 41, 58, 59, 112

О НАШИХ АВТОРАХ 111.

kultúra és közösség

Szabó I. Gépipari Műszaki Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet Könyvtára

A TARTALOMBÓL

Ágh Attila: Emberi tényezők és gazdasági fejlődés
Vercseg Ilona: Népművelők szerepértelmezése
Kovalcsik J. és Magyar B. könyvéről

87•2

TARTALOM

PERSPEKTÍVÁK

Ágh Attila: Emberi tényezők és gazdasági fejlődés 3
Sz. Tóth János: Nemzetközi trendek és magyar lehetőségek (IV. Nemzetközi Közművelődési Konferencia, Párizs, 1985) 24
Durkó Mátyás—Boros Sándor: A felnőttnevelési autonómia alapproblémái 40

ÉRTELMISÉG — HIVATÁS

Sári Mihály: A szellemi dolgozók helyzete egy alföldi kisvárosban 53
Vidra Szabó Ferenc: A könyvtárosok 67
Vercseg Ilona: Népművelők szerepértelmezése és szakmai tevékenysége 76
Suppné Tarnay Györgyi: Tanítójelöltek kulturális tevékenysége 91

FOGALOMTÁR

Varga Csaba: Fogalomtár III. rész 101

RECENZIÓ

„A vasutakat az idő hozta, és nem Ön, drága kegyelmes úr" (Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Művelődési Intézet, Bp. 1986.) *Havas Gábor* 104
Magyar Bálint: Dunaapáti 1944—1958 (Művelődéskutató Intézet—Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp. 1986) *A. Gergely András* 109

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1987 • 2

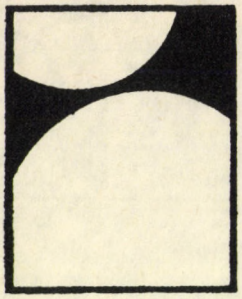

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

Ára: 30 Ft

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERÖSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 159-657/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V. József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest Pf. 223. VII. Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. 87. 70400 Pannon Nyomda, Veszprém. Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató. Indexszám: 26 410

Ágh Attila

EMBERI TÉNYEZŐK ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

„A szellemi potenciál kihasználásának — és ezzel együtt termékeink piacképességének — feltétele a gazdasági mechanizmus korszerűsítése."[1]

Egy évtized múltán és gyökeresen megváltozott feltételek között újra előtérbe került a társadalmi-gazdasági — sőt a szűkebb értelemben vett műszaki — fejlődés emberi dimenzióinak kérdése.[2] Valójában a közgazdaságtanban, a szociológiában és a pszichológiában is megfigyelhető egy erőteljes folytonosság a téma felvetésében és elméleti kezelésében.[3] Mégis inkább a váltást kell hangsúlyoznunk, mivel a globális válság olyan alapvető fordulópontot jelentett a hetvenes évek végén, amelynek szükségképpen paradigmaváltásra kell vezetnie a társadalomtudományokban. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a TTF komplex, nagy társadalmi szélességű és formációelméleti értelemben vett ugrásként tárgyalt programja helyett az „embercentrikus" fejlesztési program a fejlett kapitalista országokkal való lépéstartás — vagy lemaradás megállítása — társadalmi és műszaki fejlesztési programjaként jelentkezik. A szerényebb célok már önmagukban is tükrözik a fejlődés általános lelassulását a nyolcvanas évek elején és megtorpanását a nyolcvanas évek közepén. Gondolkodásunkat manapság az irányítja, hogyan lehet ezen a mélyponton túljutni és egy újabb — bár csak közepes tempójú — fejlődési pályára ráállni. Ehhez azonban alapos önvizsgálatra van szükségünk, amely megnyithatja a társadalmi-gazdasági fejlődésnek az emberi tényezőkben rejlő forrásait.[4]

Teljes mértékig tudatában vagyunk annak, hogy az emberi tényező szerepének vizsgálata a szocializmusban feltételezné a szocialista formáció elmélyült elemzését vagy ilyen elemzésekre való széles körű hivatkozást. Tanulmányunk azonban nem vállalkozik a szocialista formáció lényegi folyamatainak széles körű, rendszeres elemzésére, s nem is hivatkozhat ilyen elméletekre, mert ez az igényes kritikai kutatás még nem jutott el a kezdeti szintézisekhez sem. Az emberi tényező problematikája amúgy is rendkívül szerteágazó elméleti kérdés, amelynek egy rövid tanulmányban való feldolgozása szigorú témaválasztást, lehatárolódást és önkorlátozást követel. Ez a tanulmány csak arra vállalkozik, hogy az emberi tényezővel kapcsolatban megkezdje e közvetlen elvi és ideológiai akadályok eltávolítását, s aztán a probléma túltengő, barokkos, parttalan elmélete veszélyének elkerülésére megpróbáljon egy konkrét, operacionális modellt felvázolni.

A tanulmány első része a fennálló elméleti paradigma bírálatát kívánja nyújtani, s nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a termelés világából fakadó „dologi fetisizmus" mélyebb okait feltárja. Ez az elméleti-ideológiakritikai szint azonban szükséges az összes további kutatáshoz, mert a korábbi szemlélet és fogalmi rendszer használata maga sem engedné meg az új paradigma irányába való áttörést. Ezért megelégszünk itt az extenzív és intenzív szakaszokra való szokványos utalással, bár ezek problematikus mivoltára később magunk is kitérünk. Hasonló világos elhatárolódást igényel már bevezetőben, hogy világosan kimondjuk ugyan az ideológiakritikai vizsgálat során a réteg- és csoportideológiák mozgatóerőinek létezését, de magunk sem megyünk bele az értelmiségi lét és tudat dimenzióinak közelebbi — ha úgy tetszik: tudás- és művelődésszociológiai — elemzésébe. Az emberi tényező sokszorosan tagolt témáját is az elején kell kezdeni a kutatásban és a kifejtésben is, tehát a meglévő paradigma vizsgálatánál és kritikájánál, nem belebocsátkozva az egyéni koncepciókba vagy tankönyvi rendszerezésekbe, bár a végső cél természetesen a társadalom innovatív jellegének helyreállítása.

I. FOGALMI KORLÁTAINK: AZ „ESSZENCIALIZMUS"

„Mi az alapvető probléma?... Az, hogy a gazdasági reform, amely elsősorban lett volna hivatva arra, hogy az ország társadalmi reformját előkészítse, a 70-es években megbicsaklott... a gazdasági reform megtorpanása sok tekintetben visszavetette az ország teljesítőképességét... Ennél a küszöbnél tipródunk már mintegy 15 esztendeje."[5]

A termelő ember mai világát kutatva paradoxonok egész sorozatával találjuk szembe magunkat. Mindenekelőtt, teljes egyetértés van abban, hogy az emberközpontúság a marxista elmélet legfontosabb jegye, illetve a szocialista társadalom dinamikájának legerőteljesebb hajtóereje, s most mégis egyre több jel mutat arra, hogy éppen ebben a formáció-konform tényezőben a legjelentősebb az elmaradásunk, szükségleteinkhez mérve vagy akár az azonos fejlettségű kapitalista társadalmakhoz képest. Márpedig, ha az emberi tényező kérdése válik a tulajdonképpeni gazdasági fejlődés legszűkebb keresztmetszetévé — vagy legalábbis azok egyikévé —, akkor „a szocializmusban nincs elég szocializmus", vagyis szembetűnővé válik a kontraszt annak a léte és lényege között. Az ellentmondást elméletileg természetesen feloldhatjuk a szocializmus korai szakaszának tételezésével, de félő, hogy a világgazdasági változások már kevés időt hagynak a merőben elméleti vizsgálatokra, hiszen a fenti paradoxon továbbvezet bennünket a külső és belső ellentétek megragadása felé.

Nagyon is aktuális fejtegetéseket találunk ugyanis arról, hogy az országokat a világgazdaságban mindinkább az emberi tényezők fejlettsége rangsorolja, vagyis, mint Simai Mihály írja: „Az emberi kapcsolatok, a megszerzett és felhalmozott tudás, valamint az ezek kibontakoztatására és hasznosítására való társadalmi képességek és lehetőségek alapvetően differenciálják az egyes országokat a késő 20. században."[6] A fejlődés nemzetközi feltételeiben egyre inkább meghatározó a munkakultúra, az emberi beruházás, az általános művelődési és a civilizációs-infrastrukturális feltételek meghatározott szintjére való ráállás, s éppen ezekben a vonatkozásokban jelent-

kezik mind erőteljesebben a lemaradásunk. Ez a külső kontraszt közvetlenül belsővé csap át akkor, ha felvetjük az extenzív típusú fejlesztés „anyagi tőke"-centrikussága és az emberi beruházás megkésése problematikáját. A külső és belső tényezők összefüggését és együttes problematikáját jól exponálja Vajda György: „Cserearányaink romlásának az a legfőbb oka, hogy termékeinkben kevés az anyagiasult tudás és többletérték. Ez a látszólag technikai kérdés messzemenően összefügg a munkaszellemmel. Nem sikerült kellő mértékben kibontakoztatnunk a műszaki értelmiség kezdeményező és alkotó készségét, pedig ez meghatározó a műszaki fejlődésre. Intő jel, hogy az iparban csökkent az innovatív hajlam... Állásfoglalásainkban már megfelelő hangsúlyt kap a műszaki fejlesztés — mint fejlődésünk kulcsa —, de ennek gyakorlati megvalósítása gyötrelmesen nehéz. Gazdaságirányításunkban sem találtuk még meg az innovációra serkentő hosszú távú érdekeltség emelőit."[7]

A műszaki fejlesztés emberi tényezői témakörében lefolytatott közelmúltbeli viták viszont azzal a tanulsággal jártak, hogy a termelő ember problematikáját csak széles társadalmi-gazdasági összefüggésben lehet megvizsgálni. Ez egyfelől azzal fenyeget, hogy a téma teljesen parttalanná válik, hiszen alig választják el egymástól a diszciplínák szigorú határai, például a technikai kultúra vitáját az „áru-e a kultúra" vitájától, másrészt igen örvendetes, hiszen az elméleti megoldást csak és kizárólag az ilyen széles horizontú vizsgálódás hozhatja meg. Az elméleti nehézséget voltaképp nem a viták áttekinthetetlensége és sokrétűsége jelenti, hanem teljesen különböző beállítottsága, amelynek következtében nehéz, szinte lehetetlen az eredményeiket összegezni. Azt is mondhatnánk, hogy intézményesült érdekképviseleti szervek híján ezekben a vitákban túlságosan is erős az ideológikus töltet, sokkal inkább szűk csoportideológiákat, azaz a műszaki, illetve a humán értelmiség gondjait fogalmazzák meg, mintsem az adott problematikát. Ezért a viták összegezésére valójában nem egy átfogó társadalmi-gazdasági elemzés kínálkozna, hanem egy ideológiakritikai vagy művelődésszociológiai közelítés.

Az emberi tényezőről folytatott hazai vitáknak és feldolgozásoknak azonban van egy közös jegye, nevezetesen egy közös fogalmi korlátja, amelyet indító paradoxonunk kapcsán már jeleztünk: a szocializmus „esszencialista" felfogása. Ez azt jelenti, hogy Marx eredeti kérdésfelvetésével szemben és a sztálini dogmatizmus örökségeként a szocializmus feltételezett lényegét eleve adottnak vesszük, és belevetítjük a valóságba, mégpedig rendszerint a termelőerők—termelési viszonyok fogalompárján keresztül. Társadalomtudományunkat és közgondolkodásunkat még ma is teljesen áthatja az a megközelítés, hogy a fejlett, teljesen vagy legalábbis részlegesen „kész" termelési viszonyok és az „elmaradott" termelőerők dialektikájából indulunk ki, s az utóbbiak felzárkózását vizsgáljuk a már adott, fejlett szocialista termelési viszonyokhoz, mégpedig annak történelmi lefutásában, vagyis arra koncentrálva, hogy mostanság hol tart ez a feltételezett felzárkózási folyamat. Márpedig ez a modell több okból is teljességgel alkalmatlan a szocialista fejlődés reális feldolgozásához, többek között a termelőerők benne rejlő *anyagi-naturális* és a termelési viszonyok merőben *társadalmi* oldalként való szemlélete miatt, de főleg persze a „kész" szocialista viszonyok feltételezése révén.

Ebbe a problémába más szocialista országok teoretikusai is beleütköznek manapság, s nem véletlen, hogy L. Abalkin éppen a gyorsítás stratégiája kidolgozásában kerül szembe a műszaki haladás lehetőségei és valósága kontrasztjával és jut el a termelési viszonyok kérdésköréhez: „A tudományos-műszaki haladás óriási lehetőséget rejt magában a munka termelő erejének megsokszorozásához, a termelés hatékonysága radikális emeléséhez. De csupán a termelési viszonyok elemzésével érthetjük meg, miért halad ez időnként lassan és lagymatagon, és mit kell tennünk a gyorsítás érdekében." A termelési viszonyokat illetően Abalkin megállapítja, hogy „E központi kérdésben érzékelhető a leginkább a társadalomtudományok, elsősorban a közgazdaságtan komoly lemaradása. Ezekben a tudományágakban a szocialista termelési viszonyok igencsak leegyszerűsített értelmezése alakult ki, mintha már maga a létezésük ténye teremtene végtelen térséget a termelőerők számára, a termelés folyamatos növekedése, hatékonyabbá válása számára. Figyelmen kívül hagyják itt a termelési viszonyok dinamikáját és változékonyságát, belsőleg ellentmondásos struktúráját, leegyszerűsítve és konfliktusmentesen ábrázolják a termelési viszonyok és a termelőerők kölcsönhatását."

Abalkin tulajdonképpen azt írja le itt, amit magunk az „esszencialista" szemlélettel jeleztünk, s kritikája igen szigorú a „gyorsítás előtti" társadalomtudományokkal szemben, amint Piszarevet idézi: „Fáradság és unalom, nos, ez minden, ami ezeknek a műveknek az olvasásából származhat. És nincs minek ellentmondani, nincs mivel vitatkozni, hiszen minden primitív, fárasztóan kerek és szenvtelenül nyugodt." Ezek a paradigmaváltást követelő kemény szavak csak annyiban jogosultak, hogy nemcsak a termelési viszonyok rendszerére, hanem a tudományos gondolkodásra is áll, hogy fejlődésük szükségszerű feltétele „a folyamatos tökéletesítés és azoknak az elemeknek és formáknak az idejében való cseréje, amelyek ‚erkölcsileg' elöregedtek, elavultak.", s a kész termelési viszonyok paradigmája kétségtelenül ilyen.[9] Az emberi tényezők elméletét illetően csak akadályokba ütközünk azon paradigma alapján, hogy fejleszteni csak a termelőerőket kell, a szocialista termelési viszonyok — lényegüket tekintve — már „készek" és adottak, s végtelen fejlődési teret biztosítanak a termelőerők számára. A fő nehézség konkrétan ott jelentkezik, hogy az emberképünk is szükségképpen a kész „szocialista ember" és a fejletlen „munkaerő" dilemmájára épül, vagyis a munkaerőnek fel kell zárkóznia az erkölcsi ideálhoz.

A kész szocialista termelési viszonyok paradigmája talán azért a leginkább káros, mert a termelőerők fejlődését, felzárkózását valamiféle automatizmusnak tekinti, a lét lényeggel való egybeesése szükségszerű folyamatának, ami a lelassulás—megtorpanás időszakában a legkevésbé alkalmas az elemzés vezérfonalául. Természetesen ugyanilyen kritikában kell részesítenünk a társadalmi egész minden mozzanatát külön kezelhetőnek, merőben a társadalmi technika tárgyának és sajátosan manipulálhatónak tekintő „instrumentalizmust", ami ugyancsak felbukkan tudományos közéletünkben, de most a fő feladat az „esszencializmus" kritikája és az egyenlőtlen, konfliktusos fejlődés modelljének előtérbe állítása.

II. A SZOCIALISTA MODERNIZÁCIÓ ELLENTMONDÁSAI

> „Ma a legfontosabbak: a termelés technikai színvonala, a versenyképesség és a munka termelékenysége. Ezekben a tényezőkben az elmaradás újratermelése, sőt fokozódása tapasztalható."[10]

Az összkép szocialista fejlődésünk negyven esztendejéről markáns ellentmondásokat foglal magába. A nemzetközi rangsorolást tekintve keserűen kell megállapítanunk Berend T. Ivánnal, hogy „Ha a világgazdaság eltelt negyven évével hasonlítjuk össze a magyar fejlődést, akkor általában azt kell mondanunk, hogy nem tudtunk lépést tartani a fejlett világgal. Erőfeszítéseink csak arra voltak elegendőek, hogy a régi elmaradottságot leküzdjük, de nem tudtuk megakadályozni, hogy egy másfajta elmaradottság ne jelenjen meg." Eredményeinket tehát jelzi, hogy a „gazdasági változások okozta társadalmi átalakulás Magyarországot az európai középmezőnybe hozta föl, sikerült likvidálni a régi elmaradottságot", ugyanakkor azonban „Nem szabad elhallgatni azt sem, hogy ez az áttörés új problémákat hozott. Az 1966, sőt az 1977 utáni fejlesztési programok is tartalmaztak olyan elemeket, amelyek a korszerűtlen termelés konzerválódását segítették elő... Bizonyos értelemben helytálló az a megállapítás, hogy az elmaradottság egy magasabb szinten újratermelődött."[11] Berend T. Iván azóta ezt az álláspontját újrafogalmazta, rámutatva az újratermelt elmaradottság szűkülő, ördögi köreinek veszélyére — amelyet egyébként nagyon is jól ismerünk a fejlődő országok tapasztalataiból — a hetedik ötéves terv kapcsán: „A napjainkban különlegesen felelősségteljes döntési periódusban azonban kötelességünknek érezzük, hogy felhívjuk a figyelmet... azokra a súlyos veszélyekre, melyeket a *nem* szelektív restrikciós gyakorlat fenntartása okozna, egyfajta ‚restrikciós spirális', vagyis a visszafogások révén újratermelt egyensúlyzavarok lefelé haladó mozgást kiváltó hatásai révén."[12]

Ez a figyelmeztetés különösen az emberi tényező fejlesztése kapcsán aktuális, ahogy mottónk is jelezte, itt figyelhető meg leginkább az elmaradottság újratermelése, tehát a „restrikciós spirális" beindulása, amelyet Berend T. Iván az oktatás-képzés elmaradása, illetve az egyenlősítés révén hiányzó motivációs effektus formájában konkretizál: „az utóbbi években relatív elmaradás tapasztalható az iskolarendszerben a hasonló gazdasági szerkezettel rendelkező országokhoz képest... Az egyenlősítés — a nivellálás értelmében — a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában meghozta a maga eredményeit, de már akkor a munka szerinti elosztás megsértését jelentette, ma pedig a fejlődés egy igen fontos mozgatójának a megbénulását okozza. A ‚durva nivellálás' politikája igen széles társadalmi területet ölel föl."[13]

Berend T. Iván pontos és éles diagnózisa a szocialista modernizáció mély ellentmondásait tárja fel, s nem pusztán arra utal, hogy együtt léteznek eredményeink és elmaradottságaink az emberi tényező hasznosítása tekintetében, hanem sokkal inkább arra, hogy a szűk keresztmetszetek nagy részét magunk hoztuk létre a szocialista fejlődés korábbi korszakaiban, vagyis a saját magunk által emelt akadályokról vagy az általunk kialakított modernizációs csapdákról van szó.[14] Az egyenlőtlen fejlődés paradigmáját tehát nem annyira megőrzött, hanem inkább létrehozott ellentmondás vagy heterogenitás logikája felől kell értenünk, nem tagadva, hogy vannak olyan je-

gyek, amelyeket a távolabbi múltból örököltünk és „még" nem tudtunk felszámolni, de ezek is nagyrészt már az új, szocialista vonásokba ékelődnek és általuk közvetítődnek. Az „extenzív" fejlesztés szelleme az anyagi termelés és az annak megfelelő termelő ember abszolutizmusában jelentkezett, vagyis, éles ellentmondásban a szocializmus „lényegével". Ez a szemléletmód korántsem volt társadalmilag semleges, hiszen az anyagi végtermékcentrikus nézőpontnak megfelelt a termelés, mint a legszűkebb értelemben vett anyagi-dologi tevékenység fetisizálása, s az ennek megfelelő kétkezi, fizikai munkás „glorifikálása", szinte a szocialista fejlődés szimbólumává emelése. Ahogy Pozsgay megjegyzi, ez a szemléletmód a fejlődés gazdasági és egyben szociális-politikai akadályának bizonyult, de nem kímélte meg a globális válságból adódó megrázkódtatásoktól magát az érintett munkásréteget sem: „A munkás glorifikálása többet ártott, mint használt. A glorifikálás ellenére a reálbér csökkenése a legnagyobb mértékben és legtömegesebben éppen a munkásokat érintette."[15] Amikor tehát az emberi tényező súlyáról, a fejlesztés lehetőségeiről, egyáltalában a termelés „definíciójáról" vitatkozunk, tudnunk kell, hogy nem elvont, semleges térben tesszük ezt, hanem a termelő ember alakjának újrarajzolása számos érdeket és érzékenységet sért.

Az extenzív fejlesztés periódusa felerősítette a szellemi és fizikai munka dualizmusát — a korábbiakkal szemben a fizikai munka „glorifikálása" oldaláról —, s ezzel az anyagi-szellemi tényezők dualizmusát általában, beleértve a műszaki és humán értelmiség, illetve műveltség ellentéteit is. Ezen problémák bővített újratermelése kulminált a kultúra szűk, „szakrális" fogalma meggyökerezésében szocialista feltételek és a marxista tudományosság keretei között, ami közgazdaságilag a költségvetési „maradék-elv" megjelenéséhez vezetett. Így a nagy előrelépés ellenére is beindult a szűkülő kör dinamikája annyiban, hogy a valóságos — tágabban, de éppen ezért operacionálisabban értelmezett — kultúra össztársadalmi mozgása, cirkulálása és alkalmazása szűk keresztmetszetek sorozatával találta szembe magát, s nem konvertálódhatott eléggé széles értelemben vett társadalmi innovációvá. A kultúra területén is érvényesült tehát az az ellentmondás, amelyet Kulcsár Kálmán úgy fogalmazott meg, hogy „a negatívnak ítélt jelenségek nem kis részét ugyanazok a tényezők hozták létre, amelyek elősegítették más vonatkozásban a modernizáció nekilendülését." Kulcsár arra is felhívja a figyelmet, hogy a szűk keresztmetszetek közé tartozik a hagyományos paternalisztikus politikai kultúra újratermelése, s hogy ezek összességükben diszfunkcionális mechanizmusokat indítottak be a kultúra szférájában is. Mindezek a tényezők csak a hetvenes évek folyamán manifesztálódtak, kerültek egyértelműen a felszínre és mutatkoztak meg összességükben, a nyolcvanas években viszont túl is éleződtek, mivel a restrikciós spirális nagyon világosan érvényesült a szellemi munka anyagi és erkölcsi megbecsülésének csökkenésében. Egészében véve, ahogy Kulcsár fogalmaz, „fennmaradt, sőt erősödött a tradicionális magyar társadalomban kialakult fenntartás a szaktudással szemben, pontosabban, erősödött a politikai elem a szakelemmel szemben. Ennek folytán a tudomány — amelynek fejlesztésére egyébként messze nagyobb anyagi erő fordíttatott, mint korábban bármikor — önálló rendszerként való fejlődése jelentősen előrehaladt ugyan, de a szükségesnél és lehetségesnél kevésbé kapcsolódott a társadalom tudatos irányításához, formálá-

sához. Ezzel együtt a szellemi munka társadalmi presztízse — anyagi és ‚erkölcsi' összefüggéseivel együtt — jelentősen csökkent.[16]

A tudomány kiemelése a „kulturális szféra" komplexitásából már csak azért is indokolt, mert a tudomány egyrészt összesűrítve mutatja a problémákat, másrészt a társadalmi-gazdasági fejlődés átfogó rendszerén belül kitüntetett „húzóágazat" szerepe van a műszaki fejlesztésnek, amely közvetlenül kapcsolódik a tudományhoz. Mindazonáltal a tudomány alkalmazásának össztársadalmi mechanizmusait csak a kulturális szféra egészébe illesztve lehet érdemben szemügyre venni, s ehhez megpróbáljuk röviden összefoglalni Kuti Éva és Marschall Miklós *A kulturális szféra és a tervgazdaság érdekviszonyai* című tanulmányának főbb megállapításait. A szerzők a „nem termelő szféra" és „benne" a kultúra közgazdasági összefüggéseire, a redisztribúciós mechanizmusból fakadó „tőkeallokációs verseny" gazdasági és politikai tényezőire koncentrálnak. A kulturális szféra fejlesztésének visszaszorulásában — mondhatni a restrikciós spirál beindulásában — az alábbi főbb tényezőkre hívják fel a figyelmet:

1. a társadalomban érvényesülő hatalmi viszonyokban, a redisztribució érdekkonfliktusaiban a kultúra eleve háttérbe szorul mint „nem termelő" szféra,
2. a gazdaság belső hatalmi viszonyaiban a kulturális intézmények kicsik és gyengék, s ezért nem konfliktusképes egységek a vertikális hierarchiában és a horizontális kölcsönszolgáltatásokban,
3. költségvetési ágazatként finanszírozva teherként jelentkeznek, nehézségek esetén egy rövid távú sikerekre és „tűzoltásra" irányult szemléletben elsőként kínálkoznak csökkentésre,
4. a kultúrának természeténél fogva nagyobb a tűrési határa, és az itt felgyülemlett nehézségek sokszor nem közvetlenül, hanem számos áttételen keresztül másutt jelentkeznek,
5. mindez összegeződik a kulturális szféra „túlterheltségében", a „beruházás-takarékos pszeudo-fejlesztésének sorozatában", vagyis a feladatok és a követelmények növekedése és a teljesítőképesség közötti fokozódó ellentmondásban.

A magyar társadalom által az elmúlt évtizedben felhalmozott problémákat tehát nagyon élesen, szinte klasszikusan megmutatja a kulturális szféra, annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert a kultúra esetében igen hosszú közvetítési láncok vezetnek más társadalmi területekhez, de ezek nagyon is élő és fájó összefüggések, amelyek szálai mind nyilvánvalóbban visszafutnak a kultúrához. Bizonyos értelemben a rövid távú és a hosszú távú stratégiai megújulás közötti kontraszt a kultúrában jelentkezik a legélesebben általában is, de konkrétan is mint az emberi tényező szerepe a műszaki fejlesztés dinamikájában. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert azon tényezők, amelyek a kulturális szférában még a döntési lehetőségek formájában jelentkeznek, azok a gazdaságban és a politikában eredményként már mint „fatális tények" bukkannak fel, amelyek látszólag kivédhetetlenek. Ez is egyike a társadalom diszfunkcionális mechanizmusainak — „A kvalifikált munkaerő hiánya például nem a közművelődés, hanem a gazdaság bajaként csapódik le. A rossz közérzet, a társadalmi nyilvánosság fórumain való gyakorlatlanság sem a kultúrát, hanem inkább a politikai demokrácia kibontakoztatását hátráltatja."[17] —, amelyet csak a kulturális szféra fejlesztési szerepére vonatkozó radikális szemléletváltozással lehet feloldani.

A kulturális szféra fejlődését a szocialista modernizáció ellentmondásai felől vizsgálva nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ezek a problémák búvópatakként eltűnhetnek ugyan közgazdasági összefüggésként, de ideológia-érzékenységük miatt felfokozottan jelentkeznek az elméleti viták-ban és az értelmiségi — vagy egyéb társadalmi réteg — ideológiákban. Ezt a kultúraelméleti és ideológia-történeti aspektust bontja ki Thoma László *Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról* című írása, amely így veti fel a hetvenes évek problematikáját: „Az extenzív gazdasági fejlődés munkaerő-pazarlása, alacsony kvalifikációs szintje és kulturális normarendszere sajátos kulturális rétegződést alakított ki nálunk, amely a munka- és a termelési kultúrában a dekvalifikációt, a szabadidő-kultúrában az alacsony szintű nivellációt tette általánossá. Paradox módon ezt a két kérdést az új gazdasági mechanizmust megelőző viták vagy meg sem fogalmazták, vagy ideologikus, azaz célorientált válaszokat fogalmaztak meg, amelyek azonban nem számoltak a célok végrehajtásának eszközrendszerével... A konfliktusok a hetvenes években már elméletileg is kikerülhetetlenné váltak." Thoma kritikájának éle a TTF elmélete ellen irányul, amely elvont elméleti alaptételeket megfogalmazva inkább elfedte, mint kifejezte az aktuális problémákat — „a tudományos-technikai forradalom mítosza elfedte a szocialista kultúrára s a műszaki kultúrára vonatkozó rövid távú igényeket, s elfedte az egyre nyomasztóbb infrastrukturális hiányból adódó kérdéseket" —, a hetvenes évek végére a problémák azonban annyira összesűrűsödtek a külső kihívás nyomán, hogy a kulturális szféra ellentmondásai már manifeszt formában is jelentkeztek: „Ahogyan a hetvenes évek elején bekövetkező világgazdasági válságperiódusok a magyar gazdaság továbbfejlesztési koncepciójának inkonzisztens vonásait egyre világosabbá tették, a magyar gazdaságban jelentkező válságtünetek fokozatosan előtérbe állították a művelődéspolitikai gondolkodásunk, az oktatási és kulturális infrastrukturális fejlesztésünk alapvető ellentmondásait is."[18]

Thoma László is azzal érvel, hogy míg az extenzív fejlesztés a munkaerőt pazarló módon alkalmazza és mint alacsonyan kvalifikált fizikai munkát vette figyelembe, addig az új ipari forradalomban a nyolcvanas évek második felében „a társadalom és a gazdaság destabilitásának egyik legfontosabb forrása a technológiai és a technikai fejlettség által meghatározott követelmények s az egyes társadalmi rétegek képzettsége, műveltségi helyzete közötti ellentmondás". Thoma szerint „a gazdasági fejlődés megtorpanása kiemelte a szocialista művelődéspolitika döntő ellentmondását, nevezetesen azt, hogy a gazdasági növekedés rövid távú igénye az infrastruktúra és a kultúra fejlesztését szükségszerűen háttérbe szorítja, ily módon a különböző oktatási és közművelődési határozatok olyan politikai célokat jelentettek, amelyeknek nem volt meg az eszközrendszerük", s ennek eredményeként a jelenlegi helyzetet a kulturális szférában az „éles hiánygazdaság" jellemzi. Ez részben a korábbi hiányok felhalmozódásának, részben a hetvenes évek végétől beinduló restrikciós gazdaságpolitikának a következménye, amely a kultúra oldaláról felerősítve hat az egyenlőtlenségek újratermelése irányában, és lelassítja az intergenerációs mobilitást, ugyanakkor a kulturális költségeknek az egyénekre való fokozatos visszahárításával — „reprivatizáció" — az általános műveltség növekedése ellen hat. Thoma László tanulmánya a teendők megállapításával zárul; a kulturális szféra bekerült a rövid távú teendők kate-

góriájába, már csak közvetlen gazdasági összefüggései miatt is: „halaszthatatlanul szükséges a szocialista oktatás és művelődéspolitika korábban kialakult prioritásrendszerének a felülvizsgálata ... (a gazdasági) növekedés megtorpanása hátrányos helyzetbe hozta ezeket a szférákat, és jelenleg jutottunk el oda, hogy ez a jelenség már a gazdaság mozgásterét, esélyeit is alapvetően meghatározza. A válságra nem fejlesztéssel, hanem elvonással feleltünk, holott korábbi mulasztásainkat sem pótoltuk ... Éppen ezért a rövid távú válságelhárító intézkedések ma a művelődéspolitikát elválaszthatatlanul a munkaerő-gazdálkodás, a szociálpolitika és az életszínvonal-politika részévé teszik."[19]

A szocialista modernizáció ellentmondásainak a kulturális szféra felőli vizsgálatát azzal zárhatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepére a korábbi nehézségek akkumulációja, illetve a megváltozott nemzetközi feltételek — az új ipari forradalomra alapozott világpiaci összefüggések következtében a kultúra és a termelő gazdaság — s benne jelesül és elsősorban a műszaki fejlesztés korábban sem távoli, hanem lényegi és szerves összefüggései egészen rövidre záródtak, s rövid és hosszú távon egyaránt csak a kulturális fejlesztés gordiuszi csomójának átvágása hozhat megoldást társadalmi-gazdasági fejlődésünk és vele műszaki fejlesztésünk emberi tényezői dinamikájának felszabadítására. Az innováció társadalmi láncolatának beindítására van szükség, de ahogy Kulcsár Kálmán leszögezi, a legszélesebb értelemben véve „az innováció maga a *társadalmi-gazdasági* reform."[20]

A hazai szakirodalom nyomán a fentiekben azt jeleztük, hogyan halmozódnak fel az emberi tényezőkkel kapcsolatos problémák napjainkban az úgynevezett kulturális szférában. Ez a szféra azonban maga is a társadalmi mikro- és makroszintek találkozását képviseli, s itt már megnyílik egy olyan lehetőség is, hogy a problémát a polgári avagy civil társadalom mozgása, belső strukturális ellentmondásai kibontása irányában vigyünk tovább, amelyre kísérletet is tettünk *A védekező társadalom* című tanulmányunkban. A termelési makroszintek vizsgálata is, ahogy az alábbiakból kitűnik majd, újra meg újra visszavezet a termelő ember mindennapiságához, mint az emberi újratermelés komplex világához.

III. AZ ÚJ IPARI FORRADALOM ÉS AZ EMBERI TÉNYEZŐ

> „Egyszerűen és világosan arról van szó, hogy ebben az országban, amely mindig tőke- és eszközszegény volt, minden más országénál fontosabb az emberi tényező. Bennünk rejlik az a lehetőség, amely kimozdíthatja a gazdaságot a jelenlegi stagnációs és inflációs szakaszból."[21]

Az új ipari forradalom és a világgazdasági korszakváltás szorosan összekapcsolódik. Az új ipari forradalom az elektronizálás, számítógépesítés és az „anyagtudományok" forradalmát hozta magával, de bárhogy jellemezzük is műszakilag, és bármilyen sorszámmal látjuk el — rendszerint a negyedik ipari forradalomnak nevezik —, robbanásszerű megjelenése és terjedése mindenképpen a hetvenes évek globális válságához és az új Kondratyev recesszív félciklus megkezdéséhez kapcsolódik. Ezt a jelenség-komplexust a hazai szakirodalomban behatóan vizsgálja a szűkebb témánk — a műszaki fejlődés emberi dimenziói — szempontjából is ifj. Marosán György, aki már a nyolc-

vanas évek elején írott tanulmányában a szocializmus történelmi sorskérdései rangjára emelte az új ipari forradalomhoz való alkalmazkodás s vele az innovatív szocialista társadalom kialakítása kérdését a maga komplexitásában: „A világpolitikai folyamatok alakulását alapvetően meghatározó szocialista világrendszer számára a nyolcvanas évtized igen nehéznek ígérkezik. A szocializmust építő országok mindegyikének egyaránt kell számolni a gazdasági és politikai kihívással. A növekvő katonai terhek jelentősen nehezítik a gazdasági és műszaki fejlődés felgyorsítását. A honvédelmi feladatok megoldása politikai stabilitást kíván. Ez viszont komoly mértékben nehezíti az innovációra, a hatékonyság növelésére irányuló gazdaságirányítási mechanizmus létrehozását. Egyidejűleg nő tehát a gazdaságban és a politikában a stabilitás szükségessége és a változás kényszere. Természetesen a stabilitás és a változtatás nem zárják ki egymást. A megfelelő politikai irány kiválasztása és megvalósítása azonban feltételezi a politikai mechanizmusok és intézményrendszerek jelentős átalakítását. A kedvezőtlen külpolitikai és gazdasági helyzet ugyanakkor nem teremt megfelelő társadalmi légkört a politikai demokrácia szintjének ugrásszerű emeléséhez. A gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondások várhatóan felerősödtek."[22]

Ez a találó elemzés természetesen nem bírálható azért, hogy a nyolcvanas évtized annak második felében még nehezebbnek ígérkezik, mint ahogy az az első felében látható volt, s ez a stabilitás és a „változás kényszere" problematikáját is kiélezettebben mutatja meg. Most azonban nem a politikai modernizáció, azaz a politikai intézményrendszer továbbfejlesztése kérdéseivel foglalkozunk, s azzal sem, hogy ez a kérdés mennyiben jelent szűk keresztmetszetet a gazdasági-társadalmi, illetve a műszaki fejlesztés szempontjából, de azt tudjuk a szocialista országok történelmi tapasztalatából, hogy a gazdasági megtorpanás, a gazdasági konszolidáció hiánya önmagában véve is politikai destabilizációs hatású. Közgondolkodásunkban már jó értelemben vett közhellyé vált az is, hogy az új ipari forradalom a munka- vagy technikai kultúra radikális átalakulását kívánja meg, és felfokozza az emberi tényező jelentőségét. Márpedig a társadalom innovációs készségét, a műszaki fejlesztés lehetőségeit nem csak, sőt nem annyira a közvetlen gazdasági környezet dönti el és határozza meg, hanem az egész társadalmi háttér, a tényezők egész komplexuma, amelyek az átalakítás mellett vagy ellene hatnak. Továbbá a társadalom belső fejlődésének egész állapota lemérhető azon, hogy a műszaki fejlesztés eredményei továbbgyűrűznek-e, felszívódnak-e a többi ágazatokban, az egész gazdaságban, illetve az egész társadalomtestben, vagy elakadnak a szűk keresztmetszeteken, és letranszformálódnak a társadalmi közegek ellenállásán. A döntő kérdés tehát a társadalom egész szerves szövedékének megújulási készsége, innovációs ereje és beállítódása, s e tekintetben a figyelmeztető, kemény tények sorába tartozik nálunk 1. a munkafegyelem és a munkakultúra alacsony szintje — a becslések szerint az importált technológiai rendszerek 50% körüli hatékonysággal működnek —, amelyek hatása továbbsugárzik az illeszkedő egyéb technikai és társadalmi rendszerek felé, 2. az oktatási rendszer nem kreatív-innovatív jellege mint statikus viselkedési-gondolkodási minták termelése, 3. az innovatív viselkedés akadályai a társadalmi intézményrendszerben, 4. a családi-társadalmi háttér feszültségei a szolgáltatások alacsony szívonala és szervezettsége, a hiánygazdálkodás mindennapisága következtében, 5. az inflációs gazdaságból fa-

kadó szűkülő jövedelemforrások a túlmunka vállalása felé terelnek, amely az emberek fizikai és szellemi újratermelését gátolja, s ez visszavezet a munkafegyelem és a munkakultúra mint kiindulópont problematikája felé.

A fentebb röviden említett, inkább csak felidézett restrikciós spirált az ember újratermelésében a műszaki fejlesztés vonatkozásában megtárgyalta a *Társadalmi Szemle* vitája is, s új szempontokkal bővítette ki ifj. Marosán György összefoglalója. Az új ipari forradalom kérdéskörének és az emberi tényező megváltozott szerepének vizsgálatával Marosán tulajdonképpen a TTF témájának folytatója, de nagyon markáns hangsúlyváltással, egyrészt az aktuális igények és feladatok, a gazdaságilag-műszakilag is operacionális tényezők felől vizsgálódva, másrészt az ellentmondásos fejlődés belső és külső logikáját, azaz a nemzeti és világfejlődést egyaránt bekapcsolva, tehát a globális válság utáni elméleti kérdésfelvetést prezentálva mint az elmélet strukturális alkalmazkodását. Marosán kiindulópontja is az, hogy „a társadalmi és gazdasági megújulás központi eleme az ember", és optimista megállapítása szerint az „alapkérdésben, hogy tudniillik az ember ismeretei és műveltsége a fejlődés döntő tényezőjévé vált, nincs is vita". Ezt a túlságosan is tágra értelmezett konszenzust azzal oldja fel, hogy a vita arról folyik, melyek a kritikus elemek vagy láncszemek a fejlesztésben. A maga részéről úgy foglal állást, hogy utal az új ipari forradalom és az emberi tényező összefüggésére a „reproduktív" és a „kreatív" munka szintjén egyaránt. A legfejlettebb területeken „már döntő súlyúvá vált — a szellemi munkavégzők részaránya, nemcsak a széles értelemben vett termelési folyamatban, hanem a közvetlen gyártásban is. Ezek azok a változások, amelyek kikényszerítették az 'emberi tényező' jelentőségének ugrásszerű növekedését. Ám az is látszik, hogy nem csupán a fejlesztő innovációra való készség értékelődött fel, hanem a szakmunkás ismerete, alkalmazkodókészsége, tapasztalata és munkakultúrája is." Ezzel az elvárással vagy kihívással azonban Marosán is szembeállítja azt a tényt, hogy „A magyar népgazdaság azonban pontosan ezeken a területeken könyvelhette el a legkevesebb eredményt. Az okok természetesen szerteágazóak, és nem csekély mértékben a múltunkban gyökereznek."[23]

Az okok leírásában Marosán is a restrikciós spirál, avagy a „hibás körök" elvét alkalmazza, azaz arra mutat rá, hogy az emberi tényező fejlesztésének elmaradásában, illetve ellentmondásaiban „több, egymásba fonódó és egymást erősítő negatív tendencia alakult ki", s kiemeli, hogy a beruházások visszafogásával elsősorban a kutatás, az oktatás és az általában vett kultúra került nehéz helyzetbe, amivel „sajátos társadalmi 'csapda' alakult ki: minél inkább szabadulni szeretnénk, annál inkább tart. A vázolt negatív spirálokat nem sikerült áttörni." A jelenlegi, sajátosan ellentmondásos helyzet elemzése után végkövetkeztetései is lényegretörőek és pontosak, bár a körülöttük kialakult konszenzust ismét túlértékeli, ami „politikus" ugyan, de még nehezebben teszi érthetővé, hogy miért nincs paradigmaváltás az általa kijelölt irányban.

1. „A világgazdasághoz illeszkedő gazdasági szerkezet kialakításához elengedhetetlen — az új technika megszerzésére szolgáló beruházási források növelése mellett — a *struktúraváltás emberi feltételeinek a megteremtése.* A munkakultúra, a szervezettség, illetve a fegyelem növelésének ösztönzése (és ahol kell, kikényszerítése), a munkaerő tömeges átképzését segítő programok kialakítása nélkülözhetetlen a gazdasági fejlődés felgyorsításához."

2. „Nem tudatosult társadalmunkban kellőképpen, hogy *az oktatás, a tovább- és átképzés, illetve általában a műveltség fejlesztése a jövőt közvetlenül szolgáló beruházás,* nemcsak társadalmi, hanem vállalati méretben is, sőt egyénileg is."

3. „Végül, de nem utolsósorban döntő jelentőségű a felsorolt *változásokat támogató társadalmi értékrend kialakítása* ... társadalmi előrelépésünk legfontosabb feltétele, hogy következetesen érvényesítsük a teljesítményorientált értékrendet, a munkástól a mérnökön és a vezérigazgatón keresztül, egészen a miniszterig."[24]

Ahogy ez a programerejű megfogalmazás is mutatja, ha szerintünk nincs is társadalmi szélességű vagy akár tudományos konszenzus az emberi tényező fejlesztésének prioritásait vagy módozatait illetően, de kétségtelenül — ahogy a tanulmányokban összegezett megnyilvánulások is mutatják — a tudományos közvéleménynek van egy erős sodrása az ellentmondások felismertetése és a kiút keresése irányában. Bizonyos törekvések mutatkoznak a prioritások kijelölése irányában is, sőt azok is többnyire konvergálnak, hiszen az a három fő feladat, amelyet Simai Mihály az emberi tényezővel kapcsolatban kijelöl — „1. az emberi erőforrások minőségének állandó javítása, 2. az emberi erőfeszítések hatékony hasznosítása, a gazdaságpolitikai változások társadalmi, emberi feltételeinek biztosítása, 3. hatékony ösztönzőrendszer kialakítása és fejlesztése"[25] — tulajdonképpen megegyezik az ifj. Marosán György által említett szempontokkal, így foglalhatóak össze: 1. az emberi beruházások fokozása, 2. az emberi tényező hatékonyabb alkalmazása és 3. teljesítményorientált értékrend vagy motivációs struktúra kialakítása. Ezek a szempontok nagyon egyértelműen a gazdasági-műszaki fejlesztés, mint döntő áttörési pont vagy húzóágazat irányában orientáltak, s onnan vetik fel az emberi tényező hasznosításának egész, össztársadalmi problematikáját.

Ha a három fenti célt vagy prioritást a jelenlegi helyzettel egybevetjük, akkor kitűnik, viszonylag még az emberi beruházások terén állunk a legjobban, *napjaink ellentmondásait éppenséggel úgy jellemezhetjük, hogy a rendelkezésünkre álló emberi erőforrások nem eléggé hatékony felhasználása történik, mégpedig jobbára a hiányzó motivációs értékrend miatt.* Ennek miértjére részben választ ad Simon György érvelése, miszerint az extenzív fejlesztés a reproduktív munkát állította előtérbe, s nem a produktív vagy kreatív munka fejlesztését és ösztönzését, pedig a modern termelésben a magas képzettségű, alkotó emberek száma, aránya és hasznosításuk mértéke a döntő tényező, egyben a világpiaci áttörés feltétele is.[26] A válasz csak annyiban részleges, hogy feltételezi a reproduktív munkaerő viszonylagosan hatékony alkalmazását a korábbi időszakban, de annyiban találó is, hogy mindhárom prioritási tényezőben megragadható a váltás lényege, mint az új ipari forradalomnak megfelelő intenzív formák bevezetése a még ma is domináns extenzív fejlesztési-hasznosítási-ösztönzési formákkal szemben. Az extenzív formák dominanciájából adódó káros következményeket itt nem szükséges külön részleteznünk, hiszen a szakirodalomból és a napi sajtóból túlontúl ismertek: az ember „szétesése" végzettségére és konkrét munkájára, amikor a mérnök technikusi munkát végez, amikor a fiatal értelmiségi — mondjuk — taxizik, „első" és „második" gazdasági minőségére stb. stb., vagyis amikor az emberek a fejlesztés-hasznosítás-ösztönzés lánc szétesése miatt maguk is

ellentétes szerepekben lépnek fel a különböző társadalmi szférákban és tevékenységformákban. Az értelmiségi munka alacsony ösztönzésének — gyakorlatilag sokszor ellen-ösztönzésének — kérdése azonban közvetlenül átvisz az értelmiségi pálya ellen-ösztönzésének, csökkenő attraktivitásának kérdésébe, ami viszont már szétágazik az egész csoport vagy integrációs mobilitás, illetve a tehetségek mozgósítása és hasznosítása össztársadalmi kérdéskörébe.

Az emberi tényező szerepe a műszaki fejlesztésben, illetve szélesebben vett gazdasági-társadalmi fejlődésben (ennek a témakörnek legfőbb nehézsége) — amire kezdettől fogva utaltunk — a téma koncentrálásának igénye és annak a szerteágazó összefüggései közötti ellentmondás. Úgy érezzük, hogy a tárgyalt szakirodalomnak is ez a legszűkebb keresztmetszete, legkevésbé kidolgozott vonatkozása, s ha a társadalmi összefüggéseket más-más oldalról kezdjük bemutatni, akkor a különböző fejtegetések elmennek egymás mellett, pedig ugyanazt a témát boncolgatják, de csak „imaginárius" pontokban metszik egymást. Az életmód és a munkamód kölcsönhatása nagyon könnyen összemosódik, mert a két szféra valóban szorosan összefügg, például az új írásbeliségként jelentkező számítógépes kultúra esetében. Nyilvánvaló, hogy az életmód és a munkamód elektronizálása is nagyon szorosan összekapcsolódik — még a munkafegyelem s nem csak a munkakultúra formájában is —, mivel a modern kommunikációs és komputerizált rendszerek rövidesen átterjednek a reproduktív, egyszerű munka szintjére is. De ennél közelebbi összefüggés az iskolák és távolabbi a családok-háztartások komputerizálása — az Egyesült Államokban az iskoláké teljes, a családoké kb. 20%-os —, vagyis a döntő kérdés a funkcionális kapcsolat megragadása a különböző szintek vagy tevékenységformák között. Az már világos, hogy a fogyasztás visszafogása a korábbi képzetlen termelő újratermelésével, az új feltételek között egyenesen leblokkolja a termelést is, de ebből nem következik, hogy az életmódba való általános beruházás lenne a gazdasági fejlődés meggyorsításának útja. Az emberi tényezőbe való beruházás és a termelés fejlesztése közötti korreláció tekintetében ezért van elméleti és gyakorlati tanácstalanság akkor is, ha másfelől elég pontosan felbecsülhető, hogy egy-egy infrastrukturális terület elhanyagolása — például a telefonhálózaté — milyen kárt okoz az egész népgazdaságnak. Az alábbiakban éppen azért, tanulmányunk lezárásaként megpróbálunk egy hozzávetőleges modellt felállítani az emberi tényező hasznosításának differenciálására, amelyhez az alábbi elveket kívánjuk leszögezni.

1. A termelés fogalmát a korábbinál jóval szélesebben, de differenciált egységként kell felfogni, az infrastruktúrán túlmenően a tudomány és a termelő ember termelése területeit is átfogva, azaz a „polgári társadalom" szintjén is „artikulálva".

2. Túl kell lépni a társadalmi makroszintek abszolutizálásán a mikroszintek rehabilitása és kölcsönhatásuk kibontása felé, s így többek között át kell értékelni az össztársadalmi redisztribúciónak a makroszinteket preferáló mechanizmusait is.

3. A rövid távú szemlélet és sikerigény meghaladásával fel kell oldani a restrikciós spirált egy hosszú távra orientált szemlélet segítségével bővülő spirállá, amelyhez a szükséges kiindulópontot éppenséggel az emberi tényező hasznosítása adja.

Az ideológiakritikai bevezetés mint az „esszencialista" paradigma bírálata és a szakirodalomnak a főbb kérdésekben való áttekintése tehát lehetővé tette bizonyos, bár még mindig túl általános követelmények megfogalmazását. Az bizonyos, hogy az emberi tényező tekintetében a mai elmaradásunkat már az ötvenes években megalapoztuk, mégpedig az infrastruktúra, a szociál- és oktatáspolitika és a mikrofölhalmozás megkésése, illetve eltorzulása révén, igaz viszont, hogy nem háríthatunk vissza minden mai problémát a korai szocializmus legkorábbi szakaszára. Hasonlóképpen további megfontolást igényel, hogy milyen szerepet játszott az emberi tényezővel kapcsolatos problémák felerősödésében a világgazdasági beágyazódás megváltozása, a korábbi kollektív autarkiáról a nyitottabb világgazdasági összefüggésekbe való belépés, s hogyan vethető fel manapság az emberi tényező „exportképességének" kérdése. A tanulmányunkban felvonultatott érvelések mozaikszerűsége felveti annak a kérdését is, hogy az extenzív és intenzív szakaszokra való bontás a szocializmus fejlődésében mennyire tükrözi a valódi gazdaságtörténeti reálfolyamatokat, avagy mennyiben igényel maga is gazdasági-ideológiakritikai megközelítést. Bródy Andrásnak *A termelés intenzifikálásának problémái* (Közgazdasági Szemle, 1986/11.) című tanulmánya önmagában véve is meggyőz bennünket arról, hogy a termelékenység, tiszta jövedelem és tőkeráfordítás stb. nem „objektív" fogalmak, hanem már „ideológikusan", tartalmi elcsúsztatással fejezik ki a valóságos gazdasági összefüggéseket a tényleges, operatív fogalmi rendszerünkben, s így az extenzívről az intenzív gazdasági fejlesztésre való átmenet is igen elmosódó körvonalakkal jelenik meg számunkra. Az extenzív és intenzív fogalmainak viszonylagos jelentése megmarad ugyan, de annyiszor és annyiféleképpen került az átmenetük indoklásra és megkésése a világgazdaság kényszerítő tényezői nyomán magyarázatra, hogy nem bizonyulhatnak szilárd alapnak az emberi tényezővel kapcsolatos igények megváltozása tekintetében sem. Ilyen feltételes értelemben használjuk fel őket az alábbi modellben is.

IV. AZ EMBERI TÉNYEZŐ MODELLJE

Ezek az alapelvek a szocializmussal teljesen rendszerkonformok, mégis — ahogy láttuk — igen korlátozottan, ellentmondásosan érvényesültek, vagy egyenesen háttérbe szorultak, érvényre juttatásuk tehát felfogható általánosabb elvi szinten a szocializmus léte és lényege közelítéseként, konkrétabb-gyakorlati szinten pedig a társadalmi-gazdasági reform érvényesítéseként. Alkalmazásuk lehetővé teszi, hogy az általában differenciátlanul megközelített „kulturális szférát" a mozzanataira bontsuk, és differenciált egységként kezeljük. Nevezetesen elválaszthatjuk egymástól a „termelési kultúra" és a „társadalmi-politikai kultúra" vonalait, s azokon belül a „kemény" és „lágy" objektív-intézményi szinteket és közöttük a közvetítő szférát, a szubjektum közvetlen újratermelésére irányuló szintet. Eredményként hat társadalmi szféra adódik.

1. Termelési kultúra

(I) — az össztársadalmi *infrastruktúra* és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások rendszere;

(M) — *munkakultúra* vagy technikai kultúra, mint a termelő ember konkrét mozgásformája a termelés szférájában;

(Sz) — *szociálpolitika,* mint a termelő ember össztársadalmi, intézményesült oldalról való újratermelése, amely az egészségügy révén konkrét termelési funkcióként is jelentkezik.

2. Társadalmi-politikai kultúra

(C) — az egyéni élettér *civilizációs* feltételeinek összessége, mint a termelő ember egyéni újratermelésének tere;

(O—T) — a termelő ember kiképzésének, az *oktatásnak* és a *tudományos* fejlesztésnek a szférája;

(É) — az egyén *életmódja,* mint legtágabb értelemben vett újratermelésének szférája a művészetektől a szórakozásig, a szabadidő eltöltésének formáiig és intézményeiig.

Ha ezt a hat szférát a fenti módon sorba rendezzük, kitűnik kölcsönhatásaik rendszere, a két vonal azonos szintjeinek párhuzamossága és a távolabbi szférák kapcsolatának áttételes jellege. Az (I) és (C) tulajdonképpen a társadalmi élet anyagi színterét, kemény magját jelentik (például úthálózat és lakás), míg velük szemben az (Sz) és (É) a termeléssel és az egyéni életvitellel áttételesen, távolabbról összefüggő társadalmi-fizikai teret (például kórházak és koncerttermek) foglalnak magukba. Az (M) és (O—T) különleges, centrális helyzete, mint a termelő ember hasznosításának és kiképzésének szférája — akárcsak a nekik megfelelő intézményeké, a termelő egységeké, illetve az iskolarendszeré és a kutatói intézetek hálózatáé — rögtön szembeötlő. Itt van az a társadalmi tér, amelyben az emberi tényező ökonómiája közvetlenül jelentkezik, ezért ezek a szintek „magasabban" vannak, vagyis a termelő ember működtetésének egy piramisát kapjuk, amelynek az (I)—(Sz)—(É)—(C) hálózat négyszöge adja az alapját és az (M)—(O—T) kapcsolatrendszere az emeletét. Így viszont már közvetlenül kitűnnek „alul" az (I) és (Sz) intézményi kapcsolatai, illetve a (C) és az (É), mint az emberi életvitel spontán terének összefüggései, mivel mindkét kapcsolatrendszerből magasabb szintre kilép a tulajdonképpeni termelő ember a munka és a képzés szférájában, illetve idejében. De ugyanakkor nyilvánvalókká váltak az váltak az össztársadalmi és egyéni infrastrukturális-civilizációs feltételek szoros összefüggései, illetve a szociálpolitika és művelődéspolitika kölcsönkapcsolatai is mint a közszolgáltatások különböző szintjei és formái. Ábrázolhatóvá válik az „emeleten" az (M) és az (O—T) egymást feltételező kettőssége is mint a munkaerőnek az oktatás-képzésből adódó hasznosítása és a kutatás-fejlesztéshez kapcsolódó innovatív tevékenysége és jellege. S végül, az (M) és az (O—T) szféráknak most már „lefelé" mutató kapcsolatainak fontossága is kitűnik mint a teljes hasznosítás, illetve kiképzés modellje, „gyengébb" kapcsolatokkal a „túloldalra" is. Ha pedig a piramis csúcsát is megrajzoljuk, akkor megkaptuk azt a pontot, ahol az emberi beruházás a társadalmi rendszerbe belép, s a két szinttel el is választottuk egymástól a műszaki fejlesztés és annak szűkebb társadalmi környezetét a gazdasági-társadalmi fejlődés emberi dimenziójának tágabb környezetétől.

Modellünk kizárja egyfelől, hogy a kulturális szférát mint a termelő ember világát kizárólagosan a „magaskultúra" mint az egyes művészeti ágak

A fejlesztési piramis

I. A piramis legfelsőbb emelete

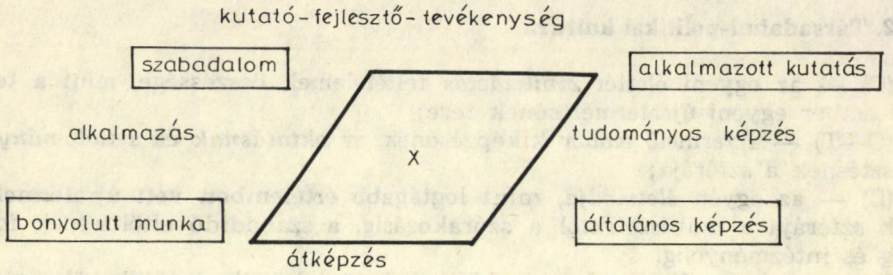

II. A piramis első emelete

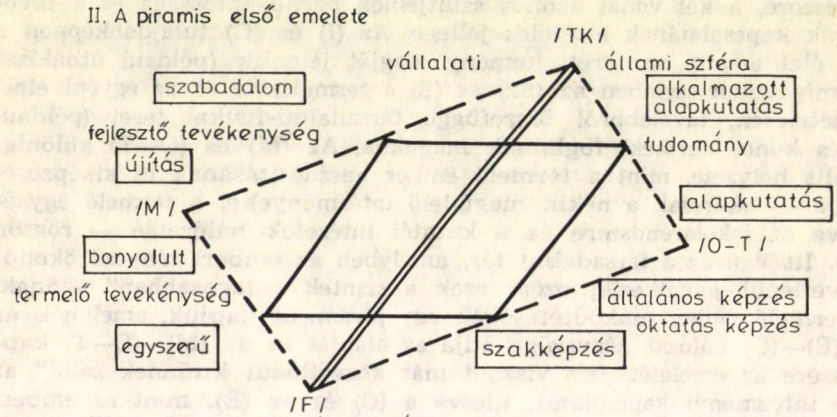

III. A piramis alja és összképe

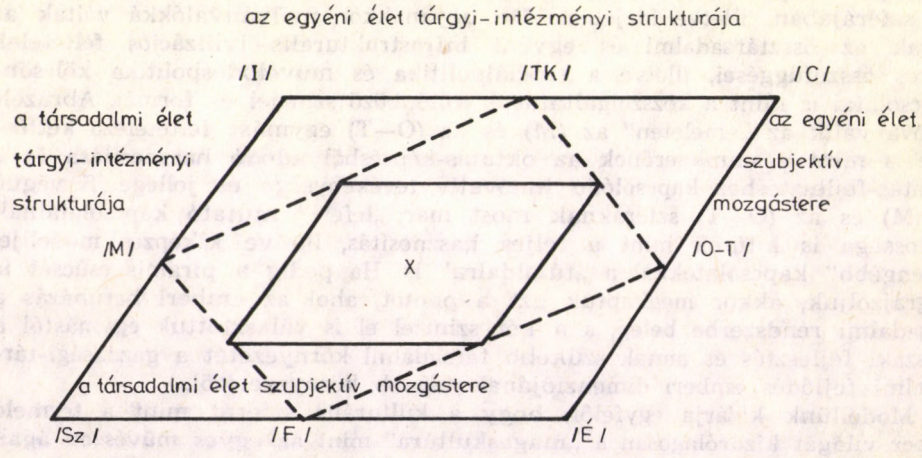

meglehetősen zárt világa felől vegyük szemügyre, de másfelől azt is, hogy az utóbbi ürügyén a kulturális szférával mint valamiféle „nem termelő" szférával szemben költségvetésileg brutálisan érvényesítsük a maradék-elvet. Az extenzív fejlesztés ellentmondásait és hiányosságait is jól leírhatjuk a piramis-modellen, főként a politikai dimenziók vonatkozásában. Nevezetesen jellegzetes az (I) szerepe a honvédelemben, ami nem esik egybe a „békés" fejlesztés igényeivel, az (M) szerepe a politikai alárendelés folyamatában, amelyben a termelésben mozgó egyén világa a centralizált hierarchia szilárd alappontja és az (Sz) szerepe a politikai rendszer legitimációjában, beleértve annak nivelláló funkcióját is. A társadalmi-politikai vonal esetében ugyanez a logika a (C) esetében jórészt a lakáskérdés megoldása ígéretéhez kötődött, de annak megoldatlansága, illetve reprivatizálása jelentős delegitimációs veszéllyel járt, az (O—T) szerepe az emberek politikai szocializálásában éppoly nyilvánvaló, mint a szféra szűk keresztmetszeteinek és ellentmondásainak szerepe az intergenerációs mobilitás megtorpanásában, s végül az (É) mint igen komplex kategória belsőleg is feszültségeket hordoz a mindennapi kultúra közösségi és művészetek „magán" dimenziói között, ahogy finanszírozásuk, állami támogatásuk, s egyáltalán prioritásuk kérdése egyike a kulturális szféra legégetőbb kérdéseinek — ahogy egyébként a párhuzamos szférában, az (Sz)-ben a többszörösen hátrányos helyzetűek (illetve a fiatalok vagy öregek) speciális megközelítése szemben az átlagos állampolgáréval.

A piramis csúcsának centrális helyzete korántsem jelenti azt, hogy ez az egyetlen pont, ahol a fejlesztés mint „tőkeallokáció" beléphet. Éppen ellenkezőleg, a fejlesztés fő iránya is csak akkor valósulhat meg, s lehet igazán sikeres, ha egyszerre több ponton, azok önálló logikája szerint lépnek be a fejlesztési források, nevezetesen a különböző állami szintektől kezdve a vállalati fejlesztéseken át a községek, helységek és az egyének erőforrásaiig. Az (I) ugyan nyilvánvalóan kínálkozik a centralizált állami fejlesztés egyik példájaként, pedig legalább annyira a helyi fejlesztés kérdése is, vagyis részlegesen megkérdőjelezi a redisztribúciónak azt a jelenlegi gyakorlatát, hogy a költségvetés a fejlesztés forrásait elszívja a helységektől, majd töredékét központilag elosztottan és a megyékben is hierarchikusan visszajuttatja a községekhez.[27] Ez viszont már továbblépést jelent a decentralizált demokrácián alapuló helyi hatalom további kibontakozása irányában, s a különféle alulról szerveződő egyesületeken alapuló társadalmi önigazgatás révén összekapcsolja az (I) és (C) szférákat olyan értelemben is, hogy a fejlesztésben érdekeltté tett egyének nagyobb erőfeszítése várható közvetlen társadalmi környezetük fejlesztésére.[28]

Az (Sz) és az (É) szférái a legbonyolultabbak az amúgy is komplex kölcsönhatásrendszeren belül, de közös tulajdonságuk, hogy restrikciós időszakban elsőként kínálkoznak visszafogásra, mert áttételes hatásuk a közvetlen fejlesztésre a legtávolibb, s belülről látszólag könnyen sorba rendezhetők a fejlesztéshez való hozzájárulásuk szerint. Ez a prioritási sorrend azonban gyakran maga is az extenzív fejlesztés logikáját tükrözi, s alapvetően más a magasan képzett termelők szociálpolitikai és életmódbeli igénye, másfelől a társadalmi igazságosság, az értékrend legitimációs hatása és a szociálpolitikai-életmódbeli feszültségek össztársadalmi feszültségeket generáló hatása sem elhanyagolható.[29] A fejlesztő és nem fejlesztő vonatkozások elválasztása,

a mindennapi és magaskultúra finanszírozása, azok „régi" és „új" mechanizmusai újabb viták irányában gyűrűznek tovább, amelyek viszont hosszabb távon az egész társadalmi fejlesztés újragondolását követelik meg.[30]

Az „emeleten" viszont nyilvánvalóan közvetlenül is belépünk a műszaki fejlesztés szférájába annak emberi tényezőit tárgyalva, bár itt nyilvánvalóan további differenciálásra van szükség, ezért bevezetjük a felnőttoktatás (F) csomópontját az (Sz) és (É) közé és fölé, valamint a technika kultúra (TK) csomópontját hasonlóképpen az (I)-hez és (C)-hez hozzárendelve, ami lehetővé teszi az oktatás—képzés és a tudomány—kutatás dimenzióinak elválasztását az (O—T)-ből, illetve a termelő és fejlesztő tevékenységét az (M)-ből kiindulva. Az (F) és (TK) közötti átlós vonal egyben el is választja a vállalati és az állami tevékenység szféráját egymástól magában a szűkebb értelemben vett gazdasági-műszaki fejlesztésben. Az emeleten lévő négyszögünk így további differenciálást tesz lehetővé az (F) és (O—T) vonalán a szakképzés és általános képzés, az (M) és az (F) vonalán a termelő tevékenységben a magasan és alacsonyan kvalifikált, azaz bonyolult és egyszerű munka között, az (M) és a (TK) vonalán a fejlesztő tevékenységben az újítások és szabadalmak között, végül a (TK) és az (O—T) vonalán az alapkutatás és az alkalmazott kutatás között. Ez viszont egy újabb négyszöget határoz meg, a műszaki fejlesztés emberi tényezői legfelső szintjét, ahol a legközvetlenebb módon hatnak gyorsítóan a beruházások, s egyben az újabb hálózat megmutatja ennek tevékenységi láncolatát is: tudományos képzés—kutató-fejlesztő tevékenység—alkalmazó tevékenység—átképzés (továbbképzés). Ez már közvetlenül avagy „meztelenül" az intenzív műszaki fejlesztés emberi logikája, amely át kell sugározzon, ki kell terjedjen az egész rendszerre, a piramis alsóbb emeletére és az alapjaira is. Az erre a szintre való beruházás bővülő köröket teremt a műszaki, majd mindinkább a társadalmi-gazdasági fejlődésben, egyúttal felerősítve a társadalmi rendszer szocialista jellegét is.

Az új paradigmára való átállás feltételezi a tudomány és a termelésen belül a magasabb képzettségű munka helyének radikális megváltozását, a ráfordítások és a bérek újfajta hosszú távú stratégiáját, amely nem diszpreferálja az alkotó-fejlesztő munkát, mint a jelenlegi szisztéma.[31] Ennek az új beruházási és bérezési rendszernek természetesen társadalmi előfeltételei és következményei vannak, s amelyeket összefoglalva egy szóban visszajutottunk kiindulópontunkhoz: a műszaki fejlesztés emberi erőforrásainak mozgósítása a jelenlegi helyzetben elképzelhetetlen társadalmi-gazdasági *reform* nélkül. A növekedés strukturális feszültségeit elemezve ugyanis tényleg szükségképpen arra a megállapításra jutunk, hogy *„A technikai fejlődés viszont máris struktúraváltozás."*[32], míg az alapvető struktúraváltás nélkül — a valódi reform előtti félreformok ellentmondásos állapotában — a korábbi termelés világa konzerválódott mozzanatai lépten-nyomon akadályozzák az emberi tényezők s velük a műszaki fejlődés dinamikájának beindulását. Erre figyelmeztetnek bennünket Bogomolov akadémikus szavai is: „A műszaki fejlesztés meggyorsítását és a fejlesztés eredményeinek a jobb kihasználását nem tekinthetjük csupán gazdasági vagy szervezeti problémának. Társadalmi és politikai problémáról van szó, amelynek természetesen vannak fontos gazdasági vetületei. Meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberek alkotóképessége a legteljesebb módon bontakozzék

ki, a valóban kimagasló tevékenységek társadalmi megbecsülésben részesüljenek, azoknak az embereknek pedig, akik valóban előrelendítik a tudományt és a technikát, ne kelljen külön támogatásért folyamodniuk, mert maguk a társadalmi feltételek segítik őket abban, hogy előtérbe kerüljenek. Sajnos, ma ezzel szöges ellentétben álló jelenségnek lehetünk tanúi."[33]

A Kondratyev-féle hosszú hullámokkal kapcsolatban a legkülönfélébb szerzők megfogalmazzák azt az álláspontot, hogy a recesszív félciklusban — amelybe a hetvenes évek elején érkezett el a világgazdaság — olyan válsághelyzet jön létre, amely kikényszeríti az egyes társadalmakban a strukturális alkalmazkodást avagy a struktúraváltást. Az ilyen bizakodás „fatalizmusnak" tűnhet ugyan, voltaképp szerintünk a történelmi fejlődés ciklusjellegének elismerése nem jelent a társadalmat külsőleg-belsőleg meghatározó tényezők elismerésében semmi további szigorítást. A gazdasági-társadalmi fejlődésben a struktúraváltás azonban összekapcsolódik az elméleti-ideológiai szinten a paradigmaváltással, mégpedig esetünkben az emberi tényező „dologi-fetisisztikus" szemléletétől és a kultúra „reziduális faktorként" való kezelésétől az emberi tényező avagy a kultúra fejlesztése útján való gazdasági fejlődés új típusú dinamikájára. A nyolcvanas évek végén ez az átmenet számunkra már sürgető szükségszerűséggé, mondhatni: égető össztársadalmi igénnyé vált.

JEGYZETEK

[1] *Csibi Sándor—Erdős Tibor:* A hazai ipar piacképessége és a hazai szellemi élet. Magyar Tudomány, 1986/6. 432. old.

[2] Mindenekelőtt a Társadalmi Szemle vitájára gondolunk, amelyet *ifj. Marosán György* Az emberi tényező és fejlődésünk esélyei c. írása zárt le, kiemelve, hogy „A vita kiindulópontja az az egyre gyakrabban megfogalmazódó állítás, hogy elmaradtunk az ‚emberi tényező' fejlesztésében." Társadalmi Szemle, 1986/3. 77. old. Műszaki fejlesztés—társadalmi haladás címen 1986. június 12—13-án Székesfehérváron elméleti konferencia megrendezésére került sor, amelynek fontosabb hozzászólásait összefoglalta a sajtó (vö. HVG, június 21.), s a kérdésre állandóan visszatér a napisajtó is (vö. *Szigethy András* Érintkezési pontok című írását a Népszabadság 1986. július 5-i számában stb.).

[3] A folytonosság megfigyelhető *Bródy András* és *Jánossy Ferenc*, illetve *Andics Jenő, Héthy Lajos* és *Rozgonyi Tamás*, valamint *Varga Károly* munkásságában, hogy csak néhány fontosabb szerzőt emeljünk ki. A koncepcionális folytonosságot a marxi életműre való hivatkozás biztosítja. A legutóbb *Simon György* Gazdasági növekedés a két világrendszerben (Kossuth, 1986. 15. old.) megpróbálta operacionalissá tenni azt a klasszikus marxista tézist, hogy a növekedési tényezők „hatókör-hierarchiája" „csúcsán a termelő ember áll".

[4] A TTF problematikája a gyökeresen megváltozott perspektívák hatására mindjobban elhalványult a hazai gondolkodásban, magunk is megfogalmaztuk a „nekrológját" (A TTF-ről 10 év után, Társadalomtudományi Közlemények, 1978/2—3. c. tanulmányunkban). A termelő ember világa (Kossuth, 1979.) c. könyvünkben azt igyekeztünk bizonyítani, hogy az emberi tényező elsődlegessége változatlanul a marxizmus alapvető tételei közé tartozik. Egyetértünk azonban számos kérdésben a TTF elméletének azon keserű kritikájával, amelyek rámutattak a valóságos lehetőségektől már elszakadt elméleti pozíciók „ideologikus pótszer" jellegére és káros hatásaira, mint *Thoma László:* Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról és *Kuti Éva—Marschall Miklós:* A kulturális szféra és a tervgazdaság érdekviszonyai c. tanulmányai a Kultúra és Közösség, 1985/6-os számában.

[5] *Pozsgay Imre:* A helyzet „reformpárti". (Új Forrás, 1986/3., 4. old.) Hasonló megállapítást olvashatunk *Földes István:* Egyensúly, hatékonyság, dinamizmus c. cikkében a Népszabadság 1986. április 4-i számában, kiélezve a helyzet megismétlődésének veszélyére: „Az 1972 utáni késedelmes reagálás árát évekig fizette a gazdaság. Ezt a hibát nem szabad még a részletekben sem újra elkövetnünk. Márpedig, hogy valami ilyen történt az elmúlt években, arra következtetni lehet... A lassítást azonban — szándékainktól eltérően — kevésbé használtuk fel gazdaságunk átrendezésére, struktúrájának átalakítására, termékei versenyképességének fokozására."

[6] *Simai Mihály:* Az emberi tényező szerepe a világgazdaságban az 1980-as években. Közgazdasági Szemle, 1986/6. 641. old.

[7] *Vajda György:* Rajtunk múlik a jövő. Társadalmi Szemle, 1986/3. 7. old.

[8] Az „Áru-e a kultúra?" (Kossuth, 1986) c. kötetben számos olyan hozzászólás található, amely az ember újratermelésének problematikáját állította — a kifejezés gazdasági értelmében is — az elemzés középpontjába.

[9] *L. Abalkin:* Ekonomicseszkaja tyeorija szocializma. Pravda, 1986. május 16. 2. old.

[10] *Berend T. Iván:* A magyar gazdaság- és társadalomfejlődés szocialista útjának történeti értelmezése. (1985. októberi előadás.) Társadalomtudományi Közlemények, 1985/4. 534. old.

[11] *Berend T. Iván:* i. m. 533—534. old.

[12] *Berend T. Iván:* „Dolgozzunk rendesen! Haladjunk folytonosan!" Magyar Tudomány, 1986/6. 435. old.

[13] *Berend T. Iván:* i. m. (1985) 535. old. Itt jegyeznénk meg, hogy a kulturális életünket feszítő ellentmondásokat, eredményeket és elmaradottságot jól tükrözi *Baló György* Köpeczi Bélával készített interjúja. Mozgó Világ, 1986/6.

[14] A szocialista modernizáció ellentmondásainak témakörével részletesebben foglalkoztunk a Szocializmus és modernizáció c. tanulmányunkban (Mozgó Világ, 1986/6.), a civil társadalom fejlődésével pedig A védekező társadalom (Magyar Tudomány, 1987/1.) c. írásunkban.

[15] *Pozsgay Imre:* i. m. 9. old.

[16] *Kulcsár Kálmán:* A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. Társadalomkutatás, 1985/1. 11. old., és Társadalmi megújulás—politika—tudomány. Politika—Tudomány, 1985/1. 20. old. *Kulcsár Kálmán* A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon (Társadalomkutatás, 1983/1.) c. tanulmányában elemzi a külső minták mechanikus követése diszfunkcionális következményeit közelebbről, de a diszfunkcionális hatások bemutatására több tanulmányában visszatér.

[17] *Kuti Éva—Marschall Miklós:* i. m. 7. old. A kulturális szférára is vonatkozik *Földes Istvánnak* a magyar gazdaságra általában vonatkoztatott megjegyzése, miszerint „Sokkal inkább az okoz problémát, hogy a napi gyakorlatban az elvek gyakran háttérbe szorulnak, s felváltják helyüket a napi gondokból fakadó, ideiglenesnek titulált megoldások. Ezek aztán beépülnek a rendszerbe — és nem kevésbé az emberek gondolkodásába —, s a kivételből példa, majd szabály válik, fellazítva, ha csak nem visszájára fordítva a szabályozás hatását, a meghirdetett céllal ellenkező irányba terelve az egész gazdaságot." (I. m. 4. old.)

[18] *Thoma László:* i. m. 16—17. old.

[19] *Thoma László:* i. m. 19—20, 25. old.

[20] Vö. *Kulcsár Kálmán:* Társadalmi megújulás—politika—tudomány. (Id. kiad. 7. old.)

[21] *Pozsgay Imre:* i. m. 4. old.

[22] *Ifj. Marosán György:* A világgazdaság, a világpolitika és a tudományos-technikai fejlődés alapvető tendenciái. Valóság, 1981/8. 7. old.

[23] *Ifj. Marosán György:* i. m. (1986) 78—80. old.

[24] Uo. 80, 82. old.

[25] *Simai Mihály:* i. m. 650. old.

[26] *Simon György:* i. m. 18—26. old.

[27] Az ezzel kapcsolatos vitákhoz lásd a Népszabadság kerekasztal-beszélgetését, amely annyiban tükrözi a feszültségeket, hogy „az intézményi gazdálkodásban a reformfolyamatok még nem alakultak ki úgy, mint a gazdaság többi területén". (1986. július 19. 5. old.)

[28] Ezen a ponton csak utalni tudunk a helyi hatalomról, illetve annak hiányáról folyó vitákra, amellyel más írásainkban magunk is foglalkoztunk, többek között a Társadalmi önszerveződés és szocializmus c. sajtó alatt lévő tanulmányunkban.

[29] A szociálpolitika problematikáját nagyon igényesen elemzi a *Ferge Zsuzsa* vezetése alatt készített anyag, amelyet több fórumon is megvitattak.

[30] *Hámori Balázs* A szocialista gazdaság elmélete (Politikai gazdaságtan, 3. kötet, KJK, 1985, 238—239. old.) c. munkájában a társadalmi járandóságok (transzferek) szféráját elemezve egyrészt megállapítja, hogy a szűkebb értelemben vett kultúrát támogató állami dotáció rejtett támogatást jelent a szellemi foglalkozásúak javára, másrészt rámutat arra, hogy ez a finanszírozási rendszer elszakítja a kulturális intézményeket és alkotókat a közösség—közönség „keresletétől".

[31] A feldolgozások sokasága utal a képzettség, a szellemi munka leértékelődésére (vö. *Hámori Balázs:* i. m. 209. old.). *Héthy Lajos* a Népszabadságnak adott interjújában (1986. április 26. 7. old.) világos és átgondolt távlati bérpolitikai koncepció kidolgozását sürgeti, kiemelve a jelenlegi rendszer két diszfunkcionális hatását, a teljesítmény-visszatartást és a szellemi munka, a magasabb szakképzettség leértékelődését. *G. Egiazarjan* Razbity sztereotip uravnyityelnosztyi (Ekonomicseszkaja Gazeta, 1986/22. 6. old.) c. cikkében nagyon erőteljesen érvel az egyenlősdi ellen, amely mint a gazdasági gondolkodás rendíthetetlen sztereotípiája a munkára való ösztönzésnek a béklyójává vált.

[32] *Hámori Balázs:* i. m. 319. old.

[33] Interjú a Polityka c. lengyel lap számára (1986/23. 4. old.).

Helyreigazítás

1987/1-es számunkban Tadeusz Kantor írásai után lemaradt a fordítók neve: Credo, Halálszínház — *Király Nina, Heltai Gyöngyi;* Ankét — *Király Nina, Heltai Gyöngyi, Pálfi Ágnes.* A 81. oldalon Heltai Gyöngyi írásának helyes címe: *Három Moliere és három Napkirály.* A címlapon *Paál* István neve hibásan jelent meg. Szíves elnézésüket kérjük.

A szerk.

Sz. Tóth János

NEMZETKÖZI TRENDEK ÉS MAGYAR LEHETŐSÉGEK (IV. Nemzetközi Közművelődési Konferencia Párizs, 1985)

I. NEMZETKÖZI TRENDEK

Milyen általános fejlődési trendek jellemzik azoknak a nemzetközi konferenciáknak a sorát, amelyeknek egyik legutóbbi és fontos állomása az 1985. évi párizsi konferencia? Mi jellemzi azt a számunkra alig áttekinthető világállapotot, amelyik a közművelődés-felnőttoktatás tekintetében fennáll? Egy európai referencia-csoporthoz mérve a közepesen fejlett Magyarország hol áll? Mi a kívánatos magyar fejlődési irány Párizs tanulságai tekintetében? Van-e, és mi a magyar alternatíva vagy a követendő út? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására teszek kísérletet, bár csak egy vázlatot lehet elmondani a IV. Nemzetközi Közművelődési Konferencia ismertetése címén. Kezdjük a nemzetközi fejlődési jellemvonásokkal és azzal, amiben egy utolsó állomás volt Párizs.[1]

Nemzetköziesedés — globalizáció

A nemzetközi konferenciák sora a II. világháború után kezdődik az Elsinori Konferenciával 1949-ben, ahol 25 ország 106 delegációja vett részt. Az elsinori delegációk 70 százaléka nyugat-európai és észak-amerikai országokból jött, és a saját fő problémáikkal foglalkoztak, valamint a második világháború után kialakult helyzettel, a népek közötti megértés, a tolerancia kérdéseivel. Le kell szögezni mindjárt itt, Elsinornál, hogy majdnem minden eszmei célkitűzés és kívánatos fejlődési irány vagy probléma már megfogalmazódik ezen az első összejövetelen, tehát tulajdonképpen ugyanazokat a fő kérdéseket 30—40 év óta cipeli magával a nemzetközi konferenciák sora. Az összejövetelek inkább abban különböznek, hogy ugyanazok a közművelődési vagy felnőttnevelési eszmék milyen résztvevői közegben, milyen problémákkal szembesülve kapnak hangsúlyt. Ezek a konferenciák története során regisztrálható változások. Montreálban 1960-ban szervezte az UNESCO a második tanácskozást, ahol 51 delegáció volt, de már 47 országból, tehát közelített egymáshoz a delegációk és az országok száma. Itt először vettek részt az európai szocialista országok is, innen kezdődik a mi bekapcsolódásunk. A montreáli delegátusok jó része már a harmadik világból való. Annak ellenére, hogy a harmadik világ problémái is jelentős szerephez jutnak, azért itt még az ötvenes évek fejlett nyugati ipari társadalmainak a kérdései, te-

hát a technológiai változások, az iparosodás, a posztindusztriális társadalom, az urbanizáció kérdései álltak előtérben. Ugyanakkor itt kapott először abszolút prioritást például az analfabétizmus elleni küzdelem, és itt mondták ki először azt is, hogy a felnőttnevelés-közművelődés túlmegy egyrészt egy „liberális szabadművelődésen", másrészt egy „szakmai képzésen", vagyis azt szélesen kell értenünk, belefoglalva a felnőttekkel foglalkozó valamennyi szervezett művelődési, oktatási tevékenységi formát. Ezután jött az „igazi nemzetközi", a még nemzetközibb jellegű harmadik tokiói konferencia 1972-ben, amelyen 82 ország volt jelen. Itt már valóban a harmadik világ számbeli abszolút többsége a jellemző. A tokiói konferenciáról a párizsi tanácskozás előkészítő anyagai írják, hogy az túlságosan protokolláris jellegű volt, a felnőttnevelés politikája, tervezése, finanszírozása, adminisztrációja álltak az előtérben és nem a koncepcionális és elméleti kérdések, valamint a gyakorlati tapasztalatok. Feltehetően ez is közrejátszott abban, hogy felvetődött 1976-ban a nairobi UNESCO összejövetel szükségessége. A Nairobiban elfogadott dokumentum *Ajánlás a felnőttnevelés fejlesztéséről* címmel mind ez ideig koncepcionálisan és elméletileg is a legpontosabb összefoglalása a közművelődés problematikájának. Az 1972-es tokiói III. konferenciát követi tehát az 1985-ös párizsi, amelyen 122 tagállam és 59 úgynevezett nem kormányzati, nemzeti vagy nemzetközi társadalmi szervezet vett részt. A tanácskozás jellege egyébként a tokióihoz hasonlóan erőteljesen protokolláris jellegű volt — amire még a nyolcvanas évek elején erőteljesen megromlott nemzetközi politikai viszonyok is rányomták a bélyeget. Azt láthatjuk 1945 óta, hogy három alapvető vonása volt a konferenciákon felvetett kérdéseknek. Ezeket úgy lehetne osztályozni, hogy egyrészt mindig a társadalmi igazságosság és a művelődés összefüggésében a társadalmilag hátrányos helyzetűek művelődési problematikájaként vetik fel a közművelődés ügyét. A második alapvető vonás, hogy mi a gazdasági-társadalmi fejlettséggel és fejlődéssel összefüggésben a felnőttnevelésnek, közművelődésnek az adott korszakra jellemző kiemelt feladata. Harmadrészben pedig az az országonként jellemző társadalomfilozófia határozza meg a kérdések értelmezését, amely vagy a társadalmi egyenlőtlenséget, vagy a társadalmi integráció elősegítését, vagy a nemzeti öntudat kiépítését, vagy a gazdasági-társadalmi előrehaladás segítését, vagy az individuális jogok érvényre juttatását hangsúlyozza attól függően, hogy az illető ország illetve társadalom értékrendje mit állít előtérbe. Ugyanakkor alaptendenciaként jellemző az ún. nemzetköziesedés folyamata. Ahogy mondtam már: a legkorábbi ajánlásoktól kezdődően egészen a mai ajánlásokig emlegetett elvi javaslatok és eszmék kidolgozottsága és sokféle, módosult formája a jellemző.

A másik alapvető jellemvonás a részvételi növekedés és „demokratizáció", ha úgy tetszik, helyesebben: globalizáció, amelyikben teljesen a harmadik világ felé csúszott el a részvétel is és a középpontban álló problémák, illetve azok kezelési módja, a közművelődés központi gondolatköre is. Éppen ezért a világállapot címén megkerülhetetlen, hogy ne ejtsünk néhány szót az analfabétizmus problémáiról. A feldolgozott adatokból máris megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a párizsi konferenciának az a célkitűzése, hogy 2000-ig felszámolják az analfabétizmust az egész világon — véleményem szerint —, megvalósíthatatlan és illuzórikus terv. Ma a Földön minden 100 emberből 40 analfabéta, számuk összesen 824

millióra rúg. A helyzet régiónként változó. Az arab országok összlakosságából 57 millió az analfabéta, ami a lakosság 62 százaléka. Afrika vezet 156 millió írástudatlannal, ami a lakosság 60,3 százaléka. Ázsiában 604 millió ez a szám, de ez a lakosságnak „csak" 37 százaléka. Latin-Amerikában 47 millió, a lakosság 20 százaléka írástudatlan. A fejlett régiókban (Európa, Észak-Amerika) 2,5 százalékot jeleznek, ezen belül óriási a különbség Észak- és Dél-Európa között, ahol egy törésvonal vagy szakadék-árok húzódik, mivel az arány néhány helyen 10 százalék fölé is felmegy. Részletesebben itt nem ismertethető amerikai elemzések az ún. „funkcionális analfabétizmust" a lakosság 10—25 százalékáig jelzik az amerikai populációban.[2] Az adatok szerint a fejlett ipari világban a munkanélküliek 60—80 százaléka nem rendelkezik azokkal az alapvető kommunikációs készségekkel, nem rendelkezik azzal az önbizalommal, olvasási, számolási készséggel és motivációval, amely megszabadíthatná a funkcionális analfabétizmusba való ciklikus visszaeséstől. Az 1965-ös, 1982-es és 1985-ös adatok vizsgálata alapján ma a világ népességének 30—40 százaléka közötti része analfabéta, ez megfelel az 1910-es Monarchia arányainak, olyan belső megoszlással természetesen, hogy az átlagos 40 százalék mellett Horvátországban és Erdélyben 40—50 százalékos volt az analfabétizmus, ezen belül az erdélyi románok között 65 százalék, míg a Monarchia németjei körében 17 százalék volt, és a magyarok körében 20 százalék. Az egész világnak ilyen szempontból a „műveltségi állapota" tehát körülbelül az 1910-es monarchiabeli vagy az 1850-es svéd vagy angol állapot. Részletes és gondos elemzést igényelne, hogy a felsorolt országokban az írástudatlanság történeti felszámolása mögött mikor milyen oktatási intézményrendszer és ipari fejlődés állt, általánosabban milyen gazdasági-társadalmi folyamatrendszer részeként alakult át a helyzet. Nagyon tanulságos társadalomtörténeti analízis jöhet ki például az angol vagy a svéd példából. Az például, hogy a korábbi hiedelemmel szemben nemcsak és nem főleg az 1780-tól 1820-ig 40 év alatt kibontakozó angol ipari forradalom új technikai igényei hívták létre azt az új oktatási rendszert, amely széles körben felszámolta az írástudatlanságot, és biztosította, magasabb szintre emelte a lakossági iskolázottság szintjét, hanem már 1660-tól több mint egy évszázad készítette elő az oktatási infrastruktúrát, a lakossági-műveltségi állapotot és készenlétet, amely belefutott az ipari forradalom négy évtizedébe, ami ezzel a kulturális infrastrukturális háttérrel bonyolódott le.[3] Az orosz és szovjet fejlődés is fontos tanulságokat rejt magában.[4] A történelmi fejlődéstípusokra hozott két példa után visszatérve a II. világháború utáni fejlődési vonal lényegére, azt kell megállapítani, hogy a felszámolás ütemét tekintve a hatvanas évektől nagymértékben felgyorsult az írástudatlanság arányának csökkenése a harmadik világ térségeiben. Különösen eredményesen a latin-amerikai térségben, kevésbé eredményesen az ázsiai térségben, ezen belül azonban például nagyon látványosan a kínai felszámolásban. Az analfabétizmusra abszolút számokban mégis az újratermelődés, a növekedés a jellemző. Megismételve tehát: az 1985-ös párizsi ajánlásnak az a terve, hogy a rendelkezésünkre álló másfél évtizedben a vázolt világállapot felszámolható — illuzórikus. Érdemes felfigyelni arra, hogy az Egyesült Államokban igen kiemelt kutatási és fejlesztési terület lett a legmodernebb számítógépes technika felhasználását is igénybe vevő alfabétizációs program. Feltételezhető, hogy ennek a tevékenységnek a jó része a harmadik világ felé irányul.

A megbízhatatlan mennyiségi fejlődésről

A párizsi konferencia már jelzett protokolláris jellegéből következően meglehetősen megbízhatatlan az az adatszolgáltatás, amit a hozzászólások végighallgatása vagy a beküldött kérdőívek feldolgozása és összesítése alapján használhatunk. Találó az, amit a prágai European Centre for Leisure and Education igazgatója, P. Maydl az európai összehasonlító felnőttnevelési kutatások metodológiai megalapozásában kifejt, hogy az érvényes adat kevés, mert egyik oldalon áll az ún. rutin-statisztika, a másik oldalon pedig egy nagyon komplex és szofisztikus megfogalmazás.[5] A kialakulatlan és megbízhatatlan módszerekkel tulajdonképpen rejtve marad, hogy mi is rejlik az adat mögött, és az mivel hasonlítható össze. A mennyiségi fejlődésről tehát csak néhány példát mondanék.

A közművelődés finanszírozásáról külön megint nem tudunk részletesen szólni. Az 1972 óta eltelt közel másfél évtizedben általános világjelenség, a hetvenes évek recessziós gazdasági nehézségeivel szoros, közvetlen összefüggésben a tevékenység-, aktivitásnövekedés, tehát a mennyiségi előrelépés egy költségvetési csökkentés és csökkenés közepette. A szovjet adatok szerint 1980—81-ben az általános iskola 11 osztályát több mint 4,7 millióan fejezték be a 12 500 esti iskolában. Speciális középiskolai kiegészítőt végzett 1,7 millió fő, felsőfokú tanulmányokat folytatott a munka mellett 2,3 millió fő. A felsorolt adatok például a rutin-statisztikára. Jobb forrás, sajnos, nem állt rendelkezésünkre. A hozzáférhető amerikai statisztika analitikusabb. Eszerint a 17 éves kor feletti lakosságból 21,13 százalék vett részt valamilyen tevékenységben 1981-ben. Korosztályonként a legaktívabb a 25—34 éves korosztály, amely az egész tevékenység 35 százalékát adja. A nők az egész tevékenység 56 százalékát. A résztvevők 44 százaléka egyébiránt főiskolát végzett vagy éppen felsőfokú tanfolyamot is végez. A diploma tehát igen szoros összefüggést mutat a részvétellel. A 17 millió foglalkoztatottból a közművelődésben a résztvevők 70 százaléka úgynevezett „fehérgalléros".

Egy-két dán adat, hogy más irányba is tekintsünk: a közművelődési tevékenység 80 százaléka öntevékeny alapon folyik, 20 százaléka állami tevékenység keretében. A 16 év feletti népesség kétharmada aktívan részt vesz valamilyen szervezetben. Hozzávetőleg a 20 év felettiek egyharmada vesz részt a felnőttnevelés—közművelődés valamelyik tevékenységi ágában. Ugyanezt az arányt jelzik a svéd adatok, és még bizonyos finn adatokat is hasonló arányokkal lehet idézni. Összefoglalva azt lehet mondani ezekről az adatsorokról, hogy minél fejlettebb egy ország közoktatási rendszere, minél fejlettebb egy ország népességének iskolai végzettségi szerkezete, annál fejlettebb a közművelődés-felnőttoktatás egésze is. Minél differenciáltabb az egész oktatási-kulturális-közművelődési intézményrendszer, annál nagyobbak a részvételi arányok. A részvételi arányok és az iskolai végzettség között nagyon erős összefüggés tapasztalható. Egy hozzávetőleges becslés alapján felállított kategorizációval azt mondhatjuk, hogy a legfejlettebb régióban (ez alatt elsősorban az idézett dán, svéd és finn statisztikát lehetne emlegetni) durván a felnőtt lakosság 30—40 százaléka vesz részt a közművelődésben aktívan és rendszeresen. Más szóval körülbelül a felnőtt lakosság 30—40 százaléka az, amelyik a közművelődés vagy a felnőttnevelés hatókörébe tartozik. A közepesen fejlettség kategóriája lehet Magyarország, ahol a hetvenes évekbeli

művelődésszociológiai kutatásaink, vizsgálataink alapján megállapított társadalmi hatókör körülbelül a lakosság 6—8 százaléka, illetve a nemzetközi szempontokat érvényesítő, de vitatható statisztikai megfigyelés alapján ez a lakosság 7,9 százaléka.[6] Ez a közepes fejlettség egy hozzávetőleg közepesen kiépült közoktatási—kulturális infrastrukturális intézményrendszerrel a háttérben adott. Megfordul az arány a harmadik világban, ahol nyilván a hagyományos értelemben vett közoktatási-kulturális infrastruktúra kiépítetlensége miatt az összes oktatási erőfeszítéseknek a fele az ún. „nem formális oktatásban", vagyis a közművelődésben-felnőttnevelésben jelentkezik. Az sajnos tisztázatlan, hogy ez az 50 százaléknyi erőfeszítés a lakosságnak vajon hány százalékát érinti.[7] A harmadik világ közművelődése tehát a közoktatás társadalmi-történeti hiányosságaiból eredő iskolapótló funkciók jegyében néz farkasszemet az elemi felnőttképzés igényeivel. A nemzeti jelentések rutin-statisztikájából ki lehetne emelni néhány „jól szituált" fejlődő országot, mint például Tanzániát, Mexikót, Kínát.

Mielőtt rátérnék a referenciakörünkhöz közelebb eső európai régió kérdéseire, még egy központi kérdés felvetése fontosnak látszik. Ez pedig a közművelődés strukturális helyzete, szervezeti szabályozottsága, a jogi és intézményes keretek, a szervezeti struktúrák és a finanszírozás kérdései, fejlődési tendenciái. Egyértelműen pozitív tendencia, s a tanácskozás is ezt rögzítette, hogy a tokiói III. és a nairobi ajánlások hatására nagy lendületet vett a különböző közművelődési rendeletek, törvények születése, általában a keretszabályozás. Az az alapvető tartalma ezeknek a jogi szabályozásoknak, hogy a közművelődést az állampolgárok jogának ismerték el, amelyben az államnak és a társadalomnak kötelezettségei vannak. Az 1976-os magyar közművelődési törvény formailag beleillik ebbe az általános nemzetközi menetrendbe. Rengeteg új intézmény és szervezeti forma alakult ki ennek nyomán 1972 és 1985 között. A szervezeti struktúrák alakulásában három tendencia bontakozott ki. Nőtt a közművelődési tevékenységbe bevont intézmények száma és a tevékenységek sokfélesége. A közművelődés szakmává válása és a szakmai személyzeten belüli növekvő munkamegosztás is ebbe a tendenciába tartozik. A másik szervezetfejlődési tendencia a decentralizált formák létrejötte, s a harmadik, hogy éppen ezek összefogására különböző koordinációs és konzultációs testületeknek a létrehozása vált indokolttá. A kép igen változatos az egyik pólustól és véglettől a másikig, a fejlődőktől a legfejlettebbekig. A felnőttnevelés szervezeti kiindulópontja, hogy először az Oktatási Minisztériumban jön létre egy kis részleg, amely ezzel foglalkozik. Aztán az ágazati minisztérium önálló részlegévé válik, majd létrejön egy nemzeti, országos koordinációs testület. Közben az egész irányítás decentralizálódik is. Létrejönnek egyrészt a közművelődés-irányítás regionális szervei, és egyre jobban kibontakozik az egész ún. formális és nem formális oktatási és kulturális szervezetrendszerek közötti kapcsolatháló, másrészt a munkamódszereket tekintve az átmenetek és a továbblépések sokfélesége. Ez az 1972—1985 közötti Tokiótól Párizsig terjedő időszak, amikor létrejön a Közművelődés Nemzetközi Tanácsa (Kanadában), az ugyanennek megfelelő európai szervezet (Hollandiában lévő székhellyel és irodával) és az ázsiai regionális szervezet, az afrikai regionális szervezet.

II. MAGYAR LEHETŐSÉGEK

„Európai mértékkel: magyar középszer"

Ahogy az előbb utaltam már a hazai tájakra, ez az az időszak, amikor megszületik a közművelődési párthatározat (1974) és törvény (1976), amikor létrejön az Országos Közművelődési Tanács. Ez a megjegyzés vezet el bennünket a következő témánkhoz: a társadalmi öntevékenység és állami közművelődési kötelezettség kérdésköréhez. Más nemzeti példák és nemzetközi adatok is ugyanarra utalnak, mint amit a dán részvételi arányokról és a svéd költségvetési adatokban láttunk. Nevezetesen azt, hogy ezekben az országokban a közművelődés jelentős állami támogatást élvez, miközben döntően társadalmi öntevékenység keretében folyik. Egy másik (kelet-európai) fejlődési típusban az írástudatlanság orosz-szovjet felszámolási vonulatában azt figyelhetjük meg, hogy az adott történeti korszakban az államosítás óriási lendületet adott a társadalmi részvételi arányoknak. Szerintem a kettőből együtt következik, hogy (a társadalmi rendszertől elvonatkoztatva) általában a fejlettség mércéje: egyrészt a közművelődés öntevékeny jellegének a mértéke, az állapota, az aránya, másrészt a társadalom által ellenőrzött állami támogatás mértéke és nagyságrendje. Ha tehát a közművelődés fejlettségének a mértékét valamilyen módon mérni szeretnénk, az ezzel kapcsolatos összehasonlító adatok képezhetik az egyik legfontosabb mutatót. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján ilyen mutató nem áll rendelkezésre, és ilyet az *Összehasonlító európai közművelődési rendszerek* című kutatási programban sem használtak, amely ugyanakkor ez idő szerint a hetvenes évtized egyik legfontosabb nemzetközi közművelődés-kutatási programja volt.

A harmadik világ országaiban a jogi szabályozás és az állami kötelezettség igen fontos, de éppen a hagyományos etnikus kultúrák jelenléte miatt sokkal nagyobb szerepe van bizonyos folklorisztikus-tradicionális kulturális szervezeti formáknak és metódusoknak. A magyar közepesen fejlettség a jogi szervezeti struktúrát tekintve abban a tipikus vonásban ölt testet, hogy a jog csak keretjellegű, más szóval deklaratív és számonkérhetetlen. Hiányzik belőle a fejlettebb régiókban jelenlévő konkrétabb, érdekorientáltabb szabályozás, amelyik sokkal inkább szolgálja és konkrét, kézzelfogható, világos garanciákkal építi körbe a kulturális érdekérvényesítésnek és a művelődéshez való jognak a használatát. A következő évek magyar közművelődési fejlődésének egyik döntő feltétele, hogy a társadalom tényleges kulturális érdekintegrációinak megfelelő és utat engedő, garanciát adó szabályozással képes lesz-e a társadalom az államot a maga szolgálatába állítani.

A konferenciák sorának, így a párizsinak is egy másik középponti kérdése, hogy úgy értékeli a közművelődést, mint segédeszközt, amely lehetővé reszi a társadalmi, gazdasági életben való aktívabb részvételt. Az UNESCO mindig nagyfokú univerzalizmussal fogalmaz, amikor ajánlásokat tesz a világ fennálló problémáinak, a társadalom kérdéseinek a megoldására. Ezzel kapcsolatban minden eddiginél erőteljesebben és világosabban kimondatott az, hogy a közművelődésnek középponti gondolata a részvétel.[8] Az ezzel foglalkozó ajánlások hangsúlyozzák, hogy a közművelődés személyes kezdeményezésből indul el, és a programok az aktuális szükségleteknek kell hogy megfeleljenek. Az így folyó művelődési tevékenységekben az önálló és önte-

vékeny szervezeteknek domináns szerep jut. Az öntevékenység a tárgy önálló kiválasztása mellett szabad választást és az aktív részvételt lehetővé tevő módszereket jelenti. Nagy hangsúlyt helyeznek a szabad vitára, a csoportmunkára, építenek a résztvevők tapasztalataira és felelősségére. Különösen vonatkozik ez a követelmény az ún. „elfelejtett népességre", vagyis a társadalmilag hátrányos helyzetű csoportokra. Ezek művelődési kérdései először a tokiói konferencián álltak a középpontban. Ezek: a nemzeti kisebbségek, etnikus csoportok, a vidéki lakosság, a nők és az öregek. Csak példaszerűen, a legutóbbi kategóriára utalva: az öregek száma 600 millióra nőtt 1975 óta, ami 70 százalékos növekedés, a népesség 10 százaléka. Az öregkorú népesség kétharmada a harmadik világban él. A felsorolt társadalmi rétegkategóriákat nevezték Párizst előkészítve, Tokió óta is „elfelejtett népességnek". A részvételelv középpontba állítása tehát rájuk és az alap-, funkcionális és a munkaorientált alfabétizációs programokra is vonatkozik. Ugyanez érvényes az alapszint feletti és szakképzési felnőttoktatási programokra. Érdekes jelenség egyébként, hogy a technikai fejlődés követelményeinek megfelelni akaró felnőttképzés veszélyeire a posztindusztriális társadalmak — például Nagy-Britannia — hívták fel a figyelmet erőteljesebben, míg más, kevésbé fejlettek az e téren elért eredmények mutatóit hangsúlyozták jelentéseikben. A brit dokumentációban olvasható, hogy egyoldalúság, ha a művelődést csak a technikai képzési komponensekre szűkítik le és abban nem biztosítanak szerepet általános kulturális követelményeknek, így például a modern humanizmus követelményeinek, a harmonikus személyiség kifejlődése fontos szempontjainak. Ezeket a követelményeket a britek természetesen nemcsak magukra vonatkoztatják, hanem a fejlődő országok figyelmébe is ajánlják, hogy ott ne az ún. kolonializált, külső, idegen mintákon alapuló iskolaműveltség váljon döntővé, hanem a tradicionális, etnikus kultúrákból az endogén kulturális fejlődés folyamatában létrejövő nemzeti kultúra. Ez a szempont különösen a fiatal, születő államok tekintetében teszi fontossá a technikacentrikusság mérséklését vagy kiegyensúlyozását. A részvételelv tehát kiegészül a harmonikus személyiségfejlődés elvével és az endogén kultúrafejlődés követendő követelményével. A részvételelv tehát egyszerre lehet folklorisztikus igényű és modern, társadalomfilozófiai jellegű követelmény. Például a kínai indoklásban: aki többet tud, az tanár. Az emberek egymást tanítják, és ez egy nagy népi mozgalom. Egy másik példa az amerikai indoklásra: a tanulás legfőbb tervezője a tanuló maga! Az ír állásfoglalás szerint minden egyes közművelődési tevékenység önmaga által megalapozott. A részvételelv mint komplex társadalomfilozófiai alapállás az európai közművelődés fejlesztésének a középpontjában áll. Jelentéstartalma igen gazdag. Jelenti a közművelődési tevékenység antibürokratikus decentralizációját, a helyi kultúrára és öntevékenységre építést, az állampolgári cselekvés és részvétel eszméjét, mégpedig a közvetlen részvétel eszméjét, szemben a képviseleti demokrácia közvetett részvételt biztosító eszméjével. A művelődés folyamatában az ezzel összefüggő legfontosabb didaktikai alapelv a tanuló és problémacentrikus megközelítés, melyben a tanár pusztán előadó, katalizátor, tanácsadó és segélyforrás.

Mindezeket az eszméket és követelményeket szemléletesen tükrözik az európai közművelődési tendenciákra legnagyobb befolyást gyakorló három nemzetközi szervezet, az UNESCO, a Gazdasági Együttműködési Fejlesztési

Szervezet (OECD) és az Európa Tanács hetvenes évtizedben követett közművelődési célkitűzései.

Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a három közül az UNESCO kissé univerzalisztikus és absztrakt, az OECD pragmatikus-technokratikus és az Európa Tanács humanisztikus-utópisztikus fejlesztési modellje közül ránk növekvő mértékben leginkább az utóbbi vonatkozik, illetve gyakorolt hatást. Természetesen különválasztandó ebből, ami a társadalmi rendszerekhez tartozás különbségéből, de a Leningrádtól Lisszabonig és Athéntől Londonig terjedő közös európai kulturális tradíciókból következik. Jobb potenciális esélyeink ellenére sem az európai szocialista országok, sem a kelet-közép-európai regionális térség Európán belüli alternatív közművelődés-fejlődési sajátosságai és stratégiája nem kidolgozott, vagy hasonlóan hatékony nemzetközi szervezeti formát nem öltött eddig magára.[9]

Kitörés és gyorsítás vagy végleges leszakadás

(A kelet-közép-európai árok)

A tokiói konferencia (1972), valamint a közművelődési párthatározat (1974) óta eltelt közel másfél évtized magyar felzárkózási törekvéseit és belső problémáit még jobban akkor látjuk, ha nagyobb történeti távlatokba helyezzük el és abban értelmezzük az utóbbi évtizedet. Történeti vizsgálódásaim alapján az utóbbi fél évszázad magyar közművelődésének a periódusait kíséreltem meg rendszerbe foglalni három alapvető tényező szempontjából: a közművelődési intézményrendszer szervezetének és irányítási módjának jellegzetes vonásai, a közművelődés deklarált és tényleges társadalmi funkciói, harmadszor az adott szakaszban előtérbe kerülő tevékenységi formák szempontjából. Külön készítettem egy az utóbbi két évszázad európai művelődési mozgalmait összehasonlító vázlatos elemzést[10], amely még tágasabb léptékben, az európai centrum és a kelet-közép-európai régió egymáshoz viszonyított fejlődési fáziskéséseit, szerkezeti és formációmódosulásait hivatott bemutatni heurisztikus célzattal, bizonyítási eljárás nélkül.[11]

Ezeket a szempontokat azért tartom alapvetőnek a közművelődés társadalmi-minőségi jellemvonásai szempontjából, mert az adott korszak társadalomtörténeti viszonyaiba illesztve szemléletesen megmutatják, hogy a korabeli társadalomstruktúrán belül a kulturális-közművelődési szféra milyen relatív önmozgással rendelkezhetett, az intézményrendszer milyen fő kulturális problémákkal nézett szembe, és hogyan teljesítette a felismert és deklarált célok mellett tényleges társadalmi funkcióit. A fejlődési ciklusok rendszerbe foglalása alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar közművelődés a nemzetköziesedés tendenciáinak megfelelően a hatvanas-hetvenes évektől intézményesen is bekapcsolódott a széles körű nemzetközi együttműködésbe. A belső fejlődésben relatíve és formálisan új korszakot nyitó hetvenes évtizedben (1974 közművelődési határozat, 1976 törvény) azonban két alapvető hátránya közül egyiket sem sikerült leküzdenie. Az egyik hátrány az időbeli fáziseltolódás és megkésettség, a másik a szerkezetileg regionális fejlődésváltozaton belül a történeti deformáció (szervezetlenség) kiküszöbölése és a regionális (kelet-közép-európai) változat immanens fejlődési pályára állítása.

A hátrány időbeli csökkentésében a relatíve felgyorsult magyar felzárkózási ütemnövekedés nem azt jelentette, hogy az egyben közelítés a nemzetközi élvonal fejlődési üteméhez. Csak azt, hogy az önmagához mért ütemváltás elég volt ahhoz, hogy a felgyorsulás szerkezeti korlátait felismerhessük. Tudatosuljon, hogy a ciklikus visszaesésekkel terhelt történeti fejlődési vonal stabilizálását strukturálisan kiépült történeti gátak akadályozzák. A kétféle hátrány részletesebb, fél évszázadot átfogó alakulását, elemzését itt nincs terünk végigvinni, így az utóbbi évtized teljes közművelődési helyzetképének alakulását sem. Ezekre részben kísérletet tettünk két korábbi tanulmány keretében.[12] Most kifejezetten a gazdasági fejlődés és a technológiai változások művelődési motivációjának összefüggései alapján mutatjuk be a hetvenes évtized felzárkózási sikertelenségét.

A munkaképes felnőttkorú lakosság rendszeres „visszatérő oktatásának" svéd eszméje még a hatvanas években született meg, amikor a gazdasági növekedés a munkaerő hiányával társulva kedvező feltételeket teremtett a „visszatérő képzés" két alternatívája körüli elvi és gyakorlati viták számára. Ennek keretében különösen az ún. adaptációs képzési alternatíva részesült komoly kritikában.[13]

A modern ipari fejlődés technológiai változásai még inkább elválasztották egymástól a munkásokat, és az automatizálás racionalizációjának rendelték alá. Feldaraboltabb lett a munkaerőpiac. Mindezek a művelődés hiányzó lehetőségeivel és a szakmai mobilitás hiányával jártak a fejlett ipari világban. Ebben a szellemben épül ki az oktatási rendszer, amelynek a lényegét Galbraith oly szemléletesen összefoglalta: az ipari társadalom hatalmas mértékben kifejleszti az oktatást, ami egyrészt jó, de a fejlődés trendjét nem tudja világosan kijelölni, sőt ez ellenzett. Az ipari rendszer olyan művelődési intézményrendszerre helyezi a hangsúlyt, amely saját szükségleteit szolgálja anélkül, hogy azok célját megvizsgálná.

A „visszatérő oktatás" emancipációs alternatívája a fentiekkel ellentétben arra törekedett, hogy a munkamegosztást és a foglalkozási szerkezetet is a munkaerő technológiával szembeni emancipálásnak vesse alá, az emberi, termelési tényező kreatív fejlődési lehetőségeinek kiteljesítése szellemében.[14]

Tudjuk, hogy a hetvenes évtizedben utópia maradt részben a „visszatérő képzés" eszméje, és azon belül is teljesen az adaptációs alternatíva tört utat magának. A lelassult gazdasági növekedés, a művelődési költségvetés csökkenése és a tömeges munkanélküliség mellett az adaptációs irány kereteiben mégis egy széles körű automatizációs, technológiai innovációs folyamat zajlott le a fejlett ipari országok jó részében. A XXVII. szovjet kongresszus átszerkesztett, gazdaságfejlesztést gyorsító programja ezen ütemkülönbség és lemaradás felismeréseképp helyezte előtérbe az elektronizálás, a csúcstechnológiák, a biotechnológia fejlesztését, valamint következményeként a műszaki-technikai fejlődés komplex feltételeinek javítását. A magyar kulturális közvélemény egyelőre úgy reagál, mintha az elmúlt évtized Magyarországára nem lennének érvényesek ezek a felismerések. A szervezett felnőttképzést tekintve meggyőző tanulmányok mutatják be, hogy a gazdaság ötvenes-hatvanas évekbeli extenzív fejlesztése nagyszámú másodlagosan képzett munkaerőt tett szükségessé, a motivációs háttér elég erősen működött. Az intenzív gazdaságfejlődési tendenciák ellentmondásos kibontakozása viszont azt mutatta a hetvenes-nyolcvanas években, hogy a mennyiségi képzés

helyett a kvalifikációs igény kezdett kibontakozni, miközben tartóssá vált a képzetlenség iránti igény is, lelassult vagy megszűnt a munkamegosztási felfelé mobilitás, az iskolai végzettség és a jövedelmek növekvő aszimmetriája mellett. A gazdaság fejlesztés legutóbbi periódusa tehát társadalmi-kulturális szempontból a rendelkezésre álló készségek szintjén sem volt képes az emberi tényező kiaknázására, nemhogy érzékelhetően fokozta volna a művelődés és képzés iránti motivációt, indítékokat.[15]

A megkésettség és sietség dilemmái

Miközben tehát a hetvenes évtizedben a modern, iparilag fejlett országok számára az adaptáció vagy emancipáció dilemmája a radikális technológiai átalakulás keretei között vetődött fel, addig a magyar közepesen fejlettségben egy nagyon kemény szorítóba kerültünk. Nemhogy alternatívánk nincs, de az eddiginél is drámaibban vetődik fel a megkésettség és a sietség kettős problémájának egyszerre történő megoldása.

Magyarul: számunkra az adaptáció vagy emancipációs dilemma a megkésettség és a sietség kettős szorításában nem is dilemma, hanem egy nagyon drámai felvetése az adaptációs kényszernek, amelyben egyszerre kellene átugorni a megkésettséget és kiküszöbölni a sietségből következő esetleges újabb deformációt. Vagyis a modern technológiai változásokhoz való drámai adaptációs kényszer közben egy hosszú távú stratégia kialakítása szükséges. Enélkül nemcsak az újjászerkesztett gazdasági programok, de a régiek sem kivitelezhetők. Az utóbbi tíz-húsz évben az ebbe a tevékenységbe fektetett beruházások fokozatos csökkenésével teljes mértékben felettük a jövőt, és elhasználtuk a múlt relatív tartalékait is, amelyek a történeti kontinuitáshiány ellenére részben a birtokunkban voltak. A hosszú távú jövő-stratégia kialakításának első számú feltétele és nagy tartaléka a történeti fejlődési folyamatossághiány leküzdése, az eredeti, szerves fejlődésvonal helyreállítása és stabilizálása. Ez először is további alapvető szervezeti és irányítási, strukturális reformot tesz szükségessé a közművelődés egészén belül. A nemzeti, történeti tradíciók alapján elgondolt intézményrendszer-reform előfeltételezi a kritikai tevékenységet és szembenézést elsősorban az elmúlt évtized és évtizedek kultúrpolitikai irányító tevékenységével és felelősségével. Azért alapvető a szervezeti és intézményrendszer strukturális reformja, mert a legfontosabb probléma megoldása, érzésem szerint, egy sokkal megfelelőbb, a művelődési érdekérvényesítést jobban szolgáló intézmény- és szervezetrendszernek a kialakítása. És itt kétfajta érdekérvényesítést szeretnék elkülöníteni. Az egyik érdekérvényesítés a társadalmi-lakossági érdekérvényesítés általában, a másik érdekérvényesítés pedig a közművelődési szakemberek, kutatók, tanárok, egyetemi oktatók, felnőttképzők — nem sorolom tovább —, az ebben érdekelt értelmiség szakmai érdekérvényesítésének a problémája. A gazdaság, a gazdasági fejlődés sem aknázta ki azokat az emberi tényezőket, amelyek a művelődési motivációt reálisan felerősíthetnék. Ezért maga a felnőttképzés egész intézményrendszere nem épül egy fundamentumra és bázisra. A levegőben lebegésnek tehát egyszer egy történeti kontinuitáshiány az egyik alapvető oka, a másik egy ténylegesen létező érdekintegrációs bázisra építés hiánya. E fundamentumok helyreállítása nélkül semmilyen to-

vábbi felnőttképzési szervezeti struktúra, intézményrendszer nem épülhet ki. Az érdekintegrációs bázisra jó példa, hogy a legutóbbi szakszervezeti kongresszuson felvetődött, hogy a szakszervezeti kulturális tevékenységet nagyobb mértékben a szakszervezeti érdekérvényesítés részévé kell tenni. Tehát ha ma a dolgozók a termelés egyes részletkérdéseiről többet tudnak, mint adott esetben a termelés megfelelő szintű vezetői, irányítói, vagy mást tudnak — ami a munkamegosztás és az érdekkülönbség természetes velejárója —, ha abban a folyamatban, amely most üzemi tanácsokat állít fel, amelyben most a szakszervezeteknek határozottabb szerepet szánnak, nem kapcsolják be a részvételt, ha nem mozgósítják a saját társadalmi és termelési tudást, akkor nem teremtik meg azt a bázist, amelyik minden további felnőttképzési, felnőttnevelési, művelődési kezdeményezésnek a motivációs bázisa lehet. A szakszervezeti művelődési tradíciók feleleventésében a történeti folytonossághiány helyreállítása ugyanígy szükséges. A művelődési érdekérvényesítés kibontakoztatása, a paternalisztikus szervezet- és intézményrendszer átalakítása nélkül a jelenleg kettős szorításban a megkésettségből nagyobb megkésettség, a sietségből még eszeveszettebb kapkodás és sietség származhat. A közművelődés szervezeti, strukturális reformja, véleményem szerint, elvileg kidolgozott, tehát a deklaráció szintjén számos dokumentumban, határozatban, törvényben jelen van. Az arányok tekintetében, érzésem szerint, az utóbbi évtizedekben a nyomaték a túlállamosítottságra, a túlbürokratizálódásra helyeződött, ezért most, legalábbis átmenetileg, szabályozottan a társadalmi öntevékenységre és a társadalmasításra kell helyeződnie a nyomatéknak. A másik fontos feltétel, az ún. „garanciális konkretizálás", tehát a keretjellegű jogszabályoknak (a közművelődési törvénynek) olyan nagyon konkrét, a különböző társadalmi rétegek és csoportok mindennapi termelési, művelődési és társadalmi érdekeit érintő és mozgósító konkrét jogi szabályozása, amelyek alapján egyszerű, világos szerződéses viszonnyal kialakítható a művelődéshez való jog érvényesítése az egyének, csoportok, kollektívák, társadalmi rétegek számára. A másik érdekérvényesítési kérdés az értelmiség — a felnőttoktatók, a közművelődési szakemberek, a kutatók, a tudósok — érdekérvényesítésének a kérdése. Az elmúlt évtizedekben nemcsak a gazdaságfejlődés objektív törvényszerűségei miatt nem érintette a gazdaságfejlődés a művelődési motivációt, hanem amiatt sem, hogy egy nagyon rövidlátó és technokrata, rövid távra építő, elsősorban szakképzés-orientált felnőttnevelési koncepció helyeződött a középpontba. Az elméleti igényű, a nemzeti-kulturális fejlődés hosszú távú érdekeit képviselő kritikai, érdekérvényesítő tevékenység nem bontakozhatott ki. Ennek a térnyerése nélkül reménytelen nemcsak a következő évtized legközelebbi nemzetközi közművelődési konferenciájáig való előrelépés, hanem a távlati megalapozás is. Minden körülmények között, a népgazdaság ilyen-olyan-amolyan helyzete ellenére egy jelentős beruházásigény követelése és megvalósítása nélkül messze előre, évtizedekre, esetleg fél évszázadra meghatározó lesz a jelenlegi leszakadási veszély és esély. A kutatási-elméleti-szakmai intézmények eredményeinek határozottabb integrációja és érvényesítése szükséges. Az egyik legfontosabb elem éppen a felsorolt társadalomtörténeti tanulságoknak a határozottabb érvényesítése és előrevetítése, a másik egy konkrétabb művelődésszociológiai vizsgálódási szint határozottabb érvényesítése. Mindezekhez társulnia kell egy olyan szakmai és művelődéspolitikai, kritikai tevékeny-

ségnek, amelyik a szocialista bürokratizmus apológiájával és a nevelésfilozófiai, liberális paternalizmussal képes leszámolni. A kiskorúságban tartott felnőtt népesség esetében a felnőttség andragógiai specialitásairól spekulálni apológia. A másik veszélyes ellenfele a nevelésfilozófiai és pedagógiai-andragógiai technokratizmus, amely ma is lényegében az extenzív iparosítás iskolapolitikai eszméinek hatása alatt áll, és a történeti, felvilágosult abszolutizmus művelődésfilozófiáját alig haladja meg.

Ha bárkinek szemet szúrna, hogy a szalonképesség határát súrolják vagy a szokásosnál drámaibbak a felvetések, annak azt válaszolhatom: én így látom a magyar közepesen fejlettség és egy végzetes kulturális felzárkózáshiány alapvető dilemmáit, amelyet, úgy gondolom, a tévedés jogával együtt szakmai becsületünk a lehető legfelelősségteljesebben, legélesebben felvetni, majd folyamatosan csiszolva, szisztematikusan tovább munkálni. Erre koncentráltunk, és ezért nem foglalkozhattunk azzal a kérdéssel, hogy a magyar közepesen fejlettség a hetvenes és nyolcvanas évtizedben már képessé vált arra is, hogy a közművelődés-fejlesztési tapasztalatok szervezett exportjával hatékonyabban bekapcsolódjon a nemzetközi munkamegosztásba is.

Az egész harmadik világ számára elsősorban a hagyományos paraszti kultúra nemzeti kultúrába építése terén rendelkezünk sok tekintetben Európában is egyedülálló XX. századi tapasztalatokkal és módszerekkel, hasonlóan a magyar mezőgazdaság utóbbi évtizedének termelési, ismeretszervezési folyamatai jelenthetnek kiaknázható szellemi exportot az élelmiszer-termelésben az éhezés zónáján túljutott, de még alulfejlett harmadik világ számára. Ezek a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolódó magyar közművelődés legperspektivikusabb „termelési" ágazatai. Először mégis önmagunk, jövőnk belső stabilizálása a legfontosabb. E kérdés néhány stratégikus pontját tekintettük át az 1985-ös párizsi konferencia és nemzetközi helyzet tükrében.

JEGYZETEK

[1] A szövegben végig a közművelődés, felnőttnevelés, oktatás, képzés kifejezéseket egymás közeli megfelelőinek tekintjük. A legszélesebb, mindent magába foglaló kifejezés 1974—76 óta: a közművelődés. Lásd: Ajánlás a felnőttnevelés fejlesztéséről. Nairobi, 1976. (Népművelési Intézet, Budapest, 1979. Felnőttnevelési Füzetek.) Ford.: Kovács Máté. Szerk.: *Tóth János*. 44. p.

[2] *Az írástudatlanság új megközelítésben — a fejlett ipari országokban.* (Forrás: Aspects and trends.) Az iparilag fejlett országokban a hagyományos írástudatlanság 2,5 százalék körüli, amíg az ún. funkcionális írástudatlanság sokkal kiterjedtebb. (A funkcionális írástudatlanság azt jelenti, hogy a leírt szó ismerete a mindennapi élet igen szűk aspektusaira terjed ki.) Egy amerikai vizsgálat szerint a 166 millió felnőttkorúból hagyományos értelemben 1 százaléknál kevesebb az analfabéta. Ezzel szemben viszont olvasási és írási készségei alapján 52 millió fő inkompetens a költségvetésben, 26 millió fő írási nehézségekkel küzd, 36 millió fő nem tud jól olvasni. A fejlett ipari világban a munkanélküliek 60—80 százalékánál hiányoznak a személyes kommunikációhoz szükséges alapkészségek, olvasási és számolási nehézségekkel küzdenek, motiváció-hiányban és önbizalomhiányban szenvednek.

[3] *Analfabéták aránya a lakosságban a XIX. század közepén.* (Forrás: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Szerk.: *Berend T. Iván, Ránki György*. KJK. Budapest, 1979.)

Skandináv országok 30%
(ezen belül Svédország 10%)

Anglia	33%
Franciaország	40—45%
Spanyolország	75%
Olaszország	75—80%
Habsburg Birodalom (ezen belül 1868-ban Magyarországon 68%)	40—45%

Az I. világháború idején a kor legfontosabb oktatási vívmánya az írástudás kiterjedtsége. Az írástudó lakosság aránya régiónként:

Skandináv térség közel	100%
Franciaország	83%
Belgium	80%
Dél-Európa és Közép-Európa keleti része	50—66%
Oroszország és a Balkán térség	30%

[9] *Az analfabétizmus történeti alakulása Oroszországban és a Szovjetunióban.* (Forrás: AE in the USSR. V. G. Onuskin E. P. Tonkonogaya Studies and Documents No. 20. ECLE, Prague, 1984.)

[10] *A magyar közművelődés periódusai és jellegzetes vonásai az utóbbi fél évszázadban.*

I. A két világháború közötti szakasz

a) *Az intézményrendszer szervezetének és irányításának jellegzetes vonásai:*
- a konzervatív állam jelentős befolyása,
- a társadalmi szervezetek jelentékeny szerepe (erős állami ellenőrzéssel)
- ezen belül egyház (felekezetek) dominanciája.

b) *A közművelődés deklarált és tényleges funkciói:*
- keresztény-nemzeti nevelés,
- analfabétizmus felszámolása,
- a szociáldemokrata munkásmozgalom érdekei,
- a felbomló paraszti kultúra átmentése a nemzeti kultúrába.

c) *Az előtérbe kerülő tevékenységi formák:*
- a munkásmozgalom művészeti-politikai öntevékenysége, munkásakadémiák, szakszervezeti öntevékenység,
- felekezeti népfőiskolák, egyletek, gazdakörök, olvasókörök, Gyöngyösbokréta-mozgalom.

II. 1945—1948 közötti periódus

a) *Szervezet:*
- előtérbe került a társadalmi irányítás (demokratikus pártkoalíció),

Dátum	Analfabéták aránya (%)	A periódus évei	Csökkenési arány (%)
1897	71,6	20 év alatt	15,7
1920	55,9	6 év alatt	12,5
1926	43,4	13 év alatt	30,8
1939	12,6	20 év alatt	10,8
1969	1,8	10 év alatt	1,5
1970	0,3		

A táblázat a nagy októberi szocialista forradalom utáni államosított iskolarendszer nagyfokú hatékonyságát mutatja.

[5] *P. Maydl:* AE in Europe. Methodological Framework for Comparative Studies. Studies and Documents No. 14—15. ECLE, Prague, 1983.

[6] Adult Education in Hungary 1971—1980. Hungarian Central Statistical Office. Budapest, 1981.

[7] A közoktatás világproblémái. Válogatás az UNESCO Perspectives c. folyóiratából. Budapest, 1985. Gondolat. Vál. és szerk.: *Csoma Gyula*, 343. p.

[8] *Freire kritikai tételei a részvételellenes művelődési tevékenység jellemzőiről.* (Forrás: *E. C. Rosenthal:* Participation as Pedagogy. = Convergence 1982/1. 5—16. pp.)

Paulo Freire kritikai tételei az Elnyomottak pedagógiája című könyvéből a részvételellenes művelődési tevékenységről. A részvételellenesség a rossz pedagógiai munkamegosztásból következik. Fő jellemvonásai a következők:

— A tanár tanít, a hallgatók pedig tanulnak. (A szöveg fordítható előadó—hallgató, tanító—diák stb. viszonylatokra is.)
— A tanár mindent tud, a hallgatók nem tudnak semmit.
— A tanár gondolkodik, és a hallgatók arról gondolkodnak, amit a tanár gondolt.
— A tanár beszél, a hallgatók (alázatosan) hallgatnak.
— A tanár nevel, a hallgatók nevelődnek.
— A tanár választ és érvényrejuttatja választását, a hallgatók alkalmazkodnak és teljesítenek.
— A tanár cselekszik, ezáltal a hallgatók a cselekvés illúzióját kapják, amelynek a tanár eszköze.
— A tanár kiválasztja a program tartalmát, és a hallgatók adaptálódnak ahhoz.
— A tanár a tudás tekintélyét összekeveri az ő foglalkozásának tulajdonított tekintéllyel, amely így szemben áll a hallgatók szabadságával.
— A tanár a tanulási folyamat tárgya, miközben a hallgatók képezik a célt.

[9] *Dusan Savicevic:* A felnőttnevelés rendszerei az európai szocialista országokban. Budapest, 1980. (Felnőttnevelési Füzetek) NI 1980. és Cavicevic CAEW, 1981. New York.

— az intézményrendszer államosítása és társadalmi használatba adása,
— az egyházi kulturális monopólium felszámolása.

b) *Funkciók:*
— népi demokratikus nevelési eszmények kitűzése,
— a népi-paraszti kultúra (népművészet) ápolása és megújítása,
— az iskolai alapképzés, alapfokú szakképzés általános kiterjedése.

c) *Tevékenységi forma:*
— széles körű mozgalmi, társadalmi öntevékenység,
— az alsó társadalmi rétegek tömeges iskolai és iskolán kívüli oktatása és képzése.

III. Az 1950—1960 közötti szakasz

a) *Szervezet:*
— a túlcentralizált pártbürokrácia kizárólagos szerepe,
— minden szervezeti keret hierarchikusan ennek alárendelt,
— bármilyen tevékenység deklaratíve csak a hivatalos ideológiai alapon és célokért folyhat.

b) *Funkció:*
— a különböző társadalmi törekvések ideológiai, hatalmi egybefogása és vezénylése,

c) *Tevékenységi forma:*
— a népi-nemzeti kultúra az ideológia szolgálatában (politikai folklorizmus),
— tömeges iskolán kívüli káderképzés, a dolgozók általános és középfokú esti és levelező oktatásának tömeges fellendülése,
— demonstratív, kulturális tömegakciók.

IV. Az 1960-as és 70-es évek periódusa

a) *Szervezet:*
— a túlcentralizált párt- és állami irányítás csökken,
— növekvő funkciómegosztás (a párt-, állami, tanácsi és társadalmi szervek között).

b) *Funkció:*
— a magasabb szakképzettség és az általános műveltségi szint a magasabb életszínvonal eléréséért,
— a rétegkultúrák különbségeinek artikulálódása (ifjúság, falu, nők),
— az egyéni érdekek és mobilitás érvényesítése (privatizáció).

c) *Tevékenységi forma:*
— a kiscsoportos és egyéni művelődési formák (klubok, szakkörök, művészeti kiscsoportok) előtérbe kerülése,
— a középfokú és felsőfokú felnőttoktatás nagyarányú növekedése, a gazdaság továbbfejlesztésének igényei szerinti munkásátképzés és továbbképzés kialakítása,

Periódusok, korszakok	Az európai centrum	Magyarország és Kelet-Közép-Európa
1. Felvilágosodás kezdete	Jótékonykodás, erkölcsi nevelés, a tudomány elterjesztése (1680-tól) Polgárosodás	Főnemesek, köznemesek, polgárosodás 1770-től XX. század: vékony polgári réteg, többsége etnikailag idegen
2. Ipari forradalom kibontakozása	Általános, elemi népoktatás és analfabétizmus elleni harc (1780—1850)	Ugyanaz (1860—1914)
3. Egyes társadalmi rétegek emancipálódása	Felső és középosztály kultúrmissziója helyett a társadalmi rétegek öntevékenysége (munkásmozgalom, polgárosultság) Az állam növekvő szerepe. Ebben két tendencia: befolyás növekedés vagy csak háttérjelleg	Emancipációhiány, rétegződési merevség a XX. század közepéig A tradicionális paraszti kultúra (XX. sz. első harmadáig) jelenléte és dominanciája Erőtelj. állami beavatkozás uralmi jelleggel
4. Extenzív ipari fejlődés, urbanizáció	Iskolapótló szakképzési, átképzési funkciók előtérbe kerülése (XIX. sz. vége, XX. sz. eleje)	Az 1940-es 50-es évektől jelentkező tendencia
5. Növekvő szabad idő	A kulturális tömegfogyasztás növekedése, a kultúra áru jellege (1950-es, 60-as évek)	Növekedő túlmunka a második és egyéb gazdaságban, anyagi javak növekvő fogyasztása (1960-as, 70-es évek)
6. Posztindusztriális, információs társadalom (1970-es, 80-as évek)	Kulturális decentralizáció, általános lakossági komputerizáció A kreativitás-igény és a fogyasztás egyensúlyára törekvés Öntevékenység, autonómia-igény Ökológiai gondolkodás, lokalizmus	A társadalmi csoportidentitás, autonómia és öntevékenység újrafelfedezése A célracionális szakképzési, átképzési igények növekedése a munkaerőpiac reális igényeinek növekvő befolyása mellett

— autentikus folklórmozgalmak — az ifjúsági szubkultúra és ellenkultúrák vagy „ellenzéki" kultúrák megerősödése.

[11] *Fejlődésfokozatok és tendenciák az európai művelődési mozgalmakban* (Összefoglalás)

[12] *Tóth János:* A megújulás elemei az elmúlt tíz év magyar közművelődésében — remények a következő évtizedre. (Vitaindító)=Új Forrás, 1986/1. sz. 32—39. p. és *Tóth János:* Új vonások a 80-as évek közművelődésében=Kultúra és Közösség, 1985/4. sz. 23—31. p.

[13] *Aulis Alanen:* Lifelong Education Permanent Education — Recurrent Education=AE Finland Vol. 19. No. 2. 1982.

[14] E törekvésekről áttekintést ad: Kultúra és munkásélet. Hat európai ország tapasztalatai. Jelentés egy UNESCO-együttműködés keretében létrejött közös szemináriumról. NPI, Budapest, 1980.

[15] a) *Csoma Gyula:* Az iskolai felnőttoktatás szerepváltása=Andragógia, 1985/1. sz. 51—53. pp.

b) *Csoma Gyula:* A felnőttoktatás 40 éve=Népművelés, 1985/12. sz. 3—4. pp.

c) *Benő Kálmán:* A felnőttoktatás változó funkciói=Andragógia, 1985/2. sz. 15—27. pp.

d) *Maróti Andor:* Az iskolán kívüli felnőttoktatás jövője Magyarországon=Andragógia, 1985/2. sz. 27—41. pp.

Durkó Mátyás—Boros Sándor

A FELNŐTTNEVELÉSI AUTONÓMIA ALAPPROMLÉMÁI

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az öntevékenység és autonómia szerepe és értelmezése *fordulópontot jelentő kérdés* mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban, mind a társadalmi-politikai élet, mind a művelődés, nevelés és a kultúra terén, s ez utóbbiak esetén mind szervezeti, mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásban. A kérdésre adott válasz milyensége perdöntő a maradi vagy korszerű gyakorlat és szemléletmd szempontjából egyaránt.

Tanulmányunk alapvető feladatának érezzük a hozzájárulást az öntevékenység, autonómia értelmezéséhez, jelentősége megértéséhez a nevelés és a közművelődés folyamatában, de általános társadalmi-politikai vonatkozásban is; valamint azoknak az alapproblémáknak a felvázolását, amelyek az antropagógiai-andragógiai folyamat szempontjából fontosnak tűnnek.

2. ÖNTEVÉKENYSÉG, AUTONÓMIA ÉS A SZEMÉLYISÉG FEJLŐDÉSE

1. A személyiség fejlődése szocializációja folyamatában zajlik le. Gilinszkij[1] írta: „A társadalom újratermeli magát, és ennek során létrehozza a társadalmi embert, és az ember, aki újratermeli magát minden társadalmi vonatkozásban és viszonylatban, egyúttal újratermeli a társadalmat is."

Az ember e folyamat közben, elsődlegesen termelő, életfeltételeket teremtő, az emberiség előző és jelenlegi kultúráját elsajátító, környezetéhez, az eléje állított feladatokhoz alkalmazkodó aktív tevékenysége közben teremti újra önmagát, fejleszti ki önmagában a korszerű, társadalmi embert. A személyiségváltozás tehát — pszichikus lényegét követve — önfejlődés, amely mindig a személyiség valamilyen formájú öntevékenységéhez kapcsolódik. Az öntevékenység jelentőségét a személyiségfejlődésben ennél jobban nem húzhatjuk alá. Ezek szerint a személyiség egyes területeken való nagyobb fokú aktivitása az érzékelés, az intellektuális aktivitás, idegrendszeri pályák, központok nagyobb fokú fejlődését eredményezi.

Ez öntevékenység belső természetét elemezve *Horváth György*[2] kiemelte, hogy annak három szintje, fokozata van. Jelentkezhet a szokások, erkölcs, divat természetes, észrevétlen, magától értetődő, nem tudatos, spontán tevékenységszintjén. Másodszor a közvélemény, a józan ész belátása által tuda-

tosan elfogadott, követelményjellegű tevékenységformákban. Harmadszor szabadon, öntudatosan eldöntött tevékenységek szintjén. Egy más irányú, a környezeti hatás milyensége és a személyiség erre történő visszahatása jellegzetességei szempontjából történő felosztás szerint ez a személyiségformáló öntevékenység kapcsolódhat a) a személy termelő (munka), társadalmat-közösséget fejlesztő, egyéni és családi életfeltételeket teremtő tevékenységéhez, ez a „spontán művelődés"; b) a rekreációs, szórakoztató, szórakozva művelődő és információs (összefoglaló néven)) „regeneratív szórakozva művelő tevékenységhez" és végül c) a céltudatos nevelés-önnevelés, tanulás tevékenységéhez.[3]

Mind a művelődési, mind a nevelési folyamat legalább bipoláris (általában többrétű, komplex hatás- és tevékenységegyüttes, de dominánsan legalább kétsarkú); egyrészt a fejlettségi állapot magasabb pontjáról jövő, társadalmi, közösségi, művelői, nevelői hatásmozzanatnak, másrészt a résztvevők reagálásának egy ezzel részben vagy egészben azonosuló vagy attól eltérő öntevékenysége. Nagyon fontos, hogy megértsük, hogy tényleges személyiségformáló folyamat a művelődés és a nevelés esetében is csak akkor keletkezik, ha a résztvevőkből olyan aktív öntevékenységet tud kiváltani, amely tevékenységhez — ismert biológiai, pszichológiai törvények szerint — a személyiség változása: új tapasztalatok, tudás, új jártasságok, készségek, új viselkedés- és magatartásminták, új értékkészlet és igényszint kialakulása kapcsolódik. A résztvevőknek ezt a kiváltott vagy öntevékenységi aktivitását tekinthetjük az önnevelő mozzanat gyökerének, később egyre erősödő megnyilvánulásának, amelynek segítségével a nevelői folyamat résztvevője nemcsak tárgya, hanem egyszerre alanya is lett önmaga fejlesztésének. Ez a makarenkói pedagógia egyik alaptétele. *B. G. Ananjev*[4] ezt így fogalmazta meg: „Makarenkó ezzel feltárta a *legfőbb pedagógiai törvényszerűséget: a nevelés átalakulását önneveléssé.*" Lényegileg az eddig elmondottakkal rokon gondolatokat fejtett ki *Kocsetov*[5] is: „A gyermek mindig részt vesz saját fejlődésében, de ez különböző formákban történik. Az önnevelés a legmagasabb, de nem egyetlen formája az önfejlődésnek, öntökéletesedésnek. Vannak más (alsóbb) típusúak is, mint... a felnőttekhez való igazodás, a közösséghez való igazodás, az intuitív alkalmazkodás, tudatos alkalmazkodás és utánzás." Az önnevelési képesség tehát a nevelés folyamatában alakul, fejlődik az előbb bemutatott öntudatlan, féltudatos reagálási formáktól a céltudatos, öntudatos önalakításig, önnevelésig.

És ez ugyanúgy érvényes az alacsonyabb műveltségi szinten megrekedt nagykorúakra is, mint a gyermekek fejlődésére. A nevelés minden szintjén, szakágában és formájában ezért alapvetően fontos nevelési feladat a résztvevőkben az önnevelés belső pszichikus feltételeinek a fejlesztése, egészében pedig *a nevelés és önnevelés dialektikájának a kiteljesítése.*

2. Ahhoz, hogy ennek belső sajátosságát, mozgását megismerhessük, közelebb kellett lépnünk a *nevelési folyamat* értelmezéséhez. Ebben legtermékenyebb forrásaink Magyarországon is a holland felnőttnevelési iskola alapítójának, *Ten Have* professzornak erre vonatkozó tanításai voltak, melyet magyarul *Ger van Enckevort:* Új tudomány az andragológia című tanulmányából[6] ismerhettünk meg. Eszerint a nevelési folyamat sikeresen csak úgy valósulhat meg, ha minden részmozzanata — egy belső, immanens logika

szerint — végbemegy. Ennek legfőbb elemei: 1. az értékek, eszmények, követelmények terén való eligazodás; 2. az egyén (csoport) fejlettségi állapotára vonatkozó nevelői diagnózis; 3. az első két mozzanat összevetése alapján nevelési célok, program kitűzése, prognózis; 4. ennek gyakorlati megvalósítása, melynek jelentős része a kultúraelsajátítási folyamat; 5. az elért eredmények értékelése a kitűzött célok, prognózis vetületében. Saját további kutatási elemzéseink azt bizonyították, hogy a nevelés eredményeként, ennek folyamatában a résztvevő emberben (gyermekben, ifjúban vagy felnőttben) mindezen mozzanatoknak paralel önnevelési megfelelői alakulnak ki. Nem spontán módon, hanem annak mértékében, hogy mennyire kaptak reális szerepet ezek a nevelés folyamatában. Az ezeknek megfelelő pszichikus feltételek alkotják az önnevelési képesség legfőbb részösszetevőit. Ezek: 1. önálló eligazodás a szükségletek, az értékek, követelmények, eszmények világában; 2. öndiagnózis és főleg ezek eredőjeként egy önnevelési belső motiváció keletkezése; 3. önfejlesztést tervező képesség, önprognózis; 4. önirányítás, önkormányzás képessége az önfejlesztő program megvalósítására; 5. az elért eredmények és az önnevelési folyamat önértékelése. A nevelő nevelési tevékenységének részmozzanatai és a tanuló önnevelő aktivitásának részmozzanatai kölcsönösen egymást kiegészítő, dialektikus párok. A nevelési folyamat minden részmozzanatát kölcsönösen valósítják meg. Ha az egyes önnevelési mozzanatok nem elég fejlettek — márpedig mint az előbb láttuk, ezek nem spontán módon fejlődnek, hanem a konkrét gyakoroltatás, funkcionáltatás eredményeként egymástól is eltérő fejlettségi szintet mutathatnak —, a nekik megfelelő nevelői mozzanatnak kell ezeket hatékonnyá kiegészíteni. A nevelői és önnevelői mozzanatok aránya tehát nem állandó, hanem mobil, dinamikus, egymást kölcsönösen kiegészítő az önnevelői képesség fejletlenségének vagy fejlettségének a függvényében. Itt és így érvényesül a nevelésnek az a paradoxona, hogy *célja önmaga feleslegessé tétele, helyettesítése az önnevelés folyamatával.* Teljes mértékben azonban ez sohasem sikerül. Ahogy nem beszélhetünk abszolút jellegű, önnevelés nélküli nevelésről, ugyanúgy nincs nevelési segítést, közvetett „irányítást" teljesen feleslegessé tevő abszolút önnevelés sem. Az önnevelés egyes részképességek fejlettségi szintjén másmás arányú, erejű, természetű, formájú, módszerű nevelői támogatást igényel.[7]

3. Itt kell bekapcsolnunk az *autonómiának* az értelmezését. Maga a fogalom önállóságot, önirányítást, önkormányzatot jelent, nevelési vonatkozásban önállóságra nevelést, arra való képességnek a kialakítását, hogy az egyén meg tudja szervezni önálló életét, tevékenységét, művelődését stb. *Bertrand Schwartz:* L'éducation demain[8] című munkájában értelmezve a fogalmat az autonómia személyiségi hátteréről a következőket írta: „Ilyen értelemben az önállóság azt jelenti, hogy az egyén rendelkezik megfelelő ismeretekkel, készségekkel, birtokában van bizonyos számú automatizmusnak, amelynek segítségével válaszolni tud mindenféle szituációra... Az autonómia fokára eljutni a következő lépéseket feltételezi:

— legyen képes megérteni környezetét,
— legyen képes önmagát — a környezetéhez viszonyítva — meghatározni,
— legyen képes a környezetére cselekvően hatni."

Elég ennyi az autonómia értelmezéséről ahhoz, hogy nyilvánvaló legyen, hogy az önállóság, önkormányzás képessége lényegileg szoros kapcsolatban van a kifejlett önnevelés, önművelés képességével, kölcsönösen egymás részelemét képezik. Ezért az autonómiára való „megérés" folyamata, ontogenezise szorosan összefonódik az önnevelésre nevelés folyamatával, és végső soron mint a szocializáció minőségileg új foka, mint a kifejlődött felnőtt ember relatíven önállósodott, autonóm önnevelési folyamatának a szintje értelmezhető.

A következőkben összefoglaljuk, *milyen pszichikus feltételekkel rendelkező embert tartunk önnevelésre érett embernek.* A válasz két szempontból is fontos számunkra. Egyrészt megvilágítja a kifejtett önnevelési képesség legfőbb összetevő részképességeit, amellyel rendelkeznie kell a fejlett felnőtt személyiségnek, ezzel megvilágítja az autonómiára való érettség teljes pszichikus feltételrendszerét is. Másrészt megérteti, hogy milyen emberi képességek kialakítását kell célként, nevelési feladatként az előző szakasznak, az önnevelési képességek kialakulásának időszakában a nevelés (felnőttnevelés és közművelődés) elé tűzni.

Az önnevelésre érett ember pszichikus képességeit — éppen a nevelési folyamat belső logikája szerint rendezve — az alábbiak szerint csoportosítjuk.

— Az önálló ismeretelsajátítás, recepció, tájékozódás és értékelés képessége, ennek segítségével az életben, a változó körülmények, szükségletek, célok, eszmények, értékek, minták, mások példája terén való eligazodás. Tehát az *önálló eligazodás, tájékozódás és értékelés képessége.* Ugyanezen mozzanathoz sorolható a mindezek hatására, belső szükségletből, igényből származó *önmotiváció az önnevelésre és az állandó műveltségszerzésre.* (Bár ennek kialakulására végső soron a nevelési folyamat minden mozzanata hatással van, de a komplex folyamatban mégis a szükségletek, az értékek, normák, példák terén való eligazodásnak van a legnagyobb szerepe.)

— Ismereteink, képességeink, tulajdonságaink: értékeink és hiányosságaink terén való reális önértékelő eligazodás. Tehát *az önismeret, szintfeltárás, öndiagnózis képessége.*

— Ezek alapján önmagunk elé önművelő (ismeretgazdagító), önképző (képességeket, készségeket, jártasságokat fejlesztő) és szűkebb értelemben vett önnevelő (jellemvonásokat, beállítódásokat, magatartást formáló) célok kitűzésének a képessége. Tehát *a reális tervező képesség az önművelés, az önképzés és az önnevelés terén egyaránt.* Az alkalmas tartalmak, formák, eszközök kiválasztása, tehát az önfejlesztést tervező képesség és magatartás. Életprogram kitűzése és önprognózis. Ennek az életprogramnak lesz szerves része a környezet aktív alakítására vonatkozó program is mint az életszerepekhez való alkalmazkodás legmagasabb szintje.

— Önmagunknak a kitűzött önnevelési és életalakítási célok gyakorlati megvalósítására való ösztönzése, késztetése. Tehát *önirányítás, önkormányzás képessége.* Ehhez önmérséklő önuralom és az aktivizáló (önkényszerítő) akaraterő kialakítása és felhasználása. Itt kell megemlítenünk még egyszer az önálló elsajátítás, kultúraelsajátítás képességét.

— *Az önalakítási, önnevelési folyamat önértékelésének,* a tényleges fejlődési eredmények vagy kudarcok felismerésének a képessége.

Mi az új ezekben az önnevelés előző szintjeihez képest, egyéni és társadalmi vonatkozásban? A választ csak tézisszerű tömörséggel adhatjuk meg:

— a motivációs folyamat felgyorsulása, megkönnyülése és a külső nevelési indítástól való függetlenedése;

— a magas szintű értékkészlet, erkölcsi tudat mint „önmodell" által motivált „előreható" cselekvéstervezés;

— az önnevelési, önművelési folyamat önkontroll-orientált és magas szintű, önálló elsajátítási képességgel segített megvalósítása;

— önértékelési folyamat állandósodása és az egész nevelési-önnevelési folyamat hatékonyságának növekedése;

— az aktív alkalmazkodás és a közösségi önirányítás mint a kifejlett önnevelés társadalmi hatékonyságának fontos jelzője.[9]

Ez utóbbiról — éppen mert az autonómia értelmezésével kapcsolatban fontos tanulságai vannak — részletesebben is szólunk. Már az előzőekben többször hivatkoztunk rá, hogy a kifejlett önnevelés egyik legértékesebb sajátossága *az alkalmazkodóképesség alkotóan aktív típusának a kialakítása.* A fejlődő önnevelés korszakában az ember elsődlegesen — ha nem is kizárólagosan — mint passzívan alkalmazkodó, cselekvő volt jellemezhető. A kifejlett önnevelés szintjén eljut az ember a társadalmi alkalmazkodás új formájához, az életet alkotóan, elemzően élő, annak belső problémáit megoldani akaró, az életet alakító, a viszonyokat fejlesztő, aktív, alkotó alkalmazkodásra. Csak ez a magasabb, önálló, elemző, gondolkodó, önművelő képesség teszi lehetővé az élethelyzetek, konfliktusok olyan elemzését, amely az élet feltételei aktív megváltoztatásával teremt az alkalmazkodás és élet számára új körülményeket. Ennek az alkotó alkalmazkodásnak kiváló gyakorlótere — egyben a kifejlett önnevelés képességeinek társadalmi szintre emelkedése — *az önirányító közösségek létrejötte a társadalomban.* E közösségek teremtenek optimális közeget, lehetőséget az önalakítás, egymásalakítás, közösségformálás s a közösségek eredményes külső, társadalmi alakító hatása dialektikus egységére, kölcsönös összefonódására. Közben megteremtik, előhívják az alkotóan, kritikusan alakító szocializációnak azokat a pszichikus belső feltételeit az egyénben, mint pl. a reális elemző és értékelő képesség, a kritikus magatartás, a hibák fölött szemet nem hunyó, hanem azok előidéző okait változtató, javító-alkotó magatartás stb. Ezek egyúttal a társadalmi demokratizmusnak is alapvető erjesztői, ami a kérdés politikai súlyát jelzi.

4. Emiatt e kérdés külön nyomatékkal kezelt vonatkozása: *az önirányítás, autonómia alkalmazása a társadalmi-politikai életben és a felnőttnevelésben, közművelődésben.* Szocialista vonatkozásban — mind az SZKP kongresszusának irányelvei, mind az MSZMP elfogadott programja fényében — elmondhatjuk, hogy a pártdemokrácia fejlesztése, a szocialista demokratizmus szervezeti feltételeinek növelése országos párt- és állami program szerves része. Hazánkban, ahogy egy ezzel kapcsolatos egyik legújabb tudományos felmérésben olvashatjuk: „A szövetkezeti tapasztalat példaként szerepel ... A termelőszövetkezetek sikere elsődlegesen épp az önkormányzatnak, a szövetkezeti demokrácia létének, ellentmondásoktól sem mentes működésének köszönhető... Napjainkban viszont a gazdasági demokrácia fejlesztésére épp a szövetkezeti tapasztalatok alapján honosítottak meg új vezetési formákat az iparban." A feltételekről ugyanebben a tanulmányban kemény

kritikával a következőket olvashatjuk: „A szövetkezeti demokrácia is majdnem az egyéb jelzős demokrácia sorsára jutott ott..., ahol mechanikusan átvette a politikai életben használatos, történelmietlenné vált rendet, amelyben a különböző testületeket 'a mindenki képviselve legyen'-elv, nem pedig a rátermettség alapján állítják össze."[10] (N. B. Ez alapvető vezérelv kell hogy legyen a művelődési demokráciában is!)

Európa polgári demokráciái viszont 1975-ben Norvégiában tartott nemzetközi konferenciájukon vitatták meg a politikai és művelődési demokrácia irányelveit és tapasztalatait.[11] Mint a felnőttnevelés sajátosságainak nem teljesen megfelelőt, konzervatív formának tekintik azt az eljárást, amelyet a *„participation" (részvétel)* terminussal jelölnek, s amelynek lényege, hogy a felnőttnevelők kész programajánlatokat tesznek a résztvevőknek, de ezek döntési szabadsága csak annyira terjed ki, hogy részt kívánnak-e ebben venni vagy nem. Ezzel ellentétben kísérleti és követendő célként tűzik ki az *„autogestion"* (önrendelkezés, *önirányítás)* megvalósítását a felnőttnevelésben, ahol a tanuló közösségek maguk legyenek — nevelőik közreműködésével — a tanulás témájának, programjának a megalkotói, alakítói. Tegyük hozzá: ha a felnőttnevelési programok előzetes, nevelői létrehozása és ajánlata, a zártabb művelődési tartalmak mint meghatározott, kötelezően elsajátítandó anyag kijelölése a felnőttoktatás társadalmi hatékonysága megítélése szempontjából fontosnak is tűnik, általános, képző-nevelő hatásában (éppen a művelődési demokratizmusra és a kiteljesedett önnevelésre nevelés szempontjából) legalább olyan vagy még kedvezőbb hatásúnak tetszik a teljesen önirányított művelődési közösségek funkcionáltatására törekvés. Kallen ebből így vonta le a konzekvenciákat: „A permanens nevelésnek ki kell építenie egy új rendszert, amely az önirányításra (autogestion) épít, és nem kell túlságosan integrálódnia az eddigi oktatási keretekhez." Ugyancsak az ő megfogalmazásában közöljük a másik fontos tanulságot: „Előbb a társadalmon belül kellene az autogestionnak (önirányításnak) kifejlődnie, hogy onnan átterjedjen az oktatásba."[12] Ez utóbbi megállapítást jogos kritikai észrevételnek tekinthetjük, de egyúttal alkalmas arra is, hogy a társadalmi önirányítású közösségek színtereinek fokozatosságára is felhívja a figyelmet az önirányított művelődési közösségektől az önirányított társadalmi közösségekig. Ilyen vonatkozásban valóban dialektikus kölcsönhatás van a két terület között. A politikai demokratizmus nélkülözhetetlen feltétele a művelődési demokratizmusnak. Másrészt viszont a társadalmi demokratizmus egyik fontos megnyilatkozási terepe a művelődési demokratizmus, és ez utóbbi fontos előiskolája, „nevelő terepe" lehet a résztvevőkben az autonómia, önkormányzás, önnevelés belső pszichikus feltételei kifejlesztésének. Ennek viszont nagyon fontos tartalmi, irányítási és módszertani feltételei vannak. Egyébként szerves kapcsolatban van másik alapvető kulturális kategóriánkkal, *„a kulturális demokráciával"* is, mert ez csak a nép önirányító kulturális aktivitásával, önművelő kultúraelsajátításával valósulhat meg.

3. A FELADAT SPECIFIKUMAINAK ELEMZÉSE

Az önállóságra, önnevelésre nevelés döntő neveléselméleti problémája a *feladat specifikumainak elemzése* a különböző életkori sajátosságok s a permanens nevelés különböző szakaszai és szakágai szerint. A neveléstudomány

modern nemzetközi tapasztalatai termékenyebbnek ítélik az egyes — viszonylag egyneműbb, főbb — *szociálpszichológiai típusokra,* mint az elvont fejlettségi szintre való andragógiai építést.

Elsőnek megválaszolandó kérdés számunkra *az iskola és a közművelődés sajátos szerepének elemzése az ifjúság önállóságra, önnevelésre nevelésében.*

Az *iskola*rendszerű nevelés dominánsan és leghatékonyabban a kultúra-elsajátítás, recepció képességének, készségének, technikájának a megalapozását tudja elvégezni. Ha a permanens nevelés egész rendszerében keressük a *közművelődés* speciális önneveléssel, önműveléssel kapcsolatos feladatát, azt abban kell látnunk, hogy egyrészt kiszolgálja az önnevelés, önművelés minden relatíven kialakult, önállósult fejlettségi fokát, másrészt lehetőséget biztosít az önnevelési folyamat *minden* alkotó elemének, minden fontos mozzanatának az önálló gyakorlására, kifejlesztésére, amire az iskola jelenlegi szintjén önmagában nem képes. Az iskolai nevelés tantervi kötöttségével szemben önkéntesen vállalt formáiban (pl. egy ifjúsági klubban, szakkörben) lehetőséget biztosít az egyén szükségleteihez, érdeklődéséhez, igényszintjéhez alakított szabad, önkéntes, öntevékeny témaválasztásra, tartalomkijelölésre, az elsajátítandó műveltségi anyagok, művek szabad összeválogatására. Tehát az első perctől kezdve önállóan gyakoroltatja az önnevelés, önművelés *teljes* tervezési szakaszát, az öndiagnózist és a tervösszeállítást, de azonnal bevonja a résztvevőt az önművelési folyamat megvalósítási szakasza tennivalóiba, a kulturális formák, feltételek megszervezésébe, az elsajátítási folyamat mikroprogramozásába, egyéni elsajátításába is. Ez elsajátítási folyamat külső szabályozására, nevelői segítésére a formák rendkívüli változatosságát kínálja, ezáltal biztosítani tudja a minél teljesebb önfejlődést, gazdagodást. Szükségessé teszi — a továbbfejlődés újabb tervezése érdekében — az önnevelési, önművelési folyamatok értékelési szakaszának megvalósítását, az eredmények alkalmazását, megerősítését, a mindennapi emberi élet gyakorlatában való hasznosítását.

Külön szoktatási, nevelési jelentősége van annak, hogy a közművelődésnek ez a lehetősége, differenciált formarendszere *azonos* a gyermekek, fiatalok és felnőttek közötti munkában egyaránt, tehát a felnövekvő nemzedék körében végzett közművelődési munka valóban alkalmas lesz az egész életen át használható és használandó művelődési formák megalapozására, használatuk megszoktatására.

4. AZ ÖNNEVELÉS, AZ AUTONÓMIA ÉS AZ EZEKRE NEVELÉS PROBLÉMÁI A „FELNŐTT" KORBAN

Eddigi kutatási eredményünk[13] mindenekelőtt arra a konzekvenciára vezetett bennünket, hogy a felnőtté fejlődés nem egyszerűen spontán érés, közvetlen szocializáció eredménye, hanem döntően a művelő-nevelő hatásrendszer (közvetett szocializáció) és az ezekre adott szubjektív válasz kérdése, és ezek, tehát a speciális művelődési és nevelési körülmények rendkívüli heterogenitása — esetleges mostohasága — miatt reális jelenség a nagykorúság idején is a fejlődés alacsonyabb szintjein való „pszichikus megrekedtség", ami miatt a felnőttséget minőségi kategóriaként kell kezelnünk, s az erre még meg nem éretteket inkább „nagykorúnak" tekintenünk.

Alapvető kérdésfelvetésünk tehát így hangzik: vajon társadalmunk nagykorú rétege érett-e a teljes autonómiára, a kifejlett önnevelésre? Egészében bizonyára nem teljesen. Egy nem kicsiny számú, de az egész sokaság kb. felét vagy egyes vizsgálatok szerint[14] ennél is kisebb részét jelentő réteg mindenképpen pszichikusan teljesen megérett a felnőttségre, az önnevelésre, az autonómiára. De a másik fele — vagy némileg többsége — még nem, a fejlettség alsóbb szintjén rekedt meg. Gyakorlati művelési, nevelési feladataink ennek megfelelően értelmezhetők, rendszerezhetők.

1. Ez utóbbiak közül gyakorlatilag és elméletileg is az a réteg jelenti a legnagyobb nehézséget, amelynek tagjai mostoha anyagi, szociális, munkamegosztási, iskolázottsági és művelődési helyzetük következményeként távol maradnak a közművelődéstől, felnőttneveléstől. Ezek azok, akik mint a művelődés vonatkozásában „hátrányos helyzetben" lévők a tokiói felnőttnevelési világkonferenciától kezdve annyi tudományos tanácskozás egyre nagyobb és egyre kilátástalanabb vitaproblémáját alkották. A szocialista közművelődés- és felnőttnevelés-politika nem helyezkedhet közömbös álláspontra velük kapcsolatban, alapvető társadalmi, emberi felelőssége *ezek toborzása* a művelődésre, a *motivációs elébük menés* gondja, ezáltal a közművelődés és felnőttnevelés hatókörének a szélesítése. A probléma elvi alapja a nagykorú „autonómiájának" egy közvetettebb konzekvenciája: társadalmi helyzeténél, életkoránál fogva a nagykorú is joggal követel magának emberi egyenrangúságot, tiszteletet, megbecsülést. Mindenekelőtt tudomásul kell venni az adott személyiség szociális s pszichikus jellegzetességeit, akkor is, ha azok nem kedvezőek, azt a motivációs és fejlettségi szintet, amelyen ténylegesen van. Mindenki csak arról a szintről indítható, fejleszthető, csak azon közelíthető meg, amelyen reálisan van. Minden elindítás motiválás első szabálya a „cserc törvénye", a beilleszkedni tudás az egyén helyzetébe, gondolkodásmódjába, körülményeibe. Ezért fontos mindaz a vizsgálati eredmény, amely az ilyen alacsonyabb fejlettségi szinten megrekedtek* pszichikus sajátosságaira vonatkozik. Most csak példaként idézünk néhányat: egy „értelmi szegénység", amelyet a sajátoshoz, a konkréthoz, a megszokotthoz fűződő érdekkel jellemezhetünk, másrészt az általánossal, az elvonttal, az újjal, a meréssel való szembenállással. Mindehhez kapcsolódik egy nyelvi korlátozottság, a könyvkultúrával, a könyvből való tanulással szemben jelentkező gyanú, amelyet értéktelennek, haszontalannak, magától idegennek tart, szembeállítva az első kézből vett közvetlen tapasztalatokkal, közvetett verbális tapasztalatcserével. Életlátása az alapvető hasznosságelven, az azonnali felhasználhatóságon, élvezhetőségen mint alapvető érdeken nyugszik.[15] Közművelődésbe való bekapcsolása is mindennek a tudomásulvételén alapulhat.

Döntő a hozzá kapcsolódó andragógiai viszony kialakítása, amely mindenekelőtt személyiségük adott állapotát, sajátosságait figyelembe vevő, azt megértő (mert előidéző körülményei, pszichikus helyzete miatt megmagyarázni is tudó), ezért a továbbiakban vele egyenrangú, mellérendelő magatartásba kerülő, őt emberségében, nagykorúságában, családi, társadalmi helyzetében tisztelő és a szükségletek, hiányok jelzésében érzékenyen és figyelmesen segítő andragógiai viszony. Benne sarkponti kérdés „a másik

*A szerző normatív kategóriáinak konkrét értelmezésében eltérő vélemények lehetnek, ám alapgondolata ezektől függetlenül is értékelhető. *A szerk.*

ember tisztelete" (Karácsony Sándor megfogalmazása), az egyenrangú emberi viszony, a nagykorúi egyenlőség biztosítása. „Van a hátrányos helyzetűekkel való foglalkozásnak egy különösképpen érzékeny vonása — figyelmeztet John Lowe.[16] — A külső megfigyelők hajlamosak a hátrányos helyzetűeket sajátos társadalmi csoportként kezelni. Ha azonban ők megérzik, hogy mint valami 'alfajt kezelik őket', vagy könyöradományokban részesülnek, akkor valószínűleg a segítség durva visszautasításával válaszolnak." Tehát a megértő, segítő, egyenrangú androgógusi magatartásnak kell a „kifejlett, teljes autonómiára, önnevelésre érettség" még meglévő hiányosságait kiegyenlíteni, kompenzálni, kipótolni, egészséges működőképességűvé tenni.

Gyakorlati konzekvenciák: ki kell lépni a felnőttnevelés veszélyes „arisztokratizmusából", amely csak felnőttoktatásban tud gondolkodni. Vissza kell lépni a nagykorú *teljes léte* összes anyagi, létbiztonsági, szociális, életszínvonalbeli, egészségügyi, rekreációs, jóléti, családi, jogi, pszichohigiéniai vonatkozásaiban, azokból megérteni az ilyen ember alapvető szükségleteit, érdekeit, és azok kielégítéséhez keresni a közművelődés, felnőttnevelés lehetséges, segítő hozzákapcsolódását. Itt szert kell tenni arra az érzékenységre, képességre, hogy *előre* lássuk a termelésnek, a szociális életnek azokat a változásait, amelyek új műveltségi követelményeket támasztanak, amelyhez kapcsolódva tehát művelődési szükségletek is ébreszthetők az emberekben.

Hazai gyakorlatunkban erre épül az egész „nyitott ház"-féle művelődési otthoni koncepció. Csak így képzelhető el a művelődési otthoni munka szerves beillesztése a társadalom különböző, széles rétegeinek szükséglet- és érdekszférájába, válhat a művelődés maga is tényleges életszükségletté. Ebből nőhet ki azután egy „alulról kinövesztő", induktív felnőttnevelési programtervezés, egy tapasztalati bázist elemző, általánosító metodika, egy „motivációs továbbfejlesztés".

2. A második rétegfeladatot az azokkal való andragógiai foglalkozás képezi, akik ugyan még pszichikusan szintén nem értek meg a teljes autonómiára, önnevelésre, de már előzetes élményeik alapján *él bennük a művelődésbe, felnőttnevelési szolgáltatásokba való bekapcsolódás szükségletérzése,* él bennük a művelődés presztízse, már tudatosan segítséget várnak a művelődéstől, oktatástól.

Első kiemelnivalónk, hogy az ilyenek is érvényesíteni akarják nagykorúságuk konzekvenciáit a felnőttnevelésben és a közművelődésben, a részvétel teljes önkéntességétől kezdve a programozásban és a művelődési folyamatban, alkalmazásban, értékelésben való aktív részvételig. (Lásd az autogestionról, öniránýításról előbb mondottakat.) Az itt jelentkező nevelés-elméleti probléma: a felnőttnevelési foglalkozások minőségének, a közös kulturális elsajátító tevékenység tényleges személyiségformáló, képző-nevelő hatékonyságának a biztosítása, a foglalkozások belső módszertani kulturáltságának a megteremtése.

Elsődleges kérdés itt is a programozás kölcsönössége, az alulról kiépülő, közös részvételre épülő s minden szintű, fajtájú szükséglet kielégítésére feltételt biztosító, sokrétű, gazdag programajánlat. Az igazi probléma ezután következik: hogyan lehet az értékbeli *prioritásokat* biztosítani a közhasznú, szórakoztató, szórakozva művelő és a jelentősebb személyiséggazdagodást biztosító művelő-nevelő foglalkozások között? Ehhez kapcsolódik a feladat har-

madik mozzanata: a reális motivációra épülő bekapcsolódás után milyenné kell tenni a közművelődési foglalkozásokat ahhoz, hogy egy tényleges érdeklődésfejlesztést, igénynevelést, magasabb művelődési szükségletek ébresztését, ezzel a művelődés elsődlegesebb, közhasznú szórakoztató, rekreációs formáiból a magasabb művelő-nevelő formákba való *„motivációs átvezetést"* biztosítani lehessen? Sem időnk, sem helyünk nincs arra, hogy ezekről a kérdésekről részletesen szólhassunk, csak hivatkozhatunk az ezzel a kérdéssel foglalkozó előzetes tanulmányunkra[17], és nyomatékosan újból felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a — közművelődés és felnőttnevelés egész létét, rentábilis funkcionálását nehezítő — mai súlyos gazdasági és társadalmi körülmények, gazdálkodási feltételek között a felnőttoktatási, közművelődési folyamatok ezen legfontosabb, minőségi problémája szinte teljesen feledésbe merült. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag nincs a probléma megfelelő helyen még a felnőttnevelők tudatában sem.

Egy sajátos, új metodikát kíván ez: a tartalmi ismeretek racionálisabb csökkentésével, szelektálásával időt és lehetőséget teremteni egy újszerű, kísérleti-empirikus, autonímiára, valamint a felnőttnevelő és résztvevő közös feldolgozó aktivitására orientált, értelmi képességeket képző és gyakorló, szemléletet, világképet, beállítottságot, érdeklődést nevelő személyiségfejlesztő tevékenységre.[18] Rá kell ébrednünk, hogy a résztvevők eddigi tapasztalatait, életből, tömegközlésből, olvasmányokból szerzett ismereteit újra felidéző, belső összefüggései szerint tudományos világképbe rendező, új ismeretek, igények, vonatkozások felé kaput nyitó, bár nem csupán, de alapvető tendenciáiban induktív-empirikus, de a többi gondolkodási műveletet is gyakorló képző-nevelő foglalkozásnak a személyiség gondolkodása, kultúrája, szemlélete átstrukturálásában, a szerves, lényegi kultúra kialakításában[19] sokkal nagyobb jelentősége van, mint egy ismeretekkel túlzsúfolt, bármily igényes, tudományos deduktív ismeretközlésnek. Ennek kialakításához szabad kísérletezésre, igényes módszertani alap- és továbbképzésre, a felnőttnevelők erre koncentrált tapasztalatcseréjére, jó módszertani kiadványokra lenne szükség, amelyek a magyar felnőttnevelésből jelenleg mind hiányoznak. Egy ez irányú fordulat nélkül a felnőttnevelés és közművelődés terén minőségi fejlődés nem képzelhető el.

3. Végül ki kell emelnünk, hogy a társadalom részéről külön, sajátos metodikájú andragógiai tevékenységet kíván az *önnevelésre pszichikusan is érett, teljes autonómiára fejlett* felnőttekkel való művelő-nevelő foglalkozás. Előző évi kutatásainkban vizsgáltuk a *legfejlettebbek önnevelő, önművelő aktivitását.* Még ezek esetében is beigazolódott, hogy egyeseknél az önnevelés-önművelés folyamatai a maguk hiánytalan teljességében, az irányítás minden fázisában *nem valósulnak meg* önmagukra hagyottan, csak az önszabályozás működésében bízva, külső nevelői, közösségi irányítást teljesen nélkülözve. Nincs abszolút értelemben vett önművelés. Közművelődési intézményeinkben tehát mindenképpen sajátos feladatként kell kezelni az önművelésre képes *fejlettebbek önművelési folyamatai segítésének, közvetett külső szabályozásának,* ösztönzésének, szervezeti feltételei megteremtésének, folyamata, értékelése támogatásának a feladatát. Bizonyította ezt pl. a szegediek és dombóváriak negatív tapasztalata; tanulásra, sőt tanításra is egyaránt érett személyek művelődési ambíciójából sem lett — andragógiai közvetett szervezési se-

gítség nélkül — tényleges, kollektív vagy egyéni önművelési gyakorlat, vagy legalábbis nincs tudomásunk róla.[20] De ugyanezt bizonyította a Biogal Gyógyszergyár (Debrecen) önművelésre legfejlettebb értelmiségi dolgozói önművelési gyakorlatát felmérő vizsgálatunk is, ahol csak a megkérdezettek viszonylag kis, kb. 20 százalékánál találkoztunk az önszabályozás szintjén, szisztematikusan végigvitt önműveléssel, tanulással, a többieknél csak alkalmi jellegű, széttöredezett, ad hoc jellegű önművelési aktivitással.

A kifejlett önnevelésre, önművelésre képes emberek közművelődési segítésének formái még nagyon sokrétű emléleti-gyakorlati kísérletezést kívánnak az önművelési köröktől a szakértői tanácsadásig. Hazai gyakorlatunkban — éppen a finn példa alapján — tudjuk az önművelési körök magas szintű hatékonyságát bizonyítani. A kiteljesedett egyéni önnevelés, önművelés a legfejlettebbek, a legműveltebbek nevelési, művelési formája. Idézzük vissza emlékezetünkbe, amit a 2. fejezetünk 3. pontja alatt a kifejlett önművelési folyamat fő mozzanatairól mondottunk! A legfejlettebbek tényleges önművelési gyakorlata azt bizonyította, hogy az egyének fejlettsége minden mozzanatnál nem egyöntetű, még a legjobbaknál is egyik vagy másik pszichikus feltétel szempontjából fogyatékosságokkal találkozhattunk. Sokan több pontban már elérték vagy megközelítették a teljes önállóság szintjét, de más pontokban, más követelmények terén még *segítségre* van szükségük, hogy magukat ezek elérésére serkenthessék. Nem megy máról holnapra ennek kialakulása, hanem magában a — talán ma még nem olyan sikeres, nem olyan kiteljesedett — önművelési *gyakorlatban* erősödnek meg ezek a sajátosságok, képességek.

Ebben az állapotban jelentenek különös értéket, nevelési segítséget az önművelési körök, legyenek azok az azonos téma iránt érdeklődő, alkalmibb csoportok, de még inkább a szocialista brigádok — állandóbb munkaközösségek művelődési vállalásaiként működő — önművelési körei.

Ezekben a közös cél elérésére szervezkedő csoportok, *közösségek egymást segítő, nevelő hatása* segít áthidalni azokat a nehézségeket, amelyek az egyéni önművelési folyamat terén az egyes embernél még adódhatnak, hiszen a tanulókör, a brigád tagjai közül egyesek fejlettebbek, mások kevéssé fejlettek, egyik ebben, másik más vonatkozásban, így kiegészítik, kiteljesítik egymást, a közösségi össztevékenységükben már meg tudják valósítani — alsóbb vagy már tökéletesebb szinten — az önnevelés, önművelés, egymásnevelés, egymásművelés, közös művelődés folyamatát.

Mert ez az önnevelési körök másik sajátos értéke, hogy benne természetes környezet teremtődik arra, hogy a kérdések kollektív feldolgozása, megvitatása közben mindenki, amit az életről, a vitatott kérdésekről, az egyénileg feldolgozott, elolvasott információkról, könyvekről, tanulmányokról magában kialakított, azt másoknak elmondja. a mások kollektív értékelése alá helyezze. Így egyszerre lehet művelődő és művelő (másokat is alakító), ami a szilárd műveltség, az igazi szocialista műveltség fontos megerősítője.

5. BEFEJEZÉSÜL

Megpróbáltuk az önnevelés, autonómia és az ezekre nevelés legfőbb nevelési problémáit összefoglalni. Kiemeltük, milyen fontos, lényegi személyiségi vonásokat: önállóságot, önértékelő, önirányító képességet, az ízlés, meggyőződés, magatartás szintjén felnőtti tartást, megbízhatóságot, a külső hatásokkal szemben kritikai önállóságot, függetlenséget, kemény kitartást, önnevelő és önkormányzó képességet jelent ez a felnőtti személyiség. Befejezésül a példával való megerősítés funkciójaként hadd idézzük egy ilyen új metodikájú, autonómiára orientált *nevelési kísérlet* leírásának utolsó sorait, amelyben a szerző, e folyamat eredményeként, az önálló döntési és cselekvési képesség megéréséről ír: „A magatartási fejlődés eredményét jól mutatta a fiatalok viselkedése egy iskolai sztrájk idején... A sztrájk második napján többségük visszalépett, nem azért, mert az iskolavezetés ilyen irányú fellépése nagy befolyást gyakorolt volna rájuk, hanem mert így kívánta egyéni döntésük. Úgy vélték, hogy a néhány szülőből és diákból álló sztrájkbizottság adós maradt az események összefüggéseit ismertető információval, nem volt meg a lépések egymásutániságához szükséges kommunikáció, hiányzott a közös és egybehangolt cselekvés. A kísérleti módszerrel tanított növendékek megmutatták, hogy sem az agitáció, sem az iskolai felsőbbség utasításának hatására nem cselekednek meggondolás nélkül. Külső hatások nem határozhatnak felőlük, önállóan tudnak ítélkezni, és ennek megfelelő felelősséggel teszik azt, amit tesznek."[22]

SZAKIRODALMI HIVATKOZÁSOK

[1] *Gilinszkij, Ja. I.:* Az egyén szocializációjának periódusai. In: Problémii szocializacii individa. Pod. red. Ananjev L. I. Szpiridov, 1971. 44—45. old. Magyarul: Álláspontok a szocializációról. Bp. OM. 1975. 46—47. old.

[2] *Horváth György:* A személyiség és öntevékenység. Bp. 1978. 141. old.

[3] *Durkó Mátyás—Marczuk Mieczyslav:* A permanens művelődés és felnőttnevelés rendszertani és funkcionális kérdései. In: Acta Andragogiae et Culturae. Debrecen, KLTE, 1980/1. sz.

[4] *B. G. Ananjev:* Az ember mint a nevelés tárgya. A pedagógiai antropológia távlatai. In: Pedagógiai Szemle, 1965/904. old.

[5] *Kocsetov:* Az önnevelés elméletének néhány kérdése (oroszul). In: Szovjetszkaja Pedagogika, 1971. No. 1. 50. old.

[6] *Ger van Enckevort:* Új tudomány az andragógia (angolul). Dutch Centre for Adult Education. Amersfort. 1971. márc. Magyarul: Népművelési Értesítő, 1973/1. 35. old.

[7] E problémáról eredményeinket részletesen: *Durkó Mátyás:* A nevelési-önnevelési folyamat egységének követelménye mint antropagógiai alaptörvény c. tanulmánya tartalmazza. OM Vezetőképző Intézete, Bp. Tanulmányok, 1979/3. sz. 39. old.

[8] *Bertrand Schwartz:* L'éducation demain. Paris, 1973. 165. p.

[9] Részletesebben: *Durkó Mátyás:* Nevelés, önnevelés a felnőttnevelésben és nevelési irányítása. *In:* Acta Andragogiae et Culturae. Debrecen, KLTE 1984/6. 43—68. old.

[10] *Pünkösti Árpád:* Az önkormányzat lépcsői. TKK. Bp. 1986. Tanulmányok, I/7. és 38. old.

[11] Tendences vers l'autogestion de l'éducation des adultes (6 études de cas). Strasbourg, 1976. 106. old.

[12] *Denis Kallen:* Önirányítás és döntéshozatal a permanens oktatásban. (Fordítás franciából.) Lillehamer, Norvégia, 1975. 8. old.

[13] *Durkó Mátyás:* A felnőttkor sajátosságai. Debrecen, KLTE, 1971. 136. old. (közelebbről: 22—25. old.)

[14] *Johnstone—R. J. Rivera:* Volunteers for Learning: A study of the Educational Pursuits of American Adults. Chicago, 1965. 14—15. old. (Idézte *J. Lowe:* Im. 94. old.)

[15] *R. Show—L. West:* „Chass dismissed". In: Adult Education. Vol. 44. NO. 6. March 1972. 355 old.

[16] *John Lowe:* A felnőttek oktatása. — világperspektíva. (Fordítás az Ontario Institut for Studie in Education. Toronto, 1975-ös angol nyelvű kiadványa alapján). Bp. ELTE Kiad. 1983. 98. old.

[17] *Durkó Mátyás:* Érdeklődéskeltés, érdeklődésfejlesztés az ismeretterjesztésben. In: Módszertani Műhely, TIT. Bp. 1978. 7—26. old.

[18] *Hermann von Bothmer:* A kreatív-empirikus megalapozású, autonómiára orientált tanítás. In: Kultúra és Közösség, 1977/4. 73—88. old.

[19] *A. Moles—F. Mühler:* A gondolkodás strukturálását elősegítő motivációk felnőttek esetében. In: Education Permanente. Strasbourg, 1973. 147—213. old.

[20] A Bartók Béla Művelődési Központ művelődni akarók érdeklődési irányairól és a személyek címeiről kiadott „Címgyűjtemény"-e. In: Népművelés, 1984/6. 17. old.; és a Dombóvári Művelődési Központ 1984—85. és 1985—86. évekre kiadott kalendáriumaiban ugyanezt.

[21] *Francz Vilmos—Koczokné Boruzs Judit:* Munkatársak, barátok, családok, lakótársak önművelő körei. Debrecen, KMK 1983. 160 old. Ebben: *Durkó Mátyás:* Az önművelés előnyei és segítségszükséglete. 143—160. old.

[22] 18. sz. jegyzet, 87. old.

Sári Mihály

A SZELLEMI DOLGOZÓK HELYZETE EGY ALFÖLDI KISVÁROSBAN

E kisváros épp a vizsgálat évében kapta meg a városi címet, rangot. Itt tehát vizsgálhattuk, hogy a várossá válás szempontjai mellett (burkolt utak hossza, vízvezetékek és csatornázás mértéke, városias településkép, közellátás) milyen fontosság tulajdonítható a helyi szellemi élet minőségének. A helyi értelmiség, szellemi dolgozók, a lakosság mennyire igényes saját művelődésére, mennyire vesz részt a közéletben a városért. Kíváncsiak voltunk arra is, hogyan változott a szellemi dolgozók élet- és munkakörülménye az utóbbi öt évben, mi foglalkoztatja őket. Dokumentumunk feltárhatja, mivel jellemezhető a városminőség minimumszintjén a helyi szellemi élet. A kutatás eredményei ezért felhasználhatók nemcsak hasonló kisvárosokban, hanem nagyobb településeken is.

A VIZSGÁLAT LEBONYOLÍTÁSA

Mintafelvételünk nem igazodik a szellemi dolgozók rétegének magyarországi méretű arányaihoz, 50 alkalmazott és 70 értelmiségi kapott kérdőívet, 110 fő értékelhetően kitöltve küldte vissza az 52 kérdést tartalmazó dokumentumot. A felmérésben résztvevők között 8% az óvónők, 12% az általános iskolai tanárok, 5,5% a középiskolai tanárok, 5% az agrármérnökök, 8% az egészségügyi értelmiség, 9% a műszaki értelmiségi, 19% egyéb értelmiségi, 33,5% a szellemi középréteg aránya. (Az utóbbiak áfész-alkalmazottak, tanácsi dolgozók, az egészségügy, a MÁV, a posta, ipari vállalatok és mezőgazdasági nagyüzemek alkalmazottai stb. voltak.)

Az adatok felvétele és értékelése 1986 nyarán történt, népművelők, pártmunkások, pedagógusok, tanácsi dolgozók közreműködtek a feldolgozásban. Az elkészített elemzést megismerte a püspökladányi városi pártbizottság és a városi tanács pártalapszervezete is, véleményükkel kiegészítve módosult a vizsgálat egy-egy megállapítása, következtetése.

Az 1986-ban kapott adatainkat hasonlítottuk az 1981-ben végzett helyi felmérésnél tapasztalt értékekhez, s ugyancsak összevetettük országos mércével is.

A SZELLEMI DOLGOZÓK SZAKMAI ÉS POLITIKAI VÉGZETTSÉGÉNEK, KÉPZETTSÉGÉNEK MUTATÓI

A felmérésünk adatai szerint a kérdőívekre válaszolók 59%-a nő. Noha érzékelhető, hogy a nők közéleti szerepvállalása növekedőben van, mégis arányszámukhoz mérten kevesebben vállalkoznak közösségi vezető funkcióra, csupán a közművelődési intézmény csoportvezetői között nagyobb a szerepük a férfiakénál. A szabadidő-szerkezetük eltér a férfiakétól, tartalmában több a családgondozó szerep. A felvételünk tanúsága szerint az igazán elmélyült, tartalmas közéleti munkavégzés 25—40 év között a legintenzívebb, 40—55 év között csökkenő tendenciájú. A felnőttek életkori szakaszaira és a művelődési affinitásukra vonatkozó andragógiai kutatások[1] azt igazolják, hogy a felnőttkor középső szakasza az intellektuális teljesítménycsúcsot hozza, a társadalmi, szakmai szerepkör és kapcsolatok állandósulnak, a művelődési szükségleteket ideiglenesen háttérbe szorítják a munkával, politikai közélettel összefüggő meghatározó szerepkörök. E szerepek lazulásával nyílik lehetőség újra a felnőtt bevonására a művelődési munkába, ami a felnőttség késői szakaszára jellemző.

A válaszadók kormegoszlása

25 év alatt	25—40 éves	40—55 éves	55 év felett
2%	59%	37%	2%

A szellemi dolgozók 62,7%-a egyetemi, főiskolai vagy felsőfokú technikumi végzettséggel rendelkezik, zömük értelmiségi munkakörben dolgozik. Az alkalmazottak, középszintű szellemi dolgozók között érettségivel és szaktanfolyammal 5% dicsekedhet, 9%-nak van „sima" gimnáziumi érettségije, ugyancsak 9% szakirányú középiskolai végzettséggel, érettségivel bír, míg 6,5%-uknak csak általános iskolai végzettsége van meg, az utóbbiak az adminisztratív, alacsonyabb szellemi foglalkozásúak csoportját alkotják. Diplomás alkalmazottként dolgozik a mintánk 4%-a, pénzügyi szakember, jogász, közgazdász. A diploma nem az értelmiség privilégiuma.

Diplomás szellemi dolgozóink 63%-a nappali tagozaton szerzett oklevelet. Az 1981-es felmérésünk adatai szerint[2] az értelmiségi munkakörben dolgozók közül (főként az általános iskolákban) 13% még nem rendelkezett diplomával. 1986-ra a legtöbben diplomát szereztek, a kisvárosi értelmiségi pálya „telítődött". A helyi értelmiségnek van egy igen jól felkészült magja, amelyet kiegészít a levelezőn végzettek (39%) és esti tagozaton diplomához jutók csoportja (5,5%). A három számadat összege 107,5%, ez nem tévedés, a diplomások közül 7,5% másoddiplomát is szerzett.

A politikai képzettség meghatározásában, kategorizálásában zavarok mutatkoznak, az adatok alapos összevetésével, többszempontú kontrollálásával lehet helyes képet kapni. Eszerint alapfokú politikai képzettséget szerzett (M—L középiskolában) 10,9%, 18,2% esti egyetemen vett részt, 10,9% szakosítón is, de tudjuk, hogy a tudományegyetemeken kapott diploma egyúttal felsőfokú politikai képzettséget ad, a főiskolai és más egyetemi oklevéllel kö-

zépfokú politikai képzettség jár (57%). Így értelmiségi munkakörben mindenkinek van legalább középfokú politikai képzettsége. Az alapfokú politikai képzettséget elérők csoportja alkalmazotti munkakörben dolgozik.

Összességében úgy értékelhetjük, hogy a szellemi dolgozók rétege az utóbbi öt évben a politikai képzettség tekintetében is jelentősen előrelép. Csupán 1981-ben 9%-uknak volt esélye arra, hogy politikai képzettségét emelje.[3]

TELEPÜLÉS-, LAKÁS- ÉS JÖVEDELEMVISZONYOK

Egy település szellemi életéről az is képet ad, hogy a szellemi dolgozók mennyire kötődnek a lakóhelyhez, milyen annak a megtartó ereje. A püspökladányi értelmiségieknek és alkalmazottaknak a zöme erősen kötődik a városhoz, 52%-uk születése óta itt él, de további 27% húsz éven túl itt lakik, ladányivá vált. Csupán szűk réteg, mintegy egyötödük (21%) a bevándorló. Püspökladány „megtermeli" saját szellemi dolgozóinak körét, a bevándorlók is többnyire megmaradnak a településen. A szellemi foglalkozásúakat igénylő kisvárosi munkahelyek nem állnak sokáig üresen, gyakran munkaerő-túlkínálattal is találkozhatunk. Néhány szakmában (egészségügy, közművelődés, ipar) nagyobb a településről kifelé irányuló fluktuáció, ennek oka lehet, hogy a kisváros bizonyos magasabb képzettséggel, ambícióval rendelkező dolgozóknak már nem tud megfelelő, elfogadható munkafeltételeket, perspektívát kínálni. A megyei székhely és a nagyobb városok elszívják a kiemelkedően teljesítő szellemi foglalkozásúakat, de a kisváros ugyanezt teszi a vonzáskörzet területén: jobb feltételeivel magába szippantja a kisközségek értelmiségét, az átlagosnál jobb szakembereket. Amíg a kisvárosban egy-egy pedagógusállásért sorban állnak, addig a körzet területén nagyon sok a képesítés nélküli nevelő.

Szellemi dolgozóink fele saját kertes házban lakik, 66%-nak van saját lakása, 14% tanácsi bérlakásban, 20%-uk szülőknél, albérletben lakik. Ha a mintavétel kormegoszlását is figyelembe vesszük, a lakáshelyzet kedvezőtlen alakulása főként a családot alapító 25—40 éves korosztályt érinti. Nincs módunkban az értelmiség és alkalmazottak lakáshelyzetét külön-külön elemezni, de így is képet ad az előrelépésről az, hogy az 1981-es felmérésünk szerint az értelmiség rétegének 60%-a nyilatkozta, hogy van saját lakása.[4] (Megjegyzendő: 1986-ban döntő áttörés történt a lakáshelyzet javításában, az adatfelvételt követően 180 OTP-lakást adtak át, s további 120 lakásnak kijelölték bérlőjét-lakóját, tulajdonosát.)

A lakások 88%-a komfortos, a változás 1981 óta 28%-os.[5] Valamennyi fele kétszobás, 41%-nak van háromszobás, 6%-nak négy- vagy ettől is többszobás lakása. Hasonlítva az országos adatokhoz:

Lakások száma ezerben 1985-ben[6] és százalékban			*Püspökladányban a szellemi foglalkozásúaknál*
Összesen	3840		
1 szobás	948	25%	———
2 szobás	1867	48%	50%
3 szobás vagy több	1025	27%	47%
			+ nem válaszolt 3%

A felmérésben résztvevők nagy többsége úgy választotta lakását, illetve munkahelyét, hogy az maximum 10—12 perc alatt elérhető. Ez előny a nagyvárosi dolgozókkal szemben, ahol a munkába utazás rendszerint ennél több időt vesz igénybe. Adatközlőink 73%-a 1 km-en belül lakik munkahelyétől, de nem kurtítja a szabad időt a városközpontban történő napi elfoglaltság sem (bevásárlás, hivatali ügyintézés, orvosi ellátás igénybevétele stb.). 77% 1 kilométeren belül lakik a centrumhoz viszonyítva.

A lakásfelszereltség adatai

	Országos[7] adat 1983 %	Püspökladány 1981. %	Püspökladány 1986. %
Hűtőgép	114	—	98
Mosógép	102	—	99
Centrifuga	—	—	94
Porszívó	103	—	97
Személygépkocsi	58	45	52
Motorkerékpár	16	23	23
Rádió	197	100	100
Televízió	122	93	95
Filmvetítő	—	—	5
Lemezjátszó[8]	34	48	60
Magnó[8]	47	61	62
Video	—	—	—
Zongora	—	—	7

A háztartás alapeszközeit, televíziót, rádiót megvásárolják csaknem minden háztartásban, megjelennek az új háztartási eszközök; 11% lakásában páraelszívó van, a háztartások 98%-ában használnak gáz- vagy villanytűzhelyet, 7%-nak már pianínója vagy zongorája is van otthon (zeneiskola is van a városban), de egyetlen esetben sem említik a videomagnót, számítógépet. Ez arra utal, hogy ezek az eszközök vagy elérhetetlenek még a réteg számára anyagi okok miatt, vagy munkájuk, mindennapi életük szempontjából sokkal lényegtelenebb helyet kapnak azok, mint feltételeztük. 7%-kal növekedett a személygépkocsi-tulajdonosok száma 1981-hez képest, de még így is alatta marad 6%-kal az 1983-as országos adatoknak.

A szellemi foglalkozásúak lakás- és életkörülményeiről kialakított képet jól egészíti ki a következő adatsorunk: 29%-nak van hobbikertje (ez jövedelemkiegészítésként is szolgál, de szabadidő-szerkezetet is formál), 7%-nak van hétvégi háza, üdülőrész-tulajdona. Egy 1982. évi felvétel adatai szerint a szellemi dolgozók 12,1%-ának van hétvégi háza vagy nyaralója.[9] A mi 1986. évi adataink ennek alig többet mint felét teszik ki. A kisvárosi ember megőrizte a falvakra jellemző természetközeliséget, ugyanakkor a hobbikertek pihenőházai ugyanazt a komfortot nyújtják, mint a nagyvárosiak hétvégi házai.

A foglalkoztatottak számának megoszlása a havi kereset nagysága szerint 1984-ben[10] (országos adat) és Püspökladányban a szellemi foglalkozásúak körében

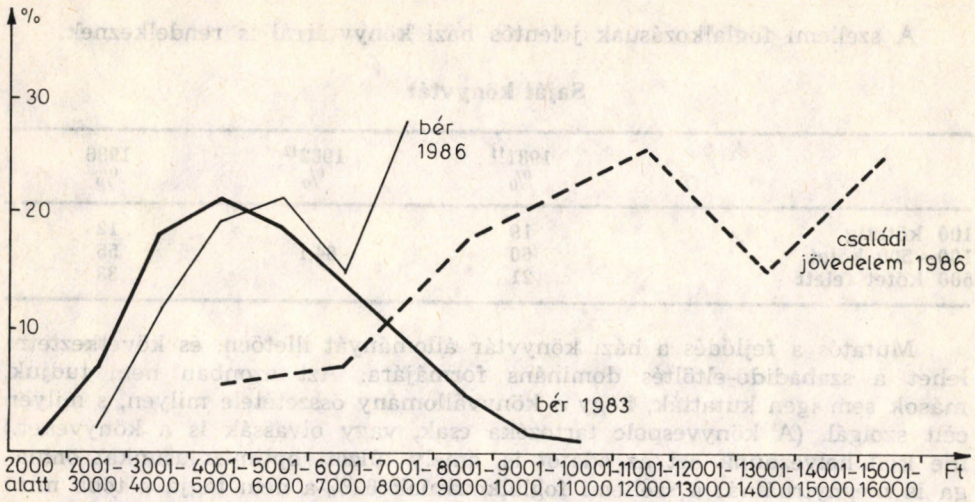

A bérekkel és jövedelmekkel kapcsolatos kérdésekre 3% nem válaszolt. Az ábrán jól látható, hogy a vizsgált réteg egy csoportjánál mind a bér, mind a családi jövedelem eltérő, magas. A családi jövedelmet a család két keresővel éri el 81%-ban, de a családok 12%-ánál csak egy fő a család eltartója, 7%-nál pedig három vagy ennél is több a kereső. Az értelmiségiek és alkalmazottak családjára nem jellemző, hogy meghaladná az öt főt, ötfős családban él 8%-uk, de jobbára négy fő eltartásáról kell gondoskodni a családban (47%), hárman élnek egy háztartásban 27%-ban, ketten 15%-ban. A kétfős családok fiatal házasok vagy 40 éven túliak, akiknek gyermekei önálló családot alapítottak. A szellemi dolgozók családátlaga 3,4 fő a vizsgált kisvárosban, a demográfiai fejlődést kisebb mértékben korlátozza.

Az anyagiakra vonatkozó kiegészítő jellegű kérdésünk így hangzott: „Ha hirtelen jelentős örökséghez jutna, vagy a lottón ötös találata lenne, mire fordítaná az összeget?" A válaszokban a létfenntartás, a kiegyensúlyozott élet, létbiztonság erősítésének igénye fogalmazódik meg, 84% említi, hogy új lakást venne, 60% utazna, 46%-nak igénye van autóra, 14% — az idősebbek — gyermekeik lakáshoz jutását segítenék. A nyereményből csak 9% költene művelődési eszközökre is. Adataink arra engednek következtetni, hogy a szellemi dolgozók életkörülménye bármennyire is elfogadhatónak, sőt jónak látszik, a tényleges igények az adott helyzetnél már előbbre járnak.

A munkavégzés kérdését tovább boncolgatva 88% úgy ítéli meg, képesítésének megfelelő munkát végez, 43%-uk alkotónak, 24% részben alkotónak érzi a rábízott feladatokat, 11% említi, hogy olykor alkotó is tevékenysége. A bér és a munkával való elégedettség között nem találunk olyan összefüggést, hogy a magas bér és a munka alkotó jellege egymást feltételezné. Sokan szerényebb bérrel is alkotónak tartják hivatásukat, mások magasabb fizetéssel is elégedetlenek.

A szellemi foglalkozásúak jelentős házi könyvtárral is rendelkeznek.

Saját könyvtár

	1981[11] %	1982[12] %	1986 %
100 kötetig	19		12
100—500 kötet	60	64,1	55
500 kötet felett	21		33

Mutatós a fejlődés a házi könyvtár állományát illetően, és következtetni lehet a szabadidő-eltöltés domináns formájára. Azt azonban nem tudjuk, mások sem igen kutatták, hogy a könyvállomány összetétele milyen, s milyen célt szolgál. (A könyvespolc tartozéka csak, vagy olvassák is a könyveket.) Ide kell helyeznünk azt az adatot is, amely túlzott optimizmusunkat önmaga is megnyirbálná: a szellemi foglalkozásúak 62%-a nem tagja a több mint 42 ezer kötetes, zenei és számítógépes részleggel ellátott városi könyvtárnak! (1981-ben 56% könyvtári tagságot állapítottunk meg az értelmiségiek körében. Valószínűleg nem az értelmiségiek járnak kevesebben könyvtárba, a szellemi dolgozók középrétege kissé rontja az átlagot, ami még mindig jobb eredmény, mint az ugyancsak 1981. évi országos reprezentatív felmérés adata, amely szerint minden 100 fő szellemi foglalkozású dolgozó közül 17 személy jár a könyvtárba.)[13]

A helyi és világpolitikában való tájékozottság igénye nagyobb e rétegnél, mint a szakmai-kulturális újdonságok iránti érdeklődés. Mindenki járat politikai napilapot, 49% heti politikai, 14,5% havi politikai kiadványt; ezzel szemben heti kulturális és szakmai sajtót csak 66%-ban, havi szakmai lapokat 14,5%-ban igényelnek, 10%-uk pedig alapvető szórakozást szolgáló lapokat is járat.

Mennyire mozdítható ki a szellemi dolgozó otthonról? A kimozdulás gyakorisága paralel a közéleti tevékenységgel, mert az utóbbi feltétlen mozgást, aktivitást igényel. A kimozdulás mértékét vizsgálhatjuk a művelődési otthon és a filmszínház látogatásának gyakorisága alapján.

A művelődési ház és a filmszínház látogatásának gyakorisága

(5% nem válaszolt a művelődési ház látogatására vonatkozó kérdésre.)

A teljesen passzívak köre csekély, a szellemi dolgozók egynegyede, egyötöde példaadó húzó mag a többiek számára is. Egy rendkívül szűk, 2—5%-ot kitevő réteget eltekintve a szellemi dolgozók találkoznak a művelődési ház és a filmszínház eseményeivel, tudják „használni" az intézményeket, érintettek az ott folyó munkában. Andor Mihály és Hidy Péter Kazincbarcika városa hasonló vizsgálatánál[14] úgy tapasztalták, hogy a rendszeres és alkalmi használók a mintán belül a művelődési ház esetében 51%-ot, a filmszínház ese-

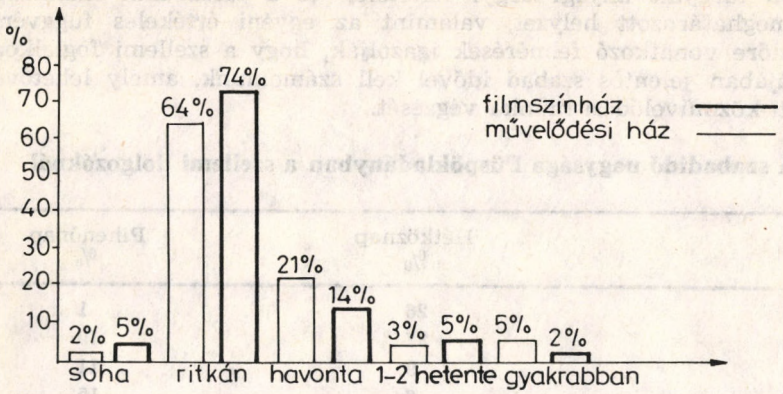

tében 46%-ot tesznek ki. Havi átlagban az értelmiségiek kétszer annyian használják a könyvtárat, mint a művelődési házat (13%—26%). Az egyéb szellemi dolgozók egyformán veszik igénybe a kétféle művelődési lehetőséget (34%—34%), és kétszer annyian járnak a filmszínházba, mint az értelmiségiek. A tanulmány adatai alapján arra következtethetünk, hogy általában a szellemi dolgozók szívesen mozdulnak ki otthonról, vesznek részt közművelődési, sport és egyéb szórakoztató eseményeken. Ugyanakkor a szellemi középréteg mobilizálhatóbb a közművelődés eszközeivel, mint az értelmiség, vallják az adatai.

Kazincbarcika közepes nagyságú város (39 ezer fő lakossal).[15] A központi közművelődési intézmények kevésbé tudják átfogni a lakosság teljes egészét, mint a 16 ezer lelket számláló Püspökladányban, ahol hasonlóan korszerű intézményhálózatot tudhat magáénak a lakosság, mint Kazincbarcikán. A helyi szellemi dolgozók egyszerűen nem tudják elkerülni a közművelődési intézmények igénybevételét a kisvárosban, munkához, képzéshez, művelődéshez és ünnepélyekhez, szórakozáshoz egyaránt ezt a lehetőséget választhatják. Hasonló objektív-szubjektív feltételrendszer esetén a kisebb település lakossága „gyúrható át", aktivizálható eredményesebben a közművelődésben.

Egy másik tény is közreműködhet adataink eltérésében: a vizsgált városunk közművelődési intézménye évek óta demokratizálási kísérleteket végez, s az utóbbi két évben sikerült folyamattá szerveznie az egyéni és közösségi kezdeményezéseket, amelyek indítói többségében szellemi dolgozók voltak, s a saját köreiket, munkatársakat, családtagokat, barátokat, szomszédokat ők maguk nyerték meg a művelődési ház számára.

A szellemi dolgozók aktivitását növelte a várossá válásért munkálkodás tudata a közművelődés területén is, bizonyos büszkeség (hiúság?) érzékelhető a szellemi foglalkozásúak körében is, érzékelik saját erőfeszítésük eredményeit. Az „egy húron pendülést", a fokozott közéleti érzékenységet minden népművelő felhasználhatja hasonló szituációban a közművelődés pozícióinak erősítésére, s a lendületből tartalékolhat a várossá válás utáni időkre.

A szellemi dolgozók szabad idejének nagysága és annak eltöltési módja a fentebb tárgyalt anyagi-tárgyi feltételek és a társadalmi munkamegosztásban meghatározott helyzet, valamint az egyéni értékelés függvénye. A szabad időre vonatkozó felmérések igazolják, hogy a szellemi foglalkozásúak kategóriájában jelentős szabad idővel kell számolnunk, amely lehetővé teszi a közéleti-közművelődési munka végzését.

A szabadidő nagysága Püspökladányban a szellemi dolgozóknál

	Hétköznap %	Pihenőnap %
1 óra	26	1
2 óra	37	19
3 óra	9	11
4 óra	6	15
Ennél több	10	49
Nem válaszolt	12	6
Átlag	2 óra	3,7 óra

Ezek az adatok megerősítik az 1981-ben kapott értékeket, azóta a szabad idő nagysága nem változott. Ma a szabad időből vonják el a jövedelemkiegészítő munka idejét is, a megkérdezettek 20%-a végez ilyen munkát, így a közölt szabad idő nagyságát, mértékét mégis kisebbnek kell értékelnünk, mint az 1981-ben kapott mennyiséget. A művelődés és tájékozódás adatközlőink szerint fontos helyet tölt be szabadidős tevékenységstruktúrájukban: 65, illetve 82% említi a formákat mint a szabadidő-eltöltés alkalmait. Ez a réteg is őrzi még a faluhelyen erős rokoni kapcsolatokat, 39%-uk rendszeresen látogatja rokonait, barátait, 30% a hobbijának is él, de a csak szórakozási igény ritkán fogalmazódik meg (15% él a formával). A sportolás is a közösségi léthez kötődik, de gyakran nem tudatosul ez a közéleti szerep sem a sportolókban, sem a környezetükben. Tévesen csak a politikai mozgalmakban való részvételt tekintik közéleti aktív szerepnek. A szellemi dolgozók töredéke sportol, inkább a szórakozás tevékenységében fordul elő a sporthoz kapcsolódás: mint néző, szurkoló részt vesznek sportrendezvényeken.

Ha több szabad idővel rendelkeznének a szellemi dolgozók, a tevékenységszerkezet akkor sem alakulna át lényegesen. A több szabad időt arra fordítanák, amire egyébként is sokat áldoznak: művelődésre 44,5%, utazásra 46,3%, szórakozásra 23,6%, családra 18,1%, munkára 5,4%.

A NÉPMŰVELŐ—KÖNYVTÁROS HELYE A KISVÁROSI SZELLEMI DOLGOZÓK RÉTEGÉBEN

Minden társadalmi réteg-, csoporttudat elemzésnek legizgalmasabb része az önmagáról, a csoportról kialakított kép és a vonatkoztatási csoporthoz kötődő képzetek vizsgálata. Hogy mennyire léteznek a szellemi dolgozók

rétegében is jól elhatárolható csoportosulások, igazolják az alábbi adatok: a házastársak foglalkozása azonos az adatközlőével a megkérdezettek 45%-a esetében, kevésbé jellemző az értelmiség—alkalmazott, alkalmazott—szakmunkás magcsalád, s legritkább az értelmiségi—szakmunkás házasság. Ugyanez vonatkozik a baráti körökre is, bár itt megengedőbbek a kapcsolatok, az értelmiségi—munkás baráti viszony többször is előfordul.

A kérdőívet kitöltők az alábbiakban azt a feladatot kapták, hogy 1—10 számskálán helyezzék el a felsorolt szellemi dolgozó csoportokat a vélt jövedelem szerint. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a szellemi dolgozók rétege a ma is egyre erősödő anyagi szempontokat mennyire tekinti életét, szerepét, tekintélyét meghatározónak. Ezért kértük, hogy ugyanezen a skálán helyezzék el az említett csoportokat, most már a társadalmi rang, tekintély, a presztízsük szerint. A szellemi foglalkozásúak saját rétegüket a következőképpen látják a jövedelem és a presztízs tükrében:

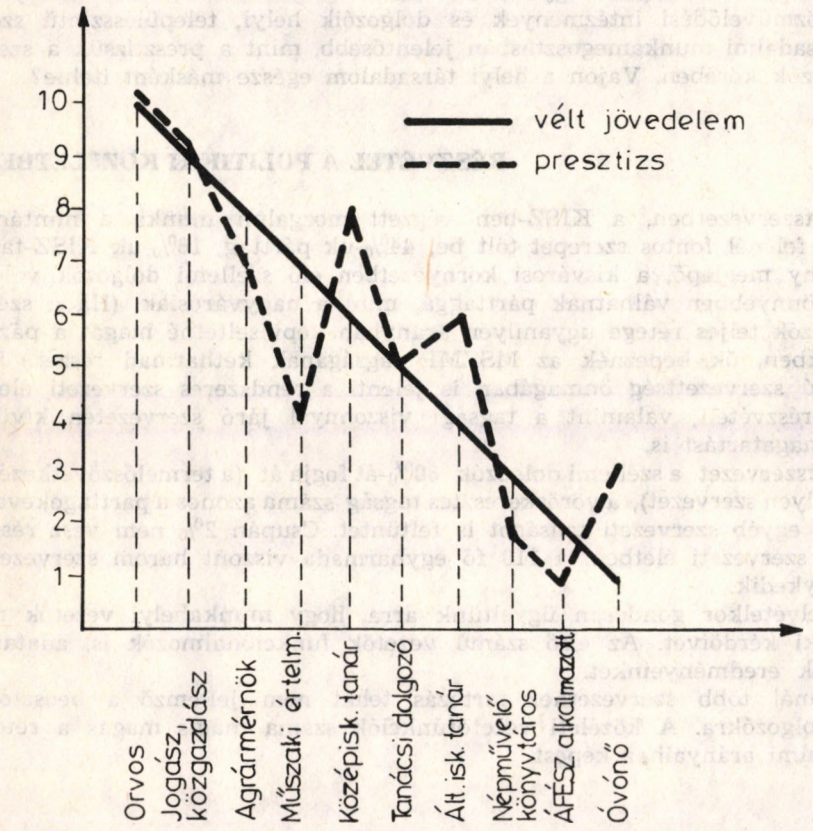

A kisvárosi szellemi dolgozók hierarchikus rendszere csúcsán az orvosi hivatást gyakorló értelmiségi foglal helyet, akit mindjárt követ a közgazdász, a jogász, s a réteg tudatában az anyagi megbecsülés és tekintély egymást fedi, harmonikus. A gyermeknevelléssel foglalkozó értelmiségiek csoportjának presztízse messze kimagasodik, a vélt jövedelemhez képest két kategóriával is feljebb lép.

A szellemi dolgozók maguk is fontos társadalmi szerepnek tekintik a pedagógus munkakört, érzékelik, hogy más rétegek, osztályok is hasonlóan értékelnek. Meglepő viszont az agrármérnökök alacsony presztízse, nem meglepetés a műszaki értelmiség béréhez képest nagy tekintélyesése. A bérskálán 8. helyen szereplő népművelő-könyvtáros a 9. helyre szorul a presztízsével, az óvónőhöz képest egy fokozattal, az általános iskolai tanárhoz mérve négy, a középiskolai tanárhoz viszonyítva hat értékegységgel marad le, ami durván fogalmazva annyit jelent, hogy a népművelő-könyvtáros megítélt társadalmi szerepe harmad-, negyedannyira fontos, mint a pedagógusé. A helyi szellemi dolgozók az „ítéletet" döntően a helyi népművelő-könyvtárosok ismeretére, értékelésére alapozhatták, akiknek egy kivételével az adott időpontban a pedagógusével egyenértékű diplomájuk van, két fő pedig tudományos fokozattal is rendelkezik.

A korábban leírtakkal egybevetve ezt a megállapítást, kimondhatjuk, hogy a közművelődési intézmények és dolgozóik helyi, településszintű szerepe a társadalmi munkamegosztásban jelentősebb, mint a presztízsük a szellemi dolgozók körében. Vajon a helyi társadalom egésze másként ítélne?

RÉSZVÉTEL A POLITIKAI KÖZÉLETBEN

A pártszervezetben, a KISZ-ben végzett mozgalmi munka a mintánk több mint felénél fontos szerepet tölt be, 44%-uk párttag, 16%-uk KISZ-tag. Ez az arány meglepő, a kisvárosi környezetben élő szellemi dolgozók valószínűleg könnyebben válhatnak párttaggá, mint a nagyvárosiak. (Ha a szellemi dolgozók teljes rétege ugyanilyen arányban képviseltetné magát a pártszervezetekben, ők képeznék az MSZMP tagságának kétharmad részét.) Ez a nagyfokú szervezettség önmagában is jelenti a rendszeres szervezeti életben való részvételt, valamint a tagsági viszonnyal járó szervezeten kívüli szerepet, magatartást is.

A szakszervezet a szellemi dolgozók 80%-át fogja át (a termelőszövetkezetben nincs ilyen szervezet), a vöröskeresztes tagság száma azonos a párttagokéval, s 9% még egyéb szervezeti tagságot is feltüntet. Csupán 2% nem vesz részt semmiféle szervezeti életben, a 110 fő egyharmada viszont három szervezetben is tényked ik.

Adatfelvételkor gondosan ügyeltünk arra, hogy munkahelyi vezetők ne töltsenek ki kérdőívet. Az első számú vezetők funkcióhalmozók is, adataik torzíthatnák eredményeinket.

Háromnál több szervezethez tartozás tehát nem jellemző a beosztott szellemi dolgozókra. A közéleti vezetőfunkciók száma mégis magas a réteg össztársadalmi arányaihoz képest.

Funkció	%
Tanács testülete tagja	2
Tanács testülete bizottságának tagja	4
Pártalapszervezet vezetőségi tagja	14
Alapszervezetnél magasabb szintű párttestület tagja	4,5
Társadalmi szervezet testülete tagja	12
Társadalmi szervezet vezetőségi tagja	6
Tömegszervezeti testület tagja	23
Tömegszervezet vezetőségi tagja	6
Egyesületek vezetőségi tagja	12
Összesen	83,5

A vizsgált réteg 15%-a vall arról, hogy két társadalmi vezetői (testületi, vezetőségi) funkciója van, a közéleti vezetői feladatok, reszortok eloszlása optimálisnak mondható. Ha a fenti kimutatásunk százalékos összegéből kivonjuk a kettős funkcióval bírók csoportját (30%-kal csökkentjük a kapott végeredményt), látható, hogy további 53,5% rendelkezik legalább egy vezetői megbízással, s csak 31,5% nem tagja testületnek, vagy vezetői feladatokat nem lát el. Ez aláhúzza a réteg további vizsgálatának fontosságát: a szellemi dolgozók kétharmada a politikai közéletben létező szervezet vezetője.

Ilyen aktív tehát a kisvárosi szellemi dolgozók rétege?

Tapasztalatból tudjuk, hogy politikai, társadalmi és tömegszervezeteink igen eltérő eredményességgel működnek. Valószínű, hogy a kisvárosunkban is hasonló jelenségekkel találkozhatunk: vannak kiválóan működő szervezetek, vannak közepesen-gyengén funkcionálók, vannak formálisan létezők, ennek megfelelően alakulnak a vezetői szerepek is. Vajon mindig megfelelő embert választunk-e ki bizonyos státuszok betöltésére? Vajon adhatja-e ez a réteg a vezetői testületek zömét? Ha ez az arány megfelel más osztályban, rétegben fellelhető kitermelődő vezetők számának, félő, hogy a kisvárosi ember túlszervezett környezetben él. (A megkérdezettek 18%-a egyébként nem válaszolt erre a kérdésünkre, valószínű, hogy közülük többen is vezetők valamely szervezetben, s ez csak dilemmánkat erősíti meg.)

A közéleti munkáért nem jár fizetés, s senki sem lehet bizonyos abban, hogy a társadalom számára ingyenesen felajánlott tevékenységért rövidebb-hosszabb távon elismerést kap. A közéleti munka elismerése főként erkölcsi síkon történik a megkérdezettek 49%-a szerint, de vannak olyan intézmények, munkahelyek, amelyek anyagilag is honorálják a társadalmi munka végzését, nyilatkozik így 18%-uk. A vizsgálatban résztvevők egyharmada viszont úgy érzi, hogy sem anyagilag, sem erkölcsileg nem értékelik a társadalmi tevékenységet. Szoros összefüggés figyelhető meg a negatívan értékelő egyharmad és a szervezetek tagjaként egzisztáló, de semmilyen vezetői, testületi tagságot nem vállalók csoportja között. Az elismerés hiánya ellenmotivál, e tagok a szervezetben is többségükben passzívak maradnak, cselekvő részvételükre kevésbé számíthatunk.

Az erkölcsi elismerésnek kialakultak a jellemző formái, amelyek elérhetőek a szellemi dolgozók számára is. Leggyakrabban kitüntetést vagy oklevelet kapnak 35% véleménye szerint, az elismerés közösségek vagy vezetők

előtt már ritkábban fordul elő, noha csak némi figyelembe, időbe kerül. Erkölcsi elismerésnek tekintik azt is, ha a nagyobb ünnepélyek elnökségébe meghívást kapnak, vagy kikérik véleményüket, szakértőként kérik fel a települést érintő fontosabb kérdésekben. Nem vált még gyakorlattá a társadalmi megbecsülés sokirányú, tudatos alkalmazása, mint ösztönző tényezőt kevésbé használjuk fel.

A válaszolók 3%-a kapott kormányszintű kitüntetést, a legtöbben miniszterek által adományozott kitüntetéseket (28%), ennél kevesebben (23%) helyi kitüntetéseket kaptak. Több dolgozónak 2—6 féle kitüntetése is van, a legtöbben ilyen elismerésben nem részesültek. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a megkérdezettek fele kitüntetések birtokosa, tüzetesebb elemzés után látható, hogy a valóságban csak minden harmadik jutott ehhez az elismerési formához.

Egy reprezentatív felmérés szerint[16] a falusi általános iskolai tanároknak 1,4%-a kapott kormánykitüntetést, 14,9%-a tárcakitüntetést. Az értelmiség teljes rétegében ez az arány 6,4%, illetve 26,9%. A mi adataink inkább a két utóbbi arányszámmal mutatnak hasonlóságot, de ez ne tévesszen meg bennünket, mert az idézett adat 13 évvel korábbról való, az eltelt időszakban növekedett az értelmiség rétegében is a kitüntetettek aránya. Nagyon kevés a mozgalom által (KISZ, HNF, szakszervezet stb.) adományozott kitüntetés (10% említi), pedig ezek a szervezetek döntően társadalmi munkásokkal oldják meg feladataikat.

Egyfajta elismerés az is, ha a szellemi dolgozót mint a szakmájában kiemelkedő egyéniséget különféle konferenciák, tanácskozások megszervezésével bízzák meg. 5% említi, hogy részt vett konferenciák előkészítésében, egynegyedük viszont csak résztvevőként juthatott el azokra, s a nyilatkozók fele szerint a munkahely nem kezdeményezi a részvételt, inkább elviseli. A tudományos közéleti szereplés változata a publikálás, amire a mintánk 91%-a nem vállalakozott, és megítélése szerint később sem fog tollat ragadni. 1% ír cikket, tanulmányt gyakrabban (ez évi egy írásművet jelent), 8% pedig életében 1—2 alkalommal publikált. Írásos munkáik szakmai folyóiratokban, politikai napilapokban, művészeti tárgyú sajtótermékben jelentek meg.

Az emberek többsége röstellkedve vallja be, ha szívesen vállalna közéleti funkciót, csak 3% említi ilyen irányú ambícióit. Pedig a legtöbb szellemi foglalkozásúnak határozott elképzelése van a helyi közösség életfeltételeinek formálásáról, a feladatokról. A lakóhelyi feltételeket rangsorolva így látják: 1. egészségügyi ellátás, 2. közlekedés, 3. kultúra, oktatás, 4. sportélet, 5. üzlethálózat, 6. javítás, szolgáltatás, 7. áruellátás, 8. munkahelyek kínálata. A település fejlesztésére vonatkozó javaslatok természetesen megerősítik e sorrendet.

A munkalehetőségek, a munkahelyek választékának beszűkülése zavarja a jó települési közérzetet. A település társadalmi struktúrája megmerevedésre hajlamos, kevés ember képes kiemelkedni, nagyot alkotni a munkahelyi perspektíva korlátai miatt. (A város mérete csak minimális számú munkahelyváltoztatásra ad módot, a munkahelyi előremenetel jobbára csak nyugdíjazással, kifelé irányuló fluktuációval egyidejűleg képzelhető el.) Rétegünk megítélése szerint ezen a helyzeten városi méretű, tudatos munkaerő-gazdálkodás és további ipartelepítés, munkahelyek létesítése segíthetne.

Tanúlságos az a néhány javaslat is, amelyeket a sok közül — mint legtöbbször említetteket — kiemeltünk.

Szociális-kommunális feltételek javítása érdekében javasolják:

— az áruellátás és üzlethálózat fejlesztését,
— az ésszerűtlen szanálási (városfejlesztési) tervek elhagyását.
— a szennyvízhálózat bővítését.

A közélet fellendítője lenne, ha a munkafeltételek, jövedelmi viszonyok javulnának, állítja a vizsgált csoport 37%-a, 46% szerint pedig a szociális-kommunális intézkedések erősítenék a településsel való azonosulást.

A helyi társadalom irányítására, működésére tett javaslatok:

— szűnjék meg a protekciózás,
— megfelelő vezetők és demokratizmus,
— intenzív környezetvédelem,
— helyi újság kiadása.

Püspökladány szellemi életét tekintve városi rangú, de ez nem mentes az ellentmondásoktól. Sok vonásában őrzi a korábbi minőség, a „nagyközségiség" jegyeit, amelyek részben hasznosak. A helyi szellemi dolgozók ismerik egymást, a nem hivatalos kapcsolatok révén is kölcsönösen informálódnak egymásról. Figyelemmel kísérik a többiek munkáját, de elvárják, hogy az övéket is elismerjék mások. Maguk is kezdeményeznek, különösen a közművelődés területén, a település életét érintő ügyekben. Erős a réteghez tartozás tudata (főként az értelmiségieknél), nagyfokú a településhez kötődésük, felelősségérzetük.

A vizsgált népességcsoportunkat a párt-, a társadalmi és tömegszervezetek, az állami intézmények teljes egészében és többszörösen is átfogják, hatókörükben tartják, a közélet erősen szervezett, talán tágabb lehetőséget kellene kínálni a spontán kezdeményezéseknek is. Bizonyos, hogy a szervezettség mértéke nincs arányban a szervezetek célra orientált teljesítményével, annál valamivel gyengébb, mint ahogy a vezetői funkciók száma sem tükrözi a ténylegesen jól végzett vezetői tevékenység mennyiségét. A közéleti munka elismerésére ugyan több alkalom, lehetőség kínálkozik, mint öt évvel korábban, de tovább kellene keresni az anyagi és erkölcsi megbecsülés, demokratizálódás útjait ahhoz, hogy erősödjön a szellemi dolgozók településhez kötődése, aktivitása.

JEGYZETEK

[1] *Dr. Durkó Mátyás:* A felnőttkor sajátosságai. Acta Paedagogica Debrecina 52. Debrecen, 1970. 28—29. old.
[2] *Matolcsi Lajos:* Püspökladány kulturális élete egy felmérés tükrében, utalással a tennivalókra. Múzeumi Kurír, 1983/42. sz. 14. old.
[3] Uo.
[4] Uo. 15. old.
[5] Uo.
[6] Magyar statisztikai zsebkönyv 1984. Bp. 1985. 51. old.
[7] Uo. 50. old.
[8] *Köpeczi Béla:* A magyar kultúra útja. Bp. 1986. 265. old.
[9] Uo. 253. old.
[10] Magyar statisztikai zsebkönyv 1984. Bp. 1985. 43. old.

[11] *Matolcsi Lajos:* Püspökladány kulturális élete egy felmérés tükrében, utalással a tennivalókra. Múzeumi Kurír, 1983/42. sz. 15. old.
[12] *Köpeczi Béla:* A magyar kultúra útja. Bp. 1986. 254. old.
[13] Uo. 225. old.
[14] *Andor Mihály—Hidy Péter:* Kazincbarcika. Kultúra és Közösség, 1986/1. 46—47. old.
[15] Magyar statisztikai zsebkönyv 1985. Bp. 1986. 12. old.
[16] *Garami László:* A falusi értelmiségről a falusi értelmiségnek. NPI Bp. 1973. 63. old.

IRODALOM

1. *Andor Mihály—Hidy Péter:* Kazincbarcika. Kultúra és Közösség, 1986/1. 19—69. old.
2. *Dr. Durkó Mátyás:* A felnőttkor sajátosságai. Acta Paedagogica Debrecina 52. Debrecen, 1970.
3. *Garami László:* A falusi értelmiségről a falusi értelmiségnek. NPI Bp. 1973.
4. *Horváth Ágnes:* Rétegfelvétel. Magyarország, XXIII. évf. 26. sz. 24—25. old.
5. *Köpeczi Béla:* A magyar kultúra útja Bp. 1986.
6. Magyar statisztikai zsebkönyv 1984. Bp. 1985.
7. Magyar statisztikai zsebkönyv 1985. Bp. 1986.
8. *Matolcsi Lajos:* Püspökladány kulturális élete egy felmérés tükrében, utalással a tennivalókra. Múzeumi Kurír, 1983. 42. sz. 13—20. old.
9. *Pelle János:* A diplomák inflációja. Bp. 1986.

Vidra Szabó Ferenc

A KÖNYVTÁROSOK

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1983 végén és 1984 elején teljes körű adatgyűjtést végzett a főfoglalkozású könyvtárosok körében, amelyet fél évvel később egy 880 fős mintán végzett kérdőíves vizsgálat egészített ki. A kutatás legfőbb célja a szakmai önismeret pontosabbá tétele volt, vagyis szerettük volna megtudni, hogy könyvtárainkban milyen felkészültségű, milyen anyagi helyzetű és milyen szakmai életúttal rendelkező munkatársak dolgoznak.

A KÖNYVTÁROSOK LEGFŐBB TÁRSADALMI JELLEMZŐI

A pálya sajátosságait bármelyik dimenzióban próbáltuk megragadni, azt tapasztaltuk, hogy összetétele rendkívül heterogén. Ezt a pályát nagy előszeretettel emlegetjük értelmiségi pályának, pedig a könyvtárosok 40 százalékának semmilyen felsőfokú végzettsége nincs. Szeretnénk, ha ezt a munkát megbecsült szakmunkaként fogadná el a közvélemény, pedig az összes dolgozó 30 százalékának nincs semmilyen szintű könyvtárosi szakképzettsége, és egyetemi szintű szakképzettsége csak alig több mint 10 százaléknak van.

A könyvtáros pálya *alapvetően női pálya* — ez a kép él a köztudatban, és ugyanezt igazolják vizsgálatunk adatai is: országos összesítésben a könyvtárosok 13 százaléka férfi és 87 százaléka nő. Egy korábbi felmérés adataiból ugyanakkor kiderül, hogy húsz évvel ezelőtt a könyvtárosok között a férfiak aránya még 30 százalék volt! *(A könyvtárosok szakképzettsége,* 1967.) Közismert tény, hogy amikor egy foglalkozási ágat tömegével hagynak el a férfiak, akkor ott baj van: alacsonnyá vált a pálya presztízse. Esetünkben további elnőiesedés várható, hiszen a jelenleg dolgozó férfi könyvtárosok átlagéletkora több mint öt évvel magasabb a nők átlagéletkoránál. Mindezt csak részben magyarázhatjuk azzal, hogy a nők öt évvel korábban mennek nyugdíjba, mert a számok arra is figyelmeztetnek, hogy míg a férfiak között a legjellemzőbb életkor az 51—60 éveseké, addig a nőknél a 31—40 év közötti. Míg az 51—60 éves korcsoportban az összes dolgozó 31 százaléka férfi, addig a 31—40 évesek között mindössze 9 százalék!

Természetesen a könyvtárosok 13 százalékát kitevő férfiak nem egyenletesen oszlanak meg a különböző munkaterületek között: a pályán belüli

presztízs-hierarchiát pontosan követi a férfiak jelenléte. Nagy különbségeket találunk a nemek megoszlása szempontjából mind a különböző típusú könyvtárak között, mind pedig a különböző szintű beosztások között. Ha könyvtártípusonként vesszük szemügyre a nemek összetételét, a következő sorrend alakul ki: a legmagasabb a férfiak aránya a szakkönyvtárakban (17%), az iskolai könyvtárakban (15%), majd a felsőoktatási intézetek könyvtáraiban (13%), míg a legalacsonyobb a tanácsi könyvtárakban (10%) és a szakszervezeti könyvtárakban (8%).

A könyvtártípusnál is meghatározóbb a nemek szempontjából a beosztás. A felső szintű vezetők (igazgatók, főosztályvezetők) 57 százaléka férfi, a középszintű vezetők (osztályvezetők) 27 százaléka, az alsószintű vezetők (csoportvezetők) 18 százaléka és a beosztottak 10 százaléka. Kiugróan magas a férfiak aránya a szakkönyvtárak felsőszintű vezetői között (81%) és kiugróan alacsony a szakszervezeti könyvtárak és a tanácsi könyvtárak beosztottjai között (6, illetve 7%). A tanácsi könyvtárakon belül, a felvétel idejében a megyei könyvtárigazgatók 82 százaléka férfi volt, a másik póluson viszont, a községi könyvtárak beosztottjai között 5 százalék!

A különböző beosztásúak életkorát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy viszonylag későn nyílik lehetőség arra, hogy valaki vezetői beosztásba kerüljön. Az összes megkérdezett közül csupán 3 százalék jutott harmincéves kora alatt valamilyen vezetői beosztásba. (Ide értve már a csoportvezetőket vagy az osztályvezető-helyetteseket is!) A 31—40 évesek 10 százaléka vezető, a 41—50 évesek 12 százaléka és az 51—60 évesek 17 százaléka. Viszonylag sok a vezető a 60 évesnél idősebb dolgozók között is: 13 százalék. Még nehezebb fiatalon bekerülni a felsőszintű vezetői pozícióba. A teljes körű felmérés során megkérdezett 6800 személy közül a 30 évesnél fiatalabbak között mindössze két főt találtunk ebben a kategóriában, de a 31—40 évesek közül is csupán 24 főt, ami a korosztály tagjainak alig 1 százalékát teszi ki! A 41—50 évesek 4 százaléka felsőszintű vezető, az 51—60 évesek 8 százaléka, a nyugdíjkorhatáron túl viszont a dolgozók 12 százaléka található ebben a pozícióban.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG, SZAKKÉPZETTSÉG

Az elmúlt 20 év alatt a könyvtárosok létszáma megduplázódott, így jutottunk el 1984-ben a hozzávetőlegesen hétezres létszámhoz. A könyvtáros pálya extenzív duzzasztása magával hozta a foglalkozási ág „felhígulását" is, hiszen a növekedés üteme elsősorban nem a kvalifikált rétegnél volt gyors, hanem a kiszolgáló, feldolgozó háttérszemélyzetnél, amely iránt főleg a nagyobb könyvtárakban nőtt meg az igény, hiszen nálunk elmaradtak azok a központi gépesített szolgáltatások, amelyek ezen a gondon segítettek volna. A jelenlegi képzési csatornák figyelembevételével nem nehéz megjósolni a jövőt is: ez a folyamat tovább gyorsul, vagyis a könyvtárkezelői végzettségűek aránya minden másnál jobban emelkedik majd, kedvezően növekszik a tanárképző főiskolai szakvégzettségűek aránya, súlyosan romlani fog viszont az egyetemi szakvégzettségűek aránya. (*Katsányi*, 1986.)

A kutatás során megkérdezett közel hétezer főfoglalkozású könyvtárosból 2 százaléknak csak 8 általános iskolai végzettsége van, 37 százalék középis-

kolás, 39 százalék főiskolát és 22 százalék egyetemet végzett: vagyis 61 százalékuknak van valamilyen felsőfokú diplomája.

Az átlagosnál jobb a helyzet ilyen szempontból az iskolai könyvtárakban, ahol a könyvtárosok 94 százalékának van diplomája, és az átlagosnál rosszabb a helyzet a tanácsi könyvtárakban, ahol ez az arány 53 százalék. Differenciáltabb képet kapunk, ha csak az egyetemi végzettséget nézzük: így is az iskolai könyvtárak vezetnek 40 százalékos aránnyal, majd a felsőoktatási intézetek könyvtárai következnek 35 százalékkal, ezután jönnek a szakkönyvtárak 31 százalékkal, majd egy nagy ugrás után a tanácsi könyvtárak 11 százalékkal, végül a szakszervezeti könyvtárak 9 százalékkal.

A felsőszintű vezetők mintegy 2 százalékának középiskolai végzettsége van, 38 százalékának főiskolai végzettsége és 60 százalékának egyetemi végzettsége. Felsőszintű vezető tehát csak diplomás lehet, mégpedig elsősorban egyetemi diplomás. Különösen magas az egyetemi diplomás vezetők aránya a szakkönyvtárakban, ahol a felsőszintű vezetőknek 84 százaléka egyetemet végzett. A tanácsi könyvtárakban viszont a felsőszintű vezetők fele-fele arányban oszlanak meg az egyetemet és főiskolát végzettek között, csakúgy, mint a szakszervezeti könyvtárakban.

A megkérdezettek 28 százalékának semmilyen szintű könyvtárosi szakképzettsége nincs, középfokú szakképzettsége van 27 százaléknak, főiskolai 32 százaléknak és egyetemi 13 százaléknak. A legtöbb egyetemi szintű szakképzettséggel rendelkezőt a szakkönyvtárakban találjuk (19%), a legkevesebbet a szakszervezeti és a tanácsi könyvtárakban (7—7%).

A felsőszintű vezetők között csak 43 százaléknak van egyetemi könyvtárosi diplomája, és 18 százaléknak semmilyen könyvtárosi szakképzettsége nincs! Ebből a szempontból is jelentős eltéréseket tapasztalhatunk az egyes könyvtártípusok között. A tanácsi könyvtárak felsőszintű vezetői közül csak 37 százaléknak van egyetemi könyvtárosi végzettsége, a felsőoktatási intézetek könyvtáraiban ugyanakkor 56 százaléknak. Ám a felsőoktatási intézetek könyvtáraiban a legmagasabb azoknak a felsővezetőknek az aránya is, akiknek egyáltalán nincs szakképzettségük: 33 százalék! Hasonlóan kétpólusúak a szakkönyvtárak is, itt a felsővezetők 51 százalékának van egyetemi szakvégzettsége és 32 százalékának semmilyen szintű szakvégzettsége nincs!

Az eddigiek alapján szembetűnik, hogy képzettség szempontjából a különböző könyvtártípusok általában két csoportra különülnek el. Az egyikbe a közművelődési könyvtárak tartoznak, a másikba a szakjellegűek, vagyis a szakkönyvtárak, a felsőoktatási intézetek könyvtárai és bizonyos szempontból az iskolai könyvtárak. A szakjellegű könyvtárakban általában magasabb a diplomások aránya, magasabb az egyetemi könyvtárosi végzettségűek aránya, és magasabb a nappali tagozaton végzettek aránya is. Az egyetemek és főiskolák nappali tagozatán végzettek elsősorban ezeket a könyvtárakat célozzák meg. A közművelődési könyvtárosokra inkább jellemző, hogy középiskolai végzettséggel állnak munkába, és utána levelező képzés útján szerzik meg a diplomát. A tanácsi könyvtárakban mindennek adekvát formája a felsőfokú tanítóképző és a tanárképző főiskola, a szakszervezeti könyvtárakban pedig a SZOT-iskola.

A könyvtárosok fizetésének átlaga a vizsgálat idejében 4320 Ft volt, ugyanakkor a magyarországi átlagfizetés 4620 Ft, a nem termelő ágakban pedig 4750 Ft. A nem termelő ágakban dolgozó szellemi foglalkozásúak átlagbére 5155 forint volt, vagyis *átlagosan 835 forinttal volt több a könyvtárosok átlagbérénél! (Foglalkoztatottság és kereseti arányok,* 1985.)

Az egyes foglalkozások átlagkeresetére részletes adatokat találtunk Kolosi Tamás egyik könyvében. *(Kolosi,* 1984.) Kétszáz foglalkozás közül a könyvtárosok az átlagkereset szempontjából a 125. helyen álltak, tehát a könyvtárosokénál alacsonyabb bért a felsorolt 200 foglalkozás közül csak 74-ben kaptak! A szellemi foglalkozások közül csupán két olyan foglalkozást találtunk, amelyeknél alacsonyabb ez az összeg: az óvónők 3990 forintot, az adminisztrátorok pedig 4030 forintot kerestek.

Még érdekesebb összehasonlításra nyílik mód, ha csak a pedagógusok bérével vetjük össze a könyvtárosok fizetését. 1983 decemberében a bérrendezés előtt a pedagógusok átlagfizetése 4706 forint volt, alig néhány száz forinttal több a könyvtárosokénál. Az 1984. szeptember 1-jei központi bérintézkedés nyomán viszont a pedagógusok átlagbére 1984. december 31-re 5291 forintra emelkedett, vagyis átlagosan 12,4 százalékkal nőtt. Mivel a könyvtárosok körében nem zajlott le központi béremelés, a korábbi néhány száz forintos különbség most közel ezer forintra emelkedett! *(Pedagógus munkabérek,* 1985.)

Vizsgálatunk idején a fizetések átlaga a szakkönyvtárakban és az iskolai könyvtárakban volt a legmagasabb (4740 Ft), majd a szakszervezeti (4450 Ft), és a felsőoktatási intézetek könyvtárai következtek (4430 Ft), végül a sort a tanácsi könyvtárak zárták (3930 Ft).

Az egyetemet végzetteket legjobban a szakszervezeti könyvtárakban becsülték meg anyagilag (5860 Ft), és a legkevésbé a felsőoktatási intézetek könyvtáraiban (5270 Ft). A főiskolai végzettségűek a szakkönyvtárakban keresik a legtöbbet (4760 Ft), majd a szakszervezeti könyvtárak (4650 Ft), az iskolai könyvtárak (4410 Ft) és a tanácsi könyvtárak (4230 Ft) következnek, és a legkevesebbet a felsőoktatási intézetek könyvtáraiban keresnek (4190 Ft).

Az egyetemi szintű könyvtáros szakképzettségűeket is a szakszervezeti könyvtárakban fizetik meg a legjobban, majd a szakkönyvtárak, a felsőoktatási intézetek könyvtárosai és a tanácsi könyvtárak dolgozói következnek, végül az iskolai könyvtárak. Az iskolai könyvtárakban alig van befolyással a fizetésre a könyvtáros szakképzettség: az egyetemi szakképzettségűek fizetése és a teljesen szakképzetlenek fizetése között mindössze 150 forint az eltérés! (Országosan ugyanez a különbség: 1790 Ft.) A legjobban követi a fizetésemelkedés a szakképzettség emelkedését a szakszervezeti könyvtárakban: itt a különbség a két szélső pólus között 2340 Ft!

A fizetések nagyságát mindennél jobban meghatározza a beosztás. Országos összesítésben a felsőszintű vezetők keresete majdnem kétszerese a beosztottakénak, és az alsószintű vezetők is mintegy 1250 forinttal kapnak többet náluk. A középszintű vezetők és a felsőszintű vezetők közti különbség átlaga: 1600 Ft. Az egyes könyvtártípusokban ezek az eltérések természetesen másként alakulnak. Legkevésbé húzza szét a mezőnyt a beosztás a szakszervezeti könyvtárakban, és leginkább széthúzza a felsőoktatási intézmények könyvtáraiban.

A munkahelyi mellékjövedelmek (jutalom, prémium, nyelvpótlék stb.) átlagosan a dolgozók havi fizetését 9,1 százalékkal emelik meg. Ennél az átlagnál magasabb az arány a szakkönyvtárakban (12%) és a felsőoktatási intézetek könyvtáraiban (9,3%), alacsonyabb a szakszervezeti könyvtárakban (6,6%), az iskolai könyvtárakban (6,2%), és a sor végén most is a tanácsi könyvtárak állnak (6,0%).

Adatsorainkat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a tanácsi könyvtárakban nemcsak a fizetés marad el az országos átlagtól, hanem a bérkiegészítési formákból is kisebb mértékben részesednek, mint a többi típusú könyvtárak dolgozói. A bérkiegészítések általában ott magasak, ahol egyébként is magasak a fizetések: mindez legszembetűnőbben a szakkönyvtárakban figyelhető meg — és ott alacsonyak, ahol a fizetések az országos átlag alatt vannak.

Másodállása, mellékfoglalkozása az összes megkérdezett közül mindössze 5,9 százaléknak van, előadások tartásából szinte ugyanennyien tesznek szert rendszeres jövedelemre (5,8%), valamivel több azoknak a száma, akik tanítással jutnak fizetéskiegészítéshez (7,7%), publikálásból a megkérdezettek 8,3 százaléka tesz szert bevételre, végül egyéb alkalmi kereseti lehetősége 9,7 százaléknak van. Másodállása főleg a szakkönyvtárakban és a felsőfokú tanintézetek könyvtáraiban dolgozóknak van, és egyáltalán nincs a városi könyvtárak dolgozóinak, illetve az iskolai könyvtárosoknak. Előadásokat elsősorban a megyei könyvtárak dolgozói, valamint a nagyobb szakkönyvtárak dolgozói tartanak — a többi könyvtártípus alkalmazottainak elenyészőek az ilyesfajta lehetőségeik. A tanítási lehetőségek érthetően elsősorban az iskolai könyvtárosok részére adottak, a megkérdezett iskolai könyvtárosok közül csaknem minden második tanít is (40,4%). Legkevésbé van lehetőségük tanításra a szakszervezeti könyvtárosoknak, a községi könyvtárosoknak, és a FSZEK-hálózat munkatársainak.

Hazánkban a felvétel idején 3644 forint volt az átlagos havi egy főre jutó jövedelem, a főfoglalkozású könyvtárosok családjában pedig 3400 forint. Ilyen szempontból az élen most is a szakkönyvtárak állnak, a sor végén pedig a tanácsi könyvtárak.

Az egy főre jutó átlagos havi jövedelem nagyságát is a beosztás szabja meg leginkább, főleg a női könyvtárosok között. A férfi könyvtárosok átlagosan mintegy ezer forinttal kapnak magasabb fizetést a nőknél, viszont, ha a családokban az egy főre jutó havi jövedelmet vizsgáljuk, ez az arány csupán 200 forintra zsugorodik. Sőt, a beosztottaknál és a felsőszintű vezetőknél megfordul a helyzet: a beosztottként dolgozó női könyvtárosok családjában 120 forinttal magasabb ez az átlag, mint a hasonló pozíciójú férfi könyvtárosok családjában, a felsőszintű vezetők kategóriájában pedig 650 forinttal! Ezekben a csoportokban tehát a könyvtáros feleségek alacsony jövedelmét a más pályán dolgozó férjek magasabb jövedelme ellensúlyozza. Különösen így van ez a felsőszintű vezetők között. Vagyis: a vezető beosztású könyvtárosnőknek valószínűleg még magasabb beosztású — nem könyvtáros — férjük van; a magasabb beosztású könyvtáros férjeknek pedig alacsonyabb beosztású — alacsonyabb jövedelmű — feleségük.

Gyakran hallani, hogy a könyvtáros pálya *elsőgenerációs értelmiségi pálya,* vagyis a könyvtárosok között viszonylag alacsony azoknak az aránya, akiknek már a szüleik is értelmiségiek voltak. Tekintsünk most el attól a kérdéstől, hogy vajon értelmiségi foglalkozásnak nevezhetjük-e a könyvtárosságot (lásd: a felsőfokú végzettségűek alacsony aránya, a nem értelmiségi feladatok túlsúlya), maradjunk szigorúan a szülők társadalmi helyzetének vizsgálatánál! Adatainkból kitűnik, hogy az édesapák 26,7 százaléka volt értelmiségi vagy vezető beosztású, amikor a kérdezettünk 18 éves volt, illetve hogy az édesapák 28,5 százalékának főiskolai vagy egyetemi diplomája van. (Ugyanakkor az anyák között jóval kevesebb értelmiségit találunk: mind az iskolai végzettség, mind a foglalkozás alapján körülbelül 9 százalék sorolható ide.) Fontosabb számunkra, hogy a diplomás könyvtárosok között milyen arányban találunk diplomás szülőket, vagyis hogy az értelmiségiek nevezhető könyvtárosok mennyiben tekinthetők elsőgenerációsoknak. A diplomás könyvtárosok közül 8,1 százaléknak az apja főiskolát végzett, 23,3 százaléknál pedig egyetemet, vagyis a diplomás könyvtárosok 31,4 százalékának már az apja is diplomás volt. A diplomás könyvtárosok közel kétharmadát tekinthetjük tehát elsőgenerációsnak, az apa iskolai végzettsége alapján. (Mint látjuk, ez az arány nem különbözik jelentős mértékben a könyvtárosság egészétől!)

A KSH 1983-ban végzett vizsgálata alapján kiszámítható, hogy ugyanebben az időben Magyarországon milyen arányú volt az elsőgenerációs értelmiségiek aránya. (*Társadalmi mobilitás és presztízs,* 1986.) Az adatokból az derül ki, hogy hazánkban a diplomásoknak körülbelül 20 százalékának volt az apja is diplomás, és mindössze 3,5 százaléknak volt diplomás az anyja. Vagyis országos összesítésben — az apák iskolai végzettsége alapján — az értelmiségiek mintegy 80 százaléka mondható elsőgenerációsnak, ugyanakkor a diplomás könyvtárosoknál ez az arány még a 70 százalékot sem éri el. Tehát ilyen szempontból a könyvtáros pálya zártabb, mint korábban gondoltuk.

Korrelációs számítások nyomán bebizonyosodott, hogy a szülők végzettsége és a könyvtárosok iskolázottsága között erőteljes összefüggés van. A szülő alacsonyabb végzettsége nagy gyakorisággal alsó- illetve középfokú végzettséget mutat a vizsgált könyvtárosoknál, a *szülő felsőfokú végzettsége nagy gyakorisággal a könyvtáros nappali végzettségét tételezi fel.* Tehát a szülők végzettsége nemcsak azt befolyásolja igen erőteljesen, hogy a gyermek milyen szintű iskolázottságra tesz szert, hanem azt is, hogy milyen tagozaton tanul.

A házastársak foglalkozása a kérdezettek iskolai végzettségének függvényében a vártnak megfelelően változik: a magasabb iskolai végzettségűek között több a szellemi foglalkozású, és fordítva. Ennek megfelelően a legmagasabb az értelmiségi házastársak aránya az egyetemet végzettek körében: 75,3 százalék, valamint a főiskolai végzettségűek között: 55,9 százalék, és a legalacsonyabb a maximum középiskolai végzettségűek között: 43,1 százalék. A két nem között azonban ilyen szempontból is jelentős különbségeket lehet találni: a nők inkább „felfelé" házasodnak, míg a férfiak inkább „lefelé". Ez a jelenség leginkább az egyetemet végzetteknél ragadható tetten: az egyetemet végzett férfiak házastársa közül 54,7 százalék diplomás, az egyetemet végzett nőknek ugyanakkor 82,2 százaléka!

Köztudott, hogy a könyvtárosok nagy része „véletlenül" sodródott a pályára. Vizsgálatunk is ugyanezt igazolta: csupán a megkérdezettek 28 százaléka volt mindvégig könyvtáros, és ha ehhez az arányhoz hozzászámítjuk azt a 4 százalékot is, akik csak egy év óta dolgoznak, tehát nem nagyon volt idejük pályamódosításra, akkor is csupán a megkérdezettek 32 százaléka kezdte eleve könyvtárosként a pályafutását. *A megkérdezettek több mint 60 százaléka más pályáról került a könyvtárba.*

Honnan jöttek, milyen foglalkozást hagytak ott a könyvtár kedvéért? A *szakkönyvtárak* dolgozói korábban a legtöbben adminisztrátorok, tanárok és előadók voltak; az *iskolai és a felsőoktatási intézetek* könyvtárosai közül a tanárok emelkednek ki (az összes pályamódosító 33 százaléka tanár volt), de találunk az elhagyott foglalkozások között néhány adminisztrátort, előadót és népművelőt is; a *közművelődési* könyvtárosok közül korábban a legtöbben adminisztrátorok voltak (a pályamódosítók 25 százaléka), csaknem ugyanennyien voltak pedagógusok (23,4%), ugyanakkor találunk közöttük volt előadót, népművelőt, óvónőt és asszisztenst is.

Az összes könyvtáros 47,2 százaléka első foglalkozásként kezdte a könyvtárosságot, vagy egy éven belül lett könyvtáros, 16,8 százaléka 2—4 éves egyéb munkaviszony után, 13 százalék pedig 5—8 éves munkaviszony után. A megkérdezettek 23,1 százaléka úgy lett könyvtáros, hogy előtte legalább 9 évet más foglalkozásúként dolgozott.

KÖZÉRZET, PRESZTÍZS

Az országot járva, könyvtárosokkal beszélgetve általánosnak mondható a pályatársak elégedetlensége. A legtöbb panasz természetesen az alacsony kereseti lehetőségek miatt hallható, de legalább ennyire sérelmezi mindenki a könyvtáros pálya presztízsveszteségét.

A korábban már említett tanulmány (*Kolosi*, 1984.) szerint alig van néhány olyan szellemi foglalkozás, amelyiknek alacsonyabb a presztízse, mint a könyvtárosoké, ilyen az adminisztrátor, a tisztviselő és az óvónő. Presztízs szempontjából megelőzi a könyvtárosokat az egészségügyi középkáder, a gyógyszerész, a fogtechnikus csakúgy, mint a tanító és az általános iskolai tanár. A mintegy 200 foglalkozást felsorakoztató listán a könyvtárosok a 144. helyre kerültek.

Mint látjuk, az emberek ma Magyarországon nem tekintik a könyvtárosságot magas presztízsű szakmának. A következő interjúrészletekben főleg arra kerestük a választ, hogy milyennek tekintik a szakma tekintélyét maguk az érintettek, illetve, hogy milyen ma a könyvtárosok közérzete.

Első megkérdezettünk *Sz. Györgyi* volt, aki egy alföldi nagyközség élén dolgozik, 29 éves, a debreceni tanítóképzőben végzett népművelés—könyvtár szakon. „Van két lányom, de ha valamelyik is könyvtáros akar lenni, lebeszélem! Egy könyvtáros annyira nem számít senkinek. Nincs arányban a munkával sem az anyagi, sem az erkölcsi megbecsülés. Annyira nem számít ebben az országban, hogy valaki milyen jól dolgozik, milyen fokon látja el a munkáját, aki meg művelt vagy olvasott, az egyenesen hátránynak számít. Tehát először nem a könyvtárosnak kell tekintélyt szerezni, hanem a műveltségnek . . ."

A következő interjúalanyunk *K. Zoltán* volt, aki egy megyei könyvtár igazgatója. „A könyvtárak presztízse és ezzel együtt a könyvtárosok presztízse is attól függ, hogy a látogatók igényeit ki tudják-e elégíteni. De attól is függ, hogy a látogatók milyen igényt támasztanak velünk szemben. A közművelődési könyvtárak ellátják olvasnivalóval a népet, ellátják szakirodalommal a továbbtanulókat — ezzel vége. Az ő szemükben van tekintélyünk, ha jól végezzük a dolgunkat, de az átlagértelmiségi szemében nem nagyon, mert az átlagértelmiségi azt mondja, hogy ő megveszi magának az olvasnivalóját, és nem szorul ránk. Nem szorul ránk az állami vagy a politikai vezetés sem, ezért aztán a könyvtárosok megmaradnak ilyen háttérszemélyzetnek. Mert ha egy könyvtáros dolgozik szépen csendben, az egyáltalán nem látványos..."

Végül idézünk *K. Mátyás* szavaiból, aki a könyvtáros pálya több lépcsőjét bejárta, és jelenleg a könyvtár szakos egyetemisták képzésével foglalkozik: „A társadalomban nagyon sok program van, amit meg kell valósítani, és ehhez nagyon sokféle erőforrást kell integrálni. Ezek között az erőforrások között meghatározónak kellene lenni a szellemi erőforrásoknak. Különösen megkülönböztetett hely illeti meg a szakmai tudást — és ezekkel gazdálkodnak a könyvtárak. Valahogyan ezt kellene tudatosítani a könyvtárosokban. Ebbe az irányba kellene változtani a szakmai pályaképet, tehát hogy egy újfajta könyvtáros jelenjen meg, az információs szakember, az a specialista, aki a szaktudományok tudástartalmával tud gazdálkodni..."

ELVÁNDORLÁS

Kutatásunk nem terjedt ki a könyvtárosok fluktuációjának vizsgálatára, mégis úgy érezzük, hogy ezt a témát nem tudjuk megkerülni. Hiszen a rossz közérzetből, az általános elégedetlenségből egyenesen következik, hogy a legmozgékonyabbak, a legelégedetlenebbek más foglalkozás után néznek. Főleg azokra vonatkozik ez, akiknek a kétszakos könyvtárosképzés jóvoltából könnyen konvertálható egyéb szakképzettségük is van. Például akik a könyvtár szakot valamilyen pedagógiai szakkal párosították, jól jártak, mert napjainkban nagy hiány mutatkozik az iskolákban, a tanárok jövedelme jóval meghaladja a könyvtárosokét, kedvezőbbek a munkafeltételek is — ezért a pedagógus pálya nagy elhúzóerőt jelent. Ugyancsak jó utánpótlást jelentenek a könyvtárosok a különböző államigazgatási, politikai munkaterületeken is, például a tanácsi apparátusban, szakszervezetben stb.

A Közgazdaságtudományi és Módszertani Központ összegyűjtötte, hogy 1985. január és szeptember között a közművelődési könyvtárakból hányan mentek más pályára dolgozni, és milyen fizetést kaptak az új munkahelyükön. (*Arató—Halmai*, 1986.) A felmérés csupán a pályát elhagyó munkatársakra terjedt ki, és figyelmen kívül hagyta azokat, akik nappali felsőoktatási intézetben tanultak tovább, akik nyugdíjba vonultak, és azokat is, akiknek a munkahely mondott fel, vagy akiket „eltanácsoltak".

A szakszervezeti könyvtárakból a vizsgált időszakban 15 munkatárs távozott, és az új munkakörükben az átlagos béremelkedésük 845 forint volt. A 15 fő közül 5 ment pedagógus pályára, átlagosan 330 forinttal magasabb bérért, de mindenütt jelezték, hogy lehetőségük lesz túlórázni, illetve hogy

plusz bérért elláthatják az iskolai könyvtári teendőket is. A szakszervezeti könyvtárakból távozók között többen voltak, akik a pedagógus hivatásnál vonzóbb lehetőséget választottak: ketten politikai munkatársnak mentek a szakszervezeti apparátusba, az egyik esetben havi 2000, a másik esetben havi 350 forinttal magasabb fizetésért, és volt aki vállalati adminisztrátornak ment, havi 1250 forinttal magasabb bérért!

A tanácsi könyvtárakból ugyanezen az idő alatt összesen 127 főhivatású könyvtáros távozott más területre. Ebből pedagógus pályára ment 79 fő, átlagosan havi 778 forinttal magasabb fizetésért. Meg kell említeni, hogy ez az összeg nem tartalmazza a pedagógusoknak járó különböző pótlékokat, amelyekre a vizsgálat során a szerzők külön is rákérdeztek. Ezek az összegek 300 forinttól 1000 forintig terjedtek, és ha ezt is figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy a pedagógus pályára átlépő könyvtárosok havi bére (túlóra nélkül) átlagosan havi 1200 forinttal emelkedett.

IRODALOM

Arató Antal—Halmai Sylvia: Pályát elhagyó könyvtárosok a közművelődési könyvtárakban 1985-ben=Könyvtáros, 1986/4. 194—197. p.

Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1982., 1983., 1984. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1985.

Katsányi Sándor: A könyvtári munkaerőhelyzet. Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Bp. 1986. Kézirat.

Kolosi Tamás: Státusz és réteg. (Rétegződés-modell vizsgálat, III.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1984.

A könyvtárosok szakképzettsége. Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Bp. 1966.

Pedagógus-munkabérek 1984-ben.=Köznevelés, 1985/28. 9. p.

Vercseg Ilona

NÉPMŰVELŐK SZEREPÉRTELMEZÉSE ÉS SZAKMAI TEVÉKENYSÉGE

Az itt következő tanulmány részlet a szerző *Szocializáció, szerep, érték a népművelői pályán* című, a közeljövőben megjelenő könyvéből. A tanulmány egy 1983—84-ben folytatott kutatás tapasztalatainak összegzése, melyet a Népművelési Intézet Földiák András és Vercseg Ilona vezetésével az ország 5000—8000 fős településeinek 30—40 év közötti 70 népművelőjével vett fel. Ez a részlet a fenti tanulmány azonos című fejezetének rövidített változata.

SZEREPÉRTELMEZÉSI MEGFONTOLÁSAINK

„Bizonyos pozíciót elfoglalva az egyénnek — akarva-akaratlanul át kell vennie a pozíciónak megfelelő szerepbe foglalt egész cselekvéssort."[1] *A népművelőknél ez a cselekvéssor nem meghatározott, és a gyakorlat sem érlelte ki.* Elképzelhető azonban, hogy e foglalkozásnál, melynek lényege a társadalmi változások befolyásolása, ilyen cselekvéssor nem is épülhet ki, ez éppen fő sajátossága. Nem tágíthatók azonban parttalanná a szerephatárok, mert bizonyos korszakokra bonthatóság máris látszik e foglalkozási csoport pár évtizedes múltjában, funkciójában és tevékenységében, s éppen ez bizonyítja számunkra a népművelői tevékenység folyamatos átértelmezhetőségét, társadalmi mozgásokat követő strukturális változásait.

Az ötvenes évek népművelője[2] *terjesztő* funkciójú, rendezvényszervező, propagandista, a társadalom új ideológiájának terjesztője, a kultúra elosztója. 1956 után a népművelés ideológiaterjesztési, propagandista funkciói elfogadtatási nehézségei miatt fokozatosan csökkennek, s kezdetét veszi a foglalkozás máig tartó, immár permanensnek nevezhető *funkciózavara,* melyből a kultúraterjesztői funkció megerősítése látszott kivezető útnak. A népművelő ezért kulturális választékot kínál, s mivel a tömegméretekben való társadalmi gondolkodás fokozatosan differenciálódva szűkül a kiscsoport, az egyén felé, a népművelő módszerei is finomodnak, de lényegét tekintve továbbra is terjesztő (szervező) funkciót tölt be, mert a kulturális értékek cseréje ott kezdődik, ahol az ő szerepe véget ér — a csoportokban, az előadásokon, specializálódott szakemberek közreműködésével. Ám a kultúraterjesztési funkció is — hasonlóan az ideológiaterjesztőihez — fokozatosan sűrűsödő közönyt von maga köré, melynek összetevői a lakosság köréből a munkavégzésük és életkörülményeik meghatározta kultúraszükséglet, a népművelők és megbí-

zóik részéről pedig e kultúraszükséglet figyelembe nem vétele, illetve a kultúraterjesztéshez szükséges muníciók (szakemberek, intézményfenntartási költségek) fokozatos megvonása. Mindezek, valamint a társadalomban ténylegesen jelentkező hiányok — újratermelődő hátrányok, értékválság, közösséghiány, pszichés zavarok stb. — leküzdésére, enyhítésére termelődik ki a 70-es évek közepétől egy új, *fejlesztő* típusú szerepfelfogás. A fejlesztő a bevitel helyett a kibontásban gondolkodik, elsődlegesen a feszültségből, szükségletből kiindulva, együttműködés során keres meghaladásra érdemes pontokat.

A „cselekvéssorral" összefüggésben tehát a *foglalkozás funkciója* sem manifeszt, vagyis mindenki által tudott és nyíltan bevallott, hanem inkább *látens*, tehát hatásai rendszeresen nem láthatók előre, sőt nem is kontrollálhatók, mérhetők igazán.[3] A funkció tisztázatlansága és a kiforratlan cselekvéssor eredményezi, hogy a népművelői szerephatárok parttalanabbak, mint a hagyományosabb értelmiségi pályákon, így itt *az egyéni szerepfelfogásoknak is nagyobb a jelentősége, mint másutt.*

A egyéni szerepfelfogásokat vizsgálva abból indulunk ki, hogy „egy és ugyanazon szerepet játszó személyekre különféleképpen hatnak az eltérő kulturális és csoporthovatartozások."[4] Itt az egyén társadalmi meghatározottsága és a személyiség szerepének kérdése vetődik fel a szerepalakításban. De mielőtt a személyiség szerepére kitérnénk, foglaljuk össze röviden a tanulmányunk első részében ismertetett szocializációs hatásokat![5] Az elsődleges szocializáció (család) zömében az élet során kevéssé hasznosítható vagy bizonytalan világértelmezéseket (értéseket) és normákat (erkölcsöket) mutatott fel mintánk népművelői számára. A másodlagos szocializáció (intézmények, kortárs csoportok) bizonytalan, elmosódott körvonalú, ellentmondások szabdalta vagy „végletesen elvont identitáskeret"[6]-eket kínált azonosulásra. Hasonló a foglalkozási szocializáció is, mert konkrét előképek nélküli, kevés a számon tartott, hatást kiváltó példakép, tehát mintakövetésről csak kivételek esetében lehet szó, a szakmára felkészítő intézmények szerepelképzelése néhány intézmény kivételével körülhatárolatlan, s a pályán érvényesülő elvárások — mint azt hamarosan ismertetjük — zavarosak és tisztázatlanok. Az egyéni értelmezések bizonytalansági tényezői tehát objektíve is felfokozottak, s így még nagyobb feladat hárul a szubjektumra. Az, hogy a szocializációs folyamat hatását és a mikrokörnyezet feltételeit az egyén hogyan fogadja, dolgozza fel, alakítja, már a személyiség által meghatározott. Allport szerint a szerepfelfogás a képességek, a vérmérséklet, az attitűdök, a diszpozíciók, a szükségletek és motívumok, a kognitív stílus, az egyéni értékek függvénye a személyiségben.[7] A szerepelvárás csupán külsődleges modellként, ingerként szolgál, amelyet a személy újraértelmezhet, elfogadhat vagy elutasíthat.[8] A már érintett, objektíve adott bizonytalansági tényezők miatt a *népművelők szerepalakítása nagyobb mértékben szubjektív alakítójától függő, mint körvonalazottabb szerepelvárások esetén.* S hogy a szubjektum milyen innovációra képes? A vizsgálat célja elsősorban a népművelők által közvetített kultúra tartalmának felderítése a szocializációs folyamat tükrében. Önálló kutatást igényelne a népművelők személyiségének vizsgálata, erre mi természetesen nem vállalkozhattunk, de kutatásunk feljogosít annak kimondására, hogy a *népművelők, zömükben elsőgenerációs értelmiségiek lévén, családi hátterük és a másodlagosan szocializáló intézmények, valamint*

a személyiségből fakadó késztetések épp ilyen volta miatt általában nélkülözik a nagyobb fokú szuverenitást, illetve szuverenitásukat az értelmiségi lét nemegyszer csak formai (magatartásra vonatkozó) adaptációja vagy kialakítása veszi igénybe. Különösen azért fontos ezt hangsúlyoznunk, mert az értelmiségivé válás egy olyan társadalmi közegben és periódusban zajlik, amelyben nem lehet szó stabil, viszonylagos állandósággal bíró életformák átvételéről, így az egyén szerepe ismét csak nagy, innovatív erejű. Mindezek miatt viszonylag kevés azoknak a száma mintánkban, akik nagyobb fokú szuverenitást bizonyítva szerepüket „drasztikus módon"[9] fogalmazzák újra, a többség inkább a társadalom intézményes rendjét igyekszik támogatni.

A továbbiakban *szerepcsoportonként* az azonos funkcióértelmezésen alapuló csoportok jellemzőit írjuk le. A szerepértelmezési csoportok tulajdonképpen nem típusok, hanem „jellegzetes dinamizmusok konstellációk formájában"[10], vagyis a pályára ható erők és mozgások egy adott mintára jelenleg érvényes, általunk meghatározott rendszere. Elemezzük tovább a munkatevékenységet, az alkalmazott módszereket, a korosztályi vonzást.

1. AZ „ÜNNEPI KULTÚRA" KÖZVETÍTÉSE („ÖRÖK ÉRTÉKEK")

Mintánkban 3 fő (4,3%) tartja elsődleges feladatának az „ünnepi kultúra", elsősorban a művészetek terjesztését, mégpedig esztétikai nevelési, ízlésformáló célzattal.

E kultúrának szerintük az a szerepe az emberek életében, hogy kiszakítsa őket a hétköznapok szürkeségéből, monotonitásából, és megmutassa, hogy az életben más, több is van, mint a mindennapos munka.

A csoportba kerülők pályamotivációja az „értelmiségivé, tanult emberré lenni" vágya.

Értelmiségi szerepüket nevelőként értelmezik.

A népművelő feladata szerintük az „ünnepi" kultúra iránti igény felélesztése, ébrentartása. A terjesztendő tartalom maga — konkrét értékek világnézet, erkölcs — kibontatlan, csak funkciója — nevelés, valódi értékek felmutatása, értelmes kikapcsolódás, hétköznapok felett lebegő többlet — világos.

E csoport tevékenysége elsősorban a specializált intézmények tevékenységének pótlására hivatott rendezvényszervezés, ismeretterjesztés, a kiscsoportos munka szervezése, feltételeinek biztosítása, társadalmi ünnepek rendezése. A népművelők személyesen alkalmazott *módszere* elsősorban *szervezés.*

A tevékenység *korosztályi vonzása.* Elsősorban gyerekekre (14 évesig) és fiatalokra (15—24) terjed hatókörük, egyikük kiemelten foglalkozik a nyugdíjasokkal, és intézménye tevékenységét igyekszik a középkorosztály felé (60 éves korig) szélesíteni. Szerepfelfogásuk és a belőle táplálkozó tevékenység *elfogadtatása konfliktusos* — és egyre inkább az. Nevelői szándékuk illuzórikus, a kulturális javak közvetítése önmagában — különösen a fokozódó érdektelenség közegében — nem vált ki nevelő hatást, változást, márpedig a nevelés maga a változás, változtatás. Elmondásuk szerint 1978—80 óta törekvéseik egyre fokozódó érdektelenségbe ütköznek, energiájuk nagy részét ma már nem tevékenységszerkezetük bővítése köti le, mint még pár évvel ezelőtt is,

hanem a jelenlegi tevékenységek szinten tartása. E jelenségre különböző válaszreakcióik, *konfliktusoldó stratégiáik* vannak. Az első népművelő az emberek *érdektelenségét, igénytelenségét* tartja legjellemzőbbnek, de saját intézményi törekvéseik felülvizsgálása nála nem történik meg, tanácstalan. A második népművelő is az „emberek igénytelenek" konfliktusoldó stratégiával él, de saját tevékenységükön is próbál változtatni. Az általa legigényesebbnek tartott kulturális választékot (színház, irodalmi estek) „középszínvonalra szállította le" (népszerű, de igényes, művészi előadások), de abból nem enged. Ez az attitűd a településen élőknek, a paraszti hagyományokkal együtt élő, iparosítás által felszabdalt, félig paraszt—félig munkás, kétlaki életet élő bejárók körében idegen. A művészetszerető, értelmiségivé válni vágyó ember konfliktusa a valósággal így kilátástalan, saját maga számára súlyosbodó feszültségek forrása. A harmadik népművelő a fokozódó érdektelenség hatására felismeri, hogy az embereket csak az érdekeltségük mentén lehet aktivizálni, hogy a közhasznú, hétköznapi kultúrához kapcsolódó tevékenységek iránti igény megnőtt, de szerinte ez nem tartozik a művelődési otthonok feladatkörébe. Demokratikus gondolkodásától indíttatva mégis teret enged ilyen tevékenységeknek is, de ezt csak úgy tartja összeegyeztethetőnek szerepfelfogásával, hogy „megfejeli" e tevékenységeket „magasabb kulturális tartalommal."

2. BIZONYOS IDEOLÓGIAI TARTALMAK „BEVITELE" (TUDATFORMÁLÁS)

Mintánkból 5 népművelőt (7,1%) soroltunk ide, ők tartják elsődleges feladatuknak a tudatformálást. Arra szeretnének vállalkozni, hogy mint „azonosulási tárgyak", a „végletesen elvont kategóriák" (eszmék) és a lakosság között „személyes képviseletet" jelentsenek.[11] Az e csoportba tartozók társadalmunk uralkodó *ideológiájának terjesztésében* látják feladatukat, számukra — szándékuk szerint — a népművelés *nevelési* színtér, a népművelő nevelő, aki segít a „szocialista embertípus", a „szocialista tudat" kialakításában; vagy művelődéspolitikus, aki a település „helyes" művelődési szerkezetét meghatározza.

A terjesztendő tartalom tekintetében változatos a kép, aki meg tud ilyet fogalmazni, más és más pontokra helyezi a hangsúlyt. Közös vonásuk egy emberideál megvalósítása. Pályára kerülésük motívuma a felemelkedés, elsősorban ideológiai úton, a dominanciaszükséglet kiélése, a kisebbségi érzés kompenzálása.

Tevékenységében mindegyik megkísérli „csepegtetős" módszerrel, vagyis a más céllal szerveződött csoport, például ifjúsági klub erős kortársigényét kihasználva becsempészni a saját szempontjait. Egyikük a „három T" (Támogat—Tűr—Tilt) kultúrpolitikai irányelvét követi saját gyakorlatában, mindezzel együtt előnyben részesíti a tudományokat a művészetekkel szemben, ez elsősorban ismeretterjesztő tevékenységében jelentkezik. Jellemző e csoportban mindenkire a jelentős közéleti tevékenység, sokan többféle társadalmi megbízatást is felvállalnak, e tevékenységek nemegyszer beépülnek a főfoglalkozásba, annak felét is kitehetik. A másik, e csoportba tartozó népművelő 16 szakkört és klubot működtet, elsősorban gyerekeknek, másodsorban fiataloknak, egy-két felnőtt csoporttal. Ideológiai megfontolásai a

gyakorlatban nemigen jelennek meg. A csoport tevékenységét jellemzi mindezeken túl a társadalmi ünnepek megünneplése. Elsősorban a kiscsoportos tevékenység és a benne folyó ismeretterjesztés dominál, de a pótlólagos funkció is jelentkezik.

Az alkalmazott *módszer* elsősorban a közönségszervezés, illetve bizonyos mértékig a csoportvezetés is. Jelentős számunkra a kapcsolatok ápolása intézményekkel, vezetőkkel helyben és a környéken.

E csoport is elsősorban a *gyerekekkel* és a *fiatalokkal* foglalkozik, a felnőttekkel való együttműködés néhány csoportot leszámítva alkalmi.

Ez a szerepfelfogás is *elfogadtatási nehézségekbe* ütközik. Az ifjúsági klubtagok nem szeretik, ha rájuk telepednek; engedményeket kell tenni az embereknek (operett), hogy másra is engedjék rávenni magukat. A legnagyobb konfliktusforrás mégis az ideáltípus és a gyakorlatban meglévő közerkölcs közötti ellentét. A felismerések komoly meghasonlás forrásai lehetnek, de az erős identitás *védekező-igazoló elméleteket* szül. („Én nem hiszem, hogy a gondolattal van baj, csak a gyakorlati megvalósítással" stb.)

3. MEGFELELNI AZ IRÁNYÍTÁS AKTUÁLIS ELVÁRÁSAINAK

Mintánk derékhada. 34 fő (48,6%) alkotja ezt a csoportot. Szerepfelfogásukban és tevékenységükben *szervetlenül* szinte minden koncepciótöredék megtalálható: ideológiaterjesztés, kultúraterjesztés, hagyományőrzés, nyitott ház, hétköznapi kultúra, emberi kapcsolatok ápolása stb. — szándék, megokolás nélkül vagy zavaros indokokkal. Az újító szándékú törekvések integrálása nem, csak formai alkalmazása történik meg — eredménytelenül.

Az interjúk során előbb vagy utóbb lelepleződő egyetlen szándék tartja őket együvé (és a pályán): a megfelelni akarás, mégpedig egzisztenciális létük fenntartása érdekében. Ez a megfelelni akarás igazi mozgatója, még akkor is, ha e kijelentés árnyalható, melyet a továbbiakban meg is teszünk. Egyeseknél *hívő*, másoknál *karrierista*, a többségnél *konformista* törekvéseket fedeztünk fel, így alakítottunk ki e csoporton belül *3 alcsoportot*.

Mielőtt e csoport jellemzésébe kezdenénk, elengedhetetlenül szükséges ismertetni az *elvárást* magát, aminek meg akarnak felelni, s amelyet a közvetlen *helyi irányítás* támaszt a népművelőkkel szemben.

A helyi irányítás elvárásai. A központi irányítás elvei túlontúl általánosak, ideologikusak, a napi gyakorlatra nem lebontottak. A szakmai irányítás nem kötelező érvényű, hiszen a szakmai intézményeknek nincs döntéshozó, egzisztenciális létfeltételt befolyásoló-javító hatásköre, szakmai orientációjuk pedig — ha van, s ez nincs mindig így — egy információs hierarchián keresztül érvényesül, ha érvényesül. A népművelő gyakorlatilag a falu vezetőitől mint fenntartótól kaphat konkrét irányítást, elsődleges érdeke, hogy ahhoz viszonyuljon. Nézzük meg hát, mik a közvetlen irányítók elvárásai!

A helyi vezetők elvárásairól mindenkivel beszélgettünk, idevonatkozó válaszaikat a feldolgozás során összesítettük. Ezek szerint az irányító szerv képviselői 46 esetben nem, és 24 esetben fogalmaztak meg konkrét elvárásokat. A 46 eset 65,7%, ennyiben tehát *nem fogalmaznak meg elvárásokat.*

Nézzük meg, hogy a fennmaradó 34,3% elvárásai melyek, és mennyire konkrétak?!

Az *elsődleges elvárás* abban foglalható össze, hogy a művelődési háznak legyen gazdája, abban rend legyen, hogy a falu vezetőinek ne legyen többé gondja rá. Ne legyen botrányok színtere, de a „világmegváltó gőzök" sem kellenek. A népművelő adott esetben (társadalmi rendezvények) álljon a vezetők rendelkezésére. Ezen felül a szakemberre bízzák, hogy mi történjen a művelődési házban.

A *másodlagos elvárás* az „összefogni az embereket és kielégíteni a kulturális igényeket" jellegű válaszokban körvonalazódik. Ritkán konkrét, inkább általánosságokat tartalmaz, és a létszámra mint a siker legbiztosabb és egyetlen mérőeszközére vonatkozik.

Ezek a kitapintható elvárások. A népművelés funkcióját illetően egy *szervező-rendfenntartó* feladatkör bontakozik ki belőlük. A *többség* azonban még ilyen elvárásokkal *sem találkozik*. A „nincs elvárás, nem érdeklődnek a munkánk iránt" típusú válaszoktól a „még annyit se követelnek, amennyit csináltam" megfogalmazásokon át a „fogalmam sincs, hogy mik az elvárások" lemeztelenedett igazságáig jutunk.

Feltehető a kérdés, hogy vajon a község vezetőinek jobban kellene-e tudniuk, mi történjék egy művelődési házban? Vajon szeretnénk-e mi, népművelők, ha egészen konkrétan meg tudnák fogalmazni, mi a teendő? Jó vagy rossz ez a „talajtalanság"? A valamit akaróknak és szándékaikat érvényesíteni is tudóknak inkább jó, a megfelelni akaróknak viszont rossz.

Véleményünk szerint a község vezetőinek nem is nagyon kell többet tudniuk arról, hogy mi történjék a művelődési házban. Végül is milyen jogon várjuk el tőlük? Közigazgatási szakemberek, közgazdasági, államigazgatási, jogi végzettséggel — miért kellene érteniük a népműveléshez? Azért, mert ebben a közigazgatási struktúrában a művelődési otthonok fenntartása — az óvodához, iskolához, orvosi rendelőhöz hasonlóan — hozzájuk tartozik? Kinek jó ez? Nekik biztos nem. És ebből a helyzetből a népművelők többsége nem tud előnyt kovácsolni magának. A hiba tehát a *struktúrában* van.

Mi az mégis, ami oly sok esetben a község vezetői ellen hangolja a népművelőket? A „lehetetlen elvárások" hangoztatása azok számára fontos, akik a saját hatástalanságuk okozta feszültségeket a vezetőkre hárító konfliktusoldó stratégia alkalmazásával oldják, s akik e felelősséget is igyekeznek elhárítani maguktól, feltételezve, hogy nem bennük van a hiba. Valóságosak viszont azok a problémafelvetések, amelyek *személyes konfliktusokat, kiszolgáltatottságot, rokonszálak összefonódását, érdekszövetségeket* említenek. Bár a népművelővel szemben nem fogalmaznak meg konkrét elvárásokat, nem is nagyon kérnek tőle mást, mint éves beszámolókat, többen azért „csak piszkálódnak".

A közvetlen főnököknek, a helyi vezetésnek tehát szakszerűtlen az elvárása, azoknak eleget tenni az esetek többségében nem megerőltető, de az is igaz, hogy mert nem teszi folyton magasabbra a lécet, nem is ösztönző. Talán a *társadalmi közeg elvárása* több támpontot ad, a lakosság, a gazdasági egységeké stb.

A közvetlen társadalmi közeg a népművelők szerint 38 esetben nem fogalmaz meg elvárásokat, de 32 esetben igen. Ez tehát jobb arány lenne, de ha mögé nézünk, mit értenek a népművelők a társadalmi közeg elvárásán, ismét csak nincs támpontunk. A népművelők döntő többsége úgy értelmezi a társadalmi elvárásokat, hogy odamegy hozzájuk egy ember, és megkérdezi,

lesz-e mondjuk gépjárművezetői tanfolyam vagy bábszakkör, vagyis a konkrét igényeket, érdeklődéseket, kéréseket vélik társadalmi szükségletnek, holott azok csak néhány emberéi. Mi úgy értelmezzük a társadalmi elvárást, mint az életmódban, a helyi viszonyokban általában rejtve benne lévő szükségletet, kihívást, amit a népművelőnek kell felismerni, meglátni, és amelyik nem az egyes ember partikuláris érdekeit, hanem egy nagyobb egység, településrész vagy település érdekeit hordozza. A társadalmi elvárás napjaink Magyarországán *nem elvárás* abban az értelemben, hogy nem manifesztálódik: nem mondja meg senki, hogy ezt és ezt csináld a mi érdekünkben. Ez az elvárás látens, a mindennapi életben benne foglalt, felismerése társadalomismeretet és társadalomalakító szándékot feltételez. (Lehetne persze a társadalmi elvárás manifeszt is, mint pl. Hollandiában vagy Franciaországban, ahol az animátorokat a lakosság képviselői alkalmazzák, és ha nem azt teszik, amit ők akarnak, el is bocsátják, vagy pl. Angliában vagy az USA-ban, ahol hátrányos helyzetű vidékekre ún. közösségfejlesztőket kérnek helyzetük megjavításának segítésére; lehetne — mondom — manifeszt, de nálunk nem az.) A népművelők, ha nem is a társadalmi szükségletek megismerése, de a művelődési házak hatókörének kiszélesítése reményében próbálkoznak „a településen lévő igények" felkutatásával: kérdőíveket szerkesztenek. Ám ezzel a módszerrel a sokszor rejtetten meghúzódó, az emberek számára sem megfogalmazott igények, szükségletek, elvárások nem tudhatók ki, a visszaküldött kérdőívek számából az tudható meg, hányan akartak megfelelni a kérdőívet kiküldő elvárásának, e válaszokból pedig az, hogy milyennek gondolják a kérdőívek kiküldő elvárásait. A tevékenységelemzések számos ilyen példával szolgálnak.

Mindezek ellenére úgy gondoljuk, hogy a *nem elvárás is elvárás, amely konkrét cselekvés ellenében vagy mellett akár megfogalmazódó elvárássá is válhat.* A népművelők tevékenysége nagyrészt *nem feszeget határokat,* a harmadik csoportba tartozóké pedig különösen nem. Itt a szakma és vele a saját egzisztencia fenntartása a döntő érdekeltség.

Nézzük meg ezek után, hogy egy szakszerűtlen, konform elvárásnak megfelelni akarók milyen szerepfelfogással és tevékenységgel élnek!

3/1 Hívők

E csoportban mindössze 2 fő (2,9%) szerepel. Elsősorban az különbözteti meg őket a „tudatformálók" csoportjától, hogy náluk az ideológiával való azonosulás alárendelődik a megfelelni akarás szándékának, s életsorsukból inkább a megfelelni akarás domborodik ki.

Motivációjuk: kiválás a szegénysorból. Ennek csatornája számukra elsődlegesen a mozgalmi tevékenység volt. Szerepértelmezésük terjesztői szemléletű, tartalma a beilleszkedés, a helytállás a munkában, családban. Az e csoportra jellemző *tevékenység* és *módszer* elsősorban a kiscsoportvezetés és az ismeretterjesztés előadások, játékos vetélkedők stb. formájában, mozgalomból átvett módszerekkel. A népművelő e csoportban is szervező, csoportjait tiszteletdíjasok irányítják. Tevékenységük elsősorban a *gyerekekre* és az *ifjúságra,* részben a *nyugdíjasokra* terjed ki. A középkorosztályok aktivizálását illetően tanácstalanok.

Szerepfelfogásuk konfliktusa a *közöny*, a konfliktustalanság. Konfliktusoldó stratégiája egyiküknek nincs, a másikuk a gyerekek és a fiatalok felé fordul, az „alapoknál kell kezdeni" megindoklással.

3/2 Karrieristák

Újabb 2 fős alcsoport (2,9%). Itt mozgalmi karrierekről van szó, egyiküket a fizikai munka kényszerétől való menekülés, másikukat a deklasszálódott, kuláknak minősített család hajdani pozíciójának visszanyerése motiválta. A felemelkedés útja számukra ideológiai, de ez alárendelődik pozíciónyerési, beilleszkedési szándékuknak. Ennek megfelelően embereszményük is beilleszkedő, végrehajtó típusú ember. A mobilizációs csatorna számukra is a mozgalmi munka volt. Tevékenységüket elsősorban a *kapcsolattartás* jellemzi, mely nem a lakosság, hanem a vezetés felé irányul. Tevékenységrendszerük gyakorlatilag nincs, következésképp korosztályi vonzásról sem beszélhetünk, talán a *fiatalokat* leszámítva, mert mindkét intézményben működik ifjúsági klub, diszkó. Szerepfelfogásuk szintén *konfliktustalan*, a közöny nem bántja őket.

3/3 Konformisták

30 fő (42,3%) alkotja a csoportot. A konformistáknál az érdek (egzisztencia) állandósítja a személyiség és a tevékenység közötti kapcsolatot. A személyiség erős függésen nevelődött, kötelességtudatot, engedelmességet, alkalmazkodást vártak el tőle. E csoport tagjai meghatározó létszámban tradicionális és a gazdasági kényszer családmodelljében nőttek fel, döntő mértékben konformisztikus illetve tradicionális konzervatív szocializációban.[12] Végigelemezve az intézmények konformizáló hatását, nem csodálkozhatunk e csoport létszámán. Szerepfelfogásuk arctalan, szándékok, irányultság nélküli, zavaros, csupa általánosság. Önmaguknak szervező funkciót szánnak. Pályára kerülésüket a fizikai munka kényszerétől való menekülés, a felemelkedés a szegény sorból, valakivé válni, a vágyott helyett a lehetséges értelmiségi szerepkör betöltése, a foglalkozással járó kötetlenség, sok szabad idő, a „segíteni az embereken" ködös vágya, de legfőképp a sodródás motiválta. Az idetartozó *szerepfelfogások* is megadják az összevonás, csoportosítás lehetőségét, mellyel a lényeg kiemelése érdekében élünk is.

A legtöbben — nyolcan — úgy gondolják, hogy szerepük valamiféle *általános műveltséget és igényszintet emelő, a személyiség minden oldalú fejlesztésén alapuló tevékenységben rejlik, vagyis a nép felemelése feladatuk.* Meg kell mondanunk, hogy ez a funkciómegjelölés esetükben nélkülöz minden alapot, tartalma kibontatlan, inkább az áll fenn, hogy e csoport tagjai kialakulatlan személyiségek, akiknek szocializációjára és saját gondolkodására is jellemző a stabil értékek hiánya. Hatan gondolják úgy, hogy feladatuk a *kikapcsolódás, a szórakoztatás*, hogy az *emberek jól érezzék magukat.* A tartalom maga ismét nem érdekes, csak a kikapcsolódás ténye. A kultúra funkciója az ő esetükben a kikapcsolódás. Négyen látják szerepüket *az emberek igényeinek, érdeklődésének kielégítésében.* Ugyanezek motiválnak még két népművelőt, de itt már a *létszám emelése* a cél. Hárman gondolják úgy, hogy mindezeken túl a népművelőnek *diplomatának* kell lennie. A többi

szerepfelfogás *alig nyújt kapaszkodót.* A „segíteni az embereken" igaz szándéka mögött megoldások nem látszanak, csakúgy, mint „a mindig tudjak valami újat mondani" mögött sem.

Leplezetlen felfogások a sor végén: *nem tudják megfogalmazni szerepüket* négyen, egyikük meg is mondja, hogy a népművelés számára „állapot, kenyérkereset és szabad élet", és mivel ez a pálya őt nem izgatja, problémáival sem tud közösséget vállalni.

Utoljára hagytunk egy vallomásszerű nyilatkozatot: „Amikor ide bejövök dolgozni — ez lehet, hogy egyébként a rossz körülmények miatt is van —, de nincs más, *mint megúszni a dolgokat.* Megúszni, hogy ne legyen baj! Se fönt, se lent!"

E csoport tevékenységéből szinte teljességgel *hiányzik a szakmaiság,* illetve ez a szakmaiság csak egy *esetleges tevékenységhalmazban* — melyben a népművelő egyéni érdeklődése, saját korosztályi problémái, a „piacon lévő" előadók, műsorok elérhetősége meghatározóbb, mint a társadalmi közeg valós szükségletei — és elsősorban a *szervezésben* jelölhető meg, hiszen a népművelő felkért előadókkal, szakkörvezetőkkel dolgozik. A szakma *újító jellegű törekvéseit* e csoport *elutasítja,* vagy a felületén ragadja meg, és sikertelenségét a „nincs új a Nap alatt!" igazoló elmélettel nyugtázza. E csoport épít legnagyobb mértékben a *gyerekekre* és a *fiatalokra.* Munkájuk fő *módszere* az ügyintézés-szervezés.

A konformisták *konfliktusa* is a közöny, az érdektelenség, ám hatására a tevékenységek korrekciója ritkán születik meg, általában azért, mert nincs hozzá felélhető szellemi energia, de a környezet, a kapcsolatok sem szolgálnak ilyennek. Marad tehát az óvatos *újrapróbálkozás.*

Az újrapróbálkozás melletti konfliktusoldó stratégia még az *álmok világa.* Vannak, akik nem akarnak felnőni, önmagukat lezárt embernek tudni, ők a hajdani, már beilleszkedett nonkonformok, akik e tényt nem akarják önmaguknak sem bevallani. A konformisták, nem gondolva saját szakmai inkompetenciájukra, a vezetőkre, a lakosságra, mindenkire felelősséget *hárítanak.* Szinte minden szerepfelfogású csoportban vannak szorgalmasak és tunyák, hozzáértők és avatatlanabbak, a szakmával identifikálódottak és magukat kényszerpályán érzők, mégis elmondható, hogy e csoport érzi magát a legtalajtalanabbnak, itt található a legtöbb alig téve is eleget tevő, akik az objektív körülményekre hivatkozva nem tesznek, nem próbálkoznak. Többen a csalódott, megkeseredett, akadályoztatott ember szerepében tetszelegnek, akik minden látszólagos oppozíciójuk ellenére kitűnően élnek, alig dolgoznak valamit. Panaszkodó, lamentáló viselkedésükkel zsarolják környezetüket, sajnálatot keltenek, így lehetővé válik számukra, hogy azt higgyék róluk: több van bennük, mint amit felmutatnak, csak nem engedik kibontakozni őket.

4. A KULTÚRA EGY SPECIFIKUS TARTOMÁNYÁNAK ÁTADÁSA

4 fő tartozik e csoportba, mintánk 5,7%-a. Feladatukat egy speciális, komplexen értelmezett tevékenység átadásában látják, elsősorban: néptánc, bábozás, irodalmi színpad—színjátszás, néprajz. A komplex értelmezés azt jelenti, hogy e művészeti ágak szakmai ismereteinek átadásán túl elsősorban

nevelő hatásukat, emberformáló hozadékukat tartják fontosaknak. A terjesztendő tartalom mindannyiuknál körvonalazott: ismeretátadás és magatartásformálás, humánum (egymásra figyelés, törődés, szeretet), erkölcsös élet és kulturált magatartás (higiénia, kulturált öltözködés, illemtudó viselkedés), a külsőségek, szokások tisztelete; hazaszeretet, családszeretet, „pontosan, szépen" végzett munka, nevelés útján kialakítandó értékek.

A pályára kerülés fő motívuma náluk az épp ilyen kiscsoportokban való működés vagy ezirányú ifjúkori tevékenység volt, erre láttak személyes példát maguk előtt, vagy e csoport(tevékenység) volt és maradt alkotási és önmegmutatási vágyuk cselekvő színtere, egyben fő mobilizációs csatornája, mely továbblendítette őket a felsőoktatási intézményekbe. E csoportban jelentkezik egyedül a mintakövetés és a vele járó erős identitás. Feladatukat lényegében a tudás és élmény továbbadásában jelölik meg. Értelmiségi szerepkörüket hivatásnak értelmezik.

Valamennyien csoportokat vezetnek, hárman ebben jelölték a maguk népművelőségét, egyikük szélesebben értelmezi népművelői mivoltát, és összetettebb tevékenységrendszert épített ki. Tevékenységük elsősorban a *fiatalokat és gyermekeket* vonzza. Az e csoportban alkalmazott *módszer* a beszélgetés, a különböző stílusú csoportvezetés, animálás és a különféle csoporttechnikák.

A csoport *konfliktusai* főleg belső nevelési problémák, ezeket a nevelési módszerek változtatásával, erőteljesebb ráhatással igyekeznek megoldani.

5. A „HÉTKÖZNAPI KULTÚRA" KOMMUNIKÁLÁSA

9 fő, mintánk 12,9%-a alkotja e csoportot. Ők tartják elsődleges feladatuknak a „hétköznapi kultúra" kommunikálását. Szándékosan írjuk a „terjesztés" helyett a „kommunikálás" szót, mert itt nem egyirányú közlésekről van szó, hanem többek kompetenciájára építő, többirányú kommunikációról. E csoport tagjainak, gondolataiban, szemléletében mélyen tükröződik az útra bocsátó társadalmi közeg, ugyanakkor itt a legerősebb az egyéni innováció: a belehelyezkedés (benne levés) és a rálátás, az alakító szándék egyaránt jelen van. Számukra a kultúra az a mód, ahogyan az emberek cselekednek, ahogyan szervezik az életüket, ahogyan dolgoznak, nevelik a gyermekeiket, viszik emberi kapcsolataikat. A kultúra az élet minden területén és megnyilvánulásában jelenlévő. Értelmiségi szerepüket a jó mesterember és a szellemi munkát végző értelmiségi közé helyezik. Pályára kerülésüket a szegénysorból való felemelkedés, a tanult embernek lenni vágya motiválta, és benne a bizonyítási, alkotási kényszer, az elfogadtatásért folytatott küzdelem egyaránt dominált.

A közvetítés tartalma általában körvonalazott: a kor szintjén termelni, élni, a munka mellett az önkímélés, a pihenés is kapjon szerepet.

A kultúra értelmezése funkcionális, a hétköznapi kultúra fejlesztése elsődleges céljuk.

E csoport *tevékenységében* is szerepelnek hagyományos tevékenységek — szórakoztatás, ismeretterjesztés, kiscsoportos munka —, de nem célként, hanem valaminek az eszközeként, módszereként. Erőteljesen csökken pl. a nagyrendezvények száma, helyettük inkább a helyi hagyományok, közösségi

szokások feleleventése kap hangsúlyt, a helyi identitás erősítése érdekében. A specializált intézmények tevékenysége, pótlása helyett az aktív befogadást, elsajátítást célzó műhelytevékenység lép előtérbe (kézműves, szövő, makramé, barkács, fotó, képzőművészeti stb.). Nagyszámú az ún. közhasznú tanfolyam (szabás-varrás, főzés stb.), a közhasznú témák megjelennek az információs és szolgáltató jellegű munkában is. A hétköznapi kultúrában gyökerező tevékenységek segítésében a szaktanácsadás mellett megjelenik az érdekképviselet: a háztáji termés értékesítése az áfész bevonásával stb.

Az e csoportba tartozók tevékenységét a társadalmi elvárások mozgatják, alapja a helyi élet ismerete, nemcsak az életmód felszíni jelenségeinek, hanem belső (pl. termelési) problémáinak figyelembevételével. Fontos eleme a társadalmi elvárások ismeretének a meghatározó gazdasági egységekkel való kapcsolattartás, kölcsönösségi alapon, problémáik szinte naprakész ismerete. Négyüknek vannak szakmai kapcsolataik is, a megyehatáron túl is. Ismerik a pályázati lehetőségeket, és ha a kiírások ezt lehetővé teszik, rendszeresen pályáznak.

E csoport is együttműködik a gyerekekkel és fiatalokkal, de a *felnőttekkel* való foglalkozást tartja elsődleges feladatának. Az alkalmazott módszer tekintetében széles a skála, kiemelkedően fontos az *együttműködés* a lakossággal, a vezetőkkel és a szakmai fórumokkal. Szervezett kísérleti tevékenységben egyikük sem vesz részt, de ismerik a szakirodalmat, vannak területüktől független szakmai kapcsolataik, közülük többen részt vesznek a MANE tevékenységében.

Konfliktusaik voltak és vannak. Általában korábbi, terjesztői szemléletű munkájuk kudarcainak *állandó korrekcióján* alapul jelenlegi, jelentős lakossági elfogadáson és együttműködésen alapuló tevékenységük. Ha szükséges, keresik a konstellációt, vagyis azt a települést és munkahelyet, amelyiken megvalósíthatják elképzeléseiket. Az anyagi és tárgyi feltételek hiányosságait ők is megszenvedik, de feltételeik fokozatos javításával próbálnak segíteni magukon. Ebben jelentős *saját befektetésük,* mely gyakran fizikai munka jellegű, de a fizikai munkánál jelentősebb, és az évek során egyre problematikusabbá váló az *idegi* befektetés, a saját energia szinte kizsákmányolása, idő előtti felélése, mely konfliktust okozó tényező, alkalmanként önmagukon belül, de leggyakrabban a családdal, a környezettel. Lényegében saját befektetésnek minősül az együttműködésből, a szakmai és nem szakmai jellegű kapcsolatokból, valamint a pályázatokból származó szakmai és bevételi *lehetőségek keresése.*[13] Azt tapasztalják ugyanakkor, hogy az emberek is hajlandók áldozni arra, ami nekik fontos.

6. A PROBLÉMÁK TUDATOSÍTÁSA, EGYÉNI ÉLETVEZETÉSRE BUZDÍTÁS

8 fős csoport, 11,4%. Felfogásukban és tevékenységükben a „face to face" kapcsolatok az elsődleges fontosságúak. Személyességre, odafigyelésre, törődésre helyezik a hangsúlyt munkájukban, olyan helyzeteket teremtenek, amelyben az emberek elmondják problémáikat. A problémákhoz rendelődés több szintű, a puszta meghallgatástól a megerősítésig, cselekvési alternatívák sugallásáig terjed. Olyan közösségek animálását tartják a legfontosabbnak,

amelyek eleget tesznek — az adott közös tevékenység irányultságán kívül — egy, az emberek életvezetését segítő funkciónak is. De az egyéni foglalkozást, gondozást ugyanilyen fontosnak tartják, ezekben a népművelő feladata a megrekedt gondolatmenetek, sors- és problémaértelmezések továbblendítése. E csoport tagjai foglalkoznak a legtöbbet a különböző (pl. családi vagy etnikai) kiszolgáltatottságban élőkkel, nemegyszer szinte családgondozói vagy terápiás jellegű munkát folytatva. Felfogásukban a népművelő leginkább a szociális gondozó szerepkörét látja el, munkájukat szolgálatnak fogják fel. A közvetített tartalom körvonalazott: segíteni a problémák tudatosításában és az egyéni megoldások keresésében, a peremhelyzetűek beilleszkedésében. A kultúrát funkcionálisan értelmezik, számukra a magatartásban, az emberi kapcsolatok vitelében nyer legnagyobb fontosságot. Pályára kerülésükben a szociális indíttatás — segíteni a rászorultakon — a legerősebb, saját pozitív énképük megerősítésének lehetőségét látják a népművelői pályában.

E népművelők felfogásuk érvényesítését az *egyéni beszélgetésekben* — gondozásban — és a *csoportmunka* keretében látják és végzik. Csoportjaikat vagy egy érdek, érdeklődés mentén szervezik, vagy azok köréből, akik a művelődési házban rendszeres jelenlétükkel demonstrálják törődésigényüket, vagy nem teszik ugyan ezt, de magatartásuk vagy puszta jelenlétük feszültségek forrása a település életében (az ún. csöves fiatalok, cigányok, refesek, káemkások). A csoportokat vagy maguk vezetik, vagy párosan animálják a körvezetővel. Míg a szakkörvezető a szakmai részt „viszi", ők az emberi oldallal törődve segítenek a mind teljesebb csoportélet kialakításában. Figyelnek az alakuló csoportszerepekre, észreveszik a rejtettebb szükségleteket (feszültségeket) és segítenek azok megnyilvánulásában, redukálásában. Ugyanakkor igyekeznek nyitni a csoporttevékenységet a település felé. E csoport tevékenységével jórészt a *fiatalokat*, és a *felnőtt* korosztályokat is vonzza.

Fő *konfliktusforrásuk* a rendkívül nagy *idegi megterhelés*, a kapcsolati sikerek által megerősített fontosságtudat és átélhetőségének állandó vágya azonban ellensúlyozni képes az elhasználódástól való félelmet.

7. AZ ALULRÓL JÖVŐ KEZDEMÉNYEZÉSEK FELKAROLÁSA ÉS 8. A TÁRSADALMI CSELEKVÉS, BEAVATKOZÁS LEHETŐSÉGEINEK KERESÉSE

A 7. 1 fővel, a 8. csoport 2 fővel képviselteti magát mintánkban. Az e csoportok közötti értelmezési határokat meglehetősen nehéz megvonni, talán csak a készenlét fokában különböznek, ezért jellemezzük közösen őket. Míg a 7. csoportba sorolt népművelő egy előkészítő munkát végez a társadalmi cselekvés kibontakoztatásához, addig a 8. csoportban már valamelyes gyakorlattá szervezték azt.

Alulról jövő kezdeményezéseken nem a helyben megfogalmazódó, konkrét érdeklődések, igények kielégítődési törekvéseit értjük, hanem a lakó- vagy munkahely szerinti csoportok érdekeinek érvényesitésére irányuló összefogást, a település jelenét-jövőjét meghatározó döntések közös befolyásolását,

vagyis a demokratikus jogokkal való élni tudást. Azok kerülnek e csoportokba, akik e folyamatokban meglátják a népművelői feladatot; egyirányú tájékoztatás helyett jellemző munkájukra a helyi nyilvánosság szerveződésének és gyakorlatának elősegítése, a település gondjaival foglalkozó csoportok életre hívása, működtetése, a formális mellett az informális csatorna életre segítése, életben tartása, a helyi nyilvánosságba való kapcsolása. A település fejlesztésében való lakossági részvételt nem a felülről jövő döntések végrehajtásában, hanem a nézetek felszínre hozásában és ezen keresztül a döntések befolyásolását jelentő aktív részvételben látják. Pályára kerülésüket az elfogadtatás, a használni tudás vágya motiválta. Értelmiségi szerepüket a hivatástudattal végzett munkában látják, melyben a hivatás=szolgálat+önérvényesítés. Mindannyiukat erős elkötelezettség, társadalomalakító szándék vezérli. A közvetítés tartalma: népképviselet, a helyi nyilvánosság, demokratikus közélet kibontakozásának katalizálása, önszervezés. Itt találkozunk a kultúra legtágabb értelmezésével.

Az e csoportra jellemző tevékenységet egyikük példáján keresztül érzékeltetjük. 1962 óta dolgozik a pályán, és 1965—69-re már kifejlett tevékenység jellemezte munkáját. Ennek középpontjában — meglepően korán! — a háztáji tevékenység segítése állt. Megszervezett egy kertbarátkört, és a közeli nagyváros agrárszakembereinek segítségével hamarosan új kultúrákat honosítottak meg. A termőadottság és felvevőpiac egyaránt az egres-, majd málnatelepeknek kedvezett. A termesztőknek gyakorlati bemutatókat tartottak, és arra fordítottak figyelmet, ami éppen aktuális volt — talajművelés, növényvédelem. Érdekképviseleti munkát is végzett: meghívta az áfész szakembereit, és összehozta őket a termesztőkkel. Ma már három szakcsoport működik a művelődési ház égisze alatt. E tevékenységek ma már *önszervezők*, érdekképviseletre nincs szükség, a *népművelő itt már nélkülözhető*. Ma a *településfejlesztés* az a terület, ahol a belépés szükségességét látja. Évente szervez ún. településfejlesztési napokat, amely lényegében egy vitafórum a döntéshozók és a lakosság között. Volt, amikor már sikerült a döntéseket módosítani, amikor pl. a telkeket a döntéshozók — városi emberek lévén — 200 négyszögölre állapították meg. Az emberek felzúdultak, és amellett álltak ki, hogy legalább 400 négyszögöles telkeket mérjenek. Ez sikerült, de pl. a kisajátítási törvény esetében, mivel az emberek nem ismerték, a tájékoztatás és a nyomában megszületett belátás volt munkája eredménye. A legfontosabbnak az információcserét tartja. Tevékenységrendszere egyébként szerteágazó, a hagyományos tevékenységek is élnek, eleget tesznek a pótlólagos funkciónak is. Kiépült szolgáltatórendszerük van, a település mint környezet is foglalkoztatja őket: egészségének, fizikai állapotának megóvására a helyi környezetvédők ügyelnek, szellemi fejlődését pedig a ... Baráti Köre elnevezésű egyesület segíti, mely részben az onnan elszármazottakból, részben helyiekből áll. Információk bevitele, információcsere, helyi nyilvánosság, érdekérvényesítés — ezek tevékenysége fő motívumai.

E tevékenység elsősorban a *felnőttekkel* való együttműködésre irányul, fő módszere a *kezdeményezés*, az *animálás*. Pályája során vezetőivel legtöbbször együtt tud működni, de olykor keményen *konfrontálódik*.

4 fő, 5.7%. Vegyes típusnak azokat a szerepfelfogásokat és tevékenységszerkezeteket tartjuk, amelyekben ma egyenlő eséllyel szerepel az „ünnepi" és a „hétköznapi" kultúra kommunikálása, amelyekben egyaránt erőteljes az elfogadtatás és az együttműködés, a bevitel és a kibontás szándéka. Az ide besorolt népművelők pályaválasztását a „hasznosnak lenni" vágya motiválta, szerepkörüket szolgálatnak fogják fel. *Tevékenységükre* jellemző az ún. kulturális kompromisszumok kötése, ami lényegében a legrosszabb haknik kiszűréséből és a színvonaltartás szándékából áll; jellemző az alkotóköri tevékenység előtérbe kerülése. A „hétköznapi kultúrával" való foglalkozás elsősorban szolgáltató jellegű (pl. tanfolyamok), de itt a szolgáltató jellegű tevékenység nem szükséges rosszként kezelt bevételi forrás — annak általában a diszkókat tekintik —, sokkal inkább a hétköznapi igények nyernek fokozatosan polgárjogot.

Tevékenységük elsősorban az *ifjúságot* és a *felnőtteket* érinti. E csoport tagjainak sem mindegy, hogy hatnak-e vagy sem, ezért tevékenységüket folyamatosan *korrigálják*, környezetüket elemzik, igyekeznek mind erőteljesebben benne élni társadalmi közegükben. Differenciálódó tevékenységszerkezetük egyre többekhez talál utat, a házakban létrejött „állandó jelenlét" (ti. a lakosság részéről) a vezetők bizalmát is kivívta.

* * *

Szerepcsoportjainkat természetesen a mintában előforduló tevékenységek elemzéséből vontuk le, de saját, kutatáson kívüli tapasztalataink is megerősítettek. Egy nagyobb számú és korcsoportokban teljesebb minta esetén szerepcsoportjaink pontosabban körvonalazódnak, kislétszámú csoportjaink tevékenységének elemzése pedig hitelesebb képet adna.

A tevékenységet meghatározó további tényezők elemzésére (korosztályi összefüggések, a népművelők saját életkora érdeklődése) e cikk keretében nincs módunk.

A népművelők szakmai tevékenységére vonatkozó tapasztalatainkat összegezve elmondható, hogy a *pályán napjainkban egyidőben zajlanak bomlási és szervesülési folyamatok*. E foglalkozás kiépülése óta a permanens válság állapotában van, mert nem tudott szervesülni a társadalomban. A modell idegen maradt. A falvak régi értékrendjébe nem illeszthető, programja megtépázott, hatalma nincs, pénze nincs. Elképzelhetőnek tűnik, hogy a jelenlegi intézményrendszer ebben a formában nem üzemeltethető sokáig, s nemcsak azért nem, mert az állam nem ad rá elég támogatást, hanem azért sem, mert az emberek számára jórészt idegen maradt. Akkor lenne más a helyzet, ha a lakosság használná, élne az általa nyújtott lehetőségekkel, elemi és legfelsőbb szinten az együttlét lehetőségével. Ám ennek számos akadálya van, történeti és jelenben gyökerező egyaránt. A történeti akadályok közül első helyen a manifesztált társadalmi hierarchia mentén szerveződő emberi közösségek felszámolását kell tekintenünk (gazdakör, olvasókör, úri kaszinó, egyházi kulturális csoportok, nőegylet stb.), majd nyomában azt a kulturális agressziót, amelyik szinte egyik napról a másikra akarta átformálni az emberek tudatát, s a mindezekre kialakuló és tartósan megkötöttnek látszó

bizalmatlanságot minden idegennel és értelmiségivel szemben, ami a népművelő esetében csak felerősödik bennük, látva a gyakran hónapokig zárva tartó intézményeket, a kilincset egymásnak néha félévente átadó „bizonytalan egzisztenciákat". A jelenben gyökerező okok közül az elsőnek a jól működő helyi társadalom hiányát, a centralizált gazdaságok és a konzervatív közigazgatás egyeduralmát, a lakosság gyerekként való kezelését jelölhetjük felelősnek a helyzetért, valamint azt, hogy saját egzisztenciájának egyetlen javítási lehetősége az önkizsákmányolás, következésképp a visszahúzódás a magánszférába, az informálatlanság, a saját érdek érvényesítésének szinte totális hiánya a gyakorlati életben. Ez a helyi társadalom nem erősíti a népművelői szerepet, legjobb és legszerencsésebb esetben, ha valóban érdekeinél szólítja, együttműködik vele, de nem igényli, nem sarkallja. Ez a szerep a hatalom oldaláról nyert meg-megújuló megerősítést (lásd párthatározat, közművelődési törvény), de ezek a való életben és a gazdasági válság térhódításával propagandisztikus színezetűek maradtak. Mindezek hatására nem alakulhat ki konstans állapot — nevezhetjük akár szakmaiságnak is —, tovább mélyül a permanens válság. Azok, akik szerepüket a változó élet törvényszerűségeit figyelembe véve állandóan alakítani, változtatni, megújítani képesek, akik szerves folyamatokba kapcsolódtak be, eljutottak az elfogadottság szintjére, amelyik persze nem azonos az őket akarással, de magában hordozza annak lehetőségét.

JEGYZETEK

[1] *E. Goffman:* A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat, 1981. 787 p. Az idézet a 12. oldalról való.

[2] Lásd *Nyilas György* Az értelmiségi lét peremén című tanulmányát, különösen „A foglalkozás strukturális meghatározása" című fejezetet. Népművelési Intézet, 1983. 182 p.

[3] Lásd *Robert K. Merton* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra (Gondolat, 1980. 811 p.) című művének „Manifeszt és látens funkciók" című fejezetét, 143—261. p.

[4] *Goffman* i. m. 32. p.

[5] A tanulmány első két fejezete a szocializációval foglalkozik, azt vizsgálja, hogy a minta népművelői milyen családmodellekben, illetve milyen formális és informális csoportokban milyen jellegű szocializációban vettek részt, hogy a szerep- és tevékenységértelmezésekkor világosan látható legyen, mihez képest teszik, amit tesznek, és élettevékenységükben mennyi a személyes befektetés.

[6] *Pataki Ferenc* kifejezései, lásd Az én és a társadalmi identitás I—II. tanulmányát! (Világosság, 1980/7., 10. szám, 401—409. és 603—611. p.)

[7] Lásd *G. W. Allport:* A személyiség alakulása. Gondolat, 1980. 699 p. A hivatkozott rész a 205. oldalról való.

[8] *Allport* i. m. 206. p.

[9] *Allport* i. m. uo.

[10] A kifejezést *Buda Bélától* kölcsönöztük egy nekünk írt szakértői véleményéből.

[11] *Pataki Ferenc kifejezései,* i. m.

[12] A családmodellek és a klf. jellegű szocializáció értékei a tanulmány első fejezeteiben kifejtettek.

[13] A vizsgálati anyag felvétele óta e tekintetben jelentősen változott a helyzet, ma már egyre inkább az intézmények önfenntartó érdeke a bevételi lehetőségek keresése.

Suppné Tarnay Györgyi

TANÍTÓJELÖLTEK KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGE

Jelenünk és jövőnk művelődése szoros kapcsolatban áll köznevelésünk tartalmával, színvonalával. Az új típusú tömegkultúra kialakításában döntő szerepük van a pedagógusoknak mint kultúraközvetítőknek. A feladatoknak csak az a pedagógus tud megfelelni, aki maga is él a kultúra lehetőségeivel, életformájának része a folytonos művelődés, ismeretgyarapítás.

A tapasztalatok és a szociológiai vizsgálatok (pl. Táncos Gábor, 1972; Károlyi Ágnes, 1974) alapján megállapítható, hogy a tanítók állnak a művelődési igények és lehetőségek szempontjából az értelmiségi réteg legalacsonyabb szintjén. Igénytelenségük hagyományozódik tanítványaikra s rajtuk keresztül a felnövekvő generációkra is — fejlesztő tevékenységük helyett.

A társadalmi igények és realitások ellentmondását látva szükségesnek láttam vizsgálni e lemaradás szintjét, okait a leendő tanítók körében, s feltárni az előrelépés lehetőségeit, amelyek hasznosíthatók a pedagógusképző és a különféle kulturális intézmények munkájában.

Az ország legnagyobb tanítóképző intézményében, a Debreceni Tanítóképző Főiskolán 1979—1984 között kérdőíves interjú és mélyinterjú módszereivel végzett vizsgálataim néhány eredményét mutatom be, amelyek a hallgatók szabadidős művelődési tevékenységeire vonatkoznak.

AZ OLVASÁS

A tanítóképzős hallgatók szabad idejének felhasználását is bizonyos fokig a pályára való felkészülés idejének kell tekintenünk. A kulturális tevékenységek szorosan kapcsolódnak későbbi hivatásuk gyakorlásához, tehát nem pusztán kikapcsolódásról, szórakozásról, pihenésről van szó, amikor olvasnak, színházba mennek vagy filmet néznek.

A vizsgált mintára is hatnak természetesen azok az általános tendenciák, amelyek a kulturálódási és kommunikációs szokásaink változásait jellemzik. A pedagógusjelöltek esetében azonban nem elégedhetünk meg a hatások spontán fogadásával, elsőrendűen fontos számukra a kultúraközvetítő csatornák és hatásuk elemző elméleti ismerete, hogy azokat önmaguk és neveltjeik számára a leghatékonyabban hasznosíthassák.

Közismert tény, hogy a technikai forradalom részeként kibontakozott kommunikációs forradalom a hagyományos kulturális értékek bizonyos mér-

tékű válságát eredményezte. Az új gépi tömegközlési eszközök elterjedése kibővítette kulturálódási lehetőségeinket, ugyanakkor bizonyos vonatkozásokban hátrányosan befolyásolja a társadalom műveltségi szintjének alakulását.[1] E kérdés elemző vizsgálata (Miklós P., 1971) mellett szükséges feltárni azokat a differenciált módszereket, amelyek enyhítik a gépi tömegközlési eszközök negatív hatását.

Az olvasáspedagógiai feladatok megvalósítása döntő mértékben az olvasáslélektani s olvasásszociológiai ismeretekkel rendelkező pedagógusokra és könyvtárosokra hárul. Ezek az ismeretek jórészt csak a könyvtári szakkollégista tanítójelöltek tantervi programjában szerepelnek, így a leendő tanítók kis hányada kap segítséget az olvasóvá nevelés komplex feladatához.

A Debreceni Tanítóképző Főiskola hallgatóinak olvasási kultúráját a társadalmi elvárások és a társadalmi realitások összefüggésében értékelhetjük. Vizsgáljuk meg az *olvasás helyét* a *hallgatók* szabadidős *tevékenységrendszerében!*

1. sz. táblázat

A napi olvasásra szánt idő

Tájékozódó olvasás	1978/79		1980/81		1982/83	
	Férfi %	Nő %	Férfi %	Nő %	Férfi %	Nő %
0 —0,5 óra	40,0	40,6	52,6	45,0	42,3	47,1
0,5—1 óra	43,3	37,0	44,1	39,3	45,7	41,6
1 —1,5 óra	13,3	6,7	3,3	14,5	10,2	8,3
1,5 fölött	3,4	15,7	—	1,2	1,8	3,0
Órában kifejezett napi átlag	0,66	0,78	0,50	0,61	0,61	0,59

2. sz. táblázat

A napi olvasásra szánt idő

Szórakozó olvasás	1978/79		1980/81		1982/83	
	Férfi %	Nő %	Férfi %	Nő %	Férfi %	Nő %
0 —0,5 óra	—	14,6	18,3	19,4	11,2	7,1
0,5—1 óra	42,0	38,0	56,6	51,3	40,3	32,1
1 —1,5 óra	23,0	13,7	25,1	19,8	12,4	17,8
1,5 fölött	35,0	33,7	—	9,5	36,1	43,0
Órában kifejezett napi átlag	1,3	1,1	0,78	0,87	1,2	1,3

A férfihallgatók a három minta átlagában naponta 35 percet fordítanak tájékozódó olvasásra és 1 óra 54 percet szórakoztató művek olvasására. A nő hallgatóknál ettől csak minimális eltérés mutatkozik, tájékozódásra 40 percet fordítanak, szórakoztató célú olvasásra ugyanannyi időt szánnak naponta, mint a férfihallgatók. *Olvasásra összesen* a tanítójelöltek a minták és nemek átlagában *napi 75,7 percet* fordítanak.

Ezt az időmennyiséget megfelelőnek kell ítélnünk, amikor az országos átlag napi 24 perc, a szegedi egyetemi hallgatók 1973-ban naponta szórakozásra 37,2 percet, 1978-ban 25,8 percet fordítottak a Debreceni Tanítóképző Főiskola 114 percével szemben.

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK HASZNÁLATA

A napi szabadidős tevékenységek között az olvasás mellett a hivatásra való felkészülésben, esetleg éppen az olvasásra való késztetésben jelentős szerepe van a *televíziónak* és a *rádiónak*.

A debreceni tanítójelöltek közül a férfi hallgatók a minták átlagában naponta 50 percet fordítanak tv-nézésre és 49 percet rádióhallgatásra. A nő hallgatóknál mindkét tömegkommunikációs eszköz használata népszerűbb, naponta átlagosan 66 percet töltenek a tv előtt, és 76 percet töltenek rádióhallgatással. A tv és rádió használata között jelentős eltérések nincsenek a nemeken belül. A nemek közül a nő hallgatók jobban igénylik a tájékozódást és szórakozást egyaránt szolgáló kultúraközvetítő eszközök használatát, 13,2%-kal többet néznek tv-t, és 15,5%-kal többet hallgatnak rádiót.

A tömegkommunikációs eszközök használata a tanítójelölteknél hozzávetőlegesen kétszer annyi időt köt le szabad idejük egészéből, mint az egyetemi hallgatók esetében. Szentirmai László vizsgálatai szerint (1973) 39,5 perc, (1978) 31 perc jut naponta a művelődés ezen csatornáira, a leendő tanítóknál ez 61 perc.[2]

Szükségesnek találtam megvizsgálni, hogy ez a viszonylag magas időráfordítás milyen tartalmat hordoz, mennyiben szolgálja a hallgatók általános és szakmai műveltségének gyarapodását.

A tömegkommunikációs eszközök *hivatáshoz kapcsolódó műsorainak* figyelemmel kísérése a következőképpen alakul a debreceni főiskolásoknál:

Televízió	*Férfi hallgató* %	*Nő hallgató* %
Rendszeresen	—	16,9
Alkalmanként	94,1	78,5
Soha	5,9	4,6
Rádió		
Rendszeresen	2,9	15,4
Alkalmanként	66,25	74,1
Soha	30,9	10,5

Mindkét nemnél domináns a művelődéspolitikai, pedagógiai stb. műsorok alkalomszerű meghallgatása, feltétlenül szükséges lenne a tudatosság növelése e területen. Megengedhetetlenül magas — különösen a férfi hallgatóknál — azoknak a száma, akik egyáltalán nem érdeklődnek a szakmájukhoz közel álló műsorok iránt, illetve nem igénylik az e műsorok nyújtotta segítséget.

3. sz. táblázat

A tömegközlési eszközök kedvelt műsorai

Televízió	Férfi hallgatók %	Nő
Politikai tájékoztató műsorok	22,4	27,7
Hivatáshoz kapcsolódó műsorok	15,5	25,3
Természettudományos ismeretterjesztő műsorok	17,2	12,2
Film	12,0	16,4
Fiatalok problémáival foglalkozó műsorok	8,6	5,3
Vetélkedők	8,0	3,0
Sport	6,8	4,5
Színházi közvetítés, tv-játék	3,4	4,1
Könnyűzene	5,1	1,5

Köztudott, hogy napjainkban a televízió az a kultúraközvetítő eszköz, amely leginkább elhódítja a könyv közönségét. A befogadó szellemi színvonalától, tudatosságától, megfelelő szelekciós tevékenységétől, helyes műsorválasztási döntéseitől függ, milyen mértékben tudja hasznosítani a tv kínálatát személyisége fejlesztéséhez. Ha ebből a megközelítésből vizsgáljuk a tanítójelöltek műsorválasztását, megfelelőnek kell ítélnünk, helyesen használják ki a tv adottságait személyiségük építéséhez. Még inkább igaz ez a megállapítás, ha a vizsgálati eredményeket összevetjük a közgazdász hallgatók műsorválasztásával, ahol a film, a Híradó és a tv-játék dominál, illetve a szegedi egyetemisták kedvelt műsoraival, melyeknek élén ugyancsak a filmek, tv-játékok és a sportközvetítések állnak.

A szabad idő eltöltésében a *rádiónak* sajátos szerepe van. A műsoroknak csak egy része igényel közvetlen figyelmet, nagyobb részük más jellegű tevékenység mellett is élvezhető, sokan szellemi munka végzése közben is igénylik például a háttérzenét.

4. sz. táblázat

A debreceni hallgatók kedvelt rádióműsorai

Rádió	Férfi hallgatók %	Nő
Könnyűzene	27,0	30,4
Politikai tájékoztató műsorok	19,0	22,4
Fiataloknak szóló műsorok	18,0	23,0
Vetélkedők	17,9	6,8
Rádiójáték	8,1	7,6
Hivatásához kapcsolódó műsorok	5,4	4,9
Komoly zene	2,6	3,0
Sport	2,0	1,9

Műsorválasztásukból kiderül, hogy a szórakozás és az önművelés együttes igényként jelentkezik a tanítójelölteknél. Figyelembe kell venni azt is, hogy nem a teljes műsorkínálatból választhatnak, hanem csak a „munkaidejükön" kívül esőkből, tehát pl. a 7—8 óra közötti, illetve a 17—18 óra utáni műsorokból. Más vizsgálati eredményekhez hasonlítva a dominanciát illetően nincs eltérés. Jellemző, hogy itt nagyobb a szóródás a műsorok között, mint pl. a közgazdász, illetve a szegedi bölcsészhallgatóknál.

KULTURÁLIS INTÉZMÉNYEK IGÉNYBEVÉTELE

A kultúraközvetítő csatornák között nagy jelentőséggel bírnak a különböző *kulturális intézmények*. Ezek funkcióinak s a kultúra közvetítésében betöltött szerepüknek ismerete és rendszeres látogatása hozzátartozik a pedagógusok önművelő tevékenységéhez, s amennyiben feladatuk neveltjeik kulturális szintjének emelése, úgy része önművelő tevékenységüknek is.

Kulturális intézményeink országos terítése nem egyenletes. Intézmények és rendezvények tekintetében kiemelkedik a főváros, jelentős szerepet vállalnak a városok, s alig találkozunk ilyen lehetőséggel a községekben. Ha figyelembe vesszük, hogy tanítójelöltjeink jelentős része kis településről került a képző intézménybe, s nagy részük oda kerül vissza, szinte egyedüli lehetőség számukra a képzés három éve alatt pótolni az eddig s az ezután elmaradó ismereteket, élményeket.

Ez persze korántsem ilyen egyszerű. A lehetőségekben, kulturális ingerekben szegény környezet nem alakított ki erős kulturális igényeket a hallgatókban, a rövid képzési idő sem mindig elegendő ehhez, ahhoz meg végképp nem, hogy a művelődés bizonyos formái iránti igényt tartóssá tegye (pl. hangverseny-látogatás, múzeum). Eredmények elsősorban ott érhetők el, ahol már a korábbi tapasztalatok is erősebbek (pl. mozi, színház).

Tájékozódni e kérdésben jórészt csak a mennyiségi vonatkozásokról lehet. Arról, hogy a szerzett tapasztalatok, élmények hogyan épülnek be a személyiségbe, hogy mennyire válik tartóssá a hatás, nem lehetnek adataink.

5. sz. táblázat

A kulturális intézmények látogatásának alakulása

	Soha	Egy hónapnál ritkábban	Havonta	Havonta kétszer	Havonta háromszor	Havonta háromnál többször
Hangverseny	42,2	37,6	18,1	2,1	—	—
Színház	13,5	41,5	40,0	3,8	1,2	—
Múzeum	28,3	50,3	17,2	4,2	—	—
Tárlat	35,1	34,0	29,5	1,4	—	—
Mozi	—	2,3	5,2	11,3	21,4	59,8

A mérőszámok tendenciáit tekintve megegyeznek az egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatok eredményeivel, amennyiben a legkevésbé kedvelt kulturális tevékenységek a hangverseny- és a múzeum-, illetve tárlatlátogatás, a leggyakrabban előforduló művelődési — még inkább szórakozási — alkalmak a mozilátogatások. Jelentős különbség a *színház* igénylésében mutatkozik a közgazdász hallgatók javára, akiknek 60%-a havonta legalább egyszer színházba megy. Ezt indokolttá teheti a magasabb igényszint mellett a főváros gazdag kínálata is.

A kulturális intézmények által közvetített tartalmak szintjét és bizonyos fokig hatását a színház és a mozi vonatkozásában vizsgáltam.

Arra a kérdésre, hogy „Mit látott utoljára a színházban?", a hallgatók 27%-a nem tudott felelni, 34%-a nem emlékezett pontosan, s mindössze 39%-uk tudott címet megjelölni. A színházlátogatások műfaji megoszlása a következő:

dráma	42,3%	vígjáték:	25,4%
zenés játék:	15,2%	opera:	7,1%

A mozilátogatások igen gyakoriak a hallgatók körében. Felületességüket jelzi, hogy mégis viszonylag sokan (23%) nem emlékeztek arra, milyen filmet láttak utoljára. A felidézett filmek megoszlása a következő:

művészi	21,7%	vígjáték	10,1%
kaland	24,5%	egyéb	11,1%
krimi	32,6%		

A kialakult kép nem elsősorban a hallgatók ízlésére jellemző, sokkal inkább a színház és a mozik kínálatára. Meg kell jegyezni, hogy a hallgatók jelentős része (kb. 1/3-a) rendelkezik színházbérlettel, azonban az előadásokról sokszor hiányoznak más, előnyben részesített elfoglaltságok miatt. A főiskolán színvonalas filmklub működik évek óta, a művészi filmek iránti érdeklődés elsősorban ennek köszönhető.

Ha a kulturális intézmények hatását az önművelés szempontjából vizsgáljuk, a színházat kell említenünk mint leghatékonyabb kultúraközvetítő csatornát, amely a látogatási alkalmak (rendszeresen a hallgatók 45%-a látogatja) és a tartalom tekintetében is a legkiemelkedőbb. A mozi elsősorban mennyiségi szórakozási igényeket elégít ki.

A színház, a mozi, a televízió és a rádió kultúraközvetítő tevékenysége több oldalról segíti az olvasási kultúra fejlődését, pl. könyvajánlás, irodalmi kritika, szerzők s irodalmi alkotások bemutatása stb. A könyvkereskedelem s a könyvtárak jelzései szerint ugrásszerűen megnő az igény az olyan irásművek iránt, amelyek színpadi, hangjáték, illetve filmen történő feldolgozásai éppen műsoron vannak. Ugyanakkor az alacsonyabb műveltségi igényekkel rendelkezőknél megfigyelhető, hogy beérik a művek megismerését a különféle rövidített, különböző szempontú kiemeléseket alkalmazó változatokkal, feldolgozásokkal is.

Mi a tanítójelöltek igénye ebben a kérdésben?

Irodalmi alkotások megismerését döntően írott formában igényli a hallgatók 60%-a, a filmet, a tv-játékot 25%-uk részesíti előnyben. Színházban 12%-uk találkozik legszívesebben az irodalmi művel, s 3%-uk képregénnyel is beéri.

Az olvasás mellett szóló leggyakrabban előforduló indokok megegyeznek az írásos közlésmód általános előnyeivel, pl. nincs időhöz kötve, visszakereshető, szabadon értelmezhető, közvetlen hatású, esztétikai élményt ad, a szereplők jellemzése teljesebb stb. A szinház, a film, a tv-játék mellett szóló indokok között elsősorban a gyorsaság, a kevés időt igénylő megismerés, a kényelem, a látványosság és a szórakoztatóbb jelleg szerepel.

A társadalmi elvárásoknak megfelelő intenzív szellemi munkát csak megfelelő fizikai erőnlét birtokában lehet végezni. Köztudomású, hogy ifjúságunk *testi edzettsége*, állóképessége messze elmarad a kívánatostól, ez negatívan befolyásolja a szellemi tevékenységet. A felsőoktatási intézmények nem tudják pótolni az e téren jelentkező korábbi hiányosságokat, anyagi és személyi feltételeik a tömegsport gyakorlására nem megfelelőek.

A 60-as évek végén az ELTE-n végzett felmérés eredménye szerint a hallgatók bármiféle (sport, kirándulás, tánc, takarítás, favágás stb.) testmozgásra fordított napi átlagideje 1 óra 25 perc. Ennek eloszlása heti átlagban nem egyenletes, a hét végére gyűlik össze a nagyobb időmennyiség, amelynek döntő mozgástartalmát a tánc jelenti. A szegedi egyetemisták sporttevékenységre napi 12,5 percet fordítanak. A debreceni tanítójelöltek közül a férfi hallgatók 45%-a rendszeresen sportol, 55%-uk alkalomszerűen. A nő hallgatók esetében rosszabb az arány, egyáltalán nem sportol 27%-uk, alkalmanként sportol 54%-uk, s rendszeresen 19%-uk.

Az adatok értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a vizsgált tanítójelöltek 24,8%-a a három minta átlagában testnevelés szakkollégista, akik számára tantervi előírás a rendszeres sportolás. A többi hallgató kívánatos testedzése más felsőoktatási intézményekhez hasonlóan nem kielégítő.

A HALLGATÓK EGYÉB SZABADIDŐS TEVÉKENYSÉGE ÉS A MŰVELŐDÉS

6. sz. táblázat

Egyéb szabadidős tevékenységek előfordulása

	Férfi hallgatók %	Nő
Zenehallgatás		
— komoly zene	24,5	43,5
— könnyűzene	67,2	89,1
Fényképezés	17,0	21,2
Főzés	3,0	72,3
Barkácsolás	2,3	4,2
Kirándulás	21,7	68,1
Társaság	58,6	85,4
Tánc	31,2	59,3
Művészeti körben való részvétel		
— énekkar	—	34,7
— zenekar	4,6	5,1
— népi tánc	—	4,9
— irodalmi színpad	2,9	13,1
Kertészkedés	5,1	22,3
Séta	33,5	87,1
Kártya	44,1	18,2
Hobbi		
— szabás-varrás	—	24,1
— kézimunka	—	47,3
— bélyeggyűjtés	2,8	1,9
— autóvezetés	4,7	12,4
— labdarúgó-mérkőzések látogatása	7,6	1,3

A főiskola kollégiuma az 1982/83-as tanévtől szakmai köröket is működtet, pl. olvasótábori munkacsoport, pedagógiai kör, bábszakkör, szabó-varró szakkör, vízitúra-szakkör, klubvezetői kör, melyek a hallgatók 25%-át foglalkoztatják szabad idejük terhére. Az egyéb szabadidős tevékenységek elsősorban a pihenést, kikapcsolódást szolgálják (pl. zenehallgatás, séta, társaság, tánc, kirándulás), illetve a hagyományos nemi szerepeknek megfelelően alakulnak. Férfi hallgatóknál pl. kártya, barkácsolás, meccs; nő hallgatóknál főzés, kézimunkázás, szabás-varrás.

Úgy tűnik, már főiskolás korban kezd kibontakozni az a kép, amely majd gyakorló tanító korukban jellemzi a mai hallgatókat. Az 1970-es években pedagógusok körében végzett felmérés egyik megállapítása szerint a tanítónők 4,5-szer több időt fordítanak háztartási munkára, mint a tanításra való felkészülésre. A pedagógusnőket (a tanítók több mint 80%-át) a „félig háztartásbeli" lét jellemzi, a pálya követelményei, az önképzés, a magas művelődési igények háttérbe szorulnak.[3]

Az olvasás és az önművelési lehetőségek a hallgatók szabadidős szerkezetében

A szabad idő eltöltése szubjektív *kedveltség szerinti tevékenységhierarchiájának* vizsgálata feltárja, hogy a tanítójelöltek értelmi és érzelmi motivációi eredőjeként a szívesen végzett tevékenységek megfelelnek-e pályájuk követelményeinek.

7. sz. táblázat

A legvonzóbb időtöltések rangsora férfi hallgatóknál

A legkedveltebb időtöltés	%	*Az öt legkedveltebb időtöltés együttesen*	%
olvasás	35	könnyűzene-hallgatás	13,0
sport	28	olvasás	12,5
könnyűzene-hallgatás	13	kirándulás	11,0
kirándulás	8	társaság	10,5
alvás	7	sport	10,0
versírás	4	séta, udvarlás	9,5
irodalmi színpad	3	kerékpározás	8,0
kertészkedés	2	mozi	7,5
		kártya	6,0
		barkácsolás	4,5
		tánc	2,5
		kertészkedés	1,5
		irodalmi színpad	2,5
		alvás	1,0

8. sz. táblázat

A legvonzóbb időtöltések rangsora nő hallgatóknál

A legkedveltebb időtöltés	%	*Az öt legkedveltebb időtöltés együttesen*	%
olvasás	22,4	könnyűzene-hallgatás	15,7
könnyűzene-hallgatás	21,3	kirándulás	13,1
kirándulás	14,0	olvasás	12,1
kézimunka	10,2	séta	9,3
társaság	7,1	kézimunka	7,8
mozi	5,3	társaság, tánc	7,5
séta	4,8	főzés	7,0
sport	4,2	mozi	4,1
komolyzene-hallgatás	3,0	sport	3,9
tánc	2,8	televízió	3,7
énekkar	2,4	komolyzene-hallgatás	3,2
kiállítás	1,1	énekkar	3,0
gyermekkel való foglalkozás	0,6	színház	2,9
színház	0,4	kiállítás	2,7
televízió	0,4	kártya	2,1
		keresztrejtvény	1,3
		közéleti tevékenység	0,6

Mindkét nem legkedveltebb időtöltése az olvasás, a gondot a tevékenységstruktúrában elfoglalt viszonylag alacsony arány jelenti; míg a Pécsi Tanárképző Főiskola hallgatóinál a kedveltség 88,5%-os, a szegedi hallgatóknál 45,4%-os, addig a debreceni minták átlaga 28,7%.

Az önművelő jellegű tevékenységek nem dominálnak a legvonzóbb időtöltések között, sőt jelentőségük az előfordulás szintjére szorul.

A domináns tevékenységek mindkét nemnél az életkori sajátosságoknak megfelelően alakulnak: pl. könnyűzene-hallgatás, kirándulás, társaság; illetve a hagyományos nemi szerepek a döntőek: pl. a férfi hallgatóknál a (testi) fizikai erőnlét megteremtése és a sporttevékenységek passzív szemlélete, nő hallgatóknál a kézimunka.

Az öt legkedveltebb időtöltés együttes vizsgálata még kedvezőtlenebb képet mutat. Itt az *olvasás* férfi hallgatóknál a 2., nő hallgatóknál a 3. helyre esik vissza a rangsorban, s megközelítően azonos arányban kedvelt a könnyűzene-hallgatással, kirándulással, társasággal, sporttal, sétával.

A mozi kedveltségét megelőzi férfi hallgatóknál pl. a kerékpározás, kb. azonos arányú a kártya kedvelése, a sorban a színház, a televízió, a tárlatlátogatás elő sem fordul. Nő hallgatóknál a mozi vonzását megelőzi a kézimunka, a tánc, a főzés, s igen alacsony arányban említik a televízió, színház, kiállítás kedveltségét.

Az összkép azt jelzi, hogy a tanítói pályakép alapjául szolgáló önművelés igénye még nem alakult ki, illetve nem mélyült el kellőképpen a tanítójelöltekben. Igényeik közelebb állnak a gyakorló tanítókéhoz s a kisebb településeken élő értelmiségiekéhez, mint az egyetemi hallgatókéhoz. A vidéki értelmiség körében végzett vizsgálatok szerint[4] az olvasás a kedveltségi sor 2. helyén áll, s kiemelkedő a séta, kirándulás, kertészkedés, kézimunkázás a szabad idő eltöltésében. Egyetemi hallgatóknál az olvasás szervesen kapcsolódik más önművelő tevékenységekhez.

A vizsgálatban feltárt kép önmagáért beszél. A pozitív tendenciák jó alapot adnak a pályára felkészítő intézményeknek, az ifjúsági mozgalomnak, a tömegkommunikációs intézményeknek és egyéb műveltséget közvetítő intézményeknek a leendő tanítók kulturális igényeinek fokozottabb felkeltésére és nagyobb mértékű kielégítésére.

Az eddigieknél változatosabb és színvonalasabb közművelődési programok szervezése szükséges, melyek lehetőséget adnak a hallgatók érdeklődésének felkeltésére, aktivizálásukra. Fokoznunk kell a tanítójelöltek önállóságát, tudatosságát, kreativitását és felkészültségét saját és neveltjeik közművelődési tevékenységének irányításában.

Mindezek természetesen csak akkor járhatnak sikerrel, ha a tudás, a műveltség társadalmi értékrendünkben a jelenleginél magasabb helyre kerül. Különösen fontos érdekeltté tenni a műveltség megszervezésében és folytonos gyarapításában a műveltség közvetítésével foglalkozó pedagógusokat, közművelődési szakembereket.

JEGYZETEK

[1] *Miklós Pál:* Olvasás és értelem. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 9—22. old.
[2] *Szentirmai László:* Az olvasó egyetemi hallgató. Bp. 1981. OSZK KMK. NPI. 20. old.
[3] *Várhegyi György:* Mennyit és mit dolgoznak a pedagógusok? Valóság, 1972. 12. sz. 79. old.
[4] *Kamarás István—Polonyi Péter:* Értelmiség, olvasás, könyvtár. Bp. 1970. NPI. 16—17. old.

Varga Csaba

FOGALOMTÁR
III. rész

Gazdaságirányítás=A népgazdaságnak állami szintű irányítása, ellenőrzése, fejlesztési programjainak kidolgozása. A gazdaságirányítás mindenekelőtt az első (az állami és szövetkezeti) gazdaságra terjed ki, ám ma már a második gazdaság tervezése és vezérlése sem maradhat el. Második gazdaságon például a vállalati gazdasági munkaközösségek, a másodtevékenységként végzett ipari és szolgáltatási munka és a szövetkezeti parasztok háztáji gazdasága értendő. Magyarországon a gazdaságirányítási reformot 1968-ban vezették be, de ez rövidesen, már a hetvenes évek elején elakadt, s csak jóval később, a nyolcvanas évek elején-közepén indult újra. A reform lényege az, hogy a gazdaság szabályozásában sokkal nagyobb szerepet kapnak az áru- és pénzviszonyok, az üzemek, vállalatok s szövetkezetek gazdasági önállósága jelentősen erősödik, fokozatosan növekszik a vezetők és beosztottak anyagi érdekeltsége, továbbá társadalmi kontrollt jelentenek a létrejövő vállalati tanácsok mint társadalmi vezető testületek. A reform közel húszéves története végképpen igazolja, hogy önmagában csak a gazdaság aligha újítható meg, ezért elengedhetetlen az intézményrendszer reformja is, sőt szükség van egy átfogó társadalmi és kulturális reformra is.

„A hetvenes évek elején — a reformfolyamatban bekövetkezett törés és a világgazdasági válság hatására — mérséklődött a vállalatok önállósága, s korlátozódott a kollektív szakértői vezetés szerepe is. A hetvenes évek végén vált teljesen világossá a felső vezetés számára, hogy alkalmazkodási gondjaink zöme arra vezethető vissza, hogy a gazdaság majd minden szintjén tőkepazarló gazdálkodást folytatunk. Ennek feloldása ismételten felvetette a vállalati szintű kollektívabb tőkegazdálkodás erősítését. A nyolcvanas évek elejének változásai — a piaci viszonyok szélesítése, a vállalati szervezeti rendszer és az iparirányítás korszerűsítése — ugyancsak ezt a felismerést támasztotta alá, miközben a gazdaság átfogóbb helyzete egyfajta sajátos döntési kényszert is indukált. Érzékelhető volt, hogy a részlegesen kialakult piaci viszonyokkal nem adekvát az irányítási intézményrendszer sem; a 68 óta kiépült rendkívül erős állami hierarchia — szervezeti struktúrájánál és sajátos érdekeltségénél fogva — folyamatos kényszert fejez ki arra, hogy a döntéseket vállalati szintről ágazati, főhatósági, kormányzati szintekre terelje vissza. Ezért — véleményem szerint — a mostani politikai elhatározások kettős célt szolgáltak: megszabadítani a versenyszférában működő vállalato-

kat a tulajdonosi jogokat gyakorló ágazati irányítástól való hierarchikus függéstől, és a kollektív vezetési formák kialakításával egy szintre hozni a tulajdonosi tőkegazdálkodási és folyamatos irányítási jogokat." (Nyers Rezső, 1986.)

Hátrányos helyzet=Az egyén vagy a közösség hátrányos helyzete nem más, mint a különböző gazdasági, társadalmi, települési és kulturális hátrányok kikerülhetetlen jelenléte. Ide tartozik — többek között — a visszahúzó családi környezet, az alacsony jövedelem, a rossz lakáshelyzet, a földrajzi-települési hátrány, a gyenge alapellátás a kisebb településeken, a közlekedési viszonyok alulfejlettsége, a továbbtanulási esélyek különbözősége. Halmozottan hátrányos helyzetnek azt nevezzük, amikor a különböző hátrányok (társadalmi, jövedelmi, települési, kulturális gyenge pozíciók) egyszerre, egymást súlyosbítva jelennek meg. A hátrányos helyzet még egy szempontból: „Minden jel arra mutat, hogy a társadalmilag-kulturálisan jobb helyzetű csoportok nemcsak arra vannak jobban felkészülve, hogy az új előnyökből jobban profitáljanak, hanem arra is, hogy a visszavonások, a romló helyzetek ellen jobban védjék magukat." (Ferge Zsuzsa, 1982.)

Helyi reform=Tartalma hasonló, mint a falureformnak, csak nem egyetlen településre, hanem általában egy településegyüttesre (körzetre, kistájra, városmegyére, város és vidékére) vonatkozik. Az adott gazdasági, társadalmi viszonyok, kulturális adottságok átfogó és komplex megújítása. Nem valamilyen központi reform mechanikus helyi alkalmazásáról van szó, még arról sem, hogy ez az innováció kiteljesítse a központi akarat — akár kiváló — programját, hanem egy olyan új fejlesztési modellről, amely a konkrét helyi viszonyokból és szükségletekből kiindulva dolgoz ki gyökeres reformokat. Ezeket a szervesen együttműködni képes, kulturálisan is egybetartozó településcsoportok önállóan próbálják megvalósítani. Az ilyen — egyébként kelet-európai — típusú helyi reformhoz központi segítség is szükséges, amely nem kivételezettséget vagy túlzott preferáltságot jelent, hanem a megújuláshoz nélkülözhetetlen politikai, anyagi és kulturális támogatást. A falukísérlet ugyanúgy, mint a helyi reform, az öntevékenységre, az önszerveződésre, az önkormányzatra, tehát az egyének és közösségek szocialista önigazgatására épít.

„Az ország túlállamosítása, túlközpontosítása és erős hierarchizáltsága még ma is gátolja az ország 'társadalmasodását', az eleven társadalmi szövetek-struktúrák kialakulását; gátolja azt, hogy az öntevékeny és önigazgató társadalom kibontakozásának pályájára térjünk rá." (Hankiss Elemér, 1983.)

Helyi társadalom=A helyi társadalom lokális társadalom; egy-egy település vagy város és vidéke társadalma. Miután része a nemzeti társadalomnak, a helyi társadalomra is érvényesek az általános jellemzők, ám nem mellékesek a speciális helyi sajátosságok, amelyek a tájegység fejlődéséből, gazdaság- és társadalomtörténetének egyediségéből, a kulturális hagyományok különbözőségéből ered. A helyi társadalom ugyanúgy strukturált, mint a globális társadalmak, tehát szükségképpen rétegződött. Nálunk a szervetlen, ellentmondásos fejlődés miatt a helyi társadalmak általában szétesettek, sokoldalú együttműködésre csak részben képesek. A helyi társadalom az

egyén számára a legjobban ismert, belülről átélt világ, a legotthonosabb társadalmi közeg, így identitásának alapja. A mindennapi létnek ez a közösségi környezete — minden belső ellentéte, zavara ellenére — a legerősebb azonosulási pont. A helyi társadalom döntnökei és döntési jogosultságai alkotják a helyi hatalmat, amely azonban — a lassú gazdasági, közigazgatási és kulturális decentralizáció ellenére is — még mindig elsősorban a felsőbb hatalmi központoktól függ.

„Helyi társadalomnak nevezem azt az egy-egy településen kialakult mezocsoportot, amely az individuum és a társadalmi egész között a primer csoportokon keresztül érdekeket, értékeket, ideológiákat közvetít, tradíciókat őriz, és az autochton strukturálódás lehetőségét nyújtja. A fel- és leépülés által szüntelen mozgásban lévő társadalmi egység hierarchikusan tagolt immanens csoportjai a strukturálódás különböző fázisait reprezentálják az integrálódás, a kohézió és az identitás fokozatai alapján." (Bőhm Antal, 1985.)

Identitás=Egyéni, kisközösségi, települési, tájegységi, nemzeti azonosság(tudat). Egyaránt beszélhetünk az egyén belső önazonosságáról, a szülőhelyhez való sokrétű kötődésről vagy az eseményekhez, értékrendszerekhez fűződő identitásról. Mindez azt a viszonyrendszert értékeli és minősíti, amely az egyes embert összeköti saját sorsával, közösségeivel, munkájával, kultúrájával vagy éppen nemzetével. Ideális esetben ez viszonylag stabil érzelmi és tudati rendszer, amely a viselkedés folyamatosságát, állandóságát (de megújulását is) biztosítja azzal, hogy az egyénben, mikro- és makrovilágában világos s erős kötődési pontokat kínál. Manapság nagyon jellemző, hogy az identitástudat zavarai demoralizálják, labilissá teszik a személyiséget, és feltűnően bomlasztják a társadalom kis és nagy közösségeit.

Pataki Ferenc írja: „Az egyén sem társadalmi fejlődése (szocializációja), sem aktuális életmódjának kivitelezése során nem léphet közvetítések nélkül kapcsolatba átfogóbb jellegű társadalmi makroalakzatokkal vagy kategóriákkal, mint például az osztály, a nemzet, az etnikai csoport, a foglalkozási réteg, a generáció vagy akár az oly végletesen elvont emberiség. E kategóriákhoz fűződő kapcsolatait s a hozzájuk kötődő normáit-értékeit, hiedelmeit, érzelmeit, személyes azonosulásait mindig a mindennapi közvetlenség személyes világa, a közvetlen társas beágyazottság ilyen vagy olyan módja képviseli és közvetíti. Ebben a létszférában működnek a mindennapi viselkedés-szabályozást orientáló és ellenőrző-szankcionáló objektivációs rendszerek is." (1984)

RECENZIÓ

„A vasutakat az idő hozta, és nem Ön, drága kegyelmes úr"

Kovalcsik József: A kultúra csarnokai (Művelődéskutató Intézet, Bp. 1986)

A Népszabadság recenzense egyébként igen elismerő kritikájában kifogásolta a címet, mondván, hogy félrevezető. Tény, hogy a könyvben legalább annyi szó esik a kultúra családias fészkeiről, fennkölt szalonjairól, plebejus csapszékeiről, a kultúrafaló barbárság közepette menedéket nyújtó zugairól és még ki tudja hányféle otthonáról, sőt időnkénti kétségbeejtő otthontalanságáról is, mint a csarnokairól. És mégis mennyi asszociációt ébreszt már maga a cím is! Fölidézi a múlt századi Anglia „kommunista halljait", amelyeket egy széles körű társadalmi mozgalom sodrában hoztak létre és a megtalált emberi méltóság öntudatával vettek birtokba a korabeli munkások; aztán egy másik korszak és egy másik égtáj kultúrhangárait, ahol a hangerősítő berendezések torz recsegésére néma csönd vagy kényszeredett ütemes taps volt a válasz; aztán a nemzeti szimbólumok sorába emelkedett párizsi „Bobur"-t, ahol a modern vegyi üzemekre emlékeztető csőrendszerek tövében tűznyelők és egyéb mutatványosok produkálják magukat, miközben hátuk mögött az épület gyomrában ezrek hömpölyögnek a kép-, könyv- és lemeztárak között.

Vagy ha egy kicsit elszakadunk a konkrétumoktól: templomcsarnokok naiv áhítatát és rafinált szentbeszédeit; vásárcsarnokok szubkultúrákat ütköztető kavalkádját és piaci farkastörvényeit; falusi tejcsarnokok közéleti diskurzusait és beszolgáltatási kötelezettségeit; üzemcsarnokokat tucatkultúrától eltompított, robotoló munkásokkal és a munka kultúrája által kezes állattá szelídített gépekkel: műcsarnokok ünnepélyes csendjét és zajos magamutogatását. És végül, de nem utolsósorban — immár a teljes elvonatkoztatás régióiban mozogva — kultúragyárakat, amelyek csarnokaiban a központi agytröszt technológiai utasításait követve folyik az előcsomagolt kultúrpapi sorozatgyártása.

Ráadásul a címet a borító (Forgács Péter kitűnő munkája) finoman idézőjelbe teszi, sőt ellenpontozza is. A századfordulós hangulatot árasztó, barnás tónusú képről keménykalapos polgárok mosolyognak ránk magabízó derűvel az egykori kávéházi asztalok mellől, a mai Balettintézet árkádjai alatt, a hajdani Sugárúton. Nézzük a képet, érezzük a kávéházi terasz eleven kontaktusát a kinti élettel, magunk elé képzeljük az oszlopoktól takart utcát, amelynek neve annyiszor változott azóta, múlt és jelen hol élesen kettéválik, hol furcsán összemosódik, és izgatott várakozással lapozzuk fel a könyvet...

...És elolvasván rá kell döbbennünk arra, hogy olyan címet úgysem lehetett volna találni, amely visszaadná a könyv teljes gazdagságát. Mert *A kultúra csarnokai* szókapcsolatot értelmező, lényegesen tárgyszerűbb alcím (A közösségi művelődés színterei — utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása) a kifogástalanul pontos megfogalmazás ellenére talán még kevesebbet árul el a könyv valódi értékeiről. Szakmai körök belügyének tekinthető, száraz szaktudományi munkát sejtet, holott Kovalcsiknak a tiszteletet parancsoló szakmai felkészültség és a zavarba ejtően gazdag és sokrétű tárgyi tudás csak trambulin, amelytől elrugaszkodva az európai társadalomfejlődés elmúlt kétszáz évének alapkérdéseit érintő, lenyűgözően izgalmas szellemi kalandra vezetheti olvasóit.

Mert *A kultúra csarnokai* egyszerre a művelődés legátfogóbb társadalmi, gazdasági, politikai összefüggéseit feltáró nagyszabású történeti analízis és korszakok, osztályok, rétegek, csoportok életformáját, szellemi arculatát, művelődési szokásait, jellegzetes viselkedésformáit érzékletesen felvillantó kortörténeti dokumentumok tárháza; a modern állam manipulációs technikáinak természetrajza és az autonómia újra és újra feltörő, elfojthatatlan kísértésének a dokumentálása; szórakoztató kultúrtörténeti esszégyűjtemény és szakemberek tájékozódását segítő tudományos kézikönyv; a történelem mozgásának nyomonkövetése a művelődési mozgalmak tükrében és értekezés arról, hogy hogyan formálják az ember összetéveszthetetlenül egyéni szellemi arculatát a közösségi művelődés színterei; statisztikai adatok mögöttes tartalmainak aprólékos feltárása és az egykori élmény erejével ható személyes visszaemlékezések felvonultatása... Nem folytatom. Ha mégis tömören kellene jellemeznem Kovalcsik munkáját, a szó legnemesebb értelmében vett történelmi olvasókönyvnek nevezném. A múltat vallatja, de úgy, hogy közben a legkínzóbb, legaktuálisabb problémáinkról beszél. Az iskolán kívüli művelődés változásait követi nyomon, de úgy, hogy közben messze túllép választott tárgyán. Nemcsak abban az értelemben, hogy a művelődési intézményrendszer mindig magán viseli — és ezt a könyv kitűnően szemlélteti — a társadalmi berendezkedés, a hatalmi és érdekviszonyok, az egy-egy országot jellemző sajátos tradíciók és történelmi meghatározottságok „és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát"; nemcsak abban az értelemben, hogy a jelenségek önmagukon túlmutató mélyebb összefüggéseinek feltárása érdekében, ha kell, felhasználja a szociálpszichológia, a néprajz, a közgazdaságtan, a szociológia, a politológia és még sok más diszciplina eredményeit; nemcsak abban az értelemben, hogy a sokszor hatalmas tér- és időbeli távolságokat áthidaló utalások, hivatkozások és képzettársítások gazdag rendszere sokfelé ágazó asszociációs pályákat indít el, hanem úgy is, hogy Kovalcsik a legtetszetősebb tudományos okfejtés kedvéért sem hajlandó leegyszerűsíteni vagy elszürkíteni a valóságot, és — Camus szavával — egy pillanatra sem feledkezik meg „arról az eleven lüktetésről, ami az emberből nem redukálható eszmévé, és csak az az értelme, hogy legyen".

A tárgymutatóban csak a betűrend szeszélye sodor egymás mellé olyan össze nem illő címszavakat, mint: anarchisták és anglikán egyház, Académie des Sciences (Párizs) és Acélhang (MÁVAG-dalegylet), Frőbel Nővédő Egyesület és futuristák, „gittegylet" és Gorkij Palota, GYOSZ és Gyöngyösbokréta, Hangya Szövetkezet és Hanza-városok, homoszexuálisok emancipatorikus mozgalma és Honi Iparvédegylet, jakobinusok és Japán kávéház, jóléti állam és Jószerencse Kör (Diósgyőr), Kábítószer (-élvezők) és kaktusztermesztők, Krajczár egylet (Nagykőrös) és Krenert Art Center (USA), NATO és naturisták (nudisták), Magyar Zsidók Pro Palestina Szövetsége és Magyarfajta Kutyákat Tenyésztők Egyesülete, Nemzeti Parasztpárt és Nemzeti Szalon, Rákóczi Népkör (Balmazújváros) és Rákosi Mátyás Művek, „rekreációs business" és „rendőrszocialista" munkásszervezet, úttörő palota (SZU) és üdvhadsereg. Ám a véletlennek ez a furcsa játéka mégiscsak érzékeltet valamit a szerző szándékaiból. Kovalcsik ugyanis egyaránt nagy figyelmet szentel az egyidejűségben és egymásmellettiségben megmutatkozó különbségeknek és a tér- és időbeli távolságokat áthidaló azonosságoknak. Megmutatja, hogy egy-egy történelmi időszakban Európa különböző országaiban milyen törekvések, művelődési mozgalmak, intézménytípusok léteztek egyáltalán, és ezek közül melyek játszottak, játszhattak vezető szerepet. Ugyanakkor nyomon követi intézmények, mozgalmak, irányzatok európai vándorútját, megmutatja, hogy ezek milyen közvetítő csatornák segítségével, milyen társadalmi erők hatására és milyen érdekek szolgálatában jutnak el egyik országból a másikba, és ott milyen metamorfózison esnek át, sőt jelzi azt is, hogy hol húzódnak azok a láthatatlan, ám mégis pontosan érzékelhető válaszfalak, amelyek bizonyos hatásokat egyáltalán nem vagy csak erősen megszűrve engednek tovább. Már az első fejezetek címei (Anglia példája, Európa felzárkózik) is jelzik, hogy a mintát a múlt században elsősorban Anglia szolgáltatta. Ott alakultak ki először a polgári nyilvánosság intézményes keretei, és ott jött létre a legszerencsésebb szintézise azoknak a tendenciáknak, amelyeket Bibó István az európai társadalomfejlődés értelmének nevez és a társadalomban jelen lévő erőszakmennyiség, egyoldalú alávetettség fokozatos csökkenésével, illetve a szabadságintézmények fokozatos kiteljesedésével, „a társadalomtechnikák racio-

nalizálásával, humanizálásával és moralizálásával" jellemez. Innen nézve *A kultúra csarnokai* a „centrum—periféria"-, illetve a „megkésettség"-probléma művelődéstörténeti értelmezésének is tekinthető. Annál is inkább, mivel Kovalcsik igen sűrűn idéz közép- és kelet-európai utazók nyugat-európai útinaplóiból, élménybeszámolóiból, reflexióiból, és ezek az írásos dokumentumok óhatatlanul különböző országok eltérő intézményrendszerét és társadalmi gyakorlatát is szembesítik egymással. Az ilyen módon rendkívül érzékletessé tett különbségek egyúttal feleletet adnak arra is, hogy az angol, majd később más nyugat- és észak-európai példák kisugárzó hatása miért ütközik helyenként és időnként áthághatatlan akadályokba. Wildner Ödön az 1907-es pécsi szabadoktatási kongresszuson felszólalásában az ún. népszerű főiskolák rugalmasabb szervezeti kereteinek kialakítását szorgalmazta: „Amerikaiak, angolok, franciák, skandinávok, akiknél a népszerű főiskolai, mondjuk: szabadegyetemi mozgalom igazán merész mederben, hatalmas hullámokban folyik, erre nem egy példát adtak. Miért kellene mindig Németország és Ausztria pedánsabb és copfosabb irányát követni?" A könyvből világosan kiderül, hogy Nyugat-Európában, ahol egy középkorig visszanyúló, több évszázados tradíció tette természetessé és gyümölcsözővé a kölcsönhatások szabad áramlását, a modern ipari társadalom megteremtésével párhuzamosan kialakuló közéleti, művelődési formák is könnyebben terjedtek el és termékenyítették meg egymást, mint Európa keleti régióiban.

Az egyezéseket és rokonvonásokat persze nem feltétlenül egy követendőnek tartott példa közvetlen átvétele eredményezi. A hatások sokszor lényegesen rejtettebb, áttételesebb módon érvényesülnek. Több évtizedes tetszhalál után rég elfelejtettnek hitt formák kelnek új életre, a szituáció, a szemlélet vagy a szándék hasonlósága gyakran nem is tudatosított emlékképeket, olvasmányélményeket hív elő, váratlanul működésbe lépnek és hatni kezdenek a gyerekkorban szerzett élmények. Sokszor nem is lehet eldönteni, hogy követhetetlenül bonyolult áttételek segítségével valóban a korábbi példa fejti-e ki hatását, esetleg egymáshoz nincs közük, de mindkettő azonos kultúrtörténeti előzményekre vezethető vissza, vagy csak véletlen egybeesésről van szó, pontosabban a sok mindenben egyező körülmények hasonló válaszokat indukálnak. Kovalcsik az ilyen típusú egybecsengésekre is bőségesen sorakoztat fel példákat, és ezzel a történeti folytonosság rejtettebb összefüggéseinek a feltárásához szolgáltat olykor meghökkentőnek tűnő, ám rendkívül tanulságos adalékokat. Így teremtődik kapcsolat a legendás falvédőfeliratok és a mai popzene dalszövegei, Wiliam Lovett múlt században írt *Chartizmus* című könyve és a mai komplex művelődési intézmények között. Búvópatakok bukkannak a felszínre, különböző korszakok emberi szándékai rímelnek egymásra. „Tapasztalatból mondom, hogy sok földmívelő polgártárs megalacsonyítva érzi magát lapunknak veszettül magyarázó modora által. — Füleimmel hallottam mondani: 'Csak olyan ez komám, mint mikor a gyermek az álmoskönyvből mesél, nincs ebben az országról semmi okos dolog.' Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást, s megbosszankodjék. Azt is megírtam Vas Gerebennek, hogy ne féltse a népet elrémüléstől, balmagyarázatoktól, s isten tudja mitől azért, ha vele események igaz hírét, az ország állapotát közlik." — írja 1848-ban Arany János Petőfi Sándornak. „Azt szeretném hát hangsúlyozni, hogy amiként az irodalom nem éri el a célját, az emberi lelkek formálását, ha a didaktika szolgálóleányává szegődik, az ismeretterjesztő irodalom sem éri el a célját, ha híg lirizálással és fellengzős retorikával próbálja megédesíteni az unalmas ismereteket, mint eddig nagyon sokszor tette. A dilettáns irodalmiaskodás nemcsak az irodalmat húzza le, hanem a pedagógiát is. Minden ismeret érdekes, ha jól, világosan, egyszerűen és embernevelő vagy ügyszerető szenvedéllyel adjuk elő." — mondja Veres Péter 1953-ban egy országos értelmiségi ankéton.

A könyv minden sorában jelen van a történelem, lapjain mégsem a történelmi szükségszerűség menetel vakon és föltartóztathatatlanul, hanem a történelmi erőkkel viaskodva az emberi méltóság küzd jogainak elismertetéséért. Ahogy Camus fogalmazza meg az „Én fellázadok, tehát mi vagyunk" axiómájából kiindulva: „A 'mi vagyunk' furcsa módon egy új individualizmust definiál. 'Mi vagyunk' szemben a történelemmel, és a történelemnek számolnia kell ezzel a 'mi vagyunk'-kal, amelynek viszont a történelem sodrában meg kell őriznie önmagát. Minden kollektív cselekvés, minden emberi együttélés fegyelmet követel, nélküle

az egyén idegenként cipeli az ellenséges közösség rá nehezedő súlyát. De társadalom és fegyelem célját téveszti, ha megtagadja a 'mi vagyunk'-ot. Bizonyos értelemben én egyedül vagyok a közös méltóság letéteményese, és nem engedhetem lerombolni sem magamban, sem másokban."

Kovalcsikot igen erősen foglalkoztatják ennek a közös emberi méltóságnak a megóvási esélyei. Ezért tulajdonít különös jelentőséget az önkéntes társulás, az önszerveződés, az intézményesülő szolidaritás sikeres példáinak és kudarcba fulladt kísérleteinek. És ezért nem feledkezik meg az átfogó történelmi folyamatok, összefüggések, a nagyléptékű változások elemzése közben sem az emberről. Ritkán bocsátkozik elvont fejtegetésekbe. Az általános tanulságokat és következtetéseket, a visszafogottan megfogalmazott ítéleteket is mindig emberi sorsokhoz és élményekhez, példázatnak is tekinthető, ugyanakkor a maguk konkrétságában is rendkívül plasztikus „esettanulmányokhoz" kapcsolja. A dokumentumokat, idézeteket sohasen rideg célszerűséggel, a gondolatmenethez igazított, „szabványos méretre vágott" illusztrációként, hanem a részletek gazdagságát is érvényesítve, a bemutatott jelenség vonatkoztatási rendszerét kitágítva, a hozzákapcsolódó emberi elményeket is közvetítve használja. Igaz, nem akármilyen segítőtársakra támaszkodik. Irodalmi remekművekből, jeles közéleti személyiségek, tudósok, szellemóriások írásaiból vett idézetek egész sorát vonultatja fel, és ezek a gondosan kiválogatott részletek kézzelfogható közelségbe hozzák, elementáris élménnyé avatják mindazt, amiről a könyv szól. Gondoskodnak arról, hogy a kultúra intézményeiben ne csak eszmények, ideológiák, osztály- vagy csoportérdekek, presztízsszempontok objektivációit lássuk, hanem gesztusok, viselkedésmódok, szokások, tradíciók kiformálásának, a társas élet érzéki örömeinek a színtereit is.

Átfogó történeti munkákban a gyakori idézgetés sokszor arról árulkodik, hogy a szerzőnek nincs önálló mondanivalója, ezért beszéltet maga helyett másokat. *A kultúra csarnokai*ban furcsa módon éppen a sok-sok idézet és az idézetek felhasználási módja tanúsítja leginkább a szerző szemléletének eredetiségét. Kovalcsik a legismertebb műveket is újraolvassa, a legnépszerűbb könyvekből, írásokból is képes a meghökkentő újdonság erejével ható mozzanatokat előbányászni. Százszor megrágott témákat helyez teljesen új megvilágításba, véglegesnek tartott értékítéleteket kérdőjelez meg, vadonatújnak hitt törekvésekről bizonyítja be, hogy messzire visszanyúló előzményeik vannak. Agyonelemzett szerzőket rángat ki a legkülönfélébb skatulyákból, megbélyegzett vagy gyanakvással kezelt irányzatoknak, életműveknek szolgáltat igazságot. Hadat üzen a kikezdhetetlennek vélt sztereotípiáknak is. Könyvéből megtudhatjuk, hogy még az ötvenes évek elejének totális diktatúrájában is akadtak bátor emberek, akik nyilvánosan meg merték fogalmazni a hivatalostól eltérő álláspontjukat, hogy a mai magyar közművelődés legelszántabb reformerei nem tudnak felvetni egyetlen olyan lényeges kérdést sem, amely valamilyen formában ne fogalmazódott volna meg már az 1953 és 1956 közötti időszakban. „Mert a nép aktív (tehát nem passzív!) részvétele nélkül fabatkát sem érnek a demokratizálást célzó szervezeti intézkedések. Ezt kell látnunk népművelési otthonaink többségénél is, amelyek ma még nem lüktető élettel telített kulturális központok, hanem államilag szubvencionált szórakoztató intézmények, kinevezett igazgatóval, központi költségvetéssel, központilag szerkesztett működési szabályzattal. (...) De — ha csak villanásnyi ideig is — láthattuk azt is, mit jelent a nép alkotó részvétele egy intézmény életében, amelyet demokratikus szellem leng körül. A gazdakörökre gondolok, ahova napok alatt nemcsak berendezéseket varázsoltak, de még a régi bélyegzőket, könyveket is visszahozták, mert amint kiderült, ereklyeként őrizték a jobb idők számára. Ilyen helyen, ahol mindent mindenki a magáénak érez és vall, elképzelhetetlen a berendezés rongálása, eltulajdonítása. Mindenki személy szerint felelősnek érzi magát az ott folyó munkáért. (...) Demokratizálni kell művelődési otthonaink életét, és építve népünk teremtő erejére, ösztönözni és segíteni kell a legváltozatosabb művelődési formákat is, amelyek megfelelnek majd a megváltozott szükségleteknek és megnőtt igényeknek — legyen ez a forma gazdakör, olvasókör, művelődési egylet vagy ma még talán ismeretlen kulturális szervezeti forma..." — idézi például Pesold Ferencet 1956-ból.

Kovalcsik nem azért tud jól ismert dolgokról is újat mondani, mintha mindenáron erre törekedne, hanem azért, mert elfogulatlanul és sokoldalúan közelít

témáihoz, és nem prekoncepciókhoz keres illusztrációkat, hanem a tények árnyalt elemzéséből vezeti le álláspontját. Úgy illeszt egymáshoz legkülönbözőbb forrásokból származó idézeteket és számszerű adatokat, szubjektív visszaemlékezéseket és tárgyilagos elemzéseket, elérzékenyült vallomásokat és ironikus reflexiókat, hogy azok egymást árnyalva, kiegészítve, ellenpontozva, idézőjelbe téve az olvasót a megvizsgált téma állandó újragondolására kényszerítsék. Kovalcsik nem rágja szájba mondanivalóját, csak összeszikráztat különböző véleményeket és álláspontokat, csak meghökkentő asszociációi támadnak, csak az egyik mondatban megbújó hívó szóról eszébe jut valami egészen más. Nem könnyíti meg az olvasó dolgát, mert nem ad lehetőséget leegyszerűsítő vagy túlságosan lekerekített tanulságok levonására. Ilyen megfontolásokból kerül a magyarországi működvelő színjátszás hagyományai kapcsán ugyanabba a fejezetbe vidéki primadonnák népszerűsége és munkás szavalókórusok pátosza, népszínművek genézise és Justh Zsigmond „parasztszínháza", műsorpolitikai silányságok és csoportidentitás, kacagtató dilettantizmus és színjátszó közösségek emberi melege, divatmajmolás és személyiségformálás, narcisztikus hajlamok kiélése és politikai agitáció, Csepreghy Ferenc és Németh László, „liedertafel" dalok és Bohumil Hrabal. Ha a könyv lapjain az egyik idézetben Heller Ágnes azt mondja, hogy: „Beszélgetésnek tekintünk minden két vagy több ember közötti szóbeli cselekvést, melynek egyetlen célja gondolatok kicserélése. Ott lép tehát fel, mikor egyedeknek önálló, egymástól eltérő, tehát 'kicserélendő' gondolataik vannak. Bizonyos történelmi korokban, bizonyos társadalmi rétegeknél (ahol ilyen gondolatok csak kivételes pillanatokban fakadnak) a beszélgetés nem állandó élettény, hanem ritka, mondhatnánk ünnepi alkalom.", akkor egy másikban ehhez Szabó Pál hozzáteszi, hogy: „Ahol Kör nem volt, mert ilyen falu is volt, ezeken a helyeken pontosan és hűen pótolta a Kört a Hangya szövetkezet, reggeltől estig nyitva a kocsma, a bolt, az igazgatóság irodája, nyitva a borbély, a kovácsműhely, a szusztermühelyek, mindenütt, mindenhol tömegével jöttek össze az emberek. (...) Még a rabok is tudnak beszélgetni száz falon át, hogyne tudnának hát azok az emberek, akik körül csak az égbolt a fal?..."

Kovalcsik elsősorban megérteni akarja a művelődés és a társas élet tényeit, feltárni többszólamúságukat, és nem ítélkezni. Mindez nem jelenti azt, hogy ne lennének nagyon is szilárd értékei. Az emberi méltóságról, az autonómia kísértéséről, „az eszmévé nem redukálható eleven lüktetésről" már esett szó. Szólni kell még plebejus érzelmeiről. Minden olyan emberi törekvéshez, amely nem mond ellent az imént emlegetett értékeknek, a megértés és elfogadás szándékával közelít, de megkülönböztetett rokonszenvvel fordul a mindenkori alullévők, munkások és parasztok önszervezési kísérletei, művelődési törekvései, mozgalmai és intézményei felé. Tudja, hogy lehetőségeik és eszközeik — korszakonként és országonként változó mértékben, de mindenképpen — korlátozottak, hogy autonómiájuk kiterjesztéséért, meg-megújuló, kudarcokkal terhes, keserves küzdelmet kell folytatniuk. Ezért tekinti Kovalcsik egyformán fontosnak a kultúra demokratizálását (az autonóm kultúra vívmányainak elterjesztését) és a kulturális demokráciát (az osztály-, réteg- és csoportkultúrák önkifejezési, önszervezői, intézményesülési esélyegyenlőségét), és ezért utasítja el az állam és a mindenkori uralkodó osztályok monopolizáló és manipulatív törekvéseit.

Kovalcsik az általa fontosnak tartott értékek esélyeit illetően nem túlságosan optimista, de abban azért feltétlenül bízik, hogy „mégsem vagyunk egészen vak szolgái az időnek".

Havas Gábor

Magyar Bálint: Dunaapáti 1944—1958

(Művelődéskutató Intézet—Szövetkezeti Kutatóintézet Budapest, 1986)

Az ember egyre zordabban, döbbentebben olvassa, egyre indulatosabban széljegyzeteli Magyar Bálint impozáns munkáját, melyet a Művelődéskutató Intézet és a Szövetkezeti Kutatóintézet közösen adott ki, s melynek csaknem ezer oldala messziről is ijesztő lehet annak, aki kerekre formált tanulmányokhoz vagy rövid szakirodalmi rezümékhez szoktatta magát. Az elszánt nekiveselkedés pedig szükségszerűen olvad margófirkálásba, midőn egy képzelt nevű magyar falu 1944 és 1958 közötti sorsát olvassuk végig e majdnem napról napra átalakuló helyi társadalom krónikájaként.

Úgy tűnik, szinte kisebb levéltárnyi anyag hever előttünk a három tekintélyes kötetben — mint jól sejthető, töredéke egy teljes faluirattárnak —, s az egymásra sorjázó idézettömegben olyan döbbenetes közelképpé szervesül, melyet csak föl-fölviharzó múlt-kritikával vagy historikus toleranciával lehet elfogadni. S akkor is csupán amiatt, mert nem kell ott élnünk, nem korlátozza helyi lakosként mindennapi létünket a kívülről deformált történeti életfolytonosság, s nem szorongat szomszédos közelről a félmúlt.

Mi ez a mű? Írói teljesítmény? Levéltáros bravúr? Régészeti lelet?

Az olvasó az egyre vastagodó fölkiáltójelek, a kiemelések és kérdőjelek dinamikájában vezeti le az értesülések, a villanásnyi történetek keltette feszültséget. Másik kezével minduntalan a térképet lapozza, s helyneveket próbál azonosítani, tájismereti emlékeket idéz föl, hogy tehetetlen földúltságában legalább megnevezhesse a falut, ahol mindez megeshetett. Mert ebből a dokumentum-gyűjteményből nemzeti bizottsági határozatok, szomszédáruló spiclilevelek, jegyzői parancsok, megyei bizottsági ukázok és rendteremtő belügyes gyanakvások otromba dörgedelmei és nyüszítő engedelmességei verik föl a térkép korrekt topológiai csöndjét. Az első néhány ív olvastán még csupán feszeng az olvasó, miért is ne tudhatná, melyik településről szólnak a pb-jegyzőkönyvek, vb-határozatok, szavazólisták, politikai tyúkper-iratok és ideológiai manipulációk lenyomatai (Dunaapáti ugyanis nem létezik), később azonban világító fölismeréssé áll össze, hogy több ezer magyar település háború utáni sorsának írásos forrásait, bizalmas és nyilvános dokumentációját tartja kezében, melynek Dunaapáti szolid fölidézője, átlátszó ürügye.

A leiratok, pártnapi híranyagok, jegyzőkönyvezett taggyűlések, körrendeletek, jelentések, közgyűlési döntések, tanúsítványok ilyen tömege első pillanatra szaklevéltári forráskiadványnak engedik kezelni ezt a munkát; olyannyira, hogy a szerző minősítő műfajmeghatározása: „dokumentum-szociográfia" szinte szemtelen címlapi kihívásnak tűnik. Ám épp ez a trükkje, ugyanis nem egyszerűen „Dunaapáti" korábban méltán ismeretlen, ez ideig föltáratlan világát vetíti elénk: a hasonló irattömegben és szerkezetben még ki nem adott, illetve nyilvánossá nem tett levéltári anyagok a hazai településhálózat szinte tetszőleges „egységéről" szól(hatná)nak, amely új történeti létre merészkedett a fölszabadulás pillanatában. S lehetne talán állítani, hogy a levéltári forráspublikálás az nem kunszt, s különösen nem egy anonimmá tett község esetében... — de épp e kötetek anyagának szervezettsége, mondhatni: míves és mégis ökonomikus válogatottsága az, ami országo-

san általánossá, átlagossá vagy modellértékűvé teszi „Dunaapátit", s ezáltal szuverén tartalmú művé teszi Magyar Bálint kötetét. Ahogy a „szerző" — vagy még inkább: a föltáró — pontos arányérzékkel idézi példaként előbb egy lipótvárosi úriasszony levelét, melyben egy konkrét „dunaapáti" ház, egy deportált zsidócsalád lakásának fölszerelését „igényli ki", s az ügymenet későbbi, nyilván hosszas fázisaiból csupán a járási főszolgabírói határozatot emeli ki (három sűrű hónap eseményei közül), az valódi sűrítőképességre, alkotói vénára vall. Vagy ahogy az 1945—47-es pártküzdelmek frázisos agitációjából személyes hangú intézményi levélváltást, verespéteri szónoklatot és korrekt szavazati statisztikát villant föl, az többet jelent, mint hogy terjedelmi korlátok közé szorultan válogatnia kellett, s ennyi maradhatott közlésre. Magyar Bálint a nyilvánosság elé kínálkozó jelek sűrű tömegéből ásta elő a jelentésteli, árulkodóan köznapi, mégis korszakjelző tényeket, s épp e mértékletes csoportosítás segítségével tudja fölfedezni számunkra is például a kisgazdapárti vagy parasztpárti kapcsolatok meghitt, kollegiális légkörének szigorodását vagy a nyelvezet szálkásodásában is érzékletessé váló politikai állapotváltozásokat. A koalíciós időket, a beszolgáltatási agitációt, a földosztó hevületet és a téeszszervező, kulákozó atmoszférát úgy tudja a helyi, falusi mikroklíma felől bemutatni, hogy a történeti makrofolyamatok szájbarágós fölidézésével csöppet sem kell törődnie, mégis megérzékíti azokat. Az igazolóbizottságosdi, a téeszesítősdi, a kékcédulás szavazósdi bár csupán lokális vetületében kap éles karakterű megvilágítást, mégis téveszthetetlenül fölsejlik mögöttük a történeti változások irányának, a „nagypolitikának" lapidáris világa.

Talán jogos kérdés lehet: szabad-e egyetlen falu eseményrendjének fölidézésével szólni, fiktív példázattal élni a magyar településátlagot bizonnyal hasonlóképp érintő ügyekről? Illetve: elég-e tájolónak e konkrétan is létező faluról (vagy hajdani, 15. századi mezővárosról) annyi, hogy a kihasználatlanul hagyott Dunapartja, a magabiztos érseki város közelsége s a homokos alföldi táj porfútta szabadsága határozta meg kondícióit? A kötetek címlapján ugyanis a halálraítéltséggel pompázó, szétrogyott szekérkerekek, a hátlapon a negatívjába fordított hajdúböszörményi térkép, meg a szövegközi, évenkénti időrendet tagoló képdokumentumok azt jelzik, hogy más-más községek levélpapírjain, más tájegységek hivalkodó fejlécével, távoli települések igazgatási stemplijével akár „Dunaapáti" közügyeiről is szólhatnak e faktumok, s épp annyira a többiről. Mert „Dunaapáti" végső soron nem csupán egy a sokezer magyar község életes valóságából, de egyenest a 44—58 közötti Magyarország maga! (Ehhez mérten persze nemcsak elegendő, de a hitelesség fejében megtartott „apáti" adatok árulkodó sokasága még túl konkréttá is teszi a mában tovább élő községet, általánosban az egyedit mutatva föl. Viszont az „átlagmagyarországi" településhez képest ennyi betájolás mégiscsak szükséges annak, aki egy szovjet vagy amerikai levéltárban a kor Magyarországának településrendjét, közigazgatási és politikai viszonyait, idejétmúlt vagy akut folyamatait óhajtja viszakeresni a megmaradt levéltári források alapján.)

Az olvasó értelmező, azonosító kaparászása, e nyomkereső munka nagyjából erdektelensége, fölöslegessége teszik tehát azt a fölismerést, hogy a névtelenség unott ködében rejtőző község nemcsak véresen valódi valóság a tárgyalt időszakban, de lenyűgözően szuverén módon az. Az „ötvenes évekről" átabotában megfogalmazott tengernyi ideologikus vélekedés (napló, film, vallomás, séma és tanítás) mind-mind általánosságával érvénytelen túlzás, sőt: manipuláció egy ilyen korrekten részletező, időrendi regulába fogott dokumentáció mellett. A napló- és memoárirodalom napjainkban ismét túlburjánzó tényanyaga valahogy ösztövér mendemondának tetszik az effajta mértéktartó regisztrálás szándékához s formájához viszonyítva. Az ember kénytelen ebben az anyagban átélni a képest is leigázóan végzetszerű történéseket, s kénytelen belátni: nincs embergyötrőbb folyamat, élet elleni méreg, látványosságot nélkülöző gyötrelem, mint a történelem, ami elutasíthatatlanul megesik az élők többségével. „Dunaapáti" lakóinak egy 1952-es mosolya, 1947-es lagzija vagy 1955-ös gabonabegyűjtő napja olyan módon kereteződik itt a kortudat és a fejlődésjelenségek kényszereivel, az ügyészségi határozatokkal és jegyzői végzésekkel, megyei leiratokkal és országos kuláklistázásokkal, békekölcsönjegyzésekkel és „közérdekű híranyagokkal", hogy a sorsvezetés lehetetlensége több mint nyilvánvalóvá lesz a szemlélődő utókor számára.

Ahogy például egy „mezőgazdasági versenyhíradó" vagy egy általános iskolai „rigmusíró munkaközösség" mozgósító agitációja létrejön, ahogy úttörődalok szólnak a beadási kötelezettségről, vagy ahogy április negyedike szentségét zavaró egyházi körmenettől óv a megyei hatóság, az több, mint az új társadalmat építő ember ellehetetlenülése egy közepes községben. Ennek a légkörnek nem olcsón poentírozó, hanem a közlés többlettartalmában bízó megjelenítése mélyen emberi gesztus, s alighanem korszakos, nemzedéki föladatvállalás is, mely elszánt célnak alighanem Magyar Bálint az egyik első meghaladója.

Süt ebből a dokumentum-válogatásból, hogy szerencséje van mindenkinek, akit időbeli távolság választ el a fortélyos félelmek legújabbkori atmoszférájától: a távlat ma már értékelésre, ítélkezésre buzdíthat, míg ez ideig az eligazodáshoz is kevés volt a rálátás. S a műfaj, a dokumentumközlés is segítség a minősítésekhez, ami a történeti munkák nagy előnye. A jelenidejű életképeket kínáló szociográfiák vagy szociológiai kutatások például ritkán képesek a vizsgált színtér társadalmi elitjének, lokális vezető rétegének valódi motivációit, érdekeit, működésformáit ellenőrizni, az „alulról" gyűjtött vélemények viszont aligha érik meg a publikációt. Ráadásul a döntéshozókról a döntés-elszenvedők többnyire keveset is szoktak tudni, egyebek között önvédelemből. „Negatív bizonyítékokat" így csupán néhány közszájon forgó ügyről, kipattant balhéról lehet hozni, mikor is a főhatósági tárgyalószobákban lefelé, a helyi szinten pedig fölfelé mutogatnak a „bűnösökre". Magyar Bálint anyaga azonban éppen távolságtartó objektivitásával válik tényközlő vádirattá a mezo-szintű fehérgalléros „bűnözésről", arról az „ismeretlen" szféráról, mely kellő eszköztárral bír a leégető-lebuktató információk visszatartásában, s melyet „az ötvenes évek" retrospektív kipellengérezésében alig szokás emlegetni. Holott ez a terrénum a helyi életfolyamatok montsruózus hatalmú őreként nem csupán az országos érvényű társadalomvezetési malőrök közvetítésében volt egyedeiben is felelős, hanem meghunyászkodó, szolgai aktivitással, olykor túllihegő helytállással pompásan ki is szolgálta a magasabb érdekeket. (Volt eszmetörténeti korszakunk nem is egy, amikor publicisták és éber kíberek hada mászott rá az előző rezsim középszintű kiszolgálóira. De úgy tűnik, az éberség valóban korspecifikus jellemvonás: ma már nem kérdés a ki kit szolgált ki etikai érvényessége.) Magyar Bálint munkájából finoman, plasztikusan és hitelesen jön elő ez a szféra, izgató mai tanulságként...

Külön érdeme ennek a kiadványnak — s ezúttal nem Magyar Bálintnak —, hogy mással semmiképp nem pótolható korképet ad abban a nyelvi anyagban, mely mindeme tartalmak hordozója. Szinte hihetetlen, ahogy kibomlik ez az éra, melyet a frappáns jelzős szerkezetek („tervgazdálkodási szabotázs", „trockista provokáció", „internálási javaslat", „hanglemez-induló") bősége jellemez, s melyben „begyűjtési minisztérium" működik, „kulákcsemeték" szenvedik el származásukat, szüleik szorgalmát vagy gabonakárát, „forinttakarékosságról" írnak dolgozatot az iskolás gyerekek, és a „fejadag-teljesítés" mellett is jól megindokolt „vágási engedély" kell egy disznótoros ebédhez. Gyapottermelő tszcs-vel, békeívvel, feketevágással, rémhírterjesztéssel és osztályuralmi éberséggel van teli ez a káderező korszak melyet „az idők szava" egyenest a „keménykéz politikája", az „államfegyelem" és a kétezer százalékos aratóverseny felé terel, melyben osztályellenség és spekuláció, szeminárium és szabadnép-félóra veszi körül a rekvirálást és internálást, „beszolgáltatási könyv" adatai teszik az embert, a „notórius adózó"-t. Aligha izgalmasabb a reformáció- és felvilágosodás-kori magyar nyelvforradalom, mint az apparatcsik-bürokrácia kitermelte debilis szókincs, mely vaskosan burjánzik elő e dokumentum-szociográfia íráshibákkal és fogalmi ficamokkal teli lapjairól. A nyelvsajdító és gondolatkínzó szövegdarálást szerencsénkre meg-megszakítja az a „snittekre vágott" mintegy ötven interjú, amely emberi ellenpontként, eltérő pártállásként rendszerint még tovább nyomatékosítja az „objektív" hangú közleményeket, s hitelüket avval a döbbenettel fokozza, hogy mindmáig él, mély alapélményként sajog és nyelvi erővel fel-feltör a korszak emléke.

Magyar Bálint könyve, mely a Művelődéskutató Intézet „Műhelysorozatának" 5. kötete, immár nemcsak a szakmai nyilvánosságnak kerülhet kezébe: könyvesbolti árusítása (miként talán a következő köteteké is) remélhetőleg lehetővé teszi szélesebb publikum számára is a szembesülést, az oknyomozó érdeklődést az iránt a „félpolgári társadalom" iránt, melyet az előszóíró Juhász Pál és Magyar Bálint

úgy jellemez, hogy a korszak „társadalmi és gazdasági rendjének makroformái nem engedték, hogy megszabaduljon az atavizmusoktól". Ezek a múltból tovább élő nyomasztó örökségek nemcsak „56 élményében", nemcsak a kisparaszti vállalkozói kultúra ideálképének megújhodásában, hanem az életmód, a magatartás és mentalitás intergenerációs átadásában is megjelennek. E dokumentum-anyag kivételes erénye, hogy semmiképp sem törekszik vaskos vonásokkal körülrajzolni a település vagy az ország társadalomtörténeti drámáit, de ezeket apró hírecskékben, lényegtelennek tűnő közlemény-szilánkokban majdnem észrevétlenül mégis úgy idézi föl, hogy szociológiailag és historikusan hű összképet kapunk.

A történeti vázlatot adó rövid bevezető tanulmány „Dunaapátit" mint „elsülylyedt mezővárost" mutatja be, s e rövid áttekintést mintegy „ráadásul" követi a három kötetnyi dokumentumanyag. Az epilógusban elkülönített utolsó interjúk átolvasása nyomán mégis úgy tűnik, folytatni lehetne a munkát, s kellene is. A szerző és munkatársai ezt meg is ígérik a kötet bevezetőjében: a dokumentumokból megismert korszak értelmezését s az 1958-tól napjainkig történt változások rajzát egy következő kötetben szándékoznak megadni.

A. Gergely András

SZERZŐINKRŐL

Ágh Attila: a fil. tud. doktora, a Párttörténeti Intézet tud. főmunkatársa

Sz. Tóth János: az Országos Közművelődési Központ igazgatóhelyettese

Durkó Mátyás: a pedagógiai tudományok doktora, ny. egyetemi tanár, KLTE (Debrecen)

Boros Sándor: dr. egyetemi adjunktus, KLTE (Debrecen)

Sári Mihály: dr. egyetemi adjunktus, KLTE (Debrecen)

Vidra Szabó Ferenc: szociológus, Könyvtártudományi és Módszertani Központ

Vercseg Ilona: az Országos Közművelődési Központ munkatársa

Suppné Tarnay Györgyi: dr. főiskolai docens, Debreceni Tanítóképző Főiskola

Varga Csaba: író, szociográfus, az Országos Közművelődési Központ munkatársa

Havas Gábor: az OKK Művelődéskutató Intézetének tud. munkatársa

A. Gergely András: szociográfus

CONTENTS

PERSPECTIVES

Attila Ágh: Human Factors and Economical Progress 3

János Sz. Tóth: International Trends and Hungarian Opportunities (Forth International Conference of People Education, Paris, 1985) 24

Mátyás Durkó—Sándor Boros: The Main Questions of Andragogy 40

INTELLIGENTSIA — PROFESSION

Mihály Sári: The Situation of Mental Workers In a Small Provincial Town of the Plainland (East of Hungary) 53

Ferenc Vidra László: Librarians 67

Ilona Vercseg: The Self-appreciation and Professional Activity of Cultural Workers 76

Györgyi Tarnay Suppné: The Cultural Activity of Candidate-Teachers 91

STORE OF CONCERTS

Csaba Varga: Store of Conterts, Part III. 101

RECENSION

„The Railways Have Been Brought By the Time,. and Not By You, My Dear Lord of Exellency" (József Kovalcsik: The Halls of Culture. Institut for Cultural Research, Bp. 1986) *Gábor Havas* 104

Bálint Magyar: Dunaapáti 1944—1958 (Institute for Cultural Research, Institute for Research of Cooperatives) *András A. Gergely* 109

OUR AUTHORS 112

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ

Аттила Аг: Человеческие факторы и экономическое развитие 3
Янош С. Тот: Генеральные тенденции за рубежом и наши возможности (IУ. Международная Общеобразовательная Конференция. Париж, 1985) 24
Матяш Дурко—Шандор Борош: Основные проблемы автономии образования взрослых 40

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ — ПРИЗВАНИЕ

Михай Шари: Положение интеллигенции в одном из небольших альфёлдских городов 53
Ласло Видра Сабо: Библиотекари 67
Илона Верчег: Деятельность культработников и определение ими своей функции 76
Шуппнэ, Денди Тарнаи: Культурная деятельность будущих учителей 91

СБОРНИК ПОНЯТИЙ

Чаба Варга: 111. часть сборника понятий 101

РЕЦЕНЗИИ

Габор Хаваш: «Железные дороги рождены временем, а не Вами любимое Ваше превосходительство» (Йожеф Ковальчик: Храмы Культуры. Институт Культуры. Будапешт, 1986.) 104
Андраш А. Гергей: Балинт Мадяр: Дунаапати 1944—1958 (Институт Культуры — Кооперативный Исследовательский Институт. Будапешт, 1986) 109

ОБ АВТОРАХ 112

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

NÉPFŐISKOLA

Pozsgay Imre beszéde, Mátyus Alíz szociográfiája,
Beszélgetés Újszászy Kálmánnal és Rácz Istvánnal
Beszámolók, tervek, külföldi tapasztalatok

GAZDÁLKODÁS

Lányi Gusztáv: Reform-mentalitás (Karácsony és Liska)

TELEPÜLÉS ÉS HÁZ

Makovecz Imre beszéde

87•3-4

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1987 • 3-4

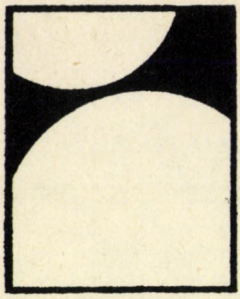

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

SÜMEGHY ZOLTÁNNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 159-657/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V. József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest Pf. 223. VII. Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
87. 71 001 Pannon Nyomda, Veszprém.
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

NÉPFŐISKOLA

Jelen számunkat a 130. oldalig
a népfőiskolák témakörének szenteljük.
Köszönetet mondunk Sz. Tóth Jánosnāk
és Jakab Sándornak az anyag összeállításában
nyújtott értékes segítségükért.

A szerk.

Volt népfőiskolások családos találkozója 1968

Huszár István

BEKÖSZÖNTŐ

Közhely, hogy bonyolult, már-már áttekinthetetlen korban élünk. De az értetlenséggel, az érthetetlenséggel meg nem békülhetünk. „S jogunk van / — hisz halandók és életadók vagyunk / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni úgysem tudhatunk." (Illyés Gyula.) A jog mellé társul a változtathatóság reménye, hiszen a világ nemcsak létezik, teremtődik is. Ma is, holnap is. Az ember nem elégszik meg azzal, hogy ismeri — ha ismeri —, milyen „a vad jelen", akarja azt az állapotot: „mindig tudd, hogy mit kell tenned érte, hogy más legyen." (Radnói Miklós.) S erről nemcsak hallani akar, hallatni is óhajtja hangját, véleményét. Részt kér a jövő eshetőségének átgondolásából, véleménye van, hozzá akar járulni távlatos célok — s nem egyéni célok — megformálásához. Kicsinysége tudatában is részt kér a nagy egészből. Hogy ez illúzió, hogy idealizálom hazai viszonyainkat? Lehet! De egyre többet tapasztalom ezt az örvendetes jelenséget, és persze egyre többet a közömbösséget, a fásultságot, a lemondást, a közösség ügyeitől való elzárkózást, az individualizálódás talán erősödő folyamatát, itt-ott a tudattalan vagy tudatos ön- és közösségpusztítást, kártokozást. Van-e, lehet-e ez utóbbira gyógyszerünk és módszerünk az előbbi örvendetes jelenségek gyarapítására, erősödésére? Egyetlen megváltó módszer nincs és nem is lehet. Sok kisebb-nagyobb lépés talán sikerre vezethet. S ezeket a lépéseket nem lehet csak a központban kitalálni.

A közösség ügyeiért érzett felelősség tudata minden bizonnyal egyik legfőbb indítéka lehetett Magyarországon is a népfőiskolák létrejöttének fél évszázaddal ezelőtt. S hogy mostanság újraéled a népfőiskolai mozgalom, ebben nem csupán annak van része, hogy múltbeli értékeinket jobban tudjuk felderíteni és kamatoztatni. Tehát nem valamilyen nosztalgikus vonzódás egykori társadalmi viszonyainkhoz motiválja az utóbbi években kibontakozni látszó népfőiskolai kezdeményezéseket. Azt hiszem, ötven év már elegendő idő arra, hogy történelmi hűséggel tudjuk felderíteni valós tartalmát, kihámozni a maradandót, tanulsággá sűríteni a ma is hasznosítható egykori tapasztalatokat. És persze — s ez a lényeg — a mát jól kell értenünk ahhoz, hogy egy-egy népfőiskola — a népfőiskolai mozgalom — ne társadalmi kuriózum legyen. S ne legyen oktalan riadalom egy-egy spontánul vagy helyileg szerveződő népfőiskola hallatán, netán kezdeti ballépései láttán.

Mert: messze magunk mögött hagytuk a harmincas évek Magyarországának társadalmi s benne gazdasági, kulturális viszonyait. Politikai körülményeink jellegükben alapvetően mások. De ebben a másságban, újdonságban is nagyon sok okunk adódik az elégedetlenségre. Az emberek — tehetségek — perifériára kerül(het)nek, elkallódhatnak, társadalmi tehertétellé válnak, ahelyett, hogy szellemi és fizikai energiájukkal a köz javát gyarapítanák. És gyakran ez nem is az ő akarásukon múlik. Intézményrendszerünk működésében is vannak zavarok. Tudom, mindezt nem oldja meg a népfőiskola, de azt hiszem sokat — talán semmi mással nem pótolható módon — segít. Nem léphet például az iskolarendszer helyére, nem pótolhatja az iskolarendszer hiányait. Nem szakemberképző (átképző) intézmény. Mindenekelőtt akkor lehet fontos szerepe — és szerencsére az elmúlt két év már adott sok kedvező tapasztalatot arról, hogy van is ilyen szerepe —, ha közéletiségre szoktat, nevel, ha beavat a köznapi és távlatos ügyekbe. Ha ezt úgy teszi hogy akaratot erősít, a változtatás lehetőségét és útját-módját segít felderíteni, ha a cselekvő emberek sorát növeli. Mindez nem megy pusztán ún. oktatással. Közösség kell ahhoz, hogy élhesse és formálhassa az egyes ember a kisebb-nagyobb közösség életét. Közösségteremtő szerepe tehát meghatározó. Nincs vitám Képes Gézával, aki — egyebek között — a sárospataki népfőiskola 50. évfordulója alkalmából kiadott emlékfüzet számára adott nyilatkozatában azt hangsúlyozza, hogy „egy új korszak új kultúráját és erkölcsiségét kell tudatosítanunk a népfőiskolák rendszerével." Inkább az ő „nyomvonalán" haladva szeretném remélni, hogy az „új korszak" társadalmi kérdéseinek megértésére lehet jobban a népfőiskolák által is birtokba venni a kultúra értékeit és művelni azt, politikai kultúrát fejleszteni, s így kevesebb lesz a működési zavar közéletünkben, ma is lesznek — és ismét csak a népfőiskolák által is — nagyobb számban a helyi társadalom ügyeinek megoldásához avatott kézzel nyúló személyiségek, ön- és közösségi nevelés folytán pezsgőbbé válik a közélet, hogy így gyarapodik a „társadalmi erő" szerte a hazában. Tehetséget nem elég csupán az iskolában — bárcsak ott már jobban értenénk hozzá! — felismerni, gondozni, gyarapítani, kell hozzá a közélet is. A demokratikus közélet megteremtéséért küzdők számára hallatlan jó lehetőséget nyújtanak a népfőiskolák.

Tudom, hogy minden mozgalom kifulladhat, ha pusztán üres formaságok jellemzik, ha valamiféle divatnak hódolva szerveződik, ha igénytelenség lesz rá jellemző. Bízom, hogy a népfőiskolák reneszánsza az ilyen buktatókat képes lesz elkerülni. Ezért is tartom fontosnak, hogy tapasztalataikat figyeljük, értékeljük. S értékeljék ők becsületes önvizsgálattal, s legyünk, legyenek képesek a tegnaptól a holnap számára tanulni, s ott és akkor, úgy szervezni népfőiskolákat, hogy az a gazdag örökséget nem lejáratja, hanem jól hasznosítja, s jól tudja segíteni a mai gondjaink megoldására irányuló tevékenységeket.

BESZÉLGETÉS ÚJSZÁSZY KALMÁN VOLT SÁROSPATAKI PROFESSZORRAL

— Azt szeretném megkérdezni, hogy Patak, a pataki tanárok miért tartották fontosnak a falu felé fordulást, mi volt ez a küldetés?

— Az első világháború, pontosabban Trianon után fokozottabban fordult egész iskolánk, a tanári kar és az ifjúság figyelme is a falu felé. Akkor még nem volt falukutatás és a falu megismerését vagy segítését sem tűztük ki még célul. A sárospataki kollégium egy olyan táj iskolája volt, amely ebben az időben várostalanná vált, vagy legalábbis ilyennek tűnt. A korábbi városok (Eperjes, Munkács, Ungvár, Kassa, Rozsnyó, Rimaszombat), amelyeknek egyfajta szellemi központja Sárospatak volt, leszakadtak az anyaország testéről. Maradt Eger, Miskols és Újhely. Eger érthető módon szellemidegen volt ettől a nagyon erősen protestáns hatásokkal átitatott iskolától. Ebben az időben nem maradt más a pataki iskolának, ahogy a századelőn hívták: a szegények iskolájának, mint az akkor valóban nagyon szegény magyar falu. Még az értelmiségi gyerekek is falusiak voltak tulajdonképpen, mert falusi orvosok, állatorvosok (nem olyan sok állatorvos volt ebben az időben ezen a vidéken), papok, tanítók, jegyzők gyerekei voltak. Ez volt a falu felé fordulásnak talán legmélyebb háttere. Debrecen kollégiumának maradtak nagyvárosai, mezővárosai; hatalmas tanyavilága volt, egészen másfajta összetételű volt arra a parasztság, más összetételű az ifjúság is. A budapesti teológia vonzásköre ekkor már elsősorban a főváros és környéke volt. A pápai kollégium azonban sokban hasonló helyzetbe került. mint a pataki. Hátterének nagy részét, ahonnan ifjúsága toborzódott, mint a pataki, úgy ő is elvesztette.

— Patakon a falu felé forduló érdeklődés nemcsak érzelmi dolog, hanem gyakorlati program is volt?

— A falu iránti érdeklődés úgy konkretizálódott, hogy a 20-as évek végén már, pontosabban azonban 30—31-ben elsősorban a teológián kezdődött egyfajta odafordulás a faluhoz. Ennek adott kifejezést a gyakorlati teológia akkori professzora, Szabó Zoltán barátom, egy olyan javaslattal, hogy a teológián, de a tanítóképzőben is tudatosan vagy még tudatosabban készítsék a lelkipásztorokat, tanítókat a falusi szolgálatra. Másként kell prédikálni falun, mint nagyvárosban, más a lelkigondozás, más az ifjúsággal foglalkozás módja. Legyen gondja rá a teológiai karnak, hogy a teológusok és tanítóképzősök ilyen irányban kapjanak eligazítást. Ő maga, mint

mondotta, a gyakorlati teológia órákat ebben a szellemben fogja tartani, és ehhez kapcsolódó munkálatokat indítva meg speciálisan falusi egyházi témakörrel foglalkozó kutatásokba kezd. Az érdekes azonban az volt, hogy nemcsak a tanári kartól indult és hatott az ifjúság felé ez a program, hanem maga az ifjúság is jelentkezett, szinte egyidejűleg, ilyenfajta igénnyel. Aktivizálódásába belejátszott az akkori gazdasági válság, az agrárproletariátus problémája, a „hárommillió koldus" nyomorúsága. Tőlük, az ifjúságtól indult el egy olyan igény, hogy a teológiai oktatás keretében szociológiai tájékoztatást is kapjanak. Ezt a tájékoztatást a filozófia fiatal tanárától kérték, azt gondolván, hogy ez az „ő asztala", pedig hát nem volt az, mert soha életemben nem foglalkoztam szociológiával (én vagyok ugyanis, akiről itt szó van). Nekem a filozófiatörténet volt a tulajdonképpeni munka- és érdeklődési területem. Végül azt a megoldást választottam, hogy nagyon szívesen elvállaltam az ebbe a témakörbe tartozó, akkor elég gyors egymásutánban megjelenő könyvek ismertetését az esetben, ha vállalják, hogy minden szerdán este összeüljenek. Ekkor én is vállalom, hogy egyéb ifjúsági munkám mellett (a tanítóképzős cserkészcsapatnak is parancsnoka voltam) beledolgozzam magamat ebbe az előttem végeredményben ismeretlen témakörbe; ráfordítsam azt az időt, ami hétről hétre egy-egy könyv elolvasásához szükséges.

A legelső könyv Weis István *Mai magyar társadalom* című könyve volt, ami akkoriban (1930) jelent meg. Élvezhető formában ismertette a korabeli magyar társadalom keresztmetszetét; foglalkozott tehát értelmiséggel, munkássággal, foglalkozott a faluval, és mi mentünk sorba ezeken a szerda estéken, ismertetve egyiket a másik után. Amikor a faluhoz értünk, akkor azt mondták a szeminaristák, hogy most ott vagyunk, ahol lennünk kell, hiszen mi falun leszünk lelkipásztorok, nekünk a faluval kell leginkább ismeretségbe kerülni.

— *Tulajdonképpen együtt tanulta a professzor úr a diákjaival a szociológiát. Milyen más kérdések jöttek még elő ezeken a faluszemináriumnak nevezett szociológiai könyvismertetéseken?*

— Nem volt olyan kérdés, ami valamilyen formában kapcsolatban ne lett volna a magyar falu problémájával vagy általában a magyarság problémájával, az egykén át a földkérdésen keresztül egészen a nemzetiségi problémákig. Végeredményben a hungarológia keretében voltak összefoghatók a faluszemináriumban tárgyalt problémák.

— *A népfőiskola gondolata s az az elképzelés, hogy a faluból az értelmes parasztgyerekeket látókörük tágítására fel kellene hozni Patakra, s hogy valamilyen iskolázottságot, valamilyen tanfolyamrendszerű foglalkozást kellene számukra nyújtani, ez összefüggött ezekkel a szerda estékkel? Vagy csak a professzor úr személye kapcsolja össze?*

— Összefüggött, organikusan nőtt ki a szerda estékből, a hétről hétre ismertetett irodalomból. Abból a falu kérdésével foglalkozó társadalomtudományi, majd szociográfiai irodalomból, amelybe hamarosan belekerültek a népi írók munkái is. A 30-as évek derekán jelenik meg Féja Géza kötete: a *Viharsarok*. Utána a *Tardi helyzet*tel jelentkezik Szabó Zoltán, majd Erdei Ferenc publikálja köteteit. Feltűnik Veres Péter; jelentkeznek a paraszt re-

gényírók, akiket éppúgy ismertettünk, mint az előbb említetteket, mivel az volt a felfogásunk, hogy bár regényformában, de ők is ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoznak esetleg még elevenebben, a lényegre mutatóbban. Így egészen korán foglalkoztunk Szabó Pállal, a *Békalencsével*, s kiváltképpen a *Papok, vasárnapok*kal. Sőt, a szeminaristák kérésére meg is hívtuk őt, és meghallgattuk az akkor gallér és nyakkendő nélküli, csizmás Szabó Pált együtt az egész ifjúság és az egész tanári kar a teológián. Később megírta valahol, hogy akkor hívta őt meg Patak, amikor a *Papok, vasárnapok* következtében a legélesebb támadásoknak volt kitéve, s amikor ezért már majd úgy döntött, hogy abbahagyja, nem folytatja tovább az írást. Ebben a visszaemlékezésében lényegében az áll, hogy ez a pataki meghívás tartotta őt meg az írói pályán. Aztán jött a másik „szépíró", Németh László, a *Kocsik szeptemberben*, majd Darvas József az *Elindult szeptemberben* című könyvével. Mind jöttek sorra, és ezek a könyvek lettek az alapjai a faluszeminárium könyvtárának. Abban az időben a kollégiumi Nagykönyvtárban nem kölcsönöztek annyi könyvet, és amit kölcsönöztek, nem voltak annyira olvasottak, mint a faluszemináriumnak ezek az agyonolvasott kötetei. Ez volt az „élő" irodalom, amelyik azután azt az ifjúságot is formálta, amely nem vett részt a faluszemináriumi munkában. Nem azért, mert idegen volt tőle, hanem más szerda esti lekötöttség miatt: felügyelő volt valamelyik internátusban, ünnepnapokon pedig tanyasi vagy szomszédfalusi segédlelkészi munkát végzett.

A másik része a szemináriumi munkának az volt, hogy kiszállásokat indítottunk a fiatalság kérésére. Hogy amti itt bent hallunk — mondották —, vagy amit én elmondok nekik, vagy amit olvashatnak a *Tardi helyzet*ben, vagy a *Néma forradalom*ban, az hogyan is van a valóságos faluban. Akkor határoztuk el, hogy a három közvetlen tájegység — Hegyalja, Hegyköz, Bodrogköz — falvaiba rendszeresen ellátogatunk, s hogy csak az lehet szeminarista, aki vállalja, hogy minden szemeszterben valamelyik hétvégén egy társával együtt kiszáll a három táj falvainak egyikébe, és megadott szempontok szerint próbálja megnézni, mi is történik a faluban, hogyan él a földműves ember, mit eszik, mit iszik, milyen az iskolázás, jár-e egyáltalán a faluból valaki középiskolába, olvasnak-e újságot stb. Hát a falunak a légköre olyan volt, ami arra biztatta a kiszállókat, hogy mivel a falusi fiatalok tudni akarnak, be kell őket hívni a kollégiumba. A pataki népfőiskolának, mint ahogy a faluszemináriumi munkának is, végig erős volt a kulturális színezete; ez volt az, ami bizonyos mértékig megkülönböztette más népfőiskoláktól. A falu ifjúságának kulturális, nem elsősorban gazdasági, hanem művelődési szintjét akartuk megemelni. A népfőiskola lapja a *Kerékvágás* is azt mutatja, hogy amint az évek mentek előre, a népfőiskola nevelő munkája egyre inkább ebbe a kulturális, a szellemiséget tágító, nyitottabbá tevő irányba tolódott. Nagyon sokat segítettek a kívülről hozzánk járó előadók. Elsősorban Móricz Miklósnak, a Zsigmond öccsének volt döntő szerepe ebben, aki minden népfőiskolai tanfolyamon részt vett, s akinek köszönhetjük tulajdonképpen azt, hogy népfőiskolánknak olyan sajtóvisszhangja lett, amely robbanásszerűen felgyorsította, mozgalommá tette a népfőiskolai munkát. Nem Patak kezdte a népfőiskolát, de mint *mozgalmat* ő indította el. Népfőiskolai kezdeményezések voltak 1913 előtt is; az agráriskola vagy a bentlakásos gazdaképző iskola, amelyre lehetett volna azt is

mondani, hogy népfőiskola, de Patak nem ezt folytatta, hanem a Széchenyi koncepcióját vallotta: aki tud, az termelni is jobban tud.

— *Az ilyen típusú munkát vagy egyáltalán a plebejus indulatot nem tartották-e veszélyesnek, kommunistagyanúsnak, lázítónak az akkori Magyarországon? Nem érték soha támadások a szemináriumot, a népfőiskolát, a munkatáborokat?*

— Amennyire én ezt a sajtóban nyomon tudtam követni, a pataki kezdeményezéseknek egyik érdekessége az, hogy komoly ellenszelük nem volt. Ennek egyik és fő magyarázata az volt, hogy a tájnak, a Tiszáninnennek egyházi, politikai és társadalmi vezetői, mint valamikor az iskola diákjai, faluról toborzódtak, s nem egyszer kerültek ki közülük püspökök is. S a másik ok, hogy az itt folyó falumunkák tulajdonképpen mindkét szélsőségtől mentesek voltak. Természetesen megfogalmazódott egy olyan kritika is. hogy ez a munka azért bizonyos mértékig sterilizálta is az ifjúságnak egyébként a *Korán sötétedik* kapcsán megmutatkozó forradalmi hajlamait. Ennek megjelenése után botrány volt itt; kommunistagyanúsnak tartották azt a néhány fiatalembert, aki írt bele, s mögöttük nyilván fertőzöttnek az egész ifjúságot, a tanári kart, elsősorban dr. Szabó Zoltánt, aki a kötethez az előszót írta.

— *Professzor urat is?*

— Nyilvánvaló, hogy engem is, de azután nem kis nehézségek árán, de hamar elsimult a dolog. Valószínűleg szerepe volt ebben Teleki Pálnak, aki mindig intakt maradt a bal-, de főleg a jobboldaltól. Továbbá a zsidótörvény kérdésében egészen pozitív Farkasfalvi Farkas Gézának, az egyházkerület és a kollégium főgondnokának — akiről valószínűleg először mondja most általam valaki, hogy tipikus harmadikutas volt — a szerepe. A maga társadalmi kategóriáján belül természetesen — nagybirtokos volt — de harmadikutas. 1946-ban birtokait elveszítvén, még egyszer mintegy elköszönni, eljött Sárospatakra. Sose felejtem el a császári és királyi kamarást hátizsákkal a vállán és egy görbe bottal a kezében. És amikor mint a kollégium rektora kikísértem az állomásra, így köszönt el tőlem: „maguknak volt igazuk, tanár úr!" Nem akarok szentet csinálni Farkas Gézából, de hát — mint általában — a vele kapcsolatos kérdések is „árnyaltak". Azt is meg kell nézni ti., hogy honnan volt az aggodalma, mit féltett, amikor az iskola haladó magatartásától tartott; a gimnázium angol internátusát, amiért annak idején ő fáradt a legtöbbet...

— *Ez a népfőiskolai gondolat végül is, úgy tűnik, itt Patakon nem külföldi átvétel volt, hanem egy szerves belső fejlődésnek, gondolkodásnak a végeredménye. A céljait, feladatait hogyan oldotta meg, meg tudta-e oldani?*

— A népfőiskolai tanfolyamok átütő sikere senkit nem lepett meg jobban, mint minket, akik csináltuk, s talán azokat a diákokat, akik szervezésében, felügyeletében részt vettek több esetben oly módon, hogy nemcsak velük együtt étkeztek egy asztalnál, hanem együtt is laktak. Egyébként nagyon érdekes vonása volt a pataki népfőiskolának, hogy nemcsak népfőiskolások voltak népfőiskolásaink, hanem pataki diákok is: először „csizmás diákok", azután mind kevésbé szeretve a csizmát, a kollégium többi diákjával egyenrangú, valóban pataki diákok. Egyszóval a népfőiskola szelleme

átitatta a résztvevőket. Ezek a fiatalok megkapták azokat az indításokat, amelyeknek érdekében történt végeredményben az egész iskola, annak valamennyi intézménye, falu felé fordulása.

— *A 40-es években, amikor már folyt a háború, tapasztalható volt itt valami változás?*

— Igen. Elsődlegesen az a módosulás, amit a visszacsatolt területekről a népfőiskolákba behívott ifjúság jelentett. Feléjük fordult a figyelem, mert a résztvevőknek legalább a felét a volt határokon túlról invitáltuk. Ezeknek az első csehszlovák republikában, demokráciában felnőtt fiataloknak, meg kell vallani, más volt a műveltségi szintjük, és más volt az érdeklődési körük szélességben és mélységben egyaránt. Nem beszélve arról, hogy a volt határon túl kétnyelvű magyarok is éltek; reformátusok, akik a piacon néha odahaza is szlovákul beszéltek, de magyaroknak vallották magukat. Csak az istentisztelet nyelve volt magyar, s ehhez makacsul ragaszkodtak.

— *45 után tulajdonképpen megszűnt az a típusú népfőiskola, amely 36-tól majd kilenc éven keresztül fennállt. Mi lett helyette, egyetem?*

— Állandó, azaz kétszer három hónapos népfőiskola lett, mellette pedig megszületett a szabadművelődési akadémia, ez a népegyetem-féle kezdeményezés. Akkor került Patak intenzívebb kapcsolatba a minisztériumnak népművelési osztályával, Gombos Ferencékkel, Szathmáry Lajosékkal, Karácsony Sándorékkal. A pataki népfőiskola akkor már bizonyos mértékig a minisztérium kihelyezett intézete volt. Ha lett volna ideje még erre, a tanfolyamból állandóvá, a kollégiumon belül önálló intézeti ággá lett népfőiskola erősebben fordult volna a skandináv népfőiskolák felé. Egy ilyen lehetőségnek jegyében kaptam és Svédországba kiküldetést, és töltöttem ott 1947—48 téli hónapjait, mialatt sorba jártam a jelentősebb svéd népfőiskolákat. Tapasztalatokkal megrakva, jegyzetekben gazdagon jöttem haza. Ezekre azonban már nem volt szükség. Nem sokkal azután a népfőiskola, mint minden nem központi szervezésből keletkezett intézmény, egy tollvonással szűnt meg. Pedig 1946—47 valóban „felszabadulás", a levegőhöz jutás volt minden téren. Akkor kapta meg a Kultuszminisztériumtól használatra a várat a kollégium, hogy benne helyezze el az állandó népfőiskolát, és rendezze be melléje skandináv mintára az írók, művészek otthonát meg egy múzeumot, hogy ezek közreműködésével is biztosítsák a népfőiskola színvonalát. Vezetőjének pedig a közvetlenül a háború befejezése előtt Finnországból hazaérkezett pataki öregdiákot, Rácz Istvánt hívták meg. De akkor már egy olyan új művelődési koncepció indult útjára országos méretekben, amelybe nem fértek fele többé a helyi kezdeményezések. Pedig a népfőiskolák értéke, veleje, szépsége éppen ebben volt.

A népfőiskolának akkor kellett volna felkészülni és felkészíteni a földosztásra, a termelőszövetkezeti formában való gazdálkodásra, ennek az „ideológiáját", az értékeit akkor kellett volna megfogalmazni, amikor megszűnt. Azt az ifjúságot kellett volna meggyőznie, amelyik ezelőtt a változás előtt értetlenül állt, és benne csak a maga sérelmét látta. Hiszen az az ifjúság, amely a népfőiskolákra bejött, bizonyos mértékig egy-egy falunak az elitifjúsága volt; gyökerei a középparasztságban voltak. Nem azt jelenti ez, hogy szegény parasztgyerekek nem voltak közöttük, két-három holdasok képezték a jó egyharmadát a teljes létszámnak, de a karakterét együtte-

süknek a 10—15 holdas középparasztság adta. De voltak falvak, ahol a 15 holdasok is már kulákoknak minősültek ebben az időben (függött ez természetesen a termőtalajtól is, mert némely helyen a 15 hold sokkal többet jelentett, mint más helyen az 50). Nemcsak a 100 holdas alföldi kulákparasztokra kell tehát gondolni, hanem a derékhadra egy-egy falu parasztságának a tulajdonképpeni gerincére.

— *Ért sérelem valakiket azért, mert népfőiskolások voltak?*

— Ilyesmiről én nem tudok, de nemigen tudok olyan népfőiskolásról sem, aki a megváltozott társadalmi körülmények között elhagyta volna az országot (egy-kettő van, de nem akkor, hanem 56-ban). Ellenben voltak olyanok, akik tevéke nyen részt vettek a földosztásban, a szövetkezeti szerveződésben. A zöm azonban kimaradt; nem azért, mert népfőiskolások voltak, hanem birtokviszonyaik miatt. El kellett hogy kerüljenek a faluból. Bementek Diósgyőrbe a gyárba, mert ott békében voltak, vagy Ózdra, vagy a borsodi bányák valamelyikébe, esetleg megkísérelve a továbbtanulást, és ezen az úton a fennmaradást, ahogy azt Kurucz János népfőiskolás barátom szokta mondani: „szökött paraszt" lett belőlük. Akik azonban otthon maradhattak, azok előbb-utóbb a helyükre kerültek. Majdnem arra a helyre, ahonnan elkerültek, mivel a tehetségük, a kultúrájuk, a művelődési igényük, gazdasági ismereteik és politikai nyitottságuk folytán vezetői posztokra hivatottak voltak. Nagy megbecsülésben élnek ma is, és a legtöbbükről szinte dicsekedéssel tartja számon falujuk, hogy népfőiskolások voltak.

— *Ez az élni akarás, ez az igényesség szülhette azt is, hogy a népfőiskolai mozgalom egykori csizmás diákjai máig összetartanak.*

— Akik maradtak a faluban, de még a „szököttek" sem adták fel tartós és állandó igényüket, hogy egymással találkozzanak és feltöltődhessenek. Ezek nem akármilyen találkozók, hanem valójában 2—3 napos sűrített népfőiskolai tanfolyamok, továbbképzési alkalmak tulajdonképpen.

— *Professzor úr hisz abban, hogy újra lesz népfőiskola?*

— Én hiszek abban, hogy lesz újra népfőiskola, kérdés, hogy tanfolyam-e, vagy ún. „iskola"? Én, ahogy ismerem népünk alkatát, azt mondom: hajlamosabbak vagyunk az olyan tanfolyamokra, amelyeken a résztvevők újra és újra feltöltődhetnek.

— *Milyennek szeretné látni a professzor úr a mai népfőiskolát?*

— Szerkezetében, szellemében, lelkületében, igényességében olyannak, amilyen a régi volt. A tartalmába azonban nyilván bele kell kalkulálni azt a változást, hogy mi azóta szocialista országgá lettünk, és erősen szocialista struktúrájú lett a gondolkodásunk is; speciálisan magyar módon, de szocialista. Mások lettünk mindannyian; mások lettek az előadók, a vendégek és a hallgatók.

De népfőiskolának lennie kell, mint ahogy ma is megvan a skandináv országokban, és terjedőben van Nyugaton és Keleten egyaránt, s ami ezekben az országokban kell egy fiatalnak, nyilván idehaza is kell. Kell valami olyan önképzési lehetőség, forma, szervezet, iskola, ahol szabadon művelheti

magát a maga kedvére. És ha az egyik nem tetszik neki, vagy nem elegendő, akkor időről időre, ahogy lehetőségei engedik, „féléveit" másutt töltheti. Részt vehet egy kommunista vagy akár egy egyházi népfőiskolában, vagy mint ahogy azt Svédországban is tapasztaltam, valamelyik kitűnő írónak, tudósnak vagy éppen filozófusnak a népfőiskolájában. De mindenütt igazán nagy személyiségekkel kell találkoznia. Ez a lényeg. Szabó Zoltánoknak meg Szathmáry Lajosoknak mindenütt kell lenniük.

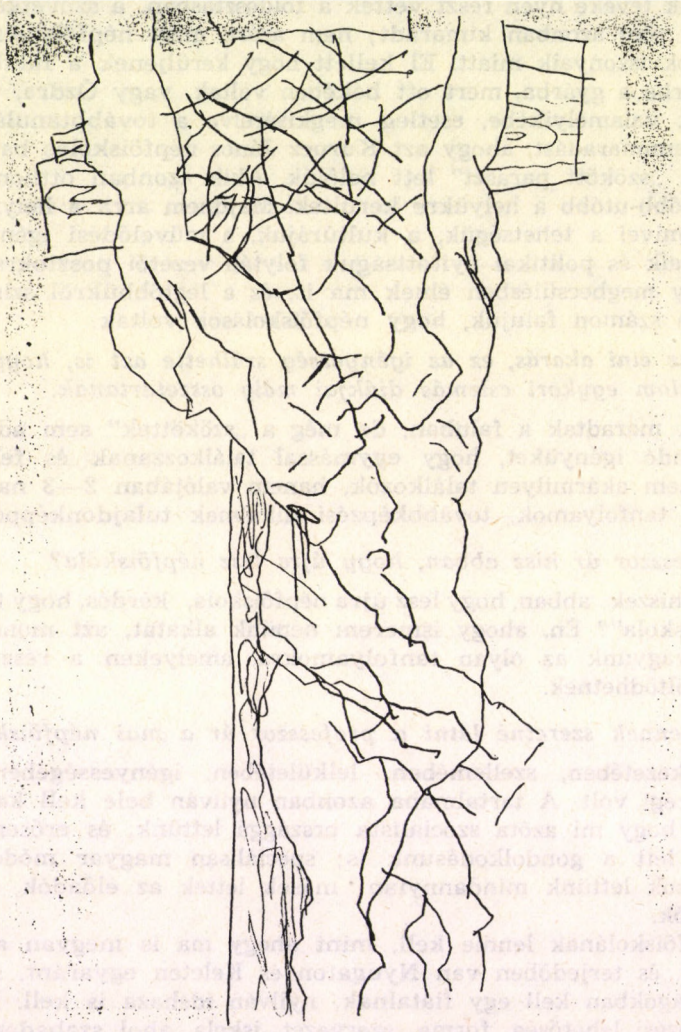

Matyikóné Nagy Éva—Matyikó Sebestyén József

„TI EGY ÚJ JÖVŐ APOSTOLAI VAGYTOK!"
(Interjú Rácz Istvánnal)

Rácz István 1908. július 11-én született Tőketerebesen. Gimnáziumi tanulmányait Budapesten, Szegeden és Sárospatakon végezte. Érettségi után az Eötvös Kollégium tagja lett, és latin—görög—olasz szakos tanári diplomát szerzett. Az egyetemi évek alatt a legmodernebb irányzatok sodrásába került; kapcsolatba lépett Kassákkal, részt vett a Munka-kör szavalókórusában és ifjúmunkás-gyűléseken szerepelt. Baráti köréhez olyan fiatal költők tartoztak, mint Zelk Zoltán, Vas István, József Attila, s a kortárs festőgenerációból Kepes György, Korniss Dezső, Vajda Lajos. Az építészet kiváló képviselői — Le Corbusier, Gropius, a Bauhaus-iskola — hatottak szellemiségére. A festészetben Picasso, Braque, Mondrian, Léger műveiért lelkesedtek. Részt vett az illegális munkásmozgalomban, 1932-ben csaknem egy esztendőt töltött börtönben. Büntetését a Kúria kétévi fegyházra súlyosbította, a büntetés letöltése elől külföldre szökött, előbb Csehszlovákiában, majd 1938 őszétől Finnországban élt. Az újságírás és a fényképezés biztosította számára a megélhetést. 1943-ban hazatért, és szoros kapcsolatba került a népi írók mozgalmával. 1945 őszén Sárospatakra költözött, ahol a népfőiskola és a művészeti élet fő szervezője volt. Ezután Tarcalon és Vissen általános iskolában, Békéstarhoson zeneiskolában tanított. Rövid ideig a Kiadói Főigazgatóságon dolgozott. 1956-ban érvényes útlevéllel, finn feleségével Finnországba költözött. 1962-től öt és fél évig Svájcban tartózkodott, 1968-tól ismét Finnországban él. Finnországban, Norvégiában, Svájcban és Magyarországon különféle kiadóknál számos könyve — mintegy hetven munkája — jelent meg, s e művek jól illusztrálják gazdag fotóművészeti, fordítói és írói oeuvre-jét. Tevékenysége sokoldalúságának érzékeltetésére a közelmúltban és Magyarországon napvilágot lá-

tott műveit soroljuk fel: Kalevala (fordította, kísérő tanulmánnyal ellátta és a felvételeket készítette); Kanteletár (válogatta és fordította, az utószót írta); Aleksis Kivi: A hét testvér (fordította és az utószót írta); A vikingek öröksége (a könyvet írta és a fényképeket készítette); László Gyula—Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs (fényképek); Szabóky Zsolt: Finnország (a fotóalbumhoz bevezetőt írt); Rácz István—Valonen, Niilo: A finnugor népek művészete (összeállította és a fényképeket készítette).

1986-ban a finn irodalom fordításáért járó finn Állami díj kitüntetettje Rácz István — adja hírül a Books from Finland című folyóirat. Rácz István sokoldalú személyisége méltán keltette fel figyelmünket, aki a somogyi születésű Vikár Béla után harmadszorra fordította le — az eredeti termő-teremtő forrásvidéken élve — a Kalevalát. Másfél évtizedre visszatekintő népfőiskolai kutatásainkra Illyés Gyula, Németh László buzdítottak, továbbá a jelenben többek között az egykori Balatoni Népfőiskola alapítójának — dr. Zákonyi Ferenc szakírónak —, valamint vezetőjének, Molnár István táncművésznek, és Sárospatak „szellemi földesurának", dr. Újszászy Kálmán professzornak tartozunk köszönettel, aki lehetővé tette, hogy Rácz Istvánnal közös útjaink találkozzanak.

— Kérjük, elemezze az 1945—49-ig tartó időszak gazdasági, politikai, művelődési viszonyait. Milyen érdekviszonyok ütköztek, s mi jellemezte a Nemzeti Parasztpárt tevékenységét?

— 1945-ben a Horthy-Magyarország összeomlott, időszerűvé vált a nagybirtok és a nagytőke teljes felszámolása. A földosztásban az egész nép nagy lelkesedéssel vett részt, jelentős szerepe volt a földosztóbizottságok szervezésében a hajdani Győrffy-kollégistáknak is. Természetesen voltak kisebb-nagyobb ellentétek a Kisgazdapárt és a Parasztpárt között. A Kisgazdapárt igyekezett a 200, sőt 300 holdig terjedő birtokokat menteni olyan esetekben, amikor a birtok tulajdonosa mint ellenálló szerzett érdemeket, de azt lehet mondani, hogy a konszenzus abban, hogy a földet fel kell osztani, egységes volt. Nézzük azonban az erőviszonyokat. A kisebb, jelentéktelen csoportosulásokon kívül a parasztságnak két pártja volt, a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt. A munkásságnak is megvolt a maga két pártja, a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt. Érdekes, hogy a középrétegek, értelmiségiek, kisiparosok saját párttal nem rendelkeztek. Különösen az értelmiség hajlama és érdeke szerint az említett pártokhoz csatlakozott. A különbség oka a Parasztpárt és a Kisgazdapárt között elsősorban az, hogy a Parasztpárt egy radikálisabban, maradéktalanabbul végrehajtott földosztás mellett volt, a Kisgazdapárt, amelyben a hajdani kisbirtokosok nagy számban vettek részt, igyekezett a földosztást kevésbé radikálisan végrehajtani. A másik oldalon a kommunisták az orosz mintájú szocializmus megvalósítására törekedtek, arra, hogy a hatalmat végül a saját kezükbe vegyék, és egypártrendszerű, diktatórikus hatalmat építsenek föl, éppúgy, mint ahogy ez a Szovjetunióban létrejött. A szociáldemokraták viszont szintén egy demokratikus Magyarországot akartak, tehát féltek a kommunisták egyed-

uralmától, azzal azonban ők is teljesen egyetértettek, hogy a nagytőkét fel kell számolni. 1948 elejére a földet felosztották, a nagybirtok uralma megszűnt, az ipari üzemeket, nagyüzemeket, bányákat, bankokat államosították. Akkor mi úgy éreztük, hogy Magyarországon lenne lehetőség arra, hogy demokratikus szocializmust építsünk föl. A parasztság számára nyilván erősen és alaposan kiépített szövetkezeti hálózatot kellene teremteni. A szövetkezeti hálózat különféle formái lehetnének a dán mintájú termelőszövetkezetek, ahol több egy területen lévő kisparaszt-gazdaság bizonyos munkákat, például szántás, vetés, betakarítás, közös erővel, közös géppark segítségével végez.

Így a termelőszövetkezeteknek is lett volna egy demokratikus formája, ahol a parasztgazdák önállósága, szabadsága biztosított. Ezen felül — éppúgy, ahogy ma Finnországban megvalósult —, a begyűjtést, az értékesítést szövetkezeti alapon képzeltük el, minden területen jól működő kutatóintézetek, tanácsadó intézetek hálózatával, amelyek a mezőgazdasági termelés minden ágában a legmodernebb, legkitűnőbb módszereket igyekeznek kidolgozni. Tehát nem szervezetlenül önmagára hagyni a kisparasztokat, hogy „csináljatok amit tudtok és aztán adjátok el, ahogy régen" —, szóval mindezt tudományosan, szervezetten, modernül!

Azok a módszerek is elhamarkodottak voltak, amelyek a kisiparosokat, kiskereskedőket különféle szövetkezetekbe kényszerítették és így az önálló, de semmiféleképpen sem tőkés kizsákmányoló osztálynak nevezhető embereket megfosztották önálló egzisztenciájuktól. Ez volt a lényegi ellentét a szociáldemokraták és a kommunisták között. S az, hogy ezután hogyan kerültek végül mondjuk olyan kétségtelenül demokratikus érzelmű emberek, mint Tildy Zoltán, Szakasits Árpád, Rajk László vagy bárki más a vádlottak padjára és börtönbe, erről felesleges beszélnem...

Nos, hát azt mondhatom, hogy a Parasztpárt, vagy mondjuk úgy, hogy a népi írók, szinte kivétel nélkül nagyon határozottan a demokratikus vonal mellett álltak, nemcsak verseikben és írásaikban, de például olyan elgondolásokban is, mint a Németh László és Illyés Gyula által propagált falusi gimnáziumok szervezetének megteremtése. Ez a folyamat éppen csak elkezdődött, s a fordulat éve után minden ilyen kísérletnek véget vetettek. Mi is volt ez az elképzelés? Ez abban állt, hogy a parasztfiatalokat nem járási vagy megyei központokba, városokba kell behajtani, hogy magasabb művelődésre tegyenek szert, hanem otthon élve, saját környezetükben kell megteremteni nekik a lehetőséget arra, hogy legalább az érettségiknek megfelelő kulturális színvonalra emelkedjenek.

— *1945 őszén Sárospatakra költözött és megszervezte a népfőiskolát, majd a várban a művészotthont és a múzeumot. Munkásságát a népi kultúra meggyökereztetésének a célja vezérli, az „alulról" jövő paraszti tehetségek támogatása. Szeretnénk, ha a Sárospataki Népfőiskola szervezeti felépítéséről, a művészotthon és a múzeum — e komplex kultúrintézmények — indítékairól, céljairól szólna.*

— Nos, az én „kultúrpolitikámnak" a modellje Kodály volt! Milyen indítékok alapján? Felidézném egyik diákkori emlékemet. Mint egykori pataki gimnazista diák, volt egy cserkészcsapatunk. Egyik alkalommal Karácsony Sándor meglátogatott bennünket, és a beszélgetés után azt mondta:

énekeljetek valamit. Mit énekeltünk mi? Különféle hamis kurucdalokat vagy pedig angol mintájú cserkészdalokat, de magyar népdalt mi egyetlenegyet sem tudtunk. Ekkor Sándor bácsi megtanította nekünk az első két-három igazi népdalt, illetve régi kurucnótát. Ez volt talán az az indítás, hogy amikor fölkerültem Budapestre, az Eötvös-kollégiumba, rögtön nagy intenzitással érdeklődni kezdtem a Kodály és Bartók által gyűjtött népdalok iránt, s megtaláltam az utat Kodály Zoltán munkássága felé. Ami azóta sem hagyott el, számomra ma is Kodály Zoltán a mai magyarság legnagyobb tanítója. Bárcsak az ő szelleme hatná át országunkat és művelődésünket! És ne csak egyszerűen cégére legyen, ami mögött azután nagyon sok nem éppen dicső és tiszta dolog folyik. Később, amikor én népfőiskolai igazgató voltam, Karácsony Sándor több alkalommal eljött Sárospatakra, a kollégium meghívására és előadást tartott, melyben felvázolta elképzelését a magyar kultúráról; ő szívvel-lélekkel Kodály és Bartók híve volt, hogy a magyarság kultúráját elsősorban a népdalokból, tehát a népi kultúrából kell fölfejlesztenünk a legmagasabb európai színvonalig, de organikusan és magyarul, nem pedig idegen minták után szaladgálva és ezzel próbálni meghamisítani a magyarság arcát.

Annak idején mi egy történelmi helyzetben indítottuk el ezt a mozgalmat, abban a pillanatban, amikor népünk, parasztságunk végre megkapta a földet, és annak birtokosává vált. Mi, a népfőiskola tervezői, vezetői azt szerettük volna, hogy a mi parasztságunk megtarthassa saját kezében a földet, de tanuljon meg okosan, korszerűen, szervezetten termelő és értékesítő szövetkezetekben önállóságát megőrizve dolgozni. Ne csak gazdasági téren érjen el olyan eredményeket, mint a finnek, a dánok, a hollandok, hanem a nemzet politikai és kulturális életében is olyan szerepet vigyen, amely őt mint népünk legfontosabb részét megilleti. Úgy gondoltuk akkor — és én ma is úgy érzem —, hogy a parasztságnak joga van arra, hogy saját józan belátása szerint a roppant értékes közösségi hagyományoknak megfelelően építse ki a jövőjét. Akkor mindnyájunkat egy bizonyos — szinte azt mondhatnám — messianisztikus vágy, tudat töltött el, világosan láttuk azt, hogy itt az ideje, hogy végre a népünk, a parasztságunk beemelődjék a nemzet egészébe.

A kultuszminisztérium a pataki Rákóczi-várat rám bízta azzal, hogy legyen az általam szervezett népfőiskola működési területe. Nos, a mi népfőiskolánkba egy-egy három- és öthónapos bentlakásos tanfolyamra 20—25, maximum 30 fiatal jelentkezett. Növendékeink a környező táj, a Hegyalja, a Hegyköz, a Hernád-völgye falvaiból toborzott, tizennyolc-húsz éves parasztlegények, illetve -leányok voltak. Nyilvánvaló, hogy a vár túlságosan nagy lett volna számukra, ezért a középkorban épült Vöröstorony mintegy kínálta lehetőségét egy múzeum kialakítására. Az akkori szűkös viszonyok között nagyon kevés eszközzel megpróbáltuk az állagmegóvás, födémcsere, a nagy lovagterem beablakozása, padlózása és kivakolása után korabeli rekvizítumokkal berendezni a múzeumot. A Vöröstornyot mint érdekességet, a növendékeim és más látogatók is megnézték, a munkálatok révén már nem mutatott elhanyagolt képet a kőépület. Terveim között szerepelt a Vöröstorony és a vár egyes részeinek hozzácsatolásával egy érdekes Rákóczi-múzeum létrehozása. Maga a „genius loci", a Rákóczi-vár jelenléte, az, hogy mi mindennap láthattuk, hogy fölmehettünk a Vöröstorony tetejé-

re, és onnan nézhettük a kilátást, ott énekelhettünk, ott beszélgethettünk, hogy a várkertben tábortüzeket, előadásokat tarthattunk: tehát maga a környezet is inspiráló, nevelő és a hagyományokra figyelmeztető volt.

A vár rendelkezett néhány olyan szobával, amelynek a régi reneszánsz korabeli festése megmaradt, és sikerült régi szép bútorokkal berendezni. Itt alakítottam ki a 3—4 személy befogadására alkalmas művészotthont. Elsősorban olyan írókat hívtunk meg, akiknek a népfőiskolai gondolattal, a népi kultúrával való kapcsolatait jól értettük, jól ismertük: Illyés Gyulát, Szabó Pált, Veres Pétert és más írókat, költőket. Tovább bővítettük a kört festőkkel, szobrászokkal, jelesül megemlíthetem Medgyessy Ferencet — Móricz Zsigmond jó barátját —, kinek szobraiban a magyar nép jellegzetes alakjai teremtődtek meg. Járt nálunk Borsos Miklós, aki egy bronz reliefet adományozott. Ott láttuk vendégül Pátzay Pált és folytathatnók a sort. Megfordultak nálunk muzsikusok, előadózenészek és zeneszerzők. A művészotthon léte számomra jó alkalom volt arra, hogy irodalmunk és művészeti életünk kiemelkedő személyiségeit, Illyés Gyulát, Szabó Pált, Tersánszky Józsi Jenőt meghívjuk népfőiskolásaink közé, hogy elbeszélgessenek velük.

Azon elképzelésem, hogy Sárospatakból sokoldalú kultúrcentrumot fejlesszünk ki, csírájában maradt. Amikor bekövetkezett a fordulat éve, megszüntették a népfőiskolát, a vár szobáinak nagy részét akkor vagy 5—6 éven keresztül a művészotthon vette igénybe, s a kibővített művészotthonnak én egy fél évig voltam a vezetője, aztán egyik napról a másikra megkaptam a felmondást.

Nézzétek, ha arra gondolok, hogy akkor mit lehetett volna csinálni, tudjátok... Napjainkban látom, hogy Sárospatakot intenzíven fejlesztik: várossá nyilvánították, fantasztikusan szép művelődési otthont kapott, amelyet Makovecz Imre tervezett. Tehát Patak fejlődik, fejlődik és fejlődik... Ezt tovább gyarapítják a számtalan hazai és külföldön élő magyar művészek testamentumai. Megemlítem a közelmúltban elhunyt kitűnő írót, Cs. Szabó Lászlót, aki több mint 40 ezer kötetes könyvtárát végrendeletében a Nagykönyvtárnak adományozta.

— *Hogyan állította össze a tananyagot? Milyen tantárgyi metódus alapján építette föl előadásait?*

— Népfőiskolánk a sárospataki kollégium egyik tagozata volt; e helyt működött teológia, gimnázium, tanítóképző, valamint kertészeti középiskola. Tehát Patak „par excellence" iskolaváros. Nálunk a népfőiskolán, ezen intézmények tanárai, felkérésünkre nagyon szívesen közreműködtek, olyanok, akiket lelkesített a gondolat, és ezt a munkát önzetlenül, ellenszolgáltatás nélkül, a mi szellemünkben végezték. Az egyik legfontosabb emberünk Szabó Ernő, a kitűnő zenepedagógus, hogy ő mit adott nekünk és növendékeinknek azzal, hogy Bartók és Kodály műveivel megismertette őket, hogy a fiúkat, lányokat énekeltette... erről kár lenne hosszasan beszélni, el tudjátok képzelni, hogy mindez mit jelentett. De mondom, az ilyen hivatásosokon kívül még volt nagyon sok olyan lelkes ember, orvos, falusi tanító vagy esetleg egyszerűen egy jól működő nagy gyümölcskertészet tulajdonosa, aki eljött hozzánk egy vagy két alkalommal, hogy a munkájáról beszéljen és saját tudásából adjon át a növendékeknek. Igyekeztek könnyen érthető, népszerű hangon elmondani azt, amiről én megkértem, hogy beszél-

jenek. Lényegében azt mondhatnám, hogy nekünk nem volt egy előre pontosan kidolgozott tanmenetünk, többé-kevésbé mindig improvizáltunk, amely a szabad gondolkozás terét adta, és nagyon hasznos volt. Rendkívül fontosnak tartottam — és ezzel nem a saját személyiségemet vagy nevelői képességeimet akarom kiemelni —, hogy én kora reggeltől késő estig együtt voltam a növendékeimmel, akkor is, amikor valaki más adott elő, én is odaültem közibük, hogy halljam; mit mond a földrajztanár, a természettudós, az orvos, hogy azután a későbbi, esti kötetlen megbeszéléseken tudjam, hogy mit hallottak a fiatalok, miként reagálnak rá, esetleg bizonyos dolgokat kiegészítsek, megvilágítsak, és az egészet egy elképzelésnek a rendszerébe illesszem be.

Sokat beszélgettünk, beszélgettünk és beszélgettünk szabadon, kötetlenül a felmerülő témákról, azoktól elcsapongva, tehát minél többet akartunk közvetlen emberi módon hatni rájuk, megnyitni a szájukat, hogy gondolataikat valamilyen módon el tudják mondani.

Igen lényegesnek tartottam azt, hogy bentlakásos intézmény volt, amely a közösségi életre nevelt. Népfőiskolánk a református kollégium fiókintézeteként funkcionált, tehát a munkánknak volt egy bizonyos vallásos színezete is; a reggeli zsoltáréneklással, imádkozással kezdtük és úgy fejeztük be a napot. Az én fiaim — a népfőiskolások — étkezni fölmentek a kollégium nagy konviktusába, és ott a gimnazistákkal, a diákokkal együtt, egy teremben étkeztek, ennek is megvolt a maga jelentősége, hogy mi ott egy közösséget, mondhatni egy családot akartunk teremteni, és teremtettünk is. Azokat a fiúkat vagy lányokat, akik ide jártak, elmondhatom, hogy egy életre szóló meleg barátság fűzte össze.

Nyilvánvaló, hogy a három hónap alatt mindenből egy keveset tudtunk átadni, de a lényeg nem is az volt, hogy egyik vagy másik témát kimerítően megismertessünk, hanem, hogy kinyissuk a szemüket arra, hogy ez is van, az is van, amaz is van a világon, erről is kell tudnotok, mert hiszen ti vagyotok a jövendő Magyarország örökösei, ti fogjátok a magyar parasztságot, a magyar népet új utakra, új, korszerű utakra vezetni. Szó esett korszerű gazdálkodásról, szövetkezeti mozgalomról, bizonyos mértékig a munkásmozgalomról, társadalmi kérdésekről, de még több szó esett például a történelemről, amiről — ti is tudjátok — annak idején egy magyar parasztember legfeljebb azt tudta, hogy volt egy igazságos Mátyás, hogy volt egy Kossuth-apánk, talán Rákócziról is hallottak valamit, és körülbelül ezzel be volt fejezve a történelmi perspektívája, a történelmi tudata. A magyar történelem fontosabb eseményeit és szereplőit, a példaadókat, a Hunyadi Jánosokat, a Zrínyieket, a Rákócziakat, a Kossuthokat, Bemeket,, Petőfiket kellett megismertetni, tetteikről beszélni, egy-egy verssel illusztrálva. Például, ha szó esett az egri vár védelméről, Dobó Istvánról vagy a nándorfehérvári győzelemről, akkor én bemutattam azokat a festményeket, amelyek ezt ábrázolták. Figyelmeztettem őket arra, hogy ti parasztgyerekek! festők, festészet, művészet is van a világon, és az nem olyan, hogy az urak szalonjába való — amihez nektek semmi közötök sincsen —, azok a festők a mi történelmünkről festették a képeiket, nekünk és nektek festették, nektek kell azt megismerni. Úgy éreztem, hogy gyökeret vertek e merész próbálkozásaim. Egy alkalommal elővettem Madách: *Az ember tragédiáját*, és e mű különféle jelenetein keresztül beszéltem nekik a világtörténelemről, hogy

létezett Egyiptom, görög-latin kultúra, középkor... Természetesen ez nem volt könnyű, mert hiszen a tragédia mégsem elsősorban történelmi képeskönyv, de nem volt eredménytelen, hanem érdekes kísérlet.

— *Miben érzi, hogy egykori elképzelései megvalósultak? Milyen hasznosítható tapasztalatokkal szolgálna a jelenben újjászülető népfőiskolai mozgalom számára?*

— Azt látom, hogy sokakat foglalkoztat a hajdan oly szép reményekkel indult népfőiskolai mozgalom története, és azt is tudom, hogy ma igyekeznek ezt az iskolatípust újból felébreszteni, életrekelteni. Ti már egy egészen más helyzetből indultok el, amikor a mai népfőiskolát vagy egy új népfőiskolai mozgalmat próbáltok elindítani. Azonban ami mégis a régi népfőiskolával közös, és amiben én az új népfőiskola feladatát látom, az elsősorban egy közösségi embertípus kialakítása, tehát ráébreszteni a népfőiskolásokat arra, hogy nekik a népükkel, a hazájukkal szemben kötelességük van. Mi úgy küldtük a népfőiskolásainkat haza a falujukba, hogy — majdnem merném ezt a hasonlatot használni —, ahogy Krisztus szétküldte apostolait; ti egy új gondolatnak, egy új hitnek, egy új jövőnek az apostolai vagytok!

A Magyar Népi Művelődési Intézet által 1947-ben kiadott *Parasztértelmiség nevelése* című kis tanulmányfüzet — amely az ott elhangzott előadásomat rögzítette — tartalmazta a népfőiskola célkitűzéseiről vallott felfogásomat, tapasztalataimat. Abban természetesen nemcsak a népfőiskoláról, hanem általában a parasztságunk neveléséről, tájékoztatásáról, iskoláztatásáról volt szó. A füzetből kitűnik, hogy mi azt nem úgy képzeltük el, mint ahogy megvalósult az egész országra kiterjedően, az általános iskolák hálózatát, azután a különféle szakiskolák, gimnáziumok, tehát a középiskolák, végül az egyetemek, főiskolák rendszerét, hogy abba valaki bekerül, és ahogy tehetsége, szorgalma, lehetőségei adják, halad előre. Az az általános iskolai gyerek, aki beiratkozott elsőbe — legyen az parasztszármazék vagy értelmiségi, munkás, hivatalnok gyermeke mindegy —, megy följebb, egyre följebb, ha szorgalmas, jóeszű, akkor a 8 általános iskola elvégzése után mehet, ahová felveszik a hajlama, adottsága szerint, és így mindenki előtt egyformán nyitva áll az út. Véleményem szerint — és ahogy ezt abban az előadásban kifejtettem — a mi parasztságunk számára külön kulturális intézményeket kellett volna szervezni, azért egyfelől, hogy azt az elmaradást, ami a parasztság nagy zömét — tehát különösen a szegényparasztságot jellemezte — a városban lakó munkás vagy értelmiségi emberek gyerekeivel szemben valamiféleképpen behozzuk. Másfelől — az egész előadásból kitűnik — én a parasztságot szerettem volna egy politikai, gazdasági feladatra előkészíteni, éspedig nem arra, ami megtörtént, hogy akinek helyben nem jutott munka, az ment a városba, az iparba, így egész falvak néptelenedtek el. Ma már a régi értelemben vett parasztemberről nem beszélhetünk, vannak tsz-ek, állami gazdaságok, ahol közösen művelik a földet. Az lényeges, hogy mennyiben van lehetőségük beleszólni abba, hogy mi történjék, mennyiben érzik a közös földet valóban a saját tulajdonuknak, vagy pedig azt mondják: „hát a közös az közös, az bennünket legfeljebb úgy érdekel, hogy kell ott dolgoznunk, és kapunk érte bizonyos összeget" — de tulajdonképpen amit igazán lelkesedéssel, szorgalommal csinálnak, az a

háztáji gazdálkodás. A paraszti életforma kifejlesztésében, korszerűsítésében, a paraszti öntudat teremtésében a most szervezendő népfőiskolák sokat tehetnek. Nekünk konkrét célunk volt, amely ma sem idejétmúlt, és a mi elképzelésünk volt talán az organikusabb, a helyesebb, s ez őrizte volna meg a parasztság lelkületének, kollektív magatartásának, erkölcseinek az értékeit. Én ma sajnos elég sok aggasztó tünetet látok, azt, hogy például népünk szaporasága megállott, csökkent, és valószínű, hogy a következő évtizedekben is csökkenni fog, mert hiszen azt ki lehet számítani, hogy mennyi ma és mennyi lesz holnap a gyereket szülni képes anyák száma. Az, hogy mondjuk népünk erkölcsi magatartásából — amit én igen sokra becsülök — mi marad meg? Utalhatnék a különféle visszaélésekre, a „baksisrendszerre", a korrupcióra, mégpedig a legalsó fokokon is befészkelődött korrupcióra. Ezen jelenségek ellen kellene a népfőiskolán fellépni!

Véleményem szerint legfontosabb, hogy minél több embert sikerüljön közösségi felelősségtudatra nevelni, hogy érezzék: ők tagjai egy nagymúltú és sokat szenvedett nemzetnek, rajtuk múlik, hogy milyen lesz a magyar jövő. Napjainkban tudom, hogy különböző mechanizmusokkal igyekeznek a termelést fokozni, gazdaságosabbá tenni, s ezek a mechanizmusok többnyire azt szolgálják, hogy az emberek saját hasznukat keresve termeljenek többet, jobbat. Aki jól dolgozik, a munkájáért több bért kapjon — ez így helyes, de ha az emberek többségéből ez olyan magatartást válthat ki, hogy „mit érdekel engem a közösség, mit érdekelnek engem a többiek, én így vagy úgy megcsinálom a magam üzletét, megkeresem a magam pénzét, majd veszek autót, építek kacsalábon forgó villát, utazok külföldre, a többivel semmi közöm, semmivel sem tartozok senkinek, én a magam hasznát keresem" — ezt a magatartást igazán nem nevezhetném közösségi magatartásnak. A népfőiskolán mi éppen ez ellen küzdöttünk, és másfajta embereket akartunk nevelni. A nevelés kérdése ez: hogyan tudjuk a fiatal gyereket, ifjoncot, fiatalembert, felnőttet a közösség öntudatos és felelősségteljes tagjává tenni!?

Mi a népfőiskolán egy új, demokratikus és szocialista Magyarország munkásait neveltük. Ez volt a népfőiskola alapvető gondolata abban az értelemben, hogy szocialista társadalomnak nevezem azt, ahol a termelés, a gazdasági-politikai élet, a népnevelés az emberek szabad elhatározásán alapul, ahol mindent őszintén, szabadon megvitatnak, ahol mindenkinek joga van beleszólni a közösség dolgaiba. A népfőiskolán törekedtünk arra, hogy a parasztságot az önkéntes szövetkezésre előkészítsük, de egy olyan önkéntes szövetkezésre, hogy abban a szövetkezetben valóban a tagok döntsenek mindenről, ők válasszák meg a vezetőséget, ők mondják meg, hogy mit akarnak termelni, és nem pedig felülről kapjanak utasítást, vezetőket... Az önálló, felelős munkára való nevelésnek, az önálló munka hangsúlyozására egészen más lett volna a lehetőség, ha nem ilyen felülről szervezett, a parasztságunkra rákényszerített szövetkezeteket hoztak volna létre. Mi tehát szocialista, de demokrata módon szocialista Magyarországot akartunk felépíteni, ahol a parasztságnak meglettek volna a maga érdekvédelmi szervei.

Lényeges, hogy ti mit fogtok csinálni. Fogjátok-e hangoztatni, hogy vegyük végre a demokráciát — amelyről ma annyi szó esik — végre komolyan! A demokrácia mindig vitát jelent, okos, felelősségteljes megbeszélést,

és felelős embereknek nem csak a maguk érdekét, hanem elsősorban a közösség érdekét szemmel tartó cselekvését. Nagyon sok szép példa van arra, hogy a kis falvak emberei összefognak, hogy kultúrházat vagy iskolát építsenek maguknak, vagy bármi más, a saját közös érdeküket szolgáló intézményt hozzanak létre, tehát én hiszem azt, hogy a magyar népben a közösség gondolata még napjainkban is él.

Az embernevelésnek három tényezője lehet; az egyik a család. Régen a szülőknek elég sok ideje volt a gyermekekkel foglalkozni, pláne falun, ahol a gyerekek együtt éltek a szüleikkel, nagyszüleikkel, kiskoruktól kezdve együtt dolgoztak, s ez nevelési szempontból végtelenül fontos volt. Ma a családok jelentős részében az a helyzet, hogy reggel a gyerekeket gyorsan elviszik bölcsődébe, napköziotthonba vagy iskolába, a szülők dolgoznak. Este, ha hazatérnek, mindenki fáradt; ott van a televízió, bekapcsolják, bámulják, de igazi lelki kapcsolat gyerek és szülő között elég ritka. Máris elég nehézzé tettük az emberré való nevelésnek az első fázisát, nem beszélve a családok felbomlásáról, a rengeteg válásról, s ennek kihatásairól a felnövekvő gyermekekre. Azután jönne az iskola. Nem vitatom, hogy vannak kitűnő tanárok, akik példájukkal, emberi magatartásukkal tudnak hatni a gyerekekre, de a túlzsúfolt tananyag, amit igyekeznek a gyerekek fejébe tölcsérezni, azt jelenti, hogy a pedagógusnak sincsen elég ideje, hajlama, alkalma arra, hogy a gyerekkel mint egyénnel, emberrel is foglalkozzék, és a nagy létszámú osztályokban ez szinte lehetetlenné válik. A főiskolákon, egyetemeken is tulajdonképpen elsősorban tárgyi tudás bebiflázására helyezik a fő súlyt. Ezenkívül ott vannak a különféle művelődési lehetőségek; művelődési házak, a remekül felszerelt, gyönyörű épületek, sokágú művelődési lehetőséggel. Nagyon szép, hogy ha valaki valami kedvére valót szeretne csinálni, és mondjuk tagja lesz egy faragószakkörnek vagy képzőművészeti csoportnak, vagy belép a színjátszó együttesbe, kórusba, de mindez nem ad végül is egy összefüggő nemzeti öntudatot az embereknek. A nemzeti öntudat alatt itt most nem nacionalista elfogultságot értek, hogy azt verjük be az emberek fejébe, hogy mi vagyunk a világon a legkitűnőbb, legtehetősebb nép, csak hát bennünket mindig elnyomtak, hanem azt, hogy egy nemzeti közösségnek az öntudatos tagjává váljanak. Az, aki munka után elmegy sakkozni, nagyon okosan teszi, hogy inkább sakkozik, semhogy kocsmázna, de ettől ő még nem lesz közösségi emberré! Nézzétek, a népfőiskola egyik lehetséges eszköz lehet ezeknek a problémáknak, hiányosságoknak a megszüntetésében.

Mind a mai napig az a meggyőződésem, hogy a magyar művelődést a múltbéli hagyományok alapján kell szervesen felépíteni. Az, hogy népdalokat éneklünk, népi táncokat járunk, hogy a falu külső formájában, a lakás belső berendezésében igyekszünk a régi népi hagyományokat megőrizni, korszerűsíteni, továbbfejleszteni. Ne csak mulatságból ropjuk a népi táncokat, énekeljük a népdalokat! Az én kulturális programomnak az igazi és legfőbb példaképe Kodály Zoltán volt. Ahogy ő a gyermekektől kiindulva, és gyermekeknek írt műveivel kezdte kiépíteni a korszerű, mindennél értékesebb és magyarabb zenei kultúrát, úgy kellene nekünk minden más téren ápolni a hagyományainkat, megismerni, megismertetni és megszerettetni a történelmünket.

Lehet, hogy nem olyan sokára én már távozom is erről a földtekéről de a jókívánságaim kísérjenek el titeket soká, soká hosszú utatokon!

Helsinki, 1986

Mátyus Aliz

LÁTOMÁSOK*

— Írni. Megírni. — Mondogatta a suszter fia magának, mielőtt belefogott volna a pásztor történetébe. Aztán, amíg el nem készült vele, nem múlott el róla a nyugtalanság.

— Írni. Megírni. Mi sürget, mi késztet? Mi nem enged este elaludni, s korábban a hajnalnál, mi az, mi fölébreszt?

Az új hatalmakkal, mik hatalmaskodtak rajta, előbb nem akart elbánni, aztán már nem tudta, mit tehetne ellenük.

— A vers más. Mennyire más.

Írta A két pásztort, s közben oly erősen óhajtotta, hogy eztán újra, megint csak verset írhasson, hogy tudta, ez sem lesz már úgy.

Akkor végre befejezte az írást. Amint kész lett vele, elolvasta. Aztán elolvasta még egyszer, s újraolvasta.

Ezt én írtam volna? — Nézte a papírt. Hitetlenségében majdnem bizalmatlanul. És abban a pillanatban feltört belőle az öröm, de oly erősen, nem bírt tovább a négy fal között maradni. Indult, s járta a hegyeket.

A Bábahegy oldalában előbb húzta magát fölfelé a fatörzsek derekán, fentről lefelé meg csapkodta a sima törzseket, a másik oldalon így ereszkedett le, csaknem szökellve. Teli tenyere csattanása a szomszédos völgykatlanból hallott újra, visszhangzott.

Ekkor döntötte el, hogy minden jól van. Minden úgy van jól, ahogyan van.

A Mejjeszke alatt lehajolt, s felvett a földről egy kék tollat.

— Micsoda kék. — Mondta, s két ujja között tartotta hazáig.

A hírt, hogy a faluból Patakra, a népfőiskolára őt küldik, az anyja hozta egy este.

— Patakra megyek? Én? — Szédült bele az álomba. Aztán, hogy a hold éjszaka rávilágított, azt nézte, révülten, míg odább nem állt.

Hajnalon indult el az iskolára, gyalog a füzérkomlósi kisvasútig. Lófejformájú csipkekövét indulás előtt a zsebébe tette, s ha magában beszélt, azt forgatta a tenyerében, gyorsabban, lassabban.

— Honnan vette Tapaza, mielőtt nekem adta? — Nyilallt bele a kérdés most ugyanolyan vad erővel, mint annak idején, amikor gyerekfejjel őszintén szerette volna a titkot megfejteni.

* Részlet a szerző kiadásra kerülő könyvéből

A suszter fia a zimankós hajnalon eddig nyakát a kabátjába húzta, mint egy alvó bagoly, fázósan lépkedett. Ekkor meleg ömlött szét a kabátja alatt, hitte, hogy a szíve táján.

— Ez egy új boldogság. — Fordított egyet lófejformájú csipkekövén a zsebében. Ilyen még sose volt.

— Nem fázom, nem gyötörnek lidércek, felszállok a vonatra, leülök belé, szemben, az ablak mellé, füttyent egyet, s meg se állok Patakig.

Ment. Lábán az otromba csizma, mit apja csinált neki, jó erősre a pataki macskakövekhez. Vitte vesszőből font bőröndjét, mit anyja mákos beiglivel rakott meg, épp ahogy útnak szokták indítani az Amerikába igyekvőket.

Csizmája dobogása verte ki a vers ritmusát.

Ahogy a verset abbahagyta, bőröndje a felgyorsult iramban sűrűbben koccant neki a tükörfényes csizmaszárnak.

— Az első vagyok, ki Patakra iskolára megy.

A suszter fia a papfiúkat nem számította. Ők megelőzték, de ők a falusi iskolát Patakon úgy folytatták, ahogy ő társaival egyik évet a másik után.

Amikor ő, annak idején a falusi iskolát kijárta, küldte volna tovább a tanítója, jött hozzájuk a lelkész, de nem tanulhatott tovább.

Apja két estén át ült a konyhaasztal mellett, s számolt. Kihozta, hogy amijük van, s eladható, a tehén és a három disznó, fél évre lenne elég Patakon tandíjra, könyvre, lakásra, ellátásra. A tanító akkor újra gondolt egyet, s kérette a szüleit. Majd pedig a lelkész is felajánlott segítséget.

Terék Pál, a lelkész előrehajolt, s úgy lépett be a konyhájukba. Nem nézett körül és az asszonyhoz beszélt. Épp olyan hangon, mint ahogy a szószéken.

A papnak a suszter válaszolt.

— Iskolára? Majd meglátjuk.

Ez az első eset volt, hogy a suszter és a pap szót váltott egymással. Az ő történetük nem szavakként hurkolódott össze.

Választások előtti estén két csendőr szokott megjelenni a suszter házában. Eleinte még kellett mondaniuk, miért jöttek, miért viszik el, később aztán nem volt rá szükség.

A suszter volt a faluban az ellenzék vezetője. Heten voltak a faluban iparosok, szociáldemokratafélék. Az övék. Ha jött a választás, a susztert elvitték a paphoz, becsukták. Amíg csak a választás le nem zajlott.

A pap kormánypárti volt. A suszter ellenzéki. A pap nem tett semmit, csak a csendőrök. Ő ilyennel nem szennyezte el magát. A függöny mögött állt.

Akkor, hogy a susztert hatálytalanná tették, minden ment a maga rendes útján.

Megválasztották, akit kellett. Csak a Kadét András, az asztalos fejezte ki valahogy mindig másképp az egyet nem értését. Kinek a fia, a Kadét Józsi a cigányukat eltemette. És a kovács volt, aki részegen jelent meg választani, s mondta is, így adja a tanújelét, hogy ezt ő józan ésszel jónak nem így látná.

Az éven, amikor a képviselőjelölt Remete Gyula, kormánypárti képviselő volt, Kadét András, az asztalos, hogy kimutassa érzelmeit, elénekelte a vöröskatonák dalát. Mert ő tizenkilences katona volt. S hozzá nem akármi-

lyen volt az ábrázata, mert úgy borotválkozott meg, hogy centis sávban lehúzta arcáról a szőrt, a következőben fönt hagyta, megint egy sávban lehúzta, s így tovább.

Sivák Tivadar, a *másik* suszter, a vidámabb, már tizenkilencben kitanulta a politikát, neki annyi elég is volt. Bár ő is ellenzéknek számított, soha nem tett mást, mint hogy rendre elément a suszternak, amikor kijöhetett. S amennyire az hagyta magát, meg is nyugtatta. Ittak a felső kocsmában, s a suszter azt is megtudta ilyenkor, mit hozott a boltosnak a választás.

S az többször hozott neki, mint nem. Igazán csak egy alkalom volt, amikor nem volt elég ügyeskednie. Akkor ijedtében úgy megkeverte a választás megszokott menetét, hogy politikai szereplővé vált.

Azon az éven kormánypárti és kisgazdapárti jelölt volt, a szolgabíró és a pap hívták a boltost, adjon mindenkinek hitelbe árut. Jött a pásztor, kürtölt, mindenki a bolthoz ment, az egyiknek ecet kellett a másiknak cukor, kávé, petróleum, a boltos összeszámolta, megér-e annyit a szavazata, kiadta. Aki sose ivott kávét, ivott a választáskor.

Kiadta az árut mindenkinek, összeszámolta, ezerötvenegy pengő. Akkor se a szolgabíró, se senki nem nagyon iparkodott, hogy megadja azt a pénzt.

Elment a boltos Abaújkérbe háromszor kerékpáron. És hol van Abaújkér? Ment, a szolgabíró már látta az ablakon, kiküldte a szobalányt, nincs otthon, hajnalban ment vissza Pestre. A boltos nem akármilyen érzéssel indult haza.

A pap is, aki a boltosnak komája volt, kiadta az italt, hogy az ő jelöltjére szavazzanak, aztán akkor nem volt benne becsület, hogy megadja, akár apránként.

Ezért aztán a boltos ment, s megkereste Merce Lilát. Merce Lila báróné volt és kisgazdapárti.

A boltosnak el kellett utaznia Miskolcra, tárgyalásra. Ott lerajzolta, hogy néz ki a kocsma, meg a bolt. S hogy ez itt ivott, az meg amott. S azzal a kormánypártit meg is buktatta. Jött egy új szavazás. Mentek a boltba a falusiak újra. Egy óra alatt már hatvannégy szavazatot szerzett a boltos a bárónénak. Ővele együtt tudott működni. Ő meghálálta. Még a boltos öcscsét is segített elhelyezni a diósgyőri gyárban. Ő géplakatos volt, Szlovákiában tanult.

A képviselő-választások a faluban eseménynek számítottak. Ugyanúgy, mint lelkészük névnapi fogadása, a Pál-napi összejövetel évente, amikor kocsikkal, bricskákkal telt meg a parókia udvara.

S hogy a lelkész még ezeken a fogadásokon is megemlegette ellenzékét, tetszett a vendégeknek. Annál inkább, mert szavaiban ott bujkált a mindenhatóságot leplezni se akaró irónia.

A falu asztalosa és kovácsa ugyanazon választást megelőzően halt meg. Az asztalos volt, ki a falu koporsóit csinálta, így az övét a fia készítette el. Mire a kovács halt meg, már a gombfafaragóra szállt a tisztség. Így minden famunkát ő végzett már, ami a temetéshez kellett. Falun belül ezekért nem fizettek egymásnak. Megbecsülés volt annak, aki csinálta. S kijárt mindenkinek, pénz nélkül.

A kovács, ki Lőrinc névre hallgatott és a hosszú sorban a falu cigány kovácsai között az egyetlen paraszt kovács volt, széphalmi származása ellenére a pusztafalusi temetőbe került.

A haláluk utáni választást Terék Pál, a lelkész oly nyugodalmasnak találta, hogy azt követő alkalommal nem vitette el a susztert. Utána aztán újra elvitette. De akkor már ő maga is csak egy választást ért meg, melyet maga irányíthatott.

Kadét András, az asztalos, egyszerűen halt el, lejárt az ideje. Lőrinc, a kovács alkoholmérgezésben. S a lelkész mégse mondott egyik felett sem kevésbé szép beszédet.

A suszter fia legelőször Zsandár bácsival, a fakanalassal jutott ki a faluból, aztán legközelebb Amerikás Dandu vitte magával.

Zsandár bácsi fűzfából csinálta a kanalakat, hogy jó könnyű legyen. Elkészült ötszáz, hatszáz fakanál, akkor indult, hogy eladja őket. Bodrogközbe ment, mikor a fiút elhívta magával.

Amerikás Dandu is fakanalakat csinált, de ő csak azóta, hogy megjárta Amerikát. Előbb járta meg a tengert, aztántól faragott. Hírelték róla, hogy tán emberkerülő lett.

A suszter fia egyszer ott ácsingózott a lova körül, Amerikás Dandu meg már vette a gyeplőt, ott volt útra készen, amikor, mint aki csak a lovát biztatja, szólt egy rövidet.

— Ülj fel hát!

A fiú kétszer is meggondolta, jól hallotta-e, csak akkor húzódzkodott fel a férfi mellé az ülésbe.

Napokat zötykölődtek egymás mellett, éjszakákat aludtak végig egy takaró alatt, a tengert-járt többet mégse szólt.

— No, jól van. — Mondta csak akkor, amikor a fiú a lépésben haladó kocsiról leugrott a házuk előtt.

Anyja aztán csodálta, hogy este, de még másnap se kért enni semmit.

— Ennyire az Amerikás jól nem lakathatta. — S nézte a fiát, mint aki a látványból fogja megtudni, mi érte.

Délben úgy gondolta, szóra bírja fiát, aztán, hogy Dandun kéri számon, mi történt. De estére megtalálta az igazságot.

— A Bodrog teszi. Persze, hogy a Bodrog.

A fiú Esernyős komájával is utazott később egyet. Ő, járomkészítő lévén, uradalmakba vitte télen készített jármait. Megcsinálta, ha épp falubelinek kellett, a többit vitte maga eladni.

Menet, de hazafelé jobb kedvű úton inkább jövet, ugyanott álltak meg ebédre, ahol Kis Pál tiszteletes minden évben elmulatott a cséplés utáni napon egy szekér búzát. Tizenöt, tizenhat zsákkal. Addig az asztaltól fel sem kelt.

Volt a suszter fia, épp a megelőző őszön a kisebb papfiúval le, Széphalomig is. Patakon túli lelkész vitte vissza a diákot évkezdésre a Kollégiumba, miután a vasárnap délutáni istentiszteleten elmondta beszédjét a gyülekezet előtt az emberi szeretet hatalmáról.

A suszter fia felkéretkezett a kocsijukra. A lelkész és a diák helyet foglaltak egymás mellett, a suszter fia a diák ládájára ült. A kocsis, ha csak percre is elhallgattak mögötte, hátranézett, utasait nem vesztette-e el.

A suszter fiától előbb kérdezték, járt-e Patakon, merre járt már, aztán mert olyan kurtán válaszolt, s gyors válaszai csaknem udvariatlanul hatottak, mást nem kérdeztek tőle.

Széphalomig akart menni, látta volna a Kazinczy Mauzóleumot. Egyszer már volt ott, s oly erős volt rajta a hatás, Kazinczy viseletét érezte magán. Gyorsan körülnézett, más nem látja-e, s beállt az egyik szögletbe, ahol a kéziratok voltak kiállítva.

Attól az alkalomtól kezdve írt olyan betűkkel, mint Kazinczy. Otthon egy este idéződtek fel benne a betűk, csak úgy mint a patakpart. Ha becsukta a szemét, látta maga előtt a partot, minden bokorral, gyökérrel, a lapos kövekkel és a befüvesedett szigetkékkel. S látta maga előtt a szavakat, a betűk vonalát, a sorokat, ugyanúgy.

A Mauzóleumban akart egy kis ideig megint elálldogálni, ezért igyekezett feljutni az idegen lelkész kocsijára. S ott szállt volna le, de annyira belebambult, hogy a lelkész és a papfiú a tanárokról beszéltek, régi híres tanárokról és mostaniakról, csupa olyan dolgot, amit ő emberekről beszélni még sose hallott, hogy nem hogy a Mauzóleumot, de csaknem Széphalmot is elhagyták, mire a kocsiról leugrott.

Hogy ő csak Széphalomig ment, s ott egy emléket annyira keresett, nem is gondolt a kocsival, mi nélküle haladt tovább, Patakig, ahova, ha tovább tudták volna taníttatni, már rég elkerült volna, s ahova most, végül el fog jutni.

A suszter fia Újhelyen többször is járt. Valóban csak Patakra nem jutott el egyszer sem, mielőtt maga nem indult útnak a népfőiskolára.

Újhelybe az alsókocsmáros vitte magával, nem is ritkán, ha áruért ment. S az ő kocsija körül nem is kellett kódorognia, az alsókocsmáros szólt neki előre, mikor indulnak. S ha a kocsmáros készülődött még a boltban, s tettvett a kocsmahelyiségben, a suszter fia várakozott rá az ivóban. Ácsorgott és a kimérőt nézegette, szép volt, csupa deszkából.

Az alsó kocsmáros-boltosék jó gazdák voltak, jobban is lehetett velük boldogulni, mint a felső-boltosékkal, mert bírták anyagiakkal, s jobban tudtak hitelt adni.

A kocsmárosné pici asszony, a férje hatalmas, derék ember volt. S kedvesek, beszédesek. Szótlanság csak azéven ülte meg őket, amikor a fiukat az asszony nénjének a lányával házasították össze. Az egybeállt tizenkét hold föld örömükre volt, de azon volt mit aggódniuk, milyen utód lesz a kéttestvéri házasságból. Akkor aztán lett egy gyenge csontú fiúcska. Megkönnyebültek. Az iskolában se volt baj vele, csak gyenge volt. Aztán meg is nősült, máig is él, más faluban.

— Megyek Patakra. Patakra megyek. — Mondogatta a suszter fia, s egyre kevesebb választotta el attól, hogy felszálljon a komlósi uradalmi kisvasút Patakra pöfögő vonatjára, s üljön az egyre népesebb kocsiban, a sokasodó kosarak között, hogy nézzék, s a népfőiskola nevének hallatán hitetlenkedve csodálják.

— Megyek Patakra. — S e rá váró ténynek ő ugyanolyan nagy jelentőséget tulajdonított, mint a falubeliek, s mint a piacra árujukkal igyekvő idegenek.

— Patak az Patak! — Biztatta magát, növelte önérzetét.

Mert Patak az enyhén lejtős kocsiútról nagyon tekintélyesnek érződött Méltóságosnak. Talán ha nem félelmetesnek.

— Sátoraljaújhely a falu városa. — Mondta ki a város nevét, mint ahogy ő se még, s falubeli rajta kívül soha.

— Mit kapsz Ühejbü? Kukurikut! — Mondta neki a nagyanyja kicsiny fiúcska korában, de mintha most is látná. S hozott neki pattogatott kukoricat. Azt kapott falubeli gyerek pár fillérért a szülőktől, ha elmentek vásárra, s hirtelenjében a gyerekre is gondolniuk kellett.

Csak aki nagyon urasan mondta, az hívta Ühelyt Újhelynek. Inkább csak idegennek mondták.

1937. Írta rá a suszter fia az anyjának írott levél aljára a dátumot, hónap és nap nélkül, de szépen rajzolt betűkkel mellé, hogy Sárospatak. A levélbe azt írta bele, hogyan utazott, de amíg írta, a fiúra gondolt, ki együtt utazott vele, kiről tudta, hogy egy helyre készülnek, s kivel ültek, komoly ábrázattal, s a vonatról anélkül szálltak le, hogy egymást megszólították volna.

Ahogy a suszter fia a vonatról a pataki földre tette a lábát, apja mondását hallotta.

— Ha az ember nem beszél, amikor kéne, majd beleszorul.

A csipkekövet, mit az úton simogatott vagy gyömöszölt, keményen megszorította, a tenyere sajgott belé.

Az állomáson csoportba rendezték őket, s egy teológus kíséretében elmentek a kollégiumig.

A suszter fia Patakon a gömbakácokról nem bírta levenni a szemét. Mint megbabonázott mókus állt, bámult, rakta a lábát, s bámult tovább. Sem azt nem tudta, ki rója az utat mellette, se arra nem emlékezett, rövid út visz-e vagy hosszú az állomástól a kollégiumig.

Élete első útján egyedül, mit úgy tervezett, hogy minden részletében megjegyez, mintha fényképezne, nem látott mást, csak a gömbakácokat. Először nem akarta hinni, hogy létezik ilyen, aztán meg ráragadt a szeme, nemkülönben, mint a legyek anyja csirizes légyfogójára.

Most akkor hiába járt már falun kívül, hiába uradalmakba is, ilyet, hogy nyírott bokrot, fát, sose látott.

Utóbb úgy emlékezett vissza rá, hogy ellenkezett benne valami e szabályossal szemben. Akkor csak bámult, s könny futotta be a szemét.

— Gömbakácok. — Morzsolta ki foga között. — Gömbakácok.

— Megzabolázták őket? Miért, hogy ezekről soha senki nem beszélt?

S fájdalma e pillanatban dühre változott.

— Hogy lehet, hogy a hírét nem hozta el Hermán bácsi se?

A kollégiumkertben egy bajuszos férfi megszorította a suszter fiának a vállát. Farkasszemet nézett vele, s abból tudta meg, hogy ez biztatás.

— Ismerem ezt az érzést. — Szaladt át az agyán, s ekkor biccentett egyet a fejével.

— Balsánál volt, a Tiszán. Innenső és túlpart egyformán messze volt. S vitte volna a kompot a sodrás, ha nem húzza csörlő, nem tartja kötél.

— Járomkészítő nagybátyám tőlem messze állt, s akkor hirtelen csak ott volt mellettem. Mintha apámmal állnánk a templom előtt, azon a végzetes napon, melynek délutánján elszabadult a falu, s ment mindenki a falut közelítő térítők ellen.

Mire a suszter fia második levelét írta az anyjának, a deszkapriccsoros nagy termet, mi hálójuk volt, otthonának érezte. Sorjában a szalmazsákok, takarók mindenkinek. Az ágyak alatt a bőröndök, kofferok, köztük az ő vesszőbőröndje, már ismerősen csalták a szemét, ahogy esténként a hálóba belépett. Addigra már a diákoktól azt is ellesték, késsel, villával

hogy esznek. Együtt jártak velük ebédelni a konviktusba. Választottak már maguk közül faluvezetőket, bíró, kurátor, presbiter, egyházfi, minden kitelt közülük. Gramofont is látott már, s elolvasta az első könyvet is. A falusi őrsön kapott ponyvaregények után Sinka István könyvét. Aztán rögtön utána kikérte a könyvtárból a *Rózsa Sándort*, majd meg az *Egy boldog embert*. Esténként a takarodó utolsó percéig olvasott.

Ő volt Szeretetfalva kurátora, egyházi gondnoka, s nemhogy honvágyat nem érzett, de félve gondolt rá, álmából is néha felriadt, nincs-e még mindennek vége.

Az anyjának küldött levélbe tett egy verset. Később ő nem szerette, de anyja elolvasta és a kredencre helyezte, feltámasztva. Másnap fiának egy fényképe is mellé került.

Mikor az anya meghallotta a paptól, hogy fia a népfőiskolára tanulni mehet, örülnie kellett volna, s nem tudott.

— Mért kell, hogy változzon, mi úgy van emberemlékezet óta. Hogy a papfiúkon kívül más nem lesz diák.

Azon az estén, amikor férje számolt, s döntött, hogy az elemi után a fiuk otthon marad, megnyugodott. Nem bánta, ha a gyerek sose bírt sokat, úgyis csak őmellette dolgozott. S ha akar, hadd találjon magának otthon jobb elfoglaltságot.

Az az este, a döntésé, mindenkinek emlékezetes volt.

— Fél év. — Mondta az apa. S mi lenne utána?

Az anya belenézett a konyha ablaka mögött szétterülő térségbe, az elég tágas volt hozzá, hogy indulatos szeretetét csillapítsa.

Az apa azt mondta.

— Fél év nem elég.

Az anya, mintha sóhajtott volna. Aztán meg sírni kezdett. Panaszosan. Mint aki fia elkallódását siratja. Vagy a szegénység parancsoló hatalmát.

Az apa újra számolt, s újra mondta.

— Nem mégy iskolára. Füzérről a koma fia elment. Két év után jött haza, befejezetlen. Nincs arra szükség.

A hajnalon, mikor a fiú eltűnt, az anya befordult a házba. Jó volt utána menni a félbehagyott munkának. Most segített rajta, hogy neki mindig több dolga volt, mint a falubeli asszonyoknak. Suszter férje mellett föld és állat csak az ő asszony-gondja volt.

A járomba fogott napok segítettek. Aztán az álmatlan éjszakák után nyugodtak lettek az álmai is.

— De hát tanul! — Mondta magának naponta újra meg újra, ha fia kredencre tett képét nézte. Ha jött a férje, elkapta onnan a szemét.

— Lehet, hogy a hely volt rossz, hova a képem került? — Tette fel a kérdést a suszter fia magának, amikor anyját vigasztalta volna már otthon, de neki se volt könnyebb.

— Hisz más házakban a háborúból, Amerikából meg nem tértek kaptak helyet képükkel a kredenc sarkán.

— Ha odatette — mondta az anyjának évődve —, mintha olyan helyen járnék, hol meg lehetne sebesülni is, még jó, hogy nem nyugodhatott.

S akart volna viccelődni. S elnevetni magát. De nem lett más belőle, mint egy gyerekes odabujás az anyjához. Mozdulatában a gyerekkori. Ahogy

akkor tett, ha álmából úgy ocsúdott, hogy anyja messzihegyi fűhozó útjáról még nem tért meg, s ott állt az ébredéssel, sírósan, egyedül. Akkor az anyja ha jött, először úgy szorította magához, minden ereje benne volt abban az ölelésben. Aztán minden gyengesége, amikor bujt már.

Lányt Patakon ölelt meg életében először. Nézték a füzet tetején a viaszba ragasztott kék tollat. A füzetben a fiú versei.

A suszter fia odaadta a füzetet és émelygett.

A lány eltűnt, s abban a pillanatban érezte, most valamit elvettek tőle.

Kibontakozott anyja öleléséből, úgy nézték egymást, mint két idegen. A fiú szuszogott valamit, valami veszteségről, de nem arról, mit ekkor élt át. Mert közben megérezte, anyja se segíthet már. Anyja ölelésében nincs már menekvés.

Később mérlegelte fájdalmai súlyát.

Mire rájött, szerelem az, mit a lány iránt érzett, a másikat országhatár választotta el tőle.

Mire verseskötetét kérte volna, odaveszett a háborúba.

S mindezeknél az anyja elvesztése semmivel sem volt kevésbé fájó veszteség.

Régi népfőiskolások családos találkozója

Pozsgay Imre

BESZÉD A NÉPFŐISKOLÁSOK TALÁLKOZÓJÁN 1983 MÁRCIUS 17-ÉN

Kedves Barátaim!

Ez a mai találkozó az emlékezet felelevenítését szolgálja és a tapasztalatok továbbadását azoknak, akik sem nevelőként, sem tanulóként nem lehettek résztvevői a népfőiskolai mozgalomnak.

Múlik az idő, és egyre sürgetőbb feladat a legújabb kori történelmünk fontos mozzanatait hiteles tanúk segítségével rögzíteni. E mögött a feladat mögött egy nagyra nőtt társadalmi igény áll. Azt látjuk, hogy mind többen, ezrek és tízezrek vetik bele magukat különösen az utóbbi fél évszázad történéseinek, történelmének tanulmányozásába. E nagy sokaság egy része magányos úton vág neki a történelem megismerésének, mert csalódott, mert nem bízik a tanulmányaihoz ajánlott hivatalos útmutatásban.

Mitől ez a bizonytalanság? Miért van annyi kétely? Hiszen a jelenre vonatkozóan érvényesül a társadalmi közmegegyezés. Országos méretű konszenzus jött létre, amelyben az emberek elismerik, többségükben magukénak vallják a szocializmust. Elismerik és közreműködők akarnak lenni a továbbfejlődés reményében is a politikai intézményeknek. Méltányolják és saját vívmányuknak tartják az előnyösen megváltozott életkörülményeket, a művelődési, iskolázási lehetőségeket. Ha valami e tekintetben izgatja őket, az az, hogy megtörhet a fejlődés eddigi vonala, és személyükre, életükre is bajt hozhat a világgazdasági válságtól és a magunk hibáitól szenvedő gazdaság.

Akkor hát miféle feszültség lappang még közöttünk?

Úgy gondolom, arról van szó, hogy személyiségünknek az a része, amely rendszerünk szociális tartalmához köt bennünket, megkapta a máig elérhető jussát, vagy legalábbis az ígéretet arra, hogy elnyerheti ezt a jussot, ha utunkat tovább folytatjuk. Megvan a remény a szocializmusban a jó gazdálkodásra, a javak igazságosabb elosztására és a jobb minőségű életre.

Valami azonban hiányzik. Nem tudják az emberek, hogy mit kezdjenek személyiségüknek azzal a részével, amely magyarságukat jelenti. Furcsa metafizika — mondhatná bárki — felszabdalni a személyiséget szociális és nemzeti tartalmak szerint. De ki ne tudná, hogy ezt az osztást nálunk a történelem végezte el, és éppen arról van szó, hogy az egybeforrasztást viszont a szocializmusnak kellene elvégeznie.

Tudjuk mindannyian, hogy történelmünk utóbbi két évszázadában legjobbjaink a haza és haladás együttes követelményét állították a nép elé. Ők magukra nézve érvényesítették is ezt a követelményt. De az egész országra nézve, bizony, ez kevésszer sikerült. Hányszor megtörtént ezalatt, hogy a demokraták nem voltak hazafiak, a hazafiak pedig nem voltak demokraták. Progresszió és patriotizmus elkerülték egymást, ha ugyan nem kerültek szembe egymással. Hallgathatunk-e arról, hogy kezdetben a munkásmozgalom, majd a felszabadulás után, kezdetben a szocialista társadalom sem tudott megbirkózni ezzel a problémával. Deklarált elveink a haza és haladás elvét hirdették, de mily iszonyatos szakadék tátongott időnként az elvek és a gyakorlat között! Hát ezért a gyanakvás, a kétely, amikor magyarságunk kerül szóba. Korszerű nemzettudatért kiálltunk a hivatalos fórumokon, de a nép ebben az ügyben két malomkő között őrlődik. Szeretné magában a szociális igazságra való fogékonyság mellé odatenni a nemzeti igazságra való érzékenységet is, ámde rossz tapasztalatai miatt fél is ettől. Hiszen mit látott és mit lát ma is maga körül? Látta nemegyszer, hogy szociális törekvéseit elnyomják egy megfoghatatlan, elvont nemzeti közakarat nevében. De azt is gyakran tapasztalta, hogy a szociális igazság nevében kellett lemondania nemzeti törekvéseiről. És nem látta-e azt a cinikus játékot, amit az utóbbi másfél évszázadban a haza és nemzet fogalmával űztek? Vajon észrevétlen maradt-e előtte, hogy azok, akiknek minden fontosabb volt a nemzetnél, a magyarságnál, amikor hatalmuk veszélybe került: nemzeti egységért jajveszélkeltek. És nem kelt-e riadalmat a jobb érzésű emberekben, ha látják, hogy kisstílű, jó étvágyú, mucsai nacionalizmusok létezhetnek Európában a huszadik század utolsó harmadában, és egy anakronisztikus nemzeteszmény jegyében elnyeléssel fenyegethetnek egész népcsoportokat?

Elég talán ennyit is megemlíteni azokból a körülményekből, amelyek miatt manapság is annyit küszködünk a nemzettudat zavaraival. Ezeknek a körülményeknek köszönhetjük azt is, hogy amíg szociális problémáink megoldását nálunk az emberek közösségi utakon keresik, addig nemzeti, történelmi problémáinkat sokan magánúton, nagyon sokan sehogyan sem akarják megoldani. Nagyfogyasztók lettünk történelmi irodalomból, de leginkább magánszorgalmi stúdiumokon lelki gyógyírnak, narkotikumnak használjuk a történelmet.

Kérdezhetnénk, hogy mindezt miért éppen a népfőiskolások találkozóján mondom el? Azért, mert úgy vélem: ebben a testületben nemzeti közelmúltunk és jelenünk nagy értékei halmozódtak fel, és ezekkel az értékekkel nem mindig bántunk jól.

Nem most van persze az ideje annak, hogy hamut szórjunk a fejünkre. Az utóbbi negyedszázad politikája nagyon is törekedett arra, hogy elkészítse az ország értékleltárát. De voltak itt mégis olyan értékek, amelyek kimaradtak ebből a leltárból. Voltak olyan problémák, amelyeknek a megoldását a politikai látásmód zavarai nehezítették. A nemzettudat zavarai és a politika zavarai között kölcsönhatás van. A politikát túlságosan igénybe vette a gazdaság irányításának, fejlesztésének feladata. Nem csoda, hogy ezenközben talán túlzottan is ökonomista, technokrata befolyás alá került. A gazdasági élet mai nehézségei mutatják legszembetűnőbben, hogy a kizárólagosan technokrata—ökonomista látásmód még a gazdaságban sem vezet se-

hová. A politikának ma még jobban kellene figyelnie az egész nemzet társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális létformáira, a történelmi értékek megbecsülésére.

A Hazafias Népfront és a népfrontmozgalom mint a magyar politika fontos tényezője, saját előzményei között tartja számon a népfőiskolai mozgalmat. Tisztelettel gondol azokra a közéleti és egyházi személyiségekre, akik kezdeményezői, teremtői voltak ennek a mozgalomnak. Azokra a népi írókra, falukutatókra, társadalomtudósokra, akik tudásuk legjavát adták a népfőiskoláknak. A népfőiskola eszméje termékeny talajba hullt azokban, akikért ezt az intézményt létrehozták: a tudásra, társadalmi tapasztalatra, az emberi és politikai felszabadulásra vágyó parasztifjúságnak. A népfőiskola jelentőségét, történelmi szerepét tenné kétségessé az, aki megszépítő történelemhamisítással olyan tartalmakat tulajdonítana neki, amik nem voltak meg benne. Tudnunk kell, hogy a népfőiskola a legtöbbet tette azért — kemény korlátok szorításában —, amit a negyvenes évek első felének háborús Magyarországában egy népellenes uralom alatt a parasztság érdekében tenni lehetett. Nem volt része a munkásmozgalomnak. De azzal, hogy segített megértetni az ott tanuló ifjúsággal a munkásosztály problémáit: előkészítője volt a szövetségi politikának. Nem volt szocialista programja, de azzal, hogy bemutatta az agrárstruktúra tarthatatlanságát: előkészítője volt a falu szocialista átalakulásának. Nem volt a nemzeti ellenállás központi szerve, de antifasiszta, németellenes szemléletével harcosokat nevelt az ellenállásnak. Nem volt politikai iskola, de a tolerancia, a megértés és a nyílt vita eszközeivel, a nyilvános fórumokkal előkészítője volt a demokráciának. Ezek a nagyszerű és máig ható értékek kiváló erkölcsi tulajdonságokat segítettek kialakítani az ifjúságban.

A szakmai tudás pedig igényességre, munkaszeretetre nevelt. Mostanában, amikor annyit beszélünk vereségeinkről, felidézzük balfogásainkat, nemzeti mulasztásainkat, bűneinket, talán érdemes szólni a győzelmekről is. A vereséget, szégyent be kell vallani. Egészséges, jövőbe néző nemzetek ezt képesek is megtenni. Ma azonban itt sikerről beszélünk. A népfőiskolák egykori léte, működése: a magyar progresszió győzelme volt. Zord időkben az élet egy kicsiny, de jelentős tartományában megtörték sötét erők varázsát. Hát nem győzelem az, hogy egy népidegen, elnyomó közigazgatás rendszerében akadtak emberségből jelesre vizsgázó köztisztviselők, akik ebben a szervezetben is képesek voltak humanista tartalmú népfőiskolát teremteni?

Vagy ki ne gondolna tisztelettel a magyar egyházak legjobb képviselőire? Azokra a kiemelkedő egyházi személyekre és intézményekre, demokratikus szellemű ifjúsági szervezetekre, amelyek megteremtői, működtetői voltak számos népfőiskolának. A katolikus, református, evangélikus egyház néppel együttérző, messzetekintő képviselői az egyházak ifjúsági szervezeteiben és a népfőiskolákon tanújelét adták annak, hogy sorsukat a néppel és nem a nép ellenségeivel akarják összekötni. A népfrontról talán sohasem esett szó közöttük, mégis előkészítői voltak egy népfrontos nemzeti egységnek. Szemük előtt lebegett egy emelkedő nemzet képe, egy szabad ország képe, ahol a boldogulás alapja a köz javára végzett munka. A közösség erejében hittek, s ehhez erős közösségeket akartak.

Ezen a mai baráti találkozón az egykori népfőiskolások, tanulók, nevelők, szervezők, irányítók a szemtanúk hitelességével idézik majd a szívükből

fakadt eszméket, az azokat megtestesítő intézményeket. Felemlegetik élményeiket, s gondolatban ismét végigjárják az azóta megtett utat. Örülök, hogy jelen lehetek ezen a nagyszerű eseményen.

Én nem krónikásnak jöttem, ezért nézzék el nekem, hogy név szerint sem az iskolákat, sem a legkiemelkedőbb nevelőket, vezetőket nem említettem. Mint ahogy nem szóltam arról a jótékony szellemi környezetről sem, amely körülvette a népfőiskolákat. Nálam hivatottabbak hozzáértően elvégzik ezt. Köszönteni jöttem a népfőiskolásokat, a találkozó minden résztvevőjét. Jó alkalom volt ez nekem arra, hogy tiszteletemet kifejezzem, de elmondjam egyúttal azt is, mi mindent kell még tennünk a nemzeti tudat zavarainak leküzdéséért, a szocialista nemzeti egység erősítéséért. Tudom, hogy a népfőiskolások találkozója ezt az egységet szolgálja.

Átadva a Hazafias Népfront Országos Tanácsának üdvözletét, kívánom hogy még nagyon sokáig legyen erejük, jókedvük részt venni ennek az egységnek az építésében.

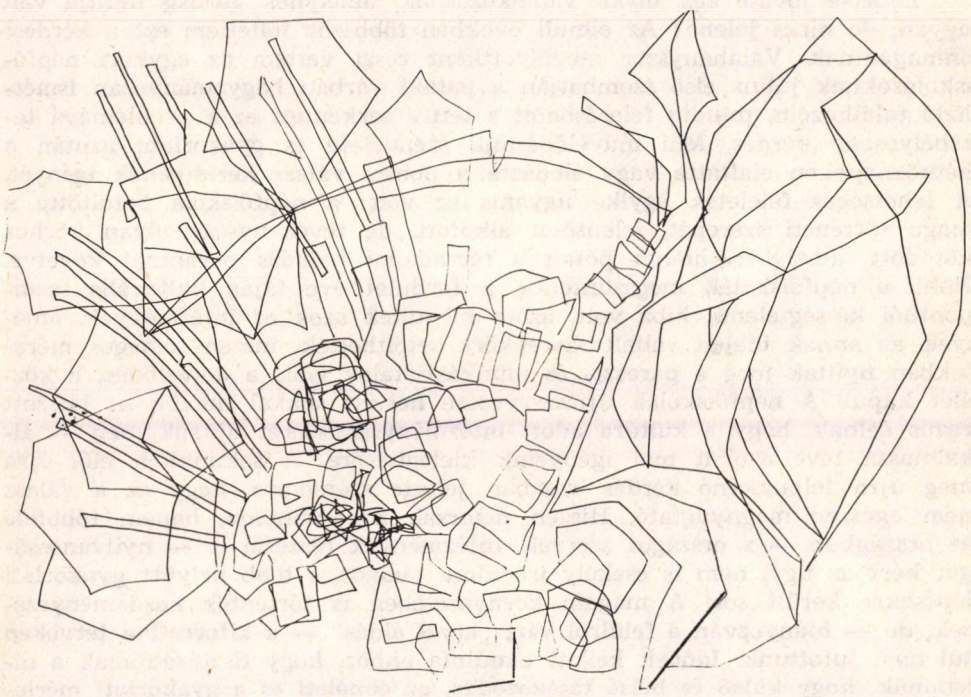

TERVEK, TAPASZTALATOK

A SÁROSPATAKI NÉPFŐISKOLA JÖVŐJE

Kováts Dániel

I. Előkészítés

Lehet-e jövője egy olyan vállalkozásnak, amelynek gazdag múltja van ugyan, de nincs jelene? Az elmúlt években többször föltettem ezt a kérdést önmagamnak. Valahányszor meghívottként részt vettem az egykori népfőiskolásoknak július első szombatján a pataki várban hagyományosan ismétlődő találkozóin, mindig felerősödött s tettre serkentett ez a problémává terebélyesedő kérdés. Mai művelődésünk szemlélete és gyakorlata azután a hétköznapokon elaltatta vagy elodázta a pontos válasz keresésének igényét. A lehetséges feleletek egyike ugyanis az volt: a népfőiskola betöltötte a maga történeti szerepét, jelentőset alkotott, de tevékenysége olyan korhoz kötődött, amelyben hiányt pótolt a társadalmi haladás parancsát követve. Noha a népfőiskolák megszüntetése a fordulat éve táján kulturális szempontból kétségtelenül hiba volt, azóta kiépültek azok az intézmények, amelyek az annak idején vállalt szerepkört betölthették, hiszen tömeges méretekben nyíltak meg a paraszt- és munkásfiatalok előtt a művelődés, a közélet kapui. A népfőiskolák újjászervezése helyett sokkal inkább az látszott reális célnak, hogy a kultúra adott intézményrendszerét újítsuk meg — alkalmassá téve azokat mai igényeink kielégítésére. A sokunkban élő, újra meg újra felbukkanó kérdés azonban jelezte számomra, hogy ez a válasz nem egészen megnyugtató. Hiszen nemcsak Sárospatakon, hanem többfelé az országban — s országos szervek, intézmények részéről is — nyilvánosságot kért az ügy, nem is csekély irodalma támadt, s több helyütt gyakorlati lépésekre került sor. A magam környezetében is történtek kezdeményezések, de — hiányozván a felülről várt „atyai áldás" — a kiforratlan terveken túl nem jutottunk. Időnek kellett elmúlnia ahhoz, hogy tisztázódjanak a dilemmák, hogy külső és belső tájékozódás, az elméleti és a gyakorlati mérlegelés legalább bizonyos körben konszenzushoz vezessen. Úgy érzem, most már meg tudom válaszolni — legalábbis a magam számára — az írásom első mondatában megfogalmazott kérdést. S a felelet: *igen.* Bizonyára elvárják tőlem, hogy válaszomat indokoljam.

1.

Aminek gazdag *múltja* van, az állandó kihívás a jelennek. Nem véletlen, hogy az utókor időről időre felerősödő vággyal kutatja gyökereit, s hogy a mai gondok feloldásához keresi a tegnapok alkalmazható példáit. Közművelődésünk sem kivétel e természetes és ősi magatartásmód alól, hiszen valóban találhatunk kamatoztatható örökséget elődeinkre figyelve. A népfőiskolai hagyományt azok tartották ébren Sárospatakon, akik ötven évvel ezelőtt ott voltak bölcsőjénél, illetve akik az évek során polgárai, neveltjei lettek. A külső szemlélő hajlamos arra, hogy valamiféle nosztalgiának tekintse azokat a lelkes megnyilatkozásokat, amelyeknek a találkozókon és az írásos anyagokat olvasva tanúja lehet; ha pedig gyanakvó indulat él benne, a társadalmi bajok iránti érzékenységet (valójában: felelősségtudatot) akár ellenzékiséggé is torzíthatja magában. Ha azonban bizonyos külső burkok lehántása után a dolog magváig jutunk, megbizonyosodik előttünk a népfőiskolai gondolat időszerűsége. Sőt: egyre inkább becsülni tudjuk az évtizedekkel ezelőtti kezdeményezéseket.

A múltba tekintve miből táplálkozhat a holnap népfőiskolája?

Aki részese volt már népfőiskolás találkozónak, azt bizonyára megfogta valami az egykori csizmás diákokat összefűző kohézió láttán. Tíz éve tartják meg Patakon — a családtagokat is odavonzó közvetlenséggel — rendszeres nyári összejöveteleiket, amelyeket néhány pataki népfőiskolás 1958-tól szervezett magánjellegű találkozója előzött meg. Az egymáshoz tartozás nyilvánvaló jelei azt bizonyítják, hogy valami nagy dolog történhetett azokkal, akik annak idején — többnyire a falu lelkipásztorának javaslatára — eljutottak a pataki kollégium falai közé, hiszen évtizedeken át őrzik e sorsukat, gondolkodásukat meghatározó élményeket. Pedig a sárospataki népfőiskolai tanfolyamok viszonylag rövid időtartamra gyűjtötték egybe „Szeretetfalva" lakóit, a tartalom és a művelődési forma, az indíttatás mégis hosszú távon éreztette hatását. Ezt a közösségformáló erőt tekintem a múlt egyik felújítandó érdemének. Ki tagadná, hogy ma is szükségünk van olyan emberformáló műhelyre, amelyhez hasonló helyzetűek együttes eszmélkedéséből bontakoztatja ki a gondolkodni, megismerni vágyó közember aktivitását.

Tanúi lehetünk annak is, hogy a népfőiskolások java része magával vitte a közösség- és műhelyteremtés vágyát és kötelezettségét szülő- vagy lakóhelyére, s ezáltal olyan belső energiák szabadultak föl a helyi művelődés és közélet föllendítésére, amelyek jóval túlmutatnak a népfőiskola közvetlen hatásain. Közművelődésünk mai helyzetében is igényelnénk ezt a valóban demokratizálódó kulturális közéletet. Meggyőződésem, hogy az alulról való építkezésnek az igénye — amire a népfőiskolások közül sokan példát mutattak — ma sem ábránd. Három példát mondok csupán, Borsod-Abaúj-Zemplén megye egymástól távol eső, a megyeszékhelytől három különböző égtáj felé található, egykor más-más történelmi megyéhez tartozó településéről.

A borsodi *Sály* községben egy onnan elszármazó, de soha el nem szakadó, ma már nyugdíjas főiskolai tanár — Patak neveltje — teremt olyan pezsgő kulturális életet, amely országos hírű népdalkört, eleven honismereti munkát, rangos hangversenyeket és előadóesteket szervez az egész falu érdeklődésétől kísérve s megnyerve a helyi párttitkár, a tanácselnökasszony, a termelőszövetkezeti elnök együttműködését. A gömöri kisközség, *Gömör-*

szőlős az egykori pataki népfőiskolás lelkesedéséből a szomszédos Kelemérre is kiterjedően vált mintájává az öntevékeny kultúraszervezés sikeres munkájának; kiállításaik, gyűjteményeik, előadásaik messzebbről is odavonzzák az érdeklődőket ebbe a tanácsát veszített kis faluba: cáfolva az emberek kimozdíthatatlanságának tévhitét, s alkalmakat teremtve egy isten háta mögöttinek nevezhető vidéken az irodalommal, művészettel, néphagyományokkal, nemzeti létünk kérdéseivel való közvetlen és élő találkozásra. Az abaúji *Göncruszkán* — ugyancsak a népfőiskolai magvetést idéző módon — a református lelkész és a tiszteletdíjas népművelő önzetlen együttműködéséből, a nemrég választott elöljáró lelkes szervezőmunkájából nőtt ki olvasókör a falu minden nemzedékét mozgósító erővel, újra alkalmat teremtve a közvetlen szótértésre, a fejlesztő és szemléletformáló dialógusra.

Nem hamisítom meg a lényeget, ha azt mondom, példáim olyan modellt képviselnek, amelynek működése csak azoknak ösztönző, pezsdítő hatására épülhet tartós sikerrel, akikben él az igény a maguk és társaik tartalmasabb, kulturáltabb életmódja iránt. A példaként említett három településen a közélet is színesebb az átlagosnál. Véleményem szerint az eredmény azt tanúsítja, hogy a kulturális tevékenység előnyére befolyásolhatja a társadalmi demokratizmus fejlődését.

Vajon miért nem általánosíthatók e mindenképpen követendő példák? Többek között az *emberi tényező* gondjai, hiánya, kibontakozási lehetőségének korlátai miatt. Hiszen mindenütt nagy számban kellene az olyan ember, aki nyitott a világ, a társadalom, az emberiség, az egyén, a kultúra kérdései iránt, s aki emellett belső késztetést érez arra, hogy a maga körében fórumot és közösséget teremtsen. A bezárkózás, az egyéni érvényesülés keresésének divatja idején van igazán szükség a nemesebb értékekre és a köz dolgaira való érzékenységre. A népfőiskola éppen erre adott indíttatást, ehhez sugallt elszántságot, a többet tudás és a többet tevés elhivatottságát volt képes megalapozni. S minthogy erre napjainknak is nagy szüksége van, ezért erős a múlt ösztönző példája. Minden bizonnyal ebből épül a sárospataki főiskola jövőjének egyik pillére.

2.

Miért nincs hát *jelene* — például éppen Sárospatakon — a népfőiskolának? Nem azért, mintha hivatalos ellenzői lennénk. Hanem, mert történetileg kialakult egy olyan intézményrendszer, amely — legalább szándékai szerint — fölvállalta a művelődés élesztésének, irányításának feladatát. Az általános iskola megteremtette a lehetőséget arra, hogy az alapműveltséget mindenki elsajátítsa, a középfokú iskolák és kollégiumaik biztosítják a tehetségek kibontakozásának szervezeti keretét, a főiskolák és egyetemek nyitva állnak a fizikai dolgozók gyermekei előtt. Számtalan szervezet és intézmény hívogat, hogy rendszeresen igénybe vegyük az iskolán kívüli művelődés formáit, a munkahelyek is törekszenek a szakmai fejlődés elősegítésére. Több fokozatú ideológiai, politikai iskolázásra van lehetőség. Lehet ezek mellett valóságos szerepe a népfőiskolának? Sokáig úgy látszott, hogy nem lehet, s hogy nem is kívánatos.

Az utóbbi évek gazdasági és társadalmi folyamatai tűzik újra napirendre a kérdést. Tóth Jánosnak egy 1984 tavaszán megjelent cikkéből idézek: „Az állami élet demokratizálása, a közigazgatás reformja, a területfejlesz-

tés decentralizálása a helyi igazgatás erősítése elképzelhetetlen a történeti és sajátosan magyar hagyományok felélesztése, vagyis a kulturális azonosságtudat biztosítása nélkül, a társadalom mindennapi érték- és érdekrendszere alapján. Erre a fontos és átfogó funkcióra a népfőiskola alkalmas lehet."

A kérdés azonban úgy is fölvetődhet, hogy nem valósítható-e meg ez a funkció a meglévő intézményrendszer megújításával. Ezt a lehetőséget nem zárhatjuk ki. Sőt, magam úgy vélem, hogy ez a megújítás halaszthatatlan, s hogy a népfőiskolai örökség *jelene* tetten érhető néhány mai kezdeményezésben. Ezek számbavétele nem fér írásom kereteibe, mégis szólnom kell — legalább felsorolásszerűen — néhány olyan tartalmi és formai elemről, melyek a népfőiskola arculatát is meghatározzák, illetve amelyek a felszabadulás utáni fellendülésben az iskolán kívüli művelődésben megjelentek.

Elsősorban azokra a tevékenységi formákra gondolok, amelyek a képességeket fejlesztő, a személyiség tudatára ható, cselekedtető módszerek voltak. A népfőiskola — amellett, hogy az egyházak kezén levők fontosnak érezték a valláserkölcsi ráhatást — arra törekedett, hogy segítsen polgárainak az ésszerűbb gazdálkodásban, a tudatos életszervezésben, a kiegyensúlyozott lelkivilágú személyiségformálódásban, a nép és a nemzet sorskérdéseinek megismerésében, a demokratikus helyi közélet alakításában. Ezek a célok meghatározták a tartalmakat is. A természettudományi alapok a gazdálkodást igyekeztek segíteni, egészségesebb életmódra ösztönözni, illetve ismereteket adni az alapműveltséghez; más tudásanyagok az önismeret elmélyítését szolgálták, s nagy hangsúlyt kaptak a nemzet múltját, kultúráját, jelen állapotát elemző, a néphagyományokat (elsősorban a népdalkincset) ébresztő stúdiumok. Az adott időszak viszonyaihoz képest haladó tartalom töltötte ki e témaköröket, a sárospataki főiskola demokratikus gondolkodású, a népi mozgalomnak elkötelezett, jórészt paraszti környezetből kiemelkedett és reálpolitikai érzékű szervezői és előadói, valamint a meghívott írók jelentették ehhez a biztosítékot.

A tartalom — amint azt volt népfőiskolások visszaemlékezéseiből tudjuk — a felfedezés élményével hatott a részt vevő parasztfiatalokra, s olyan világ nyílt meg előttük, amely a kor valóságát összefüggésekben láttatva, irodalmát a való élet ábrázolása által a népi—nemzeti sors vállalására—megváltoztatására serkentve mutatta meg számukra. Ami pedig a módszereket illeti, az öntevékeny, aktivizáló formák alkalmazása biztosította a hatékonyságot. Ennek jelzésére az egyik hajdani népfőiskolás, Kovács Károly emlékezését idézem: „Ahogy a művelődés terén az önművelődésre való felkészítés kapott hangsúlyt, ugyanúgy a nevelés terén az önnevelésre való felkészítés. Megtanultuk, hogy nemcsak mások nevelhetnek bennünket, magunk is nevelhetjük önmagunkat, s ez a nevelésnek egyik igen eredményes módszere."* Az olvasás, a dialógus, a vita, a jellemképző beszélgetések, a népdaltanulás az aktív részvételt igényelte. A módszerek komplexitását figyelhetjük meg, s művelők és művelődők munkatársi kapcsolatát. A bentlakás közösségformáló, önigazgatásra, demokratizmusra nevelő alkalmai is szerves részét képezték a hatásrendszernek.

A vázlatosan — és kissé esetlegesen — felsorolt tartalmak és formák nagy része kétségtelenül beépíthető a művelődés mai kereteibe, sőt meg-

* A sárospataki népfőiskolások vallomásai. Confessio, 1978/4.

újítólag hathat. Az ismeretnyújtás és a befogadás elkülönült, merev szerepsémáit oldhatjuk velük. A jelenkor művelődési életében is feltűnnek itt-ott ennek pozitív példái. A népfőiskolai forma azonban ma is többre nyit lehetőséget, mint amit egyes kiragadott elemeinek továbbéltetéséből nyerhetünk. S ebből a lehetőségből emelhető a jövő népfőiskolájának másik pillére.

3.

Móricz Zsigmond írta kiemelt szedéssel a *Kelet Népe* 1940. február 15-i számában: „*Jobb polgárt, jobb hazafit s jobb embert nevelni, ez a népfőiskola célja.*" Cikkében azután ezt is hozzáteszi: „Új generációt kell teremtenünk: amely képes legyen a modern mezőgazdaságra, a mezőgazdasági iparra, a szövetkezésre s így a mai életnek megfelelő szervezett munkára." Korunk viszonyaihoz igazítva ez a célkitűzés ma is időszerű. Bizonyos, hogy a mai szemléletünk szerint mások a jó polgár, a jó hazafi és a jó ember jellemvonásai, mint fél évszázaddal ezelőtt, s mások a mai életben szükséges munkakultúra tartalmi jegyei, de a szocializmust építő kor egyre pontosabban körvonalazódó követelményeihez igazítva, a népfőiskola által megteremtett modell használható számunkra is. Ezért gondolom, hogy a sárospataki népfőiskolának *lehetne jövője.* Meg kell teremtenünk azonban néhány feltételt, hogy kijelentő vagy akár felszólító módba tehessük ezt az imént általam aláhúzott létigét.

Szemléleti tényezőkre gondolok legelőbb. Fel kellene oldani azt a gyanakvást, amely bizonyos körökben a népfőiskolai mozgalmat ma is körülveszi. Vannak ideológiai fenntartások a pataki népfőiskolának a református egyházzal való szoros kapcsolata miatt, feledve talán azt a tényt, hogy a maga idején a progresszió megnyilatkozása volt a népfőiskola megindítása, melyben — mindabban, amit a sárospataki teológia a faluért, a parasztságért, a művelődésért tett — az antifasiszta, népfrontos gondolat is jelen van. sőt ez a mozgalom a felszabadulás után a magyar mezőgazdaság és a falu szocialista átalakulásához is adott bizonyos ösztönzéseket. Bizalmatlanságot kelthetett egyesekben az is, hogy a sárospataki népfőiskolás találkozók meghívott íróvendégei nemegyszer mai társadalmunk ellentmondásairól, feszültségeiről, bajairól szóltak. Megfogalmazódtak a határainkon kívül élő magyarság gondjai, társadalmunk erkölcsi megújulásának kérdései, a közösségi tudat és a nemzeti öntudat problémái. Az előadók azonban felelősséggel szóltak, s épp mai társadalmunk alapjáról, célkitűzéseivel összhangban keresték a válaszokat a valóság által fölvetett kérdésekre. Talán nem mindenki gondolja úgy, hogy egy megújított népfőiskola hatása oldani képes a társadalmi fejlődés lépcsőfokain törvényszerűen adódó ellentmondásokat. A népfőiskolai gondolat híveinek is realista módon kell megfogalmazni a várható előnyöket, azt keresve, mely pontokon és milyen együttmunkálkodással illeszthető be kezdeményezésük egy sokténezős rendszerbe.

Eltérések mutatkoznak a demokratizálódási folyamat jellegének és gyakorlati megnyilvánulásainak megítélésében. Bizonyos aggodalmat szül, hogy a bővülő jogokkal és választási lehetőségekkel gyakorlatlanul, felkészületlenül élve nemegyszer a csillogó felszínesség győz a kevésbé mutatós meggondoltság fölött, s a közvetlen apró előnyök elnyomhatják a hosszabb távon mutatkozó lényegi eredmények előkészítését. A munkahelyi vagy közigazgatási vezetőnek újabb teret jelenthet az önálló elképzeléseket fölvető,

a központi elgondolással nem mindenben egyező helyi akarat. Márpedig a népfőiskola épp a maga fejével gondolkodó polgár nevelését tűzi ki célul.

Ezeket a szemléletből fakadó aggályokat, meggondolásokat nem söpörhetjük le arról a képzeletbeli tárgyalóasztalról, amelyre a népfőiskola terveit összehordjuk. Nagyon is tekintetbe kell vennünk, milyen megítélések kísérhetik az első újrakezdéseket. Olyan biztosítékokat kell a programokba, a szervezeti rendbe beépíteni, amelyek megnyugtatóan hatnak a közösségi, politikai indítékú félelmekre. Egyrészt azokkal a már többször leírt, s országos programokban szereplő érvekkel, amelyek a gazdaság, a társadalom, az állami élet, a kultúra demokratizálásának (s az ebből átmenetileg jelentkező problémák vállalásának) szükségességéről szólnak. Annak kinyilvánításával, hogy a népfőiskola épp ahhoz tud nevelő hatásával hozzájárulni, hogy megnövekedjék az egyén felelősségérzete, s hogy a demokratikus fórumokon felkészültebben tudjon megnyilatkozni.

A feltételek másik csoportja azoknak a termelő, gazdálkodó egységeknek a magatartásához kapcsolódik, amelyeknek tulajdonképpen a sárospataki népfőiskola megszervezését kezdeményezni kellene. A régi népfőiskola a maitól gyökeresen eltérő gazdasági—társadalmi formáció terméke volt, s a középrétegek, az értelmiség felelősségérzetet tanúsító elemeitől indult ki. Eredményei meggyőzhetnék mai üzemeinket, hogy most nekik — a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, állami gazdaságoknak, ipari üzemeknek és szövetkezeteknek — tehetnének jó szolgálatot az ön- és közösségépítéshez indítékot kapott művelődő emberfők. Előbb-utóbb nyilvánvalóvá válna számunkra, hogy a most működő — és nem is eredménytelen — képzési, továbbképzési formák mellett olyanra is szükség van, amely nem egy gyártási művelet elsajátítását célozza csupán, nem elszigetelt politikai ismereteket vagy érzékenységet kíván csak fejleszteni, nem pusztán az ismeretterjesztés tárgyának tekinti a beiskolázottakat, hanem valami általánosabb, de összetettebb célt tűz ki maga elé: a megismerni vágyásra, az összefüggésekben való gondolkodásra, a cselekedni akarásra nevel.

Vannak-e ezekben az üzemekben olyan fiatalok, akik hajlamot éreznek — belső indíttatásból — egy népfőiskolai kurzuson való részvételre? Ez a kérdés is ide tartozik. A korosztályra most az önálló élet- és munkakezdés anyagi alapjának megteremtése vár. Felismerik-e vajon, hogy kulturális felkészülés is szükséges, s hogy ehhez a népfőiskola adhat — később gazdagon kamatozó — szellemi tőkét? Nincs elég adatom ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassak. De a Sárospatak körzetéhez tartozók közül bizonyára jelentkezne annyi, ahány fiatallal kezdeni lehet. Számíthatunk azonban arra, hogy a jelentkezések kapcsán tapasztalni fogjuk a korjelenségeket, az egykori népfőiskolai polgárok s a maiak közötti különbséget, s ezt a szervezésben és a programkészítésben mindenképpen figyelembe kell venni. Különböznek abban, amit magukkal hoznak, amit elvárnak, s amit kínálatként nyújtani kell nekik.

A feltételek harmadik csoportját azok az intézmények alkotják, amelyeknek együttműködéséből a sárospataki népfőiskola megvalósulhat. Azt hiszem, kevés település van kedvezőbb helyzetben, mint Patak. Élnek még köztünk és aktívak a régi népfőiskola elkötelezett hívei, van tudományos, közgyűjteményi hátterünk, áll „A Művelődés Háza", együttműködésre kész a tanítóképző főiskola, számíthatunk több szervezet és egyesület támogatá-

sára. Ami még hiányzik: az a program, amely ennek az intézményhálózatnak a szerepét, együttműködését szabályozhatja, s főképp megfogalmazásra vár az az igény, amely ezt a programot megalkotja, s az intézményi elkülönülést felodja, a segítőkészséget mozgásba hozza.

Anélkül, hogy a népfőiskolát valamilyen pedagógiai vagy közművelődési varázsdoboznak szeretném föltüntetni, meggyőződéssel állíthatom, hogy eredményesen gazdagíthatja a ma meglévő felnőttnevelési kínálatot, tehát egy lehet azok közül az intézmények közül, amelyek felkészítik az egyént a teljesebb életre, s gyarapítják azoknak a honpolgároknak a számát, akik szocialista társadalmi céljainkért akarnak is, tudnak is munkálkodni.

A feltételek megteremtésének lehetősége a sárospataki népfőiskola megvalósításának harmadik pillére.

4.

Amikor azt kérdezik tőlem, mi lehet a sárospataki népfőiskola jövője, akkor nem állhatok meg válaszom gondolatmenetének azon a pontján, hogy *van* jövője, mert erős gyökerekből táplálkozik, mert napjainkban is vár rá indokolt szerep, s mert feltételei Patakon megteremthetők. Hanem egy lépéssel tovább kell mennem: megpróbálom fölvázolni a *megvalósítás* néhány kérdését. Zárógondolataimat nem is programnak szánom; de élek a népfőiskola szelleméből fakadó ösztönzéssel: akinek van némi eszköze arra, hogy megvilágítson valamit a lehetséges jövőből, ne rejtse véka alá mécsesét, legyen bár fénye nagyon is szerény.

Le merem írni: a sárospataki népfőiskola — ha úgy tetszik, kísérletképpen — egyéves előkészítő munkával megszervezhető, ha mindenki úgy akarja. Az építkezést alulról kell kezdeni. A sárospataki és bodrogközi termelőszövetkezetek, gyárak (esetleg először csupán két-három üzem), ezeken belül 20—24 fiatal határozottan megfogalmazott igénye és anyagi áldozatvállalása lehet a kiindulópont. Szűkre vonnám a kört, hogy jól áttekinthető — emberi léptékű — kapcsolatok alakulhassanak ki, ahol mindenki mindenkit ismer; a jelentkezők, az őket küldő vállalatok illetékesei, valamint a népfőiskola nevelői közvetlenül, áttételek nélkül érintkezhessenek. Tehát valamennyiükben élhessen a tudat, hogy ez a vállalkozás a *miénk!*

Az új sárospataki népfőiskola *kohéziós ereje a helyhez, tájhoz, az itt élő néphez való kötődés* lehet. Váci Mihály gondolatát kicsit leszűkítve, szabadon idézve, annak tudatát állíthatjuk középpontba, hogy ezt a kis országrészt, az itt élő népet és e kort adta sorsunkul a lét. A helyi történelmi és helyzettudat egyfelől megfelelő kapocsnak tekinthető, amely embereket összefűz, másrészt természetes kiindulópontoknak is a nagyobb nemzeti s a még tágabb internacionális keretbe való illeszkedéshez; elvezethet a humanista és a közösségi tartalmakhoz.

Az igények felkeltéséhez társadalmi segítséget adhat a vidék önkéntes társulásból formálódó kulturális egyesülete, a Kazinczy Ferenc Társaság, amelynek egyik vállalt célkitűzése az egykori zempléni és abaúji területeken a hagyományok ápolása és a közműveltség terjesztése, s amelynek tagjai közül sokan lehetnek eredményes támogatói a népfőiskola újjászervezésének. A társadalmi kezdeményezésnek egy bizonyos ponton kérnie kell az erre hivatott közintézmények támogatását: a Hazafias Népfrontét, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatét, a megyei közművelődési módszertani köz-

pontét, a sárospataki Művelődés Házáét, valamint a Comenius Tanítóképző Főiskoláét.

A helyi adottságok sajátos arculat formálódását eredményezik majd. Alaposan tájékozódni kell a hazai és külföldi népfőiskolai kezdeményezések, tapasztalatok felől, de végül a sárospataki lehetőségekhez kell igazodni. Célravezetőnek s megvalósíthatónak látom azt a formát, amely a népfőiskolai tanfolyam részének tekint egy' hosszabb hétvégi foglalkozás-sorozatot, amelyet azonban a kezdő és a záróponton bentlakásos forma tesz valóban közösségépítő hatásúvá. A január végi, február eleji hetek, valamint egy áprilisi hét reálisan megszervezhetők a főiskola kollégiumában a hasznos, gazdag programú együttlétre.

Vannak fogódzóink a népfőiskolai tanfolyam tartalmi elemeinek összeállításához is. Az általános műveltség aktív fejlesztésére, az önépítésre kell törekednünk. Ismét Tóth János cikkét idézem: „A népfőiskola nem megismertet, hanem megismerni, gondolkodni tanít. A kisebb természetes tájegység történelmének, gazdaságának, kultúrájának és jelenének ténykutató megismerése a feladata. Olyan gyakorlatias tudnivalókat szereznek a résztvevők, amelyekre nekik ott és akkor van szükségük. A népfőiskola nem az egyéni kiemelkedést szolgálja, hanem azt segíti, hogy a helyi patriotizmus fejlesztésével olyan demokratikus gondolkodású fiatalok nevelődjenek, akik egész környezetük felemelkedéséért munkálkodó közösségi emberré válnak." Az idézet nemcsak a pataki népfőiskola számára elfogadható alap, hanem egyúttal azt is példázza, hogy amit tenni akarunk, teljes összhangban van azzal, amit szocialista kulturális értékként deklarálnak a hivatalos dokumentumok.

Ha van „alulról jövő" természetes igény, s van — amit bizonyosnak veszek — együttműködési készség az említett intézmények között, akkor lesznek szakemberek is — országos kitekintéssel rendelkezők és helyi nevelő egyéniségek —, akik közreműködésükkel zálogai a sikeres megvalósításnak. A sárospataki népfőiskolai találkozókon eddig is serkentő magatartással es mondanivalóval résztvevők közül Huszár István, Lázár István, Fekete Gyula, Képes Géza, Béres Ferenc, Czine Mihály, Vitányi Iván, Benda Kálmán, Mátyus Aliz, Balassa Iván Tóth János — hogy csak néhány nevet említsek — minden bizonnyal előadói lennének az újrainduló vállalkozásnak. Nem is beszélve a régi népfőiskola ma is aktív egykori szervezőinek, előadóinak — mint Újszászy Kálmán. Harsányi István, Maller Sándor, Ködöböcz József —, valamint a volt népfőiskolásoknak a segítőkészségéről, akik megkönnyíthetnék egy új nevelő-nemzedék felkészülését.

Nem érzem feladatomnak most egy tantervi tervezet, egy határidőkkel konkretizált munkaterv összeállítását, vitára bocsátását, de amikor ez időszerűvé válik, természetesen közzétehetem elgondolásaimat. A népfőiskolai program azonban részben a „megrendelők" igényének függvénye, kidolgozásához bizonyos — matériális, időbeli, személyi, tartalmi, metodikai — támpontok szükségesek, melyek csak kollektív állásfoglalással körvonalazhatók. Feladatom ezúttal csak az lehetett, hogy a népfőiskolai gondolat és a sárospataki adottságok bizonyos fokú ismeretében leírjam a bennem élő gondolatokat a sárospataki népfőiskola jövőjéről.

Örülnék, ha gondolataim kedvező visszhangra találnának s tettekben folytatódnának. Ha kipróbálhatnánk a pillérek teherbíró képességét, s kedvező jelek esetén hozzákezdhetnénk a felépítmény összeillesztéséhez.

*II. Megvalósítás**

... A volt népfőiskolások nyári találkozóin, a tanítóképző főiskola tanácsának egyik 1983-ban tartott ülésén, sok magánbeszélgetésben alakult a terv: meg kellene találni a népfőiskola sajátos lehetőségeinek helyét a művelődés mai intézményrendszerében. Végül a *Kazinczy Ferenc Társaság* elnöksége vállalta a múlt év őszén az 1987. évi téli tanfolyam indításának kezdeményezését, s mivel az érdekelt intézmények részéről egyetértéssel találkozott a terv, megalakult az előkészítő bizottság. Ennek havonta tartott ülésein formálódott az elvi, tartalmi alap, a szervezés, az anyagi feltételek megteremtése, a programjavaslat kidolgozása. Közreműködött benne a város művelődésügyének több irányítója, a TIT megyei szervezetének titkára, a megyei közművelődési módszertani központ igazgatója, a városi KISZ- és népfrontbizottság titkára, a tanítóképző főiskola főigazgatója vezető munkatársaival, a Kazinczy Ferenc Társaság elnökségének képviselői, a város termelőszövetkezetének elnökhelyettese. Pályázat útján elnyertük az Országos Népfőiskolai Tanács támogatását is, így sikerült a népfőiskolához mind a tartalmi, mind a szervezeti és az anyagi feltételeket megteremteni. A megbeszéléseken egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy nem csupán egy hagyomány folytatásáról van szó; erősödött az a meggyőződésünk, hogy az önművelés és a közösségépítés új lehetőségét teremthetjük meg, így hozzájárulhatunk mai társadalmi céljaink szolgálatához.

A sárospataki népfőiskola „ötvenegyedik évfolyama" — ahogy egy régi népfőiskolás kedves túlzással nevezte e vállalkozásunkat — szélesre tárta az érdeklődés ablakát. A tematikát — Madách Imrét idézve — így jellemezhetnénk: *„Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők, Átpillantását vágyjuk az egésznek."* Az egész látóhatárt áttekinteni természetesen aligha lehetséges kilencnapi együttlét alatt. Az időből arra telt, hogy mintákat vegyünk több területről, hogy „próbafúrásokat" végezzünk a főbb problémakörökben. Így sem szélességében, sem mélységében nem foglalkozhattunk minden bennünket érdeklő kérdéssel, az „átpillantásra" azonban mutatkozott némi remény. Nem kis eredmény, ha az összefüggésekből sikerült valamennyit föltárni.

A népfőiskola lehetőségeinek mérlegelésével kezdtük, s ehhez — a tanfolyam résztvevőinek igénybejelentésén túl — az európai és a hazai tapasztalatok számbavétele teremtett alapot a téma avatott szakembere, *Tóth János* kalauzolásával. Igazi élményt adott a három egykori pataki „öreg" népfőiskolással: *E. Kovács Lászlóval, Jakab Sándorral* és *Kovács Károllyal* való meghitt, baráti találkozás. Vallomásaikból kitűnt, hogy az 1930-as évek végén hatalmas felemelő erőt jelentett a pataki népfőiskola a parasztifjak számára. A mai fiatalok egyéni és társadalmi kötődéseinek feltárását a szűkebb pátria megismerésének szándéka indította. A sárospataki tudományos gyűjtemények kincsei között tárult fel a múlt, s külön varázsa volt az *Újszászy Kálmán* professzorral való találkozásnak. Itt érthették meg a résztvevők, hogy folytatói és letéteményesei egy történelmi folyamatnak. A jelen iránti felelősségtudatot volt hivatva erősíteni az *Orosz Lászlóval* és *Takáts Gyulával* való

* Részlet a szerzőnek az *Észak-Magyarország* 1987. március 27-i számában megjelent cikkéből.

beszélgetés; a város vezetői ugyanis Sárospatak mai örömeiről és gondjairól szóltak. A falu egykori és jelenkori életéről, az embernek a társadalmi közösségben betöltendő szerepéről *Nagy Géza* néprajzkutató és *Gulyás Mihály* író beszélgetett a fiatalokkal. A környezetünk megóvásáról, természeti kincseink ésszerű felhasználásáról és védelméről kialakult eszmecserének *Balabán Péter* és *Juhász Árpád* voltak a szakértői. Az önmegismeréshez és a közösségépítéshez a pszichológia eszközeivel adott segítséget *Harsányi István*. A történelem tárgyi és írásos emlékeinek mai kultúránkba való beillesztéséhez *Hőgye Istvántól* és *Fehér Józseftől* kaptak útmutatást. Az irodalom világában *Kalász László* és *Kulcsár Imre* avatott és elmélyült irányítása mellett tekintettek szét a fiatalok. A képzőművészeti alkotások értékeléséhez *Dobrik István* szakszerű vezetése segítette a népfőiskolásokat, a zene gazdagító hatásáról pedig *Barsi Ernő* szólt igen hatásosan. Az 1980-as évek Magyarországának társadalompolitikai és ideológiai kérdéseiről *Vancza János* és *Sáray László*, gazdaságpolitikánkról *Miklós Imre* vezetett nyílt légkörű és előremutató konzultációt. A „látóutak" keretében múzeumokat, levéltárakat, képtárat látogatott meg a csoport, az estéket irodalmi műsorok, klubfoglalkozások tették változatossá. Az iskolai és iskolán kívüli művelődés időszerű kérdéseinek megvitatásába a Művelődési Minisztérium két főmunkatársa, *Baráz Miklósné* és *Varjasi László* is bekapcsolódott. A résztvevők *Mécsvilág* címen négy alkalommal megjelentették belső tájékoztató kiadványukat, szóban és képeken örökítették meg a tanfolyam pillanatait.

A zárónapon a kiindulóponthoz tértünk vissza: azt elemeztük, mit adott a tartalmasan, egyre jobban működő önkormányzattal együtt töltött kilenc nap, mivel gazdagíthattuk a népfőiskola révén a művelődés eszköztárát. *Pethes Attila* a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, *Szabolcs András* a megye közművelődési élete szemszögéből fogalmazott meg néhány tanulságot. Maguk a népfőiskolások a tanfolyam fő értékét abban látták, hogy kiszakadva mindennapjaik rohanásából, elmélyülten foglalkozhattak az őket érintő egyéni és társadalmi kérdésekkel felkészült és problémaérzékeny szakemberek társaságában. Igazolódott az a feltételezés, hogy van igény erre a közösségi önművelésre. S itt a jelzőn is, a jelzett szón is nyomaték van. A különböző foglalkozású, nemű és iskolázottságú fiatalok megtalálták a közös nyelvet: egymás nézőpontjait megismerve árnyalhatták a magukét. Nem passzív befogadói voltak a vendégek által közvetített ismereteknek; viták segítették a problémák több szempontú megközelítését, az öntevékenység révén lehettek cselekvő részesei a programoknak. Mindenki a maga egyéni adottságaival, tapasztalati, élményi hátterével járulhatott hozzá közös dolgaink értékeléséhez, de még az egyéni gondok is újabb árnyalatokat kaptak a társak által tartott tükörben. A részletekbe menő szakmai értékelés most készül, de a résztvevők egyöntetű törekvése, hogy folytassák a megkezdett munkát. Úgy, hogy negyedévenként hétvégi összejöveteleket tartanak, s úgy, hogy 1988-ra is javasolják a bentlakásos népfőiskolai tanfolyam megszervezését. A májusi másfél napos együttlét alkalmával a család kérdésköre kerül a középpontba, júliusban pedig az „öreg" népfőiskolásokkal való baráti találkozó ígér tanulságos beszélgetéseket.

Új hajtás sarjadt tehát a régi tőről. De egyre határozottabban valljuk: szükség van a hagyományokra épített és korunk igényei szerint megújított művelődési formákra, s hogy ezek között a népfőiskola az egyik reményteli lehetőség.

HELYI SZOCIALIZÁTOROK

(Elöljáróságok, tanácstagok népfőiskolája Tabon)

Kemény Bertalan—Köles Sándor

A népfőiskola előzményeiről

Tabon 1957 novemberétől 1958 áprilisáig működött népfőiskola. Hetenként kétszer voltak az előadások, zömében Tab, de a szomszéd Zala s Torvaj parasztságának részvételével is. A tabi tanácstagok népfőiskolája nem ennek a kevéssé ismert, sokak által létezésében is kétségbe vont népfőiskolának a hagyományait élesztgeti.

A harmincas évekbeli közigazgatási reform elkötelezettjeinek munkásságához kapcsolódó Tatai Népfőiskola* hagyományai, célkitűzése már talán közelebb állanak ahhoz, hogy valami módon összekapcsolhassuk a most induló s kezdeti első lépéseit tevő kezdeményezéssel. A Tatai Népfőiskola elsősorban a falu közigazgatásának javítását, „káderigényét" tartotta szem előtt, a korszerű és jól működő közigazgatáson keresztül kívánta szolgálni a felismert társadalmi problémák megoldását. A jól működő közigazgatás számára kívánt a helyi társadalmi valóságban gyökerező fiatalokat kiképezni. Az egykor volt Tatai Népfőiskolának Benda Kálmán volt az igazgatója. S ő az, aki 1986. szeptember 15-én a tabi elöljárók-tanácstagok népfőiskolájának megnyitóján ismertette a népfőiskolai gondolatot.

A szimbolikus kapcsolaton túl azonban erőltetett lenne előzményt keresni a Tatai Népfőiskolában. Noha a körülmények gyökeresen mások, a népfőiskolát létrehívó társadalmi szükség, az igények hasonlók. Nincs társadalom probléma nélkül, ostobaság lenne tagadni létezésüket, hívta fel a megnyitó hallgatóságának figyelmét az előadó. Ma is szükség van, igen nagy szükség van jól felkészült s elhivatott falusi vezetőkre.

S valóban. Tab és körzete halmozottan hátrányos helyzetű területe a hátrányos helyzetű Somogy megyének. A Balaton és Kaposvár között, az egyébként is városhiányos térségben az elmúlt időszakban a tabi járáson kívül megszűnt az igali is. Aki tudott, elköltözött a Balaton-partra vagy a megyeszékhelyre. A aprófalvak pedig ott maradtak elöregedő s leépülő társadalmukkal, foglalkoztatási, ellátási gondjaikkal, elértéktelenedett ingatlanállományukkal, növekvő szociális problémáikkal. Ismert s agyonbeszélt dolgok ezek, de itt Tab körzetében ezek a problémák jobban koncentrálódnak. S míg fejlődő településen tanácstagnak lenni lehet megbecsült közéleti szerep s elismerés, addig a társközségek elöljárósága a felismert feladatokkal aránytalan, majdnem semmi lehetőségével, a lakosság és a tanács között őrlődve, szerepét egészen másként éli meg.

Tabnak ma tizenegy társközsége van. Volt kórháza, szülőotthona, gimnáziuma, strandja, járási hivatalai, ma ezekből nincs egy sem. Van azonban kicserélődött, s nem teljesen meggyökeresedett lakossága, későn települt telephelyi ipara, „városi funkciói" városi intézmények nélkül, s vannak öregedő társközségei.

A tanácstagok, elöljárók tabi népfőiskolája tehát mint kezdeményezés sajátos válasz egy kihívásra, egy meghatározott térben, s mint ilyen, nem

* Lásd Lovász János: *A tatai mintajárás és a Tatai Népfőiskola.* In: Forrás, 1984. dec. 32—39. p.

alkalmazható receptszerűen, ám továbbgondolását, más helyzetekhez való adaptálását fontosnak tartjuk.

Az előzményekhez tartozik az is, hogy e beszámoló szerzői és Tab között már jó két esztendeje szorosabb (nem mindig felhőtlen) kapcsolat alakult ki. A szűkebb szakmai érdeklődésen túl, mely szakmáink — a településtervezés s a népművelés — válságából való kiútkereséssel, a szakmák, tudományágak közötti együttműködés lehetőségeinek kutatásával párosult, az is vezérelt bennünket, hogy mindez hogyan állítható a helyi társadalom: a települések, közösségek fejlesztése szolgálatába. Az *itt és most* realitása, józansága mellett az *itt és mást*, a valóságos mozgásokból épülő jövő is érdekelt bennünket.

Csak felsorolásszerűen ismertetjük tabi tevékenységünket s terveinket, azt a folyamatot, melynek egy pontján az elöljárók, tanácstagok népfőiskolája szükségességének gondolata megszületett. Az, amit tettünk s teszünk, lépésről lépésre alakult s alakul ki. Nem koncepciótlanságból — ellenkezőleg —, tudatos koncepció vállalása folytán. Mi ugyanis Tabon nem kutatók s nem kísérletezők, egyszerűen segítők szeretnénk lenni.

Mindenekelőtt igyekeztünk tájékozódni a helyi társadalmi valóságról. A megtett, átélt útról, mely a mához vezetett, s melynek mindig s mindenütt vannak csak éppen itt vagy épp itt erősebben latba eső mozzanatai. Beszéltünk vezetőkkel, s beszéltettünk másokat is arról, milyen jövőkép él bennük Tabról, annak várossá fejlődéséről, társközségeihez való viszonyáról. A kultúra szerepéről a várossá fejlődésben. A beszélgetések egy részét képmagnóra vettük, helyi közösségek előtt vitára bocsátottuk, s egy településpolitikai fórumon mindezt igyekeztünk visszaáramoltatni a közvéleménybe.

Egy interdiszciplináris egyetemi diáktábor révén helyi ismereteinket kiszélesítettük, bepillanthattunk a település ipari üzemeinek, a helyi szociálpolitikának a problémáiba is. A táborban néhány igen aktívan működő államigazgatási főiskolai hallgató segítségével, akik az elöljáróságok munkáját, helyzetét vizsgálták, figyelmünk a közigazgatás helyi, sajátos helyzetére is jobban ráterelődött.

Ugyanígy a tábor közgazdászainak működése során erősödött meg érdeklődésünk a községgazdálkodás, a kisvállalatok s a belső vállalkozás irányában.

1985 novemberében megrendeztük az első tabi regionális, kistájszintű agrárkonferenciát. Témája a kistermelés megújulása és a kistelepülések jövője volt. A kistáj speciális problémáival foglalkozó agrárkonferenciákat szeretnénk hagyománnyá fejleszteni.

Tabon a kistermelés részben a kiterjedt zártkertekben folyik, közülük a félreesőbbek igencsak pusztulnak. Úgy gondoltuk, változó és a megújulás kényszere előtt álló kistermelés közösségi formát is keres magának. A kertbarát-körök, szakcsoportok sem képesek minden követelménynek megfelelni. Talán az egykor volt hegyközségek tudnának modellként szolgálni? (A kérdést nem itt Tabon, hanem egy Csurgón megrendezett szőlőhegyi hagyományokat kutató táborban tudtuk továbbgondolni.)

Általános lakossági sérelemként kellett regisztrálnunk a tabi gimnázium megszűnését. Tapasztaltuk, hogy hiánya nem csupán érzelmi probléma, hanem nagymértékben akadályozza a telephelyi ipar továbbfejlődését, megújulását, az önállóság útjára való lépését, a műszaki értelmiség végleges letelepedését s meggyökeresedését. Kezdeményeztük tehát a volt gimnázium

Öregdiák Körének megalakulását. Ez egyelőre nem sikerült — s nem az érdekeltek közömbössége miatt.

Az 1985. évi diáktábor egyik kezdeményezéseként a Községi Tanács kiadott egy közérdekű kalendáriumot *Tabi Kilátó* címmel.

Röviden ennyi. Amikor láttuk azt, hogy a tevékenységünk során tudatosan vállalt forgatókönyv-nélküliség, a határozott programról való eleve lemondás folytán egyik kezdeményezés szüli, szülheti a másikat, megkíséreltünk ezekben némi rendet, összefüggést kialakítani. Azt találtuk, hogy így egy olyan tevékenységrendszer körvonalai vázolódnak fel, melyek kezdetét alkothatják egy, a helyi viszonyokkal adekvát intézményrendszer kialakulásának. Eddigi sikeres és sikertelen dolgaink s eltervezett akcióink közötti lehetséges összefüggéseket vázolja fel az alábbi ábra, mely kezdeményezéseinket:

— a gazdálkodás,
— a közösségek és
— a szellemi műhelyek csoportjára bontva megkísérli összefüggésüket, lehetséges egymásrahatásukat is bemutatni:

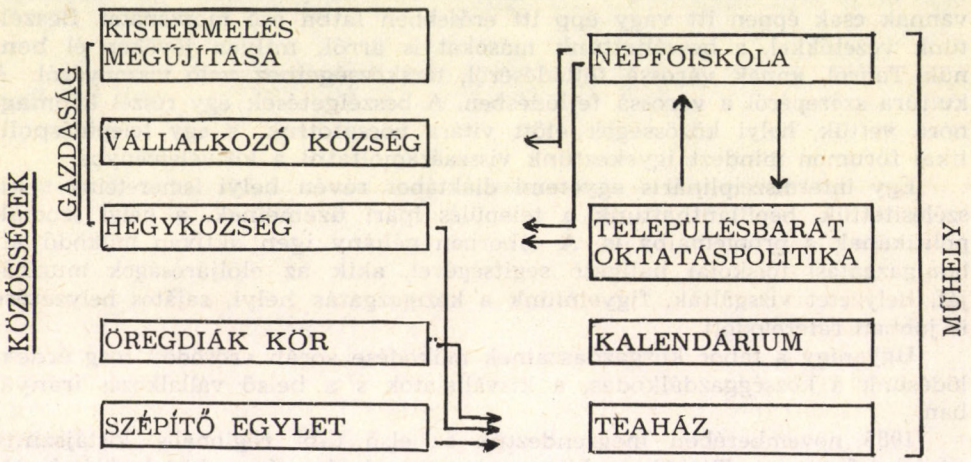

Sokszor kell erősen bíznunk abban, mint a mesterséges lélegeztetőnek, hogy egyszer csak beindul magától a légzés, beindul a helyi társadalom önmozgása Tabon.

Ezek közül a népfőiskola első szakasza lezárult, s a továbbiakban arról kell néhány gondolatot közöljünk, hogy milyennek szerettük volna ezt a most induló, szakosított népfőiskolát, mi valósult meg ebből, s tapasztalatai hogyan kamatoztathatók a magunk és — talán — mások okulására is.

A tanácstagok, elöljárók népfőiskolájának célja s feladatai

Az elöljáróságok feladatait a tanácstörvény meglehetősen tágan, keretszabályozás-szerűen fogalmazta meg. Az elöljáróság:

— képviseli a társközségek érdekeit,

— szervezi a település közösségi életét,
— dönt a rendelkezésre álló anyagi eszközök felhasználásáról,
— dönt egyéb — a hatáskörébe utalt — ügyekben.

Az érdekképviselet politikai készséget, politológiai ismereteket, a közösségszervezés szociálpszichológiai alapműveltséget, emberi kapcsolatteremtő művészetet igényel, az anyagi eszközök felhasználása pedig egyre bonyolultabb pénzügyi-gazdasági ismereteket, vállalkozókészséget (az egyéb ügyek egyéb készségeket, s ismereteket) feltételeznek, kívánnak.

Nyilvánvaló, hogy néhány hivatalos eligazítás, jogszabály kézbe adása nem elegendő ahhoz, hogy a tisztségre elvileg bár alkalmas elöljárót, tanácstagot valóban képessé s alkalmassá tegye feladata magas szintű ellátására.

Egykor, a szóhagyományos kultúra idején, a falu vezetői (bíró és esküdtek) azokból a családokból kerültek ki döntően, ahol apáról fiúra öröklődtek a közösségvezetés sokoldalú képességei, a magát elfogadtatni tudás, a viták elsimításának, az igazságtevésnek a képessége, az elvi szilárdság, ha kell, és a kompromisszumkötés képessége, ha ezt kívánja a közösség érdeke.* Ezeket a készségeket iskolában nem lehet elsajátítani. Ahhoz, hogy azzal a kevés lehetőséggel, amivel egy mai elöljáróság rendelkezik, eredményt lehessen elérni, ma sem elegendők a lexikális ismeretek. Nemcsak szakigazgatási feladatról van ugyanis szó, sokkal többről. Úgy gondoljuk, hogy egy kistelepülés elöljárójának úgy kell tevékenykednie, hogy visszaadja a lakosságnak a falu jövőjébe vetett hitét, megoldja csökkenő létszáma mellett is a falu korszerű kistelepüléssé alakulását, összekösse az emberi közösségek megszakadt szálait, növelje az egymás közti bizalmat, segítőkészséget.**

Nemcsak s talán elsősorban nem is a „közt" kell igazgassa, hanem a települési közösség animátoraként, elhivatott „szocializátorként" kell működjön a szolgálat szellemében.

Ezért a sajátos szakismeretek mellett azonos, vagy nagyobb fontosságúnak ítéljük az emberi kapcsolatteremtő képesség fejlesztését, a tájékozódás, az érdeklődés felkeltését általában, a dolgok közötti összefüggések felismerésére tanítást, a lényeglátást s a cselekvés, a kezdeményezés képességének fejlesztését.

Szeretnénk látens energiákat felszabadítani a résztvevőkben arra, hogy rendezni tudják magukban és környezetükben a minden cselekvést megbénító értékzavart. Szeretnénk, ha felismernék a társadalom, a gazdaság s a kultúra fejlődésének összefüggését, a kölcsönösséget ezek feltételrendszerében.

Tab városkörzetében öt tanács húsz társközsége keresi közös boldogulását. Erre is érdemes néhány szót fordítani. Más-más történeti utat megtett falvak maradék népéről, különféle nemzetiségű, vallású és sorsú embereknek végül is többé-kevésbé közös, konkrét életteret adó együtteséről van szó. Az elhalványodó szülőföld mellett képes-e ez a tágabb térség számukra otthonná válni? Legtágabb otthonná és a legszűkebb hazává.

* Lásd a falusi bíró szerepének kitűnő bemutatását: Tausz Katalin—Mátyus Alíz: *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek.* Gyorsuló idő, 1984.

** Kissé hasonlóan, noha nem összetéveszthetően ahhoz, amit *A falugondnok* c. írás erről az egyelőre csak elméletben létező település-animátorról jellemzésként leír. (Vö. Kemény Bertalan: *A falugondnok.* A kistelepülések társadalmának rehabilitációjáról, üzemeltetéséről. Népművelési Intézet, 1983.)

Ahhoz, hogy az ember valahol jól érezze magát, szükséges a hely ismerete, belakottsága, szellemi, kulturális értékeivel való élés, de a jobbítás akarata és annak lehetősége is!

Jobbítani, változtatni azonban úgy általában nem lehet. Ez csak egymást kölcsönösen ismerő, egymás értékeit, céljait elismerő, méltányoló, támogató közösség keretei között lehetséges.

Szeretnénk tehát megtanítani a népfőiskola résztvevőit egyrészt a településhez kötődő helyi öntudat, másrészt az együttműködési képesség fontosságára, mely szükséges Tab és vidékének, az itt élő emberek közös életterének emberibbé tételére.

Szeretnénk, ha segítségünkkel felismernék nehéz hivatásuk nagyszerűségét, s a közös cselekvés műhelyeit tudnák egymás közt — elöljáróságon belül — és környezetük aktív, kezdeményezésre még mindig képes embereivel kialakítani. Előbb saját településükön belül, majd egymás között: Tab és vidékén.

Az olyan társadalom ugyanis — s ebben biztosak vagyunk —, mely kizárólag csak egyéni és központi (állami) stratégiákkal rendelkezik, hosszabb távon nem életképes. Szükség van a helyben megfogalmazódó településfejlesztési, kulturális és gazdasági stratégiákra, a konkrét településre vonatkozó iskolapolitikára stb. Szükség van tehát község- és várospolitikára, egyszóval olyan helyi politikára, amit a tanács nem meghatároz, hanem felvállal, felismer, továbbít, segít, képvisel, egyszóval: szolgál.

Más út ugyanis nincsen. Tab vidéke minden községének, ha meg akar maradni (s különösen, ha korszerű, modern településsé kívánnak átalakulni), létre kell, hogy hozzák azokat a helyi közösségeket, műhelyeket, melyek képesek megfogalmazni a megmaradás és előrelépés helyi stratégiáit. Tabnak magának nemkülönben, ha mint kisvárosi szellemi kisugárzó szerepét komolyan óhajtja betölteni.

A versengés és a konfliktusok az élet velejárói. Ezeket kezelni kell tudni. De szükséges kialakítani a kölcsönös előnyök segítő rendszerét az egymás kárára történő kijátszás gátló rendszerével szemben. Bíztunk abban, hogy a népfőiskolai szellem — az együttgondolkodás, az egymásra figyelés termékenyítő ereje — segíthet abban, hogy a kölcsönös függések fölismerésén alapuló kooperatív magatartás talaján megfogalmazódjék a tabi térségre érvényes „itt és mást"* dinamizáló igazsága.

A népfőiskola első esztendeje: tanulságok és mérleg

A fentiekben vázoltak voltak céljaink, s most lássuk, hogy egy hosszabb folyamat részeként mi és hogyan valósult meg ezekből.

Az elmúlt év közepén tettünk javaslatot a tabi Nagyközségi Tanácsnak és a helyi Népfront Bizottságnak egy ilyen értelmű és célú népfőiskola felállítására. Javasoltuk, hogy ennek hatóköre ne csak a Tabhoz tartozó tizenegy társközség, hanem a nagyközséghez tartozó négy községi tanács kilenc társközségének elöljáróira is terjedjen ki.

Annak ellenére, hogy ebben az időszakban több volt a népfőiskolákkal szembeni gyanakvás, mint a segítőkészség, a tanács egyetértve kezdeménye-

* A fiatalon elhunyt kiváló erdélyi filozófus Bretter György használja ezt a formulát *Párbeszéd a jelennel* című esszékötetében. (Bukarest, 1973. Kriterion.)

zésünkkel, elfogadta azt, mi több: a tanácsülés jelentősebb pénzösszeget szavazott meg a népfőiskola támogatására. A tabi *Béke* termelőszövetkezet is segítőkésznek mutatkozott: fölajánlotta a népfőiskolához méltó, rangos klubházának helyiségeit az előadások céljaira. Az előkészületekhez tartozott még, hogy fölhívást juttattunk el az elöljáróságokhoz. Ebben leírtuk a népfőiskola céljait, fontosabb témaköreit, s megpróbáltuk érzékeltetni a különbséget egy hagyományos iskola és a népfőiskola között. Bár voltak ismereteink az elöljáróságok működéséről általában — s rendelkeztünk bizonyos tudással a térség problémáit illetően (ezt a tudást magunk között „tabiológiának" neveztük el) —, de mindez hiába, ha sovány elvontságaink nem telítődnek élettel, s előfelvetéseink nem igazolódnak egy személyesebb, intimebb környezetben. Lényegében ezen múlott az, hogy mennyire sikerül számukra — valóan fontossá, sajátukká tenni a népfőiskolát.

Ebből a meggondolásból s részben praktikus okok miatt, a népfőiskola két részből tevődött össze. Az őszi (1986 szeptemberétől október végéig tartó) „felvezető" szakasz azt a célt szolgálta, hogy mintegy előrebocsátva s négy előadásba sűrítve a fő témaköröket, a vitákat, beszélgetések, vélemények tanulságait hasznosítva testre szabottá formáljuk az intenzív szakasz programját. Velük együtt, közösen.

Benda Kálmán megnyitó előadásában a népfőiskolák egykori és mai hivatásáról, feladatairól beszélt, *Nagy Endre* az önkormányzat és bürokrácia kérdéseiről szólt; *Schmidt Péter* ismertette s kritikusan elemezte az elöljáróságok működésének eddigi tapasztalatait, *Andrásfalvy Bertalan* előadásában pedig arra kereste a választ, mit jelenthet a néphagyomány a jövő műveltségében.

A fölvezető szakasz jól szolgálta azt a célt is, hogy megismerkedjünk egymással, megalapozva a csoporttá, népfőiskolai közösséggé válás folyamatát. Ugyanis kevés kivétellel egymást sem ismerték a résztvevők, s rólunk sem nagyon tudták, kik vagyunk s mit akarunk, és mi sem ismertük őket. Az őszi szakasz végére azonban kölcsönös elfogódottságunk oldódott, a viták, problémafelvetések bátrabbá váltak. Ez fontos is volt számunkra, hiszen míg az őszi előadásokon való részvételt a tanács *ajánlotta* az elöljáróságok számára, addig a folytatásra való jelentkezés kizárólag az elöljáróságok tagjainak hajlandóságán, részvételi kedvén múlott.

Végül is a múlt év novemberétől ez év márciusáig tartó intenzív szakaszra a húsz társközségi elöljáróság közül tizenhat jelentkezett. E szakaszban együttléteink sűrűsödtek: havonta négy-öt alkalommal találkoztunk.

Programját illetően pedig az őszi tapasztalatok, vélemények alapján a téli (intenzív) szakasz pilléreit az alábbi témakörök (tantárgyblokkok) képezték.

— A települések tája, történeti, kulturális meghatározottsága.
— A magyar településhálózat társadalomszerkezete. A kistelepülések, társközségek helyzete, sajátos problémái.
— A kisközségek önkormányzata, érdekképviselete. A települések közötti együttműködés, konfliktusok és kezelésének módjai.
— A „népességmegtartó képesség" és a „képességmegtartó népesség" általános és helyi összefüggései. A településbarát iskola- és művelődésügy.
— Kistelepülés és kistermelés. Vállalkozás a kistelepüléseken.

Az egyes témakörökhöz kapcsolódó előadásokat majd minden esetben élénk vita követte. Ezek kiegészültek még egy-egy elöljáróság által fölvetett eset közös megbeszélésével, elemzésével. Ennek során „visszatérő motívum" volt a Karád társközségévé lett s onnan elszakadni kívánó andocsi elöljáróság problémáinak megbeszélése. (Legfrissebb információink szerint ehhez az első lépések megtörténtek, a tanácsülés megszavazta az „elválást".)

A hagyományos előadás—vita formációt igyekeztünk más aktivizáló módszerekkel elmélyíteni. Ezek sorában kiemelkedő volt a *Fodor Katalin* és *Nyilas György* által vezetett „tabi parlament" játék, melyben a problémamegfogalmazás, a képviselet elemi szintjeit gyakorolhatták a résztvevők. Utólag úgy értékeljük, hogy gyakrabban kellett volna ehhez hasonló gyakorlatokat alkalmaznunk.

Fontosnak tartottuk, hogy animáljuk és gyorsítsuk a csoporttá válás folyamatát. Ezt szolgálta a „ki mit hoz, azt kínál" alapon rendezett népfőiskolai karácsony, melynek hangulatáról *Bodza Klára* és *Baka Juli* által előadott népdalok, versek gondoskodtak. Kirándulást szerveztünk Balatonalmádiba, a népfőiskolai vezetőképző tanfolyamra, s meghallgattuk *Tóth János* és *Márton János* előadásait. Odautazván fölkerestük a Siójuton működő helyi egyesület elnökét, *Róka Gyula* tanítót, mondja el egyesületük alakulásának történetét, a Balatonszabadihoz tartozó társközség helyzetét. Egy alkalommal az andocsiak meghívására „kihelyezett" népfőiskolai foglalkozást tartottunk.

Februárban két napot Bakonyszentkirályon töltöttünk. Itt hangzottak el a kistermelés és a kistelepülés, vállalkozás a községben témakör előadásai. Találkoztunk a község tanácselnökével s néhány idetartozó település elöljárójával. Az itteni Kalendáriumi Baráti Kör jeles képviselőivel éjszakába nyúló beszélgetést folytattunk.

Mindezek erősítették az összetartozás szálait, s egyre gyakrabban hallhattuk: „mi, népfőiskolások . . .".

A népfőiskolán elhangzott előadásokat magnóra vettük, majd sokszorosítottuk. Így minden résztvevő egy kötetnyi írást, afféle „elöljárósági kézikönyvet" kap kézhez, mely lehetőséget ad az alaposabb elmélyülésre, továbbgondolásra ösztönöz.

Az elöljáróságokat arra kértük, hogy a népfőiskola évzárójára rövid, néhány oldalas dolgozatot készítsenek, s ebben szóljanak községük múltjáról, arról, mi él tovább ma ebből, ismertessék jelenüket, leginkább gondot okozó problémáikat, és vázolják föl, hogy mi szükséges ahhoz, hogy a falunak jövője legyen. Elkészítéséhez szempontrendszert, segédletet is mellékeltünk. Javasoltuk, hogy a dolgozat készítése során is, de a véglegesítés, leírás előtt mindenképpen beszéljék, vitassák meg szélesebb körben is.

E *községfejlesztési program* végiggondolása, elkészítése egyúttal azt is jelzi, hogy a népfőiskola által generált folyamatok megszabott medrükből kilépve többfele ágaznak. S ami nagyon fontos, a folytatás igénye — egyelőre a formák, keretek meghatározása nélkül — a népfőiskolások köréből indult ki.

Beszámolónk írásakor még csak néhány dolgozatot kaptunk kézhez, de már körvonalazódnak az ezzel kapcsolatos tennivalók. Ugyanis számos olyan probléma, kérdés vetődött föl az előadások, beszélgetések során, amelyek megoldására a jelenlegi jogi, gazdasági, szervezeti keretek között is van mód. Csak éppen az nem világos, milyen technikái vannak a közösségi

cselekvéseknek. A népfőiskola során mind több elöljáróság fogalmazta meg ennek igényét. Azt tervezzük tehát, hogy a legkiérleltebb helyi programok megvalósítására olyan, különféle szakemberekből álló társadalmi tanácsadó szolgálatot szervezünk, mely segít az adott probléma megoldásában. Csak jelzésszerűen néhány: a helyi szociálpolitika (idősek, rászorultak), az egészségügyi ellátás problémái, munkahelyteremtés, a község fejlődését segítő vállalkozói lehetőségek számbavétele (pl. idegenforgalom, hagyományos munkakultúra) stb.

A segítő-támogató rendszerek kiépítésével együtt vagy ezt megelőzően ezek mindegyike egy-egy tematikus népfőiskola témája lehet. Kiépülhet a szakosított faluszemináriumok olyan rendszere, melyek egymás irányába nyitottak, s szabad átjárást biztosítanak az egyikből a másikba. Mindezek segítője a jelenlegi népfőiskola tagjaiból megalakuló Népfőiskolai Baráti Kör, mely a továbbképzés, önképzés színterévé válhat.

HÉTVÉGI NÉPFŐISKOLÁK

Tóth Imre

I.

Évek óta önzetlen törekvések vannak országszerte, hogy a népfőiskolai gondolat újra meggyökeresedjék. A gyakorlati megvalósulás előtt valóban komoly akadályok tornyosulnak. Ezeket azonban okos kompromsszumokkal át lehet hidalni. Írásomnak címe is erről árulkodik: az új típusú népfőiskolák érdekében engedményeket kell tennünk a klasszikus népfőiskolai elvekből, amelyeket *Emlékezés egy népfőiskolára* című könyvemben felsoroltam.

a) Népfőiskolai alapelvek

A népfőiskola mozgalom. Egy országban sem sorolták be a szokásos iskolarendszerbe. Mindenütt valamilyen össztársadalmi célok megvalósulása érdekében szerveződő mozgalom formájában jelentkeztek és teljesítették hivatásukat. Így a magyar népfőiskolák is. Adva voltak az izzó társadalmi feszültségek, a gyökeres változások forradalmi megoldást sürgettek. Ezek szolgálatába szegődtek a magyar népfőiskolák.

Ma is vannak sürgető társadalmi, kulturális, nevelési, gazdasági tennivalók. A diagnózisok már minden szinten megtörténtek, s a kilábolás útjának keresése vezetett el a Népfőiskolások Baráti Körének megalakulásához a Hazafias Népfront keretében. A felismerések is megtörténtek: van igény a népfőiskolákra, sőt, sürgető szükség van ezekre a magas erkölcsű nevelési intézményekre, hogy besegítsenek a hivatásos iskoláknak az embernevelés fontos munkájába. A spontán, dicséretes kezdeményezések csak megerősítik a gondolatot: *mozgalommá kell fejleszteni a népfőiskolák létesítését.*

Legyen a népfőiskola független! Ez az alapelv kínálja a legtöbb lehetőséget a „belemagyarázásokra", bírálatokra, sanda gyanakvásokra. Ez annak a jele, hogy nem bízunk a társadalom erejében: hátha rendet tud teremteni a saját háza táján. Hankiss Elemér írja cikkében: „Teremtsenek az emberek maguk körül rendet... Nincs sok időnk." (*Pongyola társadalom.* Valóság, 86/2.)

Mitől legyen független a népfőiskola? Nem a kis- és nagyközösségektől, nem a szervezetektől és nem az államtól. A cél inkább a minél sokrétűbb összefogás szolgálata. Miben legyen független? *Működésében, szellemében, módszerében.* Szűkebb vagy tágabb körű közösségek szervezik. Céljaik szolgálatára patronálják. Garancia Egyesületek veszik körül, ezek gondoskodnak a beiskolázásról, az anyagi javak előteremtéséről, nevelők képzéséről, a népfőiskola működtetéséről.

Legyen a népfőiskola mögött társadalmi háttér! Ez biztosítja a nevelés légkörét, a látogatottságot, a jó hírnevet, sőt, az anyagiakat is. Épüljön be a táj kulturközösségébe és a különböző hivatások kisközösségeibe!

A népfőiskola nem szakiskola. Tágítani kell a fogalom körét: nem a parasztifjúság nevelő intézménye csupán, hanem minden foglalkozású fiatalé, férfié és nőé, az értelmiségieké és a munkaadóké is.

A népfőiskola az élet iskolája. Az iskola klasszikus hivatása: felkészítés az életre, nemcsak a magasabb iskolákba való felvételre. Meg kell találnia mindenkinek a hivatását, benne örömét, boldogulását. Meg kell ismernünk lakóhelyünk, környékünk, a magyarság kultúráját, szokásait, erkölcsét, elvárásait. A hivatásbeli kultúra bővül magyarságtudattá, készít fel a közösségek szolgálatára.

Bennlakás, családias légkör. Itt kell megalkudnunk és okos kompromisszumot kötnünk a valósággal és lehetőségekkel. Kevés helyen lehet ma biztosítani a bennlakást, de egy-két éves sikeres működés ezt is megérleli majd. Arra kell törekedni, hogy ne váljék száraz népműveléssé a népfőiskola. Az előadók közös céljainkkal való azonosulásukkal biztosítsák a meleg légkört, a baráti viszonyt.

Önkéntesség, öntevékenység, önkormányzat. Közösségi nevelés a közösség által, a közösség számára. Senkit se „utaljanak" be a népfőiskolára, s főképp ne kötelezzenek annak elvégzésére. Bármikor ki lehet maradni. Az öntevékenységet el kell indítani! Tanuljanak meg megjelenni, felszólalni, sugározni, mozgósítani! Legyen minden csoportnak önkormányzata! Legyenek felelősök, vezetők! Önmagukon gyakorolják a demokráciát!

Gyakorlatiasság. Nem kell kiszakadni az életből! Amíg nem keletkezhetnek saját kertészetek, kisállattenyészetek, addig is legyen sok látogatás üzemekben, gazdaságokban, könyvtárban, múzeumban. Tegyenek időjárási megfigyeléseket, szülőhelyük megismerésére keressenek forráshelyeket! Tervezzék meg a további életüket: készítsenek munkatervet, írják le és adják elő a népfőiskolán!

Közvetlen módszer. Nem katedráról hirdetett tudomány, hanem elbeszélgetés, kérdések, viták. A téma kimerítése, távlatok nyitása. Nincs tankönyv, még jegyzetelés sem kötelező az órán. Kapják meg az előadások vázlatát, és otthon nézegessék! Olvassák az ajánlott könyveket! Az önképzésen legyen a hangsúly!

Padagógus egyéniségek. Felelősségteljes a népfőiskolai előadók, nevelők munkája. Nem elég a szakma alapos, módszeres ismerete, sugárzó egyéniségek álljanak a társadalom vezetésére készülők elé. Legyenek feddhetetlenek egyéni, családi és társadalmi életükben! Legyenek önzetlen szolgálói a magyarságnak, szeressék a hallgatókat! A tanügyi szervek, a TIT, az állam segít a kiválogatásban, az előkészítésben.

b) Szervezési kompromisszumok

Nem várhatnak a spontán kisközösségek kezdeményezéseinek elterjedésére a nevelési feladatok sürgetése miatt. Tapasztalataink megerősítenek abban, hogy a népfőiskolai gondolat él a volt népfőiskolások emlékezetében, de él gyermekekben is. Ennek a felélesztésére, áldozatok vállalására is késztető fellobbantására nem sok erőltetés kell, csak azt kell tudatosítani, ami a hamu alatt izzik.

Sajtóval, előadásokkal mozgósítani lehet gazdaságokat, üzemeket, klubokat, köröket, szervezeteket, szerveket. Minden megyében, központi városban meg lehet szervezni a hétvégi népfőiskolákat, mert előadóterem adva van a TIT-központokban, tanárok a városban és környéken.

c) Az anyagi feltételek biztosítása

A *hallgatók* hozzanak anyagi áldozatot is! Csak így lesz számukra értékes a tanulás. Lehet az pénzbeli, anyagi természetű hozzájárulás, esetleg munkafelajánlás.

A *munkahelyi* hozzájárulás rendszeres lehet, vagy személyhez kötött fizetéses szabadság, kulturális alapból juttatás.

Társadalmi segítség: adakozások, gyűjtések, ösztöndíj biztosítása, klubok, szervezetek besegítése.

Állami segítés: épület biztosítása, étkeztetés megkönnyítése, előadók képzése, a népfőiskola vezetőinek fizetése, óradíjak biztosítása.

d) A népfőiskola vezetése

Alakuljon *népfőiskolai sezrvezőbizottság,* amely a működésre vonatkozóan direktívákat fogalmaz meg: vezetés, hallgatók toborzása, pénzügyi és dologi adminisztráció, propaganda, kulturális rendezvények, kapcsolatok teremtése.

A népfőiskola igazgatósága. — A népfőiskola *igazgatója* a fenntartók által kiválasztott alkalmas pedagógus, középiskolai igazgatói fizetéssel. A népfőiskola minden gondja az ő vállán nyugszik. Előadó, előadók helyettese, nyári egyhetes táborozás szervezője és vezetője. Adminisztráció, propaganda, gazdasági ügyek ellenőrzője. Kapcsolatok teremtője és fenntartója. — *Igazgatóhelyettes, nevelő.* Állandó jelenlétével az oktatás folyamatosságát biztosítja. A hallgatók ügyeit intézi, a nyilvántartásokat, levelezéseket bonyolítja. — *Adminisztrátor,* ügyvezető, gépelő.

e) A népfőiskola működése

A hallgatókat a patronáló szervek ajánlása alapján a népfőiskola vezetősége veszi fel. A tanítás szombati napokon folyik. Délelőtt 4 óra előadás, délután 3 óra megbeszélés. A tanítási anyag a népfőiskola jellegének megfelelően alakul. A délutáni órákon vannak a kirándulások, látogatások, viták. Évenként két népfőiskola szervezhető 120—120 órában. Decemberben és júniusban 3—3 napos bennlakás, összefoglalók, munkatervek készítése, záróünnepség. — A kapcsolatok levelezés után, esetleg folyóirat útján folytatódnak.

II. Népfőiskolai tervezetek

Három tervezetet készítettem a létesítendő népfőiskolák jellegének megfelelően. Ezeket a leendő szervezőkkel megtárgyaltam, helyet hagyva a szükséges kiegészítésekre, módosításokra. Kivétel nélkül komoly nehézségekkel találkoztam, amelyek azonban nem áthidalhatatlanok. Csak a kezdeményezés újszerűsége, a várható nehézségek súlya okoz bizonytalanságot.

a) Nagycenk

A népfőiskola szervezője: a Széchenyi István Emlékmúzeum Baráti Köre Elnöksége. — A Baráti Körnek 147 egyéni, illetve brigád és 34 üzemi, vállalati pártoló tagja van. Titkára: dr. Környei Attila, Nagycenk múzeumigazgatója.

Patronáló szervek: termelőszövetkezetek, gyárak, üzemek, vállalatok, tanácsok.

A megsegítés módja: egyszeri pénzsegély, ösztöndíjak vállalása, kulturális hozzájárulás, anyagi juttatások.

A népfőiskola célja: korszerű minőségi emberek nevelése, kiművelt emberfők képzése. — Vezetésre alkalmas fiatalok sokoldalú felkészítése a közösségek szolgálatára.

A népfőiskola vezetése: igazgató, titkár és adminisztrátor. Mindegyik lehet másodállásban is. Alkalmazásukról a szervezőbizottság gondoskodik, amely a népfőiskola legfőbb irányító szerve gazdasági, kulturális, személyi ügyekben. Tagjai a fenntartó, patronáló intézmények megbízottjaiból kerülnek ki.

Tárgyi feltételek: kell előadóterem, zsibongó, iroda. — Étkezési hely és koszt biztosítása. (Csak ebédről lehet szó.) — Takarítás, fűtés.

Nevelők, oktatók, előadók: állandók, alkalmiak, meghívottak. Helybeliek, városiak, vidékiek. — Foglalkozás szerint: nevelő, tanár, tudós, orvos, állatorvos, biológus, pszichológus, szociológus, politikus, történész, muzeológus, Széchenyi-kutató, irodalmár, író, művész. — Hagyományművelő, néprajzos, előadóművész, közgazdász, agronómus, kertész. — Vezetők: tanácsi, szövetkezeti, ifjúsági, társadalmi.

A hallgatók: **20—35 éves fiatalok, férfiak és nők, tehetségesek, önként** jelentkezők, akiket ajánlásaik alapján meghallgatásuk után a vezetőség hív be. Útiköltséget és étkezést vállalják. Bizonyítványt nem kapnak, csak igazolást a népfőiskola elvégzéséről. Bármikor kimaradhatnak.

Tanítási rend: 5 hónapig szombatonként 4 tanítási óra és 2 óra megbeszélés, vita, önképzőkör. Kötelező munkaterv készítése, annak megvitatása.

A módszerről: családi közösség a népfőiskola. — Nincsen tankönyv és feleltetés, még kötelező jegyzetelés sem. Kapják meg a hallgatók az előadás után az anyag bő vázlatát, hogy otthon tanulmányozhassák. Kiselőadások, üzemlátogatás, vándorgyűlés, műsorok stb.

Középfokú népfőiskola

Öt hónapig tart, összesen 120 órában.

Célja: emberibb ember és magyarabb magyar nevelése. Önismeretre nevelés, öntudatra ébresztés, önnevelésre serkentés, magyarságismeret és magyarságtudat.

Tárgykörök. Az ember fejlődése, adottságai, kultúrája. Az ember egészsége, jelleme. — Népek, nemzetek. — A magyarság életének sorsfordulói. — Magyar sorsközösség. — Kultúra, irodalom, tudomány, sport, művészet. — A szép: beszéd, tett, magatartás. — Hagyományok, néprajz, szokások. — Társadalmi torzulások, a javítás lehetőségei.

Felsőfokú népfőiskola

Célja: vezetők képzése a közösségek számára.

Tanítási idő: 5 hónap a középfokú népfőiskola után.

Tárgykörök. Az ember a társadalomban: család, munkahely, település, nép, nemzet, emberiség. — Az emberi munka: mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, értelmiségi munka, tudományos kutatás. — Emberi és társadalmi kapcsolatok, kooperáció. — Társadalmi rendszerek, államformák. — Népi és magaskultúra, művelődés, írás, olvasás, közszereplés. — Körök, klubok, szervezetek, egyesületek, brigádok, kisközösségek. — Nemzetközi együttműködés: béke és haladás, környezetvédelem, turisztika, vendéglátás, nyelvek tanulása, kultúrakapcsolatok. — A kultúra házai: falun, városon. Iskolák, egyetemek, kutatóintézetek, könyvtárak, múzeumok, levéltárak, képtárak. — A társadalom torzulásai: viselkedési, munkahelyi, bűnügyi, egészségi kisiklások. A kilábolás útja, segítés a társadalom rendjének kiegyensúlyozásához. — A vezetők hivatása, jelleme, tevékenységi területük. — Egészségügy, szociális terület, ifjúság és öregkor. Aktívák feladatai, kezdeményezései. — Széchenyi István tanításai.

Soron következő feladatok

1. Elvi döntés a népfőiskola megszervezéséről.
2. A népfőiskolai gondolat propagálása, találkozókon, sajtóban, előadásokban.
3. Patronálók szerzése, a megajánlások felmérése.
4. Előadók felkérése, megbeszélés.
5. Anyagi feltételek biztosítása.
6. A szervezőbizottság megalakítása.
7. Egyeztetések a TIT-tel, társadalmi, tanácsi szervekkel.
8. Tagok toborzása.
9. Vezetői előkészítés.
10. Ünnepélyes megnyitás.

b) Szövetkezeti Hétvégi Népfőiskola

A népfőiskola szervezői: Szombathely város és Vas megye mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi szervei (SZÖVOSZ).

Patronáló szervek: az erre önként vállalkozó nagy-, kis- és középüzemek. Megbízottjaikból alakul a *szervezőbizottság*, amely a népfőiskola irányításának legfőbb szerve: kijelöli és alkalmazza a vezetőséget, és azt megbízza az intézmény önálló szellemi irányításával.

A *népfőiskola célja sokrétű!* korszerű, minőségi emberek nevelése, képzése, akik a társadalomban és munkahelyeiken a nemzetgazdasági célok megvalósítása érdekében minden területen mozgató, irányító szerepet tudnak és akarnak vállalni. Alkalmasak brigádvezetésre, ifjúsági szervezésre, baráti körök vezetésére, kirándulások, versenyek szervezésére, ki-ki adottsága szerint. Legyenek ők minden nemes gondolat pártolói, szorgalmazói! Mély erkölcsi és általános kultúrájú emberek, akik közösségi szellemet hordoznak és önzetlenül cselekvőképesek.

Tárgyi feltételek: előadóterem, zsibongó, iroda — akár a TIT-székházban is. Étkezés — egyszeri ebéd — étteremben.

Oktatók: az általános ismereteket, népfőiskolai tárgyakat, szakismereteket a TIT és a művelődési osztály, a tanárképző főiskola ajánlásai alapján toborzott tanárok, illetve szakemberek oktatják.

Népfőiskolai tárgyak. Magyarságismeret (történelem, irodalom, néprajz, hagyományművelés). Társadalmi ismeretek (közösségek, szervezetek, társadalmi rendszerek). — Önismeret (az ember adottságai, önnevelés, önművelés, egészség, alkalmazkodás, önkritika). — Természeti ismeretek (fauna és flóra, föld és kincsei, ipari koordináció, világkereskedelem; környezetvédelem). — A kultúra csúcsai (művészet, építészet, zene, tudomány, feltalálók, magyar eredmények).

Szakmai ismeretek (vázlatosan). Mezőgazdaság (gazdátlan földek hasznosítása, kiskertek, kisállattenyésztés, kisvállalkozások, gazdasági munkaközösségek (gmk), célszövetkezetek; helyünk a világban; nagyüzemi gazdálkodás perspektívái; mit és hogyan lehetne még jobban?). — Ipari kérdések (kisipar, nagyipar, a világhelyzet, kisvállalkozások, kisszövetkezetek, jogi ismeretek, kooperáció, az ipar becsülete). — Kereskedelem (szolgáltatások bővítése, termelés és értékesítés, anyag- és árismeret, világkereskedelem; piacm és árutőke és vállalkozás; verseny és minőség).

A hallgatók: kiválasztása önkéntes jelentkezés alapján. A patronáló szerv nem küldi, csak ajánlja. 20—35 éves férfiak és nők. Tehetségesek, közösségi emberek, vezetésre alkalmasak. Vállalják az úti- és étkezési költséget. Bármikor kimaradhatnak.

Szervezési feladatok

1. Szervezőbizottság alakítása az érdekelt ágazatokból.
2. Patronáló szervek kialakítása. Anyagi hozzájárulások felmérése.
3. Nevelők és oktatók felkérése.
4. Konzultálás művelődési, tanácsi szervekkel, TIT-vezetéssel.
5. Leendő oktatók megbeszélése.
6. Hallgatók toborzása.
7. Az oktatás időtartamának meghatározása.
8. Kiegészítések, módosítások a tervezetben.
9. Esetleg speciális népfőiskola nők számára.
10. Munkakezdés.

c) Hétvégi katolikus népfőiskolák

Ez a terület lenne a legkönnyebben járható, és a bennlakás is legelőbb megvalósítható lenne, ha elfogadnánk az egyház besegítését a társadalom nevelésébe, biztosítva mindig az össztársadalmi érdekeket. Az alábbi tervezetet öt egyházmegyéhez küldöttem meg. Írásban két pozitív, szóban egy biztató, egy elutasító választ kaptam, egy helyről nem válaszoltak.

Tervezet

Az egyházak minden országban mindenkor tevékenyen részt vettek a népfőiskolai mozgalomban. Hathatós támogatás volt ez részükről az állam számára az embernevelés fontos területén.

A magyar egyházak ilyen irányú tevékenységének értékelése helyet kapott napjainkban is egy országos értkezeleten, amelyet 1984. december 7-én tartottak. „Tudomásul kell vennünk, hogy az egyházak közvetett és végső eredményében pozitív szerepe nélkül a népfőiskolai mozgalom nem létezett volna és nem hozott volna létre történelmi jelentőségű eredményeket. ... Az önállóan létesítendő népfőiskolák közé beleértendők az egyházak népfőiskolái is." (Sz. Tóth János) A Forrás 84/12. 86. lapján írja Pozsgay Imre, a HNF főtitkára: „Az egyházak jelen vannak a mai magyar közéletben ... ma sem kell tehát kiiktatni őket semmiféle kezdeményezésből."

A kialakult állami gyakorlat az egyházközségeket is jogi személyként kezeli. (515. § 3.) Az Egyházközségek Szabályzatából: „Az egyházközségek igyekezzenek az evilági dolgok rendjét az evangélium szellemével áthatni." (3. § 3.)

A népfőiskola szervezői: ..... város egyházközségei.

Patronáló szervek: az egyházmegye egyházközségei.

A megsegítés módja: a népfőiskola fenntartásához való rendszeres hozzájárulás. — A hallgatók biztosítása, ezek anyagi segítése. — Előadások vállalása.

A népfőiskola vezetése: sokoldalú, érdeklődő egyházi és világi emberekből kijelölt népfőiskolai tanács.

A népfőiskola célja: magas kultúrájú, és világnézetet hordozó minőségi emberek nevelése a közösségek számára.

Tárgyi feltételek: előadóterem 25—30 fő számára, zsibongó, iroda. Takarítás, fűtés. — Ebéd étteremben.

Hallgatók: 20—40 év közötti férfiak és nők. Lehetőleg azonos korosztályúak és képzettségűek egy csoportban. — Küldésük a patronáló egyházközség joga.

Előadók: papok és világi szakemberek: teológusok, pszichológus, pedagógus, szociológus, orvos, biológus, történész, irodalmár, művész, hagyományművelő, közgazdász, technikus, agronómus.

Témakörök. Az ember egyénisége: eredete, fejlődése, adottságai, kultúrája, egészsége; önismerete, önképzése, személyisége. — Az ember közösségei: család, foglalkozás, kultúraközösség, lakóhely; kötelességek a közösségekkel szemben; a szolgálat módjai; a társadalmi torzulások kiküszöbölése. — Magyarságismeret: történelmi sorsfordulóink; népünk adottságai, eredményeink; helyünk a világban; az emberiség útja; irodalom. — Kitekintés a világba: világgazdaság, béke és haladás; társadalmi formák. — A boldogulás útjai: a javak, jellem és erény; a felelősség vállalása; mit tehetnénk és nem tesszük?

III. Népfőiskolai speciális kollégiumok

A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola főigazgatójával folytatott megbeszélésünk eredményét az alábbiakban foglalom össze:

— A tanárképzés tananyagában a népfőiskolai tárgyak bennfoglaltatnak. Azok kiemelése és egy témakörbe való összefoglalása speciálkollégium feladata lehetne.

— A két évig tartó kollégium alapos felkészülést adhat a leendő pedagógusoknak arra, hogy működési helyükön mint előadók vagy éppen szervezők értékes nevelőmunkát végezhessenek a felnőttek nevelésében.

— Az intenzív kollégiumi munka erősíti a hivatástudatot, bensőséges kapcsolat kifejlődésére teszi alkalmassá a fiatal pedagógusnövendéket, amely elengedhetetlen a kistelepüléseken.

— Az így felnövő fiatalokból lesznek a jövendő mindenesei a falvakban, előbb „kismesterek", aztán „öregmesterek", akiket mindenki tisztel és szeret.

— A kétéves kollégiumi munka előkészíti a szakdolgozat megírását. A kirándulások kifejlesztik a néprajzi gyűjtőkedvet és gyakorlatot.

— Maguk között valóságos népfőiskolát alakíthatnak ki, ahol gyakorolják az előadást, megtanulhatják táncaikat és gyarapíthatják népdaltudásukat.

— A speciálkollégium tagjai vidéki előadásaikkal hírverői lehetnek a népfőiskolai gondolatnak, és mozgásba hozhatják az eltompult fiatalokat. A szépnek megmutatása öröm a nézőnek, és öröm a bemutatónak is.

— A tanárképzés valóban gazdagodik a népfőiskolai munkára való felkészítéssel.

FALUHASZNOS POLGÁRNEVELDE

(Népfőiskola Siómentén)

Vargáné Csorba Éva

Északkelet-Somogyban, Siófok „mögött" van az a négy település, amit Siómentének kereszteltek el öt esztendeje, amióta Balatonszabadiban, Siómaroson, Siójuton és Ádándon falufejlesztési kísérlet indult. Ennek a több területre kiterjedő kísérletnek a kezdeti tapasztalatai alapján született meg 1984 tavaszán a helyi népfőiskola létrehozásának gondolata. Olyan művelődési formát kerestünk, amelyben a négy falu érdeklődő, közösségük ügyei iránt érzékeny polgárait felkészíthettük a rájuk váró feladatokra. A kulturális egyesületek megalakulásával, az iskolareformmal, a helyi nyilvánosság szélesítésével csak akkor érdemes kísérletezni, he helyben él a változtatás igénye, és módot teremtünk számukra, hogy felkészülhessenek az új szerepekre, magatartásra.

Az 1948 óta Magyarországon először szerveződő *Siómente Népfőiskolá*nak én kezdetben hallgatója, majd a programot is szervező évfolyamvezetője lettem. 1986 februárjában fejeződött be az első hároméves népfőiskola, így már az elvégzett munkáról adhatunk számot.

A népfőiskolai forma „kitalálói" és szervezői az említett falvakban működő művelődési egyesületek elnökei, a Siómentén gazdálkodó termelőszövetkezet elnöke, Boda János kulturális és oktatási kérdésekkel foglalkozó munkatársa Imre Lászlóné és mindenekelőtt a falukísérlet vezetője, Varga

Csaba író voltak. Szakmai és anyagi támogatókat is sikerült megnyerni. A Hazafias Népfront Országos Tanácsát, a Népművelési Intézetet, a Somogy Megyei Tanácsot, de a legfőbb mecénás a termelőszövetkezet volt. Az 1984-es népfőiskolai előkészítőt a „Művelődési Körök Tanácsa" és a termelőszövetkezet közösen hirdette meg. Jelentkezhetett mind a négy faluból az, aki betöltötte a 22. életévét, és elvégezte legalább az általános iskolát.

Az életkori feltételt nem vettük szigorúan. A legfiatalabb hallgató 19 éves volt, a legidősebb 63. A három év során a hallgatók száma csak minimálisan változott, az egyes előadásokon a falvak vezetői, a téesz szakemberei, megyei és siófoki vendégek is gyakran részt vettek. Az előkészítőre mintegy ötvenen jelentkeztek, senkit sem utasítottunk el. Nagy részük a három év során rendszeresen el is járt a népfőiskolára. Foglalkozást és iskolai végzettséget tekintve nagy különbségek voltak, de ez érdekes módon az együttgondolkodást egyáltalán nem zavarta sem a hallgatókkal, sem az előadókkal.

A népfőiskola teljes programjának összeállításakor elsőként témaköröket határoztunk meg. Tantárgyaink a következők voltak: gazdaságtan, társadalomtan, történelemtan, kultúratan, embertan, természettan. Minden témában a hallgatók konkrét javaslatait figyelembe véve a falu mint település, mint életük kerete volt a legfontosabb fogalom. A három év során persze nagyon sok fontos kérdésre sor került, itt csak ízelítőül sorolok fel néhányat — feltüntetve az előadót is.

A gazdasággal kapcsolatos néhány előadás: szocializmus és vállalkozás (Siklay István közgazdász); a második gazdaság és a háztáji (Juhász Pál szociológus, egy másik alkalommal Márton János agrárközgazdász); biogazdálkodás (Szeléndi Szabolcs). Ebben a témakörben kapcsolódtunk leginkább a napi gyakorlathoz.

A társadalomtan keretében részletesen és többször beszélgettünk a társadalmi struktúráról, a település-struktúráról, a falufejlesztés jelenéről és jövőjéről, az életmódról, a mai társadalom működési zavarairól Hankiss Elemérrel, Enyedi Györggyel, Márkus Istvánnal, Baráth Etelével, Papp Zsolttal.

A történelemtan keretében a magyarság kérdéseit is körbejártuk. László Gyula a kettős honfoglalásról, Gyarmati György a negyvenes és ötvenes évekről, Gergely András a magyar reformkorról, Lackó Miklós a harmincas évekről tartott előadást. Magyarság és irodalom kérdéséről Csoóri Sándorral beszélgettünk. Szilágyi Ákos a hetvenes évekről vezetett vitát.

A kultúratant széleskörűen értelmeztük, így a népi kultúra ismertetésén, a hagyományőrzésen túl sok szó esett mindennapjaink kultúrájáról is. Andrásfalvy Bertalan, Kobzos Kiss Tamás múltunkkal, Fekete György jelenlegi iparművészetünkkel, Varga Imre pedig képzőművészetünk kérdéseivel foglalkozott. Monostori Imre Németh László szellemiségét segített jobban megismerni, Szigethy Gábor pedig *Gondolkodó nagy írók* címmel tartott előadást. Vendégünk volt Fekete Gyula író, Ratkó József költő, Havas Judit előadóművész.

Az embertanban az embert mint természeti és egyben társadalmi lényt tekintettük. A szerelem, a barátság, de főként a család problémái sokszor szerepeltek. Fodor Katalin és Popper Péter pszichológusok, Czeizel Endre genetikus voltak ebben a témakörben előadóink. Az egyénről, a jövőképről Kamarás Istvánnal és Varga Csabával gondolkodtunk együtt.

Természettanunkba a csillagászat (Zombori Ottó), az agykutatás legújabb eredményei (Tóth Géza), Balaton és élő vizeink állapota (Gönczy János) éppúgy szóba került, mint a zöldek mozgalma (Papp Zsolt) vagy a biológia legújabb eredményei (Gánti Tibor).

A népfőiskola programja minden évben három részből állt. November közepétől január végéig szerveztük az ún. hétvégeket. Minden pénteken 17 órától és szombaton de. 9 órától kezdődtek az előadások, a beszélgetések, s késő estig vagy ebédidőig tartottak. Karácsony környékén szünetet tartottunk. Februárban intenzív, kilencnapos bentlakásos szakasz következett, ahová a hétvégék hallgatói közül azok jelentkeztek, akik vállalni tudták ezt a nagyobb szellemi és időbeli megterhelést. A termelőszövetkezeti dolgozók erre az időre részben munka alóli felmentést kaptak, akik pedig máshol dolgoztak, szabadságot vettek ki. Az előadókkal való beszélgetéseken túl filmvetítés és vita, zenei vagy irodalmi műsor, döntésjátékok szerepeltek a programban. A három év alatt tanácsülést, népfront-ülést, egyesületi elnökségi ülést tartottak a hallgatók, ahol mindenkinek választott szerepe szerint kellett végeznie megbízatását azoknak a napirendi pontoknak a tárgyalásánál, amik valóban a falu, a közösség legégetőbb gondjai.

A döntésjátékokban mindenki jól érezte magát, a napirendek előadói elmentek a „valódi" tisztségviselőkhöz konzultálni, ha tehették. Ezeken a fórumokon sok helyi gondra közösen kerestük a megoldást. A harmadik év végén született egy helyi kiáltvány, ami a legfontosabb tennivalókat veszi számba. Szerepel benne többek között a régi gabonaraktárak hasznosítására tett javaslat, az egyedi palackozású borok értékesítésének terve, a pusztatoronyi történelmi emlékpark kialakítása, helyi rádió, az utak állapotának javítása, a juti vásár, és sorolhatnám még...

Bentlakásos népfőiskoláink programjában napi két előadás és vita szerepelt. Esténként beszélgetések a hallgatókat foglalkoztató napi témákról. Igazában nem is volt ez bentlakás, mert a résztvevők otthon aludtak. A hallgatók nagy része nem tudott kiszakadni az otthoni munkából erre a kilenc napra, mert állatokat etetni, főzni, a családdal törődni mindennap kellett. Az elfoglaltság azonban átfogta az egész napot.

A népfőiskola zárásának napja minden évben ünnepnapunk volt: ekkor került sor a dolgozatok felolvasására, a diplomamunkák bemutatására. Ha a népfőiskolások elfogadták a művet, akkor az arra érdemesek az első évben *polgárlevelet*, a másodikban *diplomás polgár* címet kaptak. Ez a díszes papír nem okirat, nem jár fizetésemeléssel, s nem számít hivatalosan felsőfokú végzettségnek, tulajdonosai mégis legalább annyira büszkék rá, mintha az lenne, sőt egyikük megfogalmazása szerint még többet is ér bármiféle szakmai diplománál, hiszen amit itt tanultak, az igen sok tudományhoz kapcsolódik.

A Siómente Népfőiskola első hároméves szakasza befejeződött. Elérte-e célját, s egyáltalán mi volt ez a cél?

Varga Csaba az előkészítő idején így fogalmazta meg: „1. Az elmúlt másfél-két évtizedben létrejött új kultúra és szellemiség demokratikus újraelosztása, 2. a hallgatók intenzív felkészítése az ön- és közösségi reformra, az alapos önismeretre, személyiségük és környezetük minőségi fejlesztésére, 3. a lokális identitás erősítése, a hiteles történelemszemlélettől a személyes és közösségi jövőkép végiggondolásáig."

Hogy a hallgatók miben látták az értelmét, mit vártak tőle, arra is álljon itt néhány idézet:
„A népfőiskola értelmét a közösségi munkára való nevelésben, a tudás gyarapításában, az önállóságra való nevelésben látom..." (Szerenka József 43 éves géplakatos a siófoki termelőszövetkezetben.) „Ismerem a népfőiskola szabadabb, demokratikusabb légkörét, tematikáját, távolabbi célját, az innovációt... amire nagy szükség van a hovatartozás, a magyarságtudat felébresztésében... Egy mondatban: A népfőiskola hiányt pótol és jövőt vázol." (Pápai Lajos 63 éves tsz-nyugdíjas, volt elnök.) „...A népfőiskolától a települési közösségek, illetve a közösségi élet újraéledését várom... (Bakos Sándor 43 éves raktáros a Balaton Élelmiszer és Vegyiáru Kereskedelmi Vállalatnál.) „...Mit várok a népfőiskolától? Tanítson meg a lehetőségekkel élni! Kérdezni! Fontos kérdésekben nem hallgatni, véleményt formálni." (Tóth Katalin 29 éves adminisztrátor a siófoki művelődési központban.) „Én úgy érzem, a főiskola elvégzésével valóságos képet kapok a múlt és a jelen társadalmi, politikai, gazdasági és emberi kapcsolatainak problémáiról... A záródolgozatokkal bizonyítható, hogy mennyi ember akar új és jó, faluhasznos dolgot véghezvinni, és ezeket a rejtett energiákat például népfőiskolával felszínre lehet hozni." (Kálmán Géza 28 éves egyéni gazda.) „Az előadások hallgatása közben döbbentem rá, hogy ki vagyok, hol a helyem, hogy milyen keveset tudok még..." (Gulyás Jánosné 42 éves pénztáros a siófoki termelőszövetkezetben.) „A népfőiskolán nem alakult ki szokványos tanár—diák viszony. Mi tiszteltük az előadókban, hogy tudásuk javát adják... A kérdéseinkre válaszaik mindig őszinték voltak. Ha nem kaptunk megfelelő választ, újra kérdeztünk." (Merkei Jánosné 39 éves gyors- és gépíró a siófoki Olajszállító Vállalatnál.)

A megfogalmazások sokféle várakozást mutatnak. Hogy valójában miben, milyen mélyen hatott a népfőiskola, azt ma még nem tudjuk pontosan, mint ahogy azt sem, hogy ez mit használt a szűkebb és tágabb közösségnek. Az viszont már biztos, hogy a volt népfőiskolások továbbra is együtt szeretnének maradni, s már az első évfolyam végén, 1985-ben megalakították a Népfőiskolások Klubját. Hogy ennek a klubnak mi lesz a szerepe, még szintén homályos, de esélyt látok arra, hogy idővel találnak tennivalót, a rendszeres találkozást tartalmassá tévőt.

Az előzőekben említettem, hogy a népfőiskolára a négy faluból jelentkezhettek az érdeklődők. Az előkészítőn húsz-huszonöt fő vett részt rendszeresen. Az első évet negyven-ötven fő járta végig, akik közül tizenkilencen kaptak látogatási bizonyítványt. Az a huszonegy népfőiskolás, aki vállalta a bentlakást is és dolgozatukat, vizsgamunkájukat elkészítették, polgárlevelet kaptak. 1986-ban a befejező évben közülük tizenhatan lettek diplomás polgárok, s az újonnan jelentkezők közül öten kaptak polgárlevelet.

Ha összeszámoljuk, hány embert is vont szellemi körébe ez a népfőiskola, akkor ennél lényegesen nagyobb szám lesz a végeredmény. A négy település, valamint Siófok állami és társadalmi vezetői több alkalommal is vendégeink voltak. Újságírók, megyei tanácsi munkatársak, vezető politikusok, így Pozsgay Imre, a HNOT főtitkára is járt nálunk.

Az idő előrehaladtával a falu is többet megtudott arról, hogy mi folyik hétvégeken a szabadi téeziroda tanácskozószobájában. Riportok az újságokban, beszámoló a rádióban, tévétudósítás, a pécsi körzeti stúdió filmet for-

gatott, s kezdték talán jobban értékelni azok erőfeszítését, akik a második gazdaságtól vagy a családtól, szabad idejükből loptak időt önmaguk és a világ alaposabb megismerésére. Az 1985-ös év telén rossz világ járt ránk. Egyik hétvégéről a másikra fogyott a hallgatók száma, lelkesedése, sajnos a támogatóké is. Akkoriban tudtuk meg, hogy az első országos népfőiskolának, a Normának a szervezése abbamaradt. Túljutottunk ezen a nehéz szakaszon is. A hallgatókból választott vezetőség segített a társaságot egybentartani. Kiderült, hogy sokan érzik úgy, hogy felelősek lettek egymásért, az együtt, önként vállalt szellemi építkezés befejezéséért. Az évek során közösség alakult olyanokból, akiknek igényük van az együttgondolkodásra, talán tettekre is.

Lassan alakul az emberek viszonya az új közművelődési formákhoz, az új gazdasági kezdeményezésekhez. Nem tudni, milyen eredménye lesz az iskolakísérletnek, mire jutnak a művelődési körök az önállósággal. Nagy kérdés, hogy a népfőiskolások közül kinek sikerül majd a saját maga szabta normák szerint cselekedni. A falukísérlet mindenesetre folytatódik, s hogy lesz-e Siómentén újabb népfőiskola, még kérdés. Ha a helyiek akarják, akkor biztosan. Hiszen, ha a létrehozásához elengedhetetlen költségeket nézem, kiderül, hogy még annyiba sem kerül, mint egy kisebb vállalatti továbbképzés. Ha a házigazda (a mi esetünkben a termelőszövetkezet) a termet, a fűtést biztosítja, már csak az előadók tiszteletdíjára és utazási költségükre kell fedezet. A hallgatóktól nem kértünk tandíjat, de a népfőiskolás klubban már felmerült annak a lehetősége, hogy közös költségen hívnak meg előadót! A népfőiskola működése tehát nem anyagiakon, inkább a közös szándékon és az alapos szervezésen múlik, mert népünk jelesei mindig megnyerhetők fontos ügyek érdekében. A kérdés azóta eldőlt: az újabb háromféves népfőiskola Ádándon indult, az első évfolyamot 1987 tavaszán fejezték be.

A NAGYVÁZSONYI NÉPFŐISKOLAI FALUSZEMINÁRIUMRÓL

Varga Béla

Napjainkban egyre több helyen alakulnak módszerek, formák, melyek szemléletváltozásról tanúskodnak. Ilyen a népfőiskola is. Hazánkban ugyan komoly hagyományai vannak a népfőiskoláknak, elterjesztését nem kisebb emberek szorgalmazták, mint Erdei Ferenc vagy Veres Péter, de végül e mozgalom is, a NÉKOSZ-hoz hasonlóan, nemkívánatosnak ítéltetett.

Újnak mondható mégis, hiszen nyilvánvaló, hogy egy mai népfőiskola más tartalmakat hordoz, mint egy a 30-as években működő. Talán egy régi, haladó forma, részben megőrizve módszerét, új, mai tartalmakat nyer. Célja olyan falusi emberek nevelése, akik képesek saját sorsukat irányítani. Képesek valós érdekeiket felismerni, és képesek ezen érdekeket képviselni. Most, itt egy népfőiskolát előkészítő faluszemináriumról számolok be, mely 1986. január 11—18. között került megrendezésre Nagyvázsonyban.

Az első megválaszolandó kérdés: miért pont Nagyvázsonyban?

Úgy gondolom, a döntő szempont, hogy Nagyvázsony és környékének lakossága már régebben bizonyította: foglalkoztatja lakóhelyének múltja, jelene, jövője, és ezért tenni is hajlandó.

1977-ben megalakult a Kinizsi Vár Baráti Köre, helyi kulturális egye-

sület. Akkor sok helyütt — Veszprém megyében is — nem volt támogatott dolog egyesületek létrehozása, így az alakulást követő gáncsoskodásokat a mai napig nem heverte ki a kör. Véleményem szerint, tevékenysége máig gyengébb lehetőségeinél, mégis bázist jelenthetett egy faluszemináriumszámára.

Nem hanyagolhatók el a személyi feltételek sem. A nagyvázsonyi művelődési ház akkori igazgatóját (a Kinizsi Vár Baráti Körének titkára) mindig megújulni akaró és megújulni képes népművelőnek ismerte a szakma. A G. D. Megyei Művelődési Központ vezetői és Kutatási és Intézményhálózati Csoportja az utóbbi időben minden lehetséges új kezdeményezést próbál felkarolni lehetőségeihez mérten. A három intézmény képviselőinek találkozása után szinte nyilvánvaló volt egy népfőiskolai faluszemináriumm egrendezése Nagyvázsonyban.

A programról röviden.

A program nyolc, egyenként négyórás összejövetelből állt. Ebből hét két óra előadást, két óra konzultációt jelentett, a nyolcadik zárófoglalkozás: beszélgetés fehér asztal mellett.

Témákat tekintve, három blokkból épült fel: környezetvédelem, falvaink helyzete, a környék múltja. Az előadók az egyes témák ismert (és elismert) szakemberei.

A faluszemináriumm látogatottsága minden várakozást felülmúlt; minden este 30—40 ember hallgatta az előadásokat, majd többségük utána beszélgetett, néha vitatkozott. Ha valaki, egyéb elfoglaltsága miatt egy este nem tudott eljönni, előre bejelentette (azt is, hogy miért). Valamennyi hallgató Nagyvázsonyból és a hozzá tartozó négy társközségből (Barnag, Mencshely. Pula, Vöröstó) került ki. A hallgatók közt volt a tanácselnök és valamennyi elöljáró is. Mind az életkort, mind a foglalkozást. iskolai végzettséget tekintve, rendkívül vegyes volt a kép a 23 éves fakitermelőtől a 30 éves szállodaigazgatón keresztül a 62 éves nyugdíjas szabó kisiparosig. Mégis volt ebben az eklektikus társaságban valami közös. Ez a közös, bármilyen közhelyszerűen hangzik is, az, hogy ezek az emberek felelősséget éreznek lakóhelyükkel szemben.

Ha a faluszemináriumnak semmi más eredménye nem lenne, csak annyi, hogy a falujukért felelősséget érző emberek megtudták, ki gondolkodik hozzájuk hasonlóan, már akkor is megérte. Azt gondolhatnánk, hogy egy faluban mindenki ismer mindenkit, azt is tudja, hogyan gondolkodik a másik. Sajnos, ez már — az egészen kicsi falvakat leszámítva — a múlté. Egy most folyó vizsgálat egyik fő tanulsága, hogy Nagyvázsonyban az emberek kapcsolatrendszerei csaknem annyira beszűkültek, mint egy városi lakótelepen lakó emberé.

Voltak a faluszemináriumnak olyan hallgatói, akik korábban semmiféle közösségi megmozdulásban nem vettek részt (persze nem sokan). Nyilván alacsonyra tettük volna a mércét, ha szándékunk csupán annyi, hogy megtudjuk, ki gondolkodik hozzánk hasonlóan. Én magam mint egyszerű hallgató, nem tudom, hogy a szervezők milyen célt fogalmaztak meg, csak azt tudom, hogy nekem és társaimnak mit adott ez a faluszemináriumm.

Mindenekelőtt naprakész információkat, közvetlenül. Ebben a mondatban a *naprakész* és a *közvetlen* is rendkívül fontos. Vannak témák, melyekről naprakész információk csak a tudományos műhelyekben, az állami

és a politikai intézményrendszerben léteznek. Ezen információk egy bizonyos része késleltetve válik hozzáférhetővé (egy bizonyos része soha nem kerül nyilvánosságra). Ez persze nem magyar sajátosság, ez a világ minden részén így van. Nyilvánvaló, hogy mind az egyén, mind a közösség jó döntéseinek esélyét növeli a minél nagyobb számú, minél frissebb információ megléte. A faluszeminárium során naprakész információkat kaptunk a környék intézményes szennyvíz-elhelyezésének esélyeiről, a falvak helyzetéről és a falvak fejlődési alternatíváiról.

Nagyon lényegesnek tartom a közvetlen információt is. Egészen más hatást vált ki a személyes kapcsolat. Más az, ha valakit megnézek a tévében, meghallgatok a rádióban, elolvasom a könyvét, cikkét, és más az, ha ez az ember szemtől szembe mondja ugyanazt. Így jobban átélem, többet rögzítek belőle, ha valamit nem értek, visszakérdezhetek, ha valamivel nem értek egyet, vitatkozhatok stb.

A faluszeminárium másik nagy pozitívuma a kitekintés szükségességének tudatosítása, megerősítése. Kitekintés, viszonyítás nélkül légüres térben mozgunk. Ez a megállapítás valahol mélyen, azt hiszem, az emberek többségében megvan, csak nem vagy nem mindig tudatosul, illetve érdekeinknek megfelelően hol ide, hol oda viszonyítjuk magunkat. Úgy gondolom, mindhárom témakörben világossá vált, hogy eredményeinket csak egy összeurópai kép ismeretében tehetjük az őket megillető polcra, Európa pedig Keletet és Nyugatot és közte Közép-Keletet egyaránt magába foglalja. Talán patetikusan hangzik, mégis leírom, mert igaznak érzem: nem lehet egy falu jövőjéről gondolkodni anélkül, hogy a haza jövőjéről ne gondolkodnánk, és nem lehet a hazáról gondolkodni egy „európai tudat" nélkül.

Az előbb tudatosulásról írtam. Úgy látszik, ez a kulcsszó a nagyvázsonyi faluszemináriumban, mert a következőkben is erről lesz szó. Véleményem szerint, tudatosult a hallgatóságban saját helyzete mint falusi lakosság helyzete. Az utóbbi években sokat lehet hallani, olvasni a falvak helyzetéről, települési hátrányokról. A téma monografikusan is feldolgozást nyert, de épp a legjobb feldolgozások nem jutottak el az átlagemberhez. Így az emberek fejében a napilapokból olvasott, rádióban, tévében hallott, látott, illetve a maguk által megélt tények, gondolatok kavarogtak minden rendszer nélkül. A faluszeminárium az itt-ott hallott információk mellé újakat sorakoztatva, a saját tapasztalataikra alapozva, az ismeretekhez adott egy rendszert. A települési hátrányok rendszerébe pedig nem nehéz belehelyezni egy adott falut.

Még mindig a tudatosulásról. Véleményem szerint, a faluszeminárium legnagyobb eredménye, hogy hozzásegítette az embereket egy gyökeresen más gondolkodáshoz, azzal, hogy rádöbbentette őket: az állam paternalista szemlélete egyre inkább háttérbe szorul, így *felértékelődik a helyi aktivitás.* A résztvevők felismerhették helyüket az alig létező helyi társadalomban, felismerhették szerepüket és felelősségüket a helyi társadalom funkcióképessé fejlesztésében. Felismerhették, hogy az egyén számára mennyire nem mindegy, hogy a helyi társadalom milyen helyet foglal el a település életében és hogyan tudja artikulálni, képviselni a település érdekeit kifelé.

Magyarul: a faluszeminárium tudatosította a hallgatókban, hogy a demokrácia által nyújtott, táguló mozgásteret egy-egy település hogyan használja ki, az alapvetően az ott élő emberektől függ.

Úgy gondolom, ez a tudatosulás nem kevés, persze az igazi próba az erre épülő cselekvés lesz majd.

Túl szép lenne ez a kis írás, ha itt befejezném, és ráadásul az őszinteségem is kétségbevonható lenne, ha egy nagyon fontos dolgot egyszerűen elhallgatnék. Nevezetesen arról van szó, hogy egyes megyei vezetők részéről olyan fokú bizalmatlanság közepette zajlott a faluszeminárium, hogy olykor már-már a léte volt veszélyben.

Én nem tudok más fejével gondolkodni, csak a magamével, azzal pedig ezt nem értem. Nem értettem annak idején azt sem, hogy mi baj lehet a Kinizsi Vár Baráti Körével, melynek célja a helytörténeti értékek feltárása és népszerűsítése, valamint a környék gyarapodásának elősegítése. Azóta eltelt nyolc év, a szituáció viszont nagyon hasonló: most sem lehet tudni, mi baj van a faluszemináriummal, csak annyit, hogy rossz szemmel nézik néhányan. Ettől ugyan minden megy a maga útján, legfeljebb a szervezőket „segíti hozzá" egy-két álmatlan éjszakához, mégis jó lenne tudni, miért van ez így.

A KÁLI-MEDENCEI FALUSZEMINÁRIUM (1986)

Kovács Piroska Rózsa

Az 1985. évihez hasonlóan az idén is meghirdettük a Káli-medence faluszemináriumot.

Az 1986. évi faluszeminárium célja, hogy a résztvevők a bevezető előadás alapján beszéljék meg, vitassák meg az ajánlott, őket érintő témát. Az idei téma — a Káli-medence táj- és környezetvédelme s építészeti hagyományai — több szempontból is szerencsés, jó választásnak bizonyult.

Már az elmúlt évi faluszeminárium javaslatai között is megfogalmazódott a táj- és környezetvédelemmel, a népi építészet megőrzésének lehetőségeivel foglalkozó beszélgetéssorozat igénye.

A Káli-medencében a népművészetnek ez az ága, a népi építészet hagyományozódott ránk. Jó néhány helyreállított épület bizonyítja, hogy e hagyományokat megőrizni kötelességünk. Itt még — leszámítva a közvetlen Balaton-partot — nem épültek aránytalanul nagy, emeletes házak. Még megőrizhető az épületek tájbéli harmóniája.

Az 1985. évi faluszeminárium a Káli-medencéért leginkább aggódó, érte tenni is hajlandó lokálpatriótákat szervezte egybe. Rájuk most is számítottunk, de a résztvevők körét szerettük volna bővíteni elsősorban az építészettel tevékeny kapcsolatban lévő lakosokkal. Meghívást kaptak a környék építészei, kőművesei, ács és tetőfedő szakemberek. Meghívtunk nyugdíjas kőműveseket, nádazókat és ezermestereket, abban bízva, hogy régebben használt építészeti technikákat is felelevenithetünk.

Az 1986. évi Káli-medence faluszeminárium 6 napig, átlagosan napi 3 óra hosszat tartott. Naponta átlagosan 46 fő vett részt a beszélgetéseken. A zárónapon és Makovecz Imre előadásán több mint 60 ember vett részt.

A szemináriumon mindennap jelenlévők 46%-a a tavalyi tanfolyamon is hallgató volt. A résztvevők 31%-a értelmiségi, 22%-a szellemi foglalkozású, 38%-a fizikai foglalkozású (17 fő, ebből 6 kőműves), 4% tanuló. A hallgatók átlagéletkora 40 év körül van, örvendetesen nőtt a fiatalok száma.

Január 6. hétfő: Épületek a Káli-medencében

Rövid bevezető-köszöntő után dr. Lackovits Emőke, a veszprémi Bakony Múzeum néprajzkutatója tartott elsőként előadást.

Diaképekkel illusztrálva bemutatta a Kál-völgyi falvak rendkívül változatos népi építészetét, a legszebb épületeket, melyek elsősorban Balatonhenyében, Kővágóörsön, Kékkúton, de a többi községben is fellelhetők.

Külön kiemelte az előadás az utcai homlokzatok, oromfalak díszítési emlékeit, a füzérdísz, a levélkoszorú, csigavonal stb. motívumait, melyekkel az épületek egységükben is egyediek lettek.

Lackovits Emőke lenyűgöző tudása és tájismerete, ugyanakkor érzelemgazdag, a tájért, a népi építészet még meglévő emlékeiért aggódó előadása méltán volt sikeres indítása a faluszemináriumnak.

Január 7. kedd

Csete György mint neves építőművész, az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal munkatársa, kettős megközelítésben beszélt az építészetről. A házat mint hajlékot, mint az ember tárgyiasult, humanizált folytatását határozta meg. Beszélt a népi építészet ökonomikusságáról, bemutatta a népi építészetben fellelhető építészeti alapformákban a funkció és a szépség harmóniáját.

A faluszeminárium egyik legfontosabb tanulsága fogalmazódott itt meg: *melyek azok az alapformák* — legyen az szerkezet, ablak vagy kémény, oromzat vagy tető —, *amelyeket a népi építészetből a mai építészetbe átmenthetünk, melyeket szervességük okán felhasználnunk érdemes.*

Csete György az est hátralévő részében beszélt a magyarországi tájegységekre jellemző alapformákról: oromfalakról, tetőszerkezetekről, kéményekről, e formák tájbéli harmóniájáról.

Egy bizonyos: ezután más szemmel nézzük a házakat.

Január 8. szerda

Ezen az esten két témáról beszélgettünk. Először Böhönyei Ágnes, az OMF munkatársa ismertette a Káli-medence átfogó rekonstrukciós tervét. A zártkertek, kül- és belterületek meghatározása, kijelölésük módja és oka — miután a hallgatókat ez közelebbről is érintette — élénk érdeklődést váltott ki, konkrét, gyakorlati kérdések — és válaszok — hangzottak el. Pl.: mi a haszna a környezetvédelmi terület kijelölésének stb. A hallgatók sokat kérdeztek volna még, ezért Böhönyei Ágnes megígérte, hogy egy másik alkalommal szívesen eljön a beszélgetés folytatására.

Az est második részében Nagy Endre szociológus beszélgetett a hallgatókkal és a falvak elöljáróival (akik erre a programra külön meghívót is kaptak, bár a 6 elöljáróból 4 minden estén itt volt, egyikük pedig betegség miatt maradt távol) az elöljáróságok feladatairól, lehetőségeiről.

Már a szervezés időszakában felvetődött, hogy az újonnan szerveződött elöljáróságokat, a megválasztott elöljárókat valahogy be kellene vonni a faluszeminárium munkájába. Miután az elöljáróság intézménye a mai lakosoknak új, szokatlan, első lépésként ez a forma látszott leghasznosabbnak.

Nagy Endre informálta a hallgatókat más települések tapasztalatairól, az elöljáróság intézményének, létrejöttének okairól, azokról a módszerekről, lehetőségekről, amit a faluvezetésnek újra kell tanulnia, pl. érdekegyeztetés, érdeküköztetés, kooperáció, széles társadalmi bázis kialakítása stb. Ez a téma csak látszólag van távol a faluszemináriumon meghirdetett céljától, valójában — ha jól élnek lehetőségeikkel — a táj- és környezetvédelem, az építészeti hagyományok megőrzése érdekében az elöljáróságok sokat tehetnek.

Január 9. csütörtök

Közösség és épület: a téma és az est Makovecz Imréé.

A világhírű építész részletesen beszélt a lakás, az épület és az ember kapcsolatáról, az egyes életterek funkcióiról.

Nevetve—elgondolkodva ismertünk magunkra a szűk, rosszul tervezett terek emberi konfliktusait illusztráló példáiban, vagy ismertünk rá saját házunk, lakásunk funkció nélküli részeire.

Beszélt a falusi—népi építészet történetéről, hagyományairól, a régi utcaképekről, a falusi lét (gazdálkodás stb.) építészeti kívánalmairól, arról, hogy nem szükséges mindig a várost utánozni, hogy lehetséges a falusi életnek megfelelő, autonóm és szerves építészet itt is.

Az est második részében a közösségi épületekről, elsősorban művelődési házakról tájékoztatott, funkciójukról, ezek építészeti megfeleléséről, és bemutatta a sárospataki és zalaszentlászlói művelődési házakat dián. (Az utóbbit örömmel elfogadnánk a miszürke, „nagytermes" házunk helyett.) Makovecz Imre nemcsak nagyszerű építész, hanem csodálatos előadó is.

Január 10. péntek

Dr. Laczkovits Emőke néprajzkutató a Káli-medencében a Bakonyi Múzeum munkatársai által évek óta végzett néprajzi gyűjtőmunkáról adott összefoglalót. A hétfői előadás folytatásának is felfogható ez a mai: az ott bemutatott épületekben milyen emberek, milyen közösségekben, hogyan éltek.

A Káli-medence néprajzi értékekben igen gazdag, ezért az előadó csomópontokba gyűjtve, főleg a közösségi élet múltbeli színtereit, szokásait idézte fel, utalva arra is, hogy mai életünkből mennyire hiányoznak az igazi, mintát adó közösségek, közösségi kapcsolatok.

Bemutatta a Káli-medencében hajdan kialakult családszerkezeteket, beszélt a komaság intézményéről vagy a pinceszer jó szokásáról, az ünnepek méltóságáról és vidámságáról. Ismertette azokat a „törvényeket", amelyeket a falu érdekében hoztak — közösen, a választott vezetők által —, s amelyeknek betartását vigyázták, de mindenki becsületbeli ügyének is tekintette, pl. a hegytörvények, az utcák tisztán tartása, a korombíró tisztje stb.

Végül is megfogalmazódott bennünk, hogy jó volna feleleveníteni a „közösségben—közösségért" gondolkodás és cselekvés hagyományát, s a faluszemináriumon talán ennek csírája lehet a Káli-medencében.

Január 11. szombat

Ez a nap a kötetlen beszélgetések ideje volt. A faluszemináriumon napi témái olyan szerteágazóak, kimeríthetetlenek voltak, hogy a hallgatóknak

kevés idejük maradt saját véleményük kifejtésére, az eszmecserére. Először megnéztük az *Unokáink sem fogják látni* című tévéműsor keretében készített Káli-medencei videofilmet. (Az ebben felvetettek külön estet igényeltek volna: az ún. „bebírók" — az itt parasztházat vásárolt „pestiek" és a falvak viszonya, a házak átépítése stb.)

Majd Szomjas György filmrendező ismertette a Káli-medencéről készítendő filmje tervét.

Somogyi Győző grafikusművész közreadta az itteni népi építészet oromfaldíszítéseinek motívumait felhasználó terveit.

Vidákovics István a salföldi harangláb helyreállítási munkáit (melyet egyedül, társadalmi munkában végzett) és a felújított harangláb fotóit mutatta be.

Ők hárman a Káli-medence Környezetvédelmi Társaság tagjai, s mint ilyenek, az egyesület színeiben — elsősorban, mert az egyesület célkitűzései és vállalt feladatai érintkeztek a faluszemináriumok témáival — szívesen vettek részt a munkában.

Azt gondolom, a társaságban felhalmozódott szellemi energia és tenni akarás a jövőben is jó segítség, partner lesz a faluszemináriumok szervezőinek.

Az est további része — majdnem éjfélig — igen jó hangulatban folyt. A hallgatók hurkát, kolbászt, süteményt, mindenféle földi jót hoztak, a gazdák sem sajnálták a jobbnál jobb házi borokat.

Összefoglalva elmondhatjuk: általános vélemény volt a hallgatók között, hogy a faluszemináriumot jövőre is meg kell szervezni. A szervezők nagyszerű előadókat kértek fel a témák ismertetésére, szakértelem és humánum jellemezte mindőjüket.

Javaslat: az idén a témamegjelölésnél kevesebbet teljesítettünk (igaz, azt részletesen), mert a környezet és építészet összefüggéseit tárgyaltuk elsősorban, ezért érdemes volna a környezetvédelem további, más oldalait is — ilyen szakértő előadókkal — körüljárni.

Első „környezetünk" mi magunk vagyunk! — „életmódunk és a környezetvédelem" —, a tágabb környezet: „a társadalom és az egyén viszonya ma" — „környezetkímélő mezőgazdasági eljárások" —, „a szőlő, a bor meg az ember" mint az itt élőket leginkább érdeklő téma: mind-mind érdemes az alapos vizsgáldósára.

A nagyközségi közös tanácsnak és a Béke Mezőgazdasági Termelőszövetkezetnek elismerés jár, hogy felismerték e kezdeményezés hasznát, és támogatták — reméljük, jövőre is támogatják — az új hagyományt teremtő faluszemináriumot.

A CSÁCSI CIGÁNY NÉPFŐISKOLÁRÓL

Biró Lászlóné

Zala megyében a közművelődésen belül az elmúlt években a cigány művelődési közösségek megszervezésére, műveltségbeli hátrányaiknak felszámolására több kezdeményezés történt. Nagykanizsán a városi, Zalaegerszegen a Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ szervezett cigányklubot. A kanizsaiak és keszthelyiek olvasótábort is szerveztek.

1985 novemberében Zalaegerszegen a városi szervek az MMIK-ban fórumra hívták a városban élő cigányokat. Közel 200 fő vett részt a hangulatában nem mindennapi találkozón. Indulatos hozzászólások, veszekedések, a sértettség, joggyakorlatunkat részrehajlással vádoló közbekiáltások jellemezték a nap minden programját. Legtöbben a velük szembeni előítéleteket, a nem cigánylakosság ellenállását, a velük szemben vélt és valós diszkriminációt emelték ki.

A hivatalos találkozón, a kiscsoportos beszélgetésekben, maradandó élményként vetődött fel a hajdani cigány színpad, amelynek volt tagjai nagyobb részben már a beilleszkedés útjára léptek. A tagok számára a cigány színpad szimbólum volt, amely egyszerre jelentette az egyenrangúság lehetőségét, az önmagukba vetett hitet, a hétköznapok haragos indulatai mellett a megbékélést, önmaguk tehetségének megmutatását.

Őszintén, néha kíméletlenül védték önmaguk jó hírét, fegyelmezték önmagukat és társaikat. Egy-egy próbán 50—60 ember ült a nézőtéren, míg húszan-harmincan a színpadon szorongtak. A színpad több országos rendezvényen mutatkozott be nagy sikerrel.

Sajnos, a nem cigány vezető, Magyar Katalin újságíró, Budapestre költözött. Vezető nélkül maradtak, s a „ki kit győz le" harca bomláshoz vezetett, de a közösen szervezett élmények, sikerek emléke megmaradt, újra arra vágytak, hogy külső segítséggel létrehozzák az önmaguk szervezte közösséget.

A fórumot követő találkozások és beszélgetések után úgy döntöttek, hogy máskor is többször találkozzanak egymással a cigányok, és ehhez kérték segítésünket. A helyi szerveződésben kezdeményező szerepe volt a csácsi városrészben lakóknak.

A sorozatos beszélgetések után 35 fő jelezte, hogy a nekik szervezett találkozókon, beszélgetéseken szívesen részt venne.

Ekkor vetődött fel a tartalmában és formájában megújuló mozgalom, a *népfőiskola* gondolata, mely az eddigieknél hatékonyabb lehetőséget, rangot és keretet biztosíthat a városrészben élő cigányság egy kisebb közösségének. A szervezésben, előkészítésben nagy segítséget jelentett Horváth Gyuláné, aki maga is a közösség tagja, és éppen ezért, az önmaga, családja és a közössége iránt érzett felelősség késztette arra, hogy egyik főszervezője legyen a munkának. Ebben bizonyára közrejátszott az is, hogy szorgalmas, környezete által megbecsült családból származik és él ma is. Az érettségizett fiatalasszony a gyes lejárta után visszament dolgozni a Caola Kozmetikai és Háztartásvegyipari Gyárba, vállalva a három műszakot is, hisz kell a pénz a most épített kétszintes ház berendezéséhez.

Egyre többször találkoztunk. Nőtt az elképzeléseinket közülük támogatók száma. Már hatan voltunk ahhoz, hogy megszervezzük a hallgatóságot, s eldöntsük, milyen időközönként és kikkel találkozzunk. Rövid távon a kéthetenkénti találkozókban állapodtunk meg.

A találkozások célját az alábbiakban határoztuk meg: a cigányok társadalmi beilleszkedésének megkönnyítését, a családi életre való felkészítést, a család szerepének és funkciójának megismertetését és a gyermeknevelést céloztuk meg. Fontosnak tartjuk, hogy segítséget adjunk az egészséges életmód kialakításához, az általános tájékozottság növeléséhez, korszerű háztartási ismeretek elsajátításához. A művészeti ismeretek átadásával, élmé-

nyek biztosításával a lakótelepi cigány közösség pozitív elemeit kívánjuk erősíteni.

A cigány népfőiskola funkcióját műveltségalapozásban határoztuk meg. Alapvető feladatunknak tekintettük, hogy a beiratkozott hallgatóság felismerje és sajátjának fogadja el annak igényét, hogy olyan ismeretekhez jusson, amelyek az életvitel, életmód legalapvetőbb elemeihez kapcsolódnak. Tudatosan törekedtünk arra, hogy a hallgatók elfogadják: a társadalmi beilleszkedés elképzelhetetlen a jogok és kötelességek egységes vállalása, a beilleszkedés akarása, az előítéleteket leküzdő pozitív, példamutató magatartás nélkül.

Szerencsére olyan előadókat sikerült megnyernünk, akik ízléssel és előítéletmentesen vállalták és teljesítették a hallgatóság egészséges cigányidentitásának erősítését, fejlesztését.

A helyszín megtalálása nagyobb gondot jelentett. Olyan teremre volt szükség, ami a városrész központjában, mindenki számára elérhető helyen van. Lehetőleg nem az iskola, nem a vendéglő. Ekkor jött segítségünkre a HNF Városi Bizottsága, aki közösen tart fenn egy termet az MSZMP Városi Bizottságával.

Végül is ez a párthelyiség lett az „otthonunk". Otthonunk már volt, a programunk első változatban az első félévre összeállt. Hogy formálisan is jelezzük létünket, jelentkezési lapot, meghívót, látogatási jegyet nyomtattunk, megállapítottuk a tagdíjat, a programot a meghívóval együtt a jelentkezőknek átadtuk. Azután az új otthonunkban találkoztunk a „hivatalos" nyitást megelőzően.

Bízva a legaktívabbak önszervező erejében, megválasztottuk a népfőiskola önkormányzatát, az öttagú vezetőséget. Munkájukra elsősorban a foglalkozásokra való szervezésben számítottunk. Az ötödik foglalkozás után egyértelművé vált, hogy a szervező tevékenység mellett konkrét tartalmi feladatokhoz kapcsolt munkát kell néhány hallgatónak adnunk. Ilyen pl. a vendégek fogadása, a foglalkozások vezetése, a jelentkezési lapok nyilvántartása, apróbb gazdasági ügyek intézése, munkabemutatók tartása.

Az alakuló foglalkozáson történt az első féléves tematika véglegesítése, amely a várakozásunkon felüli, nagyszámú ötlettel gazdagodott. Jó volt látni együtt őket, akik félszegen, de már magukénak érezték az „otthont", a népfőiskolát. Rövid idő múlt el a nyitástól. Néhány programon vagyunk csak túl. Helytelen volna nagy következtetéseket levonni, de ízelítőül néhány élmény a találkozásokról.

Az ünnepélyes „megnyitót" követően dr. Németh József múzeumigazgató, a TIT megyei szervezetének alelnöke, értő módon szólt a cigányság történetéről. Film- és olvasmányélményekre hivatkozva erősítette bennünk azt a gondolatot, hogy nem az előítélettel lenézett cigányokról van szó, hanem az önmaguk tehetségére méltán büszke emberekről. A második foglalkozáson Török Andrásné népi iparművész a hagyományok tiszteletéről, a zalai népművészetről beszélt, gyakorlati bemutatót is tartott, bevonva a munkába fiatalt és öreget, férfiakat és nőket egyaránt. Öröm volt nézni a kezük nyomán kibontakozó mintákat. Közben beszélgettek egymással, a foglalkozásvezetővel, s ez talán a tanult ismereteknél is fontosabb.

Igazi örömet szereztek a férfiak e foglalkozáson — amely a nemzetközi nőnap után egy héttel volt —, köszöntötték a nőket, és virággal kedveskedtek nekik.

A szerelem és a szexualitás volt a harmadik foglalkozás témája. Dr. Kádasi László szülész-nőgyógyász által elmondottak még vitát is kavartak a hallgatók körében. Sok kérdés hangzott el, és egy őszinte, jókedvű beszélgetés alakult ki a kényesnek vélt témáról.

A „Házasság, család" téma „előadója" Eördögh Virgil pszichológus, a nagykanizsai nevelési tanácsadó vezetője, igazságügyi szakértő volt, aki nap mint nap foglalkozik a cigányokkal, érti nyelvüket, és egyéniségéből fakadóan szólásra bírta a hallgatókat. Megnyíltak, önmagukról, családjukról, gondjaikról, élményeikről beszéltek, próbáltak tetteikre visszaigazolást kapni.

A gyermek fejlődése 6 éves koráig sok vonatkozásban egész további életére kihat. Ezért tartotta fontosnak Bogdán Marianna és Felházi Györgyné gyógypedagógus az ötödik foglalkozáson, hogy a szülők a legkisebbek neveléséhez szakszerű tanácsokat kapjanak. Természetesen nem receptek átnyújtására vállalkoztak, de a tipikus esetek elemzésével a megoldás lehetséges módjait is bemutatták.

Beszélgetések oldott formában, szemben egymással, előadói asztal nélkül, szemléltetéssel — film, video —, e rövid idő alatt még csak ennyi programot éltünk meg együtt, de elértük, hogy népfőiskolásnak lenni fontos dolog. A követelőzés, siránkozás helyett érdemes párbeszédre van szükség.

Fő célunk elfogadtatni:

1. ember vagyok,
2. magyar állampolgár vagyok,
3. cigány vagyok.

Ha a programot nézzük, könnyen lehet az a véleményünk, ez nem több mint előadások sorozata, melyeket beszélgetésnek nevezünk. Formailag lehet, hogy igaza van a kételkedőnek. Mégis mitől több ez, mint az ismeretterjesztésben korábban alkalmazott előadás-sorozat? Attól, hogy a szervező nem önmagától, hanem a társaktól inspirálva, *velük közösen* találta ki, hogy az együttlétek alkalmával miről is legyen szó. Ez az együttes kitalálás — úgy gondoljuk — igényre épül.

Talán igaz az is, hogy nemcsak a „tartalomra" volt igény, nemcsak a családról, nemcsak a szerelemről akartak beszélni, hanem elsősorban találkozni akartak, kitárulkozni, szépen felöltözni, és olyan helyiségbe menni, amit máskor csak kívülről láttak. Talán büszkék akartak lenni önmagukra, hisz olyan ritkán adatik meg, hogy a cigány büszke lehet arra, hogy ő valami hasznos dolog részese, s erről a tv, rádió beszél, újság ír. Elnézőbben tűri talán az élcelődést munkahelyén és az utcán, mert itt valóban róla van szó.

A BOGYISZLÓI NÉPFŐISKOLÁRÓL

Molnár Lajos

A két világháború között a népfőiskola volt a legnépszerűbb s főleg legeredményesebb közművelődési forma a falusi lakosság körében.

A negyvenes évek végén végleg megszűntek, és azóta sajnos, nem sok szó esett róluk. Csak néhány kultúrtörténettel foglalkozó kutató és a néhai népfőiskolák volt hallgatói tudtak róla, a falusi köztudatból kikopott. A harmincöt évi hallgatás megtette a magáét. Egy jeles népfőiskola-történeti kutatónk pedig végleg el is temette, mondván; ez az egész mozgalom a nép-

művelés történetének lapjaira tartozik már. Annál nagyobb érdeklődést keltett az a hír, hogy Balatonszabadiban megalakult a Siómente Népfőiskola. A kezdeti bizonytalanság után egyre jobb hírek érkeztek: él, működik, mi több, sikeres. Az utóbbi időben eléggé elparentált (szellemi, közösségi életet nem élő, begubózó, közömbös, pénzkaparó stb.) magyar átlagpolgár előjött háza kerítése mögül, és előadásokat hallgat, vitatkozik, közli, hogy miről akar hallani és kitől, s főleg milyen formában. Mert a népművelésben nem elhanyagolható dolog a forma. A szabadi példa bebizonyította, hogy a népfőiskola egyik nagy hatású formája a közművelődésnek. Nem csodaszer, de ésszerű és kipróbált keretet ad a tudásra vágyó emberek szellemi igényeinek kielégítésére. Természetesen nem lehet a két világháború közötti népfőiskolákat egy az egyben átültetni a 80-as évekbe, de a népfőiskola haladó hagyományainak feltámasztása a mai magyar társadalom egyik legéletképesebb közművelődési formája lehet. A Siómente Népfőiskola nyilván felismerte ezt, és jól alkalmazta. Bogyiszló is követni akarta a példát, és népfőiskolát szervezett a Petőfi Sándor Művelődési Otthon keretében, a Népművelési Intézet közreműködésével.

1984. december 17-én volt a népfőiskola „évnyitója". Ezt a faluban általános toborzás (szórólapon, élőszóban) előzte meg.

Elsősorban a hagyományőrző csoport tagjaira számítottak, de mindenkit szeretettel hívtak és vártak. A megnyitó után egy hónappal, 1985. január 14-én elhangzott az első előadás, ezt követte a többi, heti egy alkalommal. Az előadások mindig hétfőn este voltak. Itt két okot kellett figyelembe venni: 1. a tv nem vonja el a hallgatóságot, 2. az újabb megfigyelések szerint a magyar ember általában hétvégeken akar megszakadni a ház körül, a kertben vagy a gmk-ban végzett munkában, s mivel szombat, vasárnap a munka zömét elvégzi, hétfőn kissé ráér lazítani, szellemiekkel foglalkozni.

Az elhangzott előadások rendkívül változatos témákat öleltek fel: Bogyiszló történetétől a régészeten át a csillagászatig, biológiáig. Népszokások, népzene, néptánc, biokultúra, majd szociológia következett. Az előadások nem úgy zajlottak le, mint a régebbi ismeretterjesztő rendezvények: 1. berobog az előadó, 2. előkap egy százoldalas gépelt szöveget, 3. gépiesen eldarálja, 4. megköszöni — vagy meg sem köszöni — a figyelmet, 5. elporzik a faluból.

A népfőiskolán minden alkalommal házigazda fogadja a hallgatókat és az előadókat, mellőzve a protokollt, hangsúlyozva az összejövetel családias, otthonos jellegét. Ez egyfajta oldott légkört teremt, megszabva az összejövetel hangulatát. A hallgatók kérdéseket tehetnek fel előadás közben is, nemcsak a végén. Végül az előadóval közösen megbeszélik, összegezik a hallottakat. Nem bűn, ha a hallgató vagy az előadó kissé elkalandozik az eredeti témától, a vita nem szorul korlátok közé. Az sem baj, ha a vita hevében valaki bekap néhányat az asztalon lévő süteményből, kortyol az üditőből, vagy uram bocsá', megiszik egy pohár bort.

Az előadások alatt gyakran meglepetések érik mind a képzett előadót, mind a többé-kevésbé képzett hallgatóságot. Például a csillagászt, aki szakterületének legrázósabb részét próbálja ismertetni, és a 60 éves elemi végzettséggel rendelkező bácsi közbeszól. A szakember megdöbben a közbeszóló laikus tájékozottságán. Honnan ez a tárgyi tudás? Onnan, hogy egész életében (ráérő idejében) ez érdekelte, ezzel foglalkozott. Csak senki nem tudott

róla. Ugyan hol és kivel beszélhette volna meg? S íme, itt az alkalom: a népfőiskola erre is módot ad. Az emberekben szunnyadó értékeket, a felhalmozott tudást felszínre hozza. Kinek jó ez? Jó az egyénnek, mert egy-egy ilyen alkalom növeli önbecsülését, fokozza tudásvágyát. Jó annak is, aki ott ül és hallja, mert lehet, hogy erről soha többé nem lesz módja tudomást szerezni. Jó a társadalomnak, mert a „kiművelt emberfők sokasága...", ezt szajkózzuk több mint száz éve, de tenni csak keveset (vagy nem eleget?) tettünk annak érdekében, hogy több legyen a kiművelt emberfő. Sok ilyen meglepetést kívánjunk magunknak? Vagy inkább az lenne a jó, ha nem lepődünk meg azon, hogy a nyugdíjas korú bácsi csillagászt megdöbbentő ismeretekkel rendelkezik? Természetesnek kellene tekintenünk, hogy a 60 éves „Y" néni komoly ismeretekkel rendelkezik a honfoglalás koráról, a 20 éves „Z" fiatal kora ellenére hihetetlen szociológiai érzékkel bír.

A Bogyiszlói Népfőiskola hallgatói között 16—80 évesig több korosztály képviseltette magát, iskolai végzettség szerint 6 elemitől az egyetemi végzettségig. Ez az életkor és végzettség szerinti megoszlás is példázza, hogy a népművelésnek egy jól megválasztott formája a társadalom milyen széles rétegeit képes mozgásba hozni. Fő tanulság, hogy ne akarjunk mechanikus, az embereknek nem tetsző, az egyént passzivitásra kényszerítő módszereket alkalmazni. Ellenkezőleg: próbáljunk elébe menni, kikutatni, mi érdekli, miről szeretne hallani, tudni.

A jövőben kívánatos lenne, helyi, megyei előadók bevonása, mert országos tapasztalat, hogy előtérbe kerültek a szűkebb környezet problémái. Ilyenek a körzetesítések, kistelepülések ellátási nehézségei, szemben a megnövekedett igényekkel, a helyi értelmiség hiánya s a többi országos gond, amelyre mégis csak a helyi szakemberek tudnak érdemben válaszolni. Persze ez nem jelentheti azt, hogy a népfőiskola falugyűléssé kell hogy váljék. A helyes egyensúly megteremtése nélkülözhetetlen.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a Bogyiszlói Népfőiskola sikeres, eredményes volt, és egyértelműen bizonyította ennek a közművelődési formának a létjogosultságát. Reméljük, ugyanilyen hasznos és kellemes lesz a folytatás is, és jövőre újra felhangzik a záróének: „Bogyiszlói kertek alatt folyik el a kanális..."

A NAGYRÉCSEI NÉPFŐISKOLÁRÓL

Lázár Tibor

Nagyrécse 944 lakosú község Zala megyében, Nagykanizsa vonzáskörzetében. Munkaképes lakosságának egy része a helyi termelőszövetkezetben, egy része a 8 km-re lévő Nagykanizsa üzemeiben, vállalatainál és hivatalaiban dolgozik. Jelentős a diákok és a nyugdíjasok száma. A községnek önálló közös tanácsa, termelőszövetkezete, általános iskolája és művelődési háza van. Működnek a helyi politikai és társadalmi szervezetek: a Hazafias Népfront, a Vöröskereszt, a TIT szervezetei.

Ilyen társadalmi, gazdasági, kulturális háttér mellett jutottak el a helyi kulturális vezetők a népfőiskolai kurzus megszervezésének gondolatához.

Igényként merült fel, hogy a községben működő szakmai, kulturális köröket, meglévő közösségeket egy egységes közművelődési, társadalompolitikai

ismeretszerzési folyamatba integrálják. Ehhez a népfőiskolát tartották megfelelő tartalmi—szervezeti keretnek.

A népfőiskolai kurzuson való részvételt szigorúan önkéntességi alapon szervezték. Három meglévő — évek óta együtt dolgozó — közösségre építették a népfőiskola hallgatói bázisát. Így alapul vették a kézimunkaszakkört, a sütő-főző tanfolyam és a kertbarátkör tagságát. Jellemző volt, hogy az egyes csoportok teljes létszámmal jelentkeztek a népfőiskolára, sőt a szülők gyermekeiket, a felnőttek ismerőseiket, szomszédaikat, barátaikat is elhívták a népfőiskolai előadásokra, vitákra, a rendezvényekre.

A foglalkozásokat január 13. és március 15. között rendezték heti két alkalommal az esti órákban. Az egyes foglalkozások első részében általános műveltséget, az állampolgári tájékozottságot gyarapító, a közéletiséget segítő előadásokra került sor vitával, beszélgetéssel összekötve. A foglalkozás második részében az egyes tevékenységi körök saját szakmai témáikkal foglalkoztak előadások, bemutatók, gyakorlati foglalkozások keretében. Az általános és szakmai ismereteket nyújtó rendezvények mellett sor került a közösséget formáló, közös élményt adó eseményekre is. Az áttekinthetőség érdekében álljon itt a népfőiskola tematikája:

1. Ünnepi megnyitó. A népfőiskolák múltja, jelene, jövője. Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozás az egyes szakmai csoportok keretén belül a saját tematikájuk alapján.
2. Helyünk a nagyvilágban (előadás és vita kül- és belpolitikai kérdésekről). Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozás.
3. Pódiumműsor előadóművészekkel. Batyusbál, régi helyi farsangi szokások feleleventése.
4. A parasztság múltja és jelene. A régi és a mai magyar falu. Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozás.
5. „Az Alkotmány kimondja" (időszerű jogpolitikai előadás a szocialista demokráciáról, a közéletiség objektív és szubjektív feltételeiről). Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozások.
6. A szocialista életmód kérdései (életmódtípusok, fogyasztási szokások, területfejlesztés, falu—város közötti különbség, szocialista együttélés, magatartás). Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozások.
7. Szerelem, család, szexualitás (komplex foglalkozás orvos, pszichológus, jogász részvételével). Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozások.
8. Egészséges táplálkozás, egészséges élet. Termékbemutató a sütő—főző tanfolyam és a kertbarátkör termékeiből.
9. „A béke és a leszerelés mindannyiunk ügye" (előadás és vita nemzetközi politikai kérdésekről). Megemlékezés a nemzetközi nőnapról.
10. Család, iskola, gyermeknevelés (komplex foglalkozás a pszichológus, a pedagógus és egy szülő részvételével). Filmvetítés a témakörből. Szakmai elméleti és gyakorlati foglalkozás.
11. Milyen a magyar mezőgazdaság? A háztáji szerepe és jelentősége. Egy kisgazda tapasztalatai (egy helyi termelő elmondja tapasztalatait, termelési szisztémáját). Kirándulás: Zalakaros—Pogányvár.
12. Zárófoglalkozás — március 15-e megünneplése. Kiállítás a hímzőszakkör anyagából. Borverseny, ételbemutató. Emléklapok kiosztása, szakmai értékelés.

Az egyes foglalkozásokon az érdeklődés folyamatosan növekvő volt. Jellemző, hogy a beiratkozott 68 hallgató mellett 60—70 érdeklődő vett részt rendszeresen az előadásokon. A népfőiskola közügy lett a faluban, s megmozgatta az addig szunnyadó érdeklődést a mai kor problémái iránt.

A népfőiskolai kurzus színvonalas, pontos és következetes megrendezésével sikedült elérni:

a) A község lakossága különböző rétegei (tsz-parasztok, kétlaki munkások, alkalmazottak, diákok) szakmai és általános műveltségének gyarapítását, minőségi fejlesztését.

b) A nemzettudat, identitásérzék alakítását, elmélyítését (előadások, vita, beszélgetés, történelmi és társadalompolitikai kérdésekről, március 15-e megünneplése, helytörténeti-kutatási, helyi népművészeti és népszokások feleleventése).

c) A demokrácia, a közéletiség, a közösségi magatartás és felelősség kritériumainak tisztázása és praktikus, a napi életben használatos készségeinek megszerzése. A hangsúly a tényleges öntevékeny demokratizmus kifejlesztésén van, s ebbe beletartozik a helyes viselkedés, a megfelelő retorika, a toleráns vitakészség stb.

d) Szellemi, erkölcsi, emberi értékformáló tevékenység, amelyben — az egyén és a közösség sajátos egymásra hatása érvényesül, s mely végül az öntudat fejlődésében ölt formát mérhetően.

A kurzus végén a kérdőíves felmérés és az egyéni beszélgetések szerint egyöntetű volt a hallgatók véleménye, hogy a fontos ismeretek megszerzésén túl a közösségteremtés volt a népfőiskola legnagyobb eredménye. A közös tanulás, a gyakorlati foglalkozások, a viták és beszélgetések, a közös művészi élmények erősítették a résztvevők közösségi érzéseit, a faluban a szülőföldhöz, a munkahelyhez kötődést. Elkezdődött egy új típusú közéletiség, attitűd kialakulásának folyamata. A következő népfőiskolai kurzusok feladata, hogy ezek a tendenciák erősödjenek.

Az eredményességet segítette, hogy a népfőiskola vezetősége megnyerte az ügynek az egyes témák legjobb, országosan is ismert előadóit, szakembereit. A megyei vagy helyi előadók is tudásuk legjavát adták, s magas színvonalon gondozták témáikat.

A Nagykanizsai Városi Tanács, a termelőszövetkezet, a TIT anyagiakkal segítették a népfőiskolai kurzus eredményes megrendezését.

BESZÉLGETÉSEK CSÁTALJÁN A NÉPFŐISKOLÁRÓL

Medve Imola

„... Nem hiszem, hogy a népfőiskola eszméje a példák serkentése és buzdítása nélkül magyar földön megszületett volna. Ez a sajátos önsegítő szükségmegoldás különös történeti alkalmat és különösen szolid és szorgalmas társadalmat követel meg, nekünk pedig sem a történelmünk, sem a természetünk nem olyan. Mégis..." — írta volt *Erdei Ferenc* úgy fél évszázaddal ezelőtt. S mint tudjuk — igen: mégis! —, meggyökeresedett a mozgalom Magyarországon, s nem az *éghajlatot* nem bírta, hanem „egy különös történeti alkalom" pusztította el, más rokon eszmékkel együtt. Átmenetileg.

A „történeti alkalmak" ugyanis változnak, mert változtatjuk őket. S azok az eszmék, amelyek ércnél — azt is mondhatnám: vasnál, acélnál — maradandóbbak, újra megtalálják a zászlóvivőiket is, akik vállalják a serkentés, a buzdítás szerepét. Tisztelet tehát mindazoknak, akik néhány éve ismét megérezték, meglátták a „történeti alkalmat" ahhoz, hogy a népfőiskola gondolatát az utódok figyelmébe ajánlják, vállalva a megőrizve-megújítás kísérletének szükségszerű sikertelenségeit is.

Mert bizony ez a mai már egy „másfajta nép", amely más társadalom másfajta viszonyai közt igényli az *önsegítést*. De igényli. S ki fogja forrni a mai kornak, mai szükségleteknek megfelelő főiskolát.

Csátalján bizonyosodtam meg erről először. Nyár vége volt ottjártamkor, még nem kezdődött el a *második* évad, de elég volt hallanom, *ahogyan* az első néhány hónap tapasztalatairól beszéltek a helybéliek.

— Állnak sorba az emberek, népfőiskolások akarnak lenni... Ilyen jól valójában nem is lehet megcsinálni, *szerencse* is kellett hozzá — lelkesedik *Tóth Kálmán* párttitkár.

Sánta Mihály iskolaigazgató is így fogalmaz: — Olyan szerencsésen keveredik itt a *sváb*, a *helybéli*, a *bukovinai székely* és a Tiszántúlt képviselő *gyomai* nép, hogy tornából és énekből mihelyst megszületik, ötöst lehetne adni a gyerekeknek. *Nagyon jó közösség gyalulódott itt össze.*

— Igazán nem is tudtuk, mi lesz belőle — így *Mészáros Miklósné* tanácselnök. — Még tavaly decemberben ültünk össze a község társadalmi, párt- és gazdasági vezetőivel, hogy meghányjuk-vessük a megyei és a bajai TIT-szervezet javaslatát: kíséreljük meg népfőiskola szervezését. Létrehoztunk egy bizottságot, hogy *terjessze a gondolatot* a községben, ennek nyomán jött el 37 ember meghallgatni, mi is lenne a népfőiskola célja, feladata. Hihetetlen érdeklődést tapasztaltunk a részükről már akkor. A szervező bizottság javasolta tíznapos gondolkodási idő után *33 ember* jött össze újra, s *mondta ki a népfőiskola megalakulását 1986. január 22-én.* Mindjárt meg is választották a 7 fős társadalmi vezetőséget, s azóta önállóan, függetlenül dolgoznak.

Id. Röckl József negyven évig volt a csátaljai iskola igazgatója. Már nyugdíjas, de nem „nyugszik": ő a TIT-titkár, a népfőiskola fő patrónusa, és magánemberként is munkából, a paprikaföldről érkezik: — Voltak nekünk gondolataink, mert az biztos, hogy időszerűsége van, erkölcsi és politikai szempontból is időszerű felélesztení a népfőiskolát, s azért is persze, mert a közművelődésbe már nem lehet úgy bevonni az embereket, mint régebben. Mondom, voltak gondolataink, terveink, de *biztatás nélkül nem mertünk volna belevágni.* Szorgalmazta viszont a TIT és a párt megyei szervezete is, hát ráálltunk. Számítottunk úgy húsz emberre, s lett negyven. A 33 alapító után mindjárt kérte még *hét* a felvételét, sőt ketten rajtuk kívül is olyan szorgalmasan eljártak a foglalkozásokra, hogy végül őket is felvette a vezetőség. S az az érdekes, hogy zömmel olyan emberek jelentkeztek, akik addig nem vagy alig-alig vettek részt a közéletben. Nem amiatt, hogy nem értettek volna egyet ezzel a társadalmi rendszerrel, nem. Inkább talán rajtuk kívülálló okokból. Most meg kapva-kaptak az alkalmon. Azt hiszem, a jó értelemben vett lokálpatriotizmus vezérelte őket a népfőiskolába: *ha szeretem a hazámat, pláne szeretem a falumat, s most, mint hírlik, úgy tehetek érte valamit, hogy az nekem is jó.*

Boldogan állított meg a minap egy ember az utcán: tudom-e, hogy amit a népfőiskola javasolt, azt elfogadta a tanács? Mi több: meg is valósította! Arról volt szó, hogy üzembe kellene helyezni megint a *hangszórót*, ami isten tudja, mióta néma. Mi el is felejtkeztünk róla. Ez az, látja: olyan ötleteket, olyan információkat ad a népfőiskola közössége, amire a mindennapi munka közben nem is gondol a vezetés.

— A gazdakörről volt néhány embernek emléke, de a népfőiskolák külföldi és hazai múltjáról a legújabb törekvésekről a szervezők is frissibe tájékozódtak. De *nem kellett agitálniuk*, nem kellett toborozniuk. Az első ülésen eldöntötték: úgy csináljuk, ahogy nekünk jó. Meg akarjuk ismerni egymást, és jól akarjuk érezni magunkat, olyanokról akarunk beszélgetni, ami érdekel minket.

— Inkább a szélekről jöttek, úgy értem, nem a megszokott hangadók — magyarázza a párttitkár —, de olyanok, akik bizonyos műveltséggel rendelkeztek. Erdei Ferenc neve persze nem ismeretlen Bács-Kiskunban, de amikor kiderült, a háború előtti népfőiskolai mozgalomhoz is köze volt, gyorsan megszületett a döntés, ő lesz a névadó. Az ünnepélyes megnyitóra — a TIT főtitkára tartotta a beszédet —, már kis *jelvényekkel* érkeztek a népfőiskolások, nemsokára *faliújság* is került ide a pártház oktatási kabinetje előtti folyosóra, ahol a foglalkozásokat tartják, s tízforintos havi tagdíjat szavazott meg a tagság.

Már a jelentkezési lapon — mert az is volt — sok ötletet, sémát soroltak fel az emberek, miről szeretnének hallani, mit szeretnének megbeszélni. A tsz elnöke fogadást adott a népfőiskolásoknak, svédasztal mellett beszélgettek a népfőiskola jövőjéről, terveiről. Ott derült ki, mindenkit nagyon érdekel Csátalja eredete, története. Kitűnően sikerült a népfőiskola javasolta *falufórum:* éjszakába nyúlt a tanács vezetőivel folytatott párbeszéd. A népfőiskolák helyéről, szerepéről a Népművelési Intézet igazgatóhelyettese tartott előadást, meghívták a szegedi tv-stúdió munkatársait, a Haley-üstökös kapcsán csillagászati előadást szerveztek, járt itt író, művész, s ha valaki hiányzott néha, kötelességének érezte akár előre is — jelezni, mi okból.

— *Talajmenti emberek* zömmel a népfőiskolások, dolgoznak reggeltől estig — jegyzem Röckl József szavait —, s itt valami „muníciót" kapnak. És indíttatást is arra, hogy *kérdezzenek*, mert *választ is kapnak*. Az emberekben felgyülemlik egy sereg kérdés, bizonyos tapasztalatokat is szereznek, s mivel nem mindig azzal szembesülnek, amire tanították őket, hát *eligazítást* várnak. Akkor is megkönnyebbülnek, ha itt se oldódik meg a felvetett probléma, de legalább kiadhatják magukból.

— Hogy mit gondolok, miért engem választottak elnöknek? — kérdez vissza *Tamás Árpád*. — Talán azért, mert ahogyan a legelső megbeszélésen elmondtam, miért s milyennek látnám jónak a népfőiskolát, az a többiek véleményét is kifejezte: rajtam kívül sok ember van, aki csak itt *lakik* Csátalján, de igazán nincs kapcsolata a községgel. Én Baján dolgozom, 24 éve egy helyen, hosszú ideig három műszakba jártam, nem is tudtam volna bekapcsolódni a társadalmi életbe. Most — üzemvezetővé evickélve fel magamat önképzéssel a gép mellől — állandó délelőttös vagyok, jobban érzékelem az emberi kapcsolatok hiányát itthon, a faluban. Változtatnunk kell rajta, s ehhez nem a kocsma a megfelelő hely. S ha lesz ez a főiskola, olyan emberekkel találkozhatunk, akiket mi hívunk meg, akikkel kötetlenül

beszélgethetünk vagy vitázhatunk. S egyáltalán: megtanulunk vitatkozni, érvelni, megértetni magunkat — és megérteni egymást. Ezt sehol nem tanítják, s a hivatalos értekezleteken, ahol köti az embert a státusa, annak megfelelően nyilvánul meg, nem a saját gondját, érzéseit mondja. Pedig erre nagy szükség van, hiszen az emberek a *magatartásukkal* úgyis véleményt mondanak, ha nem szólalnak meg — még azzal is, ha például *nem mennek el* a falugyűlésre —, de mennyivel hasznosabb, ha ott vannak, és véleményt nyilvánítva véleményt is formálnak... Hát ilyeneket mondtam — és mosolyától kicsit enyhül Tamás Árpád szeme zöldje, mikor hozzáteszi: ráadásul nem voltam ott, amikor megválasztottak, nem tiltakozhattam.

— Az a jó, a szokatlanul jó ebben a népfőiskolában — folytatja komolyan —, hogy mi javasoltuk a témákat, és rögtön tapasztalhattuk: *valóban azt kapjuk, amit kértünk.* A mi kérdéseinkre válaszolnak. S talán az is hasznos, jó dolog, hogy bizonyos funkciókat betöltő embereket egészségesen befolyásolhat a népfőiskola közössége. Mert egy tanácsülésen például óhatatlanul sablonok jelentkeznek, de a falufórum egészen más, itt nem lehet „elnapolni" a témát. *Rá kell nevelődnünk az egyenes beszédre* — ehhez pedig bizalom kell, kölcsönös bizalom, mert hatalmi szóval nem lehet változtatni a közömbösségen. S ki élvezheti a bizalmunkat? Akit ismerünk, vagyis, aki bizalmat ébresztett bennünk. Ezért kell elérnünk, hogy demokratikus formában, kötetlenül tudjuk vállalni a *párbeszédet* is a község vezető testületeivel. De teljesen *önkéntes alapon.* A népfőiskola aztán igazán *nem kötelező*...

— Sok tervünk van ősztől újra — veszi vissza a szót Röckl József —, meg akarunk látogatni néhány más népfőiskolát, szervezzük az előadókat, szeretnénk külön foglalkozni a nemzetiségi ismeretterjesztés speciális kérdéseivel. Videót, számítógépet akarunk venni, hogy azzal is ismerkedhessen a népfőiskola tagsága. Van rá fedezetünk: a tanács, a tsz, az áfész és a Tsz Szövetség támogatása. De a népfőiskola igazi fedezete, hogy a *csoport megmaradt, s igényli továbbra is a közös foglalkozásokat.*

DEFENZÍV SZERVEZÉS, SZABÁLYOZOTT TANTERV

(Pécsi kísérleti lakótelepi népfőiskola)

Gulay István

A pécsi Apáczai Nevelési Központ népfőiskolájával ismerkedve kezdtem igazolva látni azt a meggyőződésemet: ha népfőiskolák sokáig nem voltak is, a népfőiskolai gondolkodás és tett talán sosem szűnt meg, hiszen mindig akadtak emberek, akik a hajdani néptanítók általános felelősségérzetével éltek közösségünkben s végezték munkájukat. Nehezebb időkben sokszor „egyszemélyes népfőiskolaként" működtek. Közülük kerültek ki a kisvárosi TIT-titkárok, a különböző művészeti szakkörök vezetői, egy-egy közösség szellemi mindenesei. Ismertem ilyeneket. Húsz-harminc esztendeje a TIT-titkár volt az a „független" személyiség, aki szülővárosomba meghívhatta Németh Lászlót. Az amatőrfotósok, képzőművészek, színjátszók, később az amatőrfilmesek szakkörei gyakran spontán szerveződött közművelődési intézményként funkcionáltak, a vita, az együttmunkálkodás, a helyi társadalmi környezetben való helyfoglalás, bizonyos mértékű önkormányzata, autonó-

miára való törekvésük mind valamiféle népfőiskolai elvek szerint történt. Alkotásaikkal sokszor „politizáltak" is. Közvetítették hatókörükben társadalmi állásfoglalásukat is: az amatőrfilmesek szociográfikus tény-, helyzet-, illetve sorsfeltáró filmekkel igyekeztek a társadalmi öntevékenységnek, autonóm gondolkodásnak, társadalomszemléletnek szélesebb teret nyitni. Mikor mi számított pregnánsan meghaladhatónak, arra valamilyen formában megszerveződött, mobilizálódott a helyi közösségek legprogresszívebb, közéleti szerepet is vállaló része.

Vajon elemeiben a hatvanas évek olvasóklubjai, a hetvenes évek olvasótábori mozgalma nem azoknak az általános elveknek megfelelően s nem abból az igényből születtek, amelyekből a nyolcvanas évek népfőiskolai mozgalma megújhodni készül?

Ha gondolatmenetem helyes, akkor két további jelenségre vessünk egy-egy pillantást: ahogy ötven esztendeje a nemzet alatti létbe kényszerített parasztságért, úgy később az éppen leginkább akutnak vagy szembeszökőnek tűnő hiátusok megszüntetéséért szerveződtek a különböző közösségi formák. Ebből következően: az értetlenség, amely a közösségek e csoportjainak létrejöttét kísérte, függetlenül a korszakhatároktól, nem társadalmi életünk merevségéből következett-e?

A pécsi népfőiskola felvet még egy alapkérdést: mit értsünk *nép*en? Míg a harmincas években elsősorban a parasztsággal, később a munkássággal azonosították, ma feltétlenül mindannyiunkat értjük rajta. Ezért fontos a pécsi Apáczai Nevelési Központ által kezdeményezett kísérleti *lakótelepi* népfőiskola.

A Nevelési Központ Pécs kertvárosának új, körülbelül hatvanezer lakosú lakótelepén épült. A központ népművelői az itt élőket kívánták szolgálni, amikor számba vették, mit tehetnének. Már körvonalazódott előttük, mit is tegyenek, amikor Egyed Kálmán igazgató és Pörös Béla népművelő ellátogatott Siómarosra megnézni, mi zajlik az ottani népfőiskolában. Ott döbbentek rá, hogy valójában népfőiskolát terveztek meg ők is, bárha az elnevezés nélkül, s elméletileg kevésbé szigorúan végiggondolva feladataikat.

1985-ben Pörös Béla, már a népfőiskolai eszmével „fertőzötten", két hétre magánalapon Ausztriába utazott az ottani népfőiskolák munkájának tanulmányozására. Igazság szerint azt várta, hogy ott jobban csinálják, ám meglepve tapasztalta, hogy az osztrák népfőiskolák inkább szakrendszerű képzést nyújtanak, jórészt a felnőttek átképzését segítik elő, tehát mi a társadalmi helyzetünknek sokkal inkább megfelelő népfőiskolai tartalomra találtunk rá. Meggyőződésévé vált, hogy a „magyar típusú" népfőiskola rugalgalmasan alkalmazkodik az itt és most törvényéhez — ez hát a követendő út. S innen már csak egy lépés volt odajutni, hogy a még épülő lakótelepen a lakótelepi társadalom megszilárdítása lehet a cél: a közösségi, közéleti élet fejlesztése. Azonos helyzetben lévő emberek sok tekintetben azonos problémáihoz nyújthat segítséget a Nevelési Központ egy népfőiskola szervezésével.

Lakótelepi népfőiskola?

Minthogy ennek sem elmélete, sem gyakorlata még nem alakult ki, jó ösztönnel vagy inkább nagyon is tudatosan kísérletnek szánták és fogták fel kezdeményezésüket. Annál is inkább, mert Pörös Béla, aki 1975-ben a nagydobszai művelődési ház igazgatójaként kezdte népművelői pályáját,

majd Szigetváron a csövező gyerekeknek létrehozta a némelyek által elítélt Hobó Klubot, tízéves gyakorlattal a háta mögött már tudta: egy népművelőnek nem csupán szervezőnek kell lennie, hanem a cél elérését biztosító diplomáciai érzékkel is szükséges rendelkeznie. Korábbi tapasztalatain okulva, társakat keresett a népfőiskola megszervezéséhez, hogy közösen állítsák össze a programot, a meghívandó előadók listáját. Több szem többet lát, több fej többet tud.

Állampolgárképző tanfolyamuknak még az elnevezése is meglehetősen szokatlan még. Egyebek mellett ezért is „arisztokratikus" kissé ez a pécsi lakótelepi népfőiskola. Defenzív szervezés középről értsd: általuk szabályozott „tanterv" jellemzi. Miközben a szándék nagyon is plebejusi: az állampolgári szerepből kiindulva azt keresték, mi foglalkoztathatja a lakótelepi polgárt, hogy így biztosíthassák számára a kibeszélés lehetőségét, a felszabadulás, az állampolgári öntudat megnyilvánulását. Az elképzelés mindenütt támogatásra talált.

Érdekes, hogy a jelentkezők „népfrontos" összetétele egyértelműen igazolta a koncepciót. Sikerült olyan programot kidolgozniuk, ami a lakótelepi társadalom legkülönbözőbb tagjainak érdeklődésére tartott számot. Jogász, segédmunkás, óvónő, ápolónő, gyesen lévő kismama, műszaki ügyintéző, középiskolás kislány, konyhai dolgozó kérte felvételét a meghirdetett népfőiskolára.

„Alulírott kijelentem, hogy az ANK Népfőiskola állampolgárképző tanfolyamának hallgatója kívánok lenni. A részemre megállapított tandíjat 1986. január 5-ig befizetem. A tandíj összege (jövedelem arányában) 0—420 Ft. Aláírás..."

A mintegy harminc jelentkezőből tizenöten-huszonöten vesznek részt rendszeresen a népfőiskola előadásain, vitáin. Figyelemre méltó, hogy az érdeklődési köröket firtató kérdőíven — a tanfolyam neve ellenére: *állampolgárképző* — csak egyetlen megkérdezett jelölte meg a politikát, míg legtöbben a pszichológiáról kívántak hallani.

A lakótelepi polgároknak talán magukkal van a legtöbb tisztáznivalójuk? Magam hajlamos vagyok a lakótelepi pszichózist kissé túlbecsültnek tartani... Pörös Béla azonban nem ért velem egyet.

— A múltkor felfigyeltem a Krisztina téren egy bácsira — mondja. — A játszóterek szélén egy padon ül mindennap. Várja, hogy megszólítja valaki... Amikor azt hallom, túl nagy jelentőséget tulajdonítunk a lakótelepi pszichózisnak, ennek a bácsinak a képe tűnik fel előttem, s csak azt mondhatom a munkánkat illetően: a népművelőnek nem elég szervezni, társadalmi terápistának kell lennie! Olyan gyakorlati szakembernek, aki a legkülönbözőbb szakembereket — jogászokat, orvosokat, pszichológusokat, történészeket, politikusokat, gazdaságkutatókat stb. — csatosorba tudja állítani a közösség érdekében.

Az állampolgárképzés mentálhigiénés feladat is? Tulajdonképpen, legalább részben, feltétlenül. Ez ugyan némileg ellene mond a hagyománynak, hiszen Magyarországon a népfőiskola eredendően nem szociális, hanem közéleti indíttatású. De hát ha egy speciális, lakótelepi közegben a soklépcsős képzés egyik első lépcsőjeként erre is szükség mutatkozik, miért zárkóznának el ez elől? Márpedig az érdeklődési körök, igények felmérése azt az eredményt hozta, hogy ilyenféle feladatot is vállalnia kell a lakótelepi népfőiskolának.

Ez a lakótelep hatvanszor több embernek ad otthont, mint egy-egy község. Ilyképpen a résztvevők kiválogatása nem lehet „kistáji" keretű, ami azt is magával hozza, hogy a koncepció kevésbé következetesen érvényesíthető, jobban kell alkalmazkodni az esetleges igényekhez. A kísérleti népfőiskola programja is változott menet közben. Mert bár kétségtelenül érzékelhető volt a mai magyar társadalom aktuális kérdései iránti kíváncsiság, az eligazodásnak mélyebb vágya, néhány izgalmasnak közérdeklődést felkeltőnek tartott téma a reméltnél kisebb figyelmet keltett. *A magyar társadalom az 1950-es évek elején* és *Az 1956-os ellenforradalom pécsi—baranyai eseményei* című elemző, visszapillantó előadás is ilyennek bizonyult. Az utóbbi témáról készült televíziós előadás-sorozatot rendre egy ország nézte s vitatta, a népfőiskolai magvas, őszinte előadást hallván a szervezők azt hitték, nagy vita lesz, hiszen lehet s van miről beszélni, mégsem igen nyilvánítottak véleményt sem a fiatalok, sem az idősebbek — két-három ember hallatta csak hangját.

Miért? Egyik oka ennek valószínűleg a népfőiskola formája. A szervezők úgy vélték, a siker egyik legfőbb garanciája az országos nevek, tekintélyek idecsalogatása. Meg is tettek minden tőlük telhetőt ennek érdekében. Kiváló elmék, elismert tudósok fogadták el a meghívást, s álltak a népfőiskola résztvevői elé. S akkor csodálkozásukra, mit hallanak a szervezők? Ne nagy embereket hívjanak meg legközelebb, mert „ezek elmennek innen". Velük — mondták a polgárképző polgárai — nem tudnak kialakítani olyan kapcsolatot, mint a helyi előadókkal. Túl nagy a lépték is, amiben a témát látják, taglalják. Hozzáteszem: talán túl steril is így ez a képzés, a kacsalábon forgó Nevelési Központ és a nagy emberek együtt feszélyező légkört alakíthatnak ki egy „nyolcadik emeleti" egyszerű polgárban...

Pörös Béla tromfol:

— Elhatároztuk, hogy az augusztus 22—30. között Balatonfenyvesen tartandó nyári bentlakásos népfőiskolai együttlétre kevesebb előadót hívunk meg, legfeljebb ötöt-hatot, őket viszont a teljes időtartamra, hogy együtt lakjanak, süssenek-főzzenek a „polgárokkal". Nem lesz előadás, de egész nap lehet beszélgetni, bárkinek eszébe juthat „nem a témához tartozó" gondolat is. Ennek szükségességére is menet közben jöttünk rá. Már tudjuk, hogy ez a mi népfőiskolánk eddig talán inkább szabadegyetemi előadássorozatnak felelt meg — nem szégyelljük bevallani. Figyelmeztetés számunkra: a népfőiskolának elsősorban problémamegoldó módozatokkal célszerű élni, s nem annyira — bármily színvonalas — előadásokkal.

A nyári bentlakásos tanfolyamot is kísérleti, tapasztalatgyűjtő jelleggel szervezik meg. Minthogy a Nevelési Központban működik a kábeltelevízió stúdiója, ennek felnőttoktatási programjába is be akarnak kapcsolódni. Videóra kívánják venni a nyári tábor életét, vitáit. Gondolom, ennek tanulságaira később érdemes lesz visszatérni. Ha megfelelő társadalmi töltésű videóanyag gyűlik össze, praktikus állampolgári tudnivalók juthatnak el a lakótelep négy fal közé zárt, magányos, elbizonytalanodott lakóihoz is.

Idén — immáron a népfőiskolai tapasztalatokon okulva — társadalomismereti úttörőtábort is szerveznek, ahol a demokratikus társadalom működését tanulják s élik át a gyerekek játékos formában. A tábor utolsó napján a résztvevőket tervezőmunkára hívják fel: *Mit csináljunk ősztől?* Ez mindenképpen előrelépés az aakdémikusan szervezett felnőtt népfőiskolához ké-

pest, nem kérdőjelezve meg ezzel annak fontosságát, hiszen mindig elkezdeni valamit a legnehezebb.

Nyilvánosság, toborzó, autonómia, közösségi kapcsolatok közéleti célú építése. Olyan követelményei ezek a népfőiskolának, amelyeknek egyelőre sehol sem könnyű eleget tenni. Pécsett sem.

Pedig itt kezdettől biztosította mindenki a népfőiskola népszerűsítésének nyilvánosságát: a toborzó—tájékoztató tábla a főtéren áll hónapok óta, a helyi sajtóban hirdetések hívták és hívják fel a programokra az újságolvasók figyelmét. Az állampolgárra azonban természetesen a népművelőkön kívül mások is „igényt tartanak". Magam már ezt is hozamnak tartom, mármint azt, hogy itt-ott némelyek „visszaperlik" maguknak állampolgáraikat, maguk is felelősséget akarnak érezni értük. A hozamok közé sorolom azt is, hogy a népfőiskolai állampolgárképzés önvizsgálatra szorítja a népművelőket is szerepüket, státuszukat illetően: mire kötelezi őket állami alkalmazotti voltuk, mennyire bízhatják magukat, illetve a népfőiskolát az alulról jövő kezdeményezésekre, hogyan értelmezzék helyzetüket, vagyis azt, hogy a „felül és a lent" grádicsán ők középen foglalnak helyet? Egyáltalán: az eddigieknél politikusabban merül fel a népművelő kötelességei mellett a lelkiismeret, mégpedig a közéleti lelkiismeret kérdése. Mert hisz' a népfőiskolával való puszta kísérletezés is kétségtelen hatással van (lehet) közéletünkre.

Az autonómiára törekvés szokott általában a keményebb dió lenni. A közösségi autonómia igen jól bejáratott kifejezés lett az utóbbi években — ki is vonná kétségbe szükségességét? Ám azért óvatosan bánik vele mindenki, nehogy demokratikus csengése „túlzottan" töltődjék politikai tartalommal. Ez az ellentmondás hozza magával, hogy még mindig sokat számít a fogalmazás: mindent lehet, de fogalmazzunk *árnyaltan*. A közélet állóvize a népfőiskolák puszta lététől is kissé borzolódik, arra szorítva azokat, hogy tanulják a hétköznapi, közösségi diplomáciát, vagyis hogy közéleti gyakorlatra tegyenek szert, ami véleményem szerint máris fél lépés előre.

A pécsi népfőiskolának a tervezete kiforrottabb a gyakorlatnál. Négy alappillérre építkezett: 1. *lakótelep;* 2. *államigazgatás;* 3. *településpolitika;* 4. *állampolgári jogok és kötelességek*. Mint említettem, rangos előadói gárdát sikerült e témákban megnyerni. Az állampolgárok toborzása, kiválogatása azonban — bizonyos mértékig objektív okok miatt — meglehetősen esetlegesre sikerült. Különböző felkészültségű, indíttatású embereket meglehetősen nehéz állampolgári közösségbe szervezni. A tehetségre mutató sok jó ötlet, meglátás homogénebb közösségnek koncentráltan adagolva valószínűleg látványosabban, s ami ennél fontosabb, élményszerűbben hasznosult volna.

Egy levél: „*Szia Béla! Van egy rossz hírem számodra! Kedden, amikor hazaértem népfőiskola után, apámék majdnem megpofoztak, és azt mondták, hogy többet nem jöhetek el. Lehet, hogy egy picit gondolkoznak a dolgon és elengednek a következő alkalommal!? Ezt sajnos nem tudom. Ha elengednek, akkor hozom a tanfolyam díját. Egy kérés! Ha Farkas Zsuzsával találkozol, légyszi mondd meg neki, hogy nem telefonáltam, de rosszul is voltam, meg anyuék miatt nem ment. Szia! Köszi, hogy elolvastad...*"

A leány később ért haza, ahogy ígérte. A levélből kitűnik, hogy a népfőiskola szelleme, ahogy a nagykönyvben meg van írva, őszinte, bizal-

mas, tartok azonban attól, hogy ez a kedves leány nem a saját szintjén részesül az állampolgárképzésben.

Amint másutt, Pécsett is összeállt egy csapat képzett, lelkes ember a népfőiskolai szellem ébresztésére, képviseletére. Egyed Kálmán igazgatón és Pörös Béla népművelőn kívül dr. Farkas Zsuzsa adjunktus, dr. Bognár Gusztáv mentálhigiénés szakember és Kocsi László népművelő meglelte a népfőiskolában az ügyet, amit szívvel és értelemmel szolgálhatnak. Pontosan értik, vállalják a feladatot: a hagyományok, a demokratikus gondolkodás és a nemzeti egyetakarás eszméjének ápolását. Elméletileg, eszmeileg tisztázottak szándékaik. A puding jó — de azt hiszem, a résztvevők közül nem mindenkinek megfelelő az adag. A példának tartott régi népfőiskolák egyik alaplépése a résztvevők kiválasztása volt, amiben többen exponálták magukat azok közül, akik ismerték a területükön lakókat. Minthogy a cél világos volt (az volt Pécsett is), olyan embereket toboroztak, akik közösségükben már jelezték létüket, közületi szerepvállalási szándékukat, lehetett tehát arra számítani, hogy visszatérve a népfőiskoláról társaik közé, terjesztik a tudást, a szellemet, a szemléletet. Belátva, hogy ez egy még épülőben lévő, több mint félszázezres lakosú lakótelepen igen nehezen megvalósítható, mégis hadd mondjam azt: a pécsiek nem voltak a kiválasztás fontosságának teljes tudatában, ebben nem voltak elég következetesek, inkább a véletlenre bízták („demokratikusan"), ki legyen az állampolgárképző résztvevője. Maguk is azt tartják, valószínűleg többeket érdekelt volna ez az ügy, mint ahányan végül is jelentkeztek, s kevesebbet kutattak megfelelő emberek után, mint kellett s lehetett volna. Így aztán ez a közösségszervezői tanfolyam bár értékes tanulságokkal szolgáló kísérletnek bizonyult, eredendő célját súrolta, de meg nem valósíthatta.

Valamit azonban igazolni tudott: lakótelepi népfőiskolára pedig szükség van!

KISVÁLLALKOZÓKNAK — NÉPFŐISKOLA?

Tibor Ágnes

Nem tudom, szakértő körökben lezártnak tekintik-e a népfőiskola definícióját — ha nem, úgy kérem, várjanak még egy kicsit a véglegesítéssel. Hadd férjen bele a mi rendhagyó kezdeményezésünk és levegőben lógó klubunk, amely utóbbit — némi nagyképűséggel vegyített tudományos megközelítéssel — társadalmi fejlettségünk és szociálpszichológiai érettségünk tükörcserepének is lehetne nevezni.

Hogy miért ne volna népfőiskola a miénk? Mert nem az általános műveltség emelése, hanem speciális készségek és képességek továbbfejlesztése céljából jöttek el rá a résztvevők, nem saját kezdeményezésre, hanem a mi hivásunkra, az önművelésen kívül nem földrajzi értelemben vett környezetük felemelése a céljuk, hanem azé a rétegé, amelyet képviselnek, mozgalmuk tartalmilag nem kötődik egyetlen meglévő intézményhez sem, s a képzésért fizetnek, méghozzá nem is keveset.

Egyébként viszont ennél népfőiskolábbi népfőiskolát nem is lehetne kitalálni. Önmaguk számára is meglepetés volt a nyitottság, amivel belekezdtek, az a kitartás, amivel folytatták — jóval a tanfolyami órák után is,

hónapokkal a tanfolyam után is. Mind az öt eddig megrendezett műhely a közösséggé formálódás, az egymás segítésére való hajlandóság iskolapéldája volt. A műhelyek hatvannál több résztvevője valóságos hálót alkot az országban, barátságok, üzleti kapcsolatok szövődtek Eger és Várpalota, Kecskemét és Nyíregyháza, Hajdúszoboszló és Székesfehérvár között.

Előzmények

A gondolat — hogy kisvállalkozóknak kellene vállalkozói készségfejlesztő műhelyt rendezni — 1984 nyarán fogalmazódott meg bennünk: Szegedi Károly pszichológusban, Barna László pszichológushallgatóban és bennem, Tibor Árnes újságíró-közgazdász-szociológusban. Szegedi Károly akkor az Ipari Vezetőképzőben dolgozott, számtalan ágazati vezetőképző tanfolyam előkészítésében és lebonyolításában vett részt, s látta, milyen ímmel-ámmal jönnek el a hallgatók. Szerette volna más oldalukról megfogni az embereket, olyasmit tanítani nekik, aminek hasznát közvetlenül látják, kibontani, magasabb szintre emelni azt, ami amúgy is bennük van.

Féléves előkészítő munka után — a vállalkozók számára kiválogatott, „vállalkozásra" színezett a szakirodalomból ismert pszichológiai helyzetgyakorlatokat vállalkozói ambíciókkal rendelkező mérnökhallgatókkal kísérleteztük ki — a tervezett műhely tematikájával a Magyar Kereskedelmi Kamara Kisvállalkozói Tagozatánál jelentkeztünk. Nem mertünk még a saját lábunkra állni. Sem magunkban nem bíztunk, sem abban, hogy elegendő számú jelentkező lesz a műhelyhez. A tagozat némi belső vita után támogatásáról biztosított, és beajánlott az oktatási csoporthoz, akiknek a segítségével 1985 áprilisában és májusában megszerveztük az első két 3 és fél napos bentlakásos műhelyt. A két műhely sikere — az érdeklődés és az eredmény — bátorított fel, hogy mégiscsak saját lábunkra álljunk — az 1985. évi novemberi műhelyt már saját zsebünkre, saját nevünk alatt rendeztük meg.

A műhely lényege

A műhely célja elősegíteni, hogy a résztvevők tisztába jöjjenek saját vállalkozói erényeikkel és hiányosságaikkal, ötleteket, segítséget kapjanak képességeik fejlesztéséhez. Ahhoz, hogy a műhely sikeres legyen, nyitott, baráti légkört kellett kialakítani. Ezt a szokványostól eltérő bemutatkozással, félig-meddig még játékos próbatétellel értük el. A nyolc főnél nagyobb csoportok kiscsoportokra bontása — választással — már a munkához szükséges feszültség kezdetét jelentette. A továbbiakban kis- és nagycsoportos foglalkozások váltották egymást. Kiscsoportokban bonyolítottuk le a tárgyalásokat (felvételi beszélgetés, problémamegoldás, beruházási hitelre való licitálás) —, és kiscsoportokban értékeltük ki a résztvevők különböző helyzetekben tanúsított magatartását. A kiscsoport különböző formákban módot adott egymás és önmaguk tulajdonságainak értékelésére. Nagycsoportban a kiscsoporti összetartozást tudtuk megerősíteni, a versenyhelyzetben tanúsítható magatartásmódokat próbáltuk ki. A nagycsoport egy újabb kontrollra is módot adott — hiszen a másik társaság ugyanazokat a helyzeteket élte meg, ugyanazokat a gyakorlatokat „játszotta el". A kis- és a nagycsoportok

nemcsak egymással váltakoztak ritmikusan, hanem a hivatalos programban már nem szereplő, de a csoportvezetők által támogatott oldott, kötetlen csevegéssel is. — Ehhez ugyan már csak a késő éjszakai órák maradtak szabadon, de a legtöbben bírták. Volt olyan csoport, ahol megfelelő volt a társaság felkészültsége egy-egy kisebb konfliktus elviselésére is. Amennyiben ezt észrevettük, és idő is volt rá, hagytuk kifejlődni. Segítő módon közreműködtünk a konfliktushelyzet tisztázásában és megoldásában és az ezt kísérő feszültség levezetésében. Egy-egy műhelyt csak kezdetnek, belépőnek tekintettünk, a helyzetfelismerési, tükörbenézési, együttműködési, tárgyalási, konfliktuskezelési kultúrába — a rámenősségig, a félreértések tisztázásáig, az egyéni stílusokig ennyi idő alatt nem jutottunk el. A résztvevők pozitiv benyomásokkal és a további tanfolyamok igényével távoztak.

Gazdasági feltételek

Az első két műhelyt a Magyar Kereskedelmi Kamara égisze alatt rendeztük, a teamvezetők a Kamarától munkamegbízatást kaptak. A 3 és fél napos tréningért mindegyikünknek 5000 forintot fizettek. Ugyanennyit fizettek fejenként a résztvevők is. A harmadik tréninget mint gazdasági munkaközösség szerveztük meg, itt a részvételi díj 6000 forint volt, a mi személyenkénti bevételünk — ha nem tettünk volna félre felhalmozásra semmit sem — ennél csak néhány száz forinttal több. (A tréninget szakmai okokból 6 főnél kisebb csoportnak nem is lehet megrendezni, gazdasági okokból pedig 16 főnél kevesebb résztvevővel — nem gazdaságos.) Mivel mindent nekünk kellett megszervezni — szállás, étkezés, video stb. és komoly előkészítő munka előzi meg —, bevételünk nem mondható nagyon nagynak.

A teamvezetők és szerepük

A teamvezetők személyéről a kiindulóadatokat vázoltam. Az első két műhely után Szegedi Károly és jómagam koncepcionális különbségek miatt megváltunk Barna Lászlótól (aki egy, a miénknél keményebb irányzatot képviselt), és Smaroglay Ferenc üzemigazgatóval fogtunk össze.

A teamvezető helyzeteket teremt, és a helyzet, a helyzetben tanúsított viselkedés értékelésében segít, vagy inkább csak átsegít a holtponton. Esetleg — ha a résztvevők igénylik — megosztja velük saját, igaz, a szakirodalom által megerősítést nyert — tapasztalatait.

Szerepünk meglehetősen kényes volt. A csoporttagokkal való egyenrangúság mellett meg kellett őriznünk a helyzetgyakorlatokhoz szükséges vezető szerepünket. Elvünk az volt, hogy a teamvezetők csak néhány centivel magasodhatnak ki a résztvevők közül. Hozzáállásunkra jellemzők voltak az efféle kijelentések: „Azért szerveztük meg ezeket a műhelyeket, mert úgy gondoltuk, érdekel benneteket." (A tegezést mindig valamelyik csoporttag kezdeményezte már az első napon és mindenki elfogadta.) „A teamvezető nem tanár és nem bíró." „A szakirodalom megállapításai is csak akkor érnek valamit, ha az ember a gyakorlatban is igazolódni látja őket." Igyekeztünk, hogy illúziókat se tápláljunk: „Azok a megállapítások, amelyeket itt, ebben a körben teszünk — mi mindannyian —, erre a körre és csak erre

vagy esetleg az ehhez hasonló helyzetekre érvényesek. Sok egyéb helyzetet és viselkedést is hasonló szemmel kell megfigyelni ahhoz, hogy általánosítható szabályokat állíthassunk fel magunknak, s még ezek után sem biztos, hogy minden helyzetben megfelelően alkalmazhatók lesznek ezek a szabályok." Igyekeztünk viszont, hogy amennyit három és fél nap alatt egy csoportnak átadhatunk, annyit át is adjunk, rendkívül érzékenyen reagálva a társaság speciális problémáira és hangulatára. Úgy tűnik, sikerült is. (Meggyőződésünk, hogy félévente egyszer össze kell jönnünk velük vagy a hasonló „lelki masszázson" átesettek körében, s felidézni, gyakorolni *ezt* a hozzáállást, viselkedést ahhoz, hogy ne csak egy bizsergetően jó érzéssé — „ilyen légkörben, módszerekkel is lehet, és én is tudok dolgozni" —, hanem mindennap alkalmazható gyakorlattá, reflexszé váljon.) A foglalkozások egyébként rendkívül extenzívek és intenzívek voltak, amennyiben hivatalosan is reggel 8-tól legalább éjfélig tartottak (gyakorlatilag csak étkezési szünetekkel), és a legtöbbünknek — a teamvezetőket is beleértve — igen nagy lelkierőpróbát jelentettek, ugyanis minden pillanatban „jelen kellett lenni".

A résztvevők

Az első négy, összetételük szerint elemzett műhelyen összesen ötvenkét aktív, fizető résztvevő volt. (Rajtuk kívül négyen jöttek el, akik gyakorlatilag azonnal, ahogy megtudták, hogy itt nem jogi—közgazdasági ismereteket oktatnak, és nem a hagyományos értelemben vett előadásmódszerrel. elmentek.) Az ötvenkét főből tíz nő és negyvenkét férfi volt. Harminc-öten rendelkeztek felsőfokú végzettséggel. (Műszaki egyetem, közgazdasági egyetem, külkereskedelmi főiskola, pénzügyi-számviteli főiskola, jogi egyetem, műszaki főiskola.) Negyvenkilencen 1941 és 1957 között születtek (1 fő 1930-ban, 1 fő 1932-ben, 1 fő 1960-ban). 20 fő három éve vállalkozott, hatan ennél régebben, 17-en kevesebb, mint három éve, öten formálisan nem voltak vállalkozók, a többiek épp akkor kezdték. Több mint 50 százalékuk 10—25 fős vállalkozás élén áll (hárman helyettes vezetők voltak, ketten [fő]könyvelők, a többiek fele-fele arányban 10 fő alatt, illetve 25 fő feletti vállalkozást vezetnek.) Ez utóbbi vállalkozások közé zömmel 30—90 fős kisszövetkezetek és szakcsoportok tartoznak, de részt vett egy 140 és egy 170 fős vállalkozás (szakcsoport) vezetője is. Huszonheten gazdasági munkaközösséget képviseltek, heten kisszövetkezetet, hárman vgmk-t, tízen szakcsoportot, hárman gazdasági társaságot, ketten a kisipart. (Volt olyan, aki három típusú kisvállalkozásnak is tagja volt.) Szakmák szerint hatan képviselték az építőipart, de rajtuk kívül még hárman végeztek építőiparhoz kapcsolódó lakatos, víz-, gázszerelő munkát. Tizennyolcan foglalkoztak gép-, szerszám-automataberendezés-, készülék-, műszer-, hangszergyártással, illetve állítottak elő fém-, műanyag- vagy egyéb tömegcikkeket. Három fő foglalkozott reklámtevékenységgel, két fő építéstervezéssel, két fő nyelvtanfolyamok szervezésével, egy tolmácsolással, kettő ügyvitellel, egy üzemszervezéssel, egy sporttal és szabadidővel kapcsolatos szolgáltatásokkal (három fő az elektronikát jelölte meg, mint működési területet, egy a számítástechnikát.) Néhányan tevékenységüket csak úgy jelezték, hogy ipari szolgáltatás. A gyártással foglalkozó cégek többsége berendezéseit maga tervezi, állítja

üzembe és vállalja a karbantartást. Túlnyomó többségük szilárd nagyvállalati kapcsolatokat épített ki. A vállalkozóknak körülbelül a fele volt főfoglalkozású vállalkozó.

A közösség

A műhelyek közösségalakításból igen jól vizsgáztak. Ez nem csak a teamvezetők érdeme. Azt a baráti, megértő, önzetlen, segítő légkört, amelyet meg kellett teremteni ahhoz, hogy a műhelymunkát el tudjuk végezni, a résztvevők egymás közti kapcsolataikban mindmáig megőrizték. A hangnem, a stílus a más műhelyek résztvevőivel szemben is hasonló. Sőt, a különböző műhelyekben részt vettek között is kialakult egy-egy üzleti kapcsolat, de igazán szoros szálak az egy-egy műhelyen részt vettek, s ezen belül is az egy-egy kiscsoportban (minden műhely 2 kiscsoportból állt, a márciusi csak egyből) részt vetteket fűzik össze. Erre a szoros kapcsolatra a hetenkénti, kéthetenkénti telefonbeszélgetés vagy személyes (2—3—4 fő) találkozások (Nyíregyháza—Kecskemét—Budapest; Nyíregyháza—Kiskőrös; Boglárlelle—Budapest) összejövetelek, közös ebédek, családi vendégség (és természetesen üzletek is) jellemzők.

Kezdetben — körülbelül 3/4 éven át — közös megállapodás alapján — meghatározott helyen és időpontban összejött az egész társaság. Először 1985 júliusában, amikor az első két műhely résztvevőinek 85 százaléka jelen volt, szeptembertől 1986 márciusáig havonta, bár egyre csökkenő létszámmal. Ősszel néhány külső ember is csatlakozott a klubhoz, a decemberire eljött a novemberi műhely résztvevőinek a fele, de márciusban már csak 7 fő találkozott. (Igaz, ez már meg sem volt beszélve.)

Az összejövetelek fő napirendi pontja az egyesület megalapítása volt. Az egyesületnek két funkciója lett volna: 1. Megteremti a feltételeket egy közös vállalat létrehozásához. 2. Közvetett politikai biztosítékul szolgálna a kisvállalkozóknak. (Tudniillik, hogy nem kívánják megszüntetni őket.) Ennek megalapozására alkotta meg szervezeti és működési szabályzatát a klub már a júliusi első találkozón. A következőre elkészül a klubjelvény is. A terv az volt, hogy a Kamara égisze alatt alakulunk egyesületté. Ennek jogi és szociológiai feltételeit többféle módon is igyekeztünk kipuhatolni. Sorban meghívtuk a Kamara Kisvállalkozói Tagozatának titkárát, a tagozat társelnökét, egy kisvállalkozókkal szimpatizáló jogászt. Mikor kiderült, hogy ez az út elvileg járható, sőt ennél járhatóbb út nem is látszott, januárban levelet írtunk a Kamara elnökének, kérve, hogy a Kamara vállalja el a felügyeleti szerv szerepét. A levelet az elnökhelyettesnek adtuk át, aki támogatásáról biztosított bennünket. A levélre hivatalos válasz mindmáig (1987. május 18.) nem érkezett.

A társaság összejövetelről összejövetelre egyre inkább úgy érezte, az egyesület megvalósításának lehetősége a ködös távolba vész, a cél nem reális. Különösen azután, hogy decemberben kiderült, politikai döntés a KIOSZra bízta a kisvállalkozók érdekképviseletét. A klub vezetője viszont e célt erőltette. (Jobb híján én vállaltam magamra a klubvezető szerepét, bár nem szívesen, jobban szerettem volna a tartalmat nem meghatározó, infrastrukturális feltételeket biztosító háziasszony lenni. ám ezt törés nélkül, a klub összeomlásának kockázata nélkül, úgy tűnt, nem tehetem meg. Ugyanakkor

nem tudtam elképzelni, hogy program nélkül nekimehetünk egy összejövetelnek, de azt sem, hogy a program ne a főcél, az egyesületalapítás köré csoportosuljon.) Az emberek elmaradoztak, bár többeknek volt mondanivalójuk, amit az összejövetel előtt és után megbeszéltek. A pangó érdeklődés ellenére a megjelentek egymás iránti figyelme, rokonszenve nem változott, az információ-áramlás, a kapcsolatok megmaradtak, sőt, az 52 volt résztvevőből 23-an jelentkeztek, hogy a május 31-i egynapos szinten tartó tréningre eljönnek. Mint mondták, felerészben azért, hogy a régiekkel találkozzanak.

Következtetések

A klub eddigi történetét végiggondolva néhány dolog világosnak látszik. Az embereket összetartotta és részben összetartja:

a) az ötletek és tanácsok kapásának lehetősége egymástól, és az esetleges vendégektől, teamvezetőktől;

b) a műhelyekben megalapozott rokonszenv;

c) a hasonló társadalmi helyzet, amely megkönnyíti az eszmecserét;

d) a társadalmi megítélés (amely nem megnyugtató, és közösségben elviselhetőbb);

e) (egyre halványabban) a társadalmi erővé (egyesület) válás reménye;

f) gazdasági feltételeik javításának reménye (pl. úgy, hogy valakinek a kezdeményezésére kisszövetkezetet alapítanak).

A közösség megmaradása ellen hat(ott) viszont mindenekelőtt:

a) hogy a résztvevők az átlagos dolgozóknál jóval többet dolgoztak;

a) hogy a résztvevők az átlagos dolgozóknál jóval többet dolgoztak;

b) a központivá misztifikált (egyesület-alapítás) cél megvalósíthatatlansága;

c) a kitartás és az erőfeszítés hiánya (amelyekkel, ha meglettek volna, a jelenlegi keretek között is szervezettebb gazdasági együttműködés lett volna kialakítható);

d) a másfajta közösségi élet kialakítására alkalmatlan feltételek (nincs saját helyiség, hivatalosan tilos pénzt gyűjteni stb.);

e) nem volt a társulatnak megfelelő vezetője, akinek
— ötletei lettek volna,
— elég erélyes tudott volna lenni,
— felvállalta volna ezt a feladatot;

f) túl sok előnyt várt a társaság egyetlen közösségtől.

Nehéz megvonni sajátos népfőiskolánk mérlegét, különösen annak, akinek nagyon a szívéhez nőtt ez a társaság, aki egy kicsit a saját munkájának eredményét látja ebben az ilyen-amolyan közösségben. Még az eltelt idő sem túl nagy, még nincsenek távlatok. Nem volt még idő és mód arra sem, hogy más közösségekkel, népfőiskolákkal az összevetést eltvégezzük. (Tudományos igénnyel közelítve még az is eldöntésre vár, hogy a műhelyek jelentették- »jelentik«-e az igazi népfőiskolát, vagy az azután történtek (hiszen ezért ott is voltak előadók, volt vita stb. vagy a kettő együtt). De talán korai is volna még megvonni a mérleget: hiszen folytatódnak a műhelyek is, s a régi társaság sem veszítette el egymást. Ma már ugyan nem a korábbi rendszerességgel, de továbbra is találkozunk.

A GAZDASÁG DEMOKRATIZÁLÁSÁÉRT

(Budapesti népfőiskola a vállalati tanácsok tagjainak)

Varga Csaba

1.

Ez a népfőiskola még csak *terv*.

De tervként is jelentős.

A népfőiskola mai, korszerű *fogalma* így hangzik: segítse mindenekelőtt a kultúra demokratizálását, régi és új érvényes értékek széleskörű szétkínálását, növelje a munkahelyi, lakóhelyi s természetesen a szellemi identitást, mindezzel igyekezzen támogatni az egyes személyiségek további kifejlődését, megújulásra képes állampolgárrá válását, továbbá tegyen arra kísérletet, hogy a népfőiskolások egyéni és közösségi cselekvéseket gyakorolhassanak modellhelyzetekben.

Ez a népfőiskola *speciális* feladatokat is vállal. Legelőször is gyorsítani szeretné a gazdaság demokratizálását. Ezért a hallgatók kivétel nélkül az ipari üzemek vállalati tanácsainak tagjai lesznek. A személyiségfejlesztés konkrét célja az lesz, hogy a népfőiskolások a kollektív vállalatvezetésben jobban megfeleljenek az irányítási reform törekvéseinek. A tervezett döntésjátékokban is a vállalati tanácsok döntéselőkészítéseit és döntéshozatalait gyakorolhatják.

Ez a budapesti népfőiskola a József Attila nevet választhatná magának.

2.

Hazánkban most közel *hatszáz* üzemnél térnek át az új vállalatirányítási formára. Az ipari, építésügyi és mezőgazdasági minisztériumok alá tartozó vállalatoknak 87%-a hoz létre belső önkormányzati szervezetet. 1986. január elsejéig a kiválaszott 590 vállalatból már 444-ben megalakult a *vállalati tanács*.

Mi az értelme annak, hogy a dolgozókat végre bevonják a vezetésbe?

Válaszul a következőket mondhatom. A szocializmus lényegéhez tartozik az *önigazgatás*, függetlenül attól, hogy a korábbi történelmi időszakokban a hatalmon lévő kommunista pártok ezt az elvet nem tartották fontosnak. Az elkezdett gazdasági reformok azonban kikényszerítik, hogy a munkahelyeken *összehangolják* a vállalati menedzseri vezetés és a dolgozó kollektívákat képviselő testületek érdekeit. A vállalati önállóság persze csak úgy valósulhat meg, ha a *társadalmi tőke* hasznosításáért nem a felsőbb hatalmi központok, hanem a vállalatok felelnek. De ez a felelősség nem lehet a menedzseri vezetés privilégiuma. Tehát az állami tulajdon decentralizálása is elengedhetetlen. Az egyes dolgozó számára a *tulajdonosi szerep* akkor válhat valóssá, ha például önmaga vagy választott képviselői útján részt vehet a vállalati tulajdon mozgatásában. Ezért a piaci versenyszférában működő vállalatoknál a tulajdonosi jogokat gyakorló ágazati, állami irányítás helyett valóságos *vállalati önállóság* kell, ami nem egyéb, mint a tulajdonosi joggal való gazdálkodás. A tulajdonosi jogok leadása (megszerzése) már önmagában is csökkenti az üzemek hierarchikus függőségét, és megindulhat a meglévő termelési struktúra és támogatási rendszer változása. Csak ezzel ér-

hető el, hogy a gazdaságban a tőkehasznosulás sokkal *hatékonyabb* legyen. A vállalati tanácsok így összekapcsolják a *tulajdonosi* és *döntési* jogosultságot. A kollektív stratégiai döntési jog ezért nem pusztán igazgatási jogosultság. A tulajdonosi jog megszerzése és használata után fokozatosan megerősödhet a konkrét vállalati tulajdonosi *tudat* is.

A gazdasági—politikai függés csökkenése, a vállalati önállóság tényleges növelése, a gazdasági önigazgatás kifejlődése szükségképpen nem mehet *gondok*, *konfliktusok* nélkül. Például csak hosszabb távon derülhet ki, hogy a vállalati tanácsok valóban tudtak-e stratégiai döntéseket hozni, amelyekhez mindenképpen kellene egy nagyjából átfogó és reális *jövőkép:* nem csak a saját vállalatukról, hanem az iparág és az egész gazdaság holnapjáról is. Ugyanakkor a tulajdonosi jogosultság leadása formálissá, üressé válhat, ha ezzel egy időben nem folytatódik az irányítás és szabályozás *radikálisabb* reformja. A vállalati tanácsok csak akkor végezhetnek érdemi, felelős munkát, ha közben egyre csökken a túlzott állami, pénzügyi beavatkozás. Hosszú távon meg kell annak is a lehetőségét teremteni, hogy a vállalatok dolgozói *konkrét tulajdonosok* is lehessenek, s így a vállalati tanácsok a gazdasági vállalkozásokkal a vállalatot valóban mint saját tulajdonukat kockáztatják. Persze, vannak mai, napi gondok is. Normális konfliktusnak tekinthető, ha nem mindig könnyen születik megegyezés a vállalat hivatali vezetése és a vállalati tanács között. Már a *jogkörök* elhatárolása sem egyszerű feladat. A vállalati tanács pedig csak akkor segíthet igazán, ha közben a régi beidegződésekkel és elavult konfliktuskezelésekkel működő vállalatvezetések *megújulnak.* Márt ezért is szükségesnek látszik, hogy a tanácsok munkájába időnként bevonjanak a vállalati szervezeten és érdekszférán túlról külső szakértőket. Az új irányítási struktúra többek között azt is megköveteli, hogy újraértelmezzük a vállalaton belüli *pártirányítást* és *szakszervezeti* érdekvédelmet.

Mindjárt a megalakulás után gond, hogy a tanácsok tagjai miképpen gyűjtsék össze rendszeresen a vállalaton belüli javaslatokat, ezeket hogyan képviseljék a tanács ülésein, és a döntésekről miképpen tájékoztassák választóikat. Nem lenne jó, ha a vállalati tanácsok is *elszakadnának* a dolgozók kollektíváitól. Ezért már az önmagában visszatetszést kelthet, hogy a tanácsokba elég kevés fizikai munkást delegáltak vagy választottak — az iparban a tanácstagok 21, az építőiparban 37, a mezőgazdaságban 51%-a *fizikai dolgozó.* Természetesen az is elképzelhető, ha a fizikai munkások érdekeit esetleg jobban képviselik a felkészültebb, vitaképesebb értelmiségiek. A személyi kérdések közül a leggyakoribb probléma, hogy ki legyen a vállalati tanács *vezetője.* Jelenleg az a gyakorlat alakult ki, hogy erre a funkcióra leginkább az igazgatóhelyettesek vagy a kisebb szervezeti egységek vezetői közül választottak ki valakit. Ráadásul ezek a vezetők többnyire az igazgatók által delegált tanácstagok közül kerültek ki. Holott az jobb megoldás lenne, ha a tanács vezetője olyan lenne, akit a dolgozók választottak, és aki lehetőleg nem lekötelezettje (és alárendeltje) a hivatalos vezetőnek, igazgatónak. Végül megemlítem azt a dilemmát, hogy a vállalati tanácsok szervezeti és működési szabályzata nagyon eltér egymástól, mert többek között sokak számára nem volt világos, hogy ebben az önigazgatási szisztémában a *szakszervezet* „csak" a személyi, csoport- és a vállalati rövid távú érdekek képviselője.

3.

A József Attila Népfőiskola azt vállalja, hogy a vállalati tanácstagok újszerű képzésére tesz kísérletet. Egyrészt konkrét és sokrétű segítséget kínál a vállalati tanácsban való *szakszerű szereplésre*, másrészt ehhez a gazdasági—társadalmi feladathoz általánosabb, elméleti igényű tudást és gyakorlati felkészítést ad. Az előbbibe beletartozik a jogszabályok ismertetése, a döntésekhez szükséges gazdasági információk feldolgozása, a vitatkozás és meggyőzés képességének elsajátítása, a stratégiai döntések képviselete a dolgozók között stb. Az *általánosabb képzés* fontosabb témakörei: a magyar gazdasági reform története, a jelenlegi gazdasági válság és a lehetséges kiutak, a szocialista önigazgatás elmélete, egy átfogó társadalmi reform lehetőségei, a kultúra szerepe a gazdaságban stb.

Ezen a népfőiskolán is öt *komplex tantárgy* lehetne, mert a gazdaság demokratizálásához nem csak gazdasági ismeretek kellenek. Az első tárgykör a *gazdaságtan*, ezen belül még külön tárgyalhatnák a fővárosi ipar helyzetét, a gazdasági vállalkozások gondjait. A második a *történelemtan*, de ez is több, mint a gazdaság története, hiszen az egész magyar történelemről lehet új, hitelesebb képet felvázolni. A harmadik „tantárgy" a *társadalomtan*, amely keretében szociológiai elemzés tárgya a mai magyar társadalom és ezen belül az ipari munkásság helyzete. A negyedik problémakör a *személyiségtan*, mert nemcsak a vállalati relatív autonómiáról, hanem az egyéni, sajátos autonómia lehetőségeiről és esélyeiről is beszélni kell. Az ötödik „tantárgy" a *kultúratan*, ezen belül a tudomány és az irodalom új eredményei, egyáltalán az a téma, hogy az egyén és a közösség építkezhet, erősödhet a kultúrától. De a népfőiskola azért is népfőiskola, mert nemcsak előadások, viták, párbeszédek lesznek, hanem például olyan *döntésjátékok*, ahol a hallgatók különböző, de mindenekelőtt vállalati tanácsi döntéseket gyakorolhatnak.

Azt egyelőre nem érdemes eldönteni, hogy a népfőiskolára negyven vagy hatvan hallgatót vegyünk fel, mint azt sem, a népfőiskola helye valamelyik üzemben vagy közművelődési intézményben legyen. Még arról is *korai* tervezni, hogy a népfőiskolát kik vezessék, vagy miképpen álljon össze a részletes program, amelyhez már sok tanulsággal szolgálnak a jelenlegi népfőiskolák. Ezt a József Attila Népfőiskolát az írók pártszervezete javasolta, s egyúttal az *írók* azt is vállalták, hogy a program kidolgozásában, a népfőiskola irányításában, az előadások—viták megtartásában részt vesznek. Elképzelésük szerint, ez a népfőiskola legalább *két* vagy *három* évig tart, s egy-egy évfolyam áll népfőiskolai hétvégékből és tíz-tizenkét napos bentlakásos népfőiskolákból is. Reméljük, hogy ez a jelentős terv nem marad fiókban.

NÉPFŐISKOLA A GYAKORLATBAN

Udvardi Lakos Endre

Az utóbbi években egyre inkább utat tör magának Magyarországon a népfőiskolai gondolat. Ahogy erősödik a régi felfogású „népművelés" válsága, illetve ahogyan egyre jobban izmosodik az a felismerés, hogy a kiutat a demokratizálódás irányában, azaz egy demokratikusabb intézményi struktú-

rával találhatjuk meg: úgy beszél—publikál egyre többet a népben—nemzetben gondolkodó progresszív értelmiség egy része a népfőiskoláról, mint a korszerű szocialista közművelődés egyik lehetséges, fontos láncszeméről.

Mind ez ideig inkább elvi szinten, általánosságban vetődtek fel a kérdések — a publikálók többsége a külföldi jól működő népfőiskolák vagy a hazai, korábbi kezdeményezések tapasztalatait tárta fel.

Itt az ideje, hogy a jelenbe, a mai magyar valóságba helyezzük a kérdést, és próbáljuk meg minél konkrétabban, minél gyakorlatiasabban megfogalmazni problémáinkat, feladatainkat!

Mindez természetesen akkor válik szorongatóan szükségessé, ha valahol valakik konkrétan nekilátnak, és népfőiskolát kívánnak alapítani. (Szerencsére egyre többen vannak ilyen vállalkozók!)

Sajnos, és — jelen írásomban — nem tudok olyan konkrét lenni, amennyire szeretnék, egyelőre konkrét „megrendelő", illetve partnerek hiányában csak magamban építgetem elképzeléseimet.

Mindamellett, megpróbáltam sorra venni a népfőiskola-alapítás során felvetődő legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseket — mindazokat, amelyeket egy újonnan alakuló népfőiskola szervezőinek feltétlenül végig kell majd gondolniuk. Ezekből szeretnék néhányat — szorongató terjedelmi korlátok között — közreadni.

1. Autonómia

Fennáll a veszélye annak, hogy a népfőiskola úgy válik támogatottá, hogy abban egyesek csupán egy új (éppen „divatos") közművelődési formát látnak — és éppen a lényegi meghatározók sikkadnak el. Nagyon könnyű egy, esetleg csupán csak témájánál fogva újszerű (nemzettudat, állampolgári öntudat stb.) előadás-sorozatot vagy bentlakásos tanfolyamot „elkeresztelni" népfőiskolának.

A népfőiskola lényegi meghatározóinak egyike: az autonómia. Ezt nyíltan ki kell mondani, a „játékszabályokhoz" hozzátartozik. A szervezőknek tudniuk kell, hogy nem egyszerűen „felsőbb elvárásoknak" kell eleget tenniük, az eddigi „felülről lefelé" építkezés helyett valami más történik: nagyobb felelősségű, nagyobb önállóságot igénylő kollektív vállalkozásba fogtak. A „másik oldalon" is meg kell hogy legyen a konszenzus: a leendő támogatóknak — még ha állami szervek is azok — *garantálniuk kell* az autonómiát.

Beszélni kell arról, mert — intő példaként — épp a szemünk láttára „kenődik el" sok helyütt az autonómia kérdése az egyesületeknél, pontosabban: a 80-as évek derekán alakuló helyi egyesületek egy számottevő részénél. Például van olyan, művelődési házban működő „egyesület", melynek tagdíját a művelődési ház vételezi be, kiadásait az intézményi költségvetés megfelelő rovatáról fedezik: az egyesület titkára a művelődési ház igazgatója, elnöke az irányítási apparátus illetékes tisztségviselője.

Ismerek olyan városszépítő egyesületet, melynek elnöke a városi főépítész, és egyes bizottságainak élén az adott szakterület legfőbb állami ügyintézői állnak. (Ez olyan, mintha egy vállalatnál az igazgatót választanák meg szakszervezeti titkárnak.) Szerintem ez a „felállás" csupán paternalista viszonyt tesz lehetővé az állami szervekkel—intézményekkel; az autonómia,

a közösség sajátos érdekeinek önálló artikulációjára, érvényesítésére eleve alkalmatlan; az autonómia kérdése így fel sem vetődik/het.

2. Hogyan alakuljon, hogyan szerveződjön és működjön a népfőiskola?

Az autonómia talán legfőbb jogi garanciája — a támogató, felügyelő szervek ilyen irányú elismerésén túlmenően — *az egyesületként való működés.* Véleményem szerint erre kell törekednie minden, hosszú távon működni szándékozó népfőiskolának.

A szervezés első szakaszában — elképzelésem szerint — össze kell szerveződniük (a fennálló jogszabályok betartásával) azoknak, akik elkötelezték magukat s áldozatvállalásra is készek az ügy mellett. Tehát pl. „Népfőiskolai Baráti Kör" vagy „Pártoló Kör", vagy más efféle közösség közös akarata lenne a kiindulás, és ha sikerült a szükséges mértékben támogatókat találni, s a tagság kidolgozta induló programját — akkor kerülhet sor a népfőiskola tényleges „működésére".

A tagság nemcsak a leendő „képzési profilt" határozza meg, de neki kell megválasztania *saját vezetőségét* is, beleértve az esetleges főhivatású alkalmazottakat is. (Tehát igen helytelen lenne úgy hozni létre népfőiskolát, hogy az „illetékes" szervek először is kineveznék az új intézmény igazgatóját, aki majd kiépíti a szervezetet! A támogató szervek küldhetnek — támogatásuk arányában — képviselőt a vezetőségbe, de ez nem jelentheti „hivatalból" e küldöttek különállását, magasabbrendűségét.)

A népfőiskola — mint egyesület — önálló jogi személy. A taggyűlésnek kell jóváhagynia az éves munkatervet és költségvetést; a választott vezetők elsősorban a tagság előtt adnak számot a végzett munkáról és a gazdálkodásról.

A népfőiskola viszonylag kis állandó létszámmal dolgozik, viszont sok „társadalmi munkát" és alkalmi megbízásokat fog össze. Hogy kik legyenek a kiscsoportos foglalkozások szakmai vezetői, milyen (bérelt vagy egyéb) helyiségben, milyen költséghatással, mibe, mikor „vágjon bele" a népfőiskola — ezen operatív kérdésekben a választott vezetőség illetve tisztségviselők döntenek.

Az egyes kurzusok időbeosztásáról, végleges programjáról, a csoport (tagjai közül választott) „elöljáróiról" maga az együtt tanuló-dolgozó kisközösség dönt.

A kurzus végén a csoport tagjai beléphetnek a népfőiskola pártoló (vagy rendes) tagjai közé (a végzettek státuszáról, jogairól, kedvezményeiről vagy külön „működési profiljáról" az alakuló, illetve a közgyűlés dönt. Alakíthatnak pl. valamelyes önállósággal rendelkező „Népfőiskolások Baráti Körét".) A népfőiskolai tanfolyamot végzettek maguk közül „szószólót" választanak, aki a későbbiekben — meghatározott hatáskörrel — vezetőségi tagként működik közre.

A népfőiskola — mint ez köztudott — igen gazdag tematikai és metodikai változatosságot mutathat. Elsősorban kiscsoportos foglalkozások (sok beszélgetéssel, illetve vitaprogrammal), de alkalmilag lehetnek nagyrendezvények vagy kirándulások, más közösségekkel való találkozások is. A bentlakásos jelleg is egészen természetes, mint keret, mint lehetőség.

Elmondhatjuk, hogy míg a szervezeti keretek, a jogi státusz tekintetében legalább az egyesületi forma a „működési modell", addig a módszereket illetően a mintaszerűen működő *olvasótáborok* említhetők, mint a jelenlegi közművelődési gyakorlatban is fellelhető előzmények.

3. *Tanácsi népfőiskolát*! (Egy konkrét elképzelés csírája)

Államunk az utóbbi években számos példáját adta annak, hogy ha belátja, ha szükségét érzi, *tud* lazítani a merev kereteken, a korábban megszokott „felülről" való beszabályozáson.

Sajnos, a közművelődésben a túlzott állami intervenció szorításából csak olyan területeken tapasztalhatunk oldódást, ahol ezt a korábbi rendszer „fizetésképtelensége", működésképtelensége kikényszerítette. Mivel az állam nem tudja a régi módon dotálni elképzeléseit, hát „hagyja", hogy a művelődési intézmények nyereségre törekedve gazdálkodjanak, a művészeti produktumok eladhatósági áruk szerint forgalmazódjanak, új, korábban tiltott vagy akadályozott szerződési formák terebélyesedjenek.

A népfőiskolák támogatása arra lehetne jó példa, hogy a kulturális irányítás képes akkor is másként gondolkozni, ha ez nem csupán anyagi hasznot, de tartalmi, lényegi előbbre lépést hoz: aktivitásban, színvonal-emelkedésben, demokratikus gondolkodásban.

A népfőiskolák támogatása ugyanis más típusú, demokratikusabb viszonyt tételez fel. Ez a viszony akár *modelltípus* is lehetne a későbbiekben, más intézményekkel kapcsolatban is: hogyan kellene az 50-es években kiépült állami támogatási rendszer helyett újabbat, demokratikusabbat, hatékonyabbat teremteni?!

Elsősorban megyei tanács demonstrálhatná mindezt, elképzelésem szerint: számára kifejezetten előnyös lenne, ha a számára jelentkező feladatok egy részét társadalmi szervezetekkel oszthatná meg. Elgondolkozhatunk azon (Harangi László írja a Forrás 84/12-es számában), hogy a nyolcmilliós Svédország 107 népfőiskolával dicsekedhet, ezeknek fele a megyei tanácsokhoz tartozik!

Egy ilyen tanácsi népfőiskola úgy kap támogatást, hogy az *anyagi támogatás nem jelenti az autonómia feladását*. Nálunk is csak így képzelhető el: a tanács támogat, de nem *szól bele a szervezet belső dolgaiba*: eleve deklaráltan, tiszteletben kell hogy tartsa azokat.

Nálunk mind ez ideig — a gyakorlat szintjén — az „új típusú" autonóm szervezetek (pl. egyesületek) inkább csak a „tűrt" kategóriába tartoztak.

Itt az ideje, hogy széles körben polgárjogot nyerjen a gondolat: a nem lokat szolgálnak — *önállóságuk* megtartása mellett, fokozott állami *támogatást* kell hogy élvezzenek. Akár jelszó is lehetne: *több külső támogatást, nagyobb belső önállóságot.*

Természetesen, egy tanácsi népfőiskolán támogatása fejében elvárhat a tanács bizonyos teljesítményeket: olyan alapon, hogy a támogatás nem alárendeltséget, de pontosan szabályozott, partneri viszonyt jelent.

Például, a megyei tanács „megrendelheti" a népfőiskolától a népművelők (és szükséglet szerint egyéb tisztségviselők) *képzését, továbbképzését.*

(Vagyis az nem utasításra, de saját, jól felfogott és magáévá tett érdekből fogja „felvállalni" a támogatás megszolgálását.)

Igen ígéretesen indulnak az országban szerteszét a népművelők középfokú képzését szervező (2-3 éves) kurzusok. A gyakorlat követelményeire odafigyelve — a népfőiskolák jó műhelyei lehetnének ennek a képzési formának!

Bentlakásos szakaszokkal, „terepmunkával" kombinálva, sok-sok élő, újszerű képzési formát kísérletezhetnének ki. A felkészítést a népfőiskola végezné, de a vizsgát állami bizottságok előtt kellene tenni (ez tulajdonképpen népfőiskola képzési színvonalának vizsgáját is jelentené!).

Ebben a felfogásban a népfőiskola a megye más alapokon nyugvó, a korábbiaktól eltérő: meglehetősen nagy önállósággal rendelkező, de a megyei szükségleteket jól szolgáló *továbbképzési bázisává* válhat, mely tevékenységét a mindenkori kívánalmaknak—lehetőségeknek megfelelően bővítheti.

A népfőiskola természetesen más, állandó és/vagy alkalmi támogatókat is kereshet magának. Különösen az egyre szaporodó és aktivizálódó egyesületekkel alakíthat ki — ésszerű „munkamegosztással" jó partneri kapcsolatokat. Az éremgyűjtők, kaktuszkedvelők, ebtenyésztők és még ezernyi más közösség tulajdonképpen olyan önművelő körök, melyeknek természetes igényük van az ismeretszerzésre. Valószínűleg, a népfőiskolák „elszaporodásával" gyakori megoldás lesz, hogy maga a szakegyesület vagy egy szakterület (többé vagy kevésbé szervezett) közössége fordul majd a népfőiskolához, és kér segítséget képzési programjának megoldásához. A jelentkezők adják majd elképzelésüket, (többé-kevésbé kialakult) koncepciójukat, hozzák (teljesen vagy csak részben „beszervezett") közönségüket, azaz a résztvevőket — és a népfőiskola biztosítja az összeálló program szakszerűségét, adja szervezési—metodikai tapasztalatait, mozgósítja szervezési—ügyintézői apparátusát, megteremti a képzés személyi, tárgyi és egyéb (szállás, étkeztetés—utaztatás stb.) feltételeit. De az egyesületek nemcsak „betársulhatnak" alkalmilag egyes népfőiskolákhoz, de önmaguk is hozhatnak létre népfőiskolákat.

Már ma is látunk arra példát, hogy egyesületek, helyi közösségek szerveznek népfőiskolai tanfolyamot. Ez nem véletlen: itt az öntevékenység, az „alulról jövő" szerveződés gondolata már polgárjogot kapott. Itt a népfőiskolai gondolatnak — mint velejéig demokratikus gondolatnak — már van mire épülnie.

Népfőiskola létrejöttéhez demokratikus (pontosabban: a demokratizmus irányában nyitni kész) gondolkodás szükségeltetik — ugyanakkor ez a szerveződési forma a demokratikus gondolkodás erjesztője is.

Fontos tehát mindenképpen, hogy *terjed* a népfőiskolai gondolat. Egyelőre e gondolatot erősíteni, népszerűsíteni kell! De *nem csak* (s talán nem is elsősorban) a *népművelők körében.*

A „ZALA" NÉPFŐISKOLA TERVE, ZALAEGERSZEG

Jagasics Béla

Megyénk ifjúságának képzési, foglalkoztatási struktúrája az elmúlt évtizedek során döntő elemeiben kialakult, igazodik a társadalmi és egyéni szükségletekhez, igényekhez.

Ugyanakkor az is látható, hogy a pályakezdés, a pályaválasztás — főként a leányok esetében — több gondot vet fel. A társadalomba való beilleszkedés problémái egyre inkább előtérbe helyezik a család mint szervezet, közösség szerepét és funkcióját. A mindennapi élet szükségletei között szereplő ismeretek elsajátítása egyre fontosabbá válik. Ezt felismerve, az elmúlt évek során több intézmény és szervezet tette tevékenysége részévé a családi életre nevelés feladatát.

Mindezek meggondolásával a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Zala Megyei Szövetsége, a Zala Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, a TIT Megyei Szervezete

„Zala" Népfőiskolát szervez

a Hazafias Népfront Megyei Bizottsága, a KISZ Zala Megyei Bizottsága, a Zala Megyei Tanács V. B. Mezőgazdasági Osztálya támogatásával.

1. *A népfőiskola szervező intézménye:* a Zala Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ.

2. *A népfőiskola indításának előzményei*

— 1980 nyarán a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Zala Megyei Szövetsége országos és megyei szervek támogatásával bentlakásos kéthetes szaktábort szervezett, főként leányok részére, a korszerű háztartási ismeretek elsajátítására.

Az 1984 és 1985-ös években már fiúk is részt vettek a képzésben. A tanfolyam hallgatói a falun élő termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak gyermekeiből kerültek ki.

— A program összeállításánál az ausztriai grazi (heideggi) képző iskola tapasztalatait vettük figyelembe.

— Az 1985/86-os tanévre a Művelődési Minisztérium Közművelődési Főosztálya és a TOT egyetértésével a Megyei Művelődési Osztály és a TESZÖV támogatásával Kárpáti Rita népművelőt egyéves tanulmányútra küldtük a heideggi szakiskolába.

— A megye mozgalmi és közművelődési szakemberei több alkalommal tanulmányozták a heideggi iskola tevékenységét.

Mindezen előzmények alapján a meghirdető és támogató szervek úgy döntöttek, hogy az 1986/87-es tanévben zalaegerszegi székhellyel elindítják a „Zala" Népfőiskolát. A tapasztalatok figyelembevételével a megye más városaira kiterjedően szeretnénk a rendszert kiszélesíteni.

3. *A résztvevők*

Azoknak a fiataloknak, elsősorban leányoknak a részvételére számítunk:
— akik felsőfokú oktatási intézményekbe felvételt nem nyertek, s a következő felvételiig értelmesen szeretnék kihasználni idejüket (emellett a tanultak segítséget nyújtanak a felvételi vizsga eredményességéhez),
— akik a középfokú tanulmányok elvégzése után nem kívánnak munkába állni, vagy megoldatlan az elhelyezkedésük,
— akik az általános iskola elvégzése után középfokú oktatási intézményben nem kívánnak továbbtanulni.

(A jelentkezések függvényében két csoport kialakításával tudjuk a szintkülönbségeket kiküszöbölni.)

4. *Az oktatás időtartama:* 1986. szeptember 1.—1987. május 31. Naponta (a hét öt napján)

— 8.00—13.00 óráig tartanak az alaptananyag elméleti és gyakorlati foglalkozásai,
— 14.00—16.00 óráig pedig a különböző fakultációk.

5. *Az oktatás helye:* Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ. 8900 Zalaegerszeg, Kisfaludy u. 7—11. Telefon: 14-580.
A népfőiskola gondnokai: Csősz Ottóné népművelő
Kárpáti Rita népművelő

6. *Az oktatás tartalma*
A hallgatók az alaptananyag elsajátításával, valamint a mellette szerveződő fakultációk elvégzésével megfelelő szaktudást szerezhetnek egyes tevékenységek alkalmi vagy folyamatos ellátására. A tanultak a következő bedolgozói munkavállalásra adnak lehetőséget:
— szabás-varrás,
— játékok, díszítőművészeti tárgyak készítése,
— gépírás alapjai,
— virágkötészet,
— különböző kézimunkák.

Kötelező az alaptananyag, valamint egyfajta fakultáció elvégzése. A fakultatív tárgyak időben nem fedik egymást, így egy hallgatónak lehetősége van több tárgy elsajátítására is.

Az alaptananyag főbb témakörei. Társadalom, önismeret, család, házasélet. Gyermeknevelés. Háztartási ismeretek. Sütés-főzés, szabás-varrás. Kézimunkák, díszítőművészet, virágkötészet. Lakáskultúra. A lakás mint épület. A mindennapok jogi ismerete. A konyhakert, az állattartás. Művelődés, sport. Idegen nyelv tanulása (német vagy angol). Gépírás.

A következő fakultatív tárgyak választhatók. Komplex művészeti tanfolyam — Számítógép-kezelői tanfolyam. Elsősegélynyújtó tanfolyam. Öreg-, gyermekgondozó, betegápoló tanfolyam. Pótmama-szolgálati tanfolyam (beépül az alaptananyagba).

7. *Az oktatás költségei:*
— az alaptananyag ismereteinek elsajátítása 20 fő jelentkező esetén 2500 Ft
— az egyes fakultációk költsége 300 Ft-tól 1000 Ft-ig.

Az igénylők részére kedvezményes árú menzai étkeztetést biztosítunk.

A „ZALA" Népfőiskola havi és éves tematikája, valamint órakerete

SZEPTEMBER

1.	Nyelvtanulás (angol vagy német) hetente 4, illetve 6 óra		22 óra
2.	Sport		6 óra
	Kézilabda	4	
	Kocogás	2	
3.	Műértés, nyelvművelés		10 óra
	Az olvasmány megértése, elemzése	2	
	Filmlátás	2	
	Színházi látásmód	2	
	A zene értése	2	
	Levelezés. A magánlevél, az írásmű	2	
4.	A család		44 óra
	Ismeretek a társadalomról és az államról	6	

	Család és társadalom	1	
	A család funkciói	2	
	A nemi élet (3 óra ea.+1 óra konz.)	4	
	A párválasztás	2	
	Érettség a házaséletre	2	
	A házasságkötés és a névadó mint ünnepélyes aktus	1	
	A személyiség	2	
	Önismeret	2	
	A házastárs és „én"	1	
	Az új család indulása	1	
	Az induló háztartás berendezése	1	
	A család gazdálkodása, pénzügyei	2	
	Családi munkamegosztás	1	
	Gyermekvállalás, -tervezés	2	
	Genetikai ismeretek. Az egészséges férfi és nő	3	
	Öreg a családban	1	
	Öreggondozás, betegellátás	3	
	Házipatika, egyszerű gyógymódok, természetes anyagok	3	
	Konzultáció, számonkérés	4	
5.	Virágkötészet		10 óra
6.	Gyermek a családban I.		18 óra
	Fölkészülés a gyermek fogadására	1	
	A terhesség	2	
	Életmód a terhesség alatt (táplálkozás, ruházkodás, mozgás, gyógyszerek, tanácsadás)		
	A nemi élet. A férj kötelességei	3	
	Szülés előtti ügyek, babakelengye, szükséges fölszerelések	2	
	A szülés	2	
	A csecsemőgondozás gyakorlata: pelenkázás, öltöztetés, higiénia	7	
	A gyerekszoba	1	
	Összesen:		110 óra

Fakultáció: kihirdetése 1-jén, 4-ig választani kell. A tanfolyam csak kellő számú jelentkező esetén indul. 7-én indul: öreggondozó, betegápoló tanfolyam. Vizsga: november végén.

OKTÓBER

1.	Nyelvtanulás		22 óra
2.	Sport (kézilabda 3, kocogás 2 óra)		5 óra
3.	Műértés, levelezés. A magánlevél, az írásmű		10 óra
4.	Virágkötészet		10 óra
5.	Gyermek a családban II.		56 óra
	A tanácsadás, oltások	2	
	A kisgyerek leggyakoribb betegségei, tünetek, teendők	3	
	A gyerek fejlődési szakaszai, jellemzőik	4	
	A játék szerepe	1	
	A gyerekkel való foglalkozás különböző életszakaszokban	2	
	Tisztaságra, szobatisztaságra, ápoltságra szoktatás	2	
	Mondókák, versek, dalok, mesék	11	
	Játék- és bábkészítés (csuhé, bőr, ruha, fa, papír, gyöngy, gyurma, természetes anyagok)	18	
	Óvodába megy a gyerek	2	
	Iskolába megy a gyerek	2	
	A gyerek munkára nevelése	2	
	A kamaszkor	2	
	A pályaválasztás	1	
	Számonkérés, konzultáció	4	
6.	A helyes testápolás, kozmetika		7 óra
	Összesen:		110 óra

Fakultáció: folyik az alaptananyagba épített pótmama-szolgálati tanfolyam és az öreggondozó, betegápoló tanfolyam.

NOVEMBER

1.	Nyelvtanulás		22 óra
2.	Sport (kézilabda 3, kosárlabda 4, kocogás 1 óra)		8 óra
3.	Műértés. A beszéd, a beszélgetés		10 óra
4.	Háztartási ismeretek I.		8 óra
	Bevezetés	1	
	A praktikus háztartás kellékei	2	
	Háztartási gépek és leggyakoribb hibáik. Az elektromosság	2	
	A munkafolyamatok ésszerű tervezése.		
	A mindennapi háztartási munkák: reggeli tevékenység, takarítás, mosogatás, bútor-, szőnyegtisztítás, mosás, bevásárlás	3	
5.	Sütés-főzés		36 óra
	Az egészséges táplálkozás alapelvei	2	
	Sütés-főzés (elmélet és gyakorlat)	20	
	Befőzés, tartósítás, aszalás	4	
	Italok készítése. Ételek és italok összhangja	6	
	Speciális étrendek (diabetikus, fogyókúrás, hizlaló)	4	
6.	Háztartási ismeretek II.		16 óra
	Divat és egészség. Az öltözködés	2	
	A háztartási fehérnemű (a szükséges mennyiség, minőség)	2	
	A varrás, a különböző öltések	4	
	Foltozás, stoppolás	2	
	A gépi varrás alapjai	6	
	Összesen:		100 óra

Fakultáció: november elején vizsga a pótmama-szolgálati tanfolyamból, november végén vizsga az öreggondozó, betegápoló tanfolyamból.

DECEMBER (18-ig)

1.	Idegen nyelv		14 óra
2.	Sport		6 óra
	Kézilabda	3	
	Kosárlabda	3	
3.	Műértés, nyelvművelés		6 óra
	Az olvasmány megértése, elemzése	2	
	A zene értése	2	
	A beszéd, a beszélgetés	2	
4.	Szabás-varrás		30 óra
	Szabás-varrás (elmélet és gyakorlat)	25	
	Átalakítás, ötletek, fortélyok	5	
5.	Háztartási ismeretek III.		14 óra
	A kötés		
	Összesen:		70 óra

Fakultáció: indul a komplex művészeti tanfolyam.

JANUÁR

1.	Idegen nyelv	20 óra
2.	Sport	8 óra

	Kosárlabda	2	
	Úszás	6	
3.	Műértés. A beszéd, a beszélgetés		10 óra
4.	Lakáskultúra I.		38 óra
	Makramé	8	
	Hímzés	15	
	Díszítőművészet.		
	Dísz- és díszítő tárgyak. Népművészet. Giccs	15	
5.	Lakáskultúra II.		24 óra
	Lakáskultúra	3	
	A lakás berendezése	3	
	Barkácsolással megoldható lakásépítés	15	
	A lakás növényei, virágai. Ápolásuk	3	
	Összesen:		100 óra

Fakultáció: folytatódik és befejeződik a komplex művészeti tanfolyam.

FEBRUÁR

1.	Sport (hetente 2 óra)		8 óra
	Kosárlabda	2	
	Úszás	6	
2.	Műértés. A hivatalos dokumentumok alaki és tartalmi követelményei		9 óra
3.	Háztartási ismeretek (összefoglalás, konzultáció, számonkérés)		5 óra
4.	Lakáskultúra (konzultáció, számonkérés)		8 óra
5.	A lakás mint épület		28 óra
	Az építkezés jogi oldala. OTP-hitelek	3	
	Beszerzések, munkaszervezés	3	
	Az épület beosztása, a helyiségek funkciói	2	
	Az épület leggyakoribb hibái, javításuk	2	
	Barkácsolás	15	
	A garázs épületi feltételei, legfontosabb fölszerelései	1	
	A nyaraló funkciói, berendezése, gondozása	1	
	Kiszolgáló és melléképületek	1	
6.	A mindennapok jogi ismerete		24 óra
	Személyi ügyek (születés, halál, házasság, válás, családjog, tanulás, lakásügyek)	15	
	Munkavállalás, munkajog, munkaerkölcs	3	
	Utazási jogi ismeretek (útlevél, vízum, vámszabályok stb.)	2	
	OTP-hitelügyletek, átutalások	2	
	Biztosítási ismeretek	2	
7.	Közművelődés I.		18 óra
	Az utazás, kirándulás megszervezése	2	
	Magyarországi útikalauz (művelődéstörténet)	10	
	Zalai útikalauz	6	
8.	Közművelődés II.		4 óra
	A fotózás alapismeretei, a dia		

Fakultáció: indul és befejeződik az elsősegélynyújtó tanfolyam.

MÁRCIUS

1.	Sport (kocogás 2, kosárlabda 2, úszás 6 óra)		10 óra
2.	Műértés. A hivatalos dokumentumok alaki és tartalmi követelményei		10 óra
3.	Közművelődés III.		21 óra
	A tömegkommunikációs eszközök szerepe: tv, rádió, sajtó, video, hanglemez, magnó	5	
	A családi számítógép	10	

	A közművelődési és szórakoztató intézmények, kínálatuk. (Vendéglátó, művelődési otthon, könyvtár, múzeum, mozi, klub, egyesület.) A hobbi szerepe. Egyéb közművelődési formák, pl. nyári egyetemek, népfőiskolák	6	
4.	Összefoglalás, számonkérés		5 óra
	A lakás mint épület	1	
	A mindennapok jogi ismerete	2	
	Közművelődés	2	
5.	A gépírás alapjai		50 óra
6.	Társastánc I.		14 óra
	Összesen:		110 óra

Fakultáció: indul a számítógép-kezelői tanfolyam.

ÁPRILIS

1.	Sport (kocogás 2, úszás 6 óra)		8 óra
2.	Műértés. A hivatalos dokumentumok alaki és tartalmi követelményei		10 óra
3.	Társastánc II.		11 óra
4.	Konyhakert		36 óra
	A leggyakrabban termelt növények	5	
	A betegségek elleni védekezés, a növényvédő szerek	5	
	Öntözés, trágyázás, talajjavítás, talajművelés	5	
	kertművelés, növényápolás, -érési eseménynaptár	6	
	A szőlő	4	
	Gyümölcsfák, bokrok	4	
	Ehető és mérges gombák. Termesztésük	4	
	A díszkert	3	
5.	Állattartás		30 óra
	Házi haszonállatok, baromfi, sertés, nyúl. Elhelyezésük, gondozásuk	16	
	Díszállatok. Gondozásuk, tenyésztésük, elhelyezésük	5	
	Akvarisztika	3	
	Szárnyas díszállatok	3	
	Kutya, macska	3	
	Összesen:		95 óra

Fakultáció: folyik a számítógép-kezelői tanfolyam, vizsgája április végén.

ÉVES ÓRAKERETEK

Éves óraszám			800 óra
Ebből			
1.	Idegen nyelv tanulása		100 óra
2.	Sport		59 óra
	Kocogás	9	
	Kézilabda	13	
	Kosárlabda	13	
	Úszás	24	
3.	Műértés, nyelvművelés		76 óra
	Az olvasmány megértése, elemzése	16	
	Filmlátás	14	
	Színházi látásmód	14	
	A zene értése	16	
	Nyelvművelés	16	

4.			565 óra
A család		44	
Gyermek a családban		74	
Háztartási ismeretek, ebből		109	
a) sütés-főzés	36		
b) szabás-varrás	46		
c) egyéb	27		
Testápolás, kozmetika		7	
Lakáskultúra		70	
A lakás mint épület		29	
A mindennapok jogi ismerete		26	
Konyhakert		36	
Állattartás		30	
Virágkötészet		20	
Gépírás		50	
Közművelődés		45	
Társastánc		25	

VIZSGAREND

Az alaptananyag vizsgái májusban

1. Idegen nyelv: írás- és szóbeli.
2. A család: szóbeli.
3. Gyermek a családban: szóbeli.
4. Szabás-varrás: gyakorlati (1 ruha bemutatása).
5. Olvasmány, film, színház, zene: 1—1 alkotás élménynaplója.
6. Lakáskultúra: szóbeli.
7. Gépírás: gyakorlati.
8. A mindennapok jogi ismerete: szóbeli.
9. Művelődéstörténet: írásbeli (egyhetes kirándulás útvonala, megszervezése).
10. A konyhakert: szóbeli.
11. Állattartás: szóbeli.

A fakultációk vizsgái

1. Pótmama-szolgálati tanfolyam: az alaptananyagba beépítve indul szeptemberben, vizsga november elején.
2. Öreggondozó, betegápoló tanfolyam: szeptemberben indul, vizsga november végén.
3. Komplex művészeti tanfolyam: indulás decemberben, vizsgája januárban.
4. Elsősegélynyújtó tanfolyam: indulása és vizsgája februárban (16 óra).
5. Számítógép-kezelői tanfolyam: márciusban indul, vizsgája április végén.

KÜLFÖLD

A LENGYEL NÉPFŐISKOLÁK

(Adalékok a lengyel—magyar művelődési párhuzamhoz)

Sz. Tóth János

Bizonyos források utalnak arra, hogy a XIX. századi, dán eredetű népfőiskolai mozgalomnak Közép-Kelet-Európában is volt hatása. A magától értetődő német nyelv- és kulturális területen kívül az eddigi adatok szerint elsősorban cseh, lengyel, magyar, orosz, észt és bolgár vonatkozások merülnek fel.[1] Általános az a meggyőződés, hogy a XX. század első éveiben nőtt a külföld érdeklődése a dán példa iránt, amely sikeresen segítette a társadalom többségét kitevő, nehézkes parasztságot abban, hogy haladó középréteggé változzon át.[2] Ha figyelembe vesszük, hogy a XX. században ez a közép-kelet-európai térség társadalomszerkezeti átalakulásának az egyik legnagyobb problémája, akkor alig szorul magyarázatra, hogy a dán kulturális modell követőkre talált az új század közép-kelet-európai népi mozgalmaiban.

A nemzetközi népfőiskolai irodalom, de még a magyar közvélemény is keveset tud a lengyel népfőiskolákról, legalábbis az eredeti és szerves népfőiskola-fejlődés értelmében és nem a vulgarizáció szintjén. Később még rámutatunk, hogy az utóbbi évtizedek egyik jellegzetes jelensége a népfőiskola-gondolat vulgarizációja. Az eredeti funkciók és társadalmi feltételek gyökeresen megváltoztak, a névhasználat nem,[3] ami önmagában még alig jelent problémát. Csak ha együtt jár az eredetileg jellemző és ma is funkcióképes alapelemek mellőzésével vagy leegyszerűsítendő továbbéltetésével. Az összehasonlítás számos tanulságot kínál: magyar—lengyel viszonylatban, a közép-kelet-európai sajátosságok kidomborításában és általánosabb, európai összefüggésben.

Nemcsak Magyarországon, Lengyelországban is hiányosak a történetre vonatkozó kutatások, a meglevő publikációk még csak adalékul szolgálnak.[4] A hiány egyik oka, hogy a népfőiskolák iratai a felosztott Lengyelországból szétszóródtak Európa levéltáraiban, a két háború közötti időszak anyagát megtizedelte a háború, az 1939—1945 közötti titkos, illegális művelődési mozgalomról kevés dokumentum maradt fönn, az 1945—50 közötti virágzó népfőiskolai tevékenység anyagát pedig az 50-es évek alatt semmisítették meg.

A lengyel népfőiskolák 1918 előtt

Grundtvig lengyel kortársa *Karol Libelt* (1807—1875) filozófus és pedagógiai gondolkodó a poroszok megszállta területen élt. Az 1841-ben írt *A művelt nép eszméi* című könyvében a művelődést mint szocializációs folyamatot ábrázolta. Az a művelődés, nevelés feladata, hogy olyan személyiségeket formáljon, akik a lehető legaktívabban képesek részt venni a közösségben. Libelt abban hitt, hogy a lengyel nép Isten kiválasztottjaként az összes szláv népet képviseli — amit „erkölcsi tettek" által kell beváltania. Az erkölcsi bátorságot, a „civil kurázsi" fontosságát hangsúlyozta — valamint az emberi szabadság szerepét. Azt vallotta, hogy az elnyomás alóli felszabadulás alkotó gondolkodást és társadalmilag aktív személyiséget alakít ki. Kritizálta a korabeli iskolák célját, főleg a szelekció miatt.

Szükségesnek tartotta a rendes iskolai oktatást követő felnőttnevelést. Szerinte a művelt népre három dolog jellemző: a vallás, a történelem szelleme és a jog. A valláshoz aligha kell magyarázatot adni, a történelem szelleme alatt a saját haza tudatos megszerettetésének a pedagógiai jelentőségét értette, míg a jogot az emberi—polgári—társadalmi jogok megértése miatt vélte fontosnak.[5]

A századforduló három részre tagolt Lengyelországot talált. Az Oroszország, Poroszország és Ausztria között megosztott lengyel területek szélsőséges formában a fél évszázaddal korábbi dán helyzethez hasonlítottak. A század első két évtizedében a társadalmi és nemzeti tudatosság erősödése volt az egyik legfontosabb folyamat. 1901-ben az oroszok által birtokolt területen 65%, az ausztriai részen 56% volt az írástudatlanok aránya. A porosz területeken az iskolák viszonylag teljes germanizálása miatt írástudatlanság sem, de lengyel anyanyelvi oktatás sem nagyon létezett.

Társadalmi—politikai és kulturális művelődési tevékenység csak illegálisan és nagy kockázattal volt folytatható.

1891-ben Zofia Kowalewska már cikket írt a svédországi népfőiskolákról, 1902-ben Staniszlaw Michalski a dánokról. Az első lengyel népfőiskola 1900-ban Pszcelinben (Varsó mellett), a második 1904-ben Kruszynekben jött létre. Jadwiga Dziubinska az első igazgató, maga is járt Dániában. Mivel a cári orosz megszállás alatt lévő területeken különösen az ifjúság és az értelmiség ellen nagyfokú erőszakot alkalmaztak, az ún. „konspirált népfőiskolák" a mezőgazdasági szaktanfolyamok keretében jöhettek létre. A szentpétervári Mezőgazdasági Minisztérium regisztrálta és engedélyezte ti. a mezőgazdasági szakképzési tanfolyamokat, amelyeken azonban az általános műveltség körébe tartozó oktatást nem engedélyezték.

A valóságban ezeken a tanfolyamokon tanították a lengyel nyelvet, irodalmat, történelmet és olyan általános műveltségi tárgyakat, mint földrajz, társadalomtudomány, higiénia, etika. Külön férfi- és női kurzusokat szerveztek. A részvétel kockázattal járt, mivel a tanfolyamról visszatértek általában igen aktívvá váltak a parasztnépesség társadalmi-politikai szervezkedésében. Emiatt a cári kormány gyakran üldözte őket. Jellemző, hogy az I. világháború előtti szakaszban csak a cári területen voltak népfőiskolák. Ebben dolgoztak az ún. Zaran csoport népi mozgalmának vezetői: Maksymilian Malinowski, Jadwiga Dziubinska, Stefania Sempolowska, Irene Kosmowska, Ludwik Krzywicki, Karol Klimek. Az iskolák vezetői egyben a lengyel függetlenségi mozgalom harcosai is voltak.

1905-ben például a Lowicz melletti Pilaszkowo községben a népfőiskolák vezetői konspirációs tanárgyűlést tartottak, ahol elhatározták, hogy a lengyel iskolákban a Lengyel Királyságban lengyel nyelven fognak tanítani, és a közhivatalokban is az anyanyelvet fogják használni. Ezeknek a céloknak az elérésére iskolai sztrájkokat szerveztek, amelyek az ifjúság hazafias nevelésének nagy leckéi voltak. Kelet-poroszországi és más területeken a Mlody Las titkos falusi ifjúsági szervezet szervezte ezt. A porosz területeken is működtek mezőgazdasági szakképzési célú iskolák, amit lengyelek látogattak, mivel az elkülönült lengyel iskolákat a porosz kormány nem engedélyezte. Ezekben az iskolákban viszont nem volt meg ugyanaz a társadalmi erő, mint az orosz részben. A Visztula mentén és Pmorzében — a porosz területeken — a paraszti olvasókörök látták el ugyanezt a szerepkört.

Az első világháború vetett véget a lengyel népfőiskolai mozgalom kezdeti szakaszának, amit tízévi szünet követett.

Népfőiskolák a két háború között

1920-ban tört meg a szünet, amikor Helena Rodlinska, az iskolán kívüli művelődés egyik vezető egyénisége népfőiskola alakítását javasolta Góra Putawskában. Végül is a háború utáni egységes Lengyelország első népfőiskoláját 1921-ben Dolkiban hozták létre a Népi Olvasókörök Szövetsége keretében. Igazgatója Antoni Ludwiczak katolikus pap volt. Ő nyitotta meg 1926-ban Zagórzében a másik népfőiskolát is. Ludwiczak jól ismerte Grundtvig eszméit és a dániai népfőiskolákat.

A legjelentősebb vállalkozás a Népfőiskolai Tanítók Szövetsége keretében indult el. E. Nowicky, a Szövetség alapítója javasolta, hogy a Szövetségen belül, az Iskola utáni Művelődés Csoportjának égisze alatt hozzanak létre népfőiskolát. 1924-ben Ignacy Solarzot bízták meg a Szycében létesített népfőiskola igazgatói teendőivel. Ez az év szerencsésnek bizonyult, mivel Solarz iskolájának sikerült a dán példa legtermékenyebb átültetése, és ugyanebben az évben adták ki A. H. Hollmann német szerző dán népfőiskolákról szóló könyvét lengyelül, éppenséggel E. Nowicky fordításában. 1918—1933-ban nyolc népfőiskola működött különböző településeken. 1933—1939-ben további 15 népfőiskola jött létre.

Ignacy Solarz, a lengyelek Grundtvigja

A helyesebb szóhasználat szerint Solarz — Grundtvig és Kold egy személyben, mivel a koncepció-kialakítás és megvalósítás embere is volt egy személyben. 1891-ben született parasztgyerekként. A középiskola után mezőgazdasági mérnöki diplomát szerzett, s az iskolái után vezető instruktor lett a mezőgazdasági termelők szervezetében. Inspiráló vezető és jó szervező volt. 1922-ben hat hónapot töltött Dániában a mezőgazdasági szövetkezetek tanulmányozásával. Itt szerzett első kézből tapasztalatokat a népfőiskolákról is.

A dán elődökhöz hasonlóképpen úgy látta, hogy az iskola az életért van és nem a megélhetésért. Felfogásának didaktikai alapvetéséhez két sarkalatos pont tartozott: a bentlakásos közösség formáló ereje és az élőszó mint módszer. Solarz az élőszót tartotta „a tudatos gondolkodás, véleményalkotás,

az eszmék és érzelmek kialakítása és a személyiségformálás leghatékonyabb eszközének."[6]

Ignacy Solarz és felesége Sofia Solarz hét éven át vezették az iskolát. Az 1930-as évek elejére ideológiai és pedagógiai nézetkülönbségek kezdtek kialakulni a Népiskolai Tanítók Szövetségében, amely most már a középiskolai tanárokat is magába foglalva Lengyel Tanárok Szövetsége néven újjáalakult. Solarzot elbocsátották, és az iskolát bezárták, de még ugyanebben az évben más vezetés alatt újra megnyitották.

Solarz is új iskolát kezdett Gac Przeworskában 1932-ben, akkor már a Vidéki Egyetemek Szövetkezeti Társaságának támogatása alatt, szoros kapcsolatban a Vidéki Ifjúság Szervezetével (WICI). Sarkalatos tétele volt a gaci iskolának a nép szellemi kultúrájára, a paraszti kultúra tradícióra való támaszkodás és a haladó népmozgalmakból táplálkozás.

Solarz tagja volt az 1931-ben létrehozott Lengyel Paraszt Pártnak, de nem hitt abban, hogy a népfőiskolai munkának erőteljes politikai arculatot kell biztosítani. Úgy látta, hogy a pártpolitika „felhasználja a népet", éppen ezért szerinte nem a politikai harc vezet el a szükséges társadalmi változásokhoz, hanem a nemzet erkölcsi megújulása, amelyben jelentős szerep jut a parasztságnak.

„Mi nemcsak egy új politikai szerkezetet vagy még inkább gazdasági rendet akarunk, hanem főleg azt, hogy a tömeg legyen bátor és egyben képes is megalkotni a saját kultúráját."[7]

Később részben maga Solarz is felülvizsgálta ezt az álláspontját, mivel a korabeli rezsim tapasztalatai meggyőzték arról, hogy közvetlen politikai akciókon keresztül vezet az út a társadalmi rétegek, osztályok közötti új együttműködés kialakításához. Továbbra is megmaradtak az iskola fő jellemvonásai: az erős historizmus, az, hogy mindent a történeti gyökerekből növesztve kell szemlélni; a „ludowosc" az egyszerű nép fontosságának hangsúlyozása a társadalomfejlődésben, az aktuális társadalmi kérdések történeti gyökereken alapuló és népre alapozott megközelítése, és ezen az úton a jelen és a jövő formálása.

Az „élőszót" önmagában nem tartotta elégnek. A módszer ugyanakkor nemcsak a személyiség fejlődésének elősegítését jelentette, hanem az élőszó művészi értelemben vett kifejező erejét is. A vitát és a hallgatók önálló beszámolóit inkább a tapasztalatokra és megfigyelésekre alapozták és nem az elméleti stúdiumokra. Solarz végső célja az volt, hogy a növendékeket gondolkodásban és hitben felkészítse a parasztság társadalmi és kulturális emancipációjának kivívására. A tananyagban a természettudománynak is fontos helyet hagytak. Azt vallották, hogy a természetismeret a tudatos életkilátások növelője és segíti a kívánatos etikai értékek elsajátítását.

Solarzot 1940-ben a nácik ölték meg. A végzett népfőiskolások fontos szerepet játszottak az 1945 utáni társadalmi átalakulásban és újjáépítésben. Az 1939-ben kitört háború másodszor rombolta le a lengyel népfőiskolákat is.

Népfőiskolák a megszállás időszakában[8] *1939—45-ben*

Az illegális művelődés külön része a második világháború időszakában, a kényszermunkán lévő lengyelek körében végzett művelődési tevékenységnek.

Miután megszervezték a lengyelek Mlody Las nevű szövetségét, Powis-

ében megszületik a gondolat a „Kurs Wolnej Wszechnicy Polskiej" megszervezésére, Malborkban a Mlody Las parancsnokai és instruktorai számára, valamint azok számára, akik vezetik a titkos népfőiskolák, titkos munkásegyetemek művelődési munkáját és a vándorkönyvtárakat. Malborkban pl. 6 titkos népfőiskola működött 1941 és 45 között.

A foglalkozások a WWP (Wolna Wszechnica Polski) malborki tanfolyamán szombaton munka után vagy vasárnap voltak. Egy csoportban általánosan 13—15 személy tanult. A hallgatók gyakran változtatták lakóhelyüket, de így is 24 személyből, aki elkezdte a tanulmányokat, az év végére csak 12 maradt, és a tanfolyamot végül nyolcan fejezték be. Egy év múlva elhagyták ezt az oktatási formát, és nagyobb figyelmet szenteltek a jól fejlődő ún. Titkos Népfőiskoláknak és Titkos Munkásegyetemeknek.

Elblag közelében Majewo és Milejewo helységben is volt ilyen illegális népfőiskola, amire emlékeztek a Mlody Las kényszermunkára elvitt tagjai is.

A német megszállás alatt, a kényszermunkán lévő lengyelek körében szervezett népfőiskolákon kívül fejlődött a helyi lakosság körében folytatott művelődés is. A lengyel iskolák felszámolása után Powislében már 1939-ben megszervezték Nowy Targban, Waplewóban és Tropyban magánlakásokon az illegális művelődési tevékenységet. A lengyel ifjúság itt folytatta az iskolában elkezdett tanulást. Normális tanításról szó sem lehetett. A tanítással foglalkoztak tehát a kényszermunkán lévő lengyelek, az ún. konspirációs tanárok, a rokonok, a szülők. A konspirációs találkozók idején kérdéseket beszéltek meg egyebek között a lengyel irodalom, történelem, lengyel nyelv köréből, dalokat tanultak, és felkészítették a lengyeleket a közös ellenállásra. A titkos találkozókon illegális lengyel könyveket használtak. A német iskolákba járó ifjúság otthon, az idősebb rokonok segítségével egészítette ki ismeretét

A titkos népfőiskolák keretében Trampowóban J. Czajkowska és L. Grabska rendszeres akciót is szervezett foglyok segítségével. Élelmiszert, orvosságokat, ruhát, lengyel könyveket, térképeket vittek. A TUL és TUR tevékenysége a lengyelek többsége körében kifejlődött Powislében.

1942-ben a powislei lengyelekhez azzal fordultak, hogy a jövőben a németeket szolgálják, tehát német szellemben kell nevelődniük, és tudniuk kell német nyelven beszélni és írni. A föld alatti mozgalom a konspirációs sejteken keresztül ellenszegült ennek a tevékenységnek. Biztatott a harcra, a lengyel nyelv megtartásáért és megőrzéséért.

Az illegális művelődés keletkezésével együtt valamennyi szinten létrejöttek az ún. konspirációs népfőiskolák a mezőgazdasági, szövetkezeti iskolákban is. Ezt a tevékenységet a tanárok választott testületével együttműködve Feliks Poplawski vezette.

Működésük tere az ún. Főkormányzóság területe volt. Minden titkos típusú iskola sok tekintetben hasonlított a népfőiskolákhoz. Itt elsősorban a TON-ra (a titkos tanárszervezetre), a KOP-ra (közoktatási bizottságra), a BOSZ-ra (nyugati földek művelődési és oktatási irodájára), a TUL-ra (titkos népfőiskolára), a TUR-ra (titkos munkásegyetemre) kell gondolni. Az utóbbi kettőt a Mlody Las vezette. 15 településen működtek ilyenek Malbork körzetében. A titkos művelődés a fennálló körülmények között igyekezett megvalósítani a folyamatos népoktatást.

A II. világháború utáni újjászületés és átalakulás

Az 1945 utáni népfőiskolákban a két háború közötti iskolák és Solarz erős befolyása érvényesült. Az új, demokratikus politikai légkör igen kedvező hatású volt. 1945—46-ban a Népfőiskolák Szervezete égisze alatt 40 népfőiskola létesült. Az új iskolák igen különbözőek voltak. Egyesek ragaszkodtak a háború előtt kialakult munkastílushoz, mások elavult filozófia jegyében oktattak. Az iskolák koedukálttá váltak, és az 5—7 hónapos tanfolyamok programja a parasztfiatalok szükségleteire épült.

1948-ban már 67 népfőiskola működött, amit az ún. Paraszt Önsegélyező Csoport szervezetei támogattak. Narcyz Kozlowski 178 népfőiskoláról tud, míg Lars T. Bjron 60-ról, a legfrissebb és legmegbízhatóbb adatok szerint számuk 80 volt.[9]

Az iskolák többsége megpróbál az 1944—49 közötti politikai harcokban semleges maradni — ami ebben a periódusban lehetetlen feladat volt. 1953-ban mind a 67 népfőiskolát bezárták. Az új korszak 1956-ban kezdődik, amikor a Lengyel Egyesült Munkás Párt újra lehetővé tette a népfőiskolaszervezést. 1958-ban jött létre az első, és az 50-es évek végéig már három működött. A 60-as évek elejére 8—10 között volt a számuk. Iskolánként 3—4 fő tanárral és 50 főnyi hallgatósággal.

1958-ban Jozef Tejchma, a Falusi Ifjúság Szervezetének elnöke a következőket fogalmazta meg a népfőiskolák szerepéről: „A népfőiskolák célja mindenekelőtt a személyiségfejlesztés — a személyiség építése és formálása —, olyan személyiségek kialakítása, kik szervezőként a falvakban ambiciózus és képességekkel rendelkező reformerekké válnak a társadalmi—kulturális élet területén."[10]

Húsz évvel később írta le a 70-es évekbeli népfőiskolák funkcióiról Agnieszka Bron Wojciechowska kutató: „A lengyel népfőiskolák fő feladata az ifjúság aktív vezető szerepre való szakmai felkészítése a vidéki társadalmi, kulturális élet, a közösségi központok és a rekreációs klubok számára. A fiatalság tájékoztatást kap a kulturális tevékenység módszereiről, a programelőkészítésről és -lebonyolításról. Ezen keresztül felismeri és érzékenyebb lesz a vidéki népesség művelődési szükségleteire. Ismereteket szerez a jelen társadalomról, kultúráról és arról, hogyan tudja növelni saját tudását."[11]

1965-ben egy vizsgálat kimutatta, hogy 265 résztvevőből 5% volt csak, aki nem tervezte, hogy a faluba visszatér. (115 résztvevőből 92 a faluba akart visszamenni, 36 különböző mezőgazdasággal kapcsolatos intézményekbe.) A 60-as években az ifjúsági klubok létesítésének a kezdeményezésével a népfőiskola vált a klubvezetőképzés fő formájává. 1960—63-ig, három év alatt 13 ezerre nőtt a klubok száma. Itt 1—10 hónapos népfőiskolai képzést folytattak a megkívánt szinttől függően. Az alapképzésben bevezetést tartottak a társadalmi—politikai életbe, a lengyel és világtörténelembe, áttekintették a művelődési formákat és módszereket, végül a falusi klubmunka elméletével és gyakorlatával foglalkoztak.

1970-ben 7030 kulturális aktíva végzett így. Az alapkurzus után rövid specializációs felkészítőket is szerveztek, amelyeken az audiovizuális eszköz kezelése, a tervkészítés, a gyermekmegőrzés és a pénzügyek intézése volt a téma. 1970-ben több mint 10 ezren végeztek el ilyen rövid, kiegészítő felkészítőt.

A kurzusokon részt vevők többsége továbbra is vidéki (1974/75-ben 86%). Néhány új fejlemény is bekövetkezett. Három helyen (Radowinca, Wierzchoslawicie, Wzdów) középiskolai végzettséget adó, magasabb szintű oktatási formákat hoztak létre.

Egy másik specializáció a Rudziska Népfőiskola, amely a 70-es évektől a falusi népesség turizmusát szervezők részére ad képzést. Igen érdekes és fontos kezdeményezés a Modern Háziasszony Központ a népfőiskolán, pl. Wiekszycében, ahol a háziasszonyi teendők összes kérdése szerepel a napirenden.

1975-ben egy ún. kísérleti programot kezdtek Gardzienicében, amely a bentlakásos és látogatásos forma kombinációja és ún. „önálló tanulmányi programra" épül munkások részére a falusi klubokban. A klubvezetőképzésben is alkalmazzák a népfőiskolák az önálló tanulmányi programok és visszatérő bentlakásos kurzusok váltogatását.

1976-ban a Falusi Ifjúság Szervezetét három másik ifjúsági szervezettel egyesítve, létrehozták az Egyesült Szocialista Lengyel Ifjúság (ZSMP) szervezetét. A szervezet kilenc népfőiskolát létesített. A népfőiskolán a tanfolyam részvételi költsége kb. 2 ezer zloty volt, és ennek is csak jelentéktelen hányadát kellett a résztvevőknek fizetni.

Az intézmények anyagi támogatását az Egyesült Szocialista Lengyel Ifjúság szervezete vállalta magára — a népfőiskolák egyébként mind a tematika kialakításában, mind a pénzforrások felhasználásában szabad kezet kaptak. A Népfőiskolák Tanácsadó Testülete csak elvi irányító, tanácsadó szerepet vállal. A tanács tagjai művelődésiház-igazgatók, ifjúsági mozgalmi vezetők, volt népfőiskolások, művészek, politikai vezetők.[12]

A 80-as évek néhány fejleménye

Grundtvig születésének 200. évfordulóját Lengyelországban is megünnepelték. A Népfőiskolai Társaság (TVL) egy egyhetes szemináriumot és megemlékezést rendezett Szycében, a Solarz Ignác Népfőiskolán (Krakkó mellett).

1980-ban a falusi ifjúság számára újra organizálták az Egyesült Falusi Ifjúság (ZMW) szervezetét, így az kivált az 1976-ban egyesített ZSMP-ből. Az 1980—81-es eseményeket végigtekintve, azok között egyik fő elem volt a népfőiskolák alapítása.

1981 decemberében a rendkívüli állapot meghirdetése után bezárt az Opalcinében és Gdanskban levő iskola, de 1983 márciusában az újranyitásban a Krakkó melletti Szyce volt az első. Több más iskola (így pl. a Gacban lévő) újralétesítése folyamatban van. A ZMW alkalmas helyiségei hiányában ezek először „vasárnapi népfőiskolaként" működtek.

Újjászervezték és megtartotta alakuló kongresszusát a bejegyzett lengyel Népfőiskolai Társaság (TVL) is. A közeli jövőben pedig a ZSMP-iskolák és felnőttnevelési centrumok között a Központi Népfőiskolát (CVL) is felállítják Varsó mellett. Remélhető, hogy a ZSMP szorosan együtt fog működni a TVL-lel. Az is előfordulhat azonban, hogy a közös orientálódás és háttér ellenére két különálló népfőiskolai szervezet fog működni: az Egyesült Szocialista Lengyel Ifjúságé és az Egyesült Falusi Ifjúság, Népfőiskolai Társasággal közös népfőiskolai rendszere.[13]

A lengyel népfőiskolák kezdeményezői között erős érdeklődés tapasztalható a hasonló magyar iniciatívák iránt.

Adalékok a lengyel—magyar párhuzamhoz

A lengyel és dán népfőiskolák közötti összehasonlító analízis kísérlete[14] segít bennünket a magyar és lengyel párhuzamok kiemelésében, azon belül a magyar—lengyel különbségek árnyaltabb megközelítésében. Az eddig követett tények világa után tehát megengedünk néhány következtetést és feltételezést, ami segíthet a kérdés további vizsgálatában és a benne rejlő általánosabb művelődéstörténeti—társadalomtörténeti tanulságok megformálásában.

Mindhárom ország és társadalom (dán—lengyel—magyar) esetében egy lényegileg ,hasonló helyzetről van szó: a kapitalizmus előrehaladásával kibontakozó hagyományos paraszttársadalom felbomlásáról, az egész társadalmi szerkezet átalakításáról és átalakításának programjáról, benne a parasztság helyéről és sorsáról. Ez a belső társadalmi átalakulás mindhárom esetben összekapcsolódott a nemzeti létben való fenyegetettséggel. (Sleswig-Holstein porosz elcsatolása, Lengyelország három részre osztottsága, Magyarország monarchiabeli félfüggetlensége, aztán Trianon, majd a német veszély kényszerpályája a II. világháború előtt.)

A dán és a lengyel—magyar helyzet között a strukturális különbségeken túl elsősorban egy nagyfokú időbeli fáziseltolódásról van szó.

Amíg a lengyelek elsősorban dán és svéd forrásokból szerezték be első értesüléseiket a népfőiskoláról, addig a magyarok a dán mellett elsősorban osztrák és finn mintát követtek, mindketten közel fél évszázaddal Grundtvig és Kold dániai működése után.

A dánok Széchenyijeként emlegetett Grundtvigot eszmeileg a felvilágosodás és a francia forradalom, a nemzeti romantika és a demokratikus angliai kollégiumi és kulturális tapasztalatok befolyásolták. A XX. század orosz, lengyel, szlovák, román, bolgár, szerb, horvát népi mozgalmainak a nemzeti és társadalmi szabadság ellentmondásosabb vagy tragikusabb szembekerülése közepette kellett szembenéznie a társadalom legsúlyosabb kérdésével, az agrárkérdéssel, következésképp a parasztság sorsával, az európai felvilágosodás és modern forradalmak demokratikus tradícióinak és a nemzet felemelkedésének dilemmájával.

A skandináv térségben a feudalizmus fejlődésének előtörténete egészen más és szerencsés körülményeket teremtett a paraszt-polgárosodás útjához. Ez a folyamat a parasztságnak a polgárosult társadalmi szerkezetben való részleges felszívódásán túl emancipált, önálló tényezőként történő szerepléséhez vezetett. Ott ehhez nyújtott szellemi segédeszközt a szövetkezési mozgalom és népfőiskola.

A dán népfőiskolai mozgalom kezdetén az erősen kisparaszti gazdaságra tagozódó parasztnépesség maga nyújtott gazdasági támogatást az iskolarendszer kiépítéséhez, majd emancipálódási és politikai szerepnövekedésével arányosan az államtól csikart ki ilyen támogatást annak egyidejű garantálásával, hogy a működésbe való külső állami beleszólás igen korlátozott volt. Ez az európai fejlett régió, a skandináv társadalomszerkezeti, fejlődési modellváltozat és a közép-kelet-európai út közötti strukturális különbség. A

lengyel népfőiskolák az I. világháború előtt illegálisan dolgoztak, a két háború között lengyel és magyar vonatkozásban egyaránt erős állami zaklatásuk folyt, és az állami—politikai ellenőrzés módszere maradt fönn a háború után is mindkét országban. A strukturális változaton belül mégis van különbség a lengyel és magyar fejlődési vonal között. A két nép ugyan vetélkedhetne a mostohábbnál mostohább történelmi fordulatok sorjázásában, a lengyel helyzet kulturális szempontból az I. világháborúig nézve mégis összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb.

Mivel Lengyelországban elemi módon vetődött fel a nemzeti nyelv és kultúra fennmaradása, az elnyomás alatt lévő lengyel népfőiskolai mozgalom csak leegyszerűsítettebb és a politikai—függetlenségi mozgalmakkal direktebben összefüggő célt és módszereket alakíthatott ki.

Megfordul bizonyos tekintetben a helyzet a két háború között, mivel Trianon után a magyar népesség- és területvesztés kompenzálását szolgálva a virtuálisan létező kulturális-nemzeti egység megteremtése közvetlenebbül. sokkhatás-szerűen kerül előtérbe Magyarországon. Állami—kormányzati szinten és a különböző társadalmi elképzelésekben egyaránt. A népfőiskolák eszmei programját tekintve mégis a két háború és 1945—49 között áll a legközelebb egymáshoz a két népfőiskolai társadalmi—kulturális mozgalom. Alapvetően közös vonásuk lett, különösen a 30-as évek eleji nemzetközi gazdasági válság ideológiai hatására, hogy a néprétegek kulturális felemelésében az állam által követett jobboldali és más konzervatív irányokról leválva, annak ellenszegülve, progresszívebb társadalmi—politikai ideológiát követtek.

Kulturális stratégiájukban a paraszti népkultúrára alapozott új magatartást, embertípust, állampolgári és nemzeti tudatosságot akartak kiépíteni úgy, hogy a modern paraszti rétegeket felkészítsék a szükséges társadalmi változásokra, sőt a változások autonóm, cselekvően részes társadalmi közösségévé avassák.

Tények, adatok aprólékos elemzését tenné szükségessé, hogy a követett ideológiában meglévő különbségek és összefüggések szövevényét átvilágíthassuk. Bibó István és Berend T. Iván megállapításait követve talán azt mondhatjuk, hogy a magyar társadalomszerkezet történetileg is demokratikusabb, egységes államkeretet alkotott és a szerkezet belső elemeit tekintve is relatíve szerencsésebb helyzetű volt.[15] Talán ezért lehet az, hogy Bibó írja, hogy a magyar népi mozgalom nemcsak hogy társtalan nem volt, de közép-kelet-európai társai közül a XX. században a legjelentősebb is. Az Erdei által leírt ún. kettős társadalomszerkezet a korabeli lengyel társadalmat jobban megterhelte.[16]

A magyar társadalom a birtokstruktúrát, a kettős társadalomszerkezetet, az iskolázottsági szinteket tekintve sok tekintetben tagozódottabbnak tűnik ebben a periódusban. Kérdés például, hogy a vallásilag differenciáltabb magyar helyzetben a protestánsok progresszívebb nemzeti vonásai mint különbségek megvoltak-e a lengyel katolikus egyházon belüli árnyalatokban és eltérő irányokban? A nemzeti látszatfüggetlenség állami keretei magyar részről (Monarchia) és a teljes fizikai szétdaraboltság lengyel részről, a porosz és orosz kulturális elnyomás ott, kontra az osztrák—német szellemi befolyás itt, más-más mozgásteret biztosítottak. Emiatt okunk van feltételezni, hogy a történelmi demokratizmus nevelőiskolájaként, a közös európai

eszmei örökség ellenére a magyar népfőiskolák jobban kibontakoztathatták ezt a szerepüket. Szemben a lengyelekkel, ahol a sok esetben titkos, illegális mozgalom nemzetmegtartó és a túlélés szellemét segítő szerepköre volt erősebb és jobban előtérben álló.

Ez azt is igazolja, hogy a népfőiskolai eszmeiség 1950 utáni több évtizedes vulgarizációja a magyar népfőiskolákat formálisan is kiiktatta a művelődésből, amíg a lengyelek esetében hol formálisan, hol illegálisan, az végig fennmaradt.

A legjobban összecsengő periódus a két kulturális mozgalomban 1945—1956 közé esik. Nemcsak azért, mert ezalatt az időszak alatt a két országon túlmutató, azonos erővonalak determinálták az események menetét az egész térségben, hanem mert a végső soron hasonló társadalmi szerkezetű ország ugyanazon perdöntő strukturális átalakulásokon esett át, és itt a fejlemények okai, kondíciói és időbeli egybeesése folytán is a legközelebb kerültek egymáshoz.

Miben tükröződik mindez a népfőiskolákat tekintve? Először is a két háború közötti népfőiskolások jelentős szerepe az 1944—1949 közötti nagy társadalmi átalakulásokban. Másodszor a demokratikus politikai légkörben a népfőiskolai mozgalom valóságos, soha nem látott felfelé ívelése és a társadalom kulturális újjáépítésének a szó szerinti szolgálata.

Az olvasó máshonnan is ismerheti az 1956-os eseményekhez vezető lengyel és magyar ún. „személyi kultusz" közös láncszemeit. Egyetlen intézmény sem maradhat változatlan, a társadalmi feltételek és funkciók óriási változáson mentek át. Megvizsgálták a Dániában és Lengyelországban ma részt vevő hallgatók motivációit, amiből megállapították, hogy a lengyelek gyakorlatibb, szakmai tudás megszerzése miatt mennek népfőiskolára, míg a magasabb általános műveltségi mutatókkal rendelkező dán hallgatóság általánosabb és intellektuálisabb célokat követ.[17]

A különbség részben közös tendenciák eredménye. Mindkét országban differenciáltabbá váltak az igények, más szükségletcsoportok keletkeztek (parasztok helyett pl. nők, öregek). A kulturális kínálat általános fejlődésével párhuzamosan végbement egy bizonyos népfőiskolai specializáció is: a bentlakásos forma látogatással kombinálása, a rövidebb kurzusok térnyerése stb. A különbség lényege mégis más! Az egyik esetben egy eredetileg gazdag eszmei bázisú, belsőleg jól kidolgozott szerkezetű és kulturális szervezetű intézmény állandó módosulásáról van szó, a másik esetben az eszmei örökség vissza-visszatérő reflektálása közben az adekvát kulturális szerkezet kidolgozási kísérleteiről. A periódikusan visszatérő próbálkozások az eszmei tradíciók megközelítése és vulgarizációja között ingadoznak.

A népfőiskola intézménye az utóbbi harminc év lengyel művelődésében valamilyen formában végig jelen volt — legfeljebb erőteljesebb, váratlan politikai ütközőponttá vált 1980—81-ben.

A magyar népfőiskola, a több évtizedes teljes kiiktatás után, látszólag váratlanul merült fel a 70-es évek végén, 80-as évek elején egy sokkal kiegyensúlyozottabb evolúciós fejlődés eredményeként, a relatíve jó teljesítőképességről tanúskodó agrárgazdaság és az utóbbi évtized népi kulturális mozgalmi bázisán.

JEGYZETEK

[1] *Terminológiai lábjegyzet*

Az NDK-ban, Csehszlovákiában a tudományos ismeretterjesztés egészét is szokták úgy emlegetni, mint népfőiskolai tanfolyamokat, előadásokat. A német „Volkshochschule" sok esetben az egész népművelés szinonímája, szemben a szűkebb értelmű és igazából tárgyunkhoz tartozó „Heimvolkshochschule kifejezéssel. A lengyel terminológiában egyébként kezdetben a főiskola helyett egyetemet, a nép helyett pedig parasztot használtak (parasztegyetem), 1960-tól pedig a népegyetem (uniwersytet ludowe) kifejezést. Az angolok sok esetben people's college-nek (népi kollégiumnak), residental college-nak, az amerikaiak folk school-nak (népiskolának) nevezik saját maguknál a népfőiskolát, amíg ha a dán és skandináv eredeti Grundtvig-népfőiskoláról beszélnek, azt a nemzetközi szakirodalomban angolra minden esetben folk high school-nak fordítják. Éppen ezért mi a lengyel „népegyetem" kifejezést konzekvensen „népfőiskolaként" használjuk magyarul.

A közép-kelet-európai vonatkozásokról, utalásokról lásd egyébiránt az Új népfőiskolai gondolat (Bp. 1984. NI 49 p.) c. tanulmányt és az abban hivatkozott írásokat: *H. Sas Judit:* A magyar népfőiskolák története (kézirat) NI 6 p. és *Schradt, Armin Ludwig:* The Volkshochschule Ohio State University, Colubius, 1969.

[2] *Betgrup, H. Lund* and *Peter Mannich:* The Folk High Schools of Denmark and the Development of Farming Community. Coppenhagen, Nordik Forlag, 1949.

[3] *Ryszard Pachocinski, Józef Plturycki:* Adult Education in People's Poland. ECLE. Studies and Documents No. 6. 1979. 49—53. p.

[4] *Narcyz Kozlowski:* Népfőiskolák Lengyelországban. A kutatások helyzete (Universytety Ludowe w Polsce) (Stan badan) Mlodziez. Kultura. Wies. Zeszyty Badawcze, I. Warszawa, 1983. Zwiazek Mlodziezy Wiejskiej (ZMW) Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych (TUL) 1962. 169 p. (kézirat NI Szakkönyvtár, 11. p.)

[5] Education for Life. International Conference on the Occasion of the Bicentenary of N.F.S. Grundtvig, Danish Institute. 1983. Short interventions. The Origin of the Folk High Schools in Poland; Some Polish and Danish Similarities by Dr. Agnieszka Bron-Wojciechowska 36—37. p.

[6] *Jindra Kulich, Agnieszka Bron-Wojciechowska:* The Polish Folk High Schools. Centre for Continuing Education The University of British Columbia, Vancover, 1978. 18. p.
Occasional Papers in Continuing Education
Kulich és *Wojciechowska* idézi:
Ignacy Solarz: Wiejskie uniwersytety ludove w polsce, Warsaw 1938. 127. p.

[7] Lásd:*Kulich—Wojciechowska* idézi: *F. Poplawski S. Dyksinski:* Ignazy Solarz: jego universytet ludowy 1924—1939. Warsaw, 1965. 268. p.

[8] A háború alatti időszakot tekintve teljes egészében Narcyz Kozlowski szövegére támaszkodtam.

[9] *Lars T. Bjorn:* Grundtvig in Poland=EBAE Newsletter, 1983/2. sz. 50—51. p.
Feliks Poplawski: Poslki Universytet Ludowy. Wydawnictwo Spóldzielcze. Warszawa, 1985. 154. p.

[10] *Kulich—Wojciechowska* idézi:
W. Winkiel: Uniwersytety ludowe ZMW.=Oswiata Doroszlych vol. 14. No. 2. 1970. 67. p.

[11] *A. Bron-Wojciechowska:* Folk High Schools in Poland.=Convergence vol. 10. No. 3./1977. 49. p.

[12] *Nyilas György:* Lengyelországi útibeszámoló. Varsó, Krakkó. 1984. december 3—9. (Kézirat. NI 4 p.)

[13] Lásd *Lars I. Bjorn:* cikkét EBAE Newsletter 1983/2. sz.

[14] *Jindra Kulich:* The Danish and The Polish Folk High Schools. A Discussion Paper for Comparative Analysis SCUTREA, July 1979. 5. p.

[15] *Berend T. Iván:* Válságos évtizedek, Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Gondolat, Bp. 1982. 37., 107., 161. és 237—288. oldalak.
Bibó István: Levél Borbándi Gyulának c. írásában tanulmányszerűen elemzi a magyar népi mozgalmat. (Lásd Bibó összes 3. köt.)

[16] *W. I. Thomas—Florian Znaniecki:* A lengyel paraszt Európában és Amerikában. In: A szociológia története 1917—1945. között. Polgári és marxista szociológia Kelet-Európában. 3. köt. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Huszár Tibor—Somlai Péter, Tankönyvkiadó, Bp. 1974.
Jan Szczepanski: A mezőgazdasági népesség szerkezete. In: A szociológus szemével. Gondolat, Bp. 1977. 94—120. p.
Magyar Bálint: A szövetkezetek és az állami szektor a lengyel mezőgazdaságban.=Medvetánc, 1982/4., 1983/1. 225—245. p.
Juhász Pál—Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években.=Medvetánc, 1984/2—3. sz. 181—209. p.

[17] Itt még az 1980 előtti, az Egyesült Szocialista Lengyel Ifjúság szervezésében működő, elsősorban klubvezetőképzési szerepkörre leegyszerűsített funkciójú népfőiskolákról van szó. Forrás: a 6. sz. jegyzetben feltüntetett tanulmány.

HOLLAND TAPASZTALATOK

Népfőiskola a munkástanácsok választott tagjainak

Hollandiában kötelező a munkástanácsok létrehozása minden harmincöt személynél többet foglalkoztató vállalatnál (intézetnél). A kifejezés egyaránt használható bármely vállalkozásra, szövetkezetre, vállalatra. A munkástanácsot a munkások maguk választják a saját soraikból. Ez a tanács 35—50 fő közötti üzemi létszám esetén 3 tagú, 1000—2000 fő közötti intézmény esetében 15 tagú. A kettő között lépcsőzetesen halad a tanács taglétszámának növekedése. A tanács elnököt és titkárt választ tagjaiból, és kialakítja saját működési gyakorlatát. A megválasztott tagság beiktatását a szakszervezeteknek — vagy ennek megfelelő funkciójú szervezetnek — el kell fogadnia. A tagokat három évre hivatalosan legalább minimum két évre választják meg. A tanács állandó bizottságokat állít föl egyes speciális témákkal kapcsolatban. Találkozóira szakértőket is meghív. A tagok évente 60 órára szakíthatják meg a munkájukat amit konzultációkra, vitákra vehetnek igénybe. Fontos momentum, hogy a munkástanács tagjai nem bocsáthatók el. Megbeszéléseiket szabályos időközökben szervezik. A tanács és bizottságai költségeit az intézmény igazgatósága fizeti. A munkástanács tagjainak képzésére a rendes munkaidőből évente öt napot kell biztosítani. Az igazgatóság adhat ennél többet is.

A munkástanács tevékenysége

Az intézet vezetőségének és a tanácsnak évente nem kevesebb, mint hat alkalommal kell találkoznia. Az itt megvitatandó kérdések igen szerteágazók: az intézmény ügyeinek vezetése tárgyában legalább kétszer üléseznie kell. Megvitatja az intézeti tevékenység eredményeit, kilátásait a következő periódusban. Amennyiben van ilyen, az ötéves terv megbeszélése is napirendre kerül. Értékelik a megelőző időszak tevékenységét és eredményeit is.

Ülésezniük kell az évi elszámolás, számvetés dolgában is. Megvizsgálják közösen az intézmény szociálpolitikáját a megelőző és a következő periódusban. A tanács a vezetői karhoz tartozó személyzeti fejlesztéssel is foglalkozik.

A vezetőségnek tájékoztatási kötelezettsége van a tanács részére a következő kérdésekben:
— az intézmény működésének jogszerű szabályairól, kereteiről;
— tájékoztatást kell adni a felügyelő szervek nevéről, címéről, testületeiről, testületi tagjairól;
— azokról a szervekről, szervezetekről, amelyek részt vesznek az intézmény tevékenységében;
— az intézmény szervezeti felépítéséről, beleértve azt is, hogy azon belül hová telepítették a különböző vezetési és döntési jogköröket;
— tájékoztatást kell adni a szociálpolitika terén elérhető szakértőkről, anélkül, hogy valamelyiket ajánlanák.

A különböző döntéselőkészítési kérdésekben a munkástanács *tanácsadói* megbízatással rendelkezik. Ez áll fenn az intézmény vagy egy részlegének áthelyezése, átszervezése esetén, egy másik intézménnyel való kapcsolat, együttműködés megalapozása esetében stb.

A tanácsadói szerepkörön túl a munkástanács *jóváhagyása* kell a következő döntésekhez:
— nyugdíj, biztosítás, jövedelemelosztás, megtakarítási arányok kialakítása;
— a munkaidő és a pihenőnapok kialakítása;
— a foglalkoztatás és a fizetés előírásai;
— a biztosítás, az egészségügy és a jóléti tevékenység megvitatása;
— az intézményi szintű kinevezési, előléptetési, elbocsátási politika megbeszélése;
— a személyzet képzése tekintetében;
— az intézménynél dolgozó fiatalok helyzetével kapcsolatban.

A tanács támogatja a foglalkoztatási tanácsadást, őrködik az egyenrangúság felett és az egyenlő esélyek kialakítását támogatja.

A fentiekből is világosan látszik, hogy ezekre az igen összetett feladatokra jól felkészült munkástanácstagok tudnak csak vállalkozni.

A népfőiskolák kurzusokat szerveznek az újonnan választott munkástanács-tagok részére.

Miután a munkástanács felhívja az intézményvezetés figyelmét a háromnapos népfőiskolai kurzus lehetőségére, a kurzusvezető összehívja a tanácsot, és előterjeszti, hogy a következő, az intézetvezetőséggel közös ülésen vitassák meg a javasolt programot.

A népfőiskolai kurzusvezető ezen részt vesz és megfigyeli a „kommunikáció kultúráját". Előterjeszti a javaslatait, amit a tanács megvitat és jóváhagy. A népfőiskolai szakemberek véleménye szerint általában a programokban a következő kérdéseket kívánatos tanulmányozni:
— a munkástanács törvényes jogainak mibenléte és az azokkal való élés módja;
— a tanács munkaszervezésének kérdései;
— a feladatelosztás a tanácsban;
— az elnök szerepe;
— a titkár és a bizottságok feladatai.

Feltétlenül fontos, hogy megismerkedjenek az ún. Percnyi Munkástanács Találkozók c. útmutatóval, a társadalompolitika szabályaival, az éves költségvetés kérdéseivel.

Az alábbiakban egy háromnapos kurzus programjának a vázlatát ismertetem.

Első nap

Délelőtt: megérkezés, a házirend, a program és munkamódszer kialakítása és megvitatása az egész csoport részvételével. Délután: viták a gazdasági, ipari demokrácia téziseiről, a tanács tagságáról, a tanács és az intézményvezetés viszonyáról, a tanács és a választók viszonyáról. Este: a munkástanácsokkal kapcsolatos jogszabály fő tartalmát beszélik meg. Főleg azzal foglalkoznak, hogy melyek a tanács jogai és hogyan lehet azzal élni, a munkástanácsokkal kapcsolatos jogszabály politikai háttere.

Második nap

Délelőtt: a gyakorlati problémák kerülnek előtérbe. Pl. milyen kérdésekkel kerül szembe a tanács a napi gyakorlatban. Kiscsoportokban a tagok megpróbálják kialakítani a megoldási módokat. Délután: tanácsülést szimulálnak, amelynek keretében a további teendőket próbálják meghatározni. Vitát folytatnak a meghatározó tényezők milyenségéről és a velük kapcsolatos dilemmákról. Hogyan tudják kezelni azt a többségi és a kisebbségi álláspont esetén a döntési folyamatban. Este: megbeszélik a tanács szerepköreinek elosztását abból a célból, hogy egyetértést alakítsanak ki az elnök, a titkár, a tagok szerepével, felelősségével kapcsolatban.

Harmadik nap

Délelőtt: a közeli jövő a téma. A munkástanácsokkal kapcsolatos fő gazdasági—társadalmi kérdések összefoglalása a munka. Az előtérben álló, legégetőbb kérdések megvitatását tűzik napirendre a résztvevők véleménye alapján. Ezekből egyet kiválasztanak, és modellként megbeszélik a megoldás megkeresésének módozatait. Gyakorolják a tanács munkájának a kialakítását. Délután a kurzus áttekintésével foglalkoznak. A megbeszélés tárgya: hogyan lehet a tanultakat a gyakorlatban hasznosítani.

A viták célja, hogy elsajátítsák, hogyan cseréljenek véleményt, amelyek normális körülmények között különböznek egymástól, és azok között megegyezést kell találni. A munkástanács elveszíti a befolyását, ha nem képes megtalálni a mindenki által elfogadható megoldást. A tanácsokkal kapcsolatos szabályzat csak keret. A gyakorlatban kell megpróbálni, azt kiszélesíteni és megtölteni a vezetéssel való egyezkedésben és a kezdeményezések kifejlesztésében. A gyakorlati problémákat a kurzusvezető kreálja a saját tudása és tapasztalatai alapján. Igen fontos ezért, hogy a tagok képesek legyenek fölismerni a saját problémáikat, így az érzelmi ambíció is hatékonyabbá teszi a vitákat. Igen lényeges, hogy a döntés előtt választási lehetőség ala-

kuljon ki. A záró konklúzió előtt a lényeges tartalmi összefüggések összes aspektusát figyelembe kell venni. Az egyik leglényegesebb kérdés: hogyan tudod a lehető legkevesebb időt a lehető legjobban értékesíteni. A prioritások kiválasztásához tudatosságra van szükség.

A záró eszmecserék során véleményt alakítanak ki a tanács jövőjéről, megkísérlik a közösen vallott prioritásokat megtalálni, leszűrik, hogy milyen gyakorlatot szereztek a problémakezelésben. A közös értékelés alapján a népfőiskola további képző jellegű programjai még specifikusabb irányúak lehetnek.

Az ismertetett példa bizonyítja, hogy a népfőiskolai módszerek milyen hatékony és adekvát eszközei lehetnek a társadalmi készségek széles körű, aktív, öntevékenységen alapuló gyakorlásának.

Forrás: *Jaap van de Woord:* Education of Works Counsils in the Netherland. In: Adult Education and Socio-Economic Development. Report on the European Conference, Kavala, 30. Nov.—3. Dec. Greece, 1984. Published by Ministry of Culture and Science of Greece, Secr. of State for Adult Education, Agency for European Adult Education, Kavala, 1985. 96 p.

Népfőiskola és Európa Ház Hollandiában

A hollandiai *Európa Ház* az állampolgároknak az európai* integrációval és a társadalmi döntésfolyamatokban való aktív részvétellel kapcsolatos politikai tudatosságának a kialakítását célozza. Már tizenhét éve — 1963 óta — részt vesz az egyének és a csoportok képzésében, hogy azok tudatosabbak legyenek a saját életük, munkahelyük kérdéseiben és a tágabb Európához és a világhoz való viszonyulásukban.

Az *Európa Ház* a Valkenburgi Népfőiskolából nőtt ki. 1963-ban Maastrichtben a Borgharen Várban kezdte meg tevékenységét, és máig a Valkenburgi Népfőiskola mint létrehozó alapítványi támogatásából működik. 1967 óta önálló *Európa Ház Alapítvány* néven működik. Az *Európa Ház* tagja a Holland Népfőiskolák Szövetségének és az Európa Házak Európai Szövetségének (FIME). Az *Európa Ház* mai működése is a 63-as feladatmeghatározáson alapszik: „Támogatni az európai társadalmak polgárai tudatosságának kialakítását annak a megerősítésével, hogy kulturális és morális értékeik közösek, amelyek összekötik az európai országokat, népeket és a polgárokat. Ezt a közösségtudatot úgy lehet kialakítani, hogy szorgalmazzuk a személyek közötti, határokon túli találkozásokat, amelyek közvetítik a résztvevőknek az *Európai Közösséggel,* a testületeivel és céljaival kapcsolatos tudást és megértést, megismertetik az egyes országok problémáit. E célok elérésének legjobb módja a bentlakásos felnőttnevelés, ahol a gyakorlatban lehet megtanulni a megértés és az egymás tudomásulvételének a szellemét, ahol fejleszteni lehet a közösségérzést úgy, hogy a bentlakás körülményei között egy kis európai közösséget formálnak."

* Mint az alábbiakból kiderül, itt csak az Európai Közösség tagállamairól van szó. (A szerk.)

A holland *Európa Ház* a népfőiskolákhoz hasonló támogatásokat élvezi. Általános jellemzői közé tartozik, hogy bentlakásos létesítmény, benne intenzív művelődési tevékenység folyik, a demokratizmust támogatja.

Az intézményt működtető alapítvány célja, hogy általános művelődési lehetőséget kínáljon a különböző nemzetekhez tartozó és különböző származású felnőttek számára — felszólítva őket a bizonyos ideig tartó közös munkára és együttélésre, ahol szakértők támogatásával rendszeresen foglalkoznak, filozófiai, kulturális, társadalmi, politikai, gazdasági kérdésekkel azzal a céllal, hogy segítsék a személyiségük fejlődését, és hangsúlyozzák az európai szolidaritás eszméjét. Ebbe a célkitűzésbe természetesen beleértendő, hogy tájékoztatást és tanácsot adjanak a résztvevők igényeinek megfelelően.

Az *Európa Ház* gyakorlati tevékenységében arra törekszik, hogy a bentlakás körülményei között biztosítsa az intenzív és demokratikus tanulás lehetőségét. Arra törekszik, hogy ott olyan politikai—művelődési tevékenység folyjon, amely megmutatja azokat a művelődési, politikai, társadalmi, etikai nézőpontokat, amelyek meghatározzák az európai ember életét. Ezeket az egyes európai országok konkrét technikai, gazdasági, társadalmi kérdéseivel kapcsolatban teszi, de mindig kitér az egész Európa összefüggéseire is. Együttműködik társintézményekkel és -szervezetekkel Hollandiában és külföldön a közvetlen szemináriumi tevékenység keretében, de más tevékenységek keretében is, mint a kutatás, a dokumentáció és a nyilvánosság tájékoztatása.

A munka tartalmi irányáról

1979-ig a föderatív Európa megteremtése mint törekvés megkérdőjelezhetetlen volt. Ma az európai integráció kérdését az *Európai Közösség* keretében is kritikusan közelítik meg. Az *Európa Ház* mindazonáltal támogatja az európai politika minden kérdésének lehető legszélesebb megvitatását. Ezekben az eszmecserékben biztosítani kell a vélemények pluralizmusát. Ami azt jelenti, hogy elvileg ellene van minden lehetséges további európai fejlődésnek, amely centralizált erőblokká alakítaná azt, továbbá minden európai nukleáris erő létrehozása ellen van. Az *Európa Ház* napi gyakorlati munkáját a népfőiskolai, bentlakásos munkamódszerek tradíciói és a pluralizmus mint művelődési elv érvényesítése határozzák meg. Ezeknek rendelik alá a munkamódszereket is.

A tevékenység területei négy fő részre oszthatók, ezek: a nemzetközi jellegű, a kulturális politikát érintő, a regionális jellegű és az általános művelődést szolgáló tevékenységek.

A nemzetközi vonatkozású tevékenység

99

Ennek keretében nemzeti és a nemzetközi szintű döntési folyamatok vizsgálatával foglalkoznak. Minden egyes esetben azt nézik, hogy az egyes országokban a döntéseknek milyen következményei vannak a polgárokra. Ha megfigyeljük, négy fő érdeklődési pont található.

a) Az egyes társadalmon belüli problémák, amelyek meghatározzák az európai integrációt. Ilyenek: — a társadalmi—gazdasági döntésfolyama-

tok, amelyek előfeltételei, illetve meghatározzák az egyének és a csoportok életkörülményeit (mezőgazdasági, energiapolitika, az acélipar helyzete stb.); — a politikai—társadalmi döntésfolyamatok (vita a föderális Európáról, a demokrácia kérdése Európában és minden egyes országban, amelynek szintén az egyéni és csoportlét előfeltételei).

b) A szegény és gazdag országok közötti viszony a fejlődéssel és az alulfejlettséggel összefüggésben, mindezek következményei az európai népességre.

c) A béke és a biztonság kérdései: a Kelet és a Nyugat közötti viszony, az ezzel kapcsolatos, Európai Közösségen belüli fejlemények, a nukleáris erő, valamint a hadiipari komplexum szerepe. S végül Hollandia szerepe a felsorolt kérdésekben.

d) Az emberi jogok tartalma és a szeminárium résztvevőinek a tárggyal kapcsolatos mindennapi élethelyzete. (Terrorizmus, menekültproblémák.)

A kulturális politikával kapcsolatos programok

A kultúra ebben az összefüggésben a mindennapi élet társadalmi—kulturális és politikai jelentősége szemszögéből kap fontosságot, de a kulturális kifejezés ún. „magasabb szintje", mint a zene, dráma, irodalom is szerepet kapnak. Röviden: a cél a kultúrát demokratizálni. Itt megismertetik a résztvevőket a holland kultúrpolitikával, azt összehasonlítják más országok hasonló politikájával. A kurzusoknak ez a típusa, az egyes országokkal fennálló kulturális, együttműködési egyezményeken alapul. Az *Európa Házak* ezek alapján a megállapodások alapján dolgoznak, de mindenkor törekszenek arra is, hogy ezek körét növeljék és tartalmát is kiszélesítsék. E témakörben szó esik a formális oktatásról, a társadalompolitikai szolgálatról, a jóléti munkáról és az egészségügyi szolgáltatásokról. Arról, hogy milyen a viszony a jóléti állam és intézményrendszere, valamint a hatóságok és az egyéni és csoportos társadalmi kezdeményezések között. A kulturális politikával foglalkozó kurzusok három irányban dolgoznak, a holland jóléti rendszer intézményeinek bemutatásával és értékelésével; összehasonlításokkal, elsősorban Belgiummal, az NSZK-val, Franciaországgal; a helyi, táji jellegű kulturális tevékenységek összehasonlításával, mint pl. Limburg tartományé Walesszel, Lorraine-nal vagy a Ruhr-vidékkel.

A regionális témájú programok és tevékenységek

Az *Európa házak* regionális tevékenységét nagymértékben befolyásolja az a környezet, ahol vannak. Az *Európa Ház* igen nagy figyelmet fordít arra, hogy a fent felsorolt témák a „regionális területen" fellelhetők és jól megközelíthetők, megvizsgálhatók legyenek. Az *Európa Házak* létesítésekor például ezt feltétlenül fontolóra is kell venni. A limburgi hármas határ például igen alkalmas erre a szerepre, azon túl, hogy ez a vidék különben is a sokágú, határon túli kapcsolatok igen gazdag tradícióival rendelkezik. Itt az egyes határokon belül lezajló folyamatok igen nagy hatást gyakoroltak a régió egészére. Az *Európa Ház* igen szoros kapcsolatban van az itt működő politikai pártokkal, szakszervezetekkel, és igyekszik programjaival a regionális érdekeknek és szükségleteknek is megfelelni. Példák a regionális tematikákból:

— foglalkoztatás, munkanélküliség a határ menti területen;
— művelődés és szakmai képzés, a munkapiac és az ifjúsági munkanélküliség;
— környezet és gazdaság;
— a társadalompolitika iránya, gyakorlata és szervezete;
— a bányaterületek regenerálása, újraépítése.

Az *Európa Házak* regionális tevékenységével kapcsolatban meg kell említeni, hogy semleges terepet biztosítanak a különböző érdekű és eredetű csooprtoknak. Így a művelődés nem önmagában vett cél.

Az általános művelődési tevékenységek

Az *Európa Ház*ban folyó tevékenysége nem más, mint egy sajátos esete az általános művelődési lehetőségeknek. Ez a sajátosság nem jelent mást, mint azt, hogy a más-más helyzetű résztvevők véleményén, attitűdjén és képességein alapszik. Az általános művelődés céljait szolgáló szemináriumoknak a témája szoros kapcsolatban áll a részt vevő csoportok saját tapasztalataival. A művelődési tevékenység mögött álló legfőbb intenció az, hogy növeljék a résztvevők társadalomismeretét és megértését, aktív részvételre serkentsék őket a társadalomban, fejlesszék szociális készségeiket.

Forrás: Europe House in Netherlands. Bemelen, 1980. 15 p. Published by Europe House. Bemelen.

Fordította és szerkesztette:
Sz. Tóth János

NSZK-BELI TAPASZTALATOK

Politikai nevelés bentlakásos felnőttközpontokban

A nemzetiszocialista diktatúrát és a II. világháború rombolásait követően kísérlet indult a művelődési elgondolások és a társadalmi—politikai fejlődés összeegyeztetésére. A kurzusok, amelyeket a Német Szövetségi Köztársaság demokratikus intézményeiben szerveztek, nagymértékben kötődtek az 1933-ig létező hagyományokhoz. Ez elsősorban a fiatalok és felnőttek iskolán kívüli nevelésére vonatkozott, amelyek szerkezete, céljai és módszerei döntően a Weimari Köztársaság örökségéből formálódtak ki.

Még ha Németországban a felnőttnevelés, közművelődés kezdetei messzebbre is nyúlnak vissza, mégis a Weimari Köztársaság időszaka volt az ifjúsági és felnőttnevelés fejlődésének különösen gyümölcsöző szakasza. Közvetlenül az első világháború befejezése után kezdődött meg a Volkshochschulék, népfőiskolák alapítása. A Heimvolkshochschule — HVHS — bentlakásos népfőiskola, a skandináv modellre épült, s ilyeneket a falusi területeken alapítottak a meglévő, a községi, helyi hatalom által irányított, általában esti népfőiskolák, VHS-ek mellett. Egy ebből az időszakból származó idézet érzékelteti a fejlődést: „A kép, amely ma valakiben kialakul a Volkshochschuléről, nagyjából az, hogy a *Heimschule* (bentlakásos iskola) szervezése Grundtvig dán prototípusának vonalait követi... A Volkshochschule diákjai kiszabadulhatnak mindennapi életük környezetéből tanfolyamaik időtartamára (legkevesebb 5—6 hónapra), azaz a legfontosabb, hogy kilép-

nek munkahelyi légkörükből, és összejönnek tanáraikkal, lehetőleg egy falusi színhelyen, hogy egy dolgozó és élő közösséget formáljanak. A Volkshochschule abban is különbözik a folyamatos oktatástól és a magasabb szakképesítést nyújtó iskoláktól, hogy nem törekszik gyakorlati célokra; legfontosabb nevelési célja a szellem élő alapértelmének a felébresztése és kiművelése." (Hermann Herrigel, 1919.)

Nem véletlen összetalálkozás, hogy az 1918-at követő években a dán bentlakásos felnőttkollégium grundtvigi formája szolgált modellül a németországi felnőttnevelés, közművelődés számára — elsősorban az északi és falusi Németországnak, s e modell folyamatosan befolyásolta a felnőttnevelést még 1945 után is. A kölcsönös kiindulási pontok mindkét országban hasonlóak: mind Dániára, mind a Német Szövetségi Köztársaságra jellemzőek azok a társadalmi és politikai változások, amelyeket az elvesztett háború utáni magukra eszmélésben jelentkeztek — széles körű szerkezeti átalakulások az élet minden lehetséges szférájában, minden addigi modell összeomlása, amelyet addig a pillanatig érvényesnek fogadtak el. Összhangban azokkal, akik felelősek ezért a munkáért, az ifjúsági és felnőttnevelés a társadalmi felemelkedés idején feladatul kapta, hogy segítsen a férfiaknak és nőknek újra önmagukra találni az új helyzetben, és úgy megbirkózni a megváltozott körülményekkel, hogy szembenézzenek azokkal. A Grundtvig által megalkotott nevelési célok nagy hatást gyakoroltak a tanításra és a munkára a falusi bentlakásos népfőiskolákban. Ezen túl hatással voltak a bentlakásos nevelési munka egyéb formáira is.

A Német Szövetségi Köztársaságban ma az iskolán kívüli ifjúsági és felnőttnevelés szerkezete lényegesen differenciálódott, s bizonyítja ezt a különféle ellátó szervezetek nagy száma is. Egyes létesítmények és intézmények társulásokká egyesültek, hogy együttműködjenek a tapasztalatcserében és biztosítsák a közös érdekképviseletet. Azok az ellátó testületek, amelyek a fiatalok és felnőttek politikai nevelése területén nem kapcsolódtak közvetlenül az egyházhoz vagy a nagy társadalmi érdekcsoportokhoz, létrehozták az „Arbeitskreis deutscher Bildungstatten"-t, a Német Bentlakásos Nevelési Központok Munkakonferenciáját. Ennek hozzávetőlegesen 100 intézmény a tagja. Közös céljuk, hogy támogatást nyújtsanak a fiatalok és a felnőttek politikai neveléséhez, és biztosítsák a nevelés e szektorának teljes megismerését mint a demokrácia megszilárdításához és kifejlesztéséhez az NSZK-ban nélkülözhetetlen feltételt.

Az ABD tagjaiként egyesülő központok lényeges eleme közös tárgyuk: a politikai nevelés ellátása. De túl ezen egy sor egyéb közös vonásuk is van, ami adódik nevelési tevékenységük igen hasonló tervezéséből és megvalósításából. Ahogy társulásuk elnevezése is jelzi, a Bentlakásos Művelődési Központok, vagyis a népfőiskolák olyan intézmények, amelyek bentlakásos formában nyújtanak tanulási lehetőséget diákjaik számára; más szavakkal: a tanulás és a közös élet kombinációját, együttesét nyújtják. A terminus: „Bildungstatten" (bentlakásos művelődési központok) ebben a vonatkozásban magában foglalja a bentlakásos felnőttkollégiumokat, azonkívül ide sorolhatók még például az akadémiák, a bentlakásos ifjúsági központok és egyéb intézmények is, melyek szintén bentlakásos alapon működnek.

Ezek a széles körben elterjedt bentlakásos művelődési központok a maguk teljességében ölelik fel az általános és politikai nevelés széles spektru-

mát az iskolarendszeren kívül. A Szövetségi Köztársaság Alkotmányának átfogó keretein belül dolgozva, különböző célokra törekednek, melyek az elméletből, illetve a kölcsönös ellátó testületek politikai orientációjából fakadnak. Ezek az eltérések nem csupán a programok tartalmának hangsúlyozott eltéréseiből válnak nyilvánvalóvá, hanem ugyanennyire a speciális résztvevői csoportok kiválasztásában is. A bentlakásos nevelési központok közül többen a fiatalokra vagy az ifjúsággal foglalkozó személyek felkészítésére koncentrálnak, míg mások a munkások és az alkalmazottak számára kínálnak megfelelő programokat. A központok másik nagy csoportja már a múltban a nemzetközi művelődésre specializálódott, s részletesen foglalkozik olyan kérdésekkel, mint Európa egyesítése, a kelet—nyugati viszonyok vagy az Észak—Dél konfliktus. Továbbá, az eddig említetteken kívül természetesen vannak olyan központok is, amelyek kurzusokat és találkozókat, konferenciákat kínálnak a társadalmi—politikai témakörök, tanulmányok egész skálájából.

Ezeken az általános célokon belül a központok aktuális nevelési munkája elsősorban azokkal a témákkal, problémákkal és kérdésekkel foglalkozik, amelyek a fontos társadalmi és politikai fejleményekkel vagy a hallgatók közvetlen környezetével, életével kapcsolatos. A tíz évvel ezelőtti helyzettel összehasonlítva, a tevékenységek igen nagy részét szenteljük azoknak a feladatoknak és problémáknak, melyekkel az iparosodott társadalmak várhatóan a jövőben konfrontálódnak. Például képesek leszünk-e irányítani saját életfeltételeinket, jóval értelmesebben felhasználva behatárolt lehetőségeinket és megvédeni környezetünket, vagy képesek leszünk-e fölülkerekedni a tömeges munkanélküliségen a gazdasági növekedés stagnálásának idején?

A biztonsági politikával kapcsolatos kérdések és a rettegés egy új, hatalmas méretű háborútól, szintén gyakori vitatémák napjaink politikai nevelési programjában, olyan mértékben, amely elképzelhetetlen volt a korábbi években, kivéve a szakemberek közti vitákat. A korábbi időkkel ellentétben, általában kijelenthetjük, hogy a mindenkit érintő gondok megfogalmazásakor a mostani résztvevők sokkal aktívabbak, tevékenyebben részt vesznek a lehetséges megoldások felkutatásában, mint korábban, amikor megelégedtek a politikusok megbízásával. A politikai nevelés megadja számukra a megfelelő eszközöket ehhez a tevékenységhez. A politikai fejlődésnek az élet realitásaira gyakorolt hatásai fokozottan jelentős szerepet játszanak a művelődési munkának ebben a formájában. Mostantól fogva az ilyen fogalmak, mint például a munkanélküliség, a résztvevők számára nemcsak elvontan, hanem a valóság közvetlen tapasztalatában jelennek meg. A munkanélküliség szemináriumai, elsősorban persze a fiatal munkanélkülieké, állandó része a programnak sok bentlakásos nevelési központban.

Általában kijelenthetjük, hogy az új fejlődés eredményeként az új témakörök, összekapcsolva a tanulás hagyományos területeivel, a művelődés friss követelményeit teremtik meg. A „klasszikus" témák persze szintén állandóan módosulnak és naprakészek. A bentlakásos nevelési központok rendkívül alkalmazkodóak, és méltányolják az új követelményeket. Olyan légkört teremtenek, amelyben a politikai nevelés nem egyszerűen megszabott keretek közé szorítja az információk továbbítását, hanem elősegíti a vitára való készséget. A résztvevőkkel állandó intenzív kapcsolata (interakció)

szintén segíti a tanultak gyakorlatba való átvitelét és az ismeretek megértését.

Több éven át történtek erőfeszítések — ha azok nem is voltak megfelelőek nagyságukban és „skálájukban" —, hogy az NSZK-ban élő külföldieket és családjaikat bevonják a bentlakásos nevelési központok programjaiba.

Grundtvighoz hasonlóan mi is kritikus helyzetben élünk, habár a mi problémáink különböznek azoktól, amelyek Grundtvigot a népfőiskolai elképzelések kifejlesztésére ösztönözték. Tény, hogy a nevelés formája, amely Grundtvigéra emlékeztet, már egy évszázada fennáll, s illusztrálja, milyen lényeges, hogy az öröklött művelődési tradíciók találkozzanak a mi korunk elvárásaival.

(I. Pistohl: Arbeitskreis Deutscher Bildungstatten e. V. NSZK)

Falusi Bentlakásos Népfőiskolák Szövetsége —
A falusi fiatalság és a felnőttnevelés-közművelődés

A Falusi Bentlakásos Népfőiskolák Szövetsége a falusi népességről gondoskodik, azonos figyelmet szentelve az ifjúsági és a felnőttnevelésnek. Az érdeklődés hangsúlyosabb területeit képezik a politikai és állampolgári nevelés, azzal a céllal, hogy támogassák a társadalmi érettség és a függetlenség elérését és az aktív kötelezettségvállalást.

A Szövetség a módszerek, tapasztalatok cseréjén, az iskolák közös érdeklődésének a nyilvánosság, a szakemberek és más társulások előtti képviseletén keresztül segíti elő a falusi népfőiskolák munkáját.

A falusi népfőiskolákat a jelenlegi felnőttnevelési-közművelődési rendszer sajátos részének tekinthetjük. Ezeknek az iskoláknak ugyanazok a céljai, és ugyanazokat a feladatokat valósítják meg, mint a közművelődés általában, csak egy speciális társadalmi csoport kiszolgálásán keresztül.

A népfőiskolák nem szakmai szervezetek iskolái; az egész népesség helyett csupán azokról a fiatal emberekről gondoskodnak, akik semmilyen ifjúsági szervezetnek és társulásnak nem tagjai.

A szövetségnek 44 tagja van: ezek közül 12 protestáns, 18 római katolikus központ, 14 pedig különböző szakmai szervezetek fennhatósága alatt működik.

Összesen öt bizottságnak vannak speciális képzési tematikái:
— a tanári kar képzése és a hosszú távú kurzusok pedagógiája;
— meditáció;
— igazgatás-vezetés (management);
— falusi és mezőgazdasági kérdések.

A hosszú időtartamú kurzusok modelljei a sajátos élethelyzetekben élő emberek számára

Ez a tervjavaslat a speciális élethelyzetekben élők számára rendezett hosszú időtartamú kurzusok modelljeinek fejlesztéséhez készült előkészítő tanulmány. A modelleket néhány jellegzetes csoporton kell kipróbálni, például

nőkkel, akik ismét dolgozni szeretnének, akik új szakmába lépnek; nyugdíj előtt álló, dolgozó emberekkel; fiatalokkal, akik iskoláikat és szakmai képzésüket befejezve a munka megkezdése előtt állnak.

A művelődési terv megvalósításának indokai

Amióta csak léteznek, a népfőiskolák az élettapasztalatokat nélkülöző, zárt területen oktató hivatalos iskolai rendszer kiegészítői. Éppen ezért a népfőiskolák a felnőttek szakmai és élettapasztalataira építenek, és segítenek elmélyíteni ezeket a tapasztalatokat, segítenek az embereknek önmaguk irányításában, a társadalomban elfoglalt helyük meghatározásában, valamint abban, hogy a nagyobb összefüggések között és saját munkájukban a jövőben megvalósíthassák önállóságukat.

Pedagógiai célok

A résztvevő élethelyzetei felé történő irányulás megkívánja a tanulás több dimenziós megközelítését, megszüntetve ezzel az akadémikus és skolasztikus tanulmányok iránti, korábban uralkodó orientációt. A mindennapi élet tapasztalatai és problémái szükségszerűen összetettebb természetűek, mint az akadémikus diszciplinák, ezért igényelt a különböző tudományok közötti együttműködés. A tanulási folyamat didaktikai struktúrája ezeket az igényeket követi.

Nehéz dolog a tananyagot összefüggésbe hozni a résztvevők helyzetével, a tanulási és élettapasztalatokkal, a lényeges korábbi tudás különböző mértékével, és azokkal az utakkal, melyeken az élettapasztalatok összegződtek.

Napjainkra a felnőttnevelés-közművelődés kísérletet tett arra, hogy megoldást találjon az ezekben az ügyekben mutatkozó problémákra. A népfőiskolák megfelelő tapasztalatra és módszertani szaktudásra tettek szert a hosszú időtartamú kurzusok révén, és mindezt egyre erősebben alkalmazzák az élet felé fordulás érdekében. A bentlakás lényeges eleme munkánknak, s nagyon megfelelő a modell kipróbálására.

Az előbb ismertetett szerkezeti vázon belül öt fontos tapasztalati területet kell elkülönítenünk. Ezek: a személyes, a családi, a szakmai, a szabadidős és a nyilvánosság előtt folyó élet területei. Ezek azok a területek, amelyek egy közelmúltban elkészült tervtanulmányban is szerepelnek és a felnőttnevelési törvény által is legalizáltak. Egy további, hatodik területtel is kiegészültek: az emberi lét területén világméretben kialakult egymásrautaltság és kölcsönös függőség problémájával.

A tanulás gyakorlati tapasztalatszerzés és elméleti területei nincsenek elkülönítve egymástól, hanem lényegi kapcsolatban állnak a teljes személyiség kibontakoztatása érdekében. Az érdeklődés lényeges területei fontos kiindulási pontok a tanulási folyamat szerkezete számára, amelyek segítik a tanulási készség ösztönzését. A nevelési folyamat későbbi szakaszai során a tanulás felsorolt területei a célcsoportok és problématerületek szerint jelentékenyen differenciálódnak, ami elősegíti a hatékony tanulmányi felkészülést. Ennek a koncepciónak számítani kell azokra a feszültségekre, melyek az élet felé való irányultság, valamint a célok és módszerek szisztematikus szerkezete között keletkezhetnek.

Ezekre a megfontolásokra alapozva a következő végleges célok bontakoznak ki:
— visszatükrözni és elmélyíteni a mai napig szerzett élettapasztalatokat és
— tervet készíteni az emberek eljövendő élete számára.

Általános célként a következők kerültek előtérbe:
— a politikai, társadalmi és gazdasági világ iránti figyelem;
— a résztvevők látókörének szélesítése;
— az egymással összefüggő kategóriákban történő gondolkodás;
— előrehaladás a személyes és társadalmi szakértelemben;
— az érzékenység növelése a művészeti, kulturális területek mint az emberi létezés lényeges elemei iránt;
— a jelentős és értékorientált ismérvek keresése;
— az identitás erősítése;
— az egyének saját érdeklődésének megerősítése.

A tervben a következő módszereket alkalmazták:
— önirányító tanulás (autodidakta tanulás);
— a tapasztalatok (gyakorlat) szerepének felhasználása;
— csoportos tanulás;
— folyamatvezérelt tanulás;
— terv- és tevékenység-meghatározott tanulás;
— a bentlakásos szemlélettel összhangban álló további elemek.

A terv hatóköre, megvalósulásának időtartama, fejlesztése

A kísérlet évi tíz, változatos csoporttal és különböző időben ütemezett, 2—6 hónap közötti kurzus segítségével valósul meg. Az egyéves előkészítő szakaszt kétéves periódus követi, amelyben ellenőrzik a mintát, és azt átültetik a gyakorlatba. Az egy évig tartó kiértékelési fázis zárja le végül a projektet.

A népességen belüli nagycsoportok számára a munkaerőpiacon mutatkozó növekvő fluktuáció mellett igen fontos, hogy a „tanuláshoz való jog" megvalósítása révén, betekintést nyerjenek a személyiséggel és a környezettel kapcsolatos kérdésekbe, s a tapasztalatok alapján képesek legyenek mindezt feldolgozni, az új ismeretek révén ötleteket nyerni a döntésekhez és általában az élethez. Ez az út csökkenti annak az esélyét, hogy a magánéletben, a szakmai és közéletben a rosszabbik lehetőség mellett döntsenek.

(Verband der Landlichen Heimvolkshochschulen)

A Klausenhof Népfőiskola: falusi bentlakásos felnőttnevelés

Amikor a Klausenhof Népfőiskola (Münster egyházkerületében) 1959-ben megkezdte munkáját, csupán a falusi fiatalság főiskolája volt. A program túlnyomóan a Katolikus Ifjúsági Mozgalom és a Katolikus Városi Polgárok Mozgalmának kurzusait tartalmazta. A katolikus falusi munkák főállású szervezőinek képzése mellett a politikai és szociális művelődés terén a katolikus szervezetek önkéntes munkásai, a pártok és más szervezetek kiemelkedő helyeit betöltő hivatásos munkatársak képzésére is végezték.

Az 1960-as évek végén a népfőiskola különböző okok miatt elutasította a munka szakjellegű típusát: egyrészt a Fachhochschulék (a felnőttoktatás specializálódott intézményei) felemelkedése miatt, másrészt amiatt, mivel a gazdálkodó közösségek a téli hónapokban képtelenek otthagyni munkájukat. Így 1968-ban Klausenhof nevelési munkájának teljes átalakítására, újraformálására került sor. Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan az 1970-es évek elején a Német Szövetségi Köztársaságban is sorra került a közművelődés törvényes pénzügyi alapjainak újraszervezése.

Ez volt tehát az a két fejlődési tényező, mely jelentős szerepet játszott az addig kizárólag a katolikus falusi ifjúsági munkával kapcsolatban álló főiskola átalakításában, s így jött létre a felnőtt- és permanens nevelés minden részletére kiterjedő alapja. A főiskola fenntartja a tradíciókat, ugyanakkor figyelme az új társadalmi—politikai fejlődés felé fordult.

Ma a következő fontos munkaterületekkel áll kapcsolatban:

— falusi nevelés, a hangsúly a katolikus szervezetek hivatalos dolgozóinak képzésén áll;
— a fejlesztési politikai tájékoztató programjai az érdeklődő közönség széles rétegei számára;
— „második lehetőség" az oktatás, vagyis az általános középiskolai végzettség megszerzésének lehetősége, elsősorban külföldiek számára;
— szakmai oktatás, a részben kényszerű szakmai átképzés érdekében;
— speciális képesítő tanfolyamok munkanélküliek számára;
— nyelvtanfolyamok, elsősorban német nyelv külföldiek számára.

A munka ezen területei társadalmunk elvárásainak csupán a mára vonatkozó válaszait kínálja: ahogyan a társadalmi feltételek változnak, ugyanúgy kell változniuk a munkaterületeknek is. A tevékenységek fejlesztésében nagyobb jelentőséggel bír az irányultság szempontja, mint a tevékenység maga. Ilyen szempont például a keresztény motiváció, a marginális csoportokkal való kapcsolat, az innováció és a bentlakó résztvevők egyenjogúságának alapelve.

Keresztény motiváció a katolikus nevelési központban

Nem célunk, hogy ebben a nevelési központban misszionáriusokként működjünk: mindazonáltal munkánkban különösen relevánsnak kell lennie a keresztény tanoknak és a keresztény motivációnak kell jellemeznie. Ez mindenképpen érzékelhető a kurzus résztvevői számára. Ugyanilyen szempontból foglal állást speciálisan a főiskola személyzete. Azok a személyek, akik kurzusainkat látogatják, úgy érezhetik, hogy teljesen speciális módon fogadják és kezelik őket.

Egy katolikus nevelési központ a vallásos nevelés elemei nélkül teljesen elképzelhetetlen, habár a vallásos kurzusokon való részvétel nem kötelező. Az a szándékunk, hogy rendelkezésre álljunk a résztvevőkkel való vitára, a magánéletet és körülményeket taglaló kérdések megvitatására, szintén nagyon lényeges. Végül az, hogy egy katolikus nevelési intézményben dolgozunk, megköveteli az egyházzal való szolidaritást is.

Marginalitás: az egyház nézete

A Klausenhof Népfőiskolán prioritás illeti meg társadalmunk központi kérdéseit, melyeket a társadalmi—politikai szektorban kifejtett tevékenységek

és kezdeményezések fejlesztése révén közelítünk meg. Ez azt jelenti, hogy saját magunkat és nevelési programjainkat azok felé irányítjuk, akik iránt senki sem mutat érdeklődést, például külföldiek, munkanélküliek, emberek a falusi vidékekről és a harmadik világ országaiból. Mióta mindezek látogatják kurzusainkat, magukkal hozzák saját személyes problémáikat, így speciális képzettségű személyzetre van szükségünk meghallgatásukhoz, olyan munkatársakra, akik felkészültek, képesek a diákok gondjait sajátjukként kezelni, velük szenvedni, beszélgetéseket folytatni velük, s fokozatosan visszavezetni őket a zajló életbe.

Innováció: a pedagógiai kísérletezés egyik területe

Az állami nevelési szerkezetek célja egy általános, minden részletre kiterjedő, nyilvános közellátás biztosítása, mely mindig nagy adminisztratív apparátussal jár. Gyakori következménye a statikus, merev működési mód, s az, hogy érzéketlenek az új kívánságok iránt, s csak ismételgetik a programot. A fenti aspektus befolyásolásában az önkéntes ellátó testületek szerepéről minden nevelési központ összejövetelein szó esik. Klausenhof például feladatának tekinti azoknak a formális nevelés szerkezetében keletkezett hiányosságoknak a feltárását, melyek a társadalmi változás eredményeként adódnak. Ezen túl, fejlesztjük és kipróbáljuk a kurzusok új modelljeit, és végül — amikor az állam maga elé tűzi ezeket a feladatokat — továbbadjuk.

Ezen az úton haladva fejleszthetjük a művelődési kurzusokat olyan felnőttek számára, akik nem látnak reményt korábbi munkájukban, s akik az önmegvalósítás jobb alkalmait keresik. Célunk, hogy úttörő munkát végezzünk az állami oktatás szerkezetében történő változások érdekében. Reméljük, hogy pedagógiai kísérleti állomásként működhetünk az olyan tapasztalati anyagok összegyűjtésével, melyek a jövőben használhatóvá válhatnak a felnőtt- és permanens nevelésben. Ez a munka társadalmi érzékenységet, intellektuális rugalmasságot, társadalmi—politikai intuíciókat és a motiváltság különleges fokát kívánja meg.

Integrált bentlakás

A bentlakásos felnőttnevelés dán példája átkerült a Német Szövetségi Köztársaság gyakorlatába, mégpedig leginkább a falusi népfőiskolák munkájába. Itt a személyes fejlődést szolgáló nevelés elemei töltenek be kiemelkedő helyet. A Klausenhof Népfőiskola ezeknek a kezdeményezéseknek az új formában történő folytatási lehetőségét keresi, nevezetesen: egy bentlakásos, integrált pedagógiai kurzussal kísérletezik.

A nevelés hatékonyságát ebben az új formában mennyiségi mutatókkal, míg a pedagógiai elemeket minőségi mutatókkal mérhetjük. Ezen felül teljesítenünk kell azt az alapcélt, hogy gondoskodjunk a bizonyítvány megszerezhetőségének lehetőségéről. Ez a megközelítés a személyes tanácsadásra, a személyiség és a karakter fejlesztéséért való nevelésre, a döntéshozatalban való viselkedésre és jelenlétre irányul.

Továbbá mindezek az elemek együttesen egy didaktikus koncepciót alkotnak a módszertanban. A felnőttnevelés bentlakásos kollégiumai a bentlakás integrált módszerén dolgozva keresik, hogyan tudnának közvetlen

támogatást nyújtani, nem csupán a kurzus programjai alatt, hanem hivatalos órákon is. A nyelvtanfolyamokon például a csoportokat az étkezések alatt úgy állítják össze, hogy csupán a kijelölt nyelven folytassanak beszélgetéseket. Ugyanezt az elvet alkalmazhatják a szervezett kirándulásokon, a gyakorlati tevékenységek, a kézművesség, a sport stb. során. Egy szisztematikus programmal elérhető a lassan tanulók támogatása is. Azoknak a diákoknak pedig, akik gyorsan elérik a kurzusunkon belüli lehetőségek maximumát, lehetőségük nyílik kiegészítő tárgyak tanulására is. Az egész nap anyagát újranézhetik, átgondolhatják egy ugyanazon esti videoprogram keretén belül. Szabad idejükben pedig a tanári kar tagjai leülhetnének diákjaikkal a bárban, hogy megvitassák és értékeljék a kurzust, illetve beszélgethetnének a kiegészítő tanulási lehetőségekről, személyes problémákról és nehézségekről. Így valósítható meg a maximális tanulási intenzitás és hatékonyság.

Már néhány éve a fent leírt kritériumok határozzák meg a Klausenhof Népfőiskola munkáját. Marginalitásunk egyházi nevelési központ voltunkból fakadó elkötelezettségünkből ered. Újító kezdeményezéseinken keresztül megpróbáljuk üzemanyaggal ellátni azt a motort, mely működtetni fogja nevelési rendszerünket. Reméljük, hogy a bentlakásos életet a dán modell mintájára átalakítva, hangsúlyossá válik a felnőtt bentlakásos nevelés igazi értelme a felnőtt- és permanens nevelési intézmények sokaságán belül. Addig is, amíg Klausenhofot nem kell modellként szemlélnie az összes többi intézménynek ebben a szektorban, mi hisszük, hogy az ilyen példa szükséges egy nemzet teljes felnőtt- és permanens nevelési spektruma számára.

(Dr. Josef Benneman: Klausenhof Népfőiskola Dingden)

Szerkesztette: *Sz. Tóth János*
Fordította: *Szentpéteri Gabriella*

Forrás: Residential Adult Education. Newsletter 1983/2.
Published by the European Bureau of Adult Education.

A DÁN EURÓPA NÉPFŐISKOLA

A Mon-szigeten lévő bentlakásos népfőiskola az első, amely speciálisan az európai együttműködés kérdéseivel foglalkozik. Ez a látszólag újszerű művelődési lehetőség nagyon régi tapasztalatokon alapszik: 1844-től a dán népfőiskolák elképzeléseiből ered, ami aztán főleg a skandináv országokban terjedt el, de máshol is, így Németországban, Hollandiában, Svájcban, az Egyesült Államokban. 1921-ben létesült először olyan népfőiskola Dániában, amely nemzetközi célokat tűzött maga elé és nemzetközi hallgatóságot hívott programjaira. Ma az esetleg több hónapig is eltartó tanfolyamok célja, hogy a bentlakásos kollégium körülményei között a résztvevők számára olyan alapvető ismeretanyagot adjanak át, amit a rendes iskolai oktatás mellőz. A hallgatóknak lehetősége van számos társadalmi—politikai, szakmai természetű ismeret elsajátítására s az arról való szabad véleményformálásra, valamint arra, hogy ezt másokkal is közölni tudják. Az *Európa Népfőiskola*

így a személyes szellemi fejlődés eszköze. Főleg tanuló diákokat vár, de szervez kurzusokat egyetemet végzett diákok számára is. Az alapvető oktatási mód az élő-, beszélt szó. Az előadás is meghallgatható, de az sokkal fontosabb, hogy közeli, baráti kapcsolat alakuljon ki az előadóval, s ez a viszony informális jellegű legyen.

Tanulható a csoportmunka, az önkifejezés. A tárgyak között szabadon lehet választani, ki-ki érdeklődése szerint foglalkozhat politikával, gazdasággal, zenével, irodalommal, filmmel, vallással, kerámiával, színházzal, sporttal. A népfőiskola személyzete válogatott szakemberekből áll, s leginkább az a meghatározó, hogy ki tud és akar bent lakni a kurzus alatt. A tanfolyamok erőteljesen nemzetközi jellegűek, ami azt jelenti, hogy amikor bármilyen vonatkozásban Dániáról beszélnek, azt mindig Európa Kulturális Közössége részének tekintik. A kulturális és társadalmi viszonyok összehasonlítása a népek közötti együttműködést szolgálja. A társadalmi kérdésekkel foglalkozó programok, adott esetben a hasonló egyetemi kurzusok ún. preparátumai. A zene például speciális tárgy ebben a népfőiskolában. Lehet még zongoraórát is venni. A népfőiskola természetvédelmi övezetnek számító, kellemes tengerparti helyen fekszik.

A rövid kurzusok

Ez a főtevékenység az őszi—téli periódusra esik — szeptembertől áprilisig. Az átlagos résztvevői létszám 21 fő. A nyári hónapokban kéthetes tanfolyamokat szerveznek — ilyenkor idősebbek számára is. A nemzetközi programok nyelve angol, s a hallgatók Európa minden részéből és Amerikából jönnek. Néhány példa a témákra:

— A kis népek és a Közös Piac;
— Az európai folklorikus kultúra;
— Szabadság és jövő.

A hangsúlyt az európai megértésre helyezik. Az *Európa Népfőiskola* hálózatot képez, társintézményei működnek Szicíliában, Angliában, Ausztriában. A tavaszi, nyári és őszi kurzusoknak az az alapgondolata, hogy kombinálják a nyaralást az utazási tapasztalatszerzéssel és a meglátogatott ország társadalmi, kulturális kérdéseinek a megismerésével. Ez utóbbiakon a használt nyelv dán.

A hosszú kurzusok

A programok nagy része dánul zajlik, bár a *Dánia és Európa* című kurzus nyelve angol. Nyelvkurzusok is rendezhetők, és az csak természetes, hogy minden hallgató használhatja a saját nyelvét is.

A részvételhez semmilyen iskolai végzettség nem kell, egyetlen kritérium, hogy a program kezdetekor a jelentkező töltse be a 17. életévét. Az *Európa Népfőiskola* összesen 16 hétig tart augusztustól karácsonyig. A tavaszi kurzus 16 hetes és januártól májusig tart. Az egész éves kurzus 32 hetes, augusztustól májusig. Előfordul, hogy egy többhetes programba egy egyhetes kirándulást is beiktatnak egy másik európai országba. Általában olyan országot választanak ki, amelyik a hallgatóság összetételét és a program tematikáját tekintve legjobban beleillik a programba.

A kirándulás előkészítését a hallgatók és a tanárok közösen szervezik.

A kurzusokban három tématerületet lehet elkülöníteni: általános tár-

gyak, amelyek „kötelezők", speciális tárgyak, amelyek ajánlottak és szabadon választott tématerületek.

Általános tárgyak

Egy héten hat előadást jelent az általános tárgy. Ezek olyan együttes foglalkozások, ahol az előadások meghallgatásán és megvitatásán túl az ismert vendégekkel való találkozásokat szervezik meg. A többi előadás már elkülönülő tanulmányi csoportokra osztva folyik.

Speciális tárgyak

Ezeket a tématerületeket olyanok választják, akik felületesen ugyan, de már tudnak valamit a tárgyban, és a „továbbtanulás" miatt érdeklődnek. Újat akarnak, vagy tökéletesíteni akarják azt, amit tudnak az adott tárgykörben. Bemutatunk néhány példát, hogy milyen ún. speciális interdiszciplináris kurzusokat ajánlanak.

Társadalmi—kulturális kurzusok, ahol a társadalmi szerkezet, problémák, intézmények szerepelnek a napirenden, beleértve a kulturális fejlődést is. Ez nagyon hasznos mindazoknak, akik azt tervezik, hogy valamilyen társadalmi szolgáltatásban fognak dolgozni.

Politikai—gazdasági tanulmányok, amelyek jelenlegi nemzeti és nemzetközi kérdések történelmi analízisét és megvitatását foglalják magukba.

A zenei tanulmányok keretében gyakorlati és elméleti foglalkozásokat egyaránt folytatnak, beleértve a zenetörténetet is, a gyakorlatban főleg a zongorát és gitárt használják a legtöbbet.

A kreatív stúdiumokon művészettörténeti és esztétikai tárgyak, valamint a gyakorlati munka számos lehetősége (pl. az olajfestés, kerámiakészítés, háziipari tárgykészítés) szerepel. A *Dánia és Európa* kéthónapos kurzus, amely intenzív dán nyelvi tanfolyammal kombinált, és két hónap után a fent ismertetett speciális programok valamelyikével vagy a dán nyelv tanulásával lehet folytatni.

A szabadon választott tárgy két formában választható: egy ún. szabad tanulmányi csoport keretében vagy egy ún. általános képzettségi osztályként.

A szabad tanulmányi csooprtnak az a jellemzője, hogy általában 16 hetes, teljesen nyitott a befejezése, a résztvevők száma nagyon kicsi, és a munkában igen nagy szerep jut a személyes befolyás és aktivitás érvényesülésének. Általában egy-egy meghatározott téma közös tanulmányozásáról, kutatásáról van szó. Az ún. általános képzettségi osztály mint választási alternatíva, tulajdonképpen egy rendes iskolai tárgy valamilyen szinten, amit speciális választott tárgyakkal is lehet vegyíteni, melyekből egy következő fokozat érhető el, illetve a meglévő tudás bővíthető, fejleszthető.

Az eddig leírtakhoz tartozik a munkalégkört pozitívan befolyásoló környezet, kétágyas és egyágyas szobák állnak rendelkezésre. (A kétágyasokhoz zuhanyozó, az egyágyasokhoz kád és erkély jár.)

Az Európa Népfőiskola rendelkezik még egy meleg, sósvizű medencével és három szaunával. A dán és svéd tv programjai foghatók. Együtt tölthető az idő ún. könyvtár-kávézóban és a zenehallgatóban, amely mellett még számos szabadidős tevékenységre van lehetőség.

Fordította és szerkesztette: *Sz. Tóth János*

KRÓNIKA

az új magyar népfőiskolai gondolat jelentkezéséről, megvalósulásának eseményeiről

Összeállította: Jakab Sándor

1958-tól kezdve 1974-ig
Kovács Károly volt sárospataki népfőiskolás kezdeményezésére és szervezésében előbb az ő otthonukban, Poroszlón, majd sorra más-más helységben (más-más „betársult" népfőiskolás otthonában) az érintett családok vendégszeretetében évről évre összejöttek, rendszeresen augusztus 20-án; előbb évente 3—4, majd évről évre több család tagjai.

1974. augusztus 20.
Az előző években, a fentiek szerint találkozó családok részt vettek Sárospatakon, a Sárospataki Öregdiákok Világtalálkozóján. Az Öregdiákok a volt pataki népfőiskolásokat ekkor nyilvánították „teljes jogú volt pataki diákokká" — így az egyik pataki intézmény képviseletében betagozódtak az Öregdiák Baráti Körbe

1975. április 25.
A volt veszprémi népfőiskolások baráti találkozója Veszprémben. A volt sárospataki és a volt nagytarcsai népfőiskolások részéről vendégként több család is jelen volt.

1975. augusztus 20.
Sárospataki népfőiskolások és családtagjaik találkozója Sárospatakon dr. Újszászy Kálmán kertjében, a „nagy diófa" alatt. Előkészítő megbeszélés a következő évi jubileumi találkozóra.

1976. július 3—4. I. találkozó
Sárospatakon jubileumi találkozó rendezvénysorozat a pataki népfőiskola kezdetének 40 éves évfordulójára. Az elmúlt egy év alatt összeállított címkataszter alapján minden fellelhető volt pataki népfőiskolás családtagjaival írásos meghívót kapott. (Huszár István, Lázár István, Balogh István és mások részvételével.)

1977. július II. találkozó
A volt pataki népfőiskolások a találkozón sorra elbeszélték egymásnak addigi életútjuk eseményeit, s közösen igyekeztek tájékozódni, eligazodni, megbízható „vezérfonalakat" keresni. Meghívott beszélgetőtárs ezen a találkozón Fekete Gyula volt.

1978. július III. találkozó
Illyés Gyulával és dr. Czine Mihállyal mint „beszélgetőtársakkal" a rendes évi találkozón áttekintették a résztvevők a magyarság helyzetét határokon belül és kívül. Külön a parasztság sorsát és jövőjét.

1979. július IV. találkozó
Képes Géza mint „beszélgetőtárs" segítségével „kitekintett" a találkozó a világba,

más paraszti rétegek és országok életére, különösen tekintettel a finnekre és népfőiskoláikra.

Képes Géza érvekkel alátámasztva fejtette ki, hogy a régi gyökerekből itt az ideje Magyarországon a népfőiskolai mozgalom megújulásának s a korszerű formában való kifejlesztésüknek.

1979. augusztus 11.
Képes Géza javaslatának megbeszélésére önkéntes népfőiskolás munkaközösség gyűlt össze Jakab Sándorék lakásán, sorra véve a reális lehetőségeket.

Ebből az alkalomból született Képes Géza verse: *A népfőiskola-építők* — a megbeszélés résztvevőinek ajánlva. A vers a költő 1981-ben megjelent *Fényhalász* című kötetében jelent meg nyomtatásban. (143. old.)

1980. július V. találkozó
„Társadalmunk erkölcsi megújulásának kérdései." Ez volt az évi találkozás beszélgetés-sorozatának vezérfonala Lázár István, Béres Ferenc és Czine Mihály meghívott beszélgetőtársakkal. Sorra visszatérően felmerült a népfőiskola mielőbbi mai megvalósításának a gondolata. Főleg mint a falvak személyiségalakító és önművelésre serkentő, potenciálisan sorsfordításra képes intézménye került előtérbe.

1981. július VI. találkozó
„Egyéni és társadalmi erkölcs, közösségi tudat és nemzeti öntudat." Az előző évi vezérfonal így bővült ki. Meghívott beszélgetőtársak voltak: Csoóri Sándor, Bertha Bulcsú, Czine Mihály, Maller Sándor. Tovább mélyült és finomítódott az igény: Kell népfőiskola!

1982. július VII. találkozó
A találkozó az előző évi vezérfonal nyomán tárgyalt tovább, szinte a lehetséges gyakorlat nyelvére lebontva a népfőiskola új gondolatát. Beszélgetőtársak voltak: Péter László, Béres Ferenc, Papp Lajos.

1982. december
A Hazafias Népfront központjában megemlékezés a népfőiskolai vezetők és nevelők 1942 decemberi országos találkozójának 40. évfordulóján.

1983. március 17.
Népfőiskolások és vezetőik baráti országos találkozója a budapesti Vasas Művelődési Házban (Csiliben), a HNF és a TOT rendezésében. (A felszólalásokban kifejezésre jutott: kell az emlékek rendszeres feldolgozása és kell korszerű népfőiskola.)

A találkozón elhangzott felszólalásában dr. Újszászy Kálmán a közel félévszázados pataki népfőiskolai munkát értékelve többek mellett ezeket mondta: „... a pataki népfőiskoláról alig lehet úgy beszélni, mint ami csak volt és elmúlt a korral együtt, amelyben született. Előbb négyen-öten verődtek össze és találkoztak népfőiskolások, úgy is mint barátok. De mint olyanok, akik a pataki népfőiskolán lettek barátok; azzal a töltettel, amellyel ott megtöltettek, tehát nem csupán barátkozás, és ez megint patakinak minősíthető, hanem továbbtanulás, tájékozódás, a megkezdett úton továbblépés céljából. Ezek a találkozók az egyre szélesedő családi gárdával együtt egy kisebb tanfolyamot, az elgondolható legrövidebbet, egy hétvégét tettek ki, és nem a régi, hanem korunk irodalmi, társadalmi, világnézeti folyóiratainak egy-egy cikkét, tanulmányát ismertették meg és beszélték meg egymással, a résztvevők

... ami él, az terjed. Hogy ezek a találkozások nem vegetálásnak a jelei, hanem az életéi, azt sajtójuk mutatja, amely hol több, hol kevesebb élénkséggel, de mindig reagál ezekre a találkozásokra és — mint egykor az első népfőiskolai tanfolyamnál történt — tartja ébren vagy viszi be a köztudatba, mint hol termékenyítő, hol irritáló problémát a népfőiskolai gondolatot." (A felszólalás szövege megjelent: Confessio, 1983/3. szám 110—114. old.)

1983. június 8.
A HNF keretében megalakuló Népfőiskolások Baráti Körének közgyűlése, Budapesten a MOM Művelődési Központban.

1983. július VIII. találkozó
A sárospataki népfőiskolások szokásos évi találkozóján *javaslat* kidolgozása korszerű népfőiskolák szervezésére. Beszélgetőtársak voltak: Vitányi Iván, Péterffy András, Mátyus Alíz.

1983. július
A volt ottani népfőiskolások találkozója keretében megalakul az Alsónyéki Népfőiskolások Baráti Köre.

1983. október 9.
A volt népfőiskolások találkozója keretében megalakul a Veszprémi Népfőiskolások Baráti Köre.

1983. december
A volt népfőiskolások találkozója keretében megalakul a Kecskeméti Népfőiskolások Baráti Köre.

1983. december 2.
Értekezlet a TOT Mezőgazdasági Szövetkezetek Házában a sárospataki kísérleti népfőiskola tervéről.

1983. december 15.
Megbeszélés a népfőiskolai kezdeményezés intézeti támogatásáról a Népművelési Intézetben.

1984. január 10.
A siófoki November 7. Mg. Tsz., a Siómente Művelődési Körök Tanácsa a Népművelési Intézettel együttműködve *meghirdeti* a Siómente Népfőiskolai Polgárképző Iskola programját.

1984. február—március
Siómente népfőiskolai hétvégék Balatonszabadiban (14 előadás, vita).

1984.
Tanulmányok, cikkek gyűjtése egy folyóiratszám összeállításához a népfőiskolák múltjáról s a mai kezdeményezések szükségességéről a kulturális közélet érdeklődésének felkeltése érdekében.

1984. március—április
A volt (ottani körzeti) népfőiskolások találkozója keretében megalakul a Mosonmagyaróvári Népfőiskolások Baráti Köre.

1984. májusig
Termelőszövetkezetek, művelődési intézmények érdeklődése és tervezetei népfőiskola-szervezésre. Konzultációk. A Népművelési Intézet konzultációi, előterjesztései illetékes párt-, állami szerveknél a népfőiskolák újjászervezéséről. A Művelődési Minisztérium elvi, támogató állásfoglalása.

1984. június 30.—július 1. IX. találkozó
Az évi rendes sárospataki népfőiskolai találkozón — beszámolók alapján — azt értékelték: hogyan fogadták illetékesek a sárospatakiak 1983-as javaslatát korszerű népfőiskolák létesítésére. Továbbá: ebből következőleg mi a volt sárospataki (és más) népfőiskolások erkölcsi és anyagi kötelezettsége, mi következik a népért—nemzetért vállalt és viselt elkötelezettségükből. Beszélgetőtársak a találkozón: dr. Balassa Iván, Fekete Gyula, dr. Kereszty Miklós, Sz. Tóth János, Mátyus Alíz.

1984. július
A szociográfiai ifjúsági mozgalom és toborzás felelevenítésének részeként a Komárom megyei Tardosbányán tervezett 1984. évi tábor előkészítéseként találkozó és beszélgetés Magyary Zoltán közigazgatástudós tanítványaival és a Tatai Népfőiskola vezetőivel a Népművelési Intézetben. Részt vettek: Benda Kálmán, Kiss István, Lovász János, Szaniszló József és Vecseklői József.

1984. augusztus 16.
Megbeszélést hívtak össze a Győr-Sopron Megyei Pedagógiai Intézetben az intézet által kidolgozott népfőiskolai tervek megvalósítására. A megyei pártbizottság és megyei tanács képviselői mellett jelen voltak a HNF, az SZMT, a KISZ, a TIT, az MNK, a megyei könyvtár meghívottjai. A jelenlévők valamennyien jónak és megvalósítandónak tartották a kezdeményezést. A megyei tanács véleménye szerint azonban a népfőiskola szervezése nem az MPI hatáskörébe tartozik.

1984. szeptember
Beadvány a Művelődési Minisztériumhoz Magyar Népfőiskolai Társaság szervezése tárgyában.

1984. december 7.
Közéleti szerepű meghívottak és népművelők, valamint a népfőiskolai gondolat barátai, továbbá a tömegtájékoztatási szervek (sajtó, rádió stb.) részvételével népfőiskolai megbeszélés, melynek főbb mozzanataiként a figyelem felhívása a kecskeméti Forrás c. folyóirat 1984/12., tematikus népfőiskolai számára.

1984. december 11.
A Hazafias Népfront (HNF) Közművelődési Munkabizottsága a népfőiskolai kezdeményezések ügyét is tárgyalta. (Magyar Nemzet, 1984. december 12., 7. oldali közleménye szerint.)

1984. december 17.
Megkezdi működését a bogyiszlói népfőiskola.

1984. december 22.
Megjelenik a Magyar Nemzet cikke, mely az újjáéledő népfőiskolai mozgalommal kapcsolatban állásfoglalást jelent: Keserű Ernő: *Gondolatok a népfőiskolákról — kérdőjelekkel.* Vitacikknek szánták — elvi tisztázás igényével —, de vitairatok (hozzászólások) közlésére nem került sor.

1985. január 4.
A Népművelési Intézetben megtartott megbeszélésen közölték, hogy a TOT elnöke úgy döntött: a TOT nem vesz részt a központi népfőiskola megvalósításának folyamatában. Vidéki tsz-ek népfőiskolai kezdeményezéseibe nem avatkozik bele.

1985. január 9.
Népfőiskolai tárgyú megbeszélés az Országos Szövetkezeti Tanácsnál (OSZT) meghívottak szűk körében az új népfőiskolai mozgalom (és benne a Norma-kísérlet helyzete) elemzése érdekében, továbbá annak előkészítése érdekében, hogy megfelelő előterjesztés és határozat történjen mielőbb a HNF OT-nál, hogy ne lehessenek a továbbiakban akadályai a spontán népfőiskola-szervezkedésnek.

1985. január 14.
A Művelődési Minisztérium az alábbiak szerint rendelkezett a felügyelete alatt álló Népművelési Intézetnél:

1. Magyar Népfőiskolai Társaság szervezését és létrehozását nem látja indokoltnak, s ezért ilyen társaság megalakíthatását nem javasolta illetékes belügyi szerveknél.
2. Mivel a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 30/1984. számú határozata alapján a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) társadalmi szervezetként fejti ki működését, s így megfelelő keretet tud nyújtani a népfőiskolákkal kapcsolatos kezdeményezéseknek; a Népművelési Intézet az eddigi kísérleteit

folytatásra adja át a TIT főtitkára gondozására, és az intézet újabb népfőiskolai kísérleteket ne kezdeményezzen.

1985. február 2.
Megjelenik a Népszabadság fontos állásfoglalásokat jelentő, ám tisztázatlanságokat is hagyó cikke: Varsányi Gyula: *Népfőiskola — ma?*

1985. február 14.
A Hazafias Népfront keretében (1983. június 8-án) megalakított Népfőiskolások Baráti Körének képviselői a HNF Országos Tanácsánál vezetőségi ülésen vitatták a baráti kör 1985. évi munkaprogramjának, tevékenységi területei meghatározásának kérdéseit, ügyeit. A vezetőségi ülés elfogadott egy *Előterjesztést*, a HNF Országos Tanácsa elé „a népfőiskolák haladó hagyományainak ápolása és felhasználása érdekében".

1985. március 7.
Megkezdi működését a Káli-medence faluszeminárium — mint népfőiskolaszerű vállalkozás — Kővágóörsön.

1985. április 6.
A TIT Országos Ügyvezető Elnöksége teljes ülésén megvitatta a népfőiskolák és a TIT kapcsolatának kérdését. Határozatuk értelmében a TIT kezdeményezi és magára vállalja a népfőiskolai jellegű közművelődési programok szervezését, szellemi irányítását, anyagi segítését és e kezdeményezések összefogására és sikerének biztosítására munkabizottságot hoz létre.

1985. július 6—7. X. találkozó.
A volt sárospataki népfőiskolások sárospataki soros évi találkozója. Beszélgetőtársak a találkozón: Csurka István író, Makovecz Imre építész és a Siómente Népfőiskola küldöttségének tagjai.

1985. július 9.
Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága *„állásfoglalást"* bocsát közre „a népfőiskolai művelődési mozgalom helyzetéről és a további tennivalókról". Ebben elemzi a mozgalmi előzményeket, az éppen fennálló helyzetet, továbbá követendő elveket fogalmaz meg, és tudomásul veszi, hogy a mozgalmat (az érdekelt szervek segítő közreműködésével) a TIT gondozza tovább, összefogva a népfőiskolai kísérletek munkáját.

1985. október 28.
A TIT Országos Ügyvezető Elnöksége foglalkozik a következő téli időszakban előreláthatóan elvégzendő, a népfőiskolákkal kapcsolatos teendőikkel.

1985/86 telén
A TIT az alábbiak szerinti népfőiskola jellegű kezdeményezéseket és kísérleteket gondozza: Nagyrécse, Zalaegerszeg, Igal, Pécs, Kővágóörsi Faluszeminárium, Nagyvázsony, Kiskunhalas, Csátalja.

1986. április 17.
Népfőiskolai tanácskozás a TIT Országos Központjában.
Napirendje:
1. Tájékoztató az eddig megtartott népfőiskolai kurzusok munkájáról.
2. A Népfőiskolai Tanács megalakítása, mely a TIT Országos Központja mellett tanácsadó testületként fog működni.

1986. július 4—5—6. XI. találkozó

A volt sárospataki népfőiskolások jubileumi találkozója Sárospatakon népfőiskolájuk kezdete 50. évének megünneplésére. Előadások, dokumentumfilm-bemutató, jubileumi műsor, koszorúzás, kitüntetés, zenei rendezvény. Előadók: dr. Márton János, dr. Rottler Ferenc, Jakab Sándor, dr. Maller Sándor. Közreműködtek: Péterffy András filmrendező, Béres Ferenc, Vass Lajos, dr. Barsi Ernő, dr. Darányi Lajos.

1986. július 12.

A volt sárospataki népfőiskolások küldöttsége megkoszorúzza a Budapest óbudai temetőben dr. Móricz Miklós nyughelyét.

1986. szeptember 24.

A TIT Országos Elnöksége mellett működő Népfőiskolai Tanács:

1. pályázati felhívást ad ki népfőiskolai vezetőképző (kurzusszerű) tanfolyamra az 1986/87. évre;
2. *Mi a népfőiskola?* címmel ajánlást ad ki, a népfőiskolák elveit, céljait, szervezetét és intézményét illetőleg;
3. pályázati felhívást ad ki — egyszeri pénzbeli támogatást kilátásba helyezve — népfőiskolák kezdeményezésére és segítésére;
4. *Népfőiskolai vezetőképző témavázlat javaslatot* hagy jóvá.

1986. december 8—14.

A népfőiskolai vezetőképző tanfolyam I. szakasza Balatonalmádiban 26 hallgatóval.

A tanfolyam főtémája: *Általános és mai magyar társadalomismeret.*

1987. február 6—14.

A Sárospataki Népfőiskola téli bentlakásos tanfolyama 25 jelentkezővel és 12 hallgatóval a Kazinczy Ferenc Társaság gondozásában. A tanfolyamot dr. Kováts Dániel vezette.

1987. március 5.

Vitaest a Fényes Szellők Baráti Körben (a volt népi kollégisták szervezetében) Budapesten.

Témája: *Az újjászületö népfőiskolai mozgalom lehetőségei és problémái.*

Előadó: dr. Harsányi István.

Felkért hozzászólók: Pethes Attila (TIT), Sz. Tóth János (OKK), Varga Csaba író, szociológus, a Siómente Népfőiskola egyik vezetője.

Hozzászóltak: Hartyányi István, Mód Aladárné, Köles Sándor, Kovács Bálint, Sebestyén László, Kirschner Péter, Győrffy Sándor.

Házigazda (vitavezető): Jakab Sándor.

1987. április 1—3.

A népfőiskolai vezetőképző tanfolyam II. szakaszának első része Salgótarjánban az ottani TIT-bázison.

VÁLOGATÁS
a legújabb népfőiskolai irodalomból és sajtóközleményekből

Összeállította: Jakab Sándor

---

1. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1985. július 9-i állásfoglalása a népfőiskolai művelődési mozgalom helyzetéről és a további tennivalókról.
2. A Hazafias Népfront (HNF) Országos Tanácsa jelentése a HNF VIII. kongresszusán.
   V.: A művelődéspolitikáért.=Magyar Nemzet, 1985. dec. 13.
3. A Káli-medence faluszeminárium. Kővágóörs, 1985. január 7—12. Népművelési Intézet, 1985.
4. A Szilády Áron népfőiskolán... (Apróhir.)=Magyar Nemzet, 1986. máj. 7.
5. A Sárospataki Népfőiskola, 1936—1986. (Jubileumi emlékkönyv.) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és az Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézete, 1986.
6. Az ötvenéves népfőiskola. A szerkesztőség bevezetője, majd Gulay István interjúi Pozsgay Imrével, Vitányi Ivánnal, Fekete Gyulával és Kürti Lászlóval.=Napjaink, 1986. 6. sz.
7. *Balassa Iván:* A nemzeti kultúra ápolója. Újszászy Kálmán 80 éves.=Honismeret, 1983. 4. sz.
8. *(bálint): [Bálint B. András]:* Nevenincs kísérlet. Siómenti megújulás.=Magyar Hírlap Képes Melléklete, 1984. nov. 24.
9. *Balogh István:* A parasztság művelődése a két világháború között. Akadémia Kiadó, 1973.
10. *Balogh Margit:* „Egy bokréta vattacukor..." Beszélgetés Ugrin Józseffel.= Mozgó Világ, 1986. 5. sz.
11. *Barota Mihály:* Turi Sándor.. Életrajz. Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógiai Továbbképző Intézet, Nyíregyháza, 1981.
12. *Dr. Benda Kálmán:* Újszászy Kálmán köszöntése. Ráday Gyűjtemény Évkönyve, Bp. 1983.
13. *Benkő Éva:* Alig várjuk, hogy hétfő este legyen. Népfőiskola Bogyiszlón.= Napjaink, 1985. 5. sz.
14. *(botlik):* A TIT Nemzetiségi Tanácsa népfőiskolák létrehozását szorgalmazza. =Magyar Nemzet, 1986. dec. 5.
15. Cigány népfőiskola nyílt Komlón. (Apróhir.)=Magyar Nemzet, 1987. ápr. 1.
16. *Császár Nagy László:* Gondolatok a népfőiskolákról. A megújulás igénye.= Magyar Nemzet, 1984. febr. 3.
17. *Császár Nagy László:* Legyen, aki elviszi a hírét. Egy mozgalom újjászületése=Magyar Nemzet, 1983. dec. 10.
18. *Császár Nagy László:* Népfőiskolások. Emlékmű helyett. Magyar Nemzet, 1983. jún. 18.
19. *Császár Nagy László:* Üzenet.=Magyar Nemzet, 1983. dec. 19.
20. *(cs. n. l.): [Császár Nagy László]:* Mikor nyitnak a népfőiskolák?=Magyar Nemzet, 1984. szept. 19.
21. *Császár Nagy László:* Kísérlet. Népfőiskola — új talajon.=Szabad Föld, 1984. szept. 22.
22. *Császár Nagy László:* Fölfedezni a falu értékeit. A népfőiskola sugallata.= Magyar Nemzet, 1986. dec. 24.

23. *Csepregi Béla:* Népfőiskolai emlékeim. Dombóvár, 1978. Kézirat.
24. *Denke Gergely:* „A szeretet minden formában energiaforrás". Jegyzetek a sárospataki népfőiskolai találkozón.=Reformátusok Lapja, 1985. szept. 8.
25. Emlékpark a KALOT Népfőiskola jubileumára.=Új Ember, 1984. szept. 9.
26. Érett kalászok koszorúja. Népfőiskolások önéletírásai, beszámolók gyűjteménye a 80 éves dr. Újszászy Kálmán részére. Sárospatak, 1982. dec. 13. (A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, zárt anyagában.)
27. Falusi népfőiskola Baranyában. (Hasábhír)=Népszabadság, 1985. dec. 24.
28. Faluvezetők népfőiskolája nyílt Zalaegerszegen.=Népszabadság, 1987. febr. 16.
29. Fél évszázad két évtizede, 1930—1950. (Vál. és szerk. [Sz.]Tóth János) Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984.
30. Felhívás a Sárospataki Népfőiskola téli tanfolyamán való részvételre.=Észak-Magyarország, 1986. nov. 26.
31. *Fenyő István* kritikája a Múzsák Közművelődési Kiadó, 1986. által megjelentetett Németh László: Művelődéspolitikai írások c. könyvről.=Kritika, 1987. febr.
32. Forrás folyóirat 1984. 12. sz. „Tematikus szám a népfőiskolákról."
33. *G. [Gáborjáni] Szabó Szabolcs:* Emlékezés a Szatmári Népfőiskolára. Egy bujdosó iskola története. Fehérgyarmat, 1977. Kézirat.
34. *Györkös László:* Kell-e nekünk ma népfőiskola?=Népművelés, 1984. 9. sz.
35. *Harsányi István:* Az erkölcsi megújulás kérdései az idei sárospataki népfőiskolai találkozón.=Reformátusok Lapja, 1981. júl. 26.
36. *H[arsányi] I[stván]:* Népfőiskolás diákok találkozója Sárospatakon.=Reformátusok Lapja, 1980. aug. 17.
37. *H(arsányi) I(stván):* Népfőiskolás „öregdiákok" találkozója Sárospatakon.=Reformátusok Lapja, 1979. júl. 29.
38. *Harsányi István:* Népfőiskolás találkozó Budapesten.=Reformátusok Lapja, 1983. ápr. 3.
39. *Harsányi István:* Népfőiskolás találkozó Sárospatakon=Reformátusok Lapja, 1978. júl. 23.
40. *Harsányi István:* Népfőiskolások találkozója Sárospatakon.=Reformátusok Lapja, 1982. aug. 15.
41. *H[arsányi] I[stván]—Jakab Sándor—ifj. Jakab Sándor—Varga András:* Sárospataki népfőiskolások vallomásai. Szökött parasztok. — Mezőgazdasági szakmunkások.=Confessio, 1978. 4. sz.
42. *Harsányi István:* „Ha fényt ad az emberiségnek..." A pataki kollégium népi, társadalmi mozgalmainak félszázados évfordulói.=Napjaink, 1986. 2. sz.
43. *[Dr.] Havas Gábor:* A Sárospataki Népfőiskola Jubileumi Évkönyve. (Könyvismertetés.)=Honismeret, 1987. 2. sz.
44. *Himmelstrup Per:* Dán népfőiskolák.=Népművelés, 1983. 7. sz.
45. *Horpácsi Sándor* könyvismertetése a Széphalom c. Kazinczy Ferenc Társaság által kiadott 1986. évkönyvről.=Új Tükör, 1987. márc. 22.
46. *Horváth Lajos:* A pesterzsébeti Kertészeti Népfőiskoláról=Honismeret, 1984. 2. sz.
47. *Dr. Hörcsik Richárd:* Újszászy Kálmán irodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája. Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1983.
48. Iskolát szerveznek a háztáji termelőknek. (Hasábhír.)=Népszabadság, 1986. aug. 12.
49. *Jakab Sándor:* Népfőiskolák.=Magyar Nemzet, 1983. ápr. 12.
50. *Jakab Sándor:* Visszhangok a népfőiskolák ügyében.=Magyar Nemzet, 1983. máj. 17.
51. *J.[akab] S.[ándor]—Boda József:* Curriculum vitae.=Confessio, 1981. 3. sz.
52. *Jakab Sándor—Szabó József—Szalay Kálmán—Vargha Kálmán:* Segítőkész népfőiskolások.=Reformátusok Lapja, 1983. dec. 4.
53. *Jakab Sándor:* Visszaemlékezés a népfőiskolás évekre. Bp. 1976. Kézirat.
54. *Jakab Sándor:* A kecskeméti „Forrás" c. folyóirat 1984. decemberi számáról. =Reformátusok Lapja, 1985. jan. 20.
55. *Jakab Sándor:* „Kísérleti utópiák".=Reformátusok Lapja, 1985. jan. 6.
56. *Jakab Sándor:* A mezőkövesdi Gimnázium és Szakközépiskola emlékkönyve. (Könyvismertetés, benne: a mezőkövesdi népfőiskoláról.)=Honismeret, 1987. 3.

57. *Jakab Sándor:* Móricz Miklós munkássága feltárásra vár.=Magyar Nemzet, 1986. aug. 12.
58. *Jakab Sándor:* Ötven éve.=Reformátusok Lapja, 1986. febr. 23.
59. *Jakab Sándor:* A Sárospataki Népfőiskola 50 éve.=Honismeret, 1987. 1. sz.
60. *Kajdi Béla:* Sárospatak—Szeretetfalva üzenete, I. Sorskérdések.=Népművelés, 1985. 9. sz.
61. *Kajdi Béla:* Sárospatak—Szeretetfalva üzenete, II. A népfőiskola ma.=Népművelés, 1985. 10. sz.
62. *Kamarás István—Varga Csaba:* Reformvár. Magvető Könyvkiadó, 1984.
63. *Karácsonyi István:* A Bodrog partjától a Hangulat utcáig. Harsányi István portréja.=Olvasó Nép, 1985. 1/23. sz.
64. *Képes Géza:* A népfőiskola-építők. (Vers.) A „Fényhalász" c. kötetből. Magvető Könyvkiadó, 1981.
65. *Kerekes Miklós:* A népművelés történetéből. A tatai népfőiskola. Népművelés, 1983. 2. sz.
66. *Keserü Ernő:* Gondolatok a népfőiskolákról — kérdőjelekkel.=Magyar Nemzet, 1984. dec. 22.
67. Kirándulás, kiállítás, koszorúzás, táborozás.=Napjaink, 1986. nov.
68. *Kovács Bálint:* A KIE és a népfőiskolai mozgalom=Honismeret, 1984. 2. sz.
69. *Kovács Bálint:* Telepesképző népfőiskola Rónafőn. Bp. 1984—85. Kézirat.
70. *Kovács Bálint:* Sárközi Népfőiskola.=Olvasó Nép, 1985. 1/23. sz.
71. *Kovács Károly:* A népfőiskolás évek jelentősége az életemben, negyven esztendő távlatából.=Honismeret, 1977. 2—3. sz.
72. *[Dr.] Kováts Dániel:* Újraéledt a sárospataki népfőiskola.=Észak-Magyarország, 1987. márc.25.
73. Körkép európai népfőiskolákról. (Ford. Sánta Zoltán. Szerk. [Sz.] Tóth János.) Népművelési Intézet, 1984.
74. *Környei Elek:* Sárospataki emlékeztető. Egykori népfőiskolások találkozója. =Magyar Nemzet, 1976. júl. 9.
75. *Lakatos László:* A népfőiskolai mozgalom Magyarországon, 1935—1945. Bp. 1980. KM. Tud. Koord. Biz.
76. *[Dr.] Lovász János:* Öntudatos faluvezetők nevelője. A tatai népfőiskola törekvései az állampolgári nevelés és a szövetkezeti mozgalom terén. =Napjaink, 1985. 5. sz.
77. *Maróti Andor:* Javaslat a népfőiskolák alapítására. Népművelési Intézet, 1984.
78. *Mátraházi Zsuzsa:* Tanítanak a nagyanyák. Nemzetiségi népfőiskola Baranyában. =Magyar Nemzet, 1986. márc. 24.
79. *Mátraházi Zsuzsa:* Elöljárók iskolája Tabon. Visszaadni a falu jövőjébe vetett hitet. =Magyar Nemzet, 1986. dec. 5.
80. *Matyiko Sebestyén József:* A siófoki népfőiskola történetéről. Népművelési Intézet, 1984.
81. *Mátyus Alíz:* Hagyományok, perspektívák és vezetői stratégiák egy falusi közösségben. =Kultúra és Közösség, 1986. 6. sz.
82. *Mátyus Alíz—Tausz Katalin:* Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Magvető Kiadó, Gyorsuló idő sorozat, 1984.
83. *Medve Ilona:* Akaratunk áll falakul. Újjáalakulnak a népfőiskolák? =Magyar Hirlap, 1984. febr. 4.
84. *Mogyoró Katalin:* [Hozzászólás a HVG (Heti Világgazdaság) c. hetilapban 1985. aug. 24-én megjelent íráshoz. A HVG-közlemény (riport) írója: Tibor Ágnes, címe: „Válaszol egy szociológus", a riport (Sz.) Tóth János szociológussal készült.] =Heti Világgazdaság, 1985. szept. 14.
85. Német nemzetiségi népfőiskola nyílt. (Hasábhír.) =Magyar Nemzet, 1986. márc. 19.
86. *Németh László:* Művelődéspolitikai írások. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1986.
87. Népfőiskola a cigány lakosság részére. =Népszabadság, 1986. márc. 1.
88. Népfőiskola nyílt Nagyrécsén. (Hasábhír.) =Magyar Nemzet, 1986. jan. 14.
89. Népfőiskolai kezdeményezések és tervek, 1983—84. (szerk. [Sz.] Tóth János.) „Népfőiskolai források" sorozat. Népművelési Intézet, 1984.
90. *P. Z.:* Vásárhelyi haladó hagyományok. Népfőiskolai tanfolyamok a felszabadulás előtt. I—III. rész. =Vásárhely Népe, 1986. febr. 4., 5., 6.

91. *Pál László:* Kell-e nekünk ma népfőiskola? =Népművelés, 1984. 10. sz.
92. Pályázati felhívás. — Támogatás a népfőiskoláknak. =Magyar Hírlap, 1986. okt. 24.
93. Pályázati felhívás a Norma Népfőiskolára. =Szabad Föld, 1984. dec. 15.
94. *Pápay Lajos* felszólalása az Országos Közművelődési Tanácskozáson, 1984. október 4—5. =Népművelés, 1984. 12. sz.
95. *Péter Imre:* A sárréti népfőiskola. Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu, 1983.
96. *Péter László:* A nagy diófa alatt. =Élet és Irodalom, 1982. júl. 23.
97. *Pozsgay Imre* beszéde a népfőiskolások találkozóján, 1983. március 17-én. Magnós felvétel alapján lejegyzett kézirat.
98. *Pozsgay Imre:* „A helyzet reformpárti..." =Látóhatár, 1986. szept.
99. *Rácz István:* Gondolatok az új, korszerű népfőiskolákról. Helsinki, 1984. máj. Kézirat.
100. *H. Sas Judit:* A magyar népfőiskolák története. =Valóság, 1961. 4. sz.
101. *H. Sas Judit:* Népfőiskolák, gazdakörök, olvasókörök. (Részletek.) Fél évszázad két évtizede, 1930—1950. c. művelődéstörténeti szemelvénygyűjteményben. Népművelési Intézet, 1983.
102. *Simon Ottó:* Tokaji jegyzetlapok. =Somogy, 1986. nov.—dec. 6. sz.
103. Siómenti Népfőiskola. (Szerk. Varga Csaba.) Népművelési Intézet, 1985.
104. *Szabó Zoltán:* A tardi helyzet. — Cifra nyomorúság. Akadémiai Kiadó—Kossuth Könyvkiadó—Magvető Kiadó, 1986.
105. *Szántó György:* Egy dán népfőiskola belül. =Népművelés, 1984. 3. sz.
106. *Szathmáry Lajos:* Népfőiskolák a 30-as években és a felszabadulás után. =Kultúra és Közösség, 1978. 3. sz.
107. *Székelyhidi Ágoston:* Folyót tápláló csermely. (A Sárospataki Népfőiskola 50 éve.) =Hajdú-Bihari Napló, 1986. júl. 12.
108. *Székelyhidi Ágoston:* Miből is van a hagyma?=Élet és Irodalom, 1986. máj. 23.
109. Széphalom. (Szerk. [Dr.] Kováts Dániel.) A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1. 1986.
110. *Dr. Tasi József* beszélgetése dr. Újszászy Kálmánnal, 1985. január 28-án. Magnós felvétel és gépirata. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. zárt anyagában.
111 *Tibor Ágnes:* Válaszol egy szociológus. HVG-interjú [Sz.] Tóth Jánossal. „A népfőiskola nem határozat, nem utasítás, csupán ajánlás." =Heti Világgazdaság, 1985. aug. 24.
112. *Tibor Ágnes:* Megtartó erőt jelenthet. — Új népfőiskolák. =Magyar Hírek, 1986. jún. 5.
113. *Dr. Tihanyi Endre:* A Sárospataki Népfőiskola egyházi és nemzeti jellege. Miskolc, 1983. Kézirat.
114. *[Dr.] Tihanyi Endre:* Unokáinknak építünk. Utólag a népfőiskolások pataki találkozójáról. =Napjaink, 1984. 11. sz.
115. *Tóth Imre:* Emlékezés egy népfőiskolára. Szerző kiadása, Szombathely, 1984.
116. *[Sz.] Tóth János:* Új népfőiskolai gondolat. Népművelési Intézet, 1983.
117. *[Sz.] Tóth János:* Kell-e nekünk ma népfőiskola? =Népművelés, 1984. 5. sz.
118. *[Sz.] Tóth János:* A nemzeti kultúra eszközei. A népfőiskolák mai céljai és funkciói. =Napjaink, 1985. 5. sz.
119. *Ugrin József:* A KALOT népfőiskoláról. =Honismeret, 1984. 2. sz.
120. *Ugrin József—Farkas György:* Hogyan ébredt az „álmos óriás"? Visszatekintés a katolikus népfőiskolai mozgalomra. Új Ember, 1983. febr. 27.
121. *Dr. Újszászy Kálmán:* A sárospataki népfőiskola. =Confessio, 1983. 3. sz.
122. *Dr. Újszászy Kálmán:* A gyökerekről s egyebekről. =Reformátusok Lapja, 1986. aug. 3.
123. *Varga Csaba:* Négy írás a népfőiskolákról. OKK Módszertani Intézete, 1986.
124. *Varga Csaba:* Siómente Népfőiskola. =Olvasó Nép, 1984. tél—1985. tavasz.
125. *Varsányi Gyula:* Népfőiskola — ma? =Népszabadság, 1985. febr. 2.
126. *Vati Papp Ferenc:* Egy kiáltvány jubileumán. Beszélgetés Illyés Gyulával. =Köznevelés, 1976. jún. 18.
127. *Vitányi Iván:* Népfőiskola a Káli-medencében. =ÉS. 1985. febr. 22.
128. Zalai népfőiskola névvel önköltséges leánytanfolyam indul... (Apróhír.) =Népszabadság, 1986. máj. 5.
129. *Zika Klára:* Legyen minél több népfőiskola! =Magyar Nemzet, 1984. dec. 12.

Varga Csaba

FOGALOMTÁR
IV. rész

Könyvtár=A magyar közművelődési hálózat egyik legelterjedtebb intézménye. A könyvtárban elsősorban könyveket, kiadványokat, ám lemezeket, videokazettákat is kínálnak az érdeklődőknek. A könyvtár tulajdonképpen a település, városrész „dolgozószobája"; nemcsak tárolja és kölcsönzi a könyveket, hanem olvasóterme, kutatószobája is van. Az olvasók itt kutatásaikhoz egyaránt találnak szépirodalmi műveket, ismeretterjesztő kiadványokat, folyóiratokat, honismereti dokumentumokat. Vannak közművelődési, szakszervezeti és szakkönyvtárak. Működnek külön gyermekkönyvtárak és a kisebb településeken klubkönyvtárak is, ahol — mint a központi könyvtárakban is — gyakran tartanak előadásokat, vitákat, iskolai órákat stb. Magyarországon a könyvtári tagságért csak jelképes összeget kérnek, és az olvasók egy-egy könyvet általában három-négy hétre kölcsönözhetnek.

„A könyvtár, amikor válaszol — azzal, ahogy és amit válaszol —, igényesebbé teheti a hozzá forduló társadalmat, újabb szükségleteket fejlesztheti ki, például a kérdezés szükségletét, a többféle válasz igénylésének szükségletét. A könyvtárat nem szellemi ínségkonyhaként, nem könyvkocsmaként, nem kultúrcikk-kölcsönzőként, hanem rendeltetése szerint használó már tudja, hogy a könyvtár az emberiség kérdéseire adott válaszkísérletek gazdag gyűjteménye, hogy nemcsak adattár, hanem véleménytár is. Mint az értékek, vélemények és kérdések egyéni szükségletekhez is igazodó mozgékony közvetítője, a könyvtár jelentős mértékig kibővítheti hatókörét, megnövelheti hatékonyságát, megújíthatja ars poeticáját. de csak akkor, ha biztosítják működésének objektív és szubjektív feltételeit, és csak akkor, ha még sokkal tudatosabban vállalja a nyilvánosságra hozó, az értékelő, a kritikai és az orientáló tevékenységet." (Kamarás István, 1985.)

Közművelődés=Az egész társadalomnak, ezen belül kisebb-nagyobb rétegeinek, csoportjainak államilag szervezett művelődése és az öntevékeny, spontán művelődés, kultúraelsajátítás, szellemi építkezés társadalmi tevékenysége. Egyaránt magába foglalja az iskolán kívüli művelődés és kultúraterjesztés valamennyi intézményét. Ezért a közművelődés nem szűkíthető le csak a kulturális életre, hiszen szerves része a munkahely kultúrája, a település életminősége. A legtágabb értelemben a közművelődés átfogja az élet valamennyi szektorát. a gazdaságot, a társadalmat, a mindennapi lé-

tezést, s ebben sajátos kultúraelsajátítást és kultúrafejlesztést jelent. A legszűkebb értelemben a közművelődési intézmények — művelődési házak, könyvtárak, múzeumok stb. — munkájával egyenlő. A hagyományos felülről lefelé haladó népművelésben a művelendő lakosság csak a passzív közönség szerepét töltheti be, míg a korszerű közművelődésben már az egyéni, társadalmi s állami kulturális aktivitás adja meg a tevékenység lényegét. A közművelődésben eredendően a köz művelődése.

„Az a közös vonásuk az itt felsorolt kezdeményezéseknek, hogy tudatosan vállalat feladatnak tekintik az emberek egy-egy reálisan körülírható közösségét foglalkoztató gazdasági, társadalmi problémák megoldásában a közművelődés aktív részvételét. Értelemszerűen az emberek aktív részvétele nélkül maguknak a társadalmi-gazdasági problémáknak a megoldását sem tartják elképzelhetőnek. A közművelődés stratégiai megfontolásai és programja már ezután magától kibonthatók. Az válik a fő szemponttá, hogy melyek azok a kulturális programok, amelyekben a helyi szükségletek alapján az aktív részvétel biztosítható. A részvételi készségeket és képességeket ezután a társadalmi részvétel más területére is ki lehet terjeszteni." (Sz. Tóth János, 1985.)

Közösség=Közös érdekek, eszmék, célok jegyében szervezett — vagy önmagát megszervező — emberi csoportosulás, amelyet a sokoldalú kooperáció, együttműködés, közös fellépés és cselekvés jellemez. Megkülönböztetünk elsődleges és másodlagos közösségeket, az elsőben az egyének teljes személyiségükkel, a másodikban csak személyiségük egyik részével, oldalával vesznek részt. Az elsőre példa a család, a másodikra a politikai párt vagy a művészetpártoló egyesület. Az egyén úgy válik egyre inkább autonóm személyiséggé, ha minél több s különböző közösségnek tagja, és ezekben a közösségekben lehetőleg minél teljesebben s aktívabban vesz részt. A legfontosabb közösségek a család, a munkahely, a lakóhely, a baráti vagy érdeklődési kör, a kulturális csoport vagy egyesület stb., de egyáltalán nem mellékesek a nagy közösségek sem, például kistáj, társadalmi réteg vagy éppen a nemzet.

„A három nagy társadalmi réteg hiánytalan összefogása csak közösségi szellemi létben lehet maradandó. A jövőben remélt eredmények megtartása szempontjából pedig elengedhetetlenül fontos a közösségi kultúra, mert enélkül csak az érdekek tartják össze a három réteget, és így természetes, hogy amikor az érdekek megszűnnek, az újból való szembenállás, még inkább a szembeállítás elkerülhetetlen. Összetartó szellemre tehát mindenképp szükségünk van. Erre pedig legalkalmasabb, ha mind a három réteg alapjában azonos kultúrforrásokból táplálkozik. Ezt úgy látjuk megoldhatónak, hogy a valóságos európai kultúra forrásai mellett a magyar népi kultúra forrásaiból is mindannyian merítünk." (Muharay Elemér, 1943.)

Kultúra=A hagyományos értelmezés szerint az emberiség által a történelmi fejlődés során létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége. Művelődésfilozófiai felfogása az, hogy a természeti környezet, a társadalmi viszonyok és az emberi szubjektum humanizálása, amely magában foglalja az emberiség eltárgyiasító és elsajátító tevékenységét. Antropológiai meghatározás: az emberi célokért folytatott tevékenység módja és eredménye. A

cselekvés módja nem egyéb, mint a célkitűző és eszközhasználó, a környezethez alkotóan alkalmazkodó tevékenység. Az egyik új, szemiotikai értelmezése az, hogy valamennyi nem örökletes információ, s azok szervezési és megőrzési módjainak összessége. Kibernetikai szempontból a kultúra azoknak a módszereknek az összessége, amelyek az emberi közösség élettevékenységének önszabályozóiként funkcionálnak. Átörökítik az emberiség által felhalmozott tapasztalatokat, újratermelik az élettevékenységet befolyásoló példákat, egyáltalán megőrzik a társadalmi szervezet teljességét. A közművelődés ennek a kultúrának az elsajátítását ösztönzi, segíti. A kultúra így nem egyszerűen a művészet és tudomány, nem csak kifejezi s értelmezi a társadalmat, időnként nem pusztán elfojtja a közösség indulatait, mert természetesen manipulálásra is alkalmas. Jobb esetben persze dinamizálja, mozgásban tartja, megújításra ösztönzi a társadalmat. A kultúra tehát a társadalom minősége, az egyének, közösségek s cselekvések minősége. Egy szervetlenül fejlődő társadalomban persze a kultúrának hol túlzott, hol elnyomott helyzete van. Ma a gazdasági, társadalmi, emberi viszonyok nálunk kulturálatlanok a jelen történelmi kihívásaihoz képest.

„A szónak, hogy terjedhessen, levegőre van szüksége. Minálunk a szó körül épp ez a levegő, a közműveltség közege hiányzik: ezért lesz szövetségben lődörgő csapat, ami másutt példa: az elit. (...) A közműveltség Magyarországon emelkedik és emelhető is, de reformról addig alig lehet beszélni, amíg ennek az emelkedésnek a gyorsulása szemmel láthatóan meg nem sokszorozódik." (Németh László, 1935.)

Művelődési ház=Az állami, tanácsi közművelődési hálózatnak — a könyvtár mellett — a másik alapintézménye, amely a jelenlegi formájában az 1950-es évektől terjedt el az országban. Ma a települések nagyobbik felében működik, legtöbbször a kisközségekben hiányzik, a nagyobb városban több is található. Ezek közül jelenleg sok elhasznált, omladozó, hátrányos helyzetű. Az eredeti művelődési házi modell a nagytermes, „szószékes igehirdetésre" alkalmas, a felülről lefelé művelődést sulykoló állami intézmény volt. Ekkor extenzív művelődésre törekedett, ám ez csak részben sikerülhetett. A művelődési házak új felfogása az, hogy ez nemcsak állami, hanem társadalmi intézmény is; az adott közösség háza. Aktív, közösségi művelődést tesz lehetővé a kultúra házát önként használni akaró egyéneknek és kisközösségeknek. Ma már az is feladat, hogy intenzíven működjön együtt a helyi társadalommal, a körzetébe tartozó társadalmi szervezetekkel, gazdasági egységekkel, kulturális egyesületekkel.

„A művelődési otthonok 1949-es indulásukkor kiszorították, de pótolni igyekeztek a korábbi társadalmi-kulturális egyesületeket. Most viszont a megváltozott körülmények között szerveződő egyesületi tevékenységnek is otthont adhatnak. Az egyesületek által felszabadított energiák, melyek előbb-utóbb »otthont« is igényelnek, a művelődési otthonok továbbfejlesztését is előmozdíthatják, ha kölcsönös egymásrautaltságuk előnyeit felismerik." (Kovalcsik József, 1986.)

Népművelő=A művelődési intézményekben dolgozó alkalmazottakat nevezik népművelőnek, közülük sokan egyetemi vagy főiskolai szakon végezték el a népművelést. A népművelő korábbi — máig elhúzódó — szerepe az

volt, hogy az állami, ágazati irányítás intencióinak, előírásainak megfelelően igyekezzen átnevelni a népet. Ma a népművelők jobbjai más, új szerepeket dolgoznak ki: megpróbálják településük-környezetük közösségének kulturális igényeit feltárni, a spontánul szerveződő művelődési csoportokat (a bábszínháztól az egyesületig) segíteni, a magas- és népi kultúra ötvözetét megteremteni népfőiskola segítségével stb. Nemcsak az intézményen belül akarnak megújulást, hanem kilépnek az intézmény falai közül is, hogy a helyi közösség érdekeit, szükségleteit elégítsék ki, és ehhez kérnek hathatós állami támogatást. A népművelés mint szakma a következő évtizedekben valószínűleg egyre inkább szakosodni fog: a jelenlegi organizátor vagy animátor szerep mellett lesznek speciális funkciók, például a lelkigondozó, a családvédő, a környezetvédő, a kábeltelevíziós műsorszerkesztő vagy faluszeminárium-vezető.

„Egy hagyományos működésű művelődési házban évtizedekig, nyugdíjig el lehet üldögélni úgy, hogy a kutya nem veszi észre, hogy ennek az embernek fogalma sincs a szakma lényegéről, nem tud mit kezdeni az emberekkel, nem tud velük kapcsolatba lépni, nem tudja magát egy másik ember helyzetébe beleélni. De itt, ahol oda kell ülni egy adott pillanatban, lehet, hogy tíz, lehet, hogy száz embert befogadó térbe, és neki kell eldönteni, hogy ott most mit kell csinálnia, neki kell a helyzet magaslatára állni, onnantól kezdve, hogy ne lopjanak el semmit, egészen odáig, hogy épeszűen és konstruktívan, aktívan csináljanak meg valamit a maguk hasznára, elsősorban maguk által és nem általa programozottan — itt pillanatok alatt kiderül az alkalmasság." (Balipap Ferenc, 1983.)

Olvasókör=Az 1945 előtti közművelődés egyik legfontosabb intézménye az olvasókör volt. Ez némelykor egyszerre lehetett könyvtár, művelődési ház, népfőiskola, politikai vitakör. Általában jórészt önfenntartó volt, és társadalmi vezetőség irányította. Működésükben gyakran szerepet játszottak a különböző vallások, egyházak. Fénykorukat a huszadik század első felében élték, és elsősorban a parasztság körében, a falvakban alakultak. Ezek a gazda- és olvasókörök a parasztság különböző rétegeit tömörítették. A szegény- s középparasztságot, különösen a földmunkásokat összefogó olvasókörök egyúttal az agrárszocialista mozgalmak helyi központjaivá is váltak. A negyvenes évek végén a még megmaradt valamennyi olvasókört rendeletileg megszüntették. Az utóbbi években kísérletek indultak az olvasókörök feltámasztására s megújítására.

„S ha ezeknek az ifjúsági szervezeteknek világnézeti elfogultságát és politikai szerepét joggal érte és éri ma is kritika, más emberi—társadalmi—világnézeti töltésű, de hasonló szerkezetű közösségek hiányát azóta több nemzedék megszenvedte már. Mint ahogy megsínylette a társadalom azoknak a felnőtt közösségeknek a felszámolását is — gondolok itt a munkás- és agráregyletekre, munkás- és falusi olvasókörökre s a munkásművelődés megannyi más formájára, melyekhez hasonlókat azóta sem sikerült létrehozni." (Hankiss Elemér, 1980.)

Szabadművelődés=A felszabadulás utáni időszak (1945—1948) koalíciós kormányzati rendszerének művelődéspolitikai és intézményi rendszere, amely egyaránt helyet adott a polgári, demokratikus, a népi, nemzeti, a szociál-

demokrata és kommunista nézeteket valló népművelési irányzatoknak, szervezeteknek. A nép öntevékeny művelődését hirdető irányzat volt ez, amely a magyar kultúra hagyományos folklorisztikus értékeit tekintette a művelődés alapjainak, s ebből akart egy szélesebb körű, korszerűbb, európai szintű műveltséget kifejleszteni. A közművelődés fejlesztésére minden társadalmi erőt mozgósítani akart, amely a demokrácia jegyében elfogadja a haladás szolgálatát, s elkötelezettnek érzi magát a kulturális egyenlőtlenségek csökkentésére. A mai szocialista közművelődést megújító reformszándékok sok mindent tanulni akarnak a szabadművelődés korszakából.

Illyés Gyula 1946-ban kiáltványt írt a parasztság művelődése ügyében. A kiáltvány így kezdődik: „Parasztok! Magyarok! Saját ügyetekben és az ország jövőjének ügyében fordulunk hozzátok. Elvész az a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyvereit. Mert arra még nem volt példa a földön, hogy az okosabb — akár emberről, akár néprétegről, akár nemzetről essék szó — ki ne forgassa a butábbat, ha a lélek már ráviszi. Akinek esze van, igaza van, tartja helyesen a mondás, mert végül is az kerül felül. S a magyar falusi iskolákban épp csak lézengenek a gyerekek; a magyar gimnáziumokban kevesebb a parasztszármazék, mint valaha; a magyar egyetemekről az idén csaknem kétezer vidéki diákot kergetett vissza falujába a nélkülözés. S nem él a parasztság a művelődés új alkalmaival sem." (Illyés Gyula, 1946.)

Szükséglet=A szükséglet az egyén, a csoport számára a fontos javak iránti belső igény. Olyan elvárások összessége, amelyeket a társadalom és tagjai a történelmi változásoktól, helyzetektől függően, a termelés és fogyasztás fejlődésével összhangban, egyúttal ezt meghaladva, növekvő mértékben támasztanak anyagi és kulturális javakra. Az egyén szükségletrendszere hierarchizált, vannak alapvető és kevésbé alapvető, tudatosult és lappagó szükségletek. Társadalmi helyzetüket tekintve alattvaló egyének szükségképpen nem képesek artikulálni legfontosabb szükségleteiket sem. Az alapvető anyagi szükségletek kielégítése közben vagy után fogalmazódnak meg a társadalmi és kulturális szükségletek. A különböző szükségletek egymást erősítve tudatosulnak érdekként és értékként, de az anyagi igények kielégítése után automatikusan nem fogalmazódnak meg politikai, művelődési szükségletek. Az önkéntességre, az önszerveződésre épülő közművelődés a hagyományos népművelésnél jobban ösztönzi és tudatosítja a minőségi igények előtérbe kerülését.

„Az irányításban való cselekvő részvételnek mint magatartásnak a dolgozók részéről különböző érdekindítékai lehetnek. Egyrészt érdekük lehet a részvétel azért, mert ezen az úton tudják a munkaterhek és az anyagi előnyök elosztásához, a munkafeltételekhez stb. fűződő érdekeik érvényesüléséhez, szükségleteik kielégítéséhez a legkedvezőbb feltételeket kiharcolni. Ilyen érdek viszont csak abban az esetben áll fenn, ha 1. az üzemi demokrácia keretében tárgyalásra, döntésre kerülő kérdések valóban szorosan összefüggnek a dolgozók közvetlen érdekeivel, 2. az üzemi demokrácia fórumai, eljárásai valóban hatékony eszközei az érdekegyeztetésnek. Másrészt érdekük lehet a dolgozóknak az irányításban való részvétel azért is, mert ez a tevékenység közvetlenül is kielégítheti bizonyos — nem anyagi — szükségleteiket (érdekesebbé, tartalmasabbá teszi vállalati tevékenységüket, segíti képességeik fejlesztését, új típusú társas kapcsolatokat, nagyobb tár-

sadalmi megbecsülést biztosít számukra stb.). A fejlődés távlati tendenciája az, hogy az ilyen jellegű indítékok jelentősége (ahogyan a dolgozók alapvető anyagi szükségletei egyre inkább kielégülnek) fokozódik." (Héthy Lajos, 1983.)

Társadalmi tapasztalat=Az egyén nem társadalomból kivetett lény, még akkor sem, ha a társadalmi elidegenedés még sokáig nem számolható fel. A tanulságokként átélt és feldolgozott társadalmi tapasztalatokat az ember a különböző társadalmi csoportokkal és viszonyokkal való érintkezésből szerzi. A családi életből, a kortárs csoportból, az iskolai szervezetből, a munkaszervezetből s a munkatevékenységből, a települési hierarchiából, a politikai mozgástérből, a kulturális viszonyokból stb. Az egyén számára csak az elegendő számú és minőségű — keserű, konfliktusos, felemelő — személyes tapasztalat teszi lehetővé a társadalmi jelenségek mélyebb megértését és az ebből következő progresszív társadalmi cselekvést. Az egyes ember azonban nem rabja, nem kiszolgáltatottja saját tapasztalatainak; képes az ezeken túlmutató, túllépő gondolkodásra és cselekedetekre. A közművelődésben is indultak arra kísérletek, például a szociográfiai táborok keretében, hogy a társadalmi tényeket összegyűjtsék, a tapasztalatokat értelmezzék.

„Társadalomkutatás... hogy mit takar ez az egyszerű, kissé ridegen és nagyon tárgyailagosan hangzó szó, és mit sejtet a szó mögött húzódó fogalom, meglehetősen nehéz kategorikusan kifejezni. A valamit, ami a szó mögé rejtőzik, nevezhetjük szociográfiának is, valóságkutatásnak is. Végső értelmében megalkuvás és félelem nélküli tájékozódást jelent, azt, hogy az értelem kibúvás és habozás nélkül aláveti magát a valóságnak, a meghatározó és parancsot adó tényeknek. Kiszolgáltatottságot jelent és szolgálatot, világgá kiáltott szorongást, hűséget a problémákhoz és hűtlenséget az elméletek elsősége iránt. Kegyetlen táagyilagosságot, mely alig fertőzi magát látást befolyásoló és szempontokat előre meghatározó elvekkel. Fegyelmezettséget, mely fegyelmezőjéül nem az ideológiát, hanem a tényeket ismeri. A szó: szociográfia, önmagában és eredeti értelmében tudományt jelent, ahogyan ma megjelenik a köztudatban, inkább magatartást. Magatartást nagy kérdéseinkkel szemben, stílust a problémák fölvázolásában, inkább embert, mint elméletet. A szó a valóság megismerését és ezen keresztül a valóságon való változtatás szolgálatát jelenti." (Szabó Zoltán, 1936.)

Társadalmi vezetőség=Most ne beszéljünk a gazdasági vagy politikai szervezetek társadalmi vezetőségeiről, csak a kulturális, közművelődési intézményeket irányító társadalmi testületekről. A jelenlegi művelődési házakban a hivatásos népművelőkből álló vezetés mellett működik az a tanácsadó, programkészítő, ám döntéseket nem hozó társadalmi vezetőség, amelyek tagjai a lakosság különböző rétegeiből, csoportjaiból választják ki, s ezekben a vezetőségekben képviseletet kapnak a felügyeleti szervek, a fenntartók és az intézményi partnerek. Ezek a testületek egyelőre gyakran formálisan működnek, s ezért változatlanul nem nevezhetők a művelődési házak önkormányzati szerveinek. Így elérhetetlen az a demokratikus cél, hogy az állami intézményből társadalmi intézmény váljon.

„Mindezek érvényesítése következtében jöhet csak létre az adott településen egy helyi értékű (szakmai érvényességet ettől s ebben kapó) intéz-

mény. Olyan, amelyre az ott élő embereknek, azok többségének élete kifejezett vagy látens céljaihoz szüksége van. Intézményeink fejlődő (pl. a társadalmi vezetőségekkel kezdett) demokratikus irányítását is e szempontból kell felülvizsgálni . . ." (Tanácskozás a művelődési otthonokról. Előzetes vitaanyag, 1985.)

Települési művelődés=Különösen a nagyobb településeken — nagyközségekben, városokban — összefüggő települési művelődési rendszer jön létre. Ezek a közoktatás mellett elsősorban az állami (s szakszervezeti) művelődési házak, könyvtárak, mozik, könyvesboltok, múzeumok, klubok, ritkább esetben kiállítási termek, szabadtéri színpadok, koncerttermek, irodalmi folyóiratok, könyvkiadók, kalendáriumok stb. A művelődési rendszerhez tartoznak a pártbizottságok, ifjúsági szervezetek, népfrontbizottságok stb. kulturális tevékenységei, valamint az ipari és mezőgazdasági üzemek művelődési programjai. A szórakoztató intézmények (vendéglők, eszpresszók stb.) egyébként is részei a települési művelődésnek. Az eddig felsorolt intézményi művelődéssel egyenrangúak a helyi lakosság spontán közösségi-kulturális vállalkozásai, kezdve az informális baráti összejövetelektől az amatőrfilmesek vagy ásványgyűjtők baráti köréig, vagy a kulturális egyesületektől a városszépítő társaságokig s népfőiskolákig.

„Itt élet csak európai kultúrtartalommal telítetten lehetséges, de csak objektíve és primitívül, tehát ázsiai formában. Beleveszt, aki másképp próbálja. Itt se turanizálni nem lehet, se germanizálni, vagy romanizálni, vagy pánszlávizálni. Megakasztani mindig lehetséges volt nálunk a fejlődést, de idegen formák közé erőltetni vagy megölni mindig csak ideig-óráig lehetett. Deák Ferenc anekdotikus mellényét is mindig újra ki kellett gombolni és megint be, valahányszor rosszul gombolták." (Karácsony Sándor, 1939.)

Lányi Gusztáv

REFORM-MENTALITÁS: PRÓFÉTÁK ÉS UTOPIÁK? Karácsony Sándor és Liska Tibor gondolatainak néhány társadalomlélektani motívumáról

Karácsony Sándor legendásan nagy hatású pedagógus-gondolkodó volt. Németh László nem véletlenül nevezte „mágnesembernek".[1] Vonzott és taszított: aki erőterébe került, nem maradhatott közömbös vele szemben. Karácsony mágneses „pedagógiai erosza" valóban kisugárzott, ha különböző okok miatt később ez az élő, mágneses „sugárzás" láthatatlan is maradt. (És természetesen ezek az okok elsősorban nem az „élő sugárzás" — Karácsony — testi halálában keresendők; az „eszmei sugarak" maradtak láthatatlanok.)

Az alábbiakban viszont éppen arra teszek kísérletet, hogy egy ilyen „láthatatlan" hatást dokumentáljak: megkísérlem Karácsony Sándor és Liska Tibor gondolatai közötti kapcsolat természetét megvilágítani. A próbálkozás első pillanatban talán meghökkentő lehet, hiszen — szólhat a kétkedő ellenvetés — mi köze lehet egymáshoz a közgazdász Liska Tibor „szocialista vállalkozás" koncepciójának és a Karácsony-féle pedagógiai-lélekatani-filozófiai „eszméknek"? Az „azonosság és nem-azonosság azonosságában" mozgó „dialektikus" (az eszmei) kapcsolat megteremtéséhez elegendő lehet az az életrajzi tény, hogy Liska Tibor középiskolás korában, majd debreceni egyetemi hallgatóként ismerte Karácsonyt? Önmagában ez valóban kevés lenne.

Ez az — egyelőre még nem bizonyított — „eszmei kapcsolat" ugyanakkor visszájáról is megfogalmazható: magának a Liska-féle szocialista vállalkozás koncepciónak, Liska Tibor sajátos kutatói-pedagógiai magatartásának a „rejtélye" felől. Vajon Liska Tibor koncepciója milyen gondolati—szellemi előzményekkel rendelkezik, vajon milyen eszmei motívumok alakították, hatottak rá? És mivel Liska Tibor (legkétkedőbb kritikusai szerint is) valóban szuverén gondolkodó — továbbá ő elsősorban nem az „eszmék", hanem a valóságos gazdasági—társadalmi intézmények „(fő)osztályharcait" vívja —, maga legritkábban foglalkozik „elődeivel", ám ennek ellenére — sőt valószínűleg ettől a kihívástól is serkentve — az említett kérdések újra és újra megfogalmazódnak.[2] Liska Tibor persze nem zárkózik el az „elődei" és „ismerősei" után firtató kérdésektől, hiszen, ha ő nem is foglalkozik velük (átengedve e kérdéseket követőinek és vitapartnereinek, valamint az „utókornak"), azt azért nem mondja, sőt az ellenkezőjét állítja: „sem rokona, sem ismerőse nem vagyok senkinek." (Az ismert Ady-sorokat ebben az összefüggésben maga Liska idézte egy előadásában.)

Az alábbiakban tehát arra vállalkozom, hogy Liska Tibor és egy „ismerőse" (ráadásul valóságos ismerőse: Karácsony Sándor) gondolatainak „nem véletlen metszéspontjairól" írjak. Ezt a filologizáló „halottidézést" (Karácsony Sándor esetében) és „élveboncolást" (Liska Tibor esetében) azonban úgy szeretném végrehajtani, hogy közben mintegy diagnosztizálhassam is e két gondolkodó, illetve a belőlük sugárzó, hozzájuk kapcsolódó életérzések társadalomlélektani hátterét, motivációit.

ELSŐ MOTÍVUM: a kritika

Liska Tibornak Karácsony Sándor valóban valóságos ismerőse volt. Ez a valóságos ismerősség persze lehet, hogy kevesebb, mint a gondolati rokonság, mindenesetre ez az életrajzi tény számunkra kiindulópont lehet.

Liska Tibor először 1941/42-ben, a békéscsabai gimnáziumban találkozott Karácsony Sándorral, aki ott szokásos országjáró körútjainak egyikén előadást tartott. Karácsony előadásai nem szokványos iskolai „előadások" voltak,[3] Liska Tiborban is hagyott „nyomokat", olyannyira, hogy az érettségi után lényegében Karácsonyt hallgatni iratkozott be a debreceni egyetem bölcsészkarára, ahol rendszeres és közelebbi kapcsolatba is került vele és a többi „karácsonyistával". (Karácsony Debrecenben 1934-től magántanárként, majd 1942 és 1950 között egyetemi tanárként a pedagógia professzora volt.)

Liska „Karácsony-élményei" ebből az időszakból: „Rendkívül varázslatos előadó és szabad szellemű, világot betöltő gondolkodó volt"; „az Öregnek az akkori beállítottsága már eleve valamilyen társadalmi érdeklődésű, ilyen izgalmakat kereső embereket vont magához"; „egy hallatlanul közvetlen, kötetlen, képekben beszélő természetes ember volt, tehát nem egy nagyképű, tudományos vagy hivatalos stílust képviselt"; „még valahogy Veres Péternek sem volt olyan hatása rám, mint Karácsonynak"; „sétálva magyarázó filozófus-alkat volt". Hogy miket mondott Karácsony e „sétálásai" közben, arra már persze konkrétan nem emlékszik Liska, de „ahogy megfogalmazta, az univerzális tudományos látásmódja, ami ma is modern": ez Liska Karácsony-élményeinek a lényege. E *formai* lényeg, benyomás azonban nem múlt el nyomtalanul, hiszen saját vitaköreinek *nyitottsága* erre a Karácsony-élményre is visszavezetheti — mondta Liska Tibor 1980-ban egy vele folytatott beszélgetés során.[4]

Ám gondolható — nem kell ehhez különösebb pszichológiai éleslátás —, hogy ez a szocializációs, azaz *mintaátörökítő* folyamat nem egyszerűen csak formai, hanem — mondjuk így — *mentalitásbeli* hasonlóságokat is létrehoz(hat)ott, illetve megerősíthetett vagy felszabadíthatott egyébként is meglévő hajlandóságokat. Noha ezzel az állítással korántsem azt mondom, hogy Liska későbbi konkrét gazdasági elgondolásai közvetlenül rokoníthatók lehetnének Karácsony bármely gondolatával is, vagy levezethetők lehetnének azokból — annál inkább, mert Karácsony nem volt közgazdász —, ám a társadalomfilozófia *általános* (mentalitás- és beállítódásbeli) keretei között mozogva legalábbis feltűnő hasonlóságokat lehet kimutatni.

A *hasonlóságok* (későbbi) kimutatása mellett azonban már most jeleznem kell, hogy Karácsony és Liska filozófiájában lényeges *különbségek* is vannak. Először is Karácsony előfeltevései a transzcendentális régiókba nyúl-

nak, másodszor egy nagyon egyéni társas-lélektani terminológia-használat jellemzi, harmadszor egy sajátos „magyar filozófia" kidolgozásán munkálkodott. Mindezek a jobbára előfeltevések szintjén lévő különbségek azonban a *konkrét* elemzésekben, megfigyelésekben — az egyén autonómiájáról, a mellérendelésről, tudományeszményről, az állam és különböző hatalmi intézmények monopolisztikus és bürokratikus anomáliáiról, az alulról kiépülő társadalom-modellről stb. — az említett mentalitásbeli hasonlóságok mentén, mint bizonyítani szeretném, kimutatható.

Nézetem szerint ezen általános keretek közötti hasonlóság mindenekelőtt a kételkedés, a kritika — az *önálló gondolkodás*, a *dogmaellenesség*, a *kritikus szellem* — követésében érhető tetten.

Így Karácsony önmagát nem szaktudósnak, hanem professzori típusnak tartotta, mert a professzor — így vallotta Karácsony — „minden olyan tudománnyal foglalkozó valaki, aki koporsója bezártáig kíváncsi (...), aki számára a tudománya kérdései sohasem lezártak, fogytig nem elintézettek, mindvégig problematikusak".[5] A szaktudós — úgy hiszi — mindent tud; a professzor: elsősorban és mindenekfölött kíváncsi. „Nem tartja a világot és az életet magától értetődőnek, a törvényeket érvényesnek, hanem *éppenséggel kérdésesnek*, titokzatosaknak, megfoghatatlanoknak tartja." Ezért nem statikus, hanem dinamikus az ilyen ember. Dinamikus és problémacentrikus habitusából adódik a célja is. „Törekedhet a rejtelmesnek appercipiált titok *megfejtésére* (s ez a könnyebb, tehát a gyakoribb is), de törhet az ellenkezőjére is annak, a *dolgok megfoghatatlanságának* az evidenciájára." „Feladatom tehát az" — írta Karácsony 1942-ben, debreceni professzori székfoglalójában —, hogy „meggyőzzem a diákjaimat arról, hogy legjobb tudásom időleges, ez idő szerint való, tehát ab ovo tévedés, nekik már közelebb kell jutniuk a végső megoldáshoz, tehát kötelességük megcáfolni engem."[6]

És Liska Tibor? Ő azt vallja: a tudomány templomába nem levett kalappal kell belépnünk, nem a „szent dogmákat" kell tisztelnünk, hanem a tudományban is azt kell látnunk, hogy az egy *állandó mozgás, állandó önmegtagadás*. „Minden korábbi legnagyobb elmélet és tudományos igazság később már csak határesetté válik, kiigazodik, pontosabbá válik." Ez a kritikus, kétkedő, újra átgondoló tulajdonságunk az „aktív alkalmazkodás".

Miként Karácsony, Liska sem fogadja el az *egyoldalú*, úgynevezett szaktudományos specializációt, noha ő is — akárcsak Karácsony — elismeri, hogy komolyan kutatni csak úgy lehet, ha beleásom magam egy területbe, ám — mondja Liska — „egy területen beásni magam csak úgy tudom, ha a cseppben a tengert látom". Azaz ha mindig „totális szemlélettel" élek, ez pedig nem más, mint az *állandó dinamizmus*, változása az egésznek: ezen „egész" *magasabb szintű* megtagadása az „új egész" kiküzdése érdekében.

Noha másoktól és máshonnan is ismerősök lehetnek ezek a „dialektikus" tudományelméleti megfontolások, ám amikor a gyakorlatban alkalmazza gondolatait Liska, nekitámadva a megkövült információs és taburendszernek, érdekes — bár nem meglepő — módon még a legképzettebb (szak)tudományos koponyáknál is értetlenségbe ütközik. A *személyes társadalmi tulajdon* fogalma, Liska szocialista vállalkozás koncepciójának alapkategóriája, egyeseknek egyszerűen a „reprivatizálódást" jelenti; másoknak — Liska nagy felháborodására — a kultúra „imaginárius" és „nem áru". És a példá-

kat még sorolhatnánk Liska korábbi vitapartnereitől is a *Kritika és koncepció*, valamint az *Ökonosztát* korszakaiból.[7]

Liska tehát a föntebb vázolt — és Karácsony nézeteivel is rokonítható — tudományértelmezése alapján joggal hangsúlyozza több írásában is, hogy a tudományok az *egységet keresik a sokféleségben*, „vagy ott tartunk még — kérdezi —, mint a különféle energiák, mozgások, halmazállapotok integrálására képtelen természeti pretudományok tartottak valaha?"[8]

Liska válasza: *igen*, még csak a pretudományos szintnél tartunk! Saját szaktudománya tudományos mivoltáról különösen nincs jó véleménnyel: „Olyan szinten áll ma a közgazdaságtan, hogy állításainak rendszerint még a tagadása sem igaz, az igazság táján sincs az egész."[9] Liska persze háborog: a ma uralkodó állammonopolista (tőkés és szocialista) rendszereket kiszolgáló „valódi" tudományokat nem fogadja el „igaziaknak".

Ebből a „valódi" és „igaz" közötti feszültségből adódik Liska agitatív lendülete is, ami — hogy visszakanyarodjunk elemzésünk másik „tárgyához" — nemkülönben megfigyelhető volt Karácsony Sándornál is. *A magyar észjárás* című műve például, amely a két világháború közötti hazai viszonyokat — a különböző osztályok közötti szakadékokat és az ezeket fenntartó intézményeket, lelki beállítódásokat — elemezte, de sok más írása, valamint közéleti-mozgalmi tevékenysége miatt is a korbeli „udvari" tudomány jeles képviselőitől szintén kiérdemelte a nyugtalan „próféta", az anarchizmust szító egzaltált „nihilista" és hasonló címkéket.[10]

Liska Tibor nézetei körül dúló, immár legalább kétévtizedes vita nemkülönben színes képet mutat: Liska is volt már „próféta", „fenegyerek", „csodadoktor". Másfelől vannak, akik elismerik ugyan Liska koncepciójának „szellemi erjesztő hatását", de a leíró tudományosság rovására túltengeni látják benne a „normativitást"[11], ezért inkább „mítosz", mint tudomány a Liska-féle koncepció, s e mítosz „prófétája" — Liska Tibor — „elszánt merészséggel mond merőben mást, mint hazai és külföldi, ma vagy előző korokban élt kollegái".[12]

Mivel én nem vagyok közgazdász, nem tudom megítélni a Liska-modell *szak*tudományos logikai érvényességét és gazdasági operacionalizálhatóságát. Ám azt világosan látom — az eddigi elemzéssel is ezt akartam bizonyítani —, hogy Liska az „igazi" és nem egyszerűen csak a „valódi" tudományra voksol. Következmény: szinte menetrendszerűen ugyanazon konfliktusok ismétlődnek meg körülötte, mint — hogy ne Marxig vagy még korábbra nyúljunk vissza — Freud esetében a korabeli ortodox orvostudomány, vagy (hogy „témánknál" maradjunk) Karácsony Sándor és a mindenkori mereven, jobb esetben lazán és „felvilágosultan" dogmatikusok, még általánosabban: a *leíró* és *magyarázó* tudományok között.

A *leíró* és *magyarázó* tudományok paradigmaharcának pontosítására vegyünk egy példát a pszichológiából: a *behaviorizmust*. A behaviorista paradigma minden „lélekre" vonatkozó magyarázatot tudománytalannak minősít, és csak az ember (és az állat) *viselkedésével* foglalkozik, mert az megfigyelhető, és ezért *leírható*. A mélylélektan, a humanista pszichológia követői, a mentalisták, a kreativitás-kutatók stb. viszont a „belső" a „lelki" eseményeket is ténylegesen létezőknek, a tudomány által befogadhatóknak tartják, s a tudomány (a pszichológia) célja — szerintük — a leíráson túl a *magyarázat* megalkotása. (Az éles különbségek jelzése miatt most elhanya-

goltam a valóságosan létező átmeneteket. Mindazonáltal ezt jogosnak tartom, mert az átmenetek is vagy az „egyik", vagy a „másik" irányból indulnak el és határozottabbak. Így például a kognitív pszichológia fellazult behaviorizmusnak tekinthető, a humanista pszichológia a mélylélektan radikális revíziójának. Ennek ellenére a kognitív pszichológia megmaradt *leíró*, a humanista pszichológia *magyarázó* tudománynak.)

A pszichológia tudománytörténeti példáitól térjünk vissza Liskához: ő is — akárcsak Karácsony — a *magyarázó* tudományos paradigmát követi, mert szerinte „Értékmentes társadalomtudomány, az egész mai pozitivizmus meg az ehhez hasonló félresikerült irányzatok szobatudós kukacoknak a hülyeségei. Egyszerűen pitiáner emberek szórakozása, akiknek nem jut semmi az eszükbe."[13]

Ha most eltekintünk a sajátosan „agitatív" Liska-stílusjegyektől és a *magyarázó* tudományeszme mögötti mentalitásbeli-társadalomfilozófiai alapokra irányítjuk figyelmünket, akkor Liskánál — és Karácsonynál is — a *világ objektív bizonytalanságának* ontológiai tételét találjuk. Liska Tibornál az áru attributumait leíró magyarázataiba rejtve, Karácsony Sándornál metafizikai látomásba burkolva. Liska Tibor ugyanis az áru attributumai között legfontosabbnak az *ígéretet* tartja: az áru=ígéret — mondja —, jövőbe mutató becslés, amely mögött azonban nincs „objektív bizonyosság", de éppen ez a *nyitottság* a lényege.

Mármost érdekes — talán véletlen? —, hogy Karácsony Sándor ezt az *objektív bizonytalanságot* hasonlóképpen látja, csak nála ez a mentalitás a transzcendentális életérzéshez is kötődik.

Az ember önmagára ítéltetett lény — mondja Karácsony —, hiába ügyeskedik: „Isten sem engedi megfogni magát, hasztalan vetünk neki imákkal, egyházzal, vallással fortélyos hálót... nem is hederít ránk, hiába csináljuk hókuszpókuszainkat." Ám ebből Karácsony szerint nem a „hitetlenség" és a „cinizmus" következik, hanem a *hit pátosztalanítása*, azaz tárgyilagosság. Tárgyilagosan kell látnunk magunkat: minden folyik közömbösen, akárcsak a természetben, „hiszen az alföldi és felföldi lomboknak mindegy, hogy múlnak el. Maga a természet meg tudja emberi furfang nélkül is, milyen furfangokra kényszerül a madáragyvelő is, csakhogy megmaradjon a madárfajta. Nem haragszik az emberre érte, bár többre nem becsüli ezért a madaraknál." A *semleges* és *egyetemes* törvények uralnak mindent. „Az arany feloldódik a sósavban, a főrangú kötelék a szerelemben, de mindkettőnek nagyon melegnek kell lennie."[14]

Míg tehát Karácsony a „világ objektív bizonytalanságát" transzcendentális forrásokból vezeti le — miközben eljut a „bizonyos bizonytalanság" *tárgyilagos* szemléletéig is —, ugyanez Liskánál valóságos anyagi alapokra helyeződik, nem kevésbé tárgyilagos könyörtelenséggel, hiszen nála a világ ontológiai „bizonyos bizonytalanságának" *anyagi alapja*: a *pénz=hit!*

Az *áru=ígéret*; a *pénz=hit* — két jellemző Liska Tibor-féle paradigmakonfliktust provokáló tétel!

Kérdésem viszont a következő: az ilyen paradigmakonfliktusokat hordozó „eszméknek" mikor van mozgósító erejük?

A választ talán így adhatnám meg: a paradigmakonfliktust kiprovokáló „eszméknek" *válság* esetén van mozgósító erejük, mivel maguk is a válság „izgalmainak" artikulálói. Vagy úgy is mondhatnók: a paradigmakonfliktus

a „normáltudományok" zavara esetén válik érzékelhetővé, lesz serkentője az „új" keresésének.[15] Karácsony sem tett mást, mint hogy reagált erre a helyzetre, ám amolyan jó „mágnesember" módján polarizálta is az erővonalakat: szinte egzisztenciális mélységig és transzcendentális magasságig fokozta erejüket — ahogy föntebb már idéztem Liska Tiborral készült interjúból: „társadalmi érdeklődésű, ilyen izgalmakat kereső embereket" vont magához. Nem kétséges: Liska Tibor is ilyen „izgalmakat" kereső, abban élő emberekre van hatással.[16]

De miért, valójában mi lehet ennek a *közvetlen*, tehát interperszonális — és ezen keresztül ható „eszmei" — oka?

MÁSODIK MOTÍVUM: a szabadság- és konfliktusgerjesztő kreativitás

A lehetséges válaszok megkereséséhez induljunk ki egy másik Karácsony-tanítvány, egy Kontra György-interjúból vett idézetből: Kontra György emlékei szerint „jó volt" Karácsonnyal lenni, „jó volt körülötte lenni, jó volt anekdotáit hallgatni, jó volt rendkívül elvont gondolatait követni. Jó volt olyan gondolatokat találni egy fiatalembernek, amit addig soha nem hallhatott."[17]

Ha az *életérzés* (pontosabban annak az emlékezetben rögzült) szintjén megfogalmazott válasz társadalomlélektani tartalmát keressük, akkor ez a — föntebb tárgyalt — kritikai attitűd: a *függetlenség*, az *autonómia*. Liska Tibor is úgy emlékszik vissza, hogy „az Öreg demokratikus elme volt, és az akkori általános szemlélettel szemben valami újat és mást jelentett".

Karácsony Sándornál az „új" abból származott, hogy az autonómiát ő valóban „totális szemlélettel" élte: mindennapi pedagógiai munkájában és társaslélektani rendszerének teóriáiban. Felismerte, noha nem ökonómiai és szociológiai terminusokban fejezte ki, hogy a monopolkapitalizmus az autonómia további kiterjesztésére már nem alkalmas: állami beavatkozás nélkül nem képes működni, ami viszont autonómiaromboló, sőt — és ezért — gazdaságellenes.[18] Karácsony Sándor azt is „prófétai" lendülettel hirdette: Magyarország nem független, hanem (német) gyarmat, ennek okait történelmi elemzések révén is igyekezett föltárni[19], sőt ehhez némi — átpszichologizált — ökonómiai—szociológiai magyarázatot is keresett. Ezt írta: „Ha negatív gazdasági mérlegünk mellett nem akarunk egészen eladósodni, vagy nem akarjuk magunkat eltartatni másokkal, akkor a *vagyon*ról, *tőké*ről, *munká*ról, *pénz*ről kialakult egész fogalomkörünket alapos jelentésváltozásnak kell megrázni és újjáalakítani." Csakhogy egy ilyen átalakulást — Karácsony szerint — a „magyar néplélek" mélyén rejtőző „lelki gátlás" akadályozza. Ez a „lelki gátlás" az adott viszonyok tudomásulvételéből származik: az emberek nem merik *önmagukat* vállalni. Magyarországon azért, mert a félfeudális struktúra az elválasztottságba merevítette a társadalmi osztályokat. De Karácsony a Nyugat demokratikus és liberális, hozzánk képest mindenképpen fejlettebb polgári viszonyaitól sem volt elragadtatva: a hatalom birtokában — írta — ott is „kardjának markolatára üt" mindenki, akinek a „pozitív hatalom" birtokában nem tetszik valami.[20]

Ez a „pozitív hatalom" azonban egy önpusztító ördögi körben forog. Ma — írta Karácsony 1943-ban, tehát nem éppen „békés" időszakban — „a

tömegek szervezésének korát éljük, velük akarjuk diadalra juttatni elveinket". De ennek az a következménye, hogy mindenki igyekszik kiiktatni az ellenvéleményeket, „Nem hogy maga nem akar kisebbség lenni, hanem mindenáron többség, sőt túlnyomó többség szeretne lenni, az esetleg megmaradó kisebbséget okvetlenül fel is akarja falni." De még ez sem elég: még arra is kényszeríti a kisebbséget, hogy tegye magáévá és hirdesse a többség véleményét. Az ellenvéleményt elnyomó törekvéssel áll kapcsolatban a fegyverkezési láz is. A tömeg — bár többségben van, vagy többségnek hiszi magát — állandó nyugtalanságban él (de leginkább a tömeg „képviselői"), ezért tör a kisebbségre, ezért bizalmatlan, ezért áll folyton résen minden elképzelhető veszedelemmel szemben. Csakhogy — mutat rá Karácsony — ez a fegyverkezési láz önpusztító, hiába védekező jellegű. „Senki sem akar támadni, de másrészt viszont senki sem bírja elhinni a többieknek, hogy titokban nem támadásra készülődnek."[21]

Karácsony Sándor „prófétikus" programja — „utópiája" — szerint a *függés* következtében kialakult „lelki gátlásokat" kell(ene) áttörni; e program metafizikába torkolló lépéseit itt most nem tárgyalom, csak *immanens* tartalmát szeretném röviden jelezni.

Először is a felszabadulás az *én autonómiájának* mint lélektani realitásnak a felismerésén, másodszor — szociológiai szinten — az autonóm szubjektumok *alulról fölfelé* kiépülő, a *mellérendelés elvét* követő közösségi intézményeik létrehozásán nyugszik. Ebből következően Karácsony ideája a *szerves autonómia* volt: a közösségek önálló és öntörvényű élete, ahol és amelyben — például egy faluban, de egyéb szociológiai keretekben, integrációkban is — a vezetők nem „vezetői", hanem „alkalmazottai" az adott integrációnak.

Karácsony szerint a gazdasági szervezetekre és a gazdasági tevékenységre is érvényes (kellene hogy legyen) ez a szerves autonómia szerint történő strukturálódás. Hiszen — vélte Karácsony, bizonyára nem kevés tapasztalat birtokában — „Nem lehet egy magyar emberekből álló kompakt közösséget igazán többlettermelésre bírni addig, míg egy másik kompakt közösség fölérendelt viszonyban él vele, mert akkor — érzése szerint — elég annyi, sőt az is sok, amennyi magától terem."[22]

Mármost Liska Tibor munkáinak, törekvéseinek ismerői előtt az világos, hogy Liska „szocialista vállalkozás" koncepciója létrejöttének szociológiai előfeltétele a következő tény: Magyarországon a gazdaságtól független, annak sokszor irracionálisan fölérendelt adminisztratív—hatalmi egységek alakultak ki, amelyek keresztezik és szétzilálják az önálló és széles skálán mozgó különböző érdekcsoportok kialakulását és tevékenységét, továbbá — ami ebből következik — elszívják az erőt a minőségi, a (világ)piacon is értékesíthető tárgyi, szellemi stb. produktumok létrehozásától.[23]

Liska Tibor ezért keresi az *önálló identitásokat:* a Karácsony-féle autonómia és mellérendelés nála a „mindenki önmagát igazgassa" elv formájában jelentkezik.[24] Számára azonban nem egyszerűen a demokrácia fennkölt eszméje az érdekes — Liska szerint ugyanis a bürokrácia centralizált vagy decentralizált változatában is bürokrácia marad —, hanem a magán- és elvontan köztulajdon birtokában kialakult *monopolizált helyzet* megszüntetése. És ez a „megszüntetés" sem egyszerűen csak monopólium-ellenes-

ségből származik, hanem mert ez — ahogy Karácsony is látta a maga nem közgazdászi, csak józan hétköznapi tapasztalatai alapján — akadálya a „többlettermelésnek". Ezt az akadályoztatást viszont Liska a komplexen értelmezett *önkiválasztó tervpiaci fejlődés* beindításával szeretné feloldani, amely lehetővé teszi — a modell szerint — a *vállalkozói tulajdon* állandó cseréjét. Tehát *egyszerre* demokrácia és többlettermelés a Liska-modell (egyik) ígérete. Akik viszont e modellnek csak a felszínét — monopólium-ellenességét — látják, szükségképpen szorítják be Liskát a kisvállalkozások apostolának szerepkörébe, miközben ő ez ellen joggal tiltakozik. Hiszen amit Liska *önkiválasztó tervpiaci fejlődés*nek nevez, úgy teszi lehetővé — a modell logikája szerint — a „vállalkozói tulajdon" állandó cseréjét, hogy egyszerre lép túl a hagyományos értelemben vett magán- és köztulajdonon, valamint demokrácián és többlettermelésen.

Karácsony Sándor ezt az „új viszonyt" szintén leírta, csak éppen a „légneműbb" társaslélektani és etikai dimenzióban: *szolgálnunk kell a másik szabadságát, hiszen én is csak így lehetek szabad* — tanította.[25] Liska Tibor viszont ökonómiai terepen állította föl a „másikra" is tekintettel lévő *önérdek* játékterét. Liska szerint ugyanis „Minden embernek az a legnagyobb tette, ha önmagánál értékesebb embereket tud kinevelni. Ezzel igazolhatja a létét, hogy jó volt, érdemes volt a világban való léte. De ez nem lehet idealista vágyakozás! Meg kell szervezni olyan mechanizmusokat, amelyek az embereket érdekeltté teszik önmaguknál különb emberek kinevelésében. Így beindulhat valamiféle öntökéletesedése az emberiségnek, ami persze nem egyetlen értékstandard szerinti tökéletesedés. Ehhez egy minden eddiginél fejlettebb tőkepiacra van szükség, amely magában foglalja az embertőkét is, az embert egyszerre téve eszközzé és céllá."[26]

Liskánál a *társas önérdek* egyik sajátosan operacionalizált játéktere — ahol az ember egyszerre eszköz és cél — a „licit a licitálóé" és az „önlicit" szabályaiban ölt testet. Liska szerint ugyanis elemi követelmény, hogy mindig a legjobb helyzetben lévő játékoshoz kerüljön a gazdasági vezetés labdája, a társadalmi vagyon, ám úgy, hogy a kilicitált számára ne legyen a „bukás" hátrány is, ezért a Liska-féle játékszabályok szerint a győztes vállalkozó a vesztes erkölcsi tőkeszámlájára is dolgozik. Így viszont a győztesnek is elemi érdeke önmagánál is jobb vállalkozókat kinevelni és elősegíteni, hogy átvegyék tőle a vállalkozást. Ha azonban nagyon biztos magában, sőt ezt még saját kényelménél is többre tartja, akkor önlicittel kizárhatja a többieket, a maga kockázatát — azaz egyfelől nyereségét, hasznát, másfelől még nagyobb bukását — is növelve ezzel.

Láthatjuk tehát, hogy Liskánál az *igazi szabadság: kreatív*, nem egyenlőséget, hanem inkább — a folytonos konfliktusokon keresztül — különbségeket szül. Ám a *kreatív szabadság* — ahogy Karácsony mondaná — *szolgál: nem monopolizál.* És ebben az „eszmében" Karácsony Sándor és Liska Tibor megint csak „találkozik".

Találkozásuk alapja az a közös „prófétai" hajlandóságuk, hogy mindketten túl szeretnének lépni az „idealizáltan tökéletes képtelenségeken", szeretnék kiépíteni a mellérendelt partneri viszonyt az egyoldalú, represszív, ráadásul (ön)pusztító alárendelődések hierarchiái helyett.

Karácsony már a harmincas években — valószínűleg nem függetlenül az akkori világgazdasági válság fejleményeitől — megszokottnak látszó, el-

fogadott evidenciákról bizonyította be fölösleges, s ami lényegesebb: káros képtelenségüket. Képzeljük el azt az „abszurd társasjátékot" — szólította fel olvasóit a *Nyugati világnézetünk felemás igában* című, igencsak provokatív, s talán ezért el is felejtett művében —, hogy valaki „nem hajlandó addig megnyugodni afelől, hogy holnap, holnapután lesz neki mit ennie, míg körülötte-mellette egy napi járóföldre minden talpalatnyi földet a magáénak nem mondhat. A világ aranykészletének egy bizonyos hányadát adja oda egy másik embernek ezért a jó, nyugalmas érzésért. (...) A szóbanforgó másik ember ismét nem alhatik nyugodt éjszakai álmot addig, míg ezt a summa pénzt bankban nem tudja, a bank viszont beinvesztálja a betétet, s ettől a pillanattól kezdve egy hatalmas gyártelep többek között azért is füstöl és dübörögteti a gépeit, hogy a bankbetét ne heverjen tétlenül. A mindennapi életben ilyenkor pezsgő ipari és kereskedelmi forgalomról szokás beszélni, fogyasztásról, keresletről és kínálatról, de ha józanul nézünk ez összetett jelenségek bonyolult szerkezetébe, meg kell állapítanunk, hogy (...) a gyár gépei igen nagymértékben azért járnak, hogy X. úr gyötrő kenyérgondjait ha végleg el nem oszlathatják is, de legalább annyira-amennyire narkotizálják."[27]

Talán mondanom sem kell: Liska Tibor sem híve „X. úrnak" — narkotizálja magát akár a „saját", akár a „köz" vagyonával. Ezért ő is hajlamos „X. úrtól" — és „X. elvtárstól" — provokatív módon kérdezni. Például: *Mi lenne, ha nálunk hagynák a pénzüket?* Sejthetjük: a válasza sem kevésbé provokatív, ráadásul fűszerezve az ismert „agitatív" Liska-stílusjegyektől is. Liska szerint ugyanis, ha „nálunk hagynák" — *ők:* X.-ék" — a pénzüket: „Korszellemünk szerint ez felháborító állatság lenne. Sőt még annál is alacsonyabb rendű növényi tulajdonságot eredményezne. Hiszen a növény is válogat. Lehetőleg az ízlésének megfelelő tápanyagot választja ki és szívja fel a talajból. Az ember pedig mégjobban 'elvadult'. *Fejlődésének eredményeként megszületett a pénze.* Ez korlátlan turkálásra és válogatásra tenne képessé az egymással versenyző áruk és szolgáltatások termelésének és megvásárlásának végtelenül gazdagodó lehetőségei között. Ha tudniillik korunk törvényes maffiái nem vigyáznának rá! Ha leggenerálisabb megoldásként el nem szednék a pénzét törvényes erőszakkal. De mi is lenne velünk e nélkül? A gyermeteg emberek képesek lennének még arra is, hogy önként, saját zsebükből egy fillért se adjanak rakétákra és egyéb közveszélyes 'játékszerekre'. Talán még karácsonykor se! S a végén még ki se irthatnánk egymást!!"

Ha most megint csak eltekintünk Liska „agitatív" stílusától — aminek persze az *üzenete* egyértelmű —, s figyelmünket a tartalmi összefüggésekre (az „üzenetre") irányítjuk, akkor tehát Liska — s ebben Karácsony is elődjének tekinthető — a hierarchikus alá-fölérendeltség helyett a *mellérendeltség,* az *autonómia* „prófétájaként" szól hozzánk az előbb idézett sorokban is. Liskánál, még egyszer hangsúlyozom, a mellérendeltség elsősorban társadalmi—ökonómiai viszony. Karácsonynál a mellérendelés egyszerre többet és kevesebbet is jelent. Többet annyiban, amennyiben ez Karácsonynál társaslélektani viszony, s kevesebbet: mert e társaslélektani viszonyt nem az immanens, hanem a transzcendens irányba hosszabbítja meg. Mindazonáltal mindketten — noha más előfeltevésekből származtatva — a mellérendelő partneri viszonyban akarják *felszabadítani* a korábbi kötöttségeket:

mindketten a biztonság és kockázatvállalás mobil („kreatív") viszonyát tételezik. E jövőbe mutató „prófétai látomásnak" persze keményen evilági, azaz gazdasági okai vannak: *megférgesedett a manna* —, ahogyan Karácsony fejezte ki a maga bibliás stílusában, de nagyon is világosan, egyértelműen utalva a tényekre (ti. az 1930-as világgazdasági válság tényeire).[28] *Megférgesedett a manna!* Mi ennek a gazdasági összefüggések mellett a társadalomlélektani következménye *itt és most?* Minden bizonnyal, sok más mellett, az *új identitások* keresése.

HARMADIK MOTÍVUM:
az új identitások keresése

Liska Tibor modelljéből levezethető új identitások gazdasági előfeltétele: a magán-, valamint a társadalmi tulajdon személytelen (osztatlan és elidegenedett), azaz állami, szövetkezeti és közületi tulajdon diszfunkciói, „szklerotikus zavarai" — itt vagyunk most. (Ezt gondolom, nem kell hosszabban bizonygatni.)

Igaz viszont, hogy Liska koncepciója nem születhetett volna meg máshol, csak nálunk: gazdasági—történeti előfeltétele a termelőerők és termelési eszközök szocialista társadalmi tulajdona. Ám az is igaz, hogy előfeltételei közé tartozik egyfelől e „társadalmi tulajdon" személytelen bürokratizálódása, a „gazdátlan gazdálkodás" sok-sok anomáliája; másfelől a „megszüntetve megőrzött" magántulajdon kapitalista—állammonopolista válsága. perspektivátlansága, a világ sok pontján gazdasági—politikai zűrzavarba fulladása (pl. a mérhetetlen eladósodások).[29] A történelmi—társadalmi folyamatok természetesen irreverzibilisek: sem *ott,* sem *itt* visszalépni (tartósan) nem lehet, ám mintha igazán előrelépni sem tudna *együtt* a „világ" — közbül pedig, de nem utolsósorban, itt vannak a kis „egyéni világok" személyes (gazdasági) problémái.

Mindezekből adódnak a társadalomlélektani következmények is: az *identitáskrízis* és az *identitásvesztés.* Mert nemcsak az „elnyomottak", hanem az „elnyomók" is rosszul érzik magukat, hiszen mindegyik „veszít". (Az adós nem tud fizetni, a hitelező meg fut a pénze után.)

A nyugati szociálpszichológiai szakirodalom erre vonatkozó — diagnosztikus értékű — megállapításait most mellőzve, csak két hazai reprezentatív kutatásra utalok.

Hankiss Elemér értékszociológiai vizsgálatainak egyik fő tanulsága, hogy nálunk eddig jobbára az *identitás rombolása* zajlott[30] — Liska Tibor ezt „szervezett felelőtlenségnek", „fosztogatva osztogatásnak" és „akinek van esze, az nem gondolkodik"-állapotnak nevezi —, mindennek következménye egy nagyfokú infatilizálódás.

Nem nagyon térnek el ezektől a megállapításoktól (csak legföljebb szaktudományosabban, azaz — Liskához viszonyítva mindenképpen — szolidabban és szárazabban vannak argumentálva) Pataki Ferenc társadalmi azonosságtudatunkat firtató kutatásainak eredményei sem. Többek között ezeket írja: „a *tőkés fejlődés* alkotta társadalmi azonosulási keretek (nemzet, osztály, nagyvállalat, régió, újfajta dinamikus munkamegosztási viszonyok stb.), valamint a *szocialista valóság* artikulálását szolgáló kategóriák (közösségformák, szocialista haza, népi, nemzeti egység, szocialista nemze-

tek közössége stb.), az egyén szempontjából rendkívül problematikusakká és változékonyakká váltak és válnak, vagy éppen csak születőben vannak. Ezáltal olykor már-már kilátástalanná teszik az egyén számára, hogy e dinamikusan változó valóságban meglelje azokat a külső támpontokat (tartós azonosulási kereteket), amelyek révén önmagát — énjét és annak társadalmi minőségét — definiálni tudja."[31]

Csoóri Sándor ugyan nem végzett reprezentatív („tudományos") szociológiai mintavételen alapuló kutatásokat, csak a maga individuális („költői") antennáival érzékeli világunkat, mégis hasonló következtetésekre jutott. Még ma is — mondja —, „amikor már a szocializmus 'vaskorszaka' elmúlt, a régi reflexek szerint viselkedünk. Mindig kevesebbet mondunk ki annál, mint amennyit gondolunk. Érzelmeink közkinccsé szinte akkor válnak, amikor már megromlottak. Valamiképpen múltidejűségre vagyunk kárhoztatva. Ami például letagadhatatlanul megtörtént velünk, annak a földerítésére is olyan óvatosan, tapogatózva vállalkozhatunk, mintha a kényes, az ismeretlen jövőnek vágnánk neki. Úgy élünk szellemi életet, mintha már mindent fölfedeztek volna számunkra. Ez a *megtervezett kiskorúság* nemzedékeket keserít meg."[32]

Kornai János mindezen anomáliák gazdasági okaként a hiánygazdálkodás mechanizmusait állítja, amivel — gondolom — Liska Tibor csak féligmeddig ért egyet,[33] mindenesetre a társadalomlélektani következményeket Kornai is az eddig idézett látleletben lényeges szerepet játszó tényezőkben keresi: az alternatívahiány következtében előálló állandó stresszhelyzetben és a kényszeralkalmazkodásban.[34]

Mindezek a szociológiai—szociálpszichológiai vizsgálatok, valamint a kevésbé egzakt (de talán ezért szókimondóbb) publicisztikai—irodalmi „hangulatjelentések" diagnosztikus megállapításaiból extrapolálható jövő azt sugallja, hogy szükség lenne az élet sok-sok területén a *személyes identitások* nyílt és szabad versenyére. Úgy gondolom, hogy e személyes identitás ökonómiai—strukturális alapjai — egyelőre csak elméleti szinten — a Liska-modell *személyes társadalmi tulajdon* kategóriájában megtalálható. Ez ugyanis olyan „társadalmi tulajdon" (lenne), amelyet szabad verseny révén, demokratikusan bárki személyes (de nem „magán")tulajdonává tehet — vállalkozásba veheti — addig, amíg a legjövedelmezőbb hasznosítását garantálja. Ily módon egységbe kerül(hetne) a tulajdon nem monopolizálható össztársadalmi jellege a hatékonyságot szavatoló legszemélyesebb önérdekkel. Egységbe, amely persze korántsem azonos valamiféle „egységben az erő" dirigista vagy — finomabban szólva — „dialektikus" egységével, hanem igazi konfliktus- és feszültségforrás, de mindenképpen *kreatív feszültség:* a személyesen átélhető, megszerezhető szabadság és a társas önérdek által motivált gazda(g)ság identitáserősítő energiaforrása. Hiszen Liska szerint minden embernek már a születése pillanatában „jussa" van ehhez a személyes társadalmi tulajdonhoz, csak a mai „idealizáltan tökéletes képtelen" viszonyok között ez rejtve marad vagy a „magán"- vagy a „köz"-tulajdon burkában s e „burkokat" valóságosan átszövő vagy csak odaképzelt ilyen-olyan „gazdasági", „nemzeti", „ideológiai" és ezernyi más *korlátozó röghözkötöttségekben.*[35]

Utópista és próféta Liska Tibor, hogy ezeket a „burkokat" föl akarja törni vagy legalább meg szeretné repeszteni? Az eddigiek alapján — remél-

hetőleg — nyilvánvalóan következik a válaszom: *nem!* Liska természetesen tisztában van azzal, hogy olyan társadalomszerkezet és -dinamika lebeg szeme előtt — a szocialista vállalkozás —, ami még sehol a világon nem létezik „tisztán". Mégsem utópista, mert terepen kísérletezik, és voltak, vannak partnerei (néhányan). S ami a lényegesebb: a „burkok" — habár mindenütt kemények — *itt* is, *ott* is repedeznek; *valami* feszíti őket.

Ha Liska nem utópista, akkor rosszabb: „monetarista (ellen)forradalmár". Ám valójában ez a „besorolás" is félrevezető. Mert az ugyan kétségtelen, hogy Liska szimpatizál Hayek és Friedman nézeteivel — monopóliumés bürokráciaellenességükkel, az állami költségvetés leépítésének törekvéseivel, a „szabad piaccal" stb. —, így tehát kétségtelen „monetarista" vonásokat is láthatnánk benne. Ám ha csak ennyi lenne Liska koncepciója, az ő „monetaLiskaságáról" joggal állíthatnánk, hogy a neoliberális konzervativizmus egyik hazai apostola („monetarista ellenforradalmár") lenne. Valójában azonban a „monetarista ellenforradalmi" perspektívából valóban „forradalmár": szerinte ugyanis „minden magántulajdon ab ovo monopólium", Liska viszont *mindenféle* monopólium lebontását szeretné elérni. Csakhogy (s ezért nem „forradalmár") Liska nem a „holnapra megforgatjuk az egész világot" naiv, tehát köz- és önveszélyes forradalmi attitűddel építette föl elméleti stratégiáját és napi (kutatásszervező stb.) taktikáját; nem a „vagy-vagy" híve. Úgy mondanám: a szocialista vállalkozás az *evolúciós alternatívát* jelenti. Liska Tibor ugyanis nagyon jól tudja: „semmi olyant nem lenne jó erőltetni, ami még nem érett meg mint helyi belső igény is, vagy még kevésbé lenne jó olyan rögeszméket erőltetni, amiket úgysem lehetne realizálni".[36]

Karácsony Sándor — a maga korában, a néhány évtizeddel ezelőtti viszonyok közepette, de máig szóló tanulsággal — hasonlóképpen a kontinuitás, a szerves reform, azaz a kiegyensúlyozott történelmi—társadalmi fejlődés szorgalmazója volt; 1945-ben az „ajándékba" kapott (persze alaposan megszenvedett) felszabadulást is ilyen „felszabadulásként" szerette volna folytatni. Hiszen Karácsony szerint a szerves reform a történelmi fejlődés teljes ismeretében megtett *lehetséges* lépéseket jelenti, ami azonban nem több lépés, mint amennyi *szükséges*. Ha ez a *finom egyensúly* nincs meg, akkor *nem szerves* a reform, helyette inkább lábra kapnak az önkényuralmi vagy népboldogító diktatúrák.[37]

Miként Karácsony Sándor a maga társadalmi—művelődési reformelképzelései során, úgy Liska Tibor is az *autonóm egyének* meglévő, tehát *alulról* szerveződő *igényeiből* indul ki. Az már nem az ő hibájuk — noha rájuk is visszahat —, hogy az ilyen módon artikulálódó autonóm igények „hirdetése" is csak jobbára olyan hatalmi—politikai erőviszonyok között lehetséges, amelyek legföljebb saját, tehát monopolizált (vagy hegemonizált) autonómiájuk legalitását hajlandók elismerni. Kétségtelen viszont, hogy e *valódi* monopolizált „autonómiák" nélkül az *igazi* autonómia-törekvések „próféfái" sem találhatnák ki és hirdethetnék „utópiáikat". Így volt ez már az ótestamentumi próféták idejében is: Jeremiás sem a sivatagban, hanem a jeruzsálemi templomban hirdette az igét. Igaz, nem aratott osztatlan sikert; a *„mót támut,* halálnak halálával halsz" verdiktet is kiérdemelte. Mindazonáltal voltak hűséges tanítványai, hívei szép számmal, még a királyi udvar hatalmasságai között is (ezért menekült meg a kivégzéstől). És

ami a fő: Jahve népét valóban utolérte a Jeremiás által prófétált sors, a babilóni fogság.

Nem kétséges: a próféták igaza inkább kellemetlen, mint szívmelengető. Az emberek valószínűleg már az ótestamentumi időkben is szívesebben gyönyörködtek az *Énekek énekében*, mint holmi lázas *jeremiádok*ban — ha nem férges mannával kellett beérniük a babilóni fogságban. És igazuk is volt — ha volt már jó mannájuk és szabadok voltak, ha tehát náluk maradt a *saját mannájuk*. Mert „éhe a kenyérnek" és „éhe a (szabad) szónak" ugyanazon (hiányzó) *manna* utáni „éhség", legföljebb az aszkéta idealisták és hedonista anyagelvűek nem látják ezt. Ők azok ugyanis, akik hajlamosak a *kényelmetlen tények* ellenére — hogy ti. megférgesedett a manna a babilóni fogságban — a „mennyek országát" vagy a „földi paradicsom" vízióját hirdetni (babilóni) katedra-próféciáikban.

Karácsonyról és Liskáról sok minden elmondható, de azt semmiképpen nem állíthatjuk, hogy katedra-próféták lennének. Éppen ellenkezőleg: ők felismerték — Max Weberrel szólva —, hogy „egy Istentől idegen, próféták nélküli korban" adatott élnünk.[38] Mégis azért tűnhetnek „prófétáknak", mert következetesen hirdetik a *varázslat alóli feloldódás* „utópikus" programját. Ám mindezt úgy teszik, hogy valójában egyikük sem „ateista": Karácsony a szó szoros értelmében sem volt az és Liska sem értékromboló és -tagadó. Karácsony protestantizmusa egy (református) reformátor *hite* az *egyéni autonómiában*, ami — sok egyéb tényező mellett, melyek közül néhányra föntebb már utaltam — mintegy mentalitástörténeti előkészítője és egyben (legalábbis egyik) föltétele a Liska-féle *vállalkozó individuum* ökonómiai—szociológiai alapokon strukturálódó személyes társadalmi tulajdonának.[39] Ennek megtalálásához, meglátásához és e „látomások" kisebb-nagyobb kísérleti kipróbálásához azonban nem kevés akarat, elszántság, kitartás és indulat szükséges. Liska Tibor, akárcsak egykori debreceni professzora, pedig igencsak indulatos, harcos — sőt „(fő)osztályharcos" ember.[40]

BEFEJEZÉS HELYETT A NEGYEDIK MOTÍVUM: a „tudományos osztályharc" mai állásáról

„Osztályharcaink mai frontjának egyik oldala a személyes társadalmi tulajdon, ami csak társadalmi jussként és licittel szerezhető. A másik oldalon pedig együtt bűzlik minden magán-, állami, csoport-, hivatali vagy egyéb tulajdonosi kiváltság" — állítja Liska Tibor a maga agitatív, harcos szókimondásával (amire valószínűleg másoknál érzékenyebb vagy inkább még nem eltompult „szimata" is serkentheti).

Látnunk kell azonban azt is — némileg leülepítve magunkban a Liska Tibor által felkavart „illatos" indulatokat —, hogy az ilyesfajta manifesztumszerű, „osztályharcos" kinyilatkoztatás (mely persze szükségszerű velejárója a mindenkori adott jelent transzcendáló akaratnak) csak akkor marad mentes a szubjektív túlzásoktól, ha nem csúszik ki alóla a világ racionalizálását végző tudományos szakmunka. A tudományos szakmunka persze elsősorban nem a tudományos bürokraták vagy a bürokratikus tudományosság „hivatalos" és „tervszerű" (ésszerűen temperált és „szagtalanított") előírásainak a függvénye, hanem inkább az intellektuális racionalizálásé: az *univer-*

zális ideológiai varázslatok alóli feloldódásé. A „feloldó" intellektus ugyanakkor — sőt szükségképpen — *támaszt* is keres(het), önmagából újabb „univerzális törvényt", „abszolút trendet", egy olyan általános történelmi tendenciát prófétálva, amelyben csak a „jobb és boldogabb jövő" óhaja jut kifejezésre. Ezt azonban a nem létező, ám annál inkább vágyott univerzális törvényekből hajlamos származtatni, miként a „metafizikus" próféta-elődök. Ez viszont parancsolóan írja elő nekünk — figyelmeztet Max Weber —, hogy leszögezzük: „az a sok-sok ember, aki ma mindenütt új próféták és üdvözítők után kutat, ugyanabban a helyzetben van, mint amelyet a száműzetés korának egyik szép edomita őrdala ír le (melyet felvettek Ézsaiás jövendölései közé): 'Seirből így kiáltanak hozzám: Vigyázó! meddig még az éjszaka, meddig még ez éj? Szólt a vigyázó: Eljön a reggel, de még éjszaka van, ha kérdeni akartok, jertek el újból.' (Ézsaiás, 21, 11—12.) A nép, amelynek ezt mondották, jóval több mint kétezer esztendőn át kérdezett és várt, és ismerjük megrázó sorsát. Vonjuk le ebből a tanulságot: vágyakozással és várással még nem tettünk meg mindent, és csináljuk másképpen: végezzük a dolgunkat, s emberileg és hivatásunkban egyaránt feleljünk meg a 'nap követelményeinek'. Ez akkor egyszerű és könnyű, ha mindenki megtalálja azt a démont, amelyik az ő életének fonalát tartja, és engedelmeskedik neki."[41]

Karácsony Sándor és Liska Tibor talán olyan „démonok", akik segíthetnek ezt a hol látható, hol láthatatlan, illékony „fonalat" megtalálni.

JEGYZETEK

*Tanulmányom az 1982. április 28-án, a Marx Károly Közgazdasági Tudományegyetemen tartott előadásom szövegének átdolgozott változata. Előtte módomban volt áttanulmányozni az addig elkészült Liska-kéziratok és a hozzájuk kapcsolódó opponensi vélemények jó részét is. Jelenlegi tanulmányomban is támaszkodtam ezekre, de a jegyzetapparátusban külön nem utalok rájuk. Azóta e kéziratokból Siklaky István szerkesztésében megjelent egy válogatás (Koncepció és kritika. Magvető Kiadó, Bp. 1985.). Erre viszont a jegyzetekben külön is hivatkozom. — A könyvről írott recenziójában Lengyel László utal — az én 1982-es előadásom kéziratára is hivatkozva (ugyan tévesen 1981-et adva meg a kézirat dátumául) — Liska és Karácsony „eszmei" kapcsolatára. (Koncepció és kritika — a piaci szocializmus egy változatáról. Valóság, 1985. 9. 102—111. 1.) E recenzió olvasása után gondoltam arra: talán nem lesz érdektelen a szélesebb nyilvánosságot is megismertetni 1982-es előadásom szövegével, amit persze azóta — a gondolatmenet egészét érintetlenül hagyva — tovább csiszoltam, alakítottam. Ez a tanulmányom előadásként szerepelt a Magyar Szociológiai Társaság által „Reform és Társadalom" címmel 1987. márc. 2—3.-án rendezett Fiatal Szociológusok I. Konferenciáján.

[1] *Németh László:* Mai témák. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1963. 191. l.

[2] Boros Lajos így derítette föl Hayek és Liska gazdaságelméletének „nem véletlen metszéspontjait". Vö.: *Boros Lajos:* Történelmietlen modell vagy modelltelen történelem? In: Koncepció és kritika. 231—310. 1.

[3] Karácsony előadói hatását igen érzékletesen írja le Illés Lajos is. A pápai Református Kollégiumban — írja Illés Lajos — 1941-ben ünnepelték az Ifjúsági Képzőtársaság megalakulásának 100. évfordulóját. Ezen az ünnepségen Németh László mellett Karácsony Sándor is beszélt. Illés Lajos kezdetben, hiszen így volt szokva a hagyományos iskolai körülmények között, únta az egészet. „Akkor figyeltem fel igazán — írja —, amikor egy alacsony termetű, testes ember lépett a szónoki emelvényre. Ha talán utcán vagy másutt látom, annyira nem kel-

tene bennem érdeklődést, hogy észre sem venném őt! Itt azonban — ahogy megszólalt s kiejtett néhány mondatot — rögtön vonzáskörébe kényszerített. Ahogy egyik szava követte a másikat, egyre jobban növekedett, majd teljesen úrrá lett rajtam szuggesztív ereje. Mintha szemem láttára átalakult volna! Döbbenten éreztem, hogy már a lelkembe is belelát, és éppen a legrejtettebb diákvágyaimat fogalmazza meg. A kételkedést tartotta nagyra, sőt, magát a diákot két lábon járó, testet öltött kételynek nevezte. Úgy vélte, hogy az a természetes, ha önálló gondolatai vannak a diáknak, mer és tud kérdezni. Legyen tehát tevékeny társa tanárának, s az sem baj, ha kételkedik, ha lázad és cselekszik... Ki ez az ember? Honnan a bátorsága és az ereje? Hogyan tudott úrrá lenni rajtam? — kérdeztem önmagamtól izgatottan. Pedig jól tudtam, hogy ki ő, hiszen bemutatták: Karácsony Sándor..." (*Illés Lajos:* Németh László tanügyi álmai. Kortárs, 1980. 2. 265. 1.) — Illés Lajos által idézett Karácsony-előadás (mely címe után meglehetősen száraznak és érdektelennek tűnne: „A magyar iskolai önképzőkörök múltja") megjelent A Pápai Főiskolai Képzőtársaság Jubileumi Évkönyvében. Összeállította: Szabadi Béla. Pápa, 1941. Főiskolai Könyvnyomda, 38—44. 1.; illetve *Karácsony Sándor:* Ocsúdó magyarság. Exodus, Bp. 1942. 486—492. 1.: „Az önképzőkörök. A neveléstörténet időproblémája."

[4] Interjú Liska Tiborral — Karácsony Sándorról. Kézirat, 1980. Készítette: *Bruszt László.* (A kézirat az ELTE Szociológiai Intézet Könyvtárában.) — Liska máshol is kiemelten szól Karácsonynak reá tett hatásáról. Vö.: *Körösényi András—Türei Sándor:* Liberális hatások a „szocialista vállalkozás" elméletére. Beszélgetés Liska Tiborral. Medvetánc, 1985. 2—3. 277—278. 1.; *Farkas Zoltán:* Reform és kísérlet. Interjú Liska Tiborral. Mozgó Világ, 1986. 3. 68. 1.

[5] Ocsúdó magyarság, 513. 1.

[6] *Karácsony Sándor:* A magyarok kincse. Exodus, Bp. 1944. 129. 1. — Kiemelések az eredetiben.

[7] Vö.: *Bársony Jenő:* A Liska-féle szocialista vállalkozási koncepció. In Koncepció és kritika, 17—110. 1., különösen 21—33. 1. Bársony Jenő itt igen jó összefoglalóját adja az említett vitáknak.

[8] Ez a vélemény nagyon egybecseng Kurt Lewinnek a pszichológia pretudományos állapotáról írott kritikájával. Lewin szerint ugyanis a pszichológia még csak jobbára „arisztoteliánus" szinten van és csak nagyon óvatosan tapogatózik a „galileánus" paradigma felé. (Vö. *Kurt Lewin:* Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összecsapása a mai pszichológiában. In: A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Gondolat, Bp. 1972. 41—90. 1.) Lewin ezt a diagnózisát az 1930-as években állította föl. Ma tehát ezt is kérdezhetjük: a „heisenbergi" paradigma csak utópia? Kétségtelen: a tudományos gondolkodás az egységet keresi a sokféleségben, ám ezt így — a maga általánosságában — könnyebb kijelenteni, mint a „konkrét totalitás" szintjén megragadni, hiszen (hogy csak a pszichológia területén maradjunk) mekkora tiltakozás, értetlenség fogadta annak idején Freud megállapításait: például azt, amikor a „patológiás" és „egészséges" állapotot egy kontinuumon értelmezte, nem tulajdonítva nekik értékkülönbséget, miként a galileánus paradigma is közös törvényszerűség alá vonja a legkülönfélébb (egyenesvonalú, görbe stb.) mozgásokat. Talán meglepő a párhuzam: *Liska Tibor* Ökonosztát című műve (mely máig kéziratban olvasható csak!) az „arisztoteliánus" szoc. pol. gazd. pretudományos voltának kritikus, „galileánus" perspektívából megadott bizonyítása, hogy megtisztítsa az utat az újabb — esetleg „heisenbergi" — paradigmák előtt.

[9] Önmagát kereső társadalomtudomány. *Szántó Tibor* és *Zsolnai László* körinterjúja. Valóság, 1984. 4. 3. 1.

[10] Mitrovics Gyula — a debreceni egyetem pedagógiai tanszékének vezetője (Karácsony elődje ezen a poszton) — 1934-ben, Karácsony Sándor magántanári habilitációjakor még ostyába csomagolja véleményét: „Karácsony Sándor a legszorosabb és legnemesebb értelemben vett nevelői küldetésének inkább hivatott apostola, semmint tudományos kifejtője." Viszont 1941-ben, amikor a nyugdíjba vonuló Mitrovics Gyula helye betöltésének ügye napirendre került — s az egyik lehetséges utód Karácsony volt —, Mitrovics véleménye már nincs ostyázva: Karácsonynak A magyar észjárás című könyvét „pedagógiai nihilizmusnak" minősíti. (Lásd Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, VIII. 5/b. 1933—34. 502.

iratcsomó és 1940—41. 476. iratcsomó.) — Érdekes, ám jellemző adalék, hogy a felszabadulás után, de még inkább azon bizonyos zord „ötvenes években" — tehát más ideológiai platformról, viszont korántsem „szabad", „szuverén" helyzetből — a Mitrovics-féle ítéletek visszaköszönnek: a Karácsony-féle „magyar reform-demokrácia" nem más — mondták —, mint „ködösítés", mert Karácsonynak „nincs tiszta és teljes távlatú világnézete" (*Antal Gábor:* „Magyar alexandrizmus". Politika, 1947. aug. 23. 10. l.); a „fordulat évével" természetesen be- vagy inkább kiteljesedtek ezek a kiátkozó jellegű szentenciák (lásd pl. *Bóka László:* „Népiség" és népnevelés. Szikra Kiadás, Bp. 1949. 22—27. l.); így lett Karácsonyból „exaltált próféta" (*Kerékgyártó Elemér:* A „népies-karácsonyista" társadalomfelfogásról. Társadalmi Szemle, 1955. 2—3. 120. l.); s ezek az „ítéletek" oly erősen rögzültek, hogy aki szabadulni szeretett volna tőlük, még ő is úgy vélte: Karácsony „elméleti anarchizmusa" nem bocsánatos bűn. (Vö.: *Katona Imréné:* Néhány kérdés Karácsony Sándor pedagógiájában. In: Magyar neveléstörténeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp. 1959. 205—247. l.)

[11] Vö.: *Kornai János:* Játékszabályok és társadalmi realitások. In: Koncepció és kritika, 322. l.

[12] Vö.: *Berend T. Iván:* Jegyzetek Liska Tibor szocialista gazdasági modell elgondolásához. In: Koncepció és kritika, 323—356. l.

[13] Valóság, 1984. 4. 5. l.

[14] *Karácsony Sándor:* A „cinikus" Mikszáth. In: A magyarok kincse, XVII—XX. l.

[15] Vö.: *Kuhn, T.:* A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Bp. 1984. 97. skk. o.

[16] Ezt a pszichologizáló magyarázatot nyilvánvalóan szociológiai dimenziókban is konkretizálni kellene. Azonban általában — tehát a Liska-féle „radikális" törekvésektől függetlenül is — a reform és például a magyar társadalom strukturális csoportjai közötti viszony feltárása is hiányos, csak hipotetikus elképzelések vannak. (Vö.: *Kolosi Tamás:* Strukturális csoportok és reform. Valóság, 1986. 7. 19—31. l.)

[17] Interjú Kontra Györggyel — Karácsony Sándorról. Kézirat, 1979. Az interjút készítette *Lányi Gusztáv.* (A kézirat az ELTE Szociológiai Intézet Könyvtárában.)

[18] Karácsony Sándor tanítványi köréhez tartozó Nagy Tibor egy 1940-ben megjelent tanulmányában a monopóliumokat azért tartotta gazdaságellenes eszközöknek, mert a gazdasági élet földrajzi élettere, a javak lelőhelye (a föld stb.) csak értékükben, de nem mennyiségükben növekedhetnek, ezért elzárásuk gazdaságellenes „gazdasági előny" kicsikarásához vezet. De a monopóliumokat azért is bírálta, mert „a kényszerű s egyoldalú gazdasági alárendelődés", a „felelőtelen egységek és különbségek" hordozói, ráadásul — és ezért — a gazdasági válságok előidézői is. Továbbá ilyen „felelőtlen egységek és különbségek" létrehozása miatt kritizálta a gyarmatosítást is, amely a „gazdaságos gazdálkodás mellérendelő módszerétől" eltérve szintén csak az alárendelő függőségeket erősíti, miként általában a gazdasági határok, és mesterséges vámhatárok is éket vernek területek és népek közé, megbontják és szétzilálják az „életteret". Azt az „életteret", amely „magát az egész földet jelenti, úgy mint egységes kultúrszférát, mint minden rajta élő, megszülető és megszületendő ember természetes és jogos életterét, nem egyik vagy másik náció kiváltságos vadászterületét." (*Nagy Tibor:* „Élettér" vagy földzárlat. In: A másik ember. Az Exodus Almanachja. 1940. 70—84. l.)

[19] A magyarok kincse, 6. l.

[20] Ocsúdó magyarság, 428—429. l. — Kiemelések az eredetiben.

[21] *Karácsony Sándor:* A magyarok Istene. Exodus, Bp. 1943. 229—230. l.

[22] *Karácsony Sándor:* A magyar észjárás. Exodus, Bp. 1939. 229. és 244. l.; 2. kiad. Magvető, Bp. 1985. 337. l. skk. és 419. l.

[23] A különböző szinteken és struktúrákban „hiányzó" önálló identitások problémáit, e sajátosan közép-kelet-európai történelmi-társadalmi kérdést természetesen (Karácsonyon és Liskán kívül) többen is felismerték. Például ezen a felismerésen alapult Erdei Ferenc „város és vidéke" koncepciója, a Bibó—Erdei-féle közigazgatási reformelképzelés. — Bibó István demokrácia-fogalma általá-

ban is az önálló identitások szociológiai feltételeit kereste: nem a felülről létrehozott, hanem a helyi szintű önigazgatás és civil önszervező társulások — szerinte — a „demokrácia" és a „felszabadulás" igazi hordozói. Ugyanakkor Bibó is tisztában volt a „zsákutcás" magyar fejlődés következtében kialakult „lelki alkat", azaz a társadalom hierarchikus valóságának szorító „gátlásaival". (Lásd pl. *Bibó István:* A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. 1946., uő.: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. 1947. In: *Bibó István:* Válogatott tanulmányok, II. köt. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1986. 297—333. és 367—397. l. — Lásd ehhez még *Szücs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981. 3. 313—359. l.) — A „reformalku sűrűjében" természetesen újból megfogalmazódtak ezek a régi gondok is (vö.: *Gombár Csaba:* A helyi hatalom hermeneutikája. In: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984. 32—47. l.), hangsúlyozva: a reform alanya az (egyes) állampolgár és közvetlen közösségei, „nem pedig valamely elvont csoportok, elvont és átvállalt érdekekkel." (*Gombár Csaba—Lengyel László:* A társadalmi reform kérdéséhez. Társadalomkutatás, 1986. 1. 117. l.)

[24] *Liska Tibor:* A „szocialista vállalkozás" szektor „tervpiaca". In: Koncepció és kritika, 152. l.

[25] Ocsúdó magyarság, 46. l.

[26] Valóság, 1984. 4. 10. l.

[27] *Karácsony Sándor:* Nyugati világnézetünk felemás igában. Pro Christo Diákmozgalom Szövétnek Kiadása, Bp. 1933. 61. l.

[28] „Áll az élet, gazdasági válság van, teljes pénztelenség, a munkanélküliek száma katasztrofális arányokban megnövekedett, az adóterhek elviselhetetlenek, újabb boletta-rendelet készül. Beteg a kapitalisztikus rendszer, de közben az embereket hideg rázza az új rendszerektől is. Közbül ott van az én egyéni kis katasztrófám is, hogy bár jól szituált, tisztes rangot elért, takarékos ember vagyok, 'kénytelenülök' úgyszólván teljesen animális életet élni, s még így is csak részben tudom biztosítani családom és magam számára a puszta létezést, a máról-holnapra szóló tengő életet. *Megférgesedett a manna.*" (Nyugati világnézetünk..., 145. l. — Kiemelés az eredetiben.)

[29] Ezzel persze még nem válaszoltunk a „miért?" kérdésre. Miért éppen nálunk, Magyarországon (tágabban: a közép-kelet-európai régióban) alakulnak ki a Karácsony- és Liska-féle „prófétikus" mentalitások? — tehetnénk fel pontosítva a kérdést. A válasz azonban nem egy ilyen rövid írást igényelne, hanem monografikus terjedelműt, alapos történelemfilozófiai, eszmetörténeti, szociológiai és történelmi szociálpszichológiai elemzést. Hiszen a nem elhanyagolható egyénlélektani beállítódásokon túl a történelmileg kialakult, az egyéni mozgáslehetőségeknek keretet adó struktúrák átmenetiségét, bizonytalanságát, ambivalenciáját, sőt sok esetben antinómikusan egymásnak feszülő konfliktusgerjesztő tényezőit kellene megvizsgálni. Továbbá azt is, hogy ezen komplex (történeti, szociológiai, pszichológiai és „eszmei") struktúrák miképpen épültek egymásra és egymásba, míg az „itt és most"-ban élő, gondolkodó, tevékenykedő ember lehetőségeiként adottá válnak. Ez legalább egy öt nemzedéket átmetsző diakron történelmi szociálpszichológiai „átvilágítást" igényelne. Mondjuk *Széchenyi István* Hitelétől *Liska Tibor* Ökonosztát című művéig. „Öt nemzedék és ami utána következett" ilyen szekfűi reminiszcenciákat is ébresztő munka talán válaszolhatna a problémára.

[30] *Hankiss Elemér:* Társadalmi csapdák. Diagnózisok. 2. kiad. Magvető Kiadó, Bp. 1983. 205—240. l.

[31] *Pataki Ferenc:* Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982. 27. l. — Kiemelések az eredetiben.

[32] Készülődés a számadásra. *Hatvani Dániel* beszélgetése Csoóri Sándorral. Mozgó Világ, 1982. 1. 26—27. l. — Kiemelés tőlem: L. G.

[33] Liska természetesen nem a „hiány(ok)" tényét tagadja, sőt éppen ellenkezőleg: nem éri be azoknak egyfajta közgazdász behaviorista leírásával, hanem a maga „normatív" magyarázó észjárása szerint a következő formulában általánosítja: „Hiányszocializmus = a szocializmus hiánya". — Ehhez már csak az Esterházy Péter által „kifigurázott" („vállalkozói") szocializmus-képet illeszthetjük: „Igaz hogy a sz.-ban tejben-vajban fürdéznek az emberek?

Nohát, ezt, így direkte nem mondanám; de jó irányban kapiskál az elvtárs, ha meg nem sértem." (*Esterházy Péter:* Kis Magyar Pornográfia. Magvető, Bp. 1984. 104. l.)

[34] Közgazdaság és pszichológia. Interjú Kornai Jánossal „A hiány" című könyvéről. Pszichológia, 1981. 3. 431—444. l. — Megjelent még *Kornai János:* Ellentmondások és dilemmák című kötetében is (Magvető Könyvkiadó, „Gyorsuló idő"-sorozat, Bp. 1983. 121—155. l.)

[35] Érdekes, de talán már nem meglepő módon Karácsony sem volt elragadtatva ezektől a „korlátozó röghözkötöttségektől"; minden röghöz kötő valóságos és eszmei „idiolumot" (vámot, útlevélkényszert, valutát, nacionalizmust stb.) keserűen ostorozott. „Érdekes megfigyelnünk — írta —, hogy megszaporodtak például a világháború óta a vámsorompók, s hogy kényszerült egyszerre csak Anglia is feladni a szabad kikötő és szabad kereskedelem cobdeni elvét előbb csak a 'made in Germany' vagy a levágott lábú magyar pulyka formájában, később, egyelőre az imperium tágas határain belül ugyan, de de facto is. Gandhi maga szőtte leple immár a brit határokon belül is állogatja ha szelíden és ha ügyefogyottan is, de észrevehetőleg a vámsorompókat. Ugyanilyen korlátozott költözködési lehetőségeket jelent az útlevélkényszer, az USA kivándorló kontingense. a nehezen megszerezhető állampolgárság, a valutakérdés és a nacionalista mozgalmak. Ne feledjük, hogy ez utóbbi nemcsak külön nyelveket eredményez, hanem lassankint külön nemzeti tudatot egész kis törzsek számára is. Magam is 'kis' nemzet tagja vagyok, tudom, hogy élet-halál kérdés kis nemzetek számára önmaguk bátor dokumentálása, de az bizonyos, hogy nehezebb nemcsak utazni mostanában, mint pár évvel ezelőtt, hanem 'állandó tartózkodási helyet' változtatni is sokkal nehezebb. Einstein ma még 'venia legendi'-t kaphatott egy francia egyetem katedráján, de mit csinált volna vele a francia egyetem, ha véletlenül nem a relativitás elméletével foglalkozik, hanem — mondjuk a német büntetőjoggal vagy a plattdeutsch dialektusok hangtanával." (Nyugati világnézetünk . . ., 59—60. l.)

[36] *Liska Tibor:* A „szocialista vállalkozás" szektor „tervpiaca". In: Koncepció és kritika, 179. l.

[37] Példák a nem szerves reformra: II. József újításai szükségesek voltak, de mivel tradícióellenes élük volt, szükségképpen buktak meg. Temesvári Pelbárt „szent haragja" Mátyás udvara ellen ugyan tiszteletre méltó, csak éppen időszerűtlen volt. Mátyás reneszánsza viszont az akkori magyarországi állapotok mellett nem volt teljes egészében szükséges. (Vö.: A magyar észjárás, 43. l.; 2. kiad. 1985. 131—132 l.)

[38] *Max Weber:* A tudomány mint hivatás. In: Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 153. l.

[39] Talán jellemző adalék, hogy nálunk a hivatalosan deklarált „közösségi" elvek ellenére sorra-rendre kudarcba fulladnak a „közösségi nevelés" különböző kísérletei. Társadalmunk ugyanis messzemenően nem közösségi jellegű: ha úgy tetszik: ezt a kényelmetlen tényt — a „közösség" varázslata alóli feloldódás jegyében, vagyis a (társas) önérdek által vezérelt „individualitást" elfogadva — tudomásul kell(ene) vennünk, ennek ellenkezőjét propagálni ugyanis nem más, mint anakronizmus, utópia — mutat rá nagyon helyesen Bársony Jenő((Vö.: *Bársony Jenő:* Miről mesélhet a mély? Mozgó Világ, 1985. 10. 96. l.) Mármost Karácsony társaslélektana és Liska vállalkozó individuuma azért alkalmas az „anakronisztikus varázslatok" alóli kiszabadulást serkenteni, mert a legkülönbözőbb módon szorító körülmények között mégiscsak élő „autonómia-csírákból" és autonómia-igényekből indulnak ki. Másfelől ezek az igények szervesebben is kapcsolódhatnak egymáshoz: a társadalmi szolidaritás is inkább ekkor valóságos, s kevésbé esik szét — mint manapság — „közösségre" és „atomizált egyénre", a társadalmi skizofrénia paradoxonjaiban egyaránt kiürítve a társadalmi azonosságokat hordozó azon szociális kategóriákat, amelyekhez az egyén tartozik. (Vö.: *Garai László:* Laikus dolgozat a tervezésről meg a piacról. Valóság, 1985. 8. 32. skk. o.)

[40] Karácsony egy másik tanítványa, Varga Domokos írja: „Karácsony Sándorban 'erős indulatok' éltek. Hatalmas tudása ellenére 'nem volt puszta észlény'. Nem is akart az lenni. Jellegzetes nonkonformista alkat lévén, heves vágy élt benne a világ — és benne önmaga — megváltoztatására. Gyűlölt minden sablont és patront, amely túlélte önmagát. *(Varga Domokos:* „Quid est veritas? Confessio, 1983. 2. 124. l.) Liska Tibor „szangvinikus" személyisége és hasonlóképpen „vérmes" vitastílusa pedig legendásan híres — legalábbis nem kis számú vitapartnerei körében. A dolgozatomban viszonylag bőven idézett Liska-szövegek ezt talán önmagukban is bizonyítják, ami persze csak halvány visszfénye a személyes jelenlét során Liskánál tapasztalható sajátos „vitastílusnak".

[41] *Max Weber:* A tudomány mint hivatás. In: Állam, politika, tudomány 156. l. — Kiemelés az eredetiben.

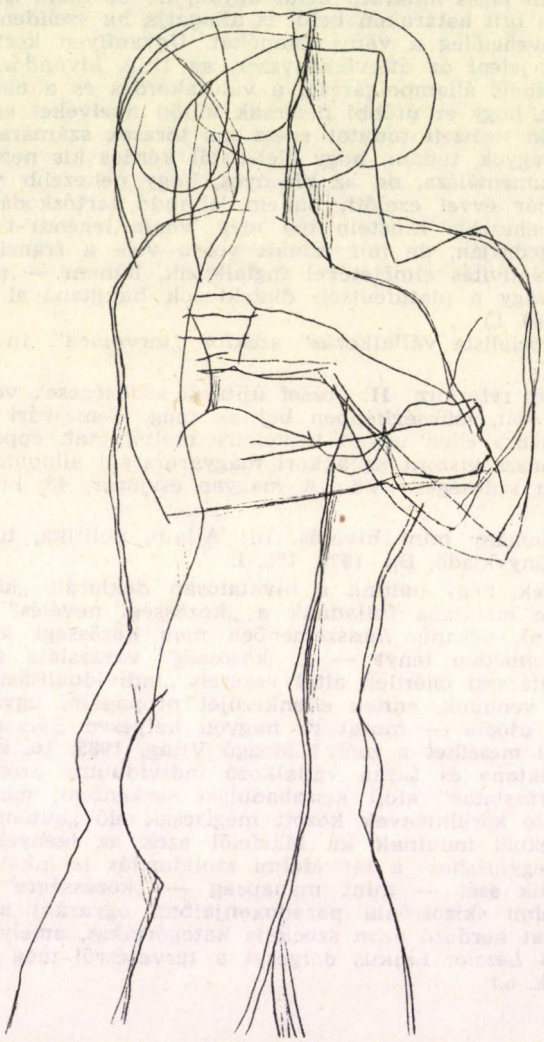

Köles Sándor—Marschall Miklós

LEHETŐSÉGEK A KULTÚRA HELYI FINANSZÍROZÁSÁBAN*
(Példák és javaslatok)

Mint ismeretes, az utóbbi évek gazdasági restrikciós politikája szűkítette a kultúra — és benne a közművelődés — állami támogatásának lehetőségeit. A nemzetközi fizetőképesség fenntartásának prioritása és a termelő ágazatokban ismételten elodázott struktúraátalakítás következtében fellépő növekvő veszteségek olyan teherként nehezednek a központi költségvetésre, hogy a *nem termelő szféra* (egészségügy, oktatás, kultúra stb.) *finanszírozására relatíve egyre kevesebb költségvetési pénz jut.*

Jól illusztrálja ezt a nem termelő szféra *költségvetési intézményeinek* gazdálkodásáról készült adatsor (országos adatokról van szó).

A költségvetési intézmények bevételeinek és kiadásainak alakulása

	saját bevételei	állami támogatás	kiadásai
1973	100%	100%	100%
1978	162	152	155
1983	652	236	229
1978	100%	100%	100%
1983	402(!)	116	148

Forrás: Radnai György: A költségvetés mostohagyermekei. Tervgazdasági Fórum, 1986/2.

Mint látjuk, 1978 és 1983 között az állami támogatások csak 16 százalékkal nőttek, míg a költségvetési szervek *saját bevételei megnégyszereződtek.* Az utóbbi két évben ez a tendencia tovább erősödött. Azt jelenti ez, hogy az intézményeknek mintegy „ki kellett gazdálkodniuk" fennmaradásukat. Ha hozzávesszük ehhez az inflációt — 1973 és 83 között 70—75 százalék, 1970 és 1986 között kb. 225—230 százalék —, akkor még rosszabb a kép. Az utóbbi években az állami támogatások *reálértékben csökkentek* a nem termelő szférában. A többletkiadásokat, a „szinten tartást" a költségvetési szervek saját bevételei — tehát elsősorban a lakossági vásárlóerő bevonása fedezte.

* E dolgozat 1986 elején készült, az azóta történtekre nem térhettünk ki.

Mivel a kiadások növekedésében az újonnan belépő intézmények is benne foglaltatnak, a meglévő intézmények tényleges *veszteségei* tíz év (1973—1983) alatt egyes számítások szerint[1] *50 százalékosok is lehetnek.* (Reálértékben ennyivel kevesebb támogatást kapnak.)

Általános gazdasági problémáról van tehát szó még akkor is, ha a szűken vett közművelődés finanszírozási gondjait elemezzük: nyilvánvaló, hogy középtávon a közművelődés *nem számíthat a központi támogatás növekedésére.* (Maximum a reáltámogatás további csökkenésének mérséklésére.)

A súlyos kényszerhelyzeteknek azonban van egy nagy pozitívuma: serkentik az új megoldások keresését — esetünkben az új finanszírozási források felkutatását és a meglévő pénz hatékonyabb felhasználását.

Melyek a hatékonyabb gazdálkodás esetleges színterei?

1. *Az intézmények gazdálkodásában*

1.1. *Versenyelemek bevitele a támogatások elosztásába.* Fokozatosan érvényesíteni kellene azt az elvet, hogy a támogatásokat nem intézmények, hanem *tevékenységek,* szolgáltatások, akciók kapják. Nem az intézmények mindenáron történő fenntartásában, hanem a kultúrpolitikailag fontos *funkció,* feladat, szolgáltatás *ellátásában* kellene gondolkodnunk. Ez lehetővé tenné ugyanannak a feladatnak az *olcsóbb,* racionálisabb, a *helyi* „emberi tőkére" támaszkodó ellátását. (Különösen kistelepüléseinken lenne ez járható út.) Be kellene látni, hogy egy feladat ellátására nem kell mindig szervezet a maga dologi és bérköltségeivel, egyéni „vállalkozók" vagy lakossági egyesületek *jóval kevesebb pénzért* el tudnák látni ugyanazokat a feladatokat. A jelenlegi intézményi támogatásokat fokozatosan céltámogatási alapokká kellene átszervezni, amelyeket bárki megpályázhatna — mondjuk egy ötéves időtartamra. A pályázati rendszer nem fenyegetné a meglévő intézményeket, mivel az ott dolgozók szakmai felkészültségével, tapasztalatával egy nem profi vállalkozó aligha kelhet versenyre; tehát a pályázatok zömét valószínűleg a professzionális szervezetek nyernék el. De úgy, hogy minden tekintetben szigorú önvizsgálatra lennének kényszerítve.

A pályázati rendszernek igazából kistelepüléseinken lenne jelentősége: le lehetne mondani bizonyos papíron működő művelődési otthonok fenntartásáról, és ezt a pénzt vagy ennél kevesebbet helyi vállalkozónak vagy egyesületnek lehetne átadni. Elképzelhető lenne tehát megyei szinten egy ún. „falusi közművelődési alap" létrehozása, amelyet a falusi művelődési házak mellett mások is megpályázhatnának.

Ez a konstrukció minden szinten növelné a tanácsok irányítási lehetőségeit, mert *nem saját intézményeinek és apparátusának kiszolgáltatottja lenne, hanem a teljes közösség érdekeinek integrálója és képviselője — esetenként akár professzionális közművelődési intézményekkel szemben is.*[2]

1.2. *Belső vállalkozások* az intézmények vagy vállalatok gazdálkodásában. Ez lehet szerződéses üzemeltetése valamilyen kulturális szolgáltatásnak — pl. egy mozinak —, amire negatív licittel (minél kevesebb vállalati támogatás igénybevételével) lehetne pályázni. Jó és anyagilag érdekelt vezetés (pl. egy család) számára sok többletbevételi és megtakarítási lehetőség van egy moziban. Bizonyos többletszolgáltatásokkal és létszám-megtakarítással csökkenteni lehet a működési veszteségeket.[3]

1.3. *Újfajta* lakossági *szolgáltatásokkal* — nyelvtanfolyam, video, társkeresés, kölcsönzés stb. — meg lehet növelni a bevételeket. (Ezekről lásd néhány későbbi példánkat.)

2. *A pótlólagos erőforrások bevonása*

2.1. *A lakosság.* A lakossági megtakarítások helyi felhasználásának hiánya általános probléma. Ebben csak olyan reformok hozhatnak változást, mint a tanácsi adózási jogosítványok kiszélesítése, a helyi pénzpiac megteremtése (szakosított kisbankok, takarékpénztárak, hitelszövetkezetek stb.), a vagyongazdálkodás — olyan dolgok tehát, amelyek kívül esnek a helyi tanács hatáskörén.

A lakosság anyagi forrásainak bevonására azonban — ha korlátozottan is, de — vannak lehetőségek.

A feszítő infrastrukturális hiányok mellett a helyi kötvény kibocsátásában a közművelődésnek aligha vannak esélyei. A *kultúrapártolás* állampolgári lehetőségei viszont még korántsem alakultak ki igazán. Olyan helyi alapítványokról, ebből fedezett díjakról van szó, amelyeket társadalmi kuratórium kezelne. Ennek természetesen meg kell teremteni a presztízsét, nem utolsósorban az eddig nem vagy kevéssé létező helyi újságok, helyi rádiók nyilvánosságán keresztül. (Ezek fenntartását a helyi vállalatok és vállalkozók, kisiparosok hirdetéseivel finanszírozni is lehetne.)

Az állampolgári kulturális *egyesületek pótlólagos szellemi és anyagi* erőforrásokat jelentenek a helyi kultúra számára. Ezeket a törekvéseket a helyi közművelődés irányítóinak messzemenően bátorítaniuk kellene.

A lakossági *magánvállalkozások adóikon* keresztül növelik a tanácsi bevételeket. A helyi gazdasági aktivitásból szerzett tanácsi többletbevétel a közművelődés számára is potenciális finanszírozási forrás.

2.2. *A gazdálkodó szervezetek.* A helyi kultúra helyi finanszírozásában mindenütt a világon fontos és „természetes" szerepet töltenek be a gazdálkodó szervezetek. A lakossági megtakarítások mellett javarészt ezek jelentik a lokális kultúra létrejöttének anyagi feltételeit.

Globálisan nézve a vállalatok Magyarországon is részt vesznek a kultúra finanszírozásában. Hozzávetőleges becslések szerint a gazdálkodó szervezetek adják az összes kulturális ráfordítások 5—10 százalékát. Ennek fő forrása a vállalati eredményekből adómentesen képezhető *jóléti és kulturális alap.* A potenciális helyi kultúra azonban nem sok hasznát látja ezeknek a pénzeknek. Ennek magyarázatát elsősorban a helyi *tanács és a helyi vállalatok közötti kapcsolatok* korlátozottsága, felülről történő beszabályozása adja.[4]

— A helyi gazdálkodó szervezetek adóinak csak egy töredéke jut a helyi tanácsnak.

— Az ún. koordinációs pénzek is központilag beszabályozottak.

— A társadalmi munka címen vállalt feladatoknak is vanak határai.

A tanács és a vállalatok között nem alakulhatott ki pozitív lokális érdekközösség, mert ennek mindkét oldalról jogi, gazdálkodási akadályai vannak. A vállalati szerepvállalás a helyi kultúra finanszírozásában így nem önkéntes mecenatúra, hanem rájuk „hárított", az állami támogatás kipótlására hivatott, érdektelenül ellátott feladat.

A helyi kultúra támogatásának *vállalati oldalról is* számos akadálya van.

— Nem lévén piacérzékenyek, a vállalatok (a tsz-ek talán kevésbé) közömbösek a helyi piaccal szemben. Nincs szükségük a mecenatúra által biztosított „jó hírnévre", reklámra sem.

— Merev a központi szabályozás. A jóléti alap „szabad" része meglehetősen kicsi. Országos átlagban az alap 5 százalékát költik kulturális célokra.

— A vállalati kulturális feladatvállalás nagy tehertétele a munkahelyi művelődés idejétmúlt koncepciója, amit még ma is számon kérnek tőlük. Ez a pénzek jelentős részét felemészti — lásd a különböző érdektelen vetélkedőket, előadásokat.

Ezek után feltehetjük a kérdést: milyen tényleges funkciói lehetnek a kultúrának egy vállalat esetében, milyen érdeke fűződhet egy vállalatnak a helyi kultúra finanszírozásához? Nézzünk egy lehetséges tipizálást![5]

A vállalati kulturális tevékenységet feloszthatjuk külsőre és belsőre. Az előbbi esetben a vállalat részt vesz vagy támogat vállalaton kívüli (lokális, regionális vagy akár országos) kulturális eseményeket, az utóbbi esetben pedig a saját, munkahelyi kulturális életről van szó.

Nagyjából ezt a felosztást követve a kulturális tevékenység két legfontosabb funkcióját így fogalmazhatjuk meg.

— A feladat külső, környezeti (lakóhelyi) kapcsolatainak fejlesztése, ápolása, a vállalati „image" kialakítása, a vállalati PR-munka kiegészítése.

— A vállalati munkaerő-gazdálkodás részeként a munkaerő-állomány „karbantartása", minőségének javítása, a vállalati eredményesség szempontjából fontos „emberi, munkatársi viszonyok" javítása, egyfajta vállalati „tudat" (a vállalattal való azonosulás) megteremtése.

— Munkaerővonzás és -megtartás. (Itt el kell ismerni, hogy a kultúra ebben az esetben maximum járulékos szerepet játszik, döntően a különböző szociális juttatások és szolgáltatások — óvodai, bölcsődei ellátás, üdülés stb. — esnek latba.)

— Kollektíva-teremtés, az emberi kapcsolatok ápolása. Kiszakadva a munkavégzés hierarchikus és személytelen rendjéből, a kulturális események — pl. egy kirándulás — találkozási alkalmakat teremthetnek vezetők és beosztottak, különböző helyeken dolgozó munkatársak között, és ezáltal növelhetik, javíthatják a vállalati belső információcserét és az eredményesség szempontjából oly fontos belső kooperációs hajlandóságot.

— A vállalattal való azonosulás elősegítése. (Jóllehet elsősorban a siker, a vállalat gazdasági eredményessége növeli az azonosulást, a kultúrának itt is fontos kiegészítő szerepe lehet. Jó belső kulturális programokkal és mecénásként szerzett publicitással, hírnévvel egyaránt.)

— Munkaerőképzés. A munkaerő pszichikai és fizikai „karbantartása". Rekreáció, rehabilitáció.

— Reprezentatív, szimbolikus javak, események támogatása. (Saját sikeres művészeti csoport — pl. egy táncegyüttes fenntartása vagy egy híres kulturális intézmény, vállalkozás szponzorálása nagyon jól segítheti a vállalat „public relations" munkáját, a vállalati „image" felépítését. — Lásd pl. a Skála-Coopot!)

A felsorolás azt tükrözi, hogy a kultúra akkor leli meg igazi funkcióját egy vállalat életében, *ha megtalálja azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek a vállalati gazdálkodáshoz kötik.*

A vállalati erőforrások fokozottabb bevonása a helyi kultúra finanszírozásába csak ennek tudomásulvételével lehetséges.

A vállalati pénzek felhasználása pedig fontos feladat lenne, annál is inkább, mivel a külön-külön kis összegek együttesen elérhetik esetenként a helyi tanács összes folyó kulturális kiadásait. Ennek természetesen nem valamilyen hatósági koncentráció lenne az útja — amit időről időre kulturális oldalról sokan szorgalmaznak —, hanem a sokat emlegetett *lokális (horizontális) érdekközösség megteremtése* annak pénzügyi, jogi feltételeivel együtt.

Olyan szervezeti megoldást kellene találni, amely ezeket a pénzeket és még más forrásból származókat is alapítványi formában települési vagy regionális szinten összegyűjtené. A másik lehetőség a kulturális rendezvények — pl. búcsúk, fesztiválok — kínálta reklámlehetőség.

VÁLLALKOZÁSI LEHETŐSÉGEK A KÖZMŰVELŐDÉSBEN

Az alábbiakban olyan javaslatokat fogalmazunk meg, amelyek a jelenlegi — korlátozottabb — jogi és gazdálkodási rendszer keretei között is elvileg megvalósíthatók, illetve azok bizonyos elemeit néhány településen már meg is valósították.

A kulturális vállalkozás lehetőségét tekintve lényeges különbségek vannak az egyes települések között egyrészt „tőkeerősségüket" (városi, nagyközségi, községi intézményről van-e szó), másrészt pedig a művelődési otthonok besorolását, gazdálkodási önállóságának mértékét (önálló, részben önálló, nem önálló), gazdasági szervezetét (GESZ-ben vagy GAMESZ-ben gazdálkodó-e) illetően.

Ebből következik, hogy a fenti körülményektől függően más és más gazdálkodási stratégia és vállalkozási szféra fogalmazható meg pl. egy városi művelődési központ és egy községi művelődési ház számára.

Különbségek vannak továbbá a tekintetben is, hogy az egyes települések tanácsai hogyan viszonyulnak a vállalkozó intézményekhez, hogyan tudják a kulturális vállalkozás elemeit a helyi közművelődés szolgálatába állítani. Magyarán: a „118-as" rendelet[6] által adott jogok és annak szelleme hogyan érvényesül, érvényesül-e egyáltalán. Fölismerve a közös érdeket és érdekeltséget, a helyi tanácsok támogatják-e vagy éppen fékezik-e ezeket a jogilag megengedett és gazdaságilag indokolt törekvéseket? A tanácsok új gazdálkodási szisztémája ugyanis éppen ezeknek a közös érdekeltségi elemeknek a fölismerésére kell hogy késztessen.

S a másik oldalról: vajon a népművelők ismerik-e ezeket a lehetőségeket, tudnak-e, akarnak-e élni ezekkel?

Mindezek megismertetésében, a jó példák bemutatásában és kezdeményezések bátorításában és segítésében fontos szerepet vállalhat a *megyei szakigazgatás*. Ezek történhetnek megyei pályázatok útján; egyedi elbíráláson alapuló kísérletek indítása révén; vagy éppen közgazdászból, jogászból, népművelőből álló szakértői „ad hoc" csoport(ok) rendszeres működtetése útján. Ehhez azonban olyan gondolkodásbeli változásra is szükség van, amelyik a gazdálkodás, a kulturális vállalkozást nem egyszerűen kísérőjelenségnek vagy efféle „szükséges rossznak" tekinti, hanem olyan cselekvési

térnek, ami megnövelheti a közművelődés lehetőségeit, teret nyithat alkotóképes, kedzeményező egyéneknek, csoportoknak. A gazdaság és a kultúra s a kultúra és a vállalkozás nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező fogalmak, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezek — sok esetben — a művelődési otthonok olyan „kényszervállalkozásai", amelyek az elmaradó állami támogatások pótlására ösztönöznek.

Az eddigiek főként a művelődési otthonokra vonatkoztak. Van azonban a kulturális vállalkozásoknak egy olyan csoportja is, amelynek érvényessége nem korlátozódik eme intézménytípusra. E falakon kívül számos olyan kisvállalkozás működik, amelyek betörve a művelődési otthonok hagyományos területeire (bizonyos területeken versenyhelyzetet teremtve), bebizonyították életképességüket, azt, hogy ezekből „meg lehet élni", s hozzájárulnak a kulturális kínálat szélesítéséhez.

A vállalkozások következő csoportját — némi túlzással — *„társadalmi vállalkozásnak"* is nevezhetnénk, s ezzel a címkézéssel azt a jelenségkört illetjük, amely az egyesületi mozgások révén és környékén jött létre, újabb lehetőséget adva a közösségi kezdeményezésnek, s amely egy része hosszabb távon járulékos gazdasági haszonnal is járhat.

Jelenleg a kulturális szféra ma még kellően át nem látható differenciálódásának időszakát éljük. Differenciálódik maga a közművelődési intézményhálózat is, a művelődési otthonok mellett szabadidő-központok, faluházak, általános művelődési központok jöttek létre; differenciálódnak a kulturális funkciók is, amelynek sorában létjogosultságuk van a kulturális szolgáltatásoknak, a rekreációs tevékenységeknek is, s differenciálódik a kultúra finanszírozása is, amennyiben az állami finanszírozás mellett kialakultak önfinanszírozó formák (pl. a helyi közművelődési egyesületek), s a kulturális tevékenység néhány eleme és szférája bekapcsolódott bizonyos piaci mechanizmusokba. Ezeket tekintjük át az alábbiakban.

VÁLLALKOZÁSI TERÜLETEK ÉS CÉLOK

Ma Magyarországon az alábbi területeken jöttek létre olyan kulturális vállalkozások, amelyek művelődési házak, közművelődési egyesületek vagy ezekre a célokra alakult kisvállalkozások keretei között működnek. Ezek *rentábilis* vállalkozások abban az értelemben, hogy eredményük, hasznuk közvetlenül jelentkezik, s abban az értelemben is, hogy a rentabilitás nem közvetlenül, hanem a „rentabilitási lánc" végén jelentkezik.

1. A szabadidő és a rekreáció köré szerveződő vállalkozások (kulturális szolgáltatások)

Jellemzőjük, hogy a kultúra „határterületeinek" gondolt szférákban szerveződnek: a hasznosság, a mindennapiság, aktív kikapcsolódás világában. Ezeknek a vállalkozásoknak a sajátja a gyors reagálás a változó igényekre, divatokra. Ilyenek:

— a turizmus; kulturális turizmus (erről később);

— a testkultúra fejlesztésére irányuló vállalkozások, a nemrég még olyan divatos aerobictól kezdve a különféle speciális célú tanfolyamokig

(karcsúsító, kismamatorna, testépítő tanfolyamok és körök stb.). Ugyanezek „kiegészítő" vállalkozásként is működhetnek, ha valamilyen más — nem rentábilis — vállalkozás fenntartása érdekében szerveződnek. Erre példa az egyik budapesti pantomimtársulat, amelyik fenntartó híján a működéséhez és az elmélyült szakmai munkájuk fedezésére szolgáló anyagi eszközöket ilyen típusú vállalkozásokkal teremti elő, ami lényegében nem idegen a társulat alapvető „rendeltetésétől", hiszen a mozgásművészetnek számos olyan eleme van, ami a mindennapokban ily módon hasznosulhat. A csoport egyesületi formában működik, tehát olyan önálló jogi személy, amelyik működtethet ilyen vállalkozásokat;

— nyelv- és egyéb speciális tanfolyamok. Az előbbiekre bőven akad példa, s ez az a terület, ahol a sokféle vállalkozás miatt verseny alakult ki. A speciális tanfolyamok egy része az egyéni életvitelhez, életforma-csoportokhoz, másik része pedig valamilyen speciális szakismeret, tudás elsajátításához kapcsolódik. Az előbbiekre példák: a különböző szakemberek bevonásával működő fogyókúrás táborok, ahol az egészséges életmód elemeit is el lehet sajátítani. Ilyeneket szervez például a Vas Megyei KISZ-bizottság, s ez nemcsak bevételt hoz számukra, hanem hasznosítani tudják az év jelentős részében kihasználatlanul álló KISZ-táborukat is. A Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ lúdtalpas gyerekek részére járásjavító tanfolyamokat szervezett, amihez kapcsolódva betét- és cipőárusítási alkalmakat is teremtettek. Az új ismerethordozók (számítógép, video) megjelenésével számítógépes, szoftverkészítő, video-tanfolyamok szerveződtek és szerveződhetnek. Számos településen jelentkeznek olyan szakmásító tanfolyamok iránti igények, amelyre az állami iskolarendszer ma nem nyújt lehetőséget, és ezt a művelődési otthonok jó szívvel fölvállalhatják (pl. kazánfűtői, kisgépkezelői stb. tanfolyamok).

2. A kulturális infrastruktúra köré szerveződő vállalkozások

A kulturális, közművelődési intézményrendszer nem lehet meg saját „háttéripara" nélkül. Ezeknek a szolgáltatásoknak egyik legfőbb vásárlói a kulturális intézmények. Ilyenek:

— a nyomdai, grafikai s egyéb „segédüzemi" vállalkozások. Ezek jó része intézményi belső vállalkozásként működtethető, illetve működik, s zömében a nagyobb művelődési otthonok „segédüzemeinek" jobb hasznosítását jelenti. Néhány művelődési ház a saját céljaira vásárolt nyomdagépen más intézmények számára, illetve lakossági megrendelésekre is készít nyomtatványokat (a műsorfüzettől kezdve a névjegykártyán át az esküvői meghívókig). Az ebből származó bevétel egy részét a nyomda fejlesztésére, másik részét pedig egyéb, az ún. „alaptevékenység" körébe tartozó, nem rentábilis csoportok, tevékenységformák támogatására fordítják. A gödöllői művelődési központ kiadványozási tevékenységet folytat, s ebben a körben művelődéstörténeti szempontból fontos dokumentumokat, műveket jelentetnek meg, amelyekkel az állami könyvkiadás a mai napig adós. A siklósi művelődési ház vállalkozásaként indult az intézmény tulajdonában lévő mikrobusz bérbeadása magánszemélyeknek és intézményeknek, ez azonban a különféle engedélyek hiányában elmaradt, pedig kiszámolták, hogy a kötelező feladatok teljesítése mellett is rendkívül magas a mikrobusz állásideje.

Ilyen típusú vállalkozások működnek azokban a nagyobb intézményekben, ahol dekorációs vagy technikai (hangosító, világosító) csoportok vannak. Részben ide, részben pedig a kulturális szolgáltatások szférájába tartoznak azok a vállalkozások, amelyek a számítógép és a video hasznosítása révén jelentkeznek. Ezzel kapcsolatban a tanfolyamokról már említést tettünk. A számítógép rentábilissá tételében említésre méltó művelődési otthoni kezdeményezések születtek. Nagy lehetőségek kínálkoznak a szoftverkészítésben. Olyan kész, eladható programcsomagokra gondolunk, amelyeket a művelődési intézmények sajátos ügyvitelében alkalmazni lehet, vagy olyanokra, amelyek közművelődési szolgáltatásokhoz kapcsolódnak (pl. információs rendszerek). A számítógép elterjedésével kapcsolatban számítani lehet arra, hogy egyre több család rendelkezik majd számítógéppel, s itt számos lehetőség kínálkozik családi programok készítésére és eladására.

Végezetül ezeken a területeken elképzelhetők *városkörnyéki művelődési otthoni társulások,* amelyek közös beruházásokat eszközölhetnének (pl. nyomdagép, autóbusz stb.), illetve kisvállalati formában (ennek alapítására tavaly óta a költségvetési szerveknek joguk van) ezeken vagy más területeken közös vállalkozásokat indíthatnak.

3. Humán szolgáltatások köré szerveződő vállalkozások

Ezek a vállalkozások a kultúra és a szociálpolitika „határmezsgyéin" szerveződnek, s mint ilyenek, azokat a területeket fogják át, amit mind a kulturális, mind pedig a szociálpolitikai intézményrendszer érintetlenül hagy. Ezek a vállalkozások a családsegítésre s a személyiség fejlesztésére specializálódtak. Ilyenek:

— a társ- és partnerkereső kisvállalkozó irodák, amelyek szolgáltatásaikat különböző rendezvényekkel, kirándulásszervezésekkel stb. bővítik;

— a családsegítő szolgáltatások. Erre jó példa a budapesti székhelyű LARESZ Kisszövetkezet, amely a gyermekmegőrzéstől az idősek gondozásán át, olyan feladatokat is átvállal a családoktól, amelyek időrabló terheket rónak rájuk. Átvállal például OTP-, tanácsi ügyintézést, bevásárlást stb. Ezek a vállalkozások — még ha nem is helyettesítik — jól illeszkednek az állami szociálpolitika intézményrendszerébe, különösen akkor, ha — mint a LARESZ esetében — adókedvezmény is ösztönzi ezeknek a kisszövetkezeteknek a létrejöttét;

— nagyvárosi példák mutatják, hogy a magánkezdeményezés oldani képes az óvodai ellátás feszültségeit azáltal, hogy vagy gyesen lévő kismamák, vagy pedig fiatal nyugdíjasok vállalnak ilyen munkát. Kistelepüléseinken különösen fontos lenne ennek ösztönzése, hiszen jól ismert az a tény, hogy óvoda vagy óvodai férőhely hiányában a gyerekek igen korán utaztatásra kényszerülnek. Helyi vállalkozó esetében oldódnak ezek a feszültségek, ezenkívül beruházásra sincs szükség, mivel az épületek adottak;

— az iskoláskorú gyerekek nyári időtöltését megszervezendő, számos vállalkozás alakult a nyári iskolanapközis táborok mellett, amelyek nem olyan tömegméretűek, s emiatt sokkal igényesebb nyári időtöltést képesek nyújtani. Ez jó lehetőségeket kínál a nyaranta általában kihasználatlanul álló községi művelődési házak számára ahhoz, hogy bekapcsolódjanak ebbe a tevékenységbe. A falusi környezet, a természeti és táji adottságok önmagukban is vonzerőt jelenthetnek, különösen a városi gyerekeknek.

NÉHÁNY KONKRÉT VÁLLALKOZÁS: VÁLLALKOZÁSI „VERTIKUMOK" ÉS FORMÁK

Vannak a turizmusnak olyan kihasználatlan területei, fehér foltjai, amelyek a nagy idegenforgalmi szervezetek érdekeltségi körén kívül esnek, mert ahhoz túlságosan kicsik, hogy a nagy szervezetnek „megérné" az ezzel való vesződés, ahhoz azonban elegendők, hogy olyan helyi vállalkozásként működjenek, melynek eredményei az adott településen s nem pedig másutt jelentkeznek.

Ez a probléma elsősorban a nagy idegenforgalmi vonzással rendelkező városainkra jellemző, de számos fölfedezésre váró természeti, táji adottság van még az országban.

Ma már a tanácsoknak lehetőségük van arra, hogy kisvállalatokat alapítsanak. Így alakult meg a Somogy megyei Szentbalázson a helyi érdekeltségű Zselictours. Ez a formáció lehetőséget ad arra, hogy az idegenforgalmi bevételek egy része helyben maradjon és itt hasznosuljon.

Sopronban idegenforgalmi társulás alakult, amelynek tagjai hozzájárulásuk arányában részesülnek az eredményből. Ennek a társulásnak tagja a városi művelődési központ is, amelyek nem pénzzel, hanem a művelődési ház szolgáltatásaival, tánccsoportjával lépett be a társulásba.

Ennél kisebb léptékű, de igen hasznos a siómarosi Kossuth Művelődési Egyesület bekapcsolódása az idegenforgalomba. Az egyesület három esztendeje alakult, és székházához nagy udvar tartozik, amely alkalmas arra, hogy a közeli Balaton-parttól kiszoruló külföldiek számára kempinget hozzanak létre. Ez viszonylag kis beruházással megoldható, hiszen csak a tisztálkodási lehetőségeket kell megoldani, az egyesület épületében konyha is van, tehát az étkezés is megoldható helyben. A kempingeztetés nem zavarja az egyesület működését, hiszen ez csak a nyári időszakra korlátozódik, ugyanakkor az ebből származó jövedelem az egyesület céljait és fenntartását szolgálja.

Ide kapcsolódik a zalaszentlászlói Faluház példája is, amelyet eleve úgy építettek meg, hogy annak felső traktusán vendégszobákat építettek, hogy 40 fő elhelyezésére nyílik lehetőség, s ez fedezni tudja az alapvető közösségi célokat szolgáló Faluház költségeinek egy részét.

A falusi turizmus azonban ezenkívül is jó lehetőségeket kínál, mert nemcsak a jó levegő és a csöndes környezet jelenthet vonzerőt, hanem az adott táj hagyományaihoz kapcsolódó egyéb lehetőségek is: sokan — belés külföldiek egyaránt — szívesen sajátítanák el egy-egy kismesterség sajátos fogásait, technikáit, s ennek reneszánszát éljük napjainkban. Ilyen, már-már kiveszőben kismesterség Pogányszentpéteren a fűzvesszőfonás, melynek hagyományát az ottani közművelődési egyesület elevenítette fel, s terveik szerint már az idén nyáron idegenek számára is tanfolyamokat szerveznek.

Ez az „apróság" több fontos dolgot hozott lendületbe: a) megindult egy régi kismesterség „újratanulása" a faluban; b) a helyi tsz tulajdonában lévő, ám általa nem használt néhány hektárnyi füzes művelését átadta az egyesületnek, amelynek termését egyrészt saját maguk hasznosítják, másrészt pedig eladják; c) mindezek együtt alkalmasak lehetnek arra, hogy néhány pogányszentpéteri polgárnak *helyi munkaalkalmat* teremtsenek.

A hagyományőrzés Zengővárkonyban már munkaalkalmat nyújt az ott élőknek. A faluban a szövés hagyományait évtizedeken keresztül a művelődési ház fenntartásában működő népművészeti csoport őrizte, s az ott előállított termékek iránt rendkívül nagy volt az érdeklődés. Ezt fölismerve a szomszédos tsz melléküzemágat alapított ezen termékek előállítására és értékesítésére. Ez lehetővé tette 10—15 zengővárkonyi asszony számára a helyben foglalkoztatást, mentesítve őket a fárasztó bejárástól, ugyanakkor a munkaszervezet is alkalmazkodik életformájukhoz, mivel nem nyolc órát kell ledolgozni, hanem bizonyos mennyiségű terméket kell előállítani. Ez a példa azt *is* bizonyítja, hogy a népművészetnek nem ártanak — ellenkezőleg —, használnak a piaci mechanizmusok, hiszen arra kényszerítik, hogy ne kizárólag funkciótlan dísztárgyakat, hanem használati eszközöket készítsenek. Esetünkben függönyöket, asztalterítőket, ing alapanyagokat.

A közművelődési innovációnak gyakorta akadálya a pénzhiány. A különféle központi pályázatok és pénzügyi alapok ezt a hiányt egyre kevésbé képesek betölteni, ezenkívül nem mindig arra osztják el a pénzt, amire éppen — akkor és ott — szükség lenne.

Ilyen és ehhez hasonló rossz tapasztalatokból kiindulva alapították meg Hajdú-Bihar megyében a megyei klubbankot, amelyhez az ifjúsági klubok bármikor és bármilyen témában segítségért fordulhatnak. Ez a formáció közel áll az *alapítványhoz,* mely alakításának jogi feltételei lényegesen egyszerűsödtek. Elképzelhető lenne egyrészt az alapítvány „szakosodása", másrészt pedig hitelszerű működése. Az utóbbi esetben olyan kulturális vállalkozásokhoz nyújtana kamatmentes hitelt, amelyek egy bizonyos idő után megtérülnek.

Természetesen egyikünk sem hiszi, hogy a „vállalkozások" fogják megváltani a közművelődés ügyét. Ez a hevenyészett felsorolás is csak arra szolgál, hogy illusztráljuk: *a vállalkozások jelentőségét mi nem a jelenlegi finanszírozási kényszerhelyzet* — csökkentek a központi támogatások — *rövid távú áthidalásában látjuk, hanem abban, hogy a vállalkozások fontos, hosszú távú elemei lehetnek a kultúra további demokratizálásának.* A vállalkozások java része ugyanis a *helyi* anyagi és *szellemi* erők fokozottabb bevonásán alapul, és ezáltal a helyi (lokális) kultúra olyannyira óhajtott kibontakozásának volna nélkülözhetetlen hajtóereje.

JEGYZETEK

[1] Lásd: *Radnai György:* A költségvetés mostohagyermekei. Tervgazdasági Fórum, 1986/2.

[2] Vö. *Gulácsi Gábor—Juhász Pál:* Településfejlődés, decentralizálás, községgazdálkodás. Kézirat, 1986. (Megjelenés előtt a Tervgazdasági Fórumban.) *Hidy Péter:* A helyi társadalom és a közművelődés néhány összefüggése. (Egy kulturális irányítási kísérlet keretterve.) Kézirat. Művelődéskutató Intézet, 1986.

[3] A belső vállalkozásról egyebek mellett hasznos, rövid útmutató: *Siklaky István:* A belső vállalkozásról dióhéjban. COOPSYSTEM, a COOPINVEST Szervezési és Vezetési Tanácsadó Irodája. Bp. 1985.

[4] *Kuti Éva—Marschall Miklós—Nyilas György:* Korlátok, kényszerek és lehetőségek a kultúra helyi finanszírozásában. Kézirat. NI, 1985.

[5] *Marschall Miklós—Nyilas György:* A munkahelyi művelődés ideológiájának és finanszírozási rendszerének rövid történeti áttekintése. Kézirat. Művelődéskutató Intézet, 1986.

[6] A 118/1983. (M. K. 17.) MM—PM sz. együttes utasításról van szó.

Makovecz Imre

FELSZÓLALÁS A SÁROSPATAKI NÉPFŐISKOLAI TALÁLKOZÓN, 1985.

Részlet Péterffy András filmjének anyagából

1938-ban vagy 42-ben mi elképzeltük, hogy majd milyen házakat s bennük milyen életformában élő embereket fogunk látni, láttuk magunk előtt a paraszti élet kiteljesedését, naiv módon, nem vitatkozom — de abban azért volt reális is. És ebből a realitásból — nemcsak az álmainkból, alig valósult meg valami.

Az 50-es évek úgynevezett szocialista realista építészeti stílusa után, amikor is a sztálini—zsdanovi koncepció alapján egy reneszánsz és klasszicista elemekből kevert stílussal próbáltak meg szükséglakásokat építeni az országban. Az építési kormányzat következő lépése az volt, hogy létrehozta az Országos Típustervező Intézetet. Ez az 50-es években történt, amikor is most meg nem nevezhető erők telefonon vagy személyesen parancsolták oda az ország legjobb építészeit — Farkasdi Zoltánt és másokat. Ennek az intézetnek az volt a feladata, hogy típusterveket csináljon, iskolára, lakóépületre, óvodára és így tovább. Magyarul, hogy tipizálja a gondolatot. Ez volt az első lépés. A gondolatot, amelyet természeténél fogva tipizálni csak akkor lehet, ha gügye lesz az ember. A következő lépés az volt, hogy ezeket a típusterveket hagyományos építéstechnológiával kellett megvalósítani. Kisméretű téglából, asztalosműhelyben készített ablakkal, helyszínen zsaluzott betonnal és így tovább. Ezekkel a technológiákkal bármit lehetett volna csinálni, de egy tipizált gondolatot kellett megvalóstani. Ezzel párhuzamosan zajlott le az ország iparának központostása, tehát a sokféle, sokarcú vállalkozásokból, kisszövetkezetekből egyre nagyobb és nagyobb szervezeteket hoztak létre, amelynek eredményeképpen ezek profilja egyre szegényebb lett, egyre kisebb változatosságot tudtak produkálni, a technológia mind egysíkúbbá vált, s ezzel párhuzamosan előkészületek történtek szovjet házgyárak vásárlására. Több mint tízet vásárolt az ország. Ezekhez típusterveket készítettek szovjet tervek felhasználásával, most már nemcsak a gondolatok, hanem a termékek is tipizáltakká váltak. Kérem, gondolják meg, hogy a békásmegyeri lakótelepen van mondjuk egy ház, amelyikben kétezer ember lakik, 53 négyzetméteres, azonos alaprajzú lakásban. Ha van két gyerek, akkor úgy nagyjából egyformán lehet berendezni a lakást. Ugyanoda kerül például a tévé. De szociológiai felméréseink szerint nemcsak a tévék, az ülőgarnitúrák is nagyjából ugyanott vannak. Este tehát, amikor elkezdődik a műsor, kétezer ember egy irányba ül le, ugyanazt a tv-műsort hallgatja ugyanazzal a magyartalan bemondóval, ugyanazzal a kabaréval párosítva.

Tehát a típusgondolatoknak a kiépítése mint első lépés létrehozott egy tipizált életformát. Ez pedig az emberre nem csekély hatással van. Nem akarok ebbe részletesen belemenni, ezt Önök is végig tudják gondolni. Az anyagi felemelkedésnek a következő lépése az volt, hogy miután egyetlen ablak van a világra, és ez a televízió, túlságosan stabillá változik ez az 53 négyzetméter, legalábbis a szem és a láb számára. A fül számára azonban egy kitűnő neurózisnak ad helyet, tudniillik halljuk, hogy a fölöttünk harmadik szinttel följebb lévő ember mikor húzza le a klozettot. Az áthallásoknak a világa egy teljesen zárt cellarendszerben jön létre. Mindenkiről mindent tudunk, de soha nevén nem nevezünk semmit. Létrejön a pletykáknak és a svábbogaraknak a világa és a televízióé mint legfőbb információs rendszeré. Érdekes módon, lehetetlen ezeknek a házaknak a földszintjén, noha erre volna hely, klubhelyiségeket létrehozni. A lakótelepi épületek közötti helyekről pedig mindannyian tudjuk, hogy ezek az elhagyatottság és a bűnözés területei. Nincs épeszű szülő, aki a hetedik emeletről a négyéves gyerekét leengedné ide, mert fél, hogy mi lesz vele. Azonkívül pedig a liftnek a gombját sem éri el. A felemelkedés következő lépése ebben a dramaturgiában a gépkocsi. Tudniillik ebből a stabilizált körből ki kell tudni mozdulni. Először a Trabant, aztán a Skoda és akármilyen másfajta kocsi jöhet számításba, és ehhez kapcsolódik a hétvégi telek, ahol a körforgás végül is lezárul. Az első és második generációs paraszt (mint amilyen én magam is vagyok), ezen a telken végzett operett-kapálással visszatér ősei alapmozgásaihoz. De ez egy olyan mutációnak a végén következik be, ahol már nem ismer magára, s közben valamilyen felemelkedésnek a státuszában tetszeleg. Ez az a szociális és közösségi idol, amely automatikusan és kifogástalanul működik. Nagyon fontos, hogy visszatérjek az elejére, hogy mindez a gondolat tipizálásával kezdődött. Ez a városiasodásnak egy városon belüli modellje.

A 70-es években a VÁTI, minisztertanácsi utasításra elvégezte az ország körzetesítését abban a reményben, hogy a megyék így elvesztik korábbi negatív funkcióikat, és azzal a koncepcióval, hogy elsősorban a gazdasági urbanizációs fejlődés szem előtt tartásával kell kialakítani az ország struktúráját. Nem vették tekintetbe, hogy egy ország területén nem mindegy, hogy milyen messze esnek egymástól a települések. Létrehoztak egy olyan struktúrát, amelyben — a nagyjából azonos nagyságrendű és lehetőségű települések közül — kiválasztottak egy körzetközpontot, és hozzá 7—15 községet csatoltak. Ezeken a helyeken először a tsz-ek körzetesítésével megszűnt az a gazdasági bázis, amelyhez az emberek tartoztak, s amely még utolsó emlékeiket hordozta korábbi parasztosztálybeli tudatukból: még megvolt az a hely, ahová annak idején bevitték a tehenet. Miután ez megszűnt, és a tsz átkerült egy másik községbe, ezek a vonatkozások gyakorlatilag elenyésztek — a dűlőutakkal, a facsoportokkal, a keresztekkel együtt, amelyek még hordozták sokszor a tatárjárás előtti település szerkezetének a nyomait. Ezt követően szűnt meg az iskola ezekben a községekben: a tanító a gyermekekkel együtt utazhatott az autóbusszal az új körzetközpontba, ahol talán egy valamivel jobb iskolát talált ugyan annál, mint amit elhagyott, de agyonzsúfolva, mert ott most már 10—12 községnek a gyerekeit kellett ellátni. Ennek a folyamatnak a következő lépése, hogy az emberek természetesen igyekeztek a körzetközpontba kerülni, ahol a közműellátás s az általános ellátás sem volt jobb, mint a korábbi.

Egy ilyenfajta folyamatban egy építésznek mi a feladata? Mi a feladata egy értelmiséginek? Az-e a dolga, hogy szemlélje és hogy rögzítse a történteket, és utána „4—5 magyar összehajol" alapon sírdogáljon, vagy az, hogy vállalja a konfrontációt?

A körzetesítés egyik kontrafolyamataképpen jött létre a zalaszentlászlói faluház. Ezt a falut a maga 1200 lakosával Zalaszentgróthoz akarták kapcsolni, és úgy volt, hogy akkor az iskola is bekerül Szentgrótra. De a tanácselnök azt mondta, hogy márpedig nem viszik oda be. Egy körlevelet küldött szét a faluban, és azt mondta az embereknek: Meg kell bővíteni az iskolát, ki mit ad hozzá? 2 hónap alatt megvolt a plusz két tanterem, és Szentgrótról magasabb fizetéssel elhozott egy tanítót. Úgyhogy az iskola maradt. S ahogy ez meglett, azt mondta, akkor most faluházat kell csinálni. Ez már nehezebben ment, mert már nagyon elege volt a megyének ettől az erősködéstől, úgyhogy a falu házának a megépítése, az előkészületeket is beleszámítva, 7 évig tartott.

Megterveztetett egy házat, ami 10 millióba került volna, de neki ennyi pénze égen—földön nem volt. S akkor a Népművelési Intézet emberei azt mondták, hogy menjünk el oda, és csináljunk valamit.

Azt mondtam, új házat nem tudunk építeni. De a falunak volt egy zsidója, akit a háború előtt megöltek; annak a háza egy lerobbant, régi épület volt, később művelődési háznak használták. Oda e mellé építettek egy tipizált gondolat alapján egy típus áfész-üzletet lapos tetővel, igen rondácskán nézett ki az egész. Én azt mondtam: ügyesebbek vagyunk, ha felhasználjuk ezeket az épületeket, mert akkor nemcsak beruházásra lehet pénzt szerezni, hanem felújításra is. Meg hát akkor már nem látszik olyan nagynak a vállalkozás. Elkészítettem a tervet. A falu meg azt mondta, neki lesz egymilliója. A dráma eljutott egy olyan fordulópontra, hogy egyszercsak átbukott azon a pillanaton, amikor még a lehetetlenség és a lehetségesség közül bármelyik lehet.

Így kezdődött el az építkezés. A megyénél egy évig nem kaptam rá építési engedélyt, küldözgettek fűhöz, fához.

Aztán teltek az évek, és végre kimentünk az erdőbe. Elég komoly hó volt, de megtaláltuk azokat a fákat, amelyeket kerestünk, mert van ott egy nagyon szép kis rengeteg. A tsz-elnökkel összejött a tanácselnök, és azt mondta, majd meglesz az a fa valahogy. Végül a ház egész faszerkezete 30 ezer forintba, a szállítás díjába került. Lehúzkodták lovakkal a fát, a faluban meg volt egy öreg ács, és annak volt egy fia, akinek volt egy normál kis 60-as szalagfűrésze, de kocsit szerkesztett, ahogy ezt már szokás falun. És ezeket a rönköket szép türelmesen áttoligálta rajta. Ebből lett a deszka, ebből lett a gerenda, ebből lett minden. Tehát használtunk téglát, fát, meg burkolatra is téglát meg vakolatot. Tulajdonképpen ennyi a tudomány ezen a házon, és az öreg ácsnak a fia, aki ahogy mondani szokás: egy „egyszerű ember" — nagyon utálatos ez a fölényes kifejezés —, akinek az ábrázoló geometriai készsége messze felülmúlja sok kollégámnak a készségét, az kifogástalanul megépítette ezt az épületet, anélkül, hogy neki mondani kellett volna közben, hogy ezt így kell csinálni vagy úgy. Kész lett a ház. Megnyitotta Pozsgay Imre, aki ott azt mondta, hogy ebben az országban sokféle testület van, amelyiknek a munkáját és a létét meg lehet kérdőjelezni. Egyetlen testület van, amelyikét nem lehet, és ez a magyar nép. Ez így is van.

Így van ez Zalaszentlászlón is. Ez a közösség ez tényleg megkérdőjelezhetetlen, mert nem hagyja magát. Nem lehet neki azt mondani, hogy ettől kezdve a te gyereked majd buszozik télen. Nem lehet neki azt mondani, hogy most egy kiszuperált tanácselnök jön ide.

El kell tudnunk jutni tehát, nemcsak egyénileg, nemcsak az értelmiséginek, hanem egy egész közösségnek addig a feszültségi határig — és ezt csak munkával, csak konkrét munkával lehet elérni —, amely képes egy közösséget életben tartani. Nem kell hozzá semmi szöveg, semmiféle ideológia.

Hogyan néz ki ma falun az építkezés? Az a bizonyos típustervező intézet, melyet a gondolatok panelesítése céljából hoztak létre, összeállított egy típusterv-gyűjteményt. Ezt bárki 800 forintért megkapja, és még az a könnyebbség jár vele, hogy a kiválasztott tervet a megyei zsűribe nem kell beküldeni, hanem automatikusan megkapja rá az építési engedélyt. De mindjárt meg is bíz valakit a megrendelő, hogy ebből a majdnem ingyen kapott tervből rittyentsen neki valami egyebet, aztán azt megfizeti neki, úgy asztal alatt. S az építő meg is tervezi neki, amit akar, mert az építési hatóság is korrupt. Ebből aztán az lesz, ami látható. A típustervező intézet természetesen Nyugat-Európából hetedíziglen importált polgári lakástípusokat rak bele a típustervekbe. Így építenek a parasztemberek maguknak 6—7 m hosszú 1 m 10 széles előszobákat, amelyekből a helyiségek nyílnak, hogy aztán a kosár almától kezdve a büdös csizmán át minden itt álljon, hogy örökké bukdácsolva kelljen az egyik helyiségből átmenni a másikba. Hová lett az a forma, hogy az ember a kapunál letesz egy padot, aztán oda leül, és azzal beszél, akivel akar? Vagy az a forma, hogy a pitvarra vagy a verandára leültetek valakit, még bort is adok neki, de beljebb nem viszem? Vagy az, hogy beviszem akár még a lakókonyhába is, mert az már sógor vagy koma. És ünnepen pedig beviszem a tisztaszobába, és csodásképpen ez a tisztaszoba újra az utcára néz, amely a közé. A régi paraszthéznak megvolt ez a rítussal egybekötött kánonja kérem! Én nem a szegénységet sírom vissza, hanem egy Isten adta rendet, amelyben élni tudtak az emberek, akármilyen nyomorúságosan, de egyenes derékkal. Most szűkös, szellőzetlen kis előszobákban uralkodunk. És mehet az elsőgenerációs paraszt a harmadik emeletre, akkor is a házgyári termék hat négyzetméteres konyhájának lehajtható asztala mellett fog ülni a barátaival, mert a konyhában szeret élni. Mert ezek a típustervek kivonták a forgalomból azt a központi helyiséget, a lakókonyhát, ahol délután még le is lehetett dűlni. Mert abban a helyiségben az anya volt az úr, ő volt a család közepe. Őseink még kürtővel is építették meg, melyhez kétoldalt kemence tartozott. Ma pedig egy atomizált alaprajzban próbáljuk éltetni a parasztembert — vagy alkalmazottnak is nevezhetjük. Ezen a területen fölvenni a versenyt mérhetetlenül nehéz. Mert mint hatóság kötelességem aláírni a típustervet. De én nem írom alá. Ennek következtében érdekellentétbe kerülök azzal a rosszul tájékoztatott megrendelő emberrel, aki azt mondja, maga mit hepciáskodik velem? Nem akarom ezt tovább részletezni. De a feladat az, hogy az emberekbe beépített történelem alatti individuumból kel tudnunk kiemelni azt az egyént, aki alkalmas az emberi kommunikációra. És az én szakmámban ez úgy történik, hogy olyan épületeket kell egymás mellé építenünk, hogy ezzel nemcsak különbözőségüket, hanem összetartozásukat is kifejezzük.

Pál Miklósné—Pocsajiné Fábián Magdolna

A BÉKÉSSZENTANDRÁSI MŰVELŐDÉSKUTATÓ TÁBOR TÖRTÉNETE (1986)

I.

Békésszentandrás Békés megye „kapuja", a 44-es úton utazók itt érkeznek a megye területére. Szarvastól — a megye egyik legnagyobb városától — 6 km-re fekszik. Lakóinak száma: 4460 fő.

A XV. században Hunyadi-birtok volt. A török hódoltság idején Khász-birtok lett, ennek ellenére többször elpusztult. A törökök kiűzése után alighogy újra települt, 1735-ben a szentandrásiak bírójuk vezetésével fellázadtak a földesúri kizsákmányolás ellen. A Körös mentén vonulva, egyre újabb felkelőkkel erősödött táboruk, de Erdőhegynél vereséget szenvedtek. Az urak bosszúját 14 szentandrási férfi élte túl.

Ma szőnyegszövéséről ismert. A század elején ide települt erdélyi házaspár honosította meg a kézműves iparágat, s ma már nagyüzemi módon készítik a klasszikus mintájú, világszerte ismert szentandrási szőnyeget.

A község alatt torkollik vissza a Körös-holtág a Hármas-Körösbe, amely mellett üdülőtelkek, horgásztanyák állnak.

Itt található a duzzasztómű is, a Körösök duzzasztórendszerének első, még 1942-ben átadott objektuma.

II.

Miért Békésszentandráson szerveztünk művelődéskutató tábort? A feltett kérdésre a válasz egyszerű. Jelenleg a település művelődési házának — hasonlóan az ország más művelődési házához — épületei leromlottak, berendezései elavultak, vagyis a korszerű igények kielégítésére alkalmatlanok. A település lakói, vezetői úgy döntöttek, hogy új művelődési házat építenek. Mint minden létesítmény esetén, itt is a funkciók tisztázásával kellett kezdeni a folyamatot, amelynek kiindulási pontja a művelődési ház jelenlegi tevékenysége, valamint a munkahelyeken folyó közművelődési munka. A feltárás — „tevékenység-fényképezés" — viszonylag rövid idő alatt megtörtént. Az intézmény fenntartásában 4 kiscsoport — néptánc, képzőművészeti, díszítőművészeti és kertészeti szakkör — működik, továbbá 8 nagytermi műsort és 24 ismeretterjesztő előadást szerveznek évente. A helyi háziipari szövetkezet tartja életben a pávakört, s a tanács gondoskodik a nyugdíjas-

klubról. (A felsoroltak messze elmaradnak a művelődési házakkal szemben támasztott elvárásoktól, akár a jogszabályokban megfogalmazottakra gondolunk, akár a lakosságira. Bár le kell szögezni, hogy ez nem jobb és nem rosszabb az átlagos nagyközségi művelődési ház munkától.)

A leírtak alapján megállapítható, hogy e tevékenység alapján nehéz megfogalmazni a leendő intézmény tevékenységrendszerét, művelődéstechnológiáját. Önmagát adta a kérdés, milyen közművelődési hagyományai vannak a településnek? Először derült ki, hogy jó néhány évtizeddel ezelőtt 6 közművelődési egyesület működött a településen, melyeknek történetét csak részben dolgozták fel. Makovecz Imre — a leendő intézmény tervezője, aki az utóbbi esztendőkben falusi művelődési otthonok építőjeként is egyre inkább ismertté vált — indítványozta e körök működésének felgyűjtését. Az ötlettől már csak egy lépés volt a tábor gondolata.

Összegezve művelődéskutató táborunk célja: az 1945 előtt a településen működő körök életének feltárásával segítséget nyújtani az új művelődési ház funkcionális tervének kialakításához.

Az 1986. július 1-től 10-ig lebonyolított táborban 12 helybeli s 4 vendégtanuló dolgozott. Szakmai vezető Kirschner Péter, a HNF Országos Tanácsának munkatársa, segítői a Békés Megyei Művelődési Központ 4 népművelői voltak.

A munkacsoportok az előzetesen feltárt körök, egyletek mentén szerveződtek, így 5 részre oszlott a tábor lakosága. Két-három gyermek egy-egy felnőtt vezetésével kereste meg a volt köri tagokat. A visszaemlékezéseket 40 db magnószalag őrzi, illetve minden körről egy-egy videofelvétel készült.

A másik munkafázis volt a magnószalagok által rögzítettek feldolgozása, hogy a tábor végére összeálljon egy-egy kör története.

A táborozók feladata volt továbbá megtervezni részben a hallottakra, részben saját igényeikre építve az új békésszentandrási művelődési házat.

A tábor egy sajátos hangulatú falugyűléssel zárult, ahol a táborlakókon kívül részt vettek a volt körök tagjai is.

Itt kerültek bemutatásra a tíznapos kutatómunka során előkerült dokumentumok (naplók, fényképek, jegyzőkönyvek, alapszabályok), továbbá az elkészült tervek, amelyeket a „kis tervezők" ismertettek, s a vendégekkel közösen vitattak meg.

III.

Az egyesületek virágkorukat a két világháború között élték — noha körökkel, egyesületekkel a művelődéstörténetben már a felvilágosodás korában is találkoztunk. A 20—30-as években már nemcsak a felső és középréteget fogták át, hanem az alsóbb néposztályok jelentősebb részére is kiterjedtek. Az ország politikai, ideológiai, társadalmi megoszlását híven tükrözték.

1932-ben 14 000 egyesület működött 3 millió taggal.

A Viharsarok fejlett köri, egyleti élete az elmaradott gazdasági—társadalmi viszonyokra épült, semmiképpen sem volt korszerű, mégis kedvező lehetőséget teremtett a művelődésre.

Általában a köröknek, egyesületeknek alapvető funkciójuk a következő volt:

— fontos szerepet játszottak a polgári reformok kialakításában és a civilizációs vívmányok elterjesztésében;
— önálló társadalmi, politikai érdekek felismerésének színterei;
— tagjai politikai, tudományos, szórakozási és művelődés iránti igényeiket elégítették ki.

Békésszentandráson a két világháború között 5 kör működött: iparoskör, gazdakör, népkör, munkáskör, katolikus kör. A körök fő jellemzői megegyeztek az előzőekben kifejtettekkel. E körök képezték Békésszentandrás társadalmi szerkezetét.

A körök alakulása. A legrégebbi 1866-ban jött létre, — ez a népkör, amely liberális szemléletű, a 48-as hagyományok szellemét ápoló körként működött. 1877-ben kubikosok társas köreként alakult meg a munkáskör.

Néhány évvel később, 1895-ben a katolikus egyház kezdeményezésére megalakult a katolikus kör. A parasztság rétegződésének eredményeként 1913-ban létrejön a kisgazdakör. A kézművesek, iparosok számának növekedése, közös érdekeik felismerése hozta létre 1921-ben az iparosok körét.

A körök funkciója, jellemzése. Az 5 kör jellegének, célkitűzésének megfogalmazásában eltérések tapasztalhatók, de mindegyiknél találkozunk az alábbiakkal: művelődés, közéletiség, érdekképviselet.

Mit takarnak a fenti kifejezések?

Művelődés: valamennyi kör fontosnak vélte a tagság nevelését, a körhöz való tartozás érzésének kialakítását, a közösség megteremtését, szellemi, társadalmi és anyagi érdekeinek előmozdítását a művelődés lehetőségeivel.

Közéletiség: mivel majdnem minden kör folyamatosan nyitva tartott, az agóra szerepét töltötték be, vagyis a találkozások lehetőséget biztosítottak az információáramlásra. A legkülönbözőbb újságok, könyvek révén, valamint a rádió meglétével itt értesülhettek a tagok a legfontosabb eseményekről, és itt cserélhették ki tapasztalataikat, véleményüket. (Az egyik interjúalany véleménye alapján: „A kör a közélet láncszeme volt, amely betöltötte az iparosok pártjának funkcióját is.")

A katolikus kör alapszabályában a következőket találjuk: „A kör helyisége tagjainak állandó találkozási helye, s kaszinói minőséggel bír, mint ilyen, szükséges eszközökkel: úgymint könyvtár, folyóirat, hírlap van felszerelve."

Érdekképviselet: valamennyi kör az oda tömörültek nem hivatalos érdekképviseletét is ellátta. Pl.: az iparosok a körben vitatták meg és alakították ki áraikat. A katolikus kör feladatának tekintette az egyének segélyezését, az özvegyek és árvák gyámolítását. A munkáskör épületében zajlott a munkaerő-közvetítés.

Kutatásaink során kiderült, hogy minden körnek különálló székháza volt, amelyek közül négy jelenleg is áll. Az épületek a kör létszámának és tevékenységének bővülésével változtak és alakultak. Mindre jellemző volt, hogy a tagság saját erejéből jött létre, és a tagság önmaga gondoskodott az épületek bővítéséről, felújításáról, karbantartásáról. A népkör egy magánszemély kamrájában alakult meg. Amikor a kamra kicsinek bizonyult, sorsjegyeket bocsátottak ki, és az ebből származó bevételből vásárolták meg azt az épületet, amely jelenleg a KISZ székházaként funkcionál. Az iparoskör a múlt században működő olvasókör épületét vásárolta meg, maguk az ipa-

rosok vállalkoztak az épület felújítására és bővítésére. A katolikus kör a régi kis helyisége után felépítette székházát, amely jelenleg a művelődés otthona.

Általában valamennyi székház rendelkezett nagyteremmel, az iparos és a katolikus körnél színpadot is találunk. Az épület második fontos helyisége a könyvtár, amely egyben olvasóterem is. A kisgazdakörnél, iparoskörnél a 30-as évektől italkimérő is működött. Valamennyi székházban fontos szerepe volt az udvarnak, ahol a nyári rendezvények zajlottak. Az iparosoknál, kisgazdáknál és a katolikus körnél kuglipálya is volt. Az interjúalanyok visszaemlékezései szerint, minden körnél nagy gondot fordítottak az épületek karbantartására és tisztántartására. Ezen épületek kulturáltabbak voltak, mint a településen található lakóházak többsége.

Pontos adatokat nem találtunk az egyes körök létszámára vonatkozóan. A megkérdezettek változó adatokat mondtak. A beszélgetésekből viszont kiderült, hogy a békésszentandrási aktív munkaképes korú férfi lakossága (20-as, 30-as években) 60—80%-a részt vett valamelyik kör tevékenységében. Egyik kör sem volt zárt, ez azt jelentette, hogy egy szentandrási több körnek is tagja lehetett egyszerre. Legjellemzőbb a többes tagsági viszony, pl.: az iparoskörnek és a népkörnek is tagja; a gazdakörnek és a katolikus körnek is tagja vagy munkásköri és katolikus köri tag. A körök olyan értelemben is nyitottak voltak, hogy pl.: a gazdakör székházába bármikor bemehetett a nem tag iparos is. Az előzőekből már kiderült, hogy valamennyi körnek alapvetően felnőtt férfiak voltak a tagjai. A 30-as évek második felében az egyházi köröknél — népkör, katolikus kör — nőtagokat is találunk.

Egy-egy kör létszáma 200—400 fő között mozgott.

Valamennyi körnél a *rendes* tagokra vonatkozóan különböző jellegű kikötéseket határoztak meg: pl. az iparoskörnek tagjai lehettek az iparosok, kivételes esetben a segédek. A tanoncok viszont csak családtagként járhattak a körbe. A katolikus körnek a feddhetetlen jellemű, katolikus vallásúak lehettek csak a tagjai. A tagfelvétel a 20-as években ajánlás alapján történt, általában két tagnak kellett garanciát vállalni a belépőért. A 30-as években már elegendő volt a jelentkezés önmagában.

A tagsági viszony formái:

— rendes tagok: akik rendszeresen fizetik tagdíjukat és szavazati joggal rendelkeztek. A népkörnek a liberális szellemű, 24 éves kort betöltött férfi lehetett a tagja, tekintet nélkül a vallási felekezetre és vagyoni hovatartozásra;

— pártoló tagok: szavazati joggal nem rendelkező emberek, akik valamilyen formában — pl. iparosok esetén munkával és pénzzel — támogatták a kör tevékenységét. Mint említettük, a köröknek alapvetően férfi tagjai voltak, viszont a kör életében részt vettek a családtagok is, úgy tűnt számunkra, mintha a családfő tagsága családi tagságot is jelentett volna egyben.

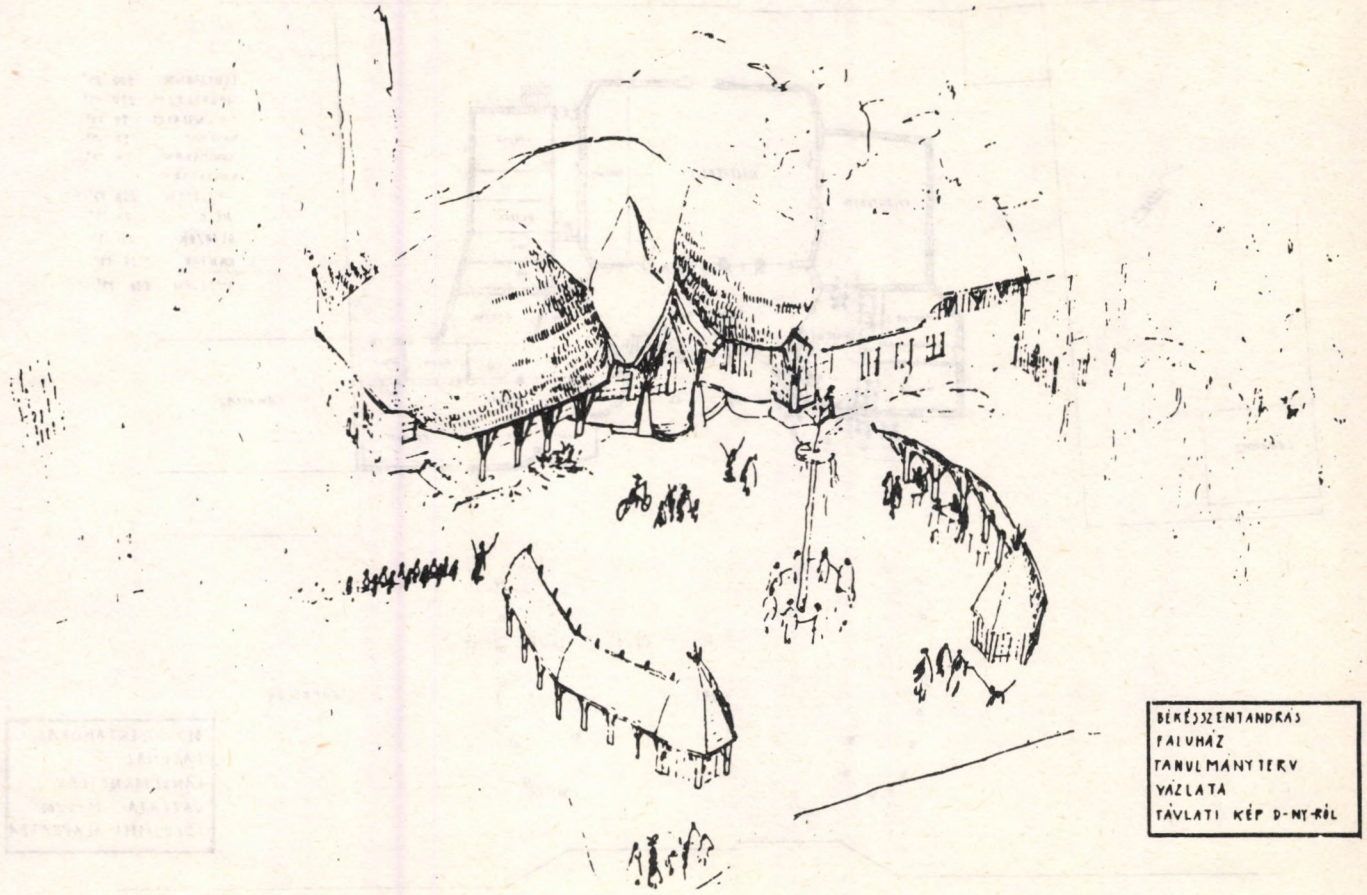

BÉKÉSSZENTANDRÁS
FALUHÁZ
TANULMÁNYTERV
VÁZLATA
TÁVLATI KÉP D-NY-RÓL

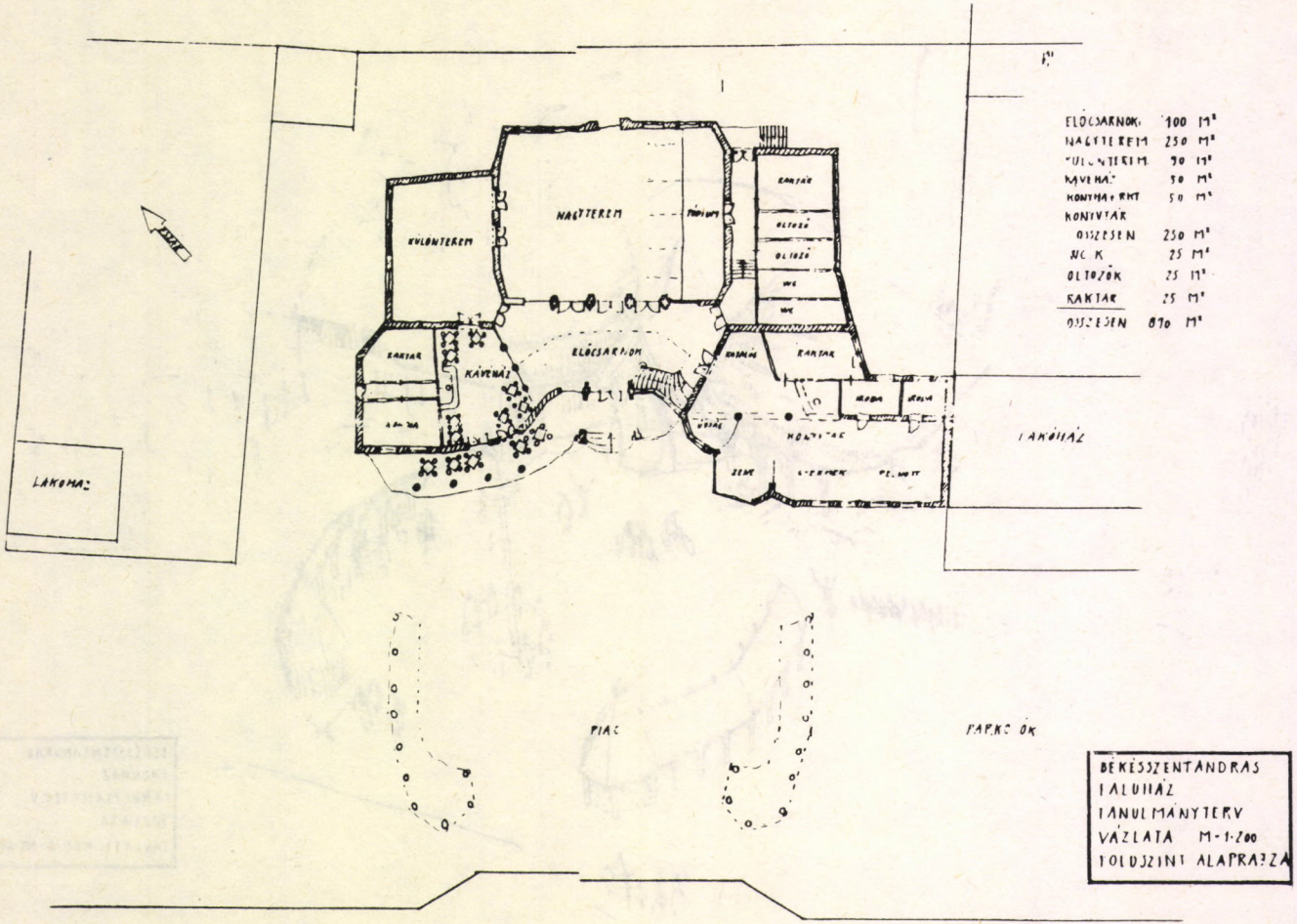

BÉKÉSSZENTÁNDRÁS
TALUHÁZ
TANULMÁNYTERV
VÁZLATA M-1:200
TÖLDSZINT ALAPRAJZA

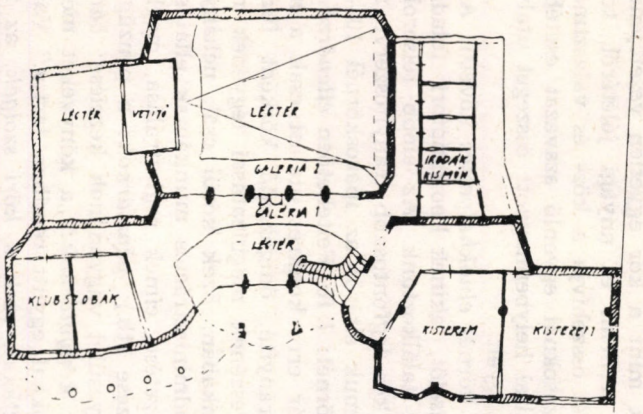

GALÉRIA 1	80 m²
GALÉRIA 2	60 m²
KISTERMEK	180 m²
KLUBSZOBÁK	60 m²
IRODÁK	60 m²
ÖSSZESEN	360 m²

BÉKÉSSZENTANDRÁS
PALUHÁZ
TANULMÁNYTERV
VÁZLATA M=1:2m
TETŐTÉR ALAPRAJZA

Az előzőekben részleteztük a körök nyitottságát. Amikor azonban a szervezeti életet elemeztük, a nyitottsággal ellentétben egy viszonylag zárt rendszerrel találkoztunk. Mit jelent ez? Részben a megtalált alapszabályokból, részben az interjúalanyok elbeszéléséből megállapítható, hogy a körök vezetőségének összetétele kiemelkedő jelentőséggel bírt a körök életében. A közgyűlések, amelyeket minden kör megtartott minden évben, a település életében meghatározó eseménynek számított. Itt került megvitatásra a köri élet, s itt történt a tisztségviselők megválasztása is. Minden körben a legfontosabb ember az *elnök* volt, aki az adott körön belül a legtekintélyesebb, ugyanakkor a településen is nagy tekintéllyel bíró embernek számított. Többek között személyén keresztül valósult meg a kör érdekeinek képviselete a település egészében. Az elnöknek mint a kör egyetlen vezetőjének a feladata, hogy gondoskodjon a kör szellemi és anyagi jólétéről, továbbá a társulást mások irányába képviselje, összehívja a köz- és választmányi üléseket, azokon elnököljön, a szavazásoknál egyenlő szavazat esetében az ő szavazata döntött, a választmány által helybenhagyott összeget utalványozta, és a társadalmi tisztségviselőkre felügyelt.

Az elnököt az *alelnök*, néhány körnél *elnökhelyettes* követte. Az iparoskörnél találtunk *titkári tisztségviselőt*, akinek koordinátori feladata volt. *Díszelnöki* funkcióval a népkörnél találkoztunk. Az előbb felsorolt egyéni tisztségviselők mellett valamennyi kör legfontosabb irányítószerve a *vezetőség* vagy *választmány* volt. Létszámuk eltérő: az iparoskörnél 10—15 fő, a katolikus körnél: 24 fő, a munkáskörnél: 7 fő. Feltehetően *ellenőrző bizottság* is működött valamennyi körnél, bár erre konkrét utalást csak a népkörnél találtunk. Mivel minden kör önirányító, önigazgató körként funkcionált, fontos volt, hogy a tagok nagy részének megbízatásai legyenek minimális tiszteletdíjért vagy társadalmi munkában. Ezek közül csak néhányat említünk: pl. *jegyző:* feladata a kör adminisztrációs munkáinak ellátása (tagok névsorának jegyzéke, tagdíjak befizetése, címek regisztrálása, meghívók elkészítése, báli engedélyek megszerzése stb.); *pénztárnok:* a pénzügyi adminisztráció végzése; *gondnok:* az egyesület vagyonának kezelése; *báli felelős:* bálok megszervezése, lebonyolítása; *könyvtárnok:* „a könyveket megszámozza, szám szerint bejegyzi, s a lapokkal együtt rendben tartja." Valamennyi körnél találunk fizetett alkalmazottakat, ezek a *köri szolgák*, az iparoskör esetében iccés, akik a kör életébe nem szólhattak bele, feladatuk a kör épületének rendbentartása és a kör „kiszolgálása" volt. A mai értelemben gondnok és takarító, általában a kör épületében szolgálati lakást kaptak (pl. a katolikus körnél).

A szervezeti élet komolyságát mi sem bizonyítja jobban, mintsem az, hogy valamennyi választmányi gyűlésről, illetve közgyűlésről jegyzőkönyv készült, továbbá pénztárkönyvet vezettek, illetve naplót is.

E hivatalos dokumentumokra ma is nagy büszkeséggel emlékeztek vissza az interjúalanyok, noha ezek jelentős része megsemmisült.

A beszélgetések alkalmával több alkalommal kitértünk a kör gazdálkodását érintő kérdésekre. A mai közművelődési szakemberek számára szinte hihetetlenül hangzott, hogy a katolikus kör kivételével minden kör önfenntartóként működött, feltehetően azért, mert nemcsak művelődési tevékenységgel foglalkozott, hanem segítséget nyújtott tagjainak a mindennapi gondok eligazodásában is (lásd célkitűzések).

A bevétel forrásai apró tételekből tevődtek össze: a *tagdíjak* mértéke körönként változó volt, de valamennyire jellemző, hogy igen alacsony. *Terembérleti díj* (az iparoskör, katolikus kör, népkör esetében), ez viszonylag jelentős összeg volt. Érdekességként említjük meg, hogy a településre érkező színielőadások úgy zajlottak le, hogy a színtársulatok kibérelték egyik vagy másik kör helyiségét, ők maguk gondoskodtak a szervezésről, vagyis a kockázatot maguk a színjátszó csoportok (színészek) vállalták, ellentétben a ma kialakult rendszerrel. Jellemző bevételi források voltak valamennyi körnél az önköltséges rendezvények és az italkimérések. Különböző használati díjakat kértek eszközökért: kugli, biliárd, kártya, amely lehetővé tette ezen eszközök karbantartását, illetve újakra történő kicserélését. A bevételi forrás jelentős részét képezték az adakozások vagy a népkör esetében a különböző sorsjegyek kibocsátása. Központi támogatással egyedül a katolikus kör esetében találkoztunk a katolikus egyház részéről, amely azonban nem zárja ki, hogy más kör is részesült alkalmankénti központi anyagi támogatásban, elsősorban azért, mert a Viharsarok kulturális életében megkülönböztetett jelentősége volt az állam által irányított népművelési tevékenységnek. Békés megye Törvényhatósági Bizottsága 1924-ben úgy rendelkezett, hogy 1925. január elsejétől a községek és városok az aranykoronában megállapított földadó, házadó és társulati adó egynegyed százalékát kitevő állandó évi hozzájárulást fizessenek az iskolán kívüli népművelés céljaira.

A legjellemzőbb kiadások az épület fenntartási költségei, a rendezvények, fizetett alkalmazottak bére, felszerelési tárgyak vásárlása (játékok, könyv, folyóirat stb.) és az adók, bár ennek a mértéke nagyon minimális volt.

A tábor célkitűzéseinél részleteztük, hogy kérdéseink és vizsgálódásaink alapvetően a *körök művelődési tevékenységére* irányultak, így a mi szempontunkból legfontosabb rész tárgyalása következik. A legszélesebb művelődési tevékenységgel a népkör, az iparoskör és a katolikus kör rendelkezett. A munkáskör esetében a tevékenység kiszélesedésének akadálya az volt, hogy tagjainak jelentős része kubikos volt, akik hosszabb—rövidebb időre elhagyták Békésszentandrást. A gazdakörnél a szórakozási alkalmak domináltak. Már korábban említettük, hogy szinte valamennyi kör folyamatosan nyitva tartott. E nyitva tartáshoz igyekeztek megteremteni az állandó művelődési lehetőséget, amelyen belül elsőként említenénk a könyvtárak és újságok meglétét. Erre valamennyi kör nagy figyelmet fordított. Az állomány összetétele körönként változó volt, a kör jellegének megfelelően. Szélesítette a tájékozódás lehetőségét az is, hogy minden körben volt rádió. E tömegkommunikációs eszközök megléte hiánypótló szerepet töltött be, hiszen magánszemélyeknél csak elvétve voltak megtalálhatók. A folyamatos lehetőségeknél meg kell említenünk mint szórakozási lehetőséget a játékot, pl. a kártyázást, amely körönként változott. Az iparosok ultiztak és römiztek, a népkörben tarokkoztak. Hasonlóan szinte minden körben megtalálható volt a sakk, a biliárd és a kugli. Az állandó lehetőségen túl különböző jellegű események, rendezvények színhelyei is voltak a körök. Elsőként említjük mint a fiatalok társas együttlétének egyik legfontosabb formáját a bálokat, amelyek között szép számmal akadtak hagyományos bálok, pl. szabók, suszterek bálja, aratóbál, farsang. A bálok rendezése tekintetében munkameg-

osztás alakult ki a körök között, igyekeztek minden vasárnap valamelyik székházban bált rendezni. A bálok rituáléja a következő volt.

Vasárnap délután a falu főutcáján korzózó fiatalokat a bált rendező kör épülete előtt megszólaló zene csalogatta a rendezvényre. E bálokra interjúalanyaink, akik akkor töltötték ifjú éveiket, nagy élményként emlékeznek vissza, különösen egyre, a villany-bálra, amelyet akkor rendeztek meg, amikor még a településen nem volt villany. A kör udvarára bevittek egy cséplőgépet, amely áramot termelve bevilágította az egész főépületet. A bálokban játszó zenekarok függetlenek voltak a köröktől (Békésszentandráson az 1930-as években 4 önálló, kottát jól ismerő zenekar működött.)

A szórakozási alkalmak közé tartoztak még: a vacsorák, majálisok, lakodalmak, színielőadások részben hivatásos, részben amatőr színészek közreműködésével. Fontosnak érezték, és minden kör tevékenységében megtaláljuk, a különböző ismeretközvetítő formákat, pl.: előadások a legkülönbözőbb témakörökben; tanulmányutak, pl.: iparosok a budapesti ipari vásárra; tanfolyamok, gazdakörnél tejgazdasági, főzőtanfolyam, katolikus körnél ismétlőiskola. A körökben több amatőr együttest is találunk, elsősorban a köri tagok gyermekeire építve amatőr színjátszó csoportok működtek a munkáskör kivételével valamennyinél. Alapvetően népszínműveket dolgoztak fel. A falu életében egy-egy bemutató jelentős eseménynek számított.

A tábor ideje alatt igen sok dokumentumot gyűjtöttünk össze, melyek jelentős része az említett csoportok életére vonatkozott. Az iparoskörben dalárda működött, amelynek tagjai 30—50 év közötti mesteremberek voltak. A katolikus egyház művelődéspolitikájának egy fő iránya volt a fiatal nemzedékkel való foglalkozás. Különböző csoportokat működtetett: a Katolikus Leányegyletet és a Katolikus Legényegyletet. Ilyen jellegű tevékenységet találtunk még a népkör esetében, ahol 1936-ban alakult a Református Leányegylet. Az ifjúsági csoportokra jellemző, hogy külön helyiségekben működtek (általában az iskolában) külön pedagógus vezetővel és önálló programokkal. Egyenruhájuk is volt. Időnként közös rendezvényeket szerveztek a katolikus kör tagjaival.

IV.

A kutatás céljából adódóan az előzőekben bemutatott köri tevékenységből melyek azok, amelyek az eltérő társadalmi—gazdasági viszonyok mellett a mai közművelődés számára hasznosíthatók?

— A körök művelődési profiljuk mellett közéleti és érdekérvényesítési funkciót is elláttak, és mivel az emberek sokoldalú, egyéni érdekeit kielégítették, népszerűek voltak.

— Minden kör saját költségvetéssel és saját székházzal rendelkezett, amelyet az odajárók otthonuknak tekintettek.

— E körök vonzerejét az is növelte, hogy felszereltségük korszerű volt, olyan ismerethordozókkal és ismeretközvetítőkkel rendelkeztek, amelyeket a családokban nem lehetett megtalálni.

— A körökben folyó tevékenységet az oda járó tagok találták ki és valósították meg, vagyis saját maguknak szervezték a köri életet, és így magukénak is érezték.

— Jellemzőek voltak az azonos életformával, érdeklődési körrel rendelkező személyekhez szervezett programok, jellemzők a hagyományosan visszatérő rendezvények, események.

Részben összegyűjtött tapasztalatok, továbbá a vizsgálatot végző gyermekek és közművelődési szakemberek véleménye alapján az alábbi funkcionális tervet készítettük az új művelődési ház tervezéséhez.

Elképzelések, javaslatok a művelődési ház külsejét illetően:

— földszintes legyen;

— a falura jellemző építészeti stílust kövesse, ezen belül is vegye figyelembe az Alföldre, Békésszentandrásra jellemző építészeti stílust;

— ne csak ez legyen a falu egyetlen közösségi helye, hanem maradjanak meg a már meglévő működő egységek is (pl. nyugdíjasklub);

— ha az a döntés születik, hogy ezeket a különböző területi egységeket megszüntetik, akkor ezeket a funkciókat is ölelje fel az új intézmény, tagolt legyen, viszonylagos elkülönültséggel.

A művelődési ház udvara, parkja, szervesen épüljön bele a környezetbe, nyújtson lehetőséget a pihenésre, a szórakozásra. (Szalonnasütés, szabadtéri játékok: sakk, dominó, teke, kugli, pihenőpadok, esetleg: szabadtéri színpad.)

Javaslat a funkcionális tervre

I. *Korosztálytól* független, kötetlen játéklehetőséggel és természetes vendéglátással párosuló funkció — az ezt kiszolgáló térrel: biliárd, sakk, kártya, dominó, kugli, asztalitenisz, teke, videojáték. (Kötetlen, laza együttlétnek megfelelő vendéglátóipari egység háttérrel: eszpresszó vagy kávéház.)

II. *Egyes* korosztályokat érintő, elsősorban szórakozási funkciók kielégítését jelentő közösségi alkalmak; ehhez szükséges terek:

— az intézmény saját szervezésében,

– csak helyiség biztosításával.

Bálok, vacsorák, lakodalmak, találkozók, közéleti rendezvények: falugyűlés, zárszámadó közgyűlés, társadalmi ünnepek.

III. *Mindennapi* élethez kötődő, ismeretgyarapító, gyakorlatszerző alkalmak, funkciók; számítógép, video, főzés, javítás, barkácsolás (ehhez szükséges terek).

IV. *Információ*-közvetítő és -szolgáltató funkció kialakítására alkalmas térrendszer: a közélet színtere, fő feladata: a helyi társadalmat érintő minden információ szóbeli, képi és írásos tárolása, közvetítése, szolgáltatása és feldolgozása. Egy helyszínen több funkciót kielégítő tér, amely állandóan él és mozog, alkalmazkodva az aktualitásokhoz. Részei: könyvtár, könyv- és lemezbolt, kiállítási lehetőségek, kultúrcikk-árusító hely, információs füzet, képújság, telefon, a településen máshol nem található információk gyűjtése.

V. *Speciális* érdeklődési köröket kielégítő, különböző ismereteket és jártasságokat adó tanfolyamok, szakkörök, klubok, művészeti csoportok működési tere.

VI. *Kiszolgáló* helyiségek: iroda, öltözők, WC, személyzeti öltöző, sokszorosító műhely, parkolás.

V.

A tábor megszervezése után az alábbi pozitív tapasztalatokat vonhatjuk le:

— A gyermek helytörténeti csoport tagjainak a kutatás során növekedett kötődésük szülőföldjükhöz, a közös élmény részeseiként erősödött identitástudatuk, megtanulták becsülni múltunk értékeit.

— A művelődéskutató tábor az MMK területi tevékenységéhez egy új módszer lehet, a jövőben is alkalmazható forma új intézmény építésénél, egy-egy intézmény új tevékenység-szerkezetének kialakításánál.

— A tábor ideje alatt megmozdult a falu.

Úgy gondoljuk, hogy ezáltal egy olyan folyamat indult el, amely napirenden tartotta az emberek érdeklődését a közművelődés, a művelődési ház ügyei iránt.

Hogy ez magvalósulhasson, a művelődési ház megépítése előtt az alábbi cselekvési sorrendet javasoljuk:

— a funkcionális terv konkretizálása a helyi közművelődési szakemberekkel az egyes területek m^2-re bontása;

— a terv elkészítése;

— a terv ismertetése és vitája a falugyűlés előtt;

— az intézmény építésével párhuzamosan a kutatómunka folytatása a felmérésből kimaradt tizenéves és 30—40 éves korosztály körében.

A kutatás folytatásával elképzelhető, hogy újabb igények merülnek fel, illetve kiválasztódhatnak azok a közösségi emberek, akik az intézmény társadalmi irányítói és egy-egy szakterület koordinátorai lehetnek.

Felhasznált irodalom

1. *Implom József:* Olvasókönyv Békés megye történetéhez. II. köt. 1694—1848. Békéscsaba, 1971.
2. Szentandrás. *Karácsony János:* Békésvármegye története. II. köt. Kiadja Békésvármegye közössége, 1896. 305—311 p.
3. *Maday Pál:* Békés megye története. Békéscsaba, 1960. Békés Megyei Tanács V. B. Békéscsaba. 94—101. p.
4. *Kozák János—Pálus András—Susányi István:* Békésszentandrás a felszabadulás után. 383—410. p.
5. Szarvas járás—város szabad negyedszázada. Szarvas, Hazafias Népfront Szarvasi Járási Bizottsága, 1970.
6. Békésvármegye törvényhatósági iskolánkívüli népművelési bizottságának I. évkönyve. Szerk. Tantó József. Békéscsaba, 1928. „Körösvidék" R. T. Könyvny.
7. Békésvármegye törvényhatósági iskolánkívüli népművelési bizottságának II. évkönyve. Szerk. Tantó József. Gyula, 1934. Dobay János könyvny.
8. Békésvármegye törvényhatósági iskolánkívüli népművelési bizottságának III. évkönyve. Szerk. Tantó József. Békéscsaba, 1939. „Körösvidék" R. T. könyvny.
9. Békésvármegyei törvényhatósági iskolánkívüli népművelési bizottságának IV. évkönyve. Összeáll. Tantó József. Békéscsaba, 1943. „Körösvidék" R.T. könyvny.
10. *Kató József:* Adalékok a népművelés történetéhez a feudalizmus korában, különös tekintettel Békés vármegyére. Klny. A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet 1962. Évkönyvéből.
11. *Virágh Ferenc:* A Békés megyei agrárproletariátus és szegényparasztság köri—egyleti életéről, művelődéséről. (1934—44.) Békéscsaba, 1968. Békés Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztály.
12. *Maday Pál:* Adatok a békésszentandrási munkásegylet történetéhez. 81—90. p. =Körös népe. Történelmi és néprajzi szemle VI. Békéscsaba, 1965.
13. *Dr. Köteles Lajos:* A művelődés átalakulása a Viharsarokban, különös tekintettel Békés megyére. (1944—1949.) Békési Műhely különszáma, 1980.

Németh János István

AZ EURÓPAI MŰVELŐDÉSSZERVEZÉS HÁROM MODELLJÉNEK ALAPELVEI

Az egyéni életsorsokban, az életvitelek tudatos formálásában meghatározó szerepe van a személyiség gazdagságának, a kialakított viszonyrendszer biztonságának. Az érett személyiség viszonyulásainak sokrétűségét az identitás, azonosságtudat fogalmában összegzi a szaktudomány, melynek egyik jeles képviselője, *Erikson* egyenesen a XX. század legnagyobb élményének tartja az azonosságok újraszerveződését.[1] Joggal adódik tehát a kérdés: vajon az emberi közösségek és a történeti fejlődés által kikristályosított szervezetek, intézmények eredményes működésében milyen szerepe van az „azonosság biztonságának", vagyis a környezeti kapcsolatok funkcionális működésének?[2] Nyugodtan állítás formájában is megfogalmazhatjuk kérdésünket, miszerint a szervezetek és intézmények működési elégtelensége elsősorban az identitás labilitására, a környezettel meglazuló kapcsolatokra vezethetők vissza. Tárgyunkhoz közelebb hozó konkrétsággal e kapcsolatok lényegét úgy érzékeltetjük igazán, ha sikerül kimutatnunk, hogy a szocialista Magyarország művelődésszervezési gyakorlatának zavarai, ellentmondásai és válságtünetei — az erősen ható gazdasági regresszióval párhuzamosan — egyaránt a kulturális intézmények és szerveződések identitás-hiányára vezethetők vissza. Ez a tény egyként érinti a szerves kulturális fejlődés hiányosságait[3], valamint a jelenlegi gyakorlat stratégiai és taktikai elemeinek zűrzavarát. E vonatkozások feltárásával a hazai művelődési élettel foglalkozó átfogó tanulmányok bizonyos értelemben adósak maradtak.[4] Miként az identitás történeti ívének megrajzolásához nélkülözhetetlenek mindazok a kezdeményezések, melyek a demokratikus magyar művelődési hagyományok feltárását szolgálják, ezzel akár konkrét példát is fölmutatva a hetvenes években megerősödő közművelődési reform hívei, szakértői számára.[5] Ennek ellenére mégis azt állíthatjuk, hogy a művelődésszervezési intézményszervezeti modellálása, és e „típusok" elhelyezése a tágabb európai társadalomtörténeti fejlődésbe még az eljövendő kutatások feladatai közé tartozik. E tanulmány fő célkitűzése. hogy adalékokat gyűjtsön a művelődési élet Európában kialakult fő modelljeinek a bemutatásához. Összekötve e tapasztalatokat azokkal a jelenségekkel, melyek az elmúlt negyven évben ebben az országban jellemzőek voltak a közművelődési tervezésre és gyakorlatra. Ezzel a kísérletünkkel kettős feladatnak is eleget tehetünk. Egyrészt a hipotézisek kidolgozásával segíthetjük a hazai művelődésszervezés azonosságtudatának stabilizációs folyamatát.

Másrészt szerencsés lenne, ha a művelődési reform szakértői „használható példákat" találnának az európai művelődésszervezés történeti múltjának elemzése, és a „rendszertipikus" alapelvek összegzése során. Ugyanakkor a *történeti idő* és *az adott valóság szerkezeti dualitásának és összefüggéseinek érzékeltetése* a további gyűjtőmunka későbbiekben operacionalizálható fogalmi bázisát is képezi.

I. AZ EURÓPAI „RÉGIÓK" ÖRÖKSÉGE[6]

A „Hazánk Európa" tényfelismerés a magyar politikai és társadalmi küzdelmek progressziójának vezérmotívuma a vigyázó szemét „Párisra" vető Batsányi Jánostól a kisebbségi magyar sorsot létezés-programmá fogalmazó „stószi remetéig", Fábri Zoltánig.[7] Természetesen e sajátos azonosságkeresése a magyar társadalomnak nem elválasztható a Kárpát-medencében töltött ezredév történelmi tételeitől, melyek dinamikáját éppen az Európa-konvergencia, illetve -divergencia (közeledés, távolodás) szélső értékei határozták meg.

Kísérletet sem tehetünk arra, hogy az „európaiság" mibenlétét ezúttal definiáljuk. A hatalmas termésből, mely e feladatra vállalkozott, a számunkra legfontosabbakat emeljük ki inkább, célkitűzésünk megvalósítását segítő útjelzőként. Vitányi Iván globális szemléletét mérvadónak kell tekintenünk az „Európa-paradigma" sajátosságainak számbavételekor.[8] Ez a szemlélet hozzásegít annak az elkülönítésnek a végrehajtásához, mely Európát a maga *homogenitásában* megkülönbözteti az emberiség egyéb szerveződéseinek történeti és kontinensnyi szakaszaitól. Mégpedig azért, mert a *gazdasági viszonyulás*, a *társadalmi intézményesülés*, valamint a *tudatformák* sokoldalúságának „európai módját" ragadja meg a szerző. A „kapitalista árutermelés", a „második társadalmasulás", valamint a „racionalizmus-demokrácia" újkori „szentháromsága" mentén vázolható föl e képlet szerint Európa lényege. A valódi bonyodalmat az okozza, hogy a „technikai és agrárforradalom", a városok fejlődése, a nemzetállamok szerves létrejötte, a „demokrácia technikáját" megvalósító plurális politikai rendszerek, valamint az emberi méltóság sérthetetlenségét elvben garantáló „emberi jogok" eltérő módon érvényesültek az Európának nevezett geopolitikai térség nyugati és keleti felén. E fölismerés különösen Trianon után vált a tudományos és publicisztikai közélet sarokkövévé. A „magyar birodalom", a „nyugat védőpajzsa" és más hasonló tanok hirdetői számára trauma volt Magyarország kelet-európai orientációjának megállíthatatlan folyamata, míg mások — mint például Szabó Dezső — számára e történelmi szükségszerűség diktálta tény egyenesen cselekvési programot jelentett.[9] A magyar politológia-történet egyik legnagyobb hatású tudósa, Bibó István kutatásainak középpontjába az európai fejlődés azonosságait és eltéréseit állította — mindenekelőtt Hajnal István korszakos jelentőségű történetszemléletére alapozva munkáját. Bibó rendkívül érzékletesen, szinte képszerűen írja le az európai fejlődés középkori indulását, már itt fölvetve az eltérő nyugati és keleti, valamint a „köztes" módusok lehetőségét. „Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságára épült" — hangsúlyozza e különös egyensúly fontosságát a szerző, s így az „alávetettségnek,

szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak", melyek képesek voltak ellenállni „azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációja és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni". A modellalkotás és a helyzettudat tisztasága érdekében meghatározó Bibó azon megállapítása, miszerint: „A társadalomfejlődésnek ez a szabadság kis köreire felépített és a szabadság felé haladó jellege a középkorban és az újkorban nyugatról keletre haladva csökken."[10] A Bibó István által oly maradandó értékkel fölvázolt kereteket a történész pontosságával kitöltő Szücs Jenő átfogó tanulmányában részletesen foglalkozik azzal, hogy mit jelent valójában a „rideg alávetettségen", „egyoldalú kiszolgáltatottságon", „politikai—hatalmi önkényen" épülő „keleti típusú" fejlődés.[11] Szücs részletesen tárgyalja azokat a korai középkorban gyökerező tényezőket — társadalmi szervezetek dezintegrációja, a hatalom pluralizmusa, agrárforradalom, városi civilizációk, melyek létrehozták azt a „kereszténytyfeudális" alapot, *amin Európa története* lejátszódott, és ami elég erősnek bizonyult *az újkor kapitalizmusának* diadalához. Oly ritkán hangsúlyozzuk, hogy ebben a perspektívában Bibó István szerint a szocializmus nem jelent mást, „mint ennek a folyamatnak a további korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban bérmunkásoknak a szabadságigényét, akik a ... modern kapitalizmusnak egyoldalú kiszolgáltatottságot jelentő ... feltételei közé (jutottak)."[12] Ezúttal három társadalomszervező tényező — *a társadalmasulás módja, a hatalomgyakorlás mikéntje, valamint az újratermelés és -elosztás formája* — elemzésével rendszerezzük azt az örökséget, melyeket az európai régiók „nyugati" és „keleti" fejlődése felhalmozott.

a) A társadalom makrostruktúrája a nyugati féltekén határozott dezintegráció (V—IX. század) nyomán valósult meg — miként a „klasszikus kor" görög városállamainak létrejötte és a Római Köztársaság is. A társadalom intézményrendszere „alulról" épült ki a hatalom megosztásának változatos formáit létrehozva és az érdeklegitimáció energiáit felszabadítva. Ezzel szemben a bizánci, kínai birodalmi szerveződés vagy a moszkvai fejedelemség térhódítása az erőteljes centralizáció folyamatában nyeri el végső formáját — a hatalom megosztása helyett a „rideg alávetettséget", valamint az érdekek „felolvadását" létrehozva, s így a struktúra stabilitását erősen kérdésessé téve.

b) A hatalomgyakorlás nyugati formáját — és a klasszikus előzményeket — a megosztottság az állam és egyház, az állam és társadalom között, a mind szélesebb körű ellenőrzöttség és a fejlett politikai kultúra jellemzi. Ezzel ellentétes a „keleti modus", ahol a hatalom egységesítése, a nyilvánosság kizárása, a széles néptömegek alacsony szintű politikai felkészültsége és lehetősége a meghatározó. A demokrácia és diktatúra legkülönfélébb formái váltják egymást e térségekben.

c) A társadalmi javak termelését és újraelosztását a célszerűség, a termelés hatékonyságának javítása, valamint a fogyasztás szerepének elismerése határozza meg a „görög csoda" óta par excellence a „japán csodáig" bezáróan. Ugyanakkor a „másik oldalon" mindvégig kísért a lemaradottság kényszere, a „veszélyhelyzet" vagy „háborús fenyegetettség" tudata, a katonai és hadi orientáció túlsúlya, a fogyasztás szerepének alábecsülése. Természetesen e társadalomformáló tényezők nem öröktől fogva a „nyugat" és „kelet"

homlokán lévő „megkülönböztető jegyek", *hanem sokkal inkább a mindennapi élet során a valóság kihívásaira adott legkülönfélébb választípusok arányaira utaló elemzési szempontok.* Ezt példázza egyébként Magyarország *története és helyzete is e régiók között.* A magyar fejlődést az itt eltöltött ezredév alatt egy sajátos „köztes" helyzet jellemezte a két nagy „sáv" határvonalán.[13] E kettősség szorításából fakadtak a testvérháborúk a honfoglalást követő évtizedekben, a „kancatej—keresztvíz" dilemma feloldására. A „kincses Magyarország" nagy középkora[14] ugyan a társadalomszerveződés teljességében megvalósította a nyugati fejlődésmintát — ha „vidékies jelleggel" is, miként Bibó érzékletesen rámutat —, ám a Mátyás király által létrehozott reneszánsz színezetű ország energiái a következő századra szétmorzsolódtak. Tragikus és mégis tanulságos annak a küzdelemnek a végigkövetése, amit az 1526-ban „padlóra küldött ország" és népei folytattak a fennmaradásért, az egyre távolodó „Európa státus" visszanyeréséért. A kezdetekre is jellemző kettősség immár ezeknek a századoknak „kísértő ambivalenciája" lesz. Ady Endre „komp-ország" látomásának valósága ott volt a szétdarabolt ország Erdély—Buda pólusában, a reformkor klasszikus évtizedeiben meghatározóvá váló nemzeti függetlenség—polgári fejlődés alternatívákban, a dicsőséges szabadságharcra késve érkezett felemás Kiegyezés-választban, a Trianon poklához vezető politikában, a tanácshatalmat szétzúzó fehérterrorban, hogy mindez egy nap, 1944. október 15-én robbanva az elvetélt kiugrás reményéből a legitim fasizmus infernális mélységébe taszítsa a magyarságot. Ám e kegyetlen ritmus nem csitult a társadalmi és hatalmi változásokat követő években sem. A koalíció három esztendejének nagy ígéreteit sorra visszavonták az „eltorzított" ötvenes évek diktátorai, hogy erre válaszolva a szép emlékű „hatvanas években" előkészítsük a megújulást — a gazdasági mechanizmus ugródeszkájáról startolva szocialista társadalmunk egészében. Hiszen a reform tengelyében — és miért ne mondanánk ki minél többször — a szocializmus demokratikus alternatívájának a megvalósulási programja áll.[15] Vagyis a szabadság „objektív technikájának" megvalósítása szocialista társadalmi és tulajdonviszonyok között. Íme a két „nagy alternatíva" szintézis-lehetőségét formálhatjuk ismét napjaink körülményei között, konkrét feladatként. Mielőtt e szintézisteremtés *művelődésszervezeti konkrétumait áttekintenénk,* fontos feladat, hogy a *megismert társadalomtörténeti formációkat* — az európaiságon belül — *tipizáljuk, mintegy a művelődési modellek megalapozásaként.* Hogy e feladatot elvégezhessük, szükséges néhány olyan analitikus alapelv bevezetése, melyek egyként alkalmasak a társadalmi szerveződések totalitásának, valamint a kulturális alrendszerek elemzésére, modellálására. Vagyis az európai társadalomfejlődés hagyományait úgy képesek differenciálni, mint a kulturális szervezetek társadalmi környezetét.[16]

Az alapelvek „analitikus jellegét" az adja, hogy konkrét elemzésekre is alkalmasak. Az eddigiek során is ragaszkodtunk a „történeti módszer" következetes alkalmazásához, így a kulturális szerveződések társadalmi integrációját is történeti aspektusban szeretnénk föltárni. Nem lemondva arról az igényről — mely a művelődésszervezés és kultúraelmélet sajátos kapcsolatából adódik[17] —, hogy bizonyos kultúraértelmezésekkel kapcsolatos rendszerezést is szükségesnek tartunk e történeti dimenziógazdagságban. *Ezért az alapelveket két nagyobb csoportra osztottuk:* a „históriai" alapelvekre, valamint a „kultúraspecifikus" alapelvekre.

II. AZ ANALITIKUS ALAPELVEK ÉS AZ EURÓPAI ÖRÖKSÉG KAPCSOLATA

1. A *szinkronitás* elve a történeti csoport meghatározó tényezője. Szinkronitáson a *legkülönfélébb társadalmi tényezők pozitív együtthatását értjük.*[18] A „társadalmi tényezők" végtelenül széles skálájára kell gondolnunk, illetve ezek összefüggő megnyilvánulásaira, mint: gazdasági—társadalmi—kulturális szféra, a nemzeti és nemzetközi piac kapcsolatai, a mindennapi élet és társadalmi összfejlődés, az egyéni, közösségi és társadalmi érdekek viszonya, avagy a szükséglet—érték—érdek alakulása, hogy csak néhány, az egyéni életsorsok szempontjából érdekes „tényezőt" említsünk. *Pozitív hatásnak* azt az együttmozgást tartom, melyben a felsorolt kapcsolatok dialektikus együtthatásukban, egymást „felerősítve" valósulnak meg. Így a *részek* energiája az *egész* javára hasznosulhat, halmozódhat.

A szinkronitás alapelvének segítségével mérhető az adott konkrét társadalmak dinamikája, illetve ennek hiányában kimutatható a stagnálás, a regresszió. Vegyük például az életvitelek és a társadalmi fejlődés összefüggését a szinkronitás tükrében. Bizonyos történelmi korszakokban azt tapasztaljuk, hogy az egyes emberek életútján, a tudatos és eredményes munka nyomán lehetőség van az értelmes és viszonylag gazdag életre egy nemzedék életszakaszában és azok folyamatában egyaránt; ám ezt az egyén úgy tudja megvalósítani, hogy tevékenykedése és munkálkodása az egyéni boldogulás mellett — a szükséges áttételeken keresztül — a társadalmi célok megvalósulásához is hozzájárul. E korszakok közül emeljük ki a Periklész kori Athén városállamát, a nagy középkor „kincses" Magyarországát, a XIII—XIV. századi itáliai városállamokat vagy a XIX. század elejének magyarországi „klasszikus" reformkorszakát. Persze botorság lenne tagadni, hogy „Euro-Amerika" (Nyugat-Európa és Észak-Amerika) dinamizmusa mögött is kimutatható a szinkronitás elvének következetes megvalósulása. *Ezzel szemben, ha a szinkronitás hiánya jellemez egy társadalmat, úgy legalább három formációt különíthetünk el a stagnálás és a regresszió, esetleg széthullás függvényében.*

a) Az egyéni életvitelek alkalmanként lehetnek ugyan eredményesek, ám ez a társadalmi fejlődésre közömbös vagy annak ellenére hat. (A felerősödő korrupciók, a túlerőltetett bürokráciák kora.)

b) A társadalmi fejlődés megvalósulása az egyéni és kisközösségi érdekek rovására lehetséges (ama bizonyos „ötvenes" évek első felében, túlközpontosított diktatúrákban).

c) Mind a társadalmi, mind az egyéni kibontakozás iránt közömbös társadalmak (ilyenek a hanyatló birodalmak, a puszta túlélésre koncentráló kisebbségi léthelyzetek stb.).

Noha szükséges e fölvetések mentén további történeti, szociológiai elemzések elvégzése, azt a példák is érzékeltetni képesek, hogy a *szinkronitás alapelvének* meghatározó struktúraképző és -elemző funkciója van a társadalmi fejlődés vizsgálatában.[19]

2. *Az univerzalitás relatív gyorsító hatásának* az elve a történeti csoport másik nagy területét jelöli. Természetesen könnyen fölismerhető ebben a terminológiában két — az utóbbi években nagy népszerűségnek örvendő —

fogalom összevonása, az „univerzalitásé" és a „gyorsulásé". Az univerzalitás a marxizmus történetfilozófiáján belül az antropológiai világkép részletesen kidolgozott kategóriája.[20] Legegyszerűbben megfogalmazva a partikularitás, a nyers biológiai programozottság meghaladását értjük alatta. Az univerzalitás skálája a munka legkezdetlegesebb aktusaitól — az ontológiai értelemben vett emberré válástól — a fejlett kapitalizmus és szocializmus árnyalt munkamegosztási rendszeréig terjed. Feltétlenül kiegészülve a társadalom intézményrendszerének gazdagságával, valamint az emberi viszonyulások folyamatos bővülésével. Az univerzalitás az *ember lényegi sajátja.* „Ki tudja, a tigriscsalád ősei hány évezrede laknak ugyanabban a bozótban?", kérdezi a letűnt idők érdekességei közt tallózó történész. Valóban, a szerves természet biológiai programozottsága minden gazdagsága ellenére az idő faktorára teljesen közömbös. Ezzel szemben az univerzalitás megvalósulása nyomán az események felgyorsulnak. Ezt a jelenséget szívesen ábrázolják az óra-hasonlattal, miszerint ha az óra számlapját hatvan percre osztjuk, „legfeljebb ha az utolsó fél percre esnek azok a társadalmi, anyagi és kulturális változások, melyeket összefoglaló néven civilizációnak nevezünk".[21] E hasonlat minden tetszetőssége ellenére is hiányos, hiszen jól érzékelteti az elmúlt — és az ember megjelenésével összefüggésbe hozható — jó hárommillió év relatív gyorsulását, ám a jövőt illetően, vagyis a „hatvan perc lejárta után", bizony erős kétségeket támaszt az így készült statisztikák, grafikonok és egyéb kimutatások nagy száma.[22] Az univerzalitás kézzelfogható társadalmi valósága, a „felgyorsult idő", a „zsugorodó föld", a globális problémák" kötegei egyaránt jelzik azt az utat, melyen a „hatvan perc utáni" léptékváltást megteheti az emberiség. Ez a léptékváltás pedig Marx kifejezésével a „szükségszerűség birodalma" és a „szabadság birodalma" közötti átmenetben nyilvánul meg. Vagyis az univerzalitás ebben a nézőpontban már nem „antropológiai kategória", *hanem a társadalom fejlettségére, a szükségszerűség meghaladására utaló alapelv.* Természetesen ezúttal is igaz, hogy az univerzalitás elsorvadása, a partikularitás fölerősödése az előbb elmondottakhoz képest fordított folyamatokat képes föltárni: vagyis a szabadság korlátozottságát és a szükségszerűség lehangoló masszívumát.

3. *A szervezettség alapelve* szorosan a társadalmi összefejlődéshez kapcsolódó analitikus eszköz. A szervezettség, a szerveződés jelenléte nyomon követhető a társadalmak intézményrendszerének kiépülésekor, a hatalomgyakorlás módjában, egyén és közösség viszonyrendszerében, valamint a javak megtermelésének és újraelosztásának a szisztémájában. Az európai régiók örökségének rendszerezését e szerveződési csomópontok mentén végeztük el tanulmányunk korábbi szakaszában. Ezúttal általánosabban úgy fogalmazunk, hogy azok a társadalmak, ahol a szervezeti és hatalmi intézményrendszer „alulról felfelé" épül ki, az egyéni érdekeket és az emberi méltóság valóságát kifejlett jogi garanciák övezik, valamint a termelés meghatározó hajtóereje az ésszerűség, nos ezeket a formációkat a *spontán demokratizmus jellemzi.* Míg az olyan társadalmi szerveződéseket, ahol az intézményi és hatalmi szervezetek erős központi akarat megnyilvánulásai, az egyéni érdekek megvalósítása a mindenkori politikai—ideológiai akarat függvényeként jöhet számításba, valamint a termelés bürokratikus szervezetei a politikai túlsúlynak engedelmeskednek, a *direkt paternalizmus jellemzi.*

Átvezetésként hangsúlyozzuk, hogy e két szerveződési mód a társadalmak bármely alrendszerében — így a kulturális élet szervezésében — is nyomon követhető, mint erre a későbbiekben bőségesen utalunk majd.

Az eddig tárgyalt „históriai" alapelvek megjelenési formáját nyomon követve megállapíthatjuk, hogy az adott társadalmi szerveződésekben ezek az alapelvek egymással szoros kapcsolatban vannak. (Egymás szignifikánsai.) Így azokban a társadalmakban — mint a korábbi példák is igazolják —, ahol a szinkronitás elve megvalósul, ott az univerzalitás emberi méltóságot hordozó gyorsítása határozza meg a fejlődést a spontán demokrácia érdekgazdagságában. Ezeket a társadalmakat összefoglalóan *autentikus társadalmaknak* nevezzük.

Míg a történelmi fejlődés során létrejöttek a szinkronitás zavaraival küzdő szerveződések, melyek döntő többségében az egyéni életvitelek megnyomorításával csupán a partikuláris szükségletek vegetatív kielégítésére adtak lehetőséget. Ennek biztosítékát a paternalista hatalmi struktúrák valóságidegen gépezetének totalitárius működtetésében látták.

Ezeket a formációkat — a korábbiak párjaként — *plagális társadalmaknak* nevezzük.[22]

Ezekre a modelláló elnevezésekre, a zenetudománytól „kölcsönkért" jelzőkre véleményem szerint két okból van szükség. Egyrészt ezek segítségével — elismerve ugyan az európai régiók „kettősségét", „hármasságát" — megszabadulhatunk „nyugat" és „kelet" esetleg zavaró aktuálpolitikai felhangjaitól. Másrészt az „autentikus" és „plagális" modell lényegesen könnyebben *általánosítható* a legeltérőbb szerveződések — a gazdasági alrendszerektől a kulturálásig —, mint az eddig használatos elkülönítő megnevezések. Vagyis ezzel adhatunk teljes magyarázatot az alapelvek bevezetésének szükségszerűségére. Hiszen a *„históriai alapelvek" szerint strukturált modelleket egyaránt alkalmasnak tartjuk mind a társadalmi környezetek, mind pedig a kulturális értékteremtés és -közvetítés társadalmi alrendszereinek a tipizálására, elemzésére.*

A „históriai" alapelvek számbavétele után — az így szerzett tapasztalatokra építve — érinteni kell a tárgyunkat közvetlenül is befolyásoló kultúraelméleti alapvetéseket is. A kultúraelméleti alapelvek kidolgozásánál abból indultunk ki, hogy a kultúra fogalmi meghatározására tett erőfeszítések csak akkor igazolhatók, ha ezt a kultúra társadalmi *jelenvalóságának*[23] valóságos ismeretében, ezzel összefüggésben tesszük. Vagyis a *kultúraelmélet* és *művelődésszervezés* egymásra utalt területei a tudományos és kulturális intézményi munkamegosztásnak. A „kultúraspecifikus" két alapelv ebben az összefüggésben nyer értelmet. Ezek az alapelvek egyrészt felölelik a kultúra fogalmával kapcsolatos mondanivalót, másrészt pedig a kultúra társadalmi jelenlétéből következő tapasztalatokat. A kultúrafogalmak érintésekor nincs szándékunkban egy X^n-en kultúrafelfogás kifejtése, hanem sokkal fontosabbnak tartjuk, hogy az eddig leírt több ezer meghatározásban valamilyen rendezőelvet találjunk.[24] Erre a funkcióra az ún. „indikátor alapelvet" dolgoztuk ki.

4. *Az indikátor-elv* vázolásakor szükséges a kultúrafogalmak sajátos társadalmi viszonyokat tükröző képességének az említése.[25] E problémakör részletes vizsgálatát számos marxista kultúrafogalom összehasonlító elem-

zése során már korábban elvégeztük. Ezúttal csupán annyit kell hangsúlyozni, hogy a kultúra fogalma, a meghatározások sokasága végeredményben a társadalmi praxisban ható értékek és elidegenedés kölcsönhatásából vezethető le, illetve e fogalmak tartalma e két kategória társadalmi tényére (konstellációjára) utal vissza. *Ami tehát a kultúra fogalmában mint „teljességigény" megfogalmazódik, az a XIX. századtól lényegében az elidegenedést* („dologi függőséget" — Marx) *leküzdeni képes társadalmi szférák együttese.* Azok a társadalmi viszonyok, melyek az elidegenedés „áldozatai" lesznek bizonyos történeti korokban, szinte automatikusan kimaradnak a kultúra meghatározásából. Ez magyarázza a századforduló elméletíróinál a kultúrafogalom példátlan „bezáródását", míg a fejlett társadalmakban a kultúra kultúra „egyedül tudományos fogalmának" (Vitányi), vagyis széles értelmezésének nyitását a társadalmi gyakorlatban. A kultúra fogalma így nagyon fontos *jelző* szerepet is kap. Az „indikátor alapelv" a fogalomhasználat e példátlan társadalomérzékenységének elemzésekor érvényesíthető. *A kultúra fogalma, a kultúráról vallott felfogások, valamint a kulturális gyakorlat együttesen jelezni képes az adott társadalom szabadságfokának szintjét.* Az eddigiek alapján a kultúraelméleteket (fogalmakat) tartalmuktól, terjedelmüktől függően (tehát mit értenek kultúrán) két nagy csoportba oszthatjuk: a *zárt* és a *nyitott* kultúraelméletek csoportjába. Amennyiben a kultúra fogalma — és ennek ideológiai, művelődésszervezeti adaptációja — a szellemi és anyagi értékekre, az oktatásra, a tudományra és művészetre, vagyis az ún. „szellemi tevékenységek körére" korlátozódik, úgy a kultúra zárt felfogásáról beszélünk. Ha a kultúra fogalmában megjelennek a társadalmi totalitás és gyakorlat egyéb szférái is — a munka, a gazdaság, a politikai és társadalmi intézményesülés, a köznapi érintkezések, viszonyok stb. —, akkor a kultúra nyitott felfogásáról beszélhetünk. E fogalmi rendteremtésre szükség van napjainkban a tudományos műhelyekben, a politikai tervezésben, valamint az intézményi gyakorlatban egyaránt.

5. *A „kultúra folyamatosságának" az elve* már egyértelműen a művelődésszervezés gyakorlatának a jellegére utaló vizsgálati szempont. Ennek az alapelvnek a segítségével a kulturális gyakorlat *szerves*, illetve *szervetlen* jellemzői rendszerezhetők.[26] A Vitányi Iván kutatásaiban kidolgozott fejlődésminták egyaránt alkalmazhatóak a kultúra széles értelemben vett szerkezeti elemei közötti kapcsolatokra — „anyagi", „társas érintkezések", „szellemi" kultúra —, valamint a kultúra „fajtáinak" kölcsönhatására. (Itt a szerző által „heteronóm", „autonóm", „tradicionális", illetve „új népigenerativ" kultúrafajokra kell utalni.) A történelmi tapasztalatok szerint ezek a fejlődéstípusok valójában a társadalmi totalitás egészének szerves, illetve szervetlen tagozódása alapján különülnek el. *Organikus az a fejlődés, ahol a társadalmi totalitás a maga szinkronitásában képes kibontakozni: a gazdasági racionalitás térhódításán túl a társadalmi viszonyok dinamikájának és a kulturális virágzás sokszínűségének egységében.* Gondoljunk csak arra, hogy a „kapitalizmus mintaállamában" egy évszázadhoz köthető a tőke gazdasági diadalútjának nyitánya, a polgári forradalom politikai dinamizmusa, valamint Shakespeare felülmúlhatatlan életműve egyaránt. Természetesen, ha a társadalmi totalitás tagozódásában torzulások, hiányok, „visszahajlások" érzékelhetők, úgy a szervetlenség e totalitáson belül is nyilvánvaló. Vegyük

példaként az orosz irodalom múlt század végi teljesítményét és a cári berendezkedés embertelen politikai viszonyait, vagy a magyar zenetörténet mozgalmasságának megritkulását a XVI. század politikai—gazdasági eseményeinek hatására. Arra, hogy a folyamatosság hiánya mennyire elevenen ható következményekkel jár, kell-e jobb példa Kodály országában, mint az a tény, hogy a nyolcadik osztályt végzett tanulók minimális hányada tud csupán szolmizálni? Az ellenpéldaként felidézhető „rockosított Messiás-oratórium" angliai előadóit figyelve szorgalomra intő irigységgel élhetjük át a kulturális *folyamatosság* idődimenziójának élményszerűségét.

A kulturális szerveződés társadalmi környezetét strukturáló öt alapelv megismerése után nem nehéz összefüggéseket kimutatni közöttük. Vagyis az autentikus társadalmak a *„nyitott" kultúraszerkezetek folyamatosságát* képesek a maguk természetességében megvalósítani, míg a plagális modusok inkább a kultúra „zárt" felfogását „ideologizálják" a folyamatosság hiányának nehézségeivel küszködve. A példák is mutatták, hogy szó sem lehet itt semmiféle mechanikus determinizmusról, hiszen a dolgok a maguk konkrétságában relatív szabadságot élveznek. Ám a tendenciát meg nem másítják.

Hangsúlyozni kell, hogy az „európai örökség" tipizálásakor *tendenciák elkülönítéséről van szó, belső arányok időben és adott történelmi helyzetekben érzékelhető változásairól.* Éppen ezt fejezi ki az „autentikus" és „plagális" meghatározás a különféle szerveződéseknek. Különösen a magyar művelődési hagyományok és szervezésmódok példázzák, hogy a „nyugati típusú" és a „keleti típusú" fejlődésminták hatása együttesen is érvényesülhet. Mint majd látjuk, pontosan a művelődésszervezés sajátosságainak elemzése — modellálása — igazolja, hogy *az autentikus társadalmi környezet* a plurális, demokratikus szerveződéseknek kedvez, míg a *plagális társadalmi háttér* egy központosított, dogmatista intézményszervezet kiépülésének. Csak emlékezhetünk rá, hogy az ún. „koalíciós idők" és a „kulturális forradalom" voluntarista nyitánya között *ez az eltérés mutatható ki.* Noha az is nyilvánvaló, hogy *a kapitalista jellegű* autentikus társadalmak soha nem haladhatják meg a spontán pluralizmus gyakorlatát és az általános emberi jogok elvi deklarációját. *Míg a létező szocializmusok legfontosabb feladata* — ebben az összefüggésben —, *hogy sikerrel tudják kioldani a plagális szerveződés „fékeit".* Csak így valósíthatják meg azt a programot, melyben a — marxizmus társadalmi forradalmának részeként — a kulturális érdekgazdagság sokszínűségében egy társadalmasult, autonóm intézményszervezet működik. A magyar művelődéspolitika 1974-ben tette meg az első lépéseket e kívánatos kibontakozást segítve, míg az intézményi gyakorlat kísérletei is egyértelműen a társadalomvezérlés irányába hatnak.[27] Ezeknek az állításoknak a bizonyítására ismerkedjünk meg az európai társadalomfejlődéshez kapcsolható művelődésszervezeti modellekkel.

III. A MŰVELŐDÉSSZERVEZÉS HÁROM MODELLJE

Első feladatként részletezzük azokat az elemzési szempontokat, melyek a kulturális értékteremtés és -közvetítés alakulatainak elemzésére alkalmazhatók. Ezek a szempontok valójában a társadalmi *környezet modellálására szolgáló öt alapelv* további finomításával dolgozhatók ki.

1. *Az irányítás módján* azt a technikát értjük, melynek alapján megvalósul a művelődési élet szervezéséhez nélkülözhetetlen eszközök újraelosztása.

2. *A feladatmeghatározás* az a viszony, mely az intézményt mozgásba hozza, vagyis mintegy „iránytűként" jelzi, hogy „merre vessék tekintetüket" az érintettek.

3. *Az ellenőrzés módja* az a fázis, melynek láncolatában megvalósul a munka értékelése, jutalmazása, elismerése stb.

4. *A közvetített tartalom* az a „minőség", mely megtölti az intézményi mechanizmusokat.

5. *Preferált értékek* azok a „javak", melyeket a hivatalos programnyilatkozatok, illetve az eltérő formájú és gyakorlatú irányítás kiemel, s így azok az intézményi munka előterébe kerülnek.

6. *Fő célkitűzés* az a távlati pont, melynek alárendelődik a mindennapi gyakorlat; illetve más szemléletben a mindennapi gyakorlatból szervesen kibontakozó eredmény.

7. *A „hivatásosok" jelenléte* az a funkció, mely az „emberi tényező" szerepére utal a szervezetben.

8. *A résztvevők köre*, formája annak a szituációnak a tartalmára és formájára utal, mely az érdeklődés gyakorlatában — vagy hiányában — megnyilvánul.

9. *A kulturális folyamatok jellege* az intézményszervezetben megjelenő kultúrafajták (Vitányi) viszonyát, valamint a kultura széles értelemben vett szerkezeti elemei közötti kapcsolatokat jelöli.

10. *A szakmai térstruktúra* és az intézményi környezet az ott folyó tevékenység keretét adja. Mintegy áttételesen jelezni képes azt a szakértői csoportosulást is, — az építészektől a szociológusokig —, akik a művelődés szakértőivel közösen részt vesznek — vagy kimaradnak — az intézményszervezet létrehozásában, formálásában.

11. *A működési alapok* jelentik azokat az anyagi feltételeket és azok megszerzésének a módját, melyek az intézményes munka működési, tárgyi feltételeit biztosítják.

12. *A szervezettség jellegében* összefoglalóan megjelenítjük a korábban részletezett elemek szintézisét — mintegy a tágabb társadalmi környezethez kapcsolva a művelődésszervezeti modelleket.

A modelleket kifejező táblázat értelmezéséhez fel kell hívni erre a körülményre a figyelmet, hogy a „rendszertipikus" elemek nem minden esetben jelentenek a folyamatok vonatkozásában megvalósulást is. Vegyük példaként a „preferált érték" problémáját. Attól, hogy a „központosított" modell a kulturális forradalom győzelmét megcélozva a „marxista—leninista" világnézetet, a politikai forradalom szolgálatát, a kulturális politika által szelektált kulturális javak elsajátítását tartotta a legfontosabb értéknek — nos attól még, mint tudjuk, a megvalósulás elmaradt a valóságban. Persze ugyanezt elmondhatjuk a „pluralista modell" értékjavaira is, különösen az „egyéni szabadságjogok", az „érdeklegitimáció", valamint a „társadalmi egyenlőség" tekintetében. Hiszen a polgári demokráciák ismert korlátai miatt ezeknek az értékeknek a társadalmi megvalósítására nem lehetnek képesek mindazok az országok, melyek művelődési élete a pluralizmus jegyé-

ben szerveződött. Vagyis ezek a célkitűzések a viszonylagos anyagi jólét és formális kulturális demokrácia ellenére is csupán a kapitalista viszonyok reprodukálására alkalmasak. Az persze más kérdés, hogy a szocialista országok az e téren meglévő történelmi lépéselőnyüket mennyire képesek kiaknázni, azaz mennyire tudnak élni lehetőségeikkel, melyek forradalmi programjuk valódi többletéből adódnak.

A táblázatokban leírt modellek a közművelődés szűkebb szektorából, a művelődési otthoni hálózat jellegzetességeiből merítettek, *így valójában a művelődési otthonokban folyó munkát tipizálják.* Bízunk azonban annak a módszernek a sikerében is, mely a *megfelelő „behelyettesítéssel" élve, a szélesen értelmezett közművelődési hálózat bármely intézménytípusára alkalmazni képes a három ismertetett modellt* (mozi, könyvtár, tömegtájékoztatás, színház, múzeum stb.).

A művelődésszervezés Európában kialakult alternatíváira épülő modellek rendszere néhány következtetésre, zárógondolatra ad alkalmat.

Első áttekintésre úgy tűnik, hogy az autentikus társadalmi háttér kedvez a társadalmi valóság és a művelődési intézményszervezetek termékeny kapcsolatának. Míg a plagális környezet nagy valószínűséggel valóságidegen, túlcentralizált szervezési módok megerősödését segíti. Ezeket a tényeket nem szabad minősítésre, értékelésre használni, mert az könnyen félrevezető konklúziókat eredményezne. Hiszen mint mondtuk, az autentikus szervezetek a kapitalista környezetben a tulajdonviszonyok és a társadalmi rendszer antagonizmusaiból következően eleve korlátozottak a kulturális minőség társadalmi méretű megszervezését, az igazi „harmadik társadalmasulást" illetően. Még akkor is, ha bizonyos technikák, szervezeti formák, anyagi színvonal irigylésre méltó tényezőkként jelennek meg számunkra. Az is történelmi tény, hogy a létező szocializmusok számtalan „plagális tehertétellel" kezdték meg az új világrend építését. Ám a termelési és tulajdonviszonyok forradalmi átalakításával, az osztály-antagonizmusok fokozatos kiküszöbölésével olyan történelmi lépéselőnyre tettek szert, melyek kihasználása korunk igazi feladata. A plagális örökség meghaladása — ezúttal a kulturális szerveződésekben — és az autentikus építkezés szerves megvalósítása, tudatos társadalmi programként való kezelése napjaink viszonyai között valóságos feladatok sorát jelenti. Szücs Jenő meghatározóan fontos tanulmányában emlékeztet arra, hogy: „Bibó több mint harminc, majd huszonöt évvel ezelőtt többször is leírta: a demokrácia nem valami ‚polgári felépítmény', hanem a szabadság 'objektív technikája', melyet a szocializmus éppúgy minden károsodás nélkül elismerhet (és adaptálhat), mint egy nyugati töltőtolltípust vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét — noha ‚nyugati típusú'.„ E tanulságos fölismerést továbbgondolva mondhatjuk, hogy a szocialista közművelődés reformjában minden olyan elemet, mely az autentikus szerveződések dinamizmusát hordozza, művelődési életünk élénkítése érdekében nyugodtan alkalmazhatunk — akkor is, ha Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban is eredményesen funkcionált. Természetesen ez nem jelentheti az elmúlt harminc év pozitív hagyományainak, mindenekelőtt az állami támogatások mértékének és szerepének csökkenését. A politikailag elfogadott társadalmi program valóra váltásában van a reformszemléletű

MEGNEVEZÉS	I. KÖZPONTOSÍTOTT	II. PLURALISTA	III. TÁRSADALOMVEZÉRELT
1. irányítás módja	centralizált (paternalista)	regionális	társadalmasult, alternatív, keret jellegű
2. feladatmeghatározás	tervlebontó, utasító	spontán szerveződő közösségi és egyéni igény	stratégiai igény, társadalmi-közösségi-egyéni igény harmóniája
3. az ellenőrzés módja	hierarchikus felügyeleti rend	nincs, vagy a haszonelvűség (piac), esetleg önkéntes társadalmi szervek	közösségek demokratikus ellenőrzési joga, konzultációk, önértékelések rendszere
4. a közvetített tartalom	a „zárt" kultúrafelfogás ideológiai-politikai sűrítménye	a „nyitott" felfogás jegyében praktikus szükségletek, közösségi kijárások	a nyitottság jegyében a valósághoz kötődő cselekvés és a szocialista stratégia szintézise
5. preferált értékek	politikai szolgálat, szelektált javak elsajátítása, tudatformálás	individuális szabadság, társadalmi egyenlőség, az érdekérvényesítés intézményesülése	individuális szabadság (emberi méltóság), közösségi autonóm közvetítők által a társadalmi fejlődés segítése
6. fő célkitűzés	a kulturális forradalom győzelme	nincs, avagy az állampolgári érdekek kiszolgálása	a szocializmus demokratikus fejlődésének az eszköze, életvitelek szervezése
7. a „hivatásosok" jelenléte	„függetlenített" népművelő a „kultúrrendőr" és „megszállott" sávjában	nincs, avagy a szolgáltatásokat menedzselő szakértő	művelődési szakértő[28]
8. a résztvevők köre	„közönség", frontális, demonstratív tömeghatás	ad hoc jelenlét, célszerűen szervezett közösség differenciált részvétel	egyéni foglalkozások, kreatív személyiségfejlesztés, közösségi társulások valós igények alapján szerveződve

MEGNEVEZÉS	I. KÖZPONTOSÍTOTT	II. PLURALISTA	III. TÁRSADALOMVEZÉRELT
9. kulturális folyamatok	szervetlen	spontán-szerves	társadalmasult-szerves
10. szakmai térképezés	nagyterem+kiszolgáló helyiségek	intim övezetek, mobil térképezés, információs, vásárlóközpont	intenzív közösségi tér, kreatív „leágazások", foglalkoztatók, intim övezetek
11. működési alapok	a „fenntartóhoz" lebontott állami támogatás	„többcsatornás" finanszírozás, egyre bővülő állami részvétel, piacszabályozás	részben és egyre bővülő mennyiségben állami mecénálás — a felhasználás demokratizálásával, egyéni, egyesületi részvény
12. jellege szerint	extenzív (plagális)	dinamikus (spontán autentikus)	intenzív (szocializált-autentikus)

közművelődésnek óriási szerepe. A *társadalmi rendszerek küzdelmében pedig* — a gazdasági és fegyverkezési versenyen is túlmutatva — a *kulturális élet állami finanszírozása fogja a maga áttételein keresztül kimondani a döntést.* Ne röstelljük mind többször hangoztatni, hogy a szocializmus valódi történelmi felsőbbsége a kultúra magas szintű állami támogatásának és az állampolgári, kisközösségi öntevékenységek virágzó sokszínűségének *szintézisében* valósulhat csak meg. És ez a tétel nem lehet áldozata semmilyen gazdasági nehézségnek, pillanatnyi hatalmi erőviszonynak vagy egyéb taktikai érdeknek sem.

Közelebbről és eredeti célkitűzésünkhöz visszacsatolva még egy fontos dologra kell fölhívni a figyelmet. Noha a három modell elkülönítésére az „európai örökség" kapcsolódási pontjai adtak lehetőséget, *kulturális életünk azonosságtudatának stabilitása* érdekében hangsúlyozzuk, hogy *a három modell elkülönítésére a hazai művelődési gyakorlat, valamint a művelődéspolitikai dokumentumok elemzése egyaránt lehetőséget ad.* Természetesen korszakhatárokat vagy szervezeti elkülönüléseket csak hozzávetőlegesen jelölhetünk. A „koalíciós korszak" pluralista és a diktatórikus „ötvenes évek" központosított hagyományairól már szóltunk, miként a magyar művelődéstörténet „mindkét oldalon" bővelkedik példákban.[29] Az 1974-es párthatározat és a nyomában kibontakozó, az országos szakmai háttérintézmények által támogatott intézményi kísérletsorozat egy új művelődésszervezeti minőség alapjainak a lerakásához volt elegendő napjainkig. E gyakorlati áttörés során a kísérletező élvonal sikerrel próbálta ötvözni a követésre érdemes magyar művelődési hagyományokat a tipikusan Nyugat-Európában megerősödött pluralista modell néhány módszertani, szervezeti és szemléleti elemével. Ez akkor is nagy eredmény, ha az utóbbi években felerősödő gazdasági világtünetek és az átfogó társadalmi—közéleti élénkülés elmaradásának hatására a kulturális élet kedvező folyamatai lelassultak, elakadtak. A kedvezőtlen körülmények között és ellenére csak egy helyes döntésünk és választásunk lehet: mégpedig a megkezdett reformbázis töretlen szélesítése. E döntés hitelét és a választás értelmét mi sem igazolja jobban, miként annak tudata — és tapasztalt eredményei —, hogy *az „európai örökség" két nagy szervezeti formájának szintézisére a magyar művelődési hagyományok és a jelenkorunk viszonyait dinamizáló kezdeményezések szerves továbbvitele ad lehetőséget.* E feladat fontosságát, jelentőségét csak növeli, hogy e művelődésszervezési szintézisre való törekvéssel hozzájárulunk a *szocializmus demokratikus alternatívájának* megerősödéséhez, ezzel pedig — munkánkat szélesebb perspektívába helyezve — egy világtörténelmi kísérlet sikeréhez.

JEGYZETEK

[1] Idézi *Pataki Ferenc* Én és a társadalmi azonosságtudat c. művének Bevezetőjében. Bp. 1983.

[2] A „Szervezet és környezete" c. tanulmányban *Kulcsár Kálmán* foglalkozik e fontos szervezetszociológiai összefüggéssel. Vö. Valóság, 1975/11.

[3] *Vitányi Iván:* Vitairat a mai magyar művelődésről. Bp. 1983. A „szerves", illetve „szervetlen" fejlődés, valamint a művelődési élet kapcsolatai a könyv középponti problémáját jelentik. E kapcsolatok föltárásának termékenyítő hatása nélkül nem lehet elképzelni napjainkban tágabb összefüggésekben gondolkodó művelődéselméleti kutatásokat.

[4] A jelentős irodalomból a két legfrissebbre utalunk: *Andrássy Mária:* A művelődési otthonok helyzetének és tevékenységének változása (1977—1983). Kultúra és Közösség, 1986/2. *Kovalcsik József* A kultúra csarnokai I—III. köt. Bp. 1986.

[5] *Szathmáry Lajos:* A szabadművelődés korszaka, 1945—1949. Kultúra és Közösség, 1977/1. Uő. Népfőiskolák a 30-as években és a felszabadulás után. Kultúra és Közösség, 1978/3. *Kovalcsik József* i. m. II. kötet 5—59. p.

[6] *Szücs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981/3. Úgy a konkrét fogalomhasználatban, mint a szemléletmód átvételében meghatározó módon építettem a szerző idézett tanulmányában kifejtett gondolatmenetére.

[7] *Fábián Zoltán:* Hazánk: Európa In: Hazánk, Európa. Válogatott tanulmányok, Bp. 1967.

[8] *Vitányi Iván:* Az „Európa-paradigma". Bp. 1986. (Gyorsuló idő)

[9] Vö. *Szabó Dezső* tanulmányát Helyünk Európában c. tanulmánykötetben. Szerk. Berend T. Iván Bp. 1986.

[10] *Bibó István:* A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In. Válogatott tanulmányok. I—III. köt. Bp. 1986. II. köt. 491. p.

[11] *Szücs Jenő* i. m. különösen 339. p.

[12] *Bibó István* i. m. 493. p.

[13] Pl. *Szücs Jenő:* „Ami e két irányú expanzió közé esett, az volt Közép-Kelet-Európa". I. m. 339. p.

[14] *Zolnai László:* Kincses Magyarország. Bp. 1977. A kiváló régész-művelődéstörténész könyve döntő bizonyíték a „kincses" jelzőre.

[15] A szocializmus „demokratikus alternatívája" és „sztálinista valósága" közötti nézetkülönbségek gyűjteményét lásd Lukács-vita. Szerk. Ambrus János. Bp. 1985.

[16] „... a *külső környezet* olyan információk és tudásanyag összessége lenne, amelyeket a szervezet tagjainak fel kellene használni a szervezet hatékony működéséhez" — definiálja ezt a viszonyt Kulcsár Kálmán idézett tanulmányában. A tanulmány közlésének fontosságát növeli az a bőséges jegyzetanyag, mely e szociológiai kérdéskör tárgyalásához nélkülözhetetlen. Valóság, 1975/11.

[17] Kultúraelmélet és közművelődési gyakorlat egymásrautaltsága — számos terhelő örökség miatt — napjainkban egyáltalán nem nyilvánvaló. Vö. *Németh János István:* A célkitűzésektől a közügyig. Borsodi Szemle, XI. évf. 34. sz. 6—7. p.

[18] A szinkronitás fogalmának történelmi jelenlétére és fontosságára *Fernand Braudel* korszakos könyvében találtam először utalást: Anyagi kultúra. Bp. 1985. 42. p.

[19] *Vekerdi László* nevéhez fűződik a hazai történetírásban annak a szemléletmódnak a gazdag tárháza, mely a szinkronitás jelentőségét megfigyelte a társadalmi totalitás legkülönfélébb mozgásformáiban a dinamizmus motorjaként. Különösen fontos e vonatkozásban az Annales történetszemléletéről írt korszakos tanulmánya (in: Befejezetlen jelen. Bp. 1971.) Itt elsősorban azok a fejezetrészek, melyek *Stuart Piggot* The dawen of civilization című munkáját ismertetik. A szinkronitás hajtóerejének izgalmas leírását végzi el Vekerdi a görög földművesek „anyagi érdekeltségének" minőségi változást hozó megjelenését bemutatva, lásd A világ kereke. Bp. 1985. 68—69. p., vö. ugyanitt Hésziodosz gyönyörű művének, a Munkák és napok részletét, mely nem más, mint a szinkronitás költeménye.

[20] *Márkus György:* Marxizmus és „antropológia". Bp. 1971.
[21] *Varga Domokos—Vekerdi László:* A világ kereke, i. m. 1. p.
[22] A *zenetudomány* e kifejezéseket a zárlat értelmezésekor tárgyalja: „A zárlat a zene értelmi tagozódásának legfőbb eszköze, a frázisok, mondatok, periódusok stb. végén fellépő kisebb vagy nagyobb erejű befejező fordulat. Ennek két fő fajtája van. Középkori keletű elnevezés ... az authentikus (mérvadó) Z... és a plagális (hamis, ál-) Z..." Zenei Lexikon. Szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. Bp. 1931. Győző Andor kiadása. Tankönyvi fordításokban használatos még a „hiteles" és „származtatott" megnevezése a két típusnak.
[23] A két terület összefüggései további kutató és együttműködési munkaformát feltételeznek. Erre vonatkozó kezdeményezések közül kiemelem az ELTE Közművelődési Tanszéke által végzett, a Marxista kultúraelméletek helyzetével foglalkozó kutatási eredményeit.
[24] A A fenti kutatás keretében a Marxista kultúraelméletek rendszere címmel írt tanulmányban az ún. „kettős rendszer elvét" dolgoztam ki a kultúrameghatározások tipologizálásához. Nem utolsósorban azzal a szándékkal, hogy „gyakorlati használhatóságukat" megkönnyítsem. Vö. Kézirat ELTE Közművelődési Tanszék, Bp.
[25] E kérdésben teljesen egyetértünk *Vitányi Iván* megfogalmazásával: „Nem szabatos kultúradefiníciót akarunk tehát adni, hanem azokat a dimenziókat kívánjuk felvázolni, amelyekben a fogalom elhelyezkedik." Lásd Európa-paradigma, i. m. 47. p.
[26] *Vitányi Iván:* Vitairat..., i. m. különösen 35—49. p.
[27] Határozat a közművelődés fejlesztésének időszerű feladatairól, 1974. MSZMP Határozatainak Gyűjteménye.
[28] A „művelődési szakértő" az oktatási rendszer differenciáltsága során erősen „szakosodott" réteget jelöl a munkamegosztásban. Vö. *Németh János István:* Reform vagy utópia? Kultúra és Közösség, 1986/2. 111—112. p.
[29] *Kovalcsik József* idézett műve e példák ez idáig leggazdagabb tárházát nyújtja.

EGYÜTT DOLGOZVA

Brit tapasztalatok az öntevékeny társadalmi-kulturális szervezetek és az állami szervek viszonyáról

Összeállította: Sz. Tóth János

Mivel a magyar közművelődés mély, történetileg és a mai társadalmi viszonyaink között kialakult válságos helyzetéből a kibontakozás egyik legfontosabb útja a széles körű társadalmi—kulturális öntevékenység, nem árt, ha megismerjük más országok és társadalmak gondjait és problémafelvetéseit. Az Egyesült Királyság a társadalmi—kulturális öntevékenység európai szülőhazája. A mai helyzet kialakulása mögött egy hozzávetőleg másfél évszázados töretlen fejlődés áll, amit most nem tudunk bemutatni. Ismertetőnkben egyáltalán nem utalunk a hazai viszonyokkal való összevetésre, hasznosítható megállapításokra, mivel a tanulságok maguktól is nyilvánvalóak.

Anglia és Wales Oktatási és Tudományos Minisztériuma az Országos Közművelődési Központtal és más szervezetekkel közösen munkacsoportot hozott létre az öntevékeny társadalmi—kulturális szervezetek és az állami szervek viszonyának tanulmányozására. Az 1985-ben publikált jelentés legfontosabb megállapításait tudjuk csak ismertetni. Az öntevékeny szféra és az állami szektor viszonyát vizsgáló jelentés az öntevékeny szervezetek aktívái széles körének a véleményét összegzi. A működő öntevékeny szervezetek specialistái az öthónapos vizsgálati szakasz alatt számos szervezet munkatársát látogatták meg. A megközelítés módját tekintve három módszert alkalmaztak: esettanulmányokat írtak, látogatásokat szerveztek, majd a fő eredményeket megvitatták egy szemináriúm keretében.

Először is az derült ki, hogy a felnőttek művelődésének öntevékeny szférájába sorolható szervezetek igen nagy szóródást mutatnak. Az öntevékenység az önkiteljesítés legkülönbözőbb formáin keresztül a társadalmi igazságosságon alapuló másokon segítésig igen sokféle tevékenységet foglal magába.

Mint más országokban is, az öntevékeny szerveztek esetében a művelődés önkéntes tevékenység, míg a formális szervezetekben azt gyakran munkának fogják föl.

A művelődés elemei észrevétlenül fonódnak egybe az öntevékeny szervezet más tevékenységével, és ezt a művelődési elemet gyakran nem is tartják tanulásnak—művelődésnek. Előfordul az is, hogy a szervezetnek magától értetődő, fontos célja a művelődés, amit viszont a tagok nem akként fog-

nak föl, noha az a formális iskolai oktatás irányába mutató jellegzetességekkel is rendelkezik. Ezek a sajátosságok egyébként komoly értelmezési zavarokat okozhatnak még a közművelődési szakemberek körén belül is.

A tanulmány a következőkben határozza meg az öntevékeny művelődés jellegzetes vonásait:

Az öntevékeny művelődésben:

— a megközelítések sok formája létezik;

— a tevékenység gyakran — eredeti fejlődés eredményeként jön létre (szemben a formális oktatással, ahol „fentről le") — folyamatként valósul meg a művelődés—tanulás;

— az öntevékeny művelődés a résztvevők egyezkedésének demokratikus folyamatán alapszik, és ezért jellemző rá, hogy képes válaszolni a kifejezésre juttatott igényekre;

— ezért az öntevékeny művelődés a leggyakrabban informális természetű, s ilyen a létrejötte és közlésmódja is;

— gyakran előfordul, hogy a tanárok, az oktatási személyzet és a résztvevők szerepei felcserélődnek;

— jellegzetességük, hogy rugalmasabbak az állami művelődésnél a művelődés tárgyát, hosszúságát és időbeosztását tekintve;

— gyakran igen alacsony a tagok számára a részvételi költség;

— a művelődés erőteljesen integrált valamely más tevékenységhez, nyilván ezzel függ össze az az előbbi jellegzetesség, hogy a művelődési folyamat eredeti fejlődési folyamatként, funkcionálisan jön létre.

A tanulmány összeállítói szerint a felsorolt jellegzetességek nem jelentik az öntevékeny művelődés összes vonását, ugyanakkor az itteni felsorolt vonások sincsenek feltétlenül jelen, inkább csak tendenciaként. Mindjárt ebben megmutatkozik a konfliktus, mivel az egyik állapot, vagyis az állami testületek szerint: a művelődés a formális oktatási rendszerből következik és az is határozza meg a fejlődését. Az öntevékeny szervezet művelődése viszont informálisabb, rugalmasabb, jobban a tagok szükségleteire válaszol. Az öntevékeny szervezet sokkal több szabadsággal rendelkezik, hogy kifejlessze művelődési tevékenységének sokféleségét.

A TÁRSADALMI—KULTURÁLIS ÖNTEVÉKENYSÉG ÉS AZ ÁLLAMI SZFÉRA VISZONYRENDSZERE

Az öntevékeny csoportokat segítő intézmények, szervezetek legnagyobb része állami testület. Bizonyos értelemben — szögezik le sajnálattal az összefoglaló jelentés szerzői — a két szféra viszonya inkább a személyes kapcsolatok hálózatán, az egyéni vállalkozáson és hajlamon alapszik, s nem az állami testületek politikáján. A „partneri viszony" szóhasználat még nem eléggé elsajátított kifejezés. A szerzők kritériumrendszere szerint a partneri viszonynak a következő jellemvonásai vannak:

— az együttműködés, illetve szövetség közös célokon alapszik;

— a kapcsolatokra inkább az együttműködés mint a konfliktusok a jellemzőek;

— mindkét oldalán arányos a részvétel a jogokban is és a kötelezettségekben is;

— mindkét partner státusza egyenlő (ami nem jelent ugyanakkor egyforma eredményességet is).

A vizsgálat tapasztalatai szerint a kapcsolatok kezdeményezése többnyire az öntevékeny szervezeteké volt, általában az öntevékeny szervezet helyi vagy regionális választott képviselőjének rögtönzött kapcsolatfelvételén keresztül. Ezek nagy része személyesen és informálisan kezdődött, aztán vált hivatalossá. *A kapcsolatokban általában a következő fázisok találhatók,* illetve a következő mintákat követik:

Első fázis: egy öntevékeny csoport a saját eredményeit és forrásait, eszközeit használva kezdeményezi és tervezi a művelődési szolgáltatás megvalósítását. Az öntevékeny csoport tagjai a helyi hálózaton keresztül informálisan építik ki kapcsolataikat a közönséggel.

Második fázis: az állam vagy más adományozó pénzügyi támogatásért vagy a segítség más formájának megszerzéséért kezdetét veszi a formális megközelítés. Ez a formális viszony kezdete.

A harmadik fázisban a kapcsolatban állók megalapozzák a közös normákat és eljárásszabályokat. Ez általában a viszony első évében szokott lezajlani.

A negyedik fázis a következő éveké, amikor a viszony módosulása következik. Vagy a csoport által kapott támogatás típusa és mennyisége változik, vagy a támogató szervezet igazgatásában, céljaiban előforduló változások mozgatják a viszonyigazítás hátsó motivációját.

Az ötödik fázisban megszilárdult és folytonosan fennálló mintákban alapozódik meg a viszony (pl. 3—4 évre). Előfordul azonban, hogy az élesen lecsökkenő támogatás miatt a viszony elvezet a két fél, illetve szféra közötti pusztán jelképes kapcsolathoz.

A viszony kialakításban nagyon sok függ attól is, hogy a szervezet mekkora és mióta működik. Számos régóta megalapozott szervezetnek folyamatos viszonya alakult ki az állami szektorral, míg más, újonnan létrejött öntevékeny szervezet számos nehézséget tapasztal az állami szervekkel való kapcsolat kialakításában. Nagyfokú tartózkodás és védekezés észlelhető a kisebb és kevésbé jól megalapozott egyesületek esetében. Az állami szektorhoz való viszonyukban sok a kétség. Köszönetet mondanak a támogatásért, de neheztelnek a feltételek és a támogatással járó kötelezettségek miatt, amelyek nem mindig egyértelműen elfogadhatók a szervezet céljai szempontjából.

AZ ÖNTEVÉKENY SZFÉRA ÉS A HELYI HATÓSÁGOK VISZONYA

A helyi hatóságok egyik jellegzetes belső adottsága, akárcsak általában a hivatalok felépítése, hogy egymástól elszigetelt részekre, osztályokra szabdalódnak. Ez igen nagy problémát jelent az öntevékeny szervezetek számára, mivel azok a tevékenységek során számos, különböző részleggel kell hogy kapcsolatba lépjenek.

Az állam helyi szervei az Egyesült Királyságban támogatják az öntevékeny társadalmi-kulturális szervezeteket.

A támogatás formái:
— közvetlenül pénzügyi alapokat biztosítanak, vagy speciális (pl. cél-)támogatást adnak;
— fizetik az öntevékeny művelődési szervezetek által foglalkoztatott személyzetet;
— fenntartják a telket vagy házat, vagy termet, amely a szervezet működési tere;
— rendelkezésre bocsátanak művelődési eszközöket és lehetőségeket;
— szakmai együttműködést alakítanak ki a művelődési tevékenység tervezésében, előkészítésében, megalapozásában;
— együttműködnek kísérleti tervek kutatásában és megfigyelésében;
— segítséget adnak képzés formájában a szervezet tagjai számára.

A megkérdezett helyi állami tisztviselők többen kifejtették azt a véleményüket, hogy a kialakult támogatási mechanizmus megfelel ahhoz, hogy az öntevékeny szervezetek művelődési tevékenységét az állam hatékonyan támogassa. Mások olyan kritériumrendszert tartanak kifejlesztendőnek, amelylyel meg lehet alapozni a célokat, hogy ne lehessen önkényesen semmibe venni a társadalmi—kulturális öntevékenységet. Ez a két szélsőségesség természetes — vélik a szerzők, mivel nincs általános, az öntevékenységet támogató politika, és minden egyes állami hatóság maga dönti el, hogy előnyben részesít-e valamit, hogy a saját költségvetéséből mit és mennyire támogat.

Az öntevékeny szervezetek kéréseire való reagálás nem a helyi szervek politikájának a függvénye, hanem az azokban dolgozó személyeké. Így válik sok esetben meghatározóvá a szervezet számára, hogy megtalálják-e a megfelelő személyt. Az öntevékeny szervezetek és a helyi hivatalok viszonya ennek megfelelően igen sokrétű. A helyi hivatalnokok felelősséggel tartoznak a költségvetési források felhasználásáért, amit az öntevékeny szervezetek alig tudnak figyelembe venni, mivel a legtöbb esetben ez a „felelősségviselés" beavatkozásként nyilvánul meg. A pénzügyi támogatási alap felhasználása gyakran nem elég pontos, mivel sok esetben előre nem látott irányba fordul, s az is előfordul, hogy nem egyezik az eredetileg kitűzött célokkal. Az öntevékeny szervezetek legfőbb panasza a magas árakkal kapcsolatos. (Más helyen pont az ellenkezőjére is akad példa, vagyis mondjuk, előfordul, hogy 40%-os árengedményt is adnak pl. egy bérlet megvásárlására.)

A továbbképzések szervezésével foglalkozó intézmények használatbavétele is előfordul mint támogatási forma: számos öntevékeny ifjúsági farmercsoport próbál meg bentlakásos művelődési központokban, kollégiumokban nevékenykedni. Ezek a bentlakásos központok a kontinentális közművelődésben a skandináv országokban és az NSZK-ban, Hollandiában, Svájcban, Ausztriában működő népfőiskoláknak felelnek meg.

A felhozott esetek azt mutatják, hogy a gondok ellenére bizonyos területeken igen jól megalapozott a két szféra közötti viszony. Ilyen például a kutatás, a kísérleti programmegfigyelés, értékelés és a személyzet képzése. Nagyon sok helyi kollégium segít vagy működik úgynevezett „támogató esernyőként" a helyi öntevékeny szervezeteket tájékoztató-eligazító szolgálatban.

A jó viszony általában igen szoros, közeli kapcsolatot jelent a két fél között. A rossz viszony azt jelenti, hogy az állami szervek semmibe veszik az öntevékeny szervezeteket. A szervezetek rengetegében nehéz a helyi hivatalok tisztviselőinek eligazodnia. Több írásos információt kell adniuk magukról az öntevékeny szervezeteknek, hogy világosabbá váljon valójában milyen tevékenységet folytatnak. Egy tisztviselő írta le: „világosan kifejezésre kell juttatni, hogy mit tudsz vállalni és mit nem. Írd le számukra a költségvetésedet, a döntéshozatali politikádat és a felelősségvállalásod körét! Mondd meg ez alapján az öntevékeny szervezeteknek, hogy hogyan tudják igénybe venni a támogatásodat! Jelöld meg, hogy milyen hosszú ideig tudod támogatni a közösséget, és mi a költségtervezési hatóköröd! Fizess kutatókat, akik képet alakítanak ki a közösség igényeiről! Ez a helyi szervek feladata: biztosítani és szolgálni a helyi közművelődést."

A helyi állami hivataloknak alakítaniuk kell egy öntevékeny szervezetekkel foglalkozó részleget, munkacsoportot. Lehet ez csoport vagy bizottság, a lényeg az, hogy legyen olyan nyilvánosan ismert és könnyen elérhető szervezeti egység, amivel elsőként teremthet kapcsolatot egy öntevékeny testület, egyáltalán kialakíthatja a hatóság megközelítésének módját.

Az a legfontosabb, hogy az öntevékeny művelődési szervezet képviselői megtalálják a tisztviselőkkel való érintkezés módját, s ezt a lehetőséget tekintsék a saját joguknak, amit maguk választhatnak meg. Mindezt a középosztálybeliekből álló csoportok sajátítják el a leggyorsabban. A legfontosabb előfeltétel mindenekelőtt az, hogy egy igen hatékony kommunikációs viszonyt hozzanak létre — amely mindkét oldalon folyamatosan biztosítja az információáramlás funkcióját.

AZ ÖNTEVÉKENY TÁRSADALMI—KULTURÁLIS SZFÉRA ÉS A KÖZPONTI, KORMÁNYZATI SZERVEK VISZONYA

Az egyik legfontosabb eleme ennek a viszonynak például a pénzügyi támogatás vagy a tanácsadói támogatás. Az írás szerzői gárdája határozottan leszögezi, hogy általánosságban igen kevés pártolni az öntevékeny szervezeteket. Egységes egészet alkotó kormányzati politikára van szükség. Mindenekelőtt egy olyan támogatási szempontrendszerre, amelyre alapozva már lehet egységes kormányzati politikát folytatni. Míg a briteknek csak e kormányzati politika megújítása a feladata, addig nekünk feltehetően a megalapozással kellene kezdenünk.

AZ ÖNTEVÉKENY SZFÉRA ÉS MÁS INTÉZMÉNYEK, SZERVEZETEK VISZONYA

Az egyetemek például — ami nálunk az elzártságuk miatt és sok más ok miatt elképzelhetetlen — kulcsfontosságú intézmények számos öntevékeny szervezet számára. Az öntevékeny szervezeteknek általában igen jó a viszonya az egyetem ún. falakon kívüli (extramural) részlegeivel, tanszékeivel. Ezeken a tanszékeken a segítség a folyamatban lévő tanfolyamok, kurzusok olykor teljes ellátásából, az előadó személyzettel folyó folyamatos konzultációból, az ún. nem teljes időben foglalkoztatott személyzet képzésé-

ből és az előadók felkészítéséből áll. Az egyetem gyakran színhelye az öntevékeny szervezetek bentlakásos kurzusainak, éves konferenciáknak. Számos egyetem nagy hagyományokkal rendelkezik az öntevékeny aktívák képzése terén. A kapcsolat gyakran olyan személyeken alapszik, akiknek informálisan igen jó a viszonya az öntevékeny szférával. A viszony sok esetben abban is kifejezésre jut, hogy részt vesznek egymás bizottságaiban, testületeiben.

A Munkás Művelődési Szövetségnek — az Egyesült Királyság egyik legjelentősebb és legrégibb öntevékeny művelődési szervezetének — az egyetemekkel fennálló partnersége olyan régi, mint maga a szövetség. A több mint hatvanéves viszonyt valaki úgy írta le, mint olyan házasságot, melyben sok esetben kölcsönösen frusztráltak is egymás létezésétől. Az egyetemek képezik a szövetség részidejű személyzetét, munkatársait. Sok esetben az egyetemek fizetnek eszközöket, utazási költségeket a szövetség alkalmazottainak.

A KISEBB ÖNTEVÉKENY SZERVEZETEK

A kisebbeknek nem ilyen egyenlő a viszonyuk az egyetemekkel. Tipikus eset, hogy a jó kapcsolatban is az egyetemi személyzet arrogánsan viszonyul a szervezethez. A probléma igazán abból származik, illetve akkor kezdődik, amikor az egyetem ragaszkodik a saját merevségéhez. Egy ilyen rossz példa, hogy az egyik egyetem nagy ún. extramurális tanszéke segít egy nagy közművelődési központot. A központ bevételének 50%-a visszaszármazik az egyetemhez, s az egyetem így sem fordít kellő figyelmet a központ igényeire, ami meglehetősen konfliktusos helyzetet teremt.

Az úgynevezett Nyitott Egyetemeknek régi hagyományai vannak az együttműködésben: főleg tanfolyamprogramokat, tankönyveket dolgoznak ki és bocsátanak rendelkezésre.

Az Emberi-Erőforrások Szolgálata Bizottság (Man Power Services Committee — MSC) főleg a munkanélküliek számára biztosít művelődési támogatást. A rövid időszakra elégséges támogatás persze gyakran akadályozza a folytonosságot. Egy másik probléma az ún. MSC-politika értelmezésének a különbözőségeiből fakad. Az öntevékeny szervezetek panasza szerint az MSC-ben nem rugalmasak azok a szabályok, feltételek és kritériumok, amelyeket a pénzügyi alapok megteremtésében és megpályázásában használnak. A toborzás, a kínálat, a programrendelés feszültségei azt mutatják, hogy az MSC-programok sokszor ellenkeznek a munkanélküliek érdekeivel és érdeklődésével.

A jó kapcsolat legfontosabb alkotórészei a munkacsoport jelentése szerint a következők lennének:
— a nyílt kommunikáció és konzultáció;
— az információadás jó körülhatárolása;
— rugalmasság az öntevékeny szervezetek és a felnőtt munkanélküli művelődők igényeinek teljesítésében;
— nagyobb hajlékonyság a célok, szükségletek, problémák megközelítése iránt általában.

A rádió—televízió állomásokkal igen jó az öntevékeny művelődési szervezetek viszonya. Az öntevékeny szervezetek hirdetnek a helyi rádióban—

televízióban, műsorokban beszélnek magukról, tevékenységükről. A nagy tömegkommunikációs szervezetek — mint a BBC és az IBA — számos öntevékeny szervezet országos bizottságában képviseltetik magukat. Különösen az ún. független televíziók nagylelkűek a művelődési tevékenységek támogatásában. Nem ritkaság az, hogy például a Munkás Művelődési Szövetség számára az ún. hirdetési időben „tíz szabad helyet" hagynak fönn például téli kurzusainak a propagálására.

Nagyon fontos intézménytípus, hogy a helyi művelődési szervezetek regionális művelődési szövetségeket alkotnak. A művelődési szövetségek sok esetben a helyi művelődési tevékenység megújításának a megalapozói. Ezeknek a formája: kiállítások szervezése, ösztöndíjak odaítélése, bentlakásos tanfolyamok és beszélgetések. A regionális szövetségek ezeken keresztül segítik a helyi szervezeteket.

A SZEMÉLYES KAPCSOLATOK ÉS HÁLÓZATOK FONTOSSÁGA

Az információk továbbításában az öntevékeny szervezetek számára az emberek fontosabbak, mint az írott anyagok. A vizsgálat keretében rendezett szeminárium javasolta, hogy hozzanak létre olyan fórumot, ahol az öntevékeny szféra legkülönbözőbb tapasztalatai kicserélhetők. Olyan fórumokat kell teremteni — írták a jelentésben is —, ahol a legkülönbözőbb öntevékeny szervezetek, a legkülönfélébb erők csoportonként és nem személyenként léphetnek kapcsolatba a helyi közigazgatási szervezettel.

Az öntevékeny szervezetek számára például azért fontos a fórum, mert megszervezhetik a tapasztalatok szétosztását főleg az etnikai csoportok számára, mivel azok nem rendelkeznek a „személyes kapcsolatoknak" a hatékony hálózatával. Ezeken a fórumokon keresztül az öntevékeny szervezetek. csoportok információkat szereznek az állami hivatalokról, a szervezetalapítás feltételeiről, kritériumairól, arról, hogyan kell kapcsolatokat teremteni és támogatásért folyamodni, milyen tárgyi feltételek (telekbér, terembér stb.) szükségesek a művelődési tevékenységhez. Nagy fontosságú fejlődés elindítója lehet egy ilyen fórum. Kialakulhat az öntevékeny művelődési szervezetek szomszédsági, kerületi, megyei, regionális, országos kapcsolathálózati, szervezeti kerete. A szemináriumi megbeszélés során a vélemények megoszlottak abban, hogy az öntevékeny művelődési szervezetek valamilyen külön torzulásának kell-e közvetlenül érintkeznie az állami szektorral. Az öntevékeny művelődési szervezetek bizottságai gyűjtsék össze és teremtsenek egyezséget az összes velük kapcsolatban álló vagy támogató hivatali részleggel, a fórum tulajdonképpen ennek csak a kiterjesztése. Ez az ún. öntevékeny Művelődési Fórum mégis létrejött, amit mindazok, akik érdekeltek a közművelődés támogatásában, az öntevékeny és nem kormányzati szervezetek hoztak létre. A fórum célja magába foglalja, hogy

— erősíteni kell a közművelődéssel kapcsolatban lévő öntevékeny és ún. nem kormányzati szervezetek közötti viszonyt;

— a fórum közösen képviseli az öntevékeny közművelődés érdekeit a helyi és a központi állami és más szerveknél;

— elősegítik a közművelődésre fordított költségvetési támogatások növelését és nyilvánosabb, demokratikusabb elosztását;

— terjesztik az információkat a különböző közművelődési intézményrendszerek között;

— biztosítják a művelődés terén a minél szélesebb fejlődési lehetőségeket;

— olyan helyzetet teremtenek, amelyben a közművelődésben részt vevők jobban kifejezésre juttathatják érdekeiket;

— baráti viszonyt és hálózatot hoznak létre más szervezetekkel, amelyek érdekeltek a művelődési tevékenységben és az öntevékenység szellemének az erősítésében.

Ennek a fórumnak jelenleg az Egyesült Királyságban 20 tagszervezete van (elnöke: John Hughes, a Ruskin College igazgatója), ami kontinentális viszonylatban egy népfőiskolának felel meg (titkára pedig Robert Lochire, a Munkás Művelődési Szövetség főtitkára).

A KÖLTSÉGCSÖKKENTÉSEK HATÁSA AZ ÖNTEVÉKENY SZFÉRA ÉS AZ ÁLLAMI SZEKTOR KÖZÖTTI VISZONYRENDSZERRE

Nyilvánvalóan a brit reprivatizáló gazdaságpolitika következménye is, amit a munkacsoport jelentése állít, hogy az utóbbi években a jó viszony drámai, katasztrofális megromlásához vezetett a költségtámogatások csökkentése. Hogyan jellemzi a tanulmány ezt a folyamatot?

— A támogatások és segítség csökkent vagy visszavonták.

— A részvételi költségeket növelték, vagy növelték a költségvetési támogatásból az adományozónak visszatérítendő összeg nagyságát.

— Növekvő nyomást gyakoroltak az öntevékeny szervezeteknél az önfinanszírozásra.

— Sok esetben romlottak a tárgyi feltételek, eszközök, ezeket csökkentették vagy visszavonták.

— Csökkentették vagy megszüntették az előadók támogatását.

A társadalmi—kulturális öntevékenység szférájából származó jelentések arról is beszámolnak, hogy a költségcsökkentések nemcsak a tevékenység mennyiségi és minőségi visszaszorulását vonták maguk után, hanem erőteljesen megcsappant az elért eredmény is. A kevésbé lakott területeken szinte megszűntek a kulturális jellegű támogatások. Ezért fordul elő a jelentés szerint, hogy az öntevékeny szféra és az állami szektor közötti viszonyt többen úgy írják le, mint a mai társadalom mély megosztottságát.

A jelentés további konklúziója, hogy a virágzó művelődési tevékenység olyan szervezetektől ered, amelyeket igen aktívan támogat egy-egy helyi hatóságokat, állami szerveket képviselő személy.

Ha az állami testületi döntések inkább személyes jellegűek, mint politikaiak, akkor az öntevékeny szervezetek támogatása is igen egyenetlen lesz, a folytonosság bizonytalanná válik. Az öntevékeny szféra és az állami szektor viszonyát meghatározó másik jellemző tulajdonság a felelősség megosztása.

A vizsgálat két alapvető kérdést vetett föl.

1. Miért van szüksége a két szférának egymásra?
2. A közöttük lévő viszonyrendszer megvalósítható célokat tartalmaz-e?

A szerzők szerint a brit társadalom strukturális válsága előtérbe állítja, hogy az öntevékenység, önkéntesség kérdése a mellékesnek tekintett helyzetből a középpontba kerüljön. Az öntevékenység nemcsak emberi erő, hanem gazdasági is. Az öntevékenység szerepe különösen nő akkor, amikor a közköltségeket megnyirbálják. A mindennapi egyszerű tapasztalat is azt bizonyítja, hogy az öntevékeny szféra óriási hiányokat, szakadékokat észlel az állami ellátásban. Gyakran pedig a saját nagyobb szabadságán és rugalmasságán keresztül a helyi művelődési közösségekben az állami intézményeknél, hatóságoknál jobban képes válaszolni a felnőttek művelődési szükségleteire és igényeire. A vizsgálat tanulságaként emiatt alakult ki a legnagyobb félelem, hogy ha az állami szektor nem ismeri föl az öntevékeny szféra támogatásának fontosságát a művelődésben, s nem tesz meg mindent a támogatásért, akár az egész művelődési tevékenység — s a benne felhalmozódó társadalmi haszon és érték — elveszhet.

Forrás: Working Together. Voluntary/Statuory Relationships in the Education of Adults. Report a pilot study by Dr. Veronica McGiven. Unit for Development of Adult Continuing Education. Published by National Institute of Adult Continuing Education, Leicester, 1985. ISBN O 900 559 52 7.

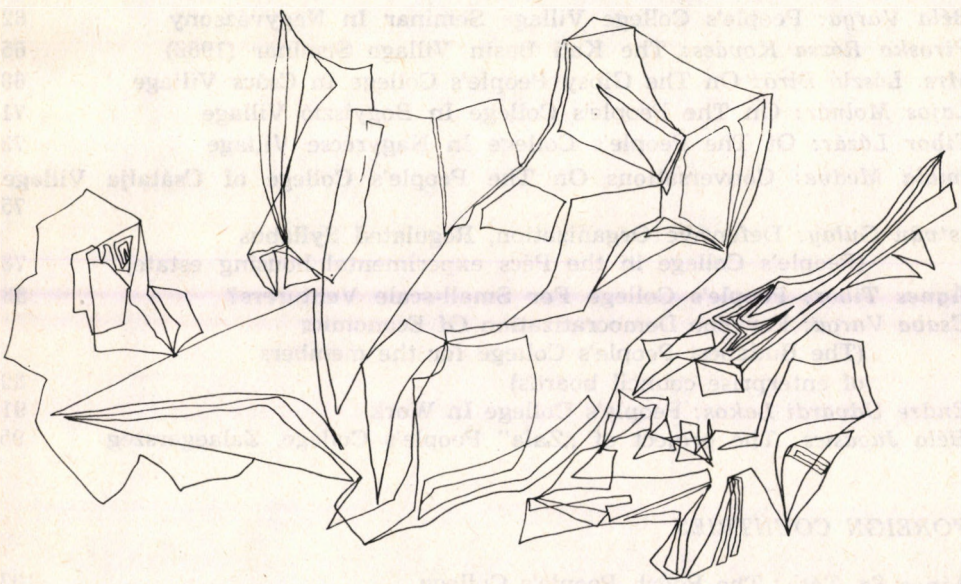

CONTENTS

PEOPLE'S COLLEGE

István Huszár: Introduction 5
A Conversation With Mr. Kalman Ujszászy Who Was a Professor In Sárospatak Town (Extracts from the documents of *András Péterffy*'s film) 7
Éva Matyikóné Nagy—Sebestyén József Matyikó: „You are Apostols of the New Future" (Interview by *István Rácz)* 13
Alíz Mátyus: Visions 22
Imre Pozsgay: An Address To The Meeting Of People's College Fellows On 17th March 1987. 30

PROJECTS, EXPERIENCES

Dániel Kováts: The Future Of Sárospatak People's College 34
Bertalan Kemény—Sándor Köles: Local Socializators (People's College of the local boards, councillors in Tab Village) 44
Imre Tóth: Week-end People's Colleges 51
Éva Vargáné Csorba: A Village-useful Education Of Citizens (People's College by River Sió) 58
Béla Varga: People's College Village Seminar In Nagyvázsony 62
Piroska Rózsa Kovács: The Kali Basin Village Seminar (1986) 65
Mrs. László Biró: On The Gipsy People's College In Csács Village 68
Lajos Molnár: On The People's College In Bogyiszló Village 71
Tibor Lázár: Ot The People's College In Nagyrécse Village 73
Imola Medve: Conversations On The People's College of Csátalja Village 75
István Gulay: Defensive Organization, Regulated Syllabus (People's College in the Pécs experimental housing estate) 78
Ágnes Tibor: People's College For Small-scale Venturers? 83
Csaba Varga: For The Democratization Of Economics (The Budapest People's College for the members of enterprise council boards) 89
Endre Udvardi Lakos: People's College In Work 91
Béla Jagasics: The project of „Zala" People's College, Zalaegerszeg 95

FOREIGN COUNTRIES

János Sz. Tóth: The Polish People's College 103
(Notes on the Polish-Hungarian cultural-educational paralellism)
Experiences In Tetherland (Translation-edition by *János Sz. Tóth)* 114
Experiences In West Germany (Edition by*János Sz. Tóth,* translation by *Gabriella Szentpéteri)* 120

The Danish Europe People's College (Translation-edition by *János Sz. Tóth)* 128

A Chronicle About The Appearance and Performance Hungarian People's College Thought (Compiled by *Sándor Jakab)* 131

Selected Articles From The Newest Documents And Press Publications of People's Collge (Compiled by *Sándor Jakab)* 137

STORE OF CONCEPTS

Csaba Varga: Store Of Concepts, Part. 4. 141

ECONOMY

Gusztáv Lányi: Reform-mentality: Prophets And Utopies? (About some socio-psychological motives of the ideas of Sándor Karácsony and Tibor Liska) 148

Sándor Köles—Miklós Marschall: Opportunities In The Local Financing Of Culture (Examples and proposals) 167

HABITATION AND THE HOUSE

Imre Makovecz: Remarks On The People's College Meeting in Sárospatak Town 1985. (Extracts from the film documentation of *András Péterffy)* 177

Mrs. Miklós Pál—Magdolna Pocsajiné Fábián: The History Of The Békésszentandrás Researching Camp Of Education (1986) 181

A LOOKOUT ON EUROPE

János István Németh: The Basic Principles Of Three Patterns Of The Europian Organizations Of Education 193

Working Together (British experiences about the relation between the self-acting socio-cultural organizations and the state operated ones (Compiled by *János Sz. Tóth)* 209

ABOUT OUR AUTHORS 224

PICTURES

Graphics by *Oszkár Papp* 12, 33, 166, 217

СОДЕРЖАНИЕ

НАРОДНАЯ ШКОЛА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Иштван Хусар: Введение 5

Разговор с Калманом Уйсаси, бывшим профессором в Шарошпатаке (отрывки из материала фильма *Андраша Петерффи*) 7

Матиконэ Эва Надь—Йожеф Матико Шебештен: Вы — апостолы нового будущего (интервью с Иштваном Рац) 13

Ализ Матюш: Мечты 22

Имре Пожгаи: Речь на встрече бывших участников народных школ высшего образования 17-ого марта 1983-ого года 30

ПЛАНЫ, ОПЫТЫ

Даниэл Ковач: Будущее Народной Школы Высшего Образования в Шарошпатаке 34

Берталан Кемень—Шандор Кёлеш: Местные социализаторы (народная школа высшего образования для сельских начальств и членов совета в Табе) 44

Имре Тот: Народные школы высшего образования в конце недели 51

Варгане Эва Чорба: Воспитание граждан для деревни (народная школа высшего образования на берегу Шио) 58

Бела Варга: О сельских семинариях народной школы высшего образования в Надьважоне 62

Пирошка Рожа Ковач: Сельская семинария в бассейне Кали (1986) 65

Ласлонэ Биро: О цыганской народной школе высшего образования в поселении Чань 68

Лайош Молнар: Народная школа высшего образования в поселении Бодисло 71

Тибор Лазар: Народная школа высшего образования в поселении Надьрече 73

Имола Медве: Разговоры в поселении Чаталя о народной школе высшего образования 75

Иштван Гулаи: Дефензивная организация, урегулированный учебный план (экспериментальная народная школа высшего образования в городе Печ) 78

Агнеш Тибор: Народная школа высшего образования для мелких предприятелей? 83

Чаба Варга: Для демократизации хозяйства (будапештская народная школа высшего образования для членов советов предприятий) 89

Эндре Удварди Лакош: Народная школа высшего образования в практике 91

Бела Ягашич: План Народной Школы Высшего Образования «ЗАЛА» в городе Залаэгерсег 95

ЗА РУБЕЖОМ

Янош С. Тот: Народные школы высшего образования в Польше (данные к польско-венгерскому культурному параллелизму) 103

Голландские опыты (переводил и составил *Янош С. Тот*) 114

Опыты из ФРГ (составил *Янош С. Тот*, переводила *Габриелла Сентпетери*) 120

Данская Народная Школа Высшего Образования «ЕВРОПА» (переводил и составил *Янош С. Тот*) 128

Хроника о возникновении идеи новой народной школы высшего образования и о событиях своего осуществления (составил *Шандор Якаб*) 131
Из новейшей литературы по этой теме 137

СЛОВНИК ПОНЯТИЙ

Чаба Варга: Словник понятий часть IV. 141

ХОЗЯЙСТВО

Густав Лани: Реформаторский дух — профеты и утопии? (О некоторых общественно-психологических мотивах в мышлении Шандора Карачонь и Тибора Лишка) 148
Шандор Кёлеш—Миклош Маршалл: Возможности местного финансирования культуры (примеры и предложения) 167

СЕЛЕНИЕ И ДОМ

Имре Маковец: Выступление на встрече Народной Школы Высшего Образования в Шарошпатаке (из материала фильма *Андраша Петерффи*) 177
Миклошнэ Пал—Почаинэ Магдолна Фабиан: История культурно-исследовательского лагеря в селении Бекешсентандраш (1986) 181

ЕВРОПЕЙСКИЙ ГОРИЗОН

Иштван Янош Немет: Основные принципы трёх моделей культурного организация в Европе 193
Работа вместе (английские опыты об отношении самобитных общественно-культурных организаций и государственных органов) (составил *Янош С. Тот*) 209

НАШИ АВТОРЫ

224

КАРТИНЫ

Графики *Оскар Папп* 12, 33, 166, 217

TARTALOM

NÉPFŐISKOLA

Huszár István: Beköszöntő 5
Beszélgetés Ujszászy Kálmán volt sárospataki professzorral (Részletek *Péterffy András* filmjéből) 7
Matyikóné Nagy Éva—Matyikó Sebestyén József: „Ti egy új jövő apostolai vagytok!" (Interjú Rácz Istvánnal) 13
Mátyus Alíz: Látomások 22
Pozsgay Imre: Beszéd a népfőiskolások találkozóján 1983. március 17-én 30

TERVEK, TAPASZTALATOK

Kováts Dániel: A sárospataki népfőiskola jövője 34
Kemény Bertalan—Köles Sándor: Helyi szocializátorok (Elöljáróságok, tanácstagok népfőiskolája Tabon) 44
Tóth Imre: Hétvégi népfőiskolák 51
Vargáné Csorba Éva: Faluhasznos polgárnevelde (Népfőiskola Siómentén) 58
Varga Béla: A nagyvázsonyi Népfőiskolai faluszemináriumról 62
Kovács Piroska Rózsa: A Káli-medencei faluszeminárium (1986) 65
Biró Lászlóné: A csácsi cigány népfőiskoláról 68
Molnár Lajos: A bogyiszlói népfőiskoláról 71
Lázár Tibor: A nagyrécsei népfőiskoláról 73
Medve Imola: Beszélgetések Csátalján a népfőiskoláról 75
Gulay István: Defenzív szervezés, szabályozott tanterv (Pécsi kísérleti lakótelepi népfőiskola) 73
Tibor Ágnes: Kisvállalkozóknak — népfőiskola? 83
Varga Csaba: A gazdaság demokratizálásáért (Budapesti népfőiskola a vállalati tanácsok tagjainak) 89
Udvardi Lakos Endre: Népfőiskola a gyakorlatban 91
Jagasics Béla: A „Zala" Népfőiskola terve, Zalaegerszeg 95

KÜLFÖLD

Sz Tóth János: A lengyel népfőiskolák (Adalékok a lengyel—magyar művelődési párhuzamhoz) 103
Holland tapasztalatok (Fordította és szerkesztette: *Sz. Tóth János)* 114
NSZK-beli tapasztalatok (Szerkesztette: *Sz. Tóth János.* Fordította: *Szentpéteri Gabriella)* 120
A dán Európa Népfőiskola (Fordította és szerkesztette: *Sz. Tóth János)* 128
Krónika az új magyar népfőiskolai gondolat jelentkezéséről, megvalósulásának eseményeiről (Összeállította: *Jakab Sándor)* 131
Válogatás a legújabb népfőiskolai irodalomból és sajtóközleményekből (Összeállította: *Jakab Sándor)* 137

FOGALOMTÁR

Varga Csaba: Fogalomtár IV. rész 141

GAZDÁLKODÁS

Lányi Gusztáv: Reform-mentalitás: próféták és utópiák? (Karácsony Sándor és Liska Tibor gondolatainak néhány társadalomlélektani motívumáról) 148

Köles Sándor—Marschall Miklós: Lehetőségek a kultúra helyi finanszírozásában (Példák és javaslatok) 167

TELEPÜLÉS ÉS HÁZ

Makovecz Imre: Felszólalás a sárospataki népfőiskolai találkozón, 1985. (Részlet Péterffy András filmjének anyagából) 177

Pál Miklósné—Pocsajiné Fábián Magdolna: A békésszentandrási művelődéskutató tábor története (1986) 181

EURÓPAI KITEKINTÉS

Németh János István: Az európai művelődésszervezés három modelljének alapelvei 193

Együtt dolgozva (Brit tapasztalatok az öntevékeny társadalmi—kulturális szervezetek és állami szervek viszonyáról) (Összeállította: *Sz. Tóth János)* 209

SZERZŐINKRŐL 224

KÉPEK

Papp Oszkár grafikái 12, 33, 166, 217

SZERZŐINKRŐL

Bíró Lászlóné TIT városi titkár, Zalaegerszeg

Gulay István író

Huszár István az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója

Jakab Sándor ny. MÁV műszaki főfelügyelő

Kemény Bertalan településtervező, VÁTI

Kováts Dániel dr. főiskolai tanár, a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola főigazgató-helyettese

Kovács Piroska Rózsa műv. int. vez., Kővágóörs

Köles Sándor főosztályvezető, Országos Közművelődési Központ

Lányi Gusztáv tud. osztöndíjas, ELTE Szociológiai Intézete

Lázár Tibor a TIT Országos Központjának főosztályvezetője

Makovecz Imre építész

Marschall Miklós közgazdász, tud. munkatárs, OKK Művelődéskutató Intézet

Mátyus Alíz szociográfus, tud. munkatárs, OKK Művelődéskutató Intézet

Medve Imola újságíró, Magyar Hírlap

Molnár Lajos műszaki vezető, Bogyiszló

Németh János István tanár—népművelő, Rétsági Nagyközségi Tanács

Pál Miklósné Megyei Művelődési Központ igazgatóhelyettese, Békéscsaba

Péterffy András filmrendező

Pocsajiné Fábián Magdolna osztályvezető, Megyei Művelődési Központ, Békéscsaba

Pozsgay Imre a Hazafias Népfront főtitkára

Tibor Ágnes újságíró, Figyelő

Tóth Imre nyugdíjas pedagógus, volt népfőiskola-igazgató

Sz. Tóth János az Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézetének igazgatóhelyettese

Udvardi Lakos Endre BAZ Megyei Módszertani Központ főmunkatársa

Ujszászy Kálmán dr. nyugalmazott teológiai tanár és gyűjteményi igazgató, Sárospatak

Jagasics Béla főelőadó, Zala Megyei Tanács Művelődési Osztály

Varga Béla művelődésiotthon-igazgató, Nagyvázsony

Varga Csaba író, szociográfus

Vargáné Csorba Éva főelőadó, Bp. VI. ker. Tanács Közművelődési Csoport

Ára: 30 Ft

kultúra és közösség

Városi Könyvtár Szabó Lőrinc Fiókkönyvtára Miskolc

A TARTALOMBÓL

Kamarás István: Értéktérképezés

S. Nagy Katalin: Mindennapi kultúránkról

Mezei Gy.—Szemadám Gy.: A nindzsa nem lép közbe, azaz: előttünk az élet . . .?

Hollós Róbert: Emlékezés az 1947-es jugoszláviai építőtáborozásra

87•5

TARTALOM

MÓDSZER ÉS SZEMLÉLET

Kamarás István: Értéktérképezés (Tűnődés a szociográfiáról) 3
S. Nagy Katalin: Mindennapi kultúránkról. 30

A KULTÚRA TECHNIKAI ESZKÖZEI

Szekeres Péter: Elektronika, informatika, humanizálás 37
Mezei György—Szemadám György: A nindzsa nem lép közbe, azaz: előttünk az élet...? 49
Szilágyi Erzsébet: Vázlat az új technikák hatásairól az audiovizuális gondolkodásra 69
Lendvay Judit: Rádiózás: 1984—1985 74

NÓTA

Kőbányai János: A Bem rakparttól a Tabánig (Beat-ünnep születik) 82
Lőrincz Judit: Nyuszi apa kalapjából (Beremányi Géza és Cseh Tamás bűvészmutatványa) 92

HISTÓRIA

Hollós Róbert: Építsd a vasutat, Vasvári-brigád! (Emlékezés az 1947-es jugoszláviai építőtáborozásra) 100

SZERZŐINKRŐL 48

KÉPEK 68, 73, 82

HELYREIGAZÍTÁS 29

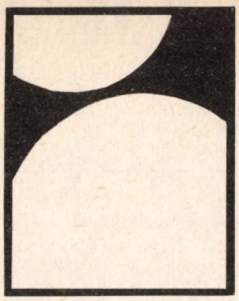

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1987 • 5

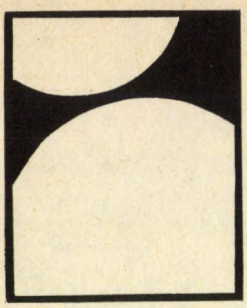

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

SÜMEGHY ZOLTÁNNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 159-657/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V. József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest Pf. 223. VII. Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
87. 71 001 Pannon Nyomda, Veszprém.
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Kamarás István

ÉRTÉKTÉRKÉPEZÉS
Tűnődés a szociográfiáról

MIÉRT KELL A LÓGIÁHOZ GRÁFIA?

Miért van szükség az antropológia, a szociológia, a teológia, a pszichológia és egyéb „lógiák" mellett a szociográfiára? Talán már a két elismert „gráfia", a geográfia és az etnográfia léte is elegendő válasz lehetne. Akad azonban meggyőzőbb érv is: a valóság, különösképpen a társadalmi jelenségek megragadásához nem elegendő a tudomány, szükség van a rejtjeleket más jelekre fordító irodalomra, és ebből következően szükség lehet az irodalom és a tudomány határmezsgyéjén szolgáló, a legalább olyan pontosan, mint amilyen érzékletesen megjelenítő *szociográfiára* is. Ha el is fogadjuk ezt az érvelést, vonatkozhat ez olyan területekre is, mint az *értékelő tudat?* Úgy tűnik, erre a feladatra a szellemet a maga elvontságában és az agyat a maga konkrétságában kutató különböző lógusok, valamint a szellem titkait megsejtő és azt érzékletesen megjelenítő művészek sokkal-sokkal inkább alkalmasak, mint a „se tudós, se művész" szociográfusok. Ha viszont arra gondolunk, hogy a tudat leginkább olyanféle lenyomataiban mutatkozik meg, mint a viselkedés, a magatartás, a beállítódás, az értékrend, akkor is inkább egy szociálpszichográfust vennénk be a tudatkutató együttesbe. Mivel a szociográfusok egy része akár szociálpszichográfusnak is nevezhetné magát — hiszen a szociográfiák jelentős részének tárgyát képezi a különböző társadalmi rétegek és csoportok világképe, jövőképe és emberképe is —, úgy tűnik, megvan a válasz a kérdésre, átvehetik a mandátumot a szociográfusok a tudat vizsgálatához.

Lehet, olvasóim nagy részét már meg is győzte ez az okoskodás, és máris arra biztatna — miként a „lássuk a medvét!" kiáltó, a csip-csup mutatványokat már megunó közönség —, hogy akkor jöjjön a szociográfus, és mutassa meg mit tud, vagyis, hogy mit lát. Én olvasóim helyében nem elégednék meg ezzel a nagyon is, túlontúl is logikus, de nem eléggé személyes, nem eléggé konkrét válasszal. Bízva abban, hogy ezúttal sikerülni fog a szerepcsere, s jól érzem olvasóim többségének igényét, beleavatom olvasóimat gondjaimba, gyengéimbe.

Mi történik egy szobatudós olvasáskutatóval, amikor egy budapesti nagyüzem szakszervezeti könyvtárában „élőben", vagyis személyesen találkozik valamelyik kutatása egyik kérdezettjével, akit eddig csak a válaszait tartalmazó kérdőíven keresztül ismert? Megtörténhet, hogy elhatározza, ez-

után másképpen csinálja: akár úgy, hogy a lógiát a gráfiával ötvözi, akár úgy, hogy a szociológiával párhuzamosan a szociográfiát is műveli. Esetem valamelyest hasonló ehhez, csak az „elhatározza" szót és a kijelentő (a „határozottan kijelentő") módot kell felcserélni másik móddal és másik igével. Talán így: mintha elkezdődne benne a szociográfus. Esetem azonban még ennél is bonyolultabb. Már előbb el kellett kezdődnie bennem a szociográfusnak ahhoz, hogy ez a találkozás az addig csak olvasáskutatással foglalkozó szociológust arra késztesse, hogy elkezdje tüzetesebben megfigyelni azt, amiről már elegáns kutatási hipotézisei és frappáns általánosításai születtek. Tehát esetemben nem egyszerűen az történt, hogy az olvasás szociológusából az olvasás szociográfusa *is* lett, hanem az, hogy a szociológusnak — aki meglátta az „élő olvasót" — kinyílt a szeme. Ugyanaz az olvasó, aki eddig a kérdőívek kérdéseire adott válaszai alapján kényelmesen belefért ilyen-olyan kategóriákba, ezután mindegyikből kilógott.

Természetesen az olvasással foglalkozó szociológus számára is fontosak — ha nem így lenne, nem nevezhetnénk őt szociológusnak — az olvasón és olvasáson kívüli meghatározó és magyarázó tényezők, de ezek „kipreparálva", életszaguktól megfosztva jelennek meg a táblázatokban vagy az elméleti fejtegetésekben. A valóságban viszont ezek a tényezők egyetlen, ha tetszik, gubancot, ha tetszik, egységet alkotnak. A szociográfus lényegesnek ítélhet olyan epizódokat, nüanszokat, árnyalatokat, amelyek a tipizálás, a kategorizálás során szinte szükségszerűen eltüntetődnek. De nem ez a lényeges különbség, nem ebben van a lógusból gráfussá válás pálfordulásának lényege! A szociográfus *mást,* esetleg többet vesz észre mindabból a körülhatárolt részből, amit kutat, mint az egészből, amiből az adott részt kutatja, mint a szociológus. A gráfiával megfertőzött szociológus a kérdőívből megismert olvasónak addig csak ízlésével, olvasottságával, olvasói stratégiájával foglalkozott, most meg kell ismerkednie az olvasó nehéz gyermekkorával és szekáns anyósával is, valamint a kérdőívre fel nem kerülő töltelékszavaival és törmelékmondataival is.

Utaltam arra, hogy gráfus-énem feltételei már az élő olvasóval való találkozás előtt részben adottak voltak. Másképpen fogalmazva: már korábban felfedezett nyomok vezettek az „élő olvasóhoz", akit akár meg sem kell kérdezni, akire elég *módszeresen rácsodálkozni. A hogyantól a miértig* vezető útnak egyik, egy olvasáskutató által megjárt változatáról van szó. A vizsgált jelenség — adott esetben ez az olvasó és az olvasmány viszonya és ennek a viszonynak szociológiai és szociálpszichológiai természetű tényezőkkel való magyarázata — hogyanjának egyre pontosabb megállapítása egyre több miértet indukált, amelyekre azonban már az olvasással foglalkozó szociológus nem tudott választ adni. Az olvasás hogyanjából olyan miértek születtek, amelyre már nem lehetett válasz az ember olvasó-szerepe, hanem csak *maga az egész* ember. Miféle nyomok is vezettek az olvasótól (a résztől) az emberig (az egészig)?

„Bár csodállak, ámde nem szeretlek": így jellemezte Petőfi viszonyát a Kárpátokhoz. Az ilyen olvasói magatartás is eléggé gyakori. Főhet a feje az olvasó-szerepet vizsgáló szociológusnak, hogyan lehet ugyanaz az ember csodálója és az elutasítója ugyanazon olvasmánynak. Még ennél is bonyolultabb esetekkel is találkozhat az olvasás jelenségét vizsgáló szociológus: amikor az olvasó csodálja is, kedveli is a regény hősét, de — légyen az akár Piszkos

Fred, akár Raszkolnyikov, akár Hábetler János — azonosulni vele, a bőrébe bújni eszébe sincsen. És ezek még mindig egyszerűbb esetek. Nagyon meglepődtek a Nagy László *Ki viszi át?* című költeményét magukénak érző olvasók, amikor nekik szegeztem a költő kérdéseit, meg-megállva, körülnézve: ki vállalkozna közülük a feladatra? Félszázan voltak a teremben, mégis csak ketten-hárman tették fel kezüket, amikor megkérdeztem: *Ki imád tücsökhegedűt? Ki feszül föl a szivárványra? Ki becéz falban megeredt hajakat, verőereket? Kicsoda állít káromkodásból katedrálist?* A „hökkenést" négyszemközti beszélgetések követték, amelyek során kiderült, hogy a költővel való azonosulás érzése és ügyének felvállalása korántsem jelenti ugyanazt. Kiderült, mennyi mindent eltakar, összemaszatol a „tetszett" vagy akár a „nagyon tetszett" válasz, az olvasáskutatók által előszeretettel használt „tény". De mi az, amit eltakar egy tetszésnyilvánítás? Képmutató vagy csak következetlen befogadói viselkedést? Vagy éppen egy elsőre következetlennek tűnő, mégis koherens, csak nagyon bonyolult, viszonylag független alrendszerekből összeötvöződő egységet, amelynek leírása talán éppen a szociálpszichográfia feladata lenne?

Hadd idézzek fel egy másik példát erre az elsőre következetlennek tűnő viselkedésre! Kertész Ákos *Makra* című regényének három nőalakja három életstílust, három — a főhős és az olvasó számára is választható — lehetőséget képvisel. Magdus családot akar, egyszerű, nyugodt életet, tisztán tartani férje ruháit, a lakást és a gyereket. Vali elsősorban önmagával akar egyenesbe kerülni, vezérelvei az alkotás, az önérzet és főképpen a szabadság. „Enni, inni és szeretkezni jó. Ez utóbbi csak azzal, akivel bírjuk egymás szagát. A bűntudat a bűn forrása" — vallja, és ezekért az értékekért hajlandó életét is feláldozni. A harmadik modell megtestesítője, Sztanek számára is a szabadság a fő érték, ez azonban ebben az esetben az öröm és az élvezet szinonímája. Életének ars poeticája: életem a tánc. Ezt a regényt a képzőművészeti tehetséggel megáldott főhős valóságos és lehetséges szerepvállalásait figyelembe véve, fiatal szakmunkásokkal, hivatásos (neves) képzőművészekkel és fiatal, amatőr képzőművész munkásokkal olvastattuk el. A művészek választásai tűntek leginkább egyértelműnek: A „szintén művész" Valival rokonszenveznek, a másik kettőt illetően inkább elutasító a magatartásuk. A „minta-feleség" Magdust még kevéssé szívlelik, mint Sztaneket, akinek „csak azon jár az esze". Ehhez képest a fiatal szakmunkások választásai több okot adnak a töprengésre: valamivel jobban rokonszenveznek Valival, mint Magdussal, és egyértelműen elutasítják Sztaneket. Sokan vannak tehát olyanok ebben a rétegben, akik egyaránt rokonszenvesnek érzik a konformista és a lázadó modellt. Jó néhány esetben a „bár csodállak, ámde nem szeretlek"-attitűd magyarázta a Magdus-pártiak Vali iránti rajongását. Persze ez az attitűd is magyarázandó, és a magyarázatként feltételezett kettős vagy tudathasadásos értékrend szintén magyarázatra szorul. Mindez pedig messze vezet az olvasáskutatás berkeiből. Maradjunk azonban még egy pillanatra a *Makra* olvasói körében! A legérdekesebb csoport szabad idejükben festéssel, formázással foglalkozó, a művészpályával kacérkodó munkásfiataloké, akik a főhős „inkarnációinak" is tekinthetők. Ami a Vali által képviselt modellt illeti, így is viselkedtek. Az iránta való rokonszenvük a hivatásos művészeket is felülmúlja. Rajongtak érte. Persze ez is volt a várt, a természetesnek tartható viselkedés. Ami viszont ugyancsak meglepő:

a konzervatív Magdussal sem ellenszenveztek, a másik szabadság-modell képviselőjét, Sztaneket viszont kifejezetten elutasították. Még kevésbé érthető viselkedésük, ha azt is tudjuk róluk, hogy ők voltak, akik legkevésbé voltak elégedettek helyzetükkel, akik többségére nemcsak a kritikus, hanem még a „lázongó" jelző is érvényes volt, akik viselkedésükkel leginkább az anarchista—forradalmár Valit formázták. Ez a választás eléggé egyértelműen arra utalt, hogy értékrendjük egymás mellett (vagy inkább alatt?) különböző típusú, különböző korokat és társadalmi rétegeket jellemző értékrétegek ötvözetével jellemezhető. A kitörés kockázatának elfogadása, úgy látszik, együtt járhat egy biztonságos elvű modell tartalékolásával. Van-e esélye annak élete megváltoztatására, aki nem szakít gyökeresen a kritizált hagyományossal? Vagy éppen a régi és új folytonos szembesítésének megélése a biztosítéka az igazi változásának? Ilyen kérdések elé kerülhet egy regény hatását vizsgáló olvasáskutató, ha eggyel tovább lép, a „tetszett"-típusú kérdéseknél.

Mindeddig inkább csak *érzésekről, beállítódásokról* szóltam, és csak áttételesen az *értelmezésről.* Talán egyetért velem abban olvasóim többsége, hogy egy művészi alkotásnak sokféle érvényes értelmezése és sokféle félreértelmezése lehet. Ezt szem előtt tartva kérem, töprengjen el velem azokon az eseteken, amelyek újabb példái annak, hogy lehetetlen az olvasás körében, az olvasó-szerepnél maradva olyan titkokat megfejteni, amelyeket csak az *egészre* vonatkoztatva lehet megközelíteni. Sokféle más csoport között irodalom szakos tanárok és könyvtárosok, valamint kutatóintézetben dolgozó biokémikusok is elolvasták Örkény és Sánta egy-egy novelláját. Olyan műveket, amelyek nem tartoznak a legkönnyebb olvasmányok közé, elsősorban azért, mert az írói látásmód és a megformálás eléggé erősen elüt a megszokottól, a hagyományostól, például a mikszáthi vagy a móriczi novellától. Ami a novellák fogadtatását illeti, rendkívül nagy volt az eltérés a két csoport között: a humán diplomások túlnyomó többségének tetszett vagy nagyon tetszett mindkét novella, a biokémikusok többségét viszont mindkettő közömbösen hagyta. Rögvest kínálkozna magyarázatul a „két kultúra" különbsége. Ezt azonban azért nehéz elfogadni, mert a közömbösen maradó csoportban sem volt kevesebb érvényesnek tekinthető értelmezés, mint a másikban. Ők is legalább olyan jól megfejtették a két irodalmi szöveget, de a megértett üzenet esetükben hatástalanul maradt. Úgy tűnik, hideg fejjel fogadták be őket. Érzelmi sivárságuk lenne a magyarázat, következménye egy racionális alaptevékenységnek? Vagy éppen az ilyen érzelmekben szegényebb emberek választanak ilyenfajta pályákat? De lehet-e érzelmek nélkül megfejteni olyan szövegeket, amelyek egészen másféle „srófra járnak", mint a természettudományos rejtjelek? Az, hogy a kutatásra, feltalálásra beállított elme számára egy más típusú rejtély megfejtése jóval kisebb feladat, mint mondjuk egy üzemmérnöknek, ez bizonyított tény, de nem magyarázza a mű ilyen alacsony hatásfokát a biokémikusok körében. Ezekre a kérdésekre ma sem tudok határozott választ adni. Valami azért kiderült. Egyrészt: a biokémikusok mércéje valamivel szigorúbb volt, mint a humán diplomásoké, akik „liberálisabban" osztályoznak, mint a reáliákkal foglalkozó társaik. Másrészt: a tanárok és könyvtárosok között kétszer akkora volt a nők aránya, így aztán ebben a rétegben jóval nagyobb szerepet játszhatott az empátia, mint a „furcsán viselkedő" rétegben. Harmadszor: bár az általunk megkérdezett bio-

kémikusok életében a művészet ilyen-olyan intenzitással jelen volt (ám sokkal kevésbé, mint gyermek-, serdülő- és ifjúkorukban, amikor minden másodikuk zenélt, énekelt vagy festett), sokkal kevésbé akarták ezeket a novellákat, kevésbé érezték, hogy valami közük lenne hozzá, mint humán diplomás társaiknak. Akkor, sajnos, nem kínálkozott számomra a szociálpszichográfiai megközelítés lehetősége. Nem „nyomoztam utána" ennek a titoknak, csak olvasó-szerepben vizsgáltam az életútjukban, személyiségükben, értékrendjükben, tudatukban e titkot hordozó olvasókat.

És végül megint egy más típusú példa. Ugyanarra, amire az eddigiek is szolgáltak: az egész emberre kíváncsi szociálpszichográfia szükségességének bizonyítására. Egyik kísérletünkben olyan fiatal, zömmel fizikai munkát végző olvasóknak ajánlottak könyvtáros munkatársaink egyértelműen értékes irodalmi műveket — mint „kísérleti olvasmányokat" —, akik ugyan hébe-hóba ilyeneket is elolvastak, de a mércéjük, a nagy élmény, leggyakoribb és legkedvesebb olvasmányuk a lektűr volt. A mintegy száz „kísérleti személy" között akadt egy, aki már a kísérlet első hónapjaiban „cégünk reklámja" lett azzal, hogy a nehezebb feladatot jelentő olvasmányokat is jónak minősítette, és hasonlókat kért. Így vált „szemünk láttára" Szilvási és Berkesi kedvelője, Fejes, Hemingway, Kosztolányi, sőt Golding, Böll és Bulgakov műveinek olvasójává. Most már így írom: „elolvasójává". Az történt ugyanis, hogy a 21 éves munkásfiú egy negyedikes gimnazista lány kedvéért próbálkozott meg a szinte lehetetlennel. Ez csak fél év múlva derült ki, amikor Faulkner helyett ismét Hemingwayt, majd Hemingway helyett valami „még szórakoztatóbbat" kért. Ez már persze a szakítás után történt. Azt kellett volna kutatni, hogyan ment végbe benne a pálfordulás, még ha csak epizódja volt is „olvasástörténetének". Történtek persze valódi pálfordulások is az úgyszintén „lektűrolvasók" körében, de ők társaiknál nyitottabbak voltak a „másságok" iránt. Több mint valószínű, hogy ez a nyitottság sem tekinthető végső oknak. Ebben a kutatásban az úgynevezett „kemény adatokon" (amelyek egy személyi igazolványban is megtalálhatók) és az olvasó-szerepre vonatkozó adatokon kívül már másféle tudnivalók is rendelkezésünkre állottak a vizsgálatba bevont „kísérleti személyekről", ahogy a szakzsargon nevezi őket. Ki-ki megírta fiktív önéletrajzát: sorsának alakulását az elkövetkezendő negyedszázadban. Azt tapasztalhattuk, hogy az esztétikum irányában azok voltak a legnyitottabbak, és azok mutattak fogékonyságot a számukra „szokatlanságot", „másságot" jelentő kísérleti olvasmányok iránt, akik ezekben a *jövőképekben* gyors társadalmi felemelkedésükről számoltak be, akik a gyerekeikkel kapcsolatos elképzeléseikről is írtak, akik képzeletbeli életükben érdekesebb munkára cserélték a mostanit. Hogy ez a három tényező — a jövőkép, az esztétikum iránti fogékonyság és a szokatlan olvasmányok kedvező fogadtatása — miféle ok-okozat rendszerben helyezkedik el, arra nem is olyan könnyű a válasz. Lehet, hogy a jövőkép mögötti értékrendszer csak katalizátor, és az esztétikum iránti fogékonyság magyarázza az újszerű befogadói viselkedést, de lehet, hogy fordítva van. És az is lehet, hogy mindkét — egy irányba mutató tényezőt egy harmadik (talán még ismeretlen) tényező „irányítja". És most érkeztünk el a hajógyári szakszervezeti könyvtárba, ahol találkozhattam az „élő olvasóval", nevezetesen egy esztétikum iránt fogékony „lektűrolvasóval", aki értékekben gazdag, dinamikus, az önkörből kifelé mutató jövőképpel rendelkezett. A nem egészen vé-

letlen úgy hozta, hogy egy év múlva már mint barátok ültük körül a szakszervezeti könyvtár „klubövezetében" álló kerekasztalt, újdonsült barátom munkatársaival, egy általuk kitalált és általam animált asztaltársaság tagjaiként. Három és fél éven keresztül találkoztunk minden második pénteken, hogy egy egész délutánt átbeszélgessünk. Témánk a későbbi „szociálpszichográfiáim" témája volt: a *jövőkép*, *világkép* és *emberkép*.

ELEMBERTELENEDETT EMBERKÉP

Talán sikerült érzékeltetnem, hogy az emberhez és az ember „képeihez" valamint a képeket leképező módszerhez, a szociográfia általam művelt szociálpszichográfiának nevezhető változatához az olvasás jelenségeinek tanulmányozása közben felbukkanó nyomok vezettek el. A lökést, az indítást mégsem ezek a nyomok jelentették, hanem a *beszélgetések*, egy olyanfajta „emberszelídítő" terápia keretében (amelynek alanya és tárgya is voltam), mint a hajógyári társaságunk vagy az olvasótábor. (Az olvasótáborról, mert akkor még nagyon is benne voltam, képtelen voltam szociográfiát írni, csak — bocsánat a kacifántos elnevezésért — szociálpszichografikus esszét*, a hajógyári társaságról — miután hétéves távolba került — szociografikus lenyomat is készült.) A beszélgetések (szakmunkásokkal, szakmunkástanulókkal, majd a felnőtteknek rendezett olvasótáborokban diplomás kultúraközvetítőkkel) meggyőztek arról, hogy nemcsak okozata, oka is a beteg embernek a beteg *emberkép*, az elidegenült, embertelen (nem gonosz, hanem az emberi lényeget nem tartalmazó) emberkép. Rá kellett jönnöm arra, hogy a gyógyítás (beleértve öngyógyításomat, gyógyítva gyógyulásomat is) sikeressége érdekében legtöbbet azzal tehetek, ha szociográfusként besegítek a *tudat-térképezésbe*, az emberképek feltérképezésébe, az értéktárak leltározásába.

Ellenőriznem kellett azokat a rémképszerű híradásokat, amelyek szerint egyre nő a szürke emberek, a tranzitemberek száma, akik összetéveszthetők másokkal, akik sehová sem tartoznak. Én is úgy találtam, hogy ezek a szürke emberek — mégha szenvednek is szürkeségüktől — rendre Szentgyörgyként viselkednek a sárkányként kezelt többiekkel szemben. Hadd csavarjak még egyet Hankiss Elemér pontos és szellemes diagnózisán: olyan Szentgyörgyök ők, akik csak a sárkányokkal szemben azok, máskor magányosak, nem tartoznak még a Szentgyörgyök közösségébe sem, mert szentgyörgységük alapja egy előítéletes, egy „embertelen" emberkép. A legérdekesebb az, hogy ezek a Szentgyörgyök korántsincsenek magukkal olyan nagyra, mint ez a sárkányokkal szembeni viselkedésükből érződik, sőt kifejezetten önérzetreformra szorulnak. Elfelejtették, vagy sosem jöttek rá, vagy ha hallották, elengedték a fülük mellett, mint veszélyes információt, hogy ők is az emberi világ alkotói közé tartoznak. Illik rájuk — vagyis hát sokunkra, mert hát mi sem vagyunk szentek, csak Szentgyörgyök —, amit P. Berger és Th. Luckmann írnak, hogy „az az ember képes olyan világot teremteni, ami őt megtagadja".

Még az értékrendet vizsgáló szociológus tesztjében szereplő kulcsfogalmak között is ilyenek szerepelnek; „igaz szerelem", „igaz barátság". Nem

* Rögeszmék Bakonyoszlopon Bp. 1984. Tankönyvkiadó

lehet megróni érte a szociológust, hiszen a legmesszebbmenőkig figyelembe kellett vennie az éppen érvényes szóhasználatot, vagyis az értékrendet, amelyben a szerelem és a barátság, így jelző nélkül, sokak számára bizonytalan vagy lejáratott fogalmak. „Szép ez az írásod", dicsérte egy író őszintén barátja vitacikkét. „Vagyis nem igaz?", kérdezett vissza támadón a másik. Emez hiába kezdte bizonygatni, hogy az ő fogalmai szerint a szép, a jó és az igaz ugyanannak a főértéknek a különböző oldalai, a „sértett fél" ezt zavaros magyarázkodásnak érezte. Elértéktelenednek a szavak, főképpen a tettekkel nem igazoltak. Akadozik, de azért nem akad el teljesen a *kommunikáció*, mert végül is mondunk valamit, de egyre ritkábban azt, amit szeretnénk, s egyre kevésbé úgy, ahogy szeretnénk. Ebben a helyzetben kész csodának érzem, ha mégis odamegyünk valakihez megkérdezni, hány óra, bízva abban, hogy hiteles választ kapunk. Ez az *eredendő bizalom* úgy látszik még többé-kevésbé bennünk van, annak ellenére, hogy sárkányt látunk a másik Szent Györgyben.

Oka és következménye is lehet szó és a mondat *elértéktelenedésének* az, hogy egyre kevésbé fogja az ember — legalábbis a „művelt világban" — a *szimbólumokat*. A gyakorlatiasság, az észelvűség és a haszonelvűség nemigen tud, nemigen akar mit kezdeni a szimbólumokkal, amelyek nemcsak jelleznek, jelentenek, hanem — és ez a fő veszély — elgondolkodtatnak. A komfortra berendezkedett élet sem igen tud mit kezdeni a szimbólumokkal, legfeljebb közhelyes pótlékaikkal. A lakások berendezését vizsgálva S. Nagy Katalin megállapíthatta, hogy a deficites élet kompenzálódik a lehető legteljesebb komfort jegyében. Ugyanő állapítja meg azt is, hogy a bizonytalan ízlés intoleranciával párosul. Vagyis a másikban sárkányt látó Szentgyörgyök belső bizonytalanságukat ellensúlyozzák, amikor belekötnek „sárkánytársaikba".

Első pillanatra alig hihető, hogy ebben a pragmatikus, racionalista és haszonelvű légkörben a *siker* is gyanússá vált, főleg az ifjúság körében, és ezen már az sem segítene, ha így szerepelne ez a szó az értékrendet vizsgáló teszteken: „igazi siker". A *boldogulás* jóval fontosabb érték a mai tizen- és huszonévesek körében — mint ezt Szabó Ildikó is megállapította —, mint az érvényesülés. Korántsem csak a kitűnni vágyás és a kivagyiság iránt érzett ellenszenvről van itt szó, hanem az *önérvényesítés*, és következésképpen olyan értékek háttérbe szorításáról, mint az önmeghatározás, önértékelés, munka, szerelem, hazaszeretet. A boldogulni akaró persze számítgat, tervezget, de nem rendelkezik nagyszabású *tervekkel*, *utópiákkal*, nem vállal kockázatot. Köznapi nyelven szólva: nem izgatja magát. És azok, akik terveznek? Váriné Szilágyi Ibolya alig talált ilyeneket a szakmunkástanulók körében. A gimnazisták egyharmadát ugyan a „tervező" kategóriába sorolhatta, de őróluk azt kellett megállapítania, hogy szorongóbbak, mint a terveket nem készítők vagy a csak hevenyészett tervekkel rendelkezők. Úgy vélem, nem „vegytiszta" szorongás ez, hanem egyben motiváló pozitív feszültség is, ami nélkül nem lehet tétre menő mérkőzést megnyerni, ami nélkül nem lehet értékeket létrehozni és megőrizni. Persze bizonyára számolni kell a testi-lelki egészséget károsító szorongással is, hiszen a tervező érzi csak igazán az erősen behatárolt lehetőségeket.

A *tervezés* természetesen létkérdés. És erkölcsi kérdés is, hiszen annak elhanyagolása emberi mivoltunk megtagadása, mert az ember *céltételező*

lény. A tervezés feladata alól kibújó ember aztán könnyen elfeledkezik arról — amire a kiváló tudásszociológusok, P. Berger és Th. Luckmann utaltak —, hogy az ember az emberi világ alkotója, és csupán fogyasztójává, méghozzá egy elembertelenedő világ fogyasztójává válik. Úgy érzem, igaza van E. Frommnak abban, hogy minden neurózis gyökere végső soron morális probléma, vagy legalábbis részben az. „Egy civilizáció elsősorban a lényeges vágyakon és igényeken alapszik", vallja Saint-Exupery. A kultúrközvetítők nagymértékű igénytelenséget, a szociológusok és a pszichológusok meg akut *vágyhiányt* állapítanak meg, illetve olyan emberképeket, olyan embereszményeket mutatnak ki, amelyre ráillik Musil regénycíme, a „tulajdonságok nélküli ember".

HIÁNYT MUTATÓ ÉRTÉK-LELTÁR

„Ma Magyarországon a társadalom értéktudatának és erkölcsi gyakorlatának válsága legalább olyan horderejű probléma, mint a gazdasági struktúra átalakítása vagy a társadalmi-politikai intézményrendszer megújítása" — írják Hankiss Elemér és munkatársai. Nehéz lenne vitatni a megállapítás jogosságát, és nehéz lenne tagadni a Hankiss Elemér által megállapított *tudat-hiányokat*: a múlt-tudat, az azonosság-tudat hiányát, a személyiség ritkaságát, a világnézet-hiányt, a honnan-hová, vagyis a jövőkép hiányát, a politikai kultúra hiányát. Kész csoda, hogy ennyi hiánnyal, ennyi minden nélkül ebben-abban mégiscsak döntenek az emberek. Vagy csak választanak? Vagy — pestiesen mondva — „belemennek a csőbe"?

Nem könnyű pontosan leírni, mi is a baj az értékek körül, mert bajt megállapítók között sincsen egyetértés. Részben azért, mert többségük ahelyett, hogy alaposan tanulmányozni kezdené, elkezdi vagy a vészharangot kongatni, vagy a mundér becsületét menteni. A valódi bajok helyett bűnbakok kerülnek elő, közellenségnek minősülnek olyan tendenciák, amelyek többféleképpen is minősíthetők, amelyek csak uralkodóvá válásuk esetén ítélhetők rossznak, mint például a *fogyasztás és* a *privatizálódás*. A fogyasztás az élet fenntartásának feltétele, értékforrások használata, csak akkor borul fel az értékrend, ha ez öncéllá válik. A privát szféra a személyesülés egyik feltétele, és csak fő céllá válva válik annyira veszélyessé, mint mondjuk, az öncéllá váló kollektivizmus.

Miféle baj is van az értékek körül? Nem könnyű erre a kérdésre válaszolni, mert a diagnózisok olykor gyengítik vagy ki is zárják egymást: értékhiány, értékzavar, értékvakság, értékválság, értékerózió, értéklabilitás, értékérvényesíthetetlenség. Világos, hogy nem maguk az értékek, hanem az értékeket propagálók, az értékelők, az értékekkel élők, az értékeket közvetítők vannak bajban, vagyis az egyének és az intézmények. De nagyobb-e a baj, mint bármikor? Vagy ha nincs is nagyobb baj, nem elég nagy baj-e, ha sokan így érzik? Hogy mekkora a baj, én sem tudom megítélni, de két dologban biztos vagyok. Az egyik az, hogy a múlt század közepe óta — úgy tűnik, véglegesen — állandó *válság* van. Felbomlott egy addig viszonylag stabil rendszer. Azóta — úgy látszik, végképp — széles körben már nem érvényesek az egytényezős rendszerek. Sorra buktak meg a detronizált Isten helyére pályázó fő-fő rendező elvek: a történelem, az ész, az egyetemesség, az én. A másik az, hogy kiderült, nem egyszerűen arról van szó, hogy cső-

döt mondtak szocialista eszményeink (Magyarországon is), hanem arról, hogy meghirdetésük óta egy sokrétű, sokelvű társadalommal néznek szembe, újabban már párbeszédet is kezdenek a „központi értékek". Többen úgy vélik, hogy nincs is semmiféle válság, csak éppen világossá vált, hogy a szocialista társadalom értékrendje olyan, amilyen: komplex, széles, heterogén, ellentmondásos. Nincs tehát válságban, hanem még mindig ilyen, és nem olyan, mint amilyennek szerettük volna hinni. Szerintem nem mondhatjuk azt, hogy minden rendben van, hiszen nem fokozódott a mindig is meglévő vagy a már régóta létező, vagy a közelmúltból örökölt rendetlenség. Ez cinizmus lenne. Baj van, de hogy pontosan minek és milyen baja, azt csak a még pontosabb diagnózis elkészítése és a már elkészült diagnózis szakszerű értelmezése után lehetne megmondani. Rendelkezünk már nagyon pontosnak és megbízhatónak látszó részdiagnózisokkal. Azt hiszem, joggal beszél Hankiss Elemér munkacsoportja a magyar értéktér kettéhasadásáról. Összekívánkozó értékszférák váltak el, illetve nem találkoztak még össze: a hagyományos közösségi és a modern individuális értékek, a közösségbe való beilleszkedés és az autonómia, az érzelem és az értelem, a hagyományos kisközösségi lét és a közélet, a kellemesség és a felelősség. Ha így van, akkor jogosak ezek a kérdések: Kikben, mely rétegekben, miféle személyekben a legnagyobb ez a hasadás? Kik azok, akik ebbe beleszülettek, kik azok, akikben életük folyamán jött létre? Kik azok, akik belebetegedtek, kik azok, akik megtanultak együtt élni vele? Kik azok, akik megőrizték a többség által elvesztett vagy sosem megszerzett egységet? Kik azok, akiknek esélyük van az egészségre?

GONDOLATOK AZ EMBERKÉP-TÁRBAN

Legfőbb érték az ember. Idáig rendben van. De melyik? Különben is, ki mond mást? És akik mást mondanak, akik szerint — mondjuk —, az Isten a legfőbb, kevésbé fontosnak tartják az embert, mint akik szerint a legfőbb érték? Aligha, hiszen Isten képére alkotottnak tartják. Nem tekinthetem feladatomnak, hogy eldöntsem, melyik *emberkép* hasonlít leginkább az EMBERre, mégis célszerűnek tartom, hogy belevonjam olvasóimat töprengéseimbe és tévedéseimbe, hogy „le tudják vonni a végeredményből" az én emberképemet. Tárgyilagosnak hitetni magamat: ez lenne a lehető legnagyobb hiba, amit szociográfusként készakarva elkövethetek. Persze, képtelen vagyok vegytisztán előállítani magamból emberképemet, hiszen ez az önvizsgálódás, a beszélgetések, a bensővé tett tanítások, a megélt történések ötvözete. A mélyből felhozott tárgy megtisztítására most, ebben a műfajban, nem vállalkozhatom.

Filozófusokkal állandó párbeszédet folytató biológusok, genetikusok és antropológusok is megerősítettek abban, hogy az ember és az állat közötti különbséget csak vagy elsősorban a munkában, a társadalomba szerveződésben, az agyvelőben, a kommunikációban keresni aligha lenne célravezető. Engels például nem azt mondta, hogy „a munka tette az embert emberré", hanem így: „Bizonyos értelemben a munka tette az embert emberré.". Hogy az ember jobb hatásfokkal kommunikál, az nem oka, feltétele a gondolkodásnak. Így a kommunikáció sem lehet a döntő specifikum. Meggyőzőbbek számomra a többtényezős elméletek, mint például a *memória*, a *modellező*

képesség és a *nyelv* együttesét felsorakoztató Grastyán-féle elképzelés. Grastyán emberképe azért is rokonszenves, mert szerinte az ember az, aki el tud valamit *képzelni*, ezt el is tudja *mondani*, és meg is tudja *csinálni*. Ez még persze nagyon hasonlít egy „szupertehetséges állatra". Viszonylagos *meghatározatlanságában*, növekvő tudásával növekvő nemtudásában, végtelenre való *nyitottságában* érzem az ember lényegét. Az ember *kérdező*, de nem akármit kérdező lény. Ha az állat tudna kérdezni, csak ezt a kérdést tenné fel: *ez mire való?* Mert az állat szelektál, számára hasznos és haszontalan dolgokat különít el, és ezt tévedhetetlenül csinálja, mert tökéletes programja van. Az ember programja tökéletlenebb, ezért feladata programját kiegészíti. Mint B. Pascal mondja, az ember gondolkodó nádszál, ami annyit is jelent, hogy tökéletlenebb, mint a valódi nádszál. Az ember kérdése: *ez micsoda?* Elembertelenedésének egyik jele éppen az, hogy ehelyett arra kíváncsi, hogy ez vagy az mire való. Az ember az a lény, aki megengedi magának azt a luxust, hogy „felesleges" dolgokat műveljen, olyasmit, ami nélkül lehet, de szerinte mégsem érdemes élni. Az ember az a lény, az egyetlen, aki rendre túllő a célon, akinek semmi sem elég, mert *hiánylény*. A génjei, a környezete és a maga által létrehozott kultúrája által is meghatározott emberi lény mindezen meghatározottságai ellenére is *szabad*, mert mindig övé marad az utolsó szó, mindig lehet még egy kérdése, egy miértje. Még az őt meghatározó tényezőkre is rákérdezhet. Számára a korlát nem csak fal, amelybe beleütközik, hanem a leküzdendő akadály is. Mondhatjuk Lukács Györggyel együtt, hogy a kiinduló feltételek, a korlátok jelentik a kihívást, amelyre az ember azzal válaszol, hogy maga csinálja meg történelmét. Úgy érzem, az ember mindig több, mint amit önmagáról mondani tud, de annál is több, mint amit önmagáról megtudhat. Ezért is érzem az embert — szemben Lukáccsal, aki válaszoló lénynek tartja — csökönyösen, gyerekesen, „azért is" kérdező lénynek.

Az állat önkörében él, környezetével kizárólag haszonelvű, partikuláris kapcsolatban. Az ember több irányban is elhagyja ezt a kört. Befelé: belépve *énkörébe*, megtalálva és kifejezve, felvállalva és meghaladva vagy akár megszüntetve önmagát. Önkifejezés, önkiteljesítés, önmegvalósítás. Egyre többet használjuk manapság ezeket a fogalmakat. Vagy talán csak a szavakat, amelyeknek divatjuk van? Vagy inkább ujjongjunk, hogy végre megjött ezeknek az ember leglényegét kifejező fogalmaknak a divatja? Egyre inkább az izgat — főleg azután, hogy az olvasótáborokban úgymond az önmegvalósításhoz próbáltunk segítséget adni —, hogy mi teljesedik ki, miből és mivé? Egyre kevésbé hiszem, hogy csupán én-körünk feltárásáról, önkörünknek énkörünkké mélyítéséről lenne csak szó. Kétségkívül sok minden felfedezni- és rendbetenni való van én-körünkben. Nem elég megutálni az önzés önkörét, meg is kell szeretni, meg is kell becsülni magunkat. Joggal figyelmeztet arra E. Fromm, hogy a „Ne légy önző!" úgy is értelmezhető, hogy „Add fel vágyaid!". Éppen „dédelgetett vágyaink" feladása lehet nagyon veszélyes, mert ezek „dédelgetése" a legszervesebb részét képezik a helyes *önszeretetnek*. Önmagunkra ébredni azonban nem lehet csupán a pontos önismeretre építő helyes önszeretetben. Ahogy Hegel is megállapította, a *másikban* ránk találva ébredhetünk önmagunkra, és ahogy József Attila is leírta: „Hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat!". Találóan nevezi az embert G. Marcel *dialógikus* lénynek. Az önmagunkra találás feltétele a

kommunikáció, méghozzá egy olyan kommunikáció, amely az állati kommunikációhoz képest lényegi eltéréseket is mutat: senki mással fel nem cserélhető *személyek* folytatnak párbeszédet, senki mással fel nem cserélhető személyekkel.

Sokat töprengtem azon — amire biológus-antropológus barátom, Tóth Géza hívta fel figyelmünket éppen egy felnőtteknek rendezett, az embertan kérdéseivel foglalkozó olvasótáborban —, hogy miért is van az, hogy az állatokból csak a legjobb, legéletképesebb egyedek maradnak fenn, az ember esetében viszont a csoport fontosabb, mint a legkiválóbb egyén. Így volt ez legalábbis az emberiség történetének nagyon hosszú hajnalán. Valószínűleg azért történhetett ez így (a törzsfejlődés során), mert az ember bármelyik példányából válhat valamilyen szempontból legkiválóbb. Az ember legfőbb jellemvonása ugyanis az *individualitás*. Még anatómiailag, idegileg és a motivációk tekintetében is. Így aztán az „átlagember" fogalma meglehetősen magas fokú elvonatkoztatás. Megdöbbentően hangzik, de a biológusok bebizonyították, hogy bármely két alsóbbrendű gerinces faj között sincs akkora különbség, mint bármely két ember között. Amennyiben az ember termék, nem csak sorozatgyártásé, hanem egyéni megmunkálásé is. Így lehetünk — mint A. Schaff mondja — egyszerre *termékek és teremtők* is, saját magunknak és a történelemnek társszerzői.

Miből mit valósít meg az ember? Egy egyszerre időbeli és maradandó lényből egy *történelmi lényt*, aki a történelem állandó eleme. Már a kiindulópont is szintézis. S. Kierkegaard *szintézisnek* tartja az embert: a végesség és végtelenség, az időbeliség és az állandóság, a szabadság és szükségszerűség szintézisének. Mivé alakulhat ez a már kezdetekor, lehetőségében is szintézis? Tökéletesebbé! De milyen értelemben? Erre sokféle választ adtak már: partikularitástól a nembeliség felé; a személyesülés és társadalmiasulás magasabb fokozatait elérni; egyre jobban hasonlítani Krisztushoz, Apollóhoz, Buddhához; egyre hűségesebbnek lenni önmagunkhoz, ahhoz, ami bennünk csak mihozzánk hasonlít; egyre szabadabbá válni; egyre inkább elfogadni magunkat; egyre inkább otthon érezni magunkat a kozmoszban; az immanenstől átjutni a transzcendensbe.

Vagy elégedjünk meg a rilkei paranccsal: „Változtatsd meg életed!" De mivé? Egészítsük ki a torzónkat egésszé? De elég-e ehhez torzóságunk, részségünk alapos ismerete? Nem kell-e hozzá terv, elgondolás, valamiféle emberkép? E. H. Erikson az *érett személyiség* — vagyis a teljes, az eszményi ember — sajátosságait egyes életszakaszokra lebontva adja meg: az alapvető bizalom érzése (csecsemőkor), az autonómia érzése (kisdedkor), kezdeményezőképesség (a játék kora), szorgalom és kompetencia (iskoláskor), én-azonosság (serdülőkor), intimitás (fiatal felnőttkor), utódokról való gondoskodás (felnőttkor), integritás és elfogadás (érett kor). Ezek közül is a serdülőkorban kialakuló *én-azonosságot* emeli ki, ami azt is jelenti, hogy ez az érett felnőttkornak ugyanolyan feltétele, mint az integritás. Sőt feltétele a már csecsemőkorra kialakuló alapvető bizalom is. Úgy vélem, ez is feltétele mindennemű kommunikációnak. Ez az oka annak, hogy amikor megkérdezem valakitől, hány óra, nemigen jut eszembe, hogy az illető be is csaphatna. A. H. Maslow beható esetelemzést végzett mind élő, mind történelmi személyiségek körében, akiket a közvélemény éretteknek tartott, akiknek önmegvalósítása sikeres volt. Máris vétózhatnánk: vajon eléggé érett volt-e ennek meg-

állapítására az a bizonyos közvélemény? Számomra a Maslow által összegyűjtött tulajdonságok eléggé meggyőzőeknek tűnnek. Íme: a valóság hatékony észlelése; önmagunk, mások és a természet elfogadása; spontaneitás; feladatközpontúság; távolságtartás; függetlenség a kultúrától és a környezettől; a befogadás állandó frissessége; végtelen horizontok; szociális érzés; mély, de szelektív társas kapcsolatok; demokratikus jellemszerkezet (etikai és vallási türelem); etikai szilárdság; ellenségességtől mentes humorérzék; alkotóképesség (kreativitás). Ami számomra igazán hitelessé teszi ezt a „tizennégy parancsolatot", az Maslownak az a tapasztalata, hogy az önmagukat legjobban megvalósítók sem afféle „mintagyerekek", hanem bennük is vannak gyenge pontok és „bolondériák". A maslowi kritériumokat kommentáló G. W. Allport is megnyugtat, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy az egészséges, érett személyek sem olyan jaj-de-boldogok, mint ahogyan a felsorolt kritériumokkal jellemezhető embert elképzelnénk, hanem abban különböznek a többiektől, hogy elfogadják a szenvedést, a bűntudatot, a halált, és tudnak velük mit kezdeni. Persze, ezek csak eszményképek, ami bennük érdekes, az, hogy egyszerre leíróak és normatívak, hogy a kritériumok egy része háromdimenziós: egyszerre filozófiai-antropológiai, lélektani és etikai kategóriák.

Gyökössy Endre frappáns szerelem-meghatározása akár az ember — egyik lehetséges — meghatározása is lehetne. Tömören négy — latin és görög — szóval írja fel a szerelem képletét, imigyen: szerelem = szexus + erósz + filia + agapé. A szexus a kétféle *fele-ségből*, a nőből és a férfiból álló ember kétféle fiziológiai megvalósulását, az erósz a férfi és a nő egyformán hiány-lény voltát, a *vágyat*, a kívánságot, a filia a másik személyre irányuló baráti, *szociális* szeretetet, az agapé pedig a feltétel nélküli, odaadó szeretetet jelenti. Négyféle rétege van tehát a szerelemnek, mert az embernek is: „Szeretlek, mert enyém vagy; szeretlek, mert ilyen vagy; szeretlek, mert társam vagy; szeretlek, mert szeretlek". Gyökössy hangsúlyozza, hogy „a szerelem-szeretet EGÉSZségéhez mind a négy hibátlan együttműködés szükséges". Valóban az emberről szól a szerelem-meghatározás, hiszen az *erósz* mint erotikus vágy ugyanarról a tőről fakad, mint a kíváncsi, a tudni vágyó, a kérdező, a felfedező lény, a *filia* pedig ugyanarról a tőről, mint felebarát tisztelete, a szolidaritás, a demokratikus jellemszerkezet, az *agapé* pedig azt is jelenti, hogy embernek lenni sokkal több, mint tisztességes és nyereséges üzlet — a nagy ugrás, kockázat, az önkörömből való kilépés lehetősége is. Ez az emberkép magyarázza, igazolja a goethei programot: „Ha értéked élvezni vágyod, tedd értékessé a világot!". Az ember dialógikus lény: dialógusban van az értékekkel mint *értékelő* (értéket felfedező), mint *értékessé tevő* (értéket létrehozó) és *értéket közvetítő* lény, akinek a személy és közösség egyformán fontos — és komplementer — határozmányai.

MEGISMERÉS ÉS ÖNGYÓGYÍTÁS

Az emberképet, világképet és jövőképet vizsgáló szociálpszichográfusnak különösképpen is kötelessége olyan alaptételek újragondolása, mint amilyen például a „lét határozza meg a tudatot". Olyan módon, ahogy Bródy András tette, aki így fordítja le a maga számára ezt a tételt: vizsgáljuk meg, milyen

lét milyen tudatot és mennyi idő alatt határoz meg. Ha így kezdünk el vizsgálódni: *társadalmi térben és időben*, el kell fogadnunk, hogy a konkrét társadalmi folyamatokban közvetlenül a tudatok hatnak egymásra, és a lét ezt csak módosítja. P. Berger és Th. Luckmann arra is figyelmeztet bennünket, hogy a *valóság* társadalmi termék. A *tudást* vizsgáló szociológus ennek a valóságnak a megszületését vizsgálja, és ha van tudásszociográfia (ha tetszik: tudás-szociálpszichográfia) — és miért ne lenne —, az a megszületés folyamatát és részeredményeit (végeredményéről ugyanis nem beszélhetünk!) írja le, mutatja be érzékletesen.

Az tehát a kérdés, hogy mit tud az ember a valóságról, amely társadalmi termék, függetlenül attól, hogy társadalmi eredetéről a „szerzők" tudnak-e vagy sem. P. Berger és Th. Luckmann a mindennapi valóságot roppant szemléletesen így írják le, mint egy sötét háttér előtti világosságot. Az ember éppen azért ember, mert bele tud és bele mer ugrani ebbe a sötétbe, sőt valamelyest meg is tudja világítani.

Az ugrásokra — vagyis álmodni, hinni, kérdezni, elképzelni, játszani, művészi alkotást befogadni, egy másik ember helyébe magát beleképzelni — képes ember persze valamiféle *elgondolással*, „térképpel" azért rendelkezik ezekről a mindennapi élethez képest más dimenziókról is. Az ezeket vizsgáló szociálpszichográfusnak azért nehéz a dolga, mert mind ezeknek a „térképeknek" (az emberképről, a világképről, és a jövőképről informálóknak), mind a más dimenziókról szóló élménybeszámolóknak a nyelve a mindennapi nyelv. A kutató feladata ezeknek a „fordításoknak" a lefordítása. A jövőt a jelen nyelvén, az álmot az ébrenlét nyelvén, a művészi alkotás okozta élményt prózai nyelven, a vallásos-misztikus élményt profán nyelven mondjuk el, már amennyire el tudjuk mondani. Igaz, elvileg rendelkezésre állnak a *szimbólumnyelvek*, ezek elsajátítása azonban erősen korlátozott. Az is igaz, hogy a mindennapi nyelv is keveredik ezekkel a szimbolikus nyelvekkel, és az adott térben és időben létező mindennapi nyelvek abban is különböznek egymástól, hogy milyen fajta szimbolikus rendszerek milyen fajta fordításaival rendelkeznek.

A valóság, mely részben a mi termékünk, rólunk szól. Ezért megértése, mint H.-G. Gadamer hangsúlyozza, mindig önmegértés. Ha a *megértés* önmegértés és lenni tudás, akkor a *művelődés* — a kultúra használata — *öngyógyítás is*. A helyes önszeretet és az én-azonosság nélkül megismerés sem lehetséges, mert az önmagamhoz és a világhoz való viszonyom egyetlen viszonylatrendszer dimenziói. A világot megvető, elvető, a világ iránt közömbös vagy a világot birtokának, tulajdonának tekintő ember nincsen rendben önmagával. Csak az én-körömbe belépve lehet kilépni az önkörből és fordítva. Az érett személyiség nem érezheti magát alá- vagy fölérendelt viszonyban a világgal, hanem *otthon* érezheti magát benne. Egy másik hasonlattal élve: feladatának érezheti, amihez azonban kellő alázat nélkül és egyedül semmiképpen sem foghat hozzá, hanem azokkal együtt, akik részét képezik a világnak, akiknek nyelvén megszólal számára a világ.

A világ megismeréséhez szükségünk van valamiféle vázlatra, kérdésre, viszonylag körülhatárolt hiányra: önismeretre és világképre egyaránt. Nem egyszerűen arról van szó, hogy egy kidolgozott, mások által kipróbált, hatóságok által szentesített világképpel szembesítjük előítéleteinket, mielőtt nekifognánk a világ megismerésének. A felvállalt világképünket szembesítjük

magával a világgal. Ebben a szembesítésben *előítéleteink* nem feltétlenül negatív szereplők, már csak azért sem, mert egy részük ártalmatlan *előzetes* ítélet. A világ megértése — mint Gadamer írja — előítéleteink legitimitásának vizsgálata. Tudomást szerzünk előítéleteinkről, azok használhatóságáról vagy használhatatlanságáról, és engedjük a mást és az újat is érvényesülni, olyannak lenni a világot, amilyen. A hozadék kettős: a világról is, önmagunkról is többet tudtunk meg.

Elmarasztalható előítéleteknek csupán ellenőrizhetelen, feldolgozatlan, fel nem vállalt előzetes ítéleteink minősíthetők. Az előítéleteink elleni küzdelem, ha önismeret- és emberkép nélküli vagdalkozás, önpusztító lehet. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok tanúsága szerint Európa egyik legkevésbé toleráns, leginkább előítéletes országa vagyunk. Kiderült azonban, hogy egyes országokban a magas fokú türelmesség viszont nagyfokú közömbösséggel, értékvaksággal párosul. Az előítéletesség így lehet az értékféltés szerencsétlen formája, a nyitottság pedig párosulhat nagyfokú bizonytalansággal, sőt enyhébb vagy erősebb cinizmussal is. Akit semmi vagy senki sem zavar, azért is viselkedhet így, mert nincsen elég tudása a világról, vagy pedig azért, mert egyszerűen nem akar tudni — az ennek ellenére létező — előítéleteiről. Az előítéletek „tulajdonosa" még nem előítéletes ember.

Hasonlóképpen van az optimizmussal és a pesszimizmussal is. Az optimizmus ugyanúgy lehet előítélet, mint a pesszimizmus. És mindkettő lehet érzéketlenség. Miként a pesszimista is lehet nihilista, az optimista is lehet dogmatikus. A pesszimistának tartott emberek egy része egyszerűen csak érzékenyebb az átlagosnál a rossz, a szenvedés iránt, ami a valóságismeret egyik válfaja, sajátossága. Az igazi optimista abban derűlátó, hogy a Lét alapjában véve jó, és ha ezt komolyan vallja, meg kell látnia, hogy az egyes létezők magához a Léthez képest tökéletlenek, és ez még a bölcseket is elcsüggesztheti.

A *társadalmiasulás* (a szocializáció) úgy is felfogható, mint a minket körülvevő tökéletlenségekhez és az ezeket tökéletesíteni akaró intézményekhez való igazodás. Ez csak akkor nevezhető sikeresnek, ha egyúttal *személyesülés* is, ami azt is jelenti, hogy én-azonosságunk fokának növekedésével nő távolságtartásunk is a követendő normákhoz, intézményekhez. Ez a távoltartás, ez a rálátás még a számunkra „szignifikáns mások" (P. Berger és Th. Luckmann kifejezése) esetében is ki kell, hogy alakuljon. A mércék elfogadása és mércék segítségével történik. az újabb választásokat alapvető *döntések* határozzák meg. Éppen ezért nem egyszerűsíthető le a szocializáció a környezeti hatások elszenvedésére. Szűrök, választok, döntök, szocializálom magam. Ugyanakkor mindez társadalmi térben történik, ahol hihetetlenül erős a „társadalmi térerősség". Szép példát ad erre a tudásszociológus szerzőpár, P. Berger és Th. Luckmann, amikor a Saulusból lett Paulus példájával azt bizonyítják, hogy a megtérés élményéből erősebb a gyülekezet élményének ereje az újonnan megtért hitének megtartásában. Pál megtérésében a tényező az Isten (illetve Pál istenhiánya, vagyis istenhite) volt, de a feltétel a közösség, aki a megtértet befogadta, igazolta, erősítette.

Azért van szükség „szimbolikus értelmi világokra" (mi úgy mondanánk, kultúrára), hogy az emberek a „szignifikáns mások" halála után is élni tudjanak, írják már-már költői megfogalmazással P. Berger és Th. Luckmann. A szimbolikus értelmi világok segítségével válnak áttekinthetővé a minden-

napi valóságban meg nem található szférák, amelyek nélkül ugyan lehetne még élni (vegetálni), de nem lenne érdemes.

A számomra elfogadható kultúra-meghatározások mind belefoglalhatók ebbe a jelszóba: „Nem dekoráció, tényező!" *A kultúra* — az ismeret, az érték, a szellemi és érzelmi beidegződések, a szokások, hiedelmek, viselkedési modellek, társadalmi minták — nem valamiféle létminimum pótlékai, hanem magának a létezésnek a feltételei, tanítja J. M. Lotman, a jelek tudósa, aki szervezett jelrendszernek, vagyis *szövegnek* tekinti a kultúrát. Létezni szerinte annyi, mint jelként szolgálni. Ugyanerről Pilinszky így ír: „ A különböző kultúrák ugyanannak a szövegnek a különböző megfejtései. Ebben az értelemben az emberi élet nem csak szakadatlan létezés, de szakadatlan olvasás is.". A tudat szociálpszichográfusa ebben a tekintetben az „olvasási készséget" vizsgálja, és az „olvasatokat" gyűjti össze, írja le, teszi az „alapszöveg" mellé. Számára az ember, a kultúra és a szimbólum szinonimák. Hoppál Mihály *alternatívának* nevezi a kultúrát. Ez azért termékeny gondolat, mert hajlamosak lennénk a kultúrát csupán olyasminek tekinteni, ami eleve adott, meghatározó, amibe beleszületünk, amibe célbaérünk. A kultúra mellett azonban dönteni is kell — amennyiben elsajátítjuk, ki is választjuk, döntünk mellette. A kultúrát vagy kultúrák közül választjuk ki, vagy a számunkra — szüleink által — kiválasztottat más kultúrákkal szembesítjük, harcoljuk ki magunknak. Ma a világ legnagyobb részén az „alapszöveg" különböző megfejtései kínálkoznak egymás mellett. A kínálat gazdag: különböző világmodellek és ugyanazok különböző nyelven. A hagyományos népi kultúra, az ipari társadalom tömegkultúrája, az autonóm kultúra és a bárkiből előjöhető kreatív-generatív kultúra (Vitányi Iván tipológiája) képviselhet tartalmi és formai alternatívákat is: különböző utakat (a különböző célokhoz) és különböző kapukat (az azonos célhoz). A kultúrák nemcsak *megoldást* (modellt) kínálnak, hanem *feszültségforrást* is jelentenek, energiafelvételi lehetőséget, eszköztárat a megoldáshoz.

A *művelődés* — a kultúra alanyi oldala — F. Hegel szerint a boldogtalan tudat szembesülése saját boldogtalanságával, annak kutatása, hogyan került ebbe az állapotba. Gadamer a munkálkodó tudat önérzetének nevezi, távolságtartást a vággyal, a személyes szükségletekkel és a magánérdek közvetlenségével. Mivel az embernek *feladata* a kultúra (mint önmaga és a világ alakítása), a művelődés, vagyis a kulturális objektivációk alkotó elsajátítása nem csupán diagnózisa, hanem terápiája is a boldogtalan tudatnak, a determinációk ellenére való cselekvés, *öngyógyítás.* Így aztán a művelődés theória, praxisz és poiészisz. Poiészisz, mint a szép és mint a hasznos művelése.

KEZDETBEN VOLT A KAPCSOLAT

A kultúrák mint alternatívák a kultúrát teremtő és kipróbáló közösségek kultúrái. Kultúrához tartozni mindig valamiféle közösség kínálta lehetőség. Ez még a lakatlan szigeten is igaz. A kétségen kívül kulturáltan viselkedő Robinson egy közösség nagykövete azon a szigeten, már Péntek megérkezése előtt is. A személy és a közösség, a személyesülés és társadalmiasulás komplementer fogalmak. „Kezdetben volt a kapcsolat", írja M. Buber, ami nem a közösség egyén fölé emelésére utal, hanem a személy létformájára: a sze-

mélyek közötti kapcsolatra. Ugyanezt Vitányi Iván így fogalmazza meg: „A közösség mibennünk van. Közösség és egyén együtt és egymásban vannak.". Az individualista vándorol a különböző világok között, írják P. Berger és Th. Luckmann. Azonosulás nélkül csatlakozik ideig-óráig oda, ahová elvetődik. Egyre gyakoribb manapság a civilizált világban ez az állapot. Korunkban a közösség egyre kevésbé adottság, egyre inkább erőfeszítésbe kerül, figyelmeztet Tomka Miklós, aki az embert koncentrikus körök középpontjának tekinti. A három egyre nagyobb sugarú kör a „három társadalom". A legbelsőbb kör az intim közösség (a család és a kisközösség), a második a civil társadalom (a lakóhelyi közösség, az egyesület), a harmadik a hivatalos társadalom. Folytathatnánk a nemzettel és az emberiséggel. Melyik mennyire szükséglete az embernek? Mennyire pótolja az egyik a másik hiányát? Hány körhöz kell tartoznia az embernek, hogy azonos lehessen magával? Az énazonosságnak is feltétele, hogy az én viszonyba kerüljön másokkal, hogy otthon érezze magát a világban. Vitányi Iván is túllép a hagyományos első- és másodfokú közösség felosztáson. Bevezeti a harmadfokú közösség fogalmát, amely az egyéneknek mint egyéneknek a közössége, a tudatos egyesülés közössége. Kik egyesülhetnek nagyobb eséllyel: a hasonló eszközű vagy a hasonló célú, a *hogyan*ban vagy a *miért*ben egyetértő, a közös érdekű vagy a közös értékű emberek? Még elég kevés a példa a harmadfokú közösségre. Vitányi is inkább a jövő közösségének tekinti. Annál is inkább, mert a mai Magyarországot szerinte elsősorban a pszeudo első- és másodfokú közösségek jellemzik. Valószínűleg Vitányi sem értene egyet Somogyi Zoltánnal abban, hogy „az élet minden tevékenységét átfogó komplex közösségek létrehozásában a brigádoké a fő szerep".

E. Jünger a bűn lényegét kapcsolatellenességében látja. A bűn mint rendbontás a közösségi rendet bontja meg, a rossz a közössségnek mint legfőbb jónak az ellentéte. A közösségek sorvadásának időszakában vált világossá, hogy milyen veszélyekkel járhat a *bűn* kiiktatása, ami az *éthosz* kiiktatását is jelentette. Nem kisebbel, mint a bűn túlhangsúlyozása (a szószékre kitett kivilágított halálfej, Ligouri Szent Alfonz ijesztgetései, a „Rettenetes az élő Isten kezébe jutni" sűrű idézgetése a 14—18. században) és a bűn relativizálása egyformán az éthosz ellen hatott. Az éthosz pedig az összetartozás és a kontaktusteremtés feltétele és eredménye. Szent Ágostonnak az a kijelentése, hogy „kevesebben fognak üdvözülni, mint elkárhozni" ugyan beleépült a kegyelem teológiájába, mégis rávetette árnyékát a következő másfél ezredre, még akkor is — mint ezt J. Delumeau kimutatta —, ha magát a keresztény közösséget nem hatotta át a klérus által megkívánt bűntudat. Hogy ez a felfogás mennyire erős volt, azt mi sem illusztrálja jobban, mint a *Dictionnaire Théologie Catholique* az 1900-as évek elején (ez is J. Delumeau példája), amelyben 485 oszlop jut a bűnnek, és csak 133 a kegyelemnek, 92 oszlop a pokolnak és csak két oszlop az evangéliumi boldogságnak.

A félelem, a szorongás nem éppen közösségteremtő, nem éppen az énazonosságot serkentő erő. Az első keresztény közösségeket a feltámadás precedense és reménye hozta össze, és tette hihetetlenül ellenállóvá. Más persze magunkat a nyomorúság objektumának és más szubjektumának érezni. A bűntől fenyegetett ember társaival együtt szövetséget köthet a bűn ellen, ha van éthosza. Az „eredendő" bűnt egy mai teológus, K. Rahner úgy ma-

gyarázza, hogy ez minden ember szabadságát és bűnösségét jelenti, vagyis azt, hogy nincsenek sehol a világon bűntelen szigetek. A kérdést marxista szemszögből vizsgáló Ancsel Éva egészen hasonló következtetésre jut, amikor anonim bűnösségről és a felelősség visszavételének szükségességéről ír. A felelősség pedig az együtt és egymásban lévő egyént és közösséget feltételezi. Először furcsállottam, most már nagyon is értem, hogy miért szerepeltek Hoppál Mihály életmód-definíciójában azok a „viselkedést irányító kis parancsok, amelyek a tudás világánál nem állnák meg helyüket, de használják, mert »beváltak«".

VILÁG-KÉPEK ÉS VILÁGKÉPEK

A világ számunkra különböző típusú valóságok sokasága, melyeket az ember valahogyan megpróbál „egybelátni". Az „egybelátott" világ nagysága és szerkezete egyénenként, csoportonként, kultúrákként és koronként eléggé eltérő. Zagorszkban jártamkor egy öregasszony — akár egy szentkúti vagy máriapócsi öregasszony is lehetett volna — megszólított: honnan való vagyok. Budapest és Magyarország semmit sem mondott neki. Látszott rajta, hogy már a „messzebb mint Moszkva" is nagy távolságot jelentett számára, de a „Donon is túl" hallatára már összecsapta a kezét, és amikor folytatni akartam, már nem bírta tovább, tekintetét égre emelve szörnyülködött: „Hát hogyan lehet olyan messze élni a zagorszki Szűzanyától!" Világaink kétségkívül különböztek. De miben is, mennyire is? Lehet, hogy egy európányit. Lehet, hogy számára a szomszédokon és a távolabbi szomszédokon túl már a világ vége kezdődik. De melyikünk múltja nagyobb? És álmaink? Vajon a természetből melyikünk mondhat magának nagyobb világot? És a kozmoszból? Ami pedig az ötödik dimenziót, a „túli világot" illeti, még nehezebb eldönteni. *Világ-képünk* korántsem azonos földrajzi, történelmi vagy szociológiai ismereteinkkel. Egy hasonlattal élve: nem azonos a térképpel. Beletartozik az is, amihez van közöm ebből a világból, és az is, amit ismerek belőle, amire van magyarázatom. Világ-képemnek részét képezik az általam ismert *világképek*. Az *egy* világ, *egy* világkép a mostani világhelyzetre többnyire már nem jellemző. Ugyanannak a természetképnek és társadalomképnek többféle interpretációja közül választhatunk. *Világnézetnek* pedig a választható világképekkel szemben kialakított magatartást nevezném. A tudományos világ-képek csak részhorizontok, csak részleges megismerését jelentik a világnak. Más részhorizontok: a *művészet* és a *mítosz* fontos kiegészítői a tudományos világ-képeknek, vagyis a tudományok világ-képeinek.

A tudományos világ-képek sem egyenként, sem együtt nem tudnak választ adni az egyén minden fontos kérdésére. Hogy mennyire nem, arra megrázó példákkal szolgál a művészet. Elég csak *A Mester és Margarita* első fejezetére gondolni, amelyben a racionalista tudós sakk-matt helyzetbe kerül, nem is annyira az ötödik dimenzió képviselőjével, hanem saját szorongásaival szemben. A csak a logikára építő, a világ megismerését és megélését csak az észre bízó ember elzárkózik az események véletlenszerűsége elől, mondhatni rugalmatlanul ütközik a véletlennel. Ebből az következik, hogy nincs értelme tudományos világnézetről beszélni, ami viszont nem jelenti

azt, hogy ne lehetne az egyes világnézeteket tudományosságuk szerint megkülönböztetni. A minden emberre jellemző ontológiai feszültség — amelynek forrásai, végességünk és a kommunikáció korlátozottsága sosem fognak megszűnni — nem oldható fel csupán tudományos magyarázatokkal. Tudásunk területének növekedésével nő nem-tudásunk kerülete, ezért van manapság is létjogosultsága a művészetnek és a vallásnak. Mint erre Balogh Zoltán figyelmeztetett, nem csak a sci-fi lehet misztikum-pótlék, hanem a tudomány vallás-pótlék szerepével is számolnunk lehet. Igaza van Varga Pálnak, amikor a nem racionális megismerés szükségességét bizonyítva azt írja, hogy a vallás által kielégített nem intellektuális szükségleteknek a tudomány felé irányítása meddő próbálkozás. Az értéktudat sérülései és a világnézeti bizonytalanság egymásba kapaszkodó jelenségek, figyelmeztet prózában a költő Ratkó József, Czakó Gábor pedig így ír: „Megismerjük a Világot, mert akkorának nyilvánítjuk, amennyit ok-osságunk áttekinthet belőle. Ott a vége, de ne fussunk el véle, hanem fontolva lépegessünk az okok-okozatok lépcsőin az érdekeink mentén, s annyira legyünk forradalmárok, hősök, szentek, amennyire érdemes, mindig tiszteljük az ésszerű határokat, és soha ne menjünk fejjel a falnak."

Úgy vélem, a világnézeti bizonytalanság fő okai között szerepelnek a tudományosság garanciájával teljes biztonságot ígérő képek. Az ember feladatát elsősorban abban látom, hogy a véges téridőben valami végérvényeset tegyen. Olyasmit, ami a határhelyzetekben — a boldogságkeresés kudarcaiban, a szorongása idején, halálakor — kapaszkodót jelenthet számára, amikor embersége leginkább próbára van téve. Az emberi magatartást és tudatot vizsgáló szociálpszichográfus is tulajdonképpen arra a kérdésre keresi a választ, hogyan felel az ember a téridőbeli végesség kihívására. Egyesek nem akarnak róla tudomást venni. Mások utolsó lehelletükig lázasan tevékenykednek. Sokan kétségbeesnek. Néhányan még bíznak abban, hogy a tudomány segítségével egyre kijjebb tolódnak az emberi élet határai. Többen azzal áltatják vagy nyugtatják magukat, hogy csak az egyed véges, az emberi nem fennmarad. Nagyon sokan az utódok emlékezetére bízzák magukat. Jó néhányan azzal érvelnek, hogy a szellemi energiára is érvényes a megmaradás elve. Sokan hiszik azt, hogy nem a halál, hanem a semmi az élet ellentéte, ami többféleképpen is leküzdhető, például szeretettel. Vannak akik úgy vélik, ha az élet több, mint biologikum, a halál is több, mint egy biológiai mechanizmus leállása. Akadnak szép számmal, akik korlátainkból következtetnek a korlátlanra, az esetlegesből a bizonyosra. A humor, a remény, a szépség, a játék, a kérdezés, a szerelem és a szeretet, a teljességet sejtető töredékek sokak számára az „istenszagot", a túlpart fényeit jelentik. E. Fromm szerint az Isten az ember teljesség- és áhítatszükségletének kifejeződése. Nem mond ez ellent Marx szinte költői megfogalmazásának, mely szerint „a vallás a szorongatott teremtmény sóhaja, egy szívtelen világ lelke, mint ahogyan a szellemtelen állapotok szelleme". A véges, a téridőbeli ember szorongatott lény, és az lesz mindig is, még a sokkal szebb jövőben is, — így maradhat a vallás az egyik lehetséges válasz. Nagyon tanulságos az is, hogy Marx a maga vallásra vonatkozó felfogását a „tagadás tagadásának" tartotta. Ezen azt értette, hogy a teizmust az ateizmus úgy tagadja, hogy közben elveszti mindazt, ami a vallásban érték, ezért ezt is tagadni kell, s megőrizni mind a vallás, mind az ateizmus értékmozzanatait.

Mintha csak ezt kommentálná B. Pascal azzal, hogy ez a megőrizve megszüntetett Isten „eléggé létezik ahhoz, hogy az ember fogadjon rá." „Ahhoz, hogy istenhit nélkül tisztességes legyen az ember, rendkívül fegyelmezettnek, mondhatni, aszkétának kell lennie. Ha nem tudod pontosan, mit szabad, és mit nem, inkább túl szigorú leszel magadhoz, hogy tényleg tisztességes maradhass" — vallja Ratkó József. Mire fogadnak az emberek manapság? Fogadnak-e valamire? Hazárd módon vagy felelősen kockáztatva fogadnak? Miben is hisz az istenhívő? Mit állít az ateista? Lehet-e a tagadás tagadásának eredménye más, mint dualizmus? Ezekre a kérdésekre is választ kell keressen a szociálpszichográfus.

ÉRTÉK-MÉRTÉK

Mi az *érték?* Amit jónak tartok? Vagy ami tőlem függetlenül jó? Hol a forrása? Bennem? A dolgokban? A közvéleményben? Az „értékfelelősökben", akik kijelölik számunkra az értékeket? A Létben? Istenben? *Mi az érték-mérték?*

Az *értékrend* szinonímái között az életmód, az életstílus, az éthosz, a szokás, a beállítódás, az életcél, tartós meggyőződés, a világkép, az erkölcsi rend is szerepelnek. Heleszta Sándor jóvoltából az *életmódot* az egész társadalom szükségleteivel és azok kielégítésének módjával azonosíthatjuk, az *életformát* egy-egy társadalmi csoport életmódjával, az *életvitelt* pedig az egyének életmódjával. Életmódunk, életformánk, életvitelünk a „hogyan élünk?" szférája. Értékrendünk a „miért élünk?" kérdésre ad választ — pontosabban arra, hogy milyen választ adunk a „miért?" kérdésre. Az életmódunk eszközeinkről, az értékrendünk *céljainkról* árulkodik. A kettő között persze kölcsönhatás van.

Értékrendünk értékekből épül fel. Mi hát az érték? Egy szubjektív művelet, egy tudatos megerősítés tárgya, mondja Rudas János, aki mind Hankiss Elemért, mind Pataki Ferencet dualistának tartja. Hankisst azért, mert objektív és szubjektív értékről, Patakit pedig azért, mert az egyénnek környezete értékdimenzióval rendelkező tárgyaihoz való viszonyáról beszél. Többen azzal kerülik meg a kérdést, hogy a különböző létviszonyoknak különböző értékfogalom felel meg. Józsa Péter felfogása Rudas Jánoséhoz hasonlít: érték, amit egy társadalmi csoport értékesnek tart ideologikusan, normatíve és praktikusan. Somogyi Zoltán azt tekinti értéknek, „ami az emberiségre vonatkoztatott". Ami az értékek objektivitását illeti, köztes álláspontot foglal el, mely szerint „az értékek mégsem pusztán szubjektív vélekedések, nem az ember szubjektív tudatának termékei, hanem van ezen túl valami objektív bennük, ami kizárja azt, hogy közöttük abszolút önkénnyel válogassunk". Heller Ágnes — már a másik táborban — azt tekinti értéknek, ami az emberi lényegi erők kiteljesedését elősegíti. Vitányi Iván a társadalmilag szükséges munka és a társadalmi szükséglet minősége és mennyisége szerint rendezett objektivációnak tekinti az értéket. Turay Alfréd szerint minden létező jó, vagyis értékes, de nem azonos mértékben, hanem aszerint, hogyan részesedik a Létből. Tehát szerinte sem csupán alanyi termék, hanem a létezőnek az a tulajdonsága, amely egy másik létezőből, természetesen az emberből emóciót vált ki. Úgy véli, minél szabadabb az

ember, annál több értéket fedez fel. A szabadság feltétele e felfogás szerint az értékek iránti nyitottság.

Akár objektívnek tekintjük az értéket, akár csak az értékelés eredményének, a szociálpszichográfus számára fontos kérdés az, hogy azt tartják-e az emberek értékesnek, ami nélkül nem lehet, vagy azt, ami nélkül ugyan lehet, de nem érdemes élni. Komoly segítséget jelent az „érték-térképet" készítő szociográfus számára Rudas János válasza arra a kérdésre, hogy mire is szolgál az értékrend. Három funkciót sorol fel: az értékrend az életvitelt befolyásoló életfilozófia alapja, a konkrét viselkedés meghatározója és viselkedésünk magyarázata, „megideologizálásának" szemhatára.

A *hogyan* és a *miért* összefügg. A szerep értékek és mértékek tudása is, figyelmeztetnek P. Berger és Th. Luckmann. Amennyiben valahogyan mindenki viselkedik, beszélhetünk-e értékek hiányáról? Hiányos, töredékes, vagyis „rendetlen" értékrendekről feltétlenül. Ezek tulajdonosai éppen csak „valahogyan" viselkednek. Hankissnak és társainak kutatásai egyértelműen bizonyították, hogy az emberek céltudatossága gyenge, hogy nem döntések (értékek melletti döntések) alapján élnek sokan, hanem sztereotípiák szerint, jövőkép, azaz kitűzött célok nélkül, máról-holnapra. Mi az oka az értékhiányos értékrendek tömegességének? A mintahiány vagy az értékek iránti kisebb érzékenység? Manchin Róbert szerint a társadalmi pólusokon — a lumpen rétegben és a felső tízezerben — hiányzik a többfajta életmódminta, míg a közbülső rétegek számára különböző életmódminták állnak rendelkezésre. De mennyiben befolyásolja az értékrendeket a minta-kínálat? Valamennyire bizonyosan. Egyáltalán: mekkora hatása lehet egy mintának? Amennyiben a népköltészet felfogható normák hordozójának, eléggé meghökkentő a néprajzosok felfedezése, mely szerint a munkavégzésre orientált parasztszemlélet a népköltészetben nem igazolható. Kriza Ildikó kimutatta, hogy a tündérmesében és a hősmesében korántsem a munka, hanem a *bátorság*, a novellamesében az *okosság*, az oktató mesében a *transzcendencia* a fő érték. A közmondásokban is alacsony százalékot képviselő érték a munka. Egyszerűen csak arról lenne szó, hogy a valóság, a „létviszonyok" erősebben hatottak a magyar parasztságra, mint a mesék? Vagy alaposabb vizsgálódás után kiderülne, hogy a munka-centrikus paraszt is csak a parasztság egyes rétegeiben tipikus? Vagy még arra is számíthatunk, hogy közülük is sokaknál csak eszköz-érték a munka?

Az értékelt dolgok, művek, eszmék, jelenségek helyét a legtöbb esetben lehetetlen egy skálán, vagyis egyetlen dimenzióban jellemezni. A művészet vagy a tömegkultúra alkotásait legalább három szempont alapján értékelik: művészi értéke, hatásköre (sikeressége) és politikai megítélése alapján (gondoljunk a támogatás-tűrés-tiltás három t-jére). Mindhárom dimenzióban változhat a művek értéke: tarthatják különböző korok vagy irányzatok szakemberei értékesebbnek vagy kevésbé értékesnek, nőhet vagy csökkenhet közönségük, és természetesen változhat politikai megítélésük. Göröngyös és kanyargós utat járt be az elmúlt húsz-harminc-negyven évben például a *Rozsdatemető*, Pilinszky és Weöres versei, a táncház, a pop-zene, Kafka regényei. *A Mester és Margarita*, a *Micimackó*, az amatőr együttesek. Szinte valamennyi más-más utat tett meg, másféle előítéletekkel, értékrendekkel, szemben, másféle közönségektől és érték-kijelölőktől akadályoztatva vagy támogatva. Végül is valamennyi legalizálódott, valamennyit integrálta a hi-

vatalos kultúrpolitika. A pop-zene jó néhány válfajának harsány nyersesége puszta hangerővé szelídült, amikor már a tévé képernyőjén is megjelent, állami pecséttel jóváhagyva, átvéve a sláger, illetve a mozgalmi dal funkcióját. A disco befogadása jóval simábban történt. Teljesen eszköz-jellegűvé vált. A szalagavató bálon is megjelenik, egyes helyeken közvetlenül a bálnyitó palotás után. Az egyre szókimondóbb és tagadóbb popzenét a kultúrpolitikai tiltás nem volt képes feltartóztatni vagy közömbösíteni, a kultúriparnak azonban sikerült integrálnia, mint ezt Heller Mária és Bessenyei István bizonyítják.

Az *integrálás* mellett a *kisajátítás* jelensége is igen gyakori. Ez esetben egy-egy „részközönség" a magáénak érzi a sokak számára elérhető és kedvelt művet. Így váltak egyes rétegekben „ellen-művé" és egyben az identitást elősegítő csoportnormává Vian, Esterházy, Konrád, Suksin, Raszputyin, Bulgakov, Nádas és Császár regényei, Pilinszky költeményei, Latinovits könyve, a kaposvári színház, Tarkovszkij filmjei, a személyi kultusz témakörével foglalkozó művek, a NÉKOSZ-témakör, a dokumentumirodalom és a szociográfia egyes alkotásai, Károlyi Mihály önéletírása, a sci-fi, Széchenyi naplója, a Mozgó Világ, József Attila egyes művei. Miközben másoknál ugyanezek mint „előjel nélküli" művek szerepeltek.

A SOKFÉLESÉG EGYSÉGE

A sokféleség egysége, ahol a másféleségek, a másféle érdekek értékként jelennek meg: így is meghatározható lenne a demokrácia. Érdek és érték persze nem azonosak, viszonyukat a szakemberek többféleképpen értelmezik. Érdekek és értékek szembe is kerülhetnek, ám ilyenkor tulajdonképpen értékek néznek farkasszemet: az egyik érték felértékelt érdekem képviseletében a másik: akár egy másik ember, akár egy másik csoport, akár egy másik eszmerendszer, akár valamely intézmény, akár a hatalom képviseletében. Ha ez így van, akkor szerintem jogosak Szabó Miklós kérdései: Van-e értelme a felismert és fel nem ismert érdek megkülönböztetésének? Lehet-e érdekem, amire nincsen szükségem? Valódi szükséglet-e a mesterségesen felkeltett „szükséglet"? Fel nem ismert igény-e a tanulás a diáknak, a gyógyítás a betegnek? Azt hiszem, szerencsésebb lenne azonban felismert és fel nem ismert értékekről, valamint a pillanatnyi szükségleteket és a távlati érdekeket képviselő értékekről beszélni. Ezek a kérdések egyben a demokrácia kérdései is.

A demokráciáé, ami számomra sokáig alapérték, fő cél volt. Ma már inkább fő eszköznek tartom, mint Gombár Csaba is, aki az uralom négy összetevőjének, a négy „krácia" egyikének tekinti a demokráciát (a bürokrácia, a technokrácia és a logokrácia társaságában), az érdekképviselet szakszerűségének. Úgy érzem igaza van Sajó Andrásnak is, amikor kijelenti, hogy „a demokrácia nem csodaszer, a visszaéléseknek ugyanúgy lehet forrása, mint a centralizált bürokrácia", és folytathatnánk: mint a főuralomra jutó logokrácia vagy technokrácia. Egyre kevésbé tartom termékenynek a hatalom negatív és a demokrácia pozitív előjellel való ellátását. A hatalom számomra nem maga a rossz, nem is valami életösztön intézményesülése, még csak nem is valamiféle pszichológiai alapelv. Leginkább ontológiai alapelvnek érzem. A hatalom mint a lét növelése önmagában sem pozitív, sem negatív. Kapcsolódhat az önzéssel és a szolgálattal is. Gyűjthet magának és

átadhatja magát. Ugyanez Gombár Csaba politológiai megfogalmazásában: a hatalom a tényleges döntések birtoklása. (Persze, mindig értékek melletti döntésről van szó.) Mindig több hatalmi csoport van, és — ha nem is politológiai értelemben — mindenkinek van valami hatalma. Sőt, valaki felett is.

Hátrányos, egyenlőtlen helyzetűeknek tekinthetők mindazok, akik az emberi kiteljesedésben akadályoztatottak, akik kiszorulnak a társadalmilag fontos áramkörökből. Nevezhetnénk őket akár szegényeknek is. A szegénység persze érték is. Nem a hiány, nem a nyomor értékes, hanem az emberré válásért vívott harc külső-belső kényszere, vagy — lélekben szegénnyé válva — a kisemmizettekkel való szolidaritás. Attól persze, hogy a hátrányos helyzetű ember is — Ady szavaival — „fenség", a hátrány még hátrány marad.

A hátrányos és nem hátrányos helyzet megkülönböztetés ugyanakkor hasonlóan félrevezető, mint az egyenlőség. Az egyenlőség egyfelől fontos, az embereket cselekvésre mozgósító társadalmi-politikai célkitűzés, másfelől egyenlőkből, egyenlőbbekből és legegyenlőbbekből álló negatív utópia. Egyfelől az Újszövetség, a francia forradalom és a kommunizmus alapelve, másfelől a személyiséget eltüntető uniformizálás elve. Az egyenlőség igénye jogos, hiszen „minden ember fenség", de meg is kérdőjelezhető, hiszen mindegyik „fenség" másképpen az. Manapság nálunk — miként ezt Hankiss Elemér írja — mindenki egy személyben „alkutya" és „főkutya". De mindenki másképpen az. Egyetértek Ferge Zsuzsával abban, hogy az *egyenlőtlenség* fogalma jobban használható, mint az egyenlőség, mind a szociológus, mind a szociálpolitikus, mind a szociográfus számára. Ma már csak némely magabiztos brosúrák merik az embereket csupán munkájukkal meghatározni, és őket csak a munkamegosztásban elfoglalt helyük alapján megkülönböztetni. A munkán és a tulajdonon kívül a *hatalomhoz* való *viszony* és a *tájékozottság* (következésképpen a világról való tudás) is fontos az egyenlőtlenséget meghatározó tényezők között.

Most akkor térjünk vissza a hátrányos helyzetűekhez, illetve a *hátrányos helyzetűek* alaposabb szemügyre vételéhez! Nem mindegy, hogy a hátrányos helyzetű észreveszi-e vagy sem, hogy az: nem mindegy, hogy ez a felismerés hogyan hat rá: beletörődik-e, vagy lázad ellene, áldozatként fogja fel, vagy tervet dolgoz ki a felszámolására. Nem mindegy, hogy boldognak vagy boldogtalannak tartja-e magát ebben a helyzetben, és ha boldogtalannak, hogy egyúttal reménytelennek is látja-e a helyzetét, vagy pedig bizakodik valamiben. Az sem mindegy, hogy pillanatnyilag, átmenetileg, tartósan vagy egész életére hátrányos helyzetű-e, hogy vajon önhibájából vagy ártatlanul került ebbe a helyzetbe, hogy kilábalhat-e belőle egyedül is vagy csak segítséggel. Észre kell vennünk hátrányos helyzetű társainkban a különleges értékek és készségek tulajdonságait is, akiktől kaphatunk és kérhetünk is. Manapság a *szenvedést* nemigen tekintik értéknek, pedig a szenvedők egy része érzékenyebb nemcsak a szenvedés, hanem általában az emberek, de még az esztétikum iránt is — erre is találtam bizonyító erejű példát művészetszociológiai kutatásaim során.

Így megközelítve a kérdést, nemcsak a vakok, a mozgásukban korlátozottak, a rabok, a betegek és a cigányok sorolandók a hátrányos helyzetűek közé, hanem olykor a magas jövedelműek, a diplomások és a makkegészségesek is. Hátrányos helyzetű az öregek jelentős része. Hasonlóképpen

a fiataloké is. Nemcsak az intézetben felnövő és a szipózó fiatalokra gondolok, hanem a pályakezdő diplomások egy részére is. Hátrányos helyzetűek az önkizsákmányolásba belerokkanó negyvenes és ötvenesek. Hátrányos helyzetűek, akik képtelenek „rendesen" megfogalmazni igényeiket, panaszaikat és ötleteiket. Hátrányos helyzetűek a kritizálók, az egyéni ízlésűek, a rendhagyók, a más világnézetűek, sőt bizonyos mértékig a bármiféle meggyőződésűek. Rosa Luxemburg a demokráciát mint a másként gondolkodók szabadságát határozza meg. Ezért mond ellent a demokrácia, a *demokratizálódás* lényegének a felülről lefelé, a centrumból a perifériák felé irányuló demokratizálás. Igaza van Vitányi Ivánnak: a kultúra demokratizálása és a demokrácia kulturáltsága egyugyanazon folyamat két oldala. A valóságos sokrétűséget komolyan vevő társadalmi berendezkedést P. Berger és Th. Luckmann szerint a közös értelmi világ és a részleges értelmi világok toleráns egysége jellemzi.

JELENLÉTÜNK JÖVŐKÉPE

Az egzisztenciális ellentmondásokkal — olyanokkal, mint akaratunk és ennek testi-lelki korlátai, mint az élet és a halál — nem tudunk mást tenni, mint szembenézni velük. A történelmi ellentmondásokat azonban fel lehet, és fel is kell számolni, hangoztatja E. Fromm. Ez sem kevés tennivaló, mert ebben a tekintetben még — ha sok minden is történt — nem dicsekedhetünk túlságosan. Ami a társadalmi ellentmondások felszámolását illeti, nem bizonyult sikeresnek sem a világból való kivonulás, sem az elérthez mindenáron való ragaszkodás, sem a rombolás. A javítgatás sem igen vált be, mert — mint Sajó András írja — „az igazi változástól való félelem hivatalos értékké és követelménnyé emelte az újhoz való alkalmazkodást, ami az új integrálását, megszelídítését jelenti. A változás makromutatókból összejelentett palástja alól kikandikál a reprodukció, az önismétlés." Mi marad akkor? A *forradalom* és a *radikális reform*. Én az utóbbival rokonszenvezem inkább. Számomra a radikális megújulás a hagyomány kritikus befogadásának és az állandó minőségi megújulásnak az együttesét jelenti.

A radikális reformer nem tekintheti a *múltat* beton- vagy márványalapzatnak, de elkorhadó rétegnek sem, hanem ugyanannak az életnek, amit jobban akarunk folytatni. A hagyomány — mint Nyiri Tamás mondja — nem tégla, hanem parázs. Amire nagy szükség van: megfelelő jövőkép, pontosabban: honnan-hová kép, amelynek szerves része a *múltelemzés*, a *jelenismeret*, a *prognózis*, a *terv* és az *utópia* is. Mai magyar jövőképeink túlontúl is jelenidejűek, de a jelen-dimenziójuk is hibádzik. Nem eléggé pontos a jelen-térkép. A jövősokk — amely az Egyesült Államokban (A. Tofflertől is tudjuk) hivatalosan bejegyzett betegség — nálunk még nemigen fenyeget, annál többen szenvednek akut jövőhiányban. Persze, nemcsak nálunk. A világképek 2000-ben című, UNESCO-kiadású tanulmánykötetben ilyen című írások olvashatók: *„Az elfelejtett dimenzió"*, *„A felfedezendő dimenzió"*. Az elfelejtett és a felfedezendő: a jövő. A különböző társadalmi berendezkedésű országok kutatói egybehangzóan megállapították, hogy mind az utópia, mind a reális gondolkodás hiánycikk, Angliában, Lengyelországban, Japánban, Franciaországban egyaránt. Éppen a magasabb gazdasági fejlettségű ország-

gokban — és ez figyelmeztetés számunkra — nagyobb az általános szkepszis és a pesszimizmus, kisebb a tudomány hitele. A kutatók azt tapasztalták, hogy a pesszimista előrejelzések jóval kidolgozottabbak, megvédhetőbbek, mint az optimisták. Amikor az embereket a jövőről faggatják, elsősorban a technika és a béke kérdése kerül szóba, a társadalomról, az emberről érdemben meglehetősen kevés szó esik.

Hasonló a helyzet a *szocializmus-képpel* is. Nagy Lajos Géza felmérése szerint a két leggyakoribb szocializmus-kép nálunk az antikapitalista és a munkásosztály diktatúrájára épülő tradicionális szocializmus-kép. Ez jellemző a lakosság háromötöd részére. A demokratikus-antiimperialista és a reformpárti szocializmus-képek összesen sem tesznek ki többet 16 százaléknál. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kutatása — az ideológia-közvetítő intézményeket vizsgálták — az okokra is rámutat. Megállapítják, hogy a szocialista ideológiát terjesztő intézmények sok esetben lemondanak az érzelmek mozgósításáról, az aforisztikus szellemességről, a rugalmasságról, amivel az egyházi intézmények igen hatékonyan élnek. A harci viszonyok között született és kipróbált formák (például a régi és új szembeállítása) és a veszélytelen, kockázatmentes sablonok uralkodnak eszköztárunkban. A kutatók úgy találták, hogy a szocialista ideológia közvetítésében alig tapasztalható a célrendszernek megfelelő gyakorlat. A közvetített szocializmus-képet a voluntarizmus és a specifikum-hiány jellemzi. Ezeket a kutatási eredményeket kommentálva Papp Zsolt lejáratottnak és partikulásrisnak ítéli a szocializmus szimbólumait; elsősorban azért, mert csak egy osztályhoz és nem az emberhez kötődnek. Mi volt a hiba? Csupán a formák nem helyes megválasztása? Úgy vélem, ennél többről van szó: nem fordítottak elég figyelmet arra, amire Lenin figyelmeztetett, hogy csak azt tekinthetjük elértnek a szocializmusban, ami meggyökerezett a kultúrában, a mindennapi életben, a szokásokban. Vagyis, ami összhangba kerül emberi lényegünkkel, ami a részből *egészebbé* tesz minket.

ÉS A SZOCIOGRÁFUS?

Miután önvizsgálatot tartott, borítékolta előítéleteit, sejtéseit, kérdéseit, nekivághat az általa feltérképezendő valóságnak. Adott esetben az *értékek*, az *értékelés*, az *értékelők* és az *értékközvetítők* világának, hogy elkészíthesse az értéktérképet. Nekiláthat a *világképek*, *jövőképek*, *emberképek* gyűjtésének. A tudásszociográfia eme válfajának művelője közvetlenül nemigen adhat választ arra a kérdésre, hogy mi az ember, szabad-e az ember, arra sem, hogy mit hozhat a jövő, és arra sem, hogy van-e, és ha igen, mi a legfőbb érték. Kérdezni tud, például, hogy mitől van az, hogy egyikünknek ilyen, másikunknak olyan elképzelése van az emberről, a világról, a jövőről, hogy egyikünké világos, másikunké homályos, hogy egyikünké védhetőbb, másikunké kevésbé! Úgy kérdez, hogy közvetlenül nem teszi fel a kérdéseket. Úgy nézi, vizsgálja, kutatja az általa körülhatárolt valóságdarabot, hogy az „megszólaljon", válaszoljon kérdésére.

Eddig négyszer, négyféle terepen próbálkoztam nagyjából ugyanazzal: ugyanannak az alapszövegnek négyféle változatát a szociográfia nyelvére fordítani. Az első kisvárosban, amelyet — mivel tucatnyi kisváros lakói

érezték magukénak — Esterházy Péter hatására *Kisssváros*nak neveztem el, és erőnek erejével visszafogva magam, „csak" a *művelődésügy* vizsgálatára szorítkoztam. Olvasó, szórakozó, könyvet ajánló, tanító szerepükben figyeltem meg a kisvárosiakat, tudva azt, hogy ezeket a szerepeket is csak az egész ember játszhatja el. Ennek a vállalkozásnak előre nem tervezett következményei lettek. Váratlanul mód nyílt arra, hogy azokat, akiket Varga Csabával (ő ugyanitt az életmódot vizsgálta) együtt megkérdeztünk, munkánk végeztével összehívjuk és szembesítsük őket (köztük néhány városi vezetőt is) a diagnózisra épülő terápia-javaslatainkkal. Akarva-akaratlan beleavatkoztunk hát ennek a kisvárosnak az életébe. Kisssváros vezetői akkor — elfogultan értelmezve szándékunkat — elutasították ötleteinket. Bár ez nagyon rosszul esett nekünk, szerencsére nem öltöttük magunkra a sértett reformer ábrázatát. Kisssváros ügyét a kisvárosiakra hagytuk, bízva kicsit abban, hogy az ottani jobbítók felhasználják majd lógiájukhoz gráfiánkat is. Magunknak pedig megbízást adtunk egy utópia megírására.

Amikor a következő, — ezúttal egy dunántúli — kisvárosban az ott élő *diplomások* (elsősorban a hivatásos kultúraközvetítők) *értékrendjét* és *jövőképét* kezdtem vizsgálni, már elkészült *Reformvár* című utópiánk.* Első fejezeteit vizsgálati eszközként közel száz malomvári diplomással olvastattam el. Ez alkalommal már közelebb merészkedtem az értékekhez, az értékelőkhöz, és a jövőképekhez. Elfogadtam Józsa Pétertől, hogy az értékrendszer működését konfliktushelyzetekben, döntések közben lehet legjobban vizsgálni. Ha az igazi döntések megfigyelésére nem is igen nyílott módom, szem-, és fültanúja lehettem a számomra ideális város eszménye melletti vagy elleni döntéseiknek.

A harmadik vállalkozás színhelyén, egy alföldi nagyközségben tovább szűkítettem vizsgálódásom határait. Két kisebbség, méghozzá *világnézeti* kisebbség *emberképét* és *világképét* vizsgáltam: a kommunistákét és a keresztényekét. Önmagukról és egymásról alkotott képük is kutatásom tárgya volt, hogy a különféle meggyőződéssel rendelkezők közötti *párbeszéd* esélyéről is lehessen valami fogalmam.

A negyedik színtér földrajzilag már alig-alig meghatározható. Igaz, a Váci út végén az angyalföldi hajógyár szakszervezeti könyvtárában találkoztam a Hetedikek-kör tagjaival három és fél éven keresztül. Mégis, ennek a szociográfiának a „színhelye" egy szemünk láttára kialakuló *közösség* volt. Ez a vállalkozás nem szociográfiának indult. Először csak egy közösségre találó szociológus beszélgetett barátaival, elsősorban az emberről, valamint a jó, az igaz és a szép viszonyáról. Tíz év kellett ahhoz, hogy kellőképpen eltávolodjam az élménytől, a *„megélt"* szociográfiától, hogy *megírt* szociográfia lehessen belőle. Tekintve, hogy több száz oldalnyi „korabeli dokumentum" állott rendelkezésemre az együtt töltött három és fél évről, tíz év elteltével módom nyílott arra, hogy nyomon követhessek egy folyamatot, és betekinthessek 15 első generációs munkás — tudom, hogy ez roppant nagyképűen hangzik, mégis megkockáztatom — tudatába. Így aztán ez az angyalföldi társaság keretét is képezi a másik három szociográfiámnak. A körükben lezajló beszélgetések, az ott felvetődő kérdések voltak közvetlen előzményei

* *Kamarás István—Varga Csaba:* Reformvár JAK-füzetek, 1985

az első szociográfiának, „elmozdulásuk" rögzítésére pedig már a harmadik szociográfia befejezése után került sor. Most már tudom, a Hetedikek akarva-akaratlan mérce lett a *Kisssváros*, a malomvári és a nagyhajtási közösségek megméretésekor. Ők, az angyalföldi hetedikek (is) fogták a „gráfus" ceruzáját, ők (is) ellensúlyozták bevallott gyengeségeimet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ancsel Éva: Írás az éthoszról. Bp. 1981. Kossuth

Berger, P. L.—Luckmann, T.: The Social Contruction of Reality. Garden City, 1966. Doubleday

Bessenyei István—*Heller* Mária: Fogyasztói ideológia és hiánygazdaság. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás" munkaértekezleten, 1985-ben)

Bródy András: A társadalmi folyamatok időszükségletéről. l.=Társadalomkutatás, 1983. 3. sz.

Buber, M.: Das dialogische Prinzip. Heidelberg, 1965.

Czakó Gábor: a—z = Mozgó Világ, 1983. 1. sz.

Delumeau, J.: Je péché et la peur. Paris, 1983. Fayard

Erikson, E. H.: Identity and the life cycle. = Psychological Issues. New York, 1959. Int. Univ. Press.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Bp. 1969. Közgazdasági és Jogi

Fromm, E.: A szeretet művészete. Bp. 1984. Helikon

Gadamer, H.-G.: Igazság és módszer. Bp. 1984. Gondolat

Gombár Csaba: Egy állampolgár gondolatai. Bp. 1984. Kossuth

Grastyán Endre: Idegfiziológiai szempontok a korszerű emberkép kialakításához. = Filozófia, ember, szaktudományok. Bp. 1979. Akadémiai

Gyökössy Endre: Szeretet? Az mi? = Szerelemről — komolyan. Bp. 1985. Gondolat

Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Bp. 1977. Magvető

Hankiss Elemér—Manchin Róbert—Füstös László—Szakolczai Ádám: Kényszerpályán? Bp. 1981. MTA Szociológiai Intézet

Heleszta Sándor: Életmód és művelődés. (Előadás a Magyar Népművelők Egyesülete rendezésében 1985-ben)

Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékrendszerhez. — Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5—6. sz.

Hoppál Mihály: Életmodellek — kulturális paradigmák. = Életmód: modellek és minták. Bp. 1984. Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Józsa Péter: Értékkutatás az ifjúság körében. Hipotézisek (kézirat)

Jüngel, E.: Gott als Geheimnis der Welt. Tübingen, 1982. IBC Mohr

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: A szimbolikus ideológiaközvetítés eszközei. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben)

Kriza Ildikó: Népmeséink értékrendje. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben)

Lotman, J. M.: Szöveg, modell, típus. Bp. 1973. Gondolat

Manchin Róbert: Életmódminták alakulása a hetvenes évtized Magyarországán. = Életmód: modellek és minták. Bp. 1984. Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Marx, K.: A hegeli jogfilozófia kritikájához. = MEM 1. kötet. Bp. 1957. Kossuth

MASLOW, A. H.: The farther reaches of human nature. New York, 1969. Viking Press

S. Nagy Katalin: A tárgyak közvetítette értékekről. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten 1985-ben)

Nagy Lajos Géza: A szocializmuskép értékvonatkozásai. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten 1985-ben)

Nyiri Tamás: Az ember a világban. Bp. 1981. Szent István Társulat

Papp Zsolt zárszava az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben

Pascal, B.: Gondolatok. Bp. 1983. Gondolat

Pilinszky János: Szög és olaj. Bp. 1982. Vigilia

Rahner, K.: A hit alapjai. Bp. 1983. Szent István Társulat

(*Ratkó József*) a Vigilia beszélgetése Ratkó Józseffel. = Vigilia, 1982. 5. sz.
Rudas János: Értékkeresztmetszet I. Bp. 1983. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
Sajó András: Az állami változásipar és a jog stabilizáló törekvése. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben)
Schaff, A.: Marxizmus és egyén. Bp. 1968. Kossuth
Somogyi Zoltán: Az erkölcsi értékek világa. Bp. 1984. Magvető
Szabó Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben)
Szabó Miklós: A többség hatalma és a kisebbség joga. = Világosság, 1982. 3. sz.
Toffler, A.: Future shock. London, 1970. Bodley Head. Jövősokk (Részletek) In: A jövő esélyei. MTA Szociológiai Kutatói Intézet, 1987
Tomka Miklós: Érték- és normarendszerünk hármas szerkezete. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben)
Turay Alfréd: Lételmélet. Bp. 1984. Szent István Társulat
Varga Pál: A nem racionális megismerés esélyei. = Valóság, 1982. 3. sz.
Váriné Szilágyi Ibolya: A jövőperspektíva elhomályosulása és beszűkülése. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus..." munkaértekezleten, 1985-ben)
Vitányi Iván: A közművelődés tudományos (szociológiai) vizsgálatának elméleti alapjai. Bp. 1972. Népművelési Intézet
Vitányi Iván: A közösségek elmélete. — = Valóság, 1985. 12. sz.

HELYREIGAZÍTÁS

Az 1987/3—4. számunkban Lányi Gusztáv: *Reform-mentalitás: próféták és utópiák? (Karácsony Sándor és Liska Tibor gondolatainak néhány társadalomlélektani motívuma)* című tanulmányában sajnálatunkra egy értelemzavaró hiba csúszott. A 156. oldalon, felülről a 22. sorban, ahol a szerző Liska Tibort idézi, a mondat következőképpen szól helyesen: „*Mi lenne, ha nálunk hagynák a pénzünket?*" Helytelenül ugyanis ez maradt a szövegben: „*...pénzüket*". S ez megismétlődik három sorral lejjebb: a 25. sorban is. A tanulmány alapgondolatát érintő hibáért elnézést kérünk.

A szerkesztőség

S. Nagy Katalin

MINDENNAPI KULTÚRÁNKRÓL

Markarjan kezdi így magyar nyelven meglehetősen ritka kulturológiai könyvét: *Alfred Kroeber* és *Clyole Kluchohn* amerikai kultúrakutatók szerint 1871 és 1919 között összesen hét ismert meghatározása volt a kultúrának (E. Taylorét tekintik az elsőnek), 1920 és 1950 között viszont különböző szerzőktől már *157 féle* érvényes definíciót találtak. A jelenkori magyar társadalomtudományi közéletben leginkább a kultúra lotmani meghatározása terjedt el: a kultúra információ-teremtés, információ-átadás és információőrzés. A köznyelvben a fogalom axiológiai értelmezése az uralkodó, azaz leginkább az értékkel, minőséggel azonosítják, s a „kulturált" jelzőéhez hasonló értelemben használják. Sokak számára a magasművészet összessége, mások azt a tevékenységmódot is beleértik, melynek során a műveltség anyagát az emberek elsajátítják. Parttalanná is tágítják, belefoglalva mindazt, amit az emberiség története során felhalmozott, mások nem különböztetik meg a társadalomtól.

Az empirikus szociológia azon szerencsés tudományágak közé tartozik (éppen mert a viszonylatok tudománya és inkább szemlélet, módszer), melyek használhatnak kategóriákat anélkül, hogy definiálni kényszerülnének azokat. Ráadásul aki arra kíváncsi, hogyan létezik valami egy adott társadalomban, hogy a különböző létfeltételek között élő emberek miként használnak valamit, sokáig kitérhet az elől, hogy legalább a maga számára körülhatárolja a használt fogalmakat. Ugyanakkor nehéz végképp kibújni e felelősség alól, hiszen a leírásoknál is már megjelennek, az értelmezésekben pedig végképp elkerülhetetlenek a magyarázó struktúrák, a fogalmak használatának tisztázása. Önmagában ez a tényező is kultúra-specifikus: olyan világban élünk, amikor tulajdonképp minden kommunikációs aktusnak így kellene kezdődnie, annak érdekében, hogy te értsed, amit én közvetítenék, hogy mi ugyanazt gondoljuk, s ne csak vélekedjünk. „A beszéd a félreértések forrása", s minden más nyelv is, köztük a vizualitás, melyről leginkább lesz szó ebben az írásban. Szótárszerkesztéssel kellene kezdődnie minden érintkezésnek, minden üzenetátadásnak, kultúraközvetítő mozzanatnak, mechanizmusnak.

Több mint másfél évtizedig folytattam empirikus kutatásokat: előbb a tárgykultúráról, a képzőművészeti kultúráról, majd a lakáskultúráról és legfőként a környezetkultúráról. Mindegyik szóösszetételből látszik, hogy a kultúra és még valami viszonyáról igyekeztem adatokat gyűjteni változatos

helyszíneken, az ünnepi és a mindennapi térben (múzeum, kiállítóhelyiség, templom, pártház, utca, lakás, munkahely stb.). Valójában egyetlen dolog vezérelt: hogyan jelenik meg az ember teremtette objektumokban (használati tárgy, díszítő funkciójú tárgy, műtárgy, civilizációs tárgy stb. esetében s ezek tárgyegyüttesében, illetve a tárgyegyüttes és a belső tér kapcsolatában, a belső és a külső tér szerveződésében, az utca- vagy városképben) az, ahogyan az ember él, vélekedik, amire törekszik. Vagyis (ahogy Hause, Kloskonska és mások mondanák) a szimbolikus kultúra érdekelt, mely számára jelentéssel felruházott jel minden, amiben az emberi lényeg kifejeződik.

A nyolcvanas években lehetőségem nyílt két olyan területen vizsgálatokat folytatni, amelyeknek nem az ember és az ember teremtette objektumok (tér, épület, tárgy, kép stb.) voltak a kiindulópontjai, hanem az ember és valamilyen tevékenység együttese (közlekedéskultúra és egészségügyi kultúra kutatások). E két utóbbit megelőzően is implicite benne volt a tevékenység, a működés, a használat módja felvételeinkben, de a cél a tevékenység végeredményére irányult, s mintegy állóképszerűen kimerevítve, magát a létrehozott objektumot tekintettük a jelentéshordozónak, az értelmezési keret sarkköveinek. A közlekedéskultúra és az egészségügyi kultúra vizsgálatokban is voltak tárgyi fogódzóink (pl. az autó belsejében a kabalák, dísztárgyak vagy a fogkefe, gyógyszer, ruházkodás stb.), de már kifejezetten a magatartásra, a viselkedésre irányultak a felvételek. Természetesen az derült ki, hogy nemcsak abban van számos hasonlóság, hogy hogyan használunk egy objektumot (teret, intézményt, eszközt stb.), és hogyan használjuk a közlekedési objektumokat (tömegközlekedési eszközt, közlekedési jelzéseket stb.) vagy az egészségügyi objektumokat (rendelőintézet, plakát stb.), hanem abban is, hogy hogyan „használjuk" a másik embert (lakásban együtt élők, munkatársak, intézményekben dolgozók, együtt közlekedők, betegtársak stb.).

A kultúra milyenségén akkor lehet igazán meghökkenni és elgondolkodni, amikor a kutatási zárójelentések írása közben egyszer csak kiderül, hogy a jelenségek leírásakor, értelmezési kísérletekor, a rájuk adandó magyarázat keresésekor szinte behelyettesíthetők a kiinduló fogalmak. Itt és most, Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években ugyanazt mondjuk, kell elmondanunk, akár azt írjuk, hogy lakáskultúra, akár azt, hogy közlekedéskultúra, akár azt, hogy viselkedéskultúra. Továbbá mindettől nem különbözik a tömegkommunikációs kultúra sem, s ugyanezt képezik le a művészetek is.

Mi minden jellemző napjaink mindennapi kultúrájára? A jellemzők közül csak néhányat tudunk megnevezni az adott keretek között. Igyekszem a legjellemzőbbeket, a minden szférában hangsúlyosan fellelhetőket bemutatni.

Mindenekelőtt a legfőbbet: a *a rendező elv hiányát.*

A látvány, a lakások belsejéről az összkép: eklektikus, zűrzavaros, agyonzsúfolt, ellentmondásos. S ugyanilyenek a kulturális intézmények is (mozi, kocsma, művelődési ház, iskola és a többi). Kultúránkból hiányzik a tárgyakat elrendező képesség, mivel hiányoznak a szabályozó elvek s az egyértelmű minták.

A paraszti kultúra hagyományt átadó rendje megszűnt; a hetvenes évekre, aki csak tehette, szabadulni igyekezett mindattól, ami a paraszti múltra emlékeztetett. De mivel Magyarország örökölt társadalmi struktúráját tekintve a hetvenes évekig lényegében feudális szerkezetű társadalom

volt, s a társadalom piramisszerű hierarchiájában a többség még a faluból, a mezőgazdaságból indult, és fokozatosan szocializálódott, épült be a városiasodó, iparosodó társadalomba, magával hozta a paraszti életmód és környezet számos elemét. A megszabadulni akarás, a gyors leszámolás, tudatos elfelejtés ellenére is tovább hatottak a paraszti beidegződések, szokások — de annak rendező elve, szabályozói, valódi értékei nélkül. Több évszázadon keresztül a nagy többségnek paraszti tárgyi környezetben, élet- és munkafeltételek között folyt mindennapi élete; s még a hetvenes évek elején is a lakásállomány kb. egyötöde a feudális paraszti elrendezésmód, élettér őrzője volt, de a tényleges szabályozók tudatos vállalása nélkül. Többször írtam már a szent sarok hagyományáról, s ez ünnepi—reprezentációs tér tovább örökítésének öntudatlan igényéről. Először egy mályinkai, a hetvenes években még meglehetősen zárt borsodi faluban találkoztunk az újonnan épült kockaház tisztaszobájában a jelenséggel: az egykori szent sarok helyén díszesebb a falfestés, más az ornamentika, mint a kvázi-modern lakásbelső más részein. Majd ugyanezt láttuk a zempléni Komlóskán, egy szlovák etnikumú faluban, valamint Galambokon, ebben a gyógyfürdője és a közeli város hatására gyorsan városiasodó, már a hetvenes évek közepétől kétszintes házakat építő faluban is. Először még lehet véletlen, másodszor még helyi szokás, de ha a térben és a fejlődésben is ennyire távol ugyanaz megjelenik, abban kell legyen már valamilyen törvényszerűség. 1978-ban a Gyakorló úti lakótelep első generációs városlakóinál is megállapíthattuk a minta tovább élését, szívósságát.

Több évszázadon keresztül, ha egy falusi közösségbe beleszületett valaki, többé-kevésbé lehetett tudni, hogyan fog lakni, milyen ruhát fog viselni, hogy zajlik majd az esküvője és a temetése, kik lesznek jelen. mit esznek és így tovább. A tárgyak rendjét és a tér szerveződését íratlan s öröklődő, hagyományozódó szabályozók határozták meg. S a szabályozók mellett működött egy szigorú kontroll is.

Ma az autósok minősíthetetlenül durván küldözgetik el egymást valahová. Megtehetik. Személytelenül veszünk részt a mindennapi élet legtöbb eseményében, tevékenységünket nem szabályozzák íratlan vagy írott normák, és nincs korlátozó kontroll, szigorú közösségi ellenőrzés. A KRESZ úgy van kitalálva — állítják autósok és gyalogosok egyaránt —, hogy ne lehessen betartani, hogy muszáj legyen megszegni. Az esetleges és alacsony büntetés nem feszélyez, a rendőröknek nincs tekintélye — többek között azért sem, mert a hierarchia csúcsán lévőket nem merik büntetni —, a szabályok megszegése szinte elfogadott. Még az ötvenes években sem igen engedhette meg magának a falun élő többség, hogy durva legyen, szabálytalanul közlekedjen, mert este a kocsmában garantáltan ellátták a baját a működő közösségi önvédelem, önszabályozó mechanizmusok következtében.

Igen erős szabályozók, írott és íratlan törvények, minták működtették a polgári kultúrát is. Sajnos, nem vált olyan erőteljesen ható mintává, mint a paraszti kultúra a magyar társadalom történeti sajátosságaiból és rendi tagozódásából következően, de mindkét tradicionális kultúra számos eleme így is fellelhető napjaink tárgyhasználatában, térképzésében, intézményi struktúrájában, emberi viszonylataiban. Gyakorta annyira keveredve, hogy szinte kioltják, közömbösítik egymás hatását.

Az amerikanizálódás hazai változata sem járul hozzá a rendzéshez (Lotman szerint a kultúra hatása a világ rendezése). Számos tömegkommunikációs médium (televízió, plakát, video, film, képregény stb.) terjeszti azt, amit jobb híján tömegkultúrának neveznek, s ami gyakorlatilag a kultúra kommercializálódását eredményezi. Ezeknek a műsoroknak, műveknek a struktúrája egy meglehetősen leegyszerűsített, sematizált világképet sugall (valószínűleg ezért is terjedhetett el nagyobb ellenállás nélkül azokban az európai országokban, ahol volt előzménye ennek a nézőpontnak a totális vagy dogmatikus ideológiákban). De rendező elvet, valódi szabályozókat ezek sem kínálnak, miközben fellazítják viszont azt is, ami még a hagyományokból megőrződött. Az ellentmondásosságra, a rendező elv hiányára elég egyetlen szombat esti műsorkoktélt végignézni. Kezdődik verssel, amelyik azt mondja (általában): légy fegyelmezett, szeresd felebarátaidat, mint tenmagadat, gondolj a jövővel, légy figyelmes, toleráns, önzetlen stb. Majd jön a krimi, ami azt sugallja (általában): légy önző, intoleráns, csak magaddal törődj, taposs el mindenkit stb. Majd jön valami show, és azt közvetíti (általában): a mának élj, ne gondolj a jövőddel, az a tied, amit most megszerzel, elfogyasztasz stb. Aztán, rendszerint későn, újabb erkölcsi tanulságokat sugalló művészfilm vagy beszélgetés következik, az európai műveltség valamiféle maradványaként. A néző kinek higgyen? Hogyan igazodjon el? Vagy egy másik példa; a milliós példányszámú napilapokban megjelenik egy írás neves, mindenki által tisztelt írónktól a nemzeti lét, a nemzeti önértékelés problémáiról. S beletördelnek két jellegtelenül internacionális, a nemzeti tudattól elidegenedett, az amerikanizálódott képi nyelv szabályai szerint fogyasztásra felszólító grafikát. A két közlemény agyoncsapja egymást.

A posztavantgárd annyira saját öntörvényei szerint mozog, s annyira elvesztette minden maradék kapcsolat lehetőségét a többséghez, de még a kisebbséghez is, hogy már annyira sem értékteremtő s értékközvetítő tényező, mint volt a hatvanas években úgy nagyjából a diákmozgalmak kiürüléséig.

A tételes vallások ugyancsak megszűntek tényleges szabályozók lenni. Bár a nyolcvanas években megfigyelhető a nyugati neokonzervatív hullámokkal egy időben itthon is az egyházak tevékenységének megélénkülése, a vallásosság újbóli terjedése, de ez főként reminiszcencia; a vallás sem egyértelmű szabályozó többé, még ha kétségtelenül jelen is van a többi hagyományos kultúraközvetítő között. A templomok még mindig kiemelkedőek a faluképben, de a városképben is. Sőt, falvainkban gyakorta az egyetlen valamire való, kiemelt, domináns kultúraközvetítő intézmény a templom. Főként, mivel a művelődési házak és a mozik többségének környezete, külseje, belseje egészen elképesztően lerobbant, elhanyagolt, kulturálatlan, ízléstelen. (Nagy általánosságban a lakások állaga, állapota jobb, mint a kulturális intézményeké.) Ugyanakkor a templomokban is ott vannak a tömegkultúra termékei, az amerikanizálódás nyomai, az érték nélküli felesleges tárgyak. ízléstelen, csúnya, antiesztétikus pszeudó-műtárgyak, hamis, jellegtelen, hiteltelen vallási funkciójú tárgyak.

Az iskolák szürkék, zsúfoltak, jellegtelenek. Szerencsére néhol látszik a mindenre elszánt pedagógusok küzdelme az értéktelenség ellen a minőség nevében. A televízióműsorokban ugyancsak sivár a környezet, mintha nem volna felelőse a látványtervezésnek. Mindezek persze messze vezetnek:

a televízióban a kompetencia kérdése (a képzőművészeti műsorok készítői között a szakavatott művészettörténészek vannak kisebbségben), az iskolákban pedig a pedagógusok kérdése merül föl (hogy ki megy el tanárnak ennyi pénzért; hogy a két háború között a tanárok között voltak még Babits Mihályok, Németh Lászlók, a magyar regényirodalomból is tudjuk, mekkora tekintélye volt egy tanárnak egy kisvárosban vagy egy faluban. Ma a tanár a társadalmi presztízshierarchiában a szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint annyira hátul kullog, hogy szégyenlem leírni, mivel magam is főállású tanár vagyok).

Nincs rendező elv, van viszont *fogyasztás-központúság*. S ebből következően zsúfoltság, felhalmozás, tárgyözön az egyik oldalon, félelem a szegénység látszatától, szabadidőhiány, elnyújtott munkaidő, a rekreáció lehetőségének összeszűkülése és pénzhajhászás a másik oldalon. Mindezek következtében a lakások és intézménybelsők többé-kevésbé homogén képet mutatnak, az emberek zöme pedig egyformán agyonhajszolt, fáradt, ideges és eldurvult. Az anyagi értékek — részben nyilván még a hosszan tartó szegénység, nincstelenség túl közeli emlékének következtében — minden egyéb életérték: a műveltség vagy a kapcsolatteremtés értéke fölé kerültek.

A társadalmi struktúrával, szociálpolitikával foglalkozó szociológusok szerint a magyar társadalomnak mintegy egyötöde ma is szegénynek tekinthető. A lakberendezési szokásokból és a térhasználatból kirajzolódó kulturális rétegződés a lakásmód tipológiák tanúsága szerint mutatja, hogy kb. minden ötödik lakásbelsőre a tárgyhiány, a szegényes kulturális ellátottság, a szűkös tér a jellemző. S mégis, még ezekben is „felesleges" tárgyak sokaságával, tárgyhalmozási tendenciával találkozunk. A feleslegest azért tettem idézőjelbe, mert csak a racionális szükségletek és a használati tárgyak hiányai felől közelítve felesleges tárgyak ezek, valójában valódi szükségletet elégítenek ki; s ezek a pár forintos és meglehetősen alacsony minőségű, kivitelű. értéktelen tárgyak mégis csak azt jelzik, hogy felhalmozóik is benne élnek az össztársadalomban, részt kívánnak venni a túlfogyasztásban, még ha csak ilyen „szimbolikus" módon is. Azt mutatják, hogy még nem adták fel, még vannak vágyaik, aspirációik, s ezek természetesen fogyasztás-orientációjúak.

A legfőbb érték s a legfőbb törekvés, hogy kinek mije van, mit tudott begyűjteni, felmutatni. A nagyobb nyugati autó leszorítja a kétütemű kelétit, a benne ülő jogosnak érzi, hogy lenézze a másikat, és kötelességének véli, hogy lehagyja a valóban versenyképtelen, nem design, nem divatközvetítő kocsit (a sebességkorlátozás mintha csak az amúgy is „lemaradottak" számára volna kötelező). Presztízsfogyasztássá vált még a gyógyszerfogyasztás is (a falusi házakban különösen riasztó mennyiségű halmozódik fel; azok a falusiak, akik a negyvenes-ötvenes években még legfeljebb gyógynövénnyel ha kúrálták magukat, tucatnyi színes bogyót szednek).

Azt hiszem, gyermekkorom óta egyetlen lakásban sem jártam (beleértve a nagy nehezen megépült sajátomat és avantgárd művészek lakásait is, és azt a kb. tízezer lakást, amelyekben a lakásvizsgálat során megfordultam, s amelyekről csíkmásolat fotóval ellátott megfigyelési jegyzőkönyveket csináltam a múzeumi leírókartonok mintájára), ahol ne lettek volta a benne élők e *fogyasztás-központúság* áldozatai. Dísztárgyak, vázák, mütyürkék, gyűjtemények (italosüveg, falitányér, cigarettásdoboz, fémdoboz, lemez, könyv, növény, falvédő, terítő, szőnyeg, képeslap, festmény, fotó stb.), vásárolt-kapott-örökölt tárgyak sokasága a kvázi-gazdagság bizonyítékaként. Valójában

legtöbbször kvázi-fogyasztás és pszeudó-gazdagság: nem igazi tőkebefektetés, nem igazán pénzben vagy esztétikai minőségben kifejezhető értékkel. Sehol egy üres felfelület, sehol egy megnyugtatóan üres tér. S mindez a felhalmozás a rendező elv hiánya nélkül csak káoszt eredményezhet.

A 17. sz.-i németalföldi lakásokban a felhalmozás minőségi lakáskultúrát eredményezett, igaz, megvoltak az egységes szabályozók, az egységesítő rendező elv és hasonló értékek. Lakáskultúra ez a mai is, a mienk is, csak minőség nélküli, eklektikus, ellentmondásos, nehezen értelmezhető. Többnyire persze az egyéni életutakból kideríthető, miért e zsúfoltság, e mindenekfeletti fogyasztás-vezéreltség. S ha az egyéni életutakat végigkövetjük, szükségszerűen létrejön a megértés is. A hetvenes évek közepén (egyrészt még jóval fiatalabb s türelmetlenebb voltam, másrészt még közelebb álltam eredeti szakmámhoz, a művészettörténethez) találkoztam egy nemrég nyugdíjba ment jóval hatvanon túli, néhány elemit végzett nénivel Sárospatakon, aki alig várta, hogy a harmadik fia is befejezze a szakmunkásképzőt, és végre vehessen magának olyan falvédőket, amelyekre egész életében vágyott. Vagy negyven évig takarította a sárospataki plébánián a 18. sz.-i barokk faliszőnyegeket. Elment a búcsúba, és megvette, akkor még 3—400 Ft-ért a giccses vásári holmit, ma a duplájáért, háromszorosáért árusítják. Unatkozó urak és hölgyek sétafikálnak rajta rokokó vadászruhában, naplemente, szarvasbőgés és így tovább. A befogadásnak ezen a szintjén (lásd Panofsky), „ugyanez" látható a 18. sz.-i eredeti barokk faliszőnyegen. Ennek a néninek, de szakmunkássá lett, tehát őhozzá képest a társadalmi hierarchiában magasra emelkedett fiainak is elfelejtettük megtanítani, mi a kétféle faliszőnyeg között a különbség. A néni tudta viszont, s negyven évig hordozta ezt a kielégíthetetlen tudást, hogy a gazdagoknak van ilyen faliszőnyegük. Velük akart azonosulni természetszerűleg, s amikor végre megvehette a lakásában tulajdonképpen felesleges tárgyat (hetekig nem is tudta, hová tegye ki, végül a szent sarokban álló televízió mögé került, melyet már fiai vettek neki), akkor szimbolikusan azonosulhatott egy nála jóval feljebb álló réteg kultúrájával a gazdagság látszatkeltése révén.

Ahogy nőtt az egyedi esetekből összetevődő empirikus anyag s vele egyenes arányban saját toleranciám, úgy értettem meg — részben — a materiális, kézzel fogható, fogyasztható dolgok iránti emberi vágyakat, késztetéseket (előbb sokat enni, aztán lakni, s minél több tárgyat birtokolni, televíziót, autót, videót stb. aztán ruházkodni — a lakásberendezés fontossága nálunk furcsa mód megelőzi az öltözködést, Bourdien és Barthes szerint a franciáknál a sorrend fordított).

A fogyasztás-vezéreltség, az anyagi, tárgyiasult értékek dominanciája szinte szükségszerűen együtt jár azzal, hogy az emberek *másnak akarnak látszani, mint amik.* Elsősorban többnek, s épp ezért másolják, utánozzák a felettük álló rétegek, csoportok szokásait, főként pedig tárgyakban kifejeződő szükségleteit. Nemcsak a presztízstárgyak, státusszimbólum értékű tárgyak sokasága és a divatkövetés gyorsasága tanúskodik erről. Öltözékeket hordunk és lakásbelsőkben lakunk, amelyek úgy állnak rajtunk, mint tehénen a gatya. Ez az általános „másnak látszani" nem egyszerűen identitászavar, identitáskeresés. Hiszen végül is — ahogy Simmel írja — az emberek mindig két dolgot szeretnének egyszerre: különbözni másoktól és hasonulni, hasonlóvá válni másokhoz. E kettősség feszültségében kapcsolódik be itt és

most nálunk a másnak látszani tendenciája. Mindez hozzájárul a személytelen lakásbelsők és intézménybelsők létrejöttéhez, a homogenizálódáshoz, a kulturális, etnikai, vallási különbségek álcázásához, összemosásához, az olyannyira jellemző középszer kialakulásához.

Pedig a zárt kultúráktól s annak kötöttségeitől, előírásaitól való megszabadulás, a társadalmi nyilvánosság, a személyesség, a választás értékei révén a szabadságot eredményezhetné, a másság tiszteletét, a különösség megbecsülését. Ám amit elvesztettünk a réven, nem nyertük meg a vámon. Elvesztettük a kötöttségeket s velük a szabályozókat, de nem nyertük meg az önmegvalósítás lehetőségét, türelmetlenül rúgkapáltunk saját érdekeink és értékeink ellen. Felemás állapotok jöttek így létre, s a kultúra nyitottságáról beszélni csak az illúziók, az elmélet szintjén lehet. A tömegtájékoztató, tömegkommunikációs eszközök és a civilizációs-technikai csodák jelenléte mellett is átmeneti állapotok uralkodnak (legalábbis a kultúra történetének tanúsága szerint).

Mi hát valójában a kultúra a mi számunkra?

Malinowskiból kiindulva: a dolgok *hogyanja*. Az ember elsődlegesen biológiai lény a társadalom alapvető szükségleteinek kielégítésére. S amilyen e szükségletek kielégítésének módja, az maga a kultúra. Nem maga a lakás, maguk a tárgyak, a közlekedés, a képzőművészet és így tovább. De ahogyan használjuk e lakást ezeket a tárgyakat, a közlekedést, a képzőművészetet, amilyen szükségleteinket kielégítenek, és ahogyan ezt teszik. Normák, minták és értékek összességét, együttesét alkotják a szociológia számára. Ahogyan berendezkedünk a saját életünkben, ahogyan viseljük az általunk teremtett emberi és tárgyi környezetet, ahogyan viselkedünk az általunk teremtett térben, eszközökkel s ezek révén a többi emberrel. Ahogyan létezünk mindennapi életünkben. Ahogyan megéljük minden napunkat, ahogyan eligazodni próbálunk e nem ránk szabott világban. Ahogyan tudomásul vesszük, s ahogyan nem vesszük tudomásul a kereteket.

Szekeres Péter

ELEKTRONIKA, INFORMATIKA, HUMANIZÁLÁS
A technikai fejlődés korlátai

Régóta gondolkozom azon, s az utóbbi fél évben sok-sok kerekasztal-beszélgetés, interjú s szerteágazó anyaggyűjtés csak erősítette, hogy a tudományos-technikai forradalmat végső soron olyan alapon kellene értékelnünk, hogy mennyiben változtatott az az emberélet alapvető minőségi jegyein. Ez manapság nálunk kevésbé divatos, mint számos nyugati országban, mivel a pénzügyi és technikai források szűkössége miatt túlzott mértékben az eszközhiány és az eszközök puszta beszerzésének a kérdése került olyannyira előtérbe, hogy már-már megfeledkezünk a társadalmi használatbavétel, a humanizált felhasználás szempontjairól. Amellett nálunk a hatvanas évektől az alapvető létszükségleti cikkek beszerzése, a családi élet alapvető létfeltételeinek a megteremtése volt — először a történelem során — az alapvető cél, s részben még ma is az, ezért sokan aligha meditálhatnak az egyébként saját életüket is mélyen érintő általánosabb kérdésekről. Ez még részben az értelmiségiekre is érvényes, akik nem kevésbé kényszerülnek a hétnapos munkahét taposómalmába, mint manuális munkát végző társaik.

Voltak, akik az elmúlt fél év során azzal vádoltak, hogy „taktikai szempontból nem helyes" az elektronika (informatika) eszközbeszerzését szembeállítanunk a társadalmi felhasználással egy olyan országban és azon belül egy olyan fejlődési szakaszban, amikor a „haladó erők" inkább a modern elektronika terjesztésének képviselői, s nap mint nap hadakoznak ennek elfogadásáért. Az én problémám immár évek óta az ilyen „taktikai lépésekkel" az, hogy szép kis taktika az, amely ugyanakkor megfeledkezik arról a stratégiáról, amelynek állítólag része — és ily módon esetleg valóban nem is lesz része, hanem öncélúvá, rövid távú, csoportérdekeket szolgáló és esetleg a távlati és össztársadalmi érdekkel akár szembe is kerülő manőverezéssé degradálódik. Mielőtt azonban rátérnék „szűkebb" (ugyanakkor mindent átfogó) területünkre, hadd vessek fel néhány, a dolgokat alapvetően megkérdőjelező (bár nem eredeti) megállapítást.

Az emberélet minőségének tükrében a modern technikák (nem önmaguk, hanem az eddigi domináns társadalmi felhasználásaik következtében) a következő fontos dolgokat nem oldották meg, vagy nem változtatták meg alapvetően pozitív irányban. 1. Az embernek nem sikerült felszabadulni a természeti környezet, a társadalom, saját teste korlátai, „rabsága" alól, s e téren az előrelépések nem olyan „forradalmiak", mint azt a legújabb technika

állítólagos „forradalmi" volta indokolná. 2. A tudományos-technikai forradalom a népirtásnak immár globális szintű megvalósítását potenciálisan lehetővé teszi — ezzel szemben semmit sem produkált ennek megakadályozására. Nem is olyan régen volt ennek első nagy demonstrációja: a náci fasizmus, majd ezt követte az atombomba, Vietnam, s olyan „kisebb" hadi és egyéb népirtó események, amelyek egyenként is gyakran meghaladták a régi értelemben vett háborúk népirtását. 3. Ahogyan azt Antonioni olyan kiválóan fogalmazta meg szóban és filmben, az embernek végül is nem sikerült kibújnia sok ezer éves bőréből. Hozzátenném, hogy lassan odáig degenerálódunk, hogy a tudományos-technikai forradalom kétségbeesetten próbálja ellensúlyozni saját fejlődésének kártékony biológiai, fiziológiai és pszichológiai hatásait, s kétszeresen fizet az emberiség: először a rombolásért, másodszor ugyanennek a rombolásnak ugyanezen apparátus által történő állítólagos orvoslásáért. 4. A középkortól rekonstruálva egyetlen történész, szociológus, pszichológus és más embertudománnyal foglalkozó szakember sem kerülheti el a „rév-vám" kérdést. A faj- és létfenntartás szempontjából alapvető funkciók tükrében ugyanis olykor nehéz eldöntenünk, hogy a fejlődés ára nagyobb kárt jelent-e, mint hasznot. 5. Elkerülhetetlen a másik nagy kérdés: a vallások hiánya — pusztán funkcionális megközelítésben — olyan pótcselekvéseket is kiegészítő egyén- és társadalomszabályozó intézményeket alakított ki, amelyekre az előző pontban említett dilemma szintén érvényes. 6. A tudományos-technikai forradalom a szó legkomplexebb értelmében fokozta a kizsákmányolást és az egyre koncentráltabb hatalmaknak való kiszolgáltatottságot. Azzal az ígérettel szemben, amelyet a kapitalizmus a feudalizmussal szemben hajdan sokak számára jelentett, a kapitalizmuson belül is a „feudalizmust" erősítette, méghozzá globális méretekben. A kizsákmányolás tehát egyrészt globálisan kiterjeszkedett (kevés központból), másrészt az egyén életének sokkal több szféráját fogja át. 7. Ennek következményeképpen egyre több ember vásárol meg olyan tárgyakat és szolgáltatásokat, amelyekre nem nekik, hanem az eladóknak van szükségük, miközben egyrészt munkaereje intenzívebb és extenzívebb eladásával, másrészt a számára sokkal fontosabb szolgáltatásokról való lemondással fizeti meg a felesleges vásárlásokat. Ezúttal sem az ellenérveket, sem e sommás s állítólag túl sötét, pesszimista megállapítások sok-sok példával történő illusztrálását nem nyújtom: mindkettőt megteheti az olvasó. Térjünk tehát át a mai és a közeljövőben legfontosabb, mindent átható technológiai változásokra!

TECHNICIZMUS ÉS AUDIOVIZUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ

Cikkemben elsősorban azon *technicista* (és nagyon divatos) elképzelés kritikáját kívánom adni, amely az eszközöktől várná a társadalom progreszszív, netán „forradalmi" átalakulását. (Ezt a szót, hogy „forradalom" éppen mostanában, amikor erről a fejlett országokban szó sincs, túl gyakran használják.) Most az elektronikának egy olyan kissé szűkebb (bár a szűkítés nehezen végezhető el) területére térek át, amely egyrészt a társadalomnak szinte minden tagját közvetlenül is érinti, másrészt amelyet a legjobban ismerek.

Az audiovizuális kommunikáció nagymértékben a *technika* és a *hatékonyság* függvénye. Ezért nem véletlen az, hogy a *technicista* koncepciók a társadalomról, a társadalmi fejlődésről, az életmód alakulásáról, az emberről, és a világról alkotott elképzelésekben olyannyira előtérbe kerültek abban a korszakban, amelyben az audiovizuális (elektronikai) kommunikáció egy nemzedéken belül is ily rohamosan fejlődött. A technicista elképzelések lényege az, hogy túlzott mértékben vagy kizárólag a *technikai tényezőket* tekintik meghatározónak a *társadalmi folyamatokban,* ezek értelmezésében, s ezáltal elfedik az egyes társadalmak, kultúrkörök, rendszerek közötti különbségeket. Ez elsősorban az amerikai típusú tömegkommunikáció modelljét is jelenti, s ily módon ezek a technicista elképzelések akár a kutatók szándékai ellenére is az *amerikai kulturális imperializmust* szolgálják. Az összehasonlításokban túlzottan előtérbe kerülnek azok a szektorok, amelyekben valóban elmaradottabb a világ legtöbb országa, s eközben megfeledkezünk azokról a tradicionális nemzeti, kultúrköri értékekről, amelyek esetleg adekvátabbak az adott kultúrkörben, mint a modern elektronikai kommunikáció. Az ilyen összehasonlításoknak már-már szinte paródiája a GNP (össznemzeti termék vagy elosztva az egy főre eső arányban) összehasonlítás dollárban. Ezen összehasonlításban bizonyos országok az élen állnak, mások középen, miközben a világ lakosságának a többségénél azt kérdezhetjük, hogy hogyan éltek meg idáig egyáltalán. Hasonló összehasonlításokat láthatunk az elektronika, az audiovizuális kommunikáció területein is. Az Egyesült Államokban viszont nagyon is érthető a technicista szemlélet. Egyrészt elfedi az osztályviszonyokat s azt a tényt, hogy az új technológiák a régi társadalmat erősítették, a már kialakult alapvető tendenciákat fokozták: a monopolizálást és a multinacionális vállalatok kialakulását, a fokozódó piaci hatalmat, a profit gyors és extra növekedését, a vásárló, az állampolgár fogyasztóvá degradálását és maximális kizsákmányolását, illetve a kulturális imperializmust. Másrészt azért érthető a technicista elképzelés az Egyesült Államokban, mert ez az ország több mint egy évszázada valóban a technikai fejlődésnek, a természet leigázásának, a mérnöki-technikusi-tudományos racionalitás diadalának a csúcsa.

A technicista elképzelések aranykora az amerikai kommunkációs tanulmányokban és sajtóban a hatvanas évektől körülbelül a nyolcvanas évekig tartott, bár nem biztos, hogy lezárult.[1] A hatvanas években a kábeltelevízió nagy technikai ígéret volt, s a hetvenes évekre „a kultúra megváltását" várták tőle. Később a video (és a személyi számítógép) váltotta fel. A „nagy ígéret" az volt, hogy a tömegkultúra és demokrácia, alternatívák és differenciálódás, a minőség és egyéni szelektivitás, a speciális szolgáltatások, kisebbségek és rétegek bekapcsolódásának, valamint a hanyatló helyi közösségi életnek sok-sok problémáját megoldják ezek az új eszközök. A kábel ugyan már régen megjelent, de csak a hetvenes évektől vetődött fel úgy, mint a „wired nation",[2] az egymással összekapcsolt országos hálózatok megvalósítója, amikorra a többi tíz csatorna is reálissá vált, beleértve a kétirányú kommunikációnak, tehát az interaktivitásnak a lehetőségét is. A valóságban az történt, hogy valóban kiépült a sok csatorna rendszere, s valóban terjedtek a periférikus alternatívák is, de alapjában véve, amikorra a csatornák száma meghaladta a tízet, akkor kiderült, hogy az emberek többsége továbbra is csak néhányat s ugyanazokat nézi. A videótól még többet

vártak, s ez talán egy még le nem zárt sztori, mivel a video valóban minden más eddigi audiovizuális (tömeg-)kommunikációs eszköznél alkalmasabb az egyéni és szelektív alkalmazásra akár a létrehozás, akár a fogyasztás-befogadás oldalain. Az első időszakban azonban e valóban létező technikai potenciál széles körben nem valósult meg, s ezért is írtam egy cikkemben 1977-ben: „A tömegkommunikációs forradalom fából-vaskarikája" a nagy várakozásokról.[3] Magyarországon is tapasztalható a technicista elképzelések paródiája: sok családnak arra még volt pénze, hogy készüléket vegyen, de arra már nincs, hogy kazettákat kölcsönözzön vagy vásároljon — amiért az egész lenne. Olykor maga a fogyasztó is megbuktatja azokat az új technikai eszközöket, amelyeket ráerőszakolnának, de amelyekre olyan mértékben nincs igénye. Ilyen volt az Egyesült Államokban a képtelefon, hazánkban pedig a nagy beruházással (a kultúra, a kommunikáció más területeiről elvont erőforrásokkal) erőszakolt „távmásolás" — egy olyan országban, ahol kevés a telefon, és ahol sok intézményben hónapokig nem üzemel a fénymásoló.

Az ugyanazon audiovizuális technikák alternatív társadalmi felhasználásai már ma is cáfolják a technicista elképzeléseket és az amerikai modell kizárólagosságát. A francia kormány például, amely régóta elkeseredett (jóllehet részben reménytelen) harcot folytat az amerikai kulturális imperializmus ellen, központi, távlati és egységes, bár részben a piaci rendszerre épülő kommunikációs politikát folytat. Sokak szerint ez nem más, mint a „szokásos megalomániás, utópisztikus nagy francia tervek újabb példája" (amelyekről vitáznak egy évtizedig, előkészítik több éven át — és végül nem lesz az egészből semmi). Mégis, számos sikeres eredményt is láthatunk, így a moziszakmában a nyolcvanas évek elején általában a francia filmművészetben[4], amely sokáig megőrizte nemzeti jellegét és a kultúra sok szférájának támogatásában. Egy másik nagy ország, ahol központi, távlati és egységes kommunikációs politikát építenek ki, Brazília.[5] Itt a nagy lemaradást és az ország nagyságát, a központi kézben koncentrálható nagy anyagi és szervezeti erőket a világon szinte egyedülálló egységes telekommunikációs rendszer kiépítésében realizálják. Úgy tűnik, hogy ez az ezredfordulóig tervezett rendszer mind az észak-amerikai túlzottan piaci és részben anarchisztikus, mind a nyugat-európai — a hagyományos politikai és kulturális intézmények által erősen korlátozott — kommunikációs fejlesztési rendszerektől minőségileg eltérő, egyéni jegyeket mutat. Japán szintén alternatívát jelent az amerikai audiovizuális tömegkommunikációval, elektronikai fejlesztéssel szemben, amennyiben itt nagyon tudatosan és következetesen valósítják meg az országos digitális hálózatok rendszerét, azon felismerésre építve, hogy az ország nyersanyagszegény, és ezért jellegével ez a kis nyersanyagigényű, viszont a jövőbemutató, intenzív munkaigényes iparág adekvát.[6] A technikával szemben a nemzeti és kulturális alternatíva ellenállásának egy igen szép és hazánkban is elgondolkoztató példája Kína és a személyi számítógépek fejlesztése.[7] Miközben hazánkban már az írógépekről is eltűntek a magyar ékezetek és a számítógépesítés a magyar nyelv elleni minden eddiginél erősebb külföldi kihívást jelenti,[8] Kínában addig kínlódtak. ameddig ki nem alakították a kínai írás számítógépesítésének a rendszerét. Ha meggondoljuk, hogy 16 ezer (!) írásjelük van, akkor elismerten szép ez a teljesítmény. És mi volt a hivatalos érv amellett (miközben az angol nyelvet

mindenki tanulja, s sokáig érveltek az angol nyelvű számítógépesítés mellett): „ezeknek az írásjeleknek kulturális értékük van és *szépek*"[9] (kiemelés tőlem). Magyarországon a kínai írásjeleknek csupán egy ezredéről volt szó! És még a számítógépes szakterminológia sem jelent többet, mint a kínai írásjelek egytizedét-egyharmincadát. Nem beszélve a munka alapvető különbségeiről — a mi ki nem használt előnyünkre!

Kanada nemzeti (audiovizuális, film-) politikája szintén igazolja a technika versus nemzeti kultúra hozzáállást. Kanadában a közös nyelv és a földrajzi szomszédság, a nagyvárosokban hasonló települési és életmódbeli viszonyok ellenére is erősítik a nemzeti kultúrát, és teszik ezt éppen a modern tömegkommunikáció és elektronika területein.[10] A kanadai filmművészet, amely először a rövidfilmek, de az utóbbi időben a játékfilmek terén is nemzetközi elismerést nyert, pontosan azért teljesedhetett ki, mert a francia-angol nyelvű kultúrkörből, a bevándorlók és az őslakosok képviselői közül felkínálkozó tehetségeket az állami vezetés nemzeti kultúrpolitikája részeként jelentősen támogatta. Itt sem a tehetségek megléte, sem a magas szintű technika önmagában nem biztosította volna a nemzetközileg elismert filmművészetet, amely minden vonatkozásában a domináns elektronikai-tömegkommunikációs tendenciák alternatívájaként, azoktól eltérő minőségi jelleggel jött létre. Hasonló kezdeményezéseket figyelhetünk meg az új ausztráliai filmnél is, ahol a nyolcvanas évektől különösképpen előtérbe került a „nemzeti jelleg" kérdése.[11] Ausztráliában az audiovizuális kommunikáció két vezető területén (a televízión kívül) is megfigyelhetjük a „nemzeti alternatíva" versus technológiai fejlődés folyamatot: a kábeltelevízió az ország jellegénél fogva nem épült ki; ezzel szemben a video a világ élvonalával egyszerre épült ki.[12]

A „mozi túlélése" is érdekes válasz az elektronikus kommunikáció domináns tendenciáira. A nyolcvanas években egyes országokban meglepő fellendülést tapasztaltak, másutt pedig nem következett be a megjósolt csökkenés. Franciaországban a nyolcvanas évek elején a helyi mozik reneszánsza kezdődött meg.[13] Igaz, hogy ez átmeneti volt, de már egy olyan korszakban került rá sor, amikor a fejlett országokban a mozi halálát jósolták. Az Egyesült Államokban is megfigyeltek bizonyos fokú konszolidációt a nyolcvanas évek elején, amely nagyrészt a néhány kiugró kasszasikerű filmmel volt magyarázható. Magyarországon is volt egy fellendülés, majd stagnálás, később a mozijegyárak emelésével elért bevételi, de nem nézőszám-emelkedés.[14] Más országokban, mint a Szovjetunió, Kína és India, továbbra is prosperál a mozi — jelen pillanatban ebből hibás lenne egyértelmű következtetéseket levonni a technikai fejlődés versus nemzeti kultúra téziseinkhez.

Nagy-Britanniában viszont egy legutolsó országos reprezentatív vizsgálat[15] és az erről megjelent tanulmányok és kötet egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy *nem a technikai változások — közülük elsősorban a televízió és a video — eredményezték a „brit életben" a moziba járás hanyatlását és ezzel szemben az otthoni film-(video)nézést, hanem olyan életmódbeli általános változások,* amelyeknek ugyan az új technológiák is megfeleltek, de amelyeket nem ezek az új technológiák okoztak. További vizsgálatok és szakcikkek[16] ezenkívül külön elemezték, hogy a brit állami dotációk hiánya, a mozik lerobbant állapota, a moziszakma hanyatlása azt ered-

ményezte, hogy az emberek nem azért nem választották ezt a szórakoztatási, szabadidős, „otthonról elmenő" formát, mert nem igényelnék, hanem egyszerűen azért, mert a mozik állapota túlzottan elmaradt más tömegszórakoztatási, otthoni szabadidős, éttermi stb. szolgáltatások szintjétől — továbbá a mozi Nagy Britanniában túl drága is.[17]

A másik oldalon viszont félrevezető lenne a technika szerepének a lebecsülése. A huszadik században is, a szűkebb területünkön, az audiovizuális kommunikációnál, az elektronikában megmutatkozott, hogy bizonyos aszinkronitás létezik a technikai fejlődés és társadalmi felhasználás között (így például az eszközök feltalálása és megvalósítása, elterjedése között), továbbá ugyanannak a technikának alternatív felhasználásai is lehetségesek. Ugyanakkor a technikai tényezők önmagukban is lényegi meghatározó elemeket tartalmaznak, amiért eltérő társadalmi környezetben is hasonló jelenségeket tapasztalhatunk. Sok esetben ez azt jelenti, hogy az adott technika fejlődési szinten elsősorban bizonyos társadalmi megvalósulási formák a leggazdaságosabbak, a leghatékonyabban kivitelezhetők, esetleg kizárólagosan lehetségesek.

Így van ez az ún. „természetes monopóliumok" esetében. A rádió, a telefon, a televízió, a kábeltelevízió, a műhold, a digitális országos hálózat megvalósításának, elosztásának, terjesztésének, volumenének, monopolizálásának nagymértékben maga a technika szab határt. Például az éterbe szabadon nem léphetünk be a szignálok közvetítésével, hiszen a frekvenciasávokat hatékonyan csak nemzetközi és belföldi szabályozással történő felosztásban használhatjuk. Mivel a rádió- és televízióadók és -rendszerek kiépítése költséges, aki valamikor megkapta egy adott frekvenciasávba való belépés jogát (állami vagy magánintézmények), az monopolisztikus helyzetbe kerül. Itt a legfőbb érték maga az engedély, olyannyira, hogy ma az Egyesült Államokban egy televíziós állomás személyzete és technikai felszerelése együtt bagatell összeget ér összevetve a szövetségi kormány által valamikor kiadott és szinte sohasem bevont engedéllyel. A telefon, a kábeltelevízió, az országos (globális) digitális hálózatok hasonlóan megszabják a monopolisztikus jelleget (bár e téren éppen újabban meglepő fordulatokra került sor az Egyesült Államokban is),[18] hiszen egyetlen városlakó sem kívánja, hogy az egymással konkuráló telefon-kábel vállalatok ugyanazon a területen póznák, vezetékek rendszerének tucatjaival foglalják el a várost, sőt ez gyakorlatilag kivitelezhetetlen.

A monopolisztikus megvalósulási formát (állami és magán vagy vegyes) szintén indokolja, hogy a modern elektronikai kommunikációban a kutatások és beruházások olyan hatalmas volumenűek, hosszú távúak, hogy gyakorlatilag csak a multinacionális nagyvállalatok, a központi kormányzatok képesek ezek finanszírozására, s még ha versenyre kelne is velük néhány más, kisebb vállalat, akkor sem rúghatnának labdába. Így tehát e területen a „populista" „áldemokratikus" elképzelések, a gerillák, az ellenzék, a helyi kormányzatok és lakóhelyi közösségek és egyéb leszűkített alternatívák sohasem ellensúlyozhatják a multinacionális vállalatokat és az államot. (Más kérdés az, hogy a video jellegénél fogva alkalmasabb lenne a nem monopolisztikus felhasználásokra — és hogy mégis ezek dominálnak, az nagyon jól mutatja, hogy mennyire nem az eszköz, hanem a társadalmi felhasználási forma a meghatározó. Itt tehát a kivétel erősíthetné a szabályt, s

vannak is kivételek, azonban ezek olyan volumenben és átható erővel, hogy a domináns kommunikációs tendenciákat ellensúlyoznák, éppen a társadalmi környezet miatt nem fejlődhettek ki.)

Hazánkban bizonyos fokú zavar és anarchia, bizonytalanság uralkodik a technikai tényezők versus társadalmi irányítás/felhasználás terén. Ennek fő oka az, hogy nem léteznek olyan központi erőforrások, amelyek az ország Nyugat felé orientált és maximalista lakossági igényeit vagy akár a minimális követelményeket (például az országos telefonhálózat) finanszírozhatnák és szervezhetnék, fedezhetnék. Ugyanakkor a modern elektronikai eszközök és szolgáltatások a „szabadpiacon" olyan drágák, hogy azokat csak a lakosság kis része képes megfizetni. Ez a szűkebb kör kész is minden áldozatra: videokészüléket, személyi számítógépet, CB-telefont, újabban egyesek parabolaantennákat és egyéb túlzottan drága eszközöket vásárolnak. A hiánygazdaságban az egyes mediumok közötti funkciómegosztás teljes káosza alakul ki. Például a CB-rádiók már-már lehetetlenné teszik a főváros sok részén a rádiózást és a televízió-nézést — hiszen ezek részben telefon helyett üzemelnek. Az ingatlanforgalmat nem online számítógépes rendszerek, hanem újsághirdetések oldják meg, ezzel milliókat fosztva meg a megalapozott választás lehetőségeitől, és ugyanezektől az emberektől családonként gyakran sok száz órát rabolva el.[19] Ugyanazt a könyvtári katalóguscédulát sokszor több százszor gépelik le — pazarolva az értékes munkaerőt, holott számítógéppel országosan egy helyen elkészíthető lenne.[20] A megkésettség miatt nap mint nap „az értelmiségit mint olcsó számítógépet" használják.[21] Egyes helyeken kihasználatlanul állnak a személyi számítógépek; olykor ki sem pakolták még őket,[22] másutt az intézmény vezetői tucatszámra beszerezték, majd hazavitték őket családjaik játékszereként.[23] A telefonellátottság keleti—nyugati dimenziókban tragikus.[24] Viszont a szocialista országok között elsők vagyunk a videóban, s már említettük a „távmásoló" szégyenteljes bukását. Az adatbázisok már elérhetők hazánkban, de olykor sokkal olcsóbb egy diplomásnak a hagyományos módon jegyzetelnie (fénymásoló helyett) és keresnie az anyagokat (számítógép helyett), s mivel a diplomások fizetései igen alacsonyak, Antal István megfogalmazásában,[25] nálunk még kifizetődőbb a legtöbb esetben az értelmiségi mint olcsó számítógép, s ezt éppen e cikk írása közben számos index, annotált bibliográfia, lista készítése kapcsán tanúsíthatom, amikor előttem a lehívható adatbázisok listája, mégsem hagyhatok fel a kézzel, majd géppel történő kétszeres másolás teljesen mechanikus munkájával, hiszen az annotált bibliográfiák és egyéb listák, filmográfiák jelenlegi honoráriumösszege alacsonyabb, mint ha több ezer oldalnyi annotált bibliográfiát lehívnánk a nyugati adatbázisokról.[26] Hazánkban máskülönben a (tömeg)kommunikáció távlati és rövid távú fejlesztése még a szocialista országok között is elmaradt, amit kiegészít a felsőoktatás alacsony eszközellátottsága, általános pénzügyi visszafogottsága.[27] Összefoglalva tehát: a hiánygazdaságot az anarchia egészíti ki.

AZ ELEKTRONIKA HUMANIZÁLT TÁRSADALMI FELHASZNÁLÁSA

A technicista szemlélet kritikája és elutasítása egyúttal azt is jelenti, hogy akár az eddigi domináns társadalmi felhasználási tendenciák ellenére is felvázoljuk a pozitív, a humanizált, az embercentrikus, a haladást, az

ember felszabadulását, kreativitását, önmegvalósítását, fejlesztését szolgáló programot. Amennyiben azt állítjuk, hogy nem a technika a meghatározó, s hogy a jelenlegi domináns megvalósulás elsősorban nem a technikával, hanem az amerikai fölénnyel magyarázható, akkor makro és mikro szinteken ugyanannak a technikának az alternatív felhasználását is kimutathatjuk, vagy legalábbis elképzelhetjük. Sajnos, mint az előzőekben jeleztem, hazánkban, ebben a kis méretű, nyelvileg elszigetelt, nagymértékben kiszolgáltatott országban a modern elektronika domináns felhasználási módjai úgy törtek be, s úgy találtak szűkebb körű kritikátlan prófétákra, hogy ezeket az alternatívákat valóban inkább csak elképzelhetjük, mint empirikusan feltárhatjuk. Ugyanakkor alternatívák az olyan országokban is léteznek, például az Egyesült Államokban, ahol a domináns felhasználás a kizsákmányolás, a profitszerzés és a piaci-hatalmi koncentráció része. Egy olyan nagy és differenciált, gazdag országban az alternatíváknak nagyobb tömegbázisa, anyagi bázisa van, mint hazánkban.

Az a kevés kezdeti példa, amit az eddigiekkel szemben most bemutatok, egyértelműen a „humanista" felhasználást jelzi, függetlenül attól, hogy az előzőekben vázolt negatív tendenciákkal szemben természetesen gyenge, leszűkített. Nálunk még külön nehezíti a dolgot az, hogy amíg az Egyesült Államokban a túltermelés és a magas fizetőképes kereslet következtében az *eszközök* bárkinek történő, akár a részletfizetéses vagy áron aluli eladása is létérdeke a gyártónak és kereskedőnek, Magyarországon a legfejlettebb technikát s az olykor a mesterségesen magas „szabadpiaci" ár beszerzési árának töredékéért azok az intézmények szerezhetik be elsősorban, amelyek a leggazdagabbak és legerősebbek — és ezek kevésbé a kultúra specifikus intézményei vagy az egyetemek, középiskolák. Ezért nálunk kevésbé kerülhet sor az olyan alternatív felhasználásokra, melyek a már meglévő alternatív társadalmi (vallási, művészeti, oktatási stb.) intézvények képviselnek például az Egyesült Államokban. Ennek egyik legtragikusabb példája a hazai egyetemek és főiskolák lemaradása a számítógépesítésben és az online keresésekben.[28] Vannak olyan intézmények — például a művészeti, egészségügyi, lakossági közinformációs, oktatási stb. tevékenységek —, ahol egyértelműbb a humanista felhasználás, de éppen ezek az intézmények a legszegényebbek és a leggyengébbek, amikor a szűkös központi keretek elosztásáért folyik a vetélkedés. Így bármilyen leszűkített is a most példaként felhozott két hazai kezdeményezés, ezeket úgy kell tekintenünk, hogy általában milyen minimális és leszűkített például a művészetnek a társadalomra gyakorolt pozitív hatása; azaz tudomásul kell vennünk, hogy a világot nem a humanista értelmiségiek irányítják.

A Közművelődési Információs Intézet programjának fő szószólója, részben kidolgozója Simonyi Gyula. Saját megfogalmazásában „a számítógép humanizált használatbavétele"[29] lenne a program célja. Igaz, hogy ma még e programban több a domináns felhasználási módok kritikája és a kérdőjel, mint a pozitív konkrét lépés, azonban remélhető, hogy a Selyemgombolyító körül mind a számítógépnek, mind a videónak a humanista missziója országos hálózatban is realizálódik. Szó szerint idézem Simonyi Gyula leírását, amelyet a MIKROVILÁG által e tárgykörben a Selyemgombolyítóban rendezett vitához írt:

INTUÍCIÓK A HUMANIZÁLT FELHASZNÁLÁS FOGALMÁHOZ

A mikroelektronika óriási mértékben hozzájárult a hadászat, az adminisztráció, a termelés automatizálása, a pénzügy, a szórakoztatóipar fejlődéséhez. Hallatlanul sokágúnak, alkalmazhatónak, az élet minden területére kiterjedőnek bizonyul. Gyors fejlődésének határai alig sejthetőek. Ezért nem utópisztikus egy, a felsorolt területektől igencsak különböző, a „humanizált" szóval jelölt felhasználási módra rákérdezni:

Hogyan tudna a mikroelektronika hozzájárulni

a) annak az egyre veszélyesebb aránytalanságnak a csökkenéséhez, amely egyfelől a rendelkezésünkre álló erők, másfelől a felhasználásban való etikusságuk fejlettsége között az utóbbi nagy hátrányára fönnáll;
b) a személyiség fejlődéséhez (önismeret, elmélyültség, szelídség...);
c) a termelés és fogyasztás dáridójának egy sokkal kevésbé anyag- és energiaigényes, szellemibb „fogyasztásba" szelídítéséhez;
d) a környezet alakításának egy sokkal gondosabb, hozzáértőbb, előrelátóbb, biztonságosabb, a gyengébbek és a jövendő generációk érdekeit megfelelő súllyal figyelembe vevő módjához;
e) az életet zaklatottá tévő, a városokat és a környezetet megterhelő közlekedés csökkenéséhez vezető kommunikációs tér, általános ember—ember kapcsolat lehetőség kialakulásához;
f) az információrobbanás jelentés-szolgáltatássá való szelektálásához;
g) az ember—gép kapcsolat barátságosabbá tételéhez;
h) a kisemberek, a tájékozatlanok, a szegények, a vidékiek, a nem elég talpraesettek problémáiban való segítéshez, a centrum és a periféria közötti különbség csökkentéséhez;
i) az átlátható, a részvétel esélyét mindenkinek biztosító demokráciához;
j) a hatékonyan együttműködő, szinergikus társadalomhoz;
k) a magánszférába záró, sőt a családot szétforgácsoló szórakoztatás helyett az együttes élmény megadásához;
l) az új és új fogyasztói igények kitermelése helyett a közfigyelemnek az emberiség valóságos problémái felé fordulásához;
m) a mozgássérültek, vakok, bármilyen fogyatékosságban szenvedők, kommunikációs és munkalehetőségeinek növeléséhez;
n) az öregek és magányosak kívülmaradásának enyhítéséhez;
o) a közlés mindenki rendelkezésére álló lehetőségeinek biztosításához;
p) korunk kihívásának, a világszegénységnek (Myrdal) enyhítéséhez;
q) a szakemberek teljes emberségének visszaállításához, az eredményeik humanizált felhasználásában való felelősségük növeléséhez;
r) önmaga mítosztalanítása által a mikroelektronika kritikus szemléletéhez és a gyümölcstelen alkalmazásokat megelőző önmérséklethez;
s) ..."[30]

A Simonyi Gyula által felvázolt programról többórás kerekasztal-beszélgetést tartottunk, amelyről egy cikk is megjelent a MIKROVILÁG-ban.[31] Ez a magnetofonra vett hosszú beszélgetésnek csak kis töredéke. A résztvevők, számítógépes szakemberek, társadalomtudományi kutatók, minisztériumi munkatársak, alapvetően egyetértettek abban, hogy nem indulhatunk ki a számítógépből. A technika nem oldhatja meg a társadalmi felhasználást — de az is igaz, hogy idáig nem sokat tettünk itthon a felhasználás tanításáért, hanem megelégedtünk az eszközök beszerzésével és szétosztásával. Sokan bírálták azokat a mesterkélt felhasználási javaslatokat is, amelyek során olyan hagyományos kiscsoportok, a tanár, a család és más közösségek által megoldandó funkciókra erőltetnénk a számítógépet, s ily módon rombolva az interperszonális kommunikációt és a kisközösséget, mintha azoknak a sokrétű és komplex funkcióit kiválthatná a személytelen, elszigetelt és gyakran egyirányú gép—használó kommunikatív kapcsolat. Nagyon sokan vetették fel az etika elsődlegességét is: ma már a tudósok és a tudomány nem engedheti meg magának azt, hogy eltekintsen a felhasználástól, s bár a „számítógépnek

nincs etikája", ez nem zárja ki, hogy a programozóknak és a szoftvereseknek legyen.

A Művelődési Minisztérium hasonló szellemű pályázatot írt ki, amely elsősorban a széles tömegek által igényelt „közhasznú információk" számítógépesítését és országos hálózatban történő terjesztését célozza. A pályázat a Közlönyben is megjelent.[32] Schiffer János osztályvezető a Selyemgombolyítóban a MIKROVILÁG-vitáján számos konkrét javaslatot sorolt fel. A továbbiakban ebből idézek:

„A közművelődési intézményekben a ‚közhasznú' ‚emberközeli', a mindenki által igényelt információk gyors, tehát számítógépesített, széles körű szolgáltatása ilyen humanizált program. Itt a gazdaságosság bevételben nem mérhető. Ez valóban a helyi és a széles közösséget szolgálja. Az adatbankok lassanként átvehetik a különleges tudakozó funkcióit. Ezekre a praktikus információkra: menetrend, utazás, kisiparosok, szolgáltatások, rendelések, félfogadás és a többi különösen az időseknek, az elmaradott településeken élőknek, tehát a legkiszolgáltatottabb csoportoknak nagy szükségük van. Hogy például ne utazzon a városba egy öreg néni, ha nem szükséges. A plébános, a könyvtáros, a falu bölcse, a békebíró egyes szerepeit és sok más hagyományos, ma alig elérhető funkciót kiválóan elláthatnak az ilyen számítógépesített közhasznú információs központok."

„Éppen ezért a Művelődési Minisztérium most pályázatot is írt ki, mivel nagyon sokan fordulnak a közművelődési intézményekhez ilyen közhasznú, praktikus, jogi és egyéb kérdésekkel. Egészségügy, pályaválasztás, jogi kérdés, munkalehetőség, kisiparosok, egyéb szolgáltatások. Ezek a lakossági közhasznú információk idáig vagy könyvekben, vagy kartonrendszereken voltak, illetve nem is léteztek. Fontos az igények megfogalmazása. Kis helyen, gyorsan elérhető formában és mindenütt az országban elképzelhető egy ilyen rendszer. Azután a jövőben ennek egy országos, állandóan bővülő egységes rendszerét alakítanánk ki." (Schiffer János)

Az olvasó, aki a domináns negatív tendenciák mellett e néhány humanista kezdeményezést is figyelemmel kísérte, természetesen aligha kerüli el a kettő egymás mellé állítását. Sajnos a mikroelektronika társadalmi felhasználása az ezredforduló felé közeledve nem úgy alakult, ahogyan azt mi, humanista értelmiségiek szeretnénk. Oktatás helyett csillagháború, segítés helyett becsapás és kizsákmányolás, béke helyett militarizmus, játék helyett bürokrácia, emberi kapcsolatok helyett egyirányú kommunikációk, kisközösségek helyett globális hatalmi koncentrációk. Attól azonban, hogy ezek a domináns tendenciák, nem maradhatunk meg pusztán azok kritikájánál, hanem keresnünk kell a humanizált alkalmazásokat. Az alternatívákat a széles társadalmi kontextusba kell helyeznünk, tudomásul véve csekély hatásukat, hogy ne éljünk olyan illúziókban, amelyekre később az ellenhatás mindenféle humanista alternatíva lehetőségének a teljes tagadása lenne. A művészet hatása is csekély, de attól még továbbra is születnek humanista műalkotások — sőt újabban egyre több a mikroelektronika felhasználásával.

JEGYZETEK

[1] Az idézett Educational Technology, ez az 1980-ban indult lap például túlzottan sokat vár az elektronikai eszközöktől az iskolai oktatásban; ezzel szemben *Marc S. Tucker*, „Computers in the Schools: What Revolution?", Journal of Communication 1985. Vo. 35. No. 4. pp. 12—23. bemutatja, hogy nem valósult meg a „számítógépes forradalom" az amerikai oktatásban, annak ellenére, hogy az eszközellátotttság jó volt.

[2] *Ralph Smith*, „The Wired Nation" c. könyve a hetvenes évek közepén rendkívül népszerű volt az Egyesült Államokban.

[3] *Sz. P.*, „A tömegkommunikációs forradalom" fából vaskarikája, Rádió és Televízió Szemle 1977/3. pp. 192—6.

[4] Lásd erről *Sz. P.* (szerk.) „A filmterjesztés új útjai", Bp. Művelődéskutató Intézet, 1987. c. kötet számos tanulmányát és bevezetőjét.

[5] *Branco, Castelo,* „Brazil and the Information Societies of the Twenty-First Century", in: *Disbury, F.* és *J. Howard,* (eds.) „Communications and the Future", Bethesda, Maryland (USA) World Future Society, 1982.

[6] Lásd például: *Masuda, Yeneji,* „The Information Society", Tokyo—New York: 1980, 81 stb. és *Kitahara Yasuada,* „Information Network System: Telecommunications in the 21st Century", Heinemann, 1984), *Masuda, Yeneji,* „The Information Civilization The Challenging Upward Trail for Humanity", in: *Disbury, F.* és *J. Howard* idézett műve, pp. 69., valamint: *Salvaggio, J. L.,* „An Assesment of Japan as an Information Society in the 1980s, (ugyanitt) p. 88

[7] *Zhang Chuan de,* „Computer-Based Education in China", Educational Technology, July 1986 p. 41.

[8] Lásd: *Grétsy László—Szabó Iván,* „Anyanyelvünk és a számítógép", Társadalmi Szemle, 1986/12. p. 64.

[9] *Zhang Chuan de,* „Computer-Based Education in China", Educational Technology, July 1986 p. 41.

[10] Lásd többek között *Sz. P.*, „A filmterjesztés új útjai" op. cit. című kötet bevezetőjét és a 11., 13., 14., 16. számú tanulmányokat.

[11] Lásd például: Australian Film Comission, „Interrogating Film Culture" — A Collection of Seminar Papers, AFC kiadvány, 1985.

[12] Lásd *Bertrand, Claude-Jean,* „Kábeltelevízió és a Rádió-Televízió Jövője, angol nyelven, New York: St. Martin's Press, 1985. Részletek olvashatók: *Sz. P.*, „A filmterjesztés új útjai" c. kötetben. Op. cit.

[13] Lásd „A filmterjesztés új útjai" c. kötet (op. cit.) 25. sz. tanulmányát.

[14] A nyolcvanas évek elején, illetve a FŐMO-nál még 1986-ban is. Lásd: MOKÉP Statisztika.

[15] A BBC országos felmérés 1985-ben, „A szórakoztató film a brit életben" címmel készülő kötet, melynek kivonata megjelent a Sight and Sound több számában, 1983/84-től. Továbbá lásd „A filmterjesztés új útjai" kötet 19. sz. tanulmányát.

[16] Lásd *Szekeres Péter,* „Állami filmpolitika és filmterjesztés néhány nyugati országban", kézirat, Magyar Filmintézet Könyvtára és „A filmterjesztés új útjai" c. kötet 15., 19., 20. sz. tanulmányai.

[17] *Jakab Zoltán,* „A video helyzete néhány fejlett ipari országban", Jel—Kép 1984/1. p. 102.

[18] Legutóbb a monopóliumok elleni szövetségi harc eredményeképpen hosszú idő után végül is felosztották a területet, és több telefonvállalatot hoztak létre. Amikor valaki nem helyi telefonbeszélgetésbe kezd, megkérdezi a központos, hogy „melyik vállalatot kívánja igénybe venni". Nem látható azonban, hogy hogyan alakul majd ez a rendszer — lehetséges, hogy máris megindult az integráció.

[19] *Szabó Katalin,* a Közgazdasági Szemle főszerkesztője mondta el a példát a „Tanulmányok az információgazdálkodásról" c. kötet vitáján. Lásd *Szekeres Péter,* „Láthatatlan nemzeti vagyonunk", Mikrovilág 1987/7 p. 13.

[20] *Horváth Tibor,* az Országos Pedagógiai Könyvtár főigazgató-helyettese elemezte és kalkulálta a folyamatos veszteséget. Lásd erről őt idézve *Szekeres Péter,* „Adatbankok avagy az értelmiség mint olcsó számítógép", Jel—Kép 1987/4.

[21] 20. Jel—Kép-cikk. A megfogalmazás Antal István kísérleti filmalkotótól származik.

[22] Például: iskolákban, egyetemeken, művelődési házakban. Erről tudósít a Mikrovilág több cikke.

[23] Lásd *Szekeres Péter,* „Számítógép a MAFILM-nél", IMPULZUS 1987/17.

[24] Lásd erről „A filmterjesztés új útjai" c. kötet bevezetőjét, valamint az abban kivonatosan ismertett Eurostatisztika (Az eszközellátottság és a közönségkutatás legfontosabb adatai), Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont „Tájékozódás" 1985. augusztus 5.

[25] Lásd: 21 és 20.

[26] Lásd a 20. jegyzetet, továbbá: *Válas György:* „Online információkeresés az OMIKK-ban és a nagyvilágban", Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1986/3.
[27] *Sz. P.*, „Láthatatlan nemzeti vagyonunk", Mikrovilág 1987/7.
[28] *Válas György* op. cit. (26) a külföldi adatbázisok addigi lehívásait intézménytípusok között osztotta fel. Kiderült, hogy különösen az információval foglalkozó, valamint a felsőoktatási intézmények — amelyek elvileg az elsődleges felhasználók lennének — rendkívül alacsony arányban szerepelnek, mivel a költségeket inkább az ipari és szövetkezeti vállalatok tudják megfizetni.
[29] A Közművelődési Információs Intézet 1987-ben megjelent tájékoztatójában.
[30] *Simonyi Gyula* kézirata a Mikrovilág vitájához.
[31] „Számítógép és humánum", Mikrovilág 1987/18.
[32] Művelődési Közlöny 1987/4.

SZERZŐINKRŐL

Kamarás István tud. főmunkatárs, OKK Művelődéskutató Intézete

S. Nagy Katalin szociológus, Budapesti Műszaki Egyetem

Szekeres Péter filmszociológus, Filminform GMK

Mezei György családgondozó, Újpesti Családsegítő Központ

Szemadám György festőművész, művészpedagógus

Szilágyi Erzsébet tud. munkatárs, Tömegkommunikációs Kutató Központ

Lendvay Judit tud. munkatárs, Tömegkommunikációs Kutató Központ

Kőbányai János író

Lőrincz Judit tud. munkatárs, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ

Hollós Róbert filmdramaturg

Mezei György—Szemadám György

A NINDZSA NEM LÉP KÖZBE, AZAZ: ELŐTTÜNK AZ ÉLET...?

Kísérleti szociálpolitikai intézményben dolgozunk. A „kísérleti"-t nagyon szívesen elhagynánk, de hát a hazai szociálpolitika jelenleg egy kísérlet csupán arra, hogy legyen. Szóval, szívesebben hagynánk el a „kísérleti" szót, s nem a szociálpolitikát.

Azoknak a családoknak a gyerekeivel indultunk útra kéthetes közművelődési táborba, akikkel kb. másfél éve ismertük egymást. Mi próbáltunk segíteni ügyes-bajos dolgaikban, ők cserébe elmondták örömeiket, gondjaikat, konfliktusaikat a családjukban, a hivataljárásaik során, a munkahelyeiken, a mindennapi életükben. A tartós kapcsolatból ismeretség lett. Talán némi bizalom is született. Közben gyermekeik többet jártak hozzánk. Talán mert közel vannak iskoláik, tán mert szeretnek együtt játszani, tán mert szinte egyformán nehezen megy nekik a tanulás, tán mert időnként jó pillanatban adtuk oda vacsora előtt (helyett) a zsíros kenyeret, a bögre teát. Rendszeresen találkoztunk már annak a klubnak nevezett szobában, ahol játszottunk, beszélgettünk, tanultunk, amikor először kirándulni is elmentünk.

Aztán kiderült, hogy ha mi nem visszük el ezeket a gyerekeket, akkor ők bizony nem nyaralnak. Sem iskolával, sem SZOT- vagy vállalati üdülőben, sem családdal. Majd kiderült, hogy ha elvinnénk 2—3—4—5 gyereket a családból pár napra, akkor megoldható lenne, hogy az egyik anyuka végre bemenjen a kórházba, máshol ez alatt az idő alatt fessenek, vagy éppen elköltözzenek új lakásukba. Szóval a nagycsaládok életében lenne némi lélegzetvételnyi szünet, ha szokatlan is, hogy nem hangos a lakás.

Szóval a szülők két hétre ránk bízták gyermekeiket. Nem egy családban az összeset. Így tizenhat családból 44 gyerekkel indultunk útnak. Táborunk annak ellenére, hogy a gyerekek túlnyomó többsége cigány volt, nem volt cigány olvasótábor. Részint, mert éppen a cigánygyerekek voltak azok, akik a klubba hívták nem cigány barátaikat, s úgy gondoltuk, hogy ezek után legalább olyan közünk van hozzájuk, mint egymáshoz. Másrészt, mert nem akartunk semmilyen identitást sem erősíteni, sem gyengíteni senkiben. Egyszerűen gyerektábort szerettünk volna csinálni. A résztvevők életkora eléggé szórt volt — életkoruk hattól tizenöt évesig, iskolába menőktől nyolcadikosig — főként azért, mert testvérek jöttek a táborba, méghozzá nagycsaládokból. A legkisebbekkel iskolaelőkészítő foglalkozást végeztünk, megpró-

bálva pótolni valami keveset abból a hátrányból, amivel a szeptemberi iskolakezdéskor lépnek majd ezek a gyerekek hosszabb-rövidebb iskolai pályafutások startjához. A hét-kilenc évesekkel mesedramatizálással telt el a két hét. Meséket mondtak, rajzoltak, építettek, játszottak egymásnak. A tíztizenegy évesek némi természetbúvárkodásra adták fejüket (lábukat), szarvasnyomokat kerestek, rovarokat figyeltek, erdőkben gombát, bogyót, fát próbáltak felismerni, megenni, megmászni. Városi létükre természettel ismerkedtek, fogyasztói világban nevelkedett énjük valami olyan élménnyel találkozhatott, amihez nem úgy lehet hozzájutni, hogy megveszi az ember, hazaviszi és elfogyasztja. Egyszóval nem az a vízválasztó, hogy van-e rá pénzem, megvehető-e vagy szükséges-e, hanem az, hogy tud-e nekem örömöt okozni, élményt adni, még ha fáradnom is kell esetleg érte.

A tizenkét-tizenöt évesekkel elhatároztuk, hogy filmet készítünk. Döntésünk mellett két fő érv szólt: az egyik, hogy ebben a műfajban már volt némi rutinunk, igaz, hogy az előzőleg készített videofilmünk alkotótársai nagyobb gyerekek voltak. A másik: tudtuk, hogy kulturális fogyasztásuk szinte kizárólag a filmre, a tévére szorítkozik. Ámulattal „eszik meg" a filmek összes trükkjét, üzenetét. Szemük „rágógumiként" fogyasztja s fogadja el az összes filmklisét. Ugyanakkor a filmélmény számukra kábítószerként is szolgál: végigélhetik mindazt, amit — nagyon jól tudják — civil szegény életükben soha nem fognak megélni. Így arra is kíváncsiak voltunk, hogy az általuk készített filmbe engedik-e majd beszűrődni saját gyermek-énjük konfliktusait, vagy csupán fogyasztásuk paneljeivel fognak építkezni, s ha igen, ez az építkezés mennyire lesz eredményes. Az alábbiakban csupán ennek a csoportnak a tevékenységét kíséreljük meg felelevéníteni.

Még egy előrebocsátott megjegyzés; félcollos fekete-fehér Sony videokamerát illesztettünk össze Panasonic WHS lejátszóval. A videózás neolitikumából származó technikai felszereltségünk tehát enyhén szólva kezdetleges volt, így sok mindenben ez szabott határt fantáziánknak.

Eseménynapló 1986 júniusából

Első délelőtti összejövetelünk alkalmával részletesen tájékoztatjuk a gyerekeket a videotechnika lehetőségeiről és korlátairól, továbbá azon elképzelésünkről, ami a napi foglalkozások és a forgatás miként jére vonatkozik. A gyerekek fél órát kapnak, hogy a technikai lehetőségek és a környezet ismeretében megírjanak egy-egy szinopszist, amivel vagy tíz perc múlva elkészül a társaság fele része. Ám ahogy beleolvasunk írásaikba, azonnal regisztrálható, hogy bizony sem a technikai, sem a környezet adta lehetőségeket nem vették tekintetbe; ám ami ennél is elszomorítóbb; a történetkék egy-egy mozzanatra — többnyire verekedésre vagy valaki legyilkolására — épülő, igen vérszegény kis írások. Fél óra leteltével már nagy a zajongás, a gyerekek unják az egészet. A beszedett papírokon 5—10 odavetett sor. Ún. „önálló ötletekről" beszélni a valóságnak olyan eltorzítása lenne, melyet nem engedhetünk meg magunknak.

Rablók megölnek valakit, indiánok megölnek valakit, gengszterek megölnek valakit, esetleg megölik a rablót, megölik az indiánt, megölik a gengsztert. Két írásban fordul elő valami más is; egyikben egy láthatatlanná

váló ember, a másikban pedig emberrablás motívuma. „Új menetet" indítunk. Most megpróbálunk közösen kitalálni egy olyan történetet, melyben minden írásból szerepel valami. Abból indulunk ki, hogy gengszterek emberrablást akarnak elkövetni, s valaki majd közben láthatatlanná válik! Rögtön kiderül az is, hogy ha túl sok gyilkolászást szerepeltetünk a történetben, akkor egyhamar elfogynak a szereplőink, a történet elveszíti a feszültségét, és végül, mi magunk is unni fogjuk a játékot. Azzal, hogy mindenáron ragaszkodunk ahhoz, hogy minden gyerek szinopszisából emeljünk be a közös történetbe legalább egy-egy mozzanatot, két célt érünk el: 1. a történet egyre bonyolultabbá válik, hisz kénytelenek vagyunk azon törni a fejünket, hogy miként lehetne két mozzanatot összekötni; 2. minden gyerek szerzőnek érezheti magát.

Lassan kialakul a történet, s a gyerekek is felélénkülnek. Egyre nagyobb lelkesedéssel adnak újabb és újabb ötleteket. A sztori végső változata arról szól, hogy egy miniszter lányát gengszterek akarják elrabolni, de ez elsőre nem sikerül. Másodszorra már egy tudós két újabb felfedezését — a láthatatlanná tevő és az emberfölötti erőt kölcsönző szer — elrablását kísérlik meg először, s e két képességgel felvértezve tesznek újabb kísérletet a miniszter lányának elrablására, ami ezúttal sikerül is. A rendőrség sikertelenül nyomoz, de egy újságíró a tettesek nyomára jut, és kiszabadítja a lányt. A szereposztás eleinte szinte egyáltalán nem okoz gondot, hisz a gyerekek azonnal kiosztják maguk közt a fontosabb szerepeket. Mindenki számára azonnal világos, hogy két gengszterre van szükség, s hogy e két szerepet csakis Géza és Tibi alakíthatja, akik persze a társaság legidősebbjei közé tartoznak. Anti is gengszter akar lenni — hisz ők hárman mindig együtt vállalkoznak bármire —, de nagy nehezen lebeszéljük erről, mondván: a nagyobb fiúkra más szerepekben is szükség van. Anti végül a miniszter szerepét kapja, ami szemlátomást megvigasztalja. A miniszter testőreinek Karcsit és Tomit választjuk, minden ellenszavazat nélkül, s mint utóbb kiderült, nagyszerű érzékkel. A társaságban még egy nagyfiú van — Dani —, aki testalkatánál fogva méltó ellenfele lehet a két gengszternek. Az ő szerepe sem lehet vitás; ő lesz a pozitív hős — az újságíró. A fiúk közt legnépszerűbb két lány — Joli és Gabi — az elrabolt lányt és annak barátnőjét fogja alakítani. Az is világos, hogy a társaság „legjobb szövegű" tagja, Kálmi lesz a tévériporter, s mivel break-tánc tanulmányai során robotszerű mozgást is elsajátított, az sem lehet vitás, hogy a robotember is ő lesz. A többi szereppel még gondunk adódik. Túl sok lány maradt szerep nélkül, és egy kisebb fiú, akit a többiek sohasem vesznek be maguk közé. Utóbbi most komoly szerepet kap tőlünk; ő lesz a rendőrfelügyelő. Egy másik, nagyon csendes kislány — Zita — némi rábeszélésre elvállalja a miniszter feleségének szerepét, s barátnője — Flóra — természetesen a filmben is a barátnőjét fogja alakítani. Szerep nélkül maradt még négy lány, és ráadásul nincs meg az a feltaláló sem, akitől a gengszterek ellophatják majd a láthatatlanná tévő és az erősítő szert. Nagy nehezen sikerül rábeszélnünk Lillát — az egyik legnagyobb lányt, hogy vállalja el ezt — az időközben női szereppé alakított — posztot. A többi szerep nem tisztázott. Borit és Líviát egyelőre megtartjuk a „népség, katonaság és még sokan mások" szerepekre. Bea közben sértődötten kijelenti, hogy nem akar a filmben játszani. Úgy látszik, hogy filmünk nagyon is hasonlítani fog az „igazi", profi filmekre. Legalább-

is abban, hogy menet közben a legváratlanabb fordulatokkal kell számolnunk, s a film sztoriját aszerint kell csavarnunk, amit éppen a szükség diktál. Még a forgatás megkezdése előtt Tibivel — a fő gengszterrel — olyan súlyos problémánk volt ugyanis, ami mellett nem mehettünk el csak a szokásos összeszidás alkalmazásával.

*

TIBI 15 éves. Vágya, hogy 10 év múlva emeletes házban lakhasson, felesége legyen, és autóbuszsofőrként dolgozhasson. Pesten született. Anyja egy cigány brigáddal jött fel Szabolcsból a pesti tsz-be idénymunkára. A brigád hamarosan feloszlott, többségük hazament. Ő egy külvárosi discóban ismerkedett meg Tibi apjával, aki családjával együtt egy borsodi faluból költözött fel. A fiú szüleihez költöztek, ahol hamarosan megszületett Tibi. Az anya hamarosan megtanulta új családjának női tagjaitól, hogy neki kell a családot eltartani, mert élettársa háztakarítói fizetése ehhez nem elég. Hajnalban a nagycsarnokban virágot vettek, otthon csokrot kötöttek belőle, s délután valamelyik aluljáróban árulták. Egy-egy férfi is ment az asszonyokkal. Neki volt munkahelye. A férfiak feladata a figyelés. Ha rendőr jön, szaladni kell. Vinni a virágot. Ha valaki nem elég gyors, rendőri igazoltatás, virágelkobzás, büntetés. Több ezer forintos tétel. Ha nem lehet olcsón virághoz jutni, szotyola, tökmag, esetleg primőr paprika váltja fel. De a virág a legjobb. Délután a nagymama vigyáz a kicsikre. Este hétig-nyolcig van forgalom az aluljárókban. Utána már nem érdemes kint lenni. Egy-egy hosszabb sikeres nap után nem érdemes mindennap visszatérni. A kereset jó része felszívódik a fogyasztásban, ami ilyenkor nem annyira szűkös, de vigyázni kell, hogy maradjon indulópénz legközelebbre is. Sőt a büntetések kifizetésére is kell olykor elvenni belőle. Tibinek az évek során még négy testvére született. Első testvére születése után nagybátyjuk üresen maradt külvárosi egyszobás lakásába költöztek, mert a nagybácsiék lakást kaptak. A hetvenes évek vége volt, s a két gyerekre való tekintettel a tanács szemet hunyt az önkényes lakásfoglalás fölött. Tibi második testvérének születése után pedig belvárosi, kétszobás lakást kaptak. Ezt ugyanabban a házban egy földszinti ugyanakkorára cserélték. Újabb két gyerek született. A virágárusításból sikerült annyi pénzt összehozni, hogy rendesen berendezzék a lakást. Igaz, időközben szaporodott a ki nem fizetett büntetések számlája. Nyolcezer forinttal tartoztak a hatóságoknak. Ekkor Tibi anyja megpróbált váltani. Háztakarítói állása mellett túlórában irodatakarítást, a közelben működő cukrászdában mosogatást vállalt. De óvodatakarítást is végzett, ha más nem volt. Élettársa mindvégig a két-három órai elfoglaltságot jelentő háztakarítást végezte csupán — ha ugyan nem ő takarította ki helyette is a házakat. Cserébe viszont, mivel távol költöztek a nagymamától, a férj vigyázott a kisgyerekekre. Fő- és másodállásai mellett az anyára maradt a hivatalokba járás, a háztartás vezetése, továbbá az iskolai konfliktusok elsimítása is. Baráti körük nem alakult ki. Társasági életük az apa családtagjainak körében zajlott. Igaz, környezetükben mindig akadt az asszony küszködését elismerő jóakaratú szimpatizáns is. Tanácsokért, családi konfliktusok esetén védelemért, kölcsönért volt kihez fordulni. Hét év után ismét lakást igényeltek. $1+3x^1/_2$ szobás lakótelepi lakást kaptak egy külvárosban. Az anya itt ugyancsak másodállást vállalt. Ahhoz, hogy lakásukat bebútorozzák, elhatározták, felveszik a fiatal házasok kölcsönét. Ezért 16 évi együttélés után papíron is házasságot kötöttek. Eladósodásuk túl jól sikerült. A megnövekedett lakásrezsi és az OTP-részlettörlesztés már nem fér bele az asszony 12 órás takarításáért kapott fizetésébe. Lakásukat vissza akarják cserélni a belvárosba. Tibi a borsodi faluból származó cigánycsalád legsikeresebb iskolai pályafutását tudhatja magáénak. 15 évesen a hatodik osztályt ismétli, de egyre rosszabbul érzi magát az iskolában. Hasonló korú unokatestvérei közül már senki sem jár iskolába. Szégyenli, hogy ő minden délelőtt még ezzel van elfoglalva. Aztán egyszer csak a virágárus asszonyok között az aluljáróban feltűnt, digós szerelésben. Még esetlen. Két marékkal fog össze öt csokrot, s kiabálja a többiekkel: HÚSZÉRT A TULIPÁNT. Feje fölött pár méterre csuklósbusz dübörög.

Tibi egy igazi főgengszterhez méltó módon egy nála jóval kisebb gyereket bántalmazott. Egy pillanatra még az is kétségessé vált, hogy megtűrjük-e tovább a táborban. Miután megbeszéltük, hogy marad, az egyik legkézenfekvőbb büntetésként azzal sújtottuk (magunkat), hogy elvettük tőle a filmbéli szerepet. Tettünk következményei csaknem zátonyra vitték az egész filmet. Géza, a másik gengszter, Kálmi, a riporter-robotember és Anti, a miniszter, azonnal kijelentik, hogyha Tibi nem szerepel a filmben, akkor ők sem hajlandók részt venni benne. Mi lesz most? Ami ilyenkor szokott történni, ahol erőszakos felnőttek vannak, akik ráadásul nem riadnak vissza a „divide et impera" alkalmazásától, sőt még a személyes barátságra apelláló lelki masszázsoktól sem. Az történik, hogy a sértett Bea — aki egyébként Tibi húga, s eddig szerep nélkül volt, megkapja az ugyancsak női szereppé alakított gengszter figuráját, s a legkülönbözőbb ellenállások szívre ható vagy erőszakos leszerelése után elkezdődhet a forgatás. Igaz, némi feszültség van a gyerekek között és köztünk, de a filmezés izgalmai lassan feledtetik ezt.

A film első — sikertelen — emberrablási kísérletét egy szép napsütéses délutánon kezdjük forgatni szálláshelyünk parkjának egy olyan részén, ahol sűrűbb bokrok zárják el a kilátást hátrafelé, s hihetővé teszik, hogy az egész egy miniszteri rezidencia garden partyján történik. Szépen megterített asztal áll a bokrok előtt, melyen üvegek, tányérok, gyümölcsös tálak között egy nagy — a délelőtt folyamán gipszből öntött — születésnapi torta is díszeleg. A jelmezek nem rosszak, pedig csupán a magunkkal hozott régi ruhák közül válogathattunk, meg azok közül a jelmezek közül, melyek egy másik színházi előadás kellékei közül maradtak. Anti — mint miniszter — remek frakkban feszít, melynek előkelőségét nem tudja lerombolni a hozzá viselt farmernadrág (a film egyébként fekete-fehér, s a farmernadrág sem szúr szemet, mint annyi minden más sem), de a pizsama felsőrész sem, meg a csokornyakkendő sem, melyet egyikünk sem volt képes megkötni. Egy kölcsönszemüveg viszont indokolja, hogy miért nem afféle gengsztert játszik, hanem a legalábbis jogi doktorátussal rendelkező minisztert. Két testőre — Karcsi és Tomi — félelmetesen élethű smasszer lett pusztán egy-egy kalap vészt jósló szembe húzásától, illetve tarkóra tolásától, no meg egyikünk újonnan vásárolt napszemüvegének üvege mögé rejtett pillantásától. (Utóbb megbántuk, hogy kelléknek odaadtuk a napszemüveget, csakúgy, mint azt a vadonatúj napernyőt, melybe Géza már az első próba után beleugrott, mire az rögtön használhatatlanná vált.) A többi, többnyire női szereplő jelmeze is igen hatásos; egy-egy retikül, sál, nagyestélyinek kinevezett pongyola és fantasztikus női kalap segít elhitetni azt az illúziót, hogy előkelő emberek összejövetele zajlik itt, ahol a miniszter lányának születésnapját ünneplik. Sajnos elkövetjük azt a hibát, hogy a film első jelenetében a vendégek közt statisztaként szerepel egyikünk, s bár tagadhatatlanul impozáns látványt nyújt „igazi amerikai" kalapjában, s mikor az emberrablási kísérlet alkalmával pánikban ordítozva az összes körülötte álló szereplőt lelocsolja a kezében tartott pohár vizes tartalmával, igazán fotogén, de sajnos legalább másfél fejjel magasabb bárki másnál, ami egyáltalán nem válik a filmillúzió előnyére. Ebből tanulva, a későbbiekben megvontuk magunktól azt az élvezetet, hogy szerepeljünk a filmben. A jelenetet vagy nyolcszor ismételjük meg, s ebből három változatot fel is veszünk. A vendégek sorban érkeznek.

Egy házaspár, apa a lányával, egy barátnő meg a két gengszter, akik azonnal igyekeznek elvegyülni a tömegben. Az ünnepelt a barátnőjébe kapaszkodva vihog, fogadja a gratulációkat és az egyre nagyobb ajándékcsomagokat. A miniszter rövid köszöntőt mond. Nem sokkal ezután a két gengszter — Géza és Bea — akcióba lép. Bea kloroformot és gézt vesz elő táskájából, s az előkészített, altatóval átitatott gézt Gézának adja, aki azt Joli arcára szorítja. Karcsi, a testőr észreveszi ezt, felugrik az asztalra (csak úgy fröcscsennek szét lába alatt a gyümölcsök, vízzel töltött üvegek és a „torta"), majd onnan veti rá magát Gézára. A testőrök meghiúsítják az emberrablást, de a két gengszternek sikerül elmenekülnie. Ennyi!

Másnap délelőtt azt a jelenetet forgatjuk, amikor a televízió beszámol a sikertelen emberrablásról, s a híres „Kék fény" című műsorban a rendőrfelügyelő mellett az a feltalálónő is szerepel, aki a láthatatlanná tevő szert és az erősítőszert is feltalálta. A „tv-stúdió" díszletét a legegyszerűbb berendezni. Egyikünk fest egy „Kék fény" emblémát — tv-képernyőn látható, fénysugárral megvilágított kettest —, melyet csoportunk helyiségének egyik sarkába kiragasztunk, s elé egy asztal kerül meg három szék. A jelenetet várhatóan nehéz lesz leforgatni, mert a három szereplőnek — elsősorban Kálminak, a riporternek, de Lillának, a feltalálónak és Krisztiánnak a rendőrfelügyelőnek is — igen sokat kell beszélnie, s ez bizony ezeknek a gyerekeknek nem túl egyszerű feladat. Legnagyobb bajban szegény Krisztián van, aki egyáltalán nem olyan „nagydumás", mint a másik két szereplő. Helyzetüket még azzal is nehezítjük, hogy rengeteg apró játékot találunk ki nekik, amire azért van szükség, hogy ne legyen a jelenet túl unalmas. Lillának a lányok szép fekete ruhát varrnak, amihez mi még egy sállal is és egy szemüveggel járulunk hozzá, s mivel a feltaláló kissé egzaltált, Lillának állandóan a sáljával és a szemüvegével kell játszania. Kálmi szövegére van leginkább szükségünk, hisz ő vezeti a beszélgetést, s ő tölti ki riporteri bőbeszédűséggel az üresjáratokat. Ő fehér ing-nyakkendő-zakó eleganciában feszít, s ülve igazán nem látszik, hogy a zakóba körülbelül háromszor beleférne. Közben neki is a szemüvegével kell játszania, amit beszélgetés közben véletlenül elcserélnek a feltalálónővel. Ha Kálmi háromszor fér bele a zakójába, akkor Krisztián legalább tízszer abba a ballonkabátba, amelyet a legalkalmasabbnak véltünk arra, hogy a rendőrfelügyelő voltát kihangsúlyozzuk. Jelmezét pompás zöld kalap és zsebbe gyűrt vasbilincsek egészítik ki. Utóbbiak egy régebbi színdarab kellékei, s jelentős súlyt adnak a rendőrfelügyelői kabátnak. Mivel Krisztián rendre elfelejt fontos mondatokat, és beszéde amúgy is halk, zavart, arra kérjük, hogy játssza el a tv előtt a zavarba jött rendőrt. Kalapját tolja hátra, törölgesse izzadó homlokát, s néha zsebéből kirángatott bilincsével hadonásszon.

*

KRISZTIÁN 12 éves, kimondottan gondozott fiú. A többiektől csak az különbözteti meg, hogy ő még szeretne gyerek maradni. Még nem akar kamasz lenni. Természetesen hordja rövidnadrágját. Tud önfeledt lenni. Talán csak gyakrabban riadt az arca.

Pesten született. Anyja rövid ideig állami gondozott volt, de szülei Pestre költöztek egy Szolnok megyei faluból, s a hatvanas évek végén még albérletben laktak, amikor kivették az intézetből. Anyja a nyolc általános után rövid ideig

egy pesti első osztályú cukrászdában dolgozott, majd szülőfalujában egy lakodalomban megismerkedett Krisztián apjával. 16 éves volt, mikor Krisztián megszületett. Két évvel később pedig egy kislánynak is életet adott. Ekkor egy lerobbant belvárosi szoba-konyhás tanácsi lakást kaptak. Férje ivott. Újabb két évvel később Krisztiánnak még egy húga született. Elváltak. Krisztián és testvérei már apjuk nélkül költöztek a két és fél szobás tanácsi lakásba. Az apa maradt a szoba-konyhában, míg egyszer csalásért börtönbe nem került. Krisztiánék — négyen — gyesből és családi pótlékból éltek. Kikapcsolták náluk a gázt. Krisztián apja kiszabadult. Szoba-konyhás lakását kiadta albérletbe, s hozzájuk költözött. Kifizették a díjhátralékot. Megszületett Krisztián harmadik testvére, aki fiú. Az apa továbbra is ivott, s a tanács elvette szoba-konyhás lakását, mert nem lakott benne. Krisztiánék hatan gyesből, családi pótlékból s apja időnkénti fizetéséből éltek. Krisztián évvesztes, majd évismétlő lett. Aztán az apa megvert egy férfit lakásuk ajtaja előtt. Az ötödik emeleten laknak. A lépcsőház minden lépcsője véres volt. Krisztián anyja feljelentette elvált férjét, aki ezt követően elköltözött tőlük. Krisztiánék öten gyesből és családi pótlékból élnek. Az anya elhatározta, hogy lakásukat elcseréli szülőfalujában egy két és fél szobás házra, ráfizetéssel. A pénzért állatokat vesznek. A gyerekek fognak segíteni az állatokat etetni és a kertben.

Krisztián 12 éves, a többiektől csak az különbözteti meg, hogy szeretne gyerek lenni.

*

A próbák közben még egy ötlet születik: hogy a feltalálónő ne csak beszéljen különleges szereiről, de mutassa is be az erősítőszer hatását oly módon, hogy a riportert székestől, félkézzel a magasba emeli. Egyikünk Danival, a leendő súlyemelővel együtt az asztal alá fekszik, s adott végszóra a négy lábánál fogva felemeljük azt a széket, amelyen Kálmi ül. Közben csak az okoz kisebb pánikot, hogy a szék a mögötte elhelyezett reflektor közelségétől füstölni kezd. A felvételek elég jól sikerülnek, de egyik szöveg sem tökéletes. Ekkor határozzuk el, hogy utószinkronnal fogjuk megoldani a film hangosítását. Még aznap délután sor kerül arra a jelenetre, melybe a délelőtti felvétel részleteit bevágni szándékozunk. Ez arról szól, hogy a két gengszter egy ócska, rendetlen — nyilvánvalóan szállodai — szobában tv-nézés közben veszekszik, s egymást okolják akciójuk sikertelenségéért. Egyszerre csak meglátják a tv „Kék fény" adásában a feltalálónőt, s ekkor határozzák el, hogy ellopják tőle a csodaszert. A rendetlen lakás előállítása okoz a legkisebb gondot. Kinyitunk egy olyan tanári szobát, ahol egyelőre példás rend uralkodik, beviszünk egy vaságyat ágyneművel, s kissé „átszervezzük" a helyiséget. Hogy milyen eredményesen, az csak másnap derül ki igazán, mert a helyszínhez, esetleges újabb ismétlések miatt nem nyúlunk, s amikor a takarítónők meglátják, majdnem elájulnak. Már maga az nem fér a fejükbe, hogy mit keresünk mi abban a szobában (bár az odacipelt ágy láttán lehettek bizonyos — gyorsan hozzáteszem: abszolút alaptalan — gyanúik), de az összevissza borogatott tárgyak, az eldobált cipők és az általunk odahozott üres sörösüvegek láttán egészen nyilvánvaló véleményük lehetett rólunk, s ezúttal hiába is magyarázkodtunk, hogy mindez csak forgatásunk egyik helyszíne. Volt. Mert — becsületükre legyen mondva — rendet csinálnak. Amitől viszont mi kapunk majdnem gutaütést. Egyikünk felvétel előtt zseniális ötlettel hozakodik elő. Bea, a gengszternő — legyen japán. Egy pillanat alatt előkerül az egyik fiú pizsamaként funkcionáló karateruhája, s Bea beöltözik. Az átváltozás bámulatos. A kis cigánylány fekete,

hosszú copfos, kissé vágottszemű, csinos japán lesz. Hogy az előző jelenetben kalapban, retiküllel szerepelt, az senkit nem téveszt meg, hisz álruhában volt akkor. Megbeszéljük, hogy a továbbiakban is váltogatni fogja álruháit. Nos, ha már karateruha, akkor Bea karatézzon is! Rövid gondolkodás után újabb akcióval gyarapszik filmünk. A veszekedés során Bea odalép sört szopogotó társához, és egy jól irányzott rúgással úgy földre küldi, hogy még a szék is szétesik. Persze a dolog valójában nem ilyen kemény. Bea a széktámlába rúg, Géza elrugaszkodik, a mögé tett, földre lógó paplanra esik, s a szék amúgy is lejáró karfáit ellöki. Ám a látvány hatásos, annyi szent.

Másnap azt a jelenetet szándékozunk forgatni, melynek során a gengszterek a feltalálónő laboratóriumából megszerzik a két csodaszert. Ez az első olyan alkalom, amikor komplett díszletet kell építenünk. Az egyik fiú-háló végében találunk rá a megfelelő helyre. Itt két, egymással szemben lévő ablak nyílik a parkra. Délelőtt hozzákezdünk a hálószoba átalakításához. Gyakorlatilag mindent összeszedünk, ami önmagában vagy kis változtatással átváltoztatható valamilyen érthetetlen szerkezetté, s ezeket aztán új kombinációban rakjuk össze. A nagyítógéptől egy társasjáték táblájáig és a levegőbe lógatott befestett pingponglabdáktól egy táskarádióig minden szerepel ott. A terem alaphangulatát különféle színes és átlátszó fóliák teszik hidegen fantasztikussá. Végül az egyik fiút hullaként becsomagoljuk fóliába, a másikat pedig beállítjuk a sarokba „műember"-ként. Kész is van a díszlet: a feltalálónő laboratóriuma. Ekkor dél felé jár. Következnek a jelmezek. Közülük a legbonyolultabb a feltalálónő házőrző robotjának a megalkotása Kálmiból, az előző nap tévériporteréből.

✸

KÁLMI 12 éves, szemüveges, üveghangú fiú, két elálló füllel. Szemüveghordása már önmagában meglepő. Többéves praxisunk alatt rengeteg rossz szemű cigányfiúval találkoztunk. Nincs az a családgondozói alaposság, utánajárás, ami a biztosabb látás kedvéért oda tudná varázsolni egyetlen verekedésben edzett fiú orrára is az okuláré. Kálmién pedig ott van. Már-már nem hittünk a szemünknek, hogy jé, ilyen is van! De apropó, Kálmi orra! Hát ez bizony valószínűtlenül kicsiny, sőt... Ugyanis Kálmiék nem is oly távoli rokona válogatott ökölvívó. Nem is rossz eredményekkel. S Kálmit bizony kicsiny gyermekkorától vonzotta egy későbbi sportkarrier ígérete. Így Kálmi az ökölvívó nagybácsi közbenjárására ökölvívóorrot kapott némi orvosi segédlettel. Orrcsont nélküli orrát mindenesetre nagy munka lesz betörni.

Kálmiék egy éve költöztek egy Pest megyei faluból belvárosi szoba-konyhás albérletükbe, négyen. Történt ugyanis, hogy a lakás jobb napokat is megélt bérlőnője egy nagyobb összegért lemondott a tartós egy helyben lakásról. Előnyben részesítve az egy helyben ivás eszményét. A gond akkor kezdődött, amikor az albérlők túl hamar kaptak lakást a tanácstól. S teljes joggal úgy érezték, hogy ők bizony még nem lakták le a többévi munkabérüket kitevő nagyobb summát. Alternatívájuk igen egyszerű volt. Vagy a lakás bérlője visszafizeti nekik a le nem lakott bérleti díjat — a kb. 40 000 Ft-ot —, vagy ők maguk gondoskodnak utódokról, akik helyettük lakják le az időt, a pénzt viszont egy összegben, beköltözéskor nekik fizetik ki. A lakás bérlőnője nem nagyon volt elragadtatva, de maradt, ami maradt: új lakók költöztek a szoba-konyhába. Ezek voltak Kálmiék. A költöző család előtte még eladósodott, hogy távoli rokon albérlőelődjeinek lefizethesse az összeget, majd holmijukat tehertaxira rakva beköltöztek a fővárosba, hogy albérleti nyomorúságukkal kiérdemeljék az ígéretes fővárosi polgárságot. A költözők közül férfi egyedül a 11 éves Kálmi volt, akit pár hónapon belül rögtön évismétlésre buktattak a fővárosi tanítónők. Szeptembertől így lett osztálytársa egy

évvel fiatalabb húgának. Ötéves húguk nem járt óvodába. Délutánonként ők vigyáztak rá, mivel anyjuk állandó délutános takarítónői állást vállalt, mert így valamivel többet kapott. Pénzük óvodára, napközire nem volt. A családi költségvetést terhelte, hogy időnként beszélőre utazhattak az ország nyugati csücskébe. Kálmi kisebb húga még csak rácson át látta apját. Kálmiék költözése fél évvel előzte meg apja várható szabadulását. Az eladósodás is megéri, hogy új környezetük nem börtönviseltnek tudja majd a családot. Ehhez képest az egyemeletes, „u" alakú ház 40 szoba-konyhás lakásának családjai nem nézték jó szemmel, hogy cigányok után ismét cigányok költöznek a lakásba. Így hát feljelentették a tanácson a lakás főbérlőjét, hogy az micsoda üzleteket folytat a cigányokkal. Így aztán a hatóság a költözés után pár hónapra meg is hozta határozatát. Kálmi nemcsak osztályismétlő lett, hanem rosszhiszemű, jogcímnélküli is. Mindez elérhető volt pár hónap alatt. Igaz, csak úgy, hogy Pestre kellett érte költözni.

Az apa távollétében összetartott család stratégiája — „a városi levegő szabaddá tesz" — így a szabadulás előtt három hónappal a legcsúfosabb kudarccal kecsegtetett. A mesebeli fordulatot a család életében az apa szabadulása jelentette. Kálmi apja ugyanis letartóztatása előtt egy budapesti vállalatnál dolgozott kb. fél évet. Természetesen mint építőipari segédmunkás. Jogerős ítélete viszont ezt a fél évet négy és fél évvel hosszabbította meg. Egyetlen kérdés volt: a vállalat beváltja-e ígéretét? Szabadulása után visszaveszi-e alkalmazottként az apát? Visszavette. Így lett Kálmiék családja FŐVÁROSI LAKÁSRA IGÉNYJOGOSULT. Így lett ötéves folyamatos munkaviszonya Kálmi apjának, aki 2000 Ft ellenében immár írásban közölhette a hatósággal: szociális körülményei alapján családjával Budapesten akar lakni. Versenyfutás kezdődött az idővel. Ugyanazon hatóság, ugyanazon ügyosztálya melyik tényt veszi hamarabb jogerősen tudomásul: a) Kálmiék Budapesten tartózkodása rosszhiszemű, hiszen 40 000 Ft-ot fizettek érte; b) Kálmiékat apja négy+fél évi munkaviszonya teszi igényjogosulttá a fővárosi lakásra. Ne részletezzük az elkövetkező kilenc hónap eseményeit! Fogjuk fel úgy, mintha a sors intézte volna, s a rosszhiszeműséget (kiét?) betudták a négy és fél éves szétszakítottság büntetésébe. Kálmiék a következő tanév első napjaiban kétszobás, komfort nélküli fővárosi tanácsi lakás bérlői lettek. Pár hét alatt a komfortnélküliséget is fürdőszoba váltotta fel — igaz, ennek is külön története van. Kálmi időközben ötödikes lett, s az új iskolában már nem osztálytársa a húgának, mivel ez évben húgát buktatták évismétlésre a fővárosi tanítónők. Kisebb húga óvodás lett. Apja szabadulása után egy évvel, 30-as évei derekán, befejezte a 8 általánost. Építőipari segédmunkás. Szakmunkástanfolyamra jár, mellette jogosítványt szerez. Anyjuk bérházakat takarít. Húgát, aki már nem osztálytársa, lépcsőházukban megijesztette egy mutogatós férfi.

Kálmi három hónapon keresztül bokszolni járt. Senki sem verte be az orrát, csak tanulmányait féltve, apja tiltotta el az edzésektől. Új iskolájában tanárnője még nem mondta rá, hogy cigány. Apja beírta ellenőrzőjébe, hogy kéri, fogják szigorúan fiát. Kérése nem talált süket fülekre. Kálmi ezt követő öt hét alatt nem kapott mást, csak három egyest s négy intőt. Húga helyett mindennap ő viszi le a szemetet a kukába, a mutogatós férfival még nem találkozott a lépcsőházban, de már köszön az ott ácsorgó nepereknek, akik időnként a pincébe szaladnak le.

Kálmi nagyszájú, 12 éves, üveghangja van, meg két elálló, nagy füle. Szemüveges, s valószínűtlenül kicsi az orra, sőt... de nem hinném, hogy valaki betöri.

✱

Végül Kálmi arcát egy régi vívósisak mögé rejtjük, s feje hátulsó részét egy félbevágott gumilabda képezi. Önmagában ez az óriási, arc nélküli fej elég ahhoz, hogy robotemberré változtassa. Más jelmeze nincs is. Fürdőnadrágban van, s testére olyan varratokat festünk, mintha darabokból lenne. De még ekkor sem vagyunk készen, mert a láthatatlanná válást is valamiképpen meg kell jelenítenünk. Rövid gondolkodás után úgy döntünk, hogy bizonyos tárgyak láthatatlan mozgására van szükség. Így kap a feltalálónő — Lilla — olyan szemüveget és sálat, melyeket bonyolult damilrendszer

működtet majd, ha egyikünk, aki ezt a feladatot ellátja, elég ügyes lesz. (Húsz ismétlésből tán ha kétszer volt elég ügyes.) A jelenet a következőképpen nézne ki: a házőrző robot jelenlétében a szoba két ablaka egyszerre kivágódik, s bemászik rajtuk a két gengszter. Bea — lévén ő a karatés — le akarja szerelni a robotot, de az annyira erős, hogy ketten együtt sem bírnak vele, s a robot kidobja őket a nyitott ablakon, ám ő is megtántorodik, és hatalmas csörömpöléssel kizuhan. A két gengszter kisebb-nagyobb zúzódásokkal ugyan, de túléli az esést, s újból visszamásznak, hogy megkeressék a csodaszereket. Éppen megtalálják, amikor a feltalálónő váratlanul hazaérkezik. A férfigengszter az erősítőszerrel még éppen el tud menekülni, de a gengszternőt a tulajdonos elfogja, s így annak nem marad más választása, mint inni a láthatatlanná tevő szerből. A következő snittben már azt látni, hogy a feltalálónő a láthatatlanná vált gengszternővel — azaz a levegővel — birkózik, aki közben pofon vágja, és lekapja a szemüvegét meg a sálját. Végül Lilla, a feltalálónő, kimerülten és elkeseredetten rogy le a földre.

✱

LILLA meg az öccse az a két gyerek, akik újnak számítanak a csapatban. Amikor táborba induló buszunk maga mögött hagyja a síró anyákat, egyik csoportvezetőnk megkérdezi, hogy az anyuka meddig utazik velünk, s mutat a 60 kilónyi szomorúságra. Lilla az egyetlen igazán fejlett kamaszlány. A többiek soványságától bizony telt formáival is erősen különbözik. Lilla szipogni kezd, mint a többi gyerek, aki most jön rá, hogy anyu hiányozni fog.

Katiék három éve költöztek Pestre, pedig anyja pesti lány volt. Ám szülei elváltak, s mostohaapa került a családhoz, aki nem vetette meg az italt, s ilyenkor a kelleténél jobban szerette éppen serdülés előtt álló mostohalányait. A szeretetből gyámhatósági ügy lett. Jobbnak látszott nem bevárni, míg a hatóság tesz rendet a családban. Így aztán a mama megígértette élettársával, hogy nem fogdossa többé lányait, összepakolta családját, és Nyíregyházára költöztek.

Kati anyja annak idején itt gimnáziumba járt. Gimnazistaként megismerkedett egy csinos sráccal, aki édesanyjának is bemutatta, és víkendházába is elvitte. Csak mikor terhes lett, tudta meg a csinos srácról, hogy felesége és gyermekei vannak. Mindez harmadik gimnazista korában történt. A gyermek elvetetése után is zaklatott volt gimnáziumi pályafutása, így amikor negyedik év végén megbukott, fogta magát, és elindult világgá. A vonaton utazva egy újsághirdetésre akadt, amely egy dunántúli város textilgyárába hívta, munkásszállót ígérve. Az első éjszakát a város rendőrségi fogdájában töltötte, de aztán felvették a gyárba és a szállóba. Beilleszkedik, dolgozik. Megtetszik egy ott dolgozó cigányfiúnak, de következetesen visszautasítja. Viszonylag jól keres, legalábbis megél belőle. Egy napon műszak végeztével a gyárkapun a csinos fiatal srác száll ki autójából, s mosolyogva várja Lilla anyját. Ő megfordul, indul vissza a gyárba, s pont belebotlik a mindig visszautasított cigányfiúba. Most nem utasítja vissza. Belekarol, s átsétálják a délutánt. Hamarosan összeházasodnak. Egy idő után Pestre jönnek dolgozni. IBUSZ-szobában laknak. Innen kiteszik őket, mikor Lilla anyja az első gyereket várja. Vissza a dunántúli városba, de most már egy másik gyárba. Szerencséjük van. Elhelyezkednek közös munkahelyükön, s Lilla anyját káderutánpótlásnak tartják. Tanulásra, párttagjelöltségre kapacitálják. Munkahelyi kávéfőzőnő lesz. Szövetkezeti lakást vásárolnak, három gyermekük születik. A középső Lilla. Kialakult baráti körük van. Elfogadják őket. Egy nap Lilla anyjának feltűnik, hogy mikor a kávét beviszi az irodákba, ott mindig elhallgatnak. Rájön, hogy róla pletykálnak. Egyre inkább figyel, hogy mi veszi körül. Munkahelyén javasolják neki, hogy vizsgáltassa meg magát idegessége miatt. Megteszi. Nincs semmi baja. A pártirodára hivatják, s beutalót adnak a me-

gyei ideggyógyászatra. Férje jelenlétében injekciókúrát javasolnak. Egy darabig küzd, hogy normálisnak tartsák, majd mindent felad. Otthagyja az éjszakai műszakot, munkásruhában elvánszorog házukig, de az emeletre már nem tud felmenni. Férje karjában viszi fel, megmosdatja, kiemeli a kádból, ágyba teszi. Még hajnalban kihívja az orvost, hogy ezzel évekig tartó orvosjárást honosítson meg a lakásban. A sok kezelés nem hozza rendbe Lilla anyját. A pesti orvosokban jobban bíznak. Elcserélik a dunántúli összkomfortos lakótelepi lakásukat egy lerobbant, kisebb pesti kétszobásra. Lilla anyja rendbejön. Ismét ugyanabban a gyárban helyezkedik el, ahol férje dolgozik. Már-már úgy néz ki, hogy a család jól járt a Pestre költözéssel, mikor Lilla anyja ismét gyanús jelekre lesz figyelmes. Férje egyre többször iszik, kimaradozik. Szakmunkástanuló fia kimarad az iskolából. Az apa hamarosan elköltözik otthonról. Az anya kétségbeesik. Férjétől nem akar válni, az pedig gyermektartást sem fizet. A legkisebb gyerek hirtelen bukásközelbe kerül, gyakran sír. Az anya túlórákat vállal. Túlórára férje mellé osztják be. Munka után együtt jönnek ki a gyárkapun, s a szemben levő buszmegállóba állnak be. Nézik egymást. Lillának ambíciói vannak. Matekversenyen vesz részt, szakkörökbe jár, barátnői vannak. Barátnőivel sétál az utcán, 1000 Ft-ot találnak. A barátnői kupaktanács úgy dönt, hogy a pénz legyen Katié, ők mostanában úgyis szegények. Kati hazafelé pulóvert vesz magának. Otthon azt hazudja, hogy a pulóvert kölcsön kapta. Elromlik a villanyboylerjük, hetekig nem tudnak meleg vízben mosakodni, mivel egyszerűen nincs pénz új boyler vásárlására. A láthatásra megjelenő apát Lilla a következő alkalommal lecigányozza, s őt okolja, amiért őt is cigánynak tartják társai. Lilla nyolcadikban feladja tervét. Gimnázium helyett szakközépiskolát, majd végül ruhaipari szakmunkásképzőt választ. Születésnapi zsúrját anyja nem akarja megtartani, mert nem tud vendégséget csapni, de barátai rábeszélik, felnőtt házaspárok is segítenek. Lilla első születésnapi buliján elfogy egy láda sör. Anyja éjfélkor beül a születésnapozók közé kártyázni, hogy megvárják a hajnali villamosokat.

*

A nehézségek ott kezdődnek, hogy sem Bea, sem Géza, sem Kálmi nem hajlandók kiesni a földszinti ablakból, ami a földtől kb. két és fél méterre van, még akkor sem, ha egyikünk ott áll az ablak alatt, és elkapja őket. Változtatunk. Odahozunk egy asztalt, ráteszünk egy birkózószőnyeget, majd egyikünk hanyatt fekszik ezen, hogy sorba elkapja a három kieső gyereket. Így nem egészen egy méterre vannak az előre kinyújtott kartól, de az esés még így is félelemmel tölti el őket, pedig alig lehet már a jelenetet olyan kameraállásból felvenni, hogy az ablak alatt fekvő felnőtt keze ne nyúljon be a képbe. Körülbelül ötven próba következik, melyek végeztével a gyerekek már elég jól imitálják az ablakon való kiesést, de az ablak alatt fekvő háromgyermekes családapát teljesen szétta posták. Pihenő. A felvétel elég jól sikerül. Vacsoraszünet. Ám vacsora után igencsak sürgető felvenni a jelenet második felét, hiszen lefekvésig a feltalálónő laborjából még használható fiú-hálót kell varázsolnunk. Arra számítunk, hogy miután csak a feltalálónő szerepel ebben a jelenetben, nem húzódik el sokáig a felvétel. Tévedünk. Kihagyjuk a számításból az állandóan összegabalyodó damilokat és a lekapott szemüveg veszélyes légi parádéját, melyet operatőrünk — Zsiráf — alig tud követni. Mikor elkészülünk a jelenettel, mi is elkészülünk az erőnkkel. Aztán hihetetlen gyors rendezkedés következik, és a lefekvés. Következne! Ha nem járna már egyikünk esze azon, hogy milyen módon oldjuk meg másnap a sikeres emberrablást a fantasztikusan erőssé vált és a láthatatlan gengszterrel. Valamelyikünk — nyilván kissé többet állt a tűző napon, mint kellett volna — kitalálja azt, hogy kérjünk kölcsön a faluból egy lovat, s a miniszterlányt egy kilovaglás alkalmával rabolják el... a

fákról ráugró gengszterek. Lókölcsönzés ügyében már tettünk is puhatolózó lépéseket a falu egyik lótulajdonosánál, de (hála a magasságos Istennek!) nem jutottunk semmire. Ehelyett másnap reggel újabb — a lónál egyszerűbbnek tűnő — ötletünk támadt (amiről később kiderült, hogy legalább olyan veszélyes). Szálláshelyünk parkjában egy óriási diófa áll, melynek az egyik hatalmas — körülbelül fél méter átmérőjű és vagy négy méter hosszú — ága elszáradt. Nos, az elmés ötlet abban állt, hogy a fantasztikusan erőssé vált gengszter — egyetlen karatecsapással letöri ezt az ágat. Sajnos, az ötlet általános tetszést arat, így elkezdjük a délelőtti próbákat, melyek során először is a láthatatlanná vált gengszternő jelenetét kell érzetnünk. At találjuk ki, hogy a miniszter lányát játszó Joli a barátnőjével, Gabival tollaslabdázik a miniszteri villa kertjében, és közben persze a születésnapi emberrablási kísérletről beszélgetnek, mely beszélgetés során kiderül, hogy a gengszter vonzó férfiassága nem is maradt egészen hatástalan rájuk. Szórakozottan ütögetik egymásnak a labdát, ám az egyre cifrább légitáncot mutat be, ezzel is jelezvén, hogy egy láthatatlan kéz bosszantja a tollasozókat. Ennyit az elméletről! A gyakorlat: sem Joli, sem Gabi nem tud tollaslabdázni, ugyanakkor egyikünk tetőtől-talpig belebonyolódik a tollaslabdát mozgató damilba, mely még Zsiráfnak, az operatőrnek is csapdát állít, nem szólva a körülöttünk lábatlankodó gyermekseregről, akik többször is belerohannak és elszakítják. Mire eljutunk odáig, hogy a két lány körülbelül háromszor oda tudja ütni egymásnak a labdát, s a labdamozgató felnőtt is megoldja valahogy feladatát, következhet az ág-attrakció. Egyórás munkával befűrészeljük az amúgy is korhadt ágat annyira, hogy csak egy rántás kell a leszakításához. Ezt a rántást egy felnőtt vezérletével végzi majd vagy tíz gyerek, akik az ág végére kötött kötelet fogják, hogy amikor Géza ráüt, akkor egyetlen rántással leszakítsák azt. No mármost, az ág lekaratézására úgy kerül sor, hogy Karcsi — aki a miniszter testőrét játssza, s aki az első jelenetbéli kerti ünnepségen megóvta az elrablástól a miniszter lányát — ezen az ágon állva őrködik a magasban a két tollaslabdázó lány fölött, Géza egy párduc gyorsaságával és hangtalanságával mászik fel a fára, s úgy intézi el ezt a testőrt, hogy egyszerűen lekaratézza az ágat, amin az áll. Ebben a tervben csak két dolog hibádzik; hogy Géza nemhogy egy párduc gyorsaságával nem rendelkezik famászás ügyében, de legalább annyi tériszonya van, mint egy fára mászó teknősbékának. Egyúttal gyorsaságáról is ennyit. Másodszor: kis gondolkodás után rájövünk, hogy nem lesz praktikus dolog Karcsit négy méter magasságból a több mázsás ággal együtt lezuhantatni. Úgy látszik, nincs előttünk akadály, mert azonnal működésbe lépünk. Egyikünk a kamera számára láthatatlanul létrát helyez a fa vastag törzse mögé, s Gézával szigorú edzésbe kezd. Ellentmondást nem tűrő idomári ordítozásának és azon ígéretének, hogy forgatás közben ő is a fa egyik rejtett ágán fog segédkezni az akcióban, nem marad el a hatása. Géza — ha nem is mint egy párduc — de mint egy közepesen ügyetlen gyerek mászik fel a fára. Ezalatt másikunk egy karcsi méretű bábot csinál, melyet beöltöztetünk Karcsi ruháiba, s ez fog majd az ággal együtt lezuhanni. Következik vagy húsz próba, s miután mindegyikünk rekedtre ordította magát, és az idő lassan délutánba hajlik, úgy gondoljuk, kezdődhet a felvétel. Ez az a snitt, amelyet megismételni nem lehet. A jelenet elkezdődik. A miniszter testőre egy faágon állva, unottan lóbálja pisztolyát, s figyeli, hogy a minisz-

ter lánya és barátnője alatta tollaslabdáznak és pletykálkodnak. Aztán a labda egyre érthetetlenebb, önálló akcióba kezd. A barátnő egyre bosszúsabb, hogy végül ütőjét nagy lendülettel a fa tövébe hajítsa, s hazainduljon. A távolban egy hűsítő italokkal teli asztal mellett álló szobalány törülközőt ad a távozónak. Ő meg sem áll, csak megtörli izzadt homlokát, majd visszadobja a törülközőt a szobalánynak. Alig két méterre halad el egy kis földkupac mellett, mely hirtelen megmozdul, s emberi alakot ölt. A férfigengszter az, aki odaoson a fához, melyen az őr áll, s mászni kezd felfelé. Közben a barátnő eldobott tollasütője önálló életre kelve (itt van a láthatatlan gengszternő is!) ugyancsak emelkedni kezd felfelé. A testőr csodálkozva hajol előre, és a tollasütőt figyeli. A gengszter a testőr mögé ér, és hatalmas ütést mér arra a faágra, melyen a testőr áll. Óriási recsegéssel zuhan le az ág, s vele együtt a testőr is. A gengszter leugrik a fáról, mire a szobalány éles sikollyal elájul, s közben az asztalon álló üvegek is szerteszét repülnek. A gengszter odarohan a miniszterlányhoz, ölbekapja, és elrohan vele. Vége! Minden sikerült! A stáb boldog. Kibontjuk a kólákat, gratulálunk a szereplők bátorságához, a felnőttek rágyújtanak. Mi tagadás, fellélegzünk, mert féltünk attól, hogy a hatalmas ág nem pont a befűrészelt helyen törik el, hogy Géza leugortában megüti magát, hogy Jolit nem bírja el, és még ezer más dologtól. Aztán a tv köré csoportosulunk, hogy megnézzük a snittet. Zsiráf nyomogat, tekerget, zsinórokat csatlakoztat, kicsit káromkodik, egyre jobban kapkod. Eltelik negyed óra. Semmi baj nem lehet, mert ugye eddig a video tökéletesen működött. Zsiráf szerel. Izzad. Cigarettázik. Szentségel. A tv képernyője egyre üresebbnek tűnik. Aztán elkövetkezik az a pillanat, amikor elhatározzuk, hogy mégsem csinálunk filmet. Ez a pillanat akkor következik be, amikor Zsiráf hamuszürke arccal bejelenti. hogy nem tudja, mi volt a baj, de a video nem vette fel a jelenetet. Nem írom le a bejelentés hatását. Vagy egy órás apátia következik, melyet egyikünk két nagyfröccsel, másikunk fél doboz cigarettával próbál leküzdeni. Ezalatt Zsiráf a videokészüléken tölti ki bosszúját. Darabokra szedi, összerakja, újra darabokra szedi, és újra összerakja. A gyerekek persze már réges-rég csalódottan szétoszlottak. Egy óra elteltével összeszedjük magunkat, s hogy, hogy nem, újra a már addigra nagyon megutált helyszínen vagyunk. A jelenetet annyiban módosítjuk, hogy a földre zuhant hatalmas ágat kötéllel magasba húzva fává alakítjuk, s ezt a fát rúgja majd ki a gengszter a helyéből. A fát — most már semmi sem drága — derekára csavart kötéllel tartja a damilok bravúros működtetője, aki adott jelre elengedi a kötelet úgy, hogy az ne kerüljön a kamera elé, s a tekintélyes méretű fa erre majd elzuhan. Közben a nap vészesen közeledik a horizonthoz, sietni kell. Újabb felvétel. Tollaslabdázás. Labdatánc. A sértődött barátnő elmegy. A gengszter a fán. Megragadja a testőrt, lehajítja a magasból, aztán leugrik a fáról. A szobalány visít, az üvegek borulnak. Ekkor érkezik rohanva a másik testőr. A gengszter egy rúgással kidönti a kettőjük közti hatalmas fát, majd leüti a testőrt és elrabolja a lányt. Vége. És ez a jelenet már látható a tv képernyőjén is. Hullaként heverünk vacsora után a szobánkban, amikor egyikünk, aki imádja a hasonló ötleteket, megpróbál minket rávenni arra, hogy éjszaka vegyük fel a következő jelenetet. Természetesen elküldjük minden létező helyre, de ő aljas fogással él. Csak azt kéri, hogy nézzük meg a helyszínt. Namármost: a szomszéd épületben tatarozás, festés folyik, s

abban a helyiségben, mely valóban alkalmasnak látszik arra, hogy a miniszter dolgozószobájává alakítsuk, másnap reggel kezdődik a festés. A bútorokat már összetolták a szoba közepére, s a festők is behurcolkodtak létráikkal és vödreikkel. Miután meggyőződünk róla, hogy valóban ez az egyetlen olyan helyiség, mely alkalmas lehet a forgatásra, s tudomásul vesszük, hogy a mai éjszaka az utolsó esély, lélekben megtörve áldásunkat adjuk a kegyetlen tervhez. Érdekes, hogy a gyerekek boldogan vállalják az éjszakai fennmaradást, sőt még önként jelentkező segédeink is akadnak. Hosszú, unalmas jelenet sok szöveggel, de legalább az nyugtat minket, hogy semmiféle életveszélyes akció nincs benne. A miniszter dolgozószobája egy valóban elegáns, félkör alakú részlet, melynek egész falát ablakok borítják. Középen bársony drapériával borított nagy tárgyalóasztal, rajta egzotikus növény, s az elrabolt lány fényképe. A miniszter s mögötte a még életben maradt testőr. Utóbbi szeme alatt óriási monokli. A rendőrfelügyelő érkezik, s szokásos csetlés-botlásával beleütközik mindenbe, ráadásul be kell vallania, hogy a nyomozás során semmire sem jutott. A miniszter dühbe gurul, és kidobja. A miniszter felesége érkezik, aki bemutatja férjének azt a neves újságírót, akit érdekelne az ügy, s aki már több hasonló bűnügyben nyújtott segítséget a rendőrségnek. A lezser, rágógumizó, félrecsúszott nyakkendőt és vállra vetett zakót viselő újságírót Dani játssza, meglepően jól.

*

DANI 13 éves, rövidnadrágos kamasz. 3 éves volt, amikor családjuk felköltözött a csepeli rokonokhoz, a szoba-konyhás albérletbe. Már itt az albérletben született meg Dani negyedik testvére. A többiek nagyobbak nála, saját családjuk van, vagy éppen készülnek családot alapítani. Daniék családja súlyos árat fizetett a pesti polgárság megszerzéséért. Édesanyjának pesti 10 éve alatt — azonkívül, hogy 28 abortusza volt — meg kellett tanulnia rendőrségről elhozni bevitt nagyfiait, a rendőrséggel hazahozatni szökött nagyleányát, meg kellett tanulnia a szomszédoktól hitelt szerezni, továbbá, hogy verekedni kell a rokonokkal, hogy fizessenek ők is az egyre emelkedő villanyszámlába, megtanulta továbbá, hogy a lakáshivatalban csak akkor intézik el az ügyét, ha minden félfogadási napon végigüli a sort karjában gyermekével, s nem hagyja magát elküldeni. Megtanulta, hogy ki lehet járni, hogy ne dobják ki részeg férjét munkahelyéről, megtanulta, hogy az iskolába be kell járni, s a tanárokat le lehet beszélni arról, hogy gyermekeit megbuktassák, ha cserébe felhatalmazza őket, hogy megverjék azokat. Megtanulta, hogy segélyt nemcsak a tanácstól lehet kérni, de a nagycsaládosokat támogatja a munkahelyi szakszervezet is. Szervezett dolgozó lett. Megtanulta még, hogy az új munkahelyen nem nézik el, ha az ember sokszor megy betegállományba. Törzsgárdatag lett. Két és fél szobás lakásuk is lett a lerobbant belvárosban. Férje viszont alkoholista lett, aki nemcsak hogy többe került, mint amennyit keresett, de verekedéseivel, szexuális követelőzéseivel elviselhetetlenné vált.

Dani kisegítő iskolás, rövidnadrágos, dadogós kamasz, s szemben nagyobb testvéreivel, a családban használható. Lehet segítséget kérni tőle. Rendszeresen hordta négyéves öccsét az óvodába, majd egyórás utazás után beült az iskolapadba. A tanítás végén elment meglátogatni majdnem vak nagyapját, majd utazott egy órát, s elhozta öccsét az óvodából. Aztán Dani, egy nyári napon, amikor szülei éppen azon veszekedtek, hogy váljanak, vagy ne váljanak, de alkoholelvonóra ... szóval ezen a nyári napon elvitte az öccsét az óvodába, s eljöttében magával hozott egy ráklámszatyrot. A reklámszatyor tartalmát átvizsgálva Dani csak egy pipát és egy pakli dohányt tartott érdemesnek magánál tartani óvodai „apukatársa" holmijából. Magát a szatyrot, igazolványostól, pénztárcástól Dani nővére sűrű bocsánatkérések közepette visszavitte az óvoda vezetőjének. Dani, hogy ne lopjon az óvodai apukáktól, SZOT-gyermeküdülőbe lett sürgősséggel beutalva, ahonnan négy nap után verekedés miatt hazaküldték.

Dani elkövetkező egy éve családjuk felbomlásának szemlélésével telt el. Négyéves öccse előbb vidéki rokonokhoz kerül, majd mikor kalapáccsal beveri két évvel idősebb játszótársa fejét, a további vérontást megakadályozandó, hetes óvodába kerül. Az anya szanatóriumba vonul, majd férje állandó veszekedése elől munkásszállásra költözik, illetve hónapokig fenntart egy helyet, hogy éjjel legyen hová menekülnie részeg férje elől. Aztán az apa kényszer-elvonókúrára kerül Pomázra. Dani életprogramja megváltozik. Reggel egy órát utazik. Beül az iskolapadba. Nem vak nagyapját látogatja meg, hanem anyját a szállón vagy a munkahelyén. Elmeséli az előző esti rémtörténeteket, majd üzeneteket visz. Hatóságokat akar intézkedésre bírni. Hétvégeken pedig öccsét hozza haza a hetes intézetből a veszekedő családba. Dani mindezt strammul bírja. Magnóját szereli, hangfalat készít. Műszerész akar lenni. Tavasszal azonban már elege van. Állami gondozásba akarja vetetni magát. Majd veszekedő szüleinek odavágja, hogy ha nem hagyják abba, öngyilkos lesz. Aztán megnyugszik. Viszont elhatározza, hogy külföldön szeretne dolgozni. Egyelőre beéri iskolaváltoztatással is, hogy ne kelljen egy órát utaznia. Magnóját szervizbe adja. Elszívja élete első cigarettáját; néhányszor barátjánál alszik, anélkül, hogy előre bejelentené otthon. Elmegy a francia követségre, s megkérdi, hogyan juthatna ki Franciaországba dolgozni.

*

Miután az újságíró megígéri, hogy segíteni fog a lány előkerítésében, elmegy. A miniszter felesége ekkor mutat be férjének egy hivatásos embervadászt. Ezt a veszélyes gengszterfigurát Tibi alakítja. A forgatás megkezdésekor történt afférunk óta ugyanis meglehetősen megemberelte magát, s már két napja eldöntöttük, hogy visszavesszük a filmbe. Ezért aztán kitaláltuk neki ezt a gengsztervadász gengszter szerepet. Ez ugyan bonyolítja kissé a történetet, de egyúttal érdekesebbé is teszi. Tibi bevonását nem bánjuk meg. Revolvertől kidagadó zakójában, szembe húzott kalapjában, s diplomatatáskájával (persze hegedűtok lett volna az igazi!) hihetetlenül „élethű". Rövid tárgyalás után üzletet köt a miniszterrel. Bizonyos pénzösszegek fejében visszaszerzi a lányt. Időközben annyira belejövünk a nyugalmas éjszakai forgatásba, hogy másnap is éjszakára időzítjük a következő jelenet felvételét. Ez az újságíró irodájában történik. Az irodát ugyanott rendezzük be, ahol a minap a tv-stúdió volt. Ajtó, szekrény, íróasztal, fogas, a falon térképek. És iszonyú rendetlenség: félbeharapott szendvicsek, üres sörösüvegek, telefon, írógép, naptár, papírok, vonalzók, ceruzák, ceruzahegyező és minden, ami egy ilyen lezser vagány körül heverhet. Bea ismét álruhát kap, amelynek kalapját egyik munkatársunk készíti el. A hatás fantasztikus: Bea — ez a tízéves kislány — vonzó, szeszélyesen nőies démonná lényegül át. Fején sárga kalap, furcsa arany és narancssárga lelógó valamikkel (igazából félbevágott pingponglabdák azok), szemét sötét napszemüveg takarja, sárga ruha, könyékig érő fehér kesztyű, retikül, lábán fehér szandál. Az újságíró meglepetten értesül róla, hogy az ismeretlen hajlandó bizonyos összegért elárulni az elrabolt lány rejtekhelyét. A kérdésre, hogy miért teszi ezt, csak annyit felel: „Ismerem azt az embert, akit a miniszter felbérelt. És nem szeretem a vért." Az álruhás gengszternő távozása után beállít a rendőrfelügyelő, aki azonnal értesül az ajánlatról. Meglepetésében persze leveri az asztalon levő összes papírt, s még a kalapja is elrepül, de aztán megígéri, hogy megpróbálja a lány megszerzése fejében kért pénzt előteremteni.

A forgatás utolsó napját „külső helyszínen" töltjük. Ehhez már komoly stratégiára — egy mikrobuszra és pofátlanságra — van szükség. Miután mindezzel rendelkezünk, útnak eredünk a pár kilométernyire lévő várhoz.

Az első feladat a vár bevétele. Ez úgy zajlik, hogy az autóutat elzáró sorompót kezelő őr először is kap tőlünk ötven forintot. Az akadály elhárultával megérkezünk a várhoz, ahol a legszemérmetlenebb hazudozásba kezdünk. Az idős őr előtt bizonyos Horváth (té hával!) elvtársra hivatkozunk, s a gyerekek segítségével már a dialógus közben elkezdjük behordani a forgatáshoz szükséges cuccot. A bácsi ugyan sosem hallott a Horváth elvtársról, de látja, hogy komoly filmesek vagyunk, s megadja magát. Miénk a vár! Gyönyörű zsákmány! Fantasztikus a kilátás, a napsütés, a magasban rikoltozó ölyv és a fölénk emelkedő várfalak! Bár a vár esztétikai hatását egy idő múlva lényegesen lerontja a filmezés. Hosszabbítók kígyóznak, videokamera, tévé és kellékek tömege árasztja el az udvart, ahol egy súlyos vasráccsal fedett kút is van. Előre lehet tudni, hogy ebből baj lesz. Nem is csalódunk. A kutat is bevesszük a filmbe. Bácsinak hazudozás, lakat le, s a vagy hat méter mélyre vezető vaslétrán máris mászhat egyikünk, hogy untermannként szerepeljen. De előtte még Zsiráftól is apróbb bravúrt várunk. A „vár fokán" állva kell vennie a vár alá érkező „rendőrautót" — ami persze a Barkasunk —, hogy aztán egy kameramozgással bejöjjön a várba, s szeme előtt a kamerával végigegyensúlyozzon a fal erkélyén, hogy végül rásvenkeljen a fent említett kút előtti részre, ahol Bea és Géza jelenete következik majd. Ehhez a jelenethez a tábor összes gyerekét beszervezzük: rendőrnek. S mivel a magasból filmezve csak apró alakoknak látszanak, még jelmezt se kell készítenünk nekik. A várba behatoló rendőrök is csak egy-egy felsőtestükön keresztbe kötött bőrövet, s műanyag pisztolyokat meg hullámpapírból készült géppisztolyokat viselnek. Miután egy egész híradóláncot alakítunk ki, elkezdődik a felvétel. Zsiráf lekiált a várfalról, s az erdőben elrejtőzött emberünk jelez a mikrobusznak, mely a vár elé őrült kanyarral érkezik, s amikor csikorogva fékez, elképzelhetetlen mennyiségű (vagy harminc) rendőr ugrik ki belőle. Az utolsók közt érkezik az újságíró, akit a magasból is jól fel lehet ismerni vállára vetett kabátjáról. A kamera rásvenkel. Még lehet látni, hogy a rendőrség körülfogja a várat, aztán a kamera átlendül a várfalon, s a kapura irányul. A gengszternő érkezik, akit társa vár a kút előtt. A nő közli, hogy a várat körülvette a rendőrség. A gengszter a kapuhoz rohan és becsukja azt. A nő ezalatt a fal felé rohanva kikiáltja a rendőröknek: „Itt van! Erre jöjjenek!" Ám elszámítja magát, mert társának még van annyi ideje, hogy a lépcsőn felfelé rohanó árulót lelője. A nő összeesik. És itt következik a kút szerepe, melyet egyikünk ugyanúgy megsínylett, mint az ominózus ág-ötletet, ugyanis az elrabolt lányt itt rejtegetik. Ehhez persze Jolinak és Gézának le kell másznia a kútban lévő vaslétrára. Szinte természetes, hogy nem vállalkoznak erre... Joli sír a sötét mélység láttán. Itt következik a különösebb fizikai megerőltetéshez nem szokott — s ráadásul kissé tériszonyos — barátunk szerepe, akinek ettől kezdve a következő a feladata: a kút vaslétráján állva féltérden tartani a rémült Jolit, majd Gézának láthatatlanul segíteni a kb. harminckilós vasrács felemelésében („Kilátszik a kezed! Újra!"), megtartani a lemászó fiút, lecsukni a vasrácsot („Megint kilátszik a kezed! Újra!"), aztán felemelni a vasrácsot („B... meg! A kezed! Újra!"), s végül segíteni kimászni a két gyereknek. A kész felvételen ez látszik: a gengszter felrántja a kutat fedő vasrácsot, lemászik, s magára csukja azt. A rendőrök berontanak a várba. Azonnal meglátják a halott gengszternőt, de míg azzal foglalatoskodnak, a kútból előmászik a

gengszter, s az elrabolt lány fejéhez tartott pisztollyal kihátrál a kapun. A rendőrök tehetetlenül állnak a várban. Újabb kameraállás a vár bejárata előtti hídon, ami most az érkező Tibi akrobatamutatványát veszi. A vár sarkánál ugyanis feltűnik az embervadász, és a falon felmászva érkezik a bejárat előtti hídra, ahol meglep egy lesben álló rendőrt, akit lecsap, „mint egy taxiórát". A várból hátrálva érkezik áldozatával a gengszter. Meglepve néz az eszméletlen rendőrre, aztán a miniszter lányát maga után vonszolva lemegy a lépcsőn. Az embervadász kibukkan a híd alól, hangtalanul felugrik a korlátra, és onnan ráveti magát a gengszterre. Egy pillanat alatt végez vele, majd felkapja a lányt, s lerohan a lépcsőn. Talán nem kell külön magyaráznom, hogy ez a pár pillanat, melyet legalább ötször ismételünk, milyen fizikai megterhelést jelentett, s milyen ügyességet kívánt Tibitől. A várbeli jelenetek befejeztével őrült gyorsasággal csomagolunk, s száguldunk a közeli strandra, ahol az utolsó jelenetet szándékozunk felvenni. Már délután van. A strandon tömeg, ami érkeztünkre érezhetően ritkul. Ebben nem kis szerepet játszik főrendezőnk agresszivitása, aki elfelejtett fürdőnadrágot hozni — egy szál kissé túl szellős alsógatyában, fején svájcisapkával, szájában szivarcsikkel, melynek hamuja dús, göndör szakállán látható —, némi feltűnést okoz. Amikor pedig segédrendezőnk átöltözését azzal fűszerezik a csintalan fiatalok, hogy a legkényesebb pillanatban fellebbentik a köré vont pokróc-paravánt, egy legalább negyvenfős leánycsapat hagyja el a helyszínt. Közben operatőrünk felállítja a tévét, a videót, s vállán a kamerával üvöltözik. Gyermekeink a vízben próbálják a film verekedési jelenetét. Sajnos, nemcsak a szereplők, s így egyiküket a háromméteres vízből az utolsó percben kell kimenteni, mert a nagy játékban elfelejtette, hogy nem tud úszni. Egyszóval szépen alakul minden, amikor a strand őre?, egy önkéntes rendőr? vagy valami titkos tisztasági szervezet tagja? érkezik, s közli, hogy ruhástól nem szabad a medencébe menni, márpedig ő hallja, hogy mi erre készülünk. Ebben igaza van. Miért? — kérdezzük. Mert egészségügyi előírás. Hosszas vita, veszekedés, kérlelés stb. következik. Közben a gyerekek a strand éttermében megebédelnek. Kezd lemenni a nap. A helyzet kétségbeejtő. Már mindent megpróbáltunk: a büntetés kifizetését, a strand vizének megvásárlását és a megvesztegetést is. Semmi sem hat. Akkor egyikünk elpanaszolja problémánkat az étterem egyik pincérének, aki: „Majd beszélek én azzal a fontoskodó barommal!" megjegyzéssel odamegy az önkéntes baromhoz. Éppen idejében, mert már a nap csaknem lement. És csoda történik. Egycsapásra minden megoldódik. Őrszemeket küldenek ki az út mellé — nem tudni, kire kell figyelmezniük! —, kiürítteti k az egész strand, beállunk, és indul a felvétel. Az embervadász és a miniszter lánya egy étterem teraszán ülve esznek, amikor a szomszédos strand bejáratánál rendőrök tűnnek fel. Berontanak. Az embervadász az asztalon átugorva menekülne, de a másik oldalról az újságíró érkezik. Utoléri az embervadászt az egyik medence szélén. Mindketten belezuhannak a vízbe, ahol óriási birkózás alakul ki köztük. A medencét körbeálló rendőrök nem mernek lőni. Az újságíró vízbe fojtja az embervadászt, s csuromvizesen kimászik a partra. Az akkor érkező rendőrfelügyelőhöz megy, s megmutatja neki a víz színén lebegő hullát. A rendőrfelügyelő annyira elbámult, hogy ő is beleesik ruhástól a vízbe. Ennyi!

A tábor végén szeptemberre ígérjük a folytatást. Még hazautazáskor megbeszéljük, hogy ugyancsak van mit tenni, hogy kész legyen a filmvágás és a szinkron, de azért a gyerekek tudatából kitörülhetetlen: FILMET CSINÁLTUNK!!!

Ősszel, az első találkozáskor, hatalmas asztal körül szorong a stáb:

— Én öt évet adnék neki.

— Én tíz évet.

— Nem engedném ki addig, amíg vissza nem fizeti a kárt!

— Megmondanám, hogy adja vissza, de azért leültetném!

Nem a film következő jelenetén dolgozik az agytröszt, hanem a tábor utáni első találkozásunkon kellett megmondani a film alkotóinak, hogy a nyári szünetben bizony a klubhelyiségből valaki ellopta a videót, s ezért nem tudjuk most folytatni a film munkálatait. Hiába próbáljuk magyarázni nekik, hogy ilyen súlyos büntetéseket gyilkosságért osztanak ki manapság. Ők bizony gyilkosságnak tartják, ami történt, úgy érzik, munkájukat senki nem teheti így tönkre. Örülnénk is talán valamelyest a pedagógiai sikernek, hisz tavasszal a klubban még az egyik legnagyobb problémánk az volt, hogy egymás munkáit — egy-egy rajzot, kollázst, szituációs játékot — nem voltak hajlandók megbecsülni, nemegyszer szándékosan tönkretették, elrontották. Szóval: mondanánk nekik, hogy láthatják, milyen rossz, ha más munkáját ... de hát nem mondjuk. Nemcsak azért, mert mi is megrabolva érezzük magunkat, de bizony be kell látnunk, hogy itt most vigaszra szorulnak. Szóval megígérjük, hogy mindent elkövetünk. Megpróbálunk szerezni egy videót, hogy folytathassuk a munkát.

Két hónapnak kell eltelnie, mire kollégánk, aki egy nagyobb korosztálynak szervezett klubot, s egyben az intézmény vezetője, elhatározza magát, hogy az Élet Kapujába érkező sikeremberek nagykorúságát igazi videodiszkóval kell megünnepelni. Kiderül, hogy a kölcsönzés annyira drága, hogy jobb, ha intézményünk a rendőrségi hercehurca lezárása után pótolja a hiányt, s megtakarításából vesz egy új videót.

No, akkor mi se tétlenkedjünk! Jóformán ismeretlenül megkérjük egy közeli iskola technikusát, áldozzon a dologra egy délelőttöt, s vágjuk meg a filmet. Belemegy. Mi ismét felvillanyozódunk, hogy befejezéséhez közel a film. Az sem zavar időközben, hogy a megbeszélt időpontra diszkót rendező kollégánk szabadságra vonul, s elzárja a kazettát, amin a nyers felvételek vannak. Távollétében feltörjük a szekrényét (később fegyelmit kapunk érte!), megtaláljuk a kazettát, rohanunk vágni.

Egy délelőtt alatt összeállítjuk a filmet. A vadidegen technikus segít, ötleteket ad, küszködik. Délután bevallja, hogy élvezte az egészet. Még aznap este levetítjük a gyerekeknek a huszonkét perces „kész" filmet. A ráismerések, az emlékszel-felordítások visszavarázsolják a tábort. A siker óriási. Természetesen kétszer vetítjük. Könnyen tehetjük, már csak azért is, mert elővigyázatosságból rögtön két példányt csináltattunk a filmből. Az egyik a szinkron oda-vissza csévélésénél úgyis tönkremegy, a másikra majd rávisszük a szinkronhangot, s így talán lesz egy nézhető példányunk.

Elkezdjük az utószinkron munkálatait. Persze a klubban sosincs ott az összes szereplő, persze több gyereket is más fog szinkronizálni, persze elég nehéz egy belvárosi szobában megidézni a szabad tér hangulatát és hangjait, per-

sze a gyerekek a kevesebb spontaneitást eltűrő körülmények miatt egyre nehezebben nyögnek ki egy-egy mondatot. Eleinte úgy kezdünk a szinkronizáláshoz, hogy hang nélkül játsszuk a filmet, s mindenki saját magát figyeli a képernyőn, hogy megpróbáljon szinkronban mozogni, beszélni, zajt ütni. Az eredmény lesújtó. A gyerekek egy idő múlva mindenről megfeledkezve ráragadnak a képernyőre és „fogyasztják" a látványt. Akkor elzárjuk a tévét, és az eredeti szöveget közösen próbáljuk rekonstruálni, illetve szabad teret engedünk az improvizációnak. Így is elég bajunk van, mert ezek a gyerekek az iskolai feleltetések stresszétől bénultan egyszerre leblokkolnak, ha a legkisebb mértékben is érzik, hogy „betanítanak" nekik valamit, amit aztán „felmondatnak" velük. Képtelenek megjegyezni a fontos információkat, melyek nélkül nem érünk semmit a szöveggel, elfelejtik a végszavakat, azt a színészi képességet igénylő, improvizatív készséget pedig eleve el sem várhatjuk a gyerekektől, hogy indulatszavaik, felkiáltásaik hitelesek nek tűnjenek. Szövegeiket visszahallgatva az embernek az a benyomása, hogy kimerülőfélben lévő, elemmel működő robotok beszédét hallgatja. Rögtön érthetővé válik, hogy az általunk „nagydumás"-ként jelzett Kálmi — akinek szerintünk remek improvizatív készsége és jó humora van — miért áll zavart csendben vagy csupán egy-két szót dadogva padjában, ha az iskolában felelni szólítják. Sajnos, bele kell törődnünk, hogy a film hanganyagát szinte szavanként kell majd összevágnunk, amitől Zsiráfunk már előre retteg. Egyelőre helyzetgyakorlatokat végzünk, és zörejeket próbálunk ki. Legalább tíz találkozásunk megy rá, míg végre valahogy kezd összeállni a dolog. A gyerekek sokszor békétlenkednek, amikor vagy ötvenedszer ismételtetünk meg bizonyos jeleneteket, ám olyanok is akadnak, akik ugyan nem szerepeltek a filmben, de abban reménykedve, hogy legalább egy hangeffektus előállításában segédkezhetnek, mégis ott maradnak velünk, néha még este nyolc után is. Ebből aztán végül egészen érdekes játék kerekedik ki. Ha ilyenkor valaki benézne klubszobánkba, bizony furcsa látvány fogadná. A terem közepén igen heves mozdulatokkal, néha vicsorogva vagy hangtalanul dühöngve hadonászik egy szakállas ember, míg körülötte a legváratlanabb történések zajlanak. Valaki elhaló halálordítást hallat, majd lezuhan a földre (=a gengszter ledobta a testőrt a fáról), másvalaki nagy robajjal ugrik egyet (=a gengszter leugrik a fáról), felrúgnak egy csomó üveget, miközben az egyik lány nagyot sikolt (=a szobalány rémült sikollyal veri le az asztalról az üdítőket), egy gyerek üvöltözve rohan át a szobán, hogy aztán valaki nagyot üssön a párnára, s ő meg elzuhanjon (=a gengszter leüti a rátámadó testőrt), egy vonalzóval valaki hatalmasat csap a földre (=a levegőben elsült pisztoly), majd valaki tejespoharakat roppont össze egy mikrofon előtt (=recsegve dől a fa), aztán egy gyerek meg seprűvel üt egy nagyot és több kisebbet a földre (=a faágak lecsapódnak a földre), majd végül Jolinak — az elrabolt lánynak — éles sikolya (=elrabolták).

Persze ezek a könnyebb feladatok, ahol nincs szöveg.

Most azoknak a soroknak kellene itt következniük, amiben leírjuk, hogy hogyan fogadták a filmet a gyerekek szülei, akik a tábor óta abban reménykedtek, hogy majd ők is megnézhetik fiukat, lányukat, hogy mit is csinált abban a filmben, amiről már annyiszor mesélt otthon. Mi természe-

tesen megígértük. Esetleg a testvérek, az irigykedő osztálytársak vagy kollégáink fogadtatását kellene itt leírnunk. Nem tesszük, ugyanis mindaz, amiről itt írunk NINCS! A történet vége banális. Banálisabb, mint amit a srácok a táborban kitaláltak.

Klubunkba ismét betörtek, s most már nem csak a videokészüléket vitték el, de mivel valószínűleg pénzt kerestek, felfeszítettek minden lezárt ajtót, kiborítottak a földre minden fiókot, a páncélszekrényt pedig ledöntötték. Pénzt ugyan így sem találtak, viszont megtalálták azt a szekrényt, ahol a videokazetták voltak. Köztük a nyersfelvételek is. Elvitték. Megtalálták azt a fiókot is, ahol a készrevágott huszonkét perces film kazettáját őriztük. Elvitték azt is. Mind a két másolattal.

Ismeretlen tettes ellen feljelentést tettünk.

A rendőrség nyomoz. Esélyeink csekélyek.

A gyerekeket már nem ültetjük asztal köré, hogy mondják el ők: mire büntetnék a tetteseket.

Ők vannak büntetésben. Kérdezhetnénk: Ki büntet? Miért? Meddig? S ők fognak büntetni? Kit? Miért? Mikor?

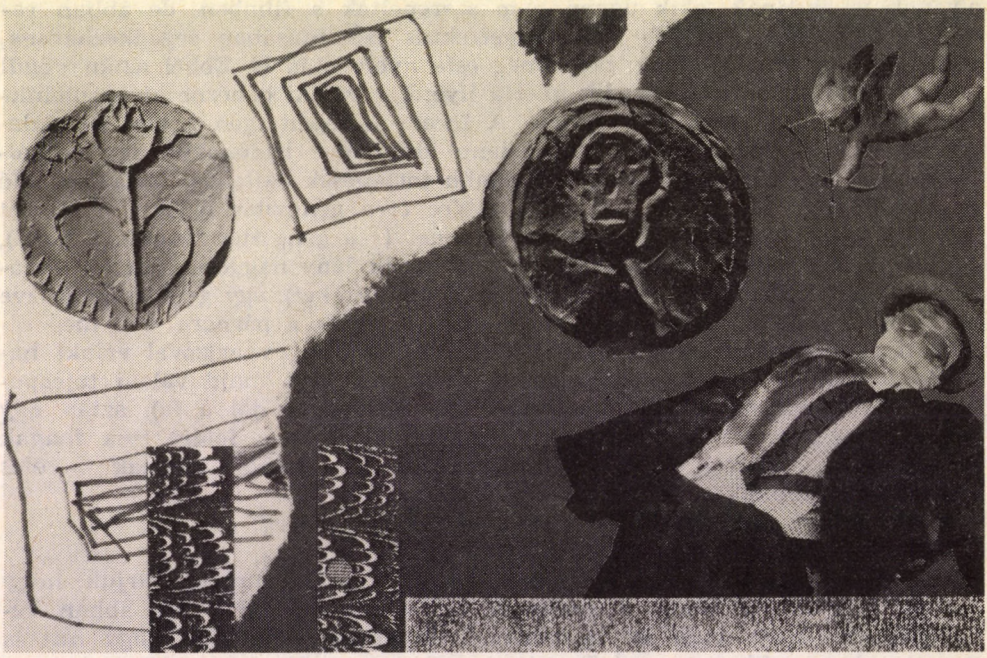

Szemadám György montázsa a táborban készült tárgyak felhasználásával.

Szilágyi Erzsébet

AZ ÚJ TECHNIKÁK HATÁSA AZ AUDIOVIZUÁLIS GONDOLKODÁSRA (Vázlat)

Az új technikák eltérő módon és szinten jelennek meg a különböző fokon fejlett, más civilizációs szinten lévő országokban.

A műszaki-technikai-technológiai *gondolkodás* szintjén esetleg nincs különbség az eltérő fejlettségű országokban, mégis az új technikák használatában, a gondolkodás *egyéb* területeinek az átalakítására tett hatásában jelentős eltéréseket tapasztalunk. Valószínűleg abban vannak a legnagyobb különbségek, hogy mikortól válik az új technikai eszköz közkinccsé, mikortól alakítja, változtatja a közgondolkodást, közgazdasági értelemben: mikortól válik a piac telítetté, mikor jut el minden otthonba a frissen megjelenő tömegkommunikációs, új technikai eszköz.

Mindezt a legrégebbi audiovizuális technikai eszköz: a film példáján is szemlélhetjük. A közel száz éve született film, míg technikai-technológiai újdonságnak számított, addig Európától Amerikáig szinte mindenütt akadtak feltalálók, mérnökök, akik foglalkoztak vele, és próbálták a megjelenésének összes feltételét megteremteni. Amikor már egy sokoldalúan kifejlesztett intézményrendszert is igényelt a film (gyárakat, laboratóriumokat, mozikat stb.), akkor a fejlett országok vették át a vezető szerepet. Az általuk megteremtett intézményrendszert adaptálták aztán a többi (közepesen vagy alulfejlett) országok. És ezekben az országokban a filmes gondolkodást ez az adaptálás határozta meg, bizonyos időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezt az adaptálásra jellemző szekunder jelleget levetkőzzék, csak később alakulhatott ki az önálló audiovizuális gondolkodás szabályainak tökéletesítésére való törekvés. Erre az etapra jutva jöhettek létre az autonóm nemzeti jellegzetességeket mutató filmes irányzatok, iskolák, melyek aztán a nemzetközi kapcsolatok segítségével kiléptek a nemzeti keretekből, és az egyetemes filmes gondolkodást is gazdagították.

Ez az új gondolkodás, nyelv, kultúra a többi, több száz éves múltra visszatekintő kifejezési eszköz egyenrangú társa lett. Az újabb és újabb technikák megjelenésekor (televízió, video, lézer) vagy mereven védte saját elért eredményeit, vagy gondolkodásának megújulásához felhasználta azokat.

A televíziót az audiovizuális gondolkodás és nyelv egyik nyelvjárásaként, egyik ábrázolási formájaként is jellemezhetjük. Ahogy a képzőművészetben létezik grafika, festészet, szobrászat, úgy az audiovizuális nyelv, gondolkodás, művészetek terén a televízió megjelenésével újabb ábrázolási

módszer lehetősége született meg. A közvetlenség, az egyidejűség, az intimitás ábrázolásának lehetősége és jelentősége a televízió megjelenésével tovább erősödött. A korábbi, szigorúbb, irodalmias dramaturgia, cselekményépítés fellazult, átalakult. A film is próbálkozott irodalmias ábrázolásmóddal, szemben egy másfajta dramaturgiával. Az 1960-as évek új hullámai, underground filmesei, akik új filmes nyelvezettel kísérleteztek, egyértelműen a televízió hatását mutatták. Az audiovizuális közgondolkodásban — alkotóéban és befogadóéban egyaránt — közkeletűvé vált az újfajta szemlélet, amit a televízió megjelenése hozott magával.

A filmidő elbeszélő jellegű volt. Az idősűrítés, a lassítás, a gyorsítás vagy a flash back segítségével bontotta ki a történéseket. Ezzel szemben a tévéidő az akció és a közvetítés időbeli azonossága segítségével érte el a legmélyebb hatást. Ez az azonosság szülte az újfajta közvetlenséget, egyidejűséget, intimitást. A reális idő egyenes közvetítésben, azonnal látható formában jelent meg, s ez az audiovizuális gondolkodást más irányba vitte el, más szociológiai-pszichológiai összefüggések felfedezésére és megjelenítésére sarkallta az alkotókat.

Az új technikák — így a tévé is — Magyarországon, az egész világot figyelembe véve, elég nagy késéssel jelentek meg.

Rendszeresen sugárzott televíziós adás nálunk 1957 óta létezik. Természetesen az önálló, televíziós specifikumokat szem előtt tartó televíziós filmek, játékok gyártása még később jelent meg. Előbb mind a film, mind a színház erősen rányomta a bélyegét a televíziós művekre, ám később, az 1960-as évektől jelentőssé vált a tévé által kiváltott új szemléletmód megjelenése a filmben.

Ennek a hatásnak az eredménye az 1970-es évtizedben megszületett új műfaj, a dokumentum-játékfilm, melyet nemzetközileg is számon tartanak „budapesti iskola" néven. Ez az irányzat a társadalmi történések, események jelenidejűségét úgy jelenítette meg, hogy a valóság egy szeletét kihasítva, a vásznon a jelenidejűség látszatát keltve, az életközeliséget, a mindennapok intimitását mutatta be. A dokumentum-játékfilmek a televíziós specifikumok közül azt emelték ki, hogy a legkisebb eseményekhez közel menve, a kamera előtt szerveződött a hétköznapiság, hogy az egyén mindennapi életének apró-cseprő történései, eseményei révén lelepleződtek a mélyebb mechanizmusok. Ezeket a történeteket néha az eredeti szereplőkkel, néha más amatőr szereplőkkel forgatták le, míg olykor színészekkel játszatták el a szerepeket.

A dokumentum-játékfilmek mind filmgyári, mind televíziós szervezeti körülmények között készülhettek, vagyis maga a televízió mint intézmény is segítette létrejöttüket.

A video, a televízióhoz hasonlóan, az audiovizuális kifejezési eszközök nyelvjárásainak, módszereinek a gazdagodását segítette elő. Ismét a gondolkodás határainak a kiteljesítésére nyílt lehetőség, az eddigi normák, konvenciók megdőltek, és a valóság feltárása más dimenziók irányában indult el. A módszert mind a filmes, mind a televíziós gyakorlattal rendelkező alkotók elkezdték használni. A mű igényétől függően hol filmkamerával, hol televíziós rögzítési lehetőséggel, hol videokamerával dolgoztak. Úgy tűnt,

még az egyes audiovizuális módszerekre való specializálódás nem zajlott le, és mindhárom területen sokszor ugyanazokat az alkotókat találjuk.

A video mind a filmet, mind a televíziót jelentős mértékben átformálta. Az időábrázolás újabb lehetőségeit tárta fel. A video segítségével több időszelet együtt jeleníthető meg. Így pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez az az eszköz, mely az audiovizuális eszközök közül a leginkább képes az asszociatív, szubjektív és objektív idősíkok egyidejű bemutatására. Mintha a filmi, a vizuális, az audiovizuális absztrakció és filozófiai gondolkodás a video révén érhetné el azt, amire eddig csak a verbális nyelv és gondolkodás volt képes.

A video a televíziót is jelentős mértékben átformálta. Egyes elméletek szerint a televízióművészet ennek az új technikának a segítségével szabadulhat ki a publicisztikai gondolkodás meghatározottságából. A videohasználattal az alkotók a televíziós gondolkodást a kísérletezés felé vitték el, az avantgard filmes, televíziós alkotók vették birtokukba, és tudatosan az audiovizuális nyelv és gondolkodás megújítására használták. Így sokszor nem is intézményi keretekben használják, hanem a hivatalos művészeten kívül rekedt gondolkodók egyik sajátos, modern kifejezési eszközévé vált. Ezek a kísérleti jellegű videofilmek olyan területekre vezetik a nézőket, ahol megszűnnek a deklarált értékek, ahol megint a teljes spontaneitás, a személyiség teljes szabadsága — néha szabadossága — nyer kifejezést (Hajas Tibor, Bódy Gábor filmjei).

Míg a dokumentum-játékfilmeknél a nemzeti, a kelet-európai meghatározottságok új audiovizuális megközelítését kell hangsúlyoznunk, addig a kísérletező videofilmnél a nemzeti keretek közül való teljes kiszabadulást, a nemzeti keretek majdnem teljes elvetését látjuk. A magyar művészek is a nagyvilágban élő értelmiségi gondolkodásának traumáit, szorongásait fogalmazták meg. Ők is az utcát, a mindennapokat mutatták a teljes spontaneitásukban, mint a dokumentum-játékfilmek alkotói, de egészen másként választották ki a bemutatásra kerülő valóságszeletet. Hőseik — melyek vagy szűkebb baráti körükből kerültek ki, vagy ők maguk voltak — politikumon, intézményeken kívüli világban élnek, ahol éppen az válik értékké, amit hivatalosan deviánsnak minősítenek. Értelmiségi problémáik, narcisszizmusuk, újszerű gondolkodásuk éppen amiatt olyan erőteljes, mert túl merev szabályok, normák, keretek ellen lépnek fel, és csak a teljesen szabad és független önmegvalósítás jogát ismerik el. Ellene vannak minden szerepelvárásnak, önmaguk törvényeinek az alakítói.

A két alkotón kívül a Balázs Béla Stúdióban, a fiatal alkotók műhelyében sok videofilm készül, melyek egy jelentős része a kísérletezést, a formanyelvi újítás szándékát tükrözi.

A televízióban a Fiatal Művészek Stúdiójában a video az adásba nem mindig kerülő, fiatal alkotók számára teszi lehetővé ötleteik megvalósítását. A video itt inkább könnyű kameraként van jelen, mint másfajta audiovizuális gondolkodásként.

A video is pár éves (sőt mondhatni egy évtizedes késéssel) jelent meg Magyarországon, de ma már elmondhatjuk, hogy mind a filmgyárban, mind a televízióban az alkotói és a befogadói audiovizuális gondolkodásban egyaránt jelen van.

A lézer az audiovizuális gondolkodás megújításának olyan újabb eszköze, mellyel a tér és idő ismeretelméleti viszonyai, ütközései is ábrázolhatóvá válnak. Így a lézer egyrészt mint a bonyolultabb összefüggések megjelenítésére lehetőséget nyújtó kifejezési eszköz segíti a filmet és a televíziót, másrészt csaknem elméleti jellegű problémák megfogalmazására is alkalmas önálló kifejezési formaként is definiálhatjuk. Ugyanakkor az egyszerű vizuális-szórakoztató játék szerepét is betöltheti — első felhasználása nálunk ilyen téren történt („lézerszínház"). Egyelőre még csak néhány próbálkozás van arra, hogy a lézerrel a művészi ábrázolást sokrétűbbé tegyék az alkotók. A video és a lézer együtt szerepel Rajnai Gábor tévés meséiben; Gaál István: *Orpheus és Euridiké* című operafilmjében és Szirtes András: *Lenz* című filmjében az érzékileg már felfogható, de verbálisan nem megfogalmazható, lelki és intellektuális történések ábrázolására használt lézertechnikák.

Csáji Attila, a lézerrel mint képzőművész került kapcsolatba, hologramokat is, filmet is készített.

Természetesen a lézer általános használatától még nagyon messze állunk (azt hiszem ezzel még a nálunk fejlettebb országok is hasonlóképpen vannak). Úgy tűnik, hogy a vizuális, audiovizuális közgondolkodás nem is nagyon ismeri, csak mint a többdimenziós tér létrehozására alkalmas technikai találmányt tartja számon, nem egyszer csodaként.

Az audiovizuális gondolkodás tágítása a különböző ipari fejlettségi szinten álló országokban eltérő módon zajlott és zajlik. Ha hazánk közepes fejlettségét tekintem, akkor bizonyos szempontból elégedett lehetek, hisz az új technikák mind az alkotói, mind a befogadói gondolkodásban megjelentek, sőt a televízió már az audiovizuális közgondolkodásban is jelen van. A video talán inkább az alkotói gondolkodást tágította, de már a befogadói gondolkodásba is behatolt (bár sokkal inkább a passzív befogadás, a „videózás" szintjén, mint az aktívabb használatban). A lézer még csak az alkotói ötletek megvalósításának hatásosságát gazdagította.

A lézer szinte egyértelműen a műszaki-technikai és kezdetlegesen a művészi alkotói gondolkodás szintjén van jelen hazánkban.

Első megközelítésre úgy tűnik, hogy az audiovizuális gondolkodás megújítását az új tömegkommunikációs eszközök, az új technikák megjelenése tette lehetővé, de valószínű, hogy maga a filmművészet is eljuthat oda, hogy az eddigi megjeleníthetetlen ábrázolásán kezdjen el gondolkodni. Ugyanakkor a televízió vagy a video tömeges elterjedése után is azt figyelhetjük meg, hogy a befogadói magatartást még mindig a rendkívül primitíven szórakoztató művek alakítják, sokan ezek megnézésére vállalkoznak csupán. Mégis az audiovizuális gondolkodás kialakításának és műveltség megszerzésének ezen technikai eszközök birtokbavétele az első számú feltétele.

Az új technikák az alkotói gondolkodást segítik elsősorban az ismeretlen területek meghódításában, ugyanakkor a befogadónak az audiovizuális köznyelv elsajátítására nyújtanak lehetőséget. Természetesen ez csak akkor jön létre, amikor az új technikák nemcsak használati eszközként funkcionálnak, nemcsak „fogyasztásra" sarkallják a befogadót, hanem újszerű specifikumaikkal a közgondolkodás eddigi határait kitágítják. Ennek lehetőségei, irányai, dimenziói csak a jövőben bontakozhatnak ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

[1] *Bán András—Beke László* (szerk.): Videoművészet. Budapest, 1982. Népművelési Intézet

[2] *Beke László—Peternák Miklós* (szerk.): Bódy Gábor (1946—1985). Életmű-bemutató. Budapest, 1987. Műcsarnok—MÜM, Filmfőigazgatóság

[3] *Csáji Attila:* Laser Hologram Light Mobile Foton Art. Budapest, 1986. magánkiadás

[4] *Durst György—Kovács Sándor—Pörös Géza* (szerk.): Beszélgetések a dokumentumfilmről. Budapest, 1981. Népművelési Propaganda Iroda

[5] *Fekete Ibolya* (szerk.): Fagyöngyök. Budapest, 1978. Hunnia—MAFILM

[6] *Forgács Péter* (szerk.): Mozgó film (BBS 1986.) Budapest, 1986. BBS

[7] *Hanák Katalin—Váradi László* (szerk.): „Miért?" Vélemények, viták, kritikák. (Egy tévéfilm és hatása) Budapest, 1977. Tömegkommunikációs Kutatóközpont

[8] *Kovács Péter* (szerk.): Hajas Tibor 1946—1980. Emlékkiállítás memorial exhibition. Székesfehérvár, 1987. István király Múzeum

[9] *Nemes Károly:* A filmművészeti avantgarde története. Budapest, 1973. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum (Filmművészeti Könyvtár 46.)

[10] *Szecskő Tamás* (szerk.): A televíziós jelenség. Budapest, 1975. Gondolat

Lepsényi Piroska (Ellinidha) rajza

Lendvay Judit

RÁDIÓZÁS: 1984—1985

Kik, mennyit, mikor rádióznak, és milyen műsorokat hallgatnak szívesen? Ezekre a kérdésekre keresi a választ az a rádiós közönségkutatás, amely 1979 óta figyeli a felnőtt lakosság rádióhallgatási szokásainak változásait a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban.

Mivel vizsgálataink középpontjában a rádióhallgató áll, elöljáróban szeretnénk néhány szót szentelni azoknak, akik nem szoktak rádiót hallgatni: mekkora ez a réteg, milyen társadalmi-demográfiai jellemzőkkel írható le, és mi jellemzi objektív anyagi-kulturális helyzetét.

AKIK NEM HALLGATNAK RÁDIÓT

1985-ben a felnőtt lakosság 2,3 százaléka, azaz kb. 180—190 ezer ember *nem hallgatott rádiót.* Az 1972-ben végzett időmérleg-vizsgálat adatai szerint a rádiót soha nem hallgatók aránya 9 százalék volt.[1] Az azóta eltelt 13 évben e népességcsoport egynegyedére csökkent.

„A nem hallgatók elsősorban a kulturálódástól távolabb eső csoportokból (alacsony iskolai végzettség, falun lakás, mezőgazdasági fizikai munka) kerülnek ki[2]..." — állapította meg Tomka Miklós az említett időmérleg-vizsgálat eredményeinek összefoglalójában. „A hallgatók és nem hallgatók részaránya szorosan összefügg mind az életkorral, mind az iskolai végzettséggel. Különösen a legidősebb és a legalacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban vannak sokan, akik soha nem rádióznak. E kétféle hatás összegződhet. A 4 osztályt vagy annál kevesebbet végzett 60 éves és idősebb lakosság több mint egyötöde nem szokott rádiót hallgatni. Ez az arány mind az életkor csökkenésével, mind az iskolai végzettség emelkedésével csökken"[3] — vonta le a következtetést.

Egy évtizeddel később azt találtuk, hogy *a rádiót nem hallgatóknak nemcsak az abszolút száma csökkent, hanem* bizonyos erővonalak mentén *objektív helyzetükben is viszonylagos javulás* következett be. 1985-re a nem rádiózók aránya a legfeljebb 4 osztályt végzett, 61 éves és idősebb lakosság körében a nyolc évvel korábbi 22 százalékról 9 százalékra csökkent. Bár a rádiót nem hallgatók aránya egyre kisebb a „kulturálódástól távolabb eső csoportokban", a viszonylagos javulás ellenére is megfigyelhető a *társadalmi hátrányok halmozódása körükben:* 1985-ben 48 százalék volt azoknak az

aránya, akik nem fejezték be az általános iskola nyolc osztályát és egyben községi lakosok. Mintegy kétharmad részük (1985-ben 64 százalékuk) aktív munkavégző tevékenységet nem folytat — jelentős részük (1985-ben 36 százalék) a nyugdíjas.

A következőkben arról ejtünk néhány szót, hogy mennyire „esik távol a kulturálódástól" a nem rádiózók csoportja, és mekkora az a viszonylagos javulás körükben, amit adataink sejtetnek.

Az a hipotézis, mely szerint azok nem rádióznak, akiknek nincs rádiókészülékük, kézenfekvő elgondolás. Adataink azonban rendreutasítják az egyszerűsítésekkel gyakran kacérkodó kutatói képzeletet: a rádiót nem hallgatóknak csak alig felénél (1985-ben 42 százalékánál) akadályozó tényező a rádióhallgatásban a készülék hiánya. De nézzük tovább a kulturális deprivációegyéb formáit! 1985-ben egynegyedük televíziót sem nézett (a rádióhallgatók körében a nem televíziózók aránya 1985-ben 3 százalék volt). Magas (1985-ben 31 százalék volt) azoknak az aránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol egyetlen könyv sem található (a rádióhallgatók körében ez az arány 1985-ben 9 százalék). Csaknem felük (1985-ben 40 százalékuk) nem olvasott napilapot. A hetilapot nem olvasók aránya is jóval magasabb (1985-ben 36 százalék) közöttük, mint a rádióhallgatók között (akiknek 15 százaléka nem olvasott napilapot vagy hetilapot), akárcsak a folyóiratot nem olvasóké (ez az arány a rádiót nem hallgatók körében 1985-ben 82, míg a rádióhallgatóknál 49 százalék volt).

Nem célunk a fenti tények puszta felsorolásán túlmutató mélyebb elemzés. Ezek az adatok azonban jól felvázolják annak az inger- és információszegény környezetnek a „fantomképét", amelyben a rádiót nem hallgatók egy jelentős része él még napjainkban is.

NAPONTA KÉT ÉS NEGYED ÓRA

Ennyi idő telik a nap 24 órájából rádióhallgatásra.[4] S ha ehhez az időmennyiséghez hozzáadunk még egyszer ugyanennyit — vizsgálataink szerint ugyanis a felnőtt lakosság 1985-ben adásnaponként 137 percet töltött a képernyő előtt[5] —, azt kell látnunk, hogy napi négy és fél órán keresztül a két médium közül valamelyik — vagy éppen nem ritkán a kettő egyszerre — be van kapcsolva a munkahelyeken, az otthonokban vagy útközben (az autóban).

A szabad idő eltöltését, az életmód alakulását elemző empirikus vizsgálatok arra a következtetésre jutottak, hogy társadalmi méretekben egyre elterjedtebb lesz a javarészt a rádió és a televízió köré szerveződő „individuális otthoni" szabadidő-eltöltési minta, mely egy 1982-es adatfelvétel szerint csaknem minden második nyugdíjasra és minden harmadik aktív munkavégzőre jellemző.[6]

A két médiumnak szentelt figyelem azonban közel sem egyenrangú. A televízió megjelenésével a rádiózás fokozatosan háttérrádiózássá alakult, a televízió ugyanakkor továbbra is kiköveteli az osztatlan figyelmet magának[7]: napközben hallgatunk rádiót, akkor, amikor kenyérkereső munkát vagy házimunkát végzünk, és dolgunk végeztével, este televíziót nézünk (a rádióhallgatással töltött idő 88 százaléka a 18 óra előtti időszakból adódik, a

tévénézéssel töltött idő háromnegyed része a 18 óra utáni időszakra összpontosul). A rádióhallgatással töltött idő idősávonkénti alakulását az *1. táblázat* foglalja össze.

1. táblázat

A RÁDIÓHALLGATÁSSAL TÖLTÖTT IDŐ ALAKULÁSA 1984-BEN ÉS 1985-BEN IDŐSÁVONKÉNT

(perc)

ÉV	6 óra előtt	6—8	8—10	10—12	12—14	14—16	16—18	18—20	20—22	22 óra után
		óra között								
1984	7	27	15	19	19	15	14	9	7	2
1985	7	26	17	20	17	14	15	9	6	2

ADÓPROFIL ÉS MŰSORSTRUKTÚRA

Jelenleg *a Kossuth-adó a nemzeti főadó*, amelyre igen fontos feladatok hárulnak a politikai kultúra terjesztésében, az állam és a párt törekvéseinek megismertetésében, magyarázásában és elfogadtatásában. Műsorai nemzeti és művészi értékeket mutatnak be. Az adó kiveszi részét az ismeretterjesztésben is, valamint a mindennapi életünkkel kapcsolatos problémák alapos megtárgyalásában.

A Petőfi-adó az informatív-szórakoztató adó, ahol mindennapjaink gyors, dinamikus feldolgozása dominál, a Kossuth-adónál oldottabb, gyakorlatiasabb közlésekkel. Szolgáltató és szervizműsoraival jó kapcsolatokat alakított ki a rádióhallgatókkal, s sikerült kiépítenie a visszacsatolás jól működő rendszerét. Sajátos jellege nem is annyira a műsoridő eltérő tartalmi-műfaji megoszlásában jelentkezik, mint inkább a műsorok, műsorblokkok hangvételében, stílusában.

A 3. műsorba (amely nemrég Bartók nevét kapta) kerülnek az igényesebb művészetet és szórakoztatást hordozó összeállítások, s ez az adó a magasabb szintű ismeretterjesztés fóruma. Mivel műsorai jóval kevesebb ember számára hozzáférhetőek, mint a Kossuth- vagy a Petőfi-adó összeállításai, részben a vételi lehetőségek korlátai, részben a lakosság tulajdonában lévő készülékállomány korszerűtlensége miatt, a jelenlegi speciális műsorkínálat csak speciális célközönség érdeklődésére tarthat számot.

E műsorpolitikai alapelvek egyre következetesebb alkalmazását, az adóprofilok további tisztítását tűzte ki célul az 1984 októberében bevezetett struktúramódosítás. A következőkben azt nézzük meg, hogy a módosított műsorrend hogyan befolyásolta a rádióhallgatási szokásokat, milyen változásokat eredményezett a rádióhallgatással töltött idő alakulásában.[8]

A MÓDOSÍTOTT MŰSORREND NÉHÁNY KÖVETKEZMÉNYE

A következő táblázatokba összegyűjtöttük a rádióhallgatással töltött átlagidőket azokban az idősávokban, amelyekben mind 1984-ben, mind 1985-ben elérték az 5 perces nagyságot. Ez a megkötés a téves következtetések elkerülése érdekében szükséges, de a 10 percnél kisebb átlagidőket így is csak tájékoztató jellegűnek szánjuk.

Nézzük először a *hétfői* adásnapot, amely a leggazdagabb a változásokban! Ez nem véletlen, hiszen a hétfő nyugodtan tekinthető — az 1984-hez képest bekövetkezett 19 perces csökkenés ellenére — a rádiózás kulcsnapjának: erre a napra összpontosítja figyelmét a műsorszerkesztő, s ezen a napon kapcsolja be készülékét legnagyobb valószínűséggel a rádióhallgató. Előbbit ezen a napon nem köti a televízió konkurenciája, utóbbi a hét első, „legerősebb" munkanapjának elmúlását próbálja — ha teheti — rádióhallgatással siettetni, illetve estéjét — tévéadás híján — rádióhallgatással kitölteni. Ezen a napon csaknem valamennyi idősávban kevesebbet hallgattuk a rádiót 1985-ben, mint 1984-ben: a rádióhallgatással töltött idő hétfői növekedésének tartalékai kimerülőben vannak.

A Petőfi-adó reggeli — 6—8 óra közötti — hallgatásával töltött idő csökkenése nem korlátozódik a hét első napjára, hanem *mindennapos: reggeleink* minden bizonnyal *egyre sietősebbek*. A struktúramódosítás következtében a népszerű *Slágermúzeum* más napra került, és az adatok szerint csökkent a délutáni kívánságműsor vonzereje.

A Kossuth-adón a 18—20 óra közötti időszakban négy perccel csökkent a rádióhallgatással töltött idő: az idősáv egyik fő műsorának, az *Esti Magazin*nak a közönségfogadtatásában lényeges változást nem találtunk, ugyanakkor az esti rádiókabaré — vizsgálatunkban mindkét évben az áprilisi — jelentős nagyságú közönségrétegeket veszített el.[9] A csökkenés további oka, hogy 1985-ben négy vizsgálati hetünk közül az egyikben a rendkívüli adásnap a televízióban a rádióhallgatók egy részét magához vonzotta (június 10-én).

Két órával később, 20—22 óra között öt perccel hosszabb ideig hallgattuk a Kossuth-adót 1985-ben, mint egy évvel korábban. December első hétfőjén ugyanis mindkét évben a szokásosnál hosszabb adásidővel jelentkezett a rádiókabaré: az előző évi szilveszteri műsor ismétlésével. Noha az adás ugyanúgy 19.15-kor kezdődött, mint más kabaréműsorok, a hosszabb adásidő miatt az összeállítás súlypontja a 18—20 óra közötti időszakról átkerült a későbbi idősávba. Az 1985-os szilveszteri ismétlés csaknem háromnegyed órával hosszabb volt, mint az egy évvel korábbi, és többen is hallgatták — innen a 20—22 óra közötti időszak átlagidejében tapasztalt növekedés a Kossuth-adón.

Hétfőnként a *Petőfi-adón* egyetlen idősáv vívott ki magának nagyobb odafigyelést a rádióhallgatók körében 1985-ben, mint 1984-ben: a 10—12 óra közötti időszak, mely a struktúramódosítás egyik legátfogóbb akciójának, a hétköznap délelőttök átszervezésének egyik terepe. A változások hordozója az új tartalommal telítődő, korábban csak csütörtökönként jelentkező összeállítás 9—12 óra között: a *Napközben*. „A Napközben jelentkezésével műsorpercekben is mérhetően nagyobb jelentőséget kapott a rádió szolgáltató

funkciója. A műsor élet- és emberközeli tematikája, stílusa a rádiózás új vonásait erősíti. A hétköznap délelőttök egységes képének megteremtése egyúttal előrelépést jelent egy átláthatóbb műsorrend felé" — olvashatjuk a struktúramódosítás közvetlen hatásait elemző tanulmányban.[9] Adataink most már a hosszabb távon érvényre jutó hatások feltárását is lehetővé teszik. A rádióhallgatással töltött idő idősávonkénti alakulását tekintve a *Napközben* című összeállítás újjászületésével és kibontakozásával kapcsolatos változások egyenlege pozitív, és az újabb adatok megerősítik a közvetlenül jelentkező hatásokkal foglalkozó, korábban már idézett elemzés mérlegét, amely szerint „a *Napközben* fogadtatása a közönség körében — elég egyértelműen kedvező".[10] A megújhodott *Napközben* új közönségrétegeket toborozott, és hallgatóit kétszer olyan hosszú ideig szórakoztatja, mint elődje, a *Zenedélelőtt* vagy a „régi" *Napközben.*

Az új struktúrában — mint már eddig is láthattuk — *hétfőnként és péntekenként* a 8—10 óra közötti időszak kevésbé szolgál a rádióhallgatók megelégedésére, mint korábban: a népszerű könnyűzenei összeállítás, a *Slágermúzeum más időpontra történő áthelyezése itt jelentős nagyságú közönségrétegek elvesztésével járt,* mivel *a helyébe lépő műsorok* — a *Nótacsokor,* operettösszeállítások stb. — kevésbé vonzóak, és *célközönségük a két adó közül inkább a Kossuth-adót részesíti előnyben.*

Keddenként és szerdánként egyértelmű a struktúramódosítás pozitív hatása: keddenként átlagosan 6, szerdánként átlagosan 3 perccel többet hallgattuk a Petőfi-adót 8—10 óra között, mint egy évvel korábban. Keddre került *a Slágermúzeum:* az új műsorstruktúrában csaknem háromnegyed órával korábban kezdődik. Emiatt kissé ugyan csökkent a műsor hallgatottsága, de magát az idősávot sokkal vonzóbbá tette, mint műsorelődei. Szerdánként a *Napközben* című összeállítást az *Idősebbek hullámhosszán* című műsor előzi meg, akárcsak a régi műsorstruktúrában — csupán kezdési időpontját tették 30 perccel korábbra. Ez a változtatás valamelyest növelte a műsor hallgatottságát.

A struktúramódosítás a Petőfi-adó délutánjait sem hagyta érintetlenül. *Keddenként* például a 18.00 órakor kezdődő ifjúsági műsor adásideje a duplájára nőtt, és kezdési időpontját 30 perccel korábbra tették. Ennek következtében e műsor idősávba sorolása is megváltozott: korábban a 18—20 óra közötti időszakba tartozott, most a 16—18 óra közöttibe.[11] Ezek, részben a kódolási rendszerünkből származó változások azt eredményezték, hogy 1985-ben 5 perccel hosszabb ideig hallgattuk a Petőfi-adót 16—18 óra között, mint egy évvel korábban.

Péntekenként is regisztráltuk ebben az idősávban a rádióhallgatásra fordított idő növekedését. Számításaink szerint ez nem az idősáv állandó műsorának, az *Ötödik sebesség* című összeállításnak az érdeme (hiszen átlagos hallgatottsága változatlanul 10 százalék), hanem a *Péntektől péntekig* című ajánlóműsoré. Sikeressége a struktúramódosítást közvetlenül követően bizonyítást nyert, s vonzereje azóta még növekedett (az 1985-ben vizsgált négy adás közül az első kettő 9—9, a harmadik 11 és a negyedik 12 százalékos átlagos hallgatottságot ért el). A kezdeményezés bevált: 1985-ben a *Péntektől péntekig* műsorideje alatt összesen 7 perccel többet hallgattuk a Petőfi-adót, mint 1984-ben, a megfelelő időszakban.

A struktúramódosítás *vasárnap délelőtti* vonatkozásait a következőképpen foglalja össze a már sokat idézett tanulmány: „A régi struktúrában vasárnap délelőtt a Kossuth-adón a *Vasárnapi koktél,* vele szemben a Petőfi-adón pedig többnyire kabaréműsor szórakoztatta a hallgatókat, és így a rádió hallgatottsága összességében (a két adó hallgatóit összeadva) meghaladta a 25 százalékot. Az új struktúrában a *Vasárnapi koktél* átkerült a Petőfi-adóra, s a régi helyén, a Kossuthon jelentkezik az új *Gondolat — jel.* A rádió hallgatottsága egycsapásra 17,5 százalékra csökkent."[12] Az azóta eltelt időszak újabb adatfelvételei igazolják a kezdeti borúlátást: a struktúramódosítás *közvetlen* hatásaként 1985-ben kevesebb időt töltöttünk rádióhallgatással a 10—12 óra közötti idősávban, mint egy évvel korábban. A *Vasárnapi koktél* hallgatottsága ugyan valamelyest növekedett a Petőfi-adóra történő áthelyezéssel, a fontos kultúrpolitikai missziót betöltő *Gondolat — jel* 6 százaléknál nem magasabb hallgatottságával azonban nem pótolhatta a *Vasárnapi koktél* áthelyezése okozta veszteséget. A struktúramódosítás *közvetett* hatása a Petőfi-adót sújtja a 12—14 óra közötti időszakban. Látszólag semmi lényeges változás nem történt, mégis átlagosan 6 perccel csökkent a rádióhallgatással töltött idő ebben az idősávban. Megváltozott ugyanis a *Jó ebédhez szól a nóta* című nótaösszeállítás műsorkörnyezete: az előtte elhangzó *Vasárnapi koktél* egy olyan közönségréteget vonz, amelynek ízlésalakzata nem fér meg a magyarnótával. A struktúramódosítás előtt a kabaré közönségnek egy jelentős része meghallgatta a nótaösszeállítást is — a jelenlegi rendszerben Komjáthy György műsora után jóval többen kapcsolják ki készüléküket, mint a kabaré után régebben. Ezt nemcsak a rádióhallgatással töltött idő szóban forgó időszakban történő csökkenése igazolja, hanem a közönségösszetétel eltolódása is: 1984-hez képest 12—14 óra között növekedett az idős, inaktív rétegek aránya.

A rádióhallgatással töltött idő adók közötti megoszlása hosszú idő óta először nem mozdult el a Kossuth-adó kárára.[13] A Kossuth-adót sújtó negatív tendenciák megtorpanása azonban korántsem arra vezethető vissza, hogy 1985-ben több figyelmet szenteltünk a Kossuth-adón elhangzó műsoroknak (hiszen ezt az adót csak szombatonként hallgattuk lényegesen többet, mint egy évvel korábban). A Kossuth-adó *javára* bekövetkezett kismértékű arányeltolódás oka elsősorban a Petőfi-adót ért *veszteség,* amely a hétfői adásnapot csaknem teljes egészében érintette, vasárnaponként pedig a déli időszakra összpontosult.

MŰSORTÍPUSOK VONZÁSA[14]

A következőkben megnézzük, hogy mekkora figyelmet szenteltek a rádióhallgatók 1984-ben és 1985-ben a különböző műsortípusoknak abból az időkeretből, amelyet naponta rádióhallgatásra fordítottak.

A rádióhallgatással töltött napi átlagidő nagy része (89 százaléka) *négy műsortípus között oszlik meg:* a napi két és negyed órából 1984-ben háromnegyed, 1985-ben egy órát szenteltünk a *szolgáltató* műsoroknak; 1984-ben csaknem háromnegyed, 1985-ben alig fél óra hosszat *zenét* hallgattunk; 19—19 percig *szórakoztató* műsort és mindkét évben negyed órányi politikai műsort.

Egyedül a politikai műsorokat hallgatjuk hosszasabban a Kossuth-adón, mint a Petőfi-adón: 1984-ben csaknem *háromszor,* 1985-ben majdnem *négyszer* annyi időt szenteltünk a Kossuth-adón elhangzó politikai műsoroknak, mint a Petőfi-adón elhangzóknak. Ez természetes is, hiszen a rádió legillusztrisabb politikai műsorai — a *Déli Krónika,* az *Esti Magazin* és a *168 óra* — a Kossuth-adón jelentkeznek.

Lényeges változás, hogy jóllehet, 1984-ben a két adó még közel egyenlő arányban osztozott a szolgáltató műsoroknak szentelt figyelmen, egy évvel később a Petőfi-adón elhangzó szolgáltatóműsorok sokkal nagyobb odafigyelést vívtak ki maguknak, mint a Kossuth-adó szolgáltató műsorai, nem utolsósorban az e funkciót hordozó műsorok műsoridejének lényeges növelése következtében (a szolgáltató műsorok műsorideje 1984—1985 között 57 százalékkal bővült a Petőfi-adón).

A szórakoztató műsorok átlagos hallgatottságában 1984—1985 között a Kossuth-adón másfélszeres növekedést, a Petőfi-adón egyharmados csökkenést mértünk, miközben a hallgatásukra fordított idő a Kossuth-adón egyáltalán nem, a Petőfi-adón pedig csupán egy perccel változott. Átlagos hallgatottságuk 1985-ben a Kossuth-adón volt a magasabb — ez azt a látszatot kelti, hogy inkább ezen az adón hallgatnak szórakoztató műsorokat a rádióhallgatók. A hallgatásukra fordított átlagidők ezzel szemben azt mutatják, hogy kétszer-háromszor annyi időt szenteltünk 1984-ben és 1985-ben a Petőfi-adó szórakoztató műsorainak, mint a Kossuth-adón elhangzóknak.

Ami a különböző műsortípusokra irányuló figyelem koncentrálódását illeti, a *Kossuth-adón* 1984-ben és 1985-ben egyaránt *szolgáltató műsorokból hallgattunk a legtöbbet, a Petőfi-adón 1984-ben még zenét, egy évvel később már itt is szolgáltató műsort: az eltelt időszak alatt* — a profiltisztító műsorpolitikai célkitűzéseknek megfelelően — *tovább erősödött a Petőfi-adó informatív-szolgáltató jellege.*

JEGYZETEK

[1] *Tomka Miklós:* A tévénézés és a rádióhallgatás a napi tevékenységek rendszerében. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Szakkönyvtár. Budapest, 1978. 88. old.

[2] Uo. 87. old.

[3] Uo. 87—88. old.

[4] Az elemzés alapjául szolgáló adatok a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendszeres műsorfigyelő panel-vizsgálatából származnak. A felmérést a 18 éven felüli lakosságot reprezentáló mintákon végezzük. 1984-ben és 1985-ben évente négy-négy alkalommal kértünk fel 2500—2500 főt a postán elküldött naplók kitöltésére és visszaküldésére. A vizsgálat résztvevői a kiküldött naplókba feljegyezték, hogy melyik műsorokat hallgatták meg a rádióban, s mennyire tetszettek ezek — az iskolai osztályzatok szerint.

A 2500 fős minta ún. korrigált minta, ami tömören azt jelenti, hogy azok a rétegek, amelyeknek együttműködési hajlandósága — szegényes íráskészségük vagy objektív körülményeik miatt — kisebb, nagyobb arányt képviselnek a kiküldött mintában, mint amekkora valós társadalmi arányuk alapján indokolt lenne. Így megközelítően reprezentatív mintákat kapunk vissza, amelyek megfelelnek a népesség országos összetételének.

A bemutatásra kerülő adatok az ún. PANÖSSZ programmal történő gépi adatfeldolgozás eredményei. A programot Lukács Márta (MTA, SZTAKI) készí-

tette; a gépi adatfeldolgozást Dankánics Mária és Villányi Katalin, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársai végezték.

[5] A rádiós közönségkutatáshoz hasonló rendszerben televíziós közönségkutatást is végez a Tömegkommunikációs Kutatóközpont Közönségkutató Osztálya heti 1000—1000 fős országos reprezentatív mintákon. Kezdetben évente húsz héten keresztül gyűjtöttünk adatokat a nézők televíziózási szokásairól, majd 1979-től a vizsgálatot kiterjesztettük az egész évre.

[6] Bruszt László—Lilli Róbert: Az áruba bocsátott szabadidő. Társadalomkutatás. 1986. 3—4. szám. 82—99. old.

[7] A háttérrádiózás problémakörével foglalkozik *Tomka Miklós* Rádióhallgatás, tévénézés — az egyéb tevékenységekkel egy időben című tanulmányában (TK Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1981. XIII. évf. 11. szám) és *Malecz Attila* Koncentrált rádiózás — adalékok a háttérrádiózás kérdéséhez című elemzésében. In: Kedves hallgatóink. 1980—1985. Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1986. XVIII. évf. 6. szám. 169—192. old.

[8] A struktúramódosítás rövidebb távon jelentkező hatásait *Dankánics Mária* elemezte A módosított műsorrend fogadtatása című tanulmányában. In: Kedves hallgatóink. 1980—1985. Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1986. XVIII. évf., 6. szám. 239—288. old. Az azóta eltelt időszak újabb adatfelvételei az ismételt áttekintésre ösztönöznek.

[9] *Dankánics Mária*, i. m. 244. old.

[10] Uo.

[11] A műsorokat kezdési időpontjuk alapján soroljuk be az idősávokba. Amennyiben egy műsor átnyúlik a következő idősávba, a két idősáv közül abba kerül, amelyikbe műsoridejének nagyobbik fele esik.

[12] *Dankánics Mária*, i. m. 275. old.

[13] A rádióhallgatással töltött idő adónkénti megoszlása 1979-től a következőképpen alakult (%):

	Kossuth	Petőfi	3. műsor
1979	42	58	
1980	46	53	1
1981	44	56	
1982	46	53	1
1983	42	56	2
1984	38	61	1
1985	39	60	1

[14] Az elemzésünkben használt műsortipológia döntően tartalmi szempontú, a következő főbb műsorokkal:

Politikai műsorok (például Déli Krónika, Esti Magazin, 168 óra, Eco-mix stb.)

Tudományos-kulturális műsorok (például Bagoly, Gondolat — jel, Kis magyar néprajz, Törvénykönyv stb.)

Zenei műsorok (például A hét zeneműve, Ki nyer ma, Slágermúzeum, Zeneközelben, Idősebbek hullámhosszán stb.)

Irodalmi műsorok (például A hét költője, Szabó család, Társalgó, Gondolat, Az olvasás gyönyörűsége, Kritikusok fóruma stb.)

Szórakoztató műsorok (például kabarék, kívánságműsorok, Ismét a javából stb.)

Sportműsorok

Szolgáltató műsorok (például Jó reggelt!, Előttünk a vasárnap, Napközben, Péntektől péntekig, Poptarisznya, Halló, itt vagyok, Útinform stb.)

Gyermek- és ifjúsági műsorok (például Nyitnikék, Ötödik sebesség, Iskolarádió, Táskarádió stb.)

A Petőfi-adó éjszakai műsora

Egyéb (például Himnusz stb.)

Tabáni koncert. Fotó: *Kőbányai János*

NÓTA

Kőbányai János

A BEM RAKPARTTÓL A TABÁNIG*
Beat-ünnep születik

A tabáni koncerteknek a Bem rakparti művelődési ház a gazdája. Ez a tény több mint adminisztratív, technikai viszony. Ennek a kis klubocskának a gyomrából, műhelyéből ébredt, jött fel tündökölni a felszínre mindaz, amely az évek során a világon egyedülálló perpetuum mobile magyar Woodstockká terebélyesedett. Szelleme, objektiválódó történelme nyomja rá a bélyegét a tabáni eseményekre: mind a születésre, mind a fejlődésre, s nem utolsósorban az itt játszó zenekarok váltak az évenkénti nagy misztérium celebrálóivá.

Bem rakpart. Az Andrássyak roppant palotája földszintjén, az egykori télikert helyiségében mindenkinek volt, van valami érintkezési pontja, aki az utóbbi két évtizedben a progresszív magyar ifjúsági kultúrával kapcsolatba került.

Bizonyos Bem rakparti évek szorosabb-lazább, de jellegzetesen felismerhető módon fűzik össze az azonos érdeklődésű kultúrköröket, nemzedékeket. Ismerős arcok, „én is lejártam a Bemre...", „te is ott voltál, amikor a Bemben...?", ismerős évek, élmények. Nemzedéki kulturális azonosságtudat bölcsője, szimbóluma. Itt szinte modellszerűen végigkövethető az a fejlődés, ami az egész magyar ifjúsági zenei kultúra ívét jellemzi. Az egykori télikert szökőkútja helyén kialakított előadói dobogón egymás után kapott fórumot a beat, a progresszív rock és folk, a dzsessz-rock, majd a kortárszenei műhely legjobb magyar művelői, és a hurka alakú, hosszúkás terem pedig otthont adott a váltakozó, cserélődő, de a magjában, szellemében azonos, a muzsika fejlődésével együtt tartó, nivellálódó közönségnek.

A klub születése, erőre kapása, profilja, tradíciói kialakulása szintén az egész magyar szellemi életre érvényes történelmi, társadalmi jellemzőket idéznek fel.

Talán sehol sem ilyen kristálytisztán, mint itt.

Azt a helyzetet, történelmi pillanatot mutatják, amikor a második világháború vége s annak bénító sokkját meghosszabbító személyi kultusz korszak bukása után a hagyományos és új értelmiségi rétegek az osztályidegenség, a bizalmatlanság babiloni fogsága után lassan ismét közéleti szerephez, képzettségüknek, vágyaiknak megfelelő munkához, elismeréshez jutottak. A felszabadult, a világot újból birtokba vevő jókedv és tenni-, „lépni-"akarás energiája áradt szét, erősödött fel a gombamód szaporodó amatőr mozgal-

* Részlet a magyar beatnemzedékről szóló riportregényből.

makban. Párosult ez a lendület a megdönthetetlen realitás elfogadásával; nevezetesen azzal, hogy ez a réteg az én-identitását, autonómiáját csak az életmód-változtatás és a kultúrateremtés szférájában valósíthatja meg. A tudomásulvétel hatalmas energiákat szabadított fel. Színházi, pantomim-, báb-, irodalmi és tánccsoportok szerveződtek spontán, minden létrehívó külső hívás nélkül. Egyetemeken, kollégiumokban, gyárakban, művelődési házakban, KISZ-szervezetekben. Produkcióik esztétikai színvonalánál jóval jelentősebb a társulatok önkormányzata, közösségi élete, ahol a demokrácia kiscsoportos formái testközelben megélhetőek. Az egy nemzedékkel korábbi, magát soha ki nem futó, ifjúságában önmagát soha meg nem valósító ifjúsági ellenkultúra képviselője: Jancsó Miklós művészete is ekkor bontakozott ki. Mindjárt az első filmje (egyetlen, ami a jelen idejéről szól), az *Oldás és kötés* ezt a nemzedékváltást, értelmiségi felszabadulást járja körül plasztikusan. Nagy mítoszai, koreográfiái, ritmusai a hatvanas évek ifjúsági ellenkultúrájának lázongó levegőjéből is táplálkoztak. Nem véletlen tettek olyan revelációs, aktivizáló hatást az ifjúság körében, s vált maga Jancsó akkor a magyar fiatalok popénekesekkel vetekedő bálványává. (Több filmjében és a Huszonötödik színházas rendezéseiben az ifjúsági ellenkultúra képviselőivel is együtt dolgozik.)

Beindult a fiatal írók mozgalma, igen sok értéket, új színt felmutatva. (Kilencek, Simonffyék, Petri György költészete.) Az írók mozgolódásának sémájára csoportosultak a „fiatal" filmesek, képzőművészek, s talán nem túl szentségtörő a megállapítás, ha az igen széles spektrumú ifjúsági ellenkulturális mozgalom legszélén, de mégis azzal szorosan egybetartozó jelenségnek látom a „marxizmus reneszánsza" vagy a Budapesti Iskola filozófusainak a hatvanas évekbeni termékeny korszakát. (Heller Ágnes két tanulmánya, amelyeket a kommunákról írt és Kovács András *Extázis öttől hétig* című filmjéről a mozgalom legfontosabb, legradikálisabb célkitűzéseit exponálja.)

S közben szólt, egyre több helyütt, egyre többeknek, egyre hangosabban és többféleképpen, főként egyre egyénibb hangon a beatzene.

Fodor Tamás a korszak amatőr mozgalmait áttekintő kitűnő tanulmányában (Mozgó Világ, 1977/6.) lényegében a beatet tekinti a fiatalok biztató, gazdagon induló mozgalmi motorjának. Ez a meglátás csak a hatáscsere egyik oldalát mutatta be. Valójában a magyar beat kialakulásakor az csak része volt a sokféle műfajban kibontakozó amatőr mozgalomnak. Ugyanazok az igények, indulatok, álmok és remények keltették életre, mint a többi műfajt. A társadalom immobil kereteiből kitörés az ország, a világ megismerése és saját képükre alakítása volt a céljuk. „Felfedezték, hogy az igazi megismerés csak a gyakorlatból adódik, magukat társadalmi embereknek tekintették, akik képesek beavatkozni a valóságba azért, hogy megváltoztassák azt" — írta Fodor Tamás.

A beatzenekarok alig különböztek spontán kialakulásukat, demokratikus szervezeti kereteiket tekintve a más területeken tevékenykedő amatőr csoportoktól. Az erőszakkal az atomizált magányba verő uniformis kultusz bukása utáni korszak szabadabb levegője hívta életre autonóm személyiségeket feltételező közösségi formáit. A magyar beat aligha születhetett volna meg az amatőrmozgalom támogató hátországa nélkül, amelynek kétségen kívül a reprezentatív legnagyobb tömeghatást elérő ágává nőtt. Új minőséggé

foglalta össze a sok irányban tevékenykedő mozgalom által felszínre hozott értékeket s az amatőrmozgalmak mögött álló nemzedékek életmód-stratégiáját.

Apák és fiúk nemzedéke soha nem volt ilyen közel egymáshoz. A késleltetett, szunnyadó, parázsló önmegvalósítási, a társadalmat emberivé belakó-alakító vágyak alkotó módon egyesültek, az ifjúság újat, MÁST akarásával. A magyar történelem e második nagy reformkorszakának kulcsa, legfontosabb tette az alulról jövő kezdeményezések iránti megnövekedett tolerancia, az a készség, jóindulat, amely ezeket az energiákat, színeket integrálja a társadalom testébe és a kultúrájába. A hatalom, amely nem fél, elhúzódik, de jó szándékot feltételez, s engedi magát irányítani azoktól az erőktől, amelyeket képvisel, amelyet rábíztak.

Ilyen kedvező légkörben és viszonyok között szökkent szárba a Bem rakparti klubélet. Gyors felvirágzása nem választható el az alkotó tolerancia gyakorlójától, a klub alapítójától és nagy korszaka igazgatónőjétől: Kuhajda Istvánnétól, azaz Margó (néni?)-tól. Két éve nyugdíjasként mint nyugtalan, csibéiért aggódó kotlós figyeli a szárnyai alól kikerült művészek, együttesek pályáját és teremtményei sorsát: a Bem rakpartot és a Tabánt. Szemközelben vannak hozzá; szinte mértani pontossággal a két helyszín között lakik a Várdomb oldalában.

Hol terem a kultúrház-igazgató?

Kisgyerek korában színész szeretett volna lenni. Hatéves korában már a kukoricagórében színházi előadást tartott a pajtásaival. Szülőfalujában — Tiszaföldváron — a zsidó kántor vezetésével az ipartestületben több darabot is előadtak. Lichtenstein Mórnak hívták ezt a kántort, jól emlékszik a nevére. Szerettek hozzá járni, dalokra, táncokra tanította a gyerekeket. Édesapja református, édesanyja katolikus volt, a gyerekek a két templom közé, a zsinagógába jártak. A falu köztiszteletben álló emberének számított a kántor, minden szülő örült, ha foglalkozott a gyerekével. Mi lett vele később? A háborúból egy zsidó sem jött vissza. „A mi zsinagógánkat — szép és régi volt — le is bontották utána."

Gyermekkora óta szereplési vágy él benne; a világ tudomására hozni valamit, amit jobban tud, mint mások. Évente egy-egy darabot mutattak be az ipartestületben, a falu „színházában".

Mezőtúrra járt gimnáziumba, Kecskemétre az angol kisasszonyokhoz került líceumba, a tanítóképzőt Szarvason fejezte be már a felszabadulás után. Diplomájával mégsem pedagógusként helyezkedett el, hanem tisztviselőnek ment egy külkereskedelmi vállalathoz. Ott működött színjátszó csoport, s játékra jelentkezett. Egy szabadúszó profi rendező tanította be a darabokat, például ő játszotta a főszerepet. Moliere *Dandin György házasságában.* Itt érintette meg igazán a művészet, de a házasság, a hamarosan érkező gyerek miatt ez az érintés-találkozás ennyiben is maradt. Később munkahelyet változtatott, az I. Kerületi Tanácshoz került az iparügyi osztályra. Iparengedélyek kiadásával foglalkozott, de — 59-et írtak — inkább a visszavonásokat szorgalmazták. 1962-ben került át a népművelési csoportba előadónak. A csoport dolgozói mind elmentek, s így őt, a szakszervezeti kultúrfelelőst irányították ide. A kerületben ekkor művelődési ház, szervezett kulturális élet nem volt. Könyvtárakat, a kerület zeneiskoláit ellenőrizte, és a Halászbástyán szervezett néhány koncertet.

A Bem rakparti klub története 1965-ben kezdődött.

A Bem rakpart 6-ot, az Andrássy-palotát — itt töltötte gyermekkorát Andrássy Katinka, a későbbi Károlyi Mihályné — ekkor a Budai Szabó Szövetkezet birtokolta vagy inkább bitorolta. Ebben a gyönyörű épületben szabtak-varrtak, a szobrokat ledöntötték, összetörték, a gyönyörű vörösmárvány lépcsőházat is tönkretették, rengeteg értékes faliképnek is lába kelt. Ez a botrányos helyzet egy födémcsere kapcsán tűnt fel az akkori tanácsi vezetőknek. Elhatározták, hogy a szabókat kiköltöztetik, s a palotában művelődési házat hoznak létre. Budapesten már csak egyedül itt, ebben a történelmi centrumban nem volt háza a kultúrának. A Fővárosi Tanács nem tudott anyagiakkal beszállni, így az átalakítás — tervezés, kivitelezés — társadalmi munkában készült.

Már ekkor bekapcsolódott a munkába, mert a tanácsnál rá gondoltak, mint első igazgatóra.

Néhány sikeres rendezvény szervezése már volt a háta mögött; például csillagászoknak szervezett előadásokat, mert az embereket ebben az időben a szputnyikok, űrhajók érdekelték. 1963-ban egy, a tanács kertjében tartott garden partyn kötötte az első szerződést beatzenészekkel — többek közt az omegás Benkő Lacival, aki a kerületben a Petőfi Gimnáziumba járt, s volt egy osztályzenekara. Az első szerződés egy kockás irkalapon köttetett, százforintos gázsiért játszottak a fiúk.

Már az átépítés alatt kinevezték a ház — hivatalosan ekkor még művelődési klub — igazgatójává. Igazgatónak, alkalmazottak nélkül. Minden idejét az építkezésen töltötte, igyekezett saját képére formálni a klubot. 1966. június 17-én nyitottak. Akkor csupán egy teremmel, egy raktárral és egy irodával rendelkezett. Nyári holtszezon volt, föl kellett készülni a szeptemberi nyitásra.

Amint elterjedt az új lehetőség híre, sokan keresték fel ötletekkel, javaslatokkal. Rendezők, színészek, zenészek. Olyan emberekkel szeretett dolgozni, akik nemcsak ötletet adtak, de végig is vitték elképzeléseiket. A legígéretesebb javaslattal Szécsi Lajos, az Irodalmi Színpad volt rendezője jelentkezett. Tőle származik a *Szót kérünk* című fórum ötlete. Ez a műsor több éven keresztül csalogatta a Bem rakpartra a hallgatóságot, de bázisát adta a klubban később fellépő művészeknek is. Döntően amatőröknek, pályakezdőknek. Az elv az volt, hogy fiatal énekeseknek, muzsikusoknak, színészeknek, költőknek teremtsenek bemutatkozási lehetőséget. A havonta jelentkező műsorokban négyesfogatokat állítottak össze. Mindenki kapott félfél órát. A szárnypróbálgatókat egy-egy, az azonos műfajban működő idősebb, befutott kolléga mutatta be. (Például az első beatfecskéket, Tolcsvayékat, Gonda János vezette föl. Őt tartották ekkor a leghivatottabbnak ebben a műfajban. Megkeresték, s ő örömmel vállalta el a beavatást. Néhányszor meg is hallgatta a fiúkat, akik el se akarták hinni, hogy egy ilyen nagy név vállalkozik a megismertetésükre.)

Összehozták a kezdőket az idősebb pályatársakkal, s ezzel mindenki jól járt. Eleinte Szécsi hozta az embereket, utána híre ment az újfajta vállalkozásnak, s kezdtek áradni a jelentkezők. Művészeti bizottságot kellett felállítani, akik döntöttek a művekről és művészekről. Nyolcvan-száz főnyi közönség gyűlt össze egy-egy alkalommal, a belépődíjért nyolc forintot kértek. Kezdetben barátok, családtagok jöttek, mindenki hozta a holdudvarát.

Hatvankilencben változtatni, újítani akartak. Elsősorban az irodalmi jelleg kidomborítása miatt a *Szót kérünk*et fölváltotta a *Rakparti esték* című sorozat, ahol elsősorban fiatal költők kaptak szárnypróba-lehetőséget.

Tizenkét ilyen estét szerveztek. Buda Ferenc, Ágh István, Tandori Dezső és a Kilencek még csak antológiákban mutatkoztak be, ők is keresték a megszólalásnak ezt a formáját. Az itt bemutatkozó költők hajdani névsora irodalomtörténeti jelentőségű. Meglepetésként ért mindenkit, hogy valamennyi esten a rockkoncertekhez hasonló, zsúfolt, telt ház mellett zajlottak a műsorok. Nagy vonzerőt jelentett az is, hogy neves színészeket nyertek meg a kezdők versei tolmácsolására. Latinovits Zoltán épp egy friss lábtörés után, hatalmas gipszcsizmával szavalta Döbrentei Kornél verseit. Egyesek saját maguk adták elő a műveiket, nemegyszer nemes irodalomtörténészek is tartottak bevezetőt. A sorozatnak Utassy József estje vetett véget. A *Kelj fel és járj, Petőfi Sándor* című verse nem tetszett valakiknek, akik „hivatalból" nézték a műsort. A pártbizottságról komoly letolás érkezett, s így jobbnak látták a sorozatot leállítani.

Az Írószövetség is felfigyelt a Bem rakparti kortárs költészet virágzására. Fölkérték a házat egy nemzetközi költőtalálkozó lebonyolítására. 1973 tavaszán Weöres Sándor nyitotta a fesztivált. Több költő jött a Szovjetunióból, Csehszlovákiából, az NDK-ból, Görögországból, Bulgáriából. Műveiket Bálint András és Bodnár Erika szavalták magyarul. Vendégül láthatták Nagy Lászlót, aki emlékezetes hangulatot sugárzott maga körül, Károlyi Amyt, Hajnal Annát, Keszi Imrét. A zsúfolt házak egy részét azok a fiatalok tették, akik a beatzenével „szelídültek" be a házba.

Aki eljött egy beatkoncertre, az ha akarta, ha nem, képzőművészeti esemény résztvevőjévé is vált. Ugyanis helyhiány miatt a koncertterem szolgált a kiállítások színteréül. Az 1919-es kommün alatt a palotában működött a Proletár Képzőművészeti Tanműhely, Uitz Béla, Lampert József és Medgyesi Ferenc vezetésével. Ék Sándor itt kezdett tanulni. Ő emlékezett ezekre az időkre 1969-ben, amikor emléktáblát emeltek az évforduló tiszteletére. Egyúttal nagy Ék Sándor retrospektív kiállítást is rendeztek a Műcsarnok közreműködésével, Devecseri Gábor tartotta a megnyitót. 1970-től 1973-ig otthont adtak a TV-Galériájának. A képernyőn havonta látható tárlatot — a magyar kortárs képzőművészet javát — másnap műközelben is meg lehetett nézni.

Keresték a módot, hogyan lehetne a képzőművészetet kivinni a művelődési házból. A varsói Barbakán szabadtéri kiállításai adták az ötletet a Bástya Galéria sorozat beindításához. A Halászbástyán — ahol 1957 óta voltak szombat esti koncertek, vasárnap délelőtt pedig térzenék — szabadtéri tárlatokat rendeztek. Minden héten más és más művész munkáit láthatták vasárnap reggel 9-től délután 6-ig a nyári hónapok nagyszámú belés külföldi látogatói. Lehetett itt vásárolni is, sok fiatal művész innen jutott újabb fórumokra és megrendelőkhöz.

1967-ben, amikor a *Szót kérünk* sorozathoz jelentkezőket válogattak, zsűritagként meghívták Boros Attilát, a rádió zenei osztályának munkatársát. Még ugyanez évben megalapította itt a ma is működő operastúdiót. Orvosok, kőművesek, tisztviselők mérnökök, diákok kezdtek el itt énekelni, nem egyikükből itthon vagy külföldön hivatásos előadóművész vált. Évente a Halászbástyán mutatták be tudásukat egy-egy operarészlettel. Itt próbál-

gatta oroszlánkörmeit Sass Sylvia is. 1966-ban költöztek vidékről a kerületbe. A papával tüstént jelentkeztek a Bem rakparton. Atya és lánya a művelődési ház szervezésében sok műsort adtak az I. kerület üzemeiben. Itt kezdett Benkő Dániel is — a szülei évtizedekig vezették a Bem rakparton a tánciskolát —, *A gitárzene klasszikusai* és *A barokk zene* címen adott sorozatokat 1970-ben. Műsoraiban Sass Sylvia énekelt. Újító és nagy hatású kezdeményezés volt az 1968-ban útjára bocsátott vallástörténeti sorozat. Egy fiatal népművelő munkatárs jött a házba, Csincsek József, épp frissen végezte a bölcsészkart. Ő hívta meg a professzorait, Gecse Gusztávot, Komoróczy Gézát, Hahn Istvánt. Minden előadáson pótszékeket kellett berakni.

Egy *Szót kérünk* zsűriben hallgatták a jelentkezőket. Május volt, kellemes tavaszi idő. Zene szűrődött be a rakpartról. Kinéztek az ablakon: fiatalok zenéltek két csoportra szakadva a szemközti padokon, a mellvédeken lógázva a lábukat. Ők is meghallgatásra vártak: egyikük a Tolcsvay Trió, másikuk a Mini tagjai voltak.

A Bem rakparton a *Szót kérünk* című sorozatban tűntek fel először a beatzenészek, pontosabban a beatzenész palánták. Jövetelüket már megelőzte egy fiaskó. Hatvanhat nyarán az előkészületek idején már bejelentkezett Neményi Béla, az egyik első és a maga idejében a legsikeresebb beatzenekar, az Atlantis vezetője, hogy biztosítson számukra a ház próbalehetőséget. Természetesen ők adják majd az első koncertet szeptember 3-án. Egész nyáron próbáltak, gyakoroltak; készültek az őszi évadra. A kezdés azonban meghiúsult. Háromszáz gyerek állt sorban a Duna-parton, dörömbölt, kiabálva várt bebocsátást ama nevezetes napon, és a zenekarnak pedig híre-hamva. Az Atlantis a Balatonon turnézott, és csak Neményi Béla érkezett meg este hét órakor egyedül. Sűrű bocsánatokat kért, és Dobos Attila kocsijának elromlására és minden más egyébre hivatkozott, de az igazgatónő a meghiúsulás sokkja miatt kurtán kiadta az útját.

Így a „bemes" bandák a saját tehetségkutatásból kerültek ki. Nagy részük a kerületből. Stílusuk is magán viselt valamit Buda és a várnegyed polgári aurájából. A magyar beatzenének mindig a szelídebb, választékosabb és avantgárdabb részét képviselték.

Az első saját klubot a progresszív folkmuzsikát játszó Tolcsvay Trió nyitotta. A Tolcsvay testvérek nem messze, a Várban laktak. Hetente egyszer a klub házigazdájaként több hasonló stílusban játszó zenekart is felléptettek, például sűrűn megfordult itt a Kaláka, a Napraforgó és a Muszty—Dobay kettős. Nem volt telt ház, hatvanan-hetvenen jártak le rendszeresen, de kitűnő hangulat pezsgett. Gyakran lehetett itt látni Szörényi Leventééket is.

Hatvankilencben kezdődött a beatmuzsika teljes mellszélességű felvállalása. Heti háromszor, pénteken, szombaton és vasárnap szólt a zene. A Kex, a Mini és a Kék Csillag, a Sakk-Matt játszott hetente egy-egy napot, s ha ők elfoglaltak voltak, akkor be-beugrott a Kugli, a Scampolo, később az Arthur, a Centrál és 1972-től egyre gyakrabban a Syrius.

Rengeteg zenekart próbáltak ki, mindenki kapott legalább egy fellépési lehetőséget. Ha nem vonzottak közönséget, nem volt értelme folytatni. A Mini együttes, amely a mai napig a Bem rakpart zenekara, szintén tehetségkutatás során bukkant fel. A klub kereste a bázisembereket, zenekarokat, akikre számíthat. A bemutatkozó meghallgatáson Török Ádám nélkül jelentek meg, de az első koncerten már ő is velük volt, sőt mint együttesvezető jelentkezett.

Mint a klub rendszeres látogatóját, már ismerte. Sőt még az édesanyját is. Ugyanis Török mama vagy az ablakon keresztül, vagy a bejárati ajtóhoz húzódva gyakran meghallgatta a fiát. Úgy érezte, aki ilyen családi környezetből jön, akit ilyen féltő szeretet övez, arra nyugodtan rábízhatja a fiatalok szórakozását. Szerény, megbízható srácnak ismerte meg, aki rengeteg energiát fektetett abba, hogy zenész legyen, hogy zenekarát fönntartsa.

Akit a színpadra engedett, azt jól megnézte. Azt a srácot fogják követni a rajongók, őhozzá igyekeznek majd hasonlítani. Mondta is mindig Radics Bélának: „Te vagy a császár, amit a színpadon csinálsz, azt fogják az életben a gyerekek is követni." Amikor a hangulat a tetőfokára emelkedett, gyakran kellett Bélára néznie, s akkor ő már tudta, hogy más nótát kell fújnia, különben „bajok lesznek".

Radics barátaiból szerveződött a rendezői gárda. Több gondot okoztak, mint bárki más. Valahonnan a külvárosokból jöttek, és ingyenes belépés fejében vállalták, hogy fenntartják a rendet. Ők voltak a legrenitensebbek, ők kezdték a verekedéseket. Tőlük kellett megszabadulni. A Mini együttesnél viszont a női rajongókat kellett leszerelni. Már a koncert befejezése előtt az előcsarnokban várakoztak, hogy elkapják imádottjaikat. A fiúk, akik máshova, másvalakinek ígérkeztek el, kérték, hogy hadd távozzanak a vészkijáraton vagy a színpad melletti ablakon. Különben szétszedték volna őket a lányok. A mindenkori menyasszonyok is ott szurkoltak valamennyi koncerten, nem egyiküket feleségül is vették.

Kötelező volt a fehér ing is. Föltűnt, hogy mindenki fehér ingben jött be, de bent a házban mindenki színesben, virágosban pompázott. Kiderült, hogy csak egy valakinek volt fehér ingje, azt adták ki az ablakon, azt cserélgették.

Néhányszor meg az tűnt furcsának, hogy milyen sokan vannak már a teremben, pedig még csak a negyede jegy kelt el. Ki kellett deríteni, hogy hogyan jöhettek be ezek a fiatalok. Hát a pincén keresztül lehetett följutni, és ott kiszedve egy W. C.-ablak rácsát, jöttek be egymásnak falazva. Amikor ezt az utat elvágták, újabb módszert eszeltek ki. Az emeleti népfronthelyiségeken, sőt lakásokon is átgázolva másztak át a függőfolyosón, hogy bejuthassanak a koncertekre. Sokszor segítséget kellett hívni, hogy leszedjék őket a folyosókról, mert néhányan ottragadtak, és se vissza, se be nem tudtak lemászni.

A zenészekkel kitűnően alakult a kapcsolata. A kedvence persze Török Ádám. Talán, mert a kerületben lakott, ezért érezte közelebb magához, mint a többit. A Kék Csillagék budaörsiek, tehát budainak számította őket is. Ők is nagyon szerényen viselkedtek. A Sakk-Matték számítottak a fenegyerekeknek, de velük sem volt zűr. Béla egyedi száma, a foggal gitározás valósággal őrjöngésbe hozta a srácokat. Mindig egy szőke fiú hozta a gitárját, nagy mellénnyel, hogy a „mester" közelében lehet. Tátrai Tibornak hívták a srácot, akit Béla hálából tanítgatott. A Sakk-Mattnak olyan sikere volt, hogy a közönség követelésére a szombat esti koncertjüket vasárnap délelőtti matinéval kellett folytatni. Csak aludni ment haza a közönség és a zenekar.

A bandákat az OSZK közvetítette ki, ők szabták meg, milyen gázsit lehet fizetni. A művelődési háznak nagyon nyereségesek voltak a beatkoncertek, biztosították a többi program anyagi fedezetét. A jegyek akkoriban

nyolc-tíz forintba kerültek, de a félidő után mindenkit beengedtek. Aki nagyon akarta, az ingyen is meghallgathatta a kedvenceit. Nem is volt szünnap. Majdnem mindig valamelyik zenekar házigazdáskodott. 1970-ben a nagy tiszai árvíz idején a „bemes" zenekarok: a Mini, a Kex és a Tolcsvayék több koncertjük bevételét elküldték az árvízkárosultak javára. Ezer-ezerkétszáz forintok voltak ezek az összegek, tehát nem számottevőek — de a szolidaritási koncertek eszméje itt kezdődött.

Akik nem játszottak a Bem rakparton, azok látogatóba jöttek ide: a Szörényi testvérek, Frenreisz Károly, Presser Gábor, gyakran lejárt Somló Tamás, aki a Várban játszott a Non-stopban. Amolyan háztűznézők is voltak ezek a látogatások, mert sokszor itt robbantottak zenekarokat, innen vitték el a tehetséges muzsikusokat.

A Kex együttes egy csudabogár volt, valóságos színházat műveltek. Baksa Soós időnként fölugrott a zongorára, egy csókot lehelt Doleviczényi homlokára. A pénzátvétel aláírásakor szíveket rajzoltak az utalványra. Értettek ahhoz, hogy a hangulatot frenetikussá fokozzák, de a sok bohóckodás mellett komoly mondanivalójuk volt, például elsőként a beatzenekarok közül, József Attila verset zenésítettek meg. Baksa még a feleségét is itt ismerte meg, így kerültek össze Luzsicza Ágival. A Kex nagyon széles tömeget vonzott, ismert művészek jöttek el a koncertjeikre. Például egy alkalommal Örkény István angol vendégeivel látogatott el, s nagyon örült, hogy ilyen klubbal és zenekarral dicsekedhetett el kollégáinak. A Bem rakpartról indult el három énekesnő is. Karda Beáta az egyik *Szót kérünk* műsorban tűnt fel, Katona Klári és Bontovics Kati hosszú évekig itt énekelt, fölfedezőik, a Kék Csillag, illetve a Scampolo kíséretében.

Nagyon kellemes volt ez a pár év, a beatkorszak. Nem egy házasság szövődött itt, az egykori fiatalok ma gyerekeiket hozzák el bemutatni. A hetvenes évek derekára csak a Mini maradt a házban. A többiek kiröppentek. Harag nélkül történt a válás, külföldre mentek turnézni, vagy nagyobb klubot, több gázsival szereztek. A Mini hűséges maradt, talán azért, mert itt lakott néhány száz méterre Ádám, a mindenkori vezető. Ő és zenekara lassan családtagnak számított. A hetvenes években még az ő javaslatára dzsessz- és dzsessz-rock együttesek jöttek: a Teátrum, az Interbrass, Kőszegi Imre együttese, a Rákfogó és a legendás Syrius. A Syrius jó két évig játszott a Bem rakparton. Ők képviselték a legmagasabb nívót a zenekarok közül, akik itt megfordultak. Általában a zenészeknek — persze a közönségnek is — tilos volt a teremben a dohányzás. Egyedül Orszánczky „Jackie"-vel kellett kivételt tenni, neki szabad volt a hagyományosan a gitár nyakába dugott égő cigarettáját megszívni, enélkül nem tudta volna végigjátszani a koncertet.

A hetvenes évek közepén ellaposodott a beatmozgalom, mint sok más. Az együttesek szélnek eresztve, voltak évek, amikor a Mini is csak havonta töltött meg egy házat, mint most. Próbálkoztak a táncházzal, szép közönséget vonzott a Vujicsics együttes, a tököli Tamburás zenekar, majd a Virágvölgyiék. A hetvenes évek közepének komoly eseménye volt még a kortárszenei sorozat, amit Olecher Tamás szervezett. A legmodernebb magyar szerzők nemcsak műveikkel, de személyesen is megjelentek. Olyan nagy nevek játszottak itt, mint Kurtág György, Sáry László, Bozay Attila, Vidovszky László, Jeney Zoltán, Szabados György és a fiatalabbak közül Csapó Gyula, Kósa Gábor és Mártha István.

A Locomotív kifejezetten a tabáni koncertlehetőség miatt jelentkezett. Presser olyan nagy név volt a szakmában, hogy megtiszteltetésnek vették az ajánlatát. Persze, jó néhány koncertet így a klubban is adniuk kellett. Ugyanis a tabáni koncert hősei csakis a Bem rakparton játszó zenekarok közül kerülhettek ki. Aki ott bizonyított, az kerülhetett csak ki a harminc-negyvenezer főnyi tömeg elé. Mert a tabáni koncertre a közönség nem a zenekarért ment el, hanem csak úgy általában magáért a koncertért.

A tavaszért.

A tanács még a hatvanas évek közepén épített a Gellérthegy oldalában egy kőszínpadot, hogy a május elsejei és az augusztus huszadikai ünnepi műsorokat megrendezhessék. Különböző népi együttesek, katonazenekarok léptek itt fel a munkaszüneti napon a zöldbe tóduló tömeg előtt. Szerettek volna ezeken a programokon színesíteni, a fiatalokat is odavonzani. Önként adódott az ötlet, hogy itt is beatkoncerteket kell tartani. Miután híre ment, hogy beatzenekarok is fellépnek a színpadon, a tabáni majális jellege megváltozott. A fiatalok a beat ünnepévé varázsolták ezt a megmozdulást. Innen terjedt el az országban, hogy az ünneplésbe beatzenekarokat is bevonjanak.

Hatvannyolcban tartották az első koncertet a Gellérthegyen; a Kék Csillag lépett fel. Ezren—ezerötszázan hallgatták őket. Évről évre duplázódott-triplázódott a közönség. Hamar híre kelt, hogy az ország legjobb zenekarait ingyen meg lehet hallgatni egy ilyen kellemes környezetben. Nagyon pozitív volt a zenekarok hozzáállása is. Radics Béla volt az első, aki kijelentette: a munkásosztály és az alkotmány ünnepén nem hajlandó egy fillért sem elfogadni. Egyenesen sikk lett a gázsit visszautasítani ilyen alkalmakkor. Megtiszteltetés volt a Tabánban föllépni. Később fizettek, de inkább a technika, a szállítás költségeinek a fedezésére.

A problémák akkor kezdtek sűrűsödni a tabáni koncertek körül, amikor a gellérthegyi színpadot a Fővárosi Tanács lebontatta, mert a helyén Budapest ivóvízellátása érdekében víztározót építettek. A kerület új helyet kért, hogy a már hagyományossá vált programokat folytathassa. Megkapták egy kissé lejjebb a jelenlegi domboldalt. Sajnos, ez már közel sem olyan ideális, mint az előző. Itt nincs meg a természetes amfiteátrum jelleg. A közönséget és a színpadot már nem lehetett olyan jól elválasztani egymástól. Később nagy költséggel mindig fel kellett építeni a színpadot. Egyre nagyobb erősítő felszereléseket vettek igénybe, mivel a lenti lapályon jobban szétterült, elveszett a hang. A költségek lassan több százezer forintra rúgtak. S ebből a befektetésből egy fillér sem került vissza a művelődési házhoz. Ilyen terhet már nehezen bír egyetlen kerületi tanács. Lassan a tabáni koncertekre rámént a művelődési ház félévi költségvetése. Pedig ez országos, sőt országon túlra is kiterjedő hatású program. Így sajnos 1982-től különböző finanszírozó cégek is beléptek, reklám fejében.

Az 1982-es Tabán volt az utolsó, amit a koncertek kitalálója-kiharcolója végignézett. „Civil" nézőként. Könnyű szívvel, mert a hatvanezer embert megmozgató esemény gondja már nem rá nehezült. Abban az évben ment nyugdíjba. Soha nem történt semmi baj tizenöt év alatt, de a felelősség terhe rendkívül nyomasztó. Egyetlen baleset, egyetlen végzetes véletlen — és tönkremehet tizenöt év munkája, becsülete. Amit épített, jól állta—állja a próbát. Elégedett.

Lőrincz Judit

NYUSZI APA KALAPJÁBÓL
(Beremányi Géza és Cseh Tamás bűvészmutatványa)

Több mint másfél évtizede tűnt fel Cseh Tamás. Először a Huszonötödik Színház pódiumán, majd Jancsó-filmek lovagló magányos-talányos figurájaként, egyetemi klubokban, művelődési házakban. Először úgy véltük, törékeny, tiszavirág-életű műfaj az övé. De tartósabb, mint hittük. A rejtélyes maszk mögül előbukkanó fintor, az iskolásévek, szerelmek, ütött-kopott idillek nosztalgikus idézése, a hétköznapi tragédiák és „polgárpukkasztó" fricskák ismerősek. A kissé szürrealisztikus Beremányi szövegek s a kontrasztként oldó-rácsapó dallamok az átlag slágereknél zeneileg nem sokkal igényesebbek. Hatnak, feszültséget keltenek. Kezdetben saját kortársaikhoz szóltak, utóbb a húsz és harminc év közötti korosztályt kötötték. A már nem ifjú és még nem felnőtt, legalábbis a helyét nem pontosan megtaláló, beilleszkedett ember póza, maszkja ez a játékos inkognitó. A látvány, a vibrálás, a változékonyság éleszti a közösség nélküli közönséget.

Kiderült, hogy nemcsak személyes jelenléte hat, hiszen lemezei is megjelentek, s elkelnek. *(Levél nővéremnek, Antoine és Desiré, Fehér babák takarodója, Műcsarnok, Frontátvonulás, Jóslat, Utóirat.)*

A kezdetben ifjúsági klubokban megszólaló, kamaraműfajnak hitt dalok, az „amatőrök bájának" tulajdonított szokatlan előadásmód ipari, hanglemezgyári „termékké" változott, széles hallgatótáborhoz jutott el. A hetvenes években, pályája kezdetén egy-egy koncerten százan, százötvenen vettek részt, a nyolcvanas évekre a koncerttermek falai kitágultak, s nem ritkán egyetemi aulák, a több száz főt befogadó Egyetemi Színpad s művelődési házak nagytermei adják a Cseh Tamás-estek színhelyeit, valamint a Várszínház.

Lehet, hogy a hosszan tartó bűvészmutatványnak vége? A szöveg és a dallam, a látvány attraktivitása és a mögöttes ideológiák olyan magatartássá állnak össze, mely vonz-taszít, követhetőnek mutatkozik, ugyanakkor nem az. Tömegkulturális jelenség. Azt az élményt sugallja, hogy ma még vagyok, de holnap?... s több mint tíz éve teszi. Eljön a randevúra, mely nem volt megbeszélve, mégis várják. Hézagos emlékeink, történelmi hősök, legendás alakok elővarázsolása azért, hogy azután ismét a homályba tűnjenek. Hősidézés és demitizálás együtt. Egy integető ismerős tétova karja, mely alighogy megemelkedett, vissza is hanyatlik. Egy biztató félmosoly, mely a „mit bámulsz..." gyerekkori rigmusára emlékeztetően visszájára fordul. A szövegek? Emelkedett és közhelyszerű sztereotípiák, a sztereotípiák ostrom-

lására. Jól ki vannak találva, s mégis elég rejtélyes üzenetek is ahhoz, hogy utánuk kapjunk, s fel akarjuk bontani.

A lemezeken megjelenő és hallható dalok hatása nem ugyanaz, mint az élő előadásé. Ez a rituális mozzanattal, az „itt és most" felforrósítható pillanataival, a közönség napi hangulatát, reakcióit figyelembe vevő, ehhez adaptálódó előadásmóddal sokrétűbb, gazdagabb. A hatásegyüttes kombinációjában egyik elem a szöveg is. S minthogy a rejtély, az átlátszatlanság, az utalás felszólító jellegű, osztozni akarunk, meg akarjuk érteni, érteni véljük. Hivatkozás közös élményeinkre, tegnapi hangulatainkra. rossz közérzetünkre. Olyasmiről kapunk üzenetet, amihez közünk van. Beremányi és Cseh Tamás érzik, hogy nehéz kommunikálnunk —, de kifejezési vágyuk nagy. Azokról az élményeikről-élményeinkről próbálnak üzenni, amelyek még nem biztos, hogy eléggé feldolgozottak. A tudatküszöb határánál alig feljebb, a feldolgozhatóság—feldolgozhatatlanság mezsgyéjén tolulnak fel. Kissé szórakozottan, a dolgokon egyszerre kívül és belül, kiforratlan írással, talán szándékolt ákom-bákomokkal vesznek világunkról látleletet, nem precízet, mint az orvos, csak azt rögzítik, amit módszeresség nélkül, flangálva észrevesz az ember. Egyre megy, hogy valóságos utcákon, tereken bolyongnak, vagy féléber állapotban tudatuk terein. Nem alakoskodnak, nem tetszelegnek a mindentudó pózában, de beszámolnak közérzetükről. Ránk, hallgatókra van bízva, hogy a közérzet társadalmi hátterét értjük-e, vagy legalább átéltük-e ezeket az állapotokat, hangulatokat. Gondolkodtunk-e a könnyű, hányingeres szédülés okán? Ha nem, tegyük együtt, lemezt hallgatva, koncerten ülve.

„LÁM CSAK, AZÉRT VOLTAK NEKÜNK ÉLMÉNYEINK..."

A hatvanas évek című dal késő kamaszéveink világáról szól. Akkor még voltak átélhető értékek, melyekre nosztalgiával emlékezünk. Filmek, autóstop, twist, a víztükör, fiatalságunk „kellékei". Nagyon jól tudtuk érezni magunkat együtt, bár nem volt vitorláshajónk. Szellemi élményeink igen, s remény az együttes cselekvésre.

„A hatvanas években fellazult tételben
fogalmazódott meg a világ
Kafkában, Sartre-ban és távoli bölcsekben
csodálta meg önmagát..."

A Balaton volt a táguló világegyetem. Ott azt élhettük meg, hogy még minden lehet belőlünk. A felnőtté válás keserű ízei vagy a felnőtté válni nem tudás gyötrelmei még nem húzódtak az élmény mélyén. A dalban is, és a hatvanas évek végén valójában is megfogalmazódik az „ifjúsági probléma", de nem az ifjúság számára. A Beremányi—Cseh dal arról tanúskodik, hogy ennek az évtizednek a végén átélhetők voltunk a magunk számára, ez volt az én-azonosság felhőtlen ideje.

A Balaton után kitágul a horizont, a piros útlevéllel elérhető környező országok jelentették a világegyetemet. A hatvanas évek fiataljainak Krakkó a világ főtere: Vanda, Stephan lélekmelegítő emlék a közösségről. Most, a hetvenes években újra Krakkóba szól a vonatjegyünk. De ez más. „Utazó életformánk" jelei: Plovdiv cigaretta, osztrák öngyújtó, NDK fülbevaló, szemkápráztató gyűrű Dubrovnikból, megannyi rekvizítum. Van már vitorláshajónk, de valamit elvesztettünk. A dal ironikus refrénje: *„Lám csak, azért voltak nekünk élményeink."* És most? A hetvenes években szellemi élmények s a közösség átélése helyett utazásaink alkalmával felgyűjtött tárgyaink jelentik a „csodákat". Igen, közben kétségkívül történt valami a közérzetünkben, amit a Bereményi-szövegek megragadnak legköznapibb érzéseinkről szólva, lehet, hogy csak a jelenség szintjén.

MIT SUGALL A TÁRSADALMI HÁTTÉR VÁLTOZÁSA?

Az új gazdasági mechanizmus megindulása hatott a társadalmi érintkezési viszonyokra is. A piaci viszonyokat nem lehet az ettől elszakadt politikai összefüggésekkel helyettesíteni, ez volt a hatvanas évek egyik nagy felismerése. Az éteren át értesültünk az Amerikából induló polgárjogi és szólásjogi mozgalmakról, a párizsi diákmozgalmak is hatottak társadalmi tudatunkra. A diák—értelmiségi hangulat társadalmi szerepértelmezéséhez vezet, melyhez érzelmi fűtöttség társul, s ezt adekvátan jeleníti meg a beat: Illés, Omega, Syrius.

A hetvenes, nyolcvanas években relativizálódnak, megkérdőjeleződnek az értékek. A felszabadulás után deklarált értékek átélhetetlennek bizonyulnak az egyéni élet szintjén. A jövőkép, a víziók szülötte szembesülve a praxissal, hitelét vesztette. A magyar gazdasági és társadalmi életben megindult mobilitás lefékeződött. A pop-közéletben is eltűnt a társadalmi mozgások érzékeny tükrözése, az örömzene, a jókedv elenyészett. Az értékválsággal majd -hiánnyal együtt járó illúzióvesztést, tétovaságot, a társadalmi méretű céltételezés hiányát tárgyi értékeink s viszonylagos jólétünk kellékei önmagukban nem ellensúlyozhatták.

Az 1971-es ifjúsági törvény nagykorúsította az ifjúsági mozgalmat, „az ifjúság mint érték" koncepciót később felváltotta „az ifjúság mint probléma" megítélése. A centralizáltabb tudatformálás mellé teszik le hivatalosan a voksot. A gazdaság, a politika és a kultúra hatvanas évek végi és hetvenes évek eleji együttmozgása megszűnt. A centralizáció uniformist is jelent, a spontán kezdeményezések, az ifjúsági klubok felfelé ívelése és hanyatlása is jelzi ezt a társadalmi folyamatot. A világgazdasági korszakváltás, a nyersanyag- és energiaválság hatása Magyarország számára kedvezőtlen, a cserearány romlásához vezettek. Az egyéni jólétre való törekvés, a fogyasztói életelv az értékrend torzulásához vezetett. A készen talált dolgok halmaza közötti választás, a fogyasztói mentalitás az ifjúság jelentős részét nem vonzotta, ezzel az attitűddel nem tudott és nem is akart azonosulni. Ez a gazdasági és társadalmi háttér van a dalokban „titkolva".

Csengey Dénes könyve[1] a titkok nyitját keresi, s mégis, elolvasása után is tovább foglalkoztatja az embert a bűvészmutatvány, mely majd másfél évtizedig tartott.

„Egy eljövendő nagy film megkevert részletei"

Arthur Rimbaud elutazik. Sejtelmes francia szavak: Arthur, voiture, couverture (ejtsd: Ártür, voátür, kuvertür). Halandzsa? Nem. Rimbaud keresztneve, autó és a harmadik sokjelentésű szó: terítő, védőboríték, de fedezet, biztosíték is átvitt értelemben. Mire? Arra, hogy lázasan alkotni kell, s hogy a pokolbeli évad letöltése után ki kell szállni, le kell számolni a művészettel.

„Le akarok leplezni minden misztériumot: a vallás vagy a természet titkait, a halált, a születést, a jövőt, a múltat, a világteremtés tanát, a semmit. Mester vagyok a szemfényvesztésben. Hallgassatok ide..." Rimbaud *Egy évad a pokolban* című művében írta, mielőtt végleg letiltotta magában az írást, hogy Afrikába utazzon, elefántcsonttal kereskedjen. Mindössze tizenkilenc éves volt, amikor elnémult. Huszadik századi testvérei pedig harmincévesen próbálgatják a szót, s kacérkodnak egyszersmind az elhallgatás gondolatával. Produktivitás, majd kifütyülni a teljesítményelvű társadalmat.

„Arthur, Arthur
Egy dühödt angyal az égből,
a földről a tengerbe szaladt.
Arthur, szorítsd térdedhez a melled
És pengesd, mint húrt, a cipőzsinórt
Arthur csak azt ne, az évad a pokolban
Ilyen, ilyen, ilyen sohase volt.
Utazol Arthur, letelt az évad
Arthur a hajó! A hajó Afrikába
Tűrd fel a gallért, ott arannyal teli a bánya..."

Idézi a Bereményi-szöveg a *Kóborlásaim* című vers megbicsaklott sorait.

A másik vonzó magatartás *Lee van Cleefé*, a westernhősé. Fájdalmas szájharmonikahang a *Volt egyszer egy vadnyugat* zenéjéből. Halk lódobogás ritmusa. *„Már messziről tudtuk, hogy ő érkezik. Így csak Lee van Cleef lova lép."* Westernhős, a *„háttal a falnak és megdögleni"* ítélkező igazságtevője. Rá is a halál vár, szinte mindegy, hogy fizikai értelemben vagy a beilleszkedés értelmében. Mégse egyre megy. Az utóbbi megoldást el kell hárítani:

„Fényképész lett, az járta róla,
Csak nevettünk, ha szóba jött, hej, hej
nem, ez nem lehet Lee
Utána néztünk, de elsietett
Sose felejtem azt a csinos zakót
Hej! Hej! Ennek vége van..."

Milyen sokszor hallunk Cseh Tamástól a véget, a folytathatatlanságot sugalló mondatot. Paradoxon, de az antiművészet produktivitására sarkalló életenergiája a haláltusa.

A *Műcsarnok* csaknem valamennyi dala a beilleszkedés, illetve a kilépés konfliktusát hordozza. Mi lett a beatnikekkel, a hippikkel, a diákmozgalmak résztvevőivel? Elviselhetetlen, ha olyanná váltak, mint az establishment urai, akikkel szemben álltak. Akkor inkább a „szép halál". Ady utolsó fényképe, az eltévedt lovas. „Vive la république" mondattal halni, mint Petőfi, s akár belénk is döfhetik a dzsidát. A tett, a cselekvési lehetőség: érték, különösen, amikor erőt vesz rajtunk e lehetőségek elzáródásának érzése. Akik mögött — életkoruknál fogva — nincs meg a társadalmi méretű változások élménye, azokban óhatatlanul elmélyül a cselekvéstől való megfosztottság érzése. A beatben megjelenik a „nagyvárosi farkas", Bereményi szövegeiben a felmutatott, de elveszített érték: a cselekvési lehetőség. Marad a halál mint tett, szembenézés, leszámolás, de legalább a dzsida szemből jöjjön, méltóan.

Az egész nosztalgiahullám bizonyos magatartási értékek utáni vágyakozás. Az egyén önmeghatározása elbizonytalanodik a periférián mozogva, de ugyanakkor felfokozottan működik az öndefiníciós igény, mely nem a valósághoz mér, hanem tűnt idők alakjai, romantikus hősei, költők, művészek, vagy westernfigurák jelentik a vonatkoztatási lehetőséget. Képzeletbeli interakciók sorozata helyettesíti a valóságosakat.

„És aki már tucatkodik, bárhogyan fél is, ott van a többi közt"

Több dal kapcsolódik a magánléthez, ezek valóságos hétköznapi interakciók tükrei. Ha a társadalmi cselekvési lehetőségek bezárulnak, marad a privát szféra. De a *„fehér babáknak"* is takarodót fújnak. A hétköznapi történetek a jelenbe vetülő múltként villannak fel. A jelen szorító, levegőért kapkodunk, valódi párkapcsolat helyett múltidézés, régi szerelmek, flörtök, kalandok nosztalgikus sorolása vagy házastársi lökdösődés van.[2]

„Nincsen más ebben a dalban, nincsen más, csak egy utca, ahol valaha laktam, és még egy délelőtt. A délelőtt, mikor gondoltam, az ablakon kihajítom Évát, aki a hallban csomagolt piszkos ruhát." Tehetetlen indulatok hangsúlytalan gesztussá válása. Megnevezett helyek, nevek, színterek, de bárhol, bárkivel megtörténhetnek, hiszen „tucatból vagyok nyolcadik". *Dal nélkül* című első műsorának prológja az ötvenes évekből való *„Egy boldog nyár Budapesten, Száz boldog óra veled, Sok új, nagyszerű érzés kapcsolja hozzád életemet... Nézd, értünk szép ez a város, nézd, nékünk csillog a fény"* optimizmusára jár egy mosoly a szájszegletből.

A lemezen forgó „intim pillanatok" ehelyett így festenek a hetvenes években.

„Azt mondd meg nékem, hol lesz majd lakóhelyünk
Maradunk itt, vagy egyszer majd megérkezünk,
Itt van a város, vagyunk lakói
Maradunk itt, neve is van: Budapest"

Közért, tócsák, házfalak, abortuszok, mosolyok a házmesternek. Ekvivalenciák létünk peremén.

Van-e általános törvénye, érvénye a partikuláris lét történeteinek? Érdemes-e ezzel foglalkozni? Vagy maradjunk a szobában, rubinpiros tangót hall-

gatni, s forogni a saját körünkben? De vajon ki tudunk-e lépni öntörvényeink közül, vagy bennmaradunk saját csapdáinkban? S ha kilépünk?

Ács Mari benne maradt, bolondsága megfejthetetlen, s az „okos" normalitása érthetetlen, ő legalább elment a *„helyettünk őrületbe":*

„Én tudom, hogy felejteni kell,
Az összes iskolákat, tanári tébolydákat
Az összes tévhitet, mit belénk verni mert
Százezer vén bolond, kit tönkretett a gond
Kiknek most megbocsájtani kell
Érteni apánk anyánkat
Jól bezárt tébolydákat,
Amikre rámegy az, ki szerint csak panasz,
egyetlen egy panasz, egy végső bolond grimasz
végső vigyor vagyunk, mi más
Ács Mari hitte velem, hogy nekünk nincs másmilyen
Hogy nekünk nincs csak ilyen
Csak ilyen példasértett életünk."

Szüleink „példája", megmosolyogni való „erkölcseik", nevetséges igyekezetük, balekságuk érvénytelen, tőlük lett „példasértett" az életünk. Csak „hasadt szilánktükörben" látható, ami velünk történt. Nem értjük pontosan, élményeink feldolgozása helyett a „felejteni kell" parancsát próbáljuk követni, gyerekes átkozódással vagy éretlen vigyorral vonulunk vissza a hatvanas évek kamaszálmaiba. Önmagunk keresése, igényes megfogalmazása túl nehéz feladat.

„Csak tíz év múlva ne ez a dal legyen"

Gyerekkori álmaink, kamaszélményeink mentén én-azonosságunk átélhető. Félig felnőtten, csalódottan jövünk rá, hogy sokkal szűkebb határok között szabhatók meg életünk normái, mint gondoltuk. Itt vagyunk majd negyvenévesen, kamaszerkölcseink kódexét idézgetve. Gyerekkori élményeinkben lubickolva vagyunk csak örömteliek, az erről szóló szövegek költőibbek, emelkedettebbek, látomásosabbak, képszerűbbek, átélhetőbbek. Az „élményfelszámoló" dalok kesernyések, önirónával teliek, feloldhatatlan, idézőjeles beszédek, szégyenlős fintorok. A hatvanas évek végi remények ismét markánsabban fogalmazhatók, de hamar visszájukra fordulnak, hogy azt bizonygassák, a hetvenes években a változtathatóság-változtathatatlanság arányai eltolódtak. Az illúzióvesztés azt sugallja, hogy a szürke tucatéletekből egy a miénk. Adaptálódtunk, amihez nem akartunk, de mozgásterünk, akaraterőnk, energiánk, elszántságunk kevés arra, hogy boldogság-képesebb, igazi magunkat kereső—megtaláló felnőtté váljunk. Így aztán beszélnünk kell a szájíz keserűségéről, szolidaritást kell kiváltani a hallgatókból, társakat keresni a „vivisectióhoz". Az azonosságokra, élményeink közös pontjaira történő utalás egy-egy pillanatra közösségként, egy nemzedékként mutat fel minket. Igaz, abban a pillanatban tudjuk, hogy „hasadt szilánktükör" űz tréfát velünk.

Ez a művészet nem alakoskodó, kioktató és fontoskodó, hanem a társadalom- és a személyiségkeresés problémáiról szólva a rejtvény és a mutatvány attraktivitását, játékosságát egyenrangúként kezeli. Ebbe a művészetbe minden belefér, nincs hagyomány, probléma, hétköznapi történés, amit ne tudna kifejezési formájává tenni. A dalok olyan LEVÉL, ÜZENET részeiként funkcionálnak, melyet szerettünknek küldünk. Nem kötelez tehát arra, hogy az okoskodó, a hagyományos értelemben vett nyilvánosságot is kibírja. Szerettünk megértésére bizton számíthatunk, akkor is, ha nem vagyunk formában, ha nem vág az eszünk, ha nem sziporkázunk, ha a világ felfedezéséből az aktuális pillanatra semmi sem jut. Még mindig megmosolyoghatjuk indiszponáltságunkat. Összenézés, kacsintás, félmosoly, az úgyis értjük egymást biztonsága. Magánlétük részeseivé tesznek, nincsenek kész gondolataik, de bizalommal beavatnak a félkészekbe. Ezért fizetni kell: bizalmat kérnek. Bele kell lépni félkész gondolataik kavargásába, biztatni őket, hiszen tovább akarják mondani, persze a szép kerek történeteknek nem ők az ismerői és mesélői. De a bizalom mégis megszavaztatik, az élőkoncertek harmadik, negyedik dalánál általában. Cseh Tamás előadásmódjával, intimebbre vett tónusváltással tudatja is a közönséget arról: észrevette, hogy az szinte fenntartás nélkül adja magát. Vele van. A lemezen nincs meg az, ami az előadás „hic et nunc"-jában, viszont az intim pillanatok több ezer példányban forognak a szélessé tett nyilvánosságnak. A szellem így is kiszabadul a palackból, igaz, nem forrósodik közössé az ezt követő pillanat.

A közös félmúltból kiragadott hívószavak mozgósítják a nemzedéktársak élményeit. A szöveg dadogó, helyenként átlátszatlan, az élmények félig rágottak, a zene viszont hézag nélkül betölti funkcióját, hamisítatlanul érzéki, a ráismerés profán örömét váltja ki. Szövegíró, előadó és közönség öndefiníciós igénye közös, s szinte maradéktalan az önaffirmáció kölcsönössége. Bereményi Géza és Cseh Tamás társas életként a szimbólumfogyasztást kínálja fel. Tett ez az öndefiníció a kommunikáció által, a hallgatósággal megosztott megfogalmazás lehetősége. A problémaérzékenység tréningje, az értelemtermelés és jelentéskeresés interdependenciája. A nagy betűs MŰVÉSZET feladata az, hogy tárgyává tegye az elidegenedést, tudatosítsa az unalmat. Ugyanakkor létrejött a szórakoztatás művészete, mely előzi az unalmat. A szigorú művészet célja a demitizálás, leleplezés, kritika, a szórakozásé a kellemesség, az öröm felépítése legalább a képzeletben.[3]

Bereményi és Cseh Tamás találmánya a kettő egyesítése. A szöveg talán valamivel a szigorú művészethez közelibb, noha a gúny, az önirónia, a benne lenni és kívül maradni kettős tudata jelen van, de a zene elandalító, tökéletes visszaút az önfeledt érzéki örömhöz. Ez a játékra redukált művészet, az idézőjeles beszéd, a félig rejtjeles szöveg és a mozgósított szenvedély az érzéki zene különleges konfigurációjában valósul meg. A történelemmel, hétköznapjainkkal sodródik, ritmusa a napi események ritmusával egyezik, a részvételi mód játékosan esztétikai és profánul fogyasztható.[4]

Kétségkívül a tagadás elvére épül. Produktivitás, meghasonlás, új erő, új kihívás, de nem akar a tökéletes igazsággal megajándékozni, inkább ördögöt fest a falra. Az ördög megelevenedik, s a diabolikus mosoly kísért, az önironikus kacaj fülünkbe cseng, azért, hogy azután „Fjodor Mihajlovicsot" elhagyva, Cseh Tamással együtt induljunk új utakra, reménytelen küzdelmekre, talán csak a haláltusa kedvéért. Azután fanyar amorális-morális gesztusok, melyek mégis nemet intenek a konzum evilágiságára.

Mire mondanak igent? A kontaktusfelvételre. Nem érik be egy szubkultúra közös ritmusaiban való megmártózással, élményeink megértésének vágya munkál a mélyben. Ez több a ritmusban való anonim részvétel öröménél. Az illuzionizmus és a destrukció vibrálása érzékenyít. S mi az, ami a szövegek, az előadásmód vagy látvány homogenitását biztosítja? A közérzet, s az erről szóló, mesterkéltség nélküli karakteres beszéd. A bűvészmutatvány trükk nélküli, s ezért mentes a hazug illuzionizmustól. A dalok hőseiről nem az Olymposz istenei, inkább mi magunk jutunk eszünkbe, akik dadogva, de nagy kommunikációs vágyban akarjuk megfogalmazni, megérteni magunkat. A tettből — úgy hisszük — a negatív értékeknek ez a kemény csillogása, az öndefiníciós igény, a bűvészmutatvány igézetes ereje maradt meg számunkra.

FELHASZNÁLT IRODALOM

[1] *Csengey Dénes*: „... és mi most itt vagyunk" Budapest, 1983, Magvető 202. p.
[2] *László Klára:* Fehér babák takarodója (elemzés). Kézirat. 1982. NI.
[3] *Király Jenő:* A szórakozás.=Kultúra és Közösség, 1981/1. sz. 3—28. p.
[4] *Morin, Edgar:* A korszellem. L'esprit du temps. Paris, 1962.

Hollós Róbert

ÉPÍTSD A VASUTAT, VASVÁRI-BRIGÁD!*
Emlékezés az 1947-es jugoszláviai építőtáborozásra

A Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségének Vasvári Pál rohambrigádja 1947 nyarán a Samac-Szarajevói Ifjúsági Vasútvonal építésén dolgozott.

A Jugoszláv Népi Ifjúság VI. kongresszusa határozatot hozott arról, hogy a Samac-Szarajevói normál nyomtávú vasútvonalat a jugoszláv ifjúság építse meg, s felhívta egyben a világ demokratikus ifjúságát, hogy vegyen részt e munkában. E munka, hangsúlyozza a felhívás, nagymértékben hozzájárul majd a fiatalok közötti testvéri szolidaritás, barátság és kölcsönös együttműködés megerősítéséhez. E felhívás jegyében és a Magyar Ifjúság Országos Tanácsa és a Jugoszláv Népi Ifjúság között létrejött megállapodás alapján alakult meg 1947. június 23-án Budapesten a Vasvári-brigád. Tagjai, 124 fő, a magyarországi felsőoktatási intézmények hallgatóiból — köztük sok népi kollégista — kerültek ki jelölés vagy egyéni jelentkezés útján. A brigád parancsnoka Házi Vencel, egyik helyettese Szekér Gyula, mindketten Györffy-kollégisták, a másik helyettes Balogh Tibor, szintén kollégista. A brigád elnevezése kézenfekvőnek látszott: az 1848/49-es szabadságharc egyik személyiségének, az egyetemisták vezérének tekintett Vasvári Pál neve méltónak látszott erre, márcsak azért is, mert az ország már 1947-ben készülődött a szabadságharc centenáriumának megünneplésére.

A brigádot összeszoktató, a megkívánható fegyelmet kialakító és a kellő ismereteket nyújtó egyhetes előkészítő táborozás az egykori Ludovika Akadémia épületében folyt, ahol akkoriban már működött a demokratikus hadsereg tisztképző tanfolyama és a Pápai-Páriz népi kollégium is. Alaki gyakorlatok, riadógyakorlatok, torna, ének- és népitánc-tanulás, sportfoglalkozás és előadások töltötték ki az előtáborozás idejét. Tábori egyenruhát, cipőt s egyéb felszerelési tárgyakat kaptunk. A ruhák ugyan különböző méretűek voltak, de mivel nem mindenkinek sikerült az első fordulóban méretéhez megfelelő darabhoz jutnia, elsősorban a lányok — merthogy ők is voltak velünk — egymás közti csereberéjével a dolgok tűrhetően rendbe jöttek.

A munka mellett akadtak izgalmas és derűs epizódok is. A Színművészeti Főiskola egyik küldötte, Mertz (ma Máté) Erzsi jelentős szerepet kapott a Nemzeti Színházban, s ezért nem vállalta a brigádban való részvételt. Helyette a főiskola egy másik hallgatója, Kolonits Ilona jött a brigádba. A

* Egy készülő dokumentumkötet részlete.

kollektív útlevél azonban már készült, nem volt mód Erzsi és Ili adatainak kicserélésére, így hát Ilinek meg kellett tanulnia Erzsi személyi adatait, hallgatnia kellett Erzsi nevére, ami eleinte azzal járt, hogy névsorolvasáskor vagy egyéb megszólításkor mindig oldalba kellett bökni őt, hogy Ili, ez te vagy. Később megszokta a névcserét, csak az volt furcsa, hogy aki korábbról is ismerte őt, az a valódi nevén szólította, de sokan megmaradtak végig az Erzsi megszólítás mellett. Később elégtételül szolgált, hogy brigádos igazolványát végül mégis a saját nevére szólóan kapta meg. Izgalmat jelentett az is, hogy a Cserkészszövetség 4 küldöttének a vízuma vagy az útlevele körül nem volt minden rendben. Mindazonáltal, talán csak a parancsnok a megmondhatója miként, velünk tarthattak; mindenesetre, hogy csorba ne essék, hazatérésük után megkapták a szükséges engedélyeket.

Kürtösre is szüksége volt a brigádnak, s mivel önként senki nem jelentkezett, Vencel Szabó Tibort jelölte ki erre a tüdőtágító feladatra, talán azért, mert Tibor a behívó körlevélnek megfelelően, magával hozta zeneszerszámát, egy tangóharmonikát. Tibor kérdésére, hogy miért éppen ő, a válasz egyszerű és meggyőző volt: mert. Szegény Tibor azt sem tudta, szívni vagy fújni kell-e azt a rézalkalmatosságot, de mindenesetre előbb megmosta. — Ma még nem fürdött, tette hozzá magyarázólag. Maga mellé vette másodkürtösnek Szücs Andrást, és elvonultak trombitálni. Hogyan csinálták, hogyan nem, tény az, hogy Szabó Tibor a vasútépítő munka befejeztével elnyerte a megtisztelő udarnik (rohammunkás) címet, s ebben a trombitának is szerepe lehetett.

Faliújságot is készítettünk, s ebből is támadt vihar. Egyik jóhiszemű brigádtársunk egy cikkben kifogásolta a parancsnokok „rangjelzéseit" (arany, illetve ezüst csík). A vihar azonban (és a cikk) kölcsönös megértéssel elült.

A dalok és táncok tanítása elég jól ment, hiszen a brigádtagok egy része — miként erről már esett is szó — népi kollégista volt, akik a kollégiumban megtanulták az úgynevezett „kötelező normadalok"-at, s a népi tánc sem volt idegen tőlük, de gyakorlott táncosok is akadtak közöttük, mint például Balogh Tibor vagy éppen e sorok írója. Hadd írja itt le a krónikás, hogy ő mint a Muharay Elemér vezette Népi Ének-, Tánc- és Játékegyüttes tagja, 1947 tavaszán választhatott, hogy az együttessel a prágai I. Világifjúsági Találkozóra utazzék-e vagy Jugoszláviába, vasútépítésre. Hogy ez utóbbit választotta, abban a jugoszláv népeknek a német megszállók elleni hősies harca iránti vonzalom és a tenger látványa volt a döntő.

A magyar népi táncok mellett kólózni is megtanultunk. A Magyar—Jugoszláv Társaság küldött kérésünkre oktatót Takács Berta személyében, s jó alapokat nyertünk ahhoz, hogy a tábori életben mindennapos kólózásban nem vallottunk szégyent.

Az énekkart Farkas Márton szervezte és vezette. A „Sej, a mi lobogónkat"-tól kezdve, mozgalmi dalokon, 48-as indulókon keresztül a népdalokig mindent énekeltünk. Egyik kedvenc a „Megismerni a kanászt" lett, s természetesen a hozzátartozó kanásztánc. Később többek között erről lett híres brigádunk.

Jugoszláviai dalokat is tanultunk, már csak a kóló-tánc miatt is, s a felszabadító háború partizánénekeiből is. Emlékeztetőül álljon itt néhánynak a címe vagy kezdősora, bizonyára sokan akadnak, akik még végig tudnák énekelni: Dacka kolo (Kad se cigan sazeli...); Siri Kolo, joj siri ko-

lo...; Ide Tito preko Romanije...; Kad drug Tito komanduje vama... És természetesen az Omladinska pruga indulója, a „Beograd je sediste".

Megismerkedhettünk a tiszti iskola parancsnokával, a későbbi koncepciós perek egyik áldozatával, Révai Kálmán ezredessel, s mély benyomást tett ránk katonás magatartása és szívélyessége. Abban, hogy brigádunk fegyelmezettsége elfogadható volt, bizonyára szerepet játszott az ő személyiségének varázsa is.

Az előkészítő tábor ünnepélyes búcsúztatással fejeződött be. Erre június 28-án délután a Nemzeti Színház — akkor még álló — Blaha Lujza téri épületében került sor. A brigád zárt sorokban, énekelve vonult a színházba, a járókelők nem kis csodálatára.

Magáról a búcsúztatásról és a műsorról a krónikás csak hallomásból tud beszámolni, mivel néki egy társával a színház bejáratánál díszőrséget kellett állnia. Így látta érkezni a búcsúztatás díszvendégeit: Karlo Mrazovic jugoszláv nagykövetet és a magyar kormány több tagját, ábécé sorrendbe szedve a neveket: Mihályffy Ernőt, Ortutay Gyulát, Rajk Lászlót, Rákosi Mátyást és Veres Pétert. Házi Vencel fogadalmat tevő szavai után Ortutay Gyula búcsúztatta a brigádot, majd a jugoszláv nagykövet magyar nyelvű beszéde hívta fel a figyelmet az Ifjúsági Vasútvonal békét is építő szerepére. A rövid kis ünnepségen a színház művészei is szerepeltek: Major Tamás I. G. Kovacic egy versével, s természetesen a brigád énekkara.

Másnap, június 29-én indultunk a családtagok kendőlobogtatási között a Keleti pályaudvarról. 3 különkocsit (tehervagont) csatoltak a szerelvényhez a mi részünkre, de már Kunszentmiklóson le kellett egyet kapcsolni belőlük, mert kigyulladt a tengelye. Kedvünket ez nem rontotta, végig énekeltük az utat, az állomások népe buzgón találgatta — a pesti közönséghez hasonlóan —, vajon kik mentek el itt. Kelebián némi várakozás után (s ez a némi vagy nem némi várakozás végigkísért egész utunkon, ami az akkori közlekedési viszonyok között teljesen érthető volt) szintén teherkocsikból álló különvonat jött értünk már a jugoszláv oldalról. Bepakolás, beszállás, s indultunk. Jön a határ, ugyan mi lesz Kolonits Ilivel. Feltűnő arcbeli, hajviseletbeli különbsége ugyan nem volt M. Erzsivel, de mi lesz, ha a jugoszláv határőrök alaposan megnézik az útlevél arcképeit. Hát nem nézték meg, inkább barackot osztogattak. Finom, ennivaló sárgabarackot. Befutottunk Szabadkára, diadalkapu, magyar nyelvű üdvözlő feliratok, de egy lélek sem vár bennünket. S ez minden nagyobb állomáson így volt. A feliratok talán a 2—3 nappal korábban erre utazott magyar labdarúgó-válogatottnak szóltak, rólunk, úgy látszik, megfeledkeztek. Telefonálgatások után végre megkaptuk a marsrutát: Újvidék, India, Slavonski Brod. Indiában ismét várakozás, estére indultunk tovább. Alvás a vonatban, s másnap délelőtt 10 óra felé érkeztünk S. Brodba. Itt némi szabadidőt kaptunk, s többekkel azt határoztuk, hogy a zsebpénzként engedélyezett 50 forintot átváltjuk dinárra. De hol egy bank? Csekélyke orosztudásunkat összeszedve, egy katonatisztnél érdeklődtünk, mire ő hibátlan magyarsággal igazított útba bennünket. Vagy 300 dinárt kaptunk fejenként. Ennek értékéről hadd mondjon valamit néhány ottani (és akkori) bér és ár: a munkások órabére 10—20 din., egy egyetemista havi ösztöndíja 2000 din. (és teljes ellátás, ruházatig bezárólag), egy félkilós májkonzerv 9 din., egy korsó sör ugyanennyi, egy fagylalt 15 din., paradicsom, paprika kilója 20 din. körül, egy cukrászsütemény 5 din., egy

grape-fruit lé konzerv 9 din., 1 kiló alma 5—8 din., 1 kiló szilva 10 din., egy csomag cigaretta 10—20 din., 2 szobás lakás havi bére 80 din., egy öltöny 1000 din., egy pár bakancs 500 din. körül. (Zárójelben meg kell itt jegyezni, hogy majdnem mindent jegyre adtak.)

Slavonski Brod számunkra arról maradt a legnevezetesebb, hogy itt kezdtük meg a munkát. Igaz, még nem vasutat építettünk, hanem vagont raktunk ki. A vasútállomáson munkásnők sódert lapátoltak ki egy szerelvényből, s mivel nekünk már nagyon viszketett a tenyerünk, szépen kiszedtük a kezükből a szerszámot. Mire indulnunk kellett tovább, kész is lett a kirakodás.

Átkeltünk a Száván. Érdekes vasúti híd, 3 szál sín vezet át rajta, a két szélső a normál nyomtávú szerelvények, az egyik szélső és a középső a keskeny nyomtávú vonatok részére. Boszniát, Hercegovinát és Szerbiát ugyanis szinte kizárólag a még múlt században épített keskenyvágányú vasutak hálózták be, már amennyire behálózták. 76 cm-es nyomtáv, csekély szállítási kapacitással, alacsony sebességgel. (De még milyen alacsony, tapasztaltuk később óráról órára.) A fejlődő Jugoszláviának viszont nagy teljesítményű közlekedési hálózatra volt szüksége itt, amelyik összeköti a termékeny mezőgazdasági területeket az ásványi kincsekben gazdag, a bánya- és a nehézipar leendő központját jelentő hegyvidékkel. Ezért épült már az előző évben a normál nyomtávú Brcko-Banovici vasútvonal, s ezért 1947-ben a Száva menti Samacot Szarajevóval összekötő pálya.

Átkeltünk tehát a Száván, és a túlparton, Boszna-Brodban át is szálltunk a keskenyvágányú vasútra. Fapados pullmann-kocsikat kaptunk, s ezek a tehervagonok után, nekünk legalábbis, I. osztálynak tetszettek. Itt már látszottak az egykori hosszú török megszállás nyomai, nemcsak minareteket, de sok lefátyolozott muzulmán nőt is láttunk.

Elindultunk, s a vonat hamar elkezdett fölfelé kapaszkodni. Kaptunk még egy mozdonyt, majd egy harmadikat is, ez hátulról tolja a szerelvényt, de még így is le lehetne lépni a kocsiból, virágot szedni és visszaszállni. Szerpentin, s negyed-félóra múlva vesszük észre, hogy a tőlünk 50 méterre húzódó sínpáron haladtunk az előbb. Aztán elérjük az Omladinska pruga vonalát. Már dolgoznak rajta, hiszen a munka április 1-jén kezdődött. Az első találkozás felejthetetlen. Határtalan lelkesedés, hosszan zengenek a jelszavak, a testvériség-egység, éltetjük az Omladinska prugát, Titót, Rákosit; magával ragadó volt meglátni utunk célját és értelmét, az épülő vasútvonalat. Innen azután már sűrűn láttunk munkabrigádokat, hiszen az új vonal itt már nagyjából a régi mellett halad, a Boszna folyó mentén. Dobojba érkeztünk, itt már tudnak rólunk, várnak bennünket. Még egy újságíró is kerülközik, aki a vasútvonal lapja, a Borba na Omladinskoj Pruzi részére interjút készít velünk. Nem csekély lapocska, 40 000 példányban jelenik meg naponta. Máskor is még, többször is még írt tagságunk e lapba, Illés Lajosnak egy verse is jelent meg benne, de erről majd később. Doboj igazi Bosznia már; az állomás előtti téren, a kafanák teraszán nyüzsgő vagy keleti türelemmel üldögélő turbános vagy fezes tömeg, a lefátyolozott nők, s az egész teret betöltő keleti zene. Sajnos később felfedeztük a hangszórót, s még azt is hallottuk, amint azt mondta: This is London calling.

Indulunk tovább. A tájék gyönyörű, s még egyre fölfelé haladunk. Éjfélt ájt egy állomáson megállunk, s itt töltünk vagy 14 órát. Mint kiderült,

kisiklott előttünk egy szerelvény, de ez nem ritkaság errefelé, mondták. A pálya természetesen egyvágányú, így hát várakozni kellett. Ebből azonban bajok támadtak. Nem volt elegendő az úti élelem, az ellátmány, így hát a parancsnokság konzerveket vásárolt. És bár Rőder (ma Rédey) Pali visszaemlékezése szerint figyelmeztettek bennünket, hogy kinyitott konzervet el kell fogyasztani, vagy a maradékot eldobni (30—40 fokos hőség, s a hűtőtáskát még nem találták fel), s nem inni akármilyen csapból, mindez sajnos írott malaszt maradt, a brigád hatalmas gyomorrontással érkezett meg céljához. Bélhurut, mondta később a táborunkat ellenőrző tisztiorvos.

Célhoz értünk tehát harmadnapra, este 9 óra tájt. A vonat megállt a nyílt pályán, kijelölt táborunkhoz a lehető legközelebb. A tábor a Boszna partján feküdt, Zenicától, a pruga főparancsnokságától mintegy 5 km-re. Érkezésünk hatalmas lelkesedést váltott ki a szintén ott táborozó magyar Petőfi-brigádból, 2 román brigádból, s még egy zágrábi egyetemi brigád is volt ott. Ismét csak véget nem vagy csak alig érő hurrázások, jelszavak, éljenzések, s ez aztán végig így történt egész ott-tartózkodásunk során minden lehető és lehetetlen alkalomkor, úgy, hogy többé nem is említi, vagy csak széljegyzetszerűen, a krónikás. Üdvözlőbeszédek, két nyelvre fordítva, Isten tudja, mikor jutottunk odáig, hogy szállásunkat elfoglaljuk. Pedig szükség volt már rá, s ezt virágnyelven kell érteni, mert a hascsikarás, gyomorrontás kezdte követelni a magáét. Infernális éjszakát éltünk át, a brigádnak legalább a fele szenvedett. Szigorú egészségügyi előírások léptek másnap életbe. A brigádtagok között orvostanhallgatók is voltak, köztük Robicsek Ferenc a „rangidős", hiszen már IV. éves, s így ő lett a tábori orvos. Robicsek kitűnő bajtársnak bizonyult, nemcsak a járvány megfékezésével jeleskedett, de a munkából is hatalmas részt vállalt, s gitárjával, rögtönzött dalaival a tábortüzek állandó szereplőjeként is kivált. A rohammunkás címet ő is elnyerte, s még külön dicséretet és kitüntetést is kapott.

Visszatérve a brigád állapotára, a súlyosabb eseteket, vagy 15 főt kórházba szállítottak, szegény Vigh Tamásnak még a gyomrát is kimosták; gyógyszereket kaptunk, karbolos vízben kellett kezet mosni, csak forralt vizet ihattunk, és diétás kosztot főzött a konyha. De hát mindenki felgyógyult, s hangulatunkat cseppet sem rontotta ez a közjáték.

Július 1-jén este érkeztünk, 2-a és 3-a betegséggel és gyógyulással, valamint berendezkedéssel telt el. Szállásunk egy nagy fabarakk, amelyik nagyobb esőzések idején bizony be-beázott, s emeletes ágyak. Egyik végén a parancsnokság irodája, a másikon a G. H. és a könyvtár. A lakótér kettéválasztva, leányok, illetve fiúk részére. Konyha, és a Boszna partján ácsolt asztalok és padok egészítik ki. Meg persze, az egészségügyi „szállás", amelyet időnként mésszel kell leönteni.

A tábor napirendje általában a következő volt: 4 órakor ébresztő, reggeli torna, mosdás, zászlófelvonás (a Köztársasági induló hangjaira), 4 óra 50 perckor indulás a munkahelyre. Kilenc és fél tíz között uzsonnaszünet, 12 óra 20 perckor fejeztük be a munkát, utána tisztálkodás, fürdés (erre a lavórokon kívül a tábor melletti patak és maga a Boszna kínálkozott), 13 órakor ebéd, majd 16 óráig pihenő. Ezután naponta felváltva sport- és kulturális munka vagy társadalmi-politikai előadások. Este fél nyolckor vacsora, utána parancskihirdetés, zászlólevonás, s végül szinte minden este (hacsak az eső közbe nem szólt) tábortűz.

A vasárnapot arról lehet megismerni, mondták nekünk, az újoncoknak, a már régebben ott-tartózkodók, hogy nem 4 órakor van ébresztő, hanem már fél háromkor, az egész brigád felkerekedik és elvonatozik 50—100 km-re egy fesztiválra vagy mitingre, s hétfőn hajnalban ér haza.

A vasútvonal főparancsnoksága 3 jugoszláviai fiatalt rendelt brigádunk mellé összekötőnek, tolmácsnak, név szerint Bruk Istvánt, Kun Jánost és Rosenfeld Verát. Rajtuk kívül sokat segített a tolmácsolásban és a munkaszervezésben brigádunk egyik tagja, Gerdov János is, aki jugoszláv ösztöndíjasként a budapesti Testnevelési Főiskolán tanult, s mint ilyen, a sportban is jeleskedett.

Az Omladinska prugát építés szempontjából szakaszokra (sekcija) és részlegekre (deonica) osztották. Brigádunk a VII. sekcija 36. deonicájára kapott beosztást. Első munkanapunk július 4-re esett. Ekkor — nem egészen kivételesen — délután dolgoztunk. Általában földmunkát kellett végezni. A feladatot mérnökök jelölték ki, s mi nagy ügybuzgalommal, bár nem egyforma szakértelemmel láttunk munkához. Szerszámaink a lehető legegyszerűbbek voltak: csákány, ásó, lapát, talicska, esetleg csille és döngölőfa. Hol kitermelni kellett a leendő pálya helyén, hol feltölteni, hol agyagos, hol sziklás talajban, hol egy áteresz helyét kiásni, hol egy kizsaluzott formát bebetonozni. Legalkalmasabbnak a 3 főből álló munkacsoport mutatkozott: ketten csákányozták, ásták, lapátolták a földet, a harmadik eltalicskázta a kijelölt helyre. Az elvégzett munka mennyiségét a brigádból kijelölt normások mérték, a mértékegység általában a talicska volt. A napi teljesítmény 100—150 m^3 föld kitermelése körül mozgott. Nem volt könnyű munka, de mindenki igyekezett: a földmunkában tapasztalatlanokat a jártasabbak segítették, ügyes fogásokra tanították, s itt is bebizonyosodott, hogy a munka jó összekovácsoló erő.

Álljanak itt a brigádot meglátogató Szabó Pál szavai, amelyeket a még az évben kiadott *Szabad népek hazájában* című munkájából idézünk; „A fiúk szinte feketék, mint az ördög, a bőrükbe beleégett a nap. A lányok izzadtak, kócosak, válluk, karjuk, csupasz lábuk mocskos, por és izzadság lepi. Kis sortjuk kifakult, és egypárnak megnéztem a kezét, bizony pocsékul feltört a kicsi tenyér. Nem csoda. Sohasem fogtak ezek szerszámnyelet. Medikusok, színinövendékek, hogyan is tudhatták volna, hogy mi a munka? Nem baj, meg kell tanulniok. Meg kell tanulnia mindenkinek, mert másként nincs irgalom az ember számára sem Magyarországon, sem sehol." Mélységesen bölcs következtetés, s értékéből az sem von le, hogy Szabó Pál megfeledkezett róla; a felszabadulás utáni Magyarországon, elsősorban a népi kollégiumok jóvoltából, a szerszámnyelet jól ismerő munkás- és parasztfiatalok is elfoglalták őt illető helyüket a felsőoktatási intézményekben, s így brigádunkban is.

Nagy szenzációt hozott brigádunk életébe, hogy a vasútvonalat, vagy legalábbis egy részét végiglátogató és végigfutballozó Zágrábi Dinamó csapata munkahelyünkön is megjelent, a filmhíradó kíséretében. Két focista beállt az egyik munkacsoportba, csákányoztak, lapátoltak, mi pedig talicskáztunk, s az egészet felvette a híradó. Valahol, tán Zágrábban, egy filmarchívumban bizonyára őrzik még ezeket a képeket.

Viszont jót derültünk, amikor egy Budapestről érkezett levél aziránt érdeklődött, hány kilométer pályát építettünk addig. A levélíró alighanem a magyar alföldet látta maga előtt, amikor ezt a kérdést leírta, s el nem képzelhette azt a sziklás, bérces, hegyes-völgyes terepet, ahol mi dolgoztunk. Hogy megírtuk-e az eredményt, nem ismeretes, de akkor olyan 200 méterre saccoltuk az általunk épített töltést.

Izgalom is akadt bőven. Hogy csak egyet említsünk: egy nagy szikla kiemelésénél a kő megindult a lejtőn, és éppen a kisvasút két sínszála között állt meg. És éppen egy kanyar után, a mozdonyvezető számára nem belátható helyen. Kétségbeesett erőfeszítésekkel, szinte az utolsó pillanatban, amikor a közelgő szerelvény figyelmeztető fütyülése is hallatszott már, sikerült a sziklát a Bosznába lódítani.

Nem is lehetséges, de szükségét sem látja a krónikás, hogy a munkanapok sorát kronologikusan végigvigye. Bár a brigád már a második napon túlteljesítette a normát, következtek gyengébb napok is, hol belső okokból (betegség, szükséges másirányú elfoglaltság), hol külsőkből (esőzések, munkaszervezési problémák). A második dekádban azonban a teljesítmények fokozatosan emelkedtek, s brigádunk az utolsó munkanapján nyújtotta a legjobb teljesítményt. Összesítésben elértük az óhajtott célt: a brigád elnyerte a megtisztelő rohambrigád címet, melynek feltétele a kitűzött terv legalább 40%-os túlteljesítése.

A munka nem egyhangú, de egyforma napjait maradandó benyomásokkal színezték a már említett fesztiválok. Négy ilyen találkozóra emlékezik a krónikás. Az első július 13-ra esett, amikor is a vranduki alagúthoz utaztunk. Ez talán az építés legnagyobb szabású létesítménye, mintegy másfél kilométer hosszban kellett áttörni a hegyet, s olyan méretűre készült, hogy egy későbbi elektrifikálásra is alkalmas legyen. Délelőtt nagy nemzetközi találkozó, üdvözlőbeszédek, ünneplések stb. Ebédre az itt táborozó angolokhoz kaptunk beosztást. A hozzánk képest korántsem oly egységes angolok vegyes benyomást keltettek bennünk, még inkább az ételük. Valami elmondhatatlan gezemice, volt abban kelkáposzta, bab, paradicsom, nyers uborka, tészta és hús. Néhányan jobbnak is láttuk elsomfordálni, s más konyha után nézni. A dánoknál kötöttünk ki, ahol gyümölcsrizzsel traktáltak bennünket. Délután sport- és kulturális események zajlottak. Brigádunk röplabda- (akkor még volley ballnak mondtuk) csapata 2:0-ra legyőzte a svédeket, a Vasvári—Petőfi vegyes futballcsapat pedig 2:2-re játszott a görögökkel. Közben persze mindenütt folyt a kóló, s a sokféle nemzet tánca, amelyben természetesen mi is jeleskedtünk. Este a belgrádi Operaház ének- és tánckara adott műsort. Éjféltájt indult vissza vonatunk a táborba.

A második ilyen jellegű esemény 15-én, kedden zajlott, amikor is Dobojban ünnepélyesen megnyitották a vasútvonal Samac—Doboj között már elkészült 66 km-es szakaszát. Ezen is részt vett brigádunk. Díszszemle, az első szerelvény megérkezése, Tito marsall távirata leírhatatlan lelkesedést váltott ki. Délután tornabemutató, sportesemények, kóló, s este ismét a belgrádi Operaház műsora. Másnap reggel 7 órára ért haza brigádunk, s így ez a szerdai nap teljes kötetlenségben telt el.

Július 20-án deonica-fesztivált tartottunk. A délelőtt rendben folyt, de a délutáni programot — látogatás a belgrádi egyetemisták táborában — elmosta az eső.

Az utolsó nagyszabású rendezvényre 27-én, Zenicán került sor. Kultúrcsoportunk (akkoriban így mondtuk) Kóczán László vezetésével, aki brigádunk kultúrfelelőse volt, már reggel elindult Zenicára, a többiek a tábor sportpályáján mérték össze erejüket különböző ágakban. Délután az egész brigád átvonult Zenicára, ahol ismét nagy nemzetközi találkozó folyt, sok kulturális eseménnyel tarkítva.

Mindenképpen feljegyzésre méltó mozzanat, hogy egész jugoszláviai tartózkodásunk során soha, semmikor, semmilyen formában nem éreztették velünk, hogy a csak 2 éve véget ért háborúban mi a másik oldalon álltunk, Újvidékről, Zsablyáról nem is beszélve. A jugoszláv fiatalok mindig őszinte barátsággal viseltettek irányunkban, felmérve, hogy ez az ifjúság szellemiségében nem azonos a háborús bűnöket elkövetőkkel.

Az Omladinska prugán, más népek fiait megismerve, sokat tágult látókörünk ilyen irányban is. A legmélyebb benyomást a közelünkben táborozó bolgár Dimitrov-brigád tagjai tették ránk. Testvéri szeretettel fordultak felénk, s mi ezt hasonlóval viszonoztuk. Munkateljesítményünket tekintve nemigen vehettük fel velük a versenyt, de kulturális téren nem vallottunk szégyent. S a mi brigádunk is vidáman járta a hórót, s fújta a Tih bel Dunavot.

Kulturális téren egyébként is igen élénk tevékenységet fejtettünk ki, s szégyen lett volna, ha nem így történik. A Színművészeti és a Képzőművészeti Főiskola nem egy növendéke volt soraink között, de a népi kollégisták is sokan jól voltak elereszve már hazulról is e téren. Így hát a tábortüzek állandó szereplői lettünk, s nemcsak énekkari és népitánc-tudásunkkal, hanem más jellegű műsorokkal is. Nagy sikert aratott például Kolonits Ili és Szücs Bandi *A gyáva legény* című vígballadával, Kőrösi Marianne énekszámaival, Szabó Tibor tangóharmonikájával, Robicsek Feri gitárjával stb. Alighanem élénk tevékenységünknek köszönhetően, a vasútvonal parancsnoksága július 17-re meghívta brigádunkat rádiószereplésre. A prugának ugyanis nemcsak saját újságja, de rádióadója is volt. Zenicán működött ez is. A krónikás kapta azt a megtisztelő feladatot, hogy a 15 percnyi műsoridőt megszerkessze. Úgy gondoltuk, legérdekesebb az lesz, ha rövid hangképekben helyszíni közvetítést imitálunk brigádunk életéről. Vagy 12-en összeálltunk, s alaposan meghánytuk-vetettük a műsor rendjét. Az adás, melynek a műsor szerkesztője egyben riportere is volt, így kezdődött: „Halló, halló, figyelem. Kedves hallgatóink, most hangképekben helyszíni közvetítést adunk a magyar egyetemi Vasvári-brigád egy napjáról." Ezután minden rendszeres napi programból adtunk egy keveset, az ébresztőtől a tábortűzig. A hitelességet növelendő, megfelelő zajeffektusokkal is aláfestettünk minden jelenetet. Mivel az adást a rádió technikusai hangrögzítő berendezésre is felvették (ők ipsofonnak nevezték ezt), vissza is hallgathattuk, s legalább mi elégedettek voltunk vele.

Természetesen faliújságot is készítettünk. Legnevezetesebb írása Illés Lajos verse lett: *A Boszna mentén*. Lajos egy délután felmentést kért valamely apró elfoglaltság alól Házi Venceltől, mivelhogy verset akar írni. Vencel szófukaron csak egy kérdést tett fel: — Egy óra elég lesz? — Elég, vágta rá Lajos, s már ment is. — Aztán jó legyen, szólt még utána Vencel. Ma már nem így születnek a versek, de a „hegyi levegő" csodát tett, Illés barátunk elkészült a verssel, s az azon nyomban ki is került a faliújságra. Néhány

napra rá látogatónk érkezett: Sinkó Ervin. A verset olvasva nagyon megtetszett neki, s meg akart ismerkedni szerzőjével is. Ez megtörtént, és Sinkó közölte, hogy a verset megjelenteti az Ifjúsági Vasútvonal lapjában, sőt, felveszi a vasútvonalról írandó, több nyelven is megjelenő riportkönyvébe. Illés Lajos azt hitte, nem jól hall, de Sinkó Ervin állta a szavát. A vers megjelent mindkét helyen, továbbá a Magyar—Jugoszláv Társaság folyóiratában, a Déli Csillagban, sőt, Tito marsall 1947 őszi, budapesti látogatása idején a Szabad Nép első oldalán hozta, röviden ismertetve a vers születésének körülményeit.

Képzőművészeink is kitettek magukért. Barakkunk falát nagy történelmi seccók díszítették, s ez messze vitte hírünket, Sinkó Ervin is megemlékezik róla, fentebb már idézett könyvében: „A Vasvári Pál magyar ifjúsági munkabrigád tábora csakugyan rászolgált a külön dicséretre. Mintha a Boszna partján a különböző nemzetiségű munkabrigádok táborai közé valami nagyszabású magyar képkiállítást ékeltek volna be. S hozzá még vérbeli, tehetséges festők képkiállítását. A barakk falait élénk színekkel borítja be Dózsa György alakja, az új, felszabadulást ünneplő gellérthegyi emlékmű mása s a nagy festmény: május elseje ünnepe a felszabadult Budapesten. Közben jól megkomponált képek az Ifjúsági Vasútvonal jeleneteivel, csoportok munkába menet, a brigád ebédnél, csoportok a munkaterepen."

Brigádunk kezdeményezésére és tevékeny részvételével képzőművészeti kiállítás is született. Súlyának megfelelően a kiállítás színhelye Zenica lett, július 23-án nyílt meg, s tovább öregbítette brigádunk jó hírét. A kiállításról Antal Júlia brigádtagunknak, aki maga is a kiállítók között szerepelt, egy kis írása is megjelent a Borba na Omladinskoj Pruziban.

Politikai jellegű elfoglaltságaink is voltak. Elsősorban tájékoztató előadásokról van itt szó. Egy horvát fiatal a Jugoszláv Népi Ifjúságról tartott magyar nyelvű előadást; Sinkó Ervin a jugoszláv 5 éves tervről s az ország kulturális életéről; a ljubljanai egyetem rektora Jugoszlávia egyetemi ifjúsága és a közoktatásügyi politika címmel; Nagy György brigádtársunk a magyar parasztság történetéről; Vladiszlav Videnov, a Dimitrov-brigád parancsnoka a bolgár ifjúság problémáiról.

Számtalan baráti beszélgetés zajlott a legkülönbözőbb társadalmi, politikai, a demokratikus fejlődés lehetőségeit taglaló témákról. Elsőként kívánkozik ide Rato Dugonicnak, a Jugoszláv Népi Ifjúság elnökének váratlan látogatása táborunkban. A magyar ifjúság egységének megteremtéséről és a két nép ifjúságának együttműködési lehetőségeiről folyt a szó, így például a jugoszláv fiatalság részvételéről a Duna—Tisza csatorna építésében. A bolgárokkal folytatott beszélgetésben a dunai konföderáció eszméje is felmerült. Sok szó esett a nyugati sajtónak a vasútépítéssel foglalkozó, nem éppen baráti hangú cikkeiről, amelyeket ma már naívnak tűnő felháborodással utasítottunk vissza. A vranduki út során az angol brigáddal ismerkedtünk össze, s bár kezdetben kissé óvatosan kerülgettük egymást, utóbb megtört a jég: mi az angol és a magyar ifjúság barátságára kiáltottunk hurrát, ők pedig arra hívták fel figyelmünket, hogy ne tekintsünk minden angol ifjút az imperializmus képviselőjének. Végül is igen jóízű beszélgetésekben melegedtünk össze. (Talán nem árt ide leírni egy emlékeztető mondatot: egyetemista brigád voltunk, és közülünk nagyon sokan ismertek többé-ke-

vésbé valamilyen idegen nyelvet, sőt, a táborozás során szerb-horvát nyelvleckéket is kaptunk.)

Sportéletünkről közvetve már esett is szó. Gerdov Jancsi, a Testnevelési Főiskola hallgatója lévén, vezérszerepet vitt ebben. Egy epizódot érdemes felemlíteni. A doboji találkozón, emlékezik Rédey Pali, brigádunk válogatottjának módja nyílt a Zágrábi Dinamóval játszania. S bár csapatunk két erőssége, Jancsi és Pali oroszlánként küzdött, bizony csak macska—egér harc jellegű volt a találkozó. Már legalább öt góllal vezettek a zágrábiak, amikor valahogy kiderült, hogy kapusuk beszél magyarul. Ezért vagy nem ezért, ki tudja már, egy becsületgólt sikerült bekotornunk, így nem kellett a csapatnak egészen siralmasan levonulnia a pályáról. A sokunk előtt akkor még ismeretlen röplabdát is ott kedveltük meg, s űztük szenvedélyesen; tornabemutatókon is részt vettünk, s természetesen a turisztikát is gyakoroltuk, főként akkor, amikor ki kellett vonulni.

A tábori élelmezésre semmi panaszunk nem lehetett. Napi négyszeri koszt, bőséges és ízletes, szakácsaink Székely Ágnes vezetésével alaposan kitettek magukért. Reggelire többnyire tejeskávé, majd tízórai, háromfogásos ebéd és vacsora. A napi kenyérfejadag 80 dkg, s gyümölcsöt és paradicsomot is kaptunk. Nyersanyagot részben hazulról vittünk, részben a főparancsnokság ellátmányára támoszkodhattunk, de a szakácsbrigád a falvak lakosságával cserekereskedelmet is folytatott: tejért, tojásért cigarettát, babkávét adtunk. Ezt az akciót egyébként a brigádtagok egyénileg is űzték, valutánk főleg a cigaretta volt, merthogy ellátmányban azt is kaptunk (Ibar, Sava, Drina, Hercegovina), ám akadtak, akik már akkor is tudták, hogy a dohányzás káros az egészségre. Időnként az amerikai hadsereg visszamaradt konzervjeit is osztogatták, ebben 4 tábla csokoládé, savanyúcukor, gyufa és só volt található. S grape-fruit lét, nagy, többliteres, szintén amerikai konzervekből.

Július 29-ével elérkezett az utolsó tábori nap. Délelőtt a búcsúünnepségre készültünk, délután pedig a brigádunk munkaeredményét tartalmazó jelentést vitte egy staféta, díszes tokban Zenicára, az Omladinska pruga Glavni stabjára, vagyis a főparancsnokságra. A stafétában Rédey Pali is részt vett, befutóemberünk pedig Kolonits Ili volt. Estére kezdetét vette a búcsúünnepség. A főparancsnokság határozata értelmében a Vasvári-brigád elnyerte a rohambrigád címet, mondhatjuk rangot, mely tény egetverő visszhangot váltott ki ismét csak belőlünk. Büszkék és boldogok voltunk, s ezt még kiegészítette Házi Vencel tárgyilagos megállapítása, mely szerint a cím elnyerésében jelentős szerepet vitt brigádunk kulturális és közösségi munkája is. Személy szerint 17 brigádtag nyerte el a rohammunkás címet. Álljon itt nevük is: Antal Júlia, Bonta Mihály, Farkas Márton, Gerdov János, Házi Vencel, Kolonits Ilona, Krajkó András, Nádudvari Imre, Nagy György, Papp Illés, Remport Miklós, Robicsek Ferenc, Szekér Gyula, Székely Ágnes, Székely István, Takács Imre és Turtóczki Sándor. 26 fő dicsérő oklevelet kapott. Itt helyénvaló megjegyezni, hogy a vasútvonal elkészülte után további kitüntetések jutottak nekünk: a brigád elnyerte a Munka Érdemrend I. fokozatát, a II. fokozatot Házi Vencel, a III-at pedig Gerdov János, Robicsek Ferenc és Szekér Gyula kapta. A vasútvonalat testben és szellemiekben megerősödve elhagyva éreztük át igazán az építők jelmondatát: Mi gradimo prugu, pruga gradi nas.

Július 30-án hajnalban tehát ismét vonatra szálltunk a vracai állomáson, hogy az előre bejelentett egyhetes jutalomüdülésre induljunk a tengerpartra, Dubrovnikba. Első megállónk Szarajevó, azután Mosztár, ahol megcsodáljuk a régi török hidat (hogy majd később Csontváry festményén fedezzük fel ismét a látványt), bemerészkedünk egy-egy mecsetbe, s a tomboló hőségben megmártózunk a sebesen rohanó jéghideg Neretvában. Továbbindulunk a tengerre, s hajnal felé már izgatottan várjuk az ablakokon csüngve a látványt, hiszen aligha volt közöttünk valaki is, aki már járt a tengeren, sőt, sokan még a Balatonon sem. Nem a krónikás feladata, hogy a tenger lenyűgöző képét lefesse, ellenben tény, hogy amikor vonatunk befutott a dubrovniki állomásra, mely éppen a kikötőben fekszik, figyelmeztetés ide, parancs oda, rohantunk a vízbe. Gyönyörűség megmártózni benne. De meglepődés is volt bőven. Mert hogy a tenger sós, arról már hallottunk, de hogy keserűsós, azt még nem mondta senki. Lassan aztán helyreállt a rend, s szállásunkra hajtattunk az apostolok lovain. Ez az újvárosi villanegyedben volt található, egy éppen elkészült, de még be nem rendezett szállodában, a Hotel Komodorban. Komodornak a régi időkben a hajóskapitányt hívták (olaszul commodore). Tábori ágyak fogadtak bennünket, s egy terasz, mely a tengerre nézett. Csak egy út választotta el a kissé kavicsos fövenytől, így aztán lepakolás után újra tengerbe szálltunk. Egy öböl mélyén feküdt szállodánk, s a homokos-kavicsos részt leszámítva, sziklás meredély fogta körül az öblöt. Sokat fürödtünk (természetesen éjszaka, holdfénynél ruhátlanul is), s amikor valamelyikünknek a cápák jutottak szébe, akadtak, akik tudni vélték, hogy az egyik szirten cápaőrség állomásozik, s veszély esetén ágyúlövéssel ad jelet. Így volt-e, nem-e, nem tudhatni, tény, hogy cápát csak a múzeumban láttunk, az is ki volt tömve. A strandon fügefák álltak, rajtuk a gyümölcs, amit mi bőven faltunk, bár még aligha lehetett teljesen érett. Leszakításkor ugyanis tejfehér nedvet bocsátott ki, ami meglehetősen marta a szánkat.

Bejártunk az óvárosba, megcsodáltuk a hatalmas falakat és bástyákat (mely a hajdani kalózok ellen védte a várost), a szűk utcákat és tág tereket, a több évszázados épületeket, templomokat, a mediterrán reneszánsznak ezt a pompás együttesét. Múzeumlátogatás, a régi korok tárgyi emlékei, többek között egy ládában egy hajdan elsüllyesztett hadihajó ágyúgolyójának romjai. A krónikás itt töredelmesen bevallja, hogy egy darabkát elcsent a ládából s hazavitte, bár később úgy gondolta: a valódiság kétséges lehet, hisz az idők során aligha ő állt egyedül ezzel a tettével, s ezért kell lennie a múzeumban egy műhelynek, ahol folyamatosan „gyártják" a pótlást. Szabadtéri operaelőadást is láttunk-hallottunk egy palota udvarán, ez nyilván a híres dubrovniki Nyári Játékok egyik eseménye lehetett.

Csónakkal átmentünk a közeli Lokrum-szigetre, amelyről azt mesélték: annyi rajta az olajfa, hogy dohányozni tilos, mert könnyen kigyullad. Olajfák csakugyan voltak, meg a kúpos sziget csúcsán egy betonerőd, törmelékek s egy német rohamsisak. Háborús maradvány. Augusztus 4-én közös hajókirándulásra indultunk Lopud szigetére. A fő látnivaló itt egy botanikuskert, amelyben például a mai fiatalok előtt már ismeretlen gyümölcsöt, szentjánoskenyeret szedtünk, aztán mindenféle egzotikus növények, s még bambusz is volt benne. Tigris nem.

Rengeteg érdekes élményünk gyűlt össze egyhetes dubrovniki tartózkodásunk során. Hogy még egyet-kettőt megkíséreljen kibányászni a krónikás az idők rétege alól, emlékezik, hogy egy éjszakán egyenletesen zuhogó hangra ébredtünk, és sokáig nem tudtunk elaludni tőle, amíg valaki rá nem jött, hogy szeles idő lévén, a tenger hullámai csapódnak a sziklás parthoz, s az adja ezt a számunkra szokatlan hangot. Egy másik, kissé gyomrot kavaró élmény, hogy egy alkalommal a sziklás tengerparton sétálva, egy férfira és különös tevékenységére figyeltünk fel. Ült a vízparton, be-benyúlt a tengerbe, kiemelt holmi tüskés, vadgesztenyére emlékeztető valamit, egy kiskanállal beletúrt, s kikanalazott belét bekapta. Alighanem idevalósi, gondoltuk, de a csemegét nem irigyeltük el tőle. Narancsfákat is ott láttunk először, ott illatoztak a kertekben, de sajnos a termés még kicsi volt és zöld.

De ahogy a munkának, úgy a nyaralásnak is végeszakadt, s ismét vonatra szálltunk. Vagy 3 napig utaztunk a keskenyvágányú vasúton. Vissza Szarajevóig, s onnan egy másik útvonalon, hogy Szerbia hegyeit-völgyeit és folyóit is megismerjük, Uzicén, Cacakon át Belgrádba. A személykocsik egymással szembenálló, 3—3 személyes fapados beosztással voltak ellátva. Az éjszakát úgy töltöttük, hogy egy ember a pad alatt, egy a padon és egy a csomagtartóban aludt. Szarajevótól Belgrádig 134 alagúton haladtunk keresztül. Számolni nem kellett, sorszámozva voltak. Oly sűrűn követték egymást, hogy helyenként még ki sem ért egyikből az egyébként nem hosszú különvonat vége, amikor az eleje már befutott egy újabba. Hercegovina csupasz, sziklás vidék, erre azonban pompás erdők borították a tájat. Belgrádba a központi pályaudvarra futottunk be, s mély benyomást tett ránk, hogy az állomás előtti tér az Omladinska pruga jelszavát viselte: Bratstvo—jedinstvo.

Belgrádban egy kollégiumban nyertünk elhelyezést, s 3, szintén feledhetetlen napot töltöttünk. Végigsétáltunk a Teraziján, megcsodáltuk a Kalemegdánt, vagyis az egykori Nándorfehérvár maradványait, az Avalán a felszabadító harc emlékművét, s vendéglátóink figyelmességének köszönhetően a brigádtagok tanulmányaiknak megfelelő látogatásokat tehettek. A medikusok a klinikákat tekinthették meg, a mérnökhallgatók az új városrész terveivel ismerkedhettek, a tanárszakosak az ottani Úttörővárossal. A Színművészeti Főiskola hallgatói az avalai filmgyárba látogathattak.

Az utolsó búcsúesten ottani magyar családok is részt vettek, Kis Rozi még vizitált is az egyik ilyen családnál.

Augusztus 11-én este indultunk haza Belgrádból, együtt az angol brigáddal, és másnap délelőtt futottunk be a Keleti pályaudvarra. Katonazenekar, ünnepélyes fogadtatás. Kovács Máté kultuszállamtitkár és Szalai Béla, a MEFESZ elnöke üdvözölte a brigádot. Házi Vencel válaszolt az elhangzott beszédekre, elmondván, hogy a magyar és jugoszláv fiatalság örök barátságot kötött abban a közös munkában, amelyet a jugoszláv újjáépítés érdekében végeztünk.

Sajnos nem így folytatódott. Arról még értesültünk, hogy ugyanazon év november 16-án, hat és fél hónapi munka után, Tito elnök beszédével megnyílt az Omladinska pruga. Építésének statisztikai adatai nem tartoznak a beszámolóra, legfeljebb annyit jegyezzünk meg a bennünket érdeklők közül, hogy 42 országból mintegy 7000 fiatal vett részt a jugoszláv ifjúsággal a vasút építésén, s hogy az avatási díszszemlén a Vasvári-brigád zászlaja

is ott lobogott. S még ott voltunk a fáklyásmenetben is, mely Titót budapesti látogatásakor köszöntötte, de aztán mély csend következett. A Tájékoztató Iroda ismert határozata derékba törte ezt az éppen szárba szökkent barátságot.

Mély csend, és a lelkek mélyén traumák. Ki önmagát vádolta, hogy az árulóknak segített országot építeni, ki, tapasztalataira építve, értetlenül állt a politikai fordulat előtt. Nem egy tagunknak voltak kisebb-nagyobb kellemetlenségei, bajai, előmeneteli nehézségei a „jugoszláv múlt" miatt. Sokan megsemmisítették vagy kényszerültek megsemmisíteni dokumentumaikat.

A 60-as évek elejére kezdett enyhülni a feszültség. Illés Lajos beszámol *Titkos fiók* című kötetében Sinkó Ervin 1963-as budapesti látogatásáról, s hogy felelevenítették jugoszláviai találkozásukat. Ugyancsak ő beszéli el egy 1967-es utazását Jugoszláviában, ahol a vonaton diákokkal összeismerkedve, beszélt nekik az Omladinska prugáról, s akik úgy hallgatták, mintha legendát mesélne. A krónikásnak is van ilyen emléke. A 70-es évek táján Zenicán járva egy szabálytalankodó gépkocsi miatt átlépni kényszerült a záróvonalat. Rendőri felelősségre vonás következett emiatt, de amikor irataimmal együtt átadtam brigádigazolványomat is (ezt minden jugoszláviai utamra magammal vittem), a rend szigorú őre mintegy varázsütésre megenyhült. Hát hogyne egy eleven brigádos áll előtte. Záróvonalról többé szó sem esett, annál inkább hogylétemről, utam céljáról, s arról, hogy mi segítséget nyújthat nekem.

Sajnálatos, hogy ilyen hosszú idő elteltével kerülhet csak sor a brigádélet megörökítésére. Az emlékek fakulnak, s a hitek is. De még mindig hozzásegít bizonyos felismerések és következtetések megfogalmazásához: „Szerintem még mindig fizetjük a negyvenes évek végén kezdődő s évekig tartó súlyos politikai torzulás, a személyi kultusz, a törvénytelenségek miatt keletkezett károk, adósságok kamatos kamatait" — írja visszaemlékezésében egyik brigádtársunk.

A hosszú lappangási időnek tudható be az az apró, de jellemző informálatlanság, amely a Magyar Ifjúság (!) egyik 1985 augusztusi számában olvasható, s amely szerint: „... a háború után az első ilyen létesítményt (úttörővasutat) Jugoszláviában, Dubrovnikban építették, nemzetközi segítséggel. Többek között magyar fiatalok is dolgoztak ott, több ezren."

A hitek ma már erősödnek. E sorok írója azzal is erősítette, hogy Tito elnök halálakor részvétlátogatást tett a jugoszláv nagykövetségen, s az emlékkönyvben úgy írta alá magát, mint az Omladinska pruga egykori építője.

✸

Már a lángunk meg se lobban, eltemettük szívünk mélyén — énekeltük egykor Jugoszlávia hegyei között. Talán most újra kezdenek égni ezek a tüzek.

CONTENTS

METHOD AND POINT OF VIEW

Isván Kamarás: A Topography Of Values (a meditation on sociography) 3

Katalin S. Nagy: On Our Everyday Culture 30

THE TECHNICAL INSTRUMENTS OF CULTURE

Péter Szekeres: Electronics, Informatics, Humanization (The limitations of technical development) 37

György Mezei—György Szemadám: The Nindja Does Not Come To Help 49

Erzsébet Szilágyi: A Scatch On The Effects Of New Technics On Audio-visual Thinking 69

Judit Lendvay: Radio In Work 1984—85 74

ROCK

János Kőbányai: From The Bem Rakpart To The Tabán (A beat-fest is going to be born) 82

Judit Lőrincz: Drawn From Daddy Rabbit's Cap (The magical show performed by Géza Bereményi and Tamás Cseh) 92

HISTORY

Róbert Hollós: Vasvári Brigade! Up For Making The Railway! (A memorial on a constructing camp held in Jugoslavia in 1947.) 100

PICTURES 68, 73, 82

CORRECTION 29

ON OUR AUTHORS 48

Ára: 30 Ft

Култура эс к:з:ссэг Илдико 115/1100

СОДЕРЖАНИЕ

МЕТОД И ВОЗЗРЕНИЕ

Иштван Камараш: Съёмка ценностей (размышление о социографии) 3
Каталин Ш. Надь: О нашей ежедневной культуры 30

ТЕХНИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА КУЛЬТУРЫ

Петер Секереш: Электроника, информатика, гуманизация (пределы технического развития) 37
Дёрдь Мезеи—Дёрдь Семадам: Нинджа не вмешивается 49
Эржебет Силади: Очерк о влиянии новой техники на авдовизуальное мышление 69
Юдит Лендваи: Радио 1984—85 74

ПЕСНЯ

Янош Кёбаняи: От набережной Бем до Табана (рождается бит-праздник) 82
Юдит Лёринц: Из шляпы отца-зайщика (фокус Гезы Беремени и Тамаша Чех) 92

ИСТОРИЯ

Роберт Холлош: Построй поезд, бригада Вашвари! (воспоминание о строительном лагере в Югославии в 1947-ом году) 100

КАРТИНЫ 48, 68, 73, 82
ОБ АВТОРАХ
КОРРЕКЦИЯ

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

ZSIDÓ SORS ÉS KULTÚRA

Törvények a zsidóságról 1848—1939
(Kovács É.—Papp Zs.)
A Múlt és Jövő folyóiratról (Schmidt M.)
A kunmadarasi pogrom emlékére (Kőbányai J.)
Interjúk: egy magyar földbirtokos,
egy izraeli háziasszony
Külföld: M. Buber, E. Wiesel, S. Reich

87•6

TARTALOM

ZSIDÓ SORS ÉS KULTÚRA

Kőbányai János: Magyar zsidó múlt és jövő a jelenben 3

Martin Buber: A zsidóság és az új világkérdés. Fordította: *Tatár György* 13

Elie Wiesel: Változni. Fordította: *Kőbányai János* 17

Dobos Ilona: „Nagyon egyszerű ember volt". (Egy legenda forrásvidékén) 22

Kovács Éva—Papp Zsuzsa: Az emancipációs törvénytől a második zsidótörvényig (1848/49—1939) 28

Egy magyar földbirtokos (Interjú Sz. B.-vel) Készítette: *Bujdosó Dezső* 47

Egy izraeli háziasszony (Interjú H. M.-mel) Készítette: *B. Vörös Gizella* 55

Schmidt Mária: Múlt és Jövő. (Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat 1911—1944) 62

Volenszky Paula: Zsidóság és irodalom 69

Mándy Stefánia: Ország Lili és a Nyugati Fal 83

A zsidó azonosság muzsikusa (Interjú Steve Reichhel) Készítette: *Kőbányai János* 87

S. Nagy Katalin: A polgári lakáskultúra ürügyén a zsidóságról 90

Kőbányai János: A kis utazás 95

SZERZŐINKRŐL 61

KÉPEK 16, 27, 54, 82, 94, 98, 99, 112

Köszönetünket fejezzük ki Kőbányai Jánosnak, aki jelen számunk összeállításában értékes segítséget nyújtott.

A szerkesztőség

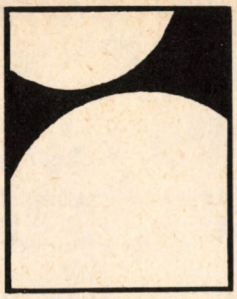

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1987·6

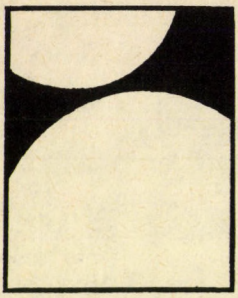

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

SÜMEGHY ZOLTÁNNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 159-657/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,— Ft. Egyes szám ára: 30,— Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat: Budapest Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
87. 72 207 Pannon Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Kőbányai János

MAGYAR ZSIDÓ MÚLT ÉS JÖVŐ A JELENBEN

„De fölragyog számotokra, Nevemnek tisztelői,
az igazság napja, és gyógyulást hoz sugaras
szárnyain, és fölvonultok és vidáman szökelltek,
mint a hizlalóban föltáplált borjak...
Majdan elküldöm Én számotokra Élijáhut,
a prófétát, mielőtt eljő az Örökkévaló
nagy és félelmetes napja. Ő fogja az apák
szívét a fiúkhoz téríteni és a fiúk szívét
az apákhoz, nehogy eljöjjek és átokkal
sújtsam a földet." *(Malakeás III. 20. 23—24.)*

„Rettent a perc, a létező,
S teher minden következő;
Új léptem új kígyón tapod:
Gyűlölöm a mát s holnapot..."
(Arany János: Az örök zsidó)

Ha a zsidó kultúráról beszélünk, írunk — mint az itt következő összeállításban is —, óhatatlanul elővillannak a Holocaust „oly korban" történt eseményei: a megemésztetlen közelmúlt. Pontosabban: nem is a zsidó kultúra, de maga a *zsidó* kifejezés vagy csupán a fogalom hátteréig el sem jutott szó, sőt egy szövegtengerben felbukkanó szókezdő „*zs*" betű is ellentmondást nem tűrően hívja elő a rettenetes képeket, ha — az érintettektől függően — ellenkező előjelű képzelettársításokkal, érzelmi viszonyulásokkal is. Ez az emlékanyag szinte egyforma élességgel, indulati érzékenységgel él a gyászos események legkülönbözőbb részvevőiben, sőt — talán illogikusan — olyanokban is, akik még nem éltek akkor, amikor a halált, a traumatikus sebeket osztották, tűrték és kapták. Ezért ma és még valószínűleg darab ideig nem beszélhetünk úgy a zsidó kultúráról, mint más népek, népcsoportok vagy kisebbségek kultúrájáról. Ez a körülmény teszi oly összehasonlíthatatlanul egyedivé e kultúrának és sorsnak a különös eggyéfonódását.

Ha mégis elsősorban kulturális vonatkozásban élesztjük a zsidó azonosságot, az kimondva-kimondatlan azt igyekszik hangsúlyozni, hogy végre szakítani kívánunk a zsidó kifejezés keltette reflexszerű asszociációk egyértelműségével. Tehát a zsidóság ma megint *más is*, mint a fizikai létét nemrégiben majdnem megsemmisítő Vészkorszak mementója. Egy új magyar zsidó generáció felnövekvésével s egy még újabb éppen a földből kibujásá-

val egyértelműen rajzolódnak ki a *jövő* tényei. A jövő sürgető tennivalói maguk után rántják az eredet, az identitás, azaz a *múlt* aktualizálását.

S a félmúltból kikecmergő, de oda állandóan vissza is türemkedő *jelen?* Mindennapi életünk hullámzó, földrengéses idősíkok közt hánykódó terepe? Temetetlen valóságos és szellemi holttesteivel mint áthatolhatatlan kuszaságú, dögletes levegőjű (t)enyészet zárja el vagy készteti rendkívül bonyolult, kacskaringós kényszerpályákra a kapcsolódást múlt és jövő viszonylag áttekinthető vidéke között.

Mint szivárványhíd, át lehet-e ívelni ezeket az eliziumi mezőket, vagy alagutat kellene fúrni alattuk az azonosságot, legitimitást nyújtó folytonosságot visszaállítandó? Esetleg körül lehetne betonozni, mint valami fölrobbant s most hasadó anyagainak láncreakcióival a Föld egészséges vegetációját, légkörét veszélyeztető atomkohót? Noha történt ilyesfajta gigászi kísérlet nem is egy, de mind eleve kudarcra volt ítélve. Mert ezek a burjánzóan lombosodó temető-idő szelvények a történelem minden részvevőjében és örökösében úgy osztódnak tovább, mint a ráksejtek. Gyógyításuk, áttekinthetővé rendezésük csak ezzel a félelmetes anyaggal való szembesüléssel és magunkba szervítésével valósítható meg. Mind a társadalom, mind az egyénei által végzendő sokrétű feldolgozással a Holocaustnak be kellene épülnie a zsidó és a tőle elválaszthatatlan európai civilizáció kultúrájába. Gyilkos, kegyetlen ténye, ha végleg átkerül ebbe a szférába, megállíthatja a katasztrófa ma is pusztító folyamatát. A dzsungel-tenyészetben föllelhető még életképes szálakat fölkutatva, egyenesre igazítva, a sérülteket istápolva, a még összeköthetőket újra egymáshoz növesztve vagy forrasztva, a már helyreállíthatatlanokat illően eltakarítva és archiválva ős-új harmóniát lehetne még teremteni Múlt és Jövő között.

Tehát a Holocaustnak önmaga valóságát „megszüntetve-megőrző" átlényegüléssel kellene tért nyernie. Nemcsak a történelmi tudatban, de az annál jóval átfogóbb dimenziójú mindennapi és magas kultúra tartományaiban is, hogy fenyegető jelentősége, jelensége gyuanyagalapját fölemésztve elpárologjon. Hiszen nincs már szép zsinagógaépület, díszes kegytárgy, zsidó irodalmi vagy zenei alkotás, amely valamilyen módon ne kapcsolódnék a Holocausthoz. Vagy azért, mert az azt megelőző korban jött létre, akkor azért, mert ez az adott tárgyban, műben objektiválódott korszak, ha a legkülönbözőbb távolságokból, mértékekből, de a Holocaust felé tartott; azzal nem számolt, vagy azt készítette elő . . . s ha utána született, akkor azért, mert a zsigereiben hordozta tudatos és tudatalatti áttételeken keresztül az élményét , a hozzáfűződő viszonyát. Auschwitz — ha utána született és születik is költészet Adorno híres mondásával ellentétben — előzményeiben is újraértékelte az emberi kultúra egész, az *„Arbeit macht frei"* feliratú kapuig vezető irányát.

Még mindig a zsidó kultúrafogalom jelzőtagjánál maradva: az is problematikus, de legalábbis nem egyértelmű, mi a zsidó, ki a zsidó. Definícióját könyvtárnyi irodalom tárgyalja kikristályosodott, általánosan elfogadott végeredmény nélkül. Ez a feltűnő, alapvető bizonytalanság, áttetsző megfoghatatlanság is a zsidósághoz tapadó, minden más analógiát nélkülöző sajátosság. Ugyanis senki nem látja, tudja világosan — sem az, aki annak vallja magát, akit oda soroltak, vagy aki oda sorol-utasít —, hogy pontosan milyen kritériumok alapján zsidó a zsidó. Noha nem minden következmény nélkül járt

— többek közt hatmillió, legkülönbözőbb állampolgárságú, szociális rétegződésű, korú, nemű, sőt: vallású halottal — az ingatag meghatározottságú besorolás. A Holocaust tényének egyik újszerű, a zsidó identitást és az amúgy is a pusztulás-túlélés különböző stációiból építkező zsidó kultúrát érintő hatása az, hogy jelentős mértékben tovább bonyolította vagy egyértelműbbé egyszerűsítette a *ki a, mi a zsidó* problémáját. Sőt. Nem kis mértékben átrendezte a zsidóként megmaradtak létszámát is. Igen sokan ma csak azért tartoznak a zsidók közé — önmaguk és környezetük szemében —, mert elszenvedték az üldözéseket. Az „elestek mellőled ezeren" élménye után kérdésessé vált a visszazökkenés a mégoly befejezettnek látszott asszimiláció színjére is. Az „én nem vagyok az", „én nem akarok az lenni", „én nem hagyom magamat azzá tenni" gesztusa az új kontextusban az ugyan nem választott, de a „rettenetes halállal" mégis kényszerű egységbe forrasztó közösség megtagadásával vált azonossá. Avagy épp olyasformán váltak zsidókká — megteremtve a zsidóság viselésének egy nem minden előzmény nélküli, de tömegében, karakterisztikumában újnak mondható, *félelem*-szervezte fajtáját —, amelyben a zsidósághoz tartozás minden valós vagy vélt nyomait betegesen elrejtik, kompenzálják, folytatását minden eszközzel meggátolják, s így az elfojtás-tagadás aktusával válnak zsidókká. (Ez a viselkedésminta is hasonlóan fanatikus, egészségtelen, *önstigmatizáció*, mint a kaftán, pajeszviselés, többezer éves törvények módosítások, aktualizálások nélküli szőrszálhasogató betartása.) De az ilyen „apák" választása ellen lázadó „fiaik" — ez napjaink érdekes jelensége az egész világon — mégis újra visszamenő hatállyal minősítik őket zsidóknak, mert az ő szándékaiktól függetlenül és mégis az ő életüket felhasználva folytatódik a többezer éves, okát rejtélybe burkoló, különös akarat diktálta lánc, amelyet a pészah Haggada előírása így fogalmaz meg: „Minden nemzedékben köteles az ember úgy tekinteni magát, mintha ő maga jött volna ki Egyiptomból, amint mondatott: És beszéld el fiadnak azon a napon szólván..."

S hogy mégse ez a keserűen izzó közelmúlt — ez a bizony szennyes, véres és szellemileg oly alacsony rendű, identitást képző, szervező esemény — egyértelműen negatív, romboló tényei alapozzák meg a mai zsidó azonosságot és kultúrát; jó mélyet lélegezve át kell gázolni a tűzözön még parázsló üszkein, remegve vibráló, forró levegőjén, és „mint fogak közt a szerelmet" vissza kell hozni a *múltból* a *jövő* „túlsó partjára" a zsidó kultúra többezer év felhalmozta, eredeti értékeit. De a megakasztott és már soha *úgy* nem folytatható asszimiláció ki nem érlelt problémáit, konfliktusait is. Mert a Holocaust elszenvedése kényszerű sorsközösségén kívül csak a gyilkosoknak volt egyértelmű a *ki, a mi a zsidó* kérdése. A Holocausttal megváltozott, ezredvéghez közeledő világ paraméterei között kell újraértelmezni-tárgyalni, s főként *élni* a vallás?, nép?, kisebbség?, etnikum?, társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely?, sors?, valamint a zsidóknak Izrael államához, az egyetemes zsidósághoz és a nemzeti történelmi, kulturális tradíciókhoz helyenként eltérő viszonyulása vízválasztó kérdéseit. A sokfajta megbúvó érdeket és érzelmet tükröző álláspontot felszínre hozva és ütköztetve lenne kívánatos megtalálni ezeknek az elemeknek a kapcsolódási pontjait, hol keskenyebb, hol szélesebb érintkezési felületeit, arányait, *harmóniáját*, valamint a nemzeti különösségekkel tovább bonyolódó-karakterizálódó sajátosságait.

S érdemes azt az alapvető filozófiaivá szublimálódó kérdést is újra

föltenni egyáltalán: lehet-e személyes döntés tárgya a zsidóság (vagy bármely más népbe, népcsoportba születés) vállalása, ténye?

Ezekre a kérdésekre azért is bonyolult a válasz, mert a zsidóság — az egyetlen, az ókorból a mai európai jellegű civilizációba átplántálódott, történelmi tudatát, emlékezetét, mindennapi és magas kultúráját őrző nép — léte olyan jelenségkomplexum, amelyet más népek, közösségek tapasztalataival, analógiáival nem lehet összevetni. Magyarországon a zsidóság emancipálásával korrelációban hol gyengébb, hol erősebb, de állandóan jelenlévő, a beilleszkedést kísérlő regresszív politikai mozgások nem engedték tisztázni, kikristályosítani ezeket a politikai, gazdasági, kulturális honfoglalásnál is alapvetőbb kérdéseket. Szőnyeg alól kisöprésükre történt ugyan néhány kísérlet; legutoljára a fasizmus fenyegetettségében, már a magyar társadalom, kultúra, nyilvánosság margóvonalán.

„nekem szülőhazám e lángoktól ölelt
kis ország, messzeringó gyermekkorom világa.
Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyönge ága
s remélem testem is majd e földbe süpped el."

(Radnóti Miklós: Nem tudhatom . . .)

Ugyanis számunkra Magyarországon, a magyar kultúrában élők számára a legfontosabb kérdés a ki, a mi *a magyar zsidó.* (Már csak azért is, mert a zsidó fogalmát absztrakttá szórta szét, s majd szűrte le a történelem; a maga megragadható konkrétságához legalább egy-két meghatározó jelző szükségeltetik előtte.)

Ki, mi Isten megszámlálhatatlanul sokféle teremtménye közül éppen az, amelynek az a különleges sajátsága, hogy egyszerre magyar és zsidó? Se nem inkább zsidó, mint magyar, se nem inkább magyar, mint zsidó. *Másként* (s nem „hígabban" s nem „mélyebben") magyar, s szükségképp: másként zsidó is. Aki egyik vagy másik azonosságkomponensétől megfosztva funkcióképtelen félember.

Ki, mi az a népcsoport-vetemény, amely nemcsak a magyar népen belül *más,* de az egyetemes zsidósághoz viszonyítva is oly különlegesen *más.* Nemcsak azért, mert természetszerűen magyar is, tehát a magyarságától más, hanem azért, mert a zsidóságnak nincs még egy olyan törzse, amely olyan mélyen, szerteágazóan — *szerelmesen* — azonosult volna, amely olyan jelentős társadalmi, gazdasági, kulturális szerepet vitt volna a befogadó ország, nép életében és életéért, mint a magyar zsidóság. Hiszen majdnem a végéhez ért asszimilációjuk példátlan az egész zsidó nép történetében, de jellemző a mai Izraelben is (az új ország közel tíz százalékát teszik ki a magyar származású zsidók) a tökéletes integrálódásra képtelenségük, s a magyar kultúra iránti olthatatlan — ugyan ambivalens, mert véresen visszautasított — ragaszkodásuk. A *másság* nem méricskélhető mérték, nem különböző és egymáshoz viszonyítgatható rendűségek-rangúságok kifejezője, hanem az egyenlőségek és egyneműségek végtelen variációjú színeinek, hangulatainak, vérmérsékleteinek, habitusainak, muzsikáinak a megnyilvánulása. E másságok egészséges, egymást gazdagító működésének szervező elve és motorja az aktív, alkotó *tolerancia.*

„Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp"

(Radnóti Miklós: Nem tudhatom . . .)

S persze nem utolsó- (de első)sorban, és nem a másik (vagy ellenkező, szembenálló), de *az azonos oldalon* elengedhetetlen az a kérdés is, hogy ki az a, mi az a nép, ország, sajátos történelem és kultúra — a magyar —, amely ezt az intenzív azonosulást, vonzalmat kiváltotta, s darab ideig — az 1848-as forradalomtól a Horthy-korszakig, sőt annak liberális szakaszáig — oly gyümölcsözően fönn is tartotta. De az is szorosan ide tartozik, hogy a *vonzásokkal* párhuzamban milyen valós történelmi, kulturális fenyegetettségek és azoknak milyen traumákat okozó áttételei hívták létre a taszításokat; a kisebbség(ben)i érzések és stratégiák önsorsrontó *választásait.* S mi az a tragikusan paradox korreláció a majdnem tökéletes azonosulás és a más nemzetek zsidóságához képest is rettenetesebb, totálisabb, hirtelenebb pusztulás között? Milyen erők működtek a mindmáig megérthetetlen „sajnálatos események" mélyén? Ugyanis nem vagy nemcsak a kül- és belpolitikai — tehát az országtól vagy az események közvetlen részvevőitől független, azok fölött álló, azoktól idegen — folyamatok, okok magyarázzák a sikeres összeérést, amelynek során majdnem egyneművé válva szinte eltűntek az összeforradás látható-tapintható öltései, és a mégis pillanatok alatti széttörés apokalipszisét, hanem azok ennél átfogóbb, a racionalitás és irracionalitás mezsgyéjén, a kultúra és a történelem legmélyebb, a pszichikummal érintkező rétegeiben keresendők. Elsősorban azokban a közös sorsmozzanatokban, azonos történelmi helyzetélményekben, amelyek a zsidó és a magyar népet oly hasonlóvá és egymásra nyitottá tették.

Az Európa területe és kultúrája közepén oly marginális egyediség magánya, a minden — hatalmi természetű — ésszerűség elleni (területi, kulturális, szellemi) *függetlenség* makacs, önmagáért való fenntartása: azaz a népeket, birodalmakat elsüllyesztő és fölemelő történelem tajtékos hullámaiban népként, gazdag és élő kultúraként való fönnmaradás nagy produkciója oly hasonló (ha más formában megnyilvánulva is) a két sorsban.

Ugyanakkor a viszonylagos és keservesen kiküzdött függetlenségért (sokszor csak illúziójáért) cserébe dobott másfajta függőség nyűgei és kényszerhelyzetei; a folyamatos „megalázott és megszomorított" sorsból fakadó megosztottság, heveny sérülékenység, hisztérikus bizalmatlanság kiszolgáltatottsága és kihasználhatósága is mennyire közös alapélménye a két népnek.

Mindezekre — ha nem is végleges és minden szempontból megnyugtató — válaszokat és feltárásokat itt és most, a JELENBEN kell keresni, kutatni A tizenkettedik órában. Mielőtt a feldolgozatlanság okozta elfojtás olyan minőségi szövődményekbe, traumákba fejlődik, amely lehetetlenné teszi a Múlt és Jövő újbóli, szerves összekapcsolását.

„És mégse hagyj el karcsú Ész!
ne éljek esztelen.
Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem."
(Radnóti Miklós: Talán...)

Az egész világban lejátszódó gazdasági és szellemi változásokra érzékenyen reagáló magyar valóság több oldalról is feszegeti — itt és most — az élő magyar zsidó kultúra ügyét.

Világszerte megnőtt a vallási és nemzeti azonosságok keresése és visszanyerése iránti igény. Nem ortodox dogmák, egyházi hierarchia és a nacionalizmus állami imperializmust, hegemóniára törekvést elfedő része e vonzalmak tárgyai, hanem a vallási és a nemzeti azonosság egymással a kultúra terrénumán összefonódó elemei kerültek az érdeklődés előterébe. Olyan politikamentes hagyományok és ideológiák, amelyek a filozófiai és etikai értékek rendezőelvei szerint igazítanak el az egyén és a kiscsoportos közösségek „mindennapi életében". A vallások és nemzeti azonosságok eredeti, el nem idegenedett lényegének helyreállítása felé forduló reneszánsz kifejezi a nagy internacionalista gazdasági-politikai-kulturális konglomerátumok jövőjében való kielégületlen csalódást mindkét félteke-oldalon. (Ez a folyamat lassan már a politika felszíni szférájába is átszivárog; lásd: zöldek, alternatívok térnyerése, a glasznoszty számtalan ilyen jellegű kísérő jelensége.) Ez az újra felértékelődő folyamat leleplezi a tömegesítés és az ezzel adekvát tömegkultúrák elsivárosító, elmagányosító csődjét. De hangot ad az egyes embertől, de egész népektől is elidegenedett különféle hatalmak iránti mélységes bizalmatlanságnak, amely olyan helyzetet, környezetet hozott létre — a Föld biologikumát folyamatosan pusztítva —, amely alatt a Föld egész lakossága a bármikor bekövetkezhető, újabb (s persze végső) nukleáris Holocaust fenyegetettségében él.

Magyarországon is — Nyugat és Kelet szétválása-összeölelkezése politikai-kulturális terepén is — érezteti hatását ez a világtendencia. 68 eszméjének és mozgalmainak „begyűrűzése" persze mind ez idáig utolsóként adott reményteljesen vonzó, messianisztikusan internacionális *hitet*. Tiszavirág-életű lélegzete után a saját azonosságok a „múltnak mélységes mély kútjaiban" rejtőző történelmi-kulturális vonatkozásrendszerbe terelték a hatvannyolcas és a ráhullámzó nemzedékeket, de még az előttük járó (48-as, 56-os, 68-as „kiábrándultakat") is. E felfedezés-szembesülés során, a sebekkel, hegekkel, ki nem kezelt gyuladásokkal oly sűrűn borított magyar nemzeti tudat testén különösen két tályog: Trianon és 1944 gennyedzik — sőt, a többi nyilalló pont is kronológiailag hátra és előre, ezeken a csomókon keresztül hasogat. A két — egyébként egymással is oly különös, paradox kapcsolatban álló — tályog egyike a több mint félmillió zsidó pusztulása hagyta űr. Részint a felelősség űrje, amelyet egyaránt lehetetlen vállalni és nem vállalni (ki és hogyan vállalja, miként jét ki mondja meg és hogyan artikulálja?), részint a kultúrájuk hagyta űr, ami akkor is tátongóan hiányozna az egyetemes magyar kultúrából, ha történetesen egyszál zsidó sem élne ma az országban.

De él.

A Holocaustot szenvedett országok közül itt él a legtöbb zsidó. Vallásos zsidóként (így hivatalosan is számontartva), nem vallásos, illetve másvallású zsidóként és a környezete által számontartottként. Létszámukat 80—100 ezer főre becsülik. Ez a zavarosan kusza — de mégis megfogható — tény is aláhúzza a fentebb vázoltakat. Mert a Holocaust megaláztatása után itt, Magyarországon folytatás döntése (ami egyébként ilyen tömegben, intenzitásban szintén egyedülálló) a magyarság, a magyar kultúra, táj *bensővé* elsajátítását, illetve annak magyar-zsidó azonosságát bizonyítja.

Ugyanakkor a magyar zsidókultúra formái, nyilvánossága és intézményi szervezete közel fél évszázada nem megoldott. Zsidókban, nemzsidókban egyaránt hiányérzetet kelt.

A szabadon, nyíltan élt-gyakorolt zsidó kultúra ügye nemcsak a túlélők és azok gyerekei ügye, de az egyetemes magyarságé, kultúrájáé is. Általa — miként a múltban is gyümölcsözően így történt — az egész magyar kultúrának kell gazdagodnia. Szomorúan kényszerű, új elemként lehetőséget kell biztosítani e kultúra széles nyilvánosságával, hogy a magyar Holocaust elkövetésének, tűrésének (az elszenvedéséhez hasonlóan terhes) emlékét, múltörökségét a zsidó kultúrával megismerkedéssel és az azzal való esetleges azonosulással lehessen szublimálni. (Ez egy finomabb és lelki természetű *kollektív felelősségérzetet* feltételez, mint aminek ürügyén sokan hajlamosak elutasítani a *kollektív, cselekvően öngyógyító szembenézést.*) Az effajta nyilvánosság tűrése, támogatása vagy a kezet nyújtó azonosulás egyaránt oszlathatja el a magában gettót építő traumákat, az elzárkózó, vádaskodó sértődöttséget, félelmet, valamint az elzárkózást, hátmögötti gyanúsítgatást joggal nehezményező ellenérzéseket, viszont-bizalmatlanságot.

A nyilvánosság hiányából fakadó kölcsönös bizalmatlanság az *újraerősödő antiszemitizmus* melegágya is. Erről, kellően nem dicsérhető módon, ma nyíltan beszélnek is.

„Az ember fáj a földnek; oly sok
Harc s békeév után
A testvérgyűlölési átok
Virágzik homlokán."
(Vörösmarty Mihály: Az emberek)

Az elkövetkező évek köztudottan komoly erőpróbára kényszerítik az ország valamennyi lakóját. Súlyos elmaradás, adósság, fölzárkózási és struktúraváltási kényszer nyomasztja az egész magyar gazdaságot, amelyeket infláció, sorozatos áremelkedések, sőt munkanélküliség kísér majd. Ami eddig a szocialista társadalomban gyakorlatilag ismeretlen volt, felütötte a fejét — a legszegényebb rétegeket megrendítően érintő — *létbizonytalanság.* Újból a kapitalista jellegű módszerek, szemléletmódok „gyűrűznek be" azok pozitív és negatív jelenségeivel együtt. Mégpedig egy olyan társadalmi-gazdasági környezetbe, amely negyven éve elszakadt a piac, a verseny, a kockázat, a vérre menő felelősség, a veszítés lehetőségének vállalkozói jellegű mechanizmusaitól. Ugyanakkor ezek a hatások olyan talajon is érvényesülnek, ahol mély hagyománya gyökeredzett annak a babonának, hogy a piaci szellem differenciáló és egyéb negatív vonásai a zsidók — élelmességének, ügyeske-

désének, agresszivitásának, gonoszságának, gyökértelenségének stb. — műve. Ez a feszültség — sok más jellegű vibrálással együtt — egyre érezhetőbb.

Ezért igen jelentős és bölcs a tabu-jelleget föloldó, az erőszakolt csendet megtörő párbeszéd, amely napjainkban van kibontakozóban — ha késve is, de talán nem elkésve — az antiszemitizmus körül. Erre a mozzanatra figyelmeztet Aczél György *Szocializmus és nemzeti kérdés* című cikke is (*Népszabadság*, 1987. július 18.). „A történelem sok évszázados tapasztalata arra int, hogy a növekvő feszültségek felerősítik az antiszemitizmust is. Az antiszemitizmus mint előítélet akkor is tovább él, ha a zsidóság nagy részét kiirtották, s a maradék nagy része is elhagyta korábbi hazáját." A *Világosság* 1987/7-es számában közölt *Van-e ma zsidókérdés Magyarországon?* című anket szövege (szerkesztette Győrffy Miklós) korfontosságú dokumentum a jelenlegi zsidókérdés és antiszemitizmus tárgyáról.

A szerkesztőség bevezetője is utal egy történelmi rímre; nevezetesen a *Századunk* 1917-es, hasonló tartalmú körkérdésére. Akkor is az érezhető válsága elé néző magyar társadalom felelős és reprezentatív értelmisége arra kereste a választ, hogy a válságoktól úgy látszik elválaszthatatlan antiszemita hullám és a magyarországi zsidó jelenlét milyen problémákat vet fel, és mi rájuk a megoldás.

A mostani megkérdezettek (Lendvai L. Ferenc, Hanák Péter, Czeizel Endre, Poszler György, Ágh Attila, Kende Péter, Hernádi Gyula, Raj Tamás és Pozsgay Imre) közül mindannyian úgy vélték — a legeltérőbb aspektusokból, magas intellektuális árnyaltsággal —, hogy van ma Magyarországon zsidókérdés is és antiszemitizmus is. Megszüntetését a magyar társadalom alapvető és sorsfordító gondjai megoldásával korrelációban megvalósíthatónak látják. Többben közülük azt is kiemelték (ön)kritikusan, hogy ebben a kérdésben milyen romboló hatást tett a hosszú hallgatás.

Válságok idején mint a tünetileg kezelt, de lappangva kitörésre kész betegségek, fölfakadnak a társadalom gyökeresen meg nem oldott kelevényei. A fölfakadás, a láz fölszökése a betegség negatív ténye mellett egyben pozitív folyamat is. Figyelemfelhívó. Új alkalmat teremt a végleges kikezelésre. Ma ilyen alkalmát éli a magyar társadalom. Ennek a nívós, bátor megnyilvánulása, tette a körkérdés.

A tény-tett biztató jelzése a szándéknak, hogy a magyar társadalom vagy szellemi élet, de maga a politikai szféra is késznek mutatkozik — itt és most — a magyar zsidókérdés megnyugtató s asszimilációs helyett *integrációs* jellegű föloldására. Ezt tükrözi Aczél György megállapítása a már idézett cikkében: „A magyarországi zsidósággal kapcsolatban *elvi álláspontunk* van. Aki akarja, teljes mértékben asszimilálódhat, aki akarja, magyarként és szabadon gyakorolhatja ősei vallását, *s aki akarja, ápolhatja kulturális tradícióit.*" (Utóbbi kiemelés tőlem.)

Pozsgay Imre, akinek a megszólalása fölerősítő társadalmi-politikai jelentőséget ad a körkérdésnek, így zárja a nyilatkozatát: „Szándékosan nem asszimilációt mondok: az integráló magyar államban és az integráló magyarságban, magyar társadalomban megadatott-e minden feltétele annak, hogy ki-ki személyes döntéseként élje meg, hogy származása, világnézete, vallása, hite és más egyéb, az egyént determináló okból, körülményekből mit tart helyesnek vállalni, és a személyes elhatározása milyen mértékű lehet ebben?

Ha így teszem fel a kérdést, akkor azt kell mondanom, hogy ma még nem tekinthető teljes mértékben megoldottnak a zsidókérdés. Ugyanis az én szememben a zsidókérdés megoldása nem az, hogy a magyar társadalomból eltűnjön a zsidóság és megszűnjön a zsidóság és az izraelita vallás is — a kettő természetesen nem ugyanaz. Lehet etnikai és vallási szempontból nézni az ügyet. Hanem az a megoldás, hogy az itt élő kisebbségek, akármiféle determináció által is jutottak kisebbségbe, maguk dönthetnek egyéni sorsuk, hovaállásuk és választásuk szerint a magyar integráció alapján. Azon az alapon, hogy az alkotmányos kereteken belül vannak, hű tagjai a magyar államiságnak, jó állampolgárok, és személy szerint vállalják azt, ami hitüknek, meggyőződésüknek és az emberségesen kialakított személyes perspektívájuknak megfelel. Ebből a szempontból vannak görcsök, vannak nehézségek és van zsidókérdés is Magyarországon."

A magyar zsidóknak — s csak ebben a kérdésben, mint zsidóknak — nem lehet célja, feladata az antiszemitizmus elleni küzdelem. Ha csak nem önantiszemitizmusról van szó, ez nem az ő ügyük, betegségük. „Harcuk" e tárgyban csak megalázó bizonyítványmagyarázkodások, szerepkényszerek, kompenzálások zsákutcájába visz. Csak a nyílt őszinteség — amely az önmaga megismerésével, az önmagával azonosulás hinterlandjával meggyőzően érvényes — teremthet bizalmat, megbecsülést, békét.

„de élnek dolgozók itt, költők is bűntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek."

(Radnóti Miklós: Nem tudhatom . . .)

A zsidó kultúra ügye nemcsak a zsidók és nem zsidók, vallásosok és ateisták ügye, de az egész magyar társadalomé. Tarthatatlan az az állapot, hogy kizárólagos gazdája a (nevében sem zsidó) Hitközség (Magyar Izraeliták Országos Képviselete) és a vele felügyeleti kapcsolatban álló Állami Egyházügyi Hivatal legyen. Hiszen az maguknak a zsidóknak is csak a vallásos életformát választó részét képviseli, azt sem teljesen. Sem anyagi, sem szellemi, sem erkölcsi tőkéje, hatalma nincs ehhez az egész magyar társadalmat megpróbáló feladathoz. A külföldi zsidóságra hagyatkozás-kacsintgatás — egyértelműen anyagi, valutáris okokból — pedig a magyar állampolgárságot, önérzetet sértő felemás szituációkhoz vezet.

Aki találkozott a Hitközség pusztuló intézményeivel, épületei, berendezései elhanyagolt állapotával (akár csupán járókelői szinten), rendezvényei, kiadványai, oktatási intézményei színvonalával, annak napnál világosabb, hogy mennyire nem kínál elegendő fogódzót az azonosuláshoz. A zsidósággal kapcsolatos, örvendetesen szaporodó nívós produktumok — legyen az irodalom, koncert, film, hanglemez, épületfelújítás-hasznosítás vagy könyvesbolt, étteremnyitás — szinte kizárólagosan felekezeti kereteken kívül valósulnak meg. (Tisztelet a nem szignifikáns kivételeknek.) Ez a néhány éve elkezdődött folyamat spontán módon is bizonyítja a zsidó „mindennapi" és magas kultúra és annak szekularizálódása iránti össztársadalmi igényt.

A megoldás-kibontakozás kulcsa abban rejlik, hogy szakítani kell azzal a minden hagyományt (és analógiát) nélkülöző felfogással, hogy a zsidóság csupán egy vallás a sok közül, s csak ekként van legitimitása. (Erre a szemléletváltásra nyújt reményt a már idézett két politikus állásfoglalása is.) Hiszen ezt a talán jószándékú, de sem megoldást, sem védelmet nem nyújtó fikciót senki sem osztja. Így a természetes közegében kimondható, de itt kimondhatatlan, elemezhető, de itt elemezhetetlen, föl- és megmutatható, de itt föl- és megmutathatatlan MÁSSÁG a vallás Prokrusztesz ágyába gyömöszöltetik. Olyan présbe, amelytől ugyan nem idegen, de mégsem — s különösen modern világunkban nem — lehet a kizárólagos kifejezője. A szervesen folytatandó múltban sem így volt. Rendkívül gazdag zsidó intézmény- és fórumrendszer működött az egész társadalom szeme előtt az — egyébként a zsidó vallási hagyományoktól is idegen — hierarchizált egyházi szervezettől függetlenül. A vallásos keretbe tuszkolás nemcsak a nem vallásos zsidókat fosztja meg a megismerés és a sokféle intenzitású azonosulás lehetőségének az élményétől, de a vallásos és nem vallásos nem zsidókat is. (S ez egyébként az alapvető zsidó teológiai elveknek is ellentmond.) De elzárja a közlekedőcsatornákat akár a zsidó valláshoz a zsidó kultúrán, identitáson keresztül vezető úttól, akár a vallásból a kultúra egyetemessége felé nyitástól is.

Itt az ideje, hogy a magyar zsidó másság — *ez Magyarországon elsősorban kulturális jellegű* —, amely e jellegéből adódóan természetesen szerves kötésben, sőt más vallásoktól eltérően, különleges viszonyban áll a zsinagógával (akár valamennyi civilizáció az azt megalapozó vallással), megélhetési teret, fórumot, intézményeket kapjon, s ezen otthonra lelt másságában-azonosságában illeszkedjen be újra, megint az egyetemes magyar kultúra és társadalom épületébe. Másként-ugyanazságában erősítse, építse azt legjobb szándéka, tehetsége szerint. Akár elsüllyedt (de romzátonyaival föl-fölhorzsoló) Múltjában, úgy az itt és most megteremtendő Jövőjében is.

„Rendezni végre közös dolgainkat" a Jelen feladata. Ennek az „Ez a mi munkánk, és nem is kevés"-programnak gyürkőzött neki e különszám — zsidókból és nem zsidókból szerveződött — szerzői közössége (abban a reményben, hogy teljes magyar nyilvánossághoz szóló munkája előbb-utóbb az ősi-új zsidó kultúra feltáró, tisztázó, elméleteket alkotó, nézetkülönbségeket ütköztető rendszeres fórumává fejlődhet).

Ez az előítéletmentes, teli tüdőből jövő — stílusosan — *sófárfúvás* bizonyára meghallgatókra és megszívlelőkre talál a magyar társadalom minden szegletében.

Martin Buber*

A ZSIDÓSÁG ÉS AZ ÚJ VILÁGKÉRDÉS

A Westdeutsche Rundfunk 1930-ban megkeresett, hogy „*A vallás és az új világkép*" című sorozatunkban beszéljek a zsidóságról. Húsz perc állt a rendelkezésemre. Az alábbiakban a beszéd szövegét közlöm.

Minden vallás szükségszerű igénye arra irányul, hogy korok fölé emeljen boltozatot s az örökkévalósággal érintkezzék. Mégis helyesnek tartom, hogy minden vallás tanúsítsa a mindenkori jelenkorral szemben, mi az, amit éppen ennek a kornak a számára, annak különös szükségletei és igényei számára kínálhat fel. Ez a zsidóság felől természetesen térítő tendencia nélkül, de azzal a kívánsággal történik, hogy a máshol, más alakban fellépő, de vele rokonságban álló erősödjék és váljék meghatározóvá. Megszólítása és felhívása tehát egyben mindarra vonatkozik, ami a többi közösségben vele rokon.

Hogy mi a zsidóság hozzászólása az új világ*képhez*, azt nem tudom, minthogy a világnak egy új *képével* ez ideig nem találkoztam. Ám az új világ*kérdéshez*, annak megvilágításához, sőt, talán már annak megválaszolásához is, lényeges hozzászólnivalója van. Új világkérdés ugyanis valóban van, ha nem is könnyű egy kérdőmondatban kimondani — hacsak meg nem elégszünk azzal az egészen egyszerű, félénk kérdéssel, amellyel ma oly sok ember él vissza: hogyan lehetnék képes rá, hogy még mindig és újból higyjek az életnek egy olyan *értelmében*, amit nem ember alkotott, hanem amely az embert és a világot alkotja és hordozza?

A zsidóság hozzászólását ehhez a kérdéshez a legjobban abból a tényből kiindulva ragadhatjuk meg, hogy itt egy hit és egy nép kapcsolódik oldhatatlanul egymáshoz. Népen itt csupán egy magát természetes módon továbbörökítő, s eközben egész és zárt voltát őrző emberközösséget értek. A zsidó vallástól a zsidó nép, a zsidó néptől a zsidó vallás tehát még gondolatilag sem vonható el. Más vallások szállhatnak népről népre, eredeti, hús-vér testiségük elvesztése nyomán képesek egy újban maradni fenn, nyitva áll előttük a lélekvándorlás lehetősége. A zsidó vallásnak ez a lehetőség nem adatott. Az ő élete egy egyedi, egyszeri nép élete, s ennek halála az ő halála volna. Mert ez a vallás a Föld valamennyi vallása között egészen sajátos értelem-

* 1878-ban született Bécsben, 1965-ben halt meg Jeruzsálemben. Vallásfilozófiai műveivel és szervező tevékenységével a zsidóság szellemi megújításán és a más vallásúakkal való párbeszéd kialakításán fáradozott.

ben *történelem*vallás. Olyan történéseken alapul, melyek mellett hitvallói hitet tesznek, amikor ezt a vallást vallják, éspedig mint vér szerinti hagyományukhoz kötődők vallják. Azok *fiainak* érzik magukat, akiket kivezettek Egyiptomból, és akik ott álltak a Szináj hegyénél, s ezzel *ugyanazoknak:* a történelem lesz a nép egész nemzedéke számára mindig újból megélt pillanattá, és a hit, ami éppen történelemhit, e nemzedékek összefüggését rögzíti. Másfelől — bármennyi romlott hitű, kishitű, hit nélküli zsidó akadjon is — a *néptől* a hite nem eloldható, lelkével együtt élete is elvétetne tőle. Mert történelmét olyan feltétlen értelemben fogta fel, hogy elvágva ettől az értelemtől egyszersmind organikus egzisztenciáját is elveszítené.

E bemutatott tény a zsidóság felől és az ő nyelvén mondja ki azt az igazságot, hogy mind a hit élet nélkül, mind az élet hit nélkül *valóságában* fogyatékos: az olyan hit, ami az élet fölött lebeg, anélkül, hogy abban hús-vérré testesülne, és az olyan élet, ami a hit alatt sodródik, anélkül, hogy attól nyerné lelkes elevenségét, nem valóságos élet. Ez az igazság a zsidóság számára olyannyira mindent betöltő, hogy semmi olyan hitbéli tanítást nem visel el, ami vitálisan közömbös, vagyis az életvitel szempontjából közömbös volna, és semmi olyan élettörténést, amely vallásilag közömbös, vagyis a létezés szempontjából közömbös volna. A törvény ugyan különválasztja a szentnek az életterületét a profán életterületétől, sőt, a tisztát a tisztátalantól; de a zsidóság egész vallási fejlődése, három évezred hitbéli küzdelme mutatja, hogy itt mindig csak az élet megszentelésére már meghódított terület mindenkori elhatárolásáról van szó, mintegy a megszentelés számára már bejárható térség megrögzítéséről; s a hasszidizmus valójában a törvény beteljesítésére indul, amikor meghirdeti, hogy minden dolog, amivel csak egy zsidó ember találkozik, és minden cselekedet, amelyet végbe kell vinnie, általa akar megszenteltetni. A szentség tevékenysége épp abban áll, hogy a világ egészét, a világiság egészét akarja a legvégéig szentté tenni.

Tanítójának halála után megkérdeznek egy hasszidot, hogy mi volt annak számára az életben a legfontosabb. Így felel: „Az, amivel éppen foglalkozott." Minden pillanatban minden embernek valódi bejárása van a létezés értelméhez: pontosan az, amivel élete természetes folyásában éppen most és itt foglalkozik. A most és itt megszentelésében, azaz hit és élet hús-vér egységében van az ő egyetlen valódi bejárása ehhez az értelemhez. Ezt az egységet persze csak nagyon elégtelenül fogja megvalósítani; de ha a megszentelésben lényének egész egybegyűjtött erejét latba veti, már megtette a magáét, a többi már nem az ő dolga. Az ember csak elkezdhet; de ezért az elkezdésért, amit senki el nem vesz tőle, ezért létezik. „Aki megtisztulni jön, azt fentről segítik."

A zsidóság, melynek számára az egész világtörténés, a teremtéstől a megváltásig a *beszéd* jegyében áll, az emberi létezés lefolyását párbeszédként tapasztalta. Az embert mindaz, ami éri, ami osztályrészéül jut, a sorsa — *megszólítja;* tulajdon életvezetésével képes erre a megszólításra *felelni,* képes sorsáért *felelősséget* vállalni. Lehet, hogy ez a felelet dadogva szólal meg — ha fenntartás nélkül csak az ember feltétlen *döntése* jut benne kifejezésre. A zsidóság felfogásában az emberi személy, a kezdetektől mindmáig tartó minden megterhelődés ellenére, még mindig az első ember helyzetében van; szabadságában áll a teremtő titok hozzá intézett megszólítására megadni az

életfeleletet vagy megtagadni azt — a világ rábízott darabját megszentelni vagy megszentségteleníteni. Mert ami nem lesz megszentelve, az meg lesz szentségtelenítve.

Az életnek ez a *dialogikus* karaktere csak erősödik és elmélyül a *nép* történetében. A sors, ami néppé fűzi össze, a szolgaságból való megszabadulás aktusa, egyszersmind a próba aktusa, megszólítás és megkérdezés. A vele szemben támasztott követelmény és megbízatás a legmagasabb, a látszólag lehetetlen, Isten példájának követése: „Szentek legyetek, mert én szent vagyok". Csakhogy ez éppen nem a világtól való elfordulás révén, az emberi függőségek fölé emelkedés révén kell történjen, hanem azáltal, hogy pontosan ezeket kell megszentelni. Egy olyan emberközösség felépítéséről van szó, amely a gazdasági, társadalmi, kulturális élet egész tágasságában és bőségében igaz közösségnek bizonyul, amely nem a természeti és társadalmi kötöttségeken túl, hanem bennük valósítja meg Én és Te közvetlenségét. A földművelés rendjével kapcsolatos törvénykezés, ami a Tóra középpontjában áll, a birtokkülönbségek periodikus kiegyenlítésére irányul, s azt kell elhárítani, hogy a mindig újból felmerülő különbségek a közösség közösség voltát ellepjék. A közösség az, aminek mind tisztább kiteljesítésével kell az embernek Isten példájának követését véghezvinnie a közösség mint az *Egygyé* tevés műve. Azok az emberek, akik egymással közösséget, vagyis eleven egységet alapítanak, az egy és eggyé tevő Isten képét valósítják meg a viszálytól hullámzó világ anyagában. Minden megszentelés eggyé tevést jelent lény és dolog közt, lény és lény közt; a világot-megszentelés legmagasabb foka azonban az emberközösség eggyé tevése Isten színe előtt. Egyedül ez a teremtés kielégítő felelete a teremtőnek, egyedül ez a szellem méltó testet öltése.

Innen érthető meg, miért olyan fontos a zsidó vallás számára a *nép*. Nem a népről mint öncélról van szó, hanem a népről mint az *Ország* kezdetéről. Azt a valódi közösséget, amit a népnek önmagából kell emelnie, már a próféták mint amaz emberiség-közösség elsőszülöttjét hirdették, amellyé majdan a népek fognak összekapcsolódni: a különbözők eggyé tevése, az elválasztottak testvéri egymást megtalálása a közös fiúságban, ez kell, hogy elsőként Izrael húsvér népében mutatkozzék meg. A zsidóság „kiválasztottsága" nem hatalomra és uralmi dicsőségre van, hanem a kín és az önmagán túllépés hosszú útjára, hogy mindig új megpróbáláson át, mindig új megszólításon és megkérdeztetésen át, mindig új felelni nemtudáson, hamisan felelésen, félig felelésen át végre a valódi felelethez jusson, az emberközi térség megszenteléséhez, a kezdődő közösség alapításához.

Az a hozzászólás, amivel a zsidóság járul hozzá az új világkérdéshez, nem csupán az általa tanított, hanem abban az általa sorsképpen előélt ismeretben áll, hogy amaz értelem nem lelhető meg sem a szellem valamely elkülönült szférájában, sem az élet valamely elszigetelt szférájában, egyedül kettőjük nászában. Azt az értelmet, amelyet nem az ember alkot, hanem amely az embert és a világot alkotja és hordozza, nem lehet kigondolni és kiérezni; és kivált nem vezet hozzá az olyan élet, melyet a szellem kötelező volta nélkül élnek. Ez az értelem csak akkor nyílik meg nekünk, ha munkánk a szellem megtestesítése, az élet megszentelése, a hit beteljesedése. Vagyis: nem akkor találjuk meg, ha keressük, hanem egyedül akkor, ha *szolgáljuk*.

A Biblia hírül adja, hogy Izrael népe Isten szólítására a Szinájnál így válaszolt: „Tesszük, halljuk." Azt gondolnánk, előbb kell a hallásnak meglennie, s azután a tettnek. Ám valójában a mi saját tettünk az, amiből az értelem megnyílik számunkra. Halljuk a hangot, tenni kezdjük, amit parancsol, és ebben a tettben magában teljesedik be a kinyilatkozó beszéd. Az értelmet akkor tapasztaljuk, ha tesszük.

Fordította: *Tatár György*

Fotó: *Kőbányai János*

Elie Wiesel

VÁLTOZNI

Megváltoztam? Hát persze. Mindenki változik. Élni annyi, mint keresztülhaladni egy meghatározott időn és téren: s egy kevés szerencsével nyomot hagyni rajta. A kezdet nem ugyanaz, mint a vég. A prológus gyakran egybefonódik az epilógussal, de a kettő nem azonos. Ha mégis így lenne: a megtett pálya szomorú és hiábavaló. Ahogyan az én hagyományaim tanítják: ez az út valahová vezet, ha a végpontja nem is kétséges, de a szakaszai állandóan változnak és megújulnak. A gyermekkor meghatározó vonzásában az idős ember ezerféle módon váltig azt keresi.

Én az enyémet keresem, mindig is fogom keresni. Szükségem van rá. Kiindulópontnak és menedéknek. Titokzatos, napfényben ragyogó birodalom volt, ahol a koldusok és az álruhás hercegek és a bolondok béklyóiktól megszabadult bölcsek.

Amíg ebben a világban éltem, minden oly egyszerűnek tűnt. Az emberek születtek és meghaltak, reméltek vagy kétségbeestek, a szerelem hívásai vagy a szorongás korlátai közt boldogultak. Bizonyos dolgok megvilágosodtak előttem, nem minden persze. Fölfogtam, hogy a lényegi tapasztalatok megszerzése szempontjából a kutatás már győzelem, még ha nem is vezet eredményre: a siker záloga. Elég volt tudnom, hogy valaki ismeri a választ, én a kérdéseket keresem.

Így láttam az embert és helyét a teremtésben: a lényegéhez tartozik, hogy kérdéseket intézzen mindenre vonatkozóan, ami körülveszi és így túlnőjön önmagán. Nem véletlen — mondogattam —, hogy a Bibliában Isten első kérdése Ádámhoz így szólt: Hol vagy? „Hogyhogy?" — írta egy nagy hasszid mester a Lodi-i Sneur-Zalmen rabbi —, Isten ne tudta volna, hol található Ádám? Ezt a „verset" nem, nem így kell értelmezni. Isten tudta, Ádám nem. Tehát az embernek mindig arra kell keresnie a választ — vontam le a következtetést —, hogy mi a szerepe a társadalomban, hol a helye a történelemben. Az a feladata, hogy minden nap megkérdezze magától: hol a helyem Istenhez s a többiekhez viszonyítva.

És milyen furcsa, amit a gyerek tudott, azt a felnőtt elfelejtette. Hát igen: szülővároskámban, a Kárpátok ölében, tudtam, hol a helyem. Tudtam, hogy miért élek. Azért, hogy dicsőítsem Istent, megszenteljem a parancsolatait, összekössem a sorsomat a népem sorsával és azt pedig az egész emberiségével. Arra születtem, hogy jót tegyek, és harcoljak a rossz ellen, beteljesítve

az ég akaratát; egyszóval, hogy minden tervemet, vágyamat, imámat beleilleszem az Örökkévaló elképzelései közé.

Tudtam, hogy az Isten egyszerre van közel és távol, nagylelkű és szigorú, nagyhangú és jóságos. Tudtam, hogy választott népéhez tartozom — amely arra választatott ki, hogy szenvedéseivel és reményeivel egyaránt Őt szolgálja. Tudtam, hogy száműzetésben vagyok, s hogy ez a száműzetés teljes, általános, sőt kozmikus. De azt is tudtam, hogy a számkivetés addig tart, míg be nem teljesedik a megváltás. Tehát elég sok dolgot ismertem elég sokféle tárgyról. Tudtam, hogy mikor örvendezzek, és mikor siránkozzak; eligazított a naptár.

Most többé semmit sem tudok.

Mint egy poros tükörben, úgy nézem gyermekkoromat, és azt se tudom, hogy az enyém volt-e. Nem ismerem föl magam a gyerekben, aki áhítattal tanult és mondogatta imáit. Ő lenne az, aki körbevéve a többi gyerektől, velük együtt lépked, lehajtott fővel, összeszorított szájjal siet, mint akit vonz a kötelesség? Felrémlenek előttem, amint eltűnnek a lángok örvényében, látom őket hamuvá válni, hallom csenddé változó kiáltásukat és többé nem értek semmit: magukkal vitték bizonyosságaimat, amelyeket senki nem ad vissza többé.

Nemcsak a vallásos hit felvetette kérdésekről van szó, hanem az összes többiről. Arról, hogy újra meg kell határozni, újra kell gondolni a másokhoz és saját magamhoz fűződő viszonyomat. Minden megváltozott? A legkisebb kétség nélkül válaszolhatom: igen. Semmi nem ugyanaz már.

Legyünk pontosabbak. Vegyük például a keresztényekkel szembeni hozzáállásomat: a háború előtt bizalmatlan, inkább ellenséges volt, azután nyílt, barátságos.

A világégés előtt ódzkodtam mindentől, ami odaátról, azaz a kereszténységtől jött. A papok puszta látványa is megrémített, hogy beléjük ne botoljak, inkább átmentem a szemközti járdára. Rettegtem a velük való mindenfajta érintkezéstől. Attól féltem, hogy erőszakkal elragadnak és megkeresztelnek. Hallottam rebesgetni ilyesfajta pletykákat, történeteket; állandó veszedelemben éreztem magam.

Az iskolában egy padban ültem a hasonló korú keresztény gyerekekkel, de szót soha nem váltottunk egymással. Az órák közti szünetben egy láthatatlan fal választott el bennünket; külön-külön csoportokban játszottunk. Soha nem fordultam meg egy keresztény társam lakásán sem. Semmi közös dolgunk nem volt. Később a kamaszkor kezdetén még jobban elhúzódtam tőlük: mindenre képesnek tartottam őket. Hogy megverjenek, hogy megcibálva a pajeszomat megalázzanak, vagy leverjék a sapkámat a fejemről, ami nélkül meztelennek éreztem magam.

Hogyan is képzeltem el a jövőt?

Egy zsidó, egy teljesen zsidó világban képzeltem el, ahová a keresztények be sem teszik a lábukat. Egy olyan világban, amelyet a Szinái törvényei szerveznek és védenek. Furcsa, de a gettóban eszmélkedve szabadjára engedtem a rajongó hajlamomat: elvégre magunk között voltunk. Akkor persze nem tudtam, hogy ez nem volt más, mint az első állomás megtétele ama kis lengyelországi pályaudvar felé, amelyet Auschwitznak hívnak.

Ellentétben azzal, ahogy gondolhattam, az igazi változáson nem a koncentrációs táborokban estem át, hanem azok felszabadulása után. A megpró-

báltatás alatt a csoda és a halál érintései közt hányódtam. Legyengülve, eltompultan néztem a világot, kérdés nélkül szemléltem mindazt, ami körülöttem zajlott. Kétségtelen: előfordult, hogy lázadó dühöt éreztem a gyilkosok és cinkosaik iránt, de a Teremtővel szemben is, aki hagyja őket, hogy mindezt velünk szemben elkövessék. Néha azt gondoltam: az egész emberiség mindenkorra elveszett, s maga az Isten sem képes arra, hogy menedéket nyújtson számára. Előfordult, hogy olyan kérdéseket feszegettem magamban, amelyek valaha borzadállyal töltöttek volna el: az emberben lakozó eredendő rosszról, Isten hallgatásáról. De éltem a mindennapjaim, mint aki változatlanul hisz. A barátság a táborban nagyon sokat jelentett számomra, dacára, hogy a gyilkosok ezt is megpróbálták bemocskolni, megtagadtatni velünk. A családi kötelékekbe kapaszkodtam, annak ellenére, hogy azokat veszélyes és halálos csapdákká változtatták a gyilkosok. Ami Istent illeti, továbbra is elmondtam az imáimat.

Nem sokra rá, hogy kiszabadultam a lidércnyomás birodalmából, átestem egy hosszan elnyúló, fájdalmas, szorongásos krízisen, amely magával rántotta az én múltam biztos fogódzóit.

Lassacskán hatalmasodott el bennem a csalódás emberben és Istenben: egyiket a másik ellenségének nyilvánítottam, s mindkettőt pedig a zsidó nép ellenségének. Nem beszéltem róla hangosan, még a jegyzeteimben sem említettem. Történelmet, filozófiát, pszichológiát kezdtem tanulmányozni: meg akartam érteni a történteket. Minél többet tanultam, annál kevésbé értettem. Haragudtam a németekre; hogyan vallhatták sajátjuknak Goethét vagy Bachot ugyanakkor, amikor lemészároltak megszámlálhatatlan zsidó gyereket. Haragudtam a magyar, lengyel, ukrán, francia, holland cinkosaikra; hogyan tudtak egy perverz ideológia nevében zsidó szomszédaik ellen fordulni, feljelenteni és kifosztani őket. Haragudtam XII. Pius pápára, hogyan tudott csendben maradni. Haragudtam a szövetséges hatalmak vezetőire; hogyan kelthettek Hitlerben olyan benyomást, hogy ami a zsidókat illeti, azt csinálhat velük, amit akar. Miért nem találtak semmiféle lehetőséget arra, hogy megmentsék őket? Miért csukták be előlük az összes kapukat? Miért nem dobattak le néhány bombát a Birkenauba tartó vasútvonalakra, ha másért nem, hát azért, hogy Himmlernek bebizonyítsák, hogy a szövetségesek nem közömbösek? És miért ne valljam be, hogy szerettem volna megérteni Istent is; Ábrahám, Izsák és Jákób Istenét: hogyan tudta magára hagyni az Ő népét, amikor annak a legnagyobb szüksége volt rá. Hogyan tudta kiszolgáltatni a gyilkosainak? Hogyan lehet megmagyarázni, igazolni egymillió zsidó gyerek halálát?

Hónapról hónapra, évről évre egyedül éltem. Elhúzódtam az ismerősöktől, nem bíztam senkiben. Nem hittem többé a szavakban mint a gondolatok és az élet motorjában, menekültem a szerelemtől, nem vágytam egyébre, mint a csendre és a megőrülésre. Elmélyedve a Nyugattól, Kelet szellemisége felé kormányoztam érdeklődésemet. Átestem a hindu miszticizmus varázsán, érdekelt a szufizmus, sőt szemügyre vettem az Európában elszórva található marginális, okkult szektákat is. Mindez egyszerű: valami mást kerestem. A másik oldal karjaiba vetettem magam, a másik oldaléba, amely a civilizációnkat a realitás talajáról alapozta meg. Többre becsültem a meditációt, mint a cselekvést; elmerültem a lebegésben. A dolgok külső látszata taszított, nem különben az embereké. Ha valahol Indiában letelepedhettem volna egy

buddhista kolostorban, hát megtettem volna. De nem tudtam. India fehéren izzó ege alatt mérhetetlen nyomorúságot láttam, amit nem tudtam elviselni. Szembesülve vele, a *rossz* problémája romboló erővel kötelezett, hogy vagy magamba zárkózzak előle, vagy elmeneküljek. Különben cinkossá válok. A hindu barátok nyugodtan átsétáltak a betegek, rokkantak tömegén anélkül, hogy egy pillantást vetettek volna rájuk; én erre képtelen voltam. Láttam őket és felelősnek éreztem magam értük. Végül is megértettem: én szabadon választhatom meg a szenvedésemet, de nem a felebarátomét. Márpedig nem észrevenni a szemem előtt éhezőket, ez azt jelenti, hogy elfogadom a sorsukat az ő helyükben, az ő nevükben, értük vagy ellenük — többé-kevésbé ahogy ők maguk is teszik. Nem szóvátenni a rászorultságukat annyit tesz, mint azt logikusnak, tehát igazságosnak tartani. Nem üvölteni a nyomorúságuk ellen, maga az elgyengülés, közömbössé válás. Mivel túl gyengének tartottam magam, hogy fölrázzak, hogy kezet nyújtsak az eltorzított arcú gyerekeknek, és mint ahogy nem tudtam elviselni, hogy bizonyos helyzeteket ne lehessen megváltoztatni, jobbnak láttam búcsút mondani, s tapasztalataimmal visszatérni a Nyugat kétértelműségei felé.

Az én kis párizsi világomban a magam módján aszkéta életet folytattam: elmenekültem a városból, az életből. Egy cellához hasonló szobácskában éltem, amelyben már két ember el sem fért volna. Az utcazaj tompán morajlott fel hozzám. Látóhatárom egyre inkább beszűkült: nem láttam mást, mint a tajtékát hömpölygető Szajnát, s az égboltból is csak a hullámokon villódzó visszfénye jutott el a szememig. Az embereket elkerültem. Semmi kapcsolat, semmi érintkezés nem szakította meg a magányom. Csak a könyvekben éltem és az emlékeimben; össze akartam hozni egy terjedelmesebb és rendezettebb emlékezést. Minél inkább elmerültem az emlékeimben, annál jobban magányosnak és világtól elrugaszkodottnak éreztem magam. Idegennek. Elvesztettem a hitem, tehát érzelmeim kötődését és iránytűjét. Hitem az életben: belepte a hamu. Hitem az emberben: nevetséges, gyerekes és meddő. Hitem Istenben: megrendült. A dolgok, a szavak elvesztették magvukat, jelentésüket. A Kabbala egy képe festi le hűen lelkiállapotomat. Az egész teremtés a központjából mozdult ki, hogy száműzetésbe menjen. Ki billentsen vissza az egyensúlyomba? Mibe kapaszkodjak? Kerestem magam, menekültem magam elől és mindig a visszaesés, a kudarc ízei martak belém.

A treblinkai sonderkommandó egy tagja arról sóhajtozott, hogy egyszer ha ismét nevetni tudna, egy másik, Birkenauból, ha újból elsírhatná magát.

Nem nevettem, nem sírtam. Hallgattam, és tudtam, hogy soha nem sikerülne lefordítanom a bennem lakozó csendet: még a gettóban voltam.

Bizonyos értelemben ott vagyok azóta is. Ez természetes. Mit se tehetek ellene: a gettó bennem, bennünk van. Nem hagy el minket soha. Foglyai vagyunk. A világot falai résein keresztül fogjuk fel.

És azért mégis történt némi változás az állapotunkban. Mindenekelőtt: kifejeztük magunkat. A titkot, amely kínoz, igyekszem megosztani másokkal. A bennem tanyázó fantomokat igyekszem megszólaltatni. A seb behegedőben lenne? Izzása megmarad. Hiszen még mindig képtelen vagyok *arról* beszélni. De képes vagyok *beszélni* — íme, ez a változás.

Közlésvágy? Talán inkább a közösségvágy. Olyan emlékeket elevenítek fel, amelyek megelőzték az enyémeket: régi királyságok dalait éneklem, múltba süllyedt világokat festek le. Azáltal élek, amit mondok, s azáltal,

amit elhallgatok. Hogy megvédjem a bennem élő csend univerzumát, másokét mesélem. Hogy ne beszéljek olyasmiről, ami nekem fáj; más tárgyakkal foglalkozom: bibliaiakkal, talmudiakkal, hásszidokkal, jelenkoriakkal. Felidézem Ábrahámot és Izsákot, hogy ne fedjem fel az apámhoz kötő misztikus kapcsolatomat. Inkább regélem el a Best* csodálatos történeteit, mint hogy utódai borzalmas halálmenetét kövessem. Másképp fogalmazva: az irodalom számomra a szembenézés elkerülésének a módszerévé vált. A mesék, amelyeket elmondok, soha nem azok, amelyeket el szeretnék mondani, amelyeket el kellene mondanom.

Azt, ami igazán lényeges, azt soha nem mondják ki, és nem értik meg. Talán ezt pontosítanom kellene: ez nem azért van így, mert én nem beszélek, s mások meg nem értenek meg, hanem azért, mert mások nem értik meg, hogy én nem beszélek.

Ez így alakult: bizonyos emberek megéltek olyasmit, amit az utánuk jövők — szerencsére — soha. Az osztályrészükül jutott tapasztalataik belőlük más embereket faragtak: nem jobbat, nem rosszabbat, de különbözőket. Sebezhetőbbeket, és ugyanakkor kérgesebbeket, kisebb sérelmek is fájdalmat okoznak nekik, de a haláltól már nem félnek. A ferde szempillantásoktól szenvednek, jóllehet a legkeményebb csapásokat, a legkeserűbb csalódásokat is megtanulták lenyelni.

Mindez felebarátaikhoz és Istenhez fűződő viszonyukra is vonatkozik. Mindent az Istentől várnak, hisznek benne, de mindez mégsem elég: maga az Isten sem képes megváltoztatni a múltat, még Ő sem tudja úgy visszafordítani a dolgokat, hogy a gyilkosok ne gyilkoltak volna hatmillió alkalommal. Hogyan tudná Ő ezt mind jóvátenni? Erről semmit nem tudok. Csak föltételezem, hogy nem tudná. Akik azt állítják, hogy ilyen vagy olyan választ lehet adni arra, hogy mi okozta a Holocaustot, azok igen kevéssel beérik.

Így gondoltam ezt a háború után, s így gondolom most is. S közben azon kapom magam, hogy föltámad bennem bizonyos elfelejtett vágy, hogy elmondjak-elénekeljek régen múltba süllyedt imákat, dalokat, s hangulatokban merüljek el, amelyekkel átitatódott ifjúkorom. Mint annyian, mindenemet odaadnám, ha csak 1938—39-ben ébredhetnék fel, amikor még bíztam a jövőben.

Mit nem adnék, ha újraélhetném egyszer a Sabbathot a szülővároskámban, a Kárpátok ölében. Az abroszok fehérsége, gyertyák hunyorgó lángja, körülöttem ragyogó arcok, nagyapám, a Wiznici rebe hasszidájának dallamos hangja, amint hívja Sabbath angyalát, s elkíséri egészen az előszobánkig: elég ha rágondolok, hogy belesajduljon a szívem.

Íme ez, ami a legjobban hiányzik: az a béke, az a melankólia, amelyet csak Máramarosszigeten ajándékozhat a Sabbath gyermekeinek: kicsiknek és nagyoknak, öregeknek és fiataloknak, szegényeknek és gazdagoknak. Ez a Sabbath hiányzik. Hiánya felhorgaszt minden más hiányt. Emlékeztet: mi minden változott a világban, miközben maga a világ is megváltozott.

És én is.

A Paroles d'étranger (Seuil 1982) című kötetből fordította:
Kőbányai János

* Betűösszevonás-név. Rabbi Israel Baal Tov, a hasszidizmus alapítója. — *A ford.*

Dobos Ilona

„NAGYON EGYSZERŰ EMBER VOLT..."
Egy legenda forrásvidékén

Én „vegyes házasságból" származom. Ezt a kifejezést ma már szerencsére alig használják. Apám tősgyökeres református családból való, anyámék valamikor a század elején tértek át a zsidó vallásról a katolikusra. Hogy pontosan mikor és miért, azt máig sem tudom; mint nem egy kikeresztelkedett családban, a múltat nálunk sem nagyon emlegették. Nagyapám a század elején igazgató-tanító volt Szatmáron, egy magyar iskolában, lehet, hogy emiatt a megtisztelő kinevezés miatt hagyták el őseik hitét.

Anyáméknál hét gyermek született, de csak négyen élték meg a felnőtt kort: három lány és egy fiú. A lányokat különösen vallásosan nevelték, mindhárman zárdába jártak. Anyám abban a zárdában szerzett tanítónői oklevelet, ahol egy-két évvel korábban Kaffka Margit végzett. Anyám gyakran emlegette, hogy ez a zárda volt a *Hangyaboly* színhelye.

Bodrogkeresztúri nagynéném, Gizi néni élt a testvérek közül a legroszszabb körülmények között. Egyedül élt kis fizetéséből egy faluban, ahol kezdetben egy lelket sem ismert. Lehet, hogy magányossága is fokozta vallásos érzését, amely idővel teljesen betöltötte életét. A ferences rend világi tagja volt, naponta áldozott. Minden szabadidejét a plébánián töltötte, itt is kosztolt. Feladata volt a szép, gótikus templom feldíszítése. Naphosszat — lehetőleg még az óvodai elfoglaltsága alatt is — oltárterítőket horgolt vagy hímzett, a hajnali órákban pedig hatalmas virágcserepeket vagy csokrokat cipelt a dombtetőn álló templomba.

1944-ben ő volt a család egyetlen tagja, akit (a deportálást végrehajtó magyarok vagy az SS-ek, ma már kideríthetetlen) megöltek. A másik három testvérnek ugyanis „árja párja" volt, így a deportálás alól mentesítve voltak, bár egy ideig anyámnak még így is bújkálnia kellett.

Nagynénémet, a jó lelkű Gizi nénit a deportálás idején nem hurcolták el azonnal. A faluban élő Széchenyi grófnő a helyi hatóságoknál elintézte, hogy őt, a közszeretetnek örvendő Kahán Mózes orvost feleségével és a patikusékat (a két házaspár nem tért ki) otthonukban hagyják. A grófnő presztízse azonban csupán három hétig mentesítette az üldözötteket. Akkor két fiákerbe ültették őket, és a vasútállomáshoz hajtottak. Évek múlva a faluban azt beszélték, hogy ki sem vitték őket az állomásra, hanem a határban lelőtték és ott helyben el is földelték őket. Tény, hogy egyikük sem maradt életben.

Bodrogkeresztúr, ahol annak idején nyarainkat töltöttük, a folyó partján, dombjaival és nagy rétjével, ligeteivel, nagyon szép falu volt. Mi örültünk a szabadságnak, a Bodrognak, a kirándulásoknak, emellett azonban sokat unatkoztunk. A faluban nem volt mozi, sem cukrászda, még korzózni sem lehetett, ami akkor a kisvárosok fiatalságának kedvelt szórakozása volt.

A falu a két háború között — mint Északkelet-Magyarország általában — még az átlagosnál is szegényebb és elmaradottabb volt. Néhány jómódú gazda élt itt, akik szőlőműveléssel foglalkoztak, de a nagy többség uradalmi cseléd volt. Egy kaolingyár is működött a faluban, amelynek munkásai ugyancsak a szegénység sorait gyarapították. A Bodrog partján halászok, a réteken „kint háló" pásztorok éltek, akik sok csodálatos történetet meséltek vihart hozó garabonciásokról, levegőben repülő kocsisokról. Az emberek hétköznap szakadt vagy foltos ruhában jártak, elnyűttek, fáradtak voltak és túlságosan alázatosak.

Az 1930-as évek népszámlálásának adatai szerint a falunak közel 2300 lakosa volt, ebből 535-en vallották magukat izraelitának. Zsidó volt a falu rendkívül humánus orvosa, az ugyancsak tekintélyes patikus, néhány kereskedő, iparos. Nagy többségük azonban szegényesen, egy csomóban élt a Fő utca alsó végében, a zsinagóga környékén szűk kis lakásokban, sok gyermekkel. Sok volt közöttük a talicskás, a fuvarozó, a „handlé" (ócskás), akik járták a környéket. Házaltak valamivel, vagy csak zsidó családoknál kéregettek. A gazdagabbak — a keresztényeknél sokkal jobban — támogatták a szegényeket, gyakran vendégelték meg őket.

Az „intelligencia" soraiba emelkedett zsidóság elmagyarosodott, nem evett kóser kosztot, nem járt a zsinagógába, és otthon is magyarul beszélt. A kereskedők és iparosok a helybeliekkel magyarul beszéltek. A szegénység nyelve a jiddis volt.

A zsidóság Galíciából telepedett át fokozatosan a XIX. század elejétől. Mint pár éve megtudtam, hasszid vallási közösségben éltek. A hasszidizmus misztikus vallási irányzat, amely a XVII. században Lengyelországban keletkezett, és innen jutott el a szomszédos Ukrajnába, Észak-Magyarországra és Erdélybe. A hasszideusok (héberül jámborok) ellen Lengyelországban, majd Magyarországon is mint nemkívánatos szekta ellen harcolt a rabbinátus, nálunk eredménytelenül.

A hasszidizmus az élet örömét hirdette megvetve az anyagiasságot. Hitték, hogy a daloló, táncoló emberben Istennek kedve telik, ezért a férfiak kézen fogva, lelkesültségüket az extázisig fokozva énekeltek és táncoltak.

A hasszidizmus központi alakja a *caddik* vagy csodarabbi volt. A nevesebb caddikhoz messze földről tízezrek zarándokoltak. Hasszid caddik volt Steiner Sájele is, bár ezt ott Bodrogkeresztúron senkitől sem hallottam, erről csupán a magyar—zsidó szakirodalomból értesültem.

Néprajzi gyűjtéseim során egy Szatmár megyei faluban hallottam, hogy a zsidó családoknál szolgáló lányok meglesték azt a különös körtáncot, amelylyel a hasszid zsidó férfiak a szabadban az Új Holdat köszöntötték és a lányok közt szokássá vált, hogy a holdfényben, egymás kezét fogva körben táncoltak, kérve a Holdat, hogy szépek legyenek, kelés, szeplő ne éktelenítse őket.

Bodrogkeresztúron az egy tömbben élő ortodox zsidóság szokásai, viselete a keresztényekétől eltért, ünnepeik sem estek egybe a keresztényekével,

mindez hozzájárult ahhoz, hogy a jiddisül beszélő zsidóságot a helybeliek idegenkedéssel nézték, az is előfordult, hogy kinevették, kicsúfolták őket.

Nagynéném óvodájába hatvan gyerek járt. Egyetlen nagy teremben ültek a fal melletti lócákon. A foglalkozás héttől négyig tartott.

Én néhányszor kíváncsian bementem az óvodásokhoz, de az állandó lárma és főleg a bűz miatt gyorsan otthagytam a gyerekeket. Az óvodába szegény, elhanyagolt gyerekek jártak, a „jobb családok" cselédet vagy pesztonkát tartottak, és otthon nevelték gyermekeiket. Emlékezetem szerint hat zsidó kisfiú is járt az óvodába. Hosszú pajeszt, kerek sabeszdeklit (sapkát) és sötét klottruhácskát viseltek. Ennivalót hoztak magukkal. Ezek a gyerekek — ha nem volt közös foglalkozás — félénken elkülönültek a többiektől, akkor sem mozdultak el egymás mellől, ha az udvaron játszottak. Egymás közt jiddisül beszéltek. Hogy mennyire bizonytalanul érezték magukat, az is mutatja, hogy sohasem rosszalkodtak. Nem csúfolták őket a többiek, az idegenkedés egyetlen jele volt, hogy ha párban álláskor valamelyikük egyedül maradt, nagynéném erélyesen azonnal kivezényelt valakit a pár nélküli gyerek mellé, úgy látszik, önként nehezen akadt vállalkozó.

Az akkori rabbiról semmit sem hallottam, de már akkor is sokan emlegették Steiner Sájelét, az 1925-ben elhunyt neves rabbit. Beszélték, hogy a keresztények is hozzá fordultak tanácsért, hogy segített mindenkin, akiről tudta, hogy rászorul. Ő volt a falu leghíresebb embere, akihez messze földről érkeztek tisztelői. A tanítók ugyan emlegették, hogy az elemi iskola a múlt században még az Eötvös családé volt és hogy Eötvös József itt írta a *Karthausit*, erről azonban az egyszerűbb emberek semmit sem hallottak.

A zsidóságtól való idegenkedést a 40-es évek elején határozottan ellensúlyozta az egykori híres „csodarabbi" emléke és néhány közszeretetnek örvendő ember, mindenekelőtt Kahán Mózes orvos nagy népszerűsége.

1944-ben, amikor a helybeli zsidóságot váratlanul, egyik napról a másikra elhurcolták otthonaikból és bevagonírozták, a helybeli lakosság nagy többsége döbbenten, részvéttel, bár passzívan szemlélte a történteket. Néhányan a szomszédok közül igyekeztek segítségükre lenni, üzeneteket közvetítettek, *kérésükre* elrejtették vagyontárgyaikat. *„Hajtották őket végig a falun, ütötték-verték, aki lemaradt. Még gondolni sem szeretek rá!" „Az a drága jó orvos, hogy szerette mindenki!"* — mondogatták évekkel később, kérdezősködésemre. Persze, bizonyára akadtak olyanok is, akik örültek a falu „megtisztításának", ezek azonban hallgattak.

A falu közhangulata akkor változott meg, amikor az elhagyott zsidó lakásokba kezdtek az emberek belopakodni, és elhurcolták az otthagyott használati tárgyakat. Sokan elhitették magukkal is, hogy csak *megőrzik* a holmikat, amíg tulajdonosaik visszajönnek. Legtöbben úgy gondolkoztak, hogy ha nem ők, mások vagy a hatóság viszi el az elhagyott javakat. Azt, hogy a falubeliek szegények voltak, és minden csekélységre szükségük lehetett, azért nem említem, mert jobb módú környezetben ugyanígy történt minden.

Az elhagyott javakhoz a legkönnyebben a szomszédok jutottak a sötétségben, a késő esti órákban. Éppen azok, akiket a közelség miatt a legtöbb emberi szál fűzött az elhurcoltakhoz.

Az emberek eleinte bűntudatot éreztek, majd egyre erősödött a félelem, hogy az elhurcoltak visszatérhetnek, és tolvajlásuk lelepleződik. Lelkiismeretük megnyugtatására egyre többet szidták az áldozatokat.

Ősrégi az a hiedelem, hogy a háborúk és más elemi katasztrófák az emberiség bűneinek következményei, Isten a bibliai Szodoma esetéhez hasonlóan máig is megtorolja a bűnt. A falu a háború alatt sokat szenvedett. Többen ottmaradtak a Don-kanyarnál. Sok embert vittek el a faluból Szibériába, mindenekelőtt a német nevűeket. *„Ez amiatt volt, hogy elhurcolták a zsidókat. A bűn nem maradhat büntetlenül."* — mondta egy idős parasztember. Más fogalmazásban már egészen másként hatott ugyanez a gondolat: *„Az egész azért volt, amit a zsidókkal csináltak. A Schwartz fiú vezette ide az oroszokat, már korábban átszökött hozzájuk, tudta a nyelvüket. Ő volt a tolmácsuk."*

A koncentrációs táborokból mindössze tízen tértek vissza a faluba. Néhányan újraházasodtak, bibliai kifejezéssel élve „sokasodtak". De már nem érezték magukat a faluban biztonságban. 1956-ban antiszemita jelszavak is elhangzottak, feldúlták a zsidó temetőt. Ekkor egy idős lány kivételével mindnyájan elhagyták a falut.

1960-ban kerestem fel újra Bodrogkeresztúrt. Ekkor már néprajzzal, közelebbről szöveg-folklórral foglalkoztam, és nagyon érdekelt a falu, amelyhez sok emlék kötött. Ezután négy nyáron át gyűjtöttem a faluban meséket, mondákat, babonás történeteket. A legtöbbet a Széchenyi grófnő kastélyában létesített szociális otthonban, amelynek első gondozottja éppen az idős grófnő volt. (Az összegyűjtött anyag 1988-ban fog megjelenni, *Bodrogkeresztúri mesék és mondák* címmel az Akadémia Kiadónál.)

Beszélgetés közben „adatközlőim", pásztorok, halászok, parasztok egyre többet emlegették Steiner Sájelét, a „szent papot". Akkor még éltek a faluban idős emberek, akik a rabbit személyesen is ismerték, tanácsot kértek tőle vagy dolgoztak nála.

Steiner Sájele (Jesája) Zborón született 1851-ben. Gyermekkorában Büdszentmihályon élt, innen került az olaszliszkai rabbihoz, caddikhoz, akinek bizalmasává vált. Az ugyancsak nagyhírű liszkai rabbi halála után került az I. világháború előtt Bodrogkeresztúrra. *„Híre egyre terjedt. Főképpen jótékonyságáról beszéltek sokat... Gyakran a nem zsidók is elmentek hozzá tanácsot kérni. 1925. Szandecről jövet megbetegedett az úton, és ijar hó 3-án meghalt."* — írja róla a Magyar—zsidó lexikon. (Szerk.: Ujvári Péter. Bp., 1928.)

Steiner Sájele mesterétől, az olaszliszkai rabbitól — akinek környezetében élt —, nemcsak a Talmudot, de egyfajta viselkedést is megtanult. *„Úgy járt, mintha lebegett volna." „Olyan selyemféle fekete ruhában járt, csak úgy suhogott, ahogy lépkedett"* — emlékeztek rá a keresztúriak. *„Mindig kísérték kétoldalról. Ha ment, utat adtak neki. Két nő között nem mehetett el." „Közvetlenül nem is beszélgetett senkivel, csak tolmácsok útján."* Másnál valószínűleg kifogásolták volna, hogy még magyarul sem tanult meg, de ebben az esetben csak növelte tekintélyét, hogy „idegen" nyelven, közvetítőkön keresztül érintkezett az emberekkel.

A hatvanas évek elején a falu egyetlen zsidó lakója Winkler Frida, aki rokona volt a rabbinak, és csak azért nem ment el, hogy rabbi halála napjára érkező héber vagy jiddis leveleket kövek alá, a sírjára helyezze, így magasztalta: *„A Talmudban nagyon járatos volt, soha nem aludt ágyban, soha nem feküdt le. Éjszakákon át a karosszékben szundikált, és gondolkozott állandó-*

an" — ami nem jelenti azt, hogy a rabbi sohasem aludt volna, csupán hogy hívei ezt várták el tőle.

A falubeliek emlékezéseiben vannak realitások, legtöbbször azonban a valóság eltúlozva, felnagyítva jelentkezik. Általában ezt teszi az idő emlékeinkkel. Van azután a róla szóló történeteknek egy csoportja, amely teljesen irreális monda, és így a népköltészet körébe tartozik. Ezekben a mondákban a zsidó tradíciók *ötvöződnek a népi hiedelmekkel és keresztény motívumokkal.* Különböző kultúrák találkozásánál szinte törvényszerű ez a folyamat.

A legtöbb emlékezésben jótékonyságáról és közismertségéről van szó: *„Ottan úgy főztek, hogy állandóan volt valaki vendég. Ha bárki idegenből jött, mindenki kapott enni. Ami nem fogyott el, odaadta a szegényeknek."* (Molnár Józsefné, 55 éves földműves.) *„Volt, hogy százan voltak egy asztalnál. Ha ötven szegény zsidó jött, mindnek adtak enni..."* (Négyessiné, volt cseléd, 65 éves.)

A „szent pap" környezetében minden megszépült: *„Péntek este belestem az ablakon. Azok a fényes ezüst gyertyatartók, a gyertyák mind égtek. A nők fehér ruhában, fejükön csipke, azok vitték ide-oda a gyertyatartókat. Micsoda szép nők voltak azok!"* (Négyessiné).

„Úgy a kereszténység, mint a zsidóság, bárki mehetett hozzá tanácsért. Nem kért érte pénzt. Kisegítette bár akármilyen szegénységben... Kis Dávid városa vót ez. A zsidókból éltek. Voltak olyan szegény asszonyok, akik özvegyek voltak. Elhívta takarítani, meszelni, vizet vinni, fát vágni. Annak a papnak olyan szíve, olyan lelke volt mint Jézus Krisztusnak. *Ő mindenkinek adott. Külföldről jött vagonnal a liszt, cukor, pulyka. Ha valamelyik szegény megszorult, mindenkinek segített. Ő amit kapott, el is osztotta... Ott, hogyha pénteken bement vóna... amennyi pulykát, libát megöltek! Háromnégy-ötszáz idegen zsidó is evett ott... Vót egy nagyon szegény ember, vett neki egy kis lovat. Keresztény ember volt. Csak vitt neki egy kis vizet, aztán már ebből megélt. Adott az egész családjának enni. Pénteken egész hétre kifizette."* (Molnár Sándor, pásztor, 55 éves.)

„A világ minden részéből jöttek hozzá, ő jósolt, és az mind bevált. Beteljesedett mind, amit a szent pap mondott. Nagyon egyszerű ember volt..." (Négyessiné).

Különösen sokat beszéltek temetéséről.

„Mikor meghalt, annyian voltak, elgyüttek még külföldről is. Még a veteményt se lehetett látni, annyian voltak. Voltak keresztények is. Mindenki akarta egy kicsit vinni. Eltemették... Kivitték fehér lovon. Ha harangoztak, akkor addig letették. Amikor elhagyták, akkor szaladtak vele. De még a feleségének se vót szabad kimenni... De még a házak tetejin is vótak, annyian vótak a temetésin." (Szepsi István, földműves, 66 éves.)

A következőkben a „szent pap" a néphit alapjai közé emelkedik, mítikus lénnyé válik:

„Megégett a zsidó templom, és az az asztal, ahol a szent pap szokott imádkozni meg a könyv, megmaradt." „Hallottam mástól, hogy volt egy nagy ég-

zengés. Belecsapott itt az Antóniék házába. A szent pap elment oda, belevágott egy kést a gerendába és elaludt a tűz."

A szomszédos Tarcalon egy idős földműves elmondta, hogy az I. világháború idején az asszonyok csoportosan mentek hozzá megkérdezni, hogy él-e még a férjük. Ugyanígy jártak csoportosan az úgynevezett „halottlátókhoz" is.

Hivatkoztam már egy pásztorra, aki szerint a „szent papnak" olyan lelke volt, mint Jézus Krisztusnak. Egy halász Krisztus csodálatos halszaporításának legendáját ruházta a rabbira:

„*Az apósom halász volt, az öreg Városi, ő meséite... Kellett a hal. Nem akartak menni a halászok, mert nem fogtak. Azt mondja a szent pap megbízottja: minden dobásra ad ötven krajcárt, csak fogjanak. Kellett volna hal... Dobóhálóval hajigáltak. Elmegy haza, és mondja, hogy nem fognak, saját szememmel látom! Akkor eljött a szent pap a Bodrog partjára.* Hozzáfogott imádkozni. Annyi halat fogtak mindjárt, *hogy nem bírták kihúzni. Azt mondta: hagyják már...*" (Petrik György, 63 éves halász.)

Bármilyen hihetetlen: Bodrogkeresztúron, ebben a kis zempléni faluban, ahonnan a hazatért kis számú zsidóság valósággal elmenekült, az emlékezetben, a *szájhagyományban* a falu egykori neves „csodarabbija", Steiner Sájele valóságos népi hősként éli utóéletét.

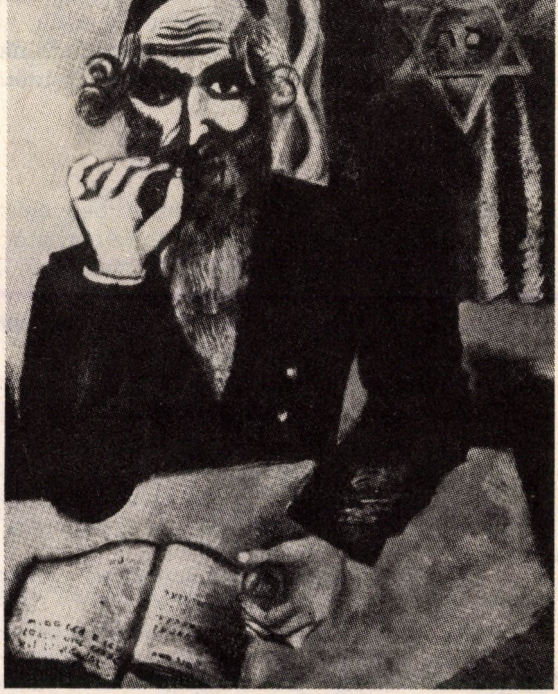

Chagall: A rabbi 1913.

Kovács Éva—Papp Zsuzsa

AZ EMANCIPÁCIÓS TÖRVÉNYTŐL A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNYIG (1948/49—1939)*

Jelen munka egy nagyobb empirikus kutatás előtanulmányának tekinthető, melyben a magyar gazdasági elit és a második zsidótörvény közötti összefüggéseket kívántuk feltárni. A történeti áttekintés során az akkori sajtót, röpiratokat és az elmúlt években íródott tanulmányokat olvasva gyakran találkoztunk a zsidókérdés és az asszimiláció tekintetében különböző értelmezéssel és fogalomkezeléssel. Úgy gondoltuk, hogy először meg kell próbálkoznunk annak a fogalmi rendszernek a tisztázásával, amely segítségével a magyarországi zsidókérdés — különösen a XX. század első felére — számunkra leírhatóvá, érthetővé tehető. Nem volt célunk egy új asszimilációs tipológia, modell lefektetése és az ezzel való spekuláció; mindössze arra vállalkoztunk, hogy összerendezzük az eddig születettek egy részét és leírjuk a velük kapcsolatos kételyeinket, gondolatainkat — illetve, hogy választ keressünk arra, hogyan következett a II. zsidótörvény az 1939-et megelőző évtizedek magyar történelméből.

Gondolatok a zsidó asszimlációról

Az 1939-es zsidótörvény, amelyben először lett a zsidóság mint „faj" (és mint felekezet) meghatározva**, felfogható úgy is, mint mindenféle asszimilációs törekvés vagy lehetőség törvényben lefektetett és legitimált berekesztése, elfojtása.

Ebben az értelmezésben azonban rögtön két kérdést kell megválaszolni:

1. Mit értünk zsidó asszimiláción?
2. „Hol tartott" a zsidóság 1939-ben az asszimiláció tekintetében?

A magyar társadalomtudósok közül néhányan megválaszolták ezeket a kérdéseket. Most itt azokat a válaszokat fogjuk áttekinteni, melyek együtt tételezik az asszimilációt egyrészt mint közösségek közötti viszonyváltozást, másrészt mint modern nemzethez való kisebbségi viszonyulást.

Elsőként az asszimiláció „hagyományos" felfogását tükröző tanulmányo-

* Ez a tanulmány a *„Gazdasági elit. Modernizáció. Asszimiláció"* című dolgozatunk bevezető fejezete — kissé rövidítve. (Kézirat 1986.)

** Az 1920. XXV. tc. (numerus clausus)-ban már előfordul a „faj" terminus, de nincsen a zsidóságra vonatkoztatva direkt módon. Az 1938. XV. tc. (I. zsidótörvény) is faji jellegű, de nem kerül végrehajtásra (ld. ezekhez tanulmányunk későbbi részeit).

kat tárgyaljuk. Itt magyarázatra szorul, hogy miért tituláljuk a felfogást „hagyományosnak". Azért gondoljuk meggyőzőnek ezt a jelzőt, mert a tanulmányok nagy részében hasonló jegyekkel találkoztunk a zsidó asszimiláció leírásakor, hasonlóságukat pedig az adta, hogy a nemzet fogalmát mindegyik *kizárólagosan* értelmezve vagyis azt tételezte fel, hogy egyszerre két közösséghez nem tartozhat senki). Az elválasztás igénye mellett szól az is, hogy — mint látni fogjuk —, bár az asszimilációs „hagyományosan" meghatározó jegyek mind fellelhetők a mai magyar társadalomban, a kérdés még mindig nem eldöntött, hogy valóban asszimilálódottnak (asszimilálódottnak) tekinthető-e a zsidóság avagy sem, illetve, hogy leírható-e az ismert asszimiláció-fogalommal a folyamat.

„Hagyományos" asszimiliációs modellek

A legalaposabb tanulmányt választva elsőnek Bibó István asszimilációmeghatározását tárgyaljuk — mint lehetséges kiindulási és viszonyítási alapot. Szerinte az asszimiláció „az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, tagjaivá válnak, abba beolvadnak, hozzá hasonulnak . . ., mikor egyesek vagy csoportok olyan közösségből lépnek ki, mely addig az ő társadalmi feltételeinek meghatározásában döntően részt vett, és egy másik, hasonló meghatározó erejű közösség közösségi életébe lépnek át".[1]

A folyamat leírásakor Bibó megkülönbözteti egymástól az egyéni asszimilációt: „az egyéni asszimiláció esetében a hangsúly az egyik közösség elhagyásán vagy meghatározó erejének és kötő erejének megszűnésén és valami máshoz, újhoz való csatlakozáson van"[2], és az együttes asszimilációt: „a hangsúly . . . az egész közösség feloldódásán, meghatározó erejének fokozatos csökkenésén, a közösségi hovatartozás egyéb meghatározói mellett való háttérbe szorulásán van"[3] — kiemelve, hogy mindkettő valóságos közösségi folyamat.

Nála a „csatlakozás" illetve a „feloldódás" az asszimiláltak és az asszimilálók jellegzetes vonásaitól függ, amelyeket mint ösztönöseket és mint magatartásformákat definiál; ösztönösnek tekintve a közösség profil-jellegű tulajdonságait (születés, alkat, etnikai meghatározottság, kulturális, nevelési jelleg stb.), magatartásformáknak pedig a társadalmi közlekedést (eljárások, nyelvezet, konvenciók, játék-, becsület- és érintkezési szabályok, hallgatólagos feltételek és követelmények, szolidaritás, példaképek, közösségi célok, eszmények, fegyelem) — természetesen a kettő közötti határok elasztikusak. A vonások két csoportja közül elsősorban a magatartásformákat tekinti azoknak, amelyekhez az adott közeg asszimilálódni tud és asszimilálódnia *kell*. Így a nehézségek is természetszerűleg nem „faji", hanem társadalmi, történelmi eredetűek, és igen erősen függnek attól, hogy milyen az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya.

Bibó szerint egy „komoly közösségben" az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak; „a komoly közösség semmiben, így ebben sem csal".[4]

Bibó folyamatosan a *közösség* kifejezést használja az előbbiekben. Feltételezésünk szerint — és ezt más tanulmányai is alátámasztják — Bibó itt

nem a tönniesi értelemben vett közösségre gondol, hanem közösségen mindig nemzetet ért.

Az így korrigált „*komoly nemzet*" fogalma azonban már több problémát rejt magában. Tételezzük fel, hogy a komoly nemzetről előbb leírtak mint a komoly nemzet ideáltípusa értelmezhetők. Egy ideáltípus csak akkor nem üres halmaz, ha hozzá hasonló, hozzá közel-távol álló reáltípusokat találunk a valóságban (a weberi ideáltípus így működik).

Elég, ha az európai nemzetek történetét nézzük meg — feltételezhetjük, hogy Bibó sem gondolt Európán kívüli nemzetekre. Ekkor azonban azt tapasztaljuk, hogy a komoly nemzetnek nincsen megfelelő reáltípusa sehol Európában.

Szociológiailag, társadalomtörténetileg tehát a komoly nemzet fogalma nemigen használható. Ekkor azonban felmerül a kérdés, mit is akart Bibó a „komoly nemzet"-fogalommal. Úgy véljük, hogy mint morális mérce a Holocausttal terhelt világban mindenképpen érvényes — és úgy is, mint a politológus „Sollenje".

Térjünk át ezek után Karády Viktor és Kemény István tanulmányára.[5]

Karády és Kemény az asszimilációt mint etnikai- és osztály-identitásváltozást definiálja, ahol is „az etnikai identitás mindig mint az osztálytudat valamiféle (a társadalmi gyakorlatban objektiválódó) elmebeli felfogása jelenik meg".[6] (Feltehető, hogy az osztálytudat kifejezés itt már nem mint kereskedőnemzet-, kereskedőnép-, kereskedőrend- vagy kasztnélküli környezetben élő párianép-tudat értendő, hanem mint a „polgári osztály" tudata.)

Az általuk felállított és tipológiának nevezett rendszer inkább mint az asszimiláció szakaszolása értelmezhető (és nem mint szakasztipológia — hiszen nincsenek típusaik).

Az első szakasz az *integrálódás:* „egy kisebbségi vagy elnyomott csoport jellemző mozgása vagy tényleges állapota, amely csoport éppen tanulja egy többségi vagy uralkodó csoport elemi társadalmi kompetenciáit átvéve annak például nyelvét, öltözködési szokásait, fogyasztási módját stb. anélkül, hogy az eredeti csoport kulturális vagy társadalmi integritása veszélybe kerülne vagy kérdésessé válna".[7]

Számunkra már ez a szakasz problémás, ugyanis, ha itt valóban az asszimiláció szakaszairól van szó, akkor az integráció mindenképpen pontosításra szorul, mert ha nem pontosítjuk, akkor az integráció minőségileg különbözik az asszimiláció bármely más fokától. A pontosítás annyiból állna, hogy egyrészt feltételezzük, hogy az integráció mint önálló és nem asszimilációba forduló folyamat *is* létezik (mert erre a történelemben számtalan példa van) — s ezzel megengedjük, hogy a tipológia már itt elveszítse kontinuusságát (ti. egyik szakaszból a másikba való feltétlen folyását vagy annak lehetőségét), ez persze megkérdőjelezheti a tipológiát magát is; másrészt definiáljuk, hogy mik azok az elemi társadalmi kompetenciák, amelyek átvétele *már* elegendő az integrálódáshoz, de *még* nem veszélyezteti a csoport integritásait.

A második szakasz a gondolati rendszerben az *akulturálódás:* „előrehaladott integrálódási folyamat, amikor a kisebbségi vagy elnyomott csoport közeledése a többségi vagy uralkodó csoporthoz éppen a kisebbségi vagy elnyomott csoport széthullásához, meggyengüléséhez vezet (társadalmi elszige-

teltség megszűnése, lakóhely szerinti koncentrálódás megszűnése, vallási kizárólagosság megszűnése, testületi technikák megszűnése stb.)".[8]

Ezt követi az *asszimilálódás* szakasza: „a kulturálódási folyamat célhoz érése. A fogadó körök befogadási készségét és türelmességét jelzi"[9]; majd a végső, a negyedik szakasz, a *beolvadás:* (etnikai és szociális beolvadás) „olyan asszimilációs fok, amelyen az érintettek etnikai és társadalmi eredete nem képviseli többé a társadalmi identitás lényeges elemét".[10]

Ez utóbbi szakaszokban sincsenek pontos mértékek, amelyek a folyamatot tisztán, tipikusan jeleznék (noha ezt egy tipológiától elvárhatnánk), valamint a gondolati rendszer nem engedi meg, hogy az asszimilációt mint kölcsönösséget a két közösség egymásra hatásaként értelmezhessük (szemben Bibóval) — mint ahogy arról sem szól, hogy e mozgások úgy sem egyirányúak, hogy felfedezhetők ellenkező, disszimilációs fordulatok, tendenciák a szakaszokban és a szakaszok között is.

Megfontolandó tétele az alapvetésnek az a gondolat, amely szerint a különböző etnikai csoportok közötti bármely közlekedési lehetőségnek feltétele a közös tevékenységek semleges területeinek kibővülése, vagyis a két közösség munkamegosztásának, érintkezésének mind nagyobb összecsúsztatható felülete, egymás munkamegosztás- és érintkezésbeli „repedéseinek" mind teljesebb betöltése, s ebben a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak az „egyházi dolgok állami kézbe vételének", a szekularizációnak.

Hanák Péter[11] Kemény és Karády fenti tanulmányára hivatkozva és fogalmaikat használva ad társadalomtörténeti szakaszolást, amely tulajdonképpen az előbb leírtak pontosításának, tisztázásának is tekinthető, s amelyben megkísérli jelezni a kétirányú mozgásokat is. *Szakaszai:*

Megtelepedés: „a betelepülő vagy áttelepülő egyének, csoportok megőrzik eredeti identitásukat, többnyire saját közösségeikben laknak, a befogadókkal csak üzleti, illetve munkakapcsolatban vannak. Megtelepedésük kezdetben ideiglenes... ennek megfelelően megelégszenek a külsődleges alkalmazkodással, csupán az új nyelv alapelemeinek elsajátításával, az új szokások formális megtartásával„.[12]

A második szakasz a kétnyelvűség, a *kettős kultúra* szakasza: „e hosszú, gyakran több generációra kiterjedő időszakban az asszimilánsok kifelé már az új nyelvet használják, otthon, a családban, a baráti körben még az eredetit, amelyet azonban már az új nyelv szavai, fordulatai, képei színeznek... A kettős kultúra természetesen két közösséghez tartozást, kettős kötődést jelent. Ez mindenütt súrlódásokkal, konfliktusokkal jár".[13]

A harmadik, szintén több generációs szakasz a *beolvadás:* „ekkor már az új identitás a döntő, az életmódot és gondolkodást meghatározó, s a régi közösséghez való tartozás a vallási hagyomány — egyre lazuló — megtartásában csak rokonszenvként, másodlagos érdeklődésként és érdekmotívumként jelentkezik".[14]

Végül Szabó Miklósnak az asszimilációval (még mindig mint a zsidó asszimilációval) kapcsolatos gondolatairól essék szó.[15]

Gondolatmenete könnyen beilleszthető az előbbiek sorába, bár a legnagyobb hasonlatosságot Bibó Istvánéval mutat.

Szabó Miklós szerint az asszimiláció nemzeti és társadalmi szempontból írható le. *Nemzeti értelemben vett asszimiláción* érti azt, hogy az asszimilálódó etnikum elveszíti etnikai meghatározó jegyeit (nyelv, felekezet stb.) tehát a nemzethez már nem mint etnikai kisebbség, nemzetiség viszonyul.

Társadalmi értelemben vett asszimiláción pedig azt a társadalmi tudati állapotot, amikor az asszimiláns etnikumról már nem tartják számon a másságát, a különbözőségét (a zsidókról nem tartják számon a zsidóságát), mert szokásaiban átállt a többség szokáskultúrájára.

A több problémát hordozó a társadalmi értelemben vett asszimiláció, mivel mértéke nehezebben határozható meg, mint a nemzeti értelemben vetté (azt könnyű észrevenni, hogy például egy zsidó magyarul beszél). A közép-kelet-európai kultúrnemzeti fejlődésben különösen problémás, mert többek között a zsidó polgárság „a legmodernebb társadalmi tényező, amely fenyegeti azt a merev konszenzus-keretet, amit a nemzetkarakter jelent".[16]

A fenti elméletek — amelyek véleményünk szerint egyfajta azonos szemléletet tükröznek — alátámaszthatók és egyrészt alátámasztást is nyertek a bennük rejlő strukturális asszimilációs mutatók vizsgálatával: ilyen strukturális mutatók az urbanizáltsági fok, iskolázottság, anyanyelvi és foglalkozási eloszlás, értelmiségi munkapiacon képviselt arányszám, a munkásmozgalomban, a szabadkőművességben stb. való részvétel, demográfiai mutatók stb.

A történelmietlenség vádja sem hozható fel ellenük, hiszen a „liberális nacionalizmus és a hagyományosan asszimiláns magyar zsidóság álláspontja egyértelműen a beolvadás volt."[17] Vagyis a nemzet fogalmának kizárólagos (két közösséghez tartósan nem tartozhat senki) értelmezése sem légből kapott ötlet, hanem hosszú ideig történelmi valóság volt.

Tehát a fenti elméletekben — kissé leegyszerűsítve — arról van szó, hogy adott két közösség, egy nagyobb (nemzet) és egy kisebb (kisebbség, nemzetiség), ahol a nagyobb közösségnek az a feladata, hogy asszimilálja a kisebbet (saját képére formálja), a kisebbnek pedig az, hogy asszimilálódjon (hasonuljon a nagyobbhoz).

„Nem hagyományos" gondolatok a zsidó asszimilációról

Sajnos „nem hagyományos" asszimilációs *elméletekről* nem szólhatunk — még egy sem született. Szemléletről talán igen, az egészséges asszimiláció gondolatáról, amelyben a hangsúly nem a beolvadáson, a csoportöntudat feladásán, hanem annak megizmosodásán, a másságok kölcsönös tolerálásán, elfogadásán van.[18] Nem véletlen, hogy újkeletű szemléletről van szó. A zsidó asszimiláció — és egyáltalán az asszimiláció — elért eredményei és megoldatlanságai nem mindig illeszthetők be az előző fejezetben leírt gondolatsorba. A „hagyományos" asszimilációs modellek és kritériumaik nem adnak választ a mai zsidókérdésre — és sok tekintetben a múltbeli vizsgálódást sem segítik elő.

Az új szemlélet azonban rengeteg problémát hordoz magában. Míg az előzők az egyedüli járható útnak a beolvadást, az asszimilációt tekintették (tulajdonképpen ugyanazt az alternatívát nyújtva a zsidóságnak, mint a

többi nemzetiségnek), az újak azáltal, hogy a csoportidentitás megerősödését óhajtják, tulajdonképpen *kisebbségi* társadalmi állást kívánnak. (Ez azt jelenti, hogy a kisebbség a más csoporttudatával megkülönbözteti — megkülönböztetheti — magát a többségtől és viszont.)

A kérdés az, akar-e a zsidóság kisebbség lenni. Feltételezésünk szerint a zsidóság nagy része soha nem akart és nem akar most sem.[9]

Különböző etnikai csoportok kisebbségi jogállásának megadása gyökeres változást jelent az adott ország politikai életében is: a nemzetiségek, etnikai csoportok kisebbséggé válása az addig a belpolitikára vonatkozó problémákat megfosztja „belpolitika-jellegüktől" (az anyaország létezésével és befolyásával, illetve lehetőségével a befolyásolásra).

Fontos metodológiai nehézség az, hogy a fenti szemlélet asszimilációfogalma (t. i. az *egészséges asszimiláció)* miképpen értelmezhető az eddigi fogalomkezelések ismeretében. Ugyanis itt egy kétirányú mozgásról van szó, amelyben a hangsúly nem az asszimiláción (a nagyobb közösséghez való hasonuláson, alkalmazkodáson), hanem a másságok kölcsönös tolerálásán, a különállás tartós és folytonos elismerésén van. Asszimilációnak hívható-e? Úgy véljük, semmiképpen sem egyeztethető össze az eddigi értelemben használt fogalommal, sőt az asszimiláció szó használata megtévesztő is lehet. Ugyanígy — vizsgálódásunk szempontjából — használhatatlan a kisebbségi felfogás is.

E szemléletben az asszimiláció feltétele a zsidóság „valóságos öntudatának" megerősítése a korábbi konzervatív kultúrkritika megszűnése, a zsidóság belső szellemi szabadságának növekedése, Izrael állam léte, a szociálpszichológiai terheltségek csökkenése stb.). Mindez azonban egyetlen tényezőre vezethető vissza: a magyar közvélemény megerősödésére.

A fenti feltételrendszer nagyrészt az 1945 utáni zsidókérdés vizsgálatához nyújt szempontokat, és benne rejlik a már Bibónál említett „Sollen" mint politikai-politológiai attitűd.

Hogyan lehet tehát az 1945 előtti zsidókérdést, zsidó asszimilációt a magyar társadalomfejlődésben elhelyezni?

Egy lehetséges módszer körvonalai:

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy nem kész elméleti rendszerről fogunk ebben a fejezetben írni, mindössze a vizsgálattal kapcsolatos ötleteinket vetjük papírra.

Alapfeltevésünk az, hogy egyik közösség (csoport, etnikum stb.) sem viselkedik homogén tömegként.

Kiindulópontunk az úgynevezett *„zsidókérdés" mint társadalmi jelenség.* A kérdés elsősorban a következő fő, nagy relációkban merül fel:

1. A magyarok és a zsidóság egymásra való reagálása.
2. A zsidóság csoporton belüli viszonyai.
3. A magyarság csoporton belüli viszonyai a zsidókérdés tekintetében.

Azt gondoljuk, hogy ugyanaz a kérdés nem ugyanazon a módon jelentkezik egyrészt attól függően, hogy melyik fenti relációban vizsgáljuk; sőt általában nem is ugyanaz a válasz jön rá.

Másrészt az egyes relációk tovább bonthatók aszerint, hogy a kérdés *intézményesen* merül-e fel, és intézményes válasz születik-e rá, avagy *nem-*

intézményesült, társadalmi természetű, és a rá adott válasz is; valamint e kettőnek összes variánsai. Így választ kaphatunk arra, hogy a fenti szereplők (1.—3.) közötti akció-reakció (vagy akció-reakció sorozat) mennyiben politikai, illetve társadalmi jellegű problémát takar.

A további finomítás abból állna, hogy az eddig „egyneműnek" vett „szereplőket" már mint egyes egyénekből álló heterogén csoportokat tovább rendezzük *társadalmi dimenziók* mentén (a társadalomszerkezetben elfoglalt hely, a társadalmi mobilitás esélyei és lehetőségei, szakmastruktúrában betöltött hely, felekezeti hovatartozás stb. szerint).

Így különböző *„keretfeltételekkel" rendelkező* csoportokat kapunk.

Mindezek után az *adott szituációkon* keresztül, az adott szituációkban vizsgáljuk meg a zsidókérdést és a rá adott válaszokat. Feltételezésünk szerint az így képezhető csoportok közötti reagálás-sorozaton keresztül (kérdés-felelet; inger-válasz állandó circulusa a szituációkban) vizsgálható lenne a zsidó asszimiláció is.

Társadalomtörténet és antiszemitizmus (1848/49—1939)

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg az előbb vázolt szempontok szerint, hogy melyek a magyar társadalomfejlődésnek azok a csomópontjai, amelyekre nem születtek hosszú távon érvényes konfliktusmegoldó válaszok, illetve amelyek által ezek a válaszok újabb és újabb zsákutcába vitték a magyar társadalmat. Úgy látjuk, hogy ilyen nagy történelmi időszak rövid, vázlatos áttekintéséhez használható segédeszköz a *„politikai hisztéria"*-értelmezés, amelyet Bibó István *A német hisztéria oka és története* című tanulmányában[20] megírt, ugyanis a magyar társadalomfejlődés neuralgikus pontjai mint kiemelt, exponált szituációk is értelmezhetők társadalomtörténeti szempontból.

Nem vállalkozhatunk arra, hogy teljességében és szélességében felrajzoljuk ezt a kilencven évet (hiszen nem is történetírás a célunk), mindössze arra, hogy az általunk fontosnak tartott csomópontokat egy közös gondolati sémába rendezzük, feltételezve, hogy a magyar társadalom reagálásain („hisztériáin") keresztül fontos adalékokat kaphatunk az asszimiláció és a zsidótörvények bonyolult problematikájának megoldásához.

A politikai hisztériák *ki*alakulásával elsősorban a „modern nemzetté válás" folyamatában találkozhatunk. E hisztériák mibenlétét Bibó István abban látja, hogy a XVIII. század végén felgyorsuló társadalmi, politikai és gazdasági mozgásokra, illetve az ezekkel kapcsolatban és párhuzamosan felerősödő közösségi érzelmekre modern nacionalizmussal vagy/és közösségi hisztériával válaszol a társadalom. Ilyen releváns változásoknak tekinti Bibó a forradalmakat, a politikai tekintélyek összeomlását, a háborúvesztést, idegen uralmak kialakulását és az ezekkel kapcsolatban felmerülő tartós félelmi állapotok keletkezését, amelyek mint egyéni lelkiállapotok együttes hatásai jönnek létre. A politikai hisztéria kiindulópontja mindig *egy megrázó történelmi tapasztalat,* amely „elviselhetetlen" — feldolgozhatatlan —, mert váratlan — sokkszerű —, „nagy" és „igazságtalan".

Így a félrevezető megelőző tapasztalatok és a súlyos problémák nyomán a társadalom számára az a cél fogalmazódik meg, hogy a katasztrófa ne ismétlődjön meg, s ehhez eszközként az álmegoldásokba való menekülést

választja („a társadalom úgy tesz, mintha ... aminek képzeli magát ...”[21]) Így tartós kontraszelekció alakul ki, amely a hamis önértékelésre való hajlandóságban, a hamis és aránytalan reagálásban és ezen reagálásoknak a valóságra vetítésében („mumusok lokalizálása a valságban”[22]) jelenik meg. A folyamatot Bibó „az elégtételkeresés tartós ámokfutásának”[23] nevezi.

A hisztériának két fázisa különíthető el: az első fázis a válságos zsákutcás helyzetekre álmegoldásokkal való reagálás, a második fázis pedig az álmegoldások zsákutcája.

(Természetesen tudjuk, hogy a német hisztéria és a magyar hisztéria nem ugyanaz a „társadalmi betegség”, és hamis következtetésekre jutna egy eképpen vezérelt összemérés, de úgy gondoljuk, hogy — mivel a politikai hisztéria nem csupán a német történelem sajátja — a fenti kontextusban kompetenciákat adhat a magyar történelem ilyesfajta vizsgálatához.*)

1. Kiindulópontnak *1848/49-et* választjuk. Talán nem történelmietlen, ha feltételezzük (mely feltételezésünk eddigi társadalomtörténeti tanulmányaink eredménye, így időnk rövidsége miatt talán túl absztrakt, és igazán csak későbbi, alaposabb empirikus tevékenységgel alátámasztható, tehát ezen tanulmányunknak még nem lehet tárgya), hogy az 1848-as forradalom által a modern nemzetté válásnak egy szervesebb és hatékonyabb útja valósulhatott volna meg, mint azt megelőzően, illetve a forradalom leverése után; azáltal, hogy a liberális középnemesség által vezetett „polgári átalakulás” nemzeti keretek között, a társadalmi szükségszerűségektől inkább meghatározottan ment volna végbe. Ebben a helyzetben talán sikeresebb lehetett volna a zsidó asszimiláció is.** A társadalomban a forradalom leverésével született „görcsöket” tovább fokozta az a csaknem húsz évig tartó provizórikus állapot, amelyben nemcsak a forradalom előtti helyzet részleges restaurációja történt meg, hanem a már 48 előtt megindult társadalmi-gazdasági fejlődés egyes vonatkozásaiban a hatalmi-jogi stb. „blokkolás” is.

Ez alatt az időszak alatt egy jogilag, intézményesen, kulturálisan egységes osztrák birodalmat kívántak megteremteni felülről végrehajtott változtatásokkal. A megyei önkormányzat helyett öt közigazgatási kerületre osztották fel a magyar területeket, leválasztották Erdélyt, Horvátországot és a déli megyékből létrehozták az önálló Szerb Vajdaságot. Az egységes irányítást a belső vámhatárok eltörlése, az osztrák adó- és jogrendszer, valamint a német nyelvű közoktatás bevezetése biztosította. Az Ausztriától való függést növelte, hogy mesterségesen fokozták a tőkehiányt a mezőgazdaságban az igazságtalan kártérítés-megállapítással és az adórendszerrel, mely az amúgyis erősebb tőkéjű nagybirtokosoknak kedvezett. Az előlegek elaprózott kifizetésével és az irreálisan magas kamatokkal (évi 18—20%) pedig akadályozták a tőkeakkumulációt, és nem engedélyezték a Földhitelintézet megalapítását sem.

* Lásd erről szintén Bibó Istvántól: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem; A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* c. tanulmányokat. In: Bibó István *Összegyűjtött munkái* 1. 207. 1., 255. 1. (Az Európai Protestáns Szabadegyetem (Bern) kiadása 1983.)

** Lásd ehhez Farkas Ödön röpiratát (Budapest, 1881.): „Zsidókérdés ott létezik — ahol fennmaradt a zsidóság szeparatizmusa; ahol az anyagi viszonyok nélkülözik az állandóságot és a biztonságot; ahol a társadalmi viszonyok gyengék és asszimilálásra képtelenek. Ilyen esetben maga a különállás ténye is gyengíti a társadalmat.”

Mivel az összes 1849 áprilisában hozott törvényt és rendeletet hatálytalanították, ilyen sorsra jutott a zsidó emancipációs törvény is.*

Hasonló torzulások következtek be a társadalom tudatában is. A két évtizedes bénultság majdhogynem eredeti állapotába mentette át a forradalom ideológiáját, célkitűzéseit — s a társadalom egyes rétegei nem juthattak el arra a felismerésre, hogy a nemzet stabilitása nem homogenitásától függ, és hogy a modern nemzetté váláshoz elkerülhetetlen tényező a polgárság megerősödése is.

2. Ilyen környezetben jött létre a *kiegyezés*, amely az adott feltételek között reális kompromisszumnak tekinthető, ám — és éppen attól, hogy torz feltételek közötti realitásról van szó — észrevétlenül konzervált bizonyos problémákat:

— az Ausztriától való politikai függést egy olyan nem-nyugati típusú parlamentarizmus által, amelyben a lakosság 48-as érzelmű többsége és a nemzetiségi helyzet miatt a kormánypárt korlátozta a parlamenti alkotmányosság hatékonyságát a végrehajtó hatalom túlsúlyával és az uralkodói hatalom fenntartásával;

— az Ausztriától való gazdasági függést a közös ügyek abszolutisztikus császári irányításával, a dohánymonopólium, a közvetett adók, a vasúti üzletrend, a hadsereg-, vám-, valuta- és bankügyek, valamint a kereskedelempolitika kézben tartásával.

Egészében érvényesült egy állampatrióta magatartás, amely szükségszerűnek tűnt a modernizáció kényszere és a regionális érdekek miatt, de szűkre szabott tereket biztosított a magyar politikai értékrend érvényesülésének.[24]

1867-ben emelték törvényerőre a *zsidó emancipációs törvényt* is (1867. XVIII. tc.). A törvény már az 1839/40-es országgyűlésen is szerepelt az alsóház feliratában, azóta állandó vita tárgyát képezte a liberális és a konzervatív nemesség között.

1849-ben, majd 1867-ben is az a liberális álláspont győzött, amely nem korlátozta a Galíciából történő zsidó bevándorlást. A törvény nem oldotta meg a vallási recepciót, és nem rendelkezett a vegyes házasságok ügyében. Francia típusú szabadelvűség által áthatott homogenizációs törvény volt, amely a zsidóság fölött nem mint kisebbség fölött rendelkezett.

1868-ban (az emancipációs törvény hatásának is betudható) zsidó kongresszust hívtak össze, ahol megállapították az izraelita hitközségek új rendjét (a felekezet két részre szakadt, ortodox és neológ — ún. kongresszusi — irányzatra), és szabályozták a felekezeti iskolák működését.

A kérdés természetszerűleg az, hogyan tudott élni a magyar társadalom azokkal a lehetőségekkel és korlátozásokkal, amelyeket a jogi-intézményi változások hoztak, illetve hogyan tudott megfelelni a törvényadta liberalizmusnak a gazdasági, politikai és társadalmi életben.

A kiegyezés megteremtette egy *közép-európai modernizáció jogi és intézményi feltételeit*. Az országot ekkor még túlnyomórészt alacsony urbanizáltsági fok és agráralapú gazdálkodás jellemezte. Az 1849—1867 közötti

* 1849. július 28. A képviselőház kimondja a zsidók egyenjogúsítását. Az emancipációs törvény meghozása a zsidóellenes hangulat és zavargások, valamint a „konzervatívok" (Széchenyi, Kölcsey, Eötvös) és „liberálisok" (Kossuthék) közti vita — a galíciai bevándorlások korlátozásáról — miatt késett.

időszakban sem a felszabadított jobbágyok, sem a földbirtokosok nem tudták kihasználni az emancipáció nyújtotta lehetőségeket:
— A jobbágysorból szabadult parasztok mobilitási lehetőségei a gyakorlatban alig változtak — éppen az alacsony szintű városiasodás miatt (nem volt kellő munkaerőpiac, amely felszívta volna őket), és nem rendezkedhettek be önálló árutermelésre a hitel-, piac- stb. lehetőségek hiányában. Összegezve elmondhatjuk, hogy konzerválódtak az amúgy is kicsi mobilitási esélyek.
— Az ingyenes és biztos munkaerőtől megfosztott földbirtokosok a birtokrendszer változatlan koncentráltsága, a rossz hitel- és értékesítési lehetőségek, a kellő technológiai felszereltség és ismeretek hiánya miatt továbbra is latifundiális keretek között gazdálkodtak, igen kis részük tudott csak áttérni a nagybirtoküzemi racionális gazdálkodásra.

Az alacsony urbanizáltsági fok is magyarázza, hogy kifejlett iparról alig beszélhetünk abban az időben, mindössze néhány domináns szektorról (az 1851-es vámtörvény az addigra épphogy megerősödött, nagyrészt céhes kézműipart, könnyűipart tönkretette).

A nehézipar, amelynek nagy részét a kitermelő és primer feldolgozó ágazatok tették ki (például ércbányászat), néhány német tőkés kezén volt. Ennek megfelelően ezekben az „ipari centrumokban" (Pozsony, Kassa, Beszterce stb.) közigazgatási és üzleti nyelvként a németet használták. Az 1840-es türelmi rendelet, mely engedélyezte a zsidóknak a városokban való letelepedést, pár évtized alatt megváltoztatta a városi lakosság, valamint az ipari népesség etnikai összetételét. A céhes mesterségből és az iparűzésből kizárva a zsidók 1859-ig (a céhek eltörléséig) elsősorban a terménykereskedelemben dolgoztak. Ez a tevékenység azonban az infrastrukturális hiányosságok, a földbirtokosok megbízhatatlansága, a biztosítási és egyéb szervezetek hiánya, valamint az időjárás bizonytalansága miatt nagy kockázattal járt. Így csak kevesüknek sikerült meggazdagodniuk — ők viszont hamarosan monopolizálták az egész szektort, és kiépítették a modern kereskedelem pénzügyi intézményeit. Gyümölcsöző osztrák kapcsolataik révén felgyorsították a pénzügyi és hitelrendszer fejlődését.

A modernizáció másik feltétele és tényezője a *külföldi tőke intenzív magyarországi részvétele* volt (infrastrukturális nagyépítkezések stb.).

3. A kezdeti fellendülés nehézségei (megalapozatlan beruházások, gründolási láz, az agrárszféra kumulált hitelhiányai stb.), valamint a begyűrűző európai gazdasági problémák Magyarországon is *gazdasági válsághoz* vezettek (1873). A tőkés válság a még alig kapitalizálódott magyar gazdaságot sújtotta, így viszonylag nagyobb volt a sokk és nehezebb a kilábalás, mivel a reagálás tőkés automatizmusai még nem alakultak ki. A feudálisabb jellegű társadalmi-gazdasági struktúra dominanciájából következően antikapitalista konjunktúra és hangulat jött létre. Ekkor kezd megjelenni az emberek képzetében a „zsidó=kapitalista" hamis képlete.

A válság hatására újfajta strukturálódás indul meg a magyar gazdaságban és társadalomban. A gazdaságból nagyrészt kivonul a külföldi tőke, és erőteljesen jelentkezik a mezőgazdaság modernizálásának, illetve az ipar felzárkózásának szükségessége. A társadalomban újfajta mobilitás és rétegződés figyelhető meg, amelyben *egyre szélesebb rétegek találkoznak valamilyen módon a zsidókkal, a zsidókérdéssel,* vagy úgy, mint „kizsákmányolóval"

(zsidó uzsorás), vagy úgy, mint vetélytárssal (például az értelmiségi pályákon).

Itt kell megemlítenünk, hogy szembetűnően különböznek a kettős társadalom (t. i. a feudális és a polgári jellegű társadalom) egyéni mobilitási lehetőségei és esélyei. Míg a feudálisabb struktúrában a mobilitási csatorna mint lehetőség a parasztnak maximálisan annyit enged meg, hogy nagygazdává váljon (nemes ritkán lehet belőle), addig a polgáriasabb társadalomban a zsidó fűszeresből is lehet gyárigazgató (vagyis a polgári társadalmon belül a legmagasabb pozícióba is bekerülhet). Ha a generációs mobilitást tekintjük, akkor is jobb helyzetben van a polgárias társadalom tagja, aki akár egy generáción belül is eljuthat a csúcsra. A mobilitási esélyek mint valószínűségek szintén neki kedveznek a polgárias társadalom kevesebb korlátjából adódóan.

Természetesen a két csatorna között vannak átjárási lehetőségek (például az „úri" középosztály értelmiségi pályákra áramlása, egyes középparaszti rétegek kisiparba vándorlása).

Összességében a gazdasági válság jó táptalaj volt a *politikai antiszemitizmus* megszületésére:

„A politikai antiszemitizmus mindenekelőtt a zsidóellenesség szekularissa vált magatartásmódja és ideológiája, nem a zsidóság vallása ellen irányul, és nem a keresztények vallásán alapul."[25]

„Az antiszemitizmusnak mint modern, polgári ideológiának a története elsősorban nem a zsidóság társadalomtörténetét jelenti, hanem azoknak a rétegeknek a társadalomtörténetét, melyek a modern politikai antiszemitizmus hordozói voltak."[26]

A politikai antiszemitizmus össztársadalmi válságot takar, melyben együtt szerepel a gazdasági válság hatására a töretlen gazdasági fejlődésbe vetett hit elvesztése, a polgári liberális normák kiüresedése és a nemzeti identitás labilissá válása (67 első kudarca). Mindez új típusú nacionalizmust szül, amely szlogenjének azt tűzi ki, hogy a nép anyagi felemelkedése csak a nemzet és a liberalizmus (haza és haladás) fogalmának szétválasztásával érhető el. Ezáltal a *nacionalizmus* a nemzet általános problémáit megoldani vágyó *belpolitikai programmá válik.* A kollektív válságtudat és a „rosszérzések" hatására a társadalom elutasítja a polgári liberális elemeket, a görcsös nemzeti identitástudat kitermeli a maga ellenségképét, amelyhez viszonyítva a társadalom megszilárdítva érzi önazonosságát. Ez ismét felszínre hozza a zsidókérdést, ám új minőségben: egy megelőző, sikeres emancipációt feltételezve *emancipációellenes,* és az érthetetlen, nemkívánatos társadalmi jelenségek bűnbakjául a zsidókat teszi meg. Feltehető a kérdés, hogy miért pont a zsidókat, hiszen más etnikumok is etnikai arányuknál nagyobb részben voltak jelen a polgári társadalmi szövetekben. Egyrészt azért, mert a *társadalom a maga zsidókérdését nem tudta emancipatórikus úton megoldani.* Másrészt azért, mert a *zsidókérdés állandósult,* megrögzült a köztudatban az évszázadok során. És végül azért, mert a zsidó csoport-jellegű tulajdonságokat könnyen párhuzamba tudták vonni a kapitalizmus „szörnyűségeivel".

A politikai antiszemitizmusnak két szárnya jött létre Magyarországon:[27]

A *mérsékelt* oldal nem kívánta a jogi egyenlőséget megbontani, hanem

az etnikai arányszámok betartását követelte, de ideológiája magában hordozta világnézeti izmosodásának lehetőségét is.

A *radikálisok* a jogi egyenlőség megszüntetéséért, sőt kivételes törvények meghozataláért szálltak síkra, és ők már világnézetet képviseltek. Ez a világnézet a polgári liberális válságelméletek hiányát pótolta torz társadalomelméletével. Ebben az elméletben a világ „Jóra" és „Rosszra" oszlik, s a „Jó" csak a „Rossz" megsemmisítésével teremthető meg. Az ideológia „tudományos" megalapozását majd a rasszizmus adta. A radikális antiszemitizmusnak az a politikai funkciója, hogy tartalmatlan, meghatározhatatlan tiltakozásokat vezessen le, illetve, hogy ezekkel a tiltakozásokkal leplezze el az igazi bajokat. Személyeket fenyeget intézmények helyett, antiliberális, antiszociális. Alkalmas ideológia a magyar „birodalmi elv" alátámasztására („Szent István-i gondolat").

Az 1875-ös kormánypárti bomlással az antiszemitizmus *politikai platformra* helyeződött Istóczy Győző parlamenti képviselő vezetésével.

1883 októberében megalakult az Országos Antiszemita Párt, amely a politikai antiszemitizmus legitimálását jelentette, 1886-ra az antiszemitizmus kifulladt, egyrészt anyagi bázis hiánya miatt, másrészt közvetve azért, mert beindult a konjunktúra a gazdaságban. Bebizonyosodott, hogy a politikai erőket alakító fő kérdés a *„történeti" Magyarország megőrzése*, és megfigyelhető az ezzel járó nacionalista ideológiák felerősödése is. Az antiszemitizmus a többi párton belül csíráiban tovább élt, miután sikertelenül próbálta meg ideológiájában egyesíteni az antikapitalista erőket. A 20-as évekig nem találkozunk a politikai antiszemitizmus ilyen méretű hullámával. (A majdani zsidótörvények alapja a 80-as évekből gyökereztethető.)

4. a. Nem ilyen jelentős, de említésre méltó állomás a *polgári házasság törvénye* is (1894. XXXI. tc.), mert a 67-es emancipációs törvény hiányosságait pótolta a vegyes házasságok tekintetében tovább menve annál, mert a 94-es törvény szekularizációs törvény volt: mindennemű házasságkötést függetlenítve az egyházi szentesítés alól, egy általános törvény alá rendezte az addig többféleképpen bonyolított házasságkötést. A törvény a polgárosulás, a modern nemzetté válás egy lépcsőfokaként is értelmezhető, bár az egyház politikai aktivitásának növekedése, a politikai katolicizmus megjelenése jelezte a probléma összetettebb voltát (ti. hogy az egyház nem adja át a hatalmat, nem hagyja magát a háttérbe szorítani).[28]

4. b. A 90-es évekre tehető a *magyar nemzeti és az osztrák állampatrióta értékrend frontális ütközése* is.[29] Itt mi csak a kiegyezés lejárta révén megfogalmazódó problémákra térünk ki. A kiegyezés provizórikus, az eredeti egyezményt sértő meghosszabbítása 1903-ig (1898-as bécsi egyezmény, „ischli klauzula") politikai válsághoz vezetett, és nyilvánvalóvá tette az Ausztriától való erős politikai függést. A kormánypártnak a Monarchia keretein belül megvalósítandó nagyhatalmi nacionalista törekvései, a kiegyezés utáni évtizedek vitathatatlan társadalmi, gazdasági sikerei, valamint ideológiai és szervezeti szempontból a többi párthoz képest kimagasló felkészültsége jelentős pozitív visszhangot keltett a társadalomban, és mintegy igazolta a nemzetiségek elnyomását is (nemzetiségi iskolák számának csökkentése, iskolák állami szubvenciója, helységnevek kétnyelvűségének eltörlése).

A Tisza Kálmán által kiépített „mameluk-bürokrácia" századforduló idei válságát az idézte elő, hogy miután hosszú évekig nem volt hajlandó megosztani a hatalmat az ellenzékkel, a vámtámogatást igénylő földbirtokos arisztokrácia elpártolt tőle. A kormányválság közvetlen oka a K. u. K.-val foglalkozó új törvénytervezet megakadályozása volt, melynek hatására Ferenc József Tisza Istvánt nevezte ki miniszterelnökké. Az ifjabb Tisza taktikája, amellyel a parlamenten belüli korlátlan hozzászólási jogot támadta, paradox módon igen differenciált osztrákellenes és Tisza-ellenes koalíciót teremtett. S bár a koalíció győzött, Ferenc József mégis báró Fejérváry Géza tábornokot ültette a miniszterelnöki székbe 1905-ben. A király demokratikus választójogi reformmal „fenyegetőzve" 1906-ban kompromittálta a koalíció vezetőit titkos paktumot kötve velük, amelyben elfogadták a kiegyezés meghosszabbítását. A politikai felelősséget ezek után nem lehetett már az osztrák függésre hárítani. Az eredetileg is tökéletlen parlamentarizmuson is éles csorba esett, lehetetlenné vált az obstrukció.

Mindezek az események komoly *társadalmi válságot* takartak. Tarkább lett a politikai és ideológiai „paletta", felerősödtek a baloldali mozgalmak (1890. SzDP megalakulása; 1913. OPRP, radikális parasztpártok, anarchoszindikalista és sztrájkmozgalmak).

A rétegződés és a mobilitás új tendenciái jelentkeztek a társadalom egyes szöveteiben:

— a kialakuló vidéki magyar és nemzetiségi polgárság konkurenciát jelentett a „hagyományos" polgári rétegeknek;

— a földbirtokok alacsony jövedelmezősége miatt sok birtokos adta bérbe a földjét, megnövekedett a bérlők száma, akiknek jelentős része volt zsidó (a magyarországi megművelhető földterületek 37,5%-a zsidó kézen volt 1904-ben[30]);

— megindult a dzsentrik beáramlása a kereskedelmi szférába, és folytatódott az állami bürokráciában való elhelyezkedésük (a földbirtokból származó jövedelmüket fizetésre és nyugdíjra cserélték föl).

A konkurenciaharc különösen jelentős méreteket öltött a különböző érvényesülési lobbyk között, mindez a fenti mobilitási érdekharc megizmosodását tükrözi. A társadalmi rétegeken *belüli* „rivalizálós" hatásokra újra felerősödik az antiszemitizmus.[31]

5. A századfordulóra lezárult a polgári fejlődés „alapozó" szakasza. Kialakult a modern gyáripar; a koncentrált bankrendszerben nőtt a hazai tőke aránya; a finánctőke kialakulása monopolista tendenciákat jelzett, és az állami beavatkozás iparnövelő, struktúraalakító funkciókat is betöltött úgy, hogy a hagyományos szektorok alig veszítettek súlyukból.

A polgári reformok bevezetését akadályozta az Ausztriával és a nemzetiségekkel való viszony, a munkásmozgalom felerősödése és az új konzervatív kultúrkritika. Egy befelé status quo-fenntartó, kifelé terjeszkedni kívánó ideológia — amely jól illeszkedett be a magyar ipari tőke balkáni expanziós törekvéseibe — teremtette meg a *nagytőkés-nagybirtokos érdekegyeztetés* kereteit a következő évtizedekre. Mindkét célnak megfelelt az 1920-as, 1930-as évek korporációs eméleteit előre vetítő, a nemzeti államot homogénnek deklaráló tétel, amely az osztrákok békés együttműködését a „nemzetfenntartó" középosztály politikai vezető szerepével képzelte el — és szükség ese-

tén a politikai szabadságjogok korlátozásával.* A konzervatív újrafogalmazásban összeolvadt a két vezető párt (a Szabadelvű és a Függetlenségi Párt) ideológiája. Jellemző lett a „történeti" értelmezés, a napi politika „kicsinyességein" átnéző szemlélet és az a jogtörténeti „felfedezés", mely felhasználva, hogy a történetileg felhalmozott államjogi „termés" (Szent Istvántól) ma is aktuális anyag, Magyarországot Európa legfejlettebb (és legszervesebb — mert legkorábban keletkezett) államiságának kiáltja ki. Ezzel először veti el hivatalosan a nyugat-európai mintát, és kiformálja a magyar alkat (nemzetkarakter) jellemképének romantikus középnemesi és paraszti vonásokból álló idealizált alakját.

Az I. világháborúig kiéleződtek az ellentmondások a centralizált hadsereg és a parlamenti alkotmányosság; valamint az abszolutisztikus felségjogok és a parlamentarizmus között — és tendenciájukban lezárultak a társadalmi fejlődés kiegyezés adta keretek közötti demokratikus útjai.

6. a. Ilyen körülmények között érte az országot a *világháború és a vereség*, amely igen erős sokkot okozott, és *feldolgozhatatlanná tette a megelőző feldolgozatlan vagy rosszul feldolgozott tapasztalatokat is.* A háború — egyrészt világméretű volta miatt, másrészt hátországnélkülisége, emberpazarlása, tradicionális uralkodói diplomáciai fogásainak elvesztése és céljainak a „klasszikus" háborús céloktól való eltávolodása miatt — új, megrázó élménye volt a világnak. A Versailles-i béke igazságtalan béke volt, nem oldotta meg azokat a konfliktusokat, amik miatt a háború kitört, újratermelve a nemzetiségi problémákat a soknemzetiségű államokban. Diktált béke volt, amelyben kimondták a „háborús bűnösséget" egy egész nemzetre (a német nemzetre), felfüggesztették a német egység megoldását. A vesztesekben az az érzés született meg, hogy „az erkölcsi ítélkezés jogához nem kell más, minthogy a nemzet megnyerjen egy háborút."[32] A háborúvesztés és a trianoni békeszerződés demokratikus elvének (az ún. népek önrendelkezési joga) alapján végrehajtott területi rendezés szétzúzta a „történeti" Magyarországot mintegy hárommillió magyart az országon kívülre rekesztve. Az 1918-as demokratikus forradalom proletárforradalommá alakulása megkérdőjelezte a vezető rétegekben magát a demokratikus fejlődést is. Ez a kormány ideológiájában *revansista, antidemokratikus kultúrnacionalizmushoz vezetett.* A rendszer belpolitikáját továbbra is a status quo őrzése jellemezte, amely a feudálisabb jellegű társadalomszerkezetben konzerválta az amúgy is szűk mobilitási lehetőségeket. Ebben a strukturális vákuumban a zsidók és a németek etnikai arányuknál magasabb arányban voltak jelen a polgári pozíciókban. Az iparosodással és a polgárias társadalom finomabb rétegződésével és kibővülésével — s ugyanakkor a feudálisabb társadalomszerkezet rögződésével — *megnő a feszültség a „két" struktúra között.*

Így az elsődlegesen revízióra törekvő, 67-es alapokon álló vezetés bűnbakkeresése szükségszerűen az „idegen testben" találja meg célpontját** hiszen már arra sincs szüksége, hogy a magyar nemzetiségi többséget a sikeres

* „Mert a szabadságjogok széttagolnak" — mondta Réz Mihály, a jobboldal egyik képviselője.

** Ide tartozik az is, hogy a baloldali mozgalmak igen sok zsidót számláltak (szabadkőművesség, Tanácsköztársaság — ahol negyven népbiztosból 31 zsidó volt stb.), amely újabb ok volt a társadalom „irritáltságára".

zsidó és német asszimiláció segítségével igazolja*). A társadalmi-gazdasági bajok okát az elit arányeltolódásában, a zsidó és a német térfoglalásban jelöli meg az ideológia.

6. b. Az antiszemitizmus törvényesítése is ára a területi revíziónak. Az első antiszemita törvény az 1920. XXV. tc., a *numerus clausus* volt. Ebben a törvényben fordult elő először a „faj" terminus, de a *numerus clausus, zsidóság, izraelita* kifejezések nem). A rendelkezés hivatalosan deklarált célja az volt, hogy a lecsökkent országterületen az értelmiség-túltermelési válságot levezesse (ti. sokan menekültek vissza Magyarországra az elcsatolások után). Az egyetemre jutás megszabott feltételei közül „nemzethűség és erkölcsi megbízhatóság", „népfajoknak és nemzetiségeknek megfelelő arány", szellemi képességek) az első és a második kitétel tisztázatlansága és értelmezésének rugalmas határai miatt a törvényt fel lehetett használni a zsidók ellen, mert a „nemzethűség és erkölcsi megbízhatóság" kritériuma egyedi elbírálásra adott lehetőséget, míg a „népfaj" és a „nemzetiség" terminus nem biztosított védettséget a kikeresztelkedetteknek sem.[33]

A törvény *általános liberális jogokat sértett* (ti. a polgári egyenlőség jogát), korlátozta a középiskolai törvény megsértésével a hagyományos liberális tanszabadságot, valamint sértette a 67-es emancipációs törvényt is.**

7. a. A 20-as évek gazdasági-politikai konszolidációja*** a baloldallal és a liberalizmussal szemben az egységes ún. *keresztény nemzeti eszmét* tette uralkodó ideológiává, amely nagyhatalmi nacionalizmusával és konzervativizmusával integrálni tudta a „szegedi gondolat" köré csoportosult jobboldali ellenzéket is.

A dolgozatban nincs helyünk politika- és eszmetörténeti áttekintésre, noha úgy véljük, hogy a korszak társadalomtörténeti megközelítésének fontos összetevője a politikatörténeti elemzés, mivel — és ezt a keresztény nemzeti ideológia jól tükrözi — a polgári társadalom és a politikai állam szétválásának folyamata megtorpant, sőt ellentétes irányba fordult; azaz a politika egyre meghatározóbb szerepet kapott a gazdaságban,[34] s maga a politikum és a közéleti szereplés a társadalomban.

A 30-as években a gazdasági válság után felerősödött az antiszemitizmus — 1938-ban meghozták az *első zsidótörvényt* (társadalmi egyensúlytörvény, 1938. XV. tc.). A törvény alapján a sajtó, ügyvédi, mérnöki és az orvosi kamara tagjainak, illetve az üzleti és kereskedelmi alkalmazottaknak legfeljebb 20%-a lehetett zsidó. Azt, hogy ki számított zsidónak, felekezeti alapon határozták meg. A beszámítási alapba tartoztak a gyakorlók és az egyetemet végzők is. A törvényt fél éven belül elbocsátásokkal kellett volna végrehajtani, a teljes átállás határidejét 5 évben szabták meg.****

* Az 1910-es népszámlálás adatai szerint magyar anyanyelvű a lakosság mindössze 54,5%-a(az izraelita felekezetűek nagy része magyarnak vallotta magát); 1920-ban magyar anyanyelvű a lakosság 89,5%-a (nem kell már etnikai szövetségeseket keresnie a kormánynak a lecsökkent országterületen).

** 1926-ban titkos utasításban enyhítették a numerus clausust; 1926-ban kikerült a törvényből a „faj" terminus, s helyét a „foglalkozási ágak" szerinti rangsorolás vette át. A törvény végrehajtásában ez azonban nem jelentett ténylegesen változást.

*** 1921. Bethlen—Peyer paktum; 1922. a választójog korlátozásáról szóló törvény; 1920. földreform; 1927. pénzügyi stabilizáció stb.

**** Az American Jewis Yearbook (1939) szerint a jövő károsultjai kb. 16 000 főt tettek volna ki; a helyi zsidó források 15 000 fővel számoltak.

Az orvosok 38%-a, az ügyvédek 51, a gyógyszerészek 27, a mérnökök 33, a színészek 24, az írók 28, a sajtóban foglalkoztatottak 35 és a köztisztviselők 1,9%-a volt izraelita vallású ekkoriban.[35]

7. b. Az első zsidótörvény nem került végrehajtásra.

1938 végén Imrédy beterjesztette a törvény tervezetét, amelyet 1939 májusában Teleki Pál miniszterelnök fogadott el, az ún. *második zsidótörvényt* (1939, IV. tc.) „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról". Zsidónak minősült vallásától függetlenül az, akinek legalább az egyik szülője vagy legalább két nagyszülője izraelita vallású (ez szigorúbb, mint a felekezeti meghatározás — ott ugyanis zsidónak az számít, akinek édesanyja izraelita felekezetű) volt. A zsidók nem szerezhettek ezek után honosságot, sőt a belügyminiszter visszavonhatta állampolgárságukat, ha az 1914 július 1-je után kelt. Állami vagy közintézményekben nem alkalmazhatták őket, nem lehettek lapszerkesztők, lapkiadók. Az ügyvédi, orvosi, mérnöki, sajtó-, színházi és filmművészeti kamarák tagjai közé csak 6% erejéig voltak felvehetők, nem vezethettek ezentúl színházat és mozit. Állami egyedáruságot és hatósági engedélytől függő egyéb jogosítványt nem kaphattak — a már megadott engedélyek 5 éven belül visszavonandók lettek. A közszállításokból 1939/40-ben 20%, 1941/42-ben 10%, 1943-ban már csak 6% erejéig részesülhettek a törvény szerint. Iparigazolványt, iparengedélyt csak a fenti arányszámon belül kaphattak, magánvállalatokhoz 12%-os arányban lehetett őket felvenni — az arányszámokat, amelyek az alkalmazottak illetményeire is vonatkoztak, legkésőbb 1942 december 31-ig kellett kérni.

A törvény kimondta azt is, hogy zsidó nem lehet felsőházi tag (kivéve a vallási vezetőt), nem indulhat a törvényhatósági választásokon, nem lehet virilista*, és csak akkor kaphat szavazati jogot, ha a család 1867 óta Magyarországon él. A törvény alól kivételt csak a Károly-csapatkereszttel kitüntetettek, a hadirokkantak és hősi halottak családtagjai, a m. kir. tan. ranggal, az egyetem nyilvános rendes tanára címmel rendelkezők, keresztény hitfelekezetek lelkipásztorai és az olimpiai bajnokok élveztek.

A törvény hatására a zsidók elbocsátás vagy korai nyugdíjaztatás útján eltűntek az állami szektorból, holott itt eleve igen kevesen voltak. Az elbocsátások hivatalos indoka a zsidók „alapvető illojalitása" volt. A végrehajtás mintegy egy év alatt megtörtént.

A magánszektorban egyenetlenebb volt a végrehajtás.

A leginkább sújtott rétegek az alsó középosztálybeli kisvállalkozók (kereskedők, boltosok, házalók stb.), a bérből élő értelmiségiek és a sajtónál foglalkoztatottak (újságírók, színészek, producerek voltak.[36] 1939 végéig 25 000-en vesztették el állásukat. Becslések szerint[37] a törvény közvetve — pl. családi, rokonsági kapcsolatokon keresztül —, illetve közvetlenül 250 000 zsidót érintett. 1944-ig többségükben megmenekültek a nagy- és középvállalatvezetők, a sikeres orvosok, ügyvédek, mérnökök és az iparban dolgozó fizikai munkások. A törvény hatására megváltoztak a zsidóságon belüli vagyon- és jövedelemviszonyok: „a gazdagok" gazdagabbak lettek, az alsó középosztály pedig még szegényebb.[38]

A fentebb leírt intézményi-politikai változások társadalmi hatásait most megkíséreljük demográfiai mutatókkal, foglalkozás-szerkezetbeli változásokkal stb. is bemutatni.[39]

* A legnagyobb adófizetők, akik a törvényhatósági bizottságnak is tagjai.

A zsidó természetes népszaporulat a 30-as évek végére 0,5%-ra csökkent. Az izraelita kitérések, kikeresztelkedések nyomonkövetése is tükrözi az adott politikai és társadalmi „hangulatot": 1938-ban 8584-en tértek át (melyet megközelítő tömegesség csak 1919-ben volt), míg az évi átlagos áttérések 4—600 fő körüliek voltak. A visszatérések tendenciája az előbbiek fordítottja: a legalacsonyabb a két válságévben volt, 1919-ben 137, 1938-ban 98. A visszatérések tehát az áttérések 1/7-ét teszik ki.

Ez a tény mindenképpen az asszimilációs folyamat nehézségeire, többértelműségére utal. 1919 és 1938 között a zsidó házasságok 1/4-e, 1/5-e vegyes házasság volt, számuk e húsz év folyamán viszonylag állandóan 1000 körül mozgott. Az említett állandóság feltehetőleg azt mutatja, hogy a vegyes házasság mint asszimilációs minta, a 20 év folyamán folyamatosan jól működött. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy a számokból nem olvasható ki az, hogyan módosultak az asszimilációs stratégiák és célok, amelyeknek eszköze a vegyes házasság volt; ilyen stratégiáknak és céloknak gondoljuk a hagyományos karriermintákat követését, a családi és üzleti kapcsolatok erősítését, politikai és financiális érdekeket — s végül az egzisztenciális menekülést is.

Említésre méltó az is, hogy a vegyes házasságok az átlagnál alacsonyabb termékenységűek voltak, és nagyobb válási arány mutatható ki bennük.

A 30-as évek végére a zsidó lakosság erős területi koncentráltsága a jellemző: Budapesten élt a zsidóságnak több mint a fele (míg a magyarságnak mindössze egytizede), negyedük a többi városban, a maradékuk pedig falun. Ugyanezekben az években az izraelita keresők aránya a foglalkozási főcsoportokon belül a következőképpen oszlott meg:[40]

Az őstermelésben dolgozó keresők 0,3%-a; a bányászatban, iparban, a kereskedelmi és hiteléletben, a közlekedésben dolgozóknak összesen 13,3%-a; a közszolgálatban levők 8,9%-a, a véderő 0,4%-a; a napszámosok 1,4%-a; a nyugdíjból, életjáradékból élők 9,1%-a; a házi cselédeknek pedig 1%-a volt zsidó.

Az iparvállalatok tulajdonosainak és bérlőinek 50,9%-a; igazgatóinak 41,6%-a; műszaki tisztviselőinek pedig 22,1;-a volt izraelita vallású. A nagybankok és a tőzsde vezetőinek mintegy 52%-a volt zsidó.[41]

Látható, hogy a zsidók a foglalkozásszerkezet mely területein voltak etnikai arányukat alaposan meghaladó mértékben jelen.

A demográfiai mutatók híven tükrözik a zsidó asszimiláció mindenkori állását. Csupán egy kivételt találtunk — a kivándorlások statisztikáját, amelyben meghökkentő, hogy a zsidó kivándorlók száma tendenciózusan mennyire alacsony volt, még a legkritikusabb években is. (1938-ban például mindössze 5—600 főt tett ki.)[42] Feltételezzük, hogy azért, mert egyrészt hiányoztak a zsidók körében a kivándorlási tradíciók, ezzel szemben igen erős kötődésük volt a magyarsághoz; másrészt pedig a fogadó országok korlátozásai miatt az emigrálni akarók rossz politikai lehetőségekkel álltak szemben.[43] Harmadrészt szerepelhetett a személyes kapcsolatokon és befolyásokon alapuló bizalom is mint itthontartó erő — mely néha vak és alaptalan, csak vélt bizalom volt —, végül pedig a negyvenes években már számolni kellett a belpolitikai korlátozásokkal is.

E fejezet megírásakor nem tekintettük feladatunknak sem azt a direkt társadalomlélektani elemzést, amit a Bibó-féle „hisztéria" fogalom sugallna, sem pedig a fentiekben érintett társadalmi folyamatok morális megítélését, pusztán a „hisztéria" terminusának társadalomtörténeti, szociológiai relevanciáit követtük nyomon.

Az általunk vizsgált kilencven év a „válságos, zsákutcás helyzetekre álmegoldásokkal való reagálás" időszakának tekinthető. 1938/39 ebből a szempontból is fordulópontként értelmezhető: az 1938-at követő fél évtized és az 1944-es „salto mortale" már az „álmegoldások zsákutcájaként" fogható fel.

JEGYZETEK

1 *Bibó István:* Zsidókérdés Magyarországon 1944 után 229. l. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Gondolat 1984.
2 i. m. 230. l.
3. i. m. 230. l.
4 i. m. 234. l.
5 *Karády Viktor—Kemény István:* Le juifs dans la structure des classes e Hongrie. In. Actes de la recherche en sciences sociales N. 22. 1978.
A zsidók magyarországi osztálystruktúrában — Tanulmány a XX. századi antiszemita válságok történelmi előzményeiről (Társadalomtudományi Intézet fordítása)
6 i. m. 36. l.
7 i. m. 36. l.
8 i. m. 36. l.
9 i. m. 37. l.
10 i. m. 37. l.
11 *Hanák Péter:* A lezáratlan per. 361 l. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Gondolat, 1984.
12 i. m. 361. l.
13 i. m. 361. l.
14 i. m. 362. l.
15 *Szabó Miklós:* Nemzetkarakter és resszentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. Világosság 1981./6. sz. 358—362. l.
16 i. m. 380. l.
17 *Várdy Péter:* Befejezetlen múlt — mai magyar zsidóság. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. 456. l. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék 1985.
18 Lásd ehhez is a 17-es jegyzetet.
19 *Várdy Péter:* i. m. 468—469. l.
20 *Bibó István:* A német hisztéria oka és története. In: Bibó István összegyűjtött munkái, 1. Az Európai Protestáns Szabadegyetem (Bern) kiadása, 1983.
21 i. m. 116. l.
22 i. m. 117. l.
23 i. m. 117. l.
24 Lásd erről *Hegedüs Sándor:* A baloldal törekvései. 1872. Pest; *Tóvölgyi Titusz:* Mit kell tennünk, a zsidóság hazafisága és az arisztokratia németesítő befolyása Magyarországon. 1871. Pest; valamint Revisor (*Margitay Dezső*): A dzsentri marad. 1885. Pest című röpiratokat.
25 *Reinhard Rürup:* Emancipáció és antiszemitizmus. 75. l. In: Zsidókérdés Közép- és Kelet-Európában. m. f.
26 *Szabó Miklós:* i. m. 358. l.
27 *Censor:* Társadalmi hivatásunk. 1884 Pest. és *Revisor* idézett műve jól szemlélteti ezt a két szárnyat.
28 Lásd ehhez (a polgári házasság törvényéhez) *Lőw Tóbiás:* A polgári házasság. 1870. Pest; *Farkas Ödön* már idézett; és *Fehér Holló:* Polgári házasság és zsidókérdés. 1893. Pest című röpiratokat.

A politikai katolicizmushoz pedig *Szabó Miklós:* Középosztály és újkonzervativizmus c. cikke. (Világosság 1985/6. sz.)

29 *Hanák Péter:* 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: Medvetánc 1984/2—3.

30 *M. McCagg:* A sikerhez vezető út. A nagyválság 1900—1918. 423. l. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában m. f.

31 Lásd ehhez *Bangha Béla:* A zsidó sajtó a kereszténység ellen. kb. 1910. Budapest c. írását.

32 *Bibó István:* A német hisztéria oka és története. 118. l.

33 Lásd erről bővebben *Zeke Gyula:* A magyarországi zsidóság demográfiájának és társadalomszerkezetének főbb elemei 1918—38. Kézirat 1985.

34 Lásd ehhez *Lengyel György:* Jobboldali gazdaságideológiák magyar formaváltozatáról. Medvetánc 1984/2—3.

35 *Yehuda Don:* Economic Effect of Antisemitic Discrimination: The Case of the Hungarian Anti-Jewis Legislation 1938/44 Bar-Ilan University Ramat-Gan, Israel, Discussion Paper 8520. 1985. 11. l. és 18. l.

36 Lásd erről a fenti Don-tanulmányt.

37 *Don:* i. m. 10. l.

38 *Don:* i. m. 27. l.

39 *Zeke Gyula:* A magyarországi zsidóság demográfiájának és társadalomszerkezetének főbb elemei 1918—38. Kézirat 1985. 41. l.

40 Magyarország története VIII./2. 770. l.

41 *Lengyel György:* A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében: generációs pályaképek. Kézirat 1984. 46. l.

42 *Zeke Gyula:* A magyarországi zsidóság demográfiájának és társadalomszerkezetének... m. f. 5. l.

43 A zsidó mentési akciókról lásd *Váradi László:* Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért, valamint *Schmidt Mária:* Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. Mindkettő a Medvetánc 1985/2—3-ban.

EGY MAGYAR FÖLDBIRTOKOS

Interjú Sz. B.-vel

Készítette: Bujdosó Dezső

Nálam a dolog úgy áll, hogy nagyon korán kikeresztelkedtem, és az egész környezetem keresztény volt. Gyerekkoromtól kezdve döntő volt nálam a magyar befolyás: anyám ugyan nem volt keresztény, de nagy magyar volt. Jól zongorázott, a klasszikusokat kottából, de a magyar zenét kívülről. A magyarság és a zene szeretetét is tőle örököltem. Anyám polgári iskolát végzett és tanítónői oklevele volt. Szokás volt az intelligensebb családoknál, hogy a lány szerezzen egy oklevelet, hátha valami baj történik, és szüksége lesz rá. Az anyai nagyapám egy Trencsén megyei településen volt közjegyző, anyakönyvvezető és postamester. Politzernek hívták, a fiait már Pajornak. A Pajor-szanatórium tulajdonosa a nagybátyám volt, a másik a kincstár ügyvédje, udvari tanácsos, méltóságos úr volt. A maga módján faluhelyen a nagyapám is nagy úrnak számított, mert egy közjegyző akkor nem volt akárki. Tudták, hogy zsidó származású, de ez akkoriban még nem zavart senkit. Nagyon népszerű volt, amihez hozzájárulhatott, hogy jó szónoki képességei voltak. A megkülönböztetés csak Hitler óta jött annyira divatba. De a mi családunk beleolvadt a magyarságba, például az én fiaim mind keresztény nőket vettek feleségül.

Persze biztosan van bennem sok, ami évezredeken keresztül átöröklődött, talán nem is káromra, talán előnyömre is. Már 22 éves koromban észrevette és dicsérte az ezredesem a szervezőképességemet. Ez kétségtelenül velem született tehetség. Viszont hátrányos is, mert azonnal észreveszek minden hamis szervezési intézkedést, és ezek úgy fájnak, mint a zenésznek a hamis hang. Márpedig ebben a fájdalomban életem minden szakaszában volt részem. Az utolsó évtizedekben halmozottan, mert rengeteg szervezési antitalentum került ebben a rendszerben a gyárak, szervezetek élére és politikai funkciókba is, és ez minden fejlődést képes megakadályozni.

A családom a múlt század közepe óta foglalkozott a földdel, amikor, 1867-től megengedték a zsidóknak a földvásárlást. Valószínűleg Szilézsiából származhattunk, hiszen az eredeti nevünk Schlézinger. Az csak egy előítélet, hogy a zsidók nem szeretnek a földdel foglalkozni, csak a kereskedéssel. Arra kényszerültek, amikor nem vehettek földet. Az én családom teljesen gazda család volt, úgyhogy az ősök is valószínűleg zsidó parasztok voltak. Persze az ősidőkben voltaképpen mindenki paraszt volt. És a mezőgazdaság gyökerei ezekre az időkre nyúlnak vissza, ezért sohasem lehet egy kalap alá venni az iparral. A birtokot örökölte az apám. Trencsén megyében, a hegyek között, egy tiszta szlovák faluban. Körülbelül 180 holdnyi volt. Mi magyarok voltunk, bár édesapám inkább német. Bécsben végezte a kereskedelmit. A lakosság szlovák volt, úgyhogy gyerekkoromban három nyelven beszéltem, de a magyar az anyanyelvem, mert az anyám magyar volt. A múlt század utolsó éveiben apám eladta a birtokot, és a nem egészen 200 hold árából bérelt egy 1500 holdas gazdaságot gróf Károlyi Lajostól. Ott a bérleten nagyon intenzíven gazdálkodott, ő autodidakta volt, járatta a német mezőgazdasági lapokat, és mindent kipróbált, ami korszerűnek és hasznosnak látszott. Nagyon okos ember volt, és közszeretetben is állt, választott bíró volt. Olyan jól

gazdálkodott, hogy pár évvel később tudott venni egy 600 holdas birtokot. A faluban volt még egy zsidó család, a kocsmáros. A pap meg a tanító magyar volt. A tanítóval, amíg meg nem halt, tartottuk az összeköttetést. Akkor magyar volt a tanítási nyelv és a hivatalos nyelv is, a szlovákok nagy sérelmére. Nem volt még Szlovákia, és szlovák nemzeti párt sem, csak egy magyar néppárt, aminek az elnöke mindig egy magyar volt, ebben voltak benne a szlovákok nemzetiségi képviselői. Bécs közel volt a lakóhelyünkhöz, de apám miatt is inkább Bécsbe gravitáltunk, mint Pestre. Orvoshoz vagy szabóhoz például Bécsbe jártunk.

Középiskolába Nyitrán a piaristákhoz jártam. Nagyszerű iskola volt. Tizenkettőben érettségiztem, és az egyetlen vagyok, aki a 36 tanulóból még él. Közbejött a két világháború, és sok zsidó is volt, mint általában a piaristáknál. Nagyon liberálisak voltak. Egyáltalán nem volt sem zsidókérdés, sem pánszláv probléma, sem semmiféle nemzetiségi kérdés. Igazi humanisták voltak, humanista szellemű tanítás folyt, még a vallás tekintetében sem voltak türelmetlenek. A vasárnapi istentisztelet a nem katolikusoknak nem volt kötelező, a gimnázium egybe volt építve a templommal, és ott volt a konviktus is, ahol főleg az előkelő nemesi családok gyerekei laktak. Én mindig eminens tanuló voltam, és nemcsak latinból érettségiztem, hanem görögből is, ami pedig nem volt kötelező.

Apám kívánságára mezőgazdasági akadémiára iratkoztam be Bécsben. Az volt a terve, hogy ha végzek, átveszem a gazdaságot. Jó tanárok voltak az akadémián, és magas szintű elméleti képzés is folyt. A matematikát nagyon szerettem, és zenét is tanultam: magánórákat vettem a bécsi opera egyik hegedűsétől. De aztán megtalált ott egy unokatestvérem, és általa bekerültem egy lump diáktársaságba. Egy idő után be kellett látnom, hogy így nem fog menni a tanulás. Egy ismerősöm akkor hívott a charlottenburgi kémiai fakultásra, és én elhatároztam, hogy iskolát változtatok. A téli szünetben már meg is mondtam apámnak a tervemet, mire ő azt mondta: *„menjél, szerezz diplomát, utána úgy is visszajössz gazdálkodni"*. A berlini Charlottenburgban kémiát tanultam. Volt egy munkahelyem a laboratóriumban, ahol egy hallgató akkor dolgozik, amikor akar. Előadásokat nem volt az ember köteles hallgatni, egyáltalán senki sem olvasott katalógust. A tanár azt mondta: *„van egy könyvem, azt tanulják meg, és a vizsgán szerepeljenek jól."* Úgyhogy az óráján négyen-öten voltak, de őt ez egyáltalán nem zsenírozta.

Már a tanév a vége felé járt, amikor kitört az I. világháború. A propaganda által már annyira elő volt készítve a lakosság, hogy tulajdonképpen nem is csodálkoztunk. Akkor már ötven éve volt béke, és az abban az időben nagyon soknak számított. Júliusban a tanév vége felé, a diákokkal vasárnap kirándulni voltunk. Amikor visszaérkeztünk Berlinbe, már árusították az újságok különkiadását, ami beszámolt a merényletről. Vége volt a szemeszternek, mi, diákok lelkesek voltunk, így hát önként jelentkeztünk katonának, és én már augusztusban bevonultam. Mint önkéntes mentem be, mint főhadnagy szereltem le. Majdnem állandóan segédtiszt voltam, előbb osztály-segédtiszt, a végén ezred-segédtiszt. Ezt főleg a nyelvtudásomnak köszönhettem, hiszen vegyes ezredeknél szolgáltam. Németül a szüleimtől tanultam, szlovákul a környezetemtől, és középiskolás koromban volt a családunknál egy francia nevelőnő, tőle tanultam a franciát. Angolul később egy modern módszerrel tanultam meg. A háborúban nem nagyon kerültem a harcok közelébe, csak a leszerelésem előtt kértem, hogy egy időre kimehessek a frontra. Kaptam három hadikitüntetést.

Érsekújváron voltam önkéntes, ott ismerkedtem meg az első feleségemmel, akinek az apja ügyvéd volt. A katonaságtól leveleztünk, és levelezés útján kértem meg a kezét is. Amikor három év már eltelt, nagyon akartam hazamenni. 18-ban így le is szereltem, és megnősültem. Csak egy évig éltünk együtt, amikor a feleségem a szülés előtt nem sokkal megkapta a spanyolnáthát. Már a halálán volt, amikor elvették tőle a gyereket, egy 4 kilós fiút, de mind a ketten meghaltak.

Akkor kitört az őszirózsás forradalom. Én éppen Pesten tartózkodtam, egy kisebb operációra utaztam ide, és amikor egyenruhában kiléptem a házból, odajött hozzám egy katona, és azt mondta: „főhadnagy úr, forradalom van". Erre levágtam a csillagokat az egyenruhámról. A forradalom nem annyira politikailag,

mint nemzeti szempontból érintett, hiszen mi Magyarország felvidéki részén éltünk, ami időnként gazdát cserélt.

18-ban az apám átadta nekem azt a bérletet, ami még mindig megvolt, mert a szerződése 25 évre szólt Károlyi Lajossal. Gróf Károlyi Lajos kegyelmes úr volt, valóságos belső titkos tanácsos. Nagyon szerette az apámat, gyakran meghívta őt, és sokszor kikérte a tanácsát. Ezt a bérletet adta át nekem az apám.

Aztán megalakult Csehszlovákia, de én mint magyar tartalékos tiszt, nem tettem le rá az esküt: ennek meg is lett a következménye. Egy szép napon kaptam egy ajánlott levelet, amelyen a címzés az volt, hogy tartalékos főhadnagy. Benne volt egy katonakönyv, amelyben már csak mint köztüzér szerepeltem, lefokoztak. Hallottam, hogy a behívott volt magyar tisztekkel végeztetik a legalantasabb munkákat, de az én korosztályomnál erre már nem került sor. Aztán 38-ban a csehszlovák hadsereg újra mobilizált mint tisztet, visszaadták a rangomat, mert tervezték, hogy ellenállnak a németeknek.

19-ben, a feleségem halála után én elhatároztam, hogy folytatom a tanulmányaimat, és tudományos pályára megyek. Visszaadtam a gazdaságot az apámnak, kértem tőle magamnak valamennyi havi apanázst, elmentem Berlinbe, és folytattam a tanulmányaimat. Amikor a hatodik szemesztert elvégeztem, kaptam egy levelet a Vilmos császár által alapított egyik tudományos intézet igazgatójától, aki meghívott engem asszisztensnek. Valószínűleg a tanárom ajánlhatott be neki. Ez az igazgató egy igen neves biokémikus volt, és nagyon jól jött nekem a meghívása. De nemcsak asszisztensnek, hanem a házába is meghívott. Kaptam nála az emeleten egy két szobás, fürdőszobás lakást, és minden hó végén elszámoltam a házvezetőnővel, ott is kosztoltam. Ezeknél az egyetemi tanároknál szokás volt, hogy kinéztek maguknak egy fiatalembert, akiből asszisztenst csináltak, és később hozzáadták a lányukat. No, ez nálam nem sikerült. November vége felé egy reggel nem tudtam felkelni, pedig semmi bajom nem volt. A professzor megnézett, rögtön látta a helyzetet, hívott egy pszichiáter professzort, és az azt mondta nekem: *„az embernek az agya is éppen olyan testrésze, mint a többi. Ön megfeledkezett erről. Ha kifárad, az is felmondja a szolgálatot. Menjen szépen haza pihenni, gazdálkodni, és hagyja az egész tudományt."* Ez a depressziós állapotom eltartott egy pár hónapig, és életem során még néhány alkalommal újra előjött. Ennek egyetlen gyógyszere van, a környezetváltozás. Ebből is úgy kerültem ki, hogy anyám értem jött, becsomagolta a holmimat, és elvitt, mint egy gyereket. Elutaztunk pihenni San Remoba, de megérkezésünkkor nem kaptunk szobát, mert németül próbálkoztunk, és az ottaniak nem szimpatizáltak a németekkel. Abban a pillanatban éreztem, hogy szükség van rám. Felkeltem, franciául megszereztem a szobát, és ezzel teljesen meggyógyultam.

Akkor azután átvettem apámtól az egész birtok irányítását. Ez egy 600 holdas jól szervezett gazdaság volt. Később pedig volt saját birtokom, amit a második házasságom alkalmával apámtól kaptam, illetve ami a feleségem hozománya volt, aki meglehetősen gazdag családból származott.

Rögtön 21-ből datálódik az első cikkem, amelyik az ottani mezőgazdasági lapban, *A Gazdában* jelent meg. Érdekképviseleti működésem kezdete is ugyanehhez az évhez kötődik. Ekkor ismertem fel a cukorrépa jelentőségét a modern gazdaságban. Akkoriban és nyugaton még ma is egy intenzív gazdaságot nem lehet elképzelni cukorrépa nélkül, ez mind takarmányozás szempontjából, mind pedig a talajkultúra miatt egy rendkívül értékes növény, amit sajnos Magyarországon sohasem becsültek meg. A magyar paraszt nem tudta megszokni a vele való munkát, és nem is volt meg a megfelelő szakmai háttér, amely biztosította volna a tapasztalatcserét is és a megfelelő vetőmagot is. Akkor még sem Csehországban, sem Morvaországban nem volt cukorrépa egyesület, Csehszlovákia területén mi, a szlovák országrész volt az első, ahol ez az én kezdeményezésemre megalakult. Szükség volt egy testületre, amelyik az iparral szemben a cukorrépatermelők érdekeit védi. A cukorgyárosoknak már megvolt az egyesületük, így az volt a helyes, ha a másik fél is megszervezi a magáét. Az egyesület feladata volt még a gazdasági eredmények elterjesztése, a megfelelő minőségű magról való gondoskodás, a megállapodás az átvételi feltételekről stb. Abban az időben nemzetközileg túlprodukció volt cukorból, ezért kötöttek egy nemzetközi egyezményt

a cukorrépa-termesztés 20%-kal való csökkentésére. Ehhez nekünk is csatlakoznunk kellett, így az érdekképviselet alapszabályában benne volt, hogy répamagot csak az kap, aki betartja az egyesület vezetőségének határozatát a termelés mennyiségéről.

Egy másik érdekképviseleti szervnek: a szlovákiai birtokosok egyesületének is alapító tagja voltam. Ez a nagy- és középbirtokosok szervezete volt. 25-től 38-ig a paritásos bizottság tagja voltam, amely két munkaadóból, vagyis birtokosból, a munkavállalók, vagyis az alkalmazottak két képviselőjéből és egy bíróból állt. Itt egyezkedtünk a munkafeltételekről, a bérekről. Én még fiatal voltam, de az idősebb dzsentri birtokosok nem szerettek dolgozni, így rám hagyták a kezdeményező szerepet. Itt is jól jött, hogy tudtam németül és szlovákul is tárgyalni. Korábban a vármegyei gazdasági egyesületeknek voltak tagjai a gazdák 300 holdtól felfelé. Ezek egyúttal a kultúrközpontok is voltak, saját lapot adtak ki, és klubszerűen összejártak megbeszélni a termelési tapasztalatokat. Később aztán a csehek ezeket a szervezeteket megszüntették, mert a birtokosok a szlovák területen is mind magyarok voltak. Amikor megtudtuk, hogy a vármegyei egyesületek megszűnnek, csináltunk egy új gazdasági egyesületet Pozsonyban. Ide persze meghívtuk azt a néhány szlovák földbirtokost is, aki a környéken élt. Később azonban a szlovák birtokosok átléptek a szlovák agrárpártba, és így megint egymás között maradtunk magyarok. Hogy elfogadható legyen, Országos Gazdasági Egyesület Szlovenszkónak neveztük el. Az egész országban először mi kötöttünk a munkásokkal kollektív szerződést, és közben a mezőgazdasági kultúrát is ápoltuk, kiállításokat, előadásokat rendeztünk. Abban az időben még nem volt kifejezetten hátrányos, hogy az ember magyar volt, csak azok számára, akiknek politikai ambíciói voltak. Én sohasem akartam politizálni, így egészen a magyarok kitelepítéséig meg tudtam találni a számításomat ezen a szlovákiai területen. Az öcsémet, az 1938-as összeíráskor szlováknak írták be, engem magyarnak, így a háború után elkobozták a csehszlovákiába kerülő birtokaimat.

Én mindig annak a híve voltam, hogy valahogy kiegyezzenek a magyarok a környékbeli népekkel. A duna-menti gondolatról cikkeket is írtam *A Gazda* című lapba, még a 20-as években. Akkor volt is egy agrárkonferencia, ahol a Duna menti országokból elég magas rangú vezetők még miniszterek is, részt vettek, és igyekeztek közelebb hozni egymáshoz ezeket az országokat. De persze Hitler nem volt benne, ő nem pán-Európát, hanem pán-Germániát akart.

Pesten éltem át a II. világháborús ostromot egy régi tiszttársamnak, aki Budapest tüzérségi parancsnoka volt, a lakásán. Találkoztam egyszer vele a Ferenc József hídon — én akkor a Gellért Szállóban laktam — és azt kérdezte: *„Hát te, Slézikém, hogy mersz így járkálni?"* Mert akkor már nyilas uralom volt. Mire én: *„Kérlek, én egy magyar földbirtokos vagyok!"* Ez a barátom később elment Győrbe, és átadta nekem a lakását. Egy nagyszerű lakás volt a Múzeum utcában. De persze titkoltuk a származásomat, és ő a lakóbizalminak is bemutatott, aki egy miniszteri tanácsos volt. Az meg is tett helyettesének. Később viszont engem mint kivételezett tisztet, SAS-behívóval behívtak katonának, és egy román munkaszolgálatos századnak voltam a parancsnoka Erdélyben. A feleségem egyedül maradt a lakásban, elvitték őt, és el is pusztult, soha többet nem találkoztam vele. A fiam is be volt vonulva mint fehér karszalagos munkaszolgálatos, ez azt jelentette, hogy született keresztény, de a felmenői zsidók. Onnan hozattam vissza felhasználva a régi jó összeköttetéseimet: a honvédelmi államtitkár tiszttársam volt még az első világháborúban. A fiam aztán egy ismerős családnál bujkált a háború végéig. A lányom odaát volt az öcsémnél a szlovákiai birtokon. Később, amikor tudtam, áthozattam, ő velem együtt a Múzeum utcai lakásban vészelte át az ostromot. Mint csehszlovák állampolgárok voltunk itt, jó igazolványaink voltak, amikben az állt, hogy római katolikusok vagyunk.

A háború végeztével 1945 májusában elindultunk a Felvidék felé, de Miskolcon megálltunk a lányommal, mert ott kellett érettségiznie. Itt keresett fel egy intéző a birtokról, azzal, hogy mint magyartól, el akarják venni a birtokaimat. Mire hazaértem, már késő volt, és hiába mozgattam meg minden követ, a földjeimet nem kaptam vissza. „Kényszerlakhelyemül" az egyik kisebb kastélyomat jelölték ki számomra. Az egyik alkalmazottam tudott 12 perzsaszőnyeget elhozni a dolgaim közül, minden mást kiraboltak. De ezek a szőnyegek nagyon jól

jöttek az 50-es években, amikor nem mindig volt munkám, és elég szűkösen éltünk — egyenként eladogattam a szőnyegeket. Maradt még akkor egy házam Pozsonyban is, főleg ott éltem, sok ismerősöm és rokonom volt ott, és hát volt még akkor pénzem is.

Nekem megvoltak az elképzeléseim arra az esetre is, ha államosítják a földeket, hogy hogyan kellene együtt tartani a virágzó nagygazdaságokat. Azonnal szövetkezeteket kellett volna alakítani, és ezt el is terveztem intézni a magam birtokán, de nem így történt a dolog, és nagy kára lett ebből a mezőgazdaságnak, nemcsak nekem. Különben az akkori vezetéssel jó kapcsolataim voltak, előadásokat tartottam, és a Szlovák Cukorrépa Egyesületnek ügyvezető elnöke lettem. De aztán kedvezőtlenül változtak a dolgok, elkezdődött a magyarok kitelepítése. Sok atrocitás történt, ezért én augusztusban Pestre jöttem, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt itteni képviseletének segítségét igénybe vegyem. Sátrakat, pokrócokat vittünk a kitelepítendő magyaroknak. Ezért aztán a szlovákok nagyon megharagudtak rám.

1945-ben azután a magyarországi Parasztpárt meghívott, még mint csehszlovák állampolgárt, a cukorrépa-termelés megszervezésére, miniszteri biztosi kinevezéssel. Ezzel a magas funkcióval aztán automatikusan magyar állampolgár is lettem. Már 1945-ben kiadtunk egy szaklapot, és könyvet is írtam, 46-ban pedig megalakult a magyarországi Cukorrépa-termelők Szövetkezete. Ugyanebben az időben nősültem meg harmadszor. A Parasztpárt vezetői nagyon kapacitáltak, hogy lépjek be a pártba, de az a meggyőződésem, hogy egy érdekképviseleti vezető csak úgy őrizheti meg az elfogulatlanságát, ha távoltartja magát a napi politikától. Másik alapelvem az volt, hogy mindig a legkiválóbb szakemberekkel vettem körül magam. (Ez igazolódott akkor is, amikor a mi szervezetünk már nem létezett, de az embereim előbb-utóbb mind megtalálták a helyüket a szakirányításban.) A Rákosi-korszak legnagyobb hibájának azt tartom, hogy nem megfelelő embereket helyeztek vezető posztokra, akik aztán még azt is tönkretették, ami korábban megvolt. Én komolyan vettem az érdekvédelmet, és a parasztok hamar észrevették, hogy ha hallgatnak rám, nagyobb haszonhoz jutnak. Igyekeztem az ellentéteket elsimítani, így aztán eléggé népszerű lettem. De mire a dolog igazán beindult volna, jött a fordulat, és a COSZ-t feloszlatták.

1947 tavaszán utaztam először a háború után hivatalos útra, emellett a lányomat is el akartam kint helyezni. Mielőtt elindultam, Dobi István bizalmasan közölte velem, hogy az Egyesületet fel fogják oszlatni. Több kinti barátom is rábeszélt, hogy maradjak Párizsban. Egyikük kilátásba helyezte, hogy bérel a részemre egy gazdaságot, és hozzám adja a fiát tanulni, hogy belőle gazdát faragjak. De voltak olyanok is, akik saját tapasztalataik nyomán lebeszéltek a kintmaradásról. Amikor a francia COSZ-nál jelentkeztem, a szövetség főtitkára nagyon szívélyesen fogadott, mert magyarországi tevékenységemről teljesen informálva volt. Egy nemzetközi értekezletre kiadtam a magyar cukorrépa-termesztés témájában egy kis tájékoztatót. Ebben az 1947. évi állami költségvetésben a cukoradó szerepét számszerűen is megadtam. Az itthoni cukorhivatal első túlbuzgó igazgatója, akinek az intézménye hivatva volt a mi egyesületünk szerepét átvenni, megfenyegetett, hogy emiatt az írásom miatt feljelent, mivel államtitkokat árultam el benne. Az ellenem indított hajsza mindenesetre szintén a kintmaradás irányába befolyásolt. Végül is egy magánéleti szempont döntötte el, hogy hazatértem: Verától, a feleségemtől hetekig nem kaptam semmi hírt, és az itthoni kollégák is nagyon hívtak vissza. Felhívtam egy ismerőst telefonon, akitől megtudtam, hogy a feleségem betegen fekszik, és akkor elhatároztam, hogy hazautazom. A kintiek nagyon meg voltak döbbenve, de én szeptember elején repülőn visszatértem Budapestre.

1948-ban aztán egy tollvonással megszüntették a COSZ-t. Én még egy ideig kaptam a fizetésemet, hogy lebonyolítsam a szezont, de felmentettek a miniszteri biztosi funkcióból, és egy kommunista párti képviselőt neveztek ki a helyemre. Ez a főnök tulajdonképpen azzal került oda, hogy engem ne csak leváltson, hanem lehetetlenné is tegyen, de ez az eredetileg kubikos foglalkozású ember egy valódi gentleman volt, ezt őszintén mondhatom, és ő a revízió alapján egy nagyon

szép bizonyítványt állított ki a tevékenységemről. Megpróbált engem a cukoripar számára megmenteni, de voltak ott mások, akiknek ez az érdekeit keresztezte. A cukoriparból egy trösztöt csináltak, ami egyáltalán nem egyezett az én elképzelésemmel, amely szerint egy olyan szövetkezetesítés lett volna jó, amelyben az ipar és a termelők egyaránt mint tagok szerepelnek. Amikor megszűnt az állásom, összeült az Igazolóbizottság, kikérdeztek szakmai dolgokról, azután két hét múlva kaptam egy levelet, melyben a minisztérium sajnálattal közli, hogy a képességeimnek megfelelő állást nem tud számomra biztosítani. Ilyen szegénységi bizonyítványt állítottak ki magukról. Később a vezetésben már abszolút nem szakmabeliek vitték a prímet, mindenhova betettek egy spiclit. A dirigizmus lett uralkodó, az, hogy mindent felülről mondanak meg. Most aztán már próbáljuk önállóvá tenni a termelőket, de annyira megszokták már a pórázt, hogy nehezen tudnak átállni. Az arisztokraták helyett jöttek a tsz-ek: ugyanazt a szerepet játszották, mint amit valamikor a nagybirtok játszott. De nem támaszkodtak a régi agronómusokra, pedig azok a nagybirtokon megtanulták, hogy hogyan kell gazdálkodni. Kemenesi professzor például szintén jószágigazgató volt, most pedig egyetemi tanár.

A Rákosi-időszakban én sokáig félre voltam téve, és a teljes regenerálódás a mai napig nem történt meg. De ez engem igazában nem zavart, mert mindig megtaláltam valahogyan a helyemet. A munkakönyvem egészen érdekes olvasmány. A felszabadulás után ugye először igazgató voltam egy fél évig. Utána egy ismerősöm beszerzett jégkárbecslőnek. A harmadik állásom 1951-től: laboráns. Itt havi 500 forint fizetésem volt. Az volt a dolgom, hogy a vajat analizáltam, azt vizsgáltam, hogy mennyi benne a víz. De pár hónap múlva már technikus lettem, és kaptam 1250 forint fizetést. Utána kineveztek 1750 forinttal osztályvezetőnek. Egy évig voltam osztályvezető, amikor az egyik laboránsnőt lopáson érték, és kidobtam. Az meg futott a minisztériumba: *„Engem, a prolit kidobnak, és földbirtokosból csinálnak osztályvezetőt?!"* Nagy vizsgálat volt, amelynek a végén én mondtam fel. Akkoriban már az Akadémiai Kiadónál részt vettem a magyar—német és a német—magyar tudományos szótár szerkesztésében mint külső munkatárs. Amikor eljöttem a régi helyemről, felvettek szerződéses szótárszerkesztőnek. Ebben a minőségemben már közel 2000 forintos havi fizetésem volt.

1952-ben ért életem legtragikusabb esete, Erika lányom halála. Erikát egy robbanás ölte meg, amikor egy este a laboratóriumban a doktor-munkáján dolgozott. Az egész labor leégett.

1953 januárjában egy kellemetlen esetem volt. Minden hónapban kaptam IKKA-csomagból kávét és cigarettát, amit egy ismerősöm a Zebegényben lakó Szőnyi festőművésznek szokott eladni. Amikor a Nyugati pályaudvaron találkoztunk, és átadtam a holmit, két detektív letartóztatott. Bevittek, de nekem nem esett semmi bántódásom, a szegény barátomat azonban össze-vissza verték. Végre órák után, éjféltájban, bevezettek a rendőrtiszthez, az bocsánatot kért, hogy az egész eset egy félreértés volt. A holmikat is visszakaptam. Mialatt engem a rendőrségen tartottak, a lakásomon házkutatás volt. Semmi olyasmit nem találtak, amire számítottak, viszont a feleségem a munkahelyéről hazavitt néhány fejléces levélpapírt, azt lefoglalták, és ennek alapján őt azonnali hatállyal elbocsátották. Sokáig nem kapott állást, és otthon dolgozott egy kézimunka-szövetkezet számára, közben vigyázott a gyerekekre. Csak 1956-tól mehetett ismét állásba, a János Kórházba, és még ma is ott dolgozik. Talán ezzel az üggyel összefüggésben, de lehet, hogy csak személyi ellenszenvek miatt, júliusban megszűnt a szótárszerkesztői szerződésem, és állás nélkül maradtam. Visszatértem tehát a szabadfoglalkozáshoz: a tolmácsoláshoz és fordításhoz, amelyet mindvégig nem hagytam abba. Sokat foglalkoztatott az MTA Mezőgazdasági Osztálya.

1954-ben a martonvásári akadémiai mezőgazdasági kutató intézetben egy régi ismerősöm révén, kaptam egy könyvtárosi állást. Itt egy nagyon kellemes főnök volt, és a környezet is nagyon tetszett. Kilencezer kötet könyvük volt feldolgozatlanul, ez volt a rám váró munka. Én nagy kedvvel végeztem el. Bár vonattal a legtöbben naponta visszautaztak Budapestre, én jobbnak láttam, ha hétfőtől pénte-

kig Martonvásáron maradok, így kiutaltak nekem egy szobát az intézetben. A könyvtárat gyorsan rendbe hoztam, és bevezettem a külföldi folyóiratok alapján a kutatók tájékoztatását, amit ők nagy örömmel fogadtak. Előkészületeket tettem az intézeti folyóirat kiadására is, ami azonban korai távozásom miatt már nem jött össze.

Az 1955-ös év családilag jól kezdődött, mert megszületett a legkisebb fiam, és a keresztapja a főnököm lett, akivel a barátságunk még szorosabbá vált. Sajnos azonban épp neki támadtak konfliktusai a feletteseivel, és így hosszabb hercehurca után elment onnan, én pedig úgy döntöttem, hogy nélküle én sem maradok.

Tehát újra megkezdtem az álláskeresést, ami a sokféle ígéret ellenére egyáltalán nem ment könnyen, mivel nyilván politikailag mindig megbízhatatlannak tekintettek. A beadványaimban felsoroltam, hogy milyen állásokra lennék alkalmas, de ezekre választ sem kaptam. Viszont fordítanivalót annál többet. Az akadémia is elég sűrűn adott munkát, tolmácsként és kísérőként alkalmaztak. Egy-egy kongresszus megrendezésében is oroszlánrészem volt. De én mindenáron állásba akartam kerülni, és így 1956 februárjától az Enciklopédia szerkesztőségében dolgoztam mint segédkutató. De az álláskeresés körüli méltatlanságok idegileg kimerítettek, és kórházba kerültem.

Végre aztán 1956 szeptemberében olyan állásra tettem szert, amelyben egészen 1976 végéig, nyugdíjazásomig aktívan vettem részt mint könyvtáros, majd lapszerkesztő, és azóta is mint tudományos szaktanácsadó, szoros összeköttetésben vagyok az intézettel. Ez egy mezőgazdasági kutatóintézet volt Iregszemcsén. A feleségem ugyanekkor jutott újra álláshoz, így kettőnk fizetéséből már meg tudtunk élni, aminek éppen ideje volt, mert a 12 perzsából már csak a fele volt meg, és ezeket szerettük volna megtartani.

1956-ban természetesen az én fejemben is megfordult az emigrálás gondolata. Mivel azonban két apró gyerekem volt, és a feleségem nem akarta elhagyni az országot, ekkor is lemondtam a kivándorlásról.

1958-ban megkértem a nyugdíjintézettől az adataimat, hogy — mivel elértem a szükséges tíz év szolgálati időt — nyugdíjba menjek. De erről később letettem.

Közben 1958 augusztusában ismét nagy csapás ért, János fiam Montevideóban autószerencsétlenség áldozata lett.

Az 1958-as nyugdíjbamenetel helyett csak 18 év múlva, 82 éves koromban mentem valójában nyugdíjba. 1964-ben, 70 éves koromban ugyan újra megpróbálkoztam ezzel, de a személyzetis lebeszélt róla, és ezért azóta is hálás vagyok neki. Közben nagyon belejöttem a genetikai tematikába, így az Agroinform fordítói osztályán én lettem a genetikai szakértő. 1961-től indítottuk meg Iregszemcsén a bulletint, amiben nagy örömömet leltem.

Újabb külföldre utazásomra csak 1963-ban került sor. Háromhetes tanulmányutam azáltal vált lehetővé, hogy a svájci Cukorrépa-termelők Egyesülése elnökének meghívásával élhettem. Természetesen mindenütt, ahol jártam, először a könyvtárat tekintettem meg. A másik fő témám a szakoktatás volt, amelynek szervezete nagyon tanulságos Svájcban, teljesen eltér a miénktől, és egyúttal magyarázatot is ad a svájci mezőgazdasági kultúra általánosan magas nívójára. A legalapvetőbb különbség az, hogy a súlyt ők a gyakorló parasztság művelésére fektetik, és míg az országban csak egy egyetemi szintű fakultás van, és egy felsőfokú technikum, addig mezőgazdasági iskola minden kantonban több is működik, az ottani lakosság számával arányosan. Minden szintű iskola nagyfokú és hosszabb ideig tartó gyakorlati előképzést kíván meg. Hallgatók, illetve bentlakók csak azok lehetnek, akik valamelyik alapfokú mezőgazdasági iskolát elvégezték, és utána legalább három évet töltöttek a gyakorlatban. Tapasztalataim csak megerősítették meggyőződésemet, hogy minden országnak a saját adottságaiból kell kiindulni, és olyan növényeket kell a legintenzívebben művelni, melyek a rendelkezésre álló természeti körülményeket a legmaximálisabban használják ki.

1972 utáni külföldi utazásaim közül a legfontosabb a párizsi kongresszus volt, amelyen 600 cukorrépatermelő volt Európa nyugati részéből. Volt olyan év is, amikor a nemzetközi cukorrépa egyesületek két kongresszusra is meghívtak. 1979-ben megjelenhetett a Cukorrépa-termesztés Magyarországon (1808—1938) című könyv, amelynek legnagyobb részét én írtam, és az egészet én szerkesztettem.

Ugyanebben az évben a nagyobbik fiam a családjával együtt Washingtonba emigrált.

1982-ben váratlanul egy olyan esemény jött közbe, amely életemnek egyik legszebb hetét hozta magával. A nemzetközi CIBE-kongresszusra hívtak meg Hollandiába. Úgy alakult, hogy külföldön élő fiammal is tudtam itt találkozni, és az itthoni, a legkisebb gyermekem is éppen európai utazás közben érintette ezt a helyet. Itt találkoztam az unokámmal is, akivel sokat játszottam.

Mindjárt a kongresszus megnyitó beszédében az elnök üdvözölt a következőképpen: *„Hölgyeim és Uraim! 56 évvel ezelőtt jöttek össze először Varsóban az európai cukorrépa-termelők, ahol elhatározták, hogy megalakítják ezt a szövetséget, amelynek hivatalos megszervezése két évvel később Rómában történt. Abban az időben a CIBE-nek a jelenlegi nyugat-európai országokon kívül kelet-európai országok is tagjai voltak: Lettország, Lengyelország, Románia, Magyarország és Csehszlovákia. Az első pionírok ezen hősi korából már csak egy tanú él, és ő most köztünk tartózkodik. Őt különös szeretettel üdvözlöm, hogy magas kora ellenére és azon problémák dacára, amelyek az utazással együtt járnak, eljött közénk."* Így a figyelem középpontjába kerültem, és végig nagyon kitüntetően bántak velem. Az ülés befejezése előtt én is szólásra jelentkeztem, és szabadon, minden feljegyzés nélkül egy beszédet tartottam, amelyben kitértem a világpiac aktuális tendenciáira, és felszólítottam az ifjabb generációt, hogy hasonló sikerrel építsék tovább a szervezetet, mint ahogy mi elkezdtük. Frenetikus sikerem volt.

✱

(Sz. B. túl a nyolcvanon is jó egészségnek örvendett, úszni járt, zenét hallgatott, és érdekelték a napi események. Rövid betegeskedés után 90 éves korában hunyt el. Egy fia él Magyarországon, zeneszerző, a 180-as csoport tagja.)

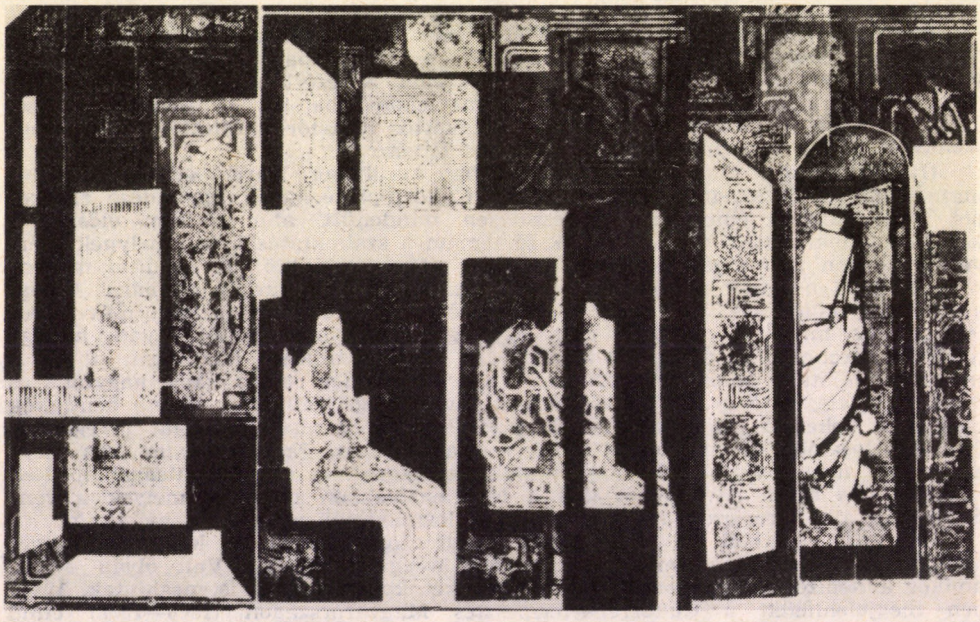

Ország Lili: Labirintus CXXXIX

EGY IZRAELI HÁZIASSZONY

Interjú H. M.-mel

Készítette: B. Vörös Gizella

Az apai nagyszüleimről keveset tudok, mert korán meghaltak. Prágából származtak, üveges volt a nagyapám. Nem is tudott magyarul, apám családja otthon csak németül beszélt. Öt gyerek volt, mindet szakmára taníttatták, a lányokat varrni: az apám két lánytestvérének egy nagyon jó varrószalonja volt. Apám fiútestvérei később mind elpusztultak a háborúban.

Anyai nagyszüleim valamikor Fejér megyében falun éltek. Az én születésemkor már régen Pesten, a IX. kerületben laktak egy eléggé tágas lakásban. Nagyapám mesélte, hogy valamelyik őse táborszernagy volt Kossuth seregében, vele együtt ment a bukás után emigrációba Londonba, de ő ott le is telepedett. Halála után valami vagyont hagyott volna nagyapámra, ha az családostól átköltözik Londonba. Akkor már volt vagy 3—4 gyerek náluk, nem volt rá pénze, hogy a nagy családdal együtt Londonba utazzon, így az örökség elveszett — így mesélte a nagypapa. Itt, Pesten cipőüzletük volt, hét gyerekük született, három fiú és négy lány. A tágabb család a nagyapám születésnapján szokott összejönni, ami éppen szentestére esett, így a születésnapi vacsora mindig kocsonya volt és bejgli. Anyám és három leánytestvére híresen szépek voltak, különösen R. néni. Neki volt egy nagy, romantikus szerelmi története. A vőlegénye, akivel nem nagyon voltak megelégedve a szülei, mert sokkal jobb partit szerettek volna a lányuknak, az első világháborúban katona volt, és Oroszországban mindkét lába lefagyott. Írt haza a menyasszonyának, hogy ha hozzájön így is feleségül, akkor hazajön, de ha nem, akkor kint marad. R. néni habozás nélkül azt válaszolta, hogy jöjjön, hozzámegy feleségül. Úgy is lett, és vagy harminc évig éltek utána együtt igen boldog házasságban, született két fiuk is. Mint hadirokkant, R. néni férje kapott egy trafikot, és szintén a háborús érdemei miatt, a második világháborúban kivételezettek voltak a zsidótörvények alól: nem kellett sárga csillagot hordaniuk, sem a gettóba költözni. Úgy hogy amíg a gettót le nem zárták — 44 márciustól kb. októberig — R. néni kintről hozott nekünk ennivalót: krumplit, borsót. De a két fiukra már nem vonatkozott a mentesség, mind a kettő munkaszolgálatosként pusztult el.

Anyám másik nővére is haláláig őrizte az emlékét és a fényképét az első nagy szerelmének, aki állítólag egy bohém költő volt, de a szülei tanácsára inkább egy elvált emberhez ment hozzá, akinek az első felesége katolikus nő volt. A férj az első házasságából hozott magával egy fiút, aki az anyja után szintén katolikus volt. Az új házasságból is született egy fiú — az persze zsidó lett. A második világháborúban a katolikus fiút mindjárt az elején behívták katonának, és szinte azonnal elesett. A másik fiút és a férjet munkaszolgálatosnak vitték el, és soha nem tértek vissza. Így a családból a férfiak közül csak az én apám maradt életben, akinek a deportálások idején egy villamosbaleset miatt fejsérülése volt, így nem vitték el. A háború után tehát majdnem csupa nőből állt a család, és ezek az egyedül maradt asszonyok összeköltöztek. Egészen a halálukig együtt lakott a szüleimmel két nagynéném, akik jó egészségben igen magas kort értek meg. Egyikük 60 éves korában még elment kiszolgálónak egy zöldségboltba, és ott dolgozott tíz évig, hogy meglegyen a nyugdíja. Ők vezették a háztartást, és

vigyáztak a „dédunokára", amikor anyám, az igazi dédmama már nem élt. A két néni majdnem egy időben halt meg, különösebb betegeskedés nélkül, mindvégig derűsek és kiegyensúlyozottak voltak, bár éppen elég szenvedés jutott nekik.

Visszatérve a nagyszüleimre: úgy emlékszem, hogy anyám szülei közül, akikkel együtt éltünk, csak a nagymama volt vallásos, de ő sem annyira, hogy bekötött fejjel járt volna. Otthon magyarul beszéltek, a nagymama csak az imákat mondta héberül. Az ünnepeket megtartották, pénteken este gyertyát gyújtottak, egyházi volt a házasodás, a temetés.

Apám már csak elvből is közömbös volt a vallás iránt. Nyomdász volt, szociáldemokrata, szakszervezeti tag és lelkes dalárdista. Emlékszem, hétvégeken mindig családostól kirándulni jártunk a dalárdával. Innen származtak a baráti kapcsolatok is, volt egy-két család, akikkel rendszeresen összejártunk.

Az első világháborúban persze apám is katona volt, utász, és mint mozgalmi ember, benne volt a forradalomban is. Ezért a bukás után rövid időre le volt tartóztatva, és feketelistára került, nem kapott állást. Ekkor megpróbáltunk családostól kivándorolni Franciaországba Elzász-Lotharingia területére. Ott apám mindjárt el tudott helyezkedni a szakmájában, én elkezdtem a francia iskolát — azt mondják, nagyon jól ment a nyelv —, a húgom pedig óvodába járt. De apám nem sokáig bírta a honvágyat, ezért hamarosan visszajöttünk. Akkor ugyanúgy visszaállt a szakszervezetbe meg a dalárdába is, mint előbb. A lakásunkat egy rokon családnak adtuk át, amikor kivándoroltunk. Amikor visszajöttünk, kicsit megsértődtek ugyan, de azért visszaadták a lakást. Apám ragaszkodott Magyarországhoz, mégis Izraelben halt meg szegény, amikor kijött minket meglátogatni. Nagyon szeretett volna még hazajönni, és a mama mellett nyugodni. Anyám egy évvel előtte. itt Magyarországon halt meg. Ő egy igazi anyatípus volt: a legkisebb húgát már ő adta férjhez, és az unokáját a lánya helyett ő nevelte fel.

Én általános, majd polgári iskolát végeztem, és mivel jó tanuló voltam, utána kereskedelmibe írattak be. Akkoriban, a 20-as években, én nem éreztem semmi megkülönböztetést a zsidókkal szemben. Az iskolában voltak keresztény barátnőim is, feljártunk egymáshoz. A középiskolában már csak két zsidó osztálytársam volt, nem különültünk el a többiektől. A hittanóra természetesen külön volt, a mi számunkra a zsidó vallásból, de mi ugyanúgy inkább kötelességből csináltuk, mint a katolikus gyerekek. A házban, ahol már nagyobb lánykoromban laktunk — ez a nyolcadik kerületben volt — nagyon jóban voltunk egy szomszédos, nem zsidó családdal. Később ezeknek az asszonylánya vitte be a húgomat szülni, amikor a háború alatt már a zsidók nem ülhettek taxiba.

Középiskolás koromban a barátnők, unokatestvérek hatására kezdtem a cionista szövetségbe járni, pedig apám nagyon ellenezte.

A 30-as évek elejétől már lehetett érezni egy erősödő nyomást a zsidókkal szemben. Én a kereskedelmi elvégzése után egy zsidó család leíróirodájában helyezkedtem el. A cionista szövetség valamelyik kirándulásán ismerkedtem meg a későbbi férjemmel, aki akkor matematika-fizika szakos egyetemi hallgató volt. Két évig jártunk együtt. Az ő apja banktisztviselő volt és sokkal vallásosabb, mint a mi családunk, ő is jobban betartotta a vallási előírásokat, mint az nálunk szokás volt, de például a húga, aki most szintén Izraelben él, nem különösebben vallásos. Amikor már kivándoroltunk, a férjem kívánta, hogy kóser konyhát vezessek, ő járt zsinagógába is, és vitte a gyerekeket, de én csak nagy ünnepeken mentem el, amikor szépen énekeltek. A leendő férjem az egyetem elvégzése után 1939-ben ment ki Izraelbe, és abban állapodtunk meg, hogy én is utánamegyek, ha valamennyire rendeződik a helyzete. De közbejött a háború, és hét évet kellett várnunk a viszontlátásra. Ő illegálisan ment Palesztinába, ami akkor angol mandátumú terület volt, és az angolok nem támogatták a zsidó bevándorlást. Bulgárián át mentek vagy ötvenen egy gyenge kis hajón, kevés holmival és titokban. Nem is kötöttek ki, hanem a gházai parttól beljebb megállt a hajó, és ők kiúsztak. Akkor az angolok elfogták őket, és egy gyűjtőtáborba vitték. Bizonyos idő után aztán átkerültek egy átmeneti zsidó szállásra, míg végül a férjemnek sikerült eljutnia egy rokon családhoz, akik a közelben egy vidéki kistelepülésen

éltek, és a húszas években vándoroltak ki Romániából. Ez a család segített a férjemnek is és később nekem is megtenni az első lépéseket Palesztinában.

A férjem már itthon megírta a doktori disszertációját, és vitte magával, de az ottmaradt valahol a tengeren. A diplomáját csak később ismerték el, amikor levizsgázott a nyelvből és zsidó történelemből. Az első időkben mindenféle munkát vállalt, ami adódott: útépítésnél, narancsültetvényen, csirkefarmon, és gyűjtötte a pénzt. Munka után, este tanult. Közben már folyt a második világháború, ő jelentkezett az angol hadseregbe, hogy harcolni akar a németek ellen. Az első bevetésre indultak volna, amikor felrobbantották a vonatot a németek, ő elég súlyosan megsebesült, aminek kisebb nyomait haláláig viselte. Az angolok azonnal leszerelték. Ezután Jeruzsálembe került egy magyar származású földmérő mérnök mellé dolgozni. Ez már közelebb állt a végzettségéhez, és elég jól is keresett, így magánórákat tudott venni a nyelvből. Jeruzsálemben sok emberrel megismerkedett, jó társasága volt. Az egyik közülük abból a Ráb családból való volt, akik a cionizmus kezdetén még az elsők között jöttek a Szentföldre Magyarországról, és alapítottak egy várost, ami ma is megvan. Ebben a társaságban ismerkedett meg a férjem egy Erdélyből származó családdal, akiknek volt a Holt tengernél egy sólepárló üzemük. Ott, a munkások számára épült kistelepülésen, működött egy iskola is. Miután a tanfelügyelő megállapította, hogy a férjem már elég jól beszéli a nyelvet, engedélyezték, hogy oda menjen tanítani. Ez már 1945-ben volt.

Mi a leendő férjemmel végig leveleztünk, amíg csak a háború miatt le nem állt a posta. Akkor egy ideig megszakadt köztünk a kapcsolat, de amint lehetett, újra írtam az utolsó címére. Akkor tudtam meg, hogy ő már 1944-ben küldött nekem egy kivándorlási papírt, de az sohasem érkezett meg hozzám. Így itt éltem át a háborút, az üldözést, a gettót. De ma is úgy látom, hogy jobb volt így, mert egy ideig, amikor apám a zsidótörvények miatt már nem kapott munkát, én voltam a családfenntartó, sikerült szinte az utolsó pillanatig dolgoznom. Amikor az adminisztratív munkáktól eltiltották a zsidókat, én egy fekete munkásköpenyt kaptam a tulajdonostól, hogy ha ellenőrzés van, ne lássák, hogy gépíró vagyok. Persze a zsidó irodatulajdonos már szintén nem maradhatott meg, de fogadott egy strómant, vagyis egy nem zsidó embert, akinek névleg átadta az irodát, de valójában ő rendelkezett felette. A háború után még egy rövid időre visszamentem ide dolgozni, és amikor kimentem Izraelbe, a helyemre a húgom állt be.

A helyzet a 30-as évek végén, a 40-es évek elején napról napra romlott, jöttek a megszorítások, a sárga csillag, de olyan megalázó apróságok is, hogy például a zsidók a villamosnak csak az utolsó peronján utazhattak. Német és nyilas járőrök igazoltatták és szedték össze az utcán az embereket. A régi lakásunkat el kellett hagyni, és beköltözni egy úgynevezett csillagos házba, ami a zsidók számára volt kijelölve. Ott már elég szűkösen voltunk: egy lakásba több család költözött, de úgy alakítottuk, hogy a rokonokkal költözzünk össze. Szálasi hatalomra kerüléséig, vagyis kb. fél évvel még a németek bejövetele után is ki lehetett járni a csillagos házból 10—5-ig, és én akkor még dolgoztam. A házba is bejöttek a járőrök, összeszedték először a férfiakat — ezt apám a balesete miatt úszta meg —, aztán a 15 és 35 év közötti nőket is. A húgomat azért nem vitték el, mert kisbabája volt, de engem egyszer igen: összepakoltam a hátizsákba, és mentem az ismerős lányokkal együtt a gyülekezőhelyre. Persze azt mondták, hogy munkára visznek bennünket Németországba. Közben beesteledett, a csoport végére már nem került sor, így többekkel együtt engem is hazaküldtek, hogy másnap újra jelentkezzünk. De akkor én már elbújtam: fölfeküdtem a kamra felső polcára, amit lentről nem lehetett látni. Jött másnap a járőr, be is néztek mindenhova, de nem vettek észre. Több órán át feküdtem ott, egészen meggémberedtem. Abból a csapatból, amelyikből így „kimaradtam", lett aztán az a halálmenet, amelyikben Budapesttől Bécsig gyalog hajtották az embereket, és sokan elpusztultak útközben.

Egyszer pedig kihajtottak bennünket éjjel a csillagos házból a lóversenypályára, és ott tartottak étlen-szomjan, takaró nélkül. Még jó, hogy a húgom kisbabáját, akit kocsiban vittünk, betakartam hirtelen egy párnával, és ő még szerencsére szopott, így tűrhetően átvészelte ezt. De voltak, akik rosszul lettek, mert nem jutottak gyógyszerhez, vízhez. Aztán egyszer csak kiengedtek bennünket.

Azt sem tudtuk, miért vittek be, azt sem, miért engedtek ki. Azután pedig jött a gettó. Ott már nem jutott egy családnak egy szoba sem. Mindenki arra törekedett, hogy megtalálja a rokonait, és azokkal költözzön össze, így azt a szigorú nyilvántartást, amit a házakban lakó személyekről vezettek, mindig át kellett írni. Én is segédkeztem ebben mint adminisztrációban járatos ember. Az élelmet is fejadag szerint osztották ki a házaknak, persze borzasztóan keveset. Főleg répaleves volt és sárgaborsó főzelék. A sárgaborsóra azóta sem bírok rá se nézni. Észrevettem, hogy a nyilvántartás ügyintézője, amikor valaki átjelentkezett egyik házból a másikba, nem adta ki neki se itt, se ott a fejadagot. Ezen én nagyon felháborodtam, és csúnyán összevesztem vele. Ott sem voltak egyformák az emberek, és az összezártság is sok feszültséggel járt.

Egy rövid ideig a gettóban egy vöröskeresztes házban laktam, amit a nagyobb gyerekek számára tartottak fenn. Volt köztünk jópár — én is —, aki már túlvolt a korhatáron, de fiatalabbnak maszkírozva ott bujkált. Én tényleg nagyon fiatalnak néztem ki, de volt egy nagynövésű, húsz év körüli fiú, aki razziakor mindig kilógatta magát a lichthof ablakán, pedig ez a harmadik emeleten volt. De így megúszta, hogy elvigyék. Később aztán már ennek a háznak se jutott élelem, így visszamentem a családhoz. Ebben a vöröskeresztes lakásban a limlomszemét között találtam egy doboz tűzkövet, ami akkor nagy kincs volt, mert egyáltalán nem volt gyufa. Odaadtam apámnak, ő a felét elosztogatta az ismerősöknek, de még a másik fele is elég volt ahhoz, hogy a felszabadulás után falun élelmiszerre tudjuk cserélni.

Az utolsó néhány hónap már nagyon szörnyű volt, amikor le volt zárva a gettó és se étel, se orvos nem jutott el hozzánk, a halottakat nem volt hova temetni. Mi hallottuk, hogy közeledik a front, de a németek elterjesztették, hogy alá van aknázva a gettó, és mielőtt felszabadulnánk, felrobbantják az egészet. Így még a reményt is elvették tőlünk. Arról, hogy mi történt a deportált zsidókkal a haláltáborokban, semmit sem tudtunk. Voltak ugyan néhányan, akik megszöktek, és másod-harmadkézből eljutottak hozzánk a hírek, de azt senki sem hitte el, hogy a 20. században lehetséges olyasmi, hogy emberekből szappant főzzenek. Aztán láttam Izraelben a múzeumban azokat a szappanokat, amikre rá volt nyomva németül, hogy valódi zsidó zsírból készültek. De a világ általában nem tudta akkor még, hogy mi történik a haláltáborokban, és például az angolok sem voltak hajlandók bombázni a halálvonatok útvonalát.

De aztán hallottuk, hogy egyre közelebbről lőnek az oroszok, és egy napon kiabált valaki az utcán, hogy ledöntötték a gettó kerítését, ki lehet menni. Az emberek alig hitték azt el, mi is nagyon félve mozdultunk, óvatosan mentünk, és láttuk, hogy tényleg ki van döntve a kapu. De kinn bizony nem az volt, amit vártunk: nagy hó, teljesen néptelen utca, itt-ott lódögök és halott katonák. Semmink sem volt, se lakásunk, se élelmünk. Vissza próbáltunk menni először a csillagos házba és a régebbi lakásunkba, de már mindenütt mások laktak. Volt egy rokonunk, akinek a szülei a gettóban meghaltak, az felajánlotta a lakásukat. Ez egy három szoba személyzetis lakás volt, de már két család lakott benne, így mi nyolcan két szobába tudtunk beköltözni. Egy ideig még próbáltam visszaszerezni az eredeti lakásunkat, de a benne lakóknak jó összeköttetésük volt, még annak idején a németekkel, akiktől megkapták, aztán meg az oroszokkal, így semmit sem tudtam csinálni.

Ezután a tűzkővel megindult a cserebere. Zsúfolt vonatokon, amik hol megálltak, hol egy kicsit menni tudtak, mentünk vidékre élelemért. Tíz tűzkőért 20 kiló lisztet adtak, egy pár pici bébifülbevalóért lehetett kapni egy tyúkot, egy üveg olajat. Egyik nagynénémmel mentünk, nagy hátizsákokkal, és emlékszem, egy parasztháznál sült krumplival kínáltak meg bennünket — akkor már régen nem láttam krumplit és igen jólesett. Hazafelé nagy csomagokat cipeltünk, és megállítottunk egy szekeret, hogy felrakhassuk a holmit, az állomásig, de a gazda nem engedte meg. Arrébb orosz katonák álltak, azok megállították a szekeret, minden csomagunkat rápakolták, és a tetejébe ültettek engem, aki most is kislánynak voltam maszkírozva. Az állomásra így jóval előbb kiértem, mint a nagynéném, és reszketve vártam őt — az egész állomás tele volt orosz katonákkal. De baj nélkül hazaértünk két nap alatt — ez Hatvan környékén történt. Itthon azzal szereztünk egy kis pénzt, hogy sült tököt árultunk az utcasarkon.

Aztán lassan megindult az élet, én is visszamentem dolgozni a leíróirodába, de akkor még elég kevés volt a munka. Egy idő után apám el tudott helyezkedni, és én akkor kijöttem Palesztínába. 46. július elején indultam, 31-én már Hajfára értem a hajóval, de csak októberben találkozhattam a leendő férjemmel, mert az angolok elfogták a hajónkat, és egy táborba telepítettek bennünket. Innen kis csoportokban mehettünk be az országba. A későbbi hajókról már le sem engedték szállni az embereket, hanem visszafordították őket Európába vagy Ciprusra egy táborba, ahol néha évekig is várniuk kellett a bevándorlási engedélyre.

Én a táborból írtam a férjemnek, hogy itt vagyok, s küldjön nekem cipőt, mert az enyémnek egészen leszakadt a talpa. Az a nagynéni hozta el a cipőt, akihez ő is először ment a megérkezése után. Mikor végre én is sorra kerültem és kiengedtek, szintén ehhez a családhoz mentem. Két hét múlva ott tartottuk meg az esküvőnket: ez egy kis vidéki település volt, ahol eseményszámba ment egy Európából most érkezett ember. Szereztek nekem fehér menyasszonyi ruhát, és mindenki ajándékot hozott.

Utána a holt-tengeri telephez mentünk, ahol a férjem tanított, ott kaptunk egy kétszobás lakást, gyakran jártunk be busszal Jeruzsálembe, mert az volt a legközelebbi város.

1947-től aztán megkezdődtek a komolyabb harcok az arabokkal. Az angolok is őket pártfogolták, mert kevésbé féltették a hatalmukat tőlük, mint tőlünk, a környező arab államok pedig szabadcsapatokkal és fegyverekkel segítették a palesztinokat. A zsidóknak még nem volt se hivatalos kormánya, se hadserege, hiszen még nem volt állam, így illegális csapatokat alakítottak, külföldről szereztek titkos csatornákon fegyvereket. Állítólag az oroszok is támogatták az izraelieket ebben az időben. Volt egy illegális rádióadó, azon hallgattuk a híreket a harcokról. Aztán az ENSZ elfogadta a zsidó állam megalapítását, és 48 májusában kikiáltották Izraelt. Ez egy óriási nemzeti ünnep volt.

De sajnos úgy alakult, hogy az a holt-tengeri rész, ahol mi éltünk, a tárgyalások szerint az arabokhoz került volna, és azt akarták, hogy az emberek maradjanak ott, és továbbra is dolgozzanak a sólepárló üzemben. De ez nekünk sehogyan sem tetszett, ezért az asszonyokat és a gyerekeket bepakolták egy ócska repülőgépbe — ez volt Izraelnek az egyetlen repülőgépe —, és elvittek minket egy katonai támaszpontra, ami viszonylag közel volt Tel Avivhoz. Onnan egy elég veszélyes autóbuszúton át, amelynek a mentén mindenütt harcok folytak, jutottunk el a fővárosba. Közben a férfiak is elhatározták, hogy valamilyen módon eljönnek onnan, így a sószállító tutajokon a Holt-tengeren mentek el Szodomába, remélve, hogy onnan tovább lehet talán jutni. Szárazföldi út azonban nem volt, így két hónap telt bele, amíg végre egy helikopterrel a férjem megérkezett Tel Avivba. Minket addig egy szállodában helyeztek el, abban a Savoy Szállóban, ami a 70-es években lett híres egy túszügy miatt. A fiam is részt vett sorkatonaként a túszok kiszabadításában, de erről én szerencsére csak utólag szereztem tudomást. Tel Avivban a pedagógusszervezet előleget adott a férjem fizetésére, abból éltem.

Amikor a harcok során elfoglaltuk Jaffát, ott kaptunk lakást, úgy, hogy az egyik szoba a miénk volt, a másik egy tanár házaspáré és közös a konyha, közösek a mellékhelyiségek. A férjem katonai szolgálatként egy kibucban (mezőgazdasági kommuna) tanított. Ott is kaptunk egy kis szállást, hol ott voltunk, hol a jaffai lakásban, ahogy a férjem elfoglaltsága megkívánta. Persze akkor még nagyon kezdetleges állapotok voltak a kibucokban, nem volt olyan komfort, mint manapság, amikor csak az étkezést oldják meg közösen, mindenkinek önálló lakása van. Még harcok is folytak, az a kibuc is nemrég szabadult fel, ahol mi laktunk. Három évig éltünk így, közben megszületett a két fiam. 1953-ban tudtunk elköltözni abba a háromszobás, 65 m^2-es lakásba, ahol ma is lakom. Ekkor kapott Tel Aviv egyik külvárosában gimnáziumi tanári állást a férjem, és haláláig ott tanított. A harmadik gyerek, a lányom, már itt született, az első fiam itt halt meg 4 éves korában autóbalesetben. Az én lakásom már kicsinek számít, egy kétgyerekes család általában 80 m^2 körüli lakásban lakik, de a fiamé például 100 m^2-es.

A férjem busszal járt be a városközpontba dolgozni, sohasem volt autónk, a férjem nem szerette. A lakótelepen, ahol éltünk, általában kétszintes házak van-

nak több lakással, köztük park. Körülbelül olyanféle emberek laknak ott, mint mi: közepes polgári szinten élők. Vannak köztük munkások is, értelmiségiek is. Bevásárolni és a gyerekintézményekbe a városközpontba kell utazni.

A férjem délelőtt tanított, aztán hazajött ebédelni — én vezettem persze a háztartást —, és délután otthon dolgozott, sokszor éjjel 2—3 óráig is. Esti gimnáziumban is tanított és külön órákat adott, mert nagyon kellett a pénz, a lakásra sok kölcsönt vettünk fel. Beosztással kellett élni, és az adósság csak kevéssel a férjem halála előtt fogyott el, akkor kezdtünk volna kicsit könnyebben élni. Sajnos ő nagyon korán meghalt. Összesen három napig volt beteg, lábtrombózist kapott, és kezelés közben a vérrög a szívébe ment. Én csak azért tudtam megkapni a teljes összegű özvegyi nyugdíjat, mert ő a nyugdíjjárulékot már tíz évre előre kifizette, így bár nem tanította végig a szükséges időt, maximális összeget kapok. Volt életbiztosítása is, azt értékpapírokban tettem félre a gyerekeknek, és amikor a lakást vették, akkor adtam oda.

A férjemmel mi magyarul beszéltünk egymás között, de a gyerekekkel héberül. Én csak felszedtem a héber nyelvet, soha nem tanultam. Bizonyára ma is akcentussal beszélek, mert én is azonnal megismerem, ha valaki magyar, például Efráim Kishon, akinek nemrég fordították magyarra a könyvét, szintén nagyon erős akcentusssal beszéli a hébert. Egyszer a buszmegállóban egy idegen nő kérdezte tőlem héberül, hogy hányas busz jár ott, és én magyarul válaszoltam, mert megismertem a kiejtést, ezen persze ő nagyon meglepődött. A lakásunk környékén több magyar család is lakik. Az egyik barátnőm 56-ban jött ki, a férje angol, gyémántcsiszoló, nagyon művelt ember. A másik ismerős családban a nő magyar, a férfi lengyel. Amíg a férjem élt, velük jártunk össze hétvégeken, a férfiak ultiztak, a nők pedig pletykáltak. Vannak kint a férjemnek rokonai is, akikkel szoros kapcsolatban állok, a férjem húgával úgy vagyunk, mint a testvérek, de nekem Magyarországon sokkal több rokonom van, mint kint. Levelezésben vagyok velük, és most már negyedszer jöttem látogatóba, ilyenkor mindenkit végigjárok.

A férjem halála eléggé megnövelte a felelősségemet a család anyagi és hivatalos ügyei iránt — én korábban egyáltalán nem foglalkoztam ilyesmivel. Szerencsére a barátok és rokonok segítettek, és a férjem munkahelye is rendes volt, mert mind a két gyerek tandíjmentesen járhatott abba a gimnáziumba, ahol ő tanított. (Később az összes középiskolában eltörölték a tandíjat, az általános iskola pedig már eleve ingyenes volt.) Az én gyerekeim hagyományos középiskolába jártak, de az egyik unokaöcsémet úgynevezett szabadiskolába íratták, ahol azt és akkor tanultak a gyerekek, amikor kedvük volt. Ez azonban nem mindig válik be, mivel az érettségi országosan egységes, így aztán előfordul, hogy az utolsó évben átíratják a gyereket a hagyományos iskolába.

A fiamat eléggé kizökkentette az apja halála, ő még általános iskolás volt, nehezen lehetett fegyelmezni, a tanuláshoz nem nagyon volt kedve. Az érettségit is két részletben tette le, és amikor utána elment katonának (ez nálunk 18 éves korban mindenkinek, a lányoknak is kötelező), úgy határozott, hogy bentmarad hivatásos tisztnek. Mire azonban az előkészítő félévet letöltötte, már megunta a dolgot, és hazajött, hogy mégis tovább akar tanulni. Be is iratkozott egy közgazdasági főiskolára, de amikor már csak egy éve lett volna hátra, abbahagyta és megnősült. Azt mondta: „megígérem neked, hogy megszerzem a diplomát". Ezt be is tartotta, de csak évekkel később. Tehát megnősült, és visszament hivatásos tisztnek. Aztán egy év letelte után kért a fiam hat hét szabadságot, és akkor az összes vizsgáit pótolta. Igaz, hogy reggel 7-től este 8-ig az egyetemen ült. Most tehát nem a szakmájában dolgozik, de a végzettsége miatt így is több a fizetése, és 40 éves korában, amikor nálunk a katonatisztek nyugdíjba mennek, majd előveheti a diplomáját.

Nemrég ők is befizettek egy lakásra — nálunk mindenki arra törekszik, hogy saját tulajdonú lakása legyen — és onnan jár ki a hadsereg kocsijával dolgozni. De mostanában megint azon gondolkodik, nem kéne-e abbahagyni a katonáskodást. Általában hetenként meglátogatnak, de előfordul, hogy a fiam jártában-keltében beugrik hozzám, megnézi, van-e valami sütemény vagy valamiféle finomság a hűtőszekrényben. Ha nálunk vannak, ő készíti a salátát a vacsorához, nálunk sok salátát esznek. A gyerekeim nem esznek disznóhúst, nem is igen lehet kapni, de sonka például van. A lányom egy ideig semmiféle húst nem evett meg,

mert a katonasága idején egy távoli telepen maguk vágták az állatokat, és akkor nagyon megundorodott a hústól.

A katonaság előtt a lányom leérettségizett, utána pedig beiratkozott Tel Avivban az egyetemre, biológia—földrajz szakra. Jól tanult, ösztöndíjas volt, így nem került sokba a taníttatása. A tandíj különben egy évre kb. 1300 dollár az egyetemen, összehasonlításképpen mondom, hogy egy közepes nyugdíj körülbelül 600 dollárt ér. Persze az árak sokkal magasabbak nálunk, mint Magyarországon. A lányom az egyetemi ideje alatt takarítást is vállalt, hogy legyen egy kis plusz zsebpénze. Amikor elvégezte az egyetemet, férjhez ment. A férje iraki családból származik, de már Izraelben született. Két fiuk van. A lányom nemrég ment vissza dolgozni, mert amíg kicsik voltak a gyerekek, otthon maradt. Négyéves kortól van nálunk óvoda, a gyerektársaság miatt beíratták az unokáimat: reggel busszal vitték el őket és ebédre jöttek vissza. Az iskola előtti utolsó évben már kötelező az óvoda. Amióta a fiam kislányai iskolások, és az anyjuk is dolgozik, „kulcsos gyerekek" lettek. Az anyjuk előkészíti a villanymelegítőbe külön-külön kis tálban nekik az ebédet, beállítja a melegítési időt az automatán, csak be kell kapcsolni, aztán önműködően kikapcsol. Oda van téve a két fogókesztyű, nehogy megégessék a kezüket, amikor kiveszik a tálakat. Két csésze az asztalon, benne a teászacskó, cukor. A teáskannában a víz, csak be kell kapcsolni a melegítőt, az is kikapcsol magától. Így látják el magukat a hét-, kilencéves gyerekek, amíg az anyjuk haza nem érkezik.

Mindkét gyermekem több lépcsőben jutott el a lakásvásárlásig és bár adtam hozzá pénzt, sok kölcsönt kellett felvenniük, s így jó pár évig nekik is spórolniuk kell. Majdnem azt lehet mondani, hogy a friss bevándorlók könnyebben jutnak lakáshoz, mert mindenféle kedvezményeket kapnak.

Nagyon jól meg van már szervezve a bevándorlók fogadása: az első időkben nem is kell dolgozniuk, csak nyelvtanfolyamra járnak. Izrael lakói 70 országból gyűltek össze, egészen különböző emberek, különböző szokásokkal, kultúrával. Kell egy-két generáció, míg összecsiszolódnak. A mi családunkba is házasodtak iraki, egyiptomi, román, lengyel, afgán és török családok már Izraelben született gyermekei. Ez nálunk teljesen természetes. Most a legnagyobb gondot az etiópiai éhezők közül hozzánk került zsidók okozzák, akik nagyon alacsony színtű életmódból kerültek át egy modern életbe. Nem könnyű nekik a beilleszkedés. Persze vannak különbségek, amik megmaradnak: nagy vita van náluk például a vallás kérdéseiben az ortodox és a modern irányzat között, de azt mindenki egyformán tudja, hogy Izrael a mi országunk. Igaz, hogy máshol is értek el tudományos eredményeket vagy magas politikai pozíciókat zsidók, Kissinger például az Egyesült Államok elnökének tanácsadója volt.

De elnök aligha lehetett volna. És ez nagy különbség.

SZERZŐINKRŐL

Martin Buber izraeli vallásfilozófus
Bujdosó Dezső ELTE Közművelődési tsz.
B. Vörös Gizella OKK Művelődéskutató Intézet
Dobos Ilona folklórkutató
Kovács Éva szociológus, aspiráns
Kőbányai János író
Mándy Stefánia művészettörténész
Papp Zsuzsa szociológus MKKE
Steve Reich zeneszerző, USA
Schmidt Mária történész
S. Nagy Katalin BME szociológiai tanszék
Volenszky Paula szociológus
Elie Wiesel francia író

Schmidt Mária

MULT ÉS JÖVŐ
Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat, 1911—1944

A múlt hagyományait őrizve biztosítani a jövőt

Amikor a művészi kiállítású folyóirat alapítására 1911-ben sor került, csak kevesen ismerték fel a fenti program jelentőségét. A magyar társadalom — és ezen belül a zsidóság — fejlődésének legdinamikusabb éveit élte. A lehetőségek korlátlannak, a jólét és béke állandónak tűnt. A kiegyezést követő évek az egyenjogúsított zsidóság számára gazdasági és társadalmi emelkedést és a teljes egyenjogúság illúzióját biztosították. Az 1868-as emancipációt, az állampolgári jogegyenlőség törvénybeiktatását követően 1895-ben sor került a zsidó vallás egyenjogúsítására és ezzel megszűnt az utolsó megkülönböztetés is. A zsidóság beilleszkedése akadálytalannak látszot. Sikereik és az elért eredmények túlszárnyalták reményeiket. Zsidóságukat egyre inkább csak egyfajta vallási különállásként élték meg, miközben állampolgári és nemzeti szolidaritásuk szerint magyarokká váltak. A nyelvében és kultúrájában elmagyarosodott zsidóság jelentős tömegei kezdtek távol kerülni a zsidó hagyományoktól. A kisebb-nagyobb súrlódásokkal teli, de alapjában véve zökkenőmentes magyar—zsidó partnerkapcsolat sokakat kötődéseik felesleges voltáról győzött meg.

A *Múlt és Jövő* ezzel szemben egy a saját kultúráját is ápoló és féltő és ezekből erőt és önbizalmat merítő magyar zsidó identitás kimunkálására vállalkozott. A zsidó tradíciók, irodalom és történelem segítségével kísérelte meg a pozitív zsidó öntudat kifejlesztését. A zsidó és magyar kultúra értékeit egyaránt ismerő és értő generációknak e *két örökség* birtokában ígért biztosabb jövőt.

A folyóirat 1911 és 1944 között havonta, 1918 és 1923 között politikai hetilapként is megjelent. Egy időben külön szerkesztőséget tartott fenn Bécsben és Berlinben, Pozsonyban és Kolozsvárott. A szecessziós fejlécű, gazdag és míves képzőművészeti anyagot felvonultató, díszes és ízléses folyóirat folyamatosan tudósította olvasóit a magyarországi zsidó hitközségek tevékenységéről, a zsidó intézmények működéséről. Héber írók és költők műveit magyar fordításban ismertette meg a hazai közönséggel. Állandó rovatai közé tartozott a *Talmud és Midrás gyöngyszemeiből* közölt válogatás. A *Krónika és Szemle* a magyarországi és külföldi zsidó vonatkozású eseményekről, a *Toll harcosai* rovat pedig a szellemi élet újdonságairól számolt be.[1]

A *Múlt és Jövő* saját könyvkiadói tevékenységet is folytatott. Kultúrestjein — ezeket rendszeresen Budapesten és Bécsben is megrendezték — az irodalmi és a zenei élet kiválóságai léptek fel, és népszerűsítették a héber és zsidó költészetet, zenét. A zsidó festők munkásságát bemutató kiállítások — szintén a *Múlt és Jövő* szervezésében — új színfolttal gazdagították a magyar kulturális életet.

A lapalapító főszerkesztő Patai József (1882—1953) a magyarországi zsidóság egyik világszerte ismert és becsült reprezentánsa volt. (Zsidó tudományokban való jártasságát különböző híres magyarországi jesivákban, majd az Országos Rabbiképző Intézetben szerezte. A pesti egyetemen német és magyar tanári diplomát, illetve 1907-ben doktori címet kapott.) 1908-ban magyar állami ösztöndíjjal oxfordi és londoni könyvtárakban folytatott kutatómunkát középkori héber kézirathagyatékokban. Hazatérte után két kötetes antológiát szerkesztett ezerháromszáz esztendő héber költészetéből (melyet később öt kötetesre bővített). 1909—1919 között a belvárosi főreáliskolában tanított. Írói, költői, műfordítói és szerkesztői tevékenységének kezdetei erre a korszakra nyúltak vissza. A *Magyar Zsidó Könyvtár* és a *Magyar Zsidó Almanach* és a *Múlt és Jövő* szerkesztése mellett önálló művek egész sorával gazdagította a magyar zsidó irodalmat. *Kabbala* című regénye a hasszid zsidóság életébe enged bepillantást, a *Középső kapu* pedig a chéderben töltött mindennapokat eleveníti fel. Lírikusként is maradandót alkotott. Verseskötetei: *Babilon vizein* és *Sulamit, látod a lángot* időtálló alkotásokkal, az ősit az újjal, a magyart a zsidóval művészi szinten egyesítő balladákkal van teli. Irodalmi munkássága mellett elsőrendű fontosságot tulajdonított a mindenekelőtt a *Múlt és Jövő* hasábjain kifejtett publicisztikai tevékenységének. Ritka kivételektől eltekintve, a magyar zsidóság minden jelentős eseményével kapcsolatban, vezércikkben fejtette ki nézeteit. Gondolatgazdag, elkötelezett, precízen megfogalmazott kisebb tanulmányok ezek, következetes érveléssel, szellemesen és brilliáns stílusban előadva.

1911 és 1918 között a folyóirat elsősorban kulturális, művészeti kérdésekkel foglalkozott. Az első világháború végétől egyre erőteljesebben érvényesülő antiszemita tendenciák azonban felerősítették a politikai kérdések iránti érdeklődést. A lap tanulmányok sokaságával vette fel a harcot az antiszemiták érveléseivel. Az emancipáció és asszimiláció sikereinek, illetve kudarcainak mérlegelése, a magyar—zsidó viszony alakulásának esélyei, a lehetőségek és félelmek állandó latolgatása közepette a folyóirat egyre határozottabban tett hitet a zsidó öntudat erősítése és elmélyítése mellett.

A bevezetésre kerülő Numerus Clausus (1920) Patait arról, hogy a magyar zsidóság által egyedüli alternatívaként felfogott asszimilációs út, ha nem is zárult le egészen, de mindenesetre beszűkült. Az immár törvényes megkülönböztetésnek kitett magyar zsidóságnak fel kell készülnie a várható támadások kivédésére.

A zsidó közélet centrumává a zsidó kultúrát kell tenni

A Magyarország állami, társadalmi és gazdasági életében beállott változások, a zsidókérdés előtérbe kerülése, az antiszemita kurzus meggyökere-

ződése a magyar közéletben fokozatosan háttérbe szorította a művészeti kérdéseket, és az identitáskereséssel összefüggésben levő gondolatok tárgyalását állította előtérbe.

A folyóirat hasábjain folytatott — sokszor igen éles — viták a névmagyarosításról, a magyar—zsidó költészetről vagy az asszimilációról — és még sok más témáról — a régi kérdések és beidegződések újrafogalmazásának, új szempontokból való megközelítésének igényével zajlottak.

A névmagyarosításról 1928-ban rendezett polémia szimptomatikus sajátossága volt, hogy a magyarosított nevű Komlós Aladár a régi nevek jogaiért szállt síkra, míg a nem magyarosított nevű Pollák Illés a névmagyarosítás helyessége mellett foglalt állást.

„Az a könnyed készség, amellyel nevünktől el tudtunk szakadni a származásunk, a családi és népi kapcsolataink semmibevevésére vallott." „Az első időben a magyarságba való olvadás szándéka vezette a névváltoztatókat, később azonban a zsidóság soraiból való menekülés motiválta döntésüket." „Aki eldobja öröklött nevét, azt árulja el ezzel, hogy a saját fajához való tartozás jelképe helyett szívesebben hordja az egy másik csoporthoz tartozás jelképét." — írta Komlós Aladár.[2]

„Ne mondják nekem," — érvelt Pollák Illés — „hogy ezek őseink nevei, mikor dehogy azok, mikor József császár alatt ránktukmálták a német neveket... Az eredetileg nekünk szánt név sokszor már önmagában is gyilkosság volt."[3]

A magyar zsidó költészettel, illetve irodalommal kapcsolatos vélemények ütköztetése a húszas évek végén szintén élénk érdeklődésre tarthatott számot.

...„megmondom, ki tartozik a zsidó irodalomtörténethez: minden zsidó származású író, aki jó író. Minél jobb író, annál inkább. Mert minél jobb író, annál hűbb a maga egyéniségéhez; s így bár talán akarata ellenére érzés- és látásmódjának öntudatlan zsidóságához is.." — írta Komlós Aladár.[4]

Patai József vitazáró cikkében hasonlóképpen foglalt állást „... nemzeti nyelv híján a zsidó nép az egyetlen, mely tudatosan soknyelvű irodalmat termelt... és ez az irodalom az idegen nyelvek dacára, a zsidóságnak a teljes beolvadástól való megóvását, a zsidó nemzeti öntudat megerősítését segítette elő, tehát kétségtelenül zsidó."[5]

1920 és 1944 között szinte ingaóra-mutatóként vissza-visszatérő vitatéma az asszimiláció problematikája. A már címében is nagyon kifejező kérdést 1930 közepén báró Hatvany Bertalan így vetette fel: *„Vissza a zsidósághoz? Igen. Vissza a gettóba? Nem!"* Hatvany érvelése a zsidó vallás kötöttségei, a modern ember életét nehezítő előírásainak feltámasztása ellen irányult. Szerinte a zsidó vallás lényege a szellemi szabadságban van. „A zsidó vallás: szabad emberek szabad vallása." A gettó a rabság háza volt, melybe visszafelé már nem vezethet út. „Meg vagyok győződve arról, hogy a zsidó vallás szellemi, filozófiai, világszemléleti különbözőségének és magasabbrendű voltának hangsúlyozása a fiatal nemzedékek lelkületére nagyobb hatással volna, mintha azoknak az életmódbeli irányelveknek és formalitásoknak ismerete, amelyeknek alkalmazására a legtöbb ember képtelen."[6]

A zsidó vallás előírásainak betartását, az életforma és kötöttségek hagyományos módon való vállalását hangsúlyozók a vallás megtartó erejére hivatkozva érveltek: „A zsidó törvény életformáitól való eltávolodás egy-

szersmind a zsidóságtól való eltávolodást jelentette."[7] „A zsidóság nem méri rőffel a vallásosságot. Adjon a zsidó szülő hitéből annyit gyermekének, amennyit módjában áll."[8] „A jelszó ne az legyen: vissza a zsidósághoz, hanem, nem távozni a zsidóságtól."[9]

A hitleri Németország fenyegető valósága a *Múlt és Jövő* hasábjain leírtakat is más perspektívába helyezte, mint amikor még csak elméleti fenyegetésként kellett az antiszemitizmus megerősödésével, pusztító erejével számolni. A diszkriminatív zsidótörvények és az üldöztetések időszakában az asszimiláció teljes kudarca kapott hangot.

„Az asszimiláció ahol, akinél és amennyiben végbement, megtörtént tény. Visszacsinálni nem szabad. De lássák be végre, hogy ez a folyamat egyéni ügy."[10] „Az európai emancipáció — a kelet-európai és közép-európai — kizárólag a zsidó egyént szabadította fel, de magát a zsidóságot nem. Mindenki tartozhat két vagy több kultúrkörhöz... A magyar kultúrkör és a zsidó kultúrkör nem háborítják, ellenkezőleg, gazdagítják egymást."[11] „.. Az asszimiláció legnagyobb bűne, hogy elrabolta azt a hitet, hogy zsidónak lenni szép dolog, nagyszerű hivatás. .. Valaha a zsidó nép az első, mely isten kiválasztottjának hiszi magát, ma az egyetlen, mely híján van a kiválasztottság tudatának... Az embernek szüksége van arra, hogy szeresse és tisztelje származását." — kesergett Komlós Aladár 1941-ben.[12]

A cionizmus a zsidósághoz való visszatérés a zsidóországba való visszatérés előtt. (Herzl)

Patai József szellemi és gyakorlati irányítása alatt álló folyóirat a Szentföld zsidó betelepítésének és az önálló zsidó állam megteremtésének egyik nagy hatású hazai szószólójává vált. A cionizmus iránt többnyire közömbös, nem egyszer ellenséges zsidó vezetőkkel és tömegekkel, valamint a nemzsidó közvéleménnyel kívánta megismertetni a Palesztína felépítésében elért eredményeket, és szorgalmazta a Szentföld kolonizációjának a magyar patriotizmussal is összeegyeztethető fokozottabb támogatását. A cionista mozgalom külföldi és hazai eseményeinek, problémáinak és eredményeinek ismertetése révén igyekezett eloszlatni a cionizmussal kapcsolatos rossz beidegződéseket és félreértéseket. „A cionisták hű fiai akarnak lenni annak a hazának, amelyben laknak, de ragaszkodnak zsidó kultúrájukhoz, tradíciójukhoz és zsidó érzésükhöz."[13] „A zsidó Palesztína helyreállítása, amelyért minden zsidó templomban reggel, este imádkoznak, nem változtat az egyes országok zsidóságának hazafias érzésén."[14]

A lap 1924 és 1939 között szinte minden évben turistautakat szervezett a Szentföldre: „A *Múlt és Jövő* szentföldi társasutazásai"-t. A szentföldi építőmunka támogatása érdekében kifejtett tevékenysége miatt a palesztinai zsidó közösség nemhivatalos magyarországi kulturális attaséjának tekintette Patai Józsefet.

1927-ben a magyar kormány engedélyezte a magyar Zsidók Pro Palesztina Egyesületének és a Magyar Cionista Szövetségnek létrejöttét. A cionizmus magyarországi elterjedésének ezek a szervezetek sem adtak jelentősebb lendületet. Patai szerint azonban a megalakítandó zsidó állam megtermékenyítő

hatást fog gyakorolni a magyar zsidó kultúrára, fenntartó centruma lesz a szabadon fejlődő zsidó szellemnek.

Külső veszedelmek idején belső megerősödés

1933-tól az egész európai zsidóság sorsára döntő hatású események rázták meg az első világháború utáni sokkból még fel sem épült magyar zsidóságot. A németországi náci uralom kíméletlen antiszemitizmusáról és a német zsidók életkörülményeiről helyszíni tudósítások számoltak be.

A legelső 1933 decemberében megjelent írás első mondatát Patai figyelmeztetésnek szánta: „Ami ma a német zsidósággal történik, holnap más országok zsidóságával ugyanúgy megtörténhetik."[15] Az 1935-ben már New Yorkban élő világhíres német tudós, Albert Einstein is figyelmeztetett: „Az ellenünk folyó méltatlan harc nem áll meg nemzeti határok előtt. Tünete az részben az egész világ gazdasági és politikai kórságának. A harc nem csupán ellenünk van irányítva. Harc az ember személyisége, szellemi voltának minden megnyilatkozása ellen, ami a nemesebb természetűek létét gazdaggá és érdemessé teszi. Bárcsak tanulhatnának mind a zsidók a német zsidóknak utóbbi húsz év alatti tévedéseiből... A német zsidók legnagyobb része nem ismert nemzetközi zsidó közösséget. A maguk szemében németek voltak és semmi egyebek. A keleti zsidó az ún. Ostjude, előttük idegen ember volt.. Tanuljon végre az egész zsidóság abból a sorsból, amely a német zsidóknak jutott, és építsék ki minél erősebben azokat a célszerű intézményeket, amelyekre az elnyomás idején szükségük lesz. Ne bízzanak sehol abban, hogy ez az óra soha el nem jön, hanem tartsák az egyetemes zsidóság sorsközösségét szentnek és magasztosnak."[16] Ugyanebben az évben Patai Berlinben járva, személyes tapasztalatait foglalta össze az alábbiakban: „Itt minden szenvedély nélkül, rideg, előre megfontolt szándékkal bántak el ötszázezer zsidóval — politikából. És most utólag gyártják hozzá a szenvedélyt... Engem az egzisztenciák lerombolásának megrendítő eseteinél is mélyebben érintett az a lelki megalázás, mely írásban, rajzban, képen, sőt szoborban egyre ordítja utcákon és tereken, kirakatokban és hirdetőtáblákon... hogy a zsidók a népek megrontói és halálokozói, rituális gyilkosságok szervezői, árja nők meggyalázói stb. 'Die Juden sind Unser Unglück.'... Honnan veszik emberek a bátorságot embertársaiknak ilyen nyilvános lealacsonyítására? A hitközségi irodákban és a zsinagógákban is udvarias figyelmeztető táblák: 'Ne csoportosuljanak!', 'Ne folytassanak beszélgetéseket!'... kb. negyvenezer a segélykérő zsidók száma Berlinben. És ez a szám napról napra nő. Herzl sem mert olyan messzire gondolni, hogy egyszerűen vissza lehet csinálni az emancipációt és megfosztani a zsidót legelemibb polgári jogaitól is. Ő a zsidó emberi méltóságának a megsértését is már elviselhetetlennek találta büszkeségében. Hol vagyunk már ettől?"[17]

A folyóirat indításakor meghirdetett programot most mások is újra fogalmazták. *Zsidó múlt, zsidó jövő* című írásában Pfeiffer Ignác írta: „Nekünk most két feladatunk van: felvenni a harcot az antiszemitizmus ellen és felépíteni Palesztinát. A németek megismertették velünk az asszimiláció óvszerét. Nekünk vissza kell térnünk a zsidósághoz. Vallásosságban vagy fajszeretetben, de mindenképpen zsidó öntudatban. Az a brutalitás, amellyel a

teuton düh a zsidóság ellen tajtékzik, szomorú és következményeiben belátha-tatlan tapasztalattal gazdagított bennünket. Soha nem hittük volna, hogy az emberi méltóság utolsó maradványainak ez a megalázása nem váltja ki az egész művelt emberiség felháborodását. És nem váltotta ki. Ezért ragályos a német fekély. És ezért kétséges, vajon mennyire terjed és hol talál gátat ez a ragály."[18]

A német zsidóság sorsa felett érzett keserűség mögött a magyar zsidóság jövőjéért érzett aggódás, szorongás húzódott meg. „A szélcsendben kell felvérteződni, erőinket összetenni, vihar- és tűzálló jellemeket nevelni, épületeket, intézményeket, várakat és szellemi sáncokat építeni, az emberi szolidaritáson kívül a zsidó szolidaritásra nevelni."[19] „A harmadik birodalom ötödik esztendejébe léptünk... Honnan táplálkozik az optimizmus a végzetes lejtőjére került magyar zsidóság sorsát illetően, amely évtizedek óta káprázta-tó külsőségekben, kifelé szóló szavalásokban és színes szappanbuborékok játékában éli ki magát?"[20] — írta 1937 januárjában Patai. És bár a lapot megszűnéséig szerkesztőként jegyezte, 1939-ben elhagyta a szakadék szélére került országot, és Palesztinába távozott.

„Mind türelmetlenebbül mutatkoznak nálunk is azok az idegenből átplántált irtó és gyűlölködő mozgalmak, amelyek féktelen magatartásukkal mintha vissza akarnák forgatni az idők kerekét."[21]

1938—39-ben Magyarországon is zsidótörvényekkel szűkítették a zsidóknak minősülő magyar állampolgárok jogait. A külső kényszer és a kíméletlenül megváltozott életkörülmények most már kívülről is a befeléfordulást, a zsidó öntudat erősítését, a zsidóság belső életének demokratizálását és a zsidó értékek megóvását szolgáló erőket támogatták.

Patai 1938 májusában *Gyónás a zsidótörvény előtt* című cikkében keserűséggel tekintett az elmúlt évekre, és leszögezte, a magyar zsidóság számára egyedül lehetséges álláspontot. „Így nőtt fel egy lelkiekben legyengült generáció, zsidó talaj nélkül, abban a vak hitben, hogy nem fog kelleni többé ebből az elhagyott talajból erőt szívnia. És most itt áll kábultan, talajtalanul, támolyogva, nem tudva szenvedéseinek értelmét és nem ismerve az értékeket, melyek fájdalmak szent vajúdásában szálltak nemzedékről nemzedékre. Minél mélyebben sújtják a zsidóságot, annál inkább van szüksége lelki felemelkedésre, hogy ne veszítse el önmagát. Amellett természetes, hogy a magyar zsidóság nem mondhat le egy pillanatra sem a szerzett jogokról, és lankadatlanul kell folytatnia a harcot a zsidótörvény ellen, mely törvényen és jogegyenlőségen kívül helyezi. Felemelt fővel, lelkében hittel, szívében reménnyel kell küzdenie emberi és polgári sérelmeinek orvoslásáért minden vonalon."

1939 októberétől a *Múlt és Jövő* címlapján három évtizeden keresztül a lap szellemi irányát jelző szavakat — *Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat* — az új sajtórendelet nemes egyszerűséggel a „zsidó lap" kifejezésbe tömörítette.

Az 1939-ben Palesztinába távozott Patai később is jelentkezett még a

folyóiratban egy-egy cikkel, a szerkesztés és írás feladatának zöme azonban munkatársaira, elsősorban vejére, dr. Molnár Ernőre hárult. A korlátozott lehetőségek közé került magyar zsidóság számára a *Múlt és Jövő* címében is hirdetett programja és jól ismert fejléce az állandóság illúzióját táplálta. „Elvek, szavak, jelszavak kereszttüzében álljuk a ránk zúduló érvek és ellenérvek özönét, miközben megint csak szüntelenül, megátalkodottan csupán egyet várunk: a rajtunk kívülálló erőtényezők kegyes ajándékát: a megváltó holnapot."[22] — olvashatjuk a lap 1944 februárjában megjelent utolsó számában.

A megváltó holnap csak a magyar zsidóság többségét elpusztító Holocaust iszonyatos áldozatai után jött el. 1944 megpróbáltatásokkal terhes évében a magyar zsidóság 68 százalékát megsemmisítette a fajgyűlölettel telített német és magyar fasizmus és a környező világ közömbössége.

A folyóirat által képviselt program azonban időtállónak bizonyult. Tudatosan megélt előzmények, a megtett út eredményeinek, kudarcainak és lépcsőfokainak ismerete és vállalása nélkül légüres térbe kerül a jelen és nem vezet út a jövőbe sem.

JEGYZETEK

[1] A folyóirat ifjúsági melléklettel is rendelkezett. Címe a *Remény* volt.
[2] *Komlós Aladár:* Különvélemény a névmagyarosításról. Múlt és Jövő, 1928 október
[3] *Pollák Illés:* Kontravélemény a névmagyarosításról. Múlt és Jövő, 1928 december
[4] *Komlós Aladár:* A hatvanéves magyar zsidó költészet pöréhez. Múlt és Jövő, 1929 szeptember
[5] *Patai József:* Bezárom a vitát. Múlt és Jövő, 1929 szeptember
[6] *báró Hatvany Bertalan:* Vissza a zsidósághoz? Igen. Vissza a gettóba? Nem! Múlt és Jövő, 1930 május
[7] *Patai József* írása. Múlt és Jövő, 1933 február
[8] *Kiss Arnold* írása. Múlt és Jövő, 1930 május
[9] *Kaufmann Vilmos* írása. Múlt és Jövő, 1930 június
[10] *báró Hatvany Bertalan* írása. Múlt és Jövő, 1935 szeptember
[11] *Sós Endre:* Asszimiláció vagy cionizmus. Múlt és Jövő, 1941 június
[12] *Komlós Aladár:* Zsidó írók, zsidó közösség. Múlt és Jövő, 1941 július
[13] *Künstler Mór:* A cionizmus a vádlottak padján. Múlt és Jövő, 1920 július
[14] *Patai József:* A zsidókérdés nemzetközi megoldása. Múlt és Jövő, 1919 január
[15] *Leo Motzkin:* Német zsidók sorsa — zsidósors. Múlt és Jövő, 1933 december
[16] *Albert Einstein:* Az asszimiláció tévedései Németországban. Múlt és Jövő, 1935 szeptember
[17] *Patai József:* Látogatás németországi testvéreinknél. Múlt és Jövő, 1935
[18] Múlt és Jövő, 1935 szeptember
[19] *Rózsa Ignác:* A magyar zsidó összetartás.
[20] *Patai József:* Szomorú séta a Zsidó Múzeumban. Múlt és Jövő, 1937 január
[21] A Pesti Izraelita Hitközség 1936. évi jelentéséből
[22] *Kohn Zoltán:* Zsidó holnap. Múlt és Jövő, 1944 február

Volenszky Paula

ZSIDÓSÁG ÉS IRODALOM

Csak a szemérem nem kopik
a pannon ég alatt
miféle információ
a Kozma utca 6!

Ne hidd, hogy jobb a semminél
egy puszta számadat
Itt éltél. Több vagy holtan is
mint Kozma utca 6!

(Gergely Ágnes: Temető Pannóniában)

A zsidóság és irodalom kapcsolatának vizsgálatához elengedhetetlen néhány aspektusbeli kérdés tisztázása. Mindenekelőtt azt a kérdést kell feltennünk, hogy a továbbiakban mit értünk zsidóság fogalmán.

A zsidóság fogalmának értelmezésén kívül szükséges annak tisztázása is, mit értünk irodalom fogalmán. Művek összességét csupán, melyek értékét elsősorban esztétikai szempontok határozzák meg, vagy témánk szempontjából indokoltabb a tágabb horizontú megközelítés. E tágabb értelmű megközelítés az irodalomra mint társadalmi képződményre tekint. Figyelembe vesz olyan szempontokat pl., hogy kik vesznek (vehetnek) részt az irodalomban, milyen csoportosulások vannak az írók társadalmán belül, kiknek szánják műveiket az írók, s e művek kikhez jutnak (juthatnak) el, milyen hatása van vagy lehet a műveknek stb.? Még hosszan folytathatnánk a kérdések sorát, amelyek témánk szempontjából is relevánsak lehetnek, de jelen cikk a megfogalmazott kérdések mindegyikének megválaszolására sem vállalkozhat elsősorban terjedelmi korlátai miatt.

A cikk csupán arra vállalkozik, hogy első felében felvillantson néhány problémát, mely zsidóság és a tágabban értelmezett irodalom kapcsolatában létezik, második felében pedig néhány magyar nyelvű irodalmi zsidó-ábrázolásra hívja fel a figyelmet, illetve a zsidóság sorsát tükröző-teremtő publicisztikából idéz.

Zsidóság és irodalom kapcsolatának bemutatására az irodalom művelői a legilletékesebbek, ezért az Olvasó a cikk további részében sok idézetet fog találni. Az idézetek módszerének alkalmazása mellett szólt az a nem titkolt szándék is, hogy a téma iránt érdeklődő olvasó figyelmét minél több alkotásra, illetve szerzőre hívjuk fel.

A Magyarországon élő zsidóságot e cikk keretei között nem a sokat vitatott nép-nemzet (nemzetiség)-vallás-faj dimenzióinak metszeteiben vagy ezek valamelyikében próbáljuk elhelyezni,[1] hanem szociálpszichológiai kategóriával élve olyan *társadalmi nagycsoportként*, amelyet a történeti fejlődés során fokozatosan kialakult kultúraközösség, múltközösség, sorsközösség, közös tudat s nemegyszer a zsidó csoporton kívüliek kirekesztő, előítéletes magatartása tart össze.[2] Azokban a századokban, amelyekben a vallási hovatartozás a társadalmi lét egyik meghatározója volt — a zsidó vallás 1895-ig nem számított „törvényesen bevett vallásnak" —, a zsidó csoport tagjának lenni hátrányos társadalmi helyzetet jelentett. Ebben az időszakban mind a zsidók, mind a nem zsidók számára teljesen egyértelmű volt, hogy zsidók azok, akik a zsidó vallást gyakorolják és zsidó életmódot folytatnak. A zsidóság 1867-ben bekövetkezett polgári és politikai egyenjogúsításával, majd később a polgári házasság intézményének a vegyes házasságokra való ki-

terjesztésével e hátrányos megkülönböztetés jogilag megszűnt, elvi, jogi lehetőséget biztosított a beolvadásra. A jogi egyenjogúsítást a társadalom szerkezetváltozásának szükséglete hozta létre, de nem eredményezte egyben a nem zsidóknak a zsidósággal szembeni attitűdváltozását is. Az emancipációs törvények a törvénykönyvekből nem épültek be a köztudatba, csak ígérték, de nem biztosították az asszimilációt. A nem zsidó többség továbbra sem fogadta be még az asszimiláns zsidókat sem, érzelmeiben is külön tartotta nyilván őket. Az 1938—40-es évek faji alapú zsidótörvényei pedig még az asszimiláns zsidókat is abba a kereszténység kialakulása óta a társadalmi bűnbak szerepét betöltő zsidó csoportba taszította vissza, melyhez akkorra mind érzelmileg, mind életvitelben kevés közük maradt.[3]

Az emancipációs törvények után a zsidó csoporton kívüliek megítélése szerint nemcsak az zsidó, aki magát a zsidó csoporthoz tartozónak vallja, hanem az is, akit nem zsidó környezete valamilyen külső jegy (testalkat, névviselés stb.) alapján, származás szerint és/vagy érdek vezette szempont szerint oda sorol. „Hogy ki zsidó, ki nem, az nézőpont kérdése" (kiem.: V. P.) írja Gáli József *Szúnyogok és nemeskócsagok* című novelláskötetében. *„Apám mesélte, hogy tizennyolcban, az őszirózsás forradalom első reggelén szokása szerint a Ligeten át a Széchenyi fürdőbe igyekezve észrevette, hogy a millenniumi emlékmű foghíjas, Mária Terézia és Ferenc József szobra a földön hever. Gyerekek ugrálnak rajtuk. Egy kis kölyök a Ferenc Jóska nyakában ült és öklével a fejét verte: »Úgy kell neked, te büdös zsidó!«"* Vagy Ady 1905-ben írt soraival ugyanerről másképpen: *„Mi lenne, ha zsidók nem lennének? Ha a társadalmi igazságtalanság meg-meggyűl, ha az emberek már nem tudnak bűnbakokra bukkanni, holott kellenek a bűnbakok... mit csinálnánk zsidók nélkül? Heine arról ír, hogy Buddha-bálványokként tisztelnők a zsidókat, egész kultúránk szekereit, názáreti Jézus zsidó népét, ha kevesen és kihalóban volnának. Mi tovább megyünk, mint Heine. Nekünk sok zsidó kell. Hadd üssük őket. Sok zsidó kell. Hadd lakoljanak azért, mert nem lehet egészen boldog sehol sem az ember. Ezért csak meg kell lakolni valakinek?"*[4]

Könnyű belátni, hogy amíg a magyarországi zsidóság asszimilációja az őt körülvevő magyarság felé nem indult meg, nemcsak vallásában és szokásaiban, de nyelvében is elkülönült, addig a magyar nyelvű irodalomban a zsidóság ábrázolása csak egyoldalú lehetett, csak magyar szerzők tollától származhatott (Csokonai, Dugonics András, Mikes Kelemen, Bessenyei György stb.). Ezeket a zsidóábrázolásokat alapvetően befolyásolták a kisebbségi-többségi helyzetből adódó pozíció-különbségek, a zsidóság és magyarság történetileg kialakult társadalmi-gazdasági szerepe és lehetséges kapcsolatai. A magyar írók által a 18. század közepétől mind gyakrabban szerepeltetett zsidó alakok eleinte komikus figurák, ügyefogyott gyávák, furfangos csalók, közveszélyes uzsorások. Később megjelentek a lelkesen eszményített zsidók alakjai is. Megformálásukra a célzatos torzítások, naív idealizálások jellemzőek. Ez az egyoldalúság csak akkor szűnt meg, amikor a zsidó származású írók — vállalva a maguk magyar környezetbe ágyazott zsidóságát — jelentkeztek a magyar irodalomban.

Móricz: *A zsidó lélek az irodalomban* c. cikkében a zsidó írók szárnypróbálgatásairól így ír: *„A múlt század végén, mikor zsidó írók az irodalomban tehetségük révén elsőrendű szerepet kezdtek elfoglalni,* kötelességüknek tartották, hogy keresztény jellegű színt, mázat adjanak alakjainak. (Kiem. V. P.) *Csak egy-egy résen villant ki belőlük a zsidóságuk. Mindenféle* keresztény neveket *használtak s igyekeztek valami külső csillogással úgy tüntetni fel az életet, mintha nem volna súlya annak a titoknak, hogy a zsidó írók azokat a lelkiségeket, amelyeket közölnek, zsidó létükben szívták fel a létezésből. Míg végre Kiss József, aki első balladáiban az Arany János balladai világlétét próbálgatta, eljutott a Reb Mayer Litvák alakjáig, amelyben ősapját már tisztán és nemesen zsidónak érezte, mondta s énekelte."*

Kiss József költészetében maga a zsidó folklór jelentkezik, bebocsáttatik a magyar irodalomba a péntek esti gyertya, a sokfonatú kalács, a sófárkürt, a vőlegény fehér gyolcs ruhája, a nagyapa kaftánja stb. Ugyanakkor fennszóval vállalja kettős kötődését *Congressusi nóta* c. versében: *„Magyar nemzet a nemzetem, / Zsidó vallás — ősi hitem;"*

Az 1870—80-as években már kialakuló, pártba is szerveződő modern politikai antiszemitizmus nem azonos a korábbi, vallási alapú antiszemitizmussal. A politikai antiszemitizmus — mely a tiszaeszlári vérvád után a 30-as évekig átmenetileg visszaszorul — az asszimiláns zsidók ellen irányul. Bennük a feltételezett riválist a mobilitási érdekharcban jobb híján etnocentrikus, származásbeli szempontok miatt támadták[5] és próbálták kiszorítani a gazdasági-politikai pozíciókból, illetve elzárni az oda vezető utukat (lásd az 1920-as évek numerus claususát). A magyar irodalmi élettel kapcsolatban is fellelhetők ezek a tendenciák. A fasiszta fajvédő folyóirat, *A Cél* 1917-ben és 1918-ban is cikket közöl Kiss Sándor tollából. Az egyik címe: *Modern szépirodalmunk és a zsidóság;* a másiké: *Irodalmunk elzsidósodása.* Szabó Dezső: *Az elsodort falu* c. művében Farkas Miklós alakjában a zsidók által elnyomott, tehetséges magyar költőt mintázza meg, az ő figurája kapcsán mondja el véleményét kora kávéházi irodalmi közéletéről: *„Mintha apró kis görnyedt klaunok óriási maszkokat tartottak volna maguk előtt"* ... körülöttük *„mint összeroncsolhatatlan krinolin, puffadt irodalmi tekintély."* Az irodalmi élet tagjai Szabó Dezső szerint főleg zsidók, akik vagy *„ősintellektuális zsidó családból származnak"*, vagy szatócsok fiai. Az *„exportdrámaíró"*, aki *„szatócs módjára összetákolt, összelopott, ollózott"* drámái árából *„korlátlanul trónolt a szomorú magyar színen, mely sohasem volt oly gyalázatos, mint amióta export-drámákat termelt"*. Szabó itt valószínűleg Molnár Ferencre célzott. A magyar irodalom — Farkas Miklós alakjában — *„Magára hagyva, idegenül, mint a vak Sámson tántorog* idegen középosztály, idegen sajtó, idegen irodalom és idegen élvezők között". (Kiem. V. P.) A zsidó írókat és a zsidó társasági életet azzal vádolja, hogy ledérséget, zsidó zsargont vittek az irodalomba, s ezzel a magyar erkölcsiséget és a magyar nyelvet megrontották. *„A szajha Pest"* — *„a kultúrproccok nyomorult Mucsája ... örök dongás a nő ágyéka körül"* ... *„és ez a faj (a zsidó, V. P.), ... az új éhesek tátott mohóságával vetette magát az életnek,* s káprázta tó iramban foglalta el a gazdasági, politikai, irodalmi, ipari, kereskedelmi, művészeti élet: *az egész magyar lélegzés minden stratégiai pontját"* ... *„Mert ezek versenyképes, erős közepes emberek. Egy könyvet olvas, tíz könyvet ír belőle, száz könyvnyit beszél..."* Szabó Dezső idézett soraiban könnyű felismerni az antiszemita párt *12 Röpirat* c. folyóiratában közzétett vádjait a zsidók ellen, melyek többek között: *„A tudományokban, művészetekben a zsidó csak* reprodukál, élősdi és szédelgő, erkölcstelen, ... *A pénzen kívül a* sajtó *a zsidóság* hatalmi törekvéseinek *legfőbb eszköze."*[6] (Kiem. V. P.)

A 30-as évekre a magyar irodalmi közélet ugyanazokat a feszültségeket tükrözi, mint maga a társadalom. Keresztury Dezső: *Irodalmi életünk feszültségei*[7] c. cikkében elmarasztalólag idézi Bartha Józsefet, aki szerint Ady költészete *„a zsidó radikalizmus és a hazátlan szocializmus verses kifejezése, telítve országgyűlölettel, nemzeti hagyományaink lebecsülésével, intézményeinket felforgató szándékkal és magyar fajtánk megvető lekicsinylésével."* Ugyancsak Keresztury Dezső foglalkozik a zsidó irodalom kérdésével *Irodalmunk és társadalmunk*[8] cikkében. *„Az emancipáció után asszimilálódni akaró problematikus, de lassan öntudatosodó rétegnek a harmonikusabb Kiss József után első tipikus képviselője Bródy Sándor. Erős magyarságtudata mellett is* büszkén hangsúlyozta zsidó voltát, *ki először kezdte komolyabban feszegetni az új szociális problémákat. De csakhamar kialakul az öntudatosabb és szabadabb típus: a civilizáció, az európai nagyvárosok nemzetközi életritmusába kapcsolódó zsidó intellektüel, fejlett polgári igényekkel, európai vágyakkal, kapcsolatokkal, sokszor valóban európai távlatú látóhatárral. Ez alaptípuson túl a vezető egyéniségek széles skáláját mutatja e réteg: a legkiötlöbb elvi harcostól, az éles és szubjektív kritikustól: Ignotustól és Hatvanytól, az ideológiai forradalmár Lukács Györgyön és Balázs Bélán, a nemzetközi dráma virtuózain: Lengyelen, Molnáron, a fanyar és mesterkélt lipótvárosi arisztokratán, Szomoryn, a háború előtti és a mai Budapest jellemző tükrözőin: Heltain és társain át, a tiszta irodalom makacs és papos fanatikusáig, Osvát Ernőig és a mély és szűkszavú költőkig: Füst Milánig és Gellért Oszkárig."*

E törekvések nem találták meg helyüket a régi magyar irodalom keretei között, az új kereteket a Nyugat adta. A folyóirat körül támadt vita is lényegileg a zsidóságot támadta. A zsidó és nem zsidó írók közötti feszültséget tükrözi az a vita is, amely a *Múlt és Jövő* c. zsidó hetilap hasábjain folyt 1930-ban.[9]

A *Libanon* c. zsidó folyóiratban 1936-ban Komlós Aladár írt cikket *Egy magyar-zsidó irodalomtörténet elé* címmel: *„Azt mondhatná valaki, hogy mi szükség a magyar zsidó irodalommal külön foglalkozni, ha ez is a magyar irodalom része, s nem helyesebb-e számontartását rábízni az egyetemes magyar irodalomtörténet művelőire. Nyilván ez a gondolat érvényesült is mostanáig, legfeljebb* vádként hangzott el olykor bizonyos oldalon, hogy Bródy, Molnár, Szomory nem magyar írók, hanem zsidók, *vádképpen, amelyre a zsidóság sértődötten szokott felszisszenni, mint ahogy furcsa módon a keresztény oldal is felháborodik, ha egy zsidó írónak jut eszébe a maga zsidó voltát megállapítani* ... Csak a legszimplább gondolkodás képzelheti, hogy egy lélek nem ragaszkodhatik egyszerre két közösséghez, *s hogy a zsidó szolidaritás kizárja a magyarsággal való szolidaritást...*"

A cikk ismerteti azokat a fogalmi vitákat is, amelyek a magyar—zsidó irodalomhoz való tartozás kritériumait taglalják. A szerző véleménye: *„Azt tartom ..., hogy hozzátartozik minden zsidó származású magyar író, azok is, akik talán egész életükben a legszívósabb igyekezettel kerülték népük problémáit. Ismerem őket, és tudom,* lesznek közöttük, akik nem fogják valami nagy örömmel fogadni, ha róluk is megemlékeznek a magyar zsidó írók seregszemléjén. *Akinek annak idején alkalma volt például bepillantani a sajnos elég gyarló Magyar Zsidó Lexikon készülésének kulisszái mögé, emlékezhetik, milyen ijedt nyüzsgés támadt, és mennyi protekciót vettek igénybe egyesek, hogy a lexikon — ne említse őket. S nem is csodálhatjuk, hogy ott, ahol a bíróság rágalmazás címén ítélte el a szerkesztőséget, amely egy keresztény egyetemi tanárról mint áttért zsidóról emlékezett meg, nem minden zsidó író veszi örömmel tudomásul, ha származását napvilágra hozzák.*" (Kiem. V. P.)

A modernizáció és asszimiláció a zsidó és nem zsidó írók csoportját is megbontotta, viszonyuk nemcsak egymáshoz, de saját csoportjuk tagjaihoz is disszonáns. A társadalmi asszimilációhoz képest a tudati asszimiláció mindkét csoport tagjainak zöménél fáziskésésben van. Mindkét csoportban csak kivételképpen találunk olyanokat, akik a zsidóság kettős kötődését el tudják fogadni — pl. Ady, Móricz, Pap Károly, Zsolt Béla —, nem csupán beolvasztani, illetve a másik oldalról beolvadni akarnak, hanem az asszimilációt nem a korábbi tagsági csoport kulturális értékeinek megtagadásával, hanem azok átmentésével képzelik el.

A két csoport közötti tisztázatlan viszony, a kölcsönös fenyegetettség érzése — melyet egyik oldalról az évezredes üldöztetés emléke, a másik oldalról a gazdasági-értelmiségi konkurenciától való félelem motivált — váltotta ki 1933-ban az *urbánus-népies vitát.* A közvetlen ok Illyés 1933-ban a *Nyugat*ban megjelent *Pusztulás* c. szociográfiája volt. Az „urbánus"-„népies" fedőnevek voltak, amit mindenki másként értelmezett. Jelenthette az ösztönösséget és az észuralmat, de jelenthette a parasztot és a zsidót — ahogy Illyés nyilatkozta negyedszázad múltán. Illyés támadta Budapest szellemiségét, mely akkor egyre inkább egyet jelentett a körúti „hazafiatlan" zsidó sajtóval. *„Először éreztem, hogy Budapest nincs Magyarországon, felette, alatta vagy mellette van, tudja a jó isten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után meg kellene helyét keresnünk."* ... *„A hasító ék* — (ti. a német terjeszkedés, V. P.) — *nagyszerűen működik. Talpát a Drávának vetve nyomul Pest felé, már feleútján van. Fejér megye határán. Útjában kemény, életerős német szigetecskék várják, puhítják előtte a talajt, Pesttől nem kell tartania, az országnak talán fővárosa volt, a népnek soha."* ... *„A hazafiság a magyarok között, a legjobb értelmű is, enyhe zsidózással kezdődik, ez az előjáték, alapjában nem áll másból, mint csendes sóhajtásból és mély légvételből, mintha csak a tüdő hangszerelése lenne. Az is. Folytatódik a kapitalizmus elleni sóhajtozással, ami még ugyanaz a terület, majd átcsap a kifakadásokra Pest ellen, aminek semmi köze az országhoz, tehát a magyarsághoz, ahová az adó ömlik, és ahonnan büdösödik a hal..."* Tanulmányának ez a része indulatokat váltott ki mind a zsidó írók, mind a népiesek között. A zsidók úgy érezték, hogy minden olyan indulat, amelynek alapja az ország lakosainak nemzetiségi megkülönböztetése (németek-magyarok) végül is a fasizmus közeledtének árnyékában a németek elleni nehéz ellenállás helyett a zsidók elleni könnyű támadásba fog átcsapni. *„Ezt az ösztönös vaksi érzékenységet Illyés tanulmánya — úgy lehet — akkor is horzsolta volna, ha zsidókra való utalást nem lehet kiolvasni belőle. De lehetett."* — írja Vas István.[10] A vita elmérgesedett. Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök* c. cikkére válaszolva Illyés többek között ezt írta: *„A zsidóságot a magyarság nem mint*

nemzetet vagy fajt fogadta magába, hanem mint egyedeket... *Eötvös nem azért akarta a zsidók felszabadítását, hogy szabadon maradhassanak zsidók, hanem, hogy* szabadon olvadhassanak bele az emberi, *közelebbről* a magyar közösségbe ... *Népek versengésében kétfelé nem nyújthatod a kezed sem segítségért, sem haszonért... A zsidókérdésre a magyar táj már megadta a választ. Sajnos az ige nem azzal válik testté, hogy kimondják, hanem ha meghozzák neki az áldozatot.*" (Kiem. V. P.) (Nyugat, 1935.)

Vas István[11] idézi Illyés egyik cikkét, melyben urbánus ellenfeleit figyelmezteti, hogy könnyelműség játszani a tűzzel, az antiszemitizmus vádjával; „*melytől kétszeresen is óvakodnia kell annak, akinek feje fölött egyik napról a másikra kigyulladhat a tető.*" Vas hozzáteszi ehhez: „*Csakugyan csöppet sem félt attól, hogy azok a lángok átcsaphatnak más tetőkre is? Vagy el tudta képzelni, hogy a hozzánk átcsapó tűz elszigetelhető lesz? Hogy ebben a kis országban el lehet keríteni egy olyan gettót, amely fölött más tető lesz, mint egész Magyarország felett?*"

Az ideológia szintjére emelt nemzeteszme a 30-as évek végére a magyarságot legfőbb értékként kezelte. Németh László 1939-ben írt — azóta új kiadást meg nem ért — *Kisebbségben* c. tanulmányának „híg-magyar", „mély-magyar", „jöttmagyar" kategóriái jól példázzák azt a szemléletet, amelyet Babits „*kertész-pszichózisnak*" nevez, mely a nemzet fogalmát oly szűkre szabja, hogy az inkább törzsi fogalom lesz.

A magyar írók közül néhányan meggyőződéses antiszemiták voltak. Köztük talán legismertebb Erdélyi József, akinek 1937-ben a *Virradatban* megjelent *Solymosi Eszter vére*[12] c. költeményét azóta is a magyar irodalom szégyeneként emlegetik. A költőnek azonban ez csak a leghíresebb, de korántsem egyedülvaló antiszemita verse. E szellemben íródtak *Magyar út, Élősdiek, Fenevadak, Magyar Múzsa* c. versei is.

A zsidóság ősi kultúráját a soproni neológ rabbi, Pollák Miksa fia, Pap Károly mentette át a magyar irodalomba. *Azarel* c. regényében saját élménykörét az egyetemesség szférájába emelte. Az író apjáról Keresztury Dezső ezt írja: „*A ritka kiváló szónokok közé tartozott,* ízes magyar beszéde, mérsékelt taglejtései, *szép szóképei pedig nagy hatást tudtak kiváltani. Egyébként* kapzsi ember hírében állott, *felesége pedig kevély nőként járta az utcákat.*" (Kiem. V. P.) Az apa az asszimilálódó zsidó polgárság képviselője. A nagyapa — a regény Jeremia apója — az ortodox zsidó vallás híve, kereskedő, aki élete végén a fanatikus vallási rajongás világába zárkózott be. Alakjában az író az ortodox zsidóság életmódját mintázza meg: „*Atyai nagyatyám* gyapjas zsidó volt. *A bérlőktől és a parasztoktól vette a gyapjút, s felvitte a városba, zsidó kereskedőknek. Hévben, fagyban járta a falvakat, nem ösmert mást,* csak a hajszát *a kenyér után és a »Tan szolgálatát«. Egyetlen vágya volt; egyszer abbahagyni a faluzást s a »Tan«-nak szentelni minden idejét.*" (Kiem. V. P.)

„Gyermekeiben korán csalódott: hármukon *eluralkodott az üzleti szellem,* s kereskedők szolgálatába szegődtek, akik csak „*szombaton ismerték Jahvét.*" A másik három *»pogány« iskolákban tanult, orvosnak, ügyvédnek, tanárnak készültek.*"

A vallás — melynek Jeremia apó feltétlen híve — elválaszthatatlanul egybe tartozik a zsidósággal, népi vallás, s egyben törvények gyűjteménye is. A zsidóság vezérei etikusok és próféták, akik arról töprengenek, hogy minek kell lennie, és milyen világrend felel meg az *egy igaz* Isten akaratának. A zsidó vallás a „szellem" vallása, ezért nevezik a zsidókat a könyvek, a Biblia népének.

Milyen követelményeket jelent életvitel szempontjából ez a vallás? Mivel a vallás egyben törvények gyűjteménye is, a tanok, a törvények szüntelen tanulmányozását és megtartását teszi kötelezővé. Ezért lehetett maga a zsidóság „tanító néppé". „*A zsidóság az egyetlen nép, amely minden fiúgyermekből teológust akar nevelni.*"[13] A szombat az Istenről való gondolkodás ünnepe. A zsidó vallású ember életét át- meg átszövik a különböző imádságok, szertartások, melyek szigorú előírások szerint folytatandók. A tan nem hagyja magára az egyént, szinte minden percét beosztja. Jelképek erdejével veszi körül, amelyek csak erre a vallásra jellemző, következésképp minden más vallástól különbözik, elválaszt más csoportoktól, de egyben össze is kovácsolja a zsidó csoportot. *Rendszeres, mértékletes, szorgalmas* életet kíván, a kötelességek „szentségét" nyomja rá az emberi életre, testi és lelki tisztaságra, önmérsékletre, a többiek iránti felelősségre nevel.

Jeremia apó ilyen értelmű küldetéstudata fiát, a neológ rabbit már nem jellemzi. Jeremia apó a zsidóságot magát hibáztatja nehéz sorsáért, mert népe nem teljesítette Jahve küldetését, de fia a vallást már inkább megélhetésnek, szokásnak tekinti. Apja kispolgári életvitele, kötelességszerű, formális vallásossága ellen lázad Azarel Gyuri, a regény főhőse — az író. A regénybeli és a valóságos anya méltó társa férjének. Az anyai nagyszülők „grófi zsidók" voltak, ahogy az Azarelben Jeremia apó jellemzi őket: „fontosabb volt náluk a gyarapodás a Tannál és a Magyarázatoknál". A szülői házban, ahol a családi ágy felett Árpád és a hét vezér képe lóg, csupán a pénz a fontos, a gyermekek szeretetteljes nevelése — amely Jeremia apó házában a legfontosabb dolgok egyike volt — nem. Azarel Gyuri fellázad szülei ellen. *„Igenis, nincs Isten, és maguk se hiszik, hogy van. De abból élnek."*

Azarel Gyuri irodalmi alakja kitűnően érzékelteti a bomlási folyamatot, amely a zsidó csoporton belül a belső kohézió és a külső nyomás gyengülése folytán végbemegy, de a folyamatot kísérő identitás-válságot is.

Vas István, a bátaszéki rabbi unokája, Pap Károlyhoz hasonlóan, jól ismerte a vallást. *És látá, hogy jó* c. elbeszélése a zsidó vallással való találkozás nosztalgikus megörökítése. Vas István szülői családja eltávolodott a nagyapai ház vallásos zsidó életmódjától, mint Pap Károly szülői családja is. Apai nagyapja házában tudja meg, hogy nem lenne szabad szalámit ennie, mert az disznóhúsból készül. A tág családi körben megült péntek esti ünnep hangulatát így örökíti meg: *„Pesten a* család elzárkózását, a tulajdon féltését *nevetségesnek találta, korai homályos bírálattal, melyet azonban a forradalom hangos szókimondása és az elemibe is behatoló gondolatköre segített tudatosítani. Itt a külön kicsi ház, a kapu, az udvar, mindezeknek értelmet adott."* *„Nagyapja* héberül *mondta a szöveget és rögtön fejtette is a szavakat. Alighogy a megérkezésük utáni reggelen felébredt, foglalkozni kezdett vele, buzgón és némi felháborodással, amiért ennyire elhanyagolták unokája nevelését. A fiú figyelmét nem kerülte el előző este nagyapjának apjára vetett pillantása, amikor kiderült, hogy a fiú egy szót sem ért héberül. Holott ők ketten, nagyapa és apa, ezen a nyelven szoktak volt egymással levelezni, s ő odahaza* sokáig nézegette a sűrű, különös és vonzó betűket *az Erdőszögről jött levelezőlapokon. Csakugyan, apja ahhoz képest, hogy* rabbinak a fia, igen kevéssé volt vallásos *még abban az időben: a civilizált zsidók között »fehér terror« után lett általános* divat *nagy ünnepkor templomba járni, s hogy fényes nappal sem szégyeltek héber imakönyvekkel végigmenni Pest utcáin. Az otthoni Nagyapa meg Miksa bácsi pedig az ilyen dolgokban* közömbösek, *sőt jóindulatúan kételkedők voltak, tehát anyja sem kaphatott hazulról vallásos nevelést, s így amikor az ezután következő években bevezette, hogy pénteken, sötétedéskor meggyújtott két gyertyát, kezét suán föléjük emelve, szemét némileg a magasba fordítva, mintha csak gyerekkora óta ezt csinálta volna — a fiú nem hagyta magát megtéveszteni s a hajszolt áhítat e mozdulatát kezdettől fogva szenvelgőnek és nevetségesnek érezte."* (Kiem. V. P.)

A polgárosodó városi környezetben: *„Már nem azt hallottam, hogy kiválasztottak vagyunk, hanem hogy* különbek vagyunk, *vagyis hogy okosabbak, jobban értünk a gazdasági élethez, mi vagyunk a kulturáltabbak, érzékenyebbek, tisztességesebbek — és még hány változatát — nemcsak a tágabb családi és ismeretségi körben, de a gimnáziumban osztálytársaimtól, később a gyárban kollégáimtól."*[14]

Az író a zsidó szellemi felsőbbrendűség hangoztatását önreklámnak tartja. Az urbánus-népies vitát is fanyalogva fogadja. *„...a zsidók nem sok józan észről tettek tanúságot, és nem láttak az orruknál tovább, sőt éppen a legközelebbi kérdésben, ti. a fasizmus közeledtében még odáig sem."*

Az író a zsidó vallástól elfordul, de a rítust még sokáig tartja: *„Az a lehetőség pedig eszembe se jutott, hogy megszeghetném a nagyböjtöt."*

Bár meggyőződés, és nem az üldöztetések elől menekülés vágya térítette katolikus hitre, zsidósága erősen foglalkoztatta. Radnótival, aki még a hagyományok, a rítus szintjén sem azonosult zsidóságával, sokat beszélgettek erről: *„Az én álláspontom röviden az volt* — írja —, *hogy ha az ember zsidónak született, mindössze két lehetősége van. Vagy azt mondja: »zsidó vagyok«, vagy azt mondja: »nem akarok zsidó lenni« — és én természetesen az utóbbit választottam, de semmiképpen sem mondhatja azt, hogy »nem vagyok zsidó«. Márpedig Miklós éppen ezt mondta: »Csinálhat Hitler amit akar, és az egész világ a fejére állhat, ő ak-*

kor sem zsidó« ... hiába tagadta magát a kérdést, az természetesen foglalkoztatta őt; ha én nem hoztam szóba, ő is minduntalan visszatért hozzá ... Zsidóként ölték meg őt, de ő nem zsidóként halt meg." (Kiem. V. P.)

Hatvany Lajosnak, a dúsgazdag Hatvany-Deutsch család tagjának és örökösének, földbirtokosnak, ipari és kereskedelmi vállalatok tulajdonosának zsidó családi társadalmi közegét nem a „vallás őrei", a rabbik adták. A nagynevű és hatalmú család alapítója Deutsch Ignác 1820-ban Aradon fűszerkereskedőként kezdte, majd előnyös házasságkötés révén szerzett pénzét kereskedésre, kölcsönzésre fordította. Fiait Pestre küldte tanulni, hogy részt vegyenek a gabonakereskedelemben. A család rövidesen a hazai malomipar leggazdagabb képviselőinek egyikévé vált, majd az 1880-as években bank- és vasúti érdekeltségeket vásárolt. A család nevéhez fűződik a hazai cukoripar felvirágoztatása is. Az író a zsidó nagyburzsoázia életét közelről ismerte, ezért képes hitelesen megörökíteni — ahogy ő nevezi — „a pénz Hamletjeit", „a pénzművelőket" *Urak és emberek* c. regénytrilógiájában. A regény főhőse, Bondy Zsigmond valóban élő személy volt, de a figura megformálásához saját őseitől vett motívumokat is felhasznált. A főhős személyében a múlt század 80-as évei magyar gazdaságának egyik súlyponti szerepét betöltő gabonakereskedőjét, bankemberét és a honi ipar megteremtőjét mintázta. A Bondyban ábrázolt nagytőkés réteget azzal vádolja, hogy az 1848-as „forradalom árán nekik juttatott országnak gondját ismét átengedik a rendi uraknak". Persze a rendi urakról sincs hízelgőbb véleménye.

Hatvany ábrázolásában a kíméletlen üzleti érdekérvényesítés a Bondyak ethosza. Bondy Herman — Zsigmond apja — *„a szabadelvű világnézet iránt való lelkesedését kitűnően tudta összeegyeztetni a magas kamatok iránt való fogékonyságával ..."*

Gyermekét — Zsigmondot — arra tanítja, hogy *„A zsidó embernek ott a hazája, ahol a seftje."*. A fiú házitanítójának pedig, aki az addig csak németül beszélő család fiát magyarul tanítja, és gyakran emlegeti a „haza oltárát" — ekképpen fakad ki: *„... ha maga arra tanítja a fiút, hogy szeresd és tiszteld azt, aki téged, nem tisztel és nem szeret, hát ez egy rossz tanítás, mert megnehezíti a Zsiga életét. Ezért csak kérem, hagyja békében a fiamat azzal a sok Árpáddal meg Mátyás királlyal ..." „... ha az én fiamnak sok-sok pénze lesz Magyarországon, akkor az én fiam egy legis-legis-leg-legjobb magyar ember lesz Magyarországon."* A gyerek Zsigmond apja keserű igazságai ellenére fogékony a hazafias eszmék iránt, kitűnően megtanul magyarul. Őszintén felháborodik, hogy a kiegyezéskor idelátogató Ferenc József a „haza" rendeivel németül beszél; Deákért, Jókaiért, Petőfiért lelkesedik. Herman papa elfogadja saját zsidó csoportját, fia azonban azt elhagyni készül. Zsigmond az asszimilációra kész zsidó alakja. Az ő munkaideálja már nem a pénzművelés, hanem a *gazdálkodás*. Apái üzleti erkölcsével azonban már nem tud azonosulni. *„Ahányszor egy német megkérdi: Hát maga mit csinál? — Zsigmond nem tudja mit feleljen. Lesütött szemmel áll azok előtt az emberek előtt, akik közül az egyik azt mondja: építek, a másik azt: szállítok. A harmadik azt: gyártok ... Persze ezek sem angyalok, ezeknek is a meggazdagodás a céljuk, de gazdagságuk nem a pénztár lusta kincse, beteg aranyak, szennyes papírok."*

Az apa életszemléletével — „végül is nem örömökre vagyunk a világon" — ellentétes Zsigmond felfogása. Ő élvezni is szeretné az életet. Szerelemből házasodik, felesége nem zsidó, grófnő. Családi élete szétesik. Felesége és annak rangok igézetében élő társasága nem fogadja be őt, csak a pénzét. Élete derekán érti meg, hogy zsidóságától nem menekülhet: *„A törvényük bevesz, de a társaságuk kilök"*. Hatvany Lajos trilógiájának első része 1927-ben jelent meg. (A második és harmadik csak töredékben maradt fenn, és csak a felszabadulás után adták ki.) A könyv fogadtatása nem volt mentes a szélsőséges ítéletektől. A szélsőjobboldal a maga antiszemitizmusának igazolását látta benne, az ortodox és cionista zsidók pedig a zsidóság lekicsinylését. Ez a könyv körüli vita igazolni látszik, hogy a szerző (ön-)kritikusan és nagy szociális érzékenységgel nyúlt a témához. Annak további illusztrálására, hogy saját osztályának megítélésében milyen kevéssé volt elfogult Hatvany, idézzük 1947-ben írt cikkét:[15] *„Minden kornak és országnak olyanok a kapitalistái, amilyen az illető kornak és az illető országnak társadalma. A felemelkedő polgárságnak és a tőke biztonságának korában: haladóak, — a hanyatló polgárságnak és a tőkés biztonság megingásának korában: maradiak.*

A magyarországi városok gyér polgársága s annak javarészt sváb vagy zsidó tőkései azonban a maguk biztonságát éppen nem az önerejükből kiküzdött felemelkedések, hanem még az újkori kapitalizmus századában is a középkori feudalizmus csökevényeibe való csimpaszkodásuknak köszönhették. Ezért őrizte meg a magyarországi nagyburzsoázia, még a zsidók egyenjogúsítása után is a házi-zsidó jellegét. Ezért volt a liberalizmusa épp olyan álliberális, mint az uraké, akiknek szolgálatába szegődött ... Horthy-országnak, néhány tiszteletreméltó kivétellel, már csak Kornfeld Móricai voltak, akik a haladó értelmiségiek és az osztálytudatos munkásságnak elnyomatását és üldöztetését, fajra vagy vallásra való tekintet nélkül, olyan bőkezűen pénzelték, hogy abból még a fehérterror különítményeseinek is jutott. ... De azért még Gömbösnek és Hitler egyéb magyar helytartóinak is akadtak zsidó szószólói, mégpedig nem csak a sajtóban, hanem a képviselők, sőt mi több, a főrendek házában is. Ami pedig a magyar irodalmat és tudományt illeti, a hazai zsidók magyar érzésének bebizonyítása okából, nem a szociális és nyugatos szellem ébresztőire, tehát Bródy Sándorra, Ignotusra, Acsády Ignácra vagy Szabó Ervinre, hanem a házi zsidóság klasszikusára, Molnár Ferencre hivatkozott. Innét még csak egy lépés a másik főrend; Kornfeld Móricig, aki a maga profit-katolicizmusának lealjasodott bőkezűségével mindaddig pénzelt bizonyos fajvédő napilapokat és folyóiratokat, amíg azok csak az első és második, tehát ama *zsidótörvények mellett szálltak síkra, amelyek még az ő keresztvízzel leöntött zsidó érdekéhez és személyéhez* nem *értek közvetlenül. ... Amiből az következik, hogy éppoly kevéssé lehet szó a zsidóságnak, mint a kereszténységnek vagy a kereszténységnek nemzetközi összetartásáról, hanem igenis és csakis a hatalmon, mert birtokon-belülieknek s a birtokon és ezért hatalmon-kívüliek ellen, minden faji közösséget meg- és minden felekezeti vagy nemzeti összetartást át-törő osztályharcáról."*

Míg Pap Károly a vallásos zsidók, Hatvany a nagypolgári zsidók életét ismerte belülről, addig Krúdy Szabolcs megyét, a helyet és kort, ahol és amikor az „Ugocsa non coronat" szelleme visszajár kísérteni. A tiszaeszlári vérvád-perről jogász apjától is sokat hallott. Könyvét élete végén, 50 évvel a per után írta meg, akkor, amikor az újra burjánzó torz indulatok kiáltóan aktuálissá tették az 50 évvel korábbi tanulságokat. *„Ma már a több mint tíz évvel későbbi Dreyfus-per kissé vallási ízű előjátékául hat a tiszaeszlári vérvád: babonák, mendemondák, középkori hiedelmek, gyermekriogató dajkamesék alkotják az alapját, kidolgozásában és felépítésében azonban az antiszemitizmus önmaga számára alibit kereső, igazoló és hitelesítő igénye van jelen, mint az 1897-es párizsi vádemelésben. Az eszlári perben a jómódú zsidóságot a koldusszegény zsidóság révén akarták megfogni."* Krúdy regényéből érzékletesen kitűnik, hogy a Tisza menti falvak lakói többnyire békességben éltek saját falujuk zsidóival a per előtt. Antiszemitizmusuk legfeljebb a zsidócsúfoló nótákban merült ki. (A máramarosi és lengyel zsidókat azonban nem fogadták be.) A falusiak közül sokan értették is a zsidók nyelvét. A nyíregyházi kártyaasztaloknál is felfüggesztették vallási ellentéteiket a keresztények, az urak és a zsidók. Az antiszemitáknak a „koncepciós" per kifejlesztéséhez, kiépítéséhez legalább annyi energia kellett, mint annak megsemmisítéséhez — írja Krúdy.

Sándor Iván: *A vizsgálat iratai* c. könyvében azt vizsgálja, hogy napjaink Tiszaeszlárának tudatában milyen nyomot hagyott a per. A kép ijesztő, a nagyszülők még mindig úgy mesélik unokáiknak, mintha a rituális gyilkosság megtörtént volna. Dobos Ilona: *Egy folklórgyűjtő feljegyzései* c. kötetében leírja, hogy néprajzgyűjtő körútjain még mindig találkozik Solymosi Eszter emlékével.

A magát makacsul tartó vérvád-mese jól példázza, hogy az előítéletek menynyire nem szüntethetők meg tudati, ismereti ráhatással.

A fasizmus genocidiumát túlélő zsidóságnak újra szembe kellett néznie a vérváddal. Kunmadarason 1946. május 21-én pogrom tört ki.[16] A *Haladás* c. lap 1946. június 6-iki száma közli Fedor Ágnes helyszíni riportját. A riport jól tükrözi azt az attitűdöt, amellyel a falu (s az ország lakosságának nem kis hányada) a koncentrációs táborokból visszatért töredék zsidóságot fogadta: A kisgazdapárti titkár *„... saját szavait idézi, hogy amikor egy Körtner nevű zsidó elpanaszolta, hogy ezt a gyermekkolbász históriát terjesztik, ő, a kisgazda azt felelte: — Hát, ... akinek nem inge, nem veszi magára".*

Zsolt Béla pedig a lap május 30-iki számában, a pogrom után ezt írja: *„A zsidók nagy része igenis ki akar vándorolni innen ... a jól ismert okokból: mert 4/5-öd részét kiirtották, mert halottjainak még csak a sírjai sincsenek itt. Mert hazatérése pillanatában gyűlölet fogadta, s azóta e gyűlölet egyre nő, s ha mindenütt gátja szakadna, mint Kunmadarason, talán kegyetlenebb lenne, mint valaha. Ki akarnak vándorolni, mert egyrészt érzik, hogy nem tudnak itt élni, másrészt mert a lakosság tekintélyes része nem akarja, hogy itt éljenek."*

1946-ban Magyarországon nemcsak Kunmadarason, hanem Miskolcon, Ózdon, Sajószentpéteren is voltak pogromok. A kunmadarasi perben a Népbíróságok Országot Tanácsa (NOT) végül is igen enyhe ítéleteket hozott. Ne feledjük, hogy e korban feketézésért, árufelhalmozásért igen súlyos ítéleteket szabtak ki! Zsolt Béla az ítélethirdetés után a zsidóság jogos felháborodásának adott hangot a *Haladás* 1946. december 5-iki számában: *„A NOT ítélete a kunmadarasi bűnperben nem csupán a demokratikus igazságszolgáltatás csődtünete, hanem elsőrendűen aggasztó politikai tünet is." „A kunmadarasi per vádlottai embereket öltek és lakásokat fosztogattak — de ha ugyanezeket az embereket azzal a váddal állították volna ugyane bíróság elé, hogy éjszakai faluban egyszerű haszonlesésből előbb levetkőztették, majd meggyilkolták áldozataikat, vagy az országúton megölték egy autó utasait — a NOT bírói bizonyára nem teketóriáztak volna sokat, nem motiválták volna a bűncselekményeket a vádlottak alacsony szellemi színvonalával, félrevezetettségével és egyéb enyhítő körülményekkel, hanem ugyanezeket az analfabétákat és megtévesztetteket rövid úton felkötötték volna."*

„Ne feledjük, hogy a külföld sajtója és a külföld rádiója heteken keresztül az új Magyarország politikai terhelő bizonyítékaként foglalkozott Kunmadarassal. Amikor minisztereink (Nagy Ferenc és Rákosi) New Yorkban és Londonban jártak, Kunmadarast olvasták a fejükre, és a csehszlovák delegátus Párizsban éppen Kunmadarassal akarta ránkbizonyítani, hogy Magyarországon valóban nem változott semmi."

A háború utáni kortárs magyar (szép)irodalom zsidó vonatkozásairól több külföldön élő kutató tollából jelent meg tanulmány — külföldön.

„A zsidó-téma hosszú ideig tabunak számított Magyarországon. Az ötvenes években magát a zsidó szót is mintha kitiltották volna. Szinte nem volt látható nyomtatásban. 1956 után azonban viszonylag széles körben világossá vált — a zsidó származás jelentőségét váltig tagadó »internacionalisták« előtt éppúgy, mint azok előtt, akik eladdig tapintatból kerülték a témát —, hogy a zsidókérdés nem tűnt el."[17]

Az ország még fel sem szabadult, a koncentrációs táborok foglyai még haza sem értek, Darvas József a Szabad Nép 1945. március 25-iki számában *Őszinte szót a zsidókérdésben* c. cikkében azt írja: *„... Meg kell mondani, hogy ahogyan a demokrácia harcosai sohasem ismerték el bűnnek azt, ha valaki zsidó, ugyanúgy nem ismerik el ma sem előjogot biztosító »nemesi kutyabőrnek« a zsidó származást. Pedig ma határozottan van a zsidóságnak egy része, szerencsére a kisebb része — főleg éppen olyan polgári elemek, akik soha nem tettek semmit a fasizmus ellen, a demokráciáért — amely elvárja, sőt követeli ezt az elismerést. Igaz, nem faji alapon, hanem a több szenvedés jogán. De még így sem lehet elfogadni... Miért akarnak hát most mégis mártiriumuk leple mögött tétlenkedni azok, akik, míg lehetett, mindig a napos oldalon állottak?*

S miért akarják mindig a munka könnyebbik végét megragadni? Az utóbbi esztendők során egy furcsa „munkaszolgálatos szemlélet" fejlődött ki nálunk: úgy tanulták meg a világot látni, hogy vannak keretlegények és vannak munkaszolgálatosok. Most, hogy fordult a világ, ők szeretnének keretlegények lenni..."

A köztudat a háború utáni „zsidókérdést" a párthoz, az új ideológiához való viszonyban látta. Olyan — számszerű adatokkal nem igazolható — hiedelem alakult ki, hogy a gazdasági-politikai hatalmi pozíciókat az összlakosságon belüli arányuknál jóval nagyobb mértékben töltenek be zsidók. Galgóczi Erzsébet *Vidravas* c. művében erről így ír: *„Smukkéknak szerencséjük van: a háború alatt sváboknak nézték őket, azóta meg zsidónak."* Gáli József *Szúnyogok és nemeskócsagok* c. könyvének Szücs Imre figurájában az üldöztetésből előnyt kovácsoló zsidó alakját mintázza meg és a nem zsidók bűntudatelhárítási mechanizmusát is ábrázolja.

A zsidóüldözés miatti őszinte felelősségvállalás hiányát Somlyó György: *Rámpa* c. regényében egy — a 60-as években történt — író-olvasó találkozó kapcsán ábrázolja. A szerző itt találkozik azzal az időközben már felnőtté vált kisfiúval, aki a szerző nagyapját a deportáló menetben megkövezte. *„Mit tudott ő kilencéves korában minderről, csuklotta, fájdalom, nem különösebben fájdalmasan, inkább csak kötelező megbánással, mit tudott ő minderről, a többiek is dobáltak, hát ő is dobált, s ha némi idegenkedést érez most már emiatt, azért meg tudja érteni, meg kell értenie, és neked is meg kell értened. Meg tudod érteni, gondoltad, meg kell ertened, hiszen így volt... S amit a múlt tekintetében hajlandók, mert kénytelenek vagyunk megérteni, mert így volt, azt a jelenben nem mindig vagyunk hajlandók, mert nem vagyunk kénytelenek megérteni, hiszen most történik, tehát még másként is történhetne, nemcsak így; elbeszélhette volna ezt a történetet másként is, nem csak így, ... úgy is, hogy ha nem is ítéli el azt a kilencéves gyereket, aki volt — ki ítélhet el egy kilencéves gyereket? Neked van erre a legkevésbé hajlandóságod — de legalább szánhatná azt a kilencéves gyereket, aki — úgy esett, most már nem lehet tenni róla — nem szánta meg az előtte fegyveres csendőrök által hajtott fegyvertelen öregembereket, asszonyokat és gyerekeket — mert ezekben a menetekben már csak ilyenek voltak... Irtózatos szánalom fogott el iránta... A hajdani kisfiú iránt, a mostani felnőtt iránt, akinek ilyen kisfiúnak kellett lennie és mindannyiunk iránt, akiket már születésükkor ilyen torzító formába önt a történelem."*

Az üldöztetést túlélt zsidóság egy részének asszimilációs készsége olyan nagyfokú volt, hogy gyerekeik előtt származásukat is eltitkolták.[18] Gergely Ágnes: *A tolmács* c. regényének főhőse ezeket mondja: *„Legtöbben úgy voltak vele, mint a strucc: azt hitték, ha ők maguk nem tudják magukról, hogy kicsodák, a világ se fogja tudni róluk... Egy zöldségkereskedő elment géplakatosnak, vasárnap kijárt sörözni a haverokkal a Ligetbe, és tíz évig tökéletes, felhőtlen egyenlőségérzése volt. 1956-ban azután felírták a háza falára: »Icig! Most nem jutsz el Auschwitzig!« Akkor disszidált."*

A túlélő zsidóság másik részét az üldöztetés visszafordította az asszimiláció útján, és öntudatosan vállalja zsidóságát. Bárdos Pál: *A második évtized* c. regényében azt írja: *„Zsidónak vallom magam mindaddig, míg egyetlen antiszemita lesz a világon."*

Az öntudatosan vállalt zsidóságot tartalommal már nemigen tudják megtölteni, a zsidóság vállalása jobbára a zsidó származás, a zsidó múlt vállalását jelenti, a szépirodalomban pedig sokszor mint a nagyapák világa iránti nosztalgia, illetve identitásválság jelenik meg (Mezei András, Vas István, Moldova György, Nádas Péter stb. művei).

A nem zsidók részéről érzékelhető olyan vélekedés, mely szerint a zsidó származás vállalása egyszersmind a magyarság megtagadásával jár együtt. Irodalmi példa erre Illyés: *Sorsválasztók* c. drámája, mely azt bizonyítja, hogy a szerző korábbi nézeteit fenntartja: *„Népek versengésében kétfelé nem nyújthatod ki a kezed."*

Az irodalomnak és a társadalmi környezetnek még sok teendője van, hogy az olyan szociális tudat legyen tipikus, melyet Devecseri Gábor naplórészlete sugall: *„Én a legszerencsésebb vagyok. Mert egy labdarúgó-mérkőzésen nem is tudom, kinek szurkoljak. Elsősorban a magyarnak bárkivel szemben. Másodsorban az európainak a nem európaival szemben, azután a zsidónak a származásomra való tekintettel; a katolikusnak a vallásra való tekintettel, melyben felnőttem; a reformátusnak is, mert református gimnáziumban nevelkedtem. Én jónak érzem ezt a sokféle kötöttségemet, s hogy semmiféle szektás, semmiféle soviniszta vonás nincs bennem. De a szolidaritást és az együvé tartozást a legkülönbözőbb kategóriákkal, amelyekbe beletartozom így vagy úgy, átérzem nagyon is."*

JEGYZETEK

[1] A zsidóság ilyen értelmű megközelítését lásd többek között: *Allport, Gordon:* Az előítélet. Bp. 1970. Gondolat.; *Sztálin* művei, 2. köt. 1949. Marxizmus és népiesség. Bp. 1949. Szikra, 315—399. p.; Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Bp. 1985. ELTE-JTK.

[2] Lásd: *Lewin, Kurt:* Csoportdinamika. Bp. 1975. Közgazdasági és Jogi K.; *Mérei Ferenc:* Az együttes élmény. In: Csoportlélektan. Bp. 1969. 346—366. p.; *Merton, Robert:* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. 1968. Gondolat.; *Nagy Endre:* Zsidókérdés és antiszemitizmus a félmúltban. In: Új Forrás, 1984. okt. 52—56. p.; *Pataki Ferenc:* Az én és a társadalmi azonosságtudat. Bp. 1982. Kossuth K.

[3] A zsidótörvényekről, a mentési akciókról lásd részletesen: *Karsai Elek:* Fegyvertelen álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez. 1—2. köt. Bp. 1965. MIOK; *Lévai Jenő:* Endre László. A magyar háborús bűnösök listavezetője. Bp. 1945. Müller K. K.; *Lévai Jenő:* Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidóság megmentésére. Bp. 1946.; *Lévai Jenő:* Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéséről. Bp. 1946.; *Lévai Jenő:* Szürke könyv a magyar zsidóság megmentéséről. Bp. 1946.; *Lévai Jenő:* Zsidósors Magyarországon. Az üldözések kora. Bp. 1948.; *Munkácsi Ernő:* Hogy történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Bp. 1947. Ráday Emlékkönyv. Bp. 1986.; *Schmidt Mária:* Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. In: Medvetánc, 1985. 2—3. sz.; *Szenes Sándor:* Befejezetlen múlt. Bp. 1986.; Vádirat a nácizmus ellen. (Szerk. *Beneschofsky Ilona—Karsai Elek)* 1—2. köt. Bp. 1958—1960.; *Váradi László:* Külföldi diplomáciai kísérletek a budapesti zsidóságért. Mentés vagy árulás? In: Medvetánc, 1985. 2—3. sz.; *Vihar Béla:* Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiről. Bp. 1945.; A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete statisztikai osztályának közleményei. (Szerk.: *Pach Zsigmond Pál—Sándor Vilmos.)* 1—14. sz., Bp. 1947—49.

[4] *Ady Endre:* A nacionalizmus alkonya. Bp. 1960. Kossuth K.

[5] Lásd: *Kubinszky Judit:* Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875—1890. Bp. 1967. Kossuth.; *Nagy Endre:* i. m. *Sumner, W. G.:* Népszokások. Bp. 1978. Gondolat.; *Szabó Miklós:* Magyar nemzettudat — Problémák a huszadik század második felében. In: Medvetánc, 1984. 4. sz.; *Szabó Miklós:* Nemzetkarakter és resszentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkciójáról. In: Világosság, 1981. 6. sz.; *Weber, Max:* Gazdaságtörténet. Bp. 1967. Gondolat.

[6] Idézi *Mérei Gyula:* Magyar politikai pártprogramok 1867—1914. Bp. 1934. 143—155. p.

[7] *Keresztury Dezső:* Irodalmi életünk feszültségei. In: Magyar Szemle, 1930. 335—347. p.

[8] *Keresztury Dezső:* Irodalmunk és társadalmunk. In: Magyar Szemle, 1930. 2. sz. 115—126. p.

[9] *Kardos Pál:* Az új magyar irodalom és a zsidóság. (Mit kell tudnia a külföldinek a magyar zsidó írókról és a magyar zsidó olvasóközönségről?) In: Múlt és Jövő, 1930. 323—325. p. Válaszcikk: *Juhász Géza:* A zsidóság szerepe a magyar irodalomban. In: Múlt és Jövő, 1930. 364—365. p.
A zsidó írók magyar irodalomban betöltött szerepével foglalkoznak még többek között az alábbiak: *Ijjas Jankovits Antal:* A magyarországi zsidó írók új útjai. In: Társadalomtudomány, 1931. 198—209. p., *Keszi Imre:* A zsidóság magyar irodalmi szerepe a 20. században. In: Libanon, 1937.; *Ujvári László:* Zsidó orientáció a magyar irodalomban. In: Korunk, 1933. 3. sz.

[10] *Vas István:* i. m.

[11] *Vas István:* i. m.

[12] *Erdélyi József:* Solymosi Eszter vére. In: Emlék. Erdélyi József összes költeményei. Magyar Élet kiadása, 1940.

[13] *Moldova György:* Szent Imre induló c. könyvében mondja Teitelbaum máramarosi rabbi.

[14] *Vas István:* Miért vijjog a saskeselyű? Bp. 1981. Szépirodalmi.

[15] *Hatvany Lajos:* A zsidóság szociológiája. In: Fórum, 1947. 9. sz., 712—714. p.

[16] Az 1946. évi pogromokról lásd részletesebben: *Antal Gábor:* A bolond Fazekasné látta a feldarabolt gyereket. In: Haladás, 1946. máj. 30.; *Bajor László:* A kunmadarasi per. In: Haladás, 1946. dec. 12.; *Bethlen Oszkár:* Éljen Auschwitz! In: Szabad Nép, 1946. jún. 9.; *Bethlen Oszkár:* Mauthausen nimbusza. In: Szabad Nép, 1946. dec. 29.; *Bethlen Oszkár:* Mégegyszer Mauthausen nimbuszáról. In: Szabad Nép, 1947. jan. 1.; *Csalog Zsolt:* Egy téglát én is letettem. In: Mozgó Világ, 1982. 2. sz., 19—55. p.; *Fedor Ágnes:* Kunmadaras tanítójának vetése beérett. In: Haladás, 1946. máj. 30.; *Gallai Ágnes:* A kunmadarasi NOT-bírónak nincs hozzáfűznivalója. In: Haladás, 1946. dec. 19.; *Gy. J.:* Ezek terjesztik a vérvád mesét. In: Szabad Nép, 1946. jún. 16.; *Kállai Gyula:* Antiszemitizmus, vérvád, népmozgalom. In: Szabad Nép, 1949. jún. 9.; *Mándi András:* Még egyszer Kunmadaras. In: Haladás, 1946. dec. 25.; *Molnár Erik:* Az antiszemitizmus ma a demokrácia ellen irányul. In: Szabad Nép, 1946. ápr. 9.; *Révai József:* Párizs és Miskolc. In: Szabad Nép, 1946. aug. 4.; *Révai József:* Pogrom és népmozgalom. In: Szabad Nép, 1946. jún. 16.; *Szabó István:* Új Orgoványság. In: Haladás, 1946. máj. 30.; *Szatmári Jenő:* Kunmadaras a Körúton. In: Haladás, 1946. júl. 4.; *Zsolt Béla:* Kunmadaras. In: Haladás, 1946. máj. 30. és dec. 5.; *Zsolt Béla:* Miskolc vagy a vesztett illúziók. In: Haladás, 1946. aug. 8.

[17] A kortárs magyar nyelvű szépirodalom zsidó vonatkozásaival több tanulmány foglalkozott. Így: *Sanders Iván:* Magyar-zsidó életélmény a kortárs magyar irodalomban. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984. 223—236. p.; *Várnai Pál:* A zsidóüldözések évei a mai magyar irodalomban. In: Menora. Toronto, 1978.; *Zsadányi Oszkár:* A magyar zsidóság tragédiájának visszhangja a magyar irodalomban. In: MIOK Évkönyv, 1975/76. 411—421. p. Két bibliográfia is készült: *Geyer Arthur:* A magyarországi fasizmus üldözéseinek bibliográfiája 1945—58. Bp. 1958. MIOK; és *Landeszman György:* A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája. 1959—1965. Szakdolgozat.

[18] A ma élő zsidóság identitás-problémáiról részletesebben lásd: *Erős Ferenc:* Zsidó identitás a mai Magyarországon. In: A Magyar Pszichológiai Társaság VII. Országos Tudományos Konferenciája. 2. köt. Bp. 1985. 387—391. p.; *Erős Ferenc—Kovács András—Lévai Katalin:* Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. In: Medvetánc, 1985. 2—3. sz., 129—145. p.; *Erős Ferenc—Stark András:* A társadalmi diszkrimináció hosszan tartó hatása a személyiségfejlődésre. In: A Magyar Pszichiátriai Társaság I. Kongresszusa. Bp. 1983. 98—99. p.; Lelki problémák a pszichoanalízisben. (Vál.: Ferenczi Sándor tanulmányaiból.) Bp. 1982. Magvető.; *Virág Teréz:* Lappangó aknák. In: Magyar Hírlap, 1985. máj. 16.

IRODALOM

A zsidóság társadalmi helyével foglalkozó tanulmányok

Ágoston Péter: A zsidók útja. Nagyvárad. 1917.

Bárány Ferenc: Az antiszemitizmus szerepe a szélsőjobboldali diákmozgalmakban. Bp. 1971.

Beneschofsky Imre: Maradék zsidóság. A budai aggok és árvák menházegyesületének évkönyve. Bp. 1946. Officina.

Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Bp. 1982. Minerva.

Darvas József: Őszinte szót a zsidókérdésben. In: Szabad Nép, 1945. 1. sz.

Eötvös József: A zsidók emancipációja. Bp. 1982. Magvető.

Erős Ferenc: A fasizmus társadalomlélektanáról. In: Pszichológia, 1982. 2. sz. 279—295. p.

Faragó László: Írástudók árulása — írástudók helytállása. Bp. 1946. Népszava K.

Fehér Klára: Auschwitz egy német város. In: Fórum. 1947. 12. sz. 961—965. p.

Hanák Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: Jelenkor, 1983. 5. sz.

Hermann Imre: Az antiszemitizmus lélektana. Bp. 1945. Bibliotheca.

Horváth Márton: Zsidóság és asszimiláció. In: Társadalmi Szemle, 1946. 7. sz. 495—501. p.

Illyés Gyula: Ki a magyar? 1939. Bp. 1982. Magvető. Gondolkodó magyarok.

Juhász Gyula: A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt. In: Új Írás, 1984. 7. sz. 68—91. p.
Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944. Bp. 1983. Kossuth K.
Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. In: Medvetánc, 1985. 2—3. sz. 41—91. p.
Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984. 37—180. p.
Kecskeméti György: Az antiszemitizmus szociológiája. In: Libanon, 1936. 1. sz. 13—16. p.
Kende Péter: Zsidóság antiszemitizmus nélkül? Antiszemitizmus zsidóság nélkül? In: Valóság, 1984. 8. sz.
Kovács M. Mária: Antiszemita és liberális ellenállás. Antiszemitizmus a Horthy-korszakban. In: Medvetánc, 1985. 2—3. sz. 91—99. p.
Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: Maradék zsidóság. 34—38. p.
Magyar zsidó lexikon. Bp. 1929. Szerk.: *Ujvári Péter.*
Maradék zsidóság. Szerk.: *Beneschofsky Imre.* Bp. 1946.
Márkus Mária: Büszkeség és előítélet. In: Valóság, 1967. 4. sz.
Marton László: Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon. In: Eszmék nyomában. Hollandiai Mikes Kelemen Kör. 1965.
Nagy Lajos: Antiszemitizmus négyszemközt. Bp. 1920.
Nyiszli Miklós: Orvos voltam Auschwitzban. Irodalmi Kiadó. Románia. 1964.
Schweitzer József: Istenhit Auschwitz után. In: Teológia, 1974. 4. sz. 207—211. p.
Simon Judit: Zsidóközérzet. 1981. (Kézirat) Bp. 1981.
Sós Endre: Európai fasizmus és antiszemitizmus. Bp. 1948. Magyar Téka.
Süköd Mihály: Közlemények a zsidókérdésről. In: Valóság, 1984. 8. sz. 89—96. p.
Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. In: Valóság, 1985. 9. sz. 95—101. p.
Székely Béla: Az antiszemitizmus pszichoanalízise. Bp. 1939.
Szirmai Rezső: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések háborús főbűnösökkel a börtönben. Bp. 1946. Fauszt K.
Váradi László: Magyar zsidóság a 20. században. In: Magyar Tudomány, 1985. 3. sz. 227—234. p.
Várdy Péter: Befejezetlen múlt — mai magyar zsidó valóság. In: Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1982. 81—146. p.
Várdy Péter: Zsidókérdés Kelet- és Közép-kelet-Európában. Bp. 1985. ELTE.
Várdy Péter: A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban. Szemléleti problémák és a kérdés aktualitása. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984. 181—219.
Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között 1849—1918. In: Kortárs, 1986. 12. sz. 100—117. p.
Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői. Bp. 1979. Akadémiai K.
Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Bp. 1984. Gondolat.
A zsidókérdés Magyarországon. Különnyomat a Huszadik Századból.

Az irodalom és zsidóság kapcsolatával foglalkozó tanulmányok

Bernstein Béla: Jókai és a zsidók. Bp. 1925. IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társaság).
Kaczér Illés: Kiss József, a zsidó költő. In: Múlt és Jövő, 1919.
Katona Ferenc: Zsidó problémák a modern magyar irodalomban. Komor András előadásai a Goldmark-teremben 1935-ben. In: MIOK Évkönyv 1975/76.
Kecskeméti Ármin: A zsidó a magyar népköltészetben és színműirodalomban. In: Magyar Zsidó Szemle, 1896.
Komlós Aladár: Egy magyar-zsidó irodalomtörténet elé. In: Libanon, 1936. 27. p.

Komlós Aladár: Ki volt az első magyar zsidó szépíró? In: Libanon, 1936. 206. p.
Komlós Aladár: Kiss József születésének 100. évfordulójára. In: Múlt és Jövő, 1943. nov. 161—163. p.
Komlós Aladár: Magyar zsidó költők Kiss József előtt. In: Múlt és Jövő, 1933.
Komlós Aladár: A zsidó lélek az irodalomban. Válasz Móricz Zsigmondnak. In: Nyugat, 1930. okt. 1.
Krausz Mór: A zsidó Mikszáth Kálmán műveiben. Bp. 1910. IMIT.
Móricz Zsigmond: A zsidó lélek az irodalomban. In: Nyugat, 1930. szept. 16.
Palágyi Lajos: Vajda János és a zsidóság. Bp. 1933. IMIT.
Pintér Jenő: Századunk magyar irodalma. Bp. 1943. Franklin Ny.
Radó István: Zsidó vonatkozások Mikszáth Kálmán műveiben. Bp. 1913. IMIT.
Rejtő István: Mikszáth Kálmán és a tiszaeszlári vérvádper. In: Irodalomtörténet, 1972. 1. sz.
Schöpflin Aladár: A zsidó lélek az irodalomban. Válasz Móricz Zsigmondnak. In: Nyugat, 1930. okt. 1.
Schweitzer József: Magyar írók magyar rabbikról. In: MIOK Évkönyvek 1971/72, 1973/74, 1975/76.
Somlyó Zoltán: Kosztolányi és a zsidóság. In: Múlt és Jövő, 1937.
Turóczi-Trostler József—Zsoldos Jenő: Száz év előtt. Az első magyar-zsidó írónemzedék. Bp. 1940. IMIT.
Vidor Pál: Adalékok Jókai Mór zsidó vonatkozásaihoz. In: Magyar Zsidó Szemle, 1929.
Zsoldos Jenő: Berzsenyi Dániel és a zsidóság. In: Libanon, 1936. 1. sz.
Zsoldos Jenő: Emancipációs motívumok lírai költészetünkben. Bp. 1943. IMIT.
Zsoldos Jenő: Irodalmunk zsidószemlélete. In: Libanon, 1938.
Zsoldos Jenő: Kölcsey és Jeremiás. In: Libanon, 1936. 1. sz.
Zsoldos Jenő: Magyar irodalom és zsidóság. Bp. 1943. Országos Izraelita Tanító Egyesület.
Zsoldos Jenő: Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmában. In: Blau-Emlékkönyv, 1926.

Ország Lili: Írások a falon

Mándy Stefánia

ORSZÁG LILI ÉS A NYUGATI FAL*

Ország Lili szívós kereső volt. Aki ismerte, jól láthatta, hogy végső soron az ösztöneire bízta, mit keres. Hatalmas diszkrepancia legyőzésére vállalkozott ezzel, mert az ösztönt a cél irányítja ugyan, de nem ismerheti a végcélt. Így az információk sorát Ország Lilinél váratlan inspirációs impulzusok helyettesítették. Egy bizonyos fajta — elsősorban tudattalan fényforrásból fakadó — megvilágosodás. Emberi és művészi létének egységét vegyelemezve jól érezhető: ennek az életműnek legsajátosabb mozzanata, hogy van benne egy rejtett, meghatározhatatlan pont; hogy valami felfejthetetlen titka van.

Egész alkotói magatartását egyetlen sejtés hatotta át. Sejtés alatt itt nem valamiféle ködös sejtelmet értve, sokkal inkább egy távoli problémavilág vonzóerejét. Ilyen módon a fokozatos kibontakozás egymást követő fázisaiban maga a keresés vált céllá. Ő, aki többféle értelemben is Kafka világához érezte közel magát, egy szempontból minden bizonnyal rokon irányba igyekezett. „Mi — írja Franz Kafka — elhomályosult földi szemmel nézve, egy hosszú alagútban megrekedt vonat szerencsétlenül járt utasainak helyzetébe kerültünk, méghozzá egy olyan ponton megrekedve, ahonnan a kezdet világossága már nem látszik, az út vége pedig olyan távolról pislákol csupán, hogy tekintetünk, minduntalan keresve azt, folyvást elveszti szem elől, miközben kezdet és vég egyaránt bizonytalan."

Ország Lilinek is hasonlóan fojtogató élményei lehettek sorsának alagútjában; s ösztönösen közelítő sejtései a megismerhető léttartalmakról, amelyeknek feltárására indult. Nem tér- és időbeli tartalmakra gondolok, hanem arra a fiktív univerzumra, amelynek rétegei közé préselődve véste ki a maga művészi lehetőségei szabta vájatokat. Ez a fiktív univerzum rettenetesen nyomasztó méreteivel nyűgözte le. A folytonos légszomj valószínűleg nagyobb erőfeszítésre kényszerítette, mint ami az alkotókra általában — korunkban és minden korokban — jellemző. Épp ezért ki kellett dolgoznia egy olyan munkamódszert, amely először is: lehetővé tette számára, hogy levegőhöz jusson — másodszor pedig lélegzetvételének ritmusát hibátlan össz-

* Ország Lili festőművész, született 1926-ban Ungváron, meghalt 1978 októberében, Budapesten.

hangba kellett hoznia alkotómunkájának ritmusával. Így nem adatott számára egy pillanatnyi megállás sem a fulladás veszélye nélkül.

Jól követhettük például ezt a maga diktálta létritmust olyankor, amikor egy-egy periódus lezáródása után megmutatta dolgait. El nem felejthető szertartás. A fal mellé támasztva a végignézendő anyag. Ő pedig mindig ugyanazzal a mozdulattal nyúlt a soron következő kép után. Lehajolt, felemelte és elénk állította a falon végigfutó tartólécre. Szótlanul várt, amíg néztük, aztán a maga szokott ritmusának tempójában levette a képet, letette a másik fal mellé és újból lehajolt, hogy felemelje a következőt. Zavartalan művészi lélegzetvételét ilyenkor nem szakította meg semmilyen külső mozzanat. Mintegy álomban, mégis teljes tudatossággal zajlott a mindenkori ceremónia. Rendkívül érdekelte a rezonancia és minden utólagos hozzászólás. De az is jól érezhető volt, hogy *lényegében* semmi nem fogja megváltoztatni alkotómunkájának útját és ritmusát.

A rejtett pontot itt kéne keresni. És éppen itt található meg legkevésbé. A légszomjat oldó — akár warringeri módon is értelmezhető — ritmika belső egyensúlyozó rezdülései óriási ívben kerülik meg azt, amit egyensúlyoznia kell. A titok a létprés rétegei közt húzódik meg. A sejtés problematikája itt feszül a lélek erőterében.

Az első, nagyon is jelentős, szürrealista periódus tár fel legtöbbet abból, amit a fokozatosan absztrahálódó életmű egyre inkább elfed majd. Nem azért, mert a tudatalatti itt nyilatkozik meg a legközvetlenebbül, hanem azért, mert ez éppen a legtudatosabb periódus. Az önismeret még egybeesik az egyetemes megismerés törekvésével.

Később Ország Lili bejárja fiktív univerzumát és múltban-jövőben bolyongva, hatalmas indarendszerrel hálózza be önmagát. Hogy mekkora rendszer ez, és hányféle szakasza van, azt így hamarjában fel sem tudjuk mérni, hiszen míg sokan úgy vélik, hogy az egész életművet ismerik, nagyon jól tudjuk, hogy nem így van. A nagy táblaképek, a hétrészes rekviem, a kalligrafikus betűfalak, a soktagú ikonosztázok és végül a piramisok atmoszféráját idéző labirintus-folyosók nem adnak hiánytalan képet Ország Lili művészetéről. (Csak egyetlen példa: a halálát követő első és mindeddig egyedüli nagy retrospektív kiállításról hiányoztak többek között azok a bulgáriai utazásai idején készült kis alakú, még nagyon fontos fázist képviselő ikonok, amelyeknek hosszú sorát egyforma méretű galuskaszaggató deszkalapokra festette.)

Ha majd valamennyi mű és sorsmozzanat ismeretében, teljes kutató apparátussal hozzálát valaki az életmű értelmezéséhez, sok minden megvilágosodhat, de aligha valószínű, hogy többet tudhatunk meg az elején exponált rejtett pontról. Talán csak a szerteágazó formasűrűségben nyílnak majd új meg új tisztások, ahol a szem széttekinthet. Maga a lényeg azonban, Ország Lili létének és művészetének lényege továbbra is rejtve marad a kutató pillantás elől. Akik ismerték sajátos megérzéseit, furcsa álmait, írásfejtéseit és azt a szomjasan ránk nyíló kérdést a szemében, azoknak érteniük kell, hogy miközben másokról, lényekről és világokról ennyit tudott, fájdalmas érzékenységgel mindig a másiktól várta a választ: de ki vagyok én?

Jó harminc év előtt, amikor megismertem, ez a kérdés még kevésbé volt explicit. Ókeleti profil és a tartás, a mozgás rendje — többször is hallhatott akkor magáról ilyesmit. Arcának szép zárt kövonalát aztán még jellegzete-

sebbé tette a sötét festékkel mintegy rituálisan kontúrozott szempár. Így később, évek múltán, ahogy a kérdés belül fokozatosan mélyült, már meg lehetett figyelni a kérdező arcon a válaszadás határozottabb kísérleteit. Igen, ez a nem mérhető érzékenységgel rezdülő nemes fiziognómia olyan vonásokat öltött magára, melyekkel öntudatlanul kiforrott, zárt karaktert kapott.

A szürrealizmus mutatóujja eltűnik a vásznakról. Nincsenek többé nyilak, kérdőjelek. A nagy téglafal előtt álló kislány belevész a falba és egymás után tűnnek el egy titokzatos álomvilág jelenései. A kérdéstől lenyűgözött, fátyolos fejű asszony mögött bezárul és mind magasabbra tornyosul a hideg, közönyös téglavilág (1956).

De az üres falakat be kell újra népesíteni. A sokrétű történelem korszakaiban bolyongó Ország Lili valójában a prágai zsidó temető kövei közt talált tovább vezető ösvényt, s ekkor indult ismerős, majd ismeretlen múltakat fürkésző útjára (1960). S talán ezzel függ össze az is, hogy első külföldi kiállítása a biblia földjén, Izraelben volt, 1966-ban. A helyszín maga egy ideig döntően hat további képírásaira. A következő években keletkeznek a felfedezés erejével alakított dinamikus„ olykor drámai viharzású héber kalligráfiák. Saját legkonkrétabb életrajzi adatai nyújtanak tehát többféle indexet is ahhoz, hogy merre tartott.

Hiszen kijelölt útját sajátos inspirációja révén maga világította meg már elég korán (1955) a falra mutató, fekete árnyú nőalak gesztusával. Valami már akkor azt súgta neki, hogy nem a fal a legfontosabb, hanem az, amit elfed. A gesztus persze sokértelmű. De ha Ország Lili beleérző képességére és kibontakozó kultikus művészetére, múltat és jelent örökítő nagy táblaképeire gondolunk, nem kerülhet el a krematóriumfal rettenete, majd a valaha lerombolt jeruzsálemi szentély immár mementóként fennmaradt s az idők folyamán annyiféle ábrával elborított Nyugati Fala jelenik meg képzeletünkben. A siratófal mögött pedig, a már láthatatlan legbelső szentély közepén ott áll a szertartást végző főpap, díszes ornátusában, amely a maga szakrális szimbólumaival az egész kozmoszt jelképezi.

Ország Lili falai bővelkednek szakrális szimbólumokban, és természetes, hogy a számtalan archaikus jelrendszer mellett oly hamar eljutott a számára közvetlenül adott kalligrafikus zsidó jelvilághoz, a héber íráshoz. Itt válik megint érthetővé, miért vonzódott annyira Kafkához. „... Én vagyok a legnyugatibb zsidó a nyugatiak közül — írja Kafka —, ami hangsúlyosabban kifejezve azt jelenti, hogy nem adatott számomra egyetlen nyugodt pillanat, semmit nem kaptam ajándékba, mindent nekem magamnak kellett meghódítanom, nemcsak a jelent és a jövőt, hanem még a múltat is, amit mindenki más tán csak úgy magával hozott, azt is ki kellett vívnom magamnak."

Sokféle múltat megjárt élete során Ország Lili is; ezekről vallanak az ikonos alakok, archaikus arcok, a pompeji faltöredékek, különféle ismert és ismeretlen jelrendszerek, s így éppen az élő múltat idéző héber kalligráfia. Aztán mindezt egyidejűvé teszik a tér-idő áthatások, a szimultaneitás új kompozíciós rendje, majd a hosszan alakított labirintus szintetikusan építkező architektúrája (1974—78). S ez a roppant feszültségű absztrakciós vonulat már nagyon magasan boltozódik a valaha kérdező fölé: a személyes létet elfedő, majd egyre növekvő szín-falak sok mindent elbeszélnek egy szenvedélyes empátiával átélt múltról. Mind távolibb rétegek tárulnak fel, mind bonyolultabb mítikus járatok hálózzák körül a már-már elvéthetetlenül rej-

tett pontot. A monumentummá nőtt, végtelennek ígérkező labirintusban fokról fokra felszívódik a szubjektum, szublimálódik a személyes mozzanat.

Ország Lili nem akarta soha megfejteni azoknak az ősi városoknak, elsüllyedt kultúráknak konkrét szerkezetét, elemi mozgató erőit, létrejöttük titkát. Pontosabban: nem megjeleníteni akarta ezeket a korokat és emlékeket, hanem megidézni. Hiszen a rengeteg mezopotámiai, kopt, ógörög vagy éppen héber írásjel nem közölt számára közvetlenül megfejthető tartalmakat. Az ősi írások rejtelmes szimbolikájának hangulata, atmoszféráteremtő környezete érdekelte; formai mozzanataik, furcsa jelviláguk, egy vagy több múlt jellegzetes maradványai új meg új képzettársításokra vezették. Rejtjelektől homályló folyosóiban jól érezhető, hogy éppen a titok vonzotta, a megfejthetetlen. A diszkrepanciát töltötte ki, amely a kérdező eleven élet és az idő szakadékait elfedő kőfalak között feszül. A múlandóról akart örök tanúbizonyságot, miközben az örökről a törvényszerűségeket szakadatlanul kinyilatkoztató alkotó mozdulat tanúskodik. A titok tehát ott lapul a művész és a mű között, az óriási falfelületekkel körülzárt térben, a meg-megállított időben. Tűnt kultúrák felfejtetlen jelbeszéde nagyszerű hasonlat a megválaszolatlan kérdésről: de ki vagyok én?

Hatalmas utat tett hát Ország Lili és így érkezett a labirintushoz. Egészen odáig még minden jel és rejtjel visszautalhat a jelenre. De ő végül is a labirintus útvesztőjében kereste a centrumot. A kérdés az: miközben megvilágította képzeletének falait, mennyiben jutott módja és ideje arra, hogy átvilágítsa önmagát. És éppen ebből a kérdésből fakad monumentálisan záruló életművének fényekkel átszőtt, de még mindig feloldást kereső tragikuma. Úgy tűnik: ha Ország Lili folytathatta volna művészi pályáját, utóbb rátalált volna az oldás legszemélyesebb belső eszközeire. Korábbi képvilágának valamilyen más, ismeretlen dimenziójában találkozott volna önmagával. Végigjárva labirintusát, s kiérve belőle — vagy más megfogalmazásban: centrumába jutva — a személyes út síkján rátalált volna saját drámájának és az egyetemes valóság drámájának kereszteződési pontjára. Kivételes tehetsége még olyan lehetőségeket tartogatott számára, amelyeknek megvalósítására csak a legnagyobbak képesek. Hová, milyen feloldó centrumhoz kellett volna eljutnia, ha kikerül a homályló labirintusból, vagy — korábbi metaforánkkal élve — az ugyancsak labirintisztikus kafkai alagútból? A leghitelesebb fényforrásra, létének legbelső centrumára gondolok: Ország Lili lényének és lényegének így is sok falat átsugárzó fényére, a benne rejtőző *én* eredendő szikrájára.

A ZSIDÓ AZONOSSÁG MUZSIKUSA

Interjú Steve Reichhel

Készítette: Kőbányai János

1984 Jom Kippurján Budapesten nemcsak a zsinagógákban hangzott fel a zsidó zene, hanem — spontán és paradox módon — a Zeneakadémián is. A zenészek héber feliratú kottákat szedtek elő, és az énekesek a Biblia nyelvén szólaltatták meg a zsoltárok szövegrészleteit.

Ez volt a magyarországi ősbemutatója a világhírű zeneszerző, Steve Reich *Tehilim* című darabjának. Az amerikai mester neve nem ismeretlen a magyar modern zene kedvelői előtt. A fiatal, lelkes muzsikusokból álló 180-as csoport jóvoltából a XX. század második felének ez a kiemelkedő alkotója is beépült zenei köztudatunkba.

A *Tehilim* azonban — az énekesekkel kiegészült csoport előadásában — hangzásával, tematikájával és monumentális méreteivel gyökeresen különbözött eddig megszokott-ismert Reich-művektől. Ez a zsoltárszövegre írt hatalmas lélegzetű, szárnyaló himnusz a repetitív darabok alig érezhető, finomszövésű változásait kozmikus méretű, univerzális struktúrákká nagyította.

A Zeneakadémia zsúfolásig megtelt termében olyasvalamit hallhattunk a valóságban megszólalni, amely eddig csak a képzeletünkben élt a Templom korában lesüllyedt gazdag zsidó zenekultúráról. Az énekesek gótikusan ívelő-csengő játékában igazolni láttuk Szabolcsi Bence kutatásait és tanításait, amely a gregorián dallamkincset zsidó alaprétegűnek mondja.

Néhány hónap múlva abban a szerencsében lehetett részünk — a 180-as csoport és az MHV meghívta a művészt művei lemezfelvételén való közreműködésre —, hogy Budapesten üdvözölhettük a *Tehilim* alkotóját, aki készségesen vállalkozott, hogy műveiről — és, ami ezzel majdnem egyet jelent — zsidóságélményéről-identitásáról beszéljen.

— Erősen asszimilált családból származom. Anyai nagyapám 1885-ben vándorolt ki Krakkó környékéről. Felvilágosodott ember volt, kitűnően beszélt jiddisül, németül, angolul, franciául. Mindenáron be akart illeszkedni az amerikai társadalomba, ki is keresztelkedett. Felesége, a nagymamám, Budapest környékéről való. Egyszerű asszony volt, ragaszkodott a zsidóságához, amit a nagyapám igyekezett elnyomni benne. Soha nem tanult meg jól angolul, péntek este gyertyát gyújtott, elmesélte, hogyan kell libát tömni, tehenet fejni; ebből gondolom, hogy paraszti környezetben nőhetett fel Magyarországon.

Az apai ág Koblenz környékéről jött, s távolabbról, Oroszországból, Lengyelországból, pontosan nem tudom.

Már az apám is járt a húszas években Budapesten, el volt ragadtatva szépségétől, sokat mesélgetett róla. Engem is vonzott régóta ez a város, leginkább nagymamám emléke miatt, akihez gyermekkorom első zsidó emlékei fűztek. Ezért is fogadtam el Jeney Zoltán zeneszerző kollégám meghívását és látogattam el először Budapestre 1977-ben. Meglátogattam a zsinagógákat, és a Duna-parton sétáló idős nénik arcában nagymamám vonásait, tekintetét kerestem.

Hosszú ideig nem volt különösebb zsidó hátterem. Bármicvóm ugyan volt, de az előimádkozó előre suttogta a szöveget, még a héber betűket sem ismertem.

1963-ban kezdtem foglalkozni a vallással. Mint olyan sokakat Amerikában ebben a korszakban; a hindu misztika, a buddhizmus, a meditáció, a jóga érdekeltek. De sem az iskoláim, sem a különböző keleti vallások nem elégítettek ki. Nem nyújtottak *megoldást* az életemre. Valami egyre égetőbben hiányzott. Rá kellett jöjjek, hogy ezt a saját múltamban kell keresnem. Fel kell, hogy kutassam a hátteremet, mint ahogy az ember fölássa a kertjét, ha azt akarja, hogy teremjen. Eredményeként döbbentem arra, hogy zsidó vagyok.

Ekkor mentem el egy brooklyni zsinagógába, egész pontosan a Rabbi Schlomo Riskinről elnevezett Lincoln Square Synagógue-ba, ahol Rabbi Joseph Szolovejszik tanítványa lettem. Két évet foglalkoztam Tóra-olvasással, héber-tanulással. Minden időm kitöltötte, alig törődtem a zenével. A végén már föl kellett tennem magamnak a kérdést: mi akarok lenni, rabbi vagy zenész? Ekkorra a zsidó identitás tudata, a judaizmus már énemmé vált, a személyiségem részévé. Nem volt szükségem többé tanulásra, megtaláltam, amit kerestem.

Betartom a sabbathot, gyertyát gyújt a feleségem, ilyenkor zenével sem foglalkozok — senki sem zavarhat. Tudja ezt a New York-i, londoni ügynököm, békén hagynak.

1977-ben jutottam el Izraelbe is, ahol éppen néhány művemet játszották. Kihasználtam az alkalmat, hogy meglátogassam azokat a zsidó közösségeket, amelyek a leghívebben őrzik a zsidó zenét, tehát a jemenit, kurdisztánit, irakit. Ők 1948 után érkeztek Izraelbe, és olyan vidékről származnak, ahol hosszú évszázadokig elzártan éltek az idegen civilizációktól. Elsősorban az érdekelt, hogy hogyan éneklik, kántálják a *Tórát*. Felkerestem egy idős jemenit egy modern lakótelepen. Orrából énekelt, akár a régiek. Csodálatos ritmusokat, hajlításokat rögzítettem. A fia sokkal technikásabban énekelt, de már tele nyugati hatásokkal, bizonyára az iskola és a katonaság hatására.

Engem ez kevésbé vonz. Akár az „úgynevezett" zsidó népzene. Nincs sok közük az eredeti zsidó zenéhez (talán érzésekhez igen), inkább jellemzőek rá a befogadó népek (elsősorban a lengyel, orosz, magyar) folklórjának stílusjegyei. Csak az apáról fúra szálló „tiszta forrás" érdekel, mint a maguk Bartókját, akinek volt bátorsága — sokan nem szerették emiatt — a magyar zene mélyrétegei után kutatni Törökországban, Észak-Afrikában. Itt Budapesten azokat a Bartók-lemezeket keresem, amelyeken ő játszik, és nem a kitűnő Kocsis Zoltán, mert az az autentikusan eredeti. Amikor Afrikában, Dél-Amerikában vagy a Bali-szigeteken zenét gyűjtök, igyekszem a legtávolabb

eső falvakat fölkeresni, amelyeket nem fertőztek meg a turizmus és a modern civilizáció „áldásai".

Ezzel el is érkeztünk a *Tehilim* problémájához.

Mi az eredeti zsidó zene? Zsidó zenekultúra? Sajnos, mint a lesüllyedt Atlantisz — szinte nyomtalanul eltűnt. Egykori létezéséről csak bibliai leírásokból tudunk, domborművek, érmék őrizték meg létezése emlékeit. Azonban a semminél valamivel többet tudunk. Ez a zsidó élet központi mozzanatához, a Tóra-olvasáshoz kapcsolódik.

Itt ugyanis, a szöveg fölött megmaradtak a dallamjegyek — az úgynevezett „neginák". Ha bemegyünk egy zsinagógába, s ott egy szál kántor énekel: ahhoz nem lehet semmit hozzátenni. Az eredetisége valahányszor szívenüt. Azonban a zsoltárokat a legkülönbözőképpen adják elő és dolgozzák fel. Ez nem jó, mert nem eredeti.

Ha görög vázákon hangszeren játszó muzsikust ábrázolnak, gyakran látunk mellette egy másik alakot, aki különböző jeleket mutat a kezével. Valószínűleg ez egy különböző hangmagasságokat jelző szolfézs lehetett. Kéztartások segítségével rögzítették a dallamot. Talán valami hasonló jelrendszer lehetett a zsidóknál is. Még ma is megfigyelhető egyes ortodox rabbiknál, hogy különböző speciális gesztusokkal kísérik a Tóra-olvasást.

Az én *Tehilim*em nem vallási mű, koncertteremre íródott. Persze, mivel a zsidó identitás zenéje: elválaszthatatlan magától a zsidó vallástól. Mindent megpróbáltam összefoglalni benne, amit a zsidó zenéről — elsősorban a *Tóra* neginái alapján — tudok és érzek. Ezzel a darabbal kívánom demonstrálni a világ előtt, hogy a *Bibliát* — a Tórát, a Prófétákat, az Iratokat — héberül írták. (Például a saját rokonságom körében is többen tudják úgy, hogy görögül.) Lehet róla fogalmat alkotni más nyelven is, de ez csak töredéke filozófiai lényegének, költői tartalmainak, zenéjének. Ez a zsidó kultúra része és csúcsa, amivel ez a nép feladatához híven megtermékenyítette az emberi kultúrát. Erre az egyszerre ősi és aktuális üzenetre, igazságra épül a művem.

Érdekes módon az *Oktett* című darabomat tartom közelebbállónak a zsidó szellemi körhöz. Ezt rögzítjük most lemezre. Nem csak a fuvolaszólam miatt — itt egy magam gyűjtötte jemeni zsidó témát dolgozok föl —, hanem mert a mű zenei struktúrája, építkezése a zsidó univerzalitás-törekvést igyekszik megragadni.

Legújabb művem, a *Desest Music* William Carlos Williams verséből kapta címét. A sivatag fenségességét, titokzatosságát és misztikumát igyekszik megragadni. Kegyetlen, sivár világ, ahol az ember halálra van ítélve. De ugyanakkor hatalmas eszmék, események forrása, színtere is. A zsidók a Szináj-sivatagban kapták a *Tórát,* és nem Izrael földjén, s ez az a hely, ahol vándorlásuk során néppé emelkedtek.

Remélem, a budapesti kapcsolatok gyümölcsözőek maradnak. A 180-as csoporttal tervbe vettük néhány közös magyarországi és európai koncertet. Őket tartom munkáim legjobb európai tolmácsolóinak. A csoport nagy terve a *Tehilim* magyar lemezfelvétele, amelyet egy szép budapesti zsinagógában nyilvános hangversenyen szeretnénk rögzíteni. Mondanom sem kell, hogy mennyire örülök ennek a nagyszerű és egyedülálló tervnek. Megvalósítása rajtam nem fog múlni.

S. Nagy Katalin

A POLGÁRI LAKÁSKULTÚRA ÜRÜGYÉN A ZSIDÓSÁGRÓL

1976-ban, amikor Sárospatakon folytak a lakáskultúra-kutatások felvételei, nagyon domináns különbségeket lehetett felfedezni a reformátusok lakta lakásbelsők egy része és a többi lakások között. Ez főként az ún. tanárlakásokban volt szembetűnő. S itt nem egyszerűen arról volt szó, hogy a hagyományos néprajzosok által is feudális jobbágy-parasztinak, illetve a polgár-parasztinak nevezett lakberendezési mód nagyon élesen elvált egymástól a falusi lakásbelsőkben. A hagyományőrző falusi lakásokban azonnal látszott a tárgyakban is kifejeződő, megjelenő különbség a reformátusok és a katolikusok között. Az ún. szentsarokban az utóbbiaknál feszület, szentképek, egyéb kegytárgyak, bérmálási emlékek, az előbbieknél viszont a falakon semmiféle szentkép, ellenben mondások a Bibliából, zsoltár-szövegek, prédikáció-részletek, a kép helyett írás, rendszerint virágos ornamentikával, továbbá több családi fénykép. A reformátusoknál már a szegényebb, alacsonyabb rétegeknél, pl. falusi kézműveseknél, iparosoknál is megjelent a világi reprodukció, a sokszorosított grafika; a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerinti hasonló katolikus családokban még csak egyházi nyomat, szentkép van.

1986 őszén Párizsban egy francia vezető értelmiségi-menedzser lakásában, akinek a felesége egy sárospataki református tanárlakásban nevelkedett és élt férjhezmeneteléig, döbbenten állapíthattam meg ugyanazokat a jellegzetességeket a tárgyelrendezésben és térhasználatban, amire 1976-ban felfigyelhettünk a református tradíciókat őrző lakásokban. Pedig a lakás helystruktúrája, az egyes helyiségek kapcsolódási módja, a tárgyak döntő többsége jellegzetesen francia nagypolgári-értelmiségi volt, internacionális tárgyakkal (nemcsak a civilizációs eszközökben, hanem a művészeti és vallási funkciójú tárgyakban is). De a design, a francia katolikus polgári, a távolkeleti stb. tárgyak együttesén is áttört a Sárospatakról hozott puritán, letisztult, józan elrendezésmód, a nyugodt, racionális, kicsit fensőséges, de mégis bensőséges térhasználat.

Akkor idéződtek fel újra ezek a tapasztalatok, amikor a zsidó lakásbelsőkkel kezdtem foglalkozni.

Az 1972—78 között végzett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, Zala megyei és budapesti lakások között igen kevés olyan lakás volt, amelyben magukat zsidónak vallók, tartók éltek. (Volt néhány: Vilmányban egy, Göncruszkán

egy, Miskolcon és Nagykanizsán néhány.) A történelem gondoskodott róla, hogy zsidók nemigen maradtak még azokon a hegyaljai vidékeken vagy kereskedelmi városokban sem, amelyeket fent említettem, s ahol meglehetős magas arányszámban éltek 1944-et megelőzően a lakosok között.

Azonban személyes érdeklődésem és sorsom (zsidó származásom és paraszti neveltetésem), továbbá Józsa Péternek és fiának, Józsa Mihálynak az érdeklődése (ez utóbbinak fotói is) affelé terelt, hogy kiválasszunk Budapesten az egykori gettó területén olyan lakásokat, ahol magukat zsidónak valló, főként idősebb emberek éltek, élnek.

1978—79-ben olyan ismerőseim, barátaim lakásáról is megfigyelési jegyzőkönyveket készítettem magamnak, akikről tudtam, hogy zsidó származásúak. (E jegyzőkönyvek azonosíthatatlanok ugyan, de ma már mégsem csinálnám így, előzetes hozzájárulásuk nélkül.) Ma már több mint másfél évtizedes empirikus kutatásokban való részvétel után, biztosan tudom, hogy a kutató *megfigyelései* is lehetnek társadalmilag relevánsak, másrészt az eltelt tíz év csökkentette bűntudatomat barátaim és ismerőseim tárgyi környezetének tudatos, de be nem vallott megfigyelése, leírása miatt, és növelte elkötelezettségemet egy olyan kultúra jellemzőinek bemutatása iránt, ami lassan teljesen eltűnik közvetlen környezetünkből.

Az egyszerűbb azokról a lakásokról írni, amelyekben olyan zsidó családok éltek, akik a zsidó vallási előírások szerinti „kegytárgyakkal" (kegytárgy inkább a hasonló funkciójú katolikus tárgyak megnevezése, de az érthetőség, egyértelműség végett használom így e kifejezést) rendelkeznek, s azokat rendeltetésszerűen, a vallási ünnepek menetrendje, az előírások szerint használják. Néhány ortodox vallású lakásában is jártunk, de többségében neológ zsidók otthonaiban. Az ortodox családoknál nagyon szigorú rend szabályozza még a hétköznapi használati eszközöket is: vannak tejes- és vannak külön húsosedények, evőeszközök, s a kettő összekeverése bűnnek számít. Az egyik ilyen családban a családfők jómódú műhelytulajdonosok, akik maguk is sokat dolgoztak a műhelyben és a boltban is, de szigorúan tartották a péntek esti naplementekor beköszöntő ünnepet („szabbat" érkezését), a szombatot. Mindhárom, velem nagyjából egyidős értelmiségi gyermekük ezt és az edények kettéválasztására, használatára vonatkozó tilalmat még akkor is tisztelték, amikor már külön laktak, és saját életükben nem követték a szülők mintáját, nem vettek át semmit a szülők életformájából. A másik ortodox családban mindkét felnőtt orvos, a gyerekek matematikusok, számítógépesek, és követik a szülők életformáját a vallási külsőségekkel együtt, a tárgyhasználatban is, annak ellenére, hogy nem hívők. A hagyomány, a szertartás ereje a nem hívő, második, harmadik generációs zsidókat is fogva tartja, még olyanoknál is fellelhető a tejes- és zsíroslábasok kettéválasztása, akiknek egyébként semmilyen más látványos kötődése nincs a valláshoz vagy az etnikumhoz.

A látható zsidó vallási jelképek ugyanolyan közérthető módon bizonyítanak, mint a feszület, a kereszt, a Szűz Mária-, Krisztus-kép a katolikusoknál, de az előbbieknél egyértelműbb a választás, vállalás tudatossága. Nem biztos, hogy vallásosságot, nem biztos, hogy istenhitet jelent a meznica, menóra, a hanuka-gyertyatartó, a teffilim, a kehely, a Júda-oroszlánja, a Dá-

vid-csillag jelenléte. Különösen a fiatalabb korosztály számára e tárgyaknak nem a konkrét kultúrtörténeti, vallástörténeti jelentése a fontos, hanem általános szimbólumértékük van. Nem a zsidó liturgiában betöltött egyedi értelmezés a lényegük, hanem általában a zsidósághoz tartozás, egyféle identitás-kereséshez a lehetséges kapcsolódás. Az idősebb generációk még családi neveltetésük és a kényszerű megkülönböztetéseknek alávetettségük következtében kénytelenek ismerni a héber Bibliából megőrződött zsidó vallási jelképek jelentését, és többnyire rendeltetésszerűen használják is a tárgyakat. A fiatalabbaknál többnyire dísztárgyszerűen, könyvespolcokon, zongora vagy hi-fi torony tetején láthatók e tárgyak, leggyakrabban a 8 ágú hanukagyertyatartó, melyet a makkabeus szabadságharc emlékére gyújtanak meg, továbbá a hétágú lámpás, az eredetileg örökmécses menóra, kehely, mely az emberre mért sors, az öröm csordultig tele kelyhe és a könnynek, szenvedésnek a kelyhe, ritkábban teffilim imaszíj, két kis bőrtokban, pergamen-tekercsen, kézírással a Biblia rövidített része. A hatágú csillag (Dávid király katonái viseltek ilyen alakú pajzsot, illetve jelképet a pajzsukon, első ábrázolásuk az i. e. 2. sz.-i kafernaumi zsinagóga romjai közül került elő) olykor még nem zsidó származásúak, vallásúak lakásaiban is előfordul, sőt a hetvenes évek közepén divatba jött és országosan igen elterjedt, népszerű ún. „ifjúsági montázsfalak" alkotóelemeként is, főként fiatal értelmiségieknél, egyetemistáknál, ahol békésen megférnek a falon együtt a Jézus Krisztus Szupersztár, a kedvenc beat- vagy popsztár és a falusi Krisztusok fényképével.

Ha az európai kulturális hagyományok vállalása, az értékek megőrzése és továbbörökítése a lényeg, akkor ezek a tárgyak szervesen beilleszkednek a többi kultúraközvetítő tárgy, könyvek, képek, kegytárgyak stb. közé. Ha a zsidó kultúra hangsúlyozása, választása a lényeg, akkor szinte nincsenek is másféle kulturális szimbólumok, vagy ha mégis, az előbbiek a dominánsak. s ezt kiemelt helyzetükkel, központi szerepükkel teszik egyértelművé. Ha a zsidó vallás, a zsidó hitélet a lényeg, ugyanezek a tárgyak nem kapnak ekkora hangsúlyt a lakótér-kompozícióban, egyértelműen látható, láttatott, hogy nem dísztárgy, esztétikai tárgy funkcióban vannak jelen, hanem a vallási funkciónak megfeleltetve, annak alárendelten. Ha a zsidósággal való etnikai azonosulás kifejezői, ugyanezek a tárgyak nem vallási, nem kulturális, hanem egyéb ideológiai tartalommal telítettek.

Arra a kérdésre, hogy *mit jelent a hetvenes és nyolcvanas években itt zsidónak lenni,* csak a vallási eredetű tárgyak elrendezésével legalább *négyféle válasz adható: 1. részesének lenni egy ősi, írásos kultúrának, amely az európai kultúra egyik alapja; 2. egy jól behatárolható, jellemezhető kultúra képviselőjének lenni nemegyszer szemben a mindent elárasztó, felfaló amerikanizmussal és az általános kommercializálódással; 3. egy szabályozott, tételes vallás hívének lenni; 4. egy kisebbségben lévő etnikum tagjának lenni.*

Mégsem ezeknek a jellegzetes és egyértelműen bizonyító tárgyaknak a jelenléte a legfontosabb a lakásbelsőkben. A hetvenes évek közepén egyébként még jóval kevesebb volt belőlük, és kevesebbeknél, mint már a nyolcvanas évek közepén: részben a korábban erősebb politikai kontroll, a határozottabb előítéletek, a környezet elutasítása miatt, részben pedig a belső okok miatt még kevesebben vállalták, kényszerültek szembenézni a zsidó-lét

tényével, de az általános identitás- és értékzavar is hozzájárul ahhoz, hogy ma akinek van valamilyen kultúrához, etnikumhoz tartozni lehetősége, abban explicitté is váljon. A vallásosság újra lehetséges válasz, a hívek száma bizonyos társadalmi rétegekben a nagy létszámú egyházakban is, a kisebbekben pedig kifejezetten növekszik.

Számomra sokkal izgalmasabb volt arra rájönni, hogy miben különbözik azoknak a zsidó származású asszimilálódott értelmiségieknek a lakása a többi értelmiségi lakásától, akiknél egyáltalán nincsenek kitéve látványos zsidó vallási jelképek, vagy csak a keresztény, a buddhista vallás művészeti értékű tárgyaival, ikonokkal, vallási tárgyú, de magas esztétikai minőséget hordozó festményekkel, rendszerint a paraszti kultúra termékeivel s nemegyszer afrikai vagy egyéb távoli, nem európai kultúra kultikus szobraival, maszkjaival együtt.

Az első lépésben jól elkülöníthető különbség mutatkozott a zsidó származású és az első generációs értelmiségiek lakberendezési módja között. S ez vezetett el a megoldáshoz. *Az asszimilálódott zsidó értelmiségiek lakása ugyanúgy a polgári lakáskultúra jegyeit hordozza, mint a sárospataki református tanárlakások.* Vannak ugyan különbségek a kétféle polgári lakásmód között, pl. az utóbbi tágasabb tereket hagy és szigorúbb, fegyelmezettebb rendbe sorakoztatja a tárgyakat, de sokkal fontosabbak a hasonlóságok, mint a különbségek.

Megnéztük és összehasonlítottuk budapesti és miskolci és nagykanizsai nem értelmiségi családban szocializálódott és nem értelmiségi foglalkozású zsidó származású lakását: ezek a kispolgári lakberendezési mód valamennyi elemét magukon hordozzák, de vannak kifejezetten polgári vonásaik is, vagyis ez a réteg a saját társadalmi csoportjával lényegileg azonos életvitelű, lakásmódú, de felfelé tér el attól néhány kulturális szokását illetően (pl. terítékkultúra). Munkáslakást mindössze kettőt találtunk: Újpesten és Diósgyőrben, ahol zsidó származásúak élnek, s rájuk ugyanez mondható el. Vilmányi és szendrői zsidólakta falusi házban pedig kifejezetten polgári lakáskultúrát találtunk.

Valószínű, hogy itt nálunk a polgári lakásmódot, a polgári lakáskultúrát elsődlegesen a zsidó származású értelmiségieknél és a református, nem első generációs értelmiségieknél lehet megtalálni. Amikor Londonban az első középosztálybeli értelmiségi család lakásában több órát eltöltöttem, velük vacsoráztam, nézegethettem képeiket, könyveiket, műtárgyaikat, visszafelé az úton a kocsiban ugyancsak angol, de alsó középosztálybeli értelmiségi barátainktól, akiknek környezete, lakása ismerősebb volt számomra, önkéntelenül megkérdeztem, hogy vendéglátóink zsidók voltak-e, ők megdöbbenve válaszolták, hogy nem, miért is gondolom — megértettem, hogy ismét csak a több generáción keresztül felhalmozódott polgári kultúrát tévesztettem össze, véltem zsidó kultúrának. Később több hasonló angol, majd holland lakásbelső ismeretében jöttem rá, hogy *ami közép-kelet-európai szemmel zsidónak látszik a tárgykultúrában, a viselkedéskultúrában, az a hagyományos polgári kultúra, az annak a polgárságnak a kultúrája, amely nálunk alig-alig volt, s ha volt, akkor főként zsidók, evangélikus erdélyi szászok és többgenerációs református értelmiségiek birtokolták, képviselték.* S mert többnyire idegeneké volt, alig-alig hathatott a feudális struktúrájú társadalomban,

a dzsentri kultúrában. Maradványait pedig sürgősen felszámolták az ötvenes évek elején (a még egyáltalán életben és itthon maradt budapesti zsidók polgári lakásait vagy a sárospataki református tanárlakásokat).

✸

A lakásbelsőkről, a tárgykultúráról szólván is meg kell fogalmazni, mit jelent a polgári kultúra a mi viszonyaink között — esetleg szembeállítva a hagyományos paraszti kultúrával, a dzsentri, s főleg dzsentrid kultúrával. A polgári itt az egyébként semmiben sem létező stabilitást, az értékek megbízhatóságát s a folytonosság nyugalmát jelenti. Kívülállást a mindenkori, éppen aktuális hierarchikus, feudális, bürokratikus viszonyokhoz képest. Nem kergetik a látszatokat, de megadják a módját mindennek, nemritkán körülményesen is, de semmiképp sem nehézkesen. Ez a stabilitás nem kövületszerű, ebbe belefér a mozgékonyság, a kíváncsiság, a kísérletezés, épp ezért a mások iránti tolerancia is.

Fotó: *Kőbányai János*

Kőbányai János

A KIS UTAZÁS

„S halott-e már a perdülő szirom,
ha hullni kezd?
vagy akkor hal meg, hogyha földet ér?"
(Radnóti Miklós: Ikrek hava)

A bérelt busz az Engels térről indul. „Mindenki megvan?" Névsorolvasás. „Ha mindenki, mehetünk." Arany síkságon fut a busz. Az érett, tömött gabonafejek szinte behajlanak az ablakon.

— Szép a búza — mondom a mögöttem ülő középkorú férfinak, hogy mondjak valamit.

— Nem búza az, hanem árpa.

— Ennyire ért hozzá?

— Volt földünk. Jószág is. Gazdálkodtunk. Mi tartottuk a leggyorsabb lovakat a faluban. Alig több, mint egy nap alatt megjártuk velük az utat Pestig 1945—46-ban. Pedig jól megpakoltuk a szekeret. Vittük föl a tojást, a baromfit. Élelmet. Ami volt, amit lehetett. Hajnalban — még sötétben — indultunk. Cegléden szálltunk meg egy ismerősnél éjféltájt. Csak néhány órára, hogy jó korán felérjünk a Vásárcsarnokba.

Jó lenne lefényképezni az arcát. S a többiekét is itt a buszon. De nem lehet. Valami visszatart. Mint mindig, ha arcokat, vagyis az arcok mögötti arcokat próbálom lefényképezni. Azaz elrabolni. Pedig most hivatalos fényképészi státusban ülök itt, s ezt útitársaim is tudják. Persze a megbízásom nem mostanra szól. Hanem a néhány órányi távolságban várakozó *eseményre.* Azt kell megörökítenem. Oda igyekszik a busz közönsége is. A szakadozottan fel-feltörő, negyven évvel ezelőtti események — a mai nap pandanjai —, az évtizedes távolságon áthatoló visszaemlékezés és újra találkozás kivételes pillanatai rátapasztanák a kamerám rögzítő tolvajszemét ezekre az arcokra, gesztusokra. Kifejezőbbek, mintha szavaikat, gondolataikat idézném.

Miért e szemérem?

Hiszen mennyi mindenhová besettenkedett és fényérzékeny anyagára zsákmányát elragadva továbbállt már ez a kamera. Mi történne, ha kicsúsztatnám az oldaltáskámból és . . .? Mégse.

Az esemény rettenete, de inkább a rárakódott rettenetes mítosz az, ami visszaparancsoltatja velem a cippzár alatt a gép hideg vasát simogató kezem. Tehát: most *nem*.

Talán ha megállunk valamivel Gyöngyös előtt, egy kávéra, üdítőre. Na lám, senki sem szól érte. Csak számomra, a kívül(?)állónak, ama esemény megtörténtekor még gondolatban sem létezőnek oly misztikusak, még a fényképezőgépem szemével sem verhetők ezek az arcok.

A busz utasai életük egykori színhelyére — illetve, pontosítva, életük egykori színhelye temetőjébe — tartanak. Ott lesz az esemény.

A mártírünnepség. Ez a bevett elnevezése a hasonló programoknak, amelyeknek mostanság se szeri, se száma. Újabban szűkszavú tudósítások is olvashatók róluk. Leginkább az *Új Élet* című kéthetente megjelenő felekezeti lapban, külön rovat is nyílt e célra az utolsó oldalon. Ugyanis — legyünk egészen pontosak — zsidó temetőhöz igyekszik a busz. Utasai: zsidók. Zsidó túlélők.

Mint annyi — illetve az összes — magyar falu zsidó lakosságát, őket is maradéktalanul deportálták 1944 tavaszán, nyarán az ország területén kívül fekvő koncentrációs táborokba. S csak akik csodák sorozatában túlélték a huszadik századi poklok bugyrait, azok közül szállingózott vissza a töredékük. Útitársam falujából 371 főt hurcoltak el. Előbb Karcagra, majd a szolnoki gettóba hajtották őket. Itt elvált az útjuk. Első csoportjuk még felfért az Auschwitzba tartó utolsó vagonok egyikébe. A hátramaradottakat a Bécs környéki lágerekbe vitte a szerencséjük. Ugyanis ők mind túlélték a „nagy utazást", míg Auschwitzból az oda utaztatottak töredéke jött vissza. 1945 végéig hetvenegynéhányan verődtek ismét össze a falujukban.

Egyébként őseik a múlt század első felében telepedtek le az akkor mezővárosi státussal rendelkező nagykunsági településen, miután fokozatosan átvették a kereskedelem (leginkább a gyapjúforgalmazás) irányítását. Több más környező községgel karöltve hamarosan rabbit választottak maguknak, de maguknak is építettek egy zsinagógát még a századforduló előtt, ahol tudós talmudisták végezték — rabbi híján — a vallási teendőket. Orvosokat, ügyvédeket, kereskedőket, iparosokat, kisebb gyárak, malmok tulajdonosait és kétkezi munkásokat egyaránt lehetett találni közöttük. Gyermekeik számára külön iskolát tartottak fenn tanítóval. A falu két kávéháza közül az egyikben megtartották a Chanuka és Purim bálokat és egyéb zsidó rendezvényeket. Békében együtt éltek keresztény honfitársaikkal, antiszemita hangulatra, megmozdulásra nem emlékeznek. Amikor elvitték őket — a „kor szellemétől" áthatott leventeoktatón és néhány gőzös tanítványán kívül —, senki nem kívánt rossz utazást nekik.

De már meg is érkeztünk. Elhagytuk a főútvonalat. „Itt kell jönnie X tanyának, Y malomnak, egy hídnak, kanyarnak..." — röpködnek a bennfentes előrejelzések. És tényleg „jönnek". Mégpedig abban a sorrendben, ahogy mondták. Feltűnik a falutábla.

A kíváncsiskodó, nyakat nyújtogató testek visszazökkennek a műbőr ülésekre. Megdermed a beszélgetészsibongás.

Az országúti táblán baljós név. Számomra nem is egy falué, hanem egy fogalomé. Útitársaim számára bizonyára mindkettőé. E kettősség viaskodásában zuhan ránk a zavart hallgatás.

Ugyanolyan tipográfiával, mint Budapesttől idáig legalább ötven-hatvan helység neve, azt hirdeti a tábla — mintha ezen semmifajta meghökkenni való nem lenne —, hogy *Kunmadaras*ra érkeztünk. A főtér. A busz hangos sóhajtással a parkolóba zökken.

Kunmadaras. Ez a falunév: véres név. Borzasztó a csengése. Pogrom-sikolyú. Bizonyos értelemben borzasztóbb hangzású, mint Tiszaeszláré. (Noha nem annyira közismert. A háború utáni nemzedékek számára talán egyáltalán nem is ismert. Azért a zsidókhoz — mint hozzám is — eljutott.) *Ott* — ha meghurcoltatások után is, de — halál nélkül győzött az igazság. Ám *ez* a pogrom nem is olyan régen, mai rendszerünk hajnalán történt.

És mindazok után. A Holocaust, a zsidók — köztük a magyar zsidók — tervszerű elpusztítása után. Amikor Auschwitz gázkamráiról már az egész világ tudott. A magyar falu is. Ha máshonnan nem, hát a beteggé soványodott, megbillogozott karú, hozzátartozóik elvesztésébe belenyugodni nem képes túlélők — szomszédaik — látványából, elbeszéléseiből.

A pogrom épp őellenük irányult. Mintha a világtörténelem legnagyobb szabású vérfürdője a minapában meg sem történt volna, illetve megtörténte mit sem számított. Avagy: éppenhogy számított, csak nem úgy, azzal az egyértelműséggel, ahogy ezt sokan gondolták. (Miért, mire alapozva gondolták?) Mindenesetre, ahogy a gyerekek nem kímélik az „új vendéget", ha új játszótárs jelentkezik, úgy az életjátékban sem kímélték a visszatérőt, a túlélőt.

Tehát ennek a busznak az utasai nem egyszerűen túlélők — mint százezer főre becsült magyar zsidó társuk —, de kétszeresen is túlélők, nem megalázottak, de ismételten megalázottak, nem előzöttek, de másodszor is: véglegesen kiebrudaltak. Itt ül a másik üléssoron az asszony — akkor lány —, akinek az apját a saját házában a felismerhetetlenségig összeverték. Belehalt. A nemrég nyugdíjba ment férfi a feleségével (aki szintén madarasi; mindkettőjük családja odamaradt, így kerültek össze), akinek a pogromban szerzett sebeit majd egy évig kezelték a budapesti kórházban, akit „csak" szódásüvegekkel jól elpáholtak, de sérülése hamar begyógyult, az asszony, akinek a bátyja (őt szintén helybenhagyták) magányosan, rokkantan ma is Madarason él, beszélgetőpartnerem, aki csak a feldühödött tömeg üvöltését hallotta, mert egy jó szomszédja elbújtatta a padlásán, s másnap kicsempészte egy tanyára.

Ezért olyan szorongásosan nehéz ezekre az arcokra fordítani a szembesítő (szembesütő) kamerát. Hiszen létük, sorsuk példája, a magamat zsidóként azonosító, múltat és jövőt a jelenben összepántoló szolidaritása folytán, az én túlélésem, az én megalázottságom is, még ha „akkor" nem is éltem. S az én ittlétem történelmi cezúrával nem elválasztott konfliktusainak mementója, pattanásig hajlított kérdőjele is.

De hasonlóan nehéz a nagyobb távolságot és mélységélességet kívánó objektívet 1946. május 21-e, 22-e és a rákövetkező hónapok történelmére fordítani.

A tényleges gyilkosok (a vádirat 58 emberről állapította meg a tevőleges részvételt) elesett, szegény nincstelenek voltak; a társadalmi piramis legalja talapzatából. Túlnyomó része fiatal, sokuk a tizenötödik évét sem töltötte be. Nem egy analfabéta, születési évét sem tudja megmondani. A huszadik század fele táján is gondolkodás nélkül elhiszi, hogy e zsidók kolbászt csinálnak

a keresztény gyerekek húsából, vérükre van szükségük a húsvéti pászkájukhoz, a zsinagóga újra felszenteléséhez. (Néprajztudósok, szociológusok szerint e hiedelem ma is él.) A kétezer éve parázsló, s a neki kedvező jelre fölizzó vérvád három emberéletet, tizenhét enyhébb-súlyosabb sebesülést, és egy, rettentő sebét még ki nem hevert közösség elüldözését követelte. Nemcsak itt — ebben az antiszemita múlttal nem rendelkező községben — terjedt el ez a tipikusan hamistudatos gyúanyag. Mint az eset kapcsán a Szabad Nép 1946. június 10-i, *Ezek terjesztik a vérvád meséjét* című cikke írja: hasonló hírekkel „keltettek hangulatot" Debrecenben, Földeákon, Sopronban, Pélyen, Mezőkovácsházán, Mecsekházán, Tiszaladányban. Kunmadaras neve a hamistudat gyilkos dühének szimbólumává vált.

A megalázottság, a társadalom- sőt ember-alattiság igazságtalansága másugyanaz megjelenési formái a gyilkosok sorsából is felsütnek. Az egyik legvérszomjasabb „vezér" ütlegelő és kezdeményező („földműves-napszámos, férjezett, vagyona nincs"): „Iskolába nem jártam, gyermekkorom óta zsákoltam, mostam. Akkor lettem ilyen, amikor az uramat megláttam, hogy a saját anyjával megcsal." Az értelmi szerzők: tanító, kistisztviselők. Az elsősegélynyújtást az orvos megtagadja, a rendőrök (tisztek) az intézkedés elől elmenekülnek, a papok jól bezárt otthonukban imádkoznak a vész elmúlásáért. A menekülők előtt becsukódnak az ajtók. Aki a zsidók pártját fogja: azt a veréssel fenyegetik. Tengerben a csepp, cseppben a tenger. Magyarország közelmúltja (félmúltja-féljelene) tengerében.

Ebben a tengerben: demokratikus pártok közti viszály, az országot sújtó nyomor, szellemi és anyagi értékkrízis, a vereség, a rossz választás megalázatása, létbizonytalanság. A vajúdó változás bizonytalansága. S mindezen halmozottan jelentkező, valóságos problématömeg kiáradt tarajfogú hulláma — a hagyományos tárgytévesztés során — egy népcsoport nyakába zúdul. Ott nyer levezetést. S éppen akkor, amikor ennek a tárgytévesztésnek a borzasztó következményeire döbbenését éli, szenvedi az ország.

A bűnösöket hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre ítélték, a tanulságokat (a felelősséget pártállástól függően egymás nyakába varrva) levonták. De a kunmadarasi zsidóknak — senki nem mondta — el kellett hagyni szülőföldjüket. (S talán nem patetikus túlzás, ha azt írjuk: *hazájukat*. Hiszen a haza-fogalom, ha nem elvontan, de konkrétan értelmezzük: az az emberi szemmel áttekinthető fizikai és közösségi tér, ahol a mindennapi élet zajlik a születés és a halál intervallumában.)

A busz utasai tehát bizonyos értelemben hazajöttek. (S mivel nem jószántukból nem itt élnek: hazátlanok.) Az lenne a természetes — illetve *igazságos* —, ha ők most *itt* a főtéren állva várnák a buszt. Amely akkor nem is jönne talán, mert ők *itt* élnének; a *helyükön*. Viszont a világ — ellentétben épp a zsidó tanítással — nem az igazságon, a jogon és a béken nyugszik. (Illetve rövid távon, kisebb összefüggésekben nem?) De az sem természetes, hogy ők itt vendégek, idegenek. *Itt* születtek, nagyszüleik, szüleik itt nyugszanak — ha nem is mindegyik „e földben", de egy márványtábla mégis, a világon egyedül, itt őrzi a neveiket (146 nevet). Tehát az auschwitzi átlényegültek is itt, együtt vannak. De még sincsenek itt. A valóságban ők most *ide* érkeztek.

Ezt a megoldhatatlan helyzetet tükrözi a tétova mozgásuk, amint a buszajtó korlátját elengedve Kunmadaras szárazföldjére lépnek. A jól megtervezett útirend másfél-két óra szabadon választott programot irányzott elő. Másfél-két órás idő, azon a helyen, ahol másfél százada élnek. Ott vannak. Vagyis voltak. Rengeteg idő. Nem is lehet mit kezdeni vele. Ki kell várni. Legtöbben a busz védő árnyékában ácsorognak. Vagy egy kis park padjain ücsörögnek. Mellesleg itt állt a zsinagógájuk, amit 1949-ben lebontottak. (Amikor 45-ben már annyian visszaszállingóztak, hogy „kilegyen a minján", minden nap kadist mondtak, mécsest gyújtottak az áldozatokért, s sokáig a padok közt maradván latolgatták a „hogyan tovább"-ot.)

Egy-ketten azért kijjebb merészkednek.

Apa mutatja a fiainak és a velünk tartó kántornak, hogy hol állt az üzlet. Ma is az. Még a profilja sem változott. Na és a ház? Vajon a végiben az apja kis cipészműhelye áll-e még? Egy asszony a két fiával a szomszédos utcába fordul. Kér, hogy ne tartsunk vele.

A főtér csendes. Vasárnapi ernyedtségben nyújtózik. Bemennék a bisztróba egy pohár sörre. Zenegép szól. Cigarettafüstben munkásruhás férfiak poharakkal, korsókkal a kezükben beszélgetnek. Egyik útitárs elkapja a kezem: „Nem kell feltűnést kelteni. Jöjjön inkább velünk."

Néhány házzal odébb a két ittmaradt zsidó közül az egyik vendégül látja a busz utasait. Felesége falubeli keresztény. Áttért a zsidó vallásra. Fején kendő. Jól ismeri és be is tartja a zsidó szokásokat, amit a tálalás is mutat. Itt csatlakoznak hozzánk a karcagiak. Akik csak Karcagig mentek el innen. Van, aki negyven év elteltével találkozik újra itt Pesten élő gyermekkori barátnőjével. Innen — e baráti támaszpontról — indulunk ki a busszal a temetőbe, jövetelünk célja: azaz az esemény színhelyére.

Az esemény: maga a temető.

Elvadult állapotából rendbehozták. Újból körülkerítették. Útjait a benőtt gazdzsungeltől megtisztították. A megdőlt kövek egy részét délcegre egyenesítették. A töredezett, megrongált mártíremlékművet újravarázsolták. Most lesz mindennek az átadása (felavatása?, felszentelése?).

Ez az ő művük, munkájuk ünnepe. Ugyanis a busz utasainak hozzájárulásaiból újulhatott meg ez az oszlásnak indult emlékek kertje. Létük, ittlétük — de a világban való létezésük — bizonyítéka ez a most átadásra kerülő temető. Föld, kő, építés, közösség ez is. Ahogy leereszkednek a buszból, s a földjére lépnek, ösvényein elszélednek, szembetűnő a fesztelenül otthonos birtokbavétel.

Az esemény nem „hivatalos". Ezért több annál: igazi esemény.

Eredete: a lélek eseménye, amelynek teljes gazdagságát, indítékai valamennyi rugóját hiába is kutatnánk.

Az ötvenes éveibe érkező gépészmérnök, aki a most betetőzéséhez érkező eseménysort elindította, hétéves volt ama régi esemény megtörténtekor. Gyermekkora hajnaláról az ausztriai lágerekhez (Strasshof, Wolfespaben) és az oda vezető utazás képeihez fűződnek. Állandóan éheztek (noha a szakácsnők madarasiak voltak, s így kedvezményezett helyzetbe kerültek), sokat játszott a pajtásaival. Utólag nézve és mások sorsával összehasonlítva, kedvezőnek mondhatták a helyzetüket.

A pogrom napján édesapja a budapesti Zsidó Kórházban lábadozott egy sérvműtét után. Édesanyja pedig épp aznap reggel szállt vonatra, hogy hazahozza. Két testvérével a nagymamára maradt. Nem messze laktak a piactól. Délelőtt kint játszott. Egyszer csak egyik ismerősük rohan át az utcán. Kergetik. Üldözői elől át akart mászni a kerítésen, de fönnakadt a tetején, és végigszakadt a nadrágja. Leráncigálták, és vasvillával szúrni, vágni, ütni kezdték. A gyerek tudta: azért bántják, mert zsidó. Azt nehéz lenne így utólag kideríteni, hogy miért, de ez *akkor* nyilvánvaló volt számára. Beszaladt a házba, és elmondta a nagyanyjának, hogy mit látott.

Nagyanyja jól bezárta a házat, elfüggönyözte az ablakokat. Nemsokára az ő kapujuk elé is odaérkeztek. Ordítoztak, kövekkel hajigáltak. Ők meg lapultak. A nagyanyjuknak elfogyott a türelme; odaperdült az ablakhoz, félrerántotta a függönyt és az ostromlók képébe vágta: „Elmentek a jó..." Darab ideig folytatták az üvöltözést, aztán odábbálltak. Valaki megmondhatta, hogy csak az öregasszony maradt otthon. Később emlegette is a nagyanyjuk: „Ha apátokat itthon találják, biztosan megölik. Amilyen indulatos ember, nem hagyja ezt a csúfságot annyiban."

Délutánra egy pisszenést sem lehetett hallani a faluban N.em volt ez a csend természetes.

Kimerészkedtek az utcára. Kis idő múltán föltűnt Bodnárné — vagy harminc éve „kertlábasuk" —, kannával a kezében jött az ártézi kúthoz. A nagyanyja megszólította:

— Szomszédasszony, maga elhiszi azt a baromságot, hogy a zsidók kolbászt készítenek a keresztény gyerekek húsából?

— Mondják, Q.-né asszony. Mondják. — S azzal vállat vonva betette maga után az ajtót.

Amint a fővárosban tudni lehetett, hogy mi történt — az újságok csak néhány nappal később kezdtek el cikkezni —, a szülei azonnal rohantak haza. Nem sok holmijuk maradt a deportálás után. Ami volt is, azt is innenonnan kellett visszakérni. A biztonságérzetük korábban is ingatag volt. Nem került nagy erőfeszítésbe elhagyni a házat. Elmentek. Egy évre rá az apja még egyszer felutazott Madarasra, hogy eladja a házat.

Budapestre költöztek. 1949-ig — ekkor államosították az egyházi iskolákat — zsidó elemibe járt. S itt filmszakadás, amnézia következik abban a folyamatban, amit ma divatos szóval az identitástudat kialakulásának szoktak nevezni. Szülei beléptek az MDP-be, majd az MSZMP-be. Soha többé nem beszéltek arról: mi volt. S ha néha mégis szóba került, azt mondták: *az* megszűnt, nem kell róla beszélni. El kell felejteni. Ez egészen így volt édesapja néhány évvel ezelőtt bekövetkezett haláláig. Az utolsó évben újra beszélt, vitatkozott erről a témáról az öreg. Rabbi temette.

Azért azt érzékelte, hogy valami nincs rendben körülötte. Mert ő mégiscsak zsidó.

Ez azért is máig fájó pont, mert sokszor letagadta. Ha megkérdezték: azt mondta, hogy ő nem. Ő nem zsidó. Nem, és kész. Így tűnt egyszerűbbnek, és egy kicsit így is érezte. Mert nem tudta, mi az: zsidó. Gondolta: majd elmúlik ez a probléma. Az egyetemet a Szovjetunióban végezte. Belépett a pártba. Párttag ma is. Kétszer nősült, kétszer vált. Az szempont volt, hogy ne zsidó legyen a felesége. Első házasságából a lánya már egyetemista. Jó

a kapcsolatuk: kéthetente, havonta találkoznak. Egyedül él, csinos, kétszobás lakásában.

Két éve a Kunmadarashoz közeli fürdőhelyen töltötte a szabadságát. Eszébe jutott: miért ne rándulhatna át egy délutánra a szülőfalujába. Nem ismert ott senkit. Magányosan kóválygott a faluban. Talán ez vonzotta-taszította ki a temetőbe. Megkeresi a nagyszülei sírját — gondolta. Ha már úgyis itt van.

A látvány: a pusztulás képei felkavarták. Valamit áttörtek (vagy újra elindítottak) benne.

Miért áll ilyen gyalázatos állapotban, magára hagyatva ez a temető?

Mert — többek közt — ő is magára hagyta.

Ő is megtagadta.

Megmondták neki a faluban maradt két zsidó címét. Egyikük elmesélte, hogy egy időnként vissza-visszajáró elszakadt ötezer forintot ajánlott föl a rendbehozatalára, ha mások is követnék a példáját. De ki járulna hozzá? Ki tudja, merre járnak azóta a volt madarasi zsidók, a világ hány szegletébe futottak?

A felajánlás szöget ütött a fejébe. Elment a tanácsi vezetőkhöz. Segítenének-e a temetőt rendbehozni? Nem. Nincs erre pénz — volt a válasz. A MIOK-nál (Magyar Izraeliták Országos Képviselete) is hasonlóképp reagáltak. Szinte észre sem vette, s már megszállottja az *ügynek*.

Akkor, ők maguk.

De kik? Ő egyedül?

Családja s a helyben maradt egyik zsidó „forró nyomán" módszeresen göngyölte fel a címeket. Levélben, személyesen. S mikorra jó néhány cím összegyűlt, és néhány fölkutatottat megnyert a temető rendbehozatala eszméjének, megfogalmazta az anyagi hozzájárulást kérő felhívást. A pénz csordogáltával a hivatalos szervek is kezdték más szemmel nézni a buzgalmát.

Álljon itt néhány „dokumentum" az eseményt megszervező folyamatról.

Kedves János!

Leveled valóban meglepett, és egész meghatódtam, hogy fiatal létedre szíveden viseled az ősök emlékét. Természetesen emlékszem Rád mint kisfiúra és szegény Szüleiddel, ha nem is rendszeresen, de megvolt a kapcsolatunk.

Nagyon szívesen látlak bármikor (családostól is). Szombat, vasárnap mindig itthon vagyok, vagy hétköznap este 6 után. Kivételt képez szeptember 6—7—8. mert Csehszlovákiába megyek. Ugyancsak szeptember hó 23—28-ig Debrecenben leszek, de ez egy olyan távoli időpont, addig remélem be tudsz iktatni.

A leveledet e hó 28-án kaptam meg, Tibi téves címet adott meg Neked.

Várlak. Szeretettel üdvözöl Szidi néni.

U. i. Ha busszal jössz, 7A, Csurgói úti megálló. Kocsival a Tétényi úton kell jönni.

*

Kedves Fiatal Barátom!

Isten áldását kérve áldozatos kezdeményezéstek szerencsés befejezéséhez! ÁMEN, KÉN JÖHI RÁCON!

Bevallom, mikor megláttam a borítékon feladóként az annyira ritka, de nekünk madarasiaknak mégis nagyon ismert és mindenki által tisztelt Q. nevet, bizony megdobbant a szívem! Hiszen Istenben boldogult Laci barátom osztálytársam s gyerekkori játszótársam volt! Gondolom, János barátom, Neked

pedig Édesapád volt?! Nem ismeretlen természetesen számomra a Neulander, úgyszintén a Farkas név se kiknek viselői akkori közösségünk oszlopai, díszei, az egyenesség, korrektség, becsületesség megtestesítői voltak! Régi, soha vissza nem térő világ utolsó képviselői.

A tárgyra térve értesítlek Benneteket, hogy az általatok vállalt nemes célra 100 dollárt van módomban hozzájárulni, csupán aggályaim vannak a pénz átutalását illetőleg, mert ugyan mi a Nyugathoz tartozónak számítjuk magunkat, de pénzt, illetve valutát izraeli polgár hivatalosan nem birtokolhat, és nem hiszem, hogy még ilyen nemes célra is adnának erre engedélyt. Mindenesetre utána érdeklődöm, és ha hivatalosan nem megy, majd megtalálom a módját, hogy az az összeg, vagy annak a forintértéke eljusson Hozzátok!

Április végén, május elején jön hozzám látogatóba pesti barátom, és itteni barátaim is mennek oda látogatóba, de még az sincs kizárva, hogy én magam is még egyszer ellátogatok a nyáron. Nem tudom, hogy tudjátok-e, a falumban lakik még az egykori Fisch Fülöp fiának, Vilmosnak egy fia, Fisch Jichak, és a lánya, Kohn Elijáhu felesége, szül. Fisch Ági. Cím mint az enyém.

Kívánok Nektek sok sikert, egészséget, maradok meleg üdvözlettel.

(Rosenblücher Sándor) Rosen Cvi

Kedves Fiatal Barátom!

Minden tiszteletem és megbecsülésem immár közel 40 éve választott hazámnak, mely ezer más bajok és problémák ellenére, gazdasági krizisek hullámzásai dacára sem tagadta meg nekem, az egyszerű polgárnak, azon kérelmét, hogy az általunk ismert célra átutaljon abból, amiből minden kis és szegény országnak kevés van, vagy egyáltalán nincs — idegen valutája — 100 dollárt. Én magam nem reméltem ezt! Mellékelve küldöm az erről szóló igazolás másolatát, s talán azóta már az összeg is a rendeltetési helyére érkezett!

Sok hatalmas és gazdag ország példát vehetne erről a kis szegény és sokak által üldözött ország vezetőinek humanizmusáról és emberiességéről!

Még egyszer Isten áldását kérem áldozatos munkálkodástok befejezésére, s ennek reményében maradok sok baráti salommal.

(Rosenblücher Sándor) Rosen Cvi

*

Kedves János!

Szidikétől értesültem, hogy beszélt Veled arról a problémáról, melyet velem közöltél.

Ha jól emlékszem, kb. 35 éve találkoztunk, amikor kedves szüleiddel voltál együtt — akik nekem nagyon jó barátaim voltak.

Az azóta eltelt idő mindannyiónk részére rohanással telt el — ameddig bírtuk —, így csak egyszer-egyszer a véletlen hozott össze bennünket. Ez a helyzet a mi korosztályunkra jellemző, valahogy így tartottuk természetesnek.

Visszatérve a leveledben foglaltakra — melyet a dátum szerint két héttel később kaptam meg — úgy hiszem, Szidike elmondta, hogy az év nagyobbik részét kórházban töltöm, amikor itthon vagyok, sem tudok az utcán járni.

Azzal kezdeném, hogy természetesen nekem is olyan kedvesek, akik ott vannak, vagy akik az említett „emlékművön" vannak feltüntetve — bár nem tudom, ki meri emlékműnek nevezni azt a semmitmondó, eleve roncsnak épített mészkövet. Vagy egyáltalán volt-e valakinek abba beleszólása?

A leveledben foglaltakkal kapcsolatos véleményem: az én korosztályomnak felelőtlenség volna akár a temető folyamatos fenntartásának, akár bármilyen munka végzésének vállalása. Hiszen többségünkben saját magunk ellátásában is segítségre szorulunk!

Azt talán mondanom sem kell, hogy a pénzbeli hozzájárulástól nem zárkózom el, annak ellenére, hogy bár nem a legalacsonyobb nyugdíjam van, de mint már említettem, a kórház, a gyógyszer nyugdíjam felét felemészti.

Javaslatom a következő lenne: minden elhagyott létesítmény az illető egyház tulajdonába ment át. Ezek szerint az egyházak kötelessége gondoskodni azokról is, akik már nem élnek, illetve azok nyugvóhelyéről. Ha jól emlékszem, ez szerepel az állam és egyház közötti megállapodásban is.

Az elküldött névsorból talán 2—3 személyt ismerek (nyilván más néven szerepelnek). Külföldi ismerőseim nincsenek, de tudom, hogy sokan vannak Izraelben Madarasról is, talán Falusné tudna neveket mondani.

Egyébként hosszú ideig dolgoztam pártvonalon dr. K. E.-vel, aki apukádnak nagyon jó barátja volt. Ő minden évben leutazott Madarasra az apja sírját rendbe hozni, egyben az én apám sírját is. Most már közel két éve nem találkozom vele, így nem tudom, tud-e arról, amit Ti ott láttatok.

Köszönöm mindazoknak, akik ez ügyben fáradoznak és mégegyszer azt javaslom, hogy felsőbb helyen szerezzetek érvényt annak, ami a hitközség feladata lenne.

Szívélyes üdvözlettel: K. I.

*

Mi, e levél aláírói, úgy hisszük, hogy minden Kunmadarasról elszármazott zsidó kívánságát fejezzük ki azzal, ha akciót indítunk a kunmadarasi zsidó temető helyreállítása és megőrzése érdekében. Mindannyian ismerjük a temető siralmas állapotát, és nem túlzunk akkor, ha azt állítjuk, hogy a temető gondozásával tartozunk elődeink emlékének és saját magunknak is.

Úgy képzeljük, hogy legsürgősebben a következö teendőket kell elvégeznünk:

1. a deportált mártírok emlékművének renoválása;
2. a temető közterületének megtisztítása;
3. a temető bekerítése.

A felsorolt munkák költsége kb. 150 000 Ft. Részletes költségvetés még nem áll rendelkezésünkre, de azon vagyunk, hogy azt minél előbb megszerezzük és mindenkivel ismertessük.

Feladataink megbeszélésére szeretnénk összehívni mindazokat, akik érdekeltek a temető rendbetételében és folyamatos fenntartásában.

Kérjük, hogy 1985. november 20-án, 16 órakor a Síp u. 12. Herman Lipót-teremben szíveskedjen megjelenni, ahol ötleteivel, javaslataival, munka- és pénzfelajánlásaival segítené közös célunk megvalósítását.

E levelünkhöz mellékeljük azoknak a listáját, akiket eddig sikerült megtalálnunk, és akiknek meghívót küldtünk. Kérjük, hogy ha e névsorban szereplőkön kívül másokról is van tudomásuk, szíveskedjenek őket is meghívni összejövetelünkre, vagy hozzák el címüket (a külföldön élőkét is).

Találkozásunk elé nagy várakozással tekintünk. Szívélyes üdvözlettel

Q. J. dr. F. M.-né R. T.

*

Kedves Barátunk!

Mi hárman, e levél aláírói, akciót kezdeményeztünk a kunmadarasi zsidó temető helyreállítása érdekében, hogy ezzel is megadhassuk elődeinknek és a fasiszta őrületben elpusztított hozzátartozóiknak a nekik kijáró tiszteletet. Felhívásunk a Magyarországon élő, Kunmadarasról elszármazott zsidók között élénk visszhangot váltott ki, és vállalták, hogy anyagi tehetségükhöz és fizikai erejükhöz mérten részt vesznek ebben a munkában. A Magyar Izraeliták Országos Központja felajánlotta, hogy a szükséges mértékre kiegészíti a rekonstrukcióhoz általunk összegyűjtött pénzt és vállalta a helyreállított temető folyamatos fenntartását.

E munka során a deportálásban és a munkaszolgálatban elpusztultak emlékművének helyreállítását, a temető bekerítését és a gondozatlanság következtében elvadult növényzet kiirtását tervezzük. Az előkészítő munkák már elkezdődtek, és úgy reméljük, hogy 1986. május 17-re, a gettózás 42. évfordulójára, befejezzük vállalt feladatunkat.

Ha céljainkkal egyetért és anyagi körülményei megengedik, kérjük járuljon hozzá a fent leírtak megvalósításához. Ha módjában áll, úgy pénzküldeményét a Magyar Nemzeti Bankon keresztül F. L.-hez (cím: ...) juttassa el.

Ígérjük, hogy a temető helyreállítását követő ünnepségről híradással leszünk.

Jó egészséget kívánunk!

Baráti üdvözlettel

Q. J. dr. F. M.-né R. T.

Kedves Barátunk!

Örömmel tudatjuk Önnel és kedves hozzátartozóival, hogy közös erőfeszítésünk és összefogásunk eredményeképpen, kielégítő állapotba sikerült hozni a kunmadarasi zsidótemetőt. Helyreállítottuk a deportációban és a munkaszolgálatban elpusztult mártírok emlékművét, elkészült a temetőt három oldalról körülvevő kerítés, és a közterület állapota is a gondozott temető benyomását kelti. A valamennyiünk által kívánt cél elérésében lehetőségük szerint sokan közreműködtek: pénzadománnyal, munkával, szervezéssel vagy mindhárommal. Szeretnénk külön megemlíteni a Farkas házaspárt, akik az igen kényes és fontos pénztárosi teendőket látták el nagy odaadással és megnyugtató precizitással. Köszönet illeti a Magyar Izraeliták Országos Képviseletét, amely magára vállalta a mártíremlékmű helyreállításának költségeit, és a temető gondozására állandó gondnokot fogadott fel.

A temető helyreállítását egy kis ünnepséggel szeretnénk emlékezetessé tenni, amelynek időpontja 1986. június 22., 13 óra, helye a zsidótemető. Az ünnepségen Raj Tamás budapesti rabbi mond imát és emlékbeszédet, valamint közreműködik Tóth Emil kántor is. Természetesen minden résztvevőnek módjában lesz szólni, ha úgy kívánja. A közvetlen érdekelteken kívül — akiknek hozzátartozója nyugszik a temetőben — meghívjuk a MIOK képviselőit, Kunmadaras vezetőit és rajtuk keresztül minden madarasi polgárt, aki részt kíván venni az ünnepségen.

A Kunmadarasra való leutazás megkönnyítése céljából külön autóbuszt bérelünk (a költséget az összegyűlt pénzből fedezzük), amely így térítésmentesen áll az Ön és családja rendelkezésére.

Az autóbusz a budapesti Engels téri buszpályaudvar melletti parkolóból indul 1986. június 22-én, 8 órakor.

Kérjük, hogy ha igénybe kívánja venni az autóbuszt, úgy a jelzett helyen és időben pontosan jelenjen meg.

Javaslom, hogy valamennyi élelmet hozzon magával, mert mivel jelen pillanatban nem ismerjük a részvevők pontos számát, valamint az esetleges diétáját sem, ezért ebédet előre rendelni nem tudtunk.

A viszontlátás reményében üdvözlettel:

Q. J. dr. F. M.-né R. T.

U. i.: Az emlékünnepséget követő három héten belül tételes elszámolást készítünk az adakozásból összegyűlt pénzről. Az esetleges maradvány felhasználására a következő javaslatokat tesszük:

1. Ajánljuk fel az árvaháznak.
2. Ajánljuk fel a szeretetkórháznak.
3. A befizetések arányában osszuk fel a pénzt, és küldjük vissza az adakozóknak.

*

A temető — a közfelfogással ellentétben — nem a holtak birodalma, hanem éppenhogy az élőké! Mint egy tükör, az ő állapotukat mutatja. S ebben a képben az élők magukat vizsgálva még a mindennapi életüket is megváltoztathatják. Tehát az evilági valóságban hatnak.

A temetőfelújítás gyakorlati teendői az ötvenes éveibe érkező gépészmérnököt kizökkentették eddigi élete kerékvágásából.

A felmerülő rituális kérdéseket megoldandó, tanulmányoznia kellett a zsidó vallási tradíciókat, kapcsolatba lépve a Hitközséggel, megismerve annak szerkezetét, funkcióit, jelenlegi állapotát. A munkálatokat előmozdítandó, ellenőrizendő, leutazott nem is egyszer a szülőfalujába, ahol az ottani vezetőkkel került kapcsolatba. S persze — mindenekelőtt — az újabb és újabb felkutatott madarasi zsidókkal. A jelenre vetett árnyékával föltárult-horgadt a közel- és távolmúlt. Az övé, a falué, az országé.

Már maga se tudja hogyan, de elkezdte számontartani a zsidó ünnepeket. El-eljárt a zsinagógába. Még egy modern héber (ivrit) tanfolyamra is beiratkozott. Életében egyszer szeretne eljutni Jeruzsálembe. (Persze, az még odébb van.)

Mindez a változás jelentősen hozzájárult az eseményhez. Hiszen ilyesfajta hinterland nélkül aligha állna a temetőkapuban egy vödör víz és törülköző, hogy kezet lehessen mosni befelé és kifelé jövet. Nem lenne néhány tucat kapedli (fejfedő) egy padra készítve, szintén a temetőajtó sarkában. Rabbi és kántor fölkérve. A falu állami, társadalmi és vallási vezetőinek a meghívása.

Míg idejövet, a buszban utazók arcai vonzották a kamerámat, addig itt, a kunmadarasi zsidótemetőben, inkább a helybelieké.

Itt ők vannak kevesebben („kisebbségben"). A több mint 7 ezret számláló nagyközségből alig húszan. A tanácselnök, az iskolaigazgató, a tsz-elnök, a református pap s a református gyülekezet néhány fiatal híve. (A név szerint meghívottak közül nem jött el a párttitkár és a katolikus pap.) A szomszédos keresztény temetőben száznál is többen ápolják, látogatják a sírokat.

Pedig itt gondtalanul lekaphatnám a kétszeres túlélők arcait. Hiszen „hivatalosan" kattintgatok. A friss, fehéren pompázó emlékműről kell színes és fekete-fehér képeket készítenem. Valamint a rabbiról és a kántorról, hogy akik anyagilag is hozzájárultak a felújításhoz, azok eltehessék az esemény papírmaséra rögzített-szürkített emlékét (bizonyítékát).

A kántor énekét a közönség soraiban álló sötét öltönyös, sötét kalapot viselő férfi arca tükrében érzékelem. A melódia keleti bánata rajta láthatóvá lesz. Ez az arc minden értelmező szótárnál pontosabban fordítja le a héber szöveget. (Valójában épp erre a metakommunikációs nyelvre-dallamra íródott; az emberi szív beszélte nyelvre: Isten nyelvére.) Erről az arcról nem bírom elvonni a kameraszemem.

Az arc a község református papjáé. Az arc *olvasata* az enyém.

Ő nem madarasi. Csak nemrégiben, 1981 húsvétján vette át az itteni reformátusok pásztorolását. Munkamódszeréhez tartozik, hogy ahol megtelepszik, ott feldolgozza a helység történelmét. Így behatóan tanulmányozta a korabeli sajtóban, periratokban és a véres események részvevőivel folytatott beszélgetésekben a kunmadarasi pogrom körülményeit. Dolgozatot is írt a témáról. Ha ezt nem tudnám (később tudtam meg), ez az arc akkor is meggyőz erről az ismeretről. S a bensőségesen mély elsajátításról. Ugyanis azt mondja nekem ez az arc, hogy ő mindazért, ami itt negyven éve történt, *felelősséget* érez, vállal. Nem azért, mert ő bármit is tett, mulasztott volna, vagy mert idevalósi lenne, hanem csupán azon az alapon, hogy ő magyar. Az ő országában, az ő történelmében történt, ami történt. Tehát az övé *is*. Az igazi azonosulás nemcsak a dicsőséget, de a bűnt és szégyenét is magára veszi, még ha tevőlegesen nem is részese.

Ez a megrendült, felelősséget vállaló tekintet: *jó hír*. Nem is szükségszerűen magáé a tiszteletes úré, hanem azé a maga „kiismerhetetlen útjain járó", s onnan milliárd áttételű, bonyolult kódrendszerek hálóin megnyilvánuló hatalomé, aki — itt és most — ezt a médium-arcot választotta ki arra, hogy azon keresztül *üzenjen*. Mert ez az arc gyógyít. Feloldást, reményt ad.

Ide másolom a tiszteletes úr beszédét is, amely a rabbi megbékélést hirdető gondolataihoz kapcsolódott.

„Ében — Háézer! Mindeddig megsegített minket az Úr! (Sám 7, 12.) A kunmadarasi református egyházközség lelkipásztoraként állok meg a mártírok emlékműve előtt, és az egész gyülekezet nevében elmondom, hogy a kegyeletet kifejezőkkel teljesen egyek vagyunk, együttérzünk.

Kegyeletünknek kifejezéseként szabad legyen egy kérdésre felelnem. A kérdés így hangzik: Milyen kapcsolata van a keresztyénségnek Izráellel? Az apostoli bizonyságtétel, amikor erre a kérdésre felel, akkor egy csodálatos képpel él. A keresztyénség, mint vadolajfa, Izrael szent törzsébe van beoltva. A szent törzs hordozza a mi életünket. Istennek ezt a titkát soha nem volna szabad elfelejtenie a keresztyénségnek (Rm 11, 1—36). Sajnos, volt idő, amikor elfelejtették, elfelejtettük ezt, s annak súlyos következményei lettek.

A kegyeletnek ilyen alapokon való átélése közel hozza egymáshoz a keresztyénséget és a zsidóságot. Közel kerülünk egymáshoz avégett, hogy azzal a szellemmel szembenézzünk — amire a szent beszéd is emlékeztetett, hogy újra feltámadhat —, hogy most már együtt küzdjünk meg vele. Együtt harcoljunk ellene, hogy ne következzen be még egyszer, amiről ez az emlékmű beszél, amire ez emlékeztet mindnyájunkat.

Tisztelt hallgatóim! Meghatódottság nélkül nem tudtam hallgatni az ünnepi megemlékezés szavait, amely arról szólt, hogy testvéri kéz nyúl felénk, a megbékélésnek keze. Mi ezt a kezet megfogjuk, és hasonló lelkülettel elhatározzuk, hogy ebben a szellemben, ezzel a lelkülettel munkálkodunk különböző hitvallású, különböző gondolkodású emberekként ebben a hazában. Úgy érzem, hogy amikor ezt hangsúlyozzuk, amikor ezt éljük most át, akkor a kegyeletnél — ami egyébként nagy dolog — még nagyobb esemény részesévé leszünk, mert ezzel munkáljuk az emberiség békességét, a testvéri együttélését.

Kegyeletünk kifejezésének ünnepi pillanatában szeretném elmondani, hogy nekünk közös feladataink vannak, amire elkötelez bennünket a Mindenható. Ő segítsen meg bennünket népünk körében végzendő munkáinkban. Legyen a Mindenható áldása azoknak az emlékezetén, akikre ez a mártíremlékmű a figyelmünket fordítja. Az Ő kegyelme legyen azok leszármazottaival és mindnyájunkkal, ez ünnepi megemlékezés minden kedves résztvevőjével!"

Egészen másképp emlékszem vissza erre a szövegre. Bizonyára azért, mert ez az arc mondta.

Mielőtt szólásra nyitotta volna a száját — szembefordulva az emlékművel —, mintha élő emberek szeme előtt tenné, mélyen meghajtotta fejét. Ez a gesztus úgy látszik tökéletesen áthangszerelte a mondandóját. Szöveg és gesztus különbsége: az megfoghatatlan isteni-emberi valami, ami bennem az „objektív" valóságot elváltoztatta. Ugyanis csak most, az élmény hatásától eltávolodva fedezem fel, hogy a beszédében a kunmadarasi pogromot nem is említette. Pedig arra konkrétan emlékszem, hogy *ott, akkor* csak *erről* beszélt.

Ténylegesen csak a rabbi utalt rá:

„Kunmadaras neve elborzasztó jelentéssel belekerült a köztudatba. Egy hónapja múlt negyven éve a kunmadarasi antiszemita vérengzésnek. Nekünk meggyőződésünk, hogy Kunmadaras a megbékélés fogalmává lesz. Mi most testvéri kezet nyújtunk az itt élő barátaik felé. Közös feladatainkat csak így végezhetjük el."

A mokány, keménytartású tanácselnök sem említette, amikor a fasiszta kort megbélyegezvén hitet tett amellett, hogy az egykor itt élt zsidók emlékét — a község történetének kitéphetetlen részeként — őrizni, ápolni fogják.

Sőt.

Ahogy ennek az írásnak az anyagát rendezgetem, jutok a felfedezésre, hogy maga az eredetileg 1949-ben kőbe vésett, szabatosan fogalmazó felirat is hallgat. *Elhallgat.*

„Ezen emléket emelte a kunmadarasi izr. Hitközség a deportálásban és munkaszolgálatban 1942—1944. években elpusztult Testvérei Emlékére. Ártatlanul kiontott vérük legyen örök vád gyilkosaik ellen. Felszabadulásunk negyedik évében. 1949."

Pedig az ábécébe sorakoztatott névsírok között ott nyugszig Kuti Ferencé, Neulander Ferencé és Rosinger Józsefé is. Ők hárman 1946. május 22-én haltak meg.

Kunmadarason a zsidó temetőben 1986. június 22-én minden arc ezt az 1946. május 22-ét tükrözi vissza. A közelmúlt — „tükre által homályosan". Az igazság — emberi szándék, elhatározás-fölöttiségénél fogva — elfojthatatlanul fölszivárog, összeáll, kitisztul: *Van.* Például most ezeken az arcokon. Ezért ez a nap az igazság békét hozó, előlegező napja.

Eljövetele késői, nem késői volt-e? — erre nincs hatalmunk válaszolni. Mindenesetre „megvirradatkor" nem minden illetékes lehetett — ki ezért, ki azért — jelen.

Drága Testvéreim! Gyászoló és emlékező Gyülekezet!

Rajtam kívülálló okok miatt nem áll módomban személyesen részt venni közös összejöveteleken, hogy én is leróhassam soha el nem múló kegyeletem az itt fekvő szüleim, nagyszüleim, nagynéném, nagybátyáim, unokatestvéreim, tanítóim, barátaim emlékének, valamint a mártírok emlékművén feljegyzett iskolatársaim, játszótársaim, volt bajtársaim és régi nagybecsű volt hitközségünk tagjainak soha el nem múló emlékezetének.

A mai napon, ebben az órában, én a jeruzsálemi Jádvösém, a hatmillió elpusztult testvérünk emlékére emelt intézet falai között lélekben veletek vagyok, és ott egyben leróvom helyettetek is örök nagyrabecsülésem azoknak a nem zsidóknak emléke előtt, akik emberek maradtak az embertelenségben, és életük kockáztatásával zsidókat mentettek, és mi itt fákat ültettünk a tiszteletükre a Népek Jámborai nevű erdőben!

Fogadjuk meg, hogy életünk célja legyen, hogy úgy éljünk, hogy zsidó sorsunk nagy tragédiája még egyszer meg ne történhessék. Ámen! Úgy legyen!

(Rosenblücher Sándor) Rosen Cvi

✸

„T. Q. úr!

Levelét, melyben tájékoztat a kunmadarasi temető rendbehozatalának eredményéről, én vettem kézhez. Drága férjem ugyanis márc. 28-án váratlanul elhunyt szívizomelhalás következtében. Úgyhogy ő sajnos az ezzel kapcsolatos ünnepségekre nem tud már elmenni. Ha élne szegény drágám, biztosan örülne, hogy az a pár forint, melyet áldozni tudott, hozzájárult legalább a madarasi temető rendezéséhez.

Miután nekem rokonaim nincsenek, s még nem vagyok olyan állapotban, hogy utazzak, én helyette nem tudok elmenni. Azt hiszem, ez talán érthető.

Üdvözlettel: özv. Á. M.-né

A megrekedt és föl nem szívódott idő csak akkor oldozott föl szorító kötéséből, amikor az esemény programja elbocsátott a fehér kövön sorakozó

nevekkel kényszerítő szembenézéstől. Az 1942-től 1946-ig „nem természetes körülmények között" elpusztult kunmadarasi zsidókból megmaradt, újraaranyozott betűk — mint ékírásos agyagtáblák évezredekkel később is címzettekhez jutó üzenete — lerántottak, és sem előre, sem hátra nem engedtek moccanni a közelmúlt történelméből. Rátelepedtek, ráfagytak az arcokra, s megsűrűsödtek a tekintet, a vonásokat, kifejezéseket meghatározó lélek — még metaforákkal is megközelíthetetlen — szerkezeteibe.

Név-emberek és hús-vér emberek találkozója. Valaha egy csoportban, ma a létezés különfajta megnyilvánulásaiban élnek. Minden valószínűség szerint ez volt az első és utolsó találkozásuk.

Nincs — lehet valaha is? — távlatunk ahhoz, hogy ez a mégis megvalósult istenhozzád hogyan, milyen formákon keresztül változtatja-váltja meg a világot (amelynek egyúttal alkotóeleme, működésének energiarészecskéje is). A részvevők világát, Kunmadarasét, a részvevők utódainak, az egykori eseményeket a hátán viselő tájnak a világát. Egyre gyengülő fodrú áttételein, mint minden mozgás, egyre szélesebb — Magyarország, Európa, a Föld világaiba gyűrűzik szét, akár a tengerbe dobott kavics körkörösen terjedő hullámocskái.

De a változás erős rezdületei igencsak megérződtek a *fölszabaduláson,* amint a busz utasai felszedelőzködtek a padról, s a közelmúlt kusza, ragacsos állagú zsilipjén áthatolva (időben és térben) az emlékmű mögé kerülve, birtokba vették a temető rendbehozott útjait és sírjait.

Most nem kell az elhagyatottság, az enyészet megalázó dzsungeljével szembesülniük. Egymás közt, otthon vannak. Itt a rabbi; megkérhetik, hogy mondjon el velük egy kaddist. Sőt. Tíz felnőtt férfi összeverbuválása sem gond — Izrael népének összességét szimbolizálják — a halottakért szóló ima „érvényéhez".

Ide — vissza — a múlt teljesebb, gazdagabb és békésebb birodalmába csak a közelmúlt kapuján lehet bejutni. S ez a kapu — ez volt számomra e „kis utazás" tanulsága — csakis a még élő *kultúra és közösség,* valamint a még élő táj szembesülés-találkozásának az ívében helyezkedik el. Minden embernek, kisközösségnek megvan valahol ez a világ egy konkrét helyére szóló kapuja, csak meg kell azt keresni, s a rajta való áthaladásért meg kell küzdeni. Képes krónikám egy ilyen sikeres áthaladás mozzanatait rögzítette.

Erről tanúskodik az utolsó, az utazást követő hetekben született dokumentumunk is:

Kedves Barátunk!

Kötelességünkhöz híven beszámolunk a meghatóan szép mártírünnepséggel zárult temetőrekonstrukció anyagi oldaláról.

A Kunmadarasról elszármazott zsidóság önkéntes adományaiból 86 684 00 Ft gyűlt össze. (...) A rekonstrukcióra — a kerítés építésére, a közterület rendbetételére és egyéb költségekre — 71 843,40 forintot fordítottunk. (...) Az ünnepség után tartott közvélemény-kutatás eredményeként úgy határoztunk, hogy a megmaradt 14 840,60 forintnyi összeget a ledőlt sírkövek felállítására fordítjuk. Ezt az összeget eddigi pénztárosunk, F. L.-né átutalta K. S.-nak Kunmadarasra, aki vállalta a sírkövek felállításával kapcsolatos munkák irányítását. Reméljük, hogy ez a döntés az ünnepségen jelen nem voltak egyetértésével is találkozik.

A mártíremlékmű helyreállításának költsége kereken 39 000 Ft volt, amelyet a MIOK vállalta magára.

Az ünnepségen igen sok fényképfelvétel készült, amelyek közül hármat emlékül megküldünk Önnek. Ha újabb másolatra vagy más felvételekre lenne szük-

sége, úgy javasoljuk, hogy keresse meg Kőbányai Jánost, alkalmi fényképészünket, aki térítés ellenében rendelkezésére bocsátja azokat.

Most, a munka befejezésekor, szabadjon kifejeznünk azon reményünket, hogy a Kunmadarasról elszármazott zsidók nem hagyják magára előideink nyugvóhelyét, a temetőt.

Budapest, 1986. augusztus 4.

Q. J. Dr. F. M.-né R. T. F. L.-né

*

Miután a busz utasai jól kisétáltak, imádkozták, emlékezték magukat, újra megtelt a busz, hogy hamarosan *vissza,* Budapest felé vegye az irányt. Nem állt meg a faluban. Nem volt miért. Az átlósan áthúzott Kunmadaras táblát számukra mintha maga a történelem pipálta volna ki. A szürkülettől hasas ég alatt eltűnik az ismerős tanya, malom, kanyar, besorolunk a főközlekedési út megélénkülő forgalmába. A változás előtt álló nyugdíjintézkedések, emelkedő árak, a nehezebb megélhetés témái kerülnek szóba. Kiből mi lett? Kit hová vetett a sorsa? Gyerekek, unokák... A retikülökből fényképek kerülnek elő: fiatal családokat, pólyásbabákat, eleven gyerekeket ábrázolnak. A hátterekben: ház, kocsi. Csak az autók márkái vagy a kertekben pompázó trópusi növények mutatják, hogy nem egyet közülük távoli kontinenseken exponáltak.

Reggeli beszélgetőpartnerem sorsa is kikerekedik. A pogrom után felköltöztek Budapestre. Kezdetben a már deportálásból visszatérés után, a fővárosban maradt rokonok és a JOINT segítették a családot. Kitanulta az esztergályos szakmát. Négy évig egy újpesti üzemben dolgozott, majd szakoktatónak emelték ki. Elvégezte a dolgozók esti gimnáziumát, majd a marxista egyetemet. Előbb igazgatóhelyettesnek, majd igazgatónak nevezték ki a munkahelyén. Fél éve — több kitüntetés birtokosaként — ment nyugdíjba. Egyik fia számítógépmérnök, a másik műszerész.

Megbeszéljük Q. J.-vel, hogy mikorra tudom előhívatni a képeket, mikor tudok csíkmásolatot mutatni. Budapest határán járunk.

— Elintézzük a képeket, szétküldöd, s utána mihez kezdesz? Munka, szervezés nélkül maradsz — csipkelődöm.

— Azt te csak hiszed — mondja. — Már nyakig belemásztam egy másik nyomozásba. Az 1947—48-as tanév Fürst Sándor utcai zsidó elemi iskola harmadik osztályának (osztálylétszám: 33 fő) egykori tanulóit szeretném összehívni egy találkozóra. Ezt nézd meg!

A töredezett, elsárgult fotón: megviselt téglafal előtt fölnyírt hajú, copfos, kerek buksijú gyerekek vesznek körül egy szemüveges, fekete kalapos férfit.

— Megismernél rajta?

Ez nehezebb dió lesz. Mindenki — akár én is — elköltözött a környékről. A zsidó hitközség levéltárában és a Bazilika pincéjében végzett kutatásaim eredményeképp rábukkantam az osztálynaplónkra. Rengeteg adattal. Persze, ma alig használhatók. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy szinte mindenki megváltoztatta a nevét. Még a rendőrségi nyilvántartás sem tartja a régi neveket számon. De már van négy budapesti és egy izraeli címem. Előbb-utóbb biztosan megtalálom őket... Ez egy másik történet, majd elhívlak fényképezni, ha sikerül megszerveznem az osztálytalálkozót.

A busz ráfordul a Népköztársaság útjára, besorol-felszívódik az esti forgatagban. Az Engels téren sietős búcsúzkodás: „Viszontlátásra", „Szervusztok", „Majd hívunk", „Majd összejövünk", „Tartsuk a kapcsolatot"! Szétszélednek az *otthonuk* felé tartó kék buszokhoz, villamosokhoz.

*Haza*értek. *Haza*értek?

(A helyes mondatvégi írásjel kitevésére nincs egyértelmű válasz.)

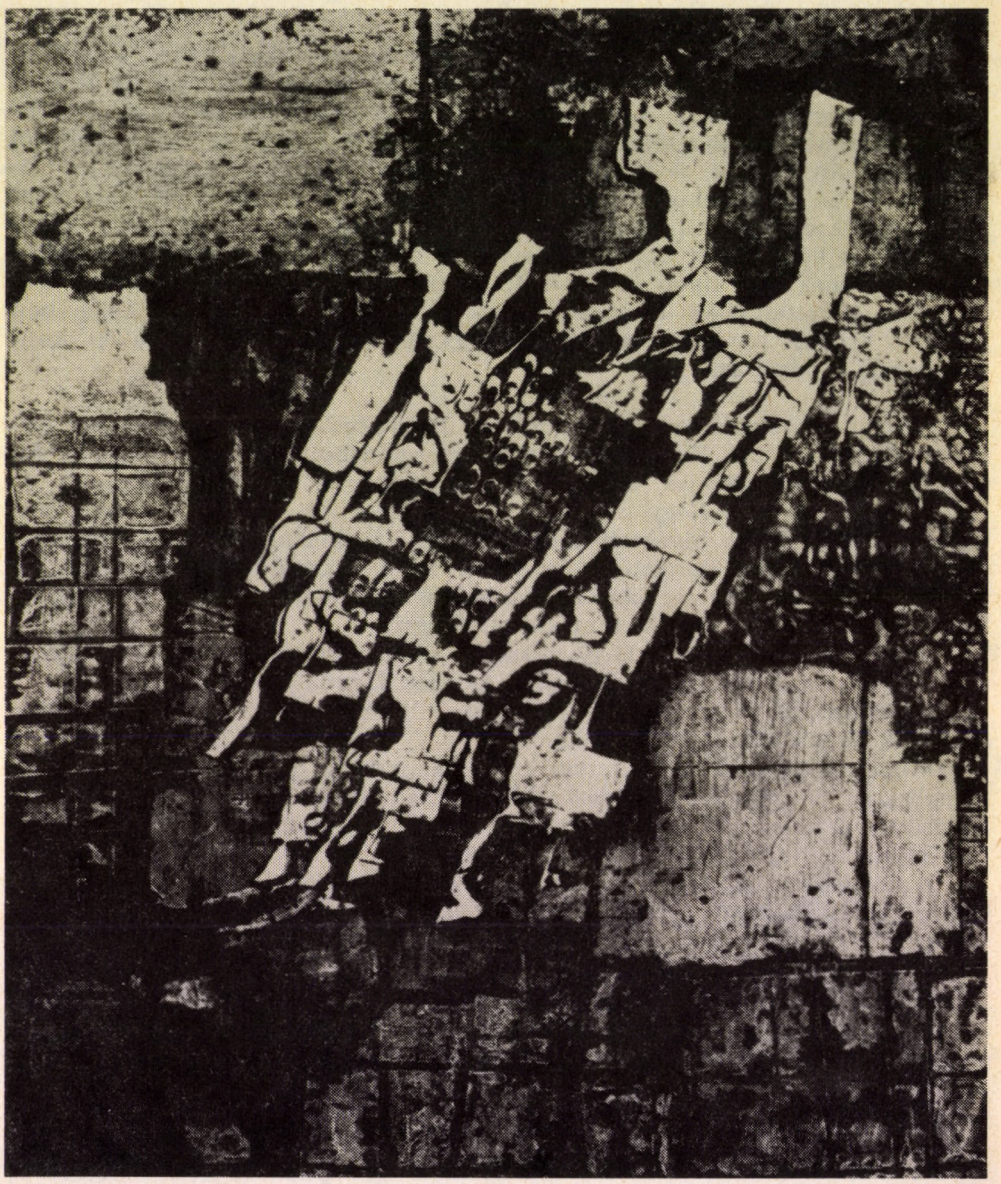

Ország Lili: Kiáltás

CONTENTS

JEWISH FATE AND CULTURE

János Kőbányai: The Past and Future Of Hungarian Jews At The Present 3

Martin Buber: The Jews and The New World-Problem (Translated by *György Tatár)* 13

Elie Wiesel: To Change (Translated by *János Kőbányai)* 17

Ilona Dobos: „He Was A Very Simple Man" (At the source of a legend) 22

Éva Kovács— Zsuzsa Papp: From The Law Of Emancipation To The Second Law On Jews (1848/49—1939) 28

A Hungarian Landlord (An interview with Sz. B. made by *Dezső Bujdosó)* 47

An Israel Mistress (An interview with L. I. made by *Gizella B. Vörös)* 55

Mária Schmidt: Past and Future (A periodical of literature, art, sociology and critique 1911—1944) 62

Paula Volenszky: The Jews and The Literature 69

Stefánia Mándy: Lili Ország and The West Wall 83

The Musician Of Jewish Identity (An interview with Steve Reich made by *János Kőbányai)* 87

Katalin S. Nagy: Civilian Flat Culture and Jews 90

János Kőbányai: The Short Travels 95

PICTURES 16, 27, 54, 82, 94, 98, 99, 112

ABOUT OUR AUTHORS 61

We should like to express our special thanks to János Kőbányai for giving an important assistance in putting together this number.

The Editors

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ЕВРЕЙСКАЯ СУДЬБА И КУЛЬТУРА

Янош Кёбаняи: Прошлое и будущее венгерского еврея в настоящем 3
Мартин Бубер: Еврейство и новый мировой вопрос (перевод: *Дёрдь Татар*) 13
Элиэ Визел: Изменяться (перевод: *Янош Кёбаняи*) 17
Илона Добош: «Он был очень простым человеком» (в истоках одной легенды) 22
Эва Ковач — Жужа Папп: От закона об эманципации до второго закона о правах евреев (1848/49—1939) 28
Один венгерский помещик (интервью с Б. С. готовил *Дежьё Буйдошо*) 47
Одна израильская хозяйка (интервью с И. Л. готовила *Гизелла Б Вёрёш*) 55
Мария Шмидт: Прошлое и Будущее (литературный, художественный, общественный и критический журнал 1911—1944) 62
Паула Воленски: Еврейство и литература 69
Штефания Манди: Лили Орсаг и Западная Стена 83
Музыкант еврейской идентичности (интервью со Стивом Рейхом готовил *Янош Кёбаняи*) 87
Каталин Ш. Надь: Буржоазная жилищно-бытовая культура и еврейство 90
Янош Кёбаняи: Маленькое путешествие 95

КАРТИНЫ 16, 27, 54, 82, 94, 98, 99, 112

ОБ АВТОРАХ 61

Мы объявляем благодарность Яношу Кёбаняи за ценную помощь в составлении этого номера.

Редакция